

C1 8806
B1 88.7
K1 79.7

कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७
परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूर्णं पुत्रमुवाच ह ॥ ८
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ९
पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥ १०
प्रतिपेदे जरां राजा यथातिर्नाहुपस्तदा ।

यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ ११
अभिपेक्षुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ १२
कथं शुक्रस्य नप्ता देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥ १३
यदुज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुवेव च ॥ १४
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।

मास सर्वाश्च — ^a) Ś1 K1 'दिदुत्तिवा' (1) Gs 'वामरान्
' 7. 12) Gs स सतप्यं S सुखान् (for शुमान्) — ^c) T2
S (except G1 s) 'सहस्र तव
S After 8^{ab}, Dn D1 & ins

838* यौवनं प्राप्य राजर्षिं सहस्रपरिवत्सरात् ।
विश्राज्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने ।
अलकाया स कालं तु मेरुश्च तयोत्तरे ।
यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा त महीपतिः ।

9 Before 9, D1 (marg) ins ययातिरुवाच, S
(except T1 G2 & s) ययाति — 9^{ab} = (var) 2^{ab}
— ^a) B1.5 & D2 S (except T1 G1 s) ययाकाल (for
'काम') — ^b) B1.5 & D2 T1 Gs-s M ययाकाम' (Me-s
ययासुख') — ^c) Me-s 'या सम्यग्' — After 9, D1
(marg) T G ins

839* तेजसा तव सपुत्र पूर्णं यौवनमुत्तमम् ।
Ko 4 (om line 6) Dn D2 (om line 6) ins after 9
D1 (marg, om line 8), after 839*

840* न जातु काम कामानामुपभोगेन शान्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मनं भूय एवामिवर्धते ।
यत्पृथिव्या घ्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
एकस्यापि न पर्याप्त तस्मान्नृणां परित्यजेत् ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत । [5]
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता नृणां त्यजत सुखम् ।
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतस ।
तथाप्यनुदिनं नृणां ममैतेष्वभिजायते ।
तस्मादेनामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगै सह । [10]

[Cf 693* (v 1 1 70 44) — The source of this
is the Visnup (4 10 9-15), where the entire
passage (with the exception of line 6) recurs with
but slight variation — (L 1-2) = lines 6-7 of 693*,
and Manu 2 94]

10 T1 Ms s om 10^{ab} — ^a) D2 प्रीतोस्मि तव भद्र
ते — ^b) B (except B1) D2 स्वं (for इदं) — ^c) K4
Da Dn D1 & M2.5 चेद, B D2.5 T G च मे (G1 च त्व)
(for चैव) D1 Dn D1.4 त्व (for इदं) — After 10*,
T G ins

841* यावदिच्छसि यौवनम् ।
तावदीवांयुप मुहृक्ष्व,
while M ins

842* मया दत्तं तु सान्वयम् ।
यावदिच्छसि तावच्च यौवनेन समन्वितम् ।
मुहृक्ष्व राज्यं सुदीर्घायु

— ^a) K2 पुन (for सुत)
11 Before 11, all MSS ins वैशं उ (K1 & D2 S
om उ) — ^a) D2 राजन् — ^b) S 'तिर्नहुपात्मजः
— ^c) K2 स्व प्रपेदे च, G1 स प्रतिसपेदे Me-s स (for च)
— ^d) K2 स पूरुः; D2 स पूरुश्च, G1.2.4 'स्त्व, G2 'स्तः
S पुनरात्मवान्

12 ^a) Hypermetriol Ś1 K1 D2 तु नृप; Ko 2
N1 2 नृप (sic), K2 4 च नृप (for नृपति) — ^c) T
G 'खा पौरा

13 ^a) Me-s 'स्व दौहित्र' — ^b) K1 सुत विभो, Ms.5
प्रिय सुत — ^c) Ko ज्येष्ठ सुतम् B (except B1) D2
यदु व्यतिक्रम्य — ^d) B (except B1) D2 पूरो राज्य (by
transp) Ko 2.4 N2 B Dn D1.2 & प्रयच्छसि.

14 ^a) Da यदु श्रेष्ठ — ^b) Ś1 B1 T1 Ms.5 'स्वदनु,
Ko 2.4 राजस्तमनु, Gs 'स्वव तु Some MSS तुर्वसु
— ^c) G4 स ततो (for सुतो) Some MSS मुहृक्ष्व
— ^d) T G अनुहृक्ष्व (Gs अनु पूरु)श्च पार्थिव (T2 Gs 'व'),
M अनुहृक्ष्वरनतर (sic)

15 ^a) Ko B1 D2 ज्येष्ठमति' — ^b) S (except T1
Gs) यवीयान् — ^c) Ko एव (for एतत्) G2.5 'यामास,
G4 'यामोय' — ^d) Ś1 धर्मस्तमनु; K2 4 धर्मं समनु, B2.5

एतत्संवेधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५

ययातिरुवाच ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।

ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ १६

मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।

प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७

मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।

स पुत्रः पुत्रवधश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ १८

यदुनाहमवज्ञातस्तथा त्वंसुनापि च ।

दुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९

पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।

कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।

मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०

शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।

पुत्रो यस्त्वानुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ।

भवतोऽनुनयाम्येवं पूरु राज्येऽभिपिच्यताम् ॥ २१

प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्द्वन्द्वसद्वत् ।

सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रकृतयः ॥ २२

अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृच्च ।

स्वधर्ममनु*, B_s धर्मं स्वमनु*, D_a D_n D₁ ४ धर्मं त्वं प्रति*
(D_a D₁ परि*), D_s धर्ममेवानु*, G₂ ४ ४ त्वं धर्ममनु* M
अनुचितय — After 15, K₂ ins

843* धर्मं चोद्धृत्य राजा प्रजानां दुःखमावहेत् ।

16 Ś₁ K₁ S om उवाच — ^a) D₂ द्विजातिप्र*
— ^b) M₂ मद्रुच — T₂ om 16^c-18^b

17 T₂ om 17 (of v l 16) — ^d) G₂ स ह;
M₂-s न तु

18 T₂ om 18^{ab} (of v l 16) — ^a) G₁ वचकृद्धि,
G₂ वचनाद्धि (for वचनकृत्) — ^b) K₂ हितकर्मा च T₁
G हितस्व (T₁ G₂ ४ ४ श्र) विभवस्व च — ^c) K₄ N₂ B
(except B₁) D₂ तु (for च) — After 18, T₁ G₁ s ins

844* अपुत्रो तु नर स्वर्गादुःखं नरकमाविशेत् ।

D₂ (marg) T₁ (om line 1) २ G₂ s (om line 1) ४-६
M ins after 18 G₁, after 844* above

845* पुदिति नरकस्याख्या दुःखं हि नरकं विदुः ।

पुतस्त्राणात्तत् पुत्रमिहच्छन्ति परत्र च ।

आत्मन सदृशं पुत्रं पितृदेवर्षिपूजने ।

यो बहूनां गुणतरं स पुत्रो ज्येष्ठ उच्यते ।

ज्येष्ठांशहारो गुणकृद्दिह लोके परत्र च । [5]

श्रेयान्पुत्रगुणोपेतं स पुत्रो नेतरो दृष्टा ।

वदन्ति धर्मं धर्मज्ञा पितृणां पुत्रकारणात् ।

[(L 1) T₂ G₁-६ पुदित्या नर*, M पूतीति नर*
— (L 2) D₂ G₁ २ पितृस्त्रा*, G₂ अतस्त्रा*, G₃ पुदस्त्रा*, M
पूतिस्त्रा* — (L 4) D₄ भवेदेक, G₂ गुणकर — After
line 4, G₁ s ins

846* मूकोऽन्वयधिर धित्री स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।

चोर किल्बिषक पुत्रो ज्येष्ठो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L 5) T₂ G₁-६ ज्येष्ठाशभावस — (L 6) T₂

G₂ ४-६ पुत्रो गुणो*]

19 ^b) A few MSS त्वं शुना S पुन (for अपि च)
— ^c) Ś₁ K दुह्येन (K₂ s 'ण), D_a M₂-६ दुह्युणा G₂
om the first च — ^d) B भृश कृता (by transp), D₂
भृशं तथा — After 19, K₂ reads 21^{ab} (for the first
time), followed by 848* (of v l 21), repeating 21^{ab}
in its proper place

20 ^a) B D (except D₂) G₂ तु (B₁ च) (for मे)
In Ś₁, the portion of the text from 20^b up to the
end of this adhy is lost on the missing upper half
of a fol (62) — ^b) K₁ २ B (except B₁) D_a D_n
D₁ ४ मानित च, D_s 'त मे — ^d) N₁ २ D (except
D₂ s) G₂ transp जरा and घृता — After 20^{cd},
G₂-s ins

847* वेदोक्तं सभयं मलमनेन हृदयोद्भवम् ।

तस्य जातमिदं कृत्स्नमात्मा पुत्र इति श्रुतिः ।

— T₂ G₂ M om 20^c-21^a — ^c) B D₂ स च कामो मम
(by transp) — ^d) K₂ ४ हितकाक्षिणा, N₂ B₂ D
(except D₂ s) मित्ररूपिणा

21 Ś₁ missing T₂ G₂ M om 21^{abed} (of v l
20) For K₂ of v l 19 — ^a) D_s ममापि (for
शुक्रेण) — ^c) K₁ D_n 1 G₁-६ यस्त्वनु* — T₁ G
(except G₂) ins after 21^{cd} K₂, after the first
occurrence of 21^{ab} (of v l 19)

848* यो वाचुवर्ती पुत्राणां स पुत्रो दायादभावेत् ।

[K₂ योनुयर्ती पिष्टाणां स पुत्रो दायादभावेत्]

— ^c) G₂ भवतो ह्यनुयाम्येव, G₂ 'तो ह्यनुनया' M
एव (for एव)

22 Ś₁ missing (of v l 20) K₂ प्रजा*, T₂ G

वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुपस्तदा ।

अभ्यपिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४

दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।

एवं स नाहुपो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।

राज्येऽभिपिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १
उपित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

(except G1.s) पौरा (for प्रकृ) K1 S om ऊचु
— °) Ks पुत्रो यो, T1 G स पुत्रो T1 G1 M गुणसयुक्तो,
T1 G2-s गुणयुक्तो हि — °) S हितकृत्सतत गुरो (M
पितु) — °) K G स (i read सन्) प्रभो, B1 Dn D1 4
सत्तम, G1 य प्रभो — After 22, S ins

849* वेदधर्माथशास्त्रेषु मुनिभिः कथितं पुरा ।

[T1 वेदे धर्मेयवा शास्त्रे, Gs वेदे धर्माथशास्त्रे च, M वेदे
धर्मे (Ma.s धर्मे वेदे) चार्थशास्त्रे]

23 Ś1 missing (of v 1 20) — °) Ko 1 2.4 B1.6
D1.s य प्रिय, Ks M य पुत्र, T1 स्वसुत — °) Ms
वरदानाच्च — °) Ko D1 कर्तुमुत्तर

24 Ś1 missing (of v 1 20) S om. उवाच
— °) K1.4 Dn1 D1 T1 Gs अभिपिच्य T G सथा; M तदा
— °) Ks N1 B D (except D1.s) मात्मनः S
ययातिर्द्विजपूर्वक Cf. line 2 of 850* — After 24, D1
(marg) S ins

850* यदुं च तुर्वसु चोभौ ब्रुवु चैव सहानुजम् ।

अन्तेषु स विनिक्षिप्य नाहुप स्वात्मजान्पुतान् ।

[(L 1) D1 Ms-s तुर्वसु चैव — (L 2) T1 Gs अथ,
G1 असौ (for स) G1 स ययाति (for नाहुप)]

25 Ś1 missing (of v 1 20) — °) Ko 2.4 स
दत्त्वा, T1 Gs दत्त्वा तु — °) Ds वास ततो गत
— °) G1.s पुरात्तु S तस्मात् (for राजा) — °) B D1
तापसैर्वृत — After 25, Ko 4 D1.4 (marg) ins

851* देवयान्या च सहित शर्मिष्ठा च भारत ।

अकरोत्स वने राजा सभार्यस्वप उत्तमम् ।

26 Ś1 missing (of v 1 20) — °) Ks B1 राजन्,
G1.s पुत्रा (for जाता) N1 यदो सुतात्तु यदव, B1.4 6
यदोजातास्तु (B1 'श्च) यदव, T Gs 4-6 M यदोजाता

पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५

यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।

ब्रुहोरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६

पूरोस्तु पौरत्रो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।

इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

यादवास्तु (Ma.s 'श्च) — °) Ks N1 B D ना स्मृता
— °) K ब्रुहस्य तु (Ks च) N1 B1 Ds ब्रुहोस्तु तनया
भोजा, B1 4-6 Dn D1.4 ब्रुहो सुतास्तु (B1 4-6 'श्च) वै भो
27 Ś1 missing (of v 1 20) — °) N1.s B1 Dn
D1.4 सहस्राणि — °) T1 कार्य न प्रभो, T1 G कारयिता
प्रभो, Ms स कलियुगेभवत् D1 बली, Ms-s प्रभो
(for वशी)

Colophon — Major parvan T1 G1.s-s M समव-
(for आदि) — Sub-parvan N1.s Ds T1 समव; to
it N1.s add ययात्युपाख्यान D1 Gs M (om sub-parvan
name) mention only यायात Ś1 Ko-s N1.s B Da
D1.4 indicate the end of the Yayāti episode by
यायात समाप्त, N1.s Dn G1.4 by पूर्वयायात समाप्त-
— Adhy name G1 ययातेर्वनवास — Adhy no
(figures, words or both) Ś1 K1 illegible, B1 79,
Da1 Da1m 83, Dn1 84, T1 70, T1 20, G M 21
— S'loka no N1.s Da1 28, Dn 35, Ms 33 —
Aggregate s'loka no Dn1 3506

81

☞ This adhy is missing in V1 (of v 1 1 68.
74), the MS is wholly ignored here

1 K1 s D1.5 S om उवाच — °) G1.s पुरुम् (for
पुत्रम्) — °) = 10°

2 °) Ks 4 T1 Gs 4 6 तु, Ma.s स (for च) — °)
Ko s तापसैः Ko Ds सह ससित, Ks सह सस्तुत, Ks
D1 4 सह शंसित, B Dn D1 सशित (Dn D1 शसित) वत
(B1-s D1 'तै'), Da सह सगवै (Das 'त') — °) Ds

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
 स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
 कालस्य नातिमहत्तः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
 निपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
 स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
 तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
 राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ।
 प्रतर्दनेन शिविना समेत्य किल संसदि ॥ ५
 जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
 सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ६
 देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
 वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ७

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
 चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।
 दिवि चेह च पुण्यार्था सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
 ययातिर्नाहुपो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
 राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
 अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
 फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसचिरम् ॥ ११
 संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
 अग्नींश्च विधिवज्जुह्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
 अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विशुः ।
 शिलोच्छ्वृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
 पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभूच्छुषः ।

C 1 8548
B 1 88. 15
K 1 80 18

राजा, S भूत्वा (for दान्तो) — ^a) Ñs यदा, B1 (m as in text) Ds तदा; Dn S तत (for यथा)

3 ^a) Ks स गत्वा, Ds सगत Ñ1 Bs Dn Dn D1 4 स्वर्निवास, Ñs स्वर्ग; Ds सुख Ks Bs Da तु (for त) Ñs स्वर्निवासित्व, S स्वर्ग (T1 G1 M स्व नि) वासार्थ — ^b) Ñ1, 2 B (except Bs) D (except Ds) सुखी S (except T1 G1 s) सुखमुत्तमं (for मुदित सु) — ^c) Ko s. 4 Ñ1 2 D (except Ds) S कालेन नाति (Ks Dn1m चाति) महता — After 3, Ds (marg; om lines 2-3) S ins

852* साधुभिः सगतिं लब्ध्वा पुनः स्वर्गमुपेयिवान् ।

जनमेजय ।

स्वर्गतश्च पुनर्प्राप्तवसन्देववेश्मनि ।

कालेन नातिमहता शक्रेण च्यावित कथम् ।

With the last line of 3rd and v 1

4 ^a) Ko s. 4 Ds विवश, K1 नियत, Ñs S (except Ms-s) निवसन् Ds पतित (for प्रच्यु) — ^b) Gs संप्राप्तो — ^c) A few MSS 'रीक्षे T1 Gs स्थितोऽन्तरिक्षे दौहित्रे — ^d) Ñs Gs तथेति

5 ^{ab}) T1 Gs 4 एव Ks transp पुन and गत Ñ1 2 Bs Dn Ds T2 G श्रुत (Gs 4 'त) — ^{cd}) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाष्टकेन च — S1 om 5th

6 Da1 जन्मे S1 K1 om उवाच S om जनमे उ (of. 852*) — ^{ab}) S कारणेन दिव केन संप्राप्तो द्विजसत्तम — S1 K1 om 6th-7th — 6th = 1 62 2nd — ^c) Ko. s. 4

Da1 Ms-s देवर्षि

7 S1 K1 om 7 (of v 1 6) — ^a) S (except T1 G1 s) राजा देवसमो — ^b) Ñ1 B Ds Ms-s सोमवश — ^c) T1 G1 s 'समप्रभ

9 S1 K1 s Ds S om. उवाच — ^a) = 1. 53 35^a — ^b) Bs s 6 Dn D1 4 (m as in text) 'रुत्तमा — ^c) T1 G1 s नि (T1 अ) पितलेन (for दिवि चेह) S1 K1 पुण्या ता, Da 'ख्या — ^d) S1 K1 'मोचिनी, Ñ1 s B1 s 4 Ds 'मोच', a few MSS 'णादा'

10 ^b) T2 G (except G1 s) transp पूरु and पुत्र — ^c) = 1° S1 K1 ततो (for राज्ये) — ^d) S1 पुनराजा (sio) and गत (sup in pr' and तदा as in text)

11 ^a) S1 Ks Ñ B1 4 5 Dn Ds Gs Ms s अन्येषु, Bs Da अन्येषु, Ds स्लेच्छेषु, Cd as in text S1 K1 s 4 Bs. 6 च, T2 G (except G1 s) अथ (for स) D1 'अमात्येषु वि' — ^b) S पुत्रान्वै पूरुपूर्वजान् — ^c) K1-s B1 Dn2 ns Da T Gs 6 Ms-s स न्य'

12 ^a) Ks. 4 Ñ1 2 Bs. 4 Dn D1. 4 5 शसितात्मा, Ñs सश्रि, T2 G (except Gs) सयता — ^b) T G (except Gs 4) अग्निं च K1 हुत्वा, Ks B (except Bs) Da1 जुह्वद्

13 ^a) B1 4 Ds अतिथि S1 K Ñs Da Ds पूजयन्नित्य — ^b) S द्विजान् (for विशु) — ^c) T1 G1 s आसाद्य, T2 G1-s 'दाय, G2 'नाय — ^d) Ms-s शेषान्ने

14 ^a) K1 G1 पूर्णे S1 Ko-s सहस्र वर्षाणाम्, K4 Ds

C. 1 2548
E. 1 25. 15
K. 1 25. 10

अवभक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च चायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्रिमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५

एकपादस्थितश्चासीत्पण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्वनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्वैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवल्लोकाद्ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २

स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

T G वर्षसहस्राणाम् N Dn च, Da तु (for स) — *)
Ks T1 G1 Ms अवभक्ष T2 Gs शरदा, G2-5 च ततश्च
— *) Da नियतसयम, Ds मानस

15 *) S (except T2 Gs) पुन (for तप) N1.2 B
D (except Da Ds) तथा (Bs तत) पञ्चाग्रिमध्ये च (Ds
तु) — *) Ks Ds नृप; Ns T2 Gs पुन, G1 तत, G2 4 5
तप, M मुनि (for नृप) N1.2 B Dn D1 2 4
तपस्तेपे स वत्सर

16 *) S1 K1 N B Dn Ds Ds Gs पाद T2 G2 4 5
श्चापि — *) T1 G1.2 पण्मास च T2 G1-5 अवसत्तदा, M
नियतघट — After 16^{ab}, D1 (marg) S ins

853* एवमेव तथावदाना पर्यायेण गत तदा ।
— *) S महायोगी (for पुण्य) T2 G गत Dn स्वर्गं
— *) Ds व्याप्य, Gs प्रेत्य, Cd आवृत्य (as in text) K
(except K1) रोदसी, Cd as in text

Colophon — Major parvan T1 G M समव* (for
आदि) — Sub-parvan N1 2 T1 समव, to it N1.2
add उत्तरयायात् S1 Ko-2 Ns B Da Dn D1 4 5 T2 Gs
Ms. (om the sub-parvan name) mention only
उत्तरयायात् — Adhy name Ks ययातिस्वर्गगमन, Ks
ययातितपश्चर्या, T2 Gs तपश्चर्या — Adhy no (figures,
words or both) S1 96, Ko 83, Bs 80, Da1 Da m
84, Dns 85, Ds 81, T1 71, T2 21, G M 22
— S'loka no Ns Ms 19, Da1 Dn 17 — Aggregate
s'loka no Dns 3523

82

This adhy is missing in V1 (of v I 1 68
74), the MS. is wholly ignored here

1 S1 K1.2 Ds Som उवाच — *) Ko 2.4 Ns तु स
(by transp), T1 चाय; G1 3 स च Ds राजर्षि..
— *) Ko 2 B1m Da न्यवसद् N1 Bs 4 5 D (except
Da Ds) S वैशमनि, Ns सनिधौ — *) N1 सर्व्व, Bs
सार्ध (for साध्यैर्) — *) S1 K1 Bs G1.2 Ms 5
तदा, Bs सदा

2 *) Dn D1 4 देवल्लोक T1 G2 4.5 पुण्य; T2 पुनर्
(for ग्रह) — *) Ko संसरत्, Ks शशस; Ks ससरत्
S1 K1 वली (for वशी) — After 2^{ab}, T G (except
Gs) ins

854* पूजितस्त्रिदशैः साध्वैर्ययातिरतिषार्मिक ।

— *) Da स्मृति, Ds श्रुत, T G1-5 श्रुत

3 *) S1 transp स and कदाचित् — *) S1 K1
मासदत्; Gs मागत — After 3^{ab}, Ms-5 ins

855* कथयित्वा कथास्तात शक्रेण सह पौरव ।
— In S1, 3^{cd}-4^{ab} (up to गृहीत्वा) is lost on a broken
upper portion of a fol. (63) — *) Dn D1.4.5
transp पृष्ट and स

4 K1 om उवाच S (T2 om) इद्र (for शक्र उ)
— *) T1 Gs यया Ko G1.2 5 om स — *) Ko च,
Ks मय, S चि (for प्र) — K1 om 4^c-5^c — *) N1.2
B (except Bs) D (except Da Ds) तदा च राज्यं

तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥ ५

अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७

नारुतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्विशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
अरुतुदं पुरुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकृतमं जनानां
मुखे निवद्धां निर्कृतिं वहन्तम् ॥ ९
सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदासतामतिवादांस्तितिक्षे-
त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १०

C 1 850
B 1 87 10
K 1 81 18

— ^a) Ko D₁ किमुक्त ^Ñ कथयस्व राजन्
5 K₁ om. 5^{ab} (of v. 1 4) — ^Ś S om उवाच
— G₂ om 5^{cd} — ^d) Ś₁ illegible, Ko 2 D₂ 'रौतेधि',
K₁ भ्रातरो (sio) नाधिप*, K₄ D₂ 'रौते वृ', S (G₂ om)
'रौताधि' — D₂ (marg, om lines 14-15) S ins after
5 (G₂, after 5^{ab})

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्वं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वास च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्रं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तं क्रोशते नरः । [5]
दुर्जनं सज्जनं द्वेष्टि दुर्वलो बलवत्तरुम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनम् ।
अकर्मा कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकम् ।
निर्गुणो गुणवन्तं च शक्रेतत्कलिलक्षणम् ।
विपरीतं च देवेन्द्रं पृतेषु कृतलक्षणम् । [10]
ब्राह्मणो वाथ राजा वा वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
प्रशास्तेषु प्रशस्तारं प्रशस्यन्ते यदास्तिन ।
तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्रं नरं सक्तमना भवेत् ।
अलोकज्ञा ह्यप्रशस्ता भ्रातरस्ते ह्यबुद्धयः ।
अन्ताधिपतयः सर्वे ह्यभवन्मम शासनात् । [15]
हृद्र ।

एव हि वै धर्मदो राजन्कथ्यसे धर्ममुत्तमम् ।
कथयस्व पुनर्मध्यं लोकवृत्तान्तमुत्तमम् ।

[(L 1, 3) D₁ नृपो (for नरो) and ज्येष्ठ (for चैव)
— (L 4) T₁ G₁₋₃ राजेन्द्र (for देवे) — (L 6) T₂
G₄₋₆ M सुजन (for सज्ज) — (L 7) D₁ तपस्विन

चातपस्वी, M रूपस्विनमरूपस्वी — (L 8) D₁ T₂ G₁ 2 6
च न (for चाप्य) — (L 10) T G राजेन्द्र — (L 12)
T G₂₋₆ प्रसक्ताश्चेत् (for प्रशस्तार) D₁ प्रशस्तृभिः, M₆₋₈
प्रशस्तिभिः (for यदा) — (L 13) G₁₋₃ राजेन्द्र]

6 ^b) K₁ वरिष्ठ (for विशि) — ^c) T₂ G₂ 5 अमानुषा
मानुषेभ्यः प्र* — ^d) K₃ विशिष्ट, K₄ [S] वशिष्ट; D₂
पुराण, G₃ M₅ प्रधाना .

7 ^a) Ś₁ नाक्रुश्ये, K₁ नाक्रुचे (for नाक्रो) — ^d) D₂
सुकृतिं. G₃ चैव

8 Cf Manu 2 161 (s'loka). — ^b) K₃ 'दधीत'
G₈ न हिंसक परमर्मादधीत (sio) — ^c) G₁₋₃ पुनरुद्विजेत.
— ^d) Ś₁ K₁ D₂ Arjp Ntlp 'द्रुपती', ^Ñ 2 3 B Dn D₁
'द्रुप'; Da D₁ 5 'द्रुश', Cd as in text ^Ñ 1 न ता
वदेद्दोषवतीमधर्म्या

9 ^a) After 'तुद', ^Ñ 1 B D₂ ins चै. K (except
K₂) ^Ñ 2 3 D (except D₂ 4 5) T G₃ 4 M (except M₃)
परुष B₅ 'पस्य तीक्ष्ण Ko 2 3 ^Ñ 2 B₁ m 3 Da Dn D₁ 4
तीक्ष्णवाच, ^Ñ 1 B₁ 5 D₂ तु तीक्ष्णं, B₁ (orig) सुतीक्ष्ण
— ^b) Ś₁ K₁ G (except G₁ 3) मनुष्य — ^c) K₃ नराणां
(for जना) S क्षिप्र ह्यलक्ष्मीर्भजते मनुष्य (T₂ G₂ 4-6
नर त) — ^d) Ko S निर्कृतिं, Cd as in text Ś₁
महातम्, M₆₋₈ वदत

10 ^a) K₁ B₃ D₆ अति, ^Ñ 1 B₃ G₆ अथ, Da₁ G₆ अपि
(for अभि) — ^b) S (except G₈) सदा (for तथा)
T₂ G (except G₁ 2) transp पृष्ठ and रक्षि — ^d) T₂
G₁ 3 आर्यवृत्ति

11 Cf v 1 1 74 12 — ^b) Ś₁ K₁ यैराचित

वाक्सायका वदनाभिप्पतन्ति

यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।

परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति

तान्पण्डितो नावसृजेत्तरेषु ॥ ११

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२

तस्मात्सान्त्वं सदा वान्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।

पूज्यान्संपूजयेद्धान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

इन्द्र उवाच ।

सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-

नृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।

तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र

केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।

नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।

आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २

इन्द्र उवाच ।

यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च

— *) K (except K₁) Ñ B D M ना (Da₁ नुद; Da₂ Ds as in text) (for वा) K (except K₁) Ñ B D (except Da Ds) M ते (for ये) — *) Gs तान्यदितो Ks परेभ्य

12 *) Ñ₁ s नाम्नीदृश; T₁ G₁ s s नैताद; T₂ G₂ s s न ताद Ñ₁ सचरण; B Da 'वद'; Ds 'वच'; T₂ सुवचनं, G₂ s 'हन'; Cd as in text — *) Ñ₁ यया; K₁ दया; Ñ₁ s B D G दया (Da₁ Gs यदा; Gs यया as in text) Ko transp मैत्री and च Ks लोकेषु

13 *) Ms s त्रिय; Cd सार्व (as in text) — *) T₁ G₁ नो (for न) — *) G₂ s s 'पूज्य यो (for 'पूजयेद्) B₂ T₁ G₁ s s Me-s नित्य; Ds देवान; Ds यथात्; Ms s चापि (for दयात्) — *) Ñ₁ Ko s s Ñs Ds याचेत् न; Ks याचेत न, Ks न याचेत्, S न याचेत्. Ks कथंचन

Colophon om in B₁-s — Major parvan T₂ G₁ s-s M सप्तम (for आदि) — Sub-parvan Ñ₁ s T₁ सप्तम; to it Ñ₁ s add उत्तरयायात् Ñ₁ K₁-s Ñs B₁ s Dn Dn D₁ s s T₂ G₁-s Ms s (om the sub parvan name) mention only उत्तरयायात् (B₂ यायात्) — Adhy name Ko s s ययातिप्रापय; M द्वाययातिमंवाद — Adhy no (figures, words or both) Ko 84, Da₁ Da₁ m 85, Dn₂ 86, T₁ 72, T₂ 22, G M 23, — S'loka no. Ñs Dn 13, Da₁ 14, Ms 22 — Aggregate s'loka no Dn₂ 3536.

83

— This adhy. is missing in V₁ (of v. l. 1. 68. 74), the MS, is wholly ignored here

1 Ñ₁ K₁ शक्र; S इन्द्र (of v 1 3) — *) K₂ B Ds कार्याणि (for कर्माणि) — *) Ñ₁ s D (except Ds) Ms गृह — *) S त (T₁ G₁ ततस्, Gs तेन) र्वा

2 Ñ₁ K₁ S om उवाच — *) Ñ B₂ s Dn D₁ s s गधर्षेषु मद — *) B (except B₁) अन्य; Ds नान्य; s few MSS किंचित्

3 Ñ₁ K₁ शक्र; S इन्द्र (of v 1 1) — *) Of 5th B (except B₂) M (except Ms) यद्वच; Gs ययात्. T₁ G₂ M सदृशाच्छ्रेय, T₂ G₁ s-s सदृशान् श्रे Cd oites सदृश (as in text) — *) K₁ कनी; B₂ Dn D₁ अल्पी; T₂ G₂ वरी; Cd पापीयस (as in text) B₁ भाव; Ds भाव, T₂ भाषान; Ms चाभ्युदित, Ms भावात् Me-s चाभ्युदितप्रभाव T₁ G₁ s-s वरी (T₁ पापी) यसश्चापि (G₁ संचय) निजप्रभावात् — *) Ñ₁ K दत्त; Ñ B₂ Dn Dn D₁ s स्वत, Ds क्षीण, S (except T₁ G₁ s) चोत् (for अन्त) T₁ तथेद्, G₁ तथेद्; G₂ च दृते; Gs तथेद्, G₂ s च ये ते (for तथेमे) — *) Ñ₁ s T₂ G (except G₂) पतितोन्मथ (Gs सीद्)

4 Ñ₁ K₁ S om. उवाच — *) T G (except Gs) गतो and लोके Ko s s Ds G₁ s-s यदि मे (by transp) — *) Ñ₁ D (except D₂ s) दृच्छास्यद् सु. — *) T₂

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
 तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
 क्षीणे पुण्ये पतितास्य राजन् ॥ ३
 ययातिरुवाच ।
 सुरर्पिगन्धर्वनरावमाना-
 त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
 इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
 सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 सतां सकाशे पतितासि राज-
 श्रुतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
 एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते
 न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
 न्पुण्योल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
 संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-

मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६
 कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
 स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
 पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा-
 त्खात्वेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७
 दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
 वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
 किं नु खिदेतत्पततीति सर्वे
 चित्तकयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ८
 दृष्ट्वा च त्वां विष्टितं देवमार्गे
 शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
 अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
 तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९
 न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
 न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
 तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
 कस्य त्वं वा किनिमित्तं त्वमागाः ॥ १०

C 1 3573
B 1 68 10
K 1 22 10

लोके, T₂ G₂ 4-8 समीपे, G₁ s M सकाशे (for मध्ये),
 of 5^a

5 Ś₁ K₁ शक्र, N₂ देवराज उ, S इन्द्र (of v 1 3)
 — ^a) T₂ G₆ समीपे (for सकाशे) T₂ G पतितोसि
 — ^b) Ś₁ यदि (for यत्र) B_{sm} G (except G₁ s)
 लब्धोसि — ^c) B₁ D_n D₁ 4 एतद्वि N₂ B D च (for
 तु) S नाहुप मा स्स सर्वान् (for तु पुनर्यं) — ^d) Of 3^a
 N₁ D_n D_n D₁ 4 त्व मावमस्था, T₁ G₁ s वाचावमस्था,
 T₂ G₁ s तथावमस्था, G₂ एवावमस्था, M अवमस्था (for
 न तेऽव) S सदृशान् श्रेय (of v 1 3^a)

6 Ś₁ K₁ D₂ S om उवाच — ^a) T₂ G₂ 4-8 प्रभूता,
 G₁ प्रभावो (for प्रहाया) Ś₁ गुप्तान्, K₂ D_n s T₂ G
 (except G₁) जुष्टात् — ^b) B₁ s D_n s S (except
 M₂ s) लोकात्पत — ^c) T₂ G (except G₁ s) परिखाष्ट
 K₂ अथ (for तम्) — ^d) K₂ त धर्म, Cd सद्धर्म
 (as in text)

7 Before 7, all MSS except Ś₁ K₁ ins अष्टक उ
 (S om उ) — ^a) K₂ T₁ तपसि, N₂ तमसि, G₂ पतन्
 (for पतसि), Ko धरप्रकाश — ^d) Ko से खेचरा

8 ^a) N₂ सूर्यपथ — ^c) K₂ s B₂ इह; G₁ च, M₂ हि

(for इति) — G₂ om from पततीति up to 'यन्त' (in ^d)
 — ^d) G₂ 'मोहितोस्मि' K₂ B₂ s c D_n D₂ 4 G₁ 4-8
 M₂ s स्म

9 ^a) K (except K₁) D (except D_n) T Cd धि(T₁
 दि)ष्टित, N₁ 2 विष्टित, B₁ G₂ 'स्मित' — ^b) B D₂
 शक्राग्नि — ^c) Ś₁ K D₂ प्रत्युद्गता, N₂ अभ्युद्यता Ko
 स्मो (for त्वा) Ś₁ K₁-s वयमेव — ^d) N₂ यथातथ्ये, G₂
 तत्सहित (for तत्त्वं पाते) K₂ N₁ 2 B (B₂ marg) D_n
 D₂ प्रपा(B₂ orig s 'या'ते, D_n D₁ 4 च पाते, D₂ ययाते
 (for पाते) B₁ तु विजि

10 ^a) A few MSS त्वा (for त्वा) Ś₁ K₂-4 Cd
 छृण्(S₁ K₂ 'ण्यु)व, D₂ भूण्व — ^b) T₂ om 10^a
 K₂ न चापि त्व पृ T₁ G पृच्छसे (G₁ 'ते) K₂ 4 B₁ s
 D_n D_n s D₂ G (except G₁) स्म, M₂-8 च M₂ s न
 त्वा पृच्छाम स्पृहणीयरूप (of ^c) — ^c) D₂ तस्मात्त्वां, D₂
 S (except T₂ G₂) ते त्वा Ś₁ K₁ D_n पृच्छामि Ko s
 N₂ B₁ D_n D₁ s 'रूप, S (except T₂) कसनीयरूप (T₁
 G₁ s 'व' — ^d) G₁ om वा T₁ G₂ कस्त्व भवान्, T₂
 G₁-6 कस्यासि ह्य, G₂ कस्त्व भर्ता, M₂-8 कस्य त्व वै Ś₁
 K₄ D₂ T₂ G₂ s M त्विहागा, K₁ इहागा, G₂ च्युतोसि;

भयं तु ते व्येतु विपादमोहौ
त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढं बलहापि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां

सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ज्येष्ठीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

ययातिरुवाच ।
अहं ययातिर्नहुपस्य पुत्रः
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धिर्पिलोका-
त्यरिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
अहं हि पूर्वो वयसा भवश्च-
स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।

यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
अष्टक उवाच ।
अवादीश्वेद्वयसा यः स वृद्ध
इति राजन्नाभ्यवदः कथंचित् ।
यो वै विद्वान्वयसा *सन्स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

G० विहागत

11 *) K (except K4) Ns B Ds s T1 Gs M च (for तु) Gs M व्येतु — *) Ks लजस्व N B1.5 Da D4 चैवेन्द्र, Bs 4.5 Dn D1 s चैवेन्द्रसमप्रभाव — *) Ko 2.4 विसोढ T1 G1 s वृत्र (G1 बल) हा चापि शक्र, T2 Gs 4-5 बलवृत्रहता

12 *) S (except T1 Gs) सुखाच्युताना — *) Ds Gs 4.5 सदैवामर, Gs सकाशेभ्यः — *) T G ये (Gs सु) (for ते) — *) S1 प्रतिष्ठितास्ते, K1 *ष्ठित ते T2 प्राप यिष्यति त्वां सदृ Gs तेषु प्रतीतश्च सता च मान्य

13 *) T2 Gs 4.5 विभु — *) T1 G1-3 सूर्य प्रभु (by transp) Ks (sup lin) s 4 T2 G1 s प्रकाशत्वे, Ds *क्षेच; T1 Gs प्रताप — *) S सता (T1 सत्व) मय्या S1 K1 *गते गुरु Ns Bs Da सतां साधु सदा गति

Colophon — Major parvan T2 G M समव* (for आदि) — Sub-parvan N1.2 T1 समव; to it N1.2 add उत्तरयायात S1 Ko-s Ns B D M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात Adhy name Ko s 4 Ms s ययातिपतन — Adhy no (figures, words or both) Ko 85, Bs 81, Da1 D4m

86, Dns 87, T1 73, T2 23, G M 24 — S'loka no Ns Da1 Dn Ms 13 — Aggregate s'loka no : Dns 3549

84

✍ This adhy is missing in V2 (of. v l 1 68. 74), the MS is wholly ignored here

1 K1 om ययातिर* S om उवाच — *) Ds प्रवासित Ds S सुरसिद्धिर्लो* (by transp) — *) S तत (Gs इत्) श्रुत K4 पतितास्म्यल्प G1 (by corr) *पुण्यात्

2 *) M वयसामिद्य — *) B4 तेनाति; Ds तन्नोभि, M *मिद्य S1 K1 D2 om न Ns B2.4 om. प्र — *) Bs 4.5 च (for वा) — *) M (except Ms), *तीह द्वि* (of. v l 3)

3 S1 K1 (hapl) om 3 T1 om 3-4 Bs reads 3 in marg., after 10⁴ As पाठांतर, D1 repeats 3 (with v l) — S om उवाच — *) S अविद्वाग्नेद् Ks Dn D1 (first time) 4 त्व (for चेद्) Ko s 4 N1.2 Dn D1 (first time) s 4 य प्र; K2 Ds G2 सप्र, Ns [S] सौ प्र; D1, (second time) य स; T2 Gs न स, Gs सुप्र; M स स

ययातिरुवाच ।

प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु-

स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्ष्यम् ।

सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत-

द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ४

अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै

विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदसि ।

एवं प्रधर्यात्महिते निविष्टो

यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ५

नानाभावा बहवो जीवलोकै

दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।

तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो

दिष्टं वलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ६

सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं

दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।

तस्मादिष्टं बलवन्मन्यमानो

न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ७

दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये-

त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।

दिष्टं वलीय इति मन्यमानो

G. 1 85.5
B 1 85.9
K 1 85.9

(for य. स) — *) K₂-4 N₁.2 B₁ D_n D₁ (both times) 2 4 स वै, N₁ B₁ 8 इति वै, T₂ G₁-8 इतीह; G₁.8 M इतीव; G₂ इत्येव (for इति) K (K₁ om) D_n D₁ (first time) 2 4 'ज्ञान्यधिक; N₁ राजन्तस्य वदेत्, N₁ 'ज्ञान्यवाद, S (T₁ om) 'ज्ञानमिवाद्य N₁ 8 Da कथचन, D_n 1 ns कथ वै, D_n 2 कथ्यते च — *) N₁ वृद्धो (for विद्वान्) K (K₁ om) D₂ तपसा (for वयं) K₀ 8 स प्र; K₂ 4 सप्र; N₁ य स, N₂ B Da D₁ (second time) G न स, N₁ 8 यश्च, D₂ च प्र; T₂ साधु, M स स (for 'सन्स) D_n D₁ (first time) 4.6 यो विद्यया तपसा सप्रबुद्ध — *) N₁ सदा च पू, T₂ G₁-8 M₁ 8 स वै पू T₂ G₁ 8 M भवतीह द्वि (of v 1 2)

4 T₁ om 4 (of v 1 3) S₁ K₁ om ययातिरु S om. उवाच — *) S (T₁ om) तद्वर्तने (M₁ 8 'ते) प्रापणे S₁ प्रवरे, K₁ प्रक (sup in व) र, Cd अप्रवणे (as in text) K₀ M₁-8 'लोक्ये, K₂ 4 G₁ 'लौक्य, B₁ 8 Da Cd 'लोके — *) T₂ G M₁ तस्मात् (G₁ एतत्) सतो (for सन्तोऽसता) G₂ नाति B₁ 4 8 वै तद्, G₁ 8 चैव, Cd चैतद् (as in text) — *) S₁ K₂-4 यया चारमैषा, K₁ D₁ यथारमैषा N₁ B D (for D₁ see above) यया चैषामनु कूलास्तथासन् (N₁ 8 'कूलवादी, B₁ Da 'कूलस्तथात्मा), S (T₁ om) यदारमैषा (T₂ G₁ यया चैषा) मप्यनुकूलवादी (G₁ 'वानपि) ॥ Dev (corrupt) सतो नानुवर्तति चैतद्यथा । तथा एया (sio) एयां सतमात्मा स्वभावोऽनुकूलवादीत्युप- लक्षण । अनुकूलवादी वा । ॥ — Arj mentions various readings and gives diff explanations, but the MSS are corrupt and partly unintelligible

5 Before 5, T₂ G ins अष्टक — *) N₁ 8 B₁ m 4 बल; Cd घन (as in text) S₁ महन्मे, N₁ B₁-8 D_n D₁ 4

गतं तत्, B₁ Da₂ महद्गत, Da₁ महाहुत; D₂ महत्तद् (for महद्) — *) S₁ K om न — G₁ om 5^{ed} — *) M धन (for एव) K₀ 8 4 विचार्य, G₁ प्रदाय — *) N₁ 8 न वि, S (G₁ om) नाव (for स वि) S₁ K₁ 8 G₁ M₁ जीव, N₁ B Da D₁ T₂ G₂ 4 जीव, D_n D₁ 8 धीर, Arj as in text — D_n S ins after 5 (G₂, om lines 1-2, ins after 5^{ab})

857* महाधनो यो यजते सुयज्ञे-

यं सर्वविद्यासु विनीतबुद्धि ।

वेदानधीत्य तपसा योज्य देह

दिव समायात्युरूपो वीतमोह ।

न जातु हृष्येन्महता धनेन

वेदानधीयत नाहकृत स्यात् ॥

[(L 1) T₂ G₂ 4 8 स, M स (for सु) — (L 2) T₂ G₁ 2 4 8 दिव यायात्, M दिवमायात् — (L 3) D_n 'वीतानह']

6 D₁ om 6 — *) A few MSS देवा T₁ 'धीना दष्टवेदाधिकार, M₁ 'धीनामेव चे — *) K₂ तास्तान्प्राप्य

7 *) S₁ K₀ 1 4 D₁ तु, K₂ च (for हि) K₀ मर्त्यो (for जन्तुर) — *) N₁.2 दैवातीत; D₁ 'धीनो B D (except D₁) विंदते K₁ 'युक्त्या, G₁ 'बुद्ध्या — *) K₀ 8 तस्माद्देव — *) S (except G₁ 8 M₁ 8) अति (for अपि). B₁ D_n D₁ 4 कथचित्; T₁ G₁ 8 सदैव, G₂ तदैव

8 S reads 8 (with v 1) after 11, but in M₁ 8 the whole st recurs here, while T G read here only 8^{ab} (repeating it after 11) — S₁ K₁ D₁ 2 8 (hapl) om 8 Da transp 8 and 9 — *) K₂ 4 N₁ 8 B Da D_n D₁ दु सैन Da G₁ 8 (both latter first time) तप्येत; T₂ G (both second time) M₁ 8 खिद्येन्न, M₂ 8

C. 1 2585
B. 1 82 6
K. 1 83 9

न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
मये न सुहृदाम्यष्टकाहं कदाचि-
त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके
ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
संसेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
सरीसृपाः कृमयोऽथाप्यु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्त्वृणकाष्टं च सर्वं
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्या
कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्या वै किं च कृत्वा न तप्ये

तस्मात्संतापं वर्जयाम्यग्रमत्तः ॥ ११
अष्टक उवाच ।
ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
स्त्वया श्रुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्मूहि सर्वं यथाव-
त्क्षेत्रजवद्भापसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२
यथातिरुवाच ।
राजाहमासमिह सार्वभौम-
स्ततो लोकान्महतो *अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

(both second time) हृष्येत् K 2 4 सुमे च हृ; N 1 : B
Dn Ds सुमे प्रहृ; Da सुमेन हृ S (T G Ms. s all first
time as in text) माद्येत् (for हृष्येत्) — 5) G 1 s (both
first time) सहैव — D 1 om 8^{ed} — 6) Of 7° Ko
दैव (for दिष्ट) S (Ms s first time entire line as in
text) *लीय (M second time ins इति) समवेक्ष्य (Ms. s
second time *त्य) बुद्ध्या — 7) G 1-8 न सज्जते S
(Ms. s first time as in text) चातिश्रुता मनुष्य Dn
कश्चित् — After 8^{ed} (which these MSS read after
the repetition of 8^{ed}), T G ins

858* हृष्टो हि मे परतश्चापि लोक

प्राप्ता भोगा सर्वतो नास्ति निष्ठा ।

[T 1 टिष्टयापि मे, G 1 टिष्टया मेय G 8 परम चापि]

9 Before 9, T G ins ययाति Da ifansp 8 and
9 — 5) G 1 वै (for मे) S 1 K 1 2 N D 2 s G (except
G 2 4) Ms-8 मनसो. N 2 D 2 किञ्चित् — 6) B 1 यथा यथा;
G 1-8 यथा दाता (by transp) A few MSS मा (for
मा) Dn D 1 विदधीत G 2 विधाता ददाति (for
विदधाति लोके)

10 6) Before अण्ड*, S 1 Ko 1 s M ins हि, K 2 D 2
च Before उद्भि*, S 1 K (except K 2) N 1 2 D (except
Da D 2) ins. च T 2 G 1-8 transp अण्ड* and उद्भि*.
MSS indiscriminately उद्भिजं, उद्भिदं, उद्भिजा* and
उद्भिदा* — 5) G 2 जरायुजा (for सरी*) G 1-8 कर्म (G 1
sup in रूप)यो N 2 ये वसति (for ऽथाप्यु म*)
— 6) S 1 यथाश्मं, B 1 अथा T G *काष्ठाश्च S 1 Da 2
S सर्वे — 7) Ko कर्मक्षये; G 1 दिनं, G 2 विष यथा K 1

N 1 2 Dn D 1 s 5 मजति

11 6) B मत्वा (for बुद्ध्या) — 5) S बुद्ध्या कस्मादष्टक
सतपेय — 6) N 2 B 2 s M (except Ms) काये (for कुर्या)
S 1 K D 2 कुर्वन् (for कृत्वा) — 7) S 1 K 1 वर्जयत्सम*,
Ko 2 4 *यतीह सत — For the transposition and
repetition in S cf v 1 8 — After 11, N (except
N 2) ins

859* वैश्यापायन उवाच ।

एव श्रुत्वा नृपतिं ययाति

मयाष्टक पुनरेवान्वष्टच्छत् ।

Ko 2 4 N 1 2 Dn D 1 s 4 s cont

860* मातामह सर्वगुणोपपन्न

तत्र स्थित स्वर्गलोके यथावत् ।

12 S 1 K 1 2 N 1 2 B Da om अष्टक उ* (cf. 859*)
S om उवाच — 5) G 2 स्वय (for त्वया) T 1 G 2 s यच्च
(for य च) S 1 तथा च, N 1 2 B 1 Dn D 1 4 S यथावत्
— 6) S 1 K 1 D (except D 2 s) T 1 G 1 s Ms तान्मे S 1
K 1 D (except D 2 s) सर्वान् (for सर्वे) T 2 G 1-8
transp राजन् and सर्वे — 7) N 1 2 S धर्म (G 1-8 सर्वे)

13 S 1 K 1 S om उवाच — 6) K 2 पुरा (for राजा)
— 5) S 1 K 1 महतो याजय वै (S 1 च); Ko N 2 *तोऽजय
वै, K 2 *तोऽहं जयन्वै, K 2 D 2 m *तोह जय वै, N 1 2 B D
*तश्चाजय वै, S *तोह (T 1 G 1 M 1 *तोय) जयेय K 2 ततोह
लोकान्महतोऽजय वै — 13^{ed} = (var) 14^{ed} and 15^{ed}
— 6) N 2 तत्रामह — 7) 14^{ed} and 15^{ed} S 1 K 1
लोकमपरं चा (K 1 चा)भ्यु*, Ko 2 D 2 लोकान्परानभ्यु*

14 S 1 K 1 2 G 2 (hapl) om 14-15, K 1 D 1 (hapl)

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
 अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
 ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
 ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं
 प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
 तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
 ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
 देवस्य देवस्य निवेशने च
 विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
 संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
 स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
 तथावसं नन्दने कामरूपी
 संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
 सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
 न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
 तत्रथं मां देवसुखेषु सक्तं

कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
 दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
 ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः पुतेन खरेण ॥ १८
 एतावन्मे विदितं राजसिंह
 ततो अष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
 वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
 मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
 अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
 पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
 तानश्रुवं पतमानस्ततोऽहं
 सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
 तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
 समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
 हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
 र्यमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१

C 1 3599
B 1 89 23
K 1 83. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

om 14 — °) M पुण्यां (for रम्या) — °) Ds शतद्वारा
 Ko 3 Ns G1-3 'योजनां तां, G2 'नातरां — T2 Gs om.
 14^{cd}, which = (var) 13^{cd} and 15^{cd}

15 S1 K1 2 Gs om 15 (of v 1 14) — °) Ko 4
 'मपर; Ns 'ममर Ko चाह (for लोक) — °) Ks
 हुविगाह्य, G (Gs om) Ms-3 लोकमन्यैर्, Ms 5 दिव्यमन्यैर्
 (for लोकपतेर्) Ns दुरासट् — T2 om 15^{cd}, which =
 (var) 13^{cd} and 14^{cd}

16 °) Dn स देवदेवस्य, D1 4 देवाधिदेवस्य — °) B4
 विजित्य, D (except D2 5) 'हृत्य Ns लोकान्नवस S1
 K1 विदिष्ट (K1 'एान्) — °) S (except T1 G1-3)
 समेतै — °) Gs 'प्रभावस्तुतिर् Ns 'श्वर सन्

17 °) Ko तत्रावस, Ns अयो, Ds G1 अथा — °)
 S1 K1 'गधी, K2 'गधीन् — °) S1 K1 'ताश्चाभिरू, S
 'तामान् सुरुपान् (Gs सुपार्थान्, Gs 6 स्वरू, Ms-3
 सुरम्यान्)

18 °) Dn D1 4 तत्र स्थित मा Ko 3 4 'सुखे प्र, Bs
 दिव्यसुखे, Ds 'सुख्येषु, G2 'सुखेषु — °) T1 G1 3 'न
 प्रहविदुग्र — °) K4 अश्लेषु Gs दुतो वै स्व

19 °) D2 T1 G2 3 om अह Ns गगनात् — °) N

B D (except Dn) सानुक्रोशा (N1 Bs 'श, Bsm Ds
 'शात्), Gs आक्रोशता Ko 3 Ns B (except Bs) D
 (except D2) G2 M मा (Da Ms-3 मा) नरेन्द्र

20 °) G1 (by corr) हतो (for अहो) — °) Gs
 पुण्यवत् (for 'कृत्) Ko पुण्यकीर्तिर्महात्मा T2 पुण्यमूर्ति
 (for 'कीर्ति) — °) M अग्रव S (except T1 G1 3 Ms)
 तथाह — °) Ko 4 कथंचित्

21 °) S1 'ख्यात्, K1 G2 4-6 'ता; T1 Gs Ms 5 'तो;
 G1 'न S1 K1 T1 G Ms 5 'भूमि — °) S1 K1 N B4
 Dn D1 'क्ष्य चेमा, Ko 3-4 'क्ष्येमा, Ds G (except G1 3)
 'क्ष्येनां T1 G2 3 'तमिहागतो — °) S1 K1 Bs Dn
 Dn D1 Cd देशिक, K2 Dn1 देश, Ks 4 Ds दर्शित Ko
 हविर्गन्धैर्देशिता यज्ञभूमि — °) D1 प्रतिपूज्य, S प्रतिगृह्यन्
 Ko प्रयात

Colophon — Major parvan T2 G M सभव° (for
 आदि°) — Sub-parvan N1 2 T1 सभव, to 16 N1 2
 add उत्तरयायात् S1 K Ns B Da D1 2 4 5 Gs Ms 5
 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात्
 — Adhy name Ko 4 ययातिवाक्य, G1 ययात्यष्टकसवाद

८५

G. 1. 5800
R. 1. 80 1
K. 1. 84 1

अष्टक उवाच ।

यदावसो नन्दने कामरूपी

संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।

किं कारणं कार्त्युगप्रधान

हित्वा तच्च वसुधामन्वपद्यः ॥ १

ययातिरुवाच ।

ज्ञातिः सुहृत्सज्जनो यो यथेह

क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।

तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं

त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ २

अष्टक उवाच ।

कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति

संयुज्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।

किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति

तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्तं मतो मे ॥ ३

ययातिरुवाच ।

इमं भौमं नरकं ते पतन्ति

लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।

ते कङ्कगोमायुवलाशनार्थं

क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४

तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण

दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।

आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत-

द्भ्यश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— *Adhy no* (figures, words or both) Ko Bs 86, Da1 D1m 87, Dns 88, T1 74, T2 24, G M 25 —
S'loka no Ns 21 (as in text), Da1 22, Dn Ms 23
 — *Aggregate s'loka no* Dns 3572

85

— This *adhy* is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — After अष्टक उ, D1 (om 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place — ^a) Ś1 Ds यदा वासो, K2.4 N1 s Da1 यदा वसन्, S तथा (Ms कथं) वसन् (Gs वसस्त्व) N1 B (except B2) Gs देवरूपी — ^b) Ś1 शतानि — ^c) Ms किं वा कृत्वा कार्त — ^d) Ko 2.4 तद्वै, Ns य ते; Dn च त्व, D1 तद्यत्, Ds त्व वै (for तद्यत्) S हित्वासि (T2 G2 4-s 'पि) तद्ये (G1 'ध्ये, Gs M 'क्ले)न धरां प्रपन्न

2 Ś1 K1 S om उवाच — ^a) Ś1 K1 सुत (for सुहृत्) K2-4 Ns B1 Cd स्वजनीयो, N1 s B1.2 s s D (except Ds) स्वजनो वा (B1m sm as in K2-4 etc) S मयधिनो ज्ञातिसुहृज्जनाश्च — ^b) S 'से संत्यजतीह मर्त्यं N1 दाधवैर्हि — ^c) Ś1 K Ds एव तत्र (K1 तद्वत्, K2

ज्ञात्वा), T2 G (except G1 s) Ms s-s तथा तस्मिन् (T2 Gs चैन), Ms तथास्मिन् — ^d) Ds सत्यजते से' Ś1 K1 सत (for सद्य) Ks लेचरा Ds सिद्धसधा

3 Ś1 K1 S om उवाच For D1 of. v 1 1 — ^a) N B Dn D1 transp कथ and तस्मिन् S तत्र (for तस्मिन्) — ^b) Ś1 K Ds विमुखा (Ko 'व्य)ते; Ns s Da T G1 s व्यासु — ^c) Ko 4 Ns s D (except Ds s) किं वा; K2 किं ते; S के वा (for किं) G1 दिष्टा, Ms दिष्टा (for विशिष्टा) Ks 'स्व वासोप'; G2 'स्व धर्मोप' — ^d) Bs त वै, T2 G M तन्मे (G2 त्वमेव) (for तद्वै) Ds वद (for ब्रूहि) T1 G1.2 मे (for त्व) B4 T1 G1.2 अस्ति (for मे)

4 Ś1 K1 S om उवाच — ^a) Ś1 K1 भौम (for भौम) — ^b) N1 s Da ये Ś1 K2 s 'वदाशनार्थं; Ko 'विदा', K1 'यकाशनार्थं; K4 'विदा'; N1 Dn शनार्थं, T1 'वना', T2 Gs 'पला'; G1.2 4-s Ms-s 'वला', Cd as in text — ^d) B4 Cd Arj (comm.) क्षीणे; Ds क्षीते, Da (erroneously) Arjp as in text Ms क्षीणे विवृद्धौ Ms-s वृद्धौ बहुधा प्रयजति T G Ms क्षीणे पुण्ये बहुधा (T1 G1.2 Ms 'धा) प्र (Ms om प्र) प्रयजति Cd cotes बहुधा (as in text)

5 Before 5, D1 ins. ययातिरु — ^a) Ko s s transp वर्ज and गर्ह' Ko N1 Dn नरैर्द (for नरेण) — ^c) N1 D (except Ds s) G1 एव (for एतद्) — K1

अष्टक उवाच ।

यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि
 तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।
 कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
 न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६
 ययातिरुवाच ।

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-
 व्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।
 इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
 नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७
 पटिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
 तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
 तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं
 भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति
 भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
 कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
 कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९
 ययातिरुवाच ।
 असं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
 मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
 स वै तस्या रज आपद्यते वै
 स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०
 वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति
 अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
 चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-
 मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

C. 1 8610
B. 1 80 11
K. 1 84 11

repeats 5 (v 1 यदुघा व्रजति for ते वदामि), of. 4^d

6 Ś1 K1 S om उवाच (Gs om the ref.) — ^a) S
 यदा (G1 ५ यथा, G2 तथा) समतात् पतित (T1 M6-8
 पततस्, G2 परिदस्) तुदति वयांसि गृध्रा पिशिताशनाश्च
 — ^a) = 9^e B1m व्रजति Ko 2 ५ B5 Da1 (erroneously)
 G2 ५ ६ कथमाविर्भवति, B1m sm Cd Arj (comm) *माव
 हति, Da2 (erroneously) Arjp कथमाभवति (as in
 text), G1 *मापतति, G4 कथं मृत्पा भवति — ^a) K1 २
 G2-4 M न (G2 om न) भौममतर (K1 *मेत, M6-8 *मत),
 N3 भौम ह्यनत, T2 G1 ५ ६ न भौम त Bsm (erroneously)
 व्रजति (for शृणोमि), of v 1 6^e

7 S om उवाच — ^a) G2 देवा (for देहात्) Ś1
 K1 २ N B1 sm ५ ६ Da Dn कर्मणा, Ko २ ५ तरक्षण (Ko
 *णा, K4 *णात्), T1 ब्रह्मणा, T2 G Arjp ब्राह्मणा, M
 प्राणिनो, Cd as in text Ś1 K2-4 N3 B1 Da1 S (except
 G5) जृम्भमाणा, Ko आजृम्भमाणा, Bsm ५ *माण, D2 *माणा,
 Cd as in text B1m ब्राह्मणं जृम्भमान and कर्मणो
 दृष्टमानात् — ^b) Ko व्योम्नि, D4 ब्राह्म (for व्यक्त) S
 इह (T2 इव) (for अनु) T1 सम्भवति — ^c) = 4^a
 M6-8 पततो — ^a) B8 *पूगाननतात्

8 ^a) S1 Da1 D1 पटि, G2 पटि, G3 दुष्ट, M6 ३ पटि
 वर्ष (for पटि) T G (except G2 ३) व्योम्नि — ^b) Da2
 Dn D1 ५ तथा अशीतिं as in text N3 तथाप्यशी, the

rest तथाशी Ś1 K1 *वत्सराश्च, Ko २ ५ D5 परिसव;
 N3 ३ B Da1 D4 S च परि (G2 ५-६ चोपरि)व — ^c) D1
 G2 तुदत, T1 G2 *दती Ś1 K4 Da2 G2 ६ M8 प्रपतत
 (G6 *त), K2 M8 प्रपत, K3 N1 २ B (B5 marg) Da1
 Dn D4 T2 G1 पतत (v ८ om प्र-), D1 प्रमत्त, D2 ३
 G4 ५ प्रपत, G3 पतमान (for प्रप) — ^a) = 9^b. Da1
 भीमा भीमा (by transp) D4 भीमदंष्ट्रा

9 Ś1 K1 S om उवाच (Gs om the ref.) — ^a) K2
 M8 ३ यदेन, B5 ६ D5 यदेनस्ते, T2 G4-६ नसा ते, G8 यदेन
 पाते — ^b) = 8^d Da1 भीमा भीमा (by transp)
 — ^c) = 6^e B1m व्रजति Ko २ ५ B5 Da1 G (except
 G2) आविर् (for आ) — ^a) Cf 11^d

10 Ś1 K1 (hapl) om 10-11 S om उवाच (Gs
 om the ref.) — ^a) Cf 14^b T G असौ (G1 पुष्पे),
 M असू (for अस्त) T *रसानुपृक्त, G *रसानुवृत्त (G1
 *त्ति, G8 पुरुषेण प्रवृत्त), M पुष्पकालानुपृक्त (M8 *वृत्त)
 — ^b) T2 G1 ५ ५-६ तावत्, M तद्वत् (for तद्वै) T2 G2 ५-६
 पुरुषेणाभि; G1 M8 ५ *पेणेह (for पुरु) T1 अन्वेति
 तत्पुरुषेणेह जुष्ट, G2 तमयेतत्पुरुषेणेह सृष्ट — ^c) D1 स
 चैतस्या, D5 स तस्य चैतद्, T G तद्वै (G2 ५ sm ६ *चै) तस्यां
 (T1 *स्या), M तथैव तस्या (M8 ५ *स्या) N3 तस्या Ko
 तस्य रजसा (for तस्या रज) — T1 (hapl) om from
 आपद्यते up to 12^b Ko २ ५ ह, G1 ३ अथ (for वै)

अष्टक उवाच ।

अन्यद्विपुर्विदधातीह गर्भं

उताहो स्विस्त्वेन कमेन याति ।

आपद्यमानो नरयोनिमेता-

माचक्ष्व मे संशयात्प्रव्रवीमि ॥ १२

शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च

चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।

एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः

क्षेत्रज्ञं त्वा तात मन्याम सर्वे ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-

मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।

स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः

क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४

स जायमानो विगृहीतगात्रः

पद्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।

स श्रोत्राम्यां वेदयतीह शब्दं

सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५

प्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च

त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।

इत्यष्टकेहोपचिंतिं च विद्धि

महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६

अष्टक उवाच ।

यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा

निखन्यते वापि निधृष्यते वा ।

अभावभृतः स विनाशमेत्य

11 Ś1 K1 T1 om 11 (cf v 1 10) — ^a) K2 & B G2-s 'स्पर्तीश्रो' (K2 & 'तीश्री', B2 'ती' चो, G2 & s 'तीश्रो, G2 'ति चो' पधीश्रा', N Dn Dn D1 & 'स्पर्तीनोपधी' (Da 'नौपधी' श्रा', D2 T2 M2-s 'तीश्रोपधी' श्रा', G1 'तीश्रोप घयश्रा' — ^b) K2 B2-s Du1 ns D1 & G4-s M2 आपो G (except G1 s) वायु G4-s पृथिवी B Da D1 om च B (except B2) 'रीक्ष' — ^{cd}) Cf 9^a K4 चापि, N1 & B (except B2) Dn चाति (for चापि) G (except G1 s) चतुष्पदा द्विपदा सर्वमेव रसाभूता गं

12 T1 om. 12^{ab} (of v 1 10) K1 om अष्टक उ^a Ś1 S om उ^a — ^a) M2-s अन्यो Ś1 रूपः; N2 B1 & Arj (comm) वायु, B1m Da (erroneously) Arjp Cd वपुर (as in text) Cd निदधाति Ś1 गर्भो, K1 & N B D (except Da2 D2 s) M2-s गर्भे; M2 s गर्भे, Cd cites गर्भे T2 G अन्यो हि वै न विदधाति (G2 s s 'धातीह' गर्भ — ^b) K2 B (except B2) D (except D2 & s) कायेन; N1 कल्पे, Cd as in text. — ^c) Da नरदेवमेता

13 ^a) K2-s B1 & s D2 & Cd Arj (comm.) 'देहाति'; N1 & B2 'भेदाभि'; N2 Da (erroneously) 'देहाभि', B2 'भेदाति', Dn D1 G1 'भेदादि' — ^c) Ś1 K Da1 D2 त्व न (for तस्य) S (except M2 s s) transp. तस्य and सर्वम् G2 & s पृष्ट — ^a) — (var) 1 87 13^a, 88 1^a K2 & सर्वज्ञ T1 G2 M2-s 'ज्ञत्वा तस्य धर्मस्य मन्ये

14 Ś1 K1 S om उवाच — ^b) Cf 10^a K2 गर्भरसानु', K2 कल्पुष्पाय, G M1 'रसानुवृत्त (of 10^a)

15 ^a) K2 & T1 G2 स; N2 प्र (for स) K4 S नि (T2 sup in नि as in text) K2 & N B2 Dn D1 & T G (except G1 s) M1 Cd 'तमात्र', K1 'त(गच)पात्र (sic) — ^b) K2 Arj (comm) पद्ज्ञाननिष्ठो यतते, K2 (corrupt) सजायनियतनो, N B (B2 marg) Da (erroneously) Dn D1 & s सज्ञामधिष्ठाय ततो (B2 orig as in K2), T1 सज्ञात', T2 M2-s प्रज्ञान', G1-s प्रज्ञाय', G2 & s प्रज्ञात'; G2 स ज्ञान', M2-s सज्ञान' Dev appears to have read पद्ज्ञाननिष्ठो (see Arj comm above) — ^c) B2 पद्ज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्य (cf ^b) — ^a) Ś1 N B D (except D2) स वै, S सम्यग् (for सर्व) B1 & s पश्यते

16 ^a) S वै (for अथो) — ^b) S (except T1 G1 s) वेद (G4-s देव) भाषान् — ^c) K1 'पचित, K4 'पदेहोप', N B2 Dn D1 'पहित, D2 Arjp 'एकात्मोपहित Dev cites उपचिंतिं (=समृद्धि) as in text K2 N B D हि (for च) S इत्यष्टकेतान्विहितोश्च (T1 G1 s 'तांश्रेह, M2-s 'तां स) विद्धि — ^a) Ś1 K1 Dn D1 & 'मृतौ

17 Ś1 K1 S om उवाच — ^a) Ś1 सञ्चित — ^b) Ś1 निपिप्यते; K1 निप्यते (sic), N1 निवेद्य', G (except G2 s) निह' S चि- (for अपि) K2 निपिप्यते, N1 B2m D (except D2 s) T2 G2-s निवृत्त्य' (D2 as in Cd), B2 s निवृत्', Cd निगृह' (for निवृ') — ^c) B (except B2) D2 & 'शमेति — ^a) K2 किमात्मन, N1 & B1 (m as in text) & s नात्मान वै (N2 om वै); B2 नात्मात्मन, Dn S

केनात्मनं चेतयते पुरस्तात् ॥ १७

ययातिरुवाच ।

हित्वा सोऽध्वन्सुप्तवन्निष्टानित्वा

पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।

अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी

हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८

पुण्यां योनिं पुण्यकृतो ब्रजन्ति

पापां योनिं पापकृतो ब्रजन्ति ।

कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा

न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९

चतुष्पदा द्विपदाः पट्पदाश्च

तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।

आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं

भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०

अष्टक उवाच ।

किं स्मिन्कृत्वा लभते तात लोका-

न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।

तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-

च्छुभाल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१

ययातिरुवाच ।

तपश्च दानं च शमो दमश्च

हीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।

नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः

पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो

यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।

तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका

न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि

भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं

मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४

C 1 8823
B 1 80.24
K 1 84.24

केनात्मना Ns Ds वेदयते N Bsm D (except D1 2 s)
T G1 s Ms-3 परस्तात् Bs केनात्मनो वेत्ति चित्ता (m
केनात्मनं वै चेतयते) पुरं

18 S1 K1 S om उवाच — °) S 'धाय स्व सु'. N1 s
Dn Ds T Ms-3 वा (for च) — °) S पव(G1 'त)मानानु-
(M 'प्र)सारी(T1 पावमानोनु) — °) Gs योनिं (for देह)
S1 K Ds विशते (for भज)

19 G4 om 19 — °) D1 T2 G1 s s s Ms.s 'तो
भजते (D1 'ति) — Dn1 om 19^b — °) S1 K1 Ns Gs
भजते, K2 s Bs G1 s s s भजति — Ko (hapl) om from
भवन्ति up to 20^a — °) S1 K1 भजति (for भवन्ति)

20 Ko om 20^a (cf. v 1 19) — In K1 the द्वि of
द्विपदा (20^a) is followed by हि वरो मयैव (1 87 7^a)
The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्र*
(1 88 20^b), breaking off there suddenly and
reverting to the first break in 1 85 20^a, where it
makes a fresh start with पदा पट्पदाश्च and runs on
smoothly up to शक्राच्च लब्धो (1 87 7^a), supplying
the portion of the text omitted at the first break
a transposition due undoubtedly to the ignorant
copyist's mistaking the reverse of the fol for the

obverse and *vice versa* — °) Of 9^a, 11^a. S तथा
(G1 'दा) राजन् — °) Ms-3 'तमेव निखिलानि — °)
Bs s T1 Ms 1 च (for तु)

21 S1 K1 S om उवाच D2 lacuna for the ref.
— °) S1 द्वारा (for मर्त्य) — °) G4 s इष्ट (for पृष्ट)
— °) T1 गुह्यान् (for शुभान्)

22 S1 K1 S om उवाच — °) S यशो दमश्च (T Gs
दम. क्षमा च, Ms यशो क्षमा दमश्च) Cd Arjp यशो (for
शमो) — °) S1 श्रीर् (for हीर्) — After 22^a, Ko s s
Bs (marg) D (except Ds) Cd (1) ins

861* स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो

द्वाराणि ससैव महान्ति पुसाम् ।

[— Matsyap 39 22^a Dev comments on some
words of this line — D2 सद्यो (for सन्तो) Ko s
Da1 Bs नित्य, K4 सप्त (for पुसाम्)]

— °) K1 तमोविभूता, K2 s Bs D2 तमो(K2 'पो)भि
भूतान्, Da1 तमोभूता, T1 G तथाभि(T1 'दामि; G2 'मो
हि, Gs 'था हि)भूता — °) B1 s सदैवे प्र; Bs D2 s
सदेति प्र; D1 सदा वै प्र (for सदैवेति)

23 B1 s s D2 read 23 after 26 — °) S1 K Ns
Ds T1 G1 s परस्य

C 1 8524
B 1 90 25
K 1 84 25

न मान्यमानो मुदमाददीत

न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।

सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके

नासाधवः साधुवृद्धि लभन्ते ॥ २५

इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६

येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं

मनीषिणो मानसमानमक्तम् ।

तच्चिःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य

परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

८६

अष्टक उवाच ।

चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-

न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।

वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

24 Ks transp 24^{ab} and 24^{cd} — a) Ks एतानि चत्वार्यभयं25 Ko om 25^{ab} — a) Ś1 B3 Da D1.5 T1 न (Da3 स) मन्यं, N̄ B3 Dn न मान (B3 न्य)मान्यो, M1 मानान्य मानो — °) S त साधव (G3 धुत्व) — °) After नामाधव, M3-s repeat पूजयतीह लोके नासाधव ! B4 साधुवृद्धि D3 4 T1 G1 8 भजते

26 a) B D (except D3) दद्याम् (for दद्याद्) K3 वदेद्; N̄1 B Da Dn D1 G2-s यज (Da1 जय) (for यजेद्) N̄1 इति उद्दामीति जय (sio) — °) Ś1 K1.2 D3 G1 इत्यधीयेत (K1 यंह) K3 च (for मे) N̄ B Da Dn D3 4 इत्यधीय इति व्र — °) Ś1 K1 'स्मिन्न तथा आहुस्, N̄ B D (except D3) इत्येतानि मं, T1 एतस्मिन्नीति यान्याहुस्, T3 G2 4-s इत्यस्मीति भ (G2 6 'ति ह, G3 'तीह) यान्याहुस्, G1 इत्यस्मिन्निति मं; G3 एतस्मिन्नमं — °) D3 वार्याणि; G1 वाक्यानि N̄1 B Dn D1.2 4 सवैश (for नित्य) — After 26, B1 2.4 D3 read 23

27 a) Ś1 Ko 2 3 N̄3 B3 Da3 Dn D3 4 ये चा (B3 'त्रा)श्रय, B1 D1 ये चा (D1 वा)श्रम; D3 ये चाश्रेय, S येनाश्रमान् (M 'मा) B1.2 प्रमाण (B1m as in text), S (except G3) पुराणा (T1 G1 2 'णा) — °) Ś1 K1-4 D Cd मानसमार्गरुद्ध (Ś1 K1 'रुद्धमार्ग), Ko 'युक्त, N̄1 2 B1 2.4 नामसमान (N̄3 'सनाम)भक्त; S मनसा सविभक्तान् (T3 M 'क्ता) — °) Ko D3 5 ते नि (D3 'ति)श्रेयस्; K3 निश्रेयसस्, K4 तं ते श्रेयस्, N̄3 2 B1.2 4 6 D3 तन्न श्रे (B4 श्रि)यस्; B3 Dn D1.4 G3 तद् (G3 तान्ति) श्रेयस् Ś1 K1 तेजस (K1 'से) रू, K3 'स रूपमाश्रं, N̄3 तेजसारूप्यमस्य; B D तेन मयोगमेत्य (D3 तेन सरूप, D3 तेजसो रूपमीक्य), T G1 3 M 'सं योग (G3 'नि)मेत्य — °) T3 शक्ति, G3

गति (for शान्ति). B (except B3) S प्राप्नु (B3 'प्य, T3 G3 'प्य)ते G4-s प्रत्यगेव

Colophon Major parvan T2 G M सप्तव (for आदि) — Sub-parvan N̄1.2 T1 सप्तव, to it N̄1 2 add उत्तरयायात् Ś1 K N̄3 B D G1 4 M3.5 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात् — Adhy names Ko 2 4 भवानवविदेक, T3 G3 M3.5 माननिंदा, G3 माननिदान — Adhy no (figures, words or both) Ko 87, K1 98, B3 83, Da1 D1m 88, Dn3 89, T1 75, T2 25, G M 26 — Sloka no Da1 24, Dn 27, M3 26 — Aggregate s'loka no Dn3 3599

86

This adhy is missing in V1 (cf v I 1 68 74), the MS is wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — °) M कथं (for चरन्) N̄1 2 B D (except D3 5) धर्मान् (Dn धर्मात्), N̄3 लोकान् (for देवान्) — °) After कथ, N̄1.2 B (except B3) ins च Ś1 कथ वार्यकर्मा, K1 N̄1 2 B1m 4 कथमार्य कर्मा; G3 'यंगामि, Cd as in text Arjp आर्यकर्मा (as in Ś1 K1 etc) — °) G (except G1.2) चमूव तस्मिन् B3 4 Da Cd न प्रति

2 Ś1 K1 S om उवाच — °) Ko 'स्वनोद्य, B1m 'सु चाक्ष (sio)

3 a) Ś1 D1 धर्मा (D1 'र्षा)भाम, K1 'गम त, K3 हत — °) G2 5 M (by ins अपि) सदैवाप्यति G1 2 दद्याच्च देवानविधी' Ś1 K1 भोजयेत्, K3 'जयीत; Da पूजयेच्च — °) T3 G2 5 'रुद्धतां — °) D3 om. सा

वहून्यसिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १
 ययातिरुवाच ।
 आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
 पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
 मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
 स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २
 धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
 दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
 अनाददानश्च परैरदत्तं
 सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३
 स्ववीर्यजीवी वृजिनाभिवृत्तो
 दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
 तादृष्ट्युनिः सिद्धिमुपैति मुख्यं
 वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४
 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं
 जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
 अनोकसारी लघुरल्पचार-

श्ररन्देशानेकचरः स मिक्षुः ॥ ५
 रात्र्या यया चामिजिताश्च लोका
 भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
 तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
 नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६
 दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु
 ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
 अरण्यवासी सुकृते दधाति
 विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७
 अष्टक उवाच ।

कति खिदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
 भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८
 ययातिरुवाच ।
 अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
 ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९
 अष्टक उवाच ।
 कथं खिद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

C 1 8636
B 1 91 10
K 1 85 10

4 °) K₄ पुण्यां, Da₁ सत्य, Da₃ नित्य (for मुण्यां)
 S मृगे सचारी वनजात्रभोजी (of °) — °) Ko a. 4 चरन्
 (for वसन्) S तादृष्ट्युनि सिद्धिमुपैत्यरण्ये (of °)

5 °) D₅ स्ववीर्यजीवी Ś₁ Ko 1 8 Cd विगृहश्च, K₂
 अगृह*, K₄ N₁ गुणवां; N₂ ह्यगृह*, N₃ व्यगृह*, B D
 गुणवाश्चैव (D₅ गृहमुख s₁₀), S न गृहस्थश्च N₃ राजन्
 (for नित्य) — °) Ko 1 N₁ B (except B₁) प्रयुक्त
 — °) T₁ अनोकसारी (as in text) Ś₁ अनोकशारी; K₁
 T₂ G₄ 8 अनोक*, K₃-4 N₁ B D अनो(K₄ D₅ नौ)कशायी,
 G₁-8 वनोकसारी (G₂ सानी, G₃ शायी), G₆ M
 अनौकस्मारी Ś₁ K₁ रत्प(K₁ om रत्प)सार, Ko 8 4
 D₂ रत्पचेष्ट, N₁ Dn D₁ रत्पप्रचार (N₁ °रे), T₂
 G रत्पाशनश्च

6 °) K₈ B₈ Dn₁ n₂ D₁ वामिजिता* — °) K
 (except K₁) N₁ B D कामाभिजिता; T₂ मादिजिता*
 G₂ विहिता; G₃ निहि* B₄m च मुख्या (for सुखाश्च)
 — °) S नित्यो (for सस्थो) K₁ B₄ यथात्मा, N₁
 परा*, Da महा*

7 °) G₈ तदैव (for दशै*) K₈ N₁ B₄ 8 D (except
 D₁ 8) च (for तु) S दशैव पूर्वानपरान्दशैव (G₈ दशैव,

Ma. 8 दशैव) — °) Ko G₈ M (except M₅) तथात्मा*,
 K₃ Dn D₁ अथात्मा*; N₁ B₈ महात्मा* N₃ ह्यैक* (for
 अथैक*) — °) T₁ G₁-8 M₆-8 शील*, T₂ G₄-8 Ma. 8
 नित्य (for वासी) Ś₁ K₁ 4 G₈ ददाति — °) K₈ 4
 D₂ 8 मुक्त्वा स्वरण्ये B₈ रण्येषु (om स्व) श* K₃
 Ma. 8 शरीरस्य धा*, B₈ 4 धातु, G₈ यातान्

8 Ś₁ K₁ S om उवाच — M₅ om 8 — °) T₂ G
 (except G₁ 8) कथं खिद्वसतोऽरण्ये (=10^a) — °) Ś₁
 K₁ 8 Da D₅ वा (for च) N₁ B D (except Da D₅)
 transp मौना* and कति — °) B D₂ 4 भवतीह — °)
 Ko 1 °च्छामि ते वच (K₁ वय)

9 Ś₁ K₁ S om उवाच — °) Ś₁ वसतिर्यस्य
 — Ś₁ K₁ (hapl) om 9^a-13^d — °)=10^b and 11^d
 — °) T₂ G (except G₁ 8) नराधिप

10 Ś₁ K₁ om 10 (of v 1 9) S om उवाच
 — °)=9^b and 11^d — °) G (except G₁ 8) नि
 (for वा) B₈ कथं च वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठत
 (by transp)

11 Ś₁ K₁ om 11 (of v 1 9) S om उवाच
 — °) K (K₁ om) N₃ B₁ D₂ M₈ ग्राम्यानुप, N₁ D₂

ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १०
ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।

तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११

अनग्रिनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।

कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२

यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।

तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३

यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।

आतिष्ठेत मुनिर्मानं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४

धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।

असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ १५

तपसा कश्चितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।

यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मानं समास्थितः ।

अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६

आख्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

*न्याण्युप, B₂ 4 *मान्युप, B₂ *न्यान्युप; D₂ *मानुप; D₂ *न्यानन्व N₂ B₁ *मुजीत — *D₂ ययार, T₁ G₁ 2 M (except M₂) य आरण्ये — *D₂ = 0^b and 10^b

12 Ś₁ K₁ om 12 (of v 1 9) — *D₂ *केतस्थ — *B₂ before अगोत्र, K (K₁ om) N₂ B₁ 2 D (except D₂ 4) ins अपि — *D₂ *च्छादनी चीरी — *D₂ वासल (for चीव) S सर्वस्वादु (T₁ *द्वद्व) विवर्जित

13 Ś₁ K₁ om 13 (of v 1 9) — *D₂ प्राणेतिस, D₂ प्रीणाति स, M₂ विप्रामि — *B₂ M₂ (before corr) 2 *स्वमोज — *D₂ M₂ 2 transp ग्रामे and [S] रण्य

14 *D₂ काम परि — *B₂ K₂ न्यस्तकर्मा, N₂ D₂ T₁ G (except G₂ 2) त्यक्त्वा कर्म, M₂ 2 *कामा, M₂ *कामो — *D₂ K₁ *तिष्ठते, B₂ D (except D₂ 2 2) S (except T₁ G₁ 2) *तिष्ठेच — *D₂ K₁ G₂ लोके सिद्धिमवाप्नुयात्

15 *D₂ कृत सुद (for कृत्त) — *B₂ N₂ तथा (for सदा) T G दयापर (for अल) — *D₂ N₂ B (B₁ m 2 m as in text) D₂ D₁ Arj (comm) सितकर्माण, D₂ (erroneously) Arjp Cd as in text — *D₂ K₂ D₂ *तुमिच्छति N₂ D₂ D₁ transp नार्चितु and अर्हति

16 *D₂ Some N MISS कर्पित K₂ M₂ 2 क्षात — After 16^{ab}, K₂ D₂ D₂ read 16^{cd} (for the first time) and repeat it (with v 1) after 16^{cd} — Ś₁ reads 16^{cd} in marg D₂ om 16^{cd} — *D₂ N₂ B (except B₂) D₂ D₂ G₁ सदा; T₁ G₂ M₂ यथा (for यदा) — K₂ om 16^{cd} — *D₂ D₂ D₂ (both first time) स च — *D₂ D₂ यदा (for पर)

17 *D₂ T G₂ 2 M₂ 2 तु य आहार, M₂ 2 स्वयमा — *D₂ K₂ 4 D₂ तथास्य Ko 2 N₂ 2 D₂ 2 पूर्वोय; K₂ N₂ B (except B₂) D₂ D₂ 2 सर्वोय; K₂ D₂ T₁ सर्वो य

— After 17, D₂ (marg) S ins

862* सामान्यधर्म सर्वेषां क्रोधलोभौ दुहाक्षमे ।
विहाय मत्सरं स्तन्यं दुर्गं द्रुमं च पैशुनम् ।
क्रोधं लोभं ममत्वं च यस्य नास्ति स धर्मविद् ।
अष्टक ।

नित्यस्नायी ब्रह्मचारी गृहस्थो वनगो मुनि ।

नाधर्ममशनाध्याप्येक्यं ब्रह्महृष्टं पृच्छत । [5]

ययाति ।

अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्ष्या पोडशारण्यवासिन ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य भूमितं ब्रह्मचारिण ।

इत्येव कारणं ज्ञेयमष्टकैतच्छुभाशुभम् ।

[G₁ 2 read the above lines in the following sequence 4, 1-3, अष्टक, 5-8, while G₂ reads अष्टक, 4-7, 1-3, 8 T₁ here reads line 8 only, inserting 1-7 after 1 87 2 and with the sequence of G₂ above — (L 2) D₂ शास्त्र्य, G₁ 2 दैन्य (for स्तन्य) — (L 4) G₁ 2 नित्याध्यायी — (L 5) D₂ G₁ 2 प्राप्य G₁ 2 पृच्छते — (L 6) D₂ प्रोक्ता; T₂ भिक्षा (for भक्ष्या) — (L 7) Only G₁ 2 D₂ *स्य भूमितं (as in text), the rest स्वापरिमित(1)]

Colophon Major parvan T₂ G M सभय* (for आदि*) — Sub-parvan N₂ 2 T₁ सभय, to it N₂ 2 add उत्तरयायात् Ś₁ K N₂ B D G₁ 2 M₂ 2 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात् — Adhy name Ko 2 2 चतुराश्रमवर्णन; T₂ G₂ आश्रमधर्मे; G₁ आश्रम — Adhy no (figures, words or both) Ś₁ 99, Ko 88, D₂ 1 D₂ m 89, D₂ 2 90, T₁ 76, T₂ 26, G M 27 (G₂ 28) — S'loka no D₂ 1 D₂ 18, M₂ 22 — Aggregate s'loka no D₂ 2 3697.

८७

अष्टक उवाच ।

कतरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।

उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

ययातिरुवाच ।

अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।

ग्राम एव वसन्निधुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २

अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।

तप्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ३

यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु-

र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।

अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं-

स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४

अष्टक उवाच ।

केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज-

न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।

कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-

मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५

ययातिरुवाच ।

इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः

प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।

उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं

त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६

C. 1 8651
B. 1 827
K. 1 867

87

☞ This adhy is missing in V₁ (of v 1. 1. 68 74), the MS is wholly ignored here

1 K₁ S om उवाच (G₅ om the ref) — ^a) N₁ 2 Dn 'स्त्वनयो S₁ Ko Da₂ पूर्वो — ^b) K₁ मात्स्यता (sio), K₂-4 D₂ 5 T G M₅ 5 साम्यतां (G₄ 5 सत्व) — ^c) D₅ G₅ सूर्यचद्र

2 S₁ K₁ S om उवाच — ^a) M₅-8 गृहस्थश्च Arj mentions some *pāṭha*, but the comm is corrupt and unintelligible — ^b) T₁ 'वृत्ते तु T₂ G₅-8 'वृत्तेष्व-संय (G₅ 'यु)त — ^c) S₁ K₁ 2 चरन्, N₁ 2 भवन् (for वसन्) — ^d) N₁ 8 एकतर, B₁ पूर्वतरो (m as in text) — After 2, T₁ ins lines 1-7 of 862*, but in a diff sequence (of v 1 1 86 17)

3 ^a) K₁ अप्राप्तो, T₂ G₅ 4 5 अप्राप्य, Cd as in text K (except K₁) Da च (for तु) — ^b) S₁ प्राप्तो यो (by transp), D₂ य प्राप्य Cd omes प्राप्तो M₅ चरन् — ^c) S₁ N₁ B₅ Dn D₅ T₂ G (except G₁ 3) M₅ 5 तप्यते — ^d) Ko 5 चरेत्सोम, N₁ T₁ 'सत्य, N₁ 8 'द्वय, D₂ 'स्त्वौम्य K₁ 'न्यस्तुतस्तत (sio), N₁ 2 B₁ 4 Da Dn D₁ 5 'न्यत्त (N₁ 'त्यत)पस्तत (by transp), B₅ G₅-8 'न्यत्ततस्तत (G₄-8 'स्तथा), G₅ 'न्यतरस्तथा; M₅ 5 'न्यस्त तस्तत. — After 3, Dn D₄ (marg) S ins

863* पापाना कर्मणा नित्य विभियाद्यस्तु मानव ।

सुखमप्याचरन्नित्य सोऽत्यन्त सुखमेधते ।

[(L 1) Dn T₂ G₅ 5 विभूयाद्यस्तु, G₅ उद्धतो यस्तु. — (L 2) M₅ 5 शुभमप्या G₅ न मोहात्प्रीतियुक्तश्च सो]

4 ^a) N₁ 2 B₅ Dn G₅ तद्वै N₁ B₁ 4 5 Da Dn S तदमत्य — ^b) B₅ S (except T₂) यत् (for य) N₁ 2 अनर्थरन्ध, N₁ 8 अनर्थवृद्ध, G₅ असत्य, G₄ अधर्म, Cd as in text — ^c) Ko D₅ ईशोऽप्यनीशश्च (D₅ 'स्य), N₁ 2 अधोऽप्यनी, N₁ 8 Dn अर्थोऽप्यनीशश्च, B₅ अस्वोऽप्यनीशश्च, B₄ स्वे स्वाप्यमी, B₅ आत्माप्यनी, D₂ अर्थोऽप्यनी, S अस्वो (G₁ 'स्वा)प्यनाशी (T₁ G₁ M₁ 'शि, G₂ 'धी, G₅ 'श)श्च Dev appears to have read अस्वाप्यनीशश्च — ^d) K₁ B₁ 'स्तदार्य

5 S₁ K₁ S om उवाच — ^a) S₁ केनास्य; Ko 5 4 B₅ D₅ 'द्य, M₁ 'पि K₁ B₅ D₅ हृत G₁ 5 M₅ दूतेन केन (for केनासि दूत) S₁ K B₅ Dn D₅ G₅ M₅ प्रहितोसि; G₁ 'तो हि — ^b) N₁ 2 युवा सुखी, B₁ स्वरस्रग्वी — ^c) K₂ N₁ B₁ Dn D₁ 5 आयात K₂ N₁ कतरस्या दिशस्त्वं — ^d) K₁ D₁ 5 T₂ G पार्थिव

6 S₁ K₁ S om उवाच — ^a) T₂ G₁ 2 5 M₅ हृदं. G₁ भूमौ G₅ नरकाक्षीणपुण्य — ^b) N₁ B₁ 2 4 5 m Dn D₁ S (except M₅-8) 'प्रहीण, B₅ m Cd as in text. — After 6^{ab}, S ins

864* विद्वाश्चैव मतिमानार्थबुद्धि-

C 1 2652
B 1 62.6
K 1 68.8

सतां सकाशे तु धृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैप
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७
अष्टक उवाच ।
पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८
ययातिरुवाच ।
यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्च
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावच्छ्लोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

अष्टक उवाच ।
तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमभिप्रसाह ॥ १०
ययातिरुवाच ।
नासाद्विधोऽत्राक्षणो ब्रह्मविच
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११
नात्राक्षणः कृपणो जातु जीवे-
द्या चापि स्याद्वाक्षणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १२

समाभवत्कर्मलोक्य च सर्वम् ।

— *) N₁ s B D₁ D₂ उक्तैव व S₁ K (except K₄)
N₂ s B D₁ D₂ G₂ 'म्यनतः; N₂ s 'म्यधस्तात् D₂ उक्तोह व
प्रतिपत्त्याम्यनतर — *) N₂ s S (except G₂ s) त्वरयति,
Cd as in text S₁ K₁ ब्रह्मलोकप्रपा ये; Ko B₁ s G₂ 'णा
लोकपा ये; N₁ लोकपा ब्रह्मणो ये, N₂ ब्रह्मणो लोक*, B₁ s s
D₂ लोकपा द्या(B₃m D₂ द)क्षणा ये, D₂ ब्रह्मणो लोकपा ये
Cd Arj₂ ब्रह्मणा (explained with स्यापिता understood)
7 *) G₂ M₂ सदिता, M₂ 'हता Ko N₁ B₁ s D₁ D₁
तु, K₁ s D₁ स्य (for च) — *) B₁ T₁ G₂ s M₂-s
मसैप, T₂ 'मैय — *) G₂ M₂-s पतिष्यतो K₂ s N₁ B
(except B₁) D भूमितले

8 S₁ K₁ S om उवाच — *) Some MSS त्वा (for
त्वां) K₂ T G प्रपतत (T₁ 'तत, G₂ मा नृपते), M₂ अत्र
तव (for मा प्रपत) — *) N₂ सति सेंद्रा T G₁ s 4-8
ये मे लोकास्तत्र (T G₁ 'का दिवि) राजेंद्र सति; G₂ M₂-s
यदि लोका मे पार्थिव तत्र सति, M₂-s यदि मे लोका पार्थिव
सति तत्र — *) = 10^a, 13^a and 15^a B (except B₁)
'रीक्षे K₁ दिवि वा यदि (by transp) Ko-2 G₂ s
दिवि श्रुता; K₂ B₁ (m as in text) s s D₁ D₁ दिवि
स्थिता; D₂ T₁ G₁ दिविष्टा — *) = 13^a G₂ त्वां
सवधर्मस्य G₂ reads 10^a (for the first time) for 8^a
(v 1 'क्रमस्य)

9 S₁ K₁ S om उवाच T₁ († hapl) om 9-10

— *) S (T₁ om) ब्रीहियव (for विहित) — *) K₂ s
B (except B₁) D (except D₂ s) पार्वतैश्च — *) Cf 1
88 2^a S (T₁ om) तावतो लोका दिवि स* (om ते)
M₂ र ते, M₂ चेत् (for धे) — *) N₂ ततो (for तथा)
G₂ नराधिनाय (for नरेन्द्र*)

10 T₁ om 10 (of v 1 9) S₁ K₁ S om उवाच
— *) = 15^a (of 8^a), and 1 88 3 S₁ K₂ N₁ s B
(except B₁) D₂ D₂ दवानि Ko s T₂ G₁ s s प्रपत
— *) N₁ पार्थिवा; B₁ पार्थिव (for दिवि) N₁ B₁ D₁
सति राजन् (for राजेन्द्र स*) — *) = 8^a, 13^a and 15^a
B (except B₁) रीक्षे Ko s B (except B₁) स्थिता
— *) Cf 15^a T₂ G (except G₁ s) 'क्रमस्य (for
'क्रम) Ko s D₂ 'ममिग्रसिंह, B₂ s s D₁ D₂ s 'मपेतमोह;
G₂ 'ममिग्रहत, Cd as in text — For G₂ of v 1 8

11 S₁ K₁ S om उवाच (T₁ om the ref) — *) N₁
ब्रह्मवचं Ko s S क्षत्रियवशाजात (for अत्राक्षणो द्र*)
— *) S₁ K₁ राजमुख्य, Ko s-1 'सिंह; S क्षत्रमुख्य (T₁
G₁ M₂-s 'ख्य) — *) B₁ T₂ G₂ यदा — *) D₂ तवाद्द,
B तथाद्द S द्विजेभ्य (for नरे*)

12 *) S₁ M₂-s न द्रा*; K₁ अत्रा* K₂ s (except
G₂) कृपण — *) S₁ Ko s N₂ Da या चापि, K₁ यापि
D₂ स्यादक्षत्रिया वीर* S दद्याद्वा याचेदिति क्षत्र(T₁ G₂
राज)धर्म — *) Ko N₂ s यदैवाकृत*; N₁ B D नै(D₂ न
धै)वाकृत*; T M₂ ययाकृत*; G यदाकृत*(G₂ ययापूर्वकृत*);

प्रतर्दन उवाच ।

पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप

प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः

क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३

ययातिरुवाच ।

सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र

अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।

मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-

स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४

प्रतर्दन उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं

ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-

स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५

ययातिरुवाच ।

न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत

योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।

दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां-

श्ररेच्छशंसं न हि जातु राजा ॥ १६

धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं

कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।

न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-

न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ।

G. 1 3662
B 1 92. 18
K 1 80 18

Ms तथाकृत* — ^a)=17' K1 G1 2 विवत्स*, K4 N1 8 B D 'धित्स' (B3m 'धास्य'; D1 'द्वित्स'), Nilp as in text K1 G8 किममुत्र, T2 G8 8 Ms 8 किमुतात्र, G4 कृतमात्र S1 K G8 Ms साधु — Arj again mentions some *pāṭhas*, but the comm is corrupt and partly unintelligible

13 S1 K1 S om उवाच (G2.4 om the ref.) — ^a) Some MSS स्वा (for त्वा) K8 स्वामह S काशिराजोहमसि (for स्पृह*) — ^b) S (except Ms) om ऽह Ko Da1 D2 s om मे — ^c)=8°, 10° and 15° B (except B1) 'रीक्षे K8 B1 s स्थिता — S1 K1 (1 hapl) om. 13^d-15° — ^d)= (var) 1 85 13^d, 88 1^d B1 repeats 10^d for 13^d

14 S1 K1 om 14 (cf v l 13) B1 (1 hapl) om 14-15 S om उवाच — ^a) T G ये सति (T1 G1.8 सत्येव) लोका — ^b) Ko अस्येकैक, B1 (m as in text) 8 अप्येकश, D1 M अप्येकश, T1 ह्यप्येकश, T2 G ए (G1 क्षे)कैकश K2-4 N8 Da D2 सप्तान्यहानि, N1 2 B1m s m 8 सप्तत्वं, B1 D4 सप्त त्वं, S सप्तैव (T1 'क) तानि (for सप्ता). — ^c) Ko ऋतवतो, K2-4 D5 घृतपृष्टा, B1 (m as in text) 8 D3 4 Cd घृत (D1 ये घृत)कृत्या, B5 घृताक्ता Da विशेषास् — ^d) K (K1 om) तेनतवत, S ते ता (Me-8 नांत)वतस्त्वा B8 'पालयते

15 S1 K1 om 15^{ab}, B4 om 15 (cf v l 13, 14) S om उवाच — ^a)=10° (of 8°) K8 N B (B4 om) Da2 Da1. n2 D4 ददामि Ko D5 पतमानस्य राजन्, K2-4

N1 2 पत मा च राजन्; D2 पत मा प्र'; T1 G1.2 मा प्रपत प्र* — ^b) T1 G1 8 चैते (for ते वै) — ^c)=8° and 10° B1 8 8 'रीक्षे K2 श्रुता, K8 B1 s D2 स्थिता — ^d) Cf 10^d Da T1 G1 8 'क्रम क्षिप्रममित्रसाह, T2 G2 4-8 M 'क्रमस्व प्रदाम्यह ते

16 S1 K1 S om उवाच — ^a) S1 K1 2 D5 सततं (for सुकृ*) B1 s m s 8 D4 कामयीत — ^b) Ko 2 s D2 T2 G2 पार्थिवात्, K1 N2 'व, K4 T1 G1 8 'वे (for 'व) — After 16^{ab}, T1 repeats 12^{cd} (reading for the first half किं नु त्येत तत्कृत पूर्वमन्यैर् — ^d) K2 Da D4 M हि न (by transp), N8 तु न K2 G8 राजन्

17 ^a) G8 धर्माहं वै चेत* B D यतमानो (D2 चित्तयानो) — ^b) Ko तपो (for नृपो) — ^c) G8 न मे यत कर्मबुद्धि G1 2 4-8 'बुद्धि S1 प्रजान, K1 'नात्, D2 G8 'ना — ^d) K1 कुर्याच्चैव Da विपण Some MSS मा (for मा) N1 2 यथान्यत्, T G1 8 यथात्थ — ^e) K8 N8 B1 D4 कुर्याच्च पूर्व; N1 2 B5 8 Da 'यो च पूर्व, B2.4 Dn D1 'योदपूर्व, T1 Ms 8 'यो चे (T1 चि)देव, T2 'योक्षेद, G1 8 'यो त (G8 चे)देव, G2 4-8 'योत्तथा वै, Ms-8 'यो चैवेद T1 यत्तदन्यै Cd oites अपूर्व — ^f)=12^d K2 4 विवत्समान, N1 2 B D (except D5) विधि (D1 'ध)त्स Ko G8 किममुत्र, B5 किमुतात्र, G2 4-8 किमिवात्र S1 K8 4 B5 Da1 Ms साधु — After 17, D4 (marg) S ins

865* धर्माधर्मौ सुविनिश्चित्य सम्य-
कार्याकार्यैवप्रमत्तश्चरेत् ।

C 1 8853
B 1 92. 19
K 1 83. 19

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-

र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं

नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वसुमना उवाच ।

पृच्छामि त्वा वसुमना रौशदधि-

र्यद्यस्ति लोको दिवि मयं नरेन्द्र ।

यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-

न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरूवाच ।

यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च

यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।

लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै

ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै धीमान्सत्यसधः कृतात्मा
राजा भवेत्लोकपालो महिम्ना ॥
यदा भवेत्सनायो धर्मकार्ये
कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्पदः ।
कार्ये तत्र प्रथम धर्मकार्यं
यद्यो विदुष्यादर्थकामौ स धर्मः ॥

[(Stanza 1) °) D₁ स वै देव; M₂ स वै धीर T₁
स सत्यसधः कृत पृतकृतात्मा — °) D₁ राजा हि सन्; T₁
राजा महान् — (Stanza 2) °) D₁ G₂ देवकार्ये
— °) D₁ T₁ कामार्थी; G₂ धर्मार्थी, M₂-s कामर्थे — °) T₂
G₁-s तत्र कार्ये; G₂ सत्तत्र कार्ये — °) T₁ न तौ विदुः; G₂
न तौ कुर्याद्; M₂ न यद्विदुः, M₂-s यत्र विदुः]

18 Before 18, D₁ marg ins सैदा उ° — °) K₂
T₁ एव ब्रुवाण (by transp), B (except B₁) D₁ 4
ब्रुवतमेव — °) T₁ नृपारमजो N B D G₂ वसुमानम्;
T₁ M (except M₂) वसुमनाश्चात् M₂-s इद (for तम्)

Colophon om in K₂ B₂ D₂ — Major parvan
T₂ G M₂ स भव (for आदि) — Sub-parvan N₁ 2
T₁ स भव; to it N₁ 2 add उत्तरयायात् S₁ K (K₂
om) N₂ B (B₂ om) D (D₂ om.) T₂ G₁ 4 M (om the
sub-parvan name) mention only उत्तरयायात् — Adhy
name Ko 8 पुण्यप्रतिपादन; K₄ पुण्यप्रदान — Adhy no
(figures, words or both) S₁ 100, K₂ 80, D₂ 91,
D₁ m 90, T₁ 77, T₂ 27, G M 28 — S'loka no
D₁ 18, D₂ 19, M₂ 21 — Aggregate s'loka no
D₂ 3636

88

☞ This adhy is missing in V₁ (of. v. l. 1 68
74), the MS is wholly ignored here

1 N₁ 2 B D वसुमानुवाच, N₂ वस् उ°; S वसुमनाः
(G₂ वसुमान्) — °) S₁ K₁ 2 N₂ B₂ 5 6 D₂ 4.5 पृच्छेह
S₁ K₁ S (except G₁-s) एवा S₁ 'मना रौशदधिद्; Ko
'मना हारिदधि; K₁ 'मना रौपदिधिद्; N₂ B D 'मानौष'
(D₂ 'मानसि राजन्; S 'मनैक्षवाक्योसि — °) N₂ B D
(except D₂) मे (for मद्य) Ko 2.4 सति लोका यदि
मद्य, K₂ D₂ ये सति लोका दिवि मद्य (K₂ चेन्); S यदि
सति लोका दिवि (T₂ मृदि) मे स्युर (M₂-s यदि लोका भुवि
मे स्युर) — °) B (here and in the foll st) 'रीक्षे
Ko 2.4 D₂ T₂ M₂ 6-s यदि वा दिवि श्रिता (of 8°, 10°
eto), T₁ G M₂ च तथा (G₁-s यदि वा) पृथिव्या (for
प्रथितो मद्य) B₁ D₂ 4 मद्यांश्च; B₂ 6 हास्तु — °) = 1 87
8°, 13°, 88 6°.

2 S₁ K₁ S om उवाच (G₂ om the ref) — °) S₁
K₁ D₂ T₂ G (except G₂) M₂-s यद्यत् N₁ 2 T₁ 'रिक्षे
B₁ 4 D₂ T G₁ 5 6 पृथिवी S₁ K₁ G₁ दिवश्च; T₁ G₂ 4
दिव च — °) = (var) 1 87 9° B₂ D₂ 'स्त्रावतस्ते T₂
संस्थितास्ते — °) = 1 87 14° G₂ पृतायंत (for ते
नान्त) After 'वन्त, S₁ Ko 1 4 N₂ G₂ M₂-s ins स्वां.
S₁ K₁ प्रविचाल; Ko 2 परिपाल°

3 N₁ 2 B D वसुमानुवाच, N₂ वस् उ°; S (G₂ om.
the ref) वसुमना (G₂ वसुमान्) — °) = (var) 1 87.
10° and 16° S₁ K₁ N₁ 2 B₁ m D₂ D₂ D₂ 5 दद्यानि.

वसुमना उवाच ।

तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं

ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।

क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज-

न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच ।

न मिथ्याहं विक्रयं वै सरामि

वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।

कुर्या न चैवाकृतपूर्वमन्य-

र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-

न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।

अहं न तान्यै प्रतिगन्ता नरेन्द्र

सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिविरुवाच ।

पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं

ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः

क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-

न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ।

तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते

विद्युद्द्रुपाः स्रनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिविरुवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-

न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।

न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा

यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ८

C 1 8871
B 1 8878
K 1 8878

Ñ1 s B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (T G1 2 s 6 "त) प्र*
Ñ2 B D4 पुण्या पवित्रा स् (B3-s सु) तपोर्जिताश्च — 5) =
1 87 15^b Cf 5^d K4 Ñ8 T1 G8 ये वै D1 ते मे, G8
चैते (for ते वै) — T1 om 3^c-4^d — 6) Ko 1 Ñ B D
G1 s "चैतांस्तु" T2 G1 2 4-s तावत्, G8 M हत (for
राजन्) — 4) Ko 2 s सप्रदु*, Ñ1 s B D (except
D2 s s) धीमन्, T2 G1 2 4 s वै न दष्ट, G8 Me-s नैव
द*, G8 वै तेन द*, M8 s वै नैव द* (for सम्यक्प्र*)

4 T1 om 4 (of v 1 3) Ś1 K1 S om उवाच
— 5) B1 s वै (for वि) B1 s s स, G8 M8 तु (for वै)
B8 वै क्रयन स् — 6) B1 D2 S (T1 om) यथा, D8 मृपा
(for वृथा) S (T1 om) शिशुके शकं — 4) = 1 87
12^d and 17^d Ñ1 s B D (except D8) Cd विवित्स*
B8 G4-s किमुतात्र, G8 किमुत्र Ś1 K2 s B8 Da1 साधु,
Cd as in text

5 Ñ1 s B D (except D1 s) वसुमानु*, Ñ8 वसू उ*, S
वसुमना (G8 वसुमान्) — 5) K4 D2 s तास्मान्, T2 तान्
स्व (sup in स्व), G2 तान्यै, G4 s तान्सु, G8 तान्सर्व
— 6) Da दिष्टान् (for दत्तान्) — K1 om 5^c-8^b
— 4) K2 नाह (by transp) B8 om वै S न चाह
तान्प्रतिपद्ये च (T1 G1 M8 s "येह" दत्त्वा यत्र गत्वा त्वमप-
ह्यायामलोकान् — S reads 9 (for the first time) after

5 and repeats it in its proper place

6 K1 om 6 (of v 1 5), Ś1 om 6-7 — S om
उवाच — 5) A few MSS त्वा S "नरोस्मि — 6) K
Ñ8 D8 om इह S मम लोका वै (G2 4-s ये) पार्थिव
(G2 4-s "वासु" तत्र सति — 6) = 1 87 8^c, 10^c, 13^c
and 15^c B1 s स्थिता (for श्रिता) — 4) = 1 87 8^d,
13^d, 88 1^d

7 Ś1 K1 om 7 (of v 1 5, 6) S om उवाच
— 5) Ñ B (except B1) D (except D2 s) यत्त्व, T1
G1 s नेमान्, T2 M न त्वा, G2 s s न मे, G4 यत्त्वा (for न
त्वा) K8 "येनापि न त्व, Ñ1 B8 D2 T G Me-s "येन चापि;
Ñ8 B1 s 4 s Da Dn D1 4 M8 s "येनापि साधुन् (M8 s
राजन्) — 6) K2-4 Ñ B1m s s D4 S परीप्समानो, Cd
as in text K4 Ñ8 T2 Me-s नावमन्ये, T1 तेवमन्ये, G
तव मन्ये, M8 s ह्यवमन्ये Ko s नावमतासि राजन् — G8
om 7^{cd} — 6) S (G8 om) ते चानन्ता K2 श्रुता वै, B1
स्थितास्ते — 4) K8 ज्वलत, B8 s Da महात्मन्, S (G8
om) नरेन्द्र (for महान्त)

8 K1 om 8^{ab} (of v 1 5) — 5) = 5^a D8
तांस्त्रांलो* — 6) Ñ8 D8 अह च (D8 न) तान्; B8 न तेह
तान् D2 s प्रतिगतेह — 4) Only Ś1 as in text.
Ko 4 यान्वै गत्वा त्व (K4 स) मिहाक्रम्य लोकान्, K1 यत्र गंता

G. 1. 8855
B. 1. 63 23
K. 1. 67 40

सर्वामिमां पृथिवी निजिगाय
प्रस्थे वद्धा हृददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्चानेकशफान्सुरूपां-
स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२
अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः
पूर्वामिमामखिला वाहनस्य ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्य-
स्तत्रासन्गाः शतमवुदानि ॥ २३
सत्येन मे द्याश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।

सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः

सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४

यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।

अनस्रुष्टुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

स्वैर्दाहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

(before corr) B (except Gs) प्रकाश, Cd प्रकाश
(=प्रकट) as in text

22 °) T₂ G₄₋₈ M (except M₈) सर्वामेता K₁
B₁ ० निजिता गा, D₂ निजितां गां; T₁ G₁₋₈ सविजित्य,
M₈ ० रत्नपूर्णा — °) G₈ हृददां N₁ ० D₂ D₁ प्रादामह
छादन; N₂ दत्वा प्रतस्थे विपिन, B₂ N₁p प्रस्थे (B₂ प्रतस्थे)
दत्वा विपिन, B₄ ० प्रस्थवचाहमदद, B₆ पुत्रेषु दत्वा विपिन;
T₁ G₁ ० कोश यक्षा हृददा, T₂ G₄₋₈ हस्ते लब्धामददां; M
प्रस्थे कृत्वा (M₈ ० बुध्या) हृददां (for प्रस्थे यद्धा हृदद)
Cd cites प्रस्थे यद्धा Arjp प्रतस्थे वनाय (1 for हृदद
ब्राह्मणेभ्यः) — °) Ko एकशत; K₂ N₁ B₂ D₂ D₅
एकशतान्, B₁ ० ० ० D₂ D₁ ० ० G₈ नैकशतान् G₂ ० ०
स्वरू — °) T₁ ततो, G₈ यदा D₂ तुल्यभाजो; Cd as
in text D₂ भजते S वा शतयज्येत्ययोचन्

23 °) T₂ G₈ M₈₋₈ अददामह, G₁ ० गोभिर्धान्यै;
M₈ ० तथारुदं K₂ transp पृथि and ब्राह्म — °) T₂
G₄₋₈ अखिलैर् Ko सर्वरत्नै; K₂ ० D₂ ० ० वाहनैश्च (T₁
'कैश्च, M₈ ० गोधनैश्च); N₁ D₂ D₁ 'नेन, D₄ ब्राह्मणस्य
— °) T₁ G₁ गाव, M₈ ० अश्वै D₂ ० सुवर्णैश्च (G₁ 'वर्ण
च) B₄ D₂ धनस्य सु', T₁ G₁ धन च मुख्यं; G₂ धने-
सुरस्यै — °) S₁ तत्रासगा, Ko तदा नागा; K₁ सगा,
K₂ ० 'सप्तगा, K₈ तत्रागत, N₁ ० B D (except D₂)
सदा (N₁ B₁ D₂ तत्रा, B₆ ततो)दद गा (N₂ गो), T₁ G₁
तथैव नागा, T₂ G₄ M तत्राश्वाना, G₂ ० तत्राश्वानागान्; G₈
सत्रापि नागान्, G₈ तत्रासनानां S₁ Ko शतशस्त्रावु', K₂ ०
D₂ ० शतशस्त्रावु', T₁ G₁ 'दाना

24 °) S वै द्यौश्च (G₂ ०-० वेद्यां च) — °) G₂
उवल्लो, G₂ ० 'लितो N₂ G₁ मानवेपु — °) Ko ० न मे
शृपा, G₈ M₈ ० न मेनृत G₁ 'था वै वदतश्च वा' — °) T₁
G₁ सत्य हि सद्भि प्रतिपूजित च — After 24th, N ins

• 868* साध्वष्टक प्रवचीमीह सत्य

प्रतर्दन चौपदंश्चि तथैव ।

[S₁ K रौश (K₁ 'प)दंश्चि (S₁ 'श) D₂ 'दैन मौशीनर
शिचि च]

— °) N₂ सर्वेभ्य; G₄₋₈ सत्येन N₁ B D (except D₂)
लोका (for देवा) N₂ B₁ ० ० D₂ ० सुनयोध, D₂ मनुजाश्च
N₁ B₁ ० ० D₂ D₁ ० देवा, B₂ ० D₂ दिव्या; S सधा
(T₂ G₂ ० सिद्धा, M₈ ० सर्वे) (for लोका)

25 °) G₂ स्थितान् (for 'जित) — °) S₁ K
(except K₂) B₄ D₂ M₈₋₈ वृत्ताज्ञिवेद, M₈ ० 'घदनुकीत'
— °) N₂ द्विजातिभ्य — °) Ko स लभेत, B₂ ० ० D₂ ०
लभते न (D₂ च), T G₂ ० (by transp) लभेन्न स; G₁
नत्वपेयात्; M₈ ० प्रामुयान्न D₂ परा गतिं, T₂ G₄ च
लोकता G₈ ० M₈₋₈ लभेन्न सर्वलोकता

26 D₂ G₂ om वैश 'उ' S₁ K₁ ० S om उवाच
— °) After एव, T₁ G₈ M₈₋₈ ins स D₂ राजन् Ko
T₁ सुमहा D₂ यतस्ते; M₈ ० ययाति (for ह्यती)
— °) Ko तैर्दो D₂ transp स्वे and दौहित्रे G
(except G₂ ०) मातृवाक्यात् (for 'मित्र') — °) G₁ ०
नष्टुपेत (for व्याप्य पृथ्वी) B (except B₄) D₂ ०
लोकाग्न; G₁ ० वृद्धि (for पृथ्वीम्) — After 26, Ko ० ०
D₂ ० (marg) ins

८९

जनमेजय उवाच ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूर्वशकरानुपान् ।

यद्वीर्या यादृशाश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १

न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः ।

प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २

तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।

चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

पूर्वशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ४

प्रवीरेश्वरौद्राश्चास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।

पूरोः पौष्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५

C 1 885
B 1 84 5
K 1 88, 4

869* यत् सर्वं विस्तरतो यथाव
दाख्यात ते चरितं नाहुपस्य ।
वशो यस्य प्रथितं कौरवेयो
यस्मिञ्जातस्त्व मनुजेन्द्रकर्मा ॥
एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानव ।

Colophon *Major parvan* T₂ G M सभव* (for आदि*) — *Sub-parvan* N₁ 2 T₁ सभव, to it N₁ 2 add उत्तरयायात B₁ 2-5 Da Dns D₁ T₂ G₁ 4, 6 M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात The end of the episode is indicated in the different MSS as follows S₁ K₁ 2 N₁ 2 B₁ 2 Dn₁ n₂ D₂ 4 5 G₁ 2 4 6 M₁ उत्तरयायात समाप्त, Ko 4 समाप्तमुत्तरयायात, K₂ उत्तरयायात सपूर्ण, D₁ यायात समाप्त, G₂ इति यायाति चरितं समाप्त — *Adhy name* Ko 4 यायातिस्वर्गारोहण, T₂ G₁ 4-6 M₁-8 दौहित्रप्रशसनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 90, Dns 92, D₁m 91, T₁ 78, T₂ 28, G M 29 — *Sloka no* Dn₁ Dns 27, M₁ 51 — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 3663

89

 This adhy is missing in V₁ (of v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here — S divides this adhy into two sections, reading st 1-16 (made into a *separate* adhy between its Yayāti and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy (without colophon) between 1 69 48 and 49 (i e towards the end of the last adhy of the Śak

episode) For M (which reads the adhy comprising st 1-16 both before and after its Yayāti episode), of v 1 1 62 2

1 S₁ K₁ D₁ S om उवाच — ^a) K₂ 8 N₁ Da D₁ वशधरान् (of 4°) — ^e) S₁ यत्वीरा, Ko 8 4 N₁ 2 B₁ Dn D₁ 5 'द्वीर्यान्, K₁ 'द्वीरा K (except K₁) D₁ यादृशाश्चैव; N₁ 2 Dn D₁ 'शाश्चापि B₁ Da चापि (for चैव) — ^d) K₂ 8 N₁ 2 B₁ Dn D₁ यावन्तो K (except K₁) N₁ 2 Dn D₁ 5 'कमान् — For 1-3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst

870* पुत्रं ययाते प्रब्रूहि पूरु धर्ममृता वरम् ।

आनुपूर्व्येण ये चान्ये पूर्वशविधर्धना ।

विस्तरेण पुनर्ब्रूहि दौ पन्तेर्जनमेजयात् ।

सबभूव यथा राजा भरतो द्विजसत्तम ।

2 For S of v 1 1 and 4 — ^a) K₁ श्रीविहीनो, N₁ 2 वीर्यं, B₁ 'हीना — ^b) K N₁ 2 B₁ 2 'जना'; B₁ जनाधिपा — ^c) B₁ विरहिताश्चापि — ^d) B₁ 8 5 D₂ 4 श्रुतं; B₁ श्रुतपूर्वा Ko N₁ 2 B D (except D₁) कथं

3 For S of v 1 1 and 4 — ^a) N₁ B₁-6 D₂ 4 प्रथितकीर्तना, B₁ D₁ 'वीर्याणां

4 S₁ K₁ S om उवाच — ^a)=1 53 35 etc K₁ अह (for हन्त) — ^b) K₁ यथा (for यन्मा) S₁ यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि — ^c) S₁ B₁ D₁ वशकरान् (of 1^b) B₁ 8 पुत्रान् — For 4, S subst (of v 1 1)

871* पूरुर्नृपतिशार्दूलो ययैवास्य पिता नृप ।

धर्मनित्य स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रमः ।

[(L 1) T₂ G₁ 4 5 पूरु; G₁ 2 पुनर् (for पूरु) G₁-8 पितेवास्य यथा नृप]

C1 8806
B1 94.6
K1 82.5

मनस्युरभवत्साच्छरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
 पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
 सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
 मनस्योरभवत्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
 रौद्राश्चस्य महेष्वसा दशाप्सरसि स्नवः ।
 यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।

सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
 ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
 स्थण्डिलेपूर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
 तेजेपूर्वलवानीमानसत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
 धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
 अनाष्टिमुतास्तात् राजस्रयाश्चमेघिनः ॥ १०

— After 4, K₂ B₂ s D (except Da, Ds marg) ins

872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 ^a) Ko 2 4 रौ (K₂ रौ) धाश्वास, K₂ रौध्याश्वास S प्रवीर (Ms-s first time 'र्य') दत्तरूप्यौ (T₁ 'र्य्यौश्च'; T₂ G₄ (sup l_{in}) s 'र्य्यौश्च', G₄ s 'ध्रौ', Ms 'ज्या' च — ^b) S महायला — ^c) Ś₁ B₁ D₂ 4 पौण्या, Ko प्रात्या; K₂ पौल्या, S पौप्या — ^d) N₁ s वशाम्बु, S 'माक्' (G₂ 'वान्' B₄ D (except D₂ 4 s) प्रवीरो वशकृत्त

6 ^a) K₂ T G₄-s M (except M₁) नमस्युर, G₁ s मनु; G₂ नम (cf. v 1 7^a) D₂ मनस्योरभवत्पुत्रा (=7^a) — ^b) Ko 4 N₁ B D (except D₂) शूरसेनी; S शूर दौव्या (G₂ 'वो', Ms 'व्या') S (except Ms) तत (for प्रभु) — With 6^{ad} of 1 62 3^{ad} — ^c) K₄ पृथिव्यां चतुरताया, D₂ 'व्या सागराताया; S 'व्या सागराताया — ^d) B₁ sm s s D₂ 4 S राजा राजी

7 ^a) K₂ शशु; B₂ शशु, D₂ D₁ शक्त, D₂ सिंह, G₂ सुहृत् (for सुभ्रू) T₂ सुभ्रूश्चाभयदो वा Da T₁ G₁ 2 4-s Ms s सौवीर G₂ सन्नम सवनो वाग्मी सौवीर (sio) तन, Ms s सुभ्रूश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा (Ms 'का'स्त्रय — ^c) T₁ G₁ 4-s Ms-s नमस्योर् (G₄ sup l_{in} 'न्योर्'), G₂ नम, Ms s नमस्योर् (cf v 1 6^a) — ^d) N₁ s 'वं महायला (cf. v 1 5^b) — After 7, N ins

873* अन्वगमानुप्रभृतयो मिधकेइया मनस्विन ।

[Ko 2 4 D₂ लक्ष्मा, K₂ लासन्मा, D₂ D₁ जन्वाग्मा, D₂ म (m अ) न्वाग्मा, D₂ अनग्मा N₁ B (except B₂) D₂ s यशस्विन]

— On the other hand, after 7, S ins

874* सुन्वन्त वसुनाभ च गर्भरस्यौ यशस्विनौ ।

शूरानभयदानराजा जनयामास वीर्यवान् ।

यवीयान्सुन्वन्त पुत्रो रथतर्पामजायत ।

शूरश्च दृढधन्वा च वपुष्मान्स नृपोत्तम ।

रुद्राश्च पृषदश्च च रथाश्च च गय मनुम् ।

यवीयाजनयामास गन्धर्वा भीमविक्रमान् ।

[5]

[(L. 1) T₁ G₂ Ms. s गर्भरस्यौ — (L. 2) T₁ G₁-s M शूरानुभयतो राजा (G₂ 'त सुभ्रू) — (L. 4) G₁ s M 'प्माश्च, G₂ वसुनाश्च T Ms शूर च दृढधन्वान वपुष्मन्त नृपोत्तम — (L. 5) G₄-s Ms-s रथदश्च (for रथाश्च च). — (L. 6) G₂ गाधार्थी, G₂ गधवान्]

8 ^a) Ko 2 4 D₂ रौद्राश्च, S रुद्राश्च (of v 1 5) N₁ महोत्साहा, S महाबाहो (T₂ G₄-s Ms 'हो) — ^c) S (except G₂) पुत्रा (for शूरा) — ^d) D₂ Ms s मनस्विन; T G Ms-s यशस्विन (for बहु) — G₂ s Ms-s om 8th — ^e) Ś₁ Ko 4 शास्त्राश्च, K₂ T G (G₂ s om) 'विदुष Ms. s सर्वोस्त्रविदुष सर्वे — ^f) G₄-s सत्यपरा

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9-10 with यु (for पु) ऋचेयु, कक्षेयु etc — ^a) Ko चित्तेयुर, K₁ रचेपुर, K₂ सचेयुर, K₂ N₁ 2 s B Da₁ D₂ D₃ ऋचेयुर, K₄ D₁ 2 4 ह (D₂ रि)चेयुर, N₁ ऋतेयुर, Da₁ रचेयुर, G₄-s ऋतेपुर K₂ 4 कुक्षेयु, K₂ N₁ B D G₂ 'यु, T₁ G₁ कु — ^b) Ko 2 4 D₂ कृपणेयुश्च, K₁ s N₁ B Da D₂ D₁ 2 4 कृक (K₁ 'का')णेयु, T G₂-s M कृपणेयु G₁ कृपणे प्रसुहान्मुतात् — ^c) K (except K₁) N₁ B D G₂ स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च, T₂ G₄-s 'लेपुर्जलेपुश्च — ^d) Ko 2 4 N₁ s B₂ 4 6 Da D₁ 2 4 s G₂ स्थलेयुश्च; K₂ मूलेयु, N₁ 2 B₁ s D₂ जलेयु, T₁ G₁ Ms-s जले Ś₁ K₁ 4 B₂ महारथा, N₁ 2 B₁ s s D (except D₂) T₁ 'यदा, T₂ G Ms-s 'वल, Ms s 'वला

10 ^a) Ko 2 4 N₁ B D₂ ns D₂ 4 G₂ तेजेयुर, K₁ जपुर्, K₂ जेपुर, Da D₂ D₁ जोजुर; D₂ जजेयुर; T₁ स्वतेजो, G₁ तेज, G₂ s s Ms. s तेजो — ^b) N (except Ś₁) सलेयु (K₁ मत्यु), S रयेपु (G₂ 'यु) only Ś₁ ns in text! B₁ s चद, G₂ चार (for चेन्द्र) — ^c) N G₂ धर्मेयु (Ś₁ K₁ धर्मेयु) Ko s सतनेयुश्च, K₂ 4 N₁ B Da D₂ D₁ 2 4 G₂ युश्च; D₂ T G₁ 2 4-s M सतते — ^d) K₄ G₂ भीमविक्रम — After 10^{ad}, N ins

875* अनाष्टिभूतेपा विद्वानर्चपुरेकराद् ।

ऋचेपुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासव ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चैपुतोऽभवत् ।

मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।

तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११

तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।

आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२

इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।

सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३

रथंतया सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।

इलिनो जनयामास दुःपन्तप्रभृतीन्पु ॥ १४

दुःपन्तं शूरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।

तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःपन्तो जनमेजय ॥ १५

दुःपन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शकुन्तलो नृपः ।

तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्ये महद्यशः ॥ १६

भरतस्तिष्ठपु स्त्रीपु नव पुत्रानजीजनत् ।

C. 1 8710
B. 1 84 20
K. 1 101 8

[(L 1) Ś1 K (except Ko) N̄2 B4 अनावृष्टिः Ś1 K1 विद्वानपेपुरेकं, Ko विद्वान्सर्वेषु चैकं, K2 4 N̄2 D2 5 विद्वानचै (K2 'यै, D2 'य्यो)युरेकं, K3 N̄1 B3 4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K2 'यु पुनर् एकं (with hiatus!), N̄2 विद्वान्वचैयुरेकं, B1 5 6 D4 विद्वानृचेयुरेकं; Dn D1 विद्वान्मुवि तथैकं With the posterior half of line 1 of 11⁶ — (L 2) S1 ऋशेपुर, Ko रिवेयुर, K1 दशेपुर, K2 4 N̄ B D ऋ(B2 वि)चेयुर, K3 ऋचेयोर् D2 इति (for अथ)]

— °) Ś1 K (except Ko) N̄2 B4 D5 अनावृष्टि, Da 'ष्टे, S अनावृष्ट्या. N सुतस्त्वा (Ko 8 B2 5 'श्वा)सीत् — °) N 'मेघभाक् (Dn D1 'कृत्)

11 °) S अतिनारं N मति (D1 अति)नार इति व्यातो — °) Of the posterior half of line 1 of 875*. N राजा परमधार्मिक, T G विद्वाश्चैपुतो (T1 'चैपुतो, G2 'चैपुको, G3 'त्सेयुको) — S om 11^{cd} (of 876*) — °) Ko 8 4 'सुताश्चासनः; D1 'सुता राज्ञ — °) K3 देवविक्रमा — °) S1 K1 उत्सुर, Ko 2 8 D5 तत्सुर (for तसुर) S1 K द्रुह्यश्चा S त्रुह्यु (T1 G2 M3 5 'त्रु; M3 'स्सुर) मोघ प्रतिरथ द्रुम चाप्रतिम युधि — After 11, S ins

876* एतान्वै सुपुत्रे साध्वी अन्तिनारायदास्विनी ।

[Cf 11^{cd} — G2 4-6 ह्यतिनाराद् T1 G1 5 सरस्वती (for यश)]

12 °) Ś1 K1 उत्सुर, Ko 8 4 N̄2 D5 तत्सुर, K2 तसुर, D2 त्रसुर, S त्रसुर (G1 6 m त्रसुर) — °) S1

13 ^{ab}) K3 N̄ B D (except D1 2) इलिन (N̄2 इदि) Ś1 Ko D5 च (for तु) Ś1 K1 उत्सुर, Ko 2-4 D5 तत्सुर, D2 जगसुर (or जगयुर), D1 त्रसुर (of v 1 12) S इलिन सुपुत्रे (T1 वै ततस्) त्रजो (G2 'स्त्रो)यमुना वै तप (G3 M यश)स्विनी — °) K3 उर्वी (for भूमि)

14 °) S1 रथतर, K1 'तरी N̄2 तत्, D1 सुत, S ऋपीन् (T1 G3 ऋपि) (for सुतान्) — °) N̄2 'पमा नृपा,

S 'पमांस्तथा — °) K3 N̄2 B D (except D1 2) इलिनो, N̄2 'दिनो, S 'लिलो — °) Ś1 K1 B1 5 6 दुष्पत्, Ko 2-4 Da 'एक, B1 Dn D1 5 4 5 G2 M3 5 'एय The variations of दु पन्त will be ignored hereafter (of v 1 1 62 3, 63 14, 15, 65 4 etc) Da प्रभृतिर्, S प्रसुपान् K3 B1 Da नृप, N̄2 S सुतान्

15 Ko (1 hapl) om 15^{ab} — °) K2 भीमसेनौ (sup lin शूरौ) च, G3 M अनघ शूर N̄2 दुष्पतमथ सुपत्त (!) — °) N̄2 B Dn D1 5 4 प्रवसु, N̄2 'भूत, Da 'वृष, G1 'पति, G3 'पूर (for प्रपूर्व) D5 त्रसुतर्वसुमेव च, G3 प्रथय रथपचम, M प्रशूर चाथ पचम — °) Ś1 Dn D5 ज्येष्ठो, K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो) S महाराजा (G3 'भागो, G3 M3-8 'राज) K3 तेषा ज्येष्ठतमो राजा — °) S दुर्जयो युधि (for जन)

16 For 16^{ab}, D4 (marg) S subst

877* दुःपन्ताहक्षणाया तु जज्ञे वै जनमेजय ।

शकुन्तलाया भरतो दौ पन्तिरभवत्सुत ।

[(L 1) M3-8 'हक्षणाया]

After 16, S ins an (additional) colophon Adhy no T1 79, T2 G M3 5 (both MSS both times) 6-8 (all three second time) 30, M3-8 (all three first time) 10 — After the colophon, S (which transp the Yayāti and Śakuntalā episodes) reads the Śak episode, interpolating the rest of the present adhy (with some additions and v 1 noted below) between 1 69 48 and 49

[N B In the long note appended to 1 62 2 (p 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19 therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, for 19 read 16]

C. 1 2710
E. 1 64 20
K. 1 101 8

नाभ्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७
ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेमे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ १८
ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवन्न्दनः ।
भुमन्युं भरतश्चेष्ट यौवराज्येऽभ्यपेचयत् ॥ १९
ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०
सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।

पुष्करिण्यामुचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ २१
तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्रुभिः सर्वैः ॥ २२
सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्भराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ २३
ममजेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४
सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

17 Before 17, S (which reads this at before 1 69 49) ins

878* सोऽश्वमेधशतैरीजे यमुनामनु तीरग ।
त्रिंशता च सरस्वत्यां गङ्गामनु चतु शतै ।
यै पन्तिर्भरतो यज्ञैरीजे द्वाकुन्तलो नृप ।

and thereafter repeats 16^{ad}, linking up in this manner with the foregoing portion of this adhy, which is separated in S from the remaining portion of the adhy by the insertion of the entire Śak. episode. The repetition of 16^{ad} is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak and Yayāti episodes and the division of this adhy into two parts separated by the Śak episode) is secondary, the result of diaskeneasis, aiming at a better, logical and chronological sequence — ^a) S भरतस्य वरस्त्रीषु पुत्रा सज्जिरे पुत्र्यक् — ^a) = 1 78 16^a S नटत्तदा (T₁ G₁ M₁ 'तो) राजा — ^a) S तान् (for उत्त) — After 17, N (except K₁) ins

879* ततस्त्वान्मातर कुद्रा पुत्राग्निन्युर्यमक्षयम् ।
thereafter reading 20^{ad} (with v 1)

18 K₁ om 18^a-31^a — ^a) B₁ इजेसौ (for इजानो) G (except G₁ s) बहुभिस्तदा — ^a) K₁ 4 D₁ सुमन्यु, G₁ धमन्या Ś₁ M₁-s नाम नामत D₁ भुमन्योर भवन्सुता — After 18, D₁ (marg) S ins

880* धर्मे प्रणिहितात्मान मत्वा स पुरुषोत्तमम् ।

19 K₁ om 19 (of v 1 18) — ^a) Ś₁ मत्वा S मत्वा स कुरुपुगव — ^a) K₁ 4 D₁ सुमन्यु Ś₁ B₁ D₁ 'क्षेष्ट, K₁ D₁ D₁ 2 'क्षेष्टो; K₁ S भरत प्रीतो — ^a) T₁ G₁ M₁ 'राज्येभिषे — For a corrigendum of v 1 16

20 K₁ om 20 (of v 1 18) N (K₁ om) reads

20^{ad} after 17 — ^a) Ś₁ T G₁ M₁ महद्भ्यः; K (K₁ om) N B D नरद्भ्यः — ^a) M₁-s तनयो (for पुत्रको) Ś₁ K (K₁ om) N B D वितथ पुत्रजन्म तत्, N₁ 2 T₁ G₁ 'य पुत्रतोभवत्, G₁ पुत्रोभूद्वितथोपि च, M₁ वितथे पुत्रजन्मनि — ^a) G₁ स तस्य वि N (K₁ om) ततो दिविरथो नाम — ^a) S (except M₁-s) भवत्तदा — Cf Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* p 162 f, and Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalāṣaṇa*, p 541 f

21 K₁ om 21 (of v 1 18) Ś₁ (1hapl.) om 21 — ^a) S सुहोत्रसुतहोतारौ — ^a) T₁ G₁ s M₁-s तथा गर्भे (G₁ गर्ह, M₁ गर्ग) तरावुभौ, T₁ तथा भरतपुगवौ, G₁ 4 s M₁ तथा गर्गनरा (M₁ गया) बुभौ; G₁ तथा गर्गंगतावुभौ — ^a) N B₁ D₁ n₁ D₁ ऋचीकश्च, T₁ उचध्या च, T₁ G₁ 4 s उचध्यां वै; G₁ 4 s M उचध्याया — ^a) K₁ 4 D₁ 4 सुमन्योर — After 21, K₁ 4 D₁ 4 s S ins

881* चत्वारो भारते वशे सुहोत्रस्तत्र वशभाक् ।

22 K₁ om 22 (of v 1 18) — ^a) B₁ s च; S अथ (for तु) — ^a) S राज्य प्राप्य Ś₁ महीभृता, B₁ s s T₁ M₁ 'क्षित — ^a) B₁ 'श्वमेधाभ्यां — ^a) Ś₁ K₁ s अयजद्, D₁ स यजद्, S इजे च (G₁ सु) K₁ s B₁ s m D₁ s s S बहुभिर्मलै (G₁ बहुदक्षिणै)

23 K₁ om. 23 (of v 1 18) — ^a) K (K₁ om) N B₁ D (except D₁ 4) कृत्स्ना, S चेमा — After 23^{ad}, S reads 25^{ad}. — ^a) S पूर्णा N₁ 2 B₁ D₁ 'गजाश्वैश्च, D₁ s T₁ G₁ 4 M 'गवाश्वैश्च, T₁ G₁ s s 'गवा चैव, G₁ 'गवाश्वैश्च — ^a) S चभौ रत्नसमाकुला

24 K₁ G₁ om 24 (of v 1 18) — ^a) K₁ न्यमजत; N₁ s ममजे च, D₁ 'ज च S (G₁ om) सा ममजे (M₁-s जै) च (T₁ समजेव; G₁ यभजेव) पृथिवी — ^a) K₁ 4 s 'सकीर्णा — ^a) K₁ 'बहुला; B₁ 'कपिला, D₁ 'कलिता B (except B₁) शुभा

चैत्ययुपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
 प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५
 ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
 अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ २६
 अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
 पद् पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७
 ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःपन्तपरमेष्ठिनौ ।
 केशिन्यजनयद्भुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८

तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःपन्तपरमेष्ठिनोः ।
 अन्वयाः कुशिका राजञ्जद्वोरमिततेजसः ॥ २९
 जनरूपिणयोज्येष्टमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
 ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ३०
 आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
 संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१
 व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
 शुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ।

C 1 8726
B 1 94 86
K. 1 101 24

25 K1 om 25 (of v. 1 18) S reads 25^{abed} after 23 — ^a) Ko 8.4 B1 8.5 D2 (by corr) 4 'ति प्रजां S सुहोत्रे तु महीपाले महीं धर्मेण शामति — ^o) Ś1 दिव्यं; B1 sm D4 Arj (comm) चिति, Da (erroneously) Arjp B1m चैत्य (as in text) S भूमि (for चासीत्) — ^a) S वसुंधाय सह — ^o) S समृद्धसखसपत्न्या — ^j) Ś1 N1 स (N1 म) सहदेव, Ko 8.4 N2 8 B D सर्वदेव, K2 Ms-8 सह देव्या K2 Da1. n8 D1 व्यरोचयत्, D5 राजत

26 K1 om 26 (of v 1 18) G1 om 26^{ab} — ^a) S (G1 om) ऐक्ष्वाक्या (G2 देवत्यां or देवायां) — ^b) A few MSS 'पते S (G1 om) सुहोत्रस्त्रीनुतादृष (T1 G2 8.5 Ms 'नृप, T2 transp सुतान् and नृप) — Ś1 reads 26^{ed} in marg — ^{ed}) Ś1 अजपीढ B2 4 च (B1 च) मीढ च, S सजामीढ (for सुमीढ च) N2 पुरुमीढ सजामीढ (for सुमीढं च पुरु) — After 26, T2 G (except G2) ins

882* अजमीढस्तु राजेन्द्र धर्मनित्यो यशस्सु च ।

[G2 अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च]

27 K1 om 27 (of v 1 18) — ^b) Ko 8.4 यस्मिन्, S (except Ms) अ S (except T1 G2 Ms) वशे — After 27^{ab}, T1 G2 4.5 ins

883* ऐक्ष्वाक्या जनयद्राज्ञामजमीढो यशस्विन ।

— ^a) G2.6 M पद् सुतान् T2 G2 5 भरतश्रेष्ठ, G1 2 जनयामास (for सोऽप्य) — ^a) G2 स्त्रीषु तिसृषु (by transp), G6 त्रिमित्सृषु

28 K1 om 28 (of v 1 18) Ko om 28^{ab} — ^a) B2 6 Da1 भूमिनी S ऋक्ष च धूमि (T1 G1 2 'म) नी नीली (T2 G2 8 नील, G1 ल च) — ^o) G1 केशिन्या जन, G2 4 5 केशिन्यजीजन — ^a) K2 N2 B D (except D5) सुतौ (for उभौ) K2 ध्वजिन, B1 Da च जल, Dn

D1 4 5 व्रजन, S च जनरूपणौ — S ins after 28. Ko 8.4, after 29^{ab}

884* विदुः सवरण शूरमृक्षाद्राथंतरीसुतम् ।

[T2 G2 4 5 वीरम् (for शूरम्) Ko 8 माया, K2 sm 4 मामी (for ऋक्षाद्) Ko 8.4 राष्ट्र (K2 'द्य, K4 'प्य) तरीसुत]

29 K1 om 29 (of v 1 18) — ^a) T G (except G1 6) तथैव — ^b) T2 G2 4 5 'मेष्टिजा — After 29^{ab}, Ko 8.4 ins 884* — ^o) K (K1 om) अन्वयात् N2 काशिका, S कौशि S सर्वे (for राजन्) — ^a) N1 8 B2 8.5 D2 4 5 S जहोरपि महात्मन (G2 'वलौ, M 'वला)

30 K1 om 30 (of v 1 18) — ^a) Cf v 1 28^d K2 ध्वजिन, B (except B4) जल, Da Dn व्रजन; D1 4 व्रज, S 'रूपणयोर् Ś1 जनरूपिणोस्तुक्षज्येष्ट (sio) — ^b) K2 महीपति, K4 N2 B1 Da S नरा, B1 8.5 6 D2 4 नरेश्वर (for जना) — ^a) N1 B1 Da G2.6 वशधरस् Ś1 K (K1 om) N2 B1 D (except D2 4) सुत (for तव)

31 K1 om up to प्रशासति (of v 1 18) — ^a) S राज्य (G2 'ज्ये) (for राजन्) — ^b) S 'ति महात्मनि (T1 'न) — ^a) T1 सुमहानिति K1 N2 Ms शुश्रुम, B D न श्रुत (B2 न श्रुति, D2 विश्रुत) T2 G (except G2 6) कालेनाभिप्रचोदित

32 ^a) T1 तथा, Ms तदा D1 5 G2 6 Ms राज्य T2 G1 2 4 5 व्यकी (G2 'दी) यदखिल राष्ट्र — ^b) K2 N1 B1 8.6 Dn D1 तदा T1 दुर्भिक्षैरर्थित तदा, T2 दुर्भिक्षकदन तदा, G1 2 4 5 दुर्भिक्षैरभि (G1 5 'पि) पीडित, G2.6 M दुर्भिक्षेणादि (G2 'र्थित) तदा (G2 Ms 'था) — ^o) N1 2 शुचृष्णाभ्या, G1 मृत्युक्षुद्रा, G2 क्षुद्रवृत्त्या — ^a) S 'श्च महायले — G1 2 4 ins after 32^{ed} T1, after 33^{ab}.

885* अन्वकीर्यन्त भरता. सपदैश्च महायले ।

— ^o) K2 D5 T2 G1 2 4 5 अभ्ययुर् A few MSS.

G. 1. 8727
E. 1. 94 87
K. 1. 101 25

अभ्यघ्नभारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ३२
चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३४
सिन्धोर्नदस्य महतो निकृञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
तत्रावसन्वह्न्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३६

तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
अर्घ्यमभ्याहरस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
तं समामष्टमीष्टुं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्ञाय प्रयतामहे ।
ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ३८
अथाभ्यपिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३९
भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्वलिभूतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां T₁ G₈ ६ M₆-८ अभ्यापयत् (M₆-८ 'तद्' भारताश्च, M₈ ६ अभ्यागमन् (M₈ 'मद्' भारताश्च

33 ^{ab}) Ś₁ वसुधाप्येषा, K₀ २.६ N¹ D (except D₂ ६) 'धां चेमा, K₁ 'धासेनां S चालयतो ऽति भीमां (G₁ 'म, M₆-८ 'मा' जनयतो ऽश्व मय (G₁ ८ by transp मय ऽश्व) — After 33^{ab}, T₁ ins 885* — ^{cd}) D₈ अभ्ययात्तस S अभ्ययुक्ताश्च (G₈ ६ M 'स्त च) पाञ्चाला विवृण्व (G₁-२.६ 'मृद्र'तो वलैर्मही — ^e) S (except M₈) अक्षौहिणी — ^f) Ś₁ सवनां, K₁ सर्वं च N₈ संवरण रणेजयत्, S तदा (T₁ 'था' त तरसा (G₁ रिषो)जयन् (G₈ ६ M₆-८ 'जयत्')

34 ^b) K₂ 'राष्ट्र' S (except M₆-८) 'सुतु (for 'पुत्र') T₁ ससुहृज्जन — ^a) Ś₁ K₁ N₁ ३ D₈ ननाश सुमहा (D₈ 'हृद्'भयात्, B₈ अपायान्महतो भ', M पलायनपरोभवत् — After 34, S ins

886* ते प्रतीचीं पराभूता प्रपन्ना भारता दिक्षम् ।

[G₈ परित्यज्य, G₆ पराजित्य, M जिता मीता (for परा') M प्रयाता (for 'पना')]

35 ^b) K₄ निवसन् तदा, D₈ वसतस्तदा S गुहाया न्यविशस्तदा — ^e) S दिवे (G₈ विले) विषय — ^a) K₂ पर्वते च सुदुर्गमे, T₁ तस्याविदूरत — ^e) K₂ बहुकाल, S प्रतिच्छन्ना — ^f) B₁ ६ D₁ ६ भरता Da 'मास्थिता S भारतास्ते भयाचिर (M₈ ६-८ ते भयार्तास्तदा चिरं)

36 ^a) S तत्र तेषां निवसतां — ^b) S (except T₁ M₆-८) सहस्रपरिवत्सर — ^e) K₁ भगवान् (for भर') S अगच्छद्भगवान्मत्र — ^a) K₁ भरतानृषिः S मा (T₁ G₈ भ)रतान्प्रति

37 ^a) T₁ समागत K₀ २.६ अभिप्रेक्ष्य (for प्रय')

G₈ त दृष्ट्वा सुमहात्मान — ^b) S अभ्यु (G₈ प्रत्यु)त्याय (for प्रत्युद्गम्य) T₁ G₁ च पौरवा (for अभिवाद्य च) — ^e) Ś₁ अभ्यागमस्तस्मै, D₈ 'हरन् त वै, S अस्या (G₂ 'ह्यो)नयन् प्रीता (G₁ ८ प्रीत्या, G₈ sup in सर्वे) — ^a) N₈ B₁ २.६ D₈ ६ भरतास्तदा S आजमीढपुरोगमा — ^e) Dn₁ G₈ M₈ ६ सर्वे T₁ G₈ ६ सुनये, M भरता : — ^f) N₈ Da D₁ 'वर्धस S सत्कृत्यैव (G₈ नयेन स)सुपासत

38 ^a) Ś₁ ते (for त) Ś₁ मीं पुष्टा; K₁ 'मीपुत्र K₈ त स वै तपसा युक्त; N₁ ३ B D (except Da) T₁ तमासने चोपविष्ट (T₁ समाविष्ट), N₈ त समाविष्टयुषित; T₂ G M तत् संवरणश्च (G₂ ण) चेष्ट (G₂ ज्येष्ट, G₂ श्रेष्ठो), Cd as in text Arj explains 38^a and adds यथान्याख्यातपाठोय — ^b) T G (except G₈ ६) वर (for स्वयं) — ^e) K₂ ३ भवानस्तु — ^a) K₂ B N₁ ३ D T₁ G₈ प्रयते (N₈ 'ता'महि — ^e) N₁ तथैवेति, N₈ तथैवेति; Cd ओमि' (as in text) K (except K₁) B (except B₁) D₂ ६ तु (for अपि) S पृथमस्त्विति त विप्रो — ^f) K₁ N₈ B₁ ६ Da D₂ ६ भरतान्, N₁ भगवान् S भारत प्रत्यभापत

39 ^a) B₁ ३ D₈ तथा, S तम् (for अथ) — ^e) T₂ G (except G₈ ६) विषाणमेक, Cd as in text T G (except G₈) सर्वस्या — ^a) T G (except G₈) पृथिव्या B₈ अपि न G₁ ३ श्रुति

40 ^a) K₀ २.६ भारता K₄ N₈ Da सर्व (for पूर्व) T₁ स पुर भारत ष्ट; T₂ G स (T₂ स्व) पुर भारत सर्पि (G₈ भारतैर्ज्येष्ठ), M स्वपुर भारतैर्ज्येष्ठ — ^b) S om स (T₂ laouna for स) S पुरातन (for पुरो) — ^{cd}) Ś₁ 'महीभृत; K₁ 'मही सत; Cd as in text. S ततश्चक्रे

आजमीढो महायज्ञैर्वहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षितु शबलाश्च वीर्यवान् ।

अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेपामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुपेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाहीक एव च ॥ ४९

C 1 8745
B 1 84 56
K 1 101 44

बलिभूत (T₂ G₁ 4 5 वशे जित्वा, G₂ बलिं जित्वा, G₃ बलीभूत) पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्

41 S transp 41^{ab} and 41^{cd} — ^a) S भारत. (for तत स) — ^b) D₁ 2 T₁ अजं

42 ^b) Ś₁ K_{1.2} N̄₈ सुपा(Ś₁ K₁ 'त्वा)व त', N̄_{1.2} B₄ D (except D₄) G₈ तपती सुषुवे — ^c) K₀ 8 4 D₂ 5 राजान तं, N̄₁ राजसेत — ^d) T₂ G₂ 4 5 महात्मान च, G₁ भवानिति च (for धर्मज्ञ इति) G₃ सर्वज्ञ इति मेनिरे — After 42, K₀ 2 4 D₂ S ins

887* महिम्ना तस्य कुरवो लेभिरे प्रलयं भृशम् ।

[K₀ 8 D₂ मुवि, K₄ विभो (for भृशम्)]

43 ^a) B₅ इति, S च (for अभि) — ^b) S अभूत्तत् (M 'भूत्त' (for पृथि') Ś₁ K (except K₄) B₅ 6 G₂ 'जगल, G₅ 'जकुल — ^c) K₀ 8 सु; K₂ 4 स्व, S (except G_{2.4}) च (for स) — ^d) B₁ (m as in text) Da महाद्युति, T G 'मना' (G₁ 2 'त्मन), M 'यज्ञा

44 ^a) D_n अविक्षित, M₆₋₈ अश्वमत K₀ 8 4 अहि-
प्यत, N̄₁ B₄ 5 D_n D₁ M₆ अभिष्य' (D_{n1} 'क्ष्य'), T₁ अनस्व', T₂ G₁₋₃ M₆₋₈ अभिष्य', G₄ 5 अनश्च', G₅ अभीव', M₈ अहिष्य' — ^b) T₁ G₈ अर्क, T₂ G₂ 4-6 अश्व, G₁ दत्त, M दात (for तथा) N चैत्ररथ T₃ भर्ति, G₅ मन — ^c) D_{n1} जन्मेजय — ^d) Ś₁ N̄₈ तस्य, S (except T₂ G₁) चैव (for चास्य) Ś₁ K₁ N̄₁ B D_{n8} 'शुश्रुम — ^e) S महिषी (G₆ च मही) पुत्रान् — ^f) N̄₈ T₂ G₈ अजायत N̄₁ तप'

45 N̄₈ repeats 45^{ab} (with v l) — ^a) Ś₁ K₁ N̄₈ D_{n1} n8 अविक्षित (K₁ 'त्त, N̄₈ second time अतिराजो); K₀ 2-4 D₁ अविक्षि(K₀ 'क्ष)त्तु (D₁ 'स्तु), B₈ अभिष्ट' (m as in text), T₁ G_{1.2} 4 5 अनश्च', T₂ अभिष्य', G₂ अभिष्यते, G₅ अभीष्य', M अश्वव' Ś₁ K₁ परिक्षित

(K₁ 'त्त), B₈ 5 D₂ T₂ G₁ 8 M 'क्षिष्य, G₄₋₆ परीक्षितु — ^b) Ś₁ K₀ N̄₈ B₄ 6 D_n D₄ 5 दा(D₅ स)बलाश्चस्तु — ^c) Ś₁ K₁ अभिराजो, K₀ 3-4 N̄₁ B₂₋₅ Da अति', D_n D₁ 4 5 आदि' — ^d) K₀ 8 4 सर्वकश्च, K₂ D_n D₁ 5 दा(D₁ दा)त्सलि' (D₅ 'ल'), N̄₁ B Da शिल्पिन' (B₅ 'ल'), N̄₈ शिल्पसर्व; S यलाश्च' (T₁ 'ह')

46 ^a) S (except T₁) चित्रश्रवा N̄₁ D₂ 5 भद्रकरो, B₄ Da D_n D₁ 4 भगकारो (or 'करो), T₁ G₅ 6 M धर्मकारो (or 'करो), T₂ G₁ 2 4 5 धर्मरतो — ^b) T₁ विदान', T₂ G₁ 2 4 5 भिदान', G₈ वीराश्च', G₅ दिक्वाष्टि', M दिपान' (for जितारि') Ś₁ जितारिष्टथाष्टम — After 46^{ab}, S (except T₁ G₅) ins

888* शबलाश्चादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।

[Cf 47^{ab}]

D₁ om 46^{cd}, T₂ om 46^{cd}-47^b — ^{cd}) K₀ 8 'मन्वये ये तु Da ख्यातास्ते, D₅ 'स्वे S (T₂ om) न तेपामन्वय ख्यात सर्वेषां नामतो गुणै.

47 T₂ M₆₋₈ om 47^{ab} (of v l 46) — ^a) D_{n1} जन्मेजया' — ^b) B (except B₄) D (except D_n) महारथा — ^c) Ś₁ K₁ 8 N̄₁ B (except B₈) D_n D₅ 8 (except T₁ G₈) परीक्षि' — ^d) Ś₁ G₈ सर्व; G₅ M (except M₈) सप्त B₈ धर्मार्थसेविन.

48 ^a) S कष्वसेनो' (G₈ 'ना') N̄₁ 2 B₄ D (except D₂ 4 5) तु (for च) — M₇ (1 hapl) om 48^{bc} — ^b) T₁ G₁ 6 M (M₇ om) तथा शिशु, T₂ G₂ 4.5 तथा शुचि, G₈ तथा गुरु (the latter corr to जगु) (for च वीर्यवान्) — ^c) B₁ वीर्यवान्, T₂ G₁ 8 सप्तम (for नाम) — After 48, B₈ ins

889* अश्वसेनश्च बलवान्कीर्तिता सप्त नामतः ।

49 ^a) D_{n1} जन्मेजय' Ś₁ विख्याता — ^b) Ś₁ सुता

निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो वली ।
 कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
 सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
 धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
 हस्ती चित्तर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
 हविःश्रवास्तथेन्द्रामः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१
 * * *
 प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

देवापिः शंतनुश्चैव वाह्नीकश्च महारथः ॥ ५२
 देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
 शंतनुश्च महीं लेभे वाह्नीकश्च महारथः ॥ ५३
 भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
 देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
 एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
 जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ५५

शुवि, S तथा चाष्टौ (G1-s तथैवाष्टौ) (for शुवि क्वाता)
 Ds महात्मन — °) Ds प्रथमत, S च धर्मोत्सा — °) S
 तथोमौ पांडुवाह्निकौ

50 °) Gs अष्टमश्च (for निषध) — °) Ts G1.2.4.5
 प(G1.2.4.5m व)नोदकोपदानौ च — °) Ko 4 जितारि
 (for वसाति) Bs Ds Gs सुत (for स्मृत) — °) Ks N
 Bs 4 D (except Ds 4) Gs M (except Ms) सर्वस्मृत
 — After 50, B1 repeats 49^{ad}

51 Bs reads 51^{ad} in marg — °) B1 s s Ds T
 Gs 4 s तु, G1 च, M अधि- (for अय) S राजाभूत्
 — °) N1 s शौ(Ns सौ)दिक, Ns B1 s s Da Ds कुडिन
 (Bs 'ल'), Ts G1.2.4.5 शुद्ध; Gs 6 M शुद्ध (of °)
 — °) S1 K (except Ks) Ns Ds हस्तो Ks 4 क्रोधश्च
 S हस्ती विकथन (T1 'तर्दन; Ts 'कर्धन; G1 वितथ', Gs
 'कर्दन) क्रोध (M क्राथ) — °) Bs 4 s Dn D1 कुडिन,
 Ds कुडित, M 'प (of °) Ds s अय (for अपि) B1 s
 कुड(Bs 'दि)लाक्ष्य प', Ts Gs 5 कुडश्चापि च प'; Gs
 कुडलाक्ष्य प' — M (which om 51^{ad}) ins after 51^{ad}
 T G, after 891* below

890* भीमसेनान्महेष्वास प्रतीप समपद्यत ।

[Ts Gs भीमसेनो महे]

— M om 51^{ad} — °) N1 परिश्रवा, Ns s B1.8m बहि
 S1 तथा भद्र; K1 तथा नाम T G पर्यश्रवस (G1 s 'व स,
 Gs 6 'वसम्) द्वाभ (Gs 6 'म) — °) N1 B Dn Ds
 सुमन्यु T G शरात(T1 'व)आजितो (Gs 6 शराव वाजिन)
 युधि — After 51, Ko s 4 Ds T G ins.

891* अतिराजश्च नहुपस्तथा शम्भुरजयौ ।

ततो धर्मश्रुता श्रेष्ठ पर्यश्रवस उच्यते ।

अपि पुण्यकृता श्रेष्ठ तमेव परम विदु ।

which in T G is followed by 890*

[(L 1) Ko s 4 अतिराजो(Ks 'धवा)ति नामाहु; Ds

अतिराजि सुराजिश्च; T Gs 4.5 अमि(T1 'ति)राजा च न',
 Gs 6 अधि(Gs 'ति)राजात्मजानाहु Ko s 4 Ds तथा
 शुक्रपरजयौ — (L 2) Ko s 4 Ds तथा धर्म Ds
 वीर्यश्रवस, T1 सत्य — (L 3) Ko s 4 Ds तमेवाप्रतिम
 शुवि (Ds विदु)]

— Lastly, N ins after 51 (Ko s 4 Ds, after 891*)

892* धार्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान्प्रथितान्शुवि ।

प्रतीप धर्मेनेत्र च सुनेत्र चैव मारत ।

प्रतीप प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो शुवि ।

[(L 1) K1 Bs Da Ds धृतराष्ट्र; Dn 'सुताना तु, N1.2
 Bs धृतराष्ट्रसुतानां तु; Nilp as above Bs Da शुवि
 विश्रुतान् (for प्रथितान्) — (L 2) N1.2 Bs D (except
 Ds 4) चापि (for चैव) — (L 3) S1 K1.2 प्रथित-
 प्रतिप Ds बभूवाप्रतिमविक्रम]

At the place indicated by asterisks in the
 constituted text, there appears to have been a palp-
 able lacuna in the original which was filled up, inde-
 pendently, in different ways in the two recensions

52 °) S1 K1 s 4 Da1 Ds प्रतिपस्य — °) N B D
 (except Ds) G1-s शातनु — °) S1 K1.2 Da1 Dn1
 Gs 4 बाहि S महायया — After 52, G1 reads 54^{ad}

53 Ks 4 D1 (hapl) om 53 — °) Ko Ns Dn च
 (for तु) N1 देवापिस्तत्र चव्राज — °) Ns B D (D1
 om) T1 Gs 6 'हितेप्सया, Ts G1 s 4.5 'मसीप्सया; M
 'परायण — °) N B Da3 Dn शातनु B1 6 Ds Ms s
 तु (for च) — °) = 52^{ad} S1 K1 Da1 Dn1 G1-s बाहि
 Ds T1 महायय, Ts G (except Gs 6) 'यशा

54 G1 reads 54^{ad} after 52 — °) Gs राजन् (for
 जाता) Ts G1 भरतस्यान्ववायास्ते; Gs 4 s 'न्वयास्वेते;

९०

जनमेजय उवाच ।

श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।

उदाराश्चापि वंशेऽसित्राजानो मे परिश्रुताः ॥ १

किंतु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति ।

C 1 8755
B 1 66. 2

Me-8 'स्य कुले जाता — ^b) T₂ G (except G₈ c)
देवकल्पा (for सख') S₁ K₁ 2 N₁ B₁ D₁ D₁ D₁
नराधिपा ; K₄ D₅ G₈ महावला — ^c) S वभृयुर्भक्षकल्पाश्च
55 ^a) Me-8 om च T₂ G (except G₈ c) एवविधा
(T₂ 'रूपा' महाभागा — ^b) K₂ T₁ M₈ 5 महावला (T₁
sup in 'रथा' T₂ G₂ 4 5 देवरूपा प्रहारिण — ^c) S
अन्ववाये मनो राजन् (T₂ G₁ 4 5 Me-8 महाराज) — ^a) S₁
K₈ देह, K₀ 4 पृष्ठ; K₁ ऐङ्ग; K₂ D₂ कुल, G₂ एष, G₈
एवं (for ऐल-) — After 55, Me-8 ins

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथित सर्वराजसु ।

अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।

इष्टवान्स महाराज दौ पन्तिभरत पुरा ।

चक्रवर्तिरदीनात्मा जेता युद्धेऽजित परे ।

S ins after 55 (Me-8 cont after 893*)

894* गङ्गातीर समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

पुनरीजे महायज्ञै समाप्तवरदक्षिणे ।

अग्निष्टोमातिरात्राणामुक्थानां सोमवत्पुन ।

वाजपेयेष्टिसत्राणां सहस्रैश्च सुसमृतैः । [5]

इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनै ।

पुन. सहस्र पञ्चाना कण्वाय भरतो ददौ ।

जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायज्ञा ।

यस्य यूपा शतव्यामा परिणाहेऽथ काञ्चना ।

सहस्रव्याममुद्बद्धा सेन्द्रैर्देवै समुच्छिता । [10]

स्वलकृता भ्राजमाना सर्वरत्नैर्मनोरमै ।

हिरण्य द्विरदान्धान्महिषोष्टानजाविकान् ।

दासीदास धन धान्य सवत्सा गा पयस्विनी ।

भूमिं धूपसहस्राङ्गा कण्वाय बहुदक्षिणाम् ।

घट्टना प्रक्षकल्पानां धन दत्त्वा कृत्वन्वहन् । [15]

ग्रामान्गृहाणि क्षेत्राणि कोटिशोऽयुतशस्तथा ।

[(L 1) G₈ Me-8 गगाद्वार Me-8 समासाद्य — After
line 2, T₁ G₁ 2 M₈ 5 ins

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथ ।

— (L 4) Me-8 योजयत्पुन — (L 7)=(var) 1. 69

48 — (L 8) T₁ G₁ 2 M₈ 5 भरतोददात् — (L 9) T₁G₁ 2 M₈ 5 [S]धि, Me-8 च (for स्य) — (L 10) Me-8

'व्याममुद्बद्धा: — (L 12) G₈ Me-8 रथानुष्टा — (L 13)
T₂ G₈-8 गा सुशीला सवत्सका (for सवत्सा गा प')
— (L 14) Me-8 ददौ कण्वाय दक्षिणा (for कण्वाय
बहुद) — (L 15) G₈ 8 दक्षिणाममिता ददौ (for घनं
दत्त्वा क') T₂ बहवो प्रक्षकल्पाश्च बहवो राजसत्तमा:
— (L 16) T₁ G₁ 2 M₈ 5 शुभ्राणि (for क्षेत्रा')

After 894*, S reads 1. 69. 49-51, ending the
adhy. and the Śakuntalā episode

Colophon om. in S (of v l. 1 and 16 above).
— Sub-parvan N₁ 2 संभव — Adhy name N
पूर (K₀ 2 om पूर, D₈ reads कुरु; some MSS पुरु) वशा-
नुकीर्तन (N₈ 'वशवर्णन) — Adhy no (figures, words
or both) K₀ 91, D₁ D₁ 92, D₈ 93 — S'loka
no D₁ 65, D₁ 63 — Aggregate s'loka no
D₈ 3726.

90

This adhy is missing in V₁ (of v l. 1. 68.
74), the MS is wholly ignored here — S reads
this adhy after adhy 56 — While there is a
sufficiently close agreement between the two re-
ensions as regards the material contents of this
(genealogical) adhy., there is considerable diver-
gence between their respective introductions and
phalas'ruts. The difference between the introduc-
tory portions may be due to the different positions
occupied by this adhy in the body of the Ādiparvan.
The Northern rambling phalas'ruts, which contains
some repetition and bears other signs of inflation
has been discarded in favour of the Southern, which
is compact, consisting only of a single stanza

1 S om. 1-5 (with जनमे' उ') S₁ K₁ D₅ om
उवाच D₁ 1 जनमे' उ' — ^a) S₁ K D₅ महान् (K₄
महा) (for मया) K₀ 8 4 N₁ 2 B₁ 4 D प्रहसन् (D₁ as in

G 1 8755
B 1 88.2

प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेपामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेपां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
गुणप्रभाववीर्योजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजनपुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
श्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६
दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो

मनुः । मनोरिला । इलायाः पुरुरवाः । पुरुरवस
आयुः । आयुषो नहुपः । नहुपस्य ययातिः ॥ ७ ॥
ययातेर्द्वे भार्ये वभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी
वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशो
भवति ॥ ८ ॥

यदुं च त्वर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
दुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्यपर्वणी ॥ ९
तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥
पूरोभार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जन-
मेजयो नाम । यस्त्रीनश्चमेधानाजहार । विश्वजिता
चेष्टा वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

text, Ds पुण्य) (for विप्र) — *) Ś1 Ns Ds सर्वेषां Ś1
K Ds मया (for महान्) — *) Ś1 K1 मे बहुश्रुता,
Ko ३ ४ बहव स्मृ

2 Som 2 (of v 1 1) — *) Ks ४ Ns ३ Ds ३ न
मामिति, Ns महीपते, Dns न मामपि — *) Ś1 K1 महान्
(for भवान्) Ks प्रपन्न (for भूयो)

3 Som 3 (of v 1 1) — *) Ś1 K1 Ds हृद्याम्, Ns
पुण्याम्, B1 (m as in text) ३ ३ ३ Ds चित्राम् (for
दिव्याम्) — *) Ś1 Ds (before corr) मुने, K1 Ns D1
मुने — *) Ds 'पां सजनन — *) Ns नो (for न) Ś1
प्रीतिमाहरेत्, K1 'हामरेत् (sio)

4 Som 4 (of v 1 1) — *) Ns ३ सधर्मं
— *) Ns विष्टभ्य लोकान् Ks Ns श्रीन्येषां, Ns B Ds ३ ३
प्रीनेतान् — *) K1 B1 Ds ३ 'मिव स्थित

5 Som 5 (of v 1 1) — *) Ns 'वतां सतां
— *) Ko ३ ४ Ds अमृत (Ds 'ता स्वादु'; Ks अमृतस्वाद;
Ns ३ Bs ३ Ds 'सनिर्ऋत; Ds 'स्वादुसनिर्ऋ

8 Ś1 K1 ३ Ds ३ Som उवाच — For S see below
also — *) Ko ३ ४ Da मया, Ks Ns यथा (for पुरा)
— *) K (except K1) Ns B1 Da Ds पुरा (for मया)
— Ks om 6th — *) Ś1 त्विद; B1 ३ Dn मया (for हृद्)
— *) Ś1 K1 ३ Ns ३ Da तद्दश; Ko ३ Ds त्वद्दश Ks
स्मृत (for शुभम्) Ds (before corr) 'जनने शुभे
— For 6, S subst

896* पुरोधसमह धन्य राजासमिततेजसाय ।

प्रयक्ष्यामि पिच्छां ते सेपां नामानि मे शृणु ।

[(L 1) G1 ३ 'धंसा महद्वन्य; Gs 'मह दिव्य]

7 Ns ३ B Dn D1 ३ ४ दक्षाददिति G subst for
दक्षस्यादिति T1 ins before 16

897* अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा द्वाभ्यतो नित्य (1) अव्यय ।

तस्यान्मरीचि सजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापति ।

मरीचे कश्यप पुत्रो दक्षस्य दुहितादिति ।

[After line 2, G1 ३ ३ ins

898* अहुष्टादक्षमसृजच्छुभ्यौ च मरीचिनम् ।

— (L 3) Gs दुहितापति]

— T G अदित्यां (G1 ins कश्यप) कश्यपाद् (Gs ins
जज्ञे) विवस्वान् — Ko विवस्वतो यम । यमात् मार्तण्ड ।
मार्तण्डात् मनु — Ś1 K मनोरिदा (K1 सनोरिदा) — Ś1
K हृदाया; Gs ३ Ms इलायां — Ś1 Ko Ns ३ B D
G1 नहुपाययति

B Ś1 om च G1 ३ 'पर्व (for 'पर्वणश्च) — After
नाम, G1 ३ ins च Ko Bs Ds ३ तत्र (Ts ततो) (for
अत्र) Da 'वश (for 'वश) After 'वश, Da Dn D1
T G1 ins श्लोक After भवति, Ds ins श्लोकश्चाय

9 *) Ko ३ ४ त्वर्वस; K1 'श्व, S (except T1 G1 ४) 'शु-
T1 G1 ३ ३ Ms 'चोमी (for चैव) — *) Ś1 K1 'यान्यामजा',
Ns 'यान्या व्यजा' — *) Ś1 K Gs हुष्ट

10 Ns T1 यत्र (for तत्र) Bs om पूरो पौ After
पूरो, K1 ३ ४ B1 ३ Da Ds ३ ins च

11 After पूरो, N (except Ś1) ins शु (Ko ३ च)
N (except K1 N Bs Ds ३) कौशल्या G यभूव (for
नाम) After नाम, M (except Ms) ins यभूव — Bs
D2 om अस्य Ds अपत्य (for अस्व). Here and below
Gs (mostly) सजज्ञे (for जज्ञे) S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् ।
तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय
यावत्सूर्योदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे
संयातिः ॥ १३ ॥

संयातिः खलु द्यपद्रतो दुहितरं वराङ्गीं नामो-

पयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥

अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानु-
मतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥

जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुपुत्रां नाम ।

G 1 8770
B 1 88 17
K 1 83 16

नाम — Ms om from यस्त्रीनश्च up to end of 11 Ds
S स (for यस्) Ks Ts Gs s M (Ms om) श्रीन्मेधान्,
T1 त्रिसत्र, Gs s श्रीन्हयमेधान्, Gs सत्र, Cd यस्त्रीनश्चमेधान्
(as in text) After चेष्टा, Ms-s ins सर्वस्व प्रदाय S1
Ks N1 s B D (except Da Ds) Ms-s om प्र (of
प्रविवेश) After 'विवेश, Ts Gs s M (except Ms)
ins जनमेजय.

12 Da1 जन्मे After 'जय, S ins तु G (except
G1.s) om. खलु Ds अनान्नी, Ts Gs s सुनन्दा, G1
अरजा (for अनन्ता) S1 K1 पावनी, N B1m s G1
मागधी, Ds मागध (for माघ) — S1 K1 (hapl) om
from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14 Ks (1 hapl) om
from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वत्व Ko s G1.s प्राची
न्वान्, Gs प्राचेता — Ko s G1.s Ms om य T1
Gs s यावत्, Ts Ms-s तावत् (for य) Ko s ins वि
before जिगाय Ks सूर्योदय, Ms-s 'दय, Cd सूर्योदयात्
(as in text) — After 'दयात्, B (except B1) Da
Ds s इति — Ko s Da Gs तत्तस्य, T G1 s s तस्य,
Gs तावत्तस्य, M तदस्य (for तत) Ko s Da T1 G1 s
प्राचीन्वत्व; Ns परीत्व, B1 s Ds Gs प्राचीनत्व, Gs प्राचीत्व

13 S1 K1 om 13 (of v 1 12) Ko s Da T1
G1 s प्राचीन्वान्, Gs प्रचि — After प्राचिन्वान्, S
ins तु B1 अश्वरी, Ts 'री; G आइमकी (Gs अइमरी)
(for अइमकीम्) After अइमकी, Ks Ds ins कैकेयी,
Ms s नाम After 'येमे, N1 s B1 Dn D1 s ins यादवी,
G1.s वपुष्टमां नाम, Gs यावां नाम, Gs सुपावा नाम
— Gs (hapl) om from तस्याम् up to भानुमतीं नाम
(in 15) Ks s संयाति, B1 s सपा (B1m as in text),
Ds T G1 s शयी, Gs Ms-s शय्या, Ms s शया

14 S1 K1 om up to जज्ञे (of v 1 12) Gs om 14
(of v 1 13) MSS indiscriminately (as above)
संयाति, सपा etc. After संयाति, S (except Gs) ins
तु Gs s om खलु Ko s Ds दनोद; Ks s Ds रुशद्रतो,
T G1 s-6 त्रिशकोद; Gs त्रिशकोटि; Ms s रुशतु; Ms-s

रुशानसस्तु (for द्यप) Ko चार्वर्गी; Ks वरागना (for
वरा) Ks s T1 om नाम — S1 अहस्पति, K (except
K1) Da D1 s अहयातिर्नाम, N1 s B1m s Dn Ds
अहयाति; Ns Bs s G1 अहपातिर्नाम; T1 सपातिर्नाम
(for अह)

15 Gs om up to भानुमतीं नाम (of v 1 13) D1
(1 hapl) om up to जज्ञे — S1 अहस्पति, K (except
K1) N1 s B1m s D (D1 om) अहयाति N1 s B
(except Bs) D (except Da) om तु Ms-s 'वीर्यस्य
दुहि Ts Gs s-6 भानुमतीं नामोपयेमे (by transp)
— Ts Gs om अस्य Ds (hapl) om सार्व After
'भौम, Bs s ins नाम

16 Ks om 16 Mr (hapl) om up to जज्ञे
— After 'भौम, Ds ins च; S तु T1 om खलु Bs s
Ds किल (for खलु) After खलु, Gs s ins भूमि Gs
(hapl) om from जित्वा up to खलु (in 17) S1
transp जहार and कैकेयी M (Mr om) 'द्वय (for
'जहार) T G (except Gs) Ms सुदरा (G1 Ms 'री),
Ms s वसुधरा. Da om नाम After नाम, S1 Ko s
M (Mr om) ins उपयेमे, Ks N B D तामु (Ks ता
चो)पयेमे — Gs (hapl) om from जयत्सेन up to
मर्यादा नाम (in 18) — After 'त्सेन, N (except K1
Ns B1 Ds) ins नाम

17 Gs om जय खलु, Gs om 17 (of v 1 16)
— After 'त्सेन, S (except Gs.s) ins तु T1 om खलु
Gs (hapl) om from सुपुत्रा up to नाम in 18 Ko s
Ds सुपुत्रा, N1 s B1 s Da2 Dn D1 'श्रवा, Bs s 'स्वरा, Da2
वामां (sio), T1 'पुषू, Ts Gs 'पवा, M 'पुपा (for सुपु)
— Ko s B1.s Da D1 s T1 अवा, N1 s सुरा; Bs Dn
Ds अवा (for अरा)

18 Gs s om up to नाम (of v 1 16, 17) MSS
indiscriminately (as above) अवाचीन, सुरा or अवा
Bs s Da Ds s om अपि B1 खलु, Ds च खलु; S (Gs s
om) तु खलु (for अपि) Ms वैदेहीम् (for वैदर्भीम्) S1

G. 1 2770
B. 1 63. 17
K. 1 63. 10

तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥

अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुत-
मानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे ऋचः ॥ २२ ॥ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्र-
मजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥Dns om एव S (except Gs s) om एवापराम् N1. s
B1 Dn1 ns D1 transp एव and अपराम् — S1 K1
(hapl) om from मर्यादां up to उपयेमे in 19 — After
नाम, Ko s s B1 s (both marg) D (except Ds) ins899* तस्यामस्य जज्ञे अरिह । अरिह खल्वाङ्गीमुपयेमे ।
Ks (hapl) om from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम
(in 19) Gs महासेन (for 'भौम')19 S1 K1 om up to 'मुपयेमे, Ks om up to नाम
(of v 1 18) — Gs महासेन (for 'भौम') After
'भौम (resp its v 1), Ds ins च; S (except G1) तु
T1 Gs om खलु Ko s s Dn1 प्रासेनजितीम्, N 'जितिम्,
Ds S प्र(T G1. s M1 s प्रा)सेनजिदुहितरम् — Ds (hapl.)
om from उपयेमे up to दुहितरम् (in 20) Ko यज्ञियां,
D2 सहजन्त्यां; T2 यमला, Ms-s सुमज्ञा (for सुय') T2
यमलां नामोपयेमे, M1 सज्ञा नामोपयेमे (for उपयेमे—नाम)
— K1 (hapl) om from तस्यामस्य up to अक्रोधन
(in 20) Ks Ds अयुतनायी, Dn1 T2 G (except Gs)
अयुतनायी — T G1-s पुरुषमेधे पुत्रपाणा, G1-s पुरुषमेधे,
M पुत्रपाणाम् (for 'मेधानाम्') च 21 ins in M after
(in Ms before) अयुत S1 K (K1 om) N1. s आजहार
(for आनयत्) After 'नयत्, T G1 s M ins राज्ञा, Gs
यज्ञानां — N1 s B Dn D1 s तेनास्य, D2 T1 Gs s तस्य,
T2 G1-s s M तत्तस्य (for तदस्य) T2 (before corr)
G1-s अयुतनायित्व20 K1 om. 20, Ds om up to दुहितरम् (of v 1
19) — Dn1 G1-s अयुतनायी, D2 'याजी S (except
Gs M1) तु खलु (T1 तु only) (for खलु) S1 भाषा, N1
B1 s s Dn D1 s s कामां, B1 भीमा, B2 मेकारां, Ms-s
मर्यादां (for भासा) Ko s T भा(Ks हा)सां नामोपयेमे
(by transp) — S1 (hapl) om from तस्यां up to
ज्वालां नाम (in 24) — T2 अतस्तस्याम्, Gs अस्यां (for
तस्याम्) — After 'घन, Ks (irrelevantly) ins

घार्पिकसप्रसाजहार (of 25)

21 S1 om 21 (of v 1 20) N1 s Dn स (for
अक्रो) After 'घन, Ds ins च; S ins तु K1 om.
खलु B2 कालिङ्गीं, Gs कालिङ्गीं (sic), Gs कक्षीवाक्षाम
लिङ्गीं(1) Ds s om करण्डु Ko s s N1 Ds करण्डु, Ks
करकद; B1 s Dn D1 करभां, T G1 कदू, M कधू (for
करण्डु) K1 (corrupt) घनु देवदत्त देवदत्तां (for
अक्रोधन—करण्डु) K1 Ds om नाम — After येमे, Ds
(irrelevantly) ins रुक्म नाम22 S1 om 22 (of v 1 20) — B1 स (for देवा)
After 'तिथि, S ins तु Ds T Gs Ms om खलु Ko s
वैदर्भीमेवापराम् (Ks om एव), K2 देवकीम्, Ks B1 D1 T
Gs Ms-s वैदर्भी (for वैदेहीम्) Ds transp वैदे' and
उप' D1 Ms-s om मर्यादां नाम Ks ज्वाला नाम, B1
वामां (om नाम) — N1 s T मर्यादां (N1 om मर्यादां)
नामोपयेमे (by transp) — Gs om तस्याम् N1 B1 T1
om ऋच Ko चिर, K2-4 B1 रिच, N1 s Dn D1
[S]रिहो नाम (D1 नामत), B1 [S]रिह, B2 विध, Ds
क्षति (for ऋच)23 S1 om 23 (of v 1 20) For ऋच, MSS चिर
etc (as in v 1 22) After ऋच (resp its v 1), B1
ins स, S (except T1) ins तु T1 G1 om खलु
K1 s s D2 आङ्गीं (for आङ्गेयीम्) Ko s N1 B1 s Ds देवां;
K1 मर्यादा, Ks मर्यादामेव, Ks देवामेव (for सुदेवां)
— N1 B1 D (except D1) अजीजनत् (for अजनयत्) S
(with some slight variations) वामदेव्यामङ्गराजकन्याया
मृक्ष पुत्रमजीजनत् (for आङ्गेयी—'दृक्षम्') B (except B1)
D1 तस्यामस्य जज्ञे ऋक्ष (for तस्यां—'दृक्षम्')24 S1 om up to नाम (of v 1 20) — After
ऋक्ष, Ds ins च; S तु T1 om खलु G (except Gs s)
तक्षदु' (for तक्षकदु) S reads उपयेमे after नाम T1
पल्लां; T2 ज्वल्लां, G1 वल्लमति; G2 ज्वल्लती; Gs

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
जहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं
भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम
॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्ध्यां तंसुरात्मजम् ॥ २८
इलिनस्तु रथंतर्था दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजन-
यत् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां

नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ
भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भरस्व पुत्रं दुःपन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ३१

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।

त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३२

ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C 1 37 5
B 1 38 32
K 1 39 34

जलवर्ती, G₁ s लला, G₂ ज्वलता, M₂ ज्वलिता, M₃-s
ज्वलनां (for ज्वालां) — Before तस्या, B₁ s Da ins स
Ko s. 4 पुत्रम् (K₄ om पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनार नाम
(by transp) T G₁ अस्य जज्ञे अतिनार, G₁ s s M₂-s
अतिनारमुत्पादयामास, G₂ s अतिनारमजीजनत्, M₂ s अति
नारमुत्पादयत् (for पुत्रं—मास)

25 Ś₁ पतिनार, K₂ अति, D₂ S (except T₂)
अति After नार, S ins तु N₂ T₁ G₂ s om
खलु After स्वत्यां, N ins गुणसमुदित (Dn D₁
समन्वित) N B D (except D₂) आहरत् (for आज)

26 Ko s. 4 N B D (D₂ marg) समाप्ते, T₁ G₁ s. 5
M₂ s तमुदवसाने नि, T₂ G₂ s. 5 M₂-s तमुदवसाने (for
निवृत्ते) D₂ s S om च D₂ S om. सत्रे B₂ S om तं
— K₂ s. 4 B₂ s Da D₂ M₂ s तस्यां, D₂ तस्या स (for
तस्या) K₂ s उत्पादयामास, N₂ B₂ Da Dn D₁ अजीजनत्;
D₂ S जनयामास (for अजनयत्) K D₂ त्रसुं (Ko त्रसु),
S त्रसु (for तंसु) D₂ om नाम

27 K₄ D₂ भवति श्लोक, N₂ s Da Dn D₁ s श्लोको
भ (for भवति)

28 a) K D₂ s त्रसु, S त्रसु (G₂ तस्मिन्) G₁ s M
पुत्र. — b) Ś₁ पतिनाराद्, S अति G₂ s. 5 M अजायत
— c) K₂ N B Da₂ Dn D₁ इलिन, S इलिल — d) N
(except Ś₁ B₂) कालिन्ध्या (K₁ लिन्ध्या) K N₂ D₂
त्रसुर; D₂ त्रसुर, S त्रसुर (of v 1 1 89 11, 12) T₁
आत्मवान्

29 K₂ N B Da₂ Dn D₁ इलिनस्तु, S इलिल.
After तु, S (except G₂) ins खलु G₂ om रथंतर्था.
After तर्था, T₂ G (except G₂ s) ins

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणा
नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां

[T₂ G₂ s कक्षी (for लक्ष्म) — Cf. 901*.]

Here and below MSS indiscriminately दुप्वन्त, दुपक*,
दुप्य* as before, of v 1 1 62 3, 63 14, 15 etc
K₂ s B₂ D₂ s दु पतादीन् K₄ D₂ om पञ्च पुत्रान् K₂-s
N₂ s B₂ Da Dn D₁ s T G अजीजनत्, B₂ s s D₂
उत्पादयामास, B₂ जनयामास (for अजन) — After
29, D₂ T₁ G₂ s M (except M₂) ins

901* दु पन्तस्तु खलु लक्षणां नाम भागीरथीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे जनमेजय ।

[Cf 900* D₂ G₂ लक्ष्मणा, T₁ लक्ष्मी (for लक्ष)]

30 Before दु-पन्त (resp its v 1), D₂ G₂ s ins
स एव, T₁ स After दु-प, S (except T₁ G₂) ins तु
D₂ T₁ G (except G₂) om खलु D₂ G₂ शकु नाम
विश्वामित्रदु (by transp) B (except B₂) D₂ s उपयेमे
शकु नाम (by transp) After भरत, Ko ins नाम
— N₂ lacuna for तत्र श्लोकौ भवत K (except K₁)
N₂ B₂ s. 4 D अत्र (D₂ यत्र) (for तत्र) Before श्लोकौ,
N₂ s B₂ s. 5 D (except D₂ s. 5) ins अनुवश; G (except
G₂) हसौ

31 =(var) 1 69 29 — a) N B D (except
D₁ s) Cd transp माता and भस्त्रा (as in 1 69 29) Ś₁
पिता वधुर; Cd पितु पुत्रो (as in text) — b) S (except
G₂) यस्याजात, Cd as in text — c) S (except G₁ s)
दौ पति (spelt differently) — For 31^d, S subst 32^d

32 =1 69 30 — M₂ (hapl) om 32 — a) Cd
as in text S (M₂ om) पुत्र नयति — b) N₂ महौजस,
S यमक्षय, Cd as in text. — c) K₁ त्वमस्य धाता, B₂
त्व च धातास्य — For 32^d, D₂ repeats 31^d — After
शकुन्तला, Ś₁ Ko Da ins इति

33 G₁ s एतद् (for तत्) N₂ om अस्य भर K₂
तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य)

34 After भरत, D₂ T ins च; G M तु G₂-s om

C. 1. 3755
B. 1. 63. 23
K. 1. 63. 35

भ्रमन्त्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः सखिश्वाकुक्कन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां
नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथ-
क्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९ ॥

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विद्वरथः ॥ ४१ ॥

खलु Gs om काशेयीम् Ś1 K1 Ds कैकेयीं, Ks Ds Ts
(by corr) कौशेयीं, Ds कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for
काशेयीम्) Ks T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp) — Ś1
(hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36),
Ks om from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35) Ms-s
अस्याम् (for तस्याम्) Ko (hapl) om. from भ्रमन्त्यु up
to जज्ञे in 35 K1 भुवः; Ds भ्रुमः, T भ्रुमः (for भ्रमन्त्यु)

35 Ś1 om 35, Ko om up to जज्ञे; Ks om up to
नाम (cf v 1 34) — After भ्रमन्त्यु, Ds ins च; S तु
T1 वासेयी, T2 G1 s दाशेयीम् (for दाशार्हीम्) N
B1 s Da Dn D2 विजया, B2 s Ds सुदेवा; Bs देवां,
S सुप(G2-s Ms-s 'व')णीं (for जया) — K1 (hapl)
om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36)

36 Ś1 K1 om up to नाम (cf. v 1 34, 35)
— After सुहोत्र, S ins तु S ऐक्ष्वाकीम् (Gs दार्ष्टवतीम्)
(for इक्ष्वाकुक्कन्याम्) Ks s सुवर्णां, Ns सुदेवा, S जयतीं
(Gs जयां) (for सुवर्णां) Ds T1 Gs हस्ति — S पुरं
(for हास्तिन) Ś1 समापयामास; Ko s. 4 T G2 s निर्मापः,
Ks Gs आवसः, Ns s B1 s Dn D1. 2. 4 स्यापः, Ds कारः,
Cd as in text — Ds तस्य; S तस्माद् (Ms as in text,
Gs यतो) (for एतदस्य) S (except Ms) हस्तिन

37 After हस्ती, Ds ins च, T1 Gs M तु Ś1 (hapl)
om from यज्ञो up to 'येमे in 38 B1 (m as in text) s
Ds यशोधरा; Bs Da G2 s यशोदा; Gs वनां — Ko s
Ds विकुचन; K1 विक्रञ्च, K2 कुम, Ks कुच, Da S
'कुजन (Gs 'र') (for विकु) After विकु (resp its
v 1), K (except Ko) Ns s B1 D (except Ds 4. s)
ins नाम

38 Ś1 om up to 'मुपयेमे (cf v 1 37) For
विकुण्ठन, MSS विकुचन etc (cf v 1 37) After
विकु (resp its v 1), Ds s ins च, S तु (Gs corrupt)
T Gs M (except Ms) om खलु Gs s om from

दाशार्हीम् up to जज्ञे Ks देवसुता; T G1 s M सुनदा
(for सुदे) Gs विदा नामोपयेमे (for उप-नाम)
— After 'मीढ, Ns s B1 D (except Ds 4. s) ins नाम

39 After 'मीढस्य, T2 Gs s ins तु K1 S चतुर्विंशति,
Ds 'शति; Ds 'शत् B D Gs (i hapl) om नागाया
B1 s s s transp कैकेय्या and गान्धार्या B1. 4 Dn D1 s
विशालां, Ds विमनां, T2 बलां (for विमलायाम्) Ś1
Ks Ds सूक्ष्मां; Ks ऋक्षका; Gs ईक्षां; G4 s वृक्षां (for
ऋक्षायां) K1 सूक्ष्माया विमलायां (for विमलायामृक्षाया)
Bs om चेति, S om च (Ms om चेति) Da1 Ds T G2-s
Ms om. one पृथक् Ms. 6-s ते (for the first पृथक्-)
Ns s B1 D (except Da. 4 s) -वशधरा, S -वशकर्तार
(for वश) G1-s om नृप — अजमीढादृक्षायां is ins
in T G1 s after तत्र, in Gs 4-s (which om तत्र), at
the beginning of the final sentence T Gs s संवरणो
जज्ञे वशकरः; G1 वशकारण संवरणि, Gs वशकरः संवरणो
जज्ञे (for वशः संव)

40 Ś1 Ks Ns Ds (i hapl) om संव — After
'रण, Ds ins च, S तु Ś1 संवरणी (for वैव) Gs s s
Ms तपतीं Gs om नाम — Ś1 Ks Ns B Da1 Ds
(i hapl) om from तस्यामस्य up to सप्रिया नाम (in 42)
G1 (hapl) om from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in
43). Ko s Da3 (i hapl) om कुरु Before कुरु, Ds
ins सुमगो नाम After कुरु, K1 s Da1 ins नाम After
नाम, Ks cont. कुरुर्यस्यपसा कुरुक्षेत्र पुण्य चक्षे

41 Ś1 Ks Ns B Da1 Ds G1 om 41 (cf v 1 40)
Ko s Da3 Ds s (hapl) om. from कुरु खलु up to सप्रिया
नाम (in 42) K1 om from कुरु खलु up to मागधी
मुपयेमे (in 43) — After कुरु, S (except G1) ins तु
T1 Gs. 2. 6 om खलु D1 (hapl) om from दाशार्हीम्
up to अरुणान्खलु (in 43) Ks वाहिनीं नामोपयेमे (for
दाशार्हीमुप) Gs s om उपयेमे शुभाङ्गीं Gs om शुभाङ्गीं

विद्वरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
मस्य जज्ञे अरुगवान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुगवान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैल्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शंतनुं बाह्मीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

C 1 3799
B 1 65 46
K 1 63 49

नाम — Dn विद्वर (for विद्वरथ) !

42 N (except Ks Dn D1) om up to संप्रियां नाम,
K1 G1 om, 42 (of v l 40, 41) Ms-s (hapl) om
from विद्वर up to अरुगवान्खलु (in 43) — Dn विद्वर
(for विद्वरथ) ! After तु, T1 Gs-s Ms-s ins खलु Dn
माधवीं (for 'गधीं) Ms-s (hapl.) om. from 'येमे up
to अरुगवान्खलु (in 43) — Ks उरथा; N1 B Das
अभगवान् (Bs सुतस्वान्); Ns सुभगो; Ns अभग्रा, Dn
अनथा, T Gs-s अनथान्; Gs अभगवान् (for अरुगवान्)
G om नाम

43 Ms-s (erroneously) read 43-44 after 50
K1 G1 om up to 'येमे (of v l 40, 41) D1 M om.
अरुगवान्खलु (of v l 41, 42) For अरुगवान्, MSS.
उरथा etc (of v l 42) Before खलु, Ds ins च, T
Gs-s तु Gs-s तु (for खलु) S1 मेधावीम्; Ko Ns B1
Da Dns T1 माधवीम्, Ms-s मागधेयीम् (for मागधीम्)
Ks सुबलां (for अमृतां) — After नाम, Ks ins कुरु
खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम — S1 K1 (hapl.) om
from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44) — Ks N
Dn1 ns D1 s 4 G1 s M परिक्षित् (of v. l 1 1 8, 45
2, 13 etc)

44 S1 K1 om up to सुयशा नाम (of v l 43)
Some MSS परिक्षित् (of v l 43) After परिक्षित्
(resp its v l), Ds S (except Gs 4 s) ins तु T1 Gs
om. खलु S बाहुकाम् (for 'दाम्) Ko s सुदासा; Ks
'दासी', B1 'दशी', Ds स्ववशी, G1-s 'वेपां, Ms-s 'रूपां,
Ms-s सुपां (for सुयशा) T Gs सुवेपां नामोपयेमे (for
उप' सु' नाम).

45 M7 (hapl) om from भीम' up to जज्ञे S1 Ds
स (for भीम') — After 'सेन, Ds ins, च; S (except
M7) ins तु T1 Gs om खलु Ds transp कैकेयीं and
उपयेमे N1 सुदर्शी, Ns s B (except B1) Dn D1 s
कुमारीं (for सुकु') T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by
transp) — Ks B1 Da असौ (Ks om असौ) अजनयत्

(for अस्य जज्ञे) Ko हर्यश्वं; Ks पर्यश्रवसं, N1 s B1 s s
Dn D1 s 4 प्रति'; Ns 'श्रवस, Bs G1 s 4 परि', Bs
प्रतिश्रवस, Da परिश्रवस, Ds प्रतीप; Ms वृद्ध', Ms
सत्यपरि' (for पर्यश्रवा) — After 'श्रवा' (resp its v
l), Ko s N1 s B (except B1) Dn D1 s 4 ins नाम; Ds
इति — Ks Ns om यमाहुः; N1 s D (except Ds 4)
om the final sentence altogether G1 s 4 s प्रदीप
(for प्रतीप) S इति (for नाम) N1 s B D (except Ds)
प्रतिश्रवस प्रतीप (N1 s om प्रती') (for यमा'— नाम)

46 G1 s 4 s प्रदीप After प्रतीप (resp its v l.),
Ds ins च, S ins तु T1 Gs s om खलु Gs शैलवतीम्;
Ms-s शैल्याम् (for शैल्याम्) Bs सुदर्शी (for सुनन्दा)
— After तस्या, T1 G M ins श्रीन् Ns Bs s om पुत्रान्.
G1 s transp. पुत्रान् and उत्पाद'. T1 तस्यामस्य त्रय पुत्रा
यभूवु (for तस्यां—'मास) N1 s B Das Dn D1 s
(before corr) शातनु Gs देवापि शंतनुर्बाह्मीकश्चेति

47 After देवापि, S (except T1) ins तु Gs
(hapl) om from बाल up to शातनु खलु (in 50), Bs
reads from बाल up to शातनु खलु in marg Ks N1 s B
(except B1) D (except Da) विवेश (for प्रवि')
— Before शातनु, Ms-s ins सुसुख' N1 B D (except
Ds) शातनु S1 om तु — After तु, Ms-s ins खलु
N1 B (except B1) Dn D1 s 4 यभूव, Ds भवति (for
ऽभवत्) — Ns T Gs Ms तत्र (for अत्र) Ds S om
अनुवश श्लोक. 18 ins in Ks Ds after, in N1 s Bs
Da1 Dn D1 s 4 s S before, भवति

48 Gs om 48, Bs reads it in marg (of v l 47)
— a) S1 K1 करेण, N1 s Ms-s कुमार (for कराभ्यां)
— b) Ds जीर्णोपि Bs Ms-s सुखमेधते — c) S1 Ko-s
स (for च) — d) Ko-s 4 ततस्त N1 B D (except Ds)
शातनु — After विदुः, S1 K (except Ks 4) B1 s D
(except Ds 4 s) ins इति

49 Ks Gs om 49, Bs reads it in marg. (of v l
47) S1 Ko-s एतद् (for तद्) S1 K1 B1 Gs Ms-s

G. 1 2799
B. 1 28. 45
K. 1 62. 50

तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्मौष्म इति ॥ ५० ॥मौष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमु-
द्वहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥
तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्वैपायनः । तस्यामेव
शंतनोद्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवी-
र्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो

गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बा-
लिके काशिराजदुहितराबुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्र-
वीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः
सत्यवती चिन्तयामास । दौःपन्तो वंश उच्छि-
द्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास
॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति
॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता तवानपत्य एवतस्य (for अस्य) N B Da3 Dn D1.4 (before corr)
G1.2 Me-3 शातनुत्वं50 Gs om शातनुः खलु; Bs reads it in marg (cf.
v 1 47) — N B Da3 Dn D1.4 (before corr) s T3
शांतनुः After शातनु (resp its v 1), S (except Gs)
ins तु T G1 om खलु Ns om गङ्गां — Ko Da1 om
अस्य S1 K1 अनु (for अस्य) After 'व्रत, Ko 2.4
N1 s B1 D (except D1) ins नाम, G1 जीवव्रत — Ks
N B. Dn D1.2 'मौष्ममिति — After 50, Me-3
(erroneously) read 43-44.51 After मौष्म, S ins तु T G1.6 om खलु S1
transp नलु and पितु Only S1 उद्वहन्मातरम् (as in
text) Ko 4 N1 मातरमुपावहत् (N1 'पाहरत्), K1
उदयाहन्मातरं, K2 s N1 B Da D2 मातरमुदावहत्, N1 Dn
D1.4 s मातरम् (Ds om मा) उदवाहयत्; T G Me.5
आनयामास मातर (Gs om मा), Me-3 आनयन्मातरमिति
— K2 N Dn D1.4 s गधकालीमिति, K1 गधवतीति, D2
योजनगधवतीति, S (om गध) कालीति (G1 s कालीमिति)52 Ko 2 Ds T तस्या (for तस्या) After तस्या
(resp its v 1), S1 in* गधकाल्यां सत्यवत्या, Ks अस्य,
Ks B1 अस्य जज्ञे, B1.2.2.6 D1.4 जज्ञे, Da Dn D1 पूर्व
Ds om कानीनो गर्भः S पराशरात्कन्यागर्भो (Gs पराशरस्य
गर्भो) द्वैपायन (for कानी—यन) After 'यन, N
(except B1.2-s) ins अभवत् — N Bs-6 Da3 Dn D1 4
(before corr) शातनोर् After शातनोर् (resp its v
1), S1 K1 s N B D (except Ds) ins अन्यौ S1 K1
Da om द्वौ — N1.2 B1 Dn D1 transp चित्राङ्गद and
विचित्रवीर्य — After च, B D2 s M (except Ms)
ins इति53 B1.2 s Ds s om एव S चित्राङ्गदस्तु (Gs 'गदोपि)
अप्राहराज्य (T3 Gs 4-s 'स्यौवन, G1 'सराज्ययौवन) एव
(for तयोर—'ङ्गदो) S (except Gs s Ms) गधर्व (for'वैण) S (except Gs) निहत — D1 (hapl) om.
from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54 S om तु
K (except K1) Ds अभवत्, B (except B1) Dn D1.4
आसीत्, S बभूव (for सम)54 D1 om 54 (of v 1 53) After 'वीर्य, Bs S
ins तु T1 G1.5 om खलु M बाल एव (Ms काले)
(for खलु) S om कौसल्या K (except K1) B Da Dn
कौसल्या S काशिराजसुते अंबिकांबालिके (Gs s अंबा
लिकांबिके, Gs 'लिकेंबिके) उदवहत् (Gs s उवाह, Ms
उदावहत्; Ms उपावहत्) (for अम्बिका—'येमे) After
उदवहत् (v 1 for उपयेमे), Me-3 ins मायै55 Before विचित्र, T1 G1.6 Ms ins स T G2.4-s
M om तु G1.8 च (for तु) T1 G1.2.6 M अनुत्पन्नापत्यः
(for अनपत्य)56 G1.8 तत्र (for तत) G2.2.6 गंधवती (for सत्य)
N B1 D (except D2.4) अर्चितयत् (for चिन्त)
— Before दौ पन्तो, Ko B Da ins न (Bs तत्); Ks N1
Ds s कय न, N1 s Dn D1 मा MSS indiscriminately
दौप्यतो, 'प्व', 'क्' or 'प्म' Ko 4 N B Da Dn D1.2 s
उच्छे (Ko 4 'स्ता) द घजेत् (B1.2.2 s D2 s गमिष्यति) (for
उच्छिद्यते) Ds S कय नु खलु (G1 om खलु) शातनो
पिदोच्छेदो (Gs वशविच्छेदो, Me-3 पिदविच्छेदो) न स्वाद
(for दौ पन्तो — 'च्छिद्यते)57 After सा, B1.2.6 Ds ins त; Ds तु, Me-3 वै S
om ऋषि Ko 2.4 N1 s B D (except Da1) ins मनसा
after ऋषि; M (except Ms), which om ऋषि, ins.
मनसा after द्वैपायन B (except B1) Ds अर्चितयत्
(for चिन्तया)58 After स, Ko 2 s ins चिन्तितमात्र S om तस्या
S1 B1 सत्यवत्या; K1 त्वस्या (for तस्या) S अग्रत (for
पुर) Me-3 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थित) After
स्थित, Ko 2 s ins सन् आज्ञापय After करवाणीति,

स्वर्थातो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति
॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास
धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्या
वरदानाद्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां
चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विक-
र्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे
स्त्रीरक्षे ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृपिमपश्य-
न्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवापुतमनासादितकामरसम-
तृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच
पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन काम-
रसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्माच्चमप्येतामव-
स्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्र-
मेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परि-
हरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चो-
वाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च

C 1 3814
B 1 61
K 1. 63 63

Ko ३ 4 Da1 ins मातरमुवाच

59 S त (G1 om तं) सत्यवती (for सा तम्) Ko ३ 4
Da1 आह (for उवाच) — S ते (for तव) T1 G1.३ om
एव B1 T1 G स्वर्गत, B1 T1 M स्वर्गे (B1 स्वर्ग) गत
(for स्वर्गात्) S om विचित्रवीर्यं — S तस्यार्ये (G1 om
अर्थे) अपत्य (Me-३ पुत्र) सुत्पादयेति (for साध्वं—दयेति).

60 G1 तस्या वाक्यं (for स) Ko ३ परमोम्, N1 B1
Da Dn D1 4 तथा, D1 एवम्, T1 Me-३ वरम् (for परम्)
D1 (om इति) उक्त, S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1
G1.३ om पुत्रान् Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्)

61 K1 N1.३ S om तत्र S1 N1 तस्य; D1 ततो (for
तत्र) K1 om राज्ञ G1 पुत्राणा शत B1 transp.
बभूव and गान्धा T G Me-३ om द्वैपा. Me-३
कृष्णद्वैपा S1 K1 यनस्य च

62 After तेषा, K1 ३ D1 S (except T Me) ins च
K B1 Dn D1 4 धृतराष्ट्रपुत्राणा, S धार्तराष्ट्राणा (G1 corrupt)
(for धृत् पु) B1 ३ D1 4 प्रवरा, B1 वरा (for प्रधाना)
S om बभूव. G1 ३ transp विकर्ण and चित्र Before
इति, S1 K1 4 N1 B1 Dn D1 T1 G1 ins च

63 After कुन्ती, Ko ३ 4 ins नामाथ, N1 B D
(except D1) पृथा नाम Before स्त्रीरक्षे, S1 ins द्वे S
पाण्डोस्तु (T1 om तु) कुती माद्रीति (T1 G1.३ om इति;
T1 'द्री तु, Me 'द्री च, Me-३ 'द्री द्वे) स्त्रीरक्षे (G1
corrupt) वभूवतु

64 S स (for अथ पाण्डुर) After पाण्डुर, D1 ins
मृगशीलो Ko ३ 4 मैथुनमुप (K1 'पा) गतम्, D1 T G1
मैथुन गतम् T1 G1 om ऋषिम् B (except B1) Da
D1 4 मुनिम् (for ऋषिम्) T G ins मृगचारिण after
ऋषिम् (T1 G1, which om ऋषिम्, ins it after 'गत),
on the other hand मृगरूपधारिण is ins in M after

(in Me before) ऋषिम् Ko ३ 4 मृग्या प्रवर्तमानमपश्यत्
S om from अपश्यत् up to 'तृप्तं S1 K1 D1 ins च
before वर्तमानम् After 'मानम्, K1 ins बाणेनाहनत्
— K1 अथैव, K1 तत्रैव, K1 स तथैव After तथैव, K1
ins मृगीमारुह D1 om आहुतम् S1 K1 D1 हुतम्,
Ko ३ एवमविद्युवन्, K1 व्याधृतम्; B1 Dn D1 अहुतम्, D1
अव्युवतम् (for आहुतम्) S1 K1 अनास्वादित S1 K1
(hapl) om. from कामरसम् up to 'भिज्ञेन (in 65)
After 'तृप्त, B1 Da Dn D1 ins च K1 N1.३ B1 Dn
D1 4 G (except G1) आजघान (for अभि)

65 S1 K1 om up to 'भिज्ञेन K1 D1 पाण्डुमुवाच
(by transp) — K1 4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्) K1
कामस्य (for कामरसस्याह). Ko ३ 4 read अहम् after
अनवाप्तकामरस Before अभिहत, D1 ins एव S1
हत्, N1 B D (except D1) निहत (for ऽभिहत) K1
कामरसोऽस्यह भवता हत् (for कामरस—'भिहत) B
(except B1) om अपि Ko ३ 4 B1 Da D1 अपाप्स्यसि,
N1 ३ आपस्य (for आप्स्य) After 'मेवेति, K1 ins
तेन शत, K1 च For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst

902* योऽकृतार्थं हि मां ह्रू बाणेनाहन्मृगव्रतम् ।

त्वामप्येतादृशो भाव क्षिप्रमेवागमिष्यति ।

[(L 1) T G1 ३ 'नाहन्; G1 'नाहान्, G1 ३ 'नाहान्;
Me ३ 'नाहो G1 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter
half) — (L 2) T1 G1-३ तवाप्येतादृशो G1 ३ 'मेव
अविष्यति]

66 S1 D1 om. स K1 ततो, K1 सर्व (for स)
B1 ३ D1 विपण्ण (for विषर्ण) — After 'रूप, Ko ३ 4
N1 B D (except D1) ins तथा, K1 तदा After पाण्डु,
S ins त (T1 तु) S परिहरन् (for 'हरमाणो) K
(except K1) नोप; Da 'सर्पते; D1 ३ 'सर्पत्, S नोप (G1

G. 1. 2814
B. 1. 68. 61
K. 1. 63. 61

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं
मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा
तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताङ्गीम-
सेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः
पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्व-
स्यामपत्यमृत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवम-
स्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माय्यामश्विभ्यां

नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलं-
कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव
विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्री
समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयो-
रार्ययाग्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिन-
पुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

नोपा)सर्पति T ते भार्ये

67 Ds वाक्य प्रोवाच; S आह च (G1 s कदाचिद्भार्ये स
आह च पाण्डु) (for वाक्य चोवाच) After आह च, T3
G4-s cont स्वा भार्या — T3 कृच्छ्राद्यापलादिद; G4 s
कृच्छ्रादिद, Gs च**दिद (for स्वचापल्या) — G1 s
पुराणेषु पठ्यमानं शृणोमि (G3 शृण्वन्) (for शृणोमि च)
S1 T G4-s M om. च After शृणोमि च, B3 ius
धर्मविदुषां ब्रुवताम् K (except K2) न च (for न) N3
B1 s s Da D3 अनपत्यस्य लोकानसति (for नान—सन्ति)

68 Ko om सा K1-s B3 N1.2 D3 G4.5 M6-s om
त्व, K4 Gs Ms om सा त्व Ms तस्मात् (for सा त्व)
K4 अस्मदर्थे, N1.2 पच, Ds S (except G1) समार्ये (for
मदर्थे) K (except K1) N उत्पादयस्वेति After
मुवाच, M6-s ins पाण्डु

69 S1 तत्र कुन्ती; Ko s सा (K4 तत्र) तद्वचनात् (for
सा तत्र) Ms om तत्र B D (except Ds) तयोक्ता, G2
कुन्ती (for तत्र) Ms श्रीशुक्रान्; Ms श्रीन् (for पुत्रान्)
Ko s. वातात् (for मारुतात्) S इद्रात् (for शक्रात्)
B (except B4) D2 s धनजयम् (for अर्जुनम्)

70 Ko N3 B Da Dn D3 s om स K2 G1 M6-s
om स तां N3 s T G3-s M2.5 om ता D1 तां स, Ds
तत् (for स तां) K2 B1 Da G1 M6-s सहृष्टरूप; N2 Dn
सहृष्ट; Gs प्रहृष्टरूप (for हृष्ट) — Ds या (for इय)
Da om ते After सपत्नी, S ins माद्री After अनपत्या,
S ins व्रीळिता T M2.5 साध्वी (for साधु) Ko N1.2
B4 Dn D1 s अस्या (for अस्याम्) G2 s पुत्रम् (for
अपत्यम्) K1 G1 M (except M3) उत्पादय; T दयताम्;
Gs दयामि (for दयताम्)

71 G4-s M om 71 N B D (except Da) om. स
and उक्त N3 s चाप्युक्त, B3 s. D3 s उक्त्वा (for
उक्त) Dn कुन्ती, G1 s सा कुन्ती (for कुन्त्या) For 71,
T G3 subst. सा तथेति After 71, N3 Dn D1 ins तां
विष्टां माय्या प्रायच्छत्, T G1-s Ms ins तस्यै (G1 s तस्यै
माय्या तथेति, Ms सा तस्यै) घतमादिदेश

72 K1 2.4 N3 Dn D1 om ततो For 72, S subst
तस्यां (G1-s ततस्त्वस्या) नकुलसहदेवौ यमा (G2 द्वा)वशि
(G1 s श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते

73 Before माद्रीं, B1 ins ततो After माद्रीं, S1 K1
ins. च; S (except T) तु Before अलंकृतां, S (except
G1) ins सु

74 S प्राचैव (for स्पृष्ट्वै) B3 s D3 s सप्राप्त, M6-s
अवाप (for प्राप्त)

75 G1 ततस्तेन, G2.3 ततस् (G3 तत्र) तेन सह; M6-s
सा चैन (for तत्रैन) N1.2 B4 Da Dn D1 चितामिस्थ;
B1.2.3 s D3 s चितिस्थ; S चितां (G4-s चितायां) (for
चितास्थ) After 'रुरोह, S reads माद्री K4 S om
सम् (T Gs om समनु)

76 After उवाच, K2 (marg) s s ins वचन, N3 च
S (except Gs) कुन्तीं चोवाच (for उवाच कुं) — M6-s
अनयोर् (for यमयोर्) N1.2 B4 Dn om आर्यया K1
transp यमयोर् and आर्यया Da D1 transp आर्यया
and अग्र After 'मत्तया, N1.2 B (except B1) Dn ins
त्वया N3 आव्य (for भवित)

77 Da S om ते Ko N1.2 B3 Dn D1.5 T3 om
पञ्च S (G1 illegible) पाण्डवान् After पाण्डवा, S1 K1
Ds ins तापसै S1 K1 Ds S सह कुत्या (S1 K1 'त्या च)
(for कुन्त्या सहिता) Gs (f hapl) om from हास्तिनपुर
up to जतुगृहे (in 78) Some S MSS हस्तिनपुरम् S1
K1 अग्रमन्; S (Gs om) नयति स्म (Gs om स्म) (for
आनीय) Ds om. तापसै S1 K1 तत्र च, S (Gs om)
तपस्विन तत्र (for तापसै) T3 om. भीष्मस्य—निवे
Before भीष्मस्य, N3 ins राज्ञो M6-s om भीष्म T1
G (Gs om) M2 s भीष्माय (for भीष्मस्य) After
भीष्मस्य, Ko s ins छतराष्ट्राय; N3 Dn3 च S (T3 Gs
om) छतराष्ट्रविदुरयो (Ms विदुराय छतराष्ट्राय) (for
विदुरस्य च) S1 भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा विदुं च)
K2.4 om च After विदुरस्य च, S (T3 Gs om) ins
पाण्डो (Gs om पाण्डो) स्वर्गागमन (Gs स्वर्गति) यथातथ्य

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकि-
ता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा
हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकच-
क्रायां वक्रं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभि-
गताः ॥ ८० ॥

तस्माद्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः
कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रति-

विन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्ति-
मर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव
इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकां नाम
कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौ-
धेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां
नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो-

C 1 8829
B 1 65. 77
K 1 63 76

(G₁: *तथ्येन, M₈-s *तथ्येन) S (T₂ G₈ om) निवेदयति
स्व तपस्विन (T₁ om तप*) (for निवे*) — After
*दिता, N ins

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्त्रापसा बभूवुः प्रेक्षमा
णानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्प
वृष्टिं पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदु । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवा
पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यैर्ध्वदेहिक न्यायत कृतवन्त । तांस्तत्र
निवसत पाण्डवान्वाल्याम्भृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापा-
चारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावि-
त्वाचार्यस्य न शकिता समुद्धर्तुम् । ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन
वारणावतमनु प्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, S₁ K₁ 2 4 ins अभि-; D₈ अपि N₂
Dn D₁ om एव Ko 8 4 N₁ 8 D₈ प्रेक्षतामेव K₁ om
तच्च—भगवताम् B (except B₄) om भगवताम् K₈
D₁ 5 नेदु (for प्रणे*) — S₁ K परिगृहीताश्च K₈ N₂
B₄ 6 Dn D₁ 2 5 आवेदयत After न्यायत, N₂ B₂ 8 8 D
(except D₄) ins च — S₁ K₁ D₈ ते तत्र च, K₂ तास्तु
तत्र; B (except B₄) D₂ 4 ते तत्र (for तास्तत्र) S₁ K₁
निवसता पाण्डवान्, Ko 8 4 पाण्डवान्निवसतो, K₂ (om
पाण्डवान्) निवसतो S₁ K₁ नामधर्प (K₁ *र्ष) यत् (for
नामर्षयत्) — K (except K₁) बुद्धिमास्थित, B₈ *माश्रित्य
B₁ 6 तेनानेकैर्, B₈ ताननेकैर् Ko 8 4 निहतु (for उद्धर्तुं)
S₁ K₁ 2 B₁ D₂ 4 5 om च B₁ 6 D₂ व्यवस्थिता भावि
S₁ K (except K₁) अर्थस्य, Da अर्थश्च (for चार्थस्य)
After शकिता, N₂ B₁ 4 D (except D₂ 4 5) ins ते N₂
B₁ 4 Da Dn D₁ अनुप्रेषिता, D₈ प्रहिता]

78 Ko om तत्रापि—शकिता K₈ om अपि G₈
om तत्रापि (of v 1 77) S (G₈ om) पाण्डवान् (G₈
तत पाण्डवान्) सह कृत्या (G₁-s कृत्या सह) (for तत्रापि)
G₈ om जतुगृहे S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रमजो (T₁ G₁ 8
M₈ 8 *राष्ट्रजो) भूताश्च (for दग्धुं समार* न शकि*) S₁
विदुरमन्त्रेण, T₁ M₈ 6-8 विदुरो मोक्षयामास, T₂ G M₈
विदुरो मोच (G₁ 8 M₈ *क्ष) यित्वा प्रीतोभूत् (M₈ प्रीत)

(for विदुरमन्त्रितेन) After *मन्त्रितेन, Dn D₁ ins इति

79 N (except S₁ K₁) तस्माच्च (D₄ तस्माच्च निर्गल्य);
S ततो भीम (T G₁-s भीमसेन; G₈ om भी*) (for
ततश्च) K (except K₁) Da₁ हिडवम् S om अन्तरा
After हत्वा, T G₂ M₈-s ins हिडिवाया (T G₂ *डिड्या;
M₈ om हिडि*) पुत्रमुत्पादयामास; G₂ 8 पुत्रमुत्पादयामास
हिडिद्वयां (G₂ cont घटोत्कचं नाम) Before एकचक्रा, S
(except T₂ G₄-s) ins तत S जग्मु कुशलिन (T₁ om
कुश*) (for गता)

80 K₂ om तस्यां—*क्राया S om तस्यां—हत्वा
S₁ om तस्यामपि B (except B₄) D₂ 4 तत्र (for तस्याम्)
K₂ 8 B₁ पञ्चालनगर, S तत (T G₂ 4-8 om तत)
पाञ्चालविषय S₁ अनुगता; N₂ B₁ 8 8 Dn D₂ 4 अधि*, S
गत्वा (for अभि*)

81 Ko 2 तस्मिन्, N₂ B D (except Da) तत्र, S
स्वयंवरे (for तस्मात्) S om भार्या Ko 8 4 अविदत्, B
(except B₄) D₂ 8 अविदत्, S लब्ध्वा (for अविन्दन्)
After लब्ध्वा, S ins अर्ध (G₈ om अर्ध) राज्य प्राप्य B₄
D (except D₂ 4 5) चाभि (D₁ *धि) जग्मु (for चाजग्मु)
S हृद्रप्रस्थनिवासिन (for चाजग्मु कुशलिन) .

82 S begins 82 with तस्यां (G₂ 4 M₈ cont द्रौपद्या)
G₂ 4-8 om पुत्रान् S om च After *मासु, S (except
T₁ G₈ M₈) ins द्रौपद्या — Ko 8 4 Da₁ D₁ 2 T G₂ 8
श्रुतसोम (for सुत*) T₁ M भीमसेन; G₁ 8 भीम (for
वृको*) T₂ G₄-s श्रुतकर्माणम् (for *कीर्तिम्) Before
नकुल, Ko 8 ins च T₂ G (except G₈) श्रुतसेन (for
*कर्माण) K₄ B₄ G₂ om इति For इति, T₁ subst
जनयामासुर्दौपद्या

83 G₂ om from गोवास* up to end of 83 S₁ K₁
शैविका, D₁ देवकी (for देवि*) N₂ B Da स्वयवरां लेभे,
Dn D₁ 2 4 *वराळेभे For युधि—लेभे, T G (G₂ om)
M₈ 8 subst शैव्यस्य (G₁ शैव्य) कन्या देविका (T G₂ 5
देवकी; G₈ देवराती) नामो (G₈ उ) पयेमे युधिष्ठिर, M₈-s

G. 1. 2229
B. 1. 90 77
K. 1. 85 70

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवर्ती गत्वा
भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥
नकुलस्तु चैद्यां करेणुवर्ती नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदे-
वोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे ।

पुनरपि युधिष्ठिर शैव्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे — Ś1 K
चौधेय (Ś1 'धि') नाम जनयामास (by transp) After
जनयामास, G1 s s ins युधिष्ठिर

84 S भीमसेनस्तु खलु (G1 s om खलु) (for 'सेनोऽपि')
N1 कन्या, S वाराणस्या काशिराजकन्या (M1 s-8 काश्या)
(for काश्या) N1 s B1-s Dn D1 s सचलधरा G1 s om
वीर्यं T G1 उपयेमे स्वयंवरे (T1 'वरस्या'), G1-s
उदवहत्स्वयंवरेभ्यां; M स्वयंवरे हेभ्ये (for उपयेमे वीर्यं) Ś1
K (except K2) Ds वीर्यं (Ś1 'र')शुक्लां कन्यां (for वीर्यं)
Ś1 K1 पुत्र स; K2 Ds च पुत्र (for पुत्र) S तस्यामस्य (G1
तस्या भीमस्य) जज्ञे द्वा (G2 4-s M1 स)वैत्रात (for तस्यां—
'मास') — After 84, T1 G2 4-s read 88

85 S (except T1 G1-s) तु (for खलु) N B1 D
(except Ds 4 s) om नाम Before भार्या, N ins
भद्रभाषिणीं N (except Ś1 K1 Ds) उदावहत् S
भगवतो (G1 om भग) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G1 M om
भग — गिनीं) सुभद्रां नामोद (M1-s नामा)वहत् (T1 G1 s
M cont. भार्या) (for भगिनी—'वहत्') After 'वहत्', N
ins स्वविषय चाभ्या (Ko 2.4 आ, K2 चा)जगाम कुशली
(D1 om. कुशली) — B1 reads from तस्यां up to
'यामास in marg K2-4 D1 स तस्यां (for तस्या) Da2
Dn om नाम N ins after नाम (Da2 Dn after
अभिमन्यु) अतीवगुणसपन्न (Ś1 K1 N1 Ds गुणवत्)
द्वयित वासुदेवस्य (K1 om द्वयि'वासु') N (except Ś1
K1 Ds) अजनयत् (N1 अजीजनत्) (for जनया') S
जनयामासाभिमन्यु नाम (by transp) — T1 G2 4-s
ins after 85 T1 G1 s M, after 88

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुल्लूक्यामिरावन्त नाम पुत्र
जनयामास । मणल्लूक्यकन्याया चित्राद्वाद्यामर्जुन पुत्र
मुत्पादयामास यश्रुवाहन नाम ।

86 D2 (1 hapl) om 86 B1 reads 86 in marg
K2.4 D1 om तु After तु, T1 G (except G1.8) M2.8
ins खलु N B D (except D1, D2 om) T G करेणुमर्ती
N1 B (except B1) कन्याम् (for भार्याम्) S उद्व (M1 s-8
'दा')वहत् (G1 M1 उपयेमे) भार्या (T1 G2 4-s om. भार्या)

तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसे-
नस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षसां घटोत्कचं नाम
पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्ड-
वानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे ।
तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

तस्या पुत्र जनयामास निरमित्र नाम (for भार्या—'जनयत्')

87 S तु खलु (T1 G1 om खलु, G1 om तु खलु) (for
अपि) Ds om. स्वय S उद्व (M 'दा')वहत् भार्या (G1
M1-s om भार्या) (for उपयेमे) — After उपयेमे, N
ins मद्र (N1 D1 s मद्र)राजस्य (Ś1 K1 N1 'राज्ञो; Ko 2.4
'राज्ञो) द्युतिमतो (Ko om द्युति') दुहितर — Ds om
पुत्रम् Ś1 अजीजनत्; S जन (M1 उपपाद)यामास (for
अजनयत्) M1 contains in this section some re-
petition, which may be ignored

88 T1 G2 4-s read 88 after 84 — After तु, G1
M1 ins खलु K1 N1 T1 G2 4-s om पूर्वमेव Ko 2.4 Da1
D1 हिडिंबायां; G1 M1-s हिडिंबायां B D2 4 राक्षस घटोत्कच
नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा—'मास') N
Da Dn D1 राक्षस घटो पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष—
'मास') S पुत्रम् (G1 s om पुत्रम्) उत्पाद (T1 G2 4-s
जन)यामास घटोत्कच नाम (for घटो—'मास') — After
88, T1 G1 s M1 ins 904* (of v 1 85)

The fragm MS B1 ends with पूर्वमेव (in 88),
the MS will be wholly ignored hereafter B
will therefore represent only the four Bangālī
MSS B1.2.5 s

89 Ko om एते T G M1 s त्रयोदश (for एका')
K1 T1 G2 4-s transp पाण्ड' and पुत्रा M1-s पांड'
त्रयोदश पुत्रा यश्रुतु (for एका—पुत्रा) — After 89, Ś1
Ko 2.4 N B1.8 s D (for Ds see below) ins तेषां
वशक (B1.8 s 'घ')रोभिमन्यु For 89, K2 4 Ds subst

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां

पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र ।

तेषामभूद्वशकरो महारमा

वीर सुभद्रातनयोऽभिमन्यु ॥

[Before this, K1 ins अत्रानुवदा श्लोको भवति]

90 Before विराट', N (except Da) ins स N1
विराटराजस्य दुहितरम्, B1 s s D2 4 s G1 s विराटदुहि'
Ś1 K1 om उत्तरां नामाभिमन्युर Ds om नाम Ko
1 om. नामाभिमन्युर K2 4 N1 B1.8 s Ds om अभिमन्युर

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य ।
पाष्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥
संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो
भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षितु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य
जनमेजयः ॥ ९३ ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः
शकुश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येव पूर्वोर्वशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।

पूर्वोर्वशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

O 1 3842
B 1 05 90
K 1 03 89

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

Ks N̄1 2 Bs D (except Ds. 4. 5) उपयेमे उत्तरा नाम
(for उत्तरा—येमे) — B1. 8 6 D (except Da Ds)
भवत् (for उजायत)

91 S तमुत्सगे Ks पृथाभियोगात् N̄1 S पृथिवी (for
पृथा) Ks पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्, Ds पृथा पुरुषो
त्तमस्य नियोगात् (by transp) N̄1 2 B1. 8 6 पुरुषोत्तमो
'देव K1 2 Ms-8 om वासुदे' T1 सुभद्रा, G1 2
सुभद्राया (G1 'द्रा) सौभद्रस्य, G2 6 सौभद्रस्य, G3 5
सुभद्राया ; Ms सुभद्रानु; Ms सुभद्रे (for वासु) — Ks 4
पष्मासिक, Gs पाष्मासमहं T Gs 6 om अहमेन, G1 2 4 5
M om एन S1 K1 एव, Ds एत (for एन) K4
गर्भमेनमहमेव (for गर्भमहमेन) S1 K संजीवयिष्यामि, S
जीवयामि After 'यिष्यामि, S ins पादस्पर्शात् T G4. 5
M om. इति — After इति, Ko ins उवाच — After
91, N ins

906* स भगवता वासुदेवेनासजातवल्कीर्यपराक्रमोऽकाल-
जातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन सजीवित ।

[S1 Ks 4 Da D1. 2 4 'वेन सजात' S1 N̄1 om -चल]
On the other hand S ins after 91

907* वासुदेव उवाच । अहं जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् ।
जात एवायमभिमान्यो । सत्येन चैव पृथिवी धारयत्विति ।
वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत ।

[After एवायम्, T2 G4-8 ins अनुजात M नायम-
जात (for अयम्)]

92 K4 N̄1 B D (except Da) om स S नाम
तस्याकरोत्सुभद्रा (for सजी—'मुवाच) — G1. 8 om
भवत्वय and नाम, and after इति, ins अ(Gs त)त्र
श्लोक T Gs 4-5 M subst for परिक्षीणे—'न्नामेति G1. 8
ins after श्लोक

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परतप ।

परिक्षिदभवत्तस्मात्सौभद्रांस्तु यशस्विनः ।

[—(var) 1 45 13]

93 Ds स (for परिक्षिद्) N̄1 D (except D4) om

तु K2 8 T1 om खलु Ks G1 2 6 Ms 8 मद्रवतीं, T1
G4 5 मुद्र', T2 Ms 6 7 मद्र', Gs मद्रा' After 'येमे, N
ins त्वन्मातर — S1 K Ds यस्याम् N Gs 6 भवान्, T1
तु यो भवास्तु, T2 G4. 5 Ms तत्रभवांस्तु, G1 पुत्रो भवान्, Gs
त्वत्रभवान् (for अस्य) After अस्य (resp 1bs v l),
Ks 4 B1. 8 D1 2 4 5 T G (except G4 5) ins जज्ञे

94 S1 Ko 1 8 B1. 8 6 Da Ds 4 5 भवतोपि, Ks 4 N̄
B3 Dn D1 भवतो, T Gs 5 Ms भवत खलु, Ms 6-8
जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु) After 'जयात्तु,
G1-8 6 ins भवत (Gs cont खलु) Ks Ds T G4-8
Ms 5 transp द्वौ and पुत्रौ After पुत्रौ, N ins जज्ञाते,
Ms 6 8 जनयामास Gs 4-5 Ms-8 शतानीकश्च Ko 8. 4
Dn D1. 2 शकुर्कणं, T G (except G4 5) शख (for शकु)
Ko 8 4 चेति (for च)

95 T G1. 6 M (except Ms) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्)
— T1 पुरुष, Ms उदयन । तस्य पुत्र (for पुत्र) After
'दत्त, Gs 5 ins इति For 95, N subst शतानीकस्यापि
(N̄1 B Dn D1 4 om. अपि) वैदेह्या पुत्र उरपन्नो (Ds
'ल्पस्यते)श्वमेधश्च इति (Ds om इति)

96 " T1 G1. 8 ते (for तु) For 96, N (including
Dev's text) subst एव पूर्वोर्वश (Ds इत्येव पौरवो वश)
पाण्डवानां च (S1 om च) कीर्तित (Ko 2-4 'तस्ते) । धन्य
पुण्य (Ko 8. 4 Da1 om पुण्य) परम (Ks om परम) पवित्र
सतत श्रोतव्यो ग्राह्यपै नियमवद्भि Thereafter, while
S1 K1 cont अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णं शुश्रूषुभि अश्वधानै-
र्ग्राहणातरित (S1 'रितमिति), Ko 2-4 N̄1 B D (with
further addition to the latter) cont अनतरं क्षत्रियै
स्वध (Ko 2-4 'क)मनिरितै प्रजापालनतत्परै । वैश्यैरपि च ।
श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 'गतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (Ko 2-4
here repeat श्रोतव्य) त्रिवर्णशुश्रूषुभि. अश्वधानैरिति
(Ko 2-4, like S1 K1, अश्वधानैर्ग्राहणातरित) — Finally,
there follows in N (including Dev's text) a phala-
s'ruti of the Bhārata

वैशंपायन उवाच ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।

महाभिप इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।

तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २

ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

C1 2643
B1. 92. 1
K1. 102. 1

909* इतिहासमिम पुण्यमशेषत आधयिष्यन्ति ये ब्राह्मणा श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजित पुण्यलोका भवन्ति सतत देवब्राह्मणमनुप्याणां मान्या संपूज्याश्च । पर इदं भारत भगवता व्यासेन प्रोक्त पावन ये ब्राह्मणादयो वर्णा श्रद्धावाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रत-सपत्ना श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजित सुकृतिनोऽशोच्या कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोक ।

इदं हि वेदै समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।

धन्य यश्चास्माद्युष्य श्रोतव्य नियतात्मभि ॥

[Dn D1 नरा ; Ds विप्रा (for ब्राह्मणा) S1 K Ns Ds om विमत्सरा मैत्रा देवपरा N1 Dn वेदपरा (for देव) B Ds : पुण्यमाज (for 'लोका') S1 K Ns Ds om (the first) भवन्ति K2 (hapl.) om. from ब्राह्मण-पावन ये S1 K1 'मनुष्यलोकाना (for 'मनुष्याणां') S1 K (K2 om) Ds सपूजनीयाश्च Before पर, Ds ins राजन् Ko : 4 Dn ये च (for ये) B : 5 Ds om. (the second) विमत्सरा N2 B1 D (except Ds, Ds om.) अमत्सरा (for विम) K2 : 4 देवव्रतस ; N1 'व्रततप स', Dn वेदस (for वेदव्रतस) S1 K न शोच्या (for 'शो') Dn D1 कृताकृतैः ; Dns Ds : कृतकृत्या (for कृता) S1 K (except K2 : 4) B1 D1 om (the second) भवन्ति — First line of the st = 1 56 15^{ab}, for second line of 1 61 101^{ab} B1 : 5 Ds : 4 स्वर्ग्ये ; Cd धन्य (as in text)]

Colophon Major parvan T2 G M सभव (for आदि) — Sub-parvan N1 : 2 T1 सभव — Adhy nam N (including Cd) पूरु (some MSS पुरः पुरोद) वशानुकीर्तन (S1 K1 : 2 cont. समाप्त), T2 G4 Ms-8 घशसक्षेप ; G1 राजपरपरा — Adhy no (figures, words or both) Ko 92, Da1 Da1 om 93, Dns 94, T1 54, T2 G M 4 (of the संभवपर्व) — S'loka no Dn1 n2 90 — Aggregates s'loka no Dns 3816

The extensive Southern transpositions which begin after adhy 56 and end with adhy 90 have been noted from time to time in the course of these notes For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under

adhy 56 (Bhārata enlogy)

90 (proso genealogy)

57-61 (Genesis)

70-88 (Yājñāta)

89¹ (metr genealogy, 1st part)

62-69 (S'ākuntala)

89² (metr genealogy, 2nd part)

91 eto

Ignoring the MSS which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS which constitute the critical apparatus

S1, Ko 1 : 2, 4, N1 : 2, V1, B1. 2 : 5, Da1 2, Dn1, n2 ns, D1 : 4, 5, T1 : 2, G1 : 2 : 4 : 5, Ms : 6 : 7

91

Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy comprising merely introductory matter — The adhy is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here

1 S1 K1 S om उवाच (Ms om the ref) — ^a S ह (G2 ये) इक्ष्वाकूणामन्यतमो ; Cd as in text — ^b Here and below S (uniformly) महाभिपज् for 'भिप' — ^c Ko : 4 शीलवान् ; N1 कार्यवान् (for सत्यवाक्) Ns सश्रितव्रत, T1 अनसूयक K2 नित्य च शसितव्रत

2 ^b N (except S1 K1-2) राजसूयदा ; S शतसत्येन भारत (M च प्रभु) — ^c N2 B1 D (except Ds : 4) देवेषा — ^d S1 प्राप (for लेभे) S च स (for तत) — After 2, T2 G (except G2 : 5) ins

910* यौवन चानुसमाप्त कुमार वदता घरम् ।

सस्मरश्चाक्षयार्द्धो कान्विदितश्च स्वकर्मेणा ।

[(L 2) G1 अजिताश्च स्व T2 कृत्वा ये तामपां लोके पास चक्रे महायशसा]

3 ^a N (B2 marg) द्यासन् (B2 orig राजन्) ; T2 G1 : 4 : 5 सर्वे T1 G2 : 5 M राजपयस्तथा (G2 'दा') सर्वे

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
 अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
 तस्या वासः समुद्रतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
 ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाञ्छुखास्तदा ।
 महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्दीम् ॥ ५
 अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
 उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
 स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वास्तपोधनान् ।
 प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
 महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं नृपम् ।
 तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्धरा ॥ ८

सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
 ददर्श पथि गच्छन्ती वसुन्देवान्दिवौकसः ॥ ९
 तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
 किमिदं नष्टरूपाः स्थ कचित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
 तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्तो वै महानदि ।
 अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
 विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृपिसत्तमम् ।
 संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
 तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
 न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
 त्वं तस्मान्मानुपी भूत्वा स्रष्टु पुत्रान्वस्रन्धुवि ।

C. 1 2855
B. 1 99, 15
K. 1 102, 15

- 4 ^a) \tilde{N}_1 समप्रभ
 5 ^a) D_s 'नुरा सर्वे — ^b) \tilde{N}_1 सहर्षां ससुखा'
 — ^c) K_o अयामिपस्तु — ^d) G_s तदैको ह'
 6 ^a) Only K_s & D_s अपध्यातो (as in text), D_s स
 शसो वै, G_s अथ ध्या, the rest सोपध्या — ^b) K_1 च,
 $\tilde{N}_{1,2}$ B D (except D_s) तु, \tilde{N}_s M (except M_s) स्म (for
 स) — ^d) T_2 G (except G_1 s) 'लोकमवा' — After
 6, D_s (marg sec m) S (D_s G_s om line 1) ins
 911* मनुष्येषु चिर स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
 यया हृतमनाश्वासि गङ्गया त्व सुदुर्मते ।
 सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
 यदा ते भविता मनुष्यस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।
 [(L 1) G_s M शाश्वतान् (for शोभ) — (L 2) T_2
 G_s & सुदुर्मते — (L 3) M तु (for ते)]
 7 Before 7, D_s (marg sec m) T_1 G ins वैश'
 — ^a) \tilde{N}_s D_s चितयित्वा तु नृ — ^b) D_s भूयान् (for
 नृपान्) \tilde{N}_s D_n D_1 अन्थान् (for सर्वान्) — ^c) \tilde{S}_1 K_1
 प्रतिप — ^d) D (except D_s & s) भूरितेजस
 8 ^a) S सा महाभिषज ह' — ^b) B_1 & D_2 & T_2
 धैर्याच्युत — ^c) N ध्यायती (\tilde{S}_1 as in text, K_2 ध्यायन्),
 S (except M_1) ध्यात्वा — ^d) S उपावृत्ता (T_1 'त्त, G_2
 'त्त, G_s 'स्म) — After 8, B_1 (irrelevantly) ins
 912* भाव मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।
 (of v 1. 22)
 9 ^a) T_1 G_1 & M वै, T_2 स, G_2 & स तान् (for तु)
 S 'स्तसकाशान् — ^b) \tilde{N} D_n D_n D_1 'हताक्षप, B D_2 &
 'हताक्षदा; T_1 G_1 & M 'हतान्धुवि; T_2 G_2 & 'हतान्दिवि
 — ^c) G_2 & सुवि (for पथि)

- 10 ^a) T_1 तथामूतान् K_2 S तु (for च) — Before
 10th, K_o & D_s T G_s & G_s M_s -s ins गगोवाच — ^c) B
 D_s & किमेवं — After 10, T_2 ins

913* सुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् !,
 while G_s ins.

- 914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दु खिता ।
 11 Before 11, S (except M_s s) ins वैश' — ^a) K_s
 देवी, S (except G_s) दीना — ^b) M वै स्म (for स्तो वै)
 T G शप्ता वै सुमहानदी — ^c) M_s s अत्पाप' T_1
 (corrupt) अस्त्वय कृतवान्धुध्या, T_2 G M_s -s अस्व(G_s
 'न्व; M_s -s 'स्त्व)य कृतया बुध्या
 12 ^a) S वय हि सहसा सर्वे — ^b) \tilde{S}_1 K D_s दृष्ट्वा त
 (for प्रच्छन्न) M 'ज्ञ नानुबुधुम — ^c) \tilde{S}_1 तमस्यभि',
 K \tilde{N}_s तपस्य(K_1 \tilde{N}_s 'मप्य)भि', \tilde{N}_1 तन्मध्यनिष्ट', \tilde{N}_2
 D_s D_s समेत्याभि', D_2 तमसा निष्ट', D_s ते सर्वेभि'
 D_1 तपस्यत तप पुरा, S तमभ्यति(T_1 G_s 'भ्येति, M
 'भ्येत्य)सृता वय

- 13 ^a) M (except M_s) तस्य (for तेन) — ^b) D_s
 वै, M च (for ह) — ^c) \tilde{N}_1 s T G_2 & s न तच्छक्यम् (T_2
 तदशक्यम्) अ(\tilde{N}_s न)कर्तुं च; G_1 s न तत्कर्तुमशक्य च, G_s
 न तच्छक्य मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्य च (M_s न शक्यं
 कर्तुमन्यच्च)

- 14 ^a) \tilde{S}_1 transp स्व and तस्मात् $\tilde{N}_{1,2}$ B D G_1
 स्वम(D_s तद)स्मान्, T_2 G_2 & s स्व चास्मान् — ^b) $\tilde{N}_{1,2}$
 B_s D_n D_1 सृज (for सृष्ट) G_2 & s अपि (for सुवि)
 K_o & जनयास्मान्सरिद्धरे — ^c) \tilde{S}_1 प्रवेशाम, K_o प्रवि-
 विशो, K_2 - D_s विशामो; T_1 'विवेश K_o & B D
 (except D_s) वय शुभे, \tilde{N}_s शुभे वय, S कथचन

G. 1 265a
B. 1 101. 15
C. 1. 102. 16

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४

इत्युक्ता तान्वसन्नाद्वा तथेत्युत्तवात्रवीदिदम् ।

मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५

वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।

भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत् मानवाः ।

प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्खानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।

यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यान्निलोकने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।

नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।

तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०

न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।

तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।

जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

15 ^a) Śi K_{1,2} D₂ इत्युक्ता; Ko & शुखैव S प्रत्युवाच (for 'क्ता तान्') N₂ B Dn D_{1,2} & 'क्ता तैश्च वसुभि' — ^b) S तथास्तु समयादिति — Before 15^a, N₂ B D (except D₂) T₂ins गङ्गोवाच — ^c) B (except B₁) 'पच्याद्वा' — After 15, B₂ins

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामृतुर्वसयस्तदा ।

16 K₁ S om. ऊचु (G₂ om the ref) — ^a) Śi K_{1,2} प्रतिप' (of v 1. 7) S विद्वान् (for राजा) — ^b) N₂ B (except B₁) Dn D₁ ज्ञात' N₂ B (except B₁) D (except D₂ D₃) लोकविश्रुत (for नाम धा') — ^c) S त्वदृते (for भवि') S (G₁ by corr) जात (for लोके)

17 Śi K₁ S om उवाच — ^a) Śi K N₂ & 'चेतत् S 'ध मनोजात — ^b) Ko S वदय S चानया K₂ & N₂ B D (except D₂) यथा मां वदता (K₂ & 'या' नया — ^c) N₂ & B D₂ & चिदीपांसि — G₂ (hapl) om 17^a-19^a — ^a) K₂ 'क च ययेप्सित; S (G₂ om) यचन च दिर्वाकसां

18 G₂ om 18 (of v 1 17) Śi K S om ऊचु — ^a) K₂ & जाताजातान्मुतानप्सु; S (except G₂, G₂ om) जात कुमार स्यात्स्वप्सु — ^b) G₂ & M च (for वै) — ^c) B₂ & D₂ D₃ G₂ 'कारात्

[After 18, the Kumbh ed ins a st (1 102 20 of its text) which was not found in any MS collated.]

19 G₂ om 19^a (of v 1 17) Śi K₁ S om उवाच — ^a) K₁ S (except M₂, G₂ om) एव (for एतत्) — ^b) Śi K₁ N₂ & (marg s'c m as in text) D₂

पुत्रस्वस्य — ^a) S मोघ भवेत्कर्म — ^a) D₁ महात्मन; S कृत मया

20 Śi K₁ S om ऊचु (G₂ om the ref) — ^a) Śi K₁ तुर्यार्धं वै; Ko & D₂ T₂ G₁ & (sup ltn.) 'यांश्च, K₂ तुर्यार्धार्ध; B₁ D₂ G₂ तुर्यस्या'; G₂ अतर्यो' — K₂ (hapl) om 20^a-21^a

21 K₂ om 21^a (of v 1 20) — ^a) Śi K_{1,2} D₂ सयस्य', Ko सभवति — ^b) Ko & S च (for तु) — ^c) S अपुत्रस्तु (M₂ 'श्च' नरव्याघ्रो — ^d) S 'ति सुतस्तव

22 K₂ N₂ B D (except D₂) om वैशा' उ'; S₁ K₁ S om उ' — ^a) T G च, M तु (for ते) — ^b) T G M₂ गगा च K₂ तदा, S च ते (for सह) — ^c) K₂ ते दृष्ट', N₂ B₁ & Dn D₁ & सहृष्ट' — ^d) Ko & 'कल्पमोजसा — After 22, B₂ins

916* सा तु विश्वस्तवपुत्र कदमलाभिहत नृप !, which is followed by 912*

Colophon — Major parvan T₂ G M समघ' (for आदि) — Sub-parvan N₂ & V₁ T₁ समघ, to it N₂ & V₁ add महामिपोपाख्यान; while B₁ & Dn D₁ & (om sub-parvan name) mention only महामिपो'. — Adhy name Ko & & गगावसव (K₂ 'वसु) सवाद् — Adhy no (figuros, words or both) Ko 93, B₁ Dn₂ 95, Dn₁ D₂ 94, T₁ 90, T₂ 40, G M 41 — S'loka no Dn₁ Dn₂ 22, M₂ 24 — Aggregate s'loka no Dn₂ 3858

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
 निपसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
 तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
 उत्तीर्य सलिलात्तस्त्रालोभनीयतमाकृतिः ॥ २
 अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
 दक्षिणं शालसंकाशमूरं भेजे शुभानना ॥ ३
 प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
 करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

92

1 In V₁, 1-13^d are missing (of v. l. 1 68 74)
 N₁ om वैशं ड° S₁ K₁ D₁ S om उवाच — °) D₁
 प्रतिपो N₁ D_n D₁ राजासीत्. S₁ K₁ 2 N₁ D₁ ततः स
 (K₂ D₁ 'तस्तु') प्रतिपो राजा, K₀ 3 4 S प्रतीपस्तु ततो राजा.
 — °) N₂ B₁ D_n D₁ 'हित सदा — °) S महाबाहु
 (for समा य°) K₀ 2, 4 D₁ न्य (D₂ अ) वसत्तपसा युक्तो
 — °) N₁ B D_n D₁ 4 गंगाद्वार (N₁ 'तीरे') ग°. K₀ 3 4
 D₂ 'तीरे समाहित, S 'तीरे जितेन्द्रिय

2 °) M₂ 5 तत्र; M₀-8 'तो (for तस्य) — °) N
 (except S₁ K₁) गगा स्त्रीरूपधारिणी, S लोभनीयतमाकृति
 — °) S₁ K₁ दयनात् (for सलि°) S 'यं गंगा सलिलात्
 — °) B D₂ 4 दर्शनीय°; T G दर्शनं (G₀ उद्देश) स्त्री
 समन्यया (T₁ 'गा')त्, M तस्य दर्शनमन्यया (M₂ 'या')त्

3 °) N₂ D_n मनोरमा (for मन°) K₂ 'रूपसमन्विता,
 S तस्य सा देववर्णिनी (G₂ 'रूपिणी) — °) S₁ K₁ B₂ 5
 D₁ T G M₂ 5 सालस° M₁ 'ण चोरुमासाद्य — °) M₁
 तस्य (for कर) N₁ M (except M₂) वरानना, T₂
 G₁ 2 4 5 शुभागाना

4 °) S₁ K₁ N₂ D_n 1 प्रति° (of v l 7, 16)
 — °) K₀ 2, 4 N₁ 2 D (except D₂ 4) S (except T₁ G₁)
 यशस्वि — After 4^{ab}, S ins

917* वाक्य वाक्यविदा श्रेष्ठे धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।
 — Before 4^{ad}, G₀ M₂ 5 ins प्रतीप° — °) Hypermetric !
 N₂ 3 B D (except D_n D₁) M₂ करोमि (for कर°) K₂
 इह; B D₂ 4 किं तु (for किं ते) K₀ 3 4 किं ते करोमि क°,
 D₁ 'णि किमद्याह; G₀ किं ते कल्याणि करवै — °) K₂
 किं ते (for यत्ते) K₀ 3 4 'सिवाङ्घ्रि S यद् (M किम)यै

रघुवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
 त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सङ्घिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
 न चासवर्णा कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

रघुवाच ।

नाश्रेयस्यसि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
 भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७

C. 1 8871
 B. 1 977
 K. 1 103. 5

मा (T₁ त्व, M₀-8 मा) स्वमन्यगा (T₁ समन्ययात्)

5 K₂ D₁ (hapl) om 5-6. — S₁ स्त्री वमापे, K₂ S
 गगा — °) S कामये त्वा नरन्याघ्र (T₁ 'घ्र) — °) K₀
 स्त्रीभावेन, N₂ D_n भजमाना; D₂ नृपश्रेष्ठ, S स (G₀ तत्)
 कौरव्य (T₁ अनुरक्तां) — °) N₂ S 'ग कामयमानानां
 (M₂ 5 'मयुताना हि) — °) M₂ 5 transp स्त्रीणां
 and सङ्घि

6 K₂ D₁ om 6 (of v l 5) G₂ om प्रतीप ड°
 S₁ K₁ S (G₂ om) प्रती (S₁ K₁ 'ति; G₁ 2 'दी)प
 — °) S 'ह कामास्त्रिय भद्रे — °) S₁ transp तद् and
 मे K₀ D_n D₁ 'न्यमेतद्धि B₁ मतं B₂ 5 6 D₂ 4 'न्यै
 तद्धि व्रत मम — After 6, K₀ 4 D₂ 4 5 (marg) ins

918* य. स्वदारान्परित्यज्य पारक्या सेवते स्वयम् ।

स ससाराक्ष मुच्येत यावदाभूतसंज्ञवम् ।

[(L 1) K₀ D₁ ध्रुव, D₂ 4 स्त्रिय (for स्वय) — (L 2)
 D₂ 4 निरयाज्ञैव मु°; D₂ ससाराक्ष न मु° D₂ 4 घोराद्
 (for यावद्)]

7 K₁ स्त्री; S गगा — °) S नानपत्या कथंचन (G₂
 न कच°) — °) S₁ ता (for त्व) N₁ B₂ m Da D_n D₁
 भजतीं भज मां (N₂ भज मा भजतीं) राजन्, B D₂ 4 भजस्व
 मा भजमानां (D₂ transp मा and भज°) S मां वै (M₂ 5
 त्व) भजस्व नृपते — °) N₁ B₂ m Da D_n D₁ 5 दिव्यां, B
 D₂ 4 काम्या, S देहि (for राजन्) S₁ K₀-2 4 N₁ 3
 काम्या, K₂ B D₂ 4 दिव्या (B₂ m as in text), S काम
 (for कन्या). S 'स्त्रिय. — After 7, M₀-8 read
 10^b-15^a

8 G₂ M₀-8 om. प्रतीप ड°. S₁ K₁ T G₁-4 6 M₂ 5
 प्रती (S₁ K₁ 'ति)प, K₂ N₂ प्रतिप ड°. — °) S₁ नयति°;

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्त्रुपाणां च भीरु विद्धोतदासनम् ॥ ९
सन्वतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्त्रुपा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्त्रुपापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

ह्युवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२

पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रस्थितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचर्यं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न भीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko 4 N2 B1m 6 Dn2 ns D1 4 स्वया नि°, K1 स्वयाति°;
K2 3 Da D2 3 मया नि°; B2 म(म स्व)या हि वृ°, Dn1
स्वयानिमित्त° B समया(G2 'यो)तीत (G2 'दिद, G2
'दित्त)मे° S1 K1 मे, Ko 4 T G Ma 3 3 3 धे, N2 B1m
Da Dn D1 4 M1 तु (for ते) ॥ Dev निवर्तितमेव
नियुत्त ॥ ॥ — १) Ko 2 D1 नोदय° — २) Ko 3 4 प्रावये°,
B क्षिणुया°

9 १) K1 2 4 M (except M6) स्वयाश्लिष्ट (K1 'ष्टा)
K1 2 4 N1 D2 वरानने — १) S1 K1 हि (for च)
— २) S1 transp भीरु and विद्धि D2 'तदीप्सित S
भासन विद्धि तच्छुभे

10 १) N2 B D (except D5) सव्योर, G2 'व्य च,
M2 3 'व्यश्च, Me-3 'व्यस्तु S1 N1 2 G2 'गस्, N2 B D
'भोग्यस् — Me-3 read 10°-15° after 7 — १) N2 Da
D1 T G2 4 6 Ma 3 transp स and च Me-3 तु स (for स
च) K2 D2 D2 T2 G1 4 6 M (except M1) विवर्जित
G2 'या समयवर्जि° — १) S नाचरामि — २) D2 transp
त्वयि and काम S1 K1 S स्वया (G2 तव), K2 भोग (for
त्वयि) S1 K1 सह, K2 त्वयि (for काम) S1 K1 2 4 B2
D2 4 6 वरानने, T1 G Me-3 प्रिय (G1 सह) वर; T2 वर
प्रिय; Ma 3 तु कामत

11 १) S1 स्त्रुपाणामेव, K1 'पांमेव हि D (except
D1) सुश्रोणि — १) S1 'र्थी, N1 B (except B2) D
(except Dn2 Dn1 D1) T G 'ध Ko 'थे वरयाम्यह
— २) K2 B2 S (except T1) समाश्रि°

12 K1 स्त्री, S गया (T1 om the ref.) — १) Da

सयुज्यैव; S सयोग स्यात् (M6 'गोस्तु) — १) N1 2 B D
(except Da D2) तु (for एव)

13 १) Me-3 क्षत्रिया (for पार्थि°) — १) D2 तेषां
प्रियपरायणा — १) G2 3 वो (for हि) — २) T1 स्त्रोतु
(for वक्तु) — V1 resumes from 13° — १) T2 G2-3
यो (for ये) K2 कथि°; T G2-3 प्रणे(T1 G2 'जि)ता G2
कुलस्य व प्रणेता य; Ma 3 यो व प्रणेता वदास्य; Me-3
योत प्रणेता सर्वस्य — १) K (except K1) N1 3 D2 यत्
(for तत्) N1 V1 B D (except D2) 'मयोत्तम T G
पति स्यान्मे (T G2 तावकस्य; G2 तस्याह च) नरोत्तम; M2 3
तव पुत्रो नृपोत्तम, Me-3 कुलस्यास्य भविष्यति

14 १) N1 स मे नाजीजनत्कसाद्; N2 V1 B D
(except D2) समयेनेह धर्मज्ञ S स (T2 G2 न, G2 य) च
(T2 G2 4 5 हि) मेभिजन जातिमा(T1 'रा)चार (T 'र)
चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा) — १) T2 G1 6 न
भीमांसेत, G2 3 न भीमांस्त्वयि, G2 न भीमांस्त्वयि; M न
भीमांस्तेत (for तस्य) T2 G1-3 6 M transp पुत्र and
ते T1 न भीमांसे तत् पुत्र, G4 न च भीमांस्तेत पुत्र
— २) K2 'मेव S सर्वमेव परतप (T G2 M2 'प)

15 १) S राजेन्द्र (for पुत्रे ते) — १) S1 वरयि°, S
'विष्यामि ते K N V1 D2 M (except M2) क्षिय; Dn
D2 रति (for प्रिय) — १) N2 सुहमे (for पुत्रे) S पर
(Ma 3 मुह्ये) (for प्रिय) N2 D (except D2 4 5) M2 3
पृथ (for अपि) — २) S ज्ञेयति (for प्राप्स्य°)

16 S1 K1 3 T1 G1-3 M om उवाच; B2 D2 T2 G2-3
om वैशं उ°. — १) M2 3 त (for तथा) and अय (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
 शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
 संसरंश्चाक्षयाह्लौकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
 पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
 प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।

पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
 त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
 कामयानाभिरुपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
 सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्मने ॥ २१
 यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C 1 3886
 S 1 97. 23
 K. 1 103. 30

तु) Ks 4 तथेति राजा सा चोक्ता — °) Ts Ms-8 तथा
 (for तत्र) — After 16^{ab}, S ins

919* अहदया राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा ।
 — °) Ś1 इयस्तु, K1 २ क्षस्तु, N1 Da Dn D1 क्षन्वै, N2
 V1 B Ds 4 परीप्सन्वै, N3 परीप्सन्व, S १ क्षश्च
 17 °) Ś1 K1.2 4 प्रति (of v. 1 7, 16 etc)
 — °) Ś1 Ko 2.4 Da2 Ds 4 S (except Ts Gs 5 Ms.5)
 नदन — After 17, Ks Da1 Ds (marg sec. m)
 S ins

920* प्रतीपस्य तु भार्याया गर्भं श्रीमानवर्धत ।
 श्रिया परमया युक्त शरच्छुके यथा शशी ।
 ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
 कुमार देवगर्भाभ प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L 1) Ks Da1 श्रीमास्तथाभवत् — (L 2) Ds Gs
 Ms.5 शुक्रपक्षे, Ts Gs Ms-8 शशच्छुके Ks Da1 क
 सवर्धत महायशा. — (L 3) Ks Da1 व्यजाय, T1 प्रजा
 T1 M1 शशिप्रभ Ms प्रजाता रविसनिभ — (L 4) Ks
 Da2 प्रतीपस्य महीपते — After 920*, Ks Da1 ins
 921* (of v. 1 18)]

18 Ś1 K1 om 18 — °) Ko 2 4 Ns Da1 D1.4 5 Gs
 Ms.5 सतानं — °) N1 2 V1 B D (except D2.4.5)
 शांतनु — Ds (marg sec. m) S ins, after 18 Ks
 Da1, after 920*

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभु ।
 जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
 नामकर्म च विप्रास्तु चक्र परमसत्कृतम् ।
 शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
 ततः सवर्धितो राजा शतनुर्लोकधार्मिक । [5]
 स तु लेभे परां निष्ठा प्राप्य धर्मभृता वर ।
 धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमा गत ।
 यौवनं चापि सप्राप्त कुमारो वदता वर ।

[(L 2) Ks Da1 कर्माणि राजर्षि — (L 3) Ks Da1
 सत्कृता; Ds Ms 5 सत्कृत; Ms-8 सत्कृता. — Da1 Gs
 om, lines 4-5 — (L 4) Ks नोहि महीपाल — (L 5)
 Ks सवर्धते, Ds स वर्धते Gs लोकपालक — (L 6) Ks
 Da1 Ds M धर्मे (for प्राप्य) Ds M धर्मविदा — (L 8)

Ks Da1 चारु, Ds Ms च सु; Ms 6-8 चानु (for चापि)]
 — Ks Da1 cont (after 921*)

922* इष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तथीत्या राजसत्तम ।
 [Ks adds hereafter

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैनं शतनुं राजसत्तमः ।]
 while Ms.5 cont (after 921*)

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ ।
 19 °) Ks Ms सस्मार चाक्ष, B Ds 4 सस्मरन्क्ष
 — °) T1 Gs 6 M जितास्तान्स्वक, Ts G1 2.4.5 जिताश्च
 स्वक — After 19^{ab}, K1 ins

925* महाभिष स सजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मन ।
 — Ms.5 om 19^{cd}. — °) S (Ms 5 om) बभूव धर्मवि (T1
 Gs Ms-8 कृ)द्राजा — °) N1 V1 B D (except Ds 4 5)
 शांत Ko 2 Ds कुरुनदन; Ks 4 N1 Da Dn D1 5
 सत्तम; V1 B Ds पुरुषर्षभ, S (Ms.5 om) भरतर्षभ
 (T Gs 4 5 भ)

20 °) Ś1 K1.2 Da1 प्रतिप (of v. 1 7, 16 etc)
 N1 V1 B D (except Ds 4 5) Ms-8 शातनु — Hereafter
 the variants of शतनु will be ignored — °) Ko
 न्वयात् S स्थमबोधयत् — Before 20^{cd}, Ko 2 Ns V1
 Da1 Ds (marg) ins. प्रतीप उ — °) Ś1 K N1.2 V1
 Bs Da1 Dn D1 5 transp. मां and स्त्री Ns सा, Gs 2
 Ms-8 मा (for मां) Ks समागच्छत्

21 °) K (except K1) Da1 Ds T G1.5 6 M
 नातिरु, V1 B (except Bs) Da2 Ds 4 स्त्री वै का (Da2
 स)मयमाना तु (V1 सा, Da2 पि) — °) Ks.4 N1 Da Dn
 D1.5 दिव्यस्त्री; V1 B (except Bs) Ds 4 रूपाढ्या Ko 2 4
 Da1 रति (Ko वर)का — °) Ko 2 4 Da1 नानुष्ट (Ks
 प्र)ष्टव्या S न प्रष्टव्या त्वया सा वै — °) Da Ds कसेति
 Da1 स्थापि Ko 2.4 Da शोभने; N1 V1 B Dn D1.2.4 5
 चांगने (N1 2 V1 B ना) Ks S कस्य सुता त्विति (Ks
 वरांगने; T1 ता त्विह, Gs सुता इति)

22 °) V1 B1 काम, Bs Dn Ds कर्म, Gs 4 5 कुर्यात्
 (for कार्य) — °) Ns Bs 5.6 Dn D1.5 transp प्रष्टव्या
 and सा. Ko 2 N1.2 V1 B1 Da2 Ds स (Ds न)प्रष्टव्या;
 Ks.4 Da1 S प्रति (Da1 न नि)पेध्य (Ks Da1 पेध्या, T1 Gs

C. 1. 855
H. 1. 67 23
K. 1. 68 20

मन्त्रियोगाद्भजन्तीं तां मजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिपिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३
स राजा शंतनुर्धोमान्व्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
वभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।

जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६
सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
स्रक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विसितो रूपसंपदा ।
पिवन्निव च नेत्राभ्यां नाट्यत नराधिपः ॥ २८
सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नाट्यत विलासिनी ॥ २९
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्छृङ्खण्या गिरा ।

Mr 'पेक्ष', Gs 'पिच्छे', Gs Ms 'पेक्षु' Ks. V1 B Da
D2. 4 कदाचन (for त्वया) — *) S (except Ms) व्रजतीं
B (except Bs) D2. 4 भजमाना नियोगान्मे

23 Before 23^{ab}, S1 K1. 8 D2. 5 ins. वैदां, Ko 2. 4
N1. 2 V1 B (except Bs) Da Dn D1. 4 वैदां उ — *) S1
K1. 2 प्रतिप — *) Ko 2. 4 Da1 स्वराज्ये चाभि — *) S
जगाम (for विवे) Ms-8 स (for ह)

24 *) G (except Gs. 6) श्रीमान् — *) Ko Da1
विलयातोर्व्या धनुः; V1 B (except Bs) Da1 Dn D1. 2
देवराजमसद्युति; S पार्थि(G1 पाद)वानां धुरधर (Ms 'प्रसु
sio) — After 24^{ab}, D1 (suppl fol sec m) S ins a
passage of 27 lines given in App I (No 53)
— *) S चचार (for वभू) — *) S शतनु (for सत)
— After 24, Da1 ins

926* स वनेषु वारण्येषु शीलप्रधवणेषु च ।

25 *) S (except Ms. 8) transp स and मृगान्
— *) Ms नृपसत्तम Gs निघ्नन् राजपित्तम — After
25^{ab}, S ins.

927* नदीमन्वचरद्राजा शतनु परया मुदा ।

[Gs 'न्वतर'; Gs 'नुचर']

— *) S गंगा त्रिपथगां पुण्यां (Gs दिव्यां)

26 *) A few MSS 'राजा and 'राजो — *) N V1
B (except Bs) D (except D1) G1 M (except Ms)
परमां (B1. 8 D1. 8 'म' स्त्रि. — After 26^{ab}, D1 S ins

928* सा च शतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— *) K1 प्रज्ज. — *) Mr श्रिय (for पद्मा) N1 V1 B
Da1 Dn D1. 2 साक्षाच्छ्रिय (Bs 'स्पन्ना)मिवापरा; Da1
सा कन्या समिव(sio) स्त्रिय

27 *) Ko सुदती; S युवती — *) Ko 8 N1 B
o सपाम, V1 दिव्यालकारम् — *) S साक्षात् (for एकां)
— *) S1 K N1. 8 Da1 Ms. 8 पद्मांस्तर; T2 G (except Gs)
पद्मोत्क(Gs 'पद्म')र — After 27, D1 (marg sec m)

S ins

929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।

प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां सस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

[(L. 1) D1 Gs M स्नातगात्राम् D1 M धौतवस्त्रा;
T1 गतोवस्त्रा]

— G (except Gs. 6) cont

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।

हावभावविलासैश्च लोचनान्नलविक्रियैः ।

श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दशा ।

कथरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।

फोक्किलालापसलापैर्न्यकुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]

वार्णी च गिरिजां लक्ष्मीं योपितोऽन्या सुराङ्गना ।

while Mr 8 cont

931* स्नेहास्काङ्क्षेण राजान वीक्षमाणं विलासिनीम् ।

(cf. 933* below)

28 *) S दर्शनादेव शतनु. — After 28^{ab}, G1 ins

932* रूपेणाति च सा राजनसर्वराजन्ययोपित ।

अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोपित ।

तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below) — *) G1 नाट्यदृष्टानेन च — S
(except G1. 2) repeat 28^{ab} after 30^{ab}

29 G1 om 29, G2 om 29^a-30^a — *) S1 चरांगना
(for विला) — After 29, D1 (marg sec m) T
Gs-6 M ins

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजान वीक्षमाणा विलासिनी ।

[Cf. 931* above — D1 Gs 8 गङ्गाकामत; T1 गगा
कटाक्षे, T2 गगाकांक्षत, Gs गगा वीक्षाय, Gs कटाक्षेण तु
D1 वीक्ष]

— T (T1 om line 2) Gs-6 cont

934* चक्षुर्यसाग्रतस्तस्य किंनरीयाप्सरोपमा ।

दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽमृदशनादेव शतनु ।

रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोपित ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
 यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
 या वा त्वं सुरगर्भामे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
 वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
 उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
 भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३

यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 न तद्वारयितव्यासि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
 एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
 वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
 तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
 आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी ।

C 1 8901
B 1 88 6
K 1 104 11

[(L 1) Gs सचर्यं चा° — (L 2) Gs ता दृष्ट्वा
 हृष्टोमाभू° — (L 3) Gs रूपेणापि हि वा राजन्सर्वास्ता
 राजयो°]

30 Gs om 30^{ab} (of v 1 29) — ^b) Ś1 transp
 श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन् S (Gs om) कामिनीं तु मनोरमा
 — After 30^{ab}, S (except G1.3) repeat 28^{cd} — Bs
 om 30^{cd}. — Before 30^{cd}, Da1 S (except T1 Gs s e)
 ins शतनु — °) N1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा)
 S किंनरी (for दान°) — ^d) N1 गार्धर्वी, N3 गार्धर्वा B1
 चाय (for यदि) Ks वा वराप्सरा, S वा सुमध्यमे (Gs
 सुरोत्तमे) A few MSS °प्सरा

31 Da1 om 31, Ks om 31^{ab} — ^a) S मानुषी
 (for पन्न°) — ^b) S जानीया का (Gs स्वा) शुचिस्मिते
 — °) Ko Ns V1 B D (except Da2, Da1 om) याचे
 स्वां सुर°, S यासि कासि सुरप्रत्ये (Gs सुमध्ये त्व) — ^d) Ś1
 Ks भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानवे — After
 31, S ins

935* स्वदृता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।

[T2 G2 4 s त्वा (for स्वद्)]

After 31, Dn ins an additional colophon (Adhy
 no Dns 96)

32 Before 32, Ś1 Ks 4 B Da Dn D1 4 ins वैश°
 उ°, Ko 1.3 Ds 5 S वैश° — ^a) S श्रुत्वा तु राज्ञ सा
 थाला — ^b) Ds m °स्मित तमुवाच ह — After 32^{ab},
 D4 (marg sec m) S ins

936* यशस्विनी च सागच्छच्छतनोर्भूतये तदा ।

सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठ चरन्ती तीरमाश्रितम् ।

[(L 1) D4 वचस्वस्य पुरोग° — (L 2) Gs चरत]
 — °) Ko वचन (for सम°) Ś1 K1 N1 Da1 कृत्वा, Bs
 यत्तत् B स्मृत्वा वसूना समय — ^d) Ś1 Ko-2 N1 V1
 B1.3 6 Da Dn D4-याम्य°, Ks साम्या°, N1.3-याम्यनदद°,
 Bs सस्माराशु सुमध्यमा, D1 यथाभ्यागमनि°, Ds साम्यनदद°
 — After 32, Ks Da1 D4 (marg sec m) S ins

937* प्रजार्थिनी राजपुत्र शतनु पृथिवीपतिम् ।

प्रतीपवचन चापि सस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।

कालोऽयमिति मत्वा सा वसूना शापचोदिता ।

[(L 2) Ks Da1 °वचनाच्चैव — (L 3) Ks मन्वाना
 Ks Da1 °नोदिता]

Ks Da1 oont

938* अग्रवीच्छतनु गङ्गा भज मां त्व नराधिप ।

33 ^a) K (except K1) N1 B (except B3) Da Ds s
 चैनं, D1 3 चैव Ko s 4 N1 Da1 राजान Ds transp
 राज्ञ° and सा S प्रत्युवाच महीपाल — Before 33^{cd},
 Gs ins गगा — After 33, Da1 ins

939* ज्ञातोऽसि मद्य पित्रा ते भर्ता मे त्व भव प्रभो ।
 while D4 (marg sec m) S ins

940* ननु त्व वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छे कथंचन ।

34 Before 34, D4 (marg sec m.) ins गगोवाच
 — ^a) Ko s 4 Da B यद्य — °) S नाह वार° — ^d) Ś1
 K1.3 Da2 °व्या च (Ś1 थ, K1 स्मि) विप्रिय, T2 G2 4 s
 °व्या त्वयाप्रि°

35 ^a) S वै (for हि) K1 2 Bs Da1 Ms-3 °मानाह
 — ^b) Ś1 K1 T2 Gs-5 तव (for त्वयि) — T2 om 35^{cd}.
 — °) Ko s 4 वारिता समय हित्वा — ^d) T1 त्यक्त्वाहं
 S (T2 om) त्वा नराधिप — After 35, D4 (marg
 sec m) S ins

941* एष मे समयो राजन्मज सा त्व यथेप्सितम् ।

अनुनीतासि ते पित्रा भर्ता मे त्व भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg sec m) T G1 2 5 Ms-8
 ins वैश° — ^a) D4 transp सा and तूक्ता Ś1 K
 (except K3) Da1 सा चोक्ता; N1 3 Ds साप्युक्ता, Bs सा
 दृष्टा, T2 Gs साधूक्ता, Gs सयुक्ता — ^b) S तत्रैव वरवर्णिनी
 — ^d) S श्रुत्वा वाक्यमनिन्दिता — After 36, D4 (marg
 sec m) S ins

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिप ।

रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तथा सह ।

C. L. 2001
B. 1. 104 12

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिद्विविचान् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोप जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मातुपं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हाविलासैर्मनोहरैः ।

राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतन्मासान् बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्मसि भारत ।
श्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमजयत् ॥ ४४
तस्य तच्च प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शतनुमन्यागास्ताक्षाह्मीरिवापरा ।
37 After 37^a, Ks ins

943* गान्धर्वेण विधानतः ।

विवाहिता च राज्ञेन

— ¹) S कामवान्मुली (M 'खान्' — ²) Śī Kī 'ति
सत्रासात् (Kī 'त्रासो' — ³) Da1 T2 G2.4 s च (for स)
Ko 2.4 N1 V1 B (except B1) Da1 Dn2 D2.4 किंचिदुक्'

38 ¹) S रूपेण परमेण (M च वरेण) च (G2 ह)
— ²) Śī दसाचा', K1 शुश्रूषणेन Da1 रहस्येवोपचारेण; S
सम्यक्वैवोपचारेण — ³) Ko 2.4 Da1 नानृप्यज', S
सुखमाराधितोभवत् — After 38, S ins

944* स राजा परमप्रीत परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 ¹) Ko 2.4 N1 s V1 B (except B1) D (except
D1) त्रिपथगामिनी — ²) K2 N1 Dn D1 Ms कृत्वा; D2
तस्मिन् (for श्रीमत्) — ³) K2 Ms श्रीमत्सा (Ms 'द्वै'),
N1 Dn D1 श्रीमत् N1 s S च, B2 च (for सा) B1 2.4
D2.4 विभ्रती सुमनोहर

40 ¹) Me-3 भाग्योपस्थित' — ²) B2 D (except
D2.4 s) भार्या चो (Da2 वो)पनता (B2 Da1 'स्थिता)भवत्
— ³) Dn नृपति'

41 ¹) D2 संभोगहावभावार्थं — ²) Ko 4 B2 T G
(except G2) Cd भावला', K2 हावभावैर्, Da2 हावकास्यैर्,
D2 हासला', D2 हावहास्यैर् B1 s Da1 D2.4 T G
मनोरम... Śī K1 Dn D1.4 हाव (D2 जेह)लास्यमनो', N1
V1 Ms हा (V1 भा)वलास्य (Ms 'भाव)मनोरम (N1 'धै'),
Ms c-8 हा (Ms भा)यमायममन्विते — ³) Ko 2 transp
राजान and रम' K2 Da2 राजान (Da2 राजा च) रज',
Da1 रम' भर्तार — ⁴) N1.3 रम्ये (for रेमे) S यथा
रम्ये (T2 G1 s 'ज्ये)त स प्रभु (M2 s विभु)

42 ¹) S 'सफोभूद्' — ²) V1 द्रुत गगानुर्ग' K2 T
G2.4-6 द्रुत, N1 द्रुत, D. 4 G2 युत — After 42^{ab},
D1 (marg sec m) S ins an additional colophon

— ¹) S अहोरात्रान् — ²) D2 transp. न and बुबोध
B1 s Dn D1 बुबुधे न (for न बु) B1.2.4 D2.4 T G Ms
transp बहून् and गतान् B2 च सगतान् (for बहू')
Ms c-8 बुबुधे न प्रधावत्

43 ¹) S 'माण प्रिया हृष्ट्या — ²) N1 'काल N1
Dn D1 S नरेश्वर — After 43^{ab}, D1 (marg sec m)
S ins.

945* दिविष्णान्मातुपाश्चैव भोगान्मुक्ते सा वै नृप ।

भासाद्य शतनु श्रीमान्मुमुदे च परतप ।

क्रतुकाले च सा देवी दिव्य गर्भमधारयत् ।

[(L 2) D1 Ms. s 'न्मुमुदे योपिता घरा]

— ¹) G2 अष्टौ च जनयन्पु — ²) K (except K1) Dn
Dn D1 'मरसनिभान्, B2 तस्यां स नृपसचम, D2 तस्माद्
मरवर्णिनी, T2 G तस्य चाम' (G2 तस्य चामरवर्णस), M
तस्य सा वरवर्णिनी Nilp अमरवर्णिन (as in text)

44 ¹) S (except G1 s) तु (for च) S transp
सा and पुत्र Śī N1 क्षिप्र (for पुत्र) — ²) S स्वास्वपु
(G2 स्वाप्सु प्र, Ms-3 सा स्वप्सु) क्षिपति सा ह (G2 सा)
— After 44^{ab}, D1 (marg sec m) S ins

946* सूतके कण्ठमाक्रुय ताक्षिनाय यमक्षयम् ।

[G2 s स्तोदके T2 G1 तूर्णमा', G2 कर्णमा' G1 s M2]
— ¹) N1 V1 Dn D1 श्रीणाम्यह त्वामि', D2 'णामीत्यहमि';
T1 G1 s 'मि त्वा न हीत्यु', T2 G2 s हुनामि त्वां न हीत्यु',
G2 s वृणोमि (G2 'तु) त्वा नदीत्यु', M2 वृणोमि स्वाह
— ²) T1 अपा स्रोतस्पातयत्; T2 G M सर्वान्श्रोतस्पातयद्
(G2 'क्षिपत्)

45 ¹) S तस्य तत्वमि'. — ²) Śī Ko 2.4 D2 स (for
च) T G उद्याच किंचित् तु (T1 च) तां, M नोद्याच घचन
किंचित् — ³) S पितृवचनयन्त्रित — After 45, D1
(marg sec m) S (Ms om lines 1-4) ins

947* अमीमास्या कर्मयोनिरागमश्चेति शतनु ।

सरन्पितृवचश्चैव नापृच्छपुत्रकल्पियम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः॥४५

अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।

उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६

मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।

पुत्रमि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गृहिते ॥ ४७

रुयुवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।

जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ४८

अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुपिताहं त्वया सह ॥ ४९

अष्टमे* वसवो देवा महाभागा महौजंसः ।

वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०

तेषां जनयिता नान्यस्त्वद्वतो भुवि विद्यते ।

मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१

तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।

जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२

देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।

जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३

तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥ ५४

O 1 8918
B 1 88 23
K 1 105 18

जात जात च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।

शतनुर्धर्ममङ्गाच्च नाष्टच्छता कथंचन ।

अष्टम तु जिघांसन्त्या जुक्षुभे शतनोर्धति ।

[(L 3) D₁ G₂ २.६ जाताञ्जाताश्च G₆ सा इति तत्क्षणे सप्त वै सुतान् — (L 5) T₂ जिघांसत्यां, G₆ 'सिन्या]

46 S om 46^{ab} — ^{ab}) N̄ V₁ D (except D₂ 4 5) अयैनाम* N̄s B D₂ 4 transp पुत्रे and जाते N̄ V₁ B D (except D₅) प्रहसती — ^a) S₁ K₁ परीप्सु — After 46^{cd}, S ins

948* आरमन्तीं तदा दृष्ट्वा ता स कौरवनन्दन ।

अव्रवीद्धरतश्चेष्टो वाक्य परमदु खित ।

[(L 1) T₂ G₁ २ आहरतीं]

47 Before 47, M (except M₈) ins शतनु — ^a) N̄ V₁ D (except D₂ 4.5) कस्य (for कासि) K₂ D₅ कस्येति, N̄ V₁ D₂ D₂ D₁ कासीति, T₁ कल्याणि — ^b) N̄ V₁ D₂ D₁ 5 हिनस्ति, B₁ 8 6 Da D₂ 4 T G₁ २ ४ ६ च (G₁ स्व, G₅ तु) हसि, G₆ M₅ च हिंसी N̄s 'तान्मम — ^a) S₁ मा पापे तिष्ठ, K₁ मपक्षि, K₂ मा वाप, K₃ मा प्रातिष्ठ; N̄s सप्राप्त ति D₅ मा प्राप ति N̄s V₁ B D₂ D₂ D₁ २ ४ सप्राप्त ते सुगर्हित (B₂ 5 6 D₂ 'ते); S मा (T₁ G₁ अ) कार्पा कर्म निंदित (M₈ गर्हितं)

48 K₁ स्त्री, N̄s गगोवाच; S गगा — ^{ab}) S (except M₈) transp हन्मि and पुत्र S धर्मश्रुता — ^a) K₁ सवासो (for वासो)

49 ^b) S 'पिंगण (G₆ 'पेंजन) पावनी — ^a) S₁ K N̄s D₅ वै (for अह)

50 ^a) S₁ K D₅ अष्टौ मे; N̄ V₁ D₂ D₂ D₁ इमेष्टौ (N̄s अष्ट मे), B D₂ 4 अष्टौ ये, S अष्टौ हि (for अष्टमे)

N̄s ३ जाता (for देवा) — ^a) S आपवस्या (G₁ आवसिष्ठस्या, G₈ वसिष्ठस्या) भिशापेन — ^a) S₁ 'त्वमिहाग', S मानुवे (M₅ 'नवे) वृषपादिता.

51 ^a) S (except G₈) चान्य — ^b) S₁ K₁ D₅ त्वादृशो, Ko २-४ त्वास्ते S तु न (for भुवि) — ^a) T G जनित्री मद्विधा धात्री (G₈ जनयित्री मद्विधा स्त्री), M जनिहृत् (M₈ लोके च) मद्विधा धा — ^a) N̄s न च वास्ती, B₂ 6 D₂ D₁ ४ लोके नास्ति च (D₂ D₁ 'स्त्रीह) N̄s V₁ B₁ 5 Da D₂ लोके नास्ति (Da न चैवास्ति) कदाचन, S नैवास्ति (G₂ ४ ५ न वा स्त्री) पुरुषाधिप (M₈ ५ मनुजर्षभ, M₈-८ मनुजा)

52 ^a) V₁ B D₂ ४ तेषा च जन, T G M₅ तस्माद्वि (G₂ ४-६ 'द्वि-) जनने युक्ता (T₁ M₅ 'क्त), M₈ ६-८ 'जनने युक्त — ^b) S₁ 'त्वमिहा', N̄s 'स्वमहग' S त्वस्वयोगमरोचयं — After 52^{ab}, Ko ins

949* वसवस्ते सुता जाता राज्ञोक्तस्य कीर्तये ।

— ^a) S लोकाश्च पुष्कला

53 ^a) T₂ G₂-६ नियमस्त्वे — ^b) K₂ ४ B₁ (m as in text) ६ Da₁ D₅ G₁ २ सश्रितो, N̄s 'श्रुतो, V₁ 'श्रुतो, D₁ 'स्तुतो, G₈ M (except M₈) स श्रुतो — ^a) D₅ मोक्षयेय B₅ जात त मोक्षयिष्येति — ^a) N̄s ३ जन्मनो S नियोगान्मानुषे (M₈-८ 'मनुजे) ण्विति

54 T₂ om 54^{ab} — ^{ab}) K₁ D₅ ते तु शा K₁ वसिष्ठस्य, Cd आपवस्य (as in text) S (T₂ om) दृष्टा शा (M₈-८ पा) पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृत्येय न मुच्यते — After 54^{cd}, D₄ (marg sec m) S ins.

950* अय तव सुतस्तेषा वीर्येण कुलनन्दन ।

सभूतोऽति जनानन्यान्मन्त्रिण्यति न सशय ।

[(L 1) D₄ G₂ ६ ६ M₈-८ कुरु — (L 2) D₄

G. 1. 5. 2
E. 1. 6. 2
K. 1. 1. 5. 20

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः ।

[मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५]

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुस्वाच ।

आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
इशानाः सर्वलोकस्य वसवस्तो च वै कथम् ।
मानुषेषूपदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैठांपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुमावृतम् ॥ ६

'मिजन न्याय्य, T₁ 'तो दितिजान', G₂ 'विजन कर्म D₂
G₂ करिष्यति; T₁ धधि']

55 °) Ṣ₁ D₂ एव S 'वामस्यो — °) S देवस्
ख(Me-3 त)सदशोष्टम — °) Ṣ₁ Ṣ₂ तय', K₁ खय',
Ṣ₁ त प्र'. S मयसादाद्य जा' — After 55, D₁ (marg
acc m) B ins

951* तस्माद्देवप्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च धीर्यवान् ।

द्विनामा शतनो पुत्र शतनोरधिको गुणै ।

तेषां लोकानवामोति वसूना वनुषाधिप ।

[For line 1 of v 1 1 93 44^{ab} — (L 2) = 1
93 44^{cd}]

Colophon — Major parvan T₁ G M समव' (for
आदि') — Sub-parvan K₂ Ṣ₁ V₁ B₁ T₁ समव
— Adhy name Ko 2.4 Ṣ₁ V₁ B₁ 2.6 Da Dn D₁ 2.4
भीमोत्पत्ति; T₁ G₁ 2.4 6 M₂ देवप्रतोत्पत्ति — Adhy
no (figures, words or both) Ko 94, K₂ 103, B₁
D₁ 96, Da₁ 95, Dn₂ 97, T₁ 92(1), T₂ G M 43 (G₂
42) — S'loka no Dn₁ n₂ 24, M₂ 20 — Aggregate
s'loka no Dn₂ 3913

93

1 Ṣ₁ K₁ D₂ S om उवाच — °) Ṣ₂ आर्यवो; G₂
वसिष्ठो °) कस्वेष, B T G₂ 4 5 कोप्ये', G₁ 2.6 M को
तो — °) Ṣ₁ K₁ वसूनां दुष्कृतं च किं, S विमृषेस्तस्य
द्वित — After 1st, S ins

952* तदाप यस्मात्कल्याणि स वसूक्षारदशने ।

[M चारलोचने]

— °) Ṣ₁ V₁ Dn D₁ S योनिमाग' (T₁ 'माश्रि'); B₂ D₂
तनुमाश्रि' Ṣ₁ K Da D₂ मानुषत्वमुपागता

2 °) Ṣ₁ K₁ 2 Da D₂ तु (for च) S विद्रोपेण (for
कुमा') — °) V₁ Da₁ Dn त्वया द' Ṣ₁ K₁ चै (for किं)
— °) S कस्य (T₁ G₂ त') Me-3 केन (for चैव) Ṣ₁
K₁ D₂ कृते वाय, S 'नेह (G₂ 'नैव, G₂ 'नैव' — °) S
चिरमेव (G₁ 'र भूमौ) वसिष्यति

3 °) Ko 2 3 इंदास्तु (K₂ 'क्षे'); D (except D₂ 4 5)
इंदापै S 'लोकाना — °) S वसव केन हेतुना — °) T
G₁ 2 6 मनुष्ये' Ko Ṣ₁ B₂ Da₂ M₂ 'पपद्यत, K₂-4 T G
'व(G₂ 'द)पद्यते; Ṣ₂ Da₁ 'यु प्रप'; D₂ 'व्यवप' — °) D₂
T G तत्पमा' (T₁ तथ्य'; G₂ 'तय')

4 Ṣ₁ K₁ 3 D₂ M om उवाच, T G om वैदा' उ .
— °) K₂ Dn S एव' Ṣ₁ 2 V₁ D (except D₂ 4 5)
तदा गगा, S वरारोहा — °) G₂ भर्तारमिद' — Dn₂
om 4^{cd}. — °) D₂ सा तु (for देवी) — °) Ṣ₁ K
(except K₁) Da₁ भरतर्षभ (Da₁ 'न'), Ṣ₂ V₁ B D₂ 4
पुरुषोत्तम; Dn₂ 'यंम

5 Before 5, Ṣ₂ Da₁ Dn D₁ 4 ins नगोवाच; S गगा
— °) K₂ S transp यं and लेभे Ṣ₁ चारुणि (by corr)
S यमुना (for वरु') — °) S वरुणाद्राजसत् — °) B
(mostly) वसिष्ठो Ṣ₁ V₁ Dn D₁ वसिष्ठनामा स

6 °) Ṣ₁ D₂ 'श्रममिद' K₂ रस्य (for पुण्य) K₁
तस्याश्रमस्थानमिद' — °) Ṣ₁ K₁ 'गणर्तुत; K₂ 'गणावृत;
Ṣ₁ 2 V₁ B Dn D₁ 4 'समन्वित; Da 'निपेक्षित — °) K₂

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
 वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
 दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
 गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
 अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
 तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
 सा तस्मिन्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
 चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
 अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
 पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
 ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
 रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
 तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।

सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
 या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
 सा विस्रयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
 दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
 स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
 उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलानुत्तमेन च ॥ १५
 एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
 द्यौस्तदा तां तु हृष्ट्वै गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
 उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
 एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
 क्रपेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
 अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

C 1 8638
B 1 99 19
K 1 100 19

Bs Ds 'वृते; Ns B1 s Ds S सर्वर्तुकवनाद्'
 7 °) Ks 4 पुण्यवतां, Gs 'भृता
 8 °) K (except K1) Bs Da T G1-2, s s M
 'त्यमि (Ks 'ति) विद्युता, N V1 B1 sm s s Dn D1 s 4, s Gs
 'त्यमिशब्दिता (Bs m 'शोभिता). — °) S काश्य'
 9 °) Ko s 4 N V1 Dn D1 Ms 'कामदुहा Ko N
 V1 B Da s Dn D1 Gs s M वरा — °) N1 s होम्य धेनु
 10 °) Gs 4 (sup in as in text) s एकसिं
 — °) S1 Ko s 4 वसती T G क्रपिते (Ts क्रपिनिवेशने;
 Gs sup in क्रपिनिपेविते) — °) S1 K1 s मेघेरण्ये,
 Ko s मेघे रम्ये, Ks मध्ये रम्ये, N1 धर्मे पुण्ये, Ns V1 B1
 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये, Ds मध्ये रेमे, G1 यत्नाद्धर्म्ये;
 Gs रम्ये हर्म्ये.
 11 °) S ततस् (for अथ) — °) S घराया (Gs
 सभार्या, Gs अद्यै च) — °) V1 B D (except Da1 Ds)
 Gs s M देवा दे, T2 Gs 4 s देवा वै क्रपिते
 12 °) Bs s 'न तत्र S सभार्यासुद्धन कृत्स्न — °) Ks
 B Da Ds 4 सचरत (B 'त); Ks S विचरत (T1 'ति) S
 ततस्तत — °) S1 K (except K1) वनेषूपवने, Da
 सर्वर्तुषु व
 13 °) S1 K1 तस्यै N V1 B D (except Ds)
 'कस्याय भार्या तु, S एकस्य भार्या राजेन्द्र — Ds om.
 13^{der} — °) Bs s s Ds transp सा and चरन्ती Ks
 विचरती; B1 Da Dn D1 सच, Ds चरती गां; S तां च
 दोग्ध्री — °) Ds सददर्श S सुदर्शना — °) Gs स्वसा.

S1 K1 या वसिष्ठस्य भवने, V1 B Dn D1 s 4 नदिनी नाम
 राजेन्द्र — °) N1 s V1 B Dn Ds 4 Gs 'त्तमा
 14 °) M अथ सा विस्रिता देवी — °) S रूपद्र (Gs
 रूपयुक्ता सुनन्दिनी) — °) Ks वसवे; Ks दिवेय; N1 s
 द्यौश्चैव, Ns द्यौश्चापि, V1 Da s Dn s ns D1 s 4 द्यवे वै,
 B1 s sm द्यौश्चैव, Bs द्यौश्चैव, Da1 सद्यै, Ds पति वै S
 सा (T2 Gs स्) पत्युर्दर्श (Gs दर्श कल्याणी) — °) S1
 Ko 1 'क्षणा, Ks 4 Ds s 'क्षणां, T G Ms s 'वृषविक्रम (T1
 'म, G1 s 'म). Ms-8 ता गोवृषभविक्रम — After 14,
 Bs ins

953* पद्भुजता सुपाशोर्हं पृथुपञ्चसमायताम् ।

अष्टायतशिरोऽग्नीवा पृथुस्तां समपद्यत ।

15 °) Ko Gs सापीना, Ks सुस्तनी, N1 सधा, Ns M
 स्वाधी, V1 B1 s Dn D1 s Cd आ; Ds Ts सु; T1 सुपना;
 Gs सोपि ता — °) V1 Bs s Da Dn D1 Cd 'सुरां, B1 s
 Ds 4 s 'मुखी Bs Ds तथा, Bs Ds तदा (for शुभां)
 T1 Ga s M 'धिसुखोदरा, T2 G1 s 4 s सुवालां सुमुखोदरां
 16 °) S 'मास कल्याणी (M 'जी) — °) N1 B
 (except B1) Ds s S (except Gs s s) पौरवचर्धन
 17 °) Ns B (except B1) Ds द्यौस्तया — °) K
 (except K1) Bs Da1 T1 G (except Gs s) 'विक्रम. Ns
 गजेन्द्रसमविक्रम — After 17^{ab}, Bs ins

954* उवाच राजस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमा ।

— °) N1 राजा ता T1 वीर (for देवी) — °) S1
 'गुणास्त्विद; Ko Ds 'गुणान्वित (Ds 'ताम्), K1 'गुणाधिकां

G. 1. 22a
K. 1. 22. 23

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानववाङ्मयी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुर्महस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्माच्चास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।

पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तथा कमलपत्राक्षया नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋपेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयन्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वदन्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जहृर्गा वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वदन्तस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

18 *) Ks Ñ V₁ B D (except Da Ds) S (except G₁) देवी (Bs राजन्) — *) Ks Ñ V₁ B₁ S Dn D₁ 4 "क्षणा

19 *) Ś₁ K₁ transp य and वै

21 *) Ko नगवती; Ks-1 Ñ V₁ B D (except Ds) G₁ जित; G₂ 4 5 हिम

22 *) Me-s मलयमंस्य — *) T₁ M विश्रुता दुहिता लोके — *) K₁ S (except G₁) मानुषी K₁ रूपसमता, B₁ नृपन्, D₁ [S]स्निग्धरतप

23 *) T G महाराज — *) K₁ समीप्सि; G₁-s मये (G₁ अये) प्वि — G₁ om 23^{ad} — *) Ñ₁ S (G₁ om) *यस्य सु (Ñ₁ T₁ G₁ न) रश्रेष्ठ — *) T₁ G₁ 4 5 त्वरित Dn S (G₁ om) वर्धनां (G₁ दर्शनां)

24 *) Me-s मानपेषु Ś₁ K₁ 4 4 D₁ अवलेका; Ñ₁ नपेदे; Ñ₁ वेदे; T G वेदे.

25 Ko om 25 — *) S *हंमि कमे वै — *) S प्रियाधि B₁ D₁ यस्मान्; G₁-s हि स्यान् — *) T₁ मन्ये (for मेऽयस्य)

26 Before 26, Ms Ins. गगा — *) Ko 4 4 एव Ko D₁ transp शुभ्रा and तस्या — *) S परापरं B₁ 4 D₁ मयैर (for सार्धं) — *) T₁ G (except G₁ 4) Me-s नां and नां

27 *) Ñ₁ D₁ तत्रानय — *) Ko 4 S परीक्षि. — *) Ñ₁ 4 तत (for तदा) — *) K₁ Me-s प्रतापस्य

Me-s कीर्तित (!) T G प्रयाता (G₁ *यता; G₂ 4 5 *यता) द्युतदन्ते (G₁ *दि) ना; Me-s प्रयाता न तु शक्ति

28 *) T G यदाश्र — G₁ (hapl) om 28⁴-30⁴ — *) Ñ₁ V₁ D₁ D (except D₁) *पश्यत्स गां S नापश्यद्गां सवरसा तां स हि तस्मिन्वने

29 G₁ om 29 (of v 1 28) — *) S (G₁ om) स तस्मिन्मृगं वने गामृपिसत्तम — *) Ś₁ K₁ *गमघ, Ñ₁ सोष्य; V₁ Dn D₁ नाच्याताम; B *च्याग; T₁ स नाम्य गच्छन्; T₁ G₁-s नास्याग; G₁ Me-s नास्याग — *) T G₁ 4-5 स्वा (for तां)

30 G₁ om 30^{ab} (of v 1 28) — *) Ś₁ K Ñ₁ 4 Da D₁ गां (for तां) Ñ₁ ज्ञात्वापनीतां वसुभिर् — *) Ñ₁ दिव्यज्ञानेन गां मुनि; M (except Ms) *दिव्यचक्षुषा — *) S (G₁ om) स तु कोपवश प्राप्त

31 *) Ms तां (for गा) Ms गां; Me-s मे (for वै), K₁ Da₁ D₁ *लधी; T₁ G₁ 2, 3 M (except Ms) *धी — *) Ñ₁ तस्मादेते — *) S वसवो मानुषेर्वति

32 D₁ (hapl) om 32⁴-33⁴ — *) Ko 4 4 transp वसून् and तान् V₁ T₁ वसून्, Da आपवो (see below) Ñ₁ G₁ ऋपिसत्तम; V₁ B D (except D₁, D₁ om) भरतर्षभ, T₁ मुनिपुण्य — *) Ñ₁ V₁ B₁ 4 Da Dn T₁ G शोधस्य — *) Da वसूस्तान् (for आप); see above B D (except D₁, D₁ om) मुनिसत्तम; T₁ भगवानृषि

33 D₁ om 33^{ab} (of v 1 32) — *) D₁ 4 D₁ 4

शङ्खा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
 एवं स शङ्खात्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
 महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ३३
 अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
 शप्ताः स इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
 प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
 न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
 आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
 उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
 अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
 अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
 द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्कुद्धो यदब्रुवम् ।
 न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
 एवमुक्त्वा वसन्सर्वाङ्गगाम भगवानृषिः ॥ ३९
 ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
 अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
 जाताञ्जातान्प्रक्षिपात्सान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
 एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
 मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
 अयं शापाद्वपेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
 द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C 1 3963
B. 1 99 45
K 1 106 48

T₁ M₅ महाभागान् — ^b) N₁ तपस्युमे — ^a) G₁ संज्ञा^a
 N₅ अष्टौ (for राजन्) — ^a) N₅ तान् (for अष्टौ) N₅
 मुनिसत्तम, G₅ महातपा (for तपो) — ^a) K₀ देवर्षि.
 — ⁱ) T₂ G₂ 4 5 तेषां (for देवान्) K₀ 4 4 N₂ V₁ B₁
 D (except D₂ 4 5) G₅ क्रोधसम — After 33, D₄
 (marg sec m) S ins

955* एव शप्तास्तत्त्वेन मुनिना यामुनेन वै ।

अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोपेण सत्तम ।

[Before line 1, D₄ ins गगोवाच — (L 2) T₁ G₆
 निजदोषेण, T₂ G₁ 2 4 5 दिवो दोषेण D₄ M भारत]

34 ^a) N₁ V₁ D (except D₂ 4 5) प्राप्ता — ^b) K₂
 N₁ तस्माद्; N₂ V₁ D₄ D_n D₁ ते वै, N₅ D₅ तस्य, B₁ 8
 D₂ 4 ते स्म, B₅ 5 तेस्व, S पुन S तस्य (for भूयो) G₁
 मनो दधे (sup lin महात्मन as in text) K₀ 4 4
 भूयस्ते वसवस्तदा — ^a) K₀ S transp ऋषिं and त
 S चाभिच^a

35 K₀ om 35^{ab} — ^a) N (except S₁) transp
 न and लेभिरे T G तु (for च) S transp तस्मात् and
 ते — After 35^{cd}, S ins

956* चकार च न तेषा वै प्रसाद भगवानृषिः ।

— ^a) S (except M₅-8) आपव — ⁱ) K₀ 4 4 ^aभृता
 वरात्; S ^aविशारद

36 ^b) K₂ N₁ V₁ B (except B₅, B₁m as in text)
 D (except D₄) शप्ता (for सप्त) S सप्त राजन्धरादिकान्
 — ^a) S₁ K₁ N₁ 2 V₁ D₄ D_n D₁ 5 ^aस्सरात्सर्वे श्वाप
 मोक्षमवाप्स्यथ, N₅ ^aच्छाप सर्वे वै सम, B₁ D₄ ^aच्छापा

न्मोक्ष वै सम, S ^aराच्छा (G₂ 4 5 ^aर शा)पान्मोक्ष्य (T₁ M
^aक्ष)ध्वमिति भारत

37 ^{ab}) S transp यूय and शप्ताः — ^a) S द्यौस्तु वै

38 ^a) N₁ नाकृत T₂ G (except G₆) च (for तत्)
 — ^b) N₁ 2 V₁ B D M₅ 5 transp युष्मान् and कुद्धो
 T G M₅-8 यस्मिन्कु. A few MSS यदब्रुव — After
 38^{cd}, S ins

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— ^a) T G (except G₆) transp न and प्रजा K₄ V₁
 जनिष्यति न चा; M (except M₅) न जनिष्यति चा. Cd
 oites प्रजास्यति (as in text).

39 ^b) S₁ K₁ सर्वशास्त्रभृता वर, S ^aशास्त्रार्थविद्वली (M
^aतत्त्ववित्) — ^a) S पितुश्चाय प्रिय कुर्वन् — Before
 39^{ef}, N₂ V₁ ins गगोवाच — ⁱ) V₁ B D (except D₄)
 स जगाम महानृपि

40 ^b) D_n D₁ समेता (for सम) M नृप (for तदा)
 — ^a) N₁ 2 V₁ वर. B₁ 8 D_n D₁ 5 तत् (for स) K₂
 समय (for च मया) S₁ K₁ 2 4 V₁ वृत्त, B₅ D_n D₁
 कृत S वर तेभ्यो ददान्यह G₅ om 40-41^a — ^a) K₈
 जात जात S (G₅ om) जात जात क्षिपेत्यूडु — ⁱ) T₂
 G₄-5 M₅-8 स्वदभसि

41 G₅ om 43 (of v 1 40) — ^a) B D₂ 4 मत्; S
 (except M₅ 5, G₅ om) वर (T₂ स्वय) (for अह)

42 N₁ om 42^{ab} — ^a) B₁ 5 D₄ सोय; T₁ M अभि-
 — ^a) K₁ चिर चरिष्यति नराधिप (sio) — After 42,
 S ins.

C. 1. 93 43
B. 1. 93 43
K. 1. 93 43

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३

स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।

द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।

तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५

महामाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।

यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

९४

वैशंपायन उवाच ।

म एवं शंतनुर्धोमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।

धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १

दमो दानं क्षमा बुद्धिर्हीर्ष्यतितेज उत्तमम् ।

नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २

एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।

आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३

कम्बुग्रीवः पृथुर्व्यसो मत्तवारणविक्रमः ।

धर्म एव परः कामादर्याच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४

एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विवृद्धः पुनरेष्यति ।

अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp 43 and 44 Before 43, S₁ K₁ D₁ S (except T₂) ins वैशं ; Ko 2-4 N₁ V₁ B D₁ D₁ D₁ 2 4 वैशं 'उ' — 'a' S₁ K₁ D₁ 4 5 T₁ G₁ च (for अयं) B₁ जगाम भरतर्षभ — After 43, S ins959* तन्मादेवमत्तश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(cf v 1 44^{ab})44 S transp 43 and 44 — 'a' S (except T₂) अयं देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च मे सुत (cf 959*) — 'c' D₁ D₁ T₂ पुनामा45 'b' D₁ जगामाथ यथेप्सित (= 43^d) — After 45^{ab}, S ins960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।
— 'c' S शंतनो (for तस्या) — 'a' K₁ V₁ D₁ D₁ 'रधिकान्यु', B D₁ 4 'नोरुत्तमान्यु'; T₁ M₁-3 सर्वानेय गुणानह, T₂ G M₁ 5 महाराज (G₁ M₁ 5 सर्वानेय) यथातथ46 Ko om 46^{ab} — 'a' S महामाग्यं नृ — 'b' A few MSS भरत K₁ N₁ B₁ D (except D₁ 4 5) महामनः — 'c' S ग्यातोय (G₁ आर्यातो) — 'd' N₁ 5 V₁ 'भारत उच्य'; S 'त ह् (G₁ corr to मि) सुतCo'ophon — Major parra T₂ G M समव (for सादि) — Sub-parra K₁ N₁ 5 V₁ T₁ समव — Adhy. name S₁ K₁ B₁ 5 D₁ D₁ D₁ 4 आपव (after which D₁ D₁ ins समाप्त), Ko 4 D₁ चसु (Koवसव) आपवर्णन, K₁ आपवन, K₁ चसुसभवानुवर्णन, N₁ 5 V₁ आपवोपाख्यान, N₁ 5 आप; B₁ आपवो; T₂ G₁ 5 वसुशापस (G₁ om स) कीर्तन, G₁ गङ्गादत्तनुसवाद — Adhy no (figures, words or both) Ko 95, B₁ D₁ 97, D₁ 96, D₁ 98, S 44 (T₁ 93) — S'loka no N₁ 5 D₁ 49, D₁ 48, M₁ 54 — Aggregate s'loka no D₁ 3961

94

1 S₁ K₁ S om उवाच — 'a' Ko 2-4 T G transp स and एव K₁ D₁ M₁ एव, N₁ 5 V₁ B D₁ D₁ D₁ 4 राजा, N₁ 5 M₁ एव V₁ श्रीमान् — 'b' Ko 2-4 'राज समष्टुति, T₁ G₁ 'सत्तम — 'd' B D₁ 4 सत्यवादीति — T G M₁ ins after 1 S₁ K N₁ V₁, after 2

961* शंतनो कीर्तयिष्यामि सर्वानेय गुणानहम् ।

[Cf 1 93 45^{cd} N₁ गुणान्यहम्]2 'a' (= var) 5^{ab} — 'c' G₁ 4 5 नित्यान्यस्मिन्; G₁ न्यवसश्च K₁ महीपाले — 'd' K₁ D₁ 'पर्यम, K₁ D₁ D₁ S भरतर्षभ — After 2, S₁ K N₁ V₁ ins, 961* (cf v 1 1)3 'a' S अमात्यगुणं क्षत्रधर्मविशेषविद् — 'd' N₁ V₁ B D (except D₁ D₁) सर्वजन4 'a' B₁ D₁ D₁ स पृथ्वसो, T₂ G (except G₁) पृथुयदा — 'b' Ko 2 'वारणवारण; B₁ D₁ मत्तमातगवि — N ins after 4^{ab} T G₁-5 M₁-5 (G₁ 4 5 om line 2), after 4

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
 वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
 तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ ६
 वीतशोकमयावाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
 प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
 शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
 नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
 ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
 ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
 स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
 वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
 दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
 अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 तेजसा धैर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
 वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
 शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
 धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
 समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
 देवपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
 न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

C. 1 8983
B. 1 100 17
K. 1 107 18

962* अन्वित परिपूर्णां सैर्वैरुपतिलक्षणैः ।

तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नरा ।

After the above, D₁ marg sec m ins, while T G₁ s Ms-s read (for the first time) line 2 of 963*, which is followed by a repetition of 4th, in all the above MSS except T₂ — ^a) N (except B₂ D₂ 1 D₂) स्थिता

5 B₂ D₂ om 5^{ab} — 5^{ab} = (var) 2^{cd} — ^a) N₂ एतान्यपि, D₂ T G M₂ एवमासीत् Ko 2 4 महीपाले, D₂ T G M₂ महासत्त्व. — ^b) D₂ T G M₂ शंतनुः Ś₁ N₂ V₁ B (B₂ om) D (except D₂, D₂ om) पुरुषर्षभे; K₂ 4 M (except M₂) र्षभे — G₂ om 5^a-6^d — ^a) D₂ transp क्षत्रि* and धर्मतो D₂ G (G₂ om) भवेत् N₂ D₂ D₁ धर्मत पार्थिवोभ* ; T₁ धर्मत सदृशोभ*

6 G₂ om 6 (of v 1 5) — ^a) Ś₁ K₂ N₂ V₁ B₂ D (except D₂ 4 s) हि धर्मेपु, T G (G₂ om) हि सद्धर्मे, M सदा धर्मे — ^b) K₂ N₂ V₁ B₂ D (except D₂ 4 s) T₁ सर्वधर्मे (T₁ शस्त्र) मृतां, G₂ 4 s शास्त्रशस्त्रवि* ; M सर्व (M₂ शस्त्र) शास्त्रवि* T₂ G₁ 6 शस्त्रशास्त्रविपारद — D₂ 1 om 6^a-7^b — ^a) N₂ 2 V₁ महीपो, M₂-s पं T G (G₂ om) M₂ s महैष्वास; M₂-s महा (M₁ मही) पाला — ^a) N₂ 2 V₁ पेचयत् S (G₂ om) राजराजमकुर्वन्त

7 D₂ 1 om 7^{ab} (of v 1 6) S reads 7 after 16 — ^a) K₂ N₂ B₁ D₂ D₂ T₁ G₁ 6 स्वमनि*, T₂ G₂ M स्वमप्र*, G₂ 4 सुप्रम*, G₂ स्वशंसु* — ^a) K₁ N₂ V₁ B D पति (K₁ पति, D₂ प्राप्य), S धिता (G₂ धृता) S भा (G₁ 2 म) रतभर्तार — ^a) G₁ पार्थिवा* (for भूमि*) — After 7, D₂ S ins

963* तेन कीर्तिमता शिष्टा शक्रप्रतिमतेजसा ।

यज्ञदानतप शीला समपद्यन्त पार्थिवा ।

8 ^a) K₂ B₂ D₂ 1 D₁ गुहैर, S गुहं — ^b) N₂ नृपतिसत्तमे S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् — ^c) N₂ नियम्य — ^d) K₂ नियमोत्तर*, N₂ D (except D₂ 4 s) धर्मोत्तर*

9 ^a) N₂ 1 V₁ D₂ 1 T₁ M₂-s ब्रह्मचर्य (s₁₀) चरत्; D₂ चर्यरत, G₂ चर्यपर — ^c) T G जुलोमा (G₂ 4 मा) श्व, M जुकूलाश्च

10 ^a) S हस्ति — ^d) K₂ B₂ D (except D₂ 4 s) S न्वशासद्*

11 ^b) Ko 2 4 वानृजु. — ^c) N₂ तपोख्यात, T G (except G₂ 5) परो योगी

12 ^a) N₂ 1 V₁ B D (except D₂) सूर्यकप्तोभूद् — ^d) M वायुना च S धले (for जवे) — ^c) Ś₁ K B₂ D₂ क्रोधे (for कोपे) — ^e) Ś₁ K₁ N₂ B₂ 6 D₂ क्षमित्वे

13 ^a) Ś₁ K₁ N₂ 2 D₂ G₂ तथा (for वृथा) S तदा (T वध, G₂ वृथा) (for नृप)

14 ^a) K₁ 2 N₂ 1 V₁ B D (except D₂ 4 s) ब्रह्मधर्मोत्तरे, Cd as in text — ^b) M विनयाश्रित (M₂ s न्वित) — ^c) K₂ B (except B₂) सम्यक् (for सम) — ^d) Ś₁ रागकाम; S लोभराग — After 14, D₂ (marg sec m) S ins

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्य सिंहर्षभगतिर्युवा ।

गुणैरनुपमैर्युक्त समसौरभिकामिकै ।

गम्भीर सखसपन्न पूर्णचन्द्रनिभानन ।

[(L 1) D₂ T G₂ 6 M₂ s ताम्राक्ष — (L 2) T₁ G₂ 4 रभिगा*]

C 1 2564
B 1 100 18
P 1 107 19

असुरानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
 न एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
 तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे मति ।
 श्रिता चागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
 न समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
 रतिमग्राभुवन्क्षीपु बभूव वनगोचरः ॥ १८
 तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
 गाद्वेयस्तस्य पुत्रोऽभूच्चाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
 सर्वान्पुत्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वातरेषु च ।
 महानलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
 स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
 मागीरयीमल्पजला शंतनुर्दृष्टवान्पुनः ॥ २१

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
 स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
 ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्शं स महामनाः ।
 कुमार रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
 कृत्स्ना गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
 तां शरैरावृता दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
 अभवद्विसितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुपम् ॥ २५
 जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
 नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिजातुं तमात्मजम् ॥ २६
 स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
 संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

15 °) Ś: यज्ञानां — °) K: समारम्भ (for आरम्भ)
 9 ययुषु पद्म (T: प्रभ) यो नृणां — °) B हि (for च)

16 °) Ko: कृपणानां, G: अनुजानां — °) K: Ś: V: G (exco, t G: e) वर्तिनां — °) N (except B D: transp भूता and सर्वेषा — After 16, 9 reads 7, followed by 963*

17 °) Ko: कुरुरं, S नरवरं — °) N: धृता; B नृणां Ś: याचाम D: स मत्वा — °) 9 दानार्थमभयदान — After 17, G: ins

965* यत्तार्थं पद्मय मृदा सतानार्थं च मैथुनम् ।

18 °) Ś: चमयोध; D: दत्त चैव Ś: K: समा पोदश तार्था [च] चनयश्च तथा — °) Ko: प्रामुखात्; K: प्रामुखात्, K: B: D: D: प्रातवान् S काचित् (for नृणां) — After 18, M ins

966* तपसा कपितोमेण जपध्यानरत मत्रा ।

19 °) Ś: K: तथाचर्म M: स्याद्रीहम् — °) Ko: नभाद्रीह — °) T G आदावच तथा वसु (T: सुर); M आदधियाहमो वसु

20 °) Ś: B: D: सत्यार्थं K: Da Cd सु, D: S च (for स) Ko: स सत्यार्थं नि — °) K: T G transp मरयो and धीर्मा M महावीर्या (for सरो) and महोम्याहो (for धीर्या) S महायशा (for रथ)

21 °) K: S मृगात् Ś: विह; K: विह; M निम्रक — °) G: वनाद् (for गङ्गा) Da मन्चय; S मनुममार द — °) 9 ददर्श मरिणां वरा

22 °) K: (M: भरतर्षभ (K: म); K: पंभ

— °) Ś: K: तिप्यते N G: त्विय G: स्यदते किं न चापोच — °) S (except G: e) यथा पुर

23 °) K: D: T G: सुमहा, N: सुमहात्तया, V: B D: G: सुमहायशा — °) B D: देवगर्भाभ (for रूप) — °) S (except Me: s) मियदर्श

24 N: om 24^{ab} — °) D: Me: s प्रकुर्वा — °) M: हणैरजिह्वै

25 °) N: Da Da सचित्तां — D: (hapl) om 25^a-26^a — °) Ś: तथान्तिके; Ko: D: तदा; S समतत — °) S विमित्त प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्षय तस्यां च) — G: s read 28^a, 29-30 and 28^a between 25^a and 25^a (that is their sequence is 28^a, 28^a, 29-30, 28^a, 25^a, 26-28^a, 31 etc) — °) Ko: N: V: B: Da Da transp कर्म and दृष्ट्वा S तस्य (for दृष्ट्वा)

26 D: om 26^a (of v 1 25) — °) K: N: V: B D (D: om) G: दृष्ट्वा (for दृष्ट) — °) S transp त and पुत्र — °) K: तथारम; N: V: स्वमारम; Da D: तदारम S न ज्ञातयान्महाभागमय पुत्रो ममेति ध (M च) — After 26, Me: s ins

967* न स्मृतिं क्षतनोरासीदभिजातु स्यात्सामजम् ।

27 K: Dns (hapl) om 27^a-28^a — °) N: V: ममोक्ष त; D: ह्येष; T G प्रमोक्ष च (G: s स); M मोहयिरा

28 K: Dns om 28^a (of v 1 27) — °) N: D (except D: s) ततो (for तदा) — °) Ś: K: तस्य (for तत्र) — G: s ins after 28^a T: G: after 30

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
 शङ्कमानः सुतं गङ्गामन्नवीदृश्येति ह ॥ २८
 दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
 अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
 दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०
 गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
 स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्त्वेनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
 वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
 सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
 तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
 यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 तव पुत्रे महानाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
 ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
 महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
 मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहान्नय ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।

तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
 आजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
 पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

C 1 4007
B 1 100. 41
K 1 107 42

968* शङ्कमान सुत प्राप्य गङ्गा वचनमन्नवीत् ।
 — T₁ (hapl.) om 28^d-29^a — For sequence of
 G₂ s of v 1 25 — ^a) Ś₁ हि, S (T₁ om) तां
 (Ms-s च)
 29 T₁ om 29^a (of v 1 28) Ms (hapl.) om
 29^b-30^a For sequence of G₂ s of v 1 25 — ^a)
 Ns transp त and कुमारं
 30 Ms om 30^{ab} (of v 1 29) For sequence of
 G₂ s of v 1 25 — ^{ab}) N₁ स्वलकृताम् M (Ms om)
 साभरणैः Ś₁ K 'ररजोवरसवृताः; N₁ Da Dn D₁ s
 'विरजो'(Da 'रजा)वरसवृता, V₁ B D₂ s G₁ s 'विरजो'(Gs
 'रजा)वर', T₁ 'ररजोवस्त्रवासिनी', G₀ 'जोयरवासिनी', M
 (Ms om.) 'रभिराभ्य नृपोत्तम (Ms 'नै) — ^a) Ko s 4
 च ता, N₁ V₁ B D (except D₂) स ता S 'वा सती गगा
 — ^a) Ś₁ K₁ D₁ 'जानत्स श', B (except B₀) Da D₂
 'जानत्स श' — After 30, T₂ G₁ ins 968*
 31 K₁ S (except Ms s) om उवाच — ^{ab}) N₂ s
 V₁ B (except B₁) D T G पुरा मय्यविदया, M पुराजनयो
 मयि N₁ जय पुत्रस्त्व विभो सर्वास्त्रविदसयुग — ^a) N₁ G₂
 सुतोय, N₂ s B₁ Da Dn D₁ स चाय Ś₁ K D₂ सोय
 वीरस्त्व विभो (Ko s 4 सुत) — After 31^a, Ś₁ K D
 (except Da) ins

969* सर्वास्त्रविदनुत्तम ।

गृहाणेम महाराज मया सवर्धित सुतम् ।

आदाय पुरुषव्याघ्र

[(L 1) Ko s सर्वशास्त्रविदुत्तं, K₁ सर्वास्त्र वि, K₂
 सुत सर्वास्त्रवित्तम]

— ^a) Ś₁ K D₂ गृहान्विभो, N₁ Da Dn D₁ गृह विभो S
 वज्रसहननो युवा (M 'न सुत) = 1 62 11^d
 32 ^a) S 'जगे पूर्व — ^b) K₄ B D₂ वशि Ś₁ N₂ s
 V₁ B₁ Da₂ Dn D₂ s एष S 'द्याचरितव्रत — After
 32^{ab}, M ins

970* स खिलान्सोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।

— ^a) N₂ देवदेवसमो

33 ^a) Ko s 4 तदय वेद स, T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठित
 (= 35^d)

34 G₀ (hapl.) om 34-35 — ^a) Ś₁ तद्वैवा
 — ^b) K₂ सुरसघनम्, D₂ सुरासघनम्, Ms (sup lin
 as in text) s-s सर्वदेवनम् — ^a) Ś₁ M (except Ms)
 सर्वमस्मिन् — Ś₁ K₁ (hapl.) om 34^a-35^a — ^a) K₂ B
 (except B₁) D (except Dn₁ n₂ D₂) महायाहो; S (G₀
 om) महाभागे

35 Ś₁ K₁ G₀ om 35 (of v 1 34) — After
 35^{ab}, Ms ins

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

— Da₂ om 35^a-36^a — ^a) N₁ तदसुप्तिन्त्रं, B₀ D
 (except D₂ s) तदेतस्मिन्

36 Da₂ om 36 (of v 1 35) — ^a) T G स्वज,
 Ms = हत (Ms sup lin हत) — ^a) T₂ G₂-s वर, G₁ s
 पर (for वीर) N₁ V₁ B₁ s D (except D₂, Da₂
 om) गृह

37 Ś₁ K₁ s D₂ T₁ G₁ Ms s om उवाच T₂ G₂-s
 Ms-s om वैश उ Before 37, D₂ (marg sec m)
 S ins

C 1 407
E 1 30 42
L 137 43

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
 पौरवेण ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ३८
 पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
 राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
 स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
 वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
 स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
 महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रन्धमुत्तमम् ॥ ४१
 तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
 स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
 तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामासितलोचनाम् ।

कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
 सात्रवीदाशकन्यासि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
 पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
 रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
 समीक्ष्य राजा दाशैर्यो कामयामास शंतनुः ॥ ४५
 स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
 पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितर चात्मकारणात् ॥ ४६
 स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
 जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
 हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
 यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।
 — *) S गगया (for तयैव) — *) Ks स ययौ, S प्रयं
 Ś1 तदा (for प्रति)
 38 *) N (except Ś1) तु; T G च (for स्व) N1.s
 V1 Dn D1 पुरीं (for पुर) T G यावा — *) N1.s D
 (except Dn1 Ds) *पुरोपमा, Ns *गृहोपम, V1 *पुरोत्तमा
 — *) K1 समृद्ध सर्वकामाना — *) Ś1 K1 मेने ह्यात्मा*,
 Ko 2-4 N1.s V1 B D (except Ds) मेने सोमा*; S मेने
 चात्मा* N1 मनसात्मानमेव वा — *) M पौरयस्तु — After
 38*, Ks Dn ins

973* राज्यायंमभयप्रदम् ।

गुणयन्त महात्माना
 — *) Gs Me-s *मिषे*
 39 *) Ś1 Ko 1.2.4 N1.s V1 Bs पौरान्त श; Ks Ts
 Gs s पौरव श; Ds पौरा स श, M (except Ms)
 पौराश्च श — After 39, Ds (marg sec m) S ins.

971* तयावृत्तयमाचारमयाधर्मन्त्याश्रुत ।
 पुत्रो देवमतो नाम शतनोरधिको गुणै ।
 सर्वाख्येभ्यनुज्ञात पार्थिवेभ्यितरेषु च ।
 गुणैर्षिदिष्टो बहुभि पुत्रो देवमतोऽभवत् ।

[(L 2) Cf 1 93 41* and 44* Ds Me-s धीमान्
 (for नाम) — (L 3) Ds व्यप्यचिज्ञा; Ts G (except
 G s) *पु च निष्णात, Ms s *व्यप्यभिज्ञा*]
 — After the above S ins an additional colophon
 (Adhy no T1 94, T2 44, G Ms s 45, M1 s 40).
 40 Before 40, S ins वैश — *) G (except Gs)
 M *यत्पुत्रि

42 *) N1 s ~ घन (M घने) नृप (N1 s तत, Ms

वने) — *) Ś1 K1 transp स and ददर्श S (except
 G1.s) तत (for तदा) — *) Here and below a few
 MSS. दास for दादा Gs M (except Ms) देववर्णिनी

43 *) S *च्छत्तो राजा — *) B1.6 Ds कन्यामायत*,
 T1 M कन्यां कमल*. — *) Ś1 Ks त्वमिति Ks Gs वा
 (for का) Ks B (except Bs) Da D1 4 G2.4 वासि; Ks
 Gs कासि — *) S किं च ते ह चिकीर्षित

44 *) Ko *कन्याह, Bs *कन्येति — *) B Ds 4
 धर्मार्थ Ks तर; N V1 B (except B1) D (except Ds)
 तर्हि, Gs नरान्; M पुत्र — After 44, S reads 46*

45 Before 45, Ns V1 ins वैश व — *) S *वैस्तु
 (Ms sup in 5 *व) — *) S तां युक्तां — *) N1
 प्रेययामास

46 S reads 46* after 44 — *) S ज्ञात्वा च पि
 (T1 *स्वापि पि) — N1.s V1 B Da Ds om 46*
 — *) Ś1 K1 तदा (for ततस्) — *) K (except K1) D
 (Da Ds om) सोरमका — After 46, Ds marg
 sec m ins

975* इच्छामि दाशदत्ता मे सुता भार्यामनिन्दिताम् ।

47 *) S सभ्रमाय — Ds om 47* — Before
 47*, Ts G1 s ins दाशराज — *) Ks *मात्रापि देया
 हि, S याचमानाय वै दे — Before 47*, Ko ins दाश
 उ — *) Ś1 T1 Ms नरेश्वर; V1 B Ds 4 Me-s जनाधिप

48 *) S (except Gs s) यदि मा — *) S *यसे नृप
 — *) Ko मे विमो; Ks मेनघ; Ks मेप्रत; Ns मे मत;
 Dn1 मे मत, Ds मे नृप; M पार्थिव T G समय प्रति (T1
 Gs *स्व) पयसे

49 *) S ततो दास्यामि राजेंद्र — *) Ś1 कन्या

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
 समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
 न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९
 शंतनुरुवाच ।

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
 दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
 दाश उवाच ।

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
 त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
 शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
 प्रत्ययाद्वास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
 ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
 पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
 सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
 तत्किमर्थमिहामीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
 ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभापसि किंचन ॥ ५५
 एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभापत ।
 असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
 अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
 अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
 कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।

C. 1 4029
B. 1 100. 65
K. 1 107. 67

मिमामह, Ko 1 'मेनामहं'; B Ds 4 'मेतामह' (Bs 'मेता
 मिमा'), S तव कन्यामिमां

50 Ms om 50^{ab}. Ś1 K1 S om उवाच — °) K
 (except K1) B1 s Ds 4 s Ts G1 s 4 s श्रुत्वा ते (Ks Ds s
 तु) वचन दां, Gs श्रुत्वा तु वाक्य दाशस्य — °) Ko 4 N
 V1 B1 s D (except Da) तव (for न वा) S (Ms om)
 व्यवसायो भविष्यति

51 Ś1 K1 S om उवाच (Ms om the ref) Ds
 दाशराजोवाच — °) Ks 4 Ns योस्या Ks पुत्रस्ते (for य
 पुत्र) T1 योस्या दासोय स पुमान्, Ts Gs-8 योस्यां जातोय
 च पुमान्, G1 s योस्या जातो यश्च (G2 द्यय) पुमान्, Ms s
 योस्या जातस्त्वव सुत — °) K1 Ns s B D (except Ds)
 Gs 'पते; M त्वदनतर. — Ms om 51^{cd} — °) S (Ms
 om) भारत (for पार्थि)

52 Ś1 K1 s Ds S om उवाच (Gs om the ref)
 — °) Ks V1 Bs नाकामयत्तदा दां — °) S शरीरजमसहं
 त — °) D1 पार्थिव (for भार) S दीप्यमानमधारयत्

53 °) T G1 s Ms संचितं Ś1 K Ns Ds s तु तां
 (for तदा) — °) Ś1 K Ds s Ms-8 प्रत्यायां (Ks Ds
 'त्यगा') S हस्तिन — °) Ś1 मोहो; Ko शोकेन सहता
 तदा; Ns B D G4 कामो

55 Before 55, Ts ins देवव्रत; Gs देवेन्द्र — °) S
 सर्वत्र — °) Ns वशस्या S सर्वं शत्रव — After 55^{ab},
 S ins

976* स कस्माद्वाजशार्दूल शोचस्तु परिदृष्टसे ।

[Gs कस्मात्त्वं, Gs 8 अकस्मा T1 शोचस्त्व Gs M
 परितप्यसे]

— °) Ś1 K1 s B1 (m as in text) s इव (for इह)
 — °) Bs s Ds 4 अभि (Bs 'नु)शो — °) Ns Dn D1 s
 मा (for किं) S कस्मात्तु मुक्षे (G1 s 'क्षे, Gs मुक्षे)
 राजस्त्व (Ms न शृणोपि कुतो राजन्) — °) S न किंचि-
 दभि (Ts Gs 'पि)भापसे (Ms त्व च किंचन भापसे). — After
 55, Dn Ds 4 (both marg sec m) S ins

977* न चाश्वेन विनिर्यासि धिवर्णो हरिण कृशः ।

व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तन्न वै ।

[(L 1) S च निर्यां Posterior half = 1 1 91^d]

Ds (marg sec m) S cont

978* वैशंपायनः ।

स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदशम् ।

विद्वत् नाशकत्तस्यै पिता पुत्राय शसितुम् ।

56 °) Ko 4 S (except Ms s) तु (for स) — Before
 56^{cd}, Gs ins शतनु — °) Ks ध्यानगत, Ns V1 B1
 Dn D1 s 'परो; S महाप्राज्ञ — °) Ns यत्त्वमात्थ Ko 2
 Ds तथास्म्यहं, K1 Bs 'था स्मृत, B1 s Da D1 'था शृणु
 V1 Dn यथावत्स तथा शृणु, Bs यथा मामात्थ तच्छृणु, T G
 Ms s-8 यथैवात्थ (Gs यदैवार्थ, Ms s-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव
 तत् (Gs च), Ms त्वयोक्तं सत्यमेव तत्

57 Before 57, Gs ins शतनु — After 57^{ab}, V1
 B D (except Ds) ins

979* शस्त्रनित्यश्च सतत पौरुषे पुर्यवस्थित ।

[Dn 'पे पर्यव']

— °) Ks Ns V1 Bs s D (except Ds) T Gs s M
 'त्यतां Bs s Dn D1 च लोका', M स्मरन्तृणां — °) Ns
 V1 B D (except Ds) अनुशो; T Gs मत्वा शो, M

G 1 42³
B 1 150.65
K. L. 157 77

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यैर्तपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञश्च सहस्रक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजासुपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमाना च आश्रयती ॥ ६१
त्व च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्सात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽसि संशयमापन्नस्त्वयि ज्ञान्ते कथं भवेत् ।

इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तद्देवांश्च वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्य स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शंसं कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वने पितुः स्वयम् ॥ ६७
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अत्रवीचैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

मदा शो

58 *) T G चित्तयि (G: रिवह) — *) T G निपद्ये
— *) K: B D: T G शतैरपि Da स्मृत (for सुत)

M सम पुत्रशताद्वर

59 *) Ś: K: यथा (for वृथा) — *) M: स तपास्य
Ko अविनाशार्थः; Ś: नानात्तु, V: B D: वि (V: हि)
वृद्धार्थः, S नाना तु — *) Hypermotris! Ś: K: M अपुत्र्यते
(M: स र्व) K: B: अनपत्यैक, D: अपत्यैक; T G अपुत्र
चक: Ś: V: अनपत्य चैवपुत्र — *) Ś: V: B
(except B: D: T G: र्वमप्यया, M सममाहुर्मनीषिण
— After 60, D: (both marg sec m) S ins

60*) अशुरेक च पुत्र च अस्ति नाम्नि च भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशे पुत्रनाशे तुलक्षय ।

[(L 1) D: G: s M: पुत्र D: T: अचक्षुरेकचक्षुश्च
M यथा तथा (for च भारत) — (L 2) T: तुलक्ष च]

60 *) N 'त्र त्रयी विद्या सतामपि चाक्षय — Ś: s
V: B: om 60-61^d Cd oites त्रयी!

61 Ś: V: B: om 61^{ab} (cf v l 60)
— *) N (Ś: V: B: om) एतत् (for एव) and तस्य
(Da तस्य) सयं प्रजासिनि (K: प्रजापति, Da प्रतिष्ठित)
— After 61^d, D: (marg sec m) S ins

61*) अपत्येतात्तृणो लोये पितृणां नास्ति सदाय ।

— *) G: त्रिया (for त्रयी) — *) N देवतानां (for उत्त)
— After 61^d, D: (marg sec m) S ins

62*) अपत्यं परं विद्या च त्रीणि ज्योतीनि भारत ।

यदिदं कारणं तानं सर्वसाध्यातमं तथा ।

62 *) Ś: धीर — *) G: transp दक्षात् and
तस्यात् B D (except D: s) युद्धा (for दक्षा) — *) Ś:
D (except D: s) घते कथित

63 *) S एतत् (for इति) T G मे (for ते) M: s
कथित (for कार) — *) S दु खमुल

64 Before 64, Ś: Ko: s Ś: V: B D: D: D: s
ins चैदं ड; K: s D: s चैदं — *) Ś: त (for तत्)
K: V: D: D: s राज्ञो (for शाखा) S तत स पितुराज्ञाय
— *) Ś: K: V: B: D: D: s ज्ञाया (Ś: B: राज्ञ)
सर्वमनो S मत समनुचित्य च — *) K: महाप्राज्ञ — *)
K: B (except B: D) D (except D: s) प्रज्ञया चान्व (K:
एतु; B: s D: चानु) चित्तयत् (B: नृ); Ś: V: यावन्व;
S प्रयाणमनु — After 64, S (which om 65-66) ins
a passage of 15 lines given in App I (No 54)

65 S om 65-66 — *) B D: s च (for एव) Ś:
'नच्छत चैवा' — *) Ś: transp पितु and हित — *) Da
तत (for तदा) Ś: 'नच्छत चान्वे'

66 S om 66 (cf v l 65) — *) K: s transp
तस्मै and स — *) Ś: K: transp कन्यां and ता

67 *) S क्षत्रिये सह धर्मांसा पुराणधर्मचारिणि
— *) Hypermotris! Ko सप्राप्य (for अग्नि) N
(except Ko Ś: s) दाशराज (K: च राजान; marg sec m
दाशराज) S वयं श्रवसमागम्य (G: त्य — *) S
(except G: s) यदास्मिनी (for पितु स्व)

68 *) V: प्रतिपृष्ट — *) S 'मागम्य (G: त्य)
— S ins after 68 K: s, after 69

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
 को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
 अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
 अपत्यं चैतदार्यस्य यो गुण्माकं समो गुणैः ।
 यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
 तेन मे बहुशस्तात् पिता ते परिकीर्तितः ।
 अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
 असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
 सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदपिसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वार्तिकचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
 बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
 यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
 न स जातु सुखं जीवेच्चयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
 एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
 एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
 शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
 इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

G-1 4030
B 1 100 86
K 1 107 97

983*

उच्चै श्रवा ।

राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येय याचता वर ।
 अपत्य यज्ञवेदस्या स राजास्तु पितु परम् ।

[M दाश (for उच्चै *)]

69 Before 69, N₁ s B₁ ins दाश उ, N₁ V₁ दाशराज उ — °) S त्वमेवात्र महाबाहो — °) K₂ पृथिवीपते, N₁ s V₁ D (except D₂ s s) भरतर्षभ, S वशवर्धन. — °) N₁ प्रचदतां, N₂ B (except B₂) D (except D₂) शस्त्रभृ; T₁ G₁-s M₂ s पुण्यव, T₂ G₂ s पुण्यभृ, G₂ M₂-s पुण्यहृ — °) N (except K₀ s B₁ s s Da) किं नु — After 69, K₁ ins 983* — After 69, S ins

984* कुमारिकाया शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।

[T G₂ s काणा, G₂ कुमाराणा हि M शुल्कार्थं M (except M₂) मि कौरव]

70 °) S₁ K B₂ D₂ सायधिक (K₂ न; B₂ D₂ धक) K₁ श्रेष्ठ (for श्लाघ्य) — °) K₂ Da transp ईप्सित and ईदृश T₂ वर, M₂ s मान्यम्, M₂-s धन्य (for यौन) K₄ दृष्टो यौनमीप्सित, B₂ तथा यौवनमी, G₂ ईदृश य समीप्सित — °) T₂ G (except G₂ s) अतिक्रात

71 °) S हीदमा (T₂ हितमा, G₁ हितका, G₂ हि तवा) र्यस्य — °) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या) — °) N₁ s V₁ B D (except Da D₂) सभृता वरवर्णिनी

72 °) T G₁-s s M₂ s तव तेन (T₂ G₂ तपनेन) पिता तत्र (M₂ s पूर्व), G₁ s M₂-s मया तव पितु पूर्वं (G₁ s पिता तत्र) — °) S बहुश (for पिता ते) — °) S अर्हतीय सत्यवती — °) N₂ D (except D₂ s s) धर्मज्ञ स नराधिप, S पितर तेधवीत् (M₂ s-8 द्रव) तदा (G₂ द्रवीम्यह) -

73 °) S अर्थि (T₁ दि, G₂ र्थ, M लि) तश्चापि राजर्षि — °) K₂ s transp पुरा and मया S (except M₂ s)

तदा (for पुरा) — °) N₂ B₁ s D (except D₂ s s) चार्थी S स चाप्यासीत्सत्यवत्या (M₂-s त्या) — °) S₁ K₁ स चासी, K₂ स द्यासी N₂ V₁ B D₂ D₂ s हि वक्ष्यामि-सत्तम, S मृशमर्थी महायशा

74 °) K₄ B₁ s कन्याकृते तु; V₁ B₂ D₂ s कृतेथ, B₂ कृतेन K₂ transp किंवि and वक्ष्या N₁ कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु S₁ K₁-s N₁ D₂ त्वां नरप, N₂ Da Dn D₁ त्वा नराधिप, N₂ पुरुषर्ष Ko V₁ तव वक्ष्यामि भारत — °) Hypermetric! Ko s सापद्यमत्र बलवत्, K₄ तव सापत्न, N₁ अह सपत्न — After 74, S ins

985* भूयास त्वयि पश्यामि त दोषमपराजित ।

[M₂ चैव (for त्वयि) G₂ s यि त दोष पश्यामीहाप]

75 °) G₂ M₂ s transp हि and त्व Ko s s B₂ s S (except T₂ G₂ M₂) स्याद् — °) K₁ Da₁ वंस्य सु, T₂ गधवत्या सु Ko s B₂ Da₁ D₂ च (for चा) — °) S₁ transp न and स N₂ B₂ D (except D₂) चिर (for सुख) S विदेत् (for जीवे) — °) S₁ transp त्वयि and क्रुद्धे

76 S₁ (hapl) om 76 — °) G₂ वानस्त्रि S दोषोस्त्रि (G₂ त्र) — °) K₂ N₁ S विद्यते (for पार्थिव) — °) K तस्मात्, S एव (for एतत्) — °) Ko अदानं वै, K₂ s कन्यादाने, B₂ D₂ दारादा; T₂ G₂ दयादे च, G₂ आजमाने, G₂ s राजराजे, G₂ दानादेव S त्वयि स्थिते (for पर)

77 Before 77, S₁ K₁ D₂ S (except T₂ G₂ s M₂) ins वैश, Ko s-4 N₁ V₁ B D₂ Dn D₁ s वैश उ — °) T₁ G₁ s-4 तदेवमुक्तो, T₂ G₂ s तदेवमुक्तो, G₂ तमेवमुक्तो, M मुक्तोय — °) K₂ s त दाश; G₂ तदर्थ (for तद्युक्त) — °) S धर्मवित् (for भार)

78 Before 78, S ins देववत् (T₁ भीष्म) — °) K₄

G. 1. 432
K. 1. 132

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
 एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
 योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
 इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
 चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्ञार्यं भरतर्षभ ॥ ८०
 त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
 कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्यभ्युदनाय चेश्वरः ॥ ८१
 इदं तु वचनं सौम्यं कार्यं चैव निबोध मे ।
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२
 यत्त्वया सत्यवत्यर्थं सत्यधर्मपरायण ।
 राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवेव तत् ॥ ८३

नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
 तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
 तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
 प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५
 देवव्रत उवाच ।
 दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
 शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमि पितुः कृते ॥ ८६
 राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
 अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
 अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
 अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

१. V: B D (except Da: Ds) मे व्रतं, S वचन
 — *) S नास्ति वक्तास्य (T: G: १ हि, M: 'द्य, M: 'स्ति)
 मतम — *) S अन्यो (for नैव) १. K: B: १ चाजात;
 Ko जातश्च, S जनिता — *) १. वक्तुमीप्सिता S न च
 कश्चन सप्रति

79 *) S त्वमिह (G: 'मभि) मा — *) T: G: १
 गर्भे (for पुत्र) — *) S transp नो and राजा

80 Before 80, T: G: १ ins वैदा — *) १. K: B:
 'रेवात्र, S 'रेव स — *) K: १ प्रयुयाच ह — *) T:
 G: १ चिकीर्षन् — *) १. राज्ञार्यो; S 'य

81 Before 81, T: G: १ ins वैदा; G: M दाश
 — *) = 69. Da D: सप्रति S त्वमेवात्र महाबाहो (T:
 G: १ 'भाग) — *) Ko १ 'पुति; K: १ V: D (except
 Da Ds) 'पुते S शतनुनां नाथवान् — *) B (except
 B: D: १ 'धर्मात्मा S ईश्वर कारण च त्व — *) S चानय

82 *) T: G: १ त्व; G: १-१ च (for तु) B: transp
 सौम्य and चय S 'न महा कार्यं यं शृणु भारत — *) D:
 'कुमारिकाया (T: G: १ 'जा) D: दानेन; S शुल्के

83 *) T: G: 'त्यर्थ — *) १. K: १-2 Da 'यण; S
 सत्यदीर्घ महायल — १. K: १ om (hapl.) 83-85
 — *) T: G: १ M राज्ञां मध्ये G: १ सत्यम् समापित
 राजा — *) Ko: १ Da D: G: M: १ तथैव K: यत्;
 G: १ M: १ च

84 १. K: १ om 81 (cf v l 83) — *) Ko: १ न
 चान्यथा; १. न तदन्वो, D: सप्रान्यथा; T: G: सप्रान्य
 (G: 'त एव); M: सप्रार्थ्य (for नान्यथा तन्) १. B: D: १ T:
 G: १ महाभाग (१. B: 'राज) — *) B: १ D: १ दाश

(for Sत्र न) S 'यो नात्र विद्यते — After 84^{ab}, S ins
 986^a नास्ति तस्यान्यथा भावस्यतो रिपुनिर्हण ।

विद्यते पुरुषस्यात्र त्वयि सत्य महाव्रत ।

[(L 1) T: G: १ 'वर्हण]

— *) S अपत्य यद्वेत्तुम्य — *) B: D: १ transp तत्र न
 and सदाय. D: भवेत् (for महान्)

85 १. K: १ om 85^{ab} (cf v l 83) Before 85,
 Ko १ १. V: B: १ Da Dn D: १ ins वैदा 'उ'; D: S
 (except M: १) वैदा — *) Ko १ V: B: १ Da Dn D: १
 तस्यैतन्, K: १ Da: १ तस्यै तन् — *) S सर्वदाशमृतां पर
 प्रतिज्ञा प्रत्यजानाम्

86 १. K: १ देवव्रत, १. T: १ भीष्म उ' (T: १ om,
 उ'); १. V: B: D (except Ds) गांगेय उ' — *) १ उच्ये श्रव
 समाधत्त — *) Ko महामते; K: १ D: यथार्थत; B: Da
 D: १ नरोत्तम S प्रतिज्ञां जनससदि — After 86^{ab}, D:
 (marg sec m) S ins

987^a ऋषयो वाय वा देवा भूतान्यन्तर्दितानि च ।

यानि तानीह शृण्वन्तु नानि वक्तास्य मतम ।

इदं वचनमाधत्त सत्येन मम जल्पत ।

(cf 78) — *) K: १ यद्वक्ष्यामि

87 *) B (except B: D: १ 'परित्यक्त — *) The
 same MSS पूर्वं (for त्यक्त) Ko जनाधि; K: १ V: B:
 Da Dn D: १ नराधिप; B: १ D: १ नरोत्तम, T: G: महायल;
 M: महामते — *) १. 'हेतोरिति — *) K: १ करोम्यद्य;
 V: B (except B: Dn D: १ करित्वेद्य (D: 'द्ये ये);
 D: करोम्येव

88 *) १. अपत्यस्य हि; K: १ 'ग्रन्थ हि — *) १. इति

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूहः ।

ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९

ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।

अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्मौष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०

ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।

अधिरोह रथं मातर्गच्छावः खगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।

आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२

तस्य तदुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।

समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३

तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।

खच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४

C-1 4056
B-1 100 102
K-1 107 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि) S भवितारो यथेप्सिता — After 88, D₄ (marg sec m) S ins

988* न हि जन्मप्रमृत्युक्त मया किंचिदिहानृतम् ।

यावत्प्राणा धियन्ते वै सम देहं समाश्रिता ।

तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।

परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वदा ।

ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाशं सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da₁ om 89^{ab} S₁ K₁ D₁ T G₁ 2 4.5 M om.

उवाच, G₈ om the ref. — ^a) B (except B₁) D₁ 4 तस्यैतं — ^{ad}) K (except K₁) D₁ 8 D₁ T₂ G (except G₁) ददामीं Ko transp त दाश and धर्मात्मा Da गागेय; B कुमार (for धर्मां)

90 ^b) Ko 2 8 N₁ V₁ D (except D₁ 4) S तदा (for तथा) — After 90^{ab}, S ins.

989* त दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवा ।
(of 93^{ab}) — ^a) T G प्रत्यवर्षं — ^a) = 93^a.

91 ^a) Da स्वपितुं — K₈ om 91^a-92^b — ^a) K₄ आरोहस्व; Da अवरो, G₈ अयारो — ^a) N₈ गच्छाम; D₁ व्रजस्व, T₁ G₁ 2 गच्छाव N₈ च गृं T₂ G नित

, 92 K₈ om 92^{ab} (of v l. 91) Before 92, N₁ 2 V₁ B₁ 8 D (except D₁ 4 5) ins वैशं उ — ^a) S₁ Ko-2 स (for तु) — ^b) N₁ 2 V₁ B D₁ 2 4 G₈ भाविनी — ^c) K₁ आगत्य, T₂ आगमत् — ^a) K₂ N₈ प्रत्यवेदं, B₈ G₈ 5 सन्यवेशं, T₂ G₈ तस्यवे

93 ^b) N₈ नरर्षभा, T₁ नृपात्मजा, G₈ M₈ च पार्थिवा — ^c) S₁ K सहिताश्च K₈ ते च; S चैन — ^a) = 90^a.

94 ^a) K₂ दृष्ट्वा सुदुः, N₁ 2 D (except D₁ 4 5) S तच्छ्रुत्वा दुः. — After 94^{ab}, D₁ (marg sec m) S ins

990* यभूव दुः खितो राजा चिररात्राय भारत ।

स तेन कर्मणा सुनो प्रीतस्त्वस्मै वरं ददौ ।

— ^{ad}) N₁ 2 V₁ Da D₁ n₂ D₁ transp तस्मै and तुष्ट N₁ 2 Da D₁ n₂ D₁ महात्मने (for पिता स्व) S ना(G₈ स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T₁ G₈ वै, G₈ ह)

— After 94, K₄ N₁ 2 D₁ 4 (marg) S ins.

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।

[K₄ N₁ 2 D₁ transp. प्रभं and मृत्यु, इच्छं and जीवि] K₄ N₁ 2 D₁ cont

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञा संप्राप्य मृत्युं प्रभवितानघ ।
while D₁ (marg sec m) S cont

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्व कथंचन ।

Colophon Major parvan T₂ G M संभव (for आदि) — Sub-parvan N₁ 2 V₁ T₁ संभव — Adhy name Ko ब्रह्मचर्यनियम, K₈ 4 D₁ भीष्मप्रतिज्ञा; N₁ 2 V₁ सत्यवतीलाभोपाख्यान, N₈ सत्यवत्याभियोग, B₁ 8 6 Da D₁ n₂ 4 5 सत्यवतीलाभ (B₁ 8 तीलभ, B₈ तीसभच, Da D₁ 8 तीविवाह); T₂ G₁ 2 4 6 भीष्म(G₁ 8 om भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T₂ G₁ प्रतिज्ञान) — Adhy no (figures, words or both) Ko 96, B₁ D₁ 98, Da₁ 97, D₁ 99, T₁ 95, T₂ 45, G M 46 — Sloka no N₈ D₁ n₂ 98, Da₁ 86, M₈ 76. — Aggregate s'loka no D₁ n₂ 4059.

C 1 437
2 1 101 1
4 1 102 2

वैशंपायन उवाच ।

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां खगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिन् यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनो भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।

स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यान्सुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्वलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्यवत्याः समास्तिस्रोऽभवद्गणः ॥ ८
तस्मिन्निमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीदीर गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Ś1 K1 D1 S om उवाच — After वैशं (resp उवाच), D1 (marg) S ins

994* चेदिराजमुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।

विवाहं कारयामास शास्त्ररष्टेन कर्मणा ।

[(L 1) T1 G1 यर्धितां, G1 पालि, G1 M1.1 भाषि; M1.1 भाषिते (for पोषि)]

— 1) S तदा (T1 M1.1 'या, M1 inf lin 'दा) (for ततो) — 2) Ś1 तत, K1 तदा, K1 D1 : T1 M1.1 नृप (for नृप) — 3) A few MSS स (for स)

2 1) K1 ततश्च शतनोर्धो; G1 शतनो (sio) तनयो धी' — 2) Ś1 K1 'यस्यां प्यजा'. — 3) S पुत्र (M1 inf lin) : ग्यात् (for धीर) — 4) K1 Ś1 : V1 B D वीर्यं यान्पुरुषधर (K1 'पयेभ), S यत्वीर्यसमन्वित (M1 वीर्यण मनुजाधिप)

3 1) T G तथा (G1 तत) पर — 2) K1 S (except M1) पुन सुत; Ś1 V1 B D (except D1 D1) सुत प्रभु — 3) Ś1 'वीर्यनामान; S (except M1) 'वीर्य धर्मात्मा — 4) M1 च तदा (for वीर्य)

4 1) D1 (1 hapl) om 4 — 1) K1 Ś V1 B D (except D1, D1 om) तु (for च) — 2) K1 भरतर्षभे; Ś1 मनुज; K1 Ś V1 B D (except D1, D1 om) पुरुरषभे — 3) S (except M1) वीर (T1 धीमान्वीर) (for धीमान्)

5 1) S (except M1) स्वयंते T1 G1 : : वीर; G1 तस्मिन् (for भीष्म) — 2) S (except G1 : M1) 'दम — 3) - 1 95 14, 59*

6 1) V1 B D1 : वीर्यात्, S (except M1.1) धीमान् (for शौर्यात्) — 2) K1 वीर्य; G1 दान (for पार्थिव) — 3) Ś1 D1 T1 G1 मानुष, T1 मानु; G1.1 मानुषान् (for मनु) M (except M1) मानुषाणां न मे — 4) E1 D1 T1 G1 1-1 किंचित् T1 G सममिया (G1 : 'हा) स्मन (G1 'नि)

7 1) V1 आहूय त सु — 2) Ś1 'प्यानुरगात्तथा — After 7th, D1 (marg) S ins

995* त्व वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।

नाम चान्यथगृहीष्य यदि युद्धं न दास्यसि ।

त्वयाह युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामतः ।

आगतोऽसि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।

इत्युक्त्वा गर्जमानो तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D1 ins गन्धर्व उ' — (L 2) D1 T G च (G1 तु) (for या) — (L 3) D1 योद्धुमिच्छामि — (L 4) T1 G1 1-1 मम (for मया) — (L 5) D1 द्विरदाधिव; T G द्विरण्वत्तीरम् D1 T1 G1 : M1.1 -वीरसगतां]

— 1) S (except M1.1) transp सुमहत् and युद्ध.

8 T G transp 8th and 8th — 1) K1 दृष्टव्या; D1 D1 : सरस्वत्या (D1 हि सर) (for हिर) — 2) S (except M1.1) 'भवद्गण

9 1) A few MSS तुमुले; Ś1 विपुले — 2) Ś1 D (except D1 : 1) दास्यचर्य — 3) Ś1 मायाधिको; D1 'विद्य K1 यधत्, Ś1 यत्त, G1 : : जयत् (for ऽवधीत्) D1 : T1 धीर; D1 राजन् — 4) B D1 : युद्धनदन; T1 'पुष्यं

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
 अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
 तस्मिन्पतिशार्दले निहते भूरिवर्चसि ।
 भीष्मः शान्तनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
 विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।

कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यपिश्चदनन्तरम् ॥ १२
 विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
 अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
 स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शान्तनवं नृपः ।
 पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

- ९६

वैशंपायन उवाच ।

हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
 पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
 संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
 भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २

अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
 शुश्राव सहिता राजन्वृष्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
 ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
 जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
 तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ।

C 1 4085
B 1 102.5
K 1 108.5

10 ^{ab}) Ñ₁ V₁ B₁ s D₅ 'शर(V₁ 'वर)कार्मुक , Da
 'शरवर्णि Ñ₂ Dn D₁ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमर्दिदम्.
 — ^a) S (except M₅) चित्राङ्गदो (G₁ M₅-s 'दं')
 विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग') S (except M₅) पुन
 (for तत) B₅ दिवमाचक्रमे हृष्टो गन्धर्वोद्धतविक्रम

11 ^a) B₁ D (except D₂ s) पुरुषश', T G तु
 नृपश' — ^b) Ñ₂ D (except D₂ s) भूरितेजसि
 — ^c) Ñ₁ V₁ B₅ Dn राजा, S (except M₅) धीमान् (for
 राजन्) — ^a) Ś₁ मृतकार्याणि, G₁ 'कर्मणि'

12-13 K₂ (hapl) om 12^b-13^a T₁ om 12^{ad}.
 — Ñ₁ 2 V₁ B₁ Da Dn D₁ s स, Ñ₂ B₂ s s D₂ M च
 (for तु)

14 ^a) Ś₁ Ñ₁ V₁ Da Dn D₁ s M₅-s 'कुशल B₂ s
 सर्वशास्त्रेषु कुशल — ^b) Ś₁ K (except K₂ s) T₂ G₅
 'नव नृप; Da शान्तनुनदन — ^c) M (except M₅) 'मास
 सततं — ^d) Ś₁ K Da D₅ पर्यपाल', Ñ₁ पर्यवार'

Colophon — Major parvan T₂ G M समव' (for
 आदि') — Sub-parvan Ko 2 Ñ₁ 2 V₁ T₁ समव
 — Adhy name Ko s 4 D₂ G₁ s 4 विचित्रवीर्यो (Ko
 'वीर्यराज्या) निपेक' (G₁ 'पेचन), Ñ₁ 2 V₁ चित्राङ्गदोपाख्यान,
 Ñ₂ [वि]चित्रवर्च्य — Adhy no (figures, words or
 both) Ko 97, B₁ D₂ 99, Da₁ 98, Dn₂ 100, T₁
 96, T₂ 46, G M 47 — S'loka no. Ñ₂ Da₁ Dn 14,
 M₅ 18

96

1 Ś₁ K₁ D₂ s S om उवाच (G₅ om the ref)
 — ^a) Ñ₂ चैव (marg sec m भीष्म as in-text)
 — ^b) Ñ₁ S चानघे, Ñ₂ D (except D₂ s) कौरव
 — After 1, S ins

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽनुले ।
 [G₁-s वर्तमाने. T₁ कुले, G₅ कृते (for सुखे)]

— ^a) = 1 95 5^a

2 ^a) Ñ₁ 2 V₁ B₁ D (except D₂ s) हृष्टा (for
 पश्यन्) — ^b) Da भारत धी' K₂ Ñ₁ V₁ B (except
 B₂) D (except D₂ s) G₅ M₅ वर — ^c) Ś₁ K
 (except K₁ 2) 'वीर्याय — ^d) T G विवाहायोपचक्रमे

3 ^a) T G तत (for अथ) A few MSS काशीपतेर्
 — ^b) Ko Ñ₁ V₁ B D 'प्सरोपमा — ^c) Ś₁ K Ñ₁ 2 D₅
 वि(Ko प्र)वृष्वाना, Ñ₂ वृष्वत्यौ वै; Da Dn D₁ s 4
 वृष्वाना वै

4 ^a) Ś₁ K₁ च (for स) — ^b) Ñ₁ V₁ B₅ M₅
 (sup in as in text) s धर्मवित्, Ñ₂ Da शत्रुहा; Ñ₂
 B₂ s D₂ s धर्म', Dn D₁ शत्रुजित्; T G धर्मते — ^c) Ñ₂
 D (except D₂ s) 'णसीं प्रसु

5 ^a) B D₂ s M₅ ततो (for तत्र) — After 5, D₂
 (marg) S ins

997* तासां कामेन समप्ता सहिता काशिकोसला ।
 वक्त्रा पुण्ड्रं कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्ता पुरीं प्रति ।

[(L, 1) D₂ सप्राप्ता, G₄ सयाता (for सम) — (L, 2)

C 1 1025
E 1 1025

ददर्श कन्यास्तार्थ्यं भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्तमानेषु राज्ञां तु नामस्वयं सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान् राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामृपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्तं विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०

Ds transp पुण्ड्रा and कलिङ्गा Ms: सार्जगमुत्ता]
6 ^b) N1 V1 नाम स्वयं; N2 नामान्यथ N2 D (except Ds: s) तदा नामसु सर्वैश्च, S (except Ms) नामधेयेषु भारत — N2 V1 D1 (marg) S ins after 6^{ab} (Ms, after 6)

998* एकाकिन तदा भीष्म वृद्ध शतनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इयं तद्दृष्ट्वा कन्या परमशोभना ।
अपाक्रामन्त ता सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्ध परमधर्मात्मा वलीपलितधारण ।
विकारणमिहायातो निर्लेजो भरतर्षभ । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं यदिप्यति भारत ।
महाचारीति भीष्मो हि दृष्ट्वैव प्रथितो मुवि ।
इत्येव प्रमुषन्त्येव हसन्ति स्म नृपाधमा ।
वैदापायन ।

क्षत्रियाणां वच श्रुत्वा भीष्मश्चक्रोध भारत ।

[N B This passage, though included in all Bomb ed., is not found in Dn MSS even! — (L 3) T1 अपश्रुतास्तत् सर्वा, G1 अपाक्रामन्तदा सर्वा — (L 4) Before line 4, G1 ins नृपा T1 चारक; G2 s धारित (for चारण) — (L 8) T2 G2 s इति भवतस्ते सर्वे G1 नराधमा; Ms: नराधिपा — N2 V1 D1 वैदा उ] — ^c) N1 s V1 D (except D2: s) S (by transp) तदा (T2 G2 सत; G2 धा) स्वय B1 D (except D2: s) कन्या; T G (except G1: s) राना (for राजन्) — Ms ins. 998* after 6 and repeats 6^{ab} after it

7 ^a) Some Ms: s निम्बन — ^a) S भीष्मो भीमपराक्रम

8 ^a) = Ms. n 3. 27. — ^a) T1 गुणवद्भिः; T2 G2: s

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यत्तद्धं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीरवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संस्पृशन्तः स्वकान्बाहुन्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

*वदि; G2 वच V1 B D2: s प्रशस्यते — ^a) V1 B D2: s धनं बहु, S धनान्युत

9 ^b) K1: s गवामिति — T1 om 9^d-10^a — ^a) S (except G2, T1 om) बलादन्ये Ds (by corr) G2: s [S] वमन्य च

10 ^a) T1 om 10^a (cf 7 1 9) B Dn D1: s G1: s उपयत्यन्ते — ^b) S1 अन्यत्, K1 अन्य, B1 m Dn अन्या K1 तु (for च) S1 K1 s विदिति S स्वयं गृह्णति चापरे — After 10^{ab}, N ins

999* आर्यं विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।
— N V1 om 10^{ad} — ^a) Ko समतो; Ds तामसो; S तु मिथो Ko Ds विद्धि; Ds S (except Ms: s) वृत्त — ^a) Ko: s B D भिद्युत

11 ^a) S1 च (for तु) — ^a) S सप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु) G1 महापाहुर — ^a) S धर्मचारिण (G1 जी)

12 ^a) Ms: तदिमा — ^b) N1 बलाधिक; S प्रसदा व (G2 प्रहस्य च) — ^a) D2 पुन शक्त्या; S यथाकाम (G2 दासि)

13 Before 13, T1 G ins वैदा N2 ins. 13-14 in marg sec m — ^a) T G नर(T1 G2 नृप)क्षेत्रान् (G1: s 'पृ); M नृपान् सर्वान् (Ms (sup lin) s भीष्म) — ^b) B D2: s भारत (for वीर्य) — ^c) V1 B D2: s महाराज (for स की) — ^a) N2: s V1 B D (except Ds) 'मारोप्य च (V1 B D2: s वै) K1 V1 B (except B2) Ds: s Ms (sup lin ns in text) s-2 स्वय; Ms तदा (for स्वकम्) — ^a) N1: s V1 om 13^{ab} S आमन्त्र्य प्रययौ क्षिप्रं भीष्मो धि (M च) जनमेजय

14 ^a) S (except Ms: s) दानंयाहून् — ^a) S सदश्य

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
 ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
 भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
 सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्वाग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
 सक्रोधामर्षजिह्वाभ्रसकपायदृशस्तथा ॥ १७
 सूतोपकृष्टान् रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
 रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
 प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ १८
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।

एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
 ते त्विष्टुन्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
 अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वास्तदाच्छिनत् ॥ २०
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
 ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
 स तद्वाणमयं वर्षं शरैरावार्यं सर्वतः ।
 ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्रिमिस्त्रिभिः ॥ २२
 तस्याति पुरुषानन्याह्लाधवं रथचारिणः ।
 रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

C 1 4105
B 1 102.33
K 1 109.4

(for दशन्तो)

15 ^b) S कवचानि महांति च. — ^a) K₄ आवक्षतां च
 — ^a) S^m समपद्यत.

16 ^a) N₂ D (except D₂ & 5) च सर्वेषां, T G M₅ च
 हे (G₁ मै)मानां

17 ^a) K (except K₁) D₂ तै; N₁ & प्राक्, N₂ B D₂
 Dn D_{1,2} & च (for ते) S वर्मभिर्भूषणैर्मुल्यै — ^b) Only
 S₁ द्वाग्भ्राजद्भिः (as in text), K₀ प्रकटं, K₁ द्वाक्चरं,
 K₂ प्रोच्चरं, K₃ & प्रकिरं, N₁ प्रावाचं, N₂ V₁ B D
 प्रकीर्यं (D₂ त्वरं)द्भि, N₂ सचार्यं, T G_{1,2} & & M₅-8 प्रचलं,
 G₅ प्रचरं, G₆ प्रचार्याभि, M₅ प्रज्वलं, M₅ प्रकाशं K₄
 N₁ ततस्ततः, S समतत. — ^c) N₂ जिह्वाभ्र, D₂ ताम्रास्या,
 S जिह्वास्या — ^d) S₁ K₁ सकाशायहं, N₁ कापायन
 यनास्ततः, N₂ V₁ B D कापायीकृतलोचना, S कर्पेतो
 दशानास्तदा (G₁ नास्तथा)

18 ^a) K₀ & सूतोपगुप्तान् D₂ तुरगान्, S सुदहान्
 — ^b) N₁ B₂ D₂ Dn D₁ सदश्वैरुपकल्पितान्, N₂ V₁ D₂
 धूर्वहान्, N₂ धूर्वरान्, B₁ & & D₂ & सततोद्यतधूर्वहान्, T₁
 श्वोद्यतधूर्वरान्, T₂ G₅ श्वोद्धतं, G₂ & श्वोद्धतधूर्गतान्, G₄
 श्वोद्धतधूर्ध्व तान्, G₆ श्वैरभिचोदितान्, M श्वोद्ध (M₅
 श्व) तधूर्वरान् — G₅ (1 hapl) om. 18^{ad} — ^d) S₁
 श्वोद्यतान्, K_{1,2} & णान्वितान्, S (G₅ om) सर्वोपकरणा
 — ^e) G₁ धावतमेकं N₁ एव; D (except D₂ & 5) अथ
 (for एकं). — ^f) K₄ G₄ अनुजमसुरं N₁ समुद्यता
 (for रुदा)

19 ^a) A few MSS. तुमुल K₁ D₂ & S (except
 M₅ &) रोमं

20 ^a) K₂ तेष्यदृश — ^b) S₁ K N₁ V₁ Dn D₁ &
 तस्मिन् S₁ K_{1,2} & T G (except G₁ &) दक्षिपन्
 — ^d) K₂-4 D₂ om च B D₂ Dn₂ D₂ & (corr to)

तथांतरा; Dn₁ n₂ D₁ अथांतरा; D₄ (corr from) तथापरान्
 (for तदा) S अप्राप्तान्तोच्छिनत्सर्वास्तदद्भुतमिवाभवत्
 — After 20, K₄ N₂ V₁ B D (except D₂) ins

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण सहता लोमवाहिना ।

21 T₁ om 21^{ab} — ^b) S₁ K N₁ Dn D_{1,2} & परि (D₂
 सम)वार्यं त; B₂ D₂ D₂ S (except G₁ M₅-8, T₁ om)
 पर्यवारं — ^c) N₁ V₁ D (except D₂ & 5) ववर्षु, S
 महता B शरवर्षं च; D₂ वर्षाणि — ^d) S₁ वर्षेणाद्रि
 मिवाबुदा, N₂ V₁ B D₂ D₂ & धारावर्षमिवा, S
 वर्षेणाबुदा गिरि

22 ^a) N₁ V₁ D₂ Dn D_{1,2} स त, B D₂ स तु, T₁
 G₂ & & M₅ तत्तु, T₂ G₁ & & M₅-8 स तु. — ^b) S₁ N₁ & B
 D₂ D₂ & सर्वश K₀ शरैर्वार्यं समतत, S स तेषामावृणो-
 च्छरै — N₂ om 22^{ad} — ^c) S₁ सर्वोस्ततो, V₁ अथ
 तान्स, B₂ & & D₂ & अथ सर्वान्, S ताश्च स — ^d) K₀
 प्रतिविध्यत्, K₁ & Dn D₁ पर्यं K₂ m D₂ त्रिभि शरै
 — After 22, N (except N₂ V₁) ins

1001* एकैकस्तु ततो भीष्म राजन्विन्याध पञ्चभि ।

स च तान्प्रतिविन्याध द्वाभ्या द्वाभ्या पराक्रमी ।

तद्युद्धमासीत्तुमुल घोर देवासुरोपमम् ।

अस्यता लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ।

स धनूपि ध्वजाग्राणि चर्माणि च शिरासि च । [5]

चिच्छेद समरे भीष्म शतशोऽय सहस्रश ।

[(L. 1) K₁ भीष्मो राजा विन्या — (L. 2) Dn D₁
 पराक्रमन् — (L. 3) A few MSS तुमुल — (L. 4)
 K₄ N_{1,2} B_{1,2} Dn D₁ & पश्यता K₂ नरवीराणा K₀
 शरवृष्टिस् — (L. 5) D₂ धनूपि च ध्वं]

23 ^a) N₁ D₂ & (by corr) S पु (M पौ) रूप कर्म
 — ^b) N₂ B₁ D₂ लघुचारिण K₂ युध्यत पाणिनाघव.
 — ^c) M (except M₅) सर्वे (for सख्ये) — After 23,

G. 1 4107
H. 1 137 83
K. 1 137

तान्निर्निर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।

कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४

ततस्तं पृष्ठतो राजञ्चाल्वराजो महारथः ।

अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शान्तनवं रणे ॥ २५

वारणं जघने निम्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।

वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६

स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।

शाल्वराजो महानाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ २७

ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।

तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २८

क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतमयसंभ्रमः ।

निर्वर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९

निर्वर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।

प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०

तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।

अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D₁ (marg) S ins

1002* अक्षत क्षपयित्वा न्यानमण्येयपराक्रम ।

आनिनाय स काश्यपस्य सुता सागरगामुत ।

[= (var) 43 (7 v) — (L 1) D₁ शिक्षतारिश; G₁ क्षपयन्न्यान G₁ पराक्रमान्]

24 *^a) K₁ S तान्निह (K₁ 'न्यजि) स रणे सर्वान्
— ^b) N (except B) G₀ 'दास्युता (G₀ 'विदां) वर
— ^c) S सहितो यातो — ^d) Ś₁ Ko 4 B₁ 8 Da₁ D₂ G₁
M (M₀ sup lin) भरतान्प्रति

25 *^a) S राजा (for राजम्) — ^b) Ś₁ (sup lin)
'यता; K₁ B₁ 8 8 D₁ 8 'यह (for 'रथ) S सा (G₁
शा) न्यानामीश्वर प्रभु — ^c) N₁ B₁ 8 Da Dn D₁ 8 m
अभ्यागच्छन् — Da₁ (hapl) om from शान्तनव (in
25^a) up to भीष्मम् (in 27^b) — ^d) M₀ (sup lin as in
text) 8 'व शरी

26 Da₁ om. 26 (cf v 1 25) — ^a) S कुजरो (for
वार) T₁ कुजरो (for जघ) N₁ V₁ B D (except
D₁, Da₁ om) भिदन् — ^b) N (except K₁ 4, Da₁
om) यामिताम् Ś₁ अय मप्राप्तो; D₁ समनुप्राप्तो; D₁
उभय प्रा; S समये (G₁ सहितो; G₁ समरो, G₁ 8 समरे)
मप्राप्तो (M₀ सगमे यत्तो)

27 Da₁ om up to भीष्मम् — ^a) Ko B (except
P₀) N₁ 2 V₁ Dn D₁ 8 8 T₁ G₁ 2 2 स्त्रीकामम् — ^b) T₁
G₁ 2 2 M₀ 8 सात्व्या (T₁ 'त्य प्रा) ह स (M₀ 8 स्त्र);
T₁ G₁ 8 8 स सात्व्याह — ^c) K₁ 2 D₁ सात्व्यराजो; S
(except M₀ 8) सात्व्येनय (T₁ G₁ 8 'नय; M₀ 8 'नापि)
— ^d) Ko 2 D₁ अभिनो; K₁ 8 अपि चो; N₁ D (except
D₁ 8 8) प्रचो

28 *^a) N₁ 8 T₁ G परयादेन (G₀ परमकोपा); T₁
'द्वन् — After 28^a, S ins

1003* सात्व्यराज गुप्तप्रदो मयवर्तत परतप ।

— ^a) Ś₁ सात्व्यात्पुत्रितः; K₁ 'स्यात्पुत्रितः; B₁ 8 D₁

*कयोल्क (B₁ 'कु) लित N₁ 'रियोज्वलन् S क्रोधेन चापि
(M सप्र) ज्वलितो विधूम इव पावक — After 28,
N ins

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकृष्टितललाटमृत् ।
while S ins

1005* दहन्यथा कृष्णगति कक्ष यातेरित प्रभु ।
29 *^a) N₁ सत्र धर्म — ^b) S अभितो (T₁ G₀
अभीतो, G₁ क्षभि; G₀ विभी; M पृष्ठ) राजसत्तम (M₀ 1
'म) — ^c) K₁ 2 (orig) D₁ सात्व्य S भीष्म प्रहरतां वर

30 *^a) N₁ विनिवर्तित च त द; S निवृत्त (G₁ 2 'वर्त)
ते तु त द — ^b) N₁ 8 सर्वपार्थिवा S हतशेषा हि
पार्थिवा — ^c) Ś₁ K क्षा (K₁ 8 सा) क्वभीष्म (by transp)
Ko Dn D₁ 8 समागम S 'सात्व्य'

31 *^a) S (except G₀) गोष्पापिय Ś₁ K₁ चोन्मत्तो
— ^b) N (except Ś₁ K₁) पासिता — ^c) K₁ 2 2 B
(except B₁) Dn D₁ T₁ G₀ M 'मम्यव' — ^d) S गोष्ठेप्यिव
महर्षभौ — After 31, D₁ (marg sec m) S ins

1006* तत मुद्ध शान्तनवो दृष्ट्वा स नृपमागतम् ।
सात्व्येश्वर स राजान हयान्कुद्वोऽभ्यचोदयत् ।
सत्पुत्राश्च धनु श्रेष्ठ सज्य कृत्वा नरपंभ ।
समयव्याय दुर्धर्ष सशर सशरासन ।
अभ्यद्रवसात्त्वपति युद्धाय वुरुपुगध । [5]
कथं चि वृद्धनिर्दिशन्महत्प्रतापवान् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजान सात्व्य शान्तनवोऽप्रपीत् ।
कन्यार्थं र्ष सत सात्व्य प्रापतंत महायव ।

ततस्तु युद्धमभ्यत्ता राजान्वयपरे ।
भीष्मस्य चैव राजर्ष सात्व्यस्यापि तथैव च । [10]
[(L 2) D₁ M सात्व्येश्वरा (D₁ सात्व्यराजा) य त्वरितो
— (L 3) T₁ G (except G₀) दृष्ट्वा महायव — (L 6)
G₁ 2 सात्व्यव]

— G₁ 2 cont

1007* आयोध न महाघोरमिन्द्रेण्यारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
 शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
 पूर्वमभ्यर्तितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
 लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
 अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
 क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
 क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
 सारथिं चान्वीत्क्रुद्धो याहि यत्रैव पार्थिवः ।

यावदेनं निहन्म्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
 ततोऽन्नं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
 तेनाश्वान्शत्रुरोऽमृताच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
 भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
 अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
 कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
 ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

G. 1 4123
B. 1 102. 50
K. 1 109. 52

भीरूणां भीतिजनकं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
 शूराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।
 अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयकरम् ।

32 ^b) D₄ S शरैश्चावारयत्प्रभु. — ^c) K₁ D₄ S
 शाल्वराजो A few MSS नरश्रेष्ठ and 'श्रेष्ठ — ^a) N₁
 'दाशु वै D₄ S बहुशोभत भारत — After 32, D₄
 (marg sec m) S ins

1008* विन्यास च तदा भीष्म वामपार्थे खनान्तरे ।

स्वरमाणस्वरकाले क्षत्रियर्षभसत्तम ।

[(L. 2) G₂. ९ तदा काले G₂ क्षत्रिय भरतर्षभ]

33 ^a) S दृष्ट्वा तु भीष्म व्रणित (D₄ marg sec m ins
 this before 33^a) — ^b) S राज्ञा (for भीष्म) S₁ K₁
 D₄ S शाल्वेन — N₁ om 33^{ad}-34

34 N₁ om 34 (of v 1 33) — ^b) N₁ D (except
 D₂ & ९) समरे; S पृथिव्या (for सयु) — ^{ad}) S₁ K₁ २
 शाल्वं K₂ B₁ D (except D₂ & ९) नराधिप S शाल्व
 स (T₁ साधु त) पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपत्तिसत्तमा

35 ^{ab}) N₁ D (except D₂ & ९) ततो, S तु ता. (G₁
 तं; G₂ तद्) (for तदा) K₂ राजन् (for वाच) S (by
 transp) श्रुत्वा वाच (G₁ 'चा) — ^c) S 'नव' शाल्व
 — ^a) K₂ 'ति चाब्रुवन्, K₄ S 'ति चाग्रधीत्, N₁ 'त्यधावत्

36 ^a) S भीष्मो (for क्रुद्धो) — ^b) D₂ २ T₂ G
 (except G₁. ९) यत्रैव — After 36, D₄ (marg sec
 m) ins

1009* तद्वच सारथि. श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।,
 while G₁ २ ins

1010* न भेतव्य त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
 पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेश पश्य मे वलम् ।
 पतेत्त्वयि शरं कश्चिन्नाह साल्वस्य शतनु ।

37 Before 37, N₁ V₁ ins वैशं उ' — ^a) S तद् (T₁

(sup lms) २ G₁ & ९ Ms 'दा'स्त्र — ^b) K₀ ९ S पार्थिव
 (for कौर) — V₁ is missing from 37^{ad} up to 1. 127
 21^a; the MS is wholly ignored up to the end of
 the lacuna — ^c) K₁ मृदात्, K₂ विद्धा, N₁ D₂ G₁. ९
 Ms मृदन्, N₁ B₀ हत्वा, T₁ विद्धा. — ^a) K₀ ९ N₁ D₂
 नराधिप S₁ K₁ ज्ञा (K₁ सा) श्वराज्ञो नराधिप (K₁
 नरर्षभ), N₁ २ B Dn D₁. २ & ९ शाल्वराजस्य भूपते (B₀ D₄
 'ते', D₂ 'ति'), S शाल्वराजस्य पार्थिव' (G₂ & ९ पार्थिव,
 Ms भारत)

38 ^b) K₀ N₁ २ B Dn D₁ २ & शाल्वराजस्य. S भीष्म
 सस्य परतप. — ^c) S ततो S₁ K₀ ९ B₀ D₂ D₂ 'शार्दूल'.
 — ^a) S न्यहनत्तस्य — After 38^{ad}, G₁ ins

1011* अर्धचन्द्रेण वागेन धनुश्चिच्छेदं जुहुज ।
 — Ms om. 38^{ad}-39, T₂ reads 38^{ad}-39^b in marg
 — ^c) S₁ चानलेनैव; K₂ N₁ ९ D₀ चास्य शैलेन (K₁
 चाप्यथान्येन), N₂ B₁ m Dn D₁ चास्या (B₁ m 'प्य') धैरेण;
 S (Ms om) चास्य शाल्वस्य — ^f) S (Ms om) न्यहनत्.
 — D₄ (marg) S (T₂ marg) ins. after 38 (Ms, after
 38^{ad})

1012* शाल्वस्तु विरयो राजन्हताश्वो हतसारथि ।

निक्षिप्य च धनु श्रीमान्भूमौ तिष्ठद्वाङ्मुख ।

39 Ms om 39^{ab} (of v 1. 38) — ^a) D₂ D₂ & ३
 T G नरश्रेष्ठो, M (Ms om) विजिलैन D₂ reads 39^{ad}
 in marg — ^{ad}) D₂ नृपसत्तम' T G Ms-९ विसर्जया
 मास नृप जीवत तं नरा (Ms-९ जना) धिप; Ms. ९ तर्जयामास
 नृपतिं स जीवत नराधिप (Ms 'प') — T₁ G₁ २ M read
 41 after 39^{ad}, G₂-९, after 39^{ad} — ^c) S शाल्वोपि राजा
 स्व राष्ट्र सप्राप्तो नचिरादिव — After 39, N (D₂ marg
 sec m) ins

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

CL 4124
BL 172.51
K.L. 172.53

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्वेयं तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रयया हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वा रीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यप्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।

यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना आता आत्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
आतुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद् सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

40 *) S तत्र ये चासन् (by transp.) — D₁ reads 40^a-41^a after 42^a — *) S तेपि स्वान्वेय (by transp) — *) K₁ S₁ B₁ D₁ Dn *पुरजया S हतशेषा प्रचक्रमु — After 40, S ins :

1014* ते वनानि च रम्यानि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजान स्व स्व राज्य प्रचक्रमु ।
भीष्म स्वयमेव कन्या विजित्य कुरुसत्तम ।

[With line 1 of 42^a — (L 2) = Line 2 of 1016*]

41 For the position of 41 in S of v 1 39 — *) H ततो (for एव) G₁ निजित्य. — *) S तिष्ठो रूपगुणान्विता (M₁-s यवी द्रातनयमन्त्रा) — After 41^a, G₁ ins

1015* निहत्याजो नृपान्मर्षिभिर्यद्विद्वान् सैनिकान् ।
यदा कीर्तिं यत् धैर्यं नृपानामपगत्य च ।
— *) B D₁ s प्रयातो A few MSS हस्तिन M₁-s
पुरक्षेत्रं पुण्यतम (cf 1016*). — After 41*, B (except
T₁ M₁-s, G₁ om line 2) ins

1016* भीष्म द्रातनयमन्त्रा ।
अतिप्रम्य च राजान स्व न्य राज्य प्रचक्रमु ।
पुरक्षेत्रं पुण्यतम
[(L 2) = Line 2 of 1014*]

— *) M₁-s राजस्य (sio) कौरव — After 41, N ins

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रनानि यमुधामिभाम् ।
यथा पितृत्य पौरस्य यतनुत्पसप्तम ।

42 S reads 42^a-43^a before 42^a — *) B D₁ s
M₁ s अचिरेण्य — *) S₁ K D रम्यायाः; S₁ सत्यकाः;
B D₁ सौम्याः; D₁ सत्यकामः; D₁ सौम्याः; T G
अनिम्य S₁ K₁ s S₁ P₁ D₁ D₁ T G *धिप; K₁ s
S₁ *धिपाय M ममतिप्रम्य मुद्रिमान् — After 42^a,
D₁ reads 40^a-41^a — *) S चापि (M₁ शैलान्) (for

चैव) — *) M₁ सरांसि (for शैलां) S₁ K₁ s B₁ s
D₁ T G (except G₁) M₁ विविधद्रु D₁ शैलापानाविधद्रु

43 = (var) 1002* (v v) For sequence of S
of v 1 42 Dn₁ om 43 — *) T₁ G₁ s कपयित्वा
S₁ s D₁ (m as in text) *त्या तान्; M₁ s *स्वान्वान्;
M₁-s *स्वार्ति — *) K₁ s S तानसख्येयवि (M₁-s
असख्येयपराक्रम)

44 *) N सुता इव B ता स्नुषा इव ध — *) N₁ s
D (except D₁ s) भगिनीरिष S भगिनीरनुजा इव
— N₁ s om 44^a — *) N₁ स्नुषा इव च गौरीय;
S (except T₁) यथावद् (T₁ या, M₁-s च) दुहितृक्षेय
(M₁ s पित्त यथैव दुहितु) — *) K₁ S₁ B₁ D (except
D₁ s) परिगृह्य Ko *गृह्यायौ B₁ s D₁ नृप; B₁ D₁
नृप (for कुरून्) T₁ G₁ s M मगृह्य प्रययौ कुं; T₁
G₁ s *गृह्य कुरून्यौ — After 44, S reads 46^a for
the first time (v 1 स तु for सतां) — After 44,
N ins

1018* आनित्ये स महायादुभ्रातु प्रियचिकीर्यया ।

[N₁ s B D₁ s रथमारोप्य (for स महा*)]

45 *) S₁ सयांला (by transp) K₁ s N₁ B D
(except D₁) T₁ G (except G₁ s) M₁ सयंगुण — *) S₁
K₁ *माजिता S विक्रम्य मुद्रितो वदौ

46 S repeats here 46^a (cf v 1 44) — *) K₁
स त, N₁ B₁ स तद्; Dn D₁ एव; D₁ s (by corr) S स तु;
D₁ ततो (for सतां) — *) B विधिदृष्टे कर्मणा — *) B
(except M₁) विद्यादुष — *) K₁ सह रद् S *यत्सा
समीपेय (M₁ s तु; M₁-s च)

47 *) S *वीचनससदि

48 *) S₁ Ko [S] यौ नृपति; K₁ नृपति (sio), B
साधवपति — *) S₁ N₁ वि; K₁ वै; N₁ B₁ s D (except

तेन चासि वृता पूर्वमेव कामश्च मे पितुः ॥ ४८
 मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
 एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
 एवमुक्तस्तथा भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
 चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
 स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामभ्यां काशिरतेः सुताम् ॥ ५१
 अम्बिकास्वालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
 तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
 ते चापि वृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
 रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
 आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
 विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
 स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
 सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
 ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
 विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्षमाणं समपद्यत ॥ ५७
 सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।

G. 1 4143
B. 1 102 71
K. 1 111 7

D₂ 4) T₁ G₂ हि, G₂ पि, M₂ तु (for भि) — °) S राजन् (for पूर्वम्) — °) S तथा (for एष) Ko 'म. पितुर्मम

49 °) K₂ 'तव्योसौ — °) K₁ S साल्वं D₂ तत्र, G₂ राज (for तस्मिन्) — °) B Dn D₁ 4 S धर्मतस्त्व (Dn D₁ 4 M₂ 'तत्त्व) समाचर (T₁ तन्मा तत्त्व त्यकुमर्हसि, G₁ धर्मात् त्व समा')

50 Before 50, S (except M₂) ins वैश्व — °) N₂ B₂ D₂ T₂ M₂-s तदा, T₁ G M₂ s तथा (for तथा) — °) B₁ M (except M₂) 'गमद्वीरो — °) T₁ ता स्त्रैकर्मण — After 50, D₂ (marg) S (M₂-s om lines 2-3, M₂ s ins them after 51^{ab}) ins

1019* अन्यासक्ता स्त्रिय कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।
 वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
 निर्दिष्टा तु परस्त्रिय सा त्याज्या परचिन्तनी ।
 ह्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातर स्वशानुगम् ।

[(L 1) T₂ G₂ s (all m as in text) M₂-s अन्यस' T₁ G₂ M क्षत्रे (M₂ क्षेत्रे), G₁ त्वावा, G₂ 4, 5 अवा (for क्षात्रे) — (L 2) M₂ s या तु (for कृत-) D₂ G₂ m 'मंगलकौतुका, T₂ 'कौतुकमंगला — (L 3) G₂ 4 (m as in text) वरस्त्रिय D₂ G₁ s 4 m s m s M₂ s सा वर्ज्या — (L 4) T₂ चानुमान्यैव M₂ 'वराणुग]

51 °) N₁ 2 D (except D₂ 4 s) विनिश्चित्य स (by transp) K N₁ D₂ धर्मज्ञैः; S तै सार्ध — °) N₁ D₂ S (except M₂) धर्मकोविदै (for वेद) — After 51^{ab}, M₂ s ins lines 2-3 of 1019* (cf v l 50) — °) K₂ S (except G₂) ततो (for 'दा)

52 °) S₁ आत्रे प्रादात् (by transp), G (except G₂ 6) आता आत्रे

53 °) N₁ B D (except D₂ 1 D₂) तयो पाणी; M (by transp) पाणिं तयो N₂ Dn M₂ तु, T₂ G₁ 2 4 s [S] सौ (for स) — °) K₄ D₂ 'गर्वित — After 53^a, D₂ (suppl fol 800 m) S ins a passage of 129 lines given in App I (No 55) and repeats 53^{ab} thereafter — N₂ om 53^{cd}

54 °) K₂ 4 ते चैव D₂ युवती (for वृह') S₁ Ko-2 D₂ ते वृहत्सौ (S₁ 'हृती) तथा (K₂ तदा) श्यामे, S ते चापि वनि (M₂-s वदि) ते श्लाघ्ये — °) S (except M₂) 'नखे (T₁ G₂ 'नख) श्यामे

55 °) S₁ K₁ आत्मन प्रतिसौ नौ (K₁ वा), D₂ 'रूपा वै, S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G₁ 4 M₂ s सौ) (G₂ आत्मानुरूपरूपोसौ) — °) T₂ G₁ 4 6 M₂ स ते; G₂ s स्मृ° (for स्थि°) — °) K₁ कल्याण्यै, N₂ s B D (except D₂) 'ण्यौ, T₁ तुल्यासा — °) K₂ तत्, K₁ N₂ B₁ D शुभे (D₂ तदा, marg corr to हृति, D₂ as in text), T₁ च ते (for तु ते) M ते ततोभिरतेषु (M₂ s 'ते ह्यु)भे — After 55, T G (except G₂) ins

1020* अन्योन्य प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T₁ 'भावाविति; T₂ 'भावे इव, G₁ 'भावादव; G₂ 'भावादिव]

56 °) Ko पतिश्च रूप°, N₁ 1 तथाश्वरूप°; N₂ 'धिसदृशो रूपे, M गधर्वरूपोतियुवा — °) S₁ K B₂ Dn D₁ s देवतुल्य°, G₂ देव सत्य°, M₂ 'सर्प — °) B₁ D (except D₂ s) M₂-s 'यनो रह

57 °) K₂ S समास (T₁ M 'यु)क्तो, B₂ s 6 D₂ 4 महाराजो — °) M विहृत्य (for 'हरन्) T G नान्य चेतसा (for पृथि°) — °) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा — °) N₁ s B Dn D₁ 2 4 M यक्षमणा N₁ 2 Da प्रत्य°,

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।

राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
क्रत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि पण्णवत्तितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

चैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि श्रुपाम्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
चेत्थ धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn Ds 4 *गृद्धि

58 After 58, N (except Ns) ins

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्तातोकरायाण ।

59 *S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्म सर्वाण्यकारयत्
— *) = 1 95 5^d, 96 1^d — *) Me-s भीष्मो वि.
— *) Ko विद्महि Me-s 'तो धीमान् T₁ क्रत्वि
पपुरोहितैर्भीष्म — *) Ks मुनि'; Ns S 'जांगह'

Colophon om in S — Sub-parran Ko 2 N₁ s V₁
B₁ सभय — Adhy name Ko 2.4 विचित्रवीर्यविपत्ति
(Ko 'विनाश); N₁ आपय (followed by समाप्त); N₁ V₁
Da Dn D₁ विचित्रवीर्योपरम — Adhy no (figures
words or both) Ko 98, B₁ 100, Da₁ 99, Dns 101
— S'loka no Ns 68, Dn 66 — Aggregats s'loka
no Dns 4143

97

1 S₁ K₁ D₁ om. उवाच; S om the ref — *) Ds T
G₁ s 4. s 'गर्धिनी — *d) S₁ K₁ आद- (for कृत्वा) S
कृत्वा प्रेतस्य कृत्याणि (T₁ M कार्याणि) श्रुपाम्यां सहिता तदा
(Ms सह सगता) — N ins after 1

1022* समाम्नाय रूपे ते च भीष्म धर्ममृतां परम् ।

[Ko N₁ s Da Dn D₁ s दास्यमृतां Ns II D₁ s
अयुनोकरिणीरहिते (for the posterior half)].
S on the other hand ins after 1

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच यदवां परम् ।
(cf v 1 2).

2 *) Ns B D₁ सतिपदा च; D₁ सतिपदा — *) K

(except K₁) N₁ s Da₁ D₁ आमिनी, Ns B Da₁ Dn
D₁ s 4 भाविनी, T G₁ s M शोभन Gs शोभन परमात्पद
— *d) Ks महाभाग, Ns B₁ Da 'त्मान; Ds 'भाग Da
इद (for वाक्य) S सत्यवत्यभिसमे (T₁ G₁ s 'प्र)क्ष्य भीष्म
यचनमब्रवीत् (of 1023*) — After 2, S ins

1024* दु खार्दिता तु शोकेन मज्जन्ती च सागरे ।

3 Before 3, M ins सत्यवती — *) Gs धर्मयुक्तस्य
— *) B (except B₁) Da₁ D₁ s Gs कौरवस्य T G
(except Gs) महात्मान — *d) S (except Ms) कीर्तिश्च
पिण्ड (G₁ s 'दि; Gs पुण्य)श्च (by transp) N₁ धर्मश्च
(for कीर्ति) B (except B₁) Da S (except Ms s-s)
संतानश्च प्रतिष्ठित S₁ त्वयि पिण्डश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठित
— After 3, S ins

1025* आता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 *) B₁ Da₁ M स्वर्गाय; T G स्वर्गे च (for स्वर्गोप.)
B₁ (m as in text) स्वर्गोपकरण — Ms-s om. 4^d
— *) A few MSS या (for च)

5 *) Ds वेद (for वेद्य) S₁ K Da₁ D₁ वेदसि धर्म
हि ध'; Da₁ सर्वे त्व वेदसि ध', S वेद्य (G₁ s 'सि) धर्मस्य
तत्त्व च (Gs धर्म च सत्य च; Ms तत्त्व च धर्मस्य)
— *) N₁ s वा (for च) S सामान्यस्तेतर (Gs 'स्येव
त)स्य च — *) Ko s Ds T₁ G₁ s s Ms s च; T₁ G₁ s 4. s
Ms-s तु (for त्व) M स्मृतीद् Ns D₁ s वेद — *d) Ks
Ns D₁ वेद T₁ धर्माश्च; T₁ Gs शास्त्राणि, G₁ दोषश्च (for
वेदां) Ks N₁ s B D (except Ds) वेदांगानि च स'

6 *) S स्प्यसाय (Gs 'हार) K₁ T G₁ s s M च
धर्मेषु; B₁ s G₁ s च सर्वेषु — *) S₁ कुलपाराश्च — D₁
om. 6^d

[442]

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
 व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्ष्ये ।
 प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
 तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
 कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
 मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
 बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
 इमे महिष्यौ भ्रातृस्ते काशिराजसुते शुभे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
 तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
 मन्त्रियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
 राज्ये चैवामिपिच्यस्व भारताननुशाधि च ।

दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
 तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
 असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
 त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
 जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
 स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
 ज्योतिस्तथा त्यजेद्वृत्तं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
 प्रभां समुत्सृजेदकीं धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

C 1 4102
B 1 103-17
K. 1 112-17

7 ^a) $\tilde{N}1.8$ सुभृशमाश्वस्य; Ds ^aमाश्वस्य, S ^aमैश्वस्य (Ms परं समाश्वस्य) — ^a) $\tilde{S}1$ कार्यत्वाद्, K1 काया त्वाद् S वक्ष्यामि त्वा यथा प्राज्ञ (G1 ^aज्ञा)

8 ^a) Ko om. 8^a Ks पुत्रश्च ते $\tilde{S}1$ स पुत्रस्तव भ्राता वै — ^b) $\tilde{N}1$ S यवीयान्, $\tilde{N}2$ Da वलवान् S कुल-वशन् (T1 ^aकु)त् — ^a) K1 Bs o D1 & G1 s ^aर्षभ

9 ^a) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (Gs तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते) — ^b) Ks D2 T1 G (except G1) Ms उमे (for शुभे) Gs अकिवावालिक् उमे — After 9, S ins

1026* धर्म्यमेतत्पर ज्ञात्वा

[T G (except Gs) Ms धर्म. T1 G1 एत, T2 एव Gs कुलं ज्ञा]

S completes the line with 10^b, which is followed by 10^a (see blow)

10 ^a) S read 10^a after 10^b Ms यतस्व (for कुल^a) Ks S (except G1) च (for न) — After 10^a, S ins

1027* सतानकुलवर्धनम् ।

[See above T1 G1.8 & सतान कु]

— ^a) K (except Ks) B D महाबाहो — ^a) Some S MSS धर्म्य Ks त्व (for हृह)

11 ^a) S राजन् (T1 M ^aज-) राज्येभि^a — ^b) Ks.4 $\tilde{N}8$ D2 & T M (except Ms) भरता Ko 2 वै, Ks D2 Gs हि (for च) — ^a) S कुरु कौरव्य (Gs कल्याण) — ^a) $\tilde{S}1$ Ds मा निमज्जे, S मा त्व हिंसी (Gs धर्मस्ते ह); Cd as in text — After 11, Ks Ds 4 (both marg

see m) ins

1028* अग्निहोत्र त्रयो वेदा सतानमपि चाक्षयम् ।

एषा त्रयी तु सप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1 94 60-61 — (L 1) Ds पञ्चानामपि]

12 Before 12, $\tilde{N}2$ B D (except Ds) Ms ins वैश^a ड^a (Ms om ड^a) — ^a) $\tilde{S}1$ K (except Ko) $\tilde{N}1$ B1 Da तु, Bs Dn D1 s स (for च) — ^b) A few MSS परंतप — ^a) $\tilde{N}2$ D (except D2 s) इत्युवाच K (except K1) $\tilde{N}1$ B1 s D (except Ds) अय (for स) — ^a) Ko Da Ds धर्म $\tilde{S}1$ K1 उत्तम S धर्ममेव तत् परं

13 Before 13, Ds (marg) S ins भीष्म, Da cont. उवाच — ^a) Ds transp परो धर्म and त्वया मात S मात. प्रकीर्तित — ^a) Ks स्वमपत्य Ks & $\tilde{N}1.2$ B वै पुरा — For 13^a, S subst

1029* राज्यार्थे नामिपिच्येय नोपेयां जानु मैथुनम् ।

भवत्या मतप्राज्ञाय कृतमेतद्व्रत मया ।

14 ^a) Ks पर वृत्त S जानीपे यत्तदा वृत्त — ^b) $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ T1 G2 s M (except Ms s) तदन्तरे — ^a) S सलेन (for सत्य ते) — ^a) Da तत् (for पुन) S पुनरेव ब्रवीमि ते

15 Bs (hapl) om 15^a — ^a) $\tilde{S}1$ K1 परित्यजामि — ^b) Gs देवि (for राज्य) — ^a) Gs 4-s -भ्यधिक^a, Gs ह्यधिक^a

16 ^b) Ms-s रसमुत्तम — ^a) Ks & transp तथा and त्यजेत्

17 Ks (hapl) om 17 — ^b) T1 G1 s M अय (for

G 1 412
H 1 102
K 1 112

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
विक्रमं ब्रुवा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्सष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भृष्टविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रील्लोकानन्यांस्त्वं खेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदमापथाः ।
आपद्धर्ममवेक्ष्य वह पतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।

इति धीमदाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रमृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्ष्य मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेण प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रपक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुगेहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

तथा) \tilde{N}_1 D₁ G₁ उप्पता — *) K₁ \tilde{N} B D (except D₁) G₁ तथाकाश — *) S (except T₁ G₁ e) चद्र (for सोम) \tilde{N}_1 शीत तथा (for शीता)

18 *) S transp विक्रं and ब्रुव — *) K₁ B₁ e D₁ D₁ G₁ e Me-s व्यवसेय (K₁ 'य, Me 'ह) — After 18, D₁ (marg) S ins

1030* तत्र जात्यन्यथा पार्थ लोकानामपि संक्षये ।

भस्मरावस्य वा हेतोर्लोकस्यमदनस्य वा ।

[(L 2) T₁ 'कथस्य धनस्य, G₁ Me-s 'कथस्य नदस्य]

19 Before 19, D₁ (marg) S ins चेदा; D₁ cont द्याच — *) B D₁ e च (for तु) S त (Me-s अ) धोस्य माना पुं धर्मज्ञेन महारमना — *) G₁ पुत्र (for भीष्म) — *) S पुनर्याम्यभाषत (T₁ 'रेव प्रवीदिद; Me 'रिया प्रवीद्वच) — After 19, S (except T₁ G₁ Me s) read (with v 1) 21st for the first time (cf. v 1 21)

20 T₁ G₁ e (f hapl) om 20 Before 20, D₁ marg ins मत्ययमुवाच — *) K₁ सत्यवतां वर S (T₁ G₁ e om.) जानामि स्वयि धर्मं सत्य सत्यवतां वर (M मत्यपराक्रम) — *) G₁ त्रिलोक्य; Me-s (by transp) लोकांस्त्रीन् Ko दृष्ट्या सत्यजेत्लोकान् — *) T₁ G₁ e च (for एव) \tilde{S}_1 K₁ कर्मणा (for तेन)

21 T₁ G₁ s Me-s repeat here 21st (cf v 1 19), M₁ s repeat (with v 1) 21st consecutively — *) B (except B₁) D₁ n₁ D₁ G₁ चैत्र; Me-s चैत्र K₁ e ते; B₁ तु (for तत्र) \tilde{S}_1 Ko-s D₁ 'मि ते स्थिति (K₁ 'त) मत्स्य (Ko धर्म) S (T₁ G₁ s Me-s all first time, M₁ s-second time) अनुजानामि तत्पर्यं (G₁ M₁ s सर्वं तप्य; M₁ s सर्वं त) — *) \tilde{S}_1 K \tilde{N}_1 s D (except D₁ s)

मदर्थं \tilde{N}_1 s B D (except D₁ s) यच्च भाषित — *) \tilde{S}_1 K₁ s 'द्वर्ममवेक्ष्य; Ko s. s 'मवेक्ष्येस (Ko 'मां); \tilde{N}_1 'द्वर्म स्ववेक्ष्येद; \tilde{N}_1 s D (except D₁ s) 'द्वर्म स्वमावेक्ष्य (D₁ 'क्ष्ये) — *) \tilde{N}_1 s B D₁ e वहेतां महतीं धुर; D₁ मा वहेतां महीं धुर

22 *) D₁ न ते कुलस्य तनुश्च; S यथा तु न कुल चैव — *) S (except G₁) लोकश्च — *) S (except T₁) सकामा वै (G₁ 'मास्ते) (for प्रद) — *) S (except T₁) तथा स्व कर्तुमर्हसि — After 22, D₁ (marg) S ins :

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च समं भारत ।
After the above, S reads an additional colophon
Adhy no T₁ 99, T₁ 49, G₁ M 50 (G₁ 51)

23 Before 23, D₁ (marg) S ins धेदा; D₁ cont उ — *) S तां तु हाष्टप (M 'व्य) ती (G₁ 'लोह्यती) दद्या — *) K₁ 'वर्धिनी; D₁ s T₁ G₁ s 'वर्धिनी — *) D₁ धर्मापित प्रवर्ती तां — *) K (except K₁) भूयो भीष्मो (by transp) S भीष्मो यचनमप्रवीत्

24 Before 24, D₁ marg ins भीष्म उ — *) D₁ राजधर्मान्, S क्षत्रधर्म — *) M₁ सर्व \tilde{S}_1 विनेनश; K₁ M₁ विनी, B₁ m च नीनश; G₁ M₁ विनाशाय; M₁ s घनी G₁ मा न सर्वायनीनश — *) S धारणेन प्रतस्याहु क्षत्रियां (G₁ e 'या; G₁ य परमां (M 'म) एति (M₁ s स्तूपि; M₁ वृषीन्; M₁ s एषीन्)

25 *) T₁ G₁ (except G₁) M₁ सतातो — *) S स्यापुनरेव हि — *) \tilde{S}_1 K₁ s D₁ स ते धर्म, S क्षत्रधर्म. — *) S क्षत्रियाणां पुरातन

26 *) Ko D₁ एव (for ए) \tilde{N}_1 s B D प्रतिप्रक्ष्य — *) M (except M₁) 'द्वर्मपु कु — *) \tilde{S}_1 K₁

९८

भीष्म उवाच ।

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।

क्रुद्धेन च महाभागे हेहयाधिपतिर्हतः ।

शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १

पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।

निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्ध्येन जयता महीम् ॥ २

एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३

ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।

उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४

पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।

धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।

लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५

अथोत्थ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृपिः पुरा ।

ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६

उत्थस्य यवीयांस्तु पुरोधस्त्रिदिवौकसाम् ।

बृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७

उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

O 1 4181
B 1 104 11
K. 1 118 11लोकधर्मं, N₁ 'यात्रा; D₁ T₂ G 'तत्त्वColophon om in S — Sub-parvan Ko s N₁ s V₁B₁ सभव — Adhy name K₁ s सत्यवतीवाक्य, N₁ s V₁

भीष्मसत्यवतीसवाद — Adhy no (figures, words or

both) Ko 99, Da₁ 100, D₁ s 102, D₁ 101 — S'lokano Dn 26 — Aggregate s'loka no Dn₂ 4169

98

1 K₁ T₁ G₁ M om. उवाच, T₂ G₂ s om the ref— ^b) S निश्चय्य वचन (T₁ G₁ M₁ s निधन) पितु— After 1st, D₁ (marg) S ins

1032* राजा परशुहस्तेन,

completing the line with 1st, which is followed by1st. — ^c) D₁ (marg) S महामात्रे (D₁ 'जि; T₁ 'ज्ञैर)B D (except D₁) राजा परशुना पूर्व — After 1st,D₁ (marg) S ins

1033*

हेह्यस्य महात्मन ।

[D₁ T₁ हेह्य]— ^a) S₁ K₁ S (except T₁ M₁ s) हेहया — N₁ s om1st — After 1, N (except N₁ s) M₁ s read (withv 1) 5th, Dn M₁ s repeating the line in its proper

place

2 ^b) Ko Da S (except M₁) विमुचता, B₁ वियुजता— ^c) S क्षत्रमेकेन (M₁ s क्षत्रियकुल) — ^d) K₁ S

रामेण ज

3 ^c) S रोपेण (G₁ M₁ s रामेण) (for पृथि) — ^d) S'या मही — After 3, K₁ N₁ Dn ins

1034* एव नि क्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 ^a) D₁ सभूय साध्वीभिः, S सभूय सभूय (M₁ s च
वर्धित क्षत्र) — ^b) S₁ K D₁ ततस्तत (for सम)
— ^c) N₁ B D (except D₁) 'णैर्वेदपारगैः; S 'णेभ्य
इति श्रुति5 ^{ab}) B₁ Da₁ D₁ s G₁ s Cd पाणिग्रहस्य Ko T₂G₂ s तनया Ko निश्चय, N₁ s 'श्रय, T₂ G₂ s 'ताःM पाणौ गृहीतु पुत्रेति वेदे विकथित भृश — ^a) B₁ m sDa₂ G₁ s M₁ s ब्राह्मणास्ता — N₁ s om 5th, N (exceptN₁ s) M₁ s read 5th after 1, Dn M₁ s repeat it here.— ^c) M₁ लोकेऽवाच N (except N₁ s, but incl Cd)M₁ s (the three latter with Dn for the first time)लोकस्य (K₁ s Da₁ Dn 'स्या; D₁ लोक आ) चरितो धर्म,T₁ लोकोऽप्याचरता दृष्ट — ^f) N₁ s B₁ m s s Da पुनर्भुविDn D₁ s M₁ s (with Dn for the first time) तेनातिकिल दुश्चर — After 5, K₁ s N₁ s B D T₂ ins

1035* तत पुन समुदित क्षत्र समभवत्तदा ।

इम चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहास पुरातनम् ।

[(L 1) K₁ 'भवन्महत् — (L 2) K₁ D₁ इदं K₁ sचैव तु (K₁ चैवात्र वक्ष्यामि इति)]6 ^a) S अथोत्थ्य (G₂ 'त्य) — ^b) S₁ आसीदपिश्चबुद्धिमान्, S 'द्धीमान्महानृपि — ^{cd}) S भार्या च ममतानाम वभूवास्य महात्मन. Here and below G₁ (several

times) reads मरता for ममता

7 ^a) S उत्थस्य — ^b) S 'धा यो दिवौ — ^c) N₁ sसोम्य', N₁ s B D (except D₁) अन्व', S सोम्यमन्यत (T₁(before corr) G₁ M₁ (sup in) 'नदत् Cd oites अन्व-

पद्यत (as in text)

8 ^b) S₁ K D₁ s वरवर्णिनी, B₂ s 'तां वरा. — After

८. 1. 412
८. 1. 10 11

अन्तर्वर्ती 'अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पति ।
आंतथ्यो वेदमन्त्रं पठद्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽथ त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
एवमुक्तस्तथा सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
संवभूय ततः कामी तथा सार्धमकामया ।

उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उत्तथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ १४
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
स वै दीर्घतमा नाम शापादपि राजायत ।

8^a, G₁ & M₁ ins ममता — *) S₁ K₁ : 'वंसीत्यह,
K₀ & N₁ B D 'वी त्यह, K₁ 'वी ह्यह; N₁ 'वंतिन्यह; S
'वंदयमि ते (G₁ त्यह). N₁ : ममता, N₁ भ्राता, B₁ भ्रातृ
— *) M निय (for इति) B₁ तव ज्येष्ठस्य धीमत; D₁
'नान्यत्र रम्यतां, T₁ G₁ : 'न रमता मयि

9 *) K₀ स्वयमेव (for अयं च मे) S₁ N₁ : महाभाग;
D₁ Me-3 महान्गर्भ — *) S₁ च मे (for एव) — After
9^a, Me-3 read 12^a — *) K₀ एव; N₁ B D (except
D₁) अवि (for एव) S₁ औचथ्यो गर्भ आधसे पदग वेदमुत्तम

10 *) N₁ B D (except D₁) द्वयोर्नास्त्यत्र (B₁ orig
& 'स्थेय) समव (=13^a) — *) K₁ N₁ : D (except
D₁) : 'गते त्यद्य (D₁ काले); S₁ 'गते कार्ये (Me-3 'विधे
काले) — *) D₁ corrupt, & यथा युक्त तथा कृत्.

11 Before 11, S ins 'वैत' (M₁ भीष्म) — *) N₁
B₁ T₁ G₁ : M₁ तदा; T₁ G₁ : & Me-3 'था (for 'या)
— *) D₁ Dn D₁ बृहस्पतिरुदारधी (=1 71 8^a) — *) K₁ &
G₁ कामात्मा स; C₁ as in text S महामापि (M₁ 'म)
(for तदा) — *) D₁ निगृहीतु & ना (G₁ : & स्ता; M₁
तो) मान मो (G₁ : & M₁ ना) व्यधारयत्

12 *) K₁ N₁ Dn D₁ स (for सं) M₁ स (M₁ :
स) वभूय धर्मात्मा — *) N₁ सयामया; M₁ बृहस्पति
— *) N₁ : T G Me : सत्तेज; B₁ : & D₁ Me-3 तद्वेत
— *) B₁ M न गर्भं प्रत्य (M सम) भाषत; D₁ स च
गर्भोऽस्यमा; G₁ गर्भोऽस्यमा

13 Before 13, M ins गर्भ — *) S₁ K₁ : D₁ भो
तात S₁ कन्यसयादे; K₁ कन्यसयादे; K₁ लब्धा स यादे;
K₁ & N₁ B D मा गम काम; N₁ : कन्यस्य मुहि S
वर्तिमन्तात मेदेह — *) N₁ : D₁ Dn D₁ हृद्; N₁ एव
(for हृद्) K₁ B D₁ : & नारत्यतरमिद द्वयो; & नभयो
विदग्ध द्वयो — *) K₁ & N₁ B D अद्या (B₁ : D₁
'द्वो) वकानो भगवन् (K₁ गर्भस्थ; D₁ भगवन्); S
अमोघपुत्रस्य चापि (G₁ चापि) K₁ transp 13^a and

the second half of line 1 of 1036* — *) K₁ 'स्थित
(for 'गत) — After 13, K₁ & N₁ B D ins

1036* अमोघरेताश्च भवाद्य पीडां कर्तुमर्हति ।

अभुर्वैय तु सहाय्य गर्भस्थस्य बृहस्पति ।

जगाम मैथुनार्थं ममता चारुलोचनाम् ।

शुक्रोऽस्य ततो पुत्रा तस्या गर्भगतो मुनि ।

पद्मामारोध्यन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पते । [5]

स्थानमप्राप्तमथ सच्छुक्रं प्रतिहृत तदा ।

पपात सहसा भूर्मा तत क्रुद्धो बृहस्पति ।

[(L 1) K₁ D₁ 'शुक्रश्च Dn D₁ : 'मर्हसि K₁ B
(except B₁) Dn D₁ पीडा कर्तुं न मेर्हसि; K₁ मा
पीडां पुर भो विभो D₁ repents 13^a for the second
half — (L 4) K₁ स गर्भस्थो महामुनि — (L 5)
K₁ & N₁ B D₁ : 'म (B₁ : & 'मा) वारय'; D₁ 'मरोध्य'; D₁
'मपास्य तं N₁ स शुक्रस्य; B₁ : & D₁ : & शुक्रस्य स
— (L 6) D₁ reads this line in marg see m K₁
अपल (for अयं तत्) Dn D₁ : रेत (for शुक्र) D₁ : &
D₁ : तत (for तदा) — (L 7) K₁ & B D₁ ततोऽमुष्यदृष्ट]

14 Before 14, T G₁ : & Me-3 ins 'वैत' — D₁
transp 14^a and 14^b, ins the line स दृष्टा etc
between them (see below) — *) K₁ स शशाप.
K₁ एन, T₁ G₁ : & च (for स) K₁ N₁ B D (for D₁ see
above) त (K₁ Dn D₁ तद्) दृष्टा पतित शुक्र (K₁ भूर्मा)
शशाप स (K₁ by transp स शशाप) रयान्वित — *) T
G उच्यते M पुत्र भ्रातृरुच्यस्य गर्भस्थ भग

15 Before 15, T₁ G₁ : & M ins बृहस्पति B₁
transp 15 and 16 — *) N₁ : B D (except Dn D₁)
यन्मां एव — *) K₁ शुभे (for सति) S₁ K₀ : & N₁ :
D₁ : 'भूतहितेऽप्यिते — *) G₁ च तस्मात्प; G₁ यदा
तस्मात् — *) K₀ : D₁ प्रपश्यसे (K₀ 'से); N₁ अये; C₁
as in text.

10 B₁ transp 15 and 16, and transp 16^a and

वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तेर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
 स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
 ऋषेरुत्थस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
 लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवाप्तुजन् ॥ १८
 न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स ते ।
 चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजगमुरथो गृहान् ॥ १९
 सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्पुत्रमान ऋषिस्ततः ।
 जगाम सुवहून्देशानन्धस्तेनोद्धुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
 जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
 संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
 पुत्रान्धर्मार्थं कुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
 तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
 अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।

C 1 4212
B 1 104 40
K 1 113 40

16^{ad} also — ^a) S ततो दीर्घं — B₂ om 16^a-17^a
 — ^c) K (except K₁) B₂ D₂ 'त्कीर्तिर्', M 'तेजा
 — After 16, Dn D₁ (marg) S ins

1037* जालन्धो वेदविप्राश्च पक्षीं लेभे स्वविद्यया ।

तर्णो रूपसपक्षां प्रद्वेपीं नाम ब्राह्मणीम् ।

while K₂ ins lines 1-3 of 1038*

17 B₂ om 17 (of v 1 16) S transp 17^{ab} and
 17^{ad} — ^b) Ś₁ सहस्रश (for महा) — ^c) S 'रुच्यस्य
 महान् — K₂ ins lines 1-3 of the foll passage after
 16 and lines 4-8 after 18^{ab} N₂ B₂ Dn D₁ 4 ins the
 passage after 17 K₄ B₁ 5 6 Da D₂ 5 (om line 4),
 after 18^{ab}

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ।

गोधर्मं सौरमेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनि ।

प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावात्समशङ्कया ।

ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमा ।

क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः । [5]

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।

तस्मादेन वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ।

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमस मुनिम् ।

[(L 1) After line 1, D₁ (suppl fol *sec m*) ins
 passage No 56 of App I — (L 4) K₄ दृष्ट्वा, B
 (except B₂) D₂ 4 तथा (for ततो) K₄ तमृषिं शशितम्रतं
 — (L 5) K₂ क्रोधात्तमोभिं, K₄ क्रुद्धात्मानो हि D₂ ऋषि
 मघ वनौकस D₂ क्रुद्धा धर्ममजानत सुहृम नैश्रेयस पर]
 — A passage of 19 lines given in App I (No 56)
 is ins in Dn (Dn₂ om lines 18-19) after 1038*, in
 D₁ (suppl fol *sec m*), after line 1 of the latter
 interpolation, in S, after 17

18 ^a) K₁ च, K₂ चै, K₄ त, B D₁ T₁ G₂ तु (for ते)
 G₂ 4 5 'मोहपरीतास्ते — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 Da₁ T₁ G₂ ते,

Ko 5 चै (for त) — After 18^{ab}, K₄ B₁ 5 6 Da D₂ 5
 ins 1038*, K₂ lines 4-8 of that passage (of. v. 1
 17) — ^c) Ko-2 समुद्रे, D₂ समूहे, S समुद्रे T₂ सक्षिप्य
 K₂ 4 N₂ B D (except D₂) चद्वोद्धुपे परि (B₂ विनि-
 क्षिप्य — ^d) K₁ तमवा, G₂ समुपा

19 ^a) Ko Dn₁ G₂ तस्मादधश्च, K₂ 5 B D₂ 5 यस्मा;
 K₄ N₂ Da Dn₂ ns D₁ 4 कस्मा — ^b) B₂ Da स्स ह, D₂
 स्मृते; T G स्स चै — After 19^{ab}, S ins.

1039* कर्मण्यथ ततः क्रूरे तेषां बुद्धिरजायत ।

— ^c) Ś₁ Da क्रुद्धाः (for क्रूरा) — ^d) G₂ M₂-8 ततो;
 G₂ यथा (for अथो) Ko Da M₂ गृह

20 ^a) Ko सोमापत तदा N₂ B D (except D₂)
 विप्र (for राजन्) — ^b) K₄ प्लवमानस K₂ ऋषिस्तदा,
 N₂ B D (except D₂) यद्वच्छया; S मुनिसत्तदा — ^c) Ko.
 3 4 D₁ स, T₂ G (except G₂ 5) च (for सु) — ^d) D₂
 वहन् (for अन्धस्) K₂ तेन प्लवेन; N₂ तेनोद्धवेन

21 ^a) T₂ G (except G₁ 8) बली — ^b) Ko
 सर्वशास्त्र, K₂ B Dn D₁ 4 'विदा वर, K₄ D₂ 'भृतां वर'
 — ^d) Ko 2 D₂ T₁ G₁ 2 'स्रोतसो' A few MSS 'भ्यास'.

22 ^b) T₂ G (except G₁ 8) बली — ^c) Ś₁ चैव; N₂
 B₁ 8 Da₂ Dn₁ ns D₁ 5 चैव. S वर वधे — ^d) Dn D₁
 पुत्रार्थं, M 'र्थी K₂ B₁ 8 8 Da₂ 4 T₁ G₂ M (except M₂)
 'जर्षभ, N₂ Da 'जाधिप (N₂ 'प), B₂ 'जेश्वर; Dn D₁
 भरतर्षभ (D₁ 'भ.), G₁ 2 4-6 'जर्षभं — After 22, D₂
 (marg) S ins

1040* त पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्त मुनिमग्रवीत् ।

23 Before 23, D₄ (marg) S ins. राजा; D₄ cont.
 उवाच — ^b) K₂ N₂ D₂ S (except M₂-8) भार्यायां

24 Before 24, D₄ (marg) T₁ G₁ M (except M₂)
 ins मीष्म; D₄ cont उवाच — ^a) G₁ 2 तु (for स).
 S (except G₂) तेनर्षि (for तेज) — ^b) N₂ तत् (for

खां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय ग्राहिणोत्तदा ॥ २५
 तस्या काक्षीवदादीन्स श्रद्धयोनावृषिर्वशी ।
 जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादृश्यं तु ॥ २६
 काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
 उवाच तमृषिं गजा ममेत इति वीर्यवान् ॥ २७
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवंत इति ब्रुवन् ।
 श्रद्धयोना मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
 अन्यं वृद्धं च मा मन्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
 अवमन्य ददौ मृदा शूद्रा धात्रेयिका हि मे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
 बलिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै ता ग्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
 भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
 तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
 एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
 जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
 एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

त) T₁ G₂-s तथा; T₂ G₃ M तदा (for कृषि)
 — *) N₁ s तस्मै स न्या तदा भार्या

25 Ko s (hapl) om 25 — *) G₂ विप्र (for वृद्ध)
 S₁ K₁ G₂ तु (for च) S (except G₂) त दृष्ट्वा — *) S
 (except G₂ s Ms) तत (Ms sup. in as in text)

26 *) K₁ s (except G₂) कक्षी; B₁ s D₁ s D₁ s
 काक्षी Ko s D₂ च (for स) — *) D₂ D₁ तदा; D₂
 यही (for यती)

27 *) K₁ यक्षी; K₂ B₁ s D₁ s D₁ s काक्षी; S
 (except Ms-s) कक्षी D₁ G₂ सर्वास्तान् — *) D₁
 दृष्ट्वा पुत्रान्, S मागान्देवान् (G₂ माग वेद) S₁ K₁
 अधीतिन; Ko s s D₁ s (except G₂) अधीयत — After
 27", S (except G₂) ins

1011* मुदा च तान्मयी राजा दृष्ट्वा काक्षीवदादिवान् ।
 — *) N₁ s च पचा — *) N₁ B D (except D₂ s) इमे
 (for एते) N₁ s B₁ s D (except D₂ s) इति भारत

28 G₂ om 28^{ab} — *) K₂ N₁ B D₁ इमे; K₁
 एतान् (for एते) K₂ D₂ भुव (for ब्रुवन्) Ko N₁ s
 D₂ D₁ s s (G₂ om) ममेत (Ko S ममेत) इति चाम-
 यीन् — *) s (except T₁) हि मे पुत्रा (for मया हीमे)
 — *) K₂ s (except G₂) कक्षी; D₁ s D₁ s काक्षी

29 *) K₂ B D₂ s ज्ञाया; N₁ D₂ D₁ s दृष्ट्वा (for
 मत्वा) — *) s (except G₂) ग्राहिणोदयमानान्मे — *)
 S₁ D (except D₂ s s) मम; T G₁-s M नृप (for हि मे)

30 *) S₁ transp पुत्र and त; B (except B₁) D₁ s
 राजा त K₂ D₁ कृषिसुतम् — *) T₂ G₂ s यही
 N₁ s B₁ D₂ D₁ s स्या भार्या; B₂ s D₁ s भार्या तां
 (D₁ स्या) — *) Ko N₁ s B (except B₁) D₂ D₁ s
 तयो स; K₂ (by transp) ता तस्मै Ko N₁ B₂ s T G

(except G₂) Ms-s तत, B₁ D₂ Ms तदा (for पुन)

31 *) S (except G₂) अतो (T₂ G₂-s ग) दीर्घतमास्तं
 स (T₂ G₂ s s मास्तस्या) — After 31^{ab}, T G (except
 G₂) Ms ins दीर्घतमा (T₁ कृषि) D₁ reports 31^{cd}
 (with v l) after 32^{ab} (q v) — *) B₁ D (except
 D₂ s) व्यति कुमारस्ते — *) B₁ D (except D₂ s s)
 तेजसादित्यवर्चस (see below)

32 Before 32, T₂ ins श्रीम् — B₁ D₂ D₁ s om
 32 — *) K₂ तस्य; D₂ द्या; T G₂-s M तो (for च)
 G₂ ततो गनामा — D₁ reports 31^{cd} after 32^{ab} (v l)
 व्यति कुमारान्मे तेजसादित्यवर्चस — K₂ s B (except
 B₁) D ins after 32^{ab} (D₂, after the repetition
 of 31^{cd})

1012* अतो यज्ञ कलिङ्गश्च पुण्ड्र सुलक्ष्य ते सुता ।
 तेषां देवा समान्याता स्वामवधिता भुवि ।
 अज्ञस्याङ्गोऽभवद्देशो यज्ञो यज्ञस्य च स्मृत ।
 कलिङ्गविषयक्षेत्र कलिङ्गस्य च स स्मृत ।
 पुण्ड्रस्य पुण्ड्र प्रख्याता मुद्रा मुद्रस्य च स्मृता ॥ 5 ॥
 एव यत् पुरा यदा प्रख्यातो ये महर्षिज ।

[(L 1) K₂ B₁ अगवगकलिङ्गाश्च D₂ पुण्ड्रमुद्रा तथा
 सुता K₂ s D₂ च तस्य; B₁ तत सु — K₂ (hapl)
 om from स्वनाम (line 2) up to प्रख्याता (line 5)
 — (L 3) K₂ D₂ s अगवगगा समान्याता यगा—स्मृता
 — (L 4) K₂ B₁ s विषयाश्चैव कलिङ्गे च निवेशिता
 D₂ s विवृत (for स स्मृ) — (L 5) K₂ B₁ s D₂ s
 विषयाता — (L 6) K₂ s B₁ s D₂ पुरा यत्पुनः (15
 transp) K₂ s D₂ s D₂ प्रथित परमर्षिज]

33 *) N₁ D₂ महारया — After 33^{ab}, S (except
 G₂) read 1 99 1-2 — G₂ s Ms om 33^{cd} — *) N₁

९९

भीष्म उवाच ।

पुनर्मरतवशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।

वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १

ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्वनेनोपनिमग्न्यताम् ।

विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।

विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।

विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।

न ते शक्यमनाख्यातुमापद्भीयं तथाविधा ॥ ४

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।

तस्मान्निश्चयं वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५

धर्मयुक्तस्य धर्मात्मान्पितुरासीत्तरी मम ।

C. 1 4228
B. 1 105 6
K. 1 114 23

कुरु मातर (by transp)

Colophon — *Major parvan* T₁ G M सभव* (for आदि*) — *Sub-parvan* Ko 2-4 N₁ 2 V₁ T₁ सभव — *Adhy. name* K₈ भीष्मवाक्यं, K₄ दीर्घतमोपाख्यान, N₁ 2 V₁ भीष्मसत्यवतीसवाट, G₁ अगोत्पत्ति — *Adhy. no.* (figures, words or both) Ko 100, B₁ D₁ 102, Da₁ 101, Dns 103, T₁ 100, T₂ 50, G M 51 (G₈ 52) — *S'loka no* Da₁ 46, Dn 52, Ms 53 — *Aggregate s'loka no* Dns 4231.

99

1 S read 1-2 after 1 98 33^{ab} (G₈ om, 1-2) — S₁ K₁ om उवाच, S om the ref — ^a) S (G₈ om) तस्मात् (for पुन) B₈ G₁ भारतवशस्य — ^b) S (G₈ om) पुन (for हेतुं) — ^{cd}) S (G₈ om) हेतु वक्ष्याम्यह सन्त्यद्विर्दोष तान्न सशय

2 For S of v l. 1 — ^b) S (G₈ om) धनेना (G₈ 'मेणा; Ms-8 'मो वा) च्युपमन्यतां — ^{cd}) S (G₈ om) 'वीर्यभार्यायां योस्याम्'

3 S₁ K₁ D₈ S om उवाच — After वैश*, S ins a passage of 36 lines given in App I (No 57) — ^b) S वै (T₂ सा) (for स) — ^c) G₁-8 सवीळा

4 Before 4, S ins सत्यवती — ^b) S यदास्य प्रसदां (T₁ Ms-8 'दा) प्रति — After 4^{ab}, D₂ marg (sec m) ins 1045* (of v l 5) — ^a) = 32^b, N₁ 2 D (except D₂ 4 5) न; G₈ ते (for च) — After 4^{ad}, S reads an additional colophon (*adhy. no* T₁ 101, T₂ 51, G M 52 (G₈ 53)) and then ins

1043* वैशंपायन ।

पृथमुक्त्वा ततो भीष्म त माता प्रत्यभाषत ।

रोचते मे वचस्तुभ्यं समापि वचनं शृणु ।

57

— ^a) N₂ D₈ मयाख्यातुम् — ^f) K₄ N₈ B₁ 2 D (except D₂ 4 5) आपद्धर्मी तथाविध

5 ^a) K (except K₁) D₈ त्व ह्येव — ^b) D₈ D₈ सत्य S₁ K N₁ 2 D₈ D₈ तपो महत्, S गति प्रभो (G₈ च मे) (for परा गति) — After 5^{ab}, S ins

1044* यत्त्व वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मति ।

— ^a) N₂ B D (except D₈) सत्य मे G₈ 4 'निश्चयतां वाक्य — ^d) N₁ 2 विधत्स्व, G₈ वद त्व (for कुरु). — Ko 2 4 Da₁ D₁ 4 (marg) ins, after 5 D₂ marg sec m, after 4^{ab}

1045* यन्मे वाल्ये पुरा वृत्त कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins after 5 D₂ (marg sec m) 4 (marg) cont after the above

1046* शृणु भीष्म वचो मद्य धर्मार्थसहित हितम् ।

न च विसम्भकथित भवान्मुचितमर्हति ।

यस्तु राजा वसुनांम श्रुतस्ते भरतर्षभ ।

तस्य शुक्रादह मस्या घृता कुक्षौ पुरा किल ।

मातर मे जलाद्धत्वा दाश परमधर्मवित् । [5]

मा तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L 1) G₈ धर्मार्थकुशल — (L 3) T₂ G₈-8 भरतर्षभ — (L 4) D₂ 4 तस्य शुक्र घृतवती मत्स्यी कुक्षौ पुरा किल — (L 6) T 'स्वेभ्यकल्पयत्, Ms-8 'त्वेभ्यक']

6 ^a) G 'युक्त स (G₈ स्व) N₁ 2 B₁ 2 D (except D₈) धर्मार्थ; S धर्मेण — ^b) Ko 2 8 M तरौ (Ms 'रा), B₈ Da₁ D₈ तरिद्; T₁ तदा N₁ 'रासीन्नरोत्तम, N₈ 'राशीर्वरो मस; B₈ यमुनायां कुरुद्बह, T₂ G पिता चासीत्ततो (G₂ 4 5 'त्सदा) मम — ^c) K₁ D₁ ता; D₈ G₂ स (for सा) D₂ m (sec m) तरौ (for अह) N₁ 2 T₂ G₁ 8 'यौवन, G₈ 'यौवना — B₈ ins after 6 B₈, after 7

1047* अतारय जन तत्र पारगामिनमक्षसा ।

[B₈ अवतार्य जल धीर पार]

६. 1. 127
६. 1. 127
६. 1. 127

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्ममृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तर्ही धीमांस्त्रिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्थमाणो यमुना मामुपेत्यात्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुर बहू ॥ ८
तमहं शपभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वररसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नागतामेव भारत ॥ १०

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्ममुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृपिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदाश्चतुरस्तपसा भगवानृपिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे काष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

7 *) Śi धर्मेवता; N: s D (except D: s) 'विदां
— *) Ko: D: M: तत्, K: B: s: M: s तर, N: G:
तदा; B: sm D: D: s तर्ही, T: तत् S तात (for
धीमान्) — After 7, B: ins 1047* (cf v 1 6)

8 *) Ko T: G: s: यच; T: G: s M (except M: s)
मुनि (for तदा) D: मासुत्यायाप्रवी, M: स्वय मामयवी
— *) Śi K: सत्यमानो G: M: महामान (for मुनि)
— *) Śi विदुर; K: विधु (for मधु) K: D (except
D: s: s) S (except G: s) यच (for बहू) — After 8, D:
(marg) S ins

1019* उक्तया जन्मकुल मष्टं नाति दादामुवेति च ।

[D: भुवा, M: s: उक्त G: s: 'कुले G: सैव (for
मष्ट) D: नेय, T: G: नामीय G: s: s: 'कुलेति च; G:
'सुता इति]

9 *) N: युक्ता; T: G: M: s: चाह; G: त्याह (for
उक्ता) T: G: s: s: आलोप्य च दिनाद्याह (G: 'क्षीण);
M: परं मुदुलंभं (sup lin असुलभं) श्रोतवा (sup lin
'माह) — *) S प्रत्याख्यातु प्रचक्रमे — T G: s: M
ins after 9 D: marg, after 10^{ab} G: after 10

1019* प्रेक्ष्य तांशु महाभागान्वरे परे क्षयीन्यताम् ।

यमुनातीरविन्यमानादीसानि पापकार ।

पुरस्ताददग्धैव तदग्न सप्रकाशते ।

येनैवा साप्रवर्धेव सां हृता प्रविजृम्भिता ।

उगमापो मया सप्र नीहारमसृजयशु । [5]

परानर सत्यरतिर्द्विषे च यमुनाभनि ।

[(L 4) G: s: लोभू Gam 'भू'ता — (L 5) D: T:
G: उगमापे]

10 T: M om 10 — D: marg ins 1019* after
10^{ab} (cf v. 1. 9). — *) K: लोकमावर्ष D: समसापृता
मालोप्य — After 10, G: ins 1049*

11 *) 'मम महामान — *) Ko transp. शुभ and

हम S (except G: s) 'त्स वै तदा (M: s: 'महामुनि)
— D: (marg) T (T: om, lines 4-5) G: M: s: ins
after 11 G: s: s: M: s: s, after 12

1050* कन्याएव च ददौ प्रीतः पुनर्विद्वांस्तपोधन ।

तस्य धीर्यमह दृष्ट्वा तया युक्त महारामन ।

विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।

पक्षिणेन समानीता याश्चत्तयादयो द्विजा ।

कृत्वा विवाह मे सर्वे प्रतिजग्मुर्न्यागात् । [6]

ततस्तदा महारामा स कन्यायां मयि भारत ।

महोऽजनयपुत्र द्वीप एव पराशरः ।

[(L 1) M पुन (M: s: तत्) प्रीतो ददौ वि — G: s: s:
transp lines 2-3 and 4-5 — After line 1, M ins

1051* हिम र्व्यासृजदीमान्द्वीप च यमुनाम्भसि ।
and after line 3

1052* तत पिता यमुक्षेव पितरश्च तपोधना ।]

12 T G: M om 12 — *) K: N: s: G (G: om.)
गर्भं उ (K: N: s: G: s: सु) रघुज्यसामय — D: s: om 12-13^a
— After 12, G: s: s: M: s: s ins 1050* (cf v 1 11),
while Ko s: s: D: D: (marg) ins

1053* एवमुक्तया गत सोऽय ऋषि परमधर्मविर ।

ममापि प्रसवो जातस्त्राक्षणादेव भारत ।

13 D: s: om. 13^{ab} (cf v 1 12). — *) Śi K: s: s:
G: यभूय स (by transp), Ko G: सयभूय Śi K: s: s:
D: महामुनि; G: 'मति — After 13^{ab}, Śi K: s: read
14^{ad}, G: 1054* (cf v 1 15) — *) T: G: repeat
and G: s: read 13^{ad} after 1054* (cf v 1 15) M: s:
वन्पागर्भो N: ममोपस्रो (for मम पुरा) N: B: D
(except D: s) G: M: सुत; G: इगुनि (for इगुत)

14 G: (1hapl) om 14-15^{ab} — *) K: भगवान्मुनि
— Śi K: s: read 14^{ad} after 13^{ab}. — *) D: वृष्णास्वमाप
च; G: 'मागत .

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
 आतुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
 स हि मामुक्तवांस्तत्र सरेः कृत्येषु मामिति ।
 तं सरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
 तव हानुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
 विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
 महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
 अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।

कामं कामानुबन्धं च विपरीतानुबन्धम् ।
 यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
 तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
 उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
 ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
 कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
 स वेदान्विबुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
 प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
 तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

G. 1 4246
B. 1 105. 28
K. 1 114 40

15 Gs om 15^{ab} (of. v l 14) — ^b) K (except K1) B Ds 4 s Gs तपसा; M7 तेजस्वी — Dn T G1.2 4 s M ins after 15^{ab} Gs, after 19^{ab}

1054* सद्योपन्न स तु महान्तह पित्रा ततो गत ।
 [Ms स सद्य एव चोत्पन्न स^a Gs 4 s वन, Gs यतो (for ततो)]

— After the above line, T1 G1 repeat and Gs 4 read 13^{cd} — ^a) Gs स्नेहयुक्ते मयाप्युक्त — ^a) Ś1 K Ōs चाप्यमितद्युते (Ko 4 'ति); Ō1.2 B Dn Ds 4 चाप्रतिमद्युते (Dn Ds m 'ति), Da वा प्रतिपद्यते, Ds Ms चाप्य(Ms चैवा)मरद्युते; T G Ms-s चैवामितद्युते — ^a) Ms-s आरक्षेत्रेषु Ds क्षेत्रे सु; T G Ms-s क्षेत्रे च (Gs तु)

16 ^a) K1 तस्य, K4 तात (for तत्र) Gs स तु मामब्रवीत्तत्र — ^b) K4 Dn Ds कृच्छ्रेषु, Gs Ms कार्येषु — ^a) S (except Gs Ms) महामाग (Gs s 'ग) — After 16, Ms ins

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेयजा ।

17 ^a) Ko 2 तवाप्यनु^a Ś1 Ko-2 धीर (for भीष्म) — ^b) Ks S (except Gs Ms s) नियत Ks 4 सुमहा^a, Bs स महायशा (m as in text) — ^a) T2 Gs 4 s वैचित्रवीर्यं S (except Ms) क्षेत्रे वै (Gs तु) — ^a) Ms यदा त्व पुत्र मन्यसे

18 Before 18, K4 B1 D (except Ds 4) ins वैश^a उ^a; Bs भीष्म उ^a, S (except Gs) वैश^a — After वैश^a, S ins

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्धन्यजलिहृतोऽहपत् ।
 [G1.2 4 s 'जलिमतो (G1 'या-) वहन्, Ms कृताजलिपुटोह^a]
 — Gs ins. after 19^{cd} G1 2 s, after 19 Ms s, after 1056*

1057* सर्वविस्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।
 — ^a) Gs M कीर्तनात् (Ms sup ln as in text) Gs

तस्मिन् (for तस्य) — ^b) S (except Gs) वद्य मातुस्तथा (T2 वर्धमानस्तदा; Gs 4 मातुस्तदा)ब्रवीत् — After 18^{ab}, D4 (marg) S ins.

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।

[T2 राजाना, G (except Gs) जानासि Gs 'तामिह सि^a]
 — Before 18^{cd}, Ō1.2 s ins भीष्म उ^a Ks (hapl) om 18^d-19^e — ^a) B1 s D4 'नेताननुपश्यसि (D4 'ति)

19 Ks om 19^{ab} (of v l 18) — ^{ab}) Ko 2 अर्थ चार्थ^a Gs धर्मार्थं चानुबन्धनं Ms s धर्म धर्मानुबन्ध चाप्यर्थमर्थानु^a — ^a) Ś1 K1 2 हि (for च) — Gs ins 1057* after 19^{cd} (of. v l 18) — D4 (marg) S (except Gs) ins after 19^{cd} (Gs, after 1057*)

1059* शुभ शुभानुबन्धं च ताश्चैव त्रिविधानुपुन ।

[T2 शुभस्य भावानुबन्धास्ताश्चैव, Gs अशुभाशुभानु^a]
 — ^a) Ō2 B D (except Ds) धिया धीरो — ^a) Gs स युक्तिमान् — For 19^a, T2 Gs s subst

1060* पुन पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नर कृत्स्नकर्मकृत् ।

G1 2 s ins 1057* after 19 (of v l 18)

20 ^a) Ś1 Ds 4 धर्मसयुक्त; Ms 'काम च — ^b) G1 शुभ चैव — ^a) Ks transp रोच^a and मम Ō2 B D (except Ds) तन्महा रोचते मृश

21 Before 21, B1 D ins वैश^a उ^a, S (except Gs) वैश^a — ^b) Ms s कुरुससदि — ^a) Ms s माता (Ms sup ln काली as in text) — ^a) Ko 1 त (K1 वै) द्विजं Ms (sup ln) s मनसा समचितयत् — After 21, S (except Gs s, Ms marg) ins

1061* तस्या स चिन्तित ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपा ।

22 ^{ab}) Gs विबुवाणोय (for विबुवन्धी^a) T G1-s M स वेदान्प्र (G1 वेदान्प्रति-; Gs समेतान्प्र)बुवन्सर्वान्कृष्ण द्वैपायन प्रभु (Gs तदा) — ^a) Ś1 Ō1 Da S 'धभूव विदित

G¹ 1. 4. 1. 2. 3.

परिवृज्य च बाहुभ्यां प्रलव्वरमिषिच्य च ।
 मृमोच वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
 तामङ्गिः परिषिच्यार्ता महर्षिरभिवाद्य च ।
 मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
 भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
 शायि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
 तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
 तमामनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
 सत्यवत्यभिर्वाङ्मनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
 मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
 विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
 विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽश्वरजः सुतः ॥ २९
 यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
 आता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
 अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
 बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
 स त्वं व्यपेक्षया आतुः संतानाय कुलस्य च ।
 भीष्मस्य चास्य वचनाभियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
 अनुकोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
 आनुशंस्येन यद्भूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

(G¹ भावामन्यवती, M₂ s as in text), K₂ 'यभूव प्रकटः,
 D₂ 'यभूव स ऋषि — ५) B₂ s D₂ कुरुत्तम, S (except
 G₁ c) 'समदि

23 *) Ko s N₁ B₂ D (except D₂ s) S तत (for
 तदा) K (except K₁) N₂ s B D (except D₂) कृत्वा;
 M₂ s [ऽकार्षीत् (M₂ sup lin as in text) — ५) Ko
 पुत्राय — ५) M₂ त परिवृज्य (for परि च) M₂ s
 मातातां (M₂ sup lin बाहुभ्यां as in text) — ५) N
 (except D₂ as) T₂ G₂ s प्रल(Śī 'सा)वेद् Śī अभि
 नित्य च, K₂ 'नद्य त, K₂ 'चित्त त, K₂ N₂ B₂ s D (except
 D₂ s) T₂ G (except G₂) M₂ s अभ्यर्पित, T₂
 अभिर्पितयर् Ko त (for च) — ५) D₂ चित्तेण D
 (except D₂ s) नु, G₂ ये (for तम्)

24 *) T M अभि (for परि) K₂ अभिनिश्चयात्
 (s c), K₂ s G₂ s अभिर्पितनी; D₂ G₂ 'पिच्यार्ता (G₂
 'ता); G₂ अभ्यर्पितता — ५) Śī अभ्यर्पित (sup lin
 'वाद्य च), G₂ अभिव्यत्य च — ५) Śī K D₂ G₂ M₂ व्यासो
 (G₂ पूजा) दूपापनोमयी

25 Before 25, D₂ marg ins स्याम उ S repeats
 25^a after 37 — ५) N₂ यद् त्व (for भय) — ५) Ko s
 तय त्रिय (by transp)

26 Before 26, D₂ s (marg) ins यदा उ — ५)
 Ko s I s तदा (for ततो) — ५) G₂ पुरोधाय परतप
 — ५) M₂ मप्रदूय यथाविधि — After 26, D₂ S ins

1052^a पुत्रो नमर्षे तु विधिवर्गोऽपिमाप स ।

[T₂ C₂ पुत्रां मप्रदूय विधिना प्रीतिमानम्]

27 *) N₂ B₂ s D (except D₂ s) अय (for अभि)
 1^a T₂ पयर् (for ताम्) D₂ T₂ G₂ ताम् (for इदम्)
 — ५) M₂ s 1^a 1^a 27^a M₂ suls for it

1063^a आचक्षे क्रमेणास्मै तद्व्यसमिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins सत्यवती — ५) S (except
 G₂ M₂ s) मातापित्रभ्यां जायते — ५) G₂ कुले (for कवे)
 — ५) B₂ s D₂ s यथा पिता (by transp)

29 *) N (except Śī) G₂ s Cd विधान (G₂ 'त्रा)
 N₂ s B₂ s D₂ G₂ M₂ सत्य; N₂ सत्य (for स त्व) K₂ s
 पूर्वज, B₂ विहित (for प्रथ) T₂ मे प्रियपुत्रक M₂ स
 ययामि पितुः सत्ता तथासि मम धर्मत — T₂ om 29^a-30
 — ५) G₂ s (1^a 1^a) om 29^a — Śī K₂ s विप्रर्षे,
 Da मर्षे B₂ G₂ सुत, Da स्मृत M₂ विचित्रवीर्यश्चाप्येय
 यथा त्वमसि मे सुत — M₂ repeats 29 with v l of M₂

30 T₂ om 30 (cf v l 29) — ५) Ko B₂ G₂
 तथैव; G₂ यथा ये — ५) Śī K₂ D₂ M₂ स त्वमसि
 — ५) N₂ s G₂ आनुविचित्र — T₂ G M₂ s read 34
 after 30, the same MSS except G₂ repeating it in
 its proper place

31 *) N₂ स्य (for अय) — ५) N₂ न बुद्धि (by
 transp) — ५) N₂ राज्यानुपालने

32 M₂ om 32-33 — ५) Śī राजद्यूय; Śī (sup
 lin) K₂ s सत्यव्यदे, S (M₂ om) सत्य चापे (G₂ स त्व
 द्यूय) — ५)-4^a K₂ G₂ तु; G₂ न; G₂ ये (for च)
 — ५) D₂ S (except G₂, M₂ om) 'स्य यथापदे
 — ५) B₂ s D₂ त्व (for च) K₂ s T₂ G₂ M₂
 (M₂ om) 'गान्धम चाप, T₂ विधिवोगान्धमानाप;
 G₂ 'गादृषान्धम

33 M₂ om 33 (cf v l 32) — ५) Śī K₂ भीतानां;
 G₂ आतृणां — N₂ om 33^a-36^a — ५) N₂ B D
 (except D₂) M₂ दास्याच D₂ भूतानां (for यद्)

34 N₂ om 34 (cf v l 33) G₂ read 34 after

यवीयसस्तव आतुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।

रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४

तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।

अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।

यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६

तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।

ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७

आतुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।

व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।

न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।

अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०

कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।

तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।

विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२

यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।

C 1 4265
B 1 103, 47
K 1 114 68

30, T1 G1-s Ms-s repeat 34 here — ^b) T1(second time) : G1-s (all five second time) Ms,s-s (the last three second time) भार्ये परमसमते — ^d) Bs Ms s-s (the last three second time) भारत (Ms first time w/ ln as in text), Gs(second time) पुत्रक (for धर्म*)

35 Ns om 35 (of v 1 33) — ^a) S (except Gs) तयो प्रयच्छ पुत्रास्व — ^e) S (except Gs) अनुरूपान् — ^d) Ds शतनो, Cd सतत्या (as in text) Ks संभृत्या, प्रभवस्य च, S तेज प्रशम(Gs 4 s *अय)सयुतान्

36 K1 S om उवाच (Gs s om the ref) Ns om 36^{ab} (of v 1 33) — ^a) Da Gs सर्वे (for धर्म) S त्वमे(Ms-s ययै)वेह (for सत्य*) — ^b) S (except Gs) पर तत्त्व प्रजासु च (Gs 4 s परावय) — Before 36^{cd}, Gs ins व्यास — ^e) K1 N1,2 B D (except Ds) S तथा Ko s N B D (except Ds) तव महाम्रा(a few MSS. *म)ज्ञे, S हि (T2 Gs 4 s पि) ते वि(G1 सुवि, Gs 4 s तव)निश्चित्य — ^d) S1 K1 धर्मेण प्रहि(K1 *ति)ता मति

37 ^{ab}) S1 तस्मात्त्वह, K1 तस्यात्त्वह (sio) S नियो गास्तव चैवाहमेतैरपि च कारणै — ^e) S (except Ms,s) तव (for ते) — ^d) S1 K1 दिष्ट, N1 दृष्टा S1 Ko 2 s पुरातने, D (except Ds 4 s) सनातन; S पुरा मया — After 37, S repeats 25^{ab}

38 ^{ab}) Ds T1 Gs Ms-s पुत्र and सम — ^e) S1 ते दिव्य, Gs Ms(sup ln) s निर्दिष्ट S (except Gs Ms) व्रत च चरितव्य तु — ^d) Gs Ms(sup ln) s मया सवत्सर शुभ (Gs *मे)

39 ^a) Ms सवत्सराद् Ko T1 *न्याय्य — ^d) S1 K1 हुपेयात् S (for Gs see below) स्पृशते Gs subst for,

Ms ins before, and Ms ins. after 39^{cd}

1064* न हि मामर्हत. प्राप्नुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1-s Ms ins. after 39 Gs Ms, after the above

1065* एव सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।

[Gs अपर, Ms पर त्व Gs परज्ञै सतम*]

40 K1 D1 S om उवाच — ^a) Ks Bs Gs Ms-s प्रपद्येता, Ks Ds s T G1-s Ms s *द्येते N Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (Ns *ते); Gs तद्यथा प्रतिपद्येता — ^b) Ks-1 Ns Ds s S देव्यौ (Gs 4 s भार्ये) Bs ते गर्भं त्व तथा कुरु — Dn S (except Gs) ins after 40^e Ds, after 40 (as one line made up of the two halves, read in reverse order!)

1066*

प्रजानाथा विनश्यति ।

नश्यन्ति च क्रिया सर्वा

— ^d) Ks-1 N Bs D (except Da1 Ds) G1 s Ms देवता

41 ^a) After कथ, Ko N B1 s s Da Dn D1 4 T1 G1 s s M ins च; K1-4 Ds हि, Bs Ds वा, T2 Gs 4 s तु Ko Gs राज्य (for राष्ट्र) — ^b) S1 K Ds पाल(Ko कार)यितु, T2 Gs 4 s रंज — ^e) Gs क्षीघ्र गर्भं Gs s Ms निषिंचस्व — ^d) Ko s N B D भीष्म सवर्ध*, K1 *स्त पाल

42 S1 K1 S om उवाच — ^b) Ko N1 2 Da Ds *कालिक, Ns Ds *कारिक (Ds *क) Dn D1 मया आतुरकालिक — ^d) S1 K1 एतच्छया प; Ko 2-4 Ds एतद्धि स्यात्; Ns Da Dn D1 तयोरेतत्प, S एतस्यात्परम व्रत (Gs एतद्धि स्यान्महत्तप, M1 एतस्यात्परम व्रत)

43 ^{ab}) S1 K1 यद्धि(K1 *दि) मे महते गर्भं Ko s रूप गध वेप; Gs Ms s वेप रूप गध (by transp) T1

६६
६६
६६

अद्यैव गर्मं कौमल्या विधिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

समागमनमाकाङ्क्षितं सोऽन्तर्हितो मुनिः ।

ततोऽभिगम्य सा देवी स्तुषां गृहसि संगताम् ।

धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४

कौसल्ये धर्मतत्त्वं यद्व्रीमि त्वां निघोष मे ।

भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५

व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथो (for तथा) T G (except Gs) वय — *) Ko s
कौनि (Ks 'ति'त्वा, Ks s B (except B1) D (except
Ds s) 'त'; T1 कौरव्या — *) Ns प्रतिपद्यते — After
43, D1 (marg) S (except Ms-s) ins

1067* तस्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न सदाय ।

गोसार पुरुषदास्य भवत्या शोकनादाना ।

— After the above, D1 (marg) S (except Ms-s)
ins 1069*

44 S1 K1 om. उवाच; S om the ref — After
पैत'उ', N1 ins

1065* एवमुक्त्वा महातेजा ध्याम सत्यवती तदा ।

D1 (marg) S ins after 1067* (Ms-s, after 43) Dn,
after 1068*

1069* शयौ स्वयं कौमल्या शुचिवस्त्रा स्नाना ।

— *) Ns S (except T1 Gs) समागमाम् Ns आकाङ्क्षम्;
Dn S 'क्षेद्' — *) Ks निनि (for इति) S इत्युक्त्यांतर
धीयत — *) Gs 'गम्य तां देवी'; Gs Ms अभिगम्य तु मा
देवी — *) K1 s T सगता, G (except Gs) सता (Gs
'म'ता — *) Ks B s Dn1 Dn1 Ds s Gs धर्मम् S
(except Gs) धर्माधिकार (Ms sup lin 'भेन तु) मयुक्त (Ts
Gs s 'महित) — *) Gs Ms न मिय

45 *) K (except K1) B s D (except D1 s)

कौनि (Ko 'नि'ल्ये Ko Ds धर्मतरय हि; K1 Gs 'तये यद्,
N1 'नयाय, Ns Ms 'नयायाद्, D1 s e Da Dn D1 'तय
र्या; B1 'तययाद्; Ds 'तयय हि; Ds Ms (sup lin as in
text) तययाद्, Ms-s 'तय य — *) Ko N1 s B D
गृहणीमि Ko N1 s B D (except D1) तम् (for मे)
Ms (sup lin as in text) s प्रथीमि न तु कामत
— *) Ks s Gs s भारतानां S1 K1 समुच्छेदे, Ko पुनः;
Ts Gs (sup lin as in text) s 'क्षेदाद्, Ms (sup lin
as in text) s अभाषोप — *) Dn1 (br corr) Ds
तयाय; Gs तयाय. Ms (sup lin as in text) s

मीप्सो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६

सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।

नष्टं च भारत वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७

पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रमम् ।

स हि राज्यधुरं शुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८

सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।

भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

मत्तिमिच्छं शुभानने

46 *) Ms भर्तृवदा — *) Ko भदे, Ks मे च; N
B D मद्य (for मेऽत्र) T1 धर्ममृतां श्रेष्ठ; T2 G1-s
Ms (sup lin) s-s बुद्धिमतां श्रेष्ठ; Gs Ms s बुद्धि ददौ मैत्री
(Gs वीर्यी) — *) S1 धर्मस्वाध; Ko s 'स्वाध; Ks s
'स्वाय, N1 s B D कुलस्वाय; Ns धर्मस्वाधे T G1-s
Ms (sup lin) s-s कुरुते बुद्धिमुत्तमां; Gs Ms (orig) s
यदास्वाय पुनर्मये — After 46, Ks N1 s Da Ds
(marg) ins

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि पुण्या निश्चित्य मामिनि ।

श्रुत्वा तु तद्वच सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 *) Ko त्वदाधीना; N1 B D (except D1 s) T1
Gs s e Ms s-s त्वयं; Ns त्वया; T2 Gs s s त्वया कायां
Ms त्वयधीना च सा बुद्धि — *) Ks प्रतिज्ञात Ks s
Ds हि (for ह) Ns B Da Dn D1 s s पुत्रि (N1 'त्र)
प्रापय (Da1 पुण्याप्रापय) मां तथा (B1m मा श्रुच; B1 s e
मां तथा; D1 मेनये); T G1-s Ms (sup lin) s-s पुत्रप्राप्ते
(T1 Gs s 'ति; T2 Gs s 'तु) मत्ति पुरु; Gs Ms s पुत्रमायाय
नान्यथा — *) S1 K1 पुनरेत, Ks 'रेतत् — After 47,
Gs Ms s ins

1071* गर्भं धारय वक्ष्यामि देवरस्य महात्मन ।

[Gs पुत्र जनय कल्या]

48 *) Ms (sup lin as in text) स ते पुत्रो पुत्र
— *) S1 K1 ते (for न) T G1-s Ms (sup lin) s-s
उद्वि (Gs s 'द्वि) यति धर्मत; Gs Ms s धारयिष्यति
भारती — After 48, D1 marg ins

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी श्रुयां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, Ns Ms ins पैत'उ' (Ms om उ')
— *) Ms s सा धर्मेणानु — *) A few MSs, धर्म
पारिणी — *) Ns B1 s D1 Gs s s M (Ms sup lin
as in text) तदा, Ts श्रिया

Colon on in Da — Major parcan T1 G M

१००

चैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं स्वातामृतौ तदा ।
 संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 कौसल्ये देवस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
 अप्रमत्ता प्रतीक्षेन निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
 श्वश्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
 साचिन्त्यत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
 ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।

दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
 तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
 बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
 संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
 भयात्काशिसुता तं तु नाशक्रोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
 ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथान्वीत् ।
 अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
 निशम्य तद्वचो मातुर्न्यासः परमबुद्धिमान् ।

C. 1 4281
B 1 100 8
K 1 115 11

संभव* (for आदि*) — Sub-parvan Ko 3-4 N1.2 V1
 B1 T1 संभव — Adhy name Ks 4 व्यासनियोगः, N1.2
 V1 सत्यवत्युपदेश, G1 व्यासाभिगमन — Adhy no
 (figures, words or both) Ko 101, B1 D1 103, Dns
 104, T1 102, T2 52, G M 53 (Gs 54) — S'loka
 no Da1 53, Dn 50, Ms 66 — Aggregate s'loka
 no Dns 4271

100

1 S1 K1 S om. उवाच — a) Gs Ms (sup ln as
 in text) 5 दृष्ट्वा (for काले) — b) K1 Gs Ms कृपा, Gs
 ससा (for वधूं) T1 G (except Gs) Ms (sup ln) 6-8
 ऋतौ तथा, Ms 5 अलकृतां — c) T G (except Gs)
 शयन — d) Ko N B D (except Ds) Gs Ms शनैर्वचनम्
 (N1 सा पुनर्वाक्यम्)

2 a) MSS indiscriminately कौसल्ये and कौश*
 Ks ते चेत्, S देवि (Ms तेद्य) — b) Da स्वामन्वदे*, Ds
 स्वासुपवे* S अद्य त्वानु (Gs स चाद्यानु; Ms स स्वाप्यानु) ग
 मिष्यति (Gs Ms *प्रवेक्ष्यति) — c) B1 *मत्ता ऋतुमर्ती;
 T1 Gs M (except Ms) *मत्ताभिवीक्षेया — d) N T1
 निशीथे श्वा (Ds -द्या) गमि*; T2 Gs 4 5 *थे ससुपे*, G1 *थे-
 प्यागमि*, Gs Ms (sup ln) 6-8 *थेस्यागमि*, Gs
 Ms (orig) 5 निशायामागमि*

3 a) K4 B1 तस्या (for श्वश्वा) S (for T2 see
 below) तु वचन T2 श्वश्वास्तु वच श्रुत्वा — b) K2
 शयिता A few MSS शुभा — c) T2 Gs 4 5 चित्तयती
 तदा, Gs Ms (sup ln, as in text) 5 जगाम मनसा
 — d) Ko 2 N1 D1 T1 G1-5 Ms (sup, ln.) 6-8 कुरु
 सत्तमान्, B D1 *नदनान्; Gs Ms (orig) 5 भरतास्तथा

4 G1 2 4 5 Ms (sup ln.) 1ns before 4 Gs Ms-8
 subst for 4^{ab}

1073* तत सुसजनप्राये निशीथे भगवानृषि ।

[G1.2 4-5 रात्रौ च (for निशी*)]

— a) S1 K G1 ततोविकाया — b) K (except Ks)
 Gs वानृषि — c) Ko 2 4 N B D Cd शरण (Ds सदन);
 T2 Gs 4 5 निशायाम् (for शय*) S1 तां; K (except Ko)
 N1 Ds Gs Ms तत् (for ह) — After 4, D1 (marg)
 S 1ns

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तम ।

जगाम तस्या शयनं विपुले तपसि स्थितः ।

[(L 1) Gs वानृषि*]

D1 (marg) Gs Ms 8 cont T G1-5 Ms-8 (om lines
 3-4) 1ns after 5

1075* त समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतयोचिता ।

विरूपमिति विप्रस्ता सकुच्यासीक्षिमीलिता ।

विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्ण पुरुषः कृशः ।

सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रघर्षण ।

[(L 1) D1 Gs 4 Ms *तयोचित — (L 2) D1
 *च्याक्षणी निमीलिते, T1 G1.2 5 Ms *च्यासीक्षिमीलिता]

5 ^{ab}) Gs तस्य दीप्तस्य N1 Da Dn1 ns Ds T1
 कपिला जटा, Gs 5 कलिला जटा Gs Ms 5 चक्षुषी (for
 लोच*) — c) S1 Ko 2 N1 कद्रूणि; Cd वभ्रू* S श्मश्रूणि
 चैव (Gs कद्रूणि चापि) पिङ्गानि — d) Gs दृष्ट्वा सास्त्रि
 निमीलिता — After 5, T G1-5 Ms-8 1ns 1075*
 (of v 1.4).

6 a) N1.2 B D (except Ds) तया सार्ध — d) Ko 2
 न शशाकामि*

7 a) N1.2 B Da Dn D2.4 *मागम्य, D1 Ms (sup
 in) *मालक्ष्य — b) N1.2 B D (except Ds) पुत्रमुवाच

G. 1. 100 8
B. 1. 100 8
C. 1. 100 8

प्रोवाचातीन्द्रियवानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महामागो महावीर्यो महाबुद्धिर्मविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महानलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्व एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्वः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
जातिवंशस्य गोप्तारं पित्र्यां वंशवर्धनम् ।

द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चकाम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुपुत्रेऽन्व तमात्मजम् ॥ १३
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्तूपां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाम्यागादपि दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह; T G Ms (orig) e-s 'मनापत Ms (sup lin) s त
माता प्रत्यभापत — *) Ś; K; B; D; अप्यस्या, D;
अयास्या; G; Ms; अप्यत्र Ś; Ko 2. s B; D; G; पुत्रो,
G; Ms; तात — After 7, G; (which om 8-10) ins

1076* इत्युक्त सोऽप्रीन्मात कुमारो मातृदोषत ।

सन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यभ्यक्रोदरात् ।

8 G; (hapl) om 8-10 — *) S (G; om.) निद्राम्य
वचन — *) Ś; s B D (except D; सत्यवतीसुत, S
(G; om) परमधर्मिन् — *) Ś; 'द्विष्यमानम्; Δ; 'ज्ञानी
— *) K; s प्रचो; T; 'दित

9 G; om 9 (cf v 1 8) — *) Ś; K; 2. s
D; महावीर्यो महानागो, B; महाबाहुर्महा — *) M;
'बुद्धिर्महात्मन

10 G; om 10 (cf v 1 8) Ms-s om 10^{ab}
— *) Ko 2 तस्य चैव — *) A few MSS भविष्यति
Ś; s B D (except D; महात्मन — *) Ms (sup
lin); s पुत्र मातुश्च (Ms 'भ्यु)

11 *) G; Ms; निद्राम्य वचन तस्य — *) T G Ms-s
नागा वचनमवधीन् (G; तन्माता पुनरम); Ms; s त माता
पुत्रमम — S ins after 11^{ab} D; (om lines 1-2),
after 12^{ab} D; (marg., om lines 1-3), after 12

1077* अन्वपछाम पुत्रोऽय वचन्वो यं भविष्यति ।

अस्य वशस्य गोप्तार सती शोकमिनात्मनम् ।

तस्मादपरज पुत्र जनयान्य नराधिपम् ।

आगुर्भाषोपरा चेष न्यपौयननाडिनी ।

अभ्यानुगादयापन्यं मसिद्योगाद्वन्नाधिपम् ।

[Before line 1, T; G; ins सत्यवती — (L 2) T;
G; 2. s 'सत्य व' — (L 3) D; जनय त्व, G; 'याद्य.
— (L 4) G; 2. s 'दा चैव]

— After 1077*, G; Ms ins 1078* S om 11^a-12^a
(G; Ms om 11^a-14^a). — Before 11^a, Ś; ins
पुत्रपुत्राय

12 S om 12^{ab} (G; Ms om 12) (cf v 1 11)
— *) Ś; K; इति पदास्य — *) D; D; कुरूणां (for
सिद्) Ś; K; 2 हर्षवर्धन — After 12^{ab}, D; (om
lines 1-2) ins 1077* — After 12, D; (marg.,
om lines 1-3) ins 1077*

13 G; Ms om 13 (cf v 1 11) — *) Ko 2 Ś; 2
B D (except D; महायज्ञा — G; Ms ins after 1077*
T; G; 2, after 13^{ab} D; (marg., om, lines 1-2) T;
G; 2 31e-s, after 14

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।

भूयो नियोजयामास सत्तानाय कुलस्य वै ।

विषण्णाम्बालिका साप्यी निषण्णा दायनोत्तमे ।

को न्येष्यतीति ध्यायन्ती नियता सप्रतीक्षते ।

[(L 1) G; अर्थाधिकं T; G; Ms समाह्वय — (L 3)
G; विषण्णा वा'—भीषणा वा' — (L 4) G; 2 प्रतीक्षति;
Ms s 'क्षती]

— S om 13^a-14^a — *) MSS indiscriminately
कीमलया and कौन — *) Ko नृपा चोद्य; Ś; सुपाचोद्य
Ś; D; D; सुपुत्रे (D; 'वाय) ताय शुभा — After
13, D; ins

1079* एतराष्ट्र यत्तमेन एतराष्ट्रमतोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf v 1 13) — *) K; त्वर्भाषय
K; सुता K; तदा; D; वृष — *) Ś; B D (except
D; 'पूर्वमर्दिन — After 14, D; (marg., om lines
1-2) T; G; s Ms-s ins 1078* (cf v 1 13)

15 *) Ś; K; ताममन्यत; Ko 2 D; तामपश्यत; B
(except G; 2) समपद्यत — *) Ś; 'कां त्वयाम्या; B
D; s 'वापि (D; 'दा तु) स दृष्ट्वा; G; 'का महाभागा; Ms; s
'का तमन्वाप्ताद् — *) Ś; K; D; G; 2 s 'वापि; K; तु
(for च) Ś; G (except G; e) सा च त; Ko द्रावित;
K; सवंग B D; s शीतदममुज्ज्वलण; D; कर्षि दृष्ट्वा
मथापिच — *) Ś; B; s om om D (except D; D; s)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
 व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
 तस्मादेव सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
 नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
 इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भृगवानृषिसत्तमः ॥ १८
 ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
 शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
 तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।

तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्यै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्धचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
ततः स्वैर्भूषणैर्दार्सीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

Q. 1 4298
B. 1 106. 24
K. 1 115 89

विचरणां δ_1 K_1 पाहुचदना — f) N_1 विचरणां समपद्यत
 16 a) G_1 M_1 (sup in) δ तां बाला — b) K_0
 B_1 m D_1 विचरणां प्रे δ_1 N_1 : B D T_1 G_1 भारत,
 K_1 δ वै सुनि:

17 *) Ś1 K1 मामिति; Ko 2 s D *मिह, K4 *मित ,
 N1 s B G1 M8 (*sup lin as in text*) *मति T1 विरूपा
 शयने स्थिता — *) Ko N1s एव, Da1 Ds अयं (for एव)
 N1s B D (except Ds) सुतस्ते वै K2 तस्मात्तवैष तनय.
 — ^a) G8 M8-s एव, G8 एव (for एव)

18 a) N B D चास्यै(Dns 'स्यै'त' — b) Ko न
सशय ; K₁ तदानने, K₂ वरानने — °) B₅ D₅
निरकामद् Ko निश्चकाम तथेयुक्त्वा, K₁ D₅ 'त्वा स च
निष्कामद्, D₅ 'त्वा स निचक्राम — a) K₅ मुनिसत्तम.
S (except G₅ M₅) कृष्णद्वैपायन प्रभु

19 a) Ko : Ns Bs : Da1 Ds : T G1-8 M6-8
 *मालक्ष्य - b) N1 : B D (except Ds) *मयाग्रधीत्
 - After 19^{ab}, Ds ins

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।,
while G₁ ins

1081* कुमारे ब्रूहि मे पुत्र अस्त्यत्र भविता शुभ ।
(of. 1082*) — ° Ś1 K1 T1 च (for स) K0 १ स
द्वादश (by transp) B1 सुनिर्मात्रे — ° Ds तत्र (for
तस्य) Ś1 Gs पुत्रस्य — For 19, Gs Ms s subst

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभ ।
कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृपिस्तां प्रत्युवाच ह ।
[(L 2) G० पुत्र (for तत्त्वम्)]

Sins after 19 (Ge Ms 5, after 1082*)

1083* भविष्यति सुविप्रान्त कुमारो दिक्षु विश्रुत ।
पाण्डुत्व वर्णतस्तस्य मातृदोषाऽभविष्यति ।

[(L 1) G₀ सुतो मात (for सुवि^०)]

20 For 8 of v 1, 21 — a) §1 सुतमेवान्य

58

— ^b) $\S 1$ पुनरेकम्, K_1 एक सुतम्

21 For S see below — *) Ko : Ñ₁ Da₁ D₁
पाङ्कलक्षणस(Ñ₁ 'मा)पन्न — *) D₁ 'मान स्वतेजसा
— *) N (except S₁ K₁ : Da₁) यस्व — For 20-21,
D₁ (marg, om lines 1-6) S subst

1084*

(21^७) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
इत्युत्तवा मातर तत्र सोऽम्बिका जगाम ह ।
सुनौ यातेऽम्बिका पुत्र महाभागमसूयत ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

(21^{ab}) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्र काले व्यजायत । [5]

(21^{ad}) पाण्डु लक्षणसपन्न दीप्यमान श्रियावृतम् ।
तयोर्जन्मक्रिया सर्वा यथावदनुपूर्वश ।
कारयामास वै भीष्मो द्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

अन्ध इष्ट्याम्यिकापुत्र जात सत्यवती सुतम् ।

(20^{ab}) कौसल्यार्थे समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]

अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनय शुभम् ।

(20th) एवमुक्तो महर्षिस्ता मातरं प्रत्यभाषत ।

नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुन शुभा ।

भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

तां समाधाय वै भूय स्रुपां सत्यवती तन्ना । [15]

22 ^a) K₈ 4 ततोऽन्यस्मिन् S 'काल च (G₈ तु) विज्ञाय — ^b) S₁ B₈ (m as in text) तस्मै (S₁ तस्यै) न्यवेदयत्, K₂ तस्य न(?) read नि)योजयत्; K₈ 4 ज्येष्ठामयो- जयत् S देव्या सचोदि(G₁₋₈ 'बोधि)तां विका — ^c) K₀ 4 D₂ सा च, T₁ सापि — ^d) N₂ 8 B₈ m. 5 6 Da प्रतिचिह्न्य, G₈ प्रतिधीक्ष्य K₄ B₈ m Da D₂ T G₈ M₈ 5 तत्, G₁ 2 च (for तम्) K₀ परिचिंतयत्, G₄ 5 प्रवि(G₈ 'व्य)चिंतयत्

23 ^b) Ś1 K1 3.4 D6 °प्सरसमां — °) K0 3 तदा
(for °त) A few MSS काशीपते.

६६६६६६

दासी क्षपिमनुप्राप्त प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
 संविवेशाम्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
 कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादपि ।
 तथा सहोपितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
 उत्तिष्ठन्नवर्षादेनामभुजिष्या भविष्यति ।
 अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
 धर्मात्मा भविता लोके सर्वतुष्टिमतां वरः ॥ २६
 स जज्ञे विदुरा नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।

इति धर्मदाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७
 धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
 माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
 स धर्मस्थानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
 तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
 एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
 जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

24 *) S B D (except Ds) मा त (for दासी) Ks
 सर्पिम्; S (except Gs & e) त्वर्पिम् Ts Gs 4.1 त्वनुप्राप्त
 — *) S (except Ms) प्रत्युद्गम्याभि — *) Ss Ks 3 S
 Ds 4 च; Gs सा (for ह) — After 24, B ins
 1035* उपचारेण दीष्टेन स्वयंप्रपन्नसपदा ।
 while S ins

1036* धाम्नायोपप्रदानेन माप्रमस्वर्गनेन च ।

[Ts Gs Ms (sup lin) धाम्नायोप]

25 *) Ks 4 corrupt. Das 'भोगे च Ss तु सा,
 Ds 4 B D रह (Ds स तु) Ko कामोपचारितुः; Ks
 'जोगत स्वयम् Ko 4 S B Da Ds तस्या; Ds सम्यक्
 (for तस्या) S कामोपभोगमनुप्राप्तं महर्षिर्विस्मितोभयत् ।
 — *) Ks रात्रिः; Ss 4 B (except Ds) D (except Ds 4)
 रात्रिः; Ts रात्रिः; Gs Ms 3 रात्रि — *) D (except Ds 4)
 'र्षि मति (Dns ns Ds क्षति) तमत्

26 *) Ko 'द्विर्षाता; G (except Gs & e) 'दीर्घ्य
 — *) Ss Ds 4 त्व भुजिष्या; B ns भु; Cd as in text
 — *) Ss शुभो Ds S पुष (Ds अय) ते शुभगे (Ms 4
 'गो) गर्भ — *) Ss 4 B D द्वैपाय (for श्रीमान्)
 — *) S विभुतो लो — *) Ss Gs 4 'धर्म-वृत्ता; Ks
 'शास्त्रभृता; T Gs 4 & Ms (sup lin) 4-3 'धर्मविदो Gs
 Ms 4 स्वधर्मविनाशद — After 26, b (except Gs Ms)
 repeats 15th (with the 5 reading), before which Ms
 1st 'पित'

27 *) S जज्ञे न (by transp) — *) Ks Ss 4 B
 D 4 न (for च). Ss 4 B D (except Ds) पाण्डोश्च
 महर्षम; Ms 'अ द्विर्षाता Ss एतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च
 धाम्ना योमित'

28 *) Gs यमो वि — *) Ko Ss 'सत्यामितो न
 — *) Ss 4 'स्या त'; Ss 'त्याधर्मज्ञ; Da 'स्य तु त'.
 — *) Ds धाम्नात. — After 28, S ins

1037* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्ययस्यै न्यवेदयत् ।
 प्रलम्भमात्मनश्चैव दृष्ट्वाया पुत्रजन्म च ।
 After this, Ds (marg) ins 1038* (of 1 30)
 29 S transp 29 and 30 — *) Ss K (except Ko)
 Ds माद्रा सट (for पुन) Ss वै; Ss 4 B 4 Da Ds 4 ह
 (for च) — *) Ko 4 तस्या Ss समासाय S तस्या
 सर्वमाध्याय (Ts 'चण्डो)
 30 S transp 29 and 30 — *) Ko 4 S B D एते
 S क्षेत्रे (for एव) — *) S कृष्णद्वैपा. Ks Ts Ms इति
 (for अपि) Ss क्षेत्रे धे विदुरादय — *) Ko 4 पुनरा
 यदायर्धना — S (which transp 29 and 30) ins. after
 30 Ds marg, after 1037*

1038* तेषु त्रिषु पुनारेषु जातेषु पुत्रजादयः ।
 तुरवोऽप्युत्तरेषु सर्वे प्रथमवर्धत ।
 गन्धर्वस्या तर्षयोक्तो धर्मरूप मुत्त प्रति ।
 नादमि पुनर्योक्तु धर्मो मात सुत्त प्रति ।

[(L 1) Gs पुत्रजोगतराजतु — (L 2) Ds प्रथमे
 वयवर्धत; Gs सर्वत्र च विवर्धित; Gs सर्वत्र सम. — (L 3)
 Ms गन्धर्वस्या; Ms 3 गन्धर्वस्या Da 'योक्तो पुनार्थ पुनरेव
 हि — (L 4) Ts Gs 4 Ms 3 मातु; Ts यात. Ds Ts
 Ms 4-3 मुत्ताप्रति — Lines 1 and 2 — (var) 1 102 1]

Colophon — *Mayer partan* Ts G M सभय (for
 आदि) — *Sub-partan* Ko 4 Ss 4 V 1 Bs Ds Ts
 सभय — *Adhy name* Ss Ks 4 Bs एतराष्ट्राणु (Ks 4
 'राष्ट्रो) त्वति; Ss 4 V 1 Bs 4 Da Ds Ds 4 विविध
 धर्मयुक्तो (Da विविधनीर्वा) पति, Gs एतराष्ट्राणुविदुर
 भय; Gs विदुरसभय; Ms पुत्रोत्पति — *Adhy no*
 (figures, words or both) Ko Da 102, Ks 103, Bs
 Ds 104, Dns 105, Ts 103, Ts 53, G M 51 (Gs 55).
 — *St la no* Da 86, Dns 32, Dns 39; Ms 43
 — *Aggrega's s la no* Dns 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुमी रक्षिभिर्मरतर्यभ ॥ ४

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५
तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६
तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७
तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किञ्चिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तान्श्वोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

G 1 4314
B 1 107 10
K 1 116 12

101

1 Ṣ1 K1 S om उवाच — °) K1 विप्र (for कर्म)
Ṣ1 धर्मपुत्रेण, Bsm धर्मराजेन (for कर्म ध°) Gs किं कृत्वा
कर्म धर्मो वै — °) Ks transp कस्य and शापा°, G1 2
कस्यापि शापात् Ṣ1 Ko ब्रह्मर्षि, K1 Bs Ds 3 विप्रर्षे, Ks
Dn1 ns D1 4 G2 4 °वे, Bs महर्षे, T1 विप्रर्षे, Gs Ms
धर्मज्ञ — °) = 27°, and 1 57 81° Ks °योनावतारित,
S (except T1 Gs) °योन्यामजा° (of v 1 27)

2 Ṣ1 K1 Ds S om. उवाच — °) Gs Ms नाम (for
इति) — °) S एकांतचारी वन्य (Gs °इय)श्च — °) Ṣ1
Ks सस्थित; T1 G1 2 विश्रु°, T2 Gs च श्रु°, Gs M च ध्रुव°
G4 5 सत्येन तपसि श्रुत — After 2, D4 (marg sec
m) S ins

1089* स तीर्थयात्रा विचरज्जगाम च यदृच्छया ।

सनिकुशानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।

तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स महासुनि ।

3 °) Ṣ1 K1 8 स चाश्रं, S स त्वाश्रं (Gs तस्याश्रं)
A few MSS °द्वारे — °) S महायशा — °) S (except
Ms) °बाहुस्थितो — °) S मौनव्रतसमन्वित

4 °) S केनचित्त्वथ कालेन — °) S तथा (for तस्मिन्)
N (except Ṣ1 K1) वर्तत (for तिष्ठ°) — °) Ks D4 Gs
M तदाश्रं, T G1-5 तस्याश्रं K1-4 Ṣs Bs Dn D1 5
°श्रममनुषां. — °) Hypermetric! Ds अनुसार्ग्य; Gs
अवार्यं T G1-5 M ते चोरा (for बहु°) Gs अनुसाधर्म-
माणास्ते (sio) — °) Ds पुरुषैर्भे — After 4, S ins

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्वामाहोप्त्रहारिण ।

5 °) S तस्मिन्नाव — °) Ṣ1 K (except Ko) Dn
D1 दस्यव° (for निद°) Ko M भयमोहिता; T G भय-
पीडिता — °) Ṣ1 बलात् (for भया°) Ṣ1 °वानुग; Ṣ
B D °वानाग° S अभितस्तत्र संलीनान्वलमन्वागमच्च तान्
6 °) Ds लीनेषु चैरेषु Ṣ1 °द्रथिनां, K1 °द्रथितो.
For 6°, S subst.

1091* ततः शीघ्रतरं राजस्तदा राजबलं महत् ।

यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः सशितप्रतः ।

— °) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 Gs by transp
तत्रापश्यस्ततो जग्मुस्) त मुनिं रक्षिणस्तु ते

7 °) S (except Gs) °स्तदा — °) Ṣ1 K1 तथात्यत,
Ko 4 Ṣ1 2 B1 3 यथावृत्तं, K2 3 तपस्यत; Gs दस्यु°, Gs
°युक्त Ds तपोबल — Dns om 7°ear — °) Ṣ1 K Ṣ
D (except Da Ds, Dns om) कतमेन — °) S मुनिस°
— °) K2 Bs Ds 4 गच्छेमहि; Bs °महि, S (except T1
Gs) °म वै — °) Ko 8 4 Ṣ1 B1 5 D (Dns om) Gs
यथा, T1 तथा

8 °) Ṣ1 K1 सोवद°, Ks 4 Ṣ1 B D अग्रवी°, G1 2
अवोच°, Gs ऊचिवान्; Ms sup lsn आह तान् Gs 3 इति
(for वा) Gs Ms 5 मुनिस्तान्प्रत्यभापत

9 °) N (except Ṣ1 K1) T1 G1-5 Ms °स्तमाश्रं
— °) Ṣ1 D (except Ds 4) लीनास्तान्, Gs वै लीनान्
— °) Ṣ1 K B Ds 4 तान्श्वोरान्, Ṣ1 Da Dn D1 5 T2
चौरास्तद्, T1 G Ms 5 चौरास्तद्, Ms 5 चौरास्ते

C 1 41.
L 1 101. 13

ततः शुद्धा सम्भवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
 संयम्यन्तं ततो राजे दस्युर्धैव न्यवेदयन् ॥ १०
 तं राजा मह तैश्वोरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
 न वध्ययावैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
 तवन्ते शूलमार्गेषु तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
 प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
 शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
 निगाहगेऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाम्युपागमत् ।
 धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ १३

शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
 संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
 ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
 दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्दिजोचमम् ।
 श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
 ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
 दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
 राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मात्रिभिः ।
 प्रसादयामास तदा शूलस्यमृषिसत्तमम् ॥ १७

10 *) S (except Gs) तं (for पुन) — *) Ko : S B Ds : दस्युर्मर्षांश्च ; S चोर्ध्वं (Ts Gs : न)

11 *) Ks : महिते.. S transp तै and चोरे N चोरेर — *) S अयदत् (for अन्व) Gs उपिताम् — *) Ko B Ds : राजात (Ko 'त'); S Ls Gs Ms : राजत ; T Gs : Ms : राजते Ss Bim Da Dn Ds : न रक्षिभिर्दर — *) Ms महायता

12 *) Ds Dn Ds : शूल आ — *) Ks Ms : 'मया — Ks (hapl.) om 12-13 — *) Ks अभिज' Ss B Da Ds : महाराज, S (except Ts Ms) 'पाल — *) Ds T Gs Ms : तान्यथा ; Ms सर्वत Ko धन पाशयपुष्प

13 Ks om 13^a (cf v 1 12) — *) Ks शूले स्थित स च — *) Ss Ks : Ds तदा ; Gs Ms अपि — *) Ds महारि Gs 'द्वारस्तदा राजा — *) Dn Ds : नाम् (Ds 'न्य' वयत — Gs Ms (1 hapl.) om 15^a — *) Ts Da Ds Ms : स ; Ts Gs : ये (for च) — *) Ds महशोषय

14 *) Ts शूलेन — *) Ss Ko : Da तत, S (except Ms) तदा (for तप) — *) Ss K Ss Da रूपवोध Ss B Da Dn Ds : मुपायन्यमान्विता ; Gs Ms : अपतो अतपय — After 14, S (except Gs Ms) : 109

15^a 2^a तु विना रूपयन्त आधमग्याध स तदा ।

15 *) Ks सम्पर्वत ; Ss रूपयन्त, B (except Ds) D (except Ds) मरियत् तु Ko S B D आरत ; Ks : मर्यत (for मर्य) — *) तमानि परमा तत (Ts Gs : 'ति) — After 15^a, S : 109

16^a 3^a अतश्चैव दोषेन गम्याति द्विगम्यत ।

[Gs शोभोति द्वि^a Ms 'त' अवगम्यातीति सत Ms शैव दोषेन गम्याति अतश्चैव (by transp)]

— Before 15^a, Ss ins 'अपि' ; Ds 'अपय ज', Gs 'अपय' — *) Ks 'शूलमि ते व' — *) Ss 'पानिति S न पापो (After 15, Ks : Ss 29 S tra

*) 'या' येनेष्ट समुप्राप्त शूले दुःखमय महत् ।
 [Ks दुःख महाभय]

On the other hand, S ins after 15

1095^a ततो द्विजवरधेष्ट सशय सुमहानिह ।
 ईदृशस्य द्विजधेष्ट उभे तपसि वर्तत ।

[(L 1) Gs : Ms : 'महानिह न — (L 2) Ms : वर्तते]

— After 1094^a, N (except Ks Bs Ds) ins. an additional Cophon with the foll details — Adhy. no Ko Da^a 103, Ks Ss : 107, Bs Dn Ds 105 (Dns 106) — A^a inegate s'loka no Dns 4320

16 Before 16, Ss Ks Ds : S (except Ms) ins वैशपायन ; Ko : Ss Da Dn Ds : वैश'व' — *) Gs Ms : तदोयाच महामाजन्तः तृपीन्सशितप्रतान् — *) Ks दोष स्वतः ; Ks : Bs Ds : 'त' 1^a ; T Gs : M (except Ms) 'मोक्ष Ss प्रयस्यामि ; Gs न.पद्या' ; Cd ns in text — *) Ds S (except Ts Gs : Ms) 'छते — After 16, Ks : S D S ins

1096^a त दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुविधेऽहति ।
 न्यवेदयन्त्या राजे यथा वृत्त न राशिय ।

[(L 1) S तच्छ्रुत्वा र' — (L 2) Ks तिथे' ; Ss अये' Ks तदा ; S ततो]
 Ds marg. cont.

1097^a श्रुत्वा च वचना तेषां शूलस्यमृषिसत्तमम् ।
 (cf 15 and v. 1)

17 *) Ks Ss Dn श्रुत्वा च (Ks तु) वचन तेषां ; S ताना तु च (S च दि) तथा (Ts तदा ; Gs यथा) तु

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
 प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
 एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
 कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
 अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चर्क्य ह ।
 अशक्तुवंशं निष्कण्ठं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
 स तथान्तर्गतैर्नैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
 स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
 अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
 स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।

आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वापालभत प्रभुः ॥ २२
 किं नु तदुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
 यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
 शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३
 धर्म उवाच ।
 पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ।
 कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४
 अणीमाण्डव्य उवाच ।
 अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
 शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C 1 433 9
B 1 108. 16
K 1 117 17

— °) Ks Ns Dn Ds S निश्चित्य, Bs सगस्य T1 बहु (for सह) B Da Ds 4 बहुभि (for मन्त्रि)

18 Before 18, N ins राजोवाच, S राजा — °) T2 मया तु कृ, G (except Gs 6) Ms मया च कृ T1 Gs पापाद्; T2 G1 2 4 5 Ms पाप (for मोहा) — °) Ks Ns Gs मुनि; Gs Ms द्विज — °) S1 K1 स्वा तदह; K2 स्वामन्त्रा; S त्वां (G1 2 स्वा) विप्रैर्द्र — G1 om 18^a-19^a

19 G1 om 19^a (of v 1 18) — Before 19, Ns Ds (marg) ins वैश उ, S (G1 om) वैश — °) Gs 6 'सदा S1 Ko 2 3 Ds 5 राज्ञ — °) Ds 'रोहपि; Gs Ms 'रोत्तदा — °) Ns Bim D (except Ds 4 5) 'प्रसाद

20 °) S (except Gs) तु (for च) — °) S1 Gs त शू S1 K1 2 4 Ds नि (Ks चि) चर्क्य ह, S (except Gs) विनिष्कृत्य च Ko तत शूल चर्क्य ह — °) N1 न श, Ds 'वस्तु, S (except Gs) 'वतो — °) Ds T2 Ms शूलमूल S1 K1 मूलेस्य; Gs 'लेन; Ms 5 'लेथ T2 तु; G1 4-5 Ms 6-8 च (for स) Ko चाछिनत्, T2 G M 'च्छिदु T1 शूलमूलमच्छिदु

21 °) N1 तदतर्ग — After 21^{ab}, S ins

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।

पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L 2) T Gs 'जनभारस्या; Ms 8 'जनहारस्या]
 — °) N B D (except Ds) तेनातितप Da लोक
 — °) Da दुर्लभ — °) S1 Ko 1 आणी; Ks 4 Bsm 6 Da1 Dns (? Cd) अणि; Ns शूल S तमाहुराणिमांडव्य (Gs 'व्य) — °) Ko 2 लोके स. Ko N1 8 पप्रये, Ns B D गीयते S इति धर्मे (T2 Gs 5 'मं) रत मुनि (G1 'नि).

22 °) Ks गत्वाथ (for स गत्वा) S गत्वा सयम (T2 Gs 6 'मि) नीं विप्रो — °) Dn D1 परमात्मवित् — °) S

धर्म धर्मभृतां श्रेष्ठ — °) Ks 4 Ns 'लभत, Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानच, T2 Gs 6 M पर्यु (Gs 'यं) पालय. तानघ; G1 2 4 5 पर्युच्छत्तदानघ

23 °) Ko 2 N1 2 Da तदुष्कर S1 तत्किं न दुष्कर, Ds किं नु ते दु, S किं मया तत्कृत (G1 कृतं यावत्कृत) — °) S ध (Gs क) मपापफलोदय (Ms 8 धर्मे ब्रूहि यथातथ) — °) S येनेद प्राप्तवानस्मि तु खमप्रतिम भुवि — °) Ks N1 2 मे सर्व, Ks 4 तत्त्वेन S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन

24 S1 K1 T1 G1 3 Ms 6 8 धर्म, Ds धर्मराज उ, T2 Gs 5 यम, Gs धर्मराज, M7 धर्मराजा — °) S1 पतंगिना तु; Ko 2 4 Ds पतंगिकाया; K1 'गिनां च, Ks शलभस्य तु, Dn D1 4 5 'गिकाना; Gs 5 'गमानां K (except K1) Ds पुच्छे तु — °) T1 इपिकास्तु, T2 G1 2 4 5 Ms 6-8 इपीका स्वत् (G1 4 'कास्वत्-), Gs इपि कास्वत्; Gs इपीकास्व, Ms इपीका त्व Gs Ms समादध (for प्रवे) — °) S1 K1 तत् (for ते) S अहिसकाना धर्मश् तेनेद (Gs हिसया, G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, Ks Ns Ds (marg sec m) ins

1099* स्वल्पमेव यथा दत्त दान बहुगुण भवेत् ।

अधर्म एव विप्रपे बहुदुःखफलप्रद ।
 (This st is missing in the Calo ed., but is found in Bomb and Kumbh ed !)

— Dns S (except Gs Ms) ins after 24 Ds ins after 1099*

1100* आणिमाण्डव्य ।

कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।

तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे स्वया कृतम् ।

25 D1 Gs 5 Ms om अणीमा उ S1 K1 आणी माडव्य, Ks श्रीमांडव्य उ, Ks Da1 Dns अणि उ,

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
 नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
 प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
 दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
 अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
 मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
 अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
 तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
 द्वारतोरणनिर्युहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ।
 प्रासादशतसंवाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनखण्डेषु वापीपङ्खलसानुषु ।
 काननेषु च रम्येषु विजहृमुदिता जनाः ॥ ९
 उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
 विस्पर्धमाना व्यचरन्तथा सिद्धिर्पिचारणैः ।
 नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
 तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
 कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
 भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
 बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
 स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

C 1 4350
B 1 109 14
K 1 118. 14

'आप्यवर्धत, S 'श्रोपकीर्यते (G1 'शोभते, Gs 'जीव्यते)
 — ^b) S (except G2 & Ms-8) 'व्यपि — After 4, T
 G1.2.5 Ms.8 read 10th.

5 ^a) Ds देशे; Gs कश्चित्

6 S reads 6-7 after 10th — ^a) Ko N B D (except
 Ds) धर्मक्रियायज्ञ (Da1 'ज्ञान)शीला; Ks 'यज्ञशीला; S
 दानधर्मक्रियायुक्ता — ^b) Ko N B D (except Ds)
 सत्यव्रत (Ns 'धर्म)परा — After 6th, Da1 reads 7th
 — ^c) Ds S (except T1 G1) अन्योन्य (of 7th) — ^d) S
 वर्धते स Ns तत (for प्रजा) Ks T2 Gs.4 तथा,
 Ns प्रजा

7 For sequence of S of. v l. 6 — ^a) Da
 कामक्रोध — ^b) Ns B D नरा, S प्रजा Da1 reads 7th
 after 6th — ^c) K N B1 2.5 Da Dn Ds 'भ्यनदत (Ks
 'भिनदति, Ks 'भिनदत); Bs D1 & T G1 2.5 Ms 'भ्यवर्तत,
 Ds 'भिनदतो, Gs 'भ्यनदस्तु, Gs 'भिवर्धत; Gs Ms-8
 'भ्यनदस्ता, Ms 'भ्यनुप्राह्या — ^d) S ब्रह्मोत्तरम् (G1
 ब्राह्मणोक्तम्), Cd as in text Ns Bs T Gs अवर्धत

8 Da1 om 8th — ^a) Ks S 'दधिसकाश. — ^b) S1
 K1 Ns च, N1 तु (for वै) S 'र बह्वशोभत — ^c) S
 छन्नमभ्र (T2 'भ्र व्योम; G1.5 Ms 'मभ्र; Gs 'भ्र भूयो,
 Ms-8 छिन्नमभ्र)धनैरिव

9 ^a) S नदीपादपखण्डेषु (Ms-8 'गण्डेषु) — ^b) Ks
 वापीपुलिन; T1 G1.2.5 M 'सेतुषु, T2 G2 4.5 वापीकृपा-
 दिवल्गुषु Cd mentions पखल — ^c) N1 सुरम्येषु, Ds
 च वप्रे, S (Gs missing) विचित्रे (Gs.5 च चित्रे, Gs Ms
 च दिव्ये) — ^d) Ks प्रजा. (for जना.) S विहरति
 स कीरघा

10 ^b) N1.2 B D (except Ds) S (except Gs) तथा

— ^{ed}) Ko 4 Bs विहरन्, K1-3 व्यहरन् Bs.6 Da D1 4
 तदा N2 Bs Dn D1 देवर्षि S स्पर्धमानाश्च दृश्यते
 चारणर्षिसमागमे — After 10th, S reads 6-7 — Gs 4.5
 Ms-8 om 10th, while T G1 2.5 Ms.8 read it after
 4 — ^f) T G1.2.5 न काचिद् (G1 कापि; Gs चापि)
 विधवाभवत्

11 ^a) Ks हृष्टा; Ks हृष्टे, G1.2 4 श्रेष्ठे (for रम्ये) T
 Gs 5 M 'पदश्रेष्ठे; Gs 'वरश्रेष्ठे — ^b) Ks.4 बभूवु (for
 बह) S1 वृता N1.2 B D कुरुभिर्बहुली (N1 'भि)कृते,
 S भीष्मेण विधिना कृता. — ^c) S1 K Ns 'सभावप्रा,
 Dns 'सभावीथी, Gs 'महावप्रा, Ms 'प्रपासवा — ^d) K1.2
 Bs Da Ds G (except G1.5) तदा. — After 11th,
 N ins

1104* बभूवु सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्प्राप्ते सदोत्सवा ।

[S1 K (except Ks) Ns Bs 6 Ds बभूव S1 K1 Ns
 चार्द्धिभाजित्य, Ko 2 4 ऋद्धिभाजित्य, Ks ऋद्धितो नित्य,
 Bs 6 Ds 'युत S1 K Ns महोत्सव; Bs 6 Ds सदोत्सव]
 — S (which om 11th) ins after 11th

1105* स्वाहाकारै स्वधाभिश्च सनिवास कुरुपित ।

[T1 Ms स निवा. T1 कुरुवपि; Gs कुरुविति, Gs सुर
 क्षित, Ms-8 कुरुवित Gs 4 5 'श्च निवासा समलकृता]
 — ^c) N1 2 B D (except Ds) धर्मतो (for शास्त्र)

12 ^a) S परमोपेतो (for रम) — ^b) S1 चित्रयूप*,
 Ks 'शताकुल, Ns चित्य, S यूप (Gs 5 'पै) चैत्यवनध्वजै
 (T1 'वरद्विजै, G1 'वज्रै सदा; Gs 'धनुर्मुजै) — ^c) S
 प्रमृज्य (M 'द्य) (for स देश) — ^d) Ko Ns प्रमृधा
 भिप्रवर्धित, Ks समृद्याभिप्रवर्धित, Ks 4 प्रमृज्याभिप्र*,
 N1.2 प्रामृद्याभिप्र; B Dn विमृज्याभिप्र, Da Ds 4 विमृधा
 भिप्रवर्धित. (Da1 'र्तित), D1 विमृज्याभिप्र, Ds समृद्धा

॥१॥

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
 क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमागणां महान्मनाम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोन्सवाः ॥ १३
 गृहेषु वृन्मुल्यानां पौराणां च नराधिप ।
 दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
 जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
 संस्कारः संस्कृतान्मे तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
 धनुर्वेदेऽध्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
 इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चमाः ॥ १८
 पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 अत्यन्वान्वलनानासीद्वृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
 त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

सप्त', S च्चराष्ट्र (G: 'ज') पर्यरक्षत (G: M: परिरक्षता;
 G: 'क्षते'; G: परिरक्षिता) — '1) B धमेण (for भीष्मे)
 — '1) B: D: T: G (except G: s) 'पर्वत

13 '1) S यन्मिनां (for नदा') — '1) S: B D
 परमो (S: D: सततो) मुका: 'परमोत्पया .

14 '1) Da जनाधिप — '1) S: Ko: s: D: सवत

15 '1) ' महायता — Between 15 and 16, S
 reads 21, 22 and 23, in a different sequence and
 with some — 1 and additional s' as shown
 below — S ins after 15 Da (marg etc s: , om
 line 1-5, 7, 8, 12-18), after 20

1106* वैदिराज्येने युक्ते नीतिनाम्नेषु पारग ।
 भीष्मेण राजा भीरवो धनराष्ट्रोऽभिप्रेषित ।

(cf 17) { भवुर्देऽध्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च ।
 अर्थप्रमं प्रयागामु विद्यामु विद्यामु च । [5]
 गत पार मदा पाण्डुनादा मेनापनि दृष्ट ।

(23) { धनराष्ट्रस्य यक्षुष्टाद्वान्य न प्रत्यवपत्त ।
 अदरवाच विदुर पाण्डुभागीन्महीपति ।
 शमागो भवुर्देऽध्व पार प्व यन्मिना ।
 प्रमेत सवंप्रमांतां भीष्मेण विदुर दृष्ट । [10]
 सपराज्जाभेतापतो बुद्धिमेधापदयुया ।
 भाविनाममुक्तेन सप येद्वेने जगत् ।

(21) { प्राष्ट नतवर्षिण भीष्मेण पुनरात्ता ।
 गतो विषया मयु मरिदे परिपट्यते ।

(5) { श्रीमत्पा धीरम् श्रीनां देवानां गुणाद्वान्यम् । [15]
 भीष्मो धनराष्ट्रो मेष्ट पुराणां गणराष्ट्रम् ।
 ते गत काययोगेन वृमास जगमेव ।
 अथपेन महाराजो नन्दवन्त मुह्यन्तम् ।

(L 1) T: G: s: मुका, and पारगा — (L 2) T:
 (s: चर्मणि) — (L 4) T: G: s: 'दां भीष्मिनामे च पारगा
 — (L 5) — (L 7) T: M: 'मुका:; G: s: 'भुवा:; G: s:

'सुप्मान्ता' — (L 8) G: M वरणवाच (of 23*), G:
 रक्षापरक्ष — (L 11) D: 'मेघायुतो; T: G: s: 'घापरो;
 G: 'घापपुर — (L 13) T: समीह्य (for भीष्मे)]

16 '1) G: सस्कार T: सुहृताश्च (for सक्) S:
 'ताम्रा S (except M: s) वै (for तु) — '1) S वृत्ते (T:
 G: M: (sup lin.) मते) रक्ष्ययनेन च — '1) G: s:
 समस्या — '1) S (except T: G: M: s) यौवने

17 In S this st is repeated (of 1106*)
 — '1) S: 'दे च वृष्टे; S: G: s: 'दे च वृ'; Da Dn D:
 'दे च वेदे च; D: 'दे च वृष्टे — '1) G: तथा युद्धे — '1) Ko
 B: Dn T G (except G: s) M: s: 'दाक्षेण M: s:
 अनेषु विविधेषु च

18 Ko om 18 — '1) K: s: नानाशास्त्रेषु; G:
 'शित्वायु S: चाभित; K: वा:; S: B Da D: s: वा
 विभो; S: 'वि'; Dn D: s: योषिता; S चान्विता — '1) T:
 G (except G: s) 'गुदाय — '1) S: K: s: S: B:
 (except B: s) Dn D: s: s: T: G: s: s: Arjp 'निक्षया;
 Da: T: 'विषय G: सवंप्रवृत्तविषयम्

19 S transp 19^{ab} and 19^{cd} — '1) S: B: D:
 (except D: s) M: s: नरेण K: B: s: 'व्योष्यधि'; G: s: M:
 'व्यो ताधि' — '1) S: अत्यर्थ; Ko: s: अत्यर्थ; S: B D:
 अत्यर्थो; S: अतीव S: 'वातामी' — '1) B: D: s: 'दो
 महानि , S: 'द्वेषिषामुत्त

20 '1) S: प्राणी (G: 'नि) (for बहिर्) — '1) Ko
 तथा; S: B D तथा (for ततो) S: 'निषो दि धर्म्य (G:
 'ज) — '1) D: धर्म्य S: गुप्ता धैव (G: धर्म) गति
 गत Ed mentions परम (=पार) — After 20, D:
 (marg etc s:) ins lines 6, 9-11 of 1106* (cf v 1
 15). — 4 ins after 20 D: (marg etc s:), after 23:

1107* अथ मुधाय विमेष्यो यादवस्य महीपते ।
 स्वर्पायनवपतां सुतां गामरागामुत्त ।
 मुदाय्य च वनपायी गामपाराधिपते गुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
 प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
 ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
 वीरस्त्रनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।

सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
 धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्माद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
 करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
 अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
 रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्धिर्महात्मभिः ।

नोत्सादमगमचेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
 मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
 समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
 वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

C 1 4366
B 1 110 4
K. 1 119 4

सुतां च मद्राजस्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 [(L 1) Cf 1 103 9 Gs Ms s देवकस्य (for याद)]
 After the above, D₄ reads 1108*

21 For S of v 1 15 — “) Da भारत (for शतनोर्) — “) Ś1 सर्वलोकेषु

22 For S of v 1 15 — “) K₁ वनितानां (for वीर) — “) Some MSS “जगल (of v 1 1 102 1) — “) Ko s “धर्मभूतां

23 For S of v 1 15 — “) Ko “चक्षुष्मान् — “) K₄ transp राज्य and न — “) K₄ B Arjp (hypermetrio) पारशवत्वाच्च (B₁ “त्वाद्), N₁ s Dn D₁ s पारसवत्वाद् (D₄ “त्वाच्च), D₂ दासवत्वा, Nilp (“apapāṭha”) Cd as in text — “) Ko s D₅ पाण्डुश्चासी, K₁-s N₁s Da पाण्डुस्वासी N₁s B Dn D₁ s राजा पाण्डुर्वभूव ह — After 23, D₄ (marg seo m) ins 1107*, which is followed by 1108* below — K₄ Dn D₁ ins after 23 Da, before the first st of the foll. adhy D₄, after 1107*

1108* कदाचिदय गाङ्गेय सर्वनीतिविशारदः ।

विदुर धर्मतत्त्वज्ञ वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins चैव — (L 1) K₄ “नीतिविदां वर, Dn D₁ s “तिमतां वर — (L 2) D₄ तत्त्वधर्मज्ञ]

— D₂ ins after 23

1109* तत काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om in S — Sub-parvan Ko 2-4 N₁ s B D₄ s संभव — Adhy name Ś1 K₁ प्रकृतिप्रसाद,

Ks कुरुजाज्यानुवर्णन, N₁ s पाण्डुराज्याभिपेक्ष — Adhy no (figures, words or both) Ko Da₁ 105, B₁ Dn₁ D₄ 107, Dns 108 — S’loka no Dn 26, Ms 22 — Aggregate s’loka no Dns 4363

103

1 Before 1, Da ins 1108* (of v 1 1 102 23) — Ś1 K₁ S om उवाच (T₁ om, the ref) — “) G₁ s समुदितैर् Ko N₁ s Gs Ms सर्वम्, N₁ s B D₄ s सर्वैर्, Da सौम्य, T G Ms s-3 नित्यम् (for सम्यग्) — After 1^{ab}, D₁ reads 3^a-4^b — G₄ (hapl) om 1^a-2^d — “) Ś1 (sup lin as in text) अत्रत्यान्, N₁ s अभ्यन्यान्; N₁ s अनन्यान्, D₂ T₁ अभ्यन्यान् — “) T₁ “मादिराजभा”, T₂ “मपि भारत, G₂ s s M (except Ms) “धि (Ms sup lin “पि) राजभा”, G₄ “राजकान्

2 G₄ om 2 (of v 1 1) — “) N₁s Da₂ Dn D₁ पूर्व — “) G₂ s श्रीमद्भिश्च, M (except Ms) धर्मनित्यैर् — “) Ś1 नोत्सेधम्, Ko 1 s N₁s B₁ Da₁ नोच्छेद, K₂ Da₂ Dn D₁ नोत्सेद Ś1 K (except K₄) D₅ अधिगच्छेत; T₁ अगमघैन, G₂ s “मच्चैव — “) Ś1 K₁ “चिदपि, S (G₄ om) कथचिदि

3 For sequence of D₁ of v 1 1 — “) T₁ मया सत्ये च कृष्णेन — “) K₁ व्यासेन (for कृष्णे) — “) G₂ s सस्थापित कुल भू

4 For sequence of D₁ of v 1 1 — “) Ko-s B₁ D₅ Ms-s वर्धते B₁m भूय (for पुत्र) Da Dn D₁ s तच्चैतद्वर्धते भूय (D₄ पुत्र) — “) G₂ मया (for कुल) — “) D (except D₂ s) न सशय. (for विशे)

तथा मया विवातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
 श्रूयते यादवी कन्या 'अनुरूपा कुलस्य नः ।
 मुनलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
 कुलीना रूपवत्यथ नाथवत्यथ सर्वशः ।
 उचितार्थेन संवन्धे तेष्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
 मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
 संतानार्थं कुलस्यास्य यदा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

मवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
 तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्वितम् ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुवलात्मजाम् ।
 आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहर हरम् ।
 गान्धारीं किल पुत्राणां शतं लेभे वर शुभा ॥ ९

इति श्रुत्वा च तच्चेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
 ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
 अचक्षुरिति तत्रास्तीत्युलस्य विचारणा ।
 कुलं ख्यार्तिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
 ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
 गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
 आत्मानं दित्सितं चासं पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
 ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
 ब्रवन्ध नेत्रे स्वे राजन्यपतिव्रतपरायणा ।
 नात्यश्रीया पतिमहमित्वेवं कृतनिश्चया ॥ १३
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
 स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
 दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथाहं च परिच्छदम् ।
 पुनरायात्स्वनगर भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

5 *) Śi Ks गानु; Ks लनु; Ks-4 N B Da Da
 DLa T Gs 4s Ms वनु; Ds GLa Ms-4 वनु, Ds
 गानु — *) Ns मया (for तथा)

6 *) Dn Ds ता कन्या पुत्र स. — *) T Gs-4
 1' (except Ms) क्षत्रियर्षभा (Gs 'म'); Gs 'वंश

7 *) Gs यदा (for धीम) Ns B Da DLa इति मे
 (Ns इत्यहं) धीमते मति — *) T Gs 4s समानाया
 (Ts 'शु'), (Gs Ms समानार्थ)

8 Ks 'em उवाच (T om the rel) — *) Ms-4
 तस्मात् स

9 *) F1 S em उवाच — *) Ds विप्रेभ्यश्च हर Ds
 Tis; Gs हरि

10 *) *) Ks-4 Ns F1 Dn DLa शुश्राव (for शुश्रा
 व) Gs वरयितव्यम् (for वर स) — *) Ks दत्त (for
 ततो) F1 'दत्त' — After 10* (which=14*), Gs
 reverts to 14'-14' and then returns to 10*, repeats on
 14' and 14' in the proper place — *) Ns 4
 वर (for वर)

11 *) *) नगरी. — *) Śi tradit ख्यार्तिं कुरु
 1, 1, 1, 1 GLa इति, Ts 'र', Ts Gs 4s 'र' द्वि Ds
 दत्त्वा — *) Ts 1s द्वि Ts Ks Ds Ts च (for शु)
 1. समर्पय, 1. समर्पय — *) च (for शु)

12 *) F1 द्वि, 1. 1. 1. Ds Ds 4s च; 1. द्वि, 1.

Ds चापि — *) T Gs 4s Ms-4 ख्य' (for अच')
 — *) Ns इत्थित, Ts Gs द्विमत; Ts Gs 4s Ms 'ता';
 Gs 'त'; Ms-4 निदिता, C1 as in text Ks Ds Gs तकी;
 Ds चैव, T Gs-4 Ms तस्य — *) S विदुर्मातुष करिष

13 *) A few MSS पट्टमा Gs Ms (sup. in
 as in text) : 'मानाय — *) Śi K (except Ks)
 Ns D (except Ds) तदा (for शुभा) — *) Ds सा (for
 स्वे) T Gs 4s Ms-4 न पश्यामीति भर्तारं; Gs Ms न
 पश्यतीति भर्ता मे; Gs भर्तारं न प्रपश्यामि — *) = 17*
 S पश्यामास कभुषी — *) Śi नाम्नीधिय, Ko Ns नाम्य धये;
 Ks नाम्यदीप; Ks Dn DLa नाम्यमूया; Ns B 4s Ds Gs
 नाम्यनी; Ns नाम्यधी; Bim e नाम्यती; Ds Gs नाम्यनी;
 Ds नाम्यती; Ds नाम्यभू; Gs नाम्यधि; Gs corrupt

14 *) = 10*. — *) Ds S शुभ (for पुत्र) K
 'शिरामज' — *) Dn Ds यया (for पर) — *) S
 कीरय (Ms अरत) — After 14, N (except Ks) ins.

1110* तां यदा धृतराष्ट्राय ददौ परमापट्टमाम् ।
 भीष्मश्चानुमते येष विवाह समकारयत् ।

[(L 1) Śi Ks Ns तथा; Ns B (except B1) Ds 4 ततो]
 (except Ts), on the other hand, ins after 14

1111* ततो विवाह चरेत्परा मक्षत्रे मर्षममे ।

मौषमम् महाराजा शकुनि त्रिपदसं ।

15 Ts om. 15-16 — *) Ks शु; Ds Ts G Ms

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरुणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्थापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1 4388
B. 1 111 3
K. 1 120 3

(G₁ ३ च) (for स) G₂ तत्र (for वीरो) — ^b) K₂ स-
(for च) — M₂-s om 15^a-16^a — ^c) S (T₁ M₂-s
om) 'रागात् G₂ स (for स्व) — ^d) D₂s S (T₁
M₂-s om) परि'

16 T₁ M₂-s om 16 (of. v 1 15) — ^e)
N₁s गुरुणा

17 S (T₁ om line 1, M₂-s om lines 1-2) ins
before 17 (G₂, om lines 2-4, at the end of the adhy)

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।
अतिचाराद्गुण भीता भर्तुं सा समचिन्तयत् ।
सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समता ययौ ।
न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुं सा ववृते तदा ।

[(L 1) G₂ मृदा (for पतिं) — After line 1, G₂ ins
lines 1-2, 6-8 of 1113* — (L 2) G₂ व्यभिचारा'
— (L 3) M₂-s पुनराविनि' T₁ G₂ M (except M₂)
इयात् (for ययौ) — (L 4) M₂-s नाति- (for न हि)
M₂-s सदा]

— G₂ om 17 — ^a) N₂s तोपयामास तान्स' — ^b) = 13^a
Ś₁ Ko 1. ३ ३ कुरुन्पति (K₂ 'न्मर्तृ'परा', K₂ D₂ n₂ D₂
गुरुन्पतिपरा'; G₂ M₂ पत्नीव्रत' — ^d) S (G₂ om)
स्वजनान् (for सुव') T₂ G₂ न व्यकी', G₂ ३ नावकी'
— D₂ (marg sec m) S ins after 17 (G₂, om lines
3-5, after 1112*)

1113* तस्या सहोदरा कन्या पुनरेव ददौ दश ।
गान्धारराज सुवलो भीष्मेण वरितस्तदा ।
सत्यव्रतां सत्यसेना सुदेव्यां च सुसहिताम् ।
तेज श्रवां सुश्रवा च तथैव निकृतिं शुभाम् ।
शशुवां च दशार्णो च गान्धारीर्दश विश्रुता । [5]
एकाङ्गा प्रतिजग्राह दृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
तत शान्तनवो भीष्मो धनुष्कीतास्ततस्तत ।
अददाच्चुतराष्ट्राय राजपुत्री पर शतम् ।

[(L 1) M₂-s शुभा (for दश). — (L 2) M₂, s
सहितस्तदा — (L 3) D₂ G₂ M₂-s सुपेणां T₁ G₂ M₂, s
चार्यसहि'; T₂ G₂ चार्धस', G₁ missing, G₄ चामिसंज्ञितां
— (L 4) M तथोर्वी D₂ G₂ M तथा (for शुभाम्)
— (L 5) G₂ शशुवर्णा; G₂ शशूणा च M₂-s शशूणां चैव
दाशार्णा — (L 6) D₂ G₂ M₂-s चोपयेमे ता. (for
प्रति') — (L 7) G₂ धनु'प्रोत्स' — (L 8) D₂ M₂-s
आवहन्; G₂ आनयन्, G₄ M₂ आवहत्, G₂ आहरत् T₂
G₂ & M₂, s 'राष्ट्रस्य D₂ पर शतं, G₂ शत पर]

Colophon om in D₁ — Major parvan T₂ G M
सभव' (for आदि') — Sub-parvan Ko २. ३ N₁ २ B₂
D₂ T₁ सभव — Adhy name Ś₁ K₁ B₁ ३ ३ D₂ D₂ ३ ३
गान्धारी (D₂ 'र्या) विवाह; K₂ & N₁ ३ दृतराष्ट्रविवाह (K₂
'दृष्टवैवाहिक' — Adhy no (figures, words or both)
Ko Da₁ 106, B₁ D₂ D₂ 108 (D₂s 109), T₁ 105,
T₂ 55, G M 56 — S'loka no N₂ 20, D₂ 19, M₂
58 — Aggregate s'loka no D₂s 4382.

104

This adhy (with some variations and
omissions) forms passage No 43 of App I, a passage
interpolated in some N MSS after l 61 88 It is
worth noting that that passage agrees closest with
the constituted text and is alike free from the
interpolations of the vulgate text and of the
Southern recension

1 Ś₁ K₁ D₂ S om उवाच — ^a) Ś₁ K₂ N₂ D
(except D₂ 4. 5) T₂ 'णाप्रतिमा, N₁ G₂ 'णासदृशा

2 ^a) Ko २ D₂ 'त्वसेयाय, K₁ 'त्वसीवाय, K₂ B₂
पितृस्वसे', K₂ Da₁ D₂s पितृस्वसे', N₁ ३ B₁ ३ पितृ', N₂

प्रददौ इन्तिभोजाय मखा मख्ये महात्मने ॥ ३
 सा निष्कृता पितुर्गहे देवतातिथिपूजने ।
 उग्रं पथेचक्रोरं ब्राह्मणं संगितव्रतम् ॥ ४
 निगूढनिधयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमग्रं संगितात्मानं सर्वयत्नतोपयत् ॥ ५
 तस्य न प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्विवेक्षया ।
 अभिचाराभिसंयुक्तमवर्षाचय ता मुनिः ॥ ६
 यं यं देव त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
 कन्या सर्ता देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
 सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
 विसिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
 प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
 अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
 सहजं कवचं निभ्रतुण्डलोद्घोषिताननः ।
 अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विधुतः ॥ ११

'व्यमर्क', I 'मये', D.L.L.S. Ds विदुर्मर्णा', Ds
 'वर्षा' F.s Ss I Ds Ds मुना, S पुन (G. M
 तन) — *) 'मोने', T.s Gs मेना' B (except B)
 D (except Ds) भारत (for वीरं) — *) Ss Ks Ds
 Gs माया', H.s T Gs M भ्रम, G.s : उमाप्राप्ते; Gs
 उग्र — *) Ss : D.L.L.S. 'पल म; G (except Gs)
 'पल य Ks धर्मविदुः, Ks भारत, Ss Da मुनिः; Ds
 Ds मन्त्रमा'.

3 *) S भ्रमात्मय Ss Ko-1 Ds transp तां and
 कवचं — *) Ss Ks भ्रमात्मय; Ss I : १ भ्रमात्मय, B (m as
 in text) Da Da Ds शूरोनु, Ds भाषांनु, S भ्रा(T
 Gs उग्र; Gs : उग्रोऽनुग्रहकायया (G. M 'कायया')
 — *) S भ्रमात्मयिभोजाय शूरो मोनतये मुना (Gs
 मुना)

4 *) S Da Ds transp सा and निष्' Ko-1
 निष्कृता — *) Ss 'भोने, Ko Da Ds ब्राह्मणा; S
 ब्राह्मणविभोने — *) S तत्र (for वीरं) — *) Ss
 मरिच; H.s I Ds Ds कविता

5 *) Ts निगूढ' Gs as in text — *) S (except
 M-1) दुर्वासस इति य विदुः — *) Ts Gs : मुनि (for
 तन) A for M-1 नविता — *) Ss Ks Gs सर्वयत्
 — After 2, G (except Gs) in

1114° इणात्सर्वदिनित्यं स्वर्गं प्रयत्न मुना ।

मन्त्रमापद्धर्मान् मनुष्याणां दुषमा ।

स्वर्गाय कपरायने इति मन्त्रमुपयत् ।

6 *) Ts Gs M तन्म. मर्दे and म T.s :
 (1) (2) म मर्दे (1) मर्दे म Gs धर्म (for मन्त्र)
 G.s : मर्दे मर्दे मर्दे (for 'म; Gs म) — *) Ss
 H.s : मर्दे मर्दे; H.s : मर्दे मर्दे; Gs मर्दे; Gs :
 'मर्दे मर्दे' — *) Ss 'भ्रमात्मय' I (1) मुना (1)

मन्त्रिचैव (for भ्रम) — After 6, Gs : M -s ins

1115° अभिचारायुत तस्या आपष्ट भगवानृषि ।

[M-1 'चारमुतां तस्याममयीज्ञम्]

7 *) Da देवमोने स्व; Gs त्वमेतेन मुने — *) Ts
 'नाराधयिष्यसि — Das om 74 — *) Ss प्रसादायु,
 Ko 'सादाते, Ss Da Ds 'मावेन, Das 'दानेन, Gs Ms
 'सादाते — *) Ko राजपुत्रो; Ss : Da Ds तय पुत्रो; Ss
 राजि पुत्रो S (except Ts) जनिष्यते

8 *) Ss transp मा तु and तेन S मुनिना (for
 विप्रे) Ss : T G Ms : तस्य (Gs मय); Ss D (except
 Ds : 1) दुर्ता; Ms : तय (for तेन) Ss : D (except
 Ds : 1) 'द्वान्निता — After 8*, Gs : ins

1116° द्येऽस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती वन्यापि भारवरम् ।

— After 8, Ds (marg. 100) S ins

1117° ततो घनान्तरं कृत्वा स्वर्गं तपनगदा ।

उपतम्ये स तां वन्यां दधौ द्युष्टलोचनाम् ।

[(L 1) Ts G.s : मत्वा; Gs शिष्या Gs 'मातां
 — After line 1, G.s ins

1118° अयमीयं स्वमाताय दिव्यमूर्तिं च स्वयम् ।

— (L 2) Gs 'ये दृष्टा कन्यां स तां दृ']

9 *) Ks S (except G) मता — *) S विनयाय
 (for माता) Ss Ks Ds 'पाया — *) Ms : चामयकन्या
 — *) Ss F.s : transp दृष्टा and तय — After 9, S
 ins a passage of 16 lines given in App I (No 85),
 while S ins another passage of 21 lines given in the
 same App (No 85), Ds (marg. 100) in the
 latter passage of line 15 of the former

10 *) Ds Ds 'कर्ता; Cl as in text — *) S
 (except G Ms) पुत (for तत) S मन्त्राय तया मय
 — *) Ts G.s : पुत्री (for वीरं) S तत्र वीर समग्र

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
 दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
 गृहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
 तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः स्रतनन्दनः ॥ १४
 नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
 वसुना सह जातोऽयं वसुपेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
 आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
 तस्मिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
 कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
 उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
 कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९

स्वर्गं वर. — *) Ks आवद्धं Ko ४ बालो — १) Ko. 4
 Ds श्रियान्वित Ks देवराजश्रिया, S कुडलाम्यां समावृत
 11 ab) = 1 57 82% S1 कुडल (for कव). B1 Ds
 कुडलधो — *) G1 s Ms s सोजा N B (except Bs)
 Ds 4 T1 ततो, T2 G M तदा (for सुत) S वीर (for
 कर्ण) — *) Ns B Ds 4 लोकमहारथ. — S ins. after
 11 Ds (marg sec m), after 13^{ab}

1119* मञ्जुपां रत्नसंपूर्णा कर्णनामाभिसंज्ञिताम् ।

[Ds G1 'नाम्नाभि', T1 'नाम्ना समावृत, T2 Gs 4 'नाम्ना
 समाश्रिता, Gs कर्णबालाभि'; Gs 'सश्रिता (sup in
 कर्णबालसमाश्रिता)]

12 S transp 12 and 13 — *) N1 s B1.s.s D
 तस्य Ks Bs (by transp) कन्यात्व तस्या (Bs तस्य)
 — *) B Ds 4 तदै (B1.s 'दे')व भगवान् रवि. — *) N1 s
 D. वदतां, Bs ० Da Dn D1 s Ms तपता, T1 G1 s 4-s
 Ms-s वरद; T2 Gs Ms परम- — *) N1 s S पुनः, B
 Ds 4 प्रभुः (for तत) — After 12, N ins

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।

एकाम्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।

[(L 1) S1 देवी सा, Da त जात S1 देवमान; N1
 हतमान — (L 2) N1 B1 s Dns Ds एकाम्र N1 भूत्वा]

13 S transp 12 and 13 — *) S1 K Dn D1 s
 सा, Ns Ds तु (for त) G1.s 4 s 'माना कुमार त, Gs
 'माना पर तस्य — After 13^{ab}, Ds (marg sec m) ins
 1119* — *) Gs नदीमध्ये (for जले कुन्ती) N जं
 कुमार त जले कुन्ती महाबल

14 *) S1 Ko 1 महा; N1 s B D (except Da Ds)
 जले (for तदा) — *) S1 K1 कारयामास

15 *) B (except B1) Ds नामास्य चेद चक्राते (Da
 कुर्वते), Gs 'धेय चक्रतुस्ते — *) Ns B Ds 4 दपती तावुभौ
 (Bs transp दप and तावु) शिशो — *) S समावृ (Ms
 'ह')तोय वसुना वसुपेणेति नाम (T1 विश्रु)त (Gs समाप्य

तस्य सुहृदो वसुनामेति नामत) —

16 After 16^{ab}, N1.s ins

1121* लोके चैव हि विख्यात सर्वशस्त्रभृता वर ।

— *) Ks 'ष्ठतोयादा', Ks Ds आराधयत्तदा, N1 s उपस्पृश्य
 सदा, T1 अपृष्ठतामयादि, G1 ० 'पाच्चादि', Gs आपृष्ठ
 तावदा, Gs 4 s स पृष्ठ, Ms-s 'तापावादि', Cd as in
 text — *) S1 K1-s Ns च (for स) D (except
 Ds 4 s) उपातिष्ठत वी, S 'स्थे कृताञ्जलि'

17 *) T2 Gs अस्मिन् (for यस्मिन्) N तस्मिन्काले
 तु (K च) जपतः — *) T2 Gs s स धीर, G1 सवितु N
 तस्य वीरस्य धीमत — *) T Gs 4.s Ms.s-s 'णेभ्यो हि,
 G1.s Ms 'णयासीत्; Gs corrupt — *) S1 K1 4
 किंचिद्वस्तु, Ko 2 s Da Dn किंचिद्वस्तु, N1 s B Ds 4
 अपि प्राणान्, Ns वसु किंचिन्, Ds प्राणानपि (for तस्मिन्काले)
 S1 K N1.s Da Ds 4 महीपते; Dn महीतले (for महा)
 D1 किंचिद्वस्तुमतीतले. — After 17, Ds (marg sec m) s
 S ins a passage of 14 lines given in App I (No 60)

18 *) N (except Dn D1) शक्रो (for हन्द्रो)
 — *) Da1 Dn D1 भिक्षार्थी N समुपागमत् (Ks Ns
 B1.s ० Ds 'गत); T2 हरिवाहन — *) N कवच (for
 कुण्डले) — *) N फाल्गुनस्य हिते (N1 प्रिये) रत
 — After 18, Ms.s ins

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मन ।
 while Ds ins

1123* कर्णं [तु] कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलि ।
 (= (var) 19^{cd}), followed by 1125*

19 Before 19, Ds ins चैव — *) N स्व (Ns
 स) शरीरात्समुत्कृत्य (Ks N1 'मुत्सृज्य' — *) N स्व (S1
 Ko-s Ns Ds त; Bs ० स, Da2 च) निसर्गाज, Ms (sup
 in) ०-s रुधिरक्षित — *) T1 Ms ०-s 'र्णश्च, Gs 'र्णस्य,
 M 'र्णोभ्या N विप्ररूपाय शक्राय, Gs कर्णपादौ च द्वे छित्त्वा
 — *) N द्वौ कर्णं कृता — After 19, N ins

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विमित्तो वाक्यमत्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्तसि दृष्टः नन्तोऽनया न भविष्यति ॥ २०

पुरा नाम तु तस्यासीदसुपेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपमत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।

दुहिता कुन्तिभोजस कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभार्क्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेभ्युत्पन्नेनात्म कर्मणा ।
[१३ म प्रगृह्य तु १३ 'वेदे दृष्टं']
S (G: cū has 3-5) 109 after 19 D: (marg
r. m), after 1124* D: after 1123*
1125* अहो माहयमित्याह जनसा घामघो हसन् ।
त्रेयदानवपक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
त न पश्यामि यो क्षेत्यकर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन पर वृषु ददिष्टमि ।
कर्णे ।
दृष्टमि भगवद्वातां शक्तिं शत्रुनिर्दोषीम् ।
[(L. 1) D: 'मित्येतन्, D: G: 'मित्येष; G: M: s
'मित्येष; G: 'मित्युक्त्वा D: महमा D: M: s 'योहसन्
— (L. 3) C: s. 2: M: s 'यो ह' — (L. 4) T: G: M: s
दृष्टि (K: वृषु)]
G: cū

1125* नमोऽयममिहात्मानं सुगन्धधर ।

20 D: a c 29, D: (marg r. m) * (except G: s
i: s 'वे' — *) G: 'नाम' ३ ददौ नाति मुरपतिर (K: s
D: D: s. 1: v transp 'दो मुरपति नाति' — *) १३ K: s
S: s D: D: D: 'माहय' शिरमुत्ताह; K: D: D: s 'यपन
ये' मुत्ताह (D: D: 'नामुत्ताह'; I: s 'दमप्रीति' — *) S
'नय' नाहय' यमनी — *) T: 'मित्यमि; G: 'मित्यामि, G:
'येमा' T: 'म' M: s 'म' (for 'म') १३ K: s 'म' जेनुमिपति
न; K: s S: s 'म' जेनुमिपति कर्णे (S: s 'म' यदे); K: S:
I: s D: s 'म' यदे 'जेनु' (T: 'म' जेनु) 'मित्यमि, D: जेनु
मित्यमि 'म' यदे — *) K: s 'म' यदे, D: 'म' यदे, T: 'म'
यदे; C: s 'म' यदे (I: s 'मोऽयसा) — After 2, D:
(marg r. m) * (except G: s) for

1126* इत्येव ममोऽयं नमो मातामहोदधि ।

D: s. 1: m r. m y c 21,

1127* इत्युक्तवान्यदेव इत्येव दत्ता तु हसन् वै ।

21 *) G: s 'इत्यस' (for 'तु तस्य') N 'प्राह' नाम तस्य
प्रयितं (S: s B D: D: s 'कयितं') — *) N (except S:
K: s) 'हितो; T: G: s 'Me: s' 'श्रुत'; T: G: s 'M: s' 'स्मृत';
G: s 'श्रुति' — *) N 'कर्णो वैकर्तनश्चैव' (K: s 'तंनो नाम; D:
'नन्तेन') — *) S 'स तस्मात्कारणादिति' (T: s 'णादभूत्; G:
'दित', M: s 'दिह')

Colophon — Major paracan T: G: M 'समव' (for
आदि*) — Sub-paracan Sim Ko: s S: s B D: s
D: s T: s 'समव' — Adhy name Ko: s M: s 'कर्णोत्पत्ति';
K: s S: s D: s 'कर्णसमव' — Adhy no (figures, words
or both) K: s 114, B: s D: s D: s 109, D: s 107, D: s
110, T: s 106, T: s 56, G: M 57 — S'loka no D: s
31, M: s 44 — Aggregate sloka no D: s 4413

105

MSB G: s are hereafter both written by
a different hand

1 S: s K: s D: s 'Om' उवाच D: 'मृत' उवाच — *) K: s
S: s B: s D: s (except D: s) 'मायस्त्वगुणो'; S 'रूपमील' (G:
'अय सर्व' गुणो' — *) S: s 'धर्मोपाता; C: s as in text
S: s K: s 'महाप्रभा T: G: s M: s 'धर्मोपातेषु' श्रोत (T:
'दि'ना (G: s 'दोहिता; G: s 'निगिता); G: s M: s 'धर्मोपाता
नयंम' — *) K: s S: s B: s 'दृष्टा प्रमुक्तलोचना; 9 बुधी (T:
G: s M: s 'नि'साष्टे स्वयंवरे (G: s 'पतिव्या' — After 1,
K: s S: s B: s 'ins

1127* तां तु मेजन्विनीं यस्यां रूपमैवासाज्जिनीम् ।

नामृषयन्मार्धिया देविर्दगीव स्त्रीगुणैर्मुक्तम् ।

मय सा वृत्तिमोहन राजाहूय भगवियान् ।

विद्या भगवते दद्याद्दुहिता राजवत्तम ।

मय सा इष्टमप्यस्य मेधां सान्तां मनन्विनी । [८]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
 स तथा कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
 युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ३
 यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
 विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
 सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
 पाण्डोरथे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
 विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
 पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यसयन्त नरा भुवि ॥ ६
 कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्वलोत्साहसमन्वितः ।
 जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रून्नेकशः ॥ ७
 पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
 पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
 ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
 प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

Q. 1 4450
 B. 1 113. 28
 K. 1 122. 28

ददर्श राजशार्दूल पाण्डु भरतसत्तमम् ।

[(L 2) K₁ B₁ a. s. Dn D₁ 4 व्याघ्रवन् — (L 4) B₁ (as in text) सख्यवरा — (L 5) N₁ राजमध्यस्था, D₁ मध्यस्था K₁ 'ज्ञां महात्मनां. — (L 6) N₁ 'शार्दूल, Dn₁ नृपशा]

2 °) K₀ s. G₁ सिंहोरस्क, K₄ N₁ B D 'दृष्ट्वा' (D₁ 'दीर्घ') K₄ N₁ B D महोरस्क, S महा (G₁ वृष) स्कध — °) K₀ s. N₁ B₁ D T₁ G (except G₁ s) वृषभाक्षं S यश (G₀ मन) स्विनं — After 2^{ab}, S ins

1130* पतिं वदे महेष्वास पाण्डु कुन्ती यशस्विनी ।

[G₁ s 'स्विन]

— °d) S 'जाणामग्रतः स तथा वृत्. — For 1b, K₄ N₁ B D subst

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञा प्रच्छाद्य वै प्रभा ।

तिष्ठन्त राजसमितौ पुरदरमिवापरम् ।

त दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।

पाण्डु नरवर रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।

ततः कामपरीताङ्गी सकृत्पचलमानसा । [5]

श्रीढमाना स्रज कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समावृजत् ।

त निशम्य वृत्त पाण्डु कुन्त्या सर्वे नराधिपा ।

यथागत समाजमुर्गजैरथै रथैस्तथा ।

ततस्तस्या पिता राजजुह्वाहमकरोत्प्रभु ।

[(L 1) D₁ राज्ञा पौढोयवा विभो (sio) — (L 6) N₁ B₁ s. s. Da Dn₁ D₁ s समासजत् — (L 9) N₁ Dn D₁ विवाहम्]

3 S om 3^{ab} — °) D₁ समये (for स तथा) — °) S₁ K₄ Dn D₁ s 'नदन — °) S 'जे भरतश्चेष्ट (G₄ 'ष्ठ; G₅ 'ष्ठ)

For 4-7, K₄ N₁ B (B₁ om line 3) D (D₁ om line 1) subst a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App I (No 61) Particulars of the colophon are as

follows — Adhy name K₄ N₁ B Da D₁ s. s. कुन्ती विवाह — Adhy no B₁ Dn 110 (Dn₁ 111), Da₁ 108, D₁ s. 112 — S'loka no Dn 13 — Aggregate s'loka no Dn₁ 4470

4 For K₄ N₁ B D see above — °) Ko गत्वा, Cd यात्वा (as in text) — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App I, a surmise confirmed by his citing 7^{ab} in toto, of v 1 1 68 72

5 For K₄ N₁ B D of v 1 3 — °) G₁ सर्वराजन्यविं — °) G₁ s 'सदृशा — °) S₁ K₁ s परिक्रीय, S धनुष्क्रीता — °) S मद्रराजेश्वरात्मजा

6 For K₄ N₁ B D of v 1 3 Of 2^{ab} also — °) G₁ सिंहदृष्ट S महेष्वास (G₁ महास्कध) (for गज) — °) K₀ S वृषभाक्ष S₁ तपस्विन, T G₁ s Me-s यश — °) K₀ S दृष्ट्वा पाण्डु (by transp) K₁ T₁ 'व्याघ्र — °) K₀ विस्मयत K₁ (before corr) s नराधिपा

7 For K₄ N₁ B D of v 1 3 — Cd cites 7^{ab} in toto exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions, of v 1 4 — °) S (except G₁) तदा (for तत) — After 7^{ab}, S ins

1132* गोप्ता भरतवशस्य श्रीमान्सर्वास्त्रकोविद् ।

8 °) S₁ K₁ 'मागस्कृत; D₁ 'मार्गे ततो; G₁ 'मागस्कृता D₁ यात्वा, G₁ भू — °) S (except G₁) हता (M₁ sup in जिता as in text)

9 °) T G (except G₁ s) उपागृह्णा (T₁ 'हृ)त् For 1b D₁ subst. 11^a — °) K₄ B₁ s. s. Da D₁ पाण्डुना विविध — °d) Da 'शत्रूतां, Dn D₁ 'शत्रुता K₄ N₁ s B D₁ s 'जनसकुला, N₁ s 'शत', Da Dn D₁ 'रथ' S

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
 प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २०
 ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जहुः कुरुधनानि च ।
 ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
 इत्यभापन्त राजानो राजामाल्याश्च संगताः ।
 प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
 प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
 ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
 आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
 हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्टैरथाविकैः ।
 नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
 यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
 प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
 पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
 स तूर्यशतसंधानां भेरीणां च महास्वनैः ।
 हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

C. 1 4463
B. 1 113. 45
K. 1 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

21 $\tilde{N}1$ om 21^{ab} (of v l. 18) — Ms-s transp
 20 and 21 — ^a) $M7$ om 21^a $\tilde{S}1$ $K1$ पाण्डुना कुरु, S
 (M7 om) ये पूर्वं परं — ^b) S परधनानि — ^d) $\tilde{N}1$ B D
 करदी, S वशगा कृ

22 ^a) S राष्ट्राणि (for राजा) — ^b) $\tilde{N}1, 2$ B (except
 B₁) D₂ 4 राजपुत्राश्च, S भूमिपाला Ko सर्वदा — After
 22^{ab}, S ins

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादौ पृथग्विधे ।

[G₂ नवन् स्तवै Ms-s ते (for वै).]

— ^c) S प्रसन्नमनसो G₂ 6 भूवा, Ms-s हृष्टा — ^d) S
 घोधवा (T₁ G₂ 4 पार्थिवा) कुरुमि सह

23 ^a) $\tilde{S}1$ च स; K₁ स स, $\tilde{N}1, 2$ B D₂ 4 तमा (B₂
 'था)यात; Da Dn D₁ च त प्राप्त, S (except G₂ 6)
 प्रहृष्टार्था (Ms-s 'स्ते) — ^b) S (except Ms) 'पुर सरा
 — ^c) K₂ 3 ते सु (K₂ त्व)दूरम्, S ते त्व (G₂ 6 तु)दीर्घम्
 G₂ 6 इवायात — ^d) Ko Dn D₁ 'पुरालयात्; $\tilde{N}1, 2$ B
 (B₂ m as in text) D₂ 'पुराजना, D₂ 5 'पुरे (D₂ 'र)
 जना — ^e) N (except $\tilde{S}1$) हृष्टा लोक ($\tilde{N}1, 2$ 'का)
 (by transp)

24 ^a) $\tilde{S}1$ K 'यानै, $\tilde{N}2$ 'देश- G₂ 'वास — ^b) $\tilde{N}2$
 यानै (for रत्नैः) K₂ शुभै, $\tilde{N}1, 2$ D (except D₂ 4 s)

तदा; $\tilde{N}2$ अपि (for तथा) — ^d) Da 'रथयानैश्च, D₁ 2
 'रथपत्रैश्च $\tilde{S}1$ अश्वै (for उष्ट्रै) K $\tilde{N}2$ Da Dn D₁ त (K₁
 अ)थाविधे (D₁ 'श्वमि, Dn 'विमि; D₁ नृमि.), $\tilde{N}1, 2$ B
 D₂ 4 5 अजैस्तथा S अजाधिकाश्वसधानामुष्ट्रगोमहिपस्य च

25 ^b) MSS indiscriminately read कौसल्या and
 'श' Ko 2 B (except B₂) Da D₂ T₂ G₁-s M (except
 M₂) 'नंदि — ^c) G₂ तथार्ह Ko पूज

26 ^a) Dn D₁ 5 पुर — ^b) B₂ कृताखं; T₁ स्वराष्ट्र
 — ^c) B D (except Da₂ D₁) पुत्रमाश्रित्य $\tilde{S}1$ K₁ 2 4
 $\tilde{N}2$ भीष्मस्य, $\tilde{N}1$ B D₂ 4 5 गानेयो — ^d) $\tilde{S}1$ K₁ 2 अश्रु
 म (K₂ न्य)वर्तत, $\tilde{N}1$ B D₂ 4 5 ण्यपातयत्; $\tilde{N}2$ 'ण्यवर्तत.

27 ^a) K₂ S 'सद्यैश्च (G₁ 'घोषैश्च, Ms 'सद्यैस्ते); $\tilde{N}1$
 B₂ 6 Dn D₁ 2 4 'श्रान्ता; B₂ Da D₂ 'सल्याना — ^c) Ko
 $\tilde{N}2$ Da S सर्वभूतानि $\tilde{S}1$ K₁-s हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि

Colophon om in S — Sub-parvan $\tilde{S}1$ K₁ 2 4 $\tilde{N}1$
 B₂ Da Dn₁ n₂ D₁ 5 सम्य — Adhy name Ko 8 $\tilde{N}1$ 2
 B₁ पाण्डुदिविजय, B₂ 5 6 D₂ 4 पाण्डुविजय — Adhy no
 (figures, words or both) Ko 108, B₁ Dn D₂ 111
 (Dn₂ 112), Da₁ 109 — S'loka no Da₁ 46, Dn
 44 (Dn₂ 45), Ms 28

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
 रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
 ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।

विवाहं कास्यामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
 तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
 पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

C. 1 4482
 B. 1 114 14
 K. 1 120 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

(which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy 106-108 and 109-114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother. S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together. The turning point in the rearrangement in S is adhy 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S, the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence of S

1 106 11

109 5-end

Colophon

110

111 1-11 (+1177*)

111. 18-21

106 12-end

Colophon

107 1-8 (+1135*)

111 12-17 (+1181*)

111 22-end

112

Colophon

113 1-37^{ab} (+1197*)

Colophon

113 38-end

114 1-7

107 9-24

114 8-14

107 25-end

Colophon

App I, No 63 (*Duṣṣ'atopatti*)

Colophon

108

Colophon

114 15 ff

(N B—S om 1 109 1-4 and 1 113 37^{ed})

12 For sequence see above. Before 12, T₁ G₂-4 ins वैश — ^a) G₅ तत् (for अथ) Ko 2 4 N B₅ D₂ n₅ D₅ पारसवीं, K₂ सवां; T₂ (*sup lsn*) G₅ वशीं, Cd as in text — ^b) T G₂ 4 स महात्मन — After 12^{ab}, D₁ reads 14^{ab} — ^a) B₅ तां, D₅ स; G₅ वि (for स)

13 G₁ om 13 — ^b) N₂ B₂ s m D (except D₂ 4 5) आनीय Ko 2 4 N₁ 2 D₂ D₂ D₁ 2 T₂ भरतर्षभ (Ko 2 T₂ म); B₅ D₅ G₂ M₅ र्षभ — ^a) K₁ B₁ महीपते, K₂ D₂ D₁ मते, B₅ T G₂ 4 M (except M₅) त्मन

14 M₁ om 14^{ab} For D₁ of v l 12 — ^a) Ko om च — ^b) K₂ 4 N D₂ नन्दन

Colophon om in G₂ G₁ missing — Major parvan T₂ G₂ 4-8 M समव (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ K₁-4 N B D₂ D₂ D₁-4 T₁ संभव — Adhy name Ko विदुरवैवाहिक, N₁ 2 विदुरपरिणय ;

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
 अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
 श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
 उदरस्यात्मनः स्वैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
 अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
 सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
 ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्टीलेव संहता ।
 द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्सृष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
 अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
 तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
 ततोऽब्रवीत्सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
 सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
 दुःखेन परमेणोदमुदरं पातितं मया ॥ १५
 शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
 इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौवलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
 घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
 शीताभिरद्भिरष्टीलामिमां च परिपिञ्चत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्टीला *अभवच्छतधा तदा ।
 अङ्गुष्ठपूर्वमात्राणां गर्माणां पृथगेव तु ॥ १९

C 1 4501
B 1 115 20
K 1 129 28

which is followed by 1 111 12-17 (of v 1 1 106 11)

9 S reads 9-24 after 1 114 7 (of v 1 1 106 11) — a) Da 'द्वयं भर्तुं', S 'रे द्वितीये तु (M-त्र) — b) Ś1 'मावहत्', B₂ 'मास्थित' S गांधार्या उदरं महत् — D₂ om 9^{ad} — c) S न च (T₁ हि) प्र(T₂ G₂ s प्रा)जायत तदा (G₂ 'था)

10 a) G₄ 'सुत राजन् — c) G₂ 'स्यात्मना, M₂-s 'स्यात्मना G₂ s s M₂-s धैर्य — d) D₂ 'लभ्य स्वर्चित', S 'लभ्य च सौवली (T₁ सुव्रत, T₂ G₂ s s सौवला, M₂ 'sup lin सुव्रता).

11 a) S कौरव्य(M₂-s 'व)स्यापरिज्ञात (M₂ s 'ता) — b) B₂ तदा, S स्वयं (for तत) — c) K (except K₄) D₂ s D₂ स्तोदरं; S ड' Ś1 K Da₁ D₂ s ताडयामास, Dn D₁ घात', M₂-s पाट' (of v 1 15) — d) Ko दु खर्कशिता, S शोकमूर्च्छि(G₂ 'कर्शि)ता

12 b) B₂ लोहात्मानेव (m as in text) S साष्टीला जनमेजय — c) D₂ द्वे वर्षे (for द्विवर्ष) Ś1 K₁ 'हता, K₂ N₁ s Da₁ Dn₁ T₁ G₂ M₂ s 'भृता; N₂ 'हिता, B₁ 'हिता — d) D₂ समुत्सृष्ट

13 a) S ततो द्वे' Ś1 राज्ञ (sup lin as in text), S राजन् (for ज्ञात्वा) — b) B₂ त्वरित K₂ s N₁ s B₂ 'पागत S आजगाम यदृच्छया — c) K₁ स ता (by transp), K₂ s B₂ S ता च; D₂ स तु D₂ तामप्रतो मासपेशी — d) S वदता व'

14 a) D₂ तत्राप्रवीव — c) G₂ चात्मना कृतं S सर्व

(for सत्य) — a) K₂ s सुमहर्षये

15 Before 15, B D (except D₂ s) ins गान्धार्या-वाच — b) K₁ ज्ञात्वा (for श्रु) — c) N₂ एव (for इव) — d) Ko 1 ताडित, K₂ M₂-s पाटि', Dn D₁ s घाति' (of v 1 11) Ś1 ताडितमुदरं मया

16 b) N₁ s B₂ m om Da वरो दत्त (for वितीर्णं मे) K₂ s D₁ पुरा त्वया (by transp) S दत्तवानसि मे प्रभो — c) Ś1 K₁ सा (for मे) Da इय च मांसपेशी मे; S इय मांसमयी पेशी — d) S मे (for वै)

17 Ś1 K₁ S om. उवाच — a) S एतावदेतद्गंधारि — c) Ś1 K₂ s N₁ कुतोवरे; K₁ 'प(sup lin 'वरि, K₄ 'परे; S कदाचन.

18 a) K (except K₁) N₁ B (B₁ m as in text) Dn₁ m D₂ G₂ (sup lin as in text) M₂ (sup lin) कुमशतं — b) S क्षिप्रमानीयतामिति (T₂ आनाद्य तु महानृपि) — N (except N₁, for K₂ see below) ins after 18^{ab} (Ś1, after 18)

1136* स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[= (var) 21^{ad} B₁ (m as in text) Da अनुगु', Dn D₁ सुगुप्तेषु च; D₂ स्वेन शु' K₂ विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषत]

— T₂ om 18^c-20^b — a) K₁ परिपिच वै, K₂ M₂ 'पिच्यता, K₄ N₁ s Dn D₁ 'पिच्य, B (except B₂) Da D₂ s 'पेचय, M₂-s 'पचता (sio) D₂ हमां परिनिपिचता — After 18, B₁ ins 1136*

19 T₂ om 19 (of v 1 18) K₂ om 19^{ab} Ś1 K₁

एताधिष्ठितं पूर्णं यथायोगं विशां पने ।
 मामपेक्षान्ता राजन्क्रमशः कालपर्ययान् ॥ २०
 तन्तान्तेषु कुण्डेषु गर्भान्वडधे तदा ।
 त्वनुगतेषु देवेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
 शशास चैनं भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
 विषद्वनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौवलीम् ॥ २२

Da : ६ om त्वाच — *) S (except G1, Ts om)
 सविष्य' N (Ks om) त्वाहि (Ks 'ह) त्वा, S (Ts om)
 ह (G1 ह) त्वाहि — *) N (Ks om) दम्प्य तत्तपा (B Da
 Da : दम्प्य), ६ (Ts om) दम्प्य तत्तपा (Ms by transp
 तत्तपा दम्प्य) — *) G1 : 'मातामा' — *) Ts Ms :
 'मा' तु (Ts : च) दम्प्य दम्प्य; G Ms : 'मा' पुनरेव तु
 20 Ts om 20st (cf v 1 18) — *) ६ Ks : B
 Da M' 'विद' (Ts : 'वा) त्वा, Ko ततोमवपत्त Ks
 'विद' ततोम — *) ६ Ks : 'दोमं विनोपन — After
 20th, Da ६ (except Ts) 101

1137* ततः पुनरुपगतं तप भाताप्य तु महापुत्रि ।

[Da कुंमगा G सानीय]

— *) Da देवता ६ K (except Ks) B Da ततो, Da
 Da : तत्ता — After 20, G1 : 1135th (cf v 1 21).

21 G1 om 21, Ms om 21-22 — *) Ko मातेषु
 Ks : Ss Ms : Da : Ts Gs (sup loc) दृष्टे; Da देते
 — *) Da दत्ता; Da पुन (for तदा) S (G1 Ms om)
 मातामयांमातादधाय (G1 दत्ता; G1 Ms : 'दत्ता) — *) Ks
 माता; M (Ms om) माताम् — *) S Da दे (for च)
 ६ दत्तादधाय; Ko : 'माताम्; Ks 'माताम्, Ks Ss
 विदधा' Ss 'माताम् ६ (G1 Ms om) दत्ता माता
 त्वेता (for 'माता; G1 दत्ता) दत्तादधाय; Ts G1 : 'देवता — ६
 (except Da) 101 after 21 (G1, after 21)

1138* ततः पुनरुपगतं तप भाताप्य तु महापुत्रि ।

[G1 22nd G1 : Ms माता G सानीय; G1 दत्ता (for
 दत्ता; G1 : Ms माता]

22 Ms om 22 (cf v 1 21) — *) S Da (ex
 Da : 101) दत्ता, ~ (Ms om) दत्ता Ts दत्ता; Ts
 G1 : दत्ता — *) G1 दत्तादधाय दत्ता दत्ता, G1 दत्ता
 दत्ता — *) ६ Ks : Ss Ms : दत्ता; Da Da Da दत्ता
 Da दत्ता (for दत्ता) Ss Da : दत्ता Ms : दत्ता
 Da : दत्ता च (for दत्ता) ~ (Ms om) दत्तादधाय
 दत्तादधाय (for दत्ता दत्ता) दत्तादधाय — After 22 B
 (ex 22nd) 101

1139* ततः पुनरुपगतं तप भाताप्य तु महापुत्रि ।

इत्युक्त्वा भगवान्कालेनैतावता प्रतिविधाय च ।
 जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोचयम् ॥ २३
 जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
 जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
 जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽश्वीदिदम् ।
 समानीय बहुन्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

[G1 'सु' नतोत्तरा]

23 S transp 23 and 24 — *) Ks : ६ रक्षां (for
 तपा) Ss Bs Ds Da 'निधाय Da तपैवांतरधीयत
 — For 23, S subst

1140* एवं मदिर्य धीरस्य दृष्ट्वापयनमदा ।

जगाम पर्यतपेय तपसे मजितमत ।

24 S transp 23 and 24 — *) Bs 'धनो वर' S
 मजितमत क्रमेणासीत् (G1 Ms : क्रमेणापि) ज्येष्ठानुस्येष्टा
 तदा — *) ६ भर्मात्तु, Da जन्मतस्तु S च (for तु)
 — *) ६ K Da तेषां ज्येष्ठो (Ks by transp ज्येष्ठो)
 युधि', S ज्येष्ठ पुत्रीसुतोमवत् (G1 'वंत्) — After 24,
 G1 has a passage of 48 lines given in App I (No
 62), while N has

1141* तत्राप्यास तु भीष्माम विदुराय च धीमते ।

N (except Ss Ks, Ks om lines 3-6) om

1142* यस्मिन्धृति दुर्योधनो जज्ञे दुर्योधनाम्न ।

तस्मिन्धृति महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि दीर्घवान् ।

त जातमात्र पयाय एतदादुसुतो नृप ।

राजमातापयदत्ता त्वाच च मनाद् च ।

त तदा प्रत्यगापत्तं शुभ्रगोमातुवापत्ता । [5]

वातास प्रवृत्तापि दिग्दक्षिणापयत्ता ।

[(L 1) Ks Ss : B (except Bs) Da 'धनो नृप
 — (L 2) Ks : Da 'द्विष महाबाहु भीममेतो द्यवापय; S
 Da भीममेतोऽपि तपैव मजितमत पायिष — (L 4) Ks :
 Da दत्ता (for तदा) — (L 6) B (except Bs) Da
 माता विदध']

25 ६ reads 25-27 after 1 114 14 (cf v 1 1
 106 11) — For 25th, Ks has

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिशु मर्तासु भाता ।

अप्यास प्राणादधोरा तियाधानिरासिता ।

तपैव तपि तपो भयमादिरवमत्त ।

प्राणादधोरा राजा एतदादुःखिवापत्ता ।

[(L 1) P : ६ half-25 — (L 2) — 25th]
 — *) Ks S B D मजिततु (Da 'म) मजिततुता — *) B
 'मजिततु — G1 om 25-27 — *) ६ (except Ms :)

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वान्यमस्ति नः ॥२६॥
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७॥
 वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 क्रव्यादाः प्राणदन्धोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८॥
 लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
 तेऽधुवन्नाहणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९॥

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
 तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०॥
 शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
 एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१॥
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२॥
 स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
 न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३॥

G. 1 4518
B. 1 115. 40
K. 1 129. 84

G₁ om.) समाह्वय — ^d) S (G₁ om) विदुर चेदमब्रवीत्
 — After 25, N ins

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरुन्तस्वोत्तथैव च ।

[Ś₁ K₁ ४ राज्ञ (for राजन्)]

26 G₁ om 26 (of v. 1 25) — Before 26, Ś₁
 Ko 1 8 N₁ B₁ 5 D₁ 5 S (except G₁) ins धृतराष्ट्र, Ś₁
 (1) K₁ N₁ B₁ 5 D₁ 5 cont उवाच — ^a) B₁
 कुलनदन S (G₁ om) श्रुत मया यथा जातो ज्येष्ठ पादोः
 सुत. किल — ^a) T₁ om 26^{ad}, D₁ reads it in marg
 K₁ D₁ ४ स गुण S (T₁ G₁ om) स तु (M च) दुर्योधनात्
 (G₁ धन-) ज्येष्ठ (T₁ G₁ ४ श्रेष्ठ) तस्मिन्नाज्य न सशय

27 G₁ om 27 (of v. 1 25) — ^a) Ś₁ K₁ ४
 अनन्तर त्वय, Ko 8 D₁ 5 G₁ M₁ 5 अयं त्वनन्तर; T₁ G₁ 5
 अयं चानन्तर (G₁ ४ र). D₁ अयं त्वनन्तरजातस्य — ^b) D₁
 युवराजो भवि, S (G₁ om) राजा भवितुमर्हति — ^c) T
 G₁ ४ M₁ 5 पुत्र; G₁ M₁ 5 पुत्र Ko 8 N₁ 2 B₁ 2 5 D₁ 5
 T G₁ ४ वि; N₁ 2 वै, B₁ D₁ ४ प्र (for हि) K₁ ब्रूहि. N₁
 B (except B₁) D (except D₁) त्वय, S (G₁ om) प्रश्न.
 K₁ एतद्धि मे भूतसत्यं — ^d) S (G₁ om) यद्वास्मिन्दयते
 फल — After 27, S (except G₁) ins

1145* अस्मिन्नाज्ये निमित्तानि शसन्ति ह्यशिव महत् ।

अतो ब्रवीमि विदुर द्रुत मा भयमाविशत् ।

[(L 1) G₁ M₁ 5 प्रशसत्यशिव — (L 2) M₁ 5 ब्रूत मां]

28 ^a) T₁ जातस्यैतस्य G₁ दुर्योधने जातमात्रे — ^c) B₁
 श्यानदन्; D₁ D₁ 5 T₁ G₁ 2 M₁ 5 प्रण — ^d) Ś₁ K₁ N₁
 D₁ 5 शसिनी.

29 Before 29, T G (except G₁) ins. वैश — ^b) Ko
 घोररूपाणि स; K₁ तादृशानि तु स, D₁ घोराणि मनुजाधिप
 (of 1146* below), S तानि सर्वाणि भारत — ^c) D₁ सर्व
 (for राजन्) — ^d) Ko महायशः — After 29, N ins

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।

उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।

[(L 1) K₁ यथेतानि, K₁ ४ यथे, K₁ B₁ अथे, D₁
 तथे K₁ णि प्रभवति हि, K₁ ४ घोररूपाणि भूमिप, D₁
 तानि घोराणि सर्वश (=29^b) — (L 2) Ś₁ Ko 8 N₁ 8
 B₁ D₁ कुरुनदन, K₁ ४ कुलनदने (K₁ न), B₁ भरतर्षभ]
 — Ko D₁ ins after 1146* D₁, after 30

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचन ।

न केवल कुलस्यान्त क्षत्रियान्त करिष्यति ।

[Before line 1, D₁ ins विदुर उ — (L 1) D₁ एष
 दुर्यो D₁ मधुर्पिङ्गल]

30 ^a) S अयं कुलांतकृज्जातो — ^b) K₁ ४ Da भवि-
 ष्यति S यस्मात्स (T₁ G₁ ४ च; M यदयं) कुलपांसन
 — ^c) S तस्य त्यागेन शाति स्यात् — ^d) K₁ B₁ 8 (both
 m as in text) Da₁ गुह्या; N₁ 2 D₁ 1 4 गुह्यौ, Da₁ गुह्ये
 Ś₁ K₁ तस्यानयो, Ko चाप, N₁ 2 D₁ 1 4 अप Ko
 भवेत् (for महान्) S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30,
 D₁ ins. 1147*

31 ^a) B₁ ४ कोन पश्यन्ति (m as in text) — ^b) Ś₁
 K₁ 8 N₁ 8 B₁ D₁ 5 विशा पते, Ko नराधिप; K₁ ४ जनाधिप
 — After 31^{ab}, N ins

1148* त्यजैनमेक शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।

[Ś₁ K₁ शातिश्चेत् K₁ विधेया भरतर्षभ (for the
 posterior half) — ^c) Ś₁ एकेनैव कुरु K₁ B₁ ४ D₁
 वै कुरु (by transp) S न (for वै) — ^d) N₁ 2 B
 (except B₁) D (except D₁) कुलस्य जगतस्तथा

32 ^a) K₁ ४ N₁ 2 T₁ G₁ 5 M₁ 5 त्यजेत्कुलार्थे पुरुष
 — ^c) N₁ 2 ग्रामान् — ^d) Ś₁ K₁ स्वात्मार्थे

33 Before 33, Ś₁ K₁ ins वैश; B₁ वैश
 उवाच — ^a) Ko 1 तथा च (K₁ स) — ^b) Ś₁ N₁
 तथा, K₁ तैस्ते, B₁ तस्य N₁ 2 सर्व Ko तथा द्विजै,
 K₁ ४ द्विजातिभि S तैश्च विप्रैश्च जना (G₁ नरा)धिप (M₁ ४
 महात्मभि) — ^c) K₁ ४ S तदा (M₁ तो) B₁ D₁
 राजन् — ^d) Ś₁ K₁ बलान्वित, K₁ ४ बलाकृत, D₁

नतः पुत्रगतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
 नाममात्रेण संज्ञेयं सन्त्या चैका यताधिकः ॥ ३४
 गान्धारी गिर्यमानाया मुदरेण विवर्धता ।
 पुत्रगणं महाबाहुं वेदना पर्यचगन्तिल ॥ ३५
 तन्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
 जने धीमास्तत्तत्सुतां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
 एवं पुत्रगतं जने धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 महारथानां वीराणां कन्या चैकाद्य दुःशला ॥ ३७

इति धौमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठानां तेषां नामधेयानि चाग्निभो ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।

दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

‘वर्णानि’, T₂ वनग

३४ “) K₂ सन्त्या; S₂ P₂ D (except P₂s) दूत (for
 नृप) — ‘) F₂ I₂ S₂ भासत; F₂ वे सन्त्या (for पार्थिव)
 — G₂ om ३४-३५ — ‘) S₂ (G₂ om) अतो (M₂-s
 ‘दा) ततो म — ‘) K₂ S₂ D₂ वेव T₂ G₂ M
 तान्महा; T₂ G₂ L₂ स दुःशला

३५ G₂ om ३५ (cf. v. 1 34). — ‘) व (G₂ om)
 सर्वं G₂ ‘मं’मात्रे मयो (G₂ ‘मो’)दरे (G₂ ‘वे) — ‘) S₂
 D₂ D₂ सन्त्या (for ‘बाहु) D₂ s ‘बासदा’ S₂ (G₂
 om) वेदना या गिर्यमानुय वनग परिचयात्

३६ D₂ G₂ om ३६ (cf. v. 1 34). — ‘) S₂ K₂ I₂
 दुर्योधनो महा- (G₂ om) तथा समस्त- (V₂ om,
 मन्त्रम; cf. 103 समस्त-द्राया धृतराष्ट्रे महत्तया
 — ‘) S₂ K₂ I₂ D₂ मृग (G₂ नत) S₂ F₂ D₂ सन्त्या;
 K₂ सन्त्या F₂ जने सन्त्या पुनो धीमान् (for ‘) S₂ K₂
 S₂ D₂ सन्त्या युयु, K₂ सन्त्या सन्त्या ३ (G₂ om)
 महारथानां वीराणां पुत्राणां नाम भासत (G₂ सामग)

३७ ३४-३५ — ‘) S₂ सन्त्या — ‘) S₂ K₂ ३४ ३५
 सन्त्या — ‘) S₂ सन्त्या — ‘) S₂ K₂ ३४ ३५
 सन्त्या (for ‘बाहु) D₂ s ‘बासदा’ S₂ (G₂
 om) वेदना या गिर्यमानुय वनग परिचयात्

३८ “) दुर्योधनो महाबाहुं वेदनाया महारथानां

वैशंपायन उवाच ।

३९ “) दुर्योधनो महाबाहुं वेदनाया महारथानां

३९ “) दुर्योधनो महाबाहुं वेदनाया महारथानां
 वैशंपायन उवाच ।

S₂ s गान्धारीपुनोवति; D₂ धृतराष्ट्रमुनोवति; T₂ G₂ धर्म-
 पुत्रभीममेतदुपपत्तादिमभय, G₂ पुत्रोवति; M₂-s धर्म-
 पुत्रमभय — Adhy no (figures, words or both)
 Ko 110, D₂ D₂ D₂ 113, D₂ 114, T₂ 111, T₂
 G₂; G₂ M₂ 62 — Stein no D₂ 41, M₂ 70

After adhy 107, all MSS except S₂ Ko-s
 (V₂ missing) has an additional adhy given in App.
 I (No 67) The details of its colophon are as
 follows. Major parvan T₂ G₂ M₂ समस्त (for सादि)
 — Sub-parvan K₂ S₂ D₂ D₂ 113 T₂ समस्त
 — Adhy name D₂ दुःशलावति; M₂ दुःशलावमभय
 — Adhy no (figures, words or both) D₂ D₂ D₂
 114 (D₂ 113), T₂ 112, T₂ 62, G₂ M₂ 63 — Stein
 no D₂ 15, D₂ 16 17 — Aggregate #1/1/1/1
 D₂ 4542

108

This adhy forms (with some minor varia-
 tions) passage No. 41 of App. I, a passage inter-
 preted in a few MSS after 1 G₂ 63. The present
 adhy is reconstructed for a edition with the passage
 given in the App. which latter appears to have
 preserved more faithfully the older version. Cf.
 also the list in the Jay version which is partly
 correct but agrees with D₂ more than with F

1 F₂ om 10-11 S₂ om दुर्योधन; G₂ I₂ s D₂ 113
 — ‘) K₂ वेव; K₂ s दुर्योधन; (except M₂) वेव S₂

[४६०]

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
 दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
 विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
 चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
 दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विविंशुर्विकटः समः ।
 ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
 सेनापतिः सुपेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
 चित्रवाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
 अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।

भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
 उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
 दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
 दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदः सुवाक् ।
 उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
 दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
 आदित्यकेतुर्वहाशी नागदन्तोऽग्रयायिनौ ।
 कवची निपङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११

'ज्येष्ठमेतेषां — ^{b)} T1 चाविभो, G2 M8-8 च प्रभो, G8 चापि भो N नामानि च पृथक्पृथक् — ^{a)} K2 4 N8 B2 8 D8 M8 'पूर्वेण की'; Dn D1 4 'पूर्वा प्र(D1 'एष)की', G4 नामधेयानि कीर्तय

2 K1 om 2 (of v 1 1) S1 D8 S om उवाच — ^{a)} S दुर्धर्षो दुर्मुख — ^{a)} T2 G1 2 4 5 जलसंधि, G8 'सिद्ध' S1 सय सह, K8 N8 S सह (T1 'ल') सम (by transp)

3 K1 om 3^{ab} (of v 1 1) — ^{a)} K2 भीमश्च, D2 दुर्धर्षो, T1 दृष्टाह, T2 G M8 दुष्पा(G1 M8 'एष)ह, M8 (hypermetrio) दुष्प्रपाप (inf lin 'प्रात'), M8-8 (hypermetrio) दुष्प्रसह (sio) — ^{b)} S1 M7 दुर्बाहु सु(M7 दु)प्रध — ^{c)} N8 दुर्मनश्च (for दुर्मु) S दुर्मद(T2 G1 5 'एषत, G1-8 दुर्मुख; M8 8 'दम)क्षित्रयोधौ (T2 'क्षी, M8 'नी) च — ^{d)} K1 युयुत्सु क

4 ^{b)} N1 3 B1 8 8 Da Dn शल सत्त्व, B8 शल सध; D1 शल सत्य; G1 जलसंधि — ^{c)} S (except T1 M8 8-8) चित्रो विचित्र S1 K8 चित्राख्य, B D2 4 च तथा, T2 G1 5 चित्राश्च — ^{d)} Ko G2 'चित्र; B8 5 चारुश्चित्र; T2 G1 5 उरुचित्र

5 B1 8 8 D2 4 read 5^{ab} after 6 — ^{a)} K1 B8 दुर्मदो, K8 'मुंखो, N1 'प्रभो S1 दुष्प्रकलहो, K1 'बाहश्च, N1 2 B D2 4 'सा(N1 2 'मा)दश्च, Da Dn D1 दुर्वि S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G8 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै) — ^{b)} T2 G1 4 5 विकृत (for 'कट') N B D (except D1 5) विकटान(N8 'स)न (for विकट सम) S (except G2 4 M8) शम — K2 om 5^c-6^d — ^{c)} D8 सुदर्शन सुना

6 N om 6^{ab}, K2 om 6^{cd} also (of v 1 5) — ^{b)} = 1 31 15' — After 6^{ab}, S ins

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरभिर्नजित् ।

— ^{a)} K4 M8 (inf lin) 5 दुर्विलोचन, G2 'रोचन — After 6, B1 8 8 D2 4 read 5^{ab}

7 ^{ab} B8 D2 4 अयोबाहुश्चित्रबाहु K2 4 श्रुतवान्दीर्घलोचन; N8 'गश्चित्रविद्व(marg sec m 'कुड)ल S चित्रसेनश्च विक्रात सुचित्रश्चित्रवर्मष्टक् — S om 7^c-9^d — ^{c)} K2 4 D8 भीमबाहु (for 'वेगो) B भीमरावो भीमगलो — ^{d)} S1 'की वशवर्धन, K2 4 D8 सुपेण पण्डितस्तथा, B1 सुजितो वामनस्तथा, B2 8 सुजित कविसत्तम (B8 'वामन), B8 वामन सुजितो वर

8 S om 8 (of v 1 7) — ^{ab} K2 4 Dn D1 7 उग्रायुध सुसोम(Dn D1 5 'पेण)श्च दृढ(Dn कुड)धारो (D8 'री) महोदर (of. 6^{ab}) — After 8^{ab}, K2 4 Dn D1 5 ins

1152* चित्रायुधो निपङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा । (of 11^c) — ^{cd} K2 4 om 8^{cd} K1 B (except B1) Da D2 4 दृढकर्मा, K8 'धर्मा (for 'वर्मा) Ko बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्र (for ^c) S1 K1 B8 बृहद्दर, Ko अनतक, K8 अनुस्तर (for अनू) D8 सुलोचनश्चित्रसेन सर्वसध सठस्तथा

9 S om 9 (of v 1 7) D8 om 9^{ab} — ^{ab} N1 दृढसत्त्वो (for 'सधो) S1 K1 D1 सु(K1 स)दस्यवाक्, Ko सुदुम्भ; K8 सुद सु, N1 सुसत्त्व, N8 सद सुयान्, D4 सह सुर K2 4 शत्रुजय शत्रुसहो जरासध सहस्तथा — ^{c)} N1 8 B D2 'केतु, B8 m Da Dn D1 5 उग्र, D1 उग्रकेतु (for अश्व) K2 4 सुदर्शनश्चित्रसेन — ^{d)} N1 B8 दुष्प्रसाद(B8 'घ)क, B1 8 8 Da D2 4 दुर्जयो जय

10 ^{a)} Hypermetrio1 N कुडशायी (for पण्डि) — ^{b)} S1 दुरावसु, Ko 8 N1 B1 8 8 Da Dn D1 2 'धर; K2 4 D8 जयस्तथा; B8 'सद; D4 धराधर, M8 8 च दुर्जय — After 10^{ab}, D4 S ins

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयसेनोऽथ दुर्जय ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

कथितो धार्तराष्ट्रानामार्यः संभव उत्तमः ।

अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मविचम ॥ १

नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।

त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २

ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।

त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३

तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।

तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिपेविते ।

वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५

ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।

निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६

स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।

भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७

संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।

क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1 4565
B. 1 118. 8
K. 1 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तित मया ।

[(L 1) T₁ इदं (for इति) M₈ 6-8 राज्ञः (for राजन्)— (L 2) G₈ 4 कीर्तिता मया, M 'तास्तथा]

Colophon Major parvan T₁-G-M-संभव (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ K Ṇ B₁ 6 D T₁ संभव — Adhy name K₈ धार्तराष्ट्राभिधानकथन; Ṇ₁ 2 दृतराष्ट्र पुत्रनामकथन, M₆-8 दुर्योधनादिशतसकीर्तन — Adhy no (figures, words or both) K₈ 111, B₁ D₈ D₁ 115, D₈ 116, T₁ 113, T₂ 63, G M 64 — Śloka no D₈ 18, M₈ 19 — Aggregate śloka no D₈ 4567

After adhy 108, S reads 1 114 15ff (of. v. l. 1 106 11)

109

S om 1-4, and reads the rest of this adhy (with v 1) after 1 106 11

1 Ś₁ K₁ D₈ om उवाच — °) D₈ D₁ 4 Cd अमनुष्यो K₁ B₁ D₈ D₁ 5 स (B₁ D₈ सा) नुप्याणां — °) Ṇ B D (except D₈) ब्रह्मवादिना

2 S om 2 (see above) — °) K₈ Ṇ₁ 2 B₁ 6 D₂ वै (for मे) — °) D₈ D₁ 4 च (for तु) Ṇ₁ 2 D₈ 'वानुकी'.

3 S om 3 (see above) — °) D₈ 'समप्रमा. — °) Ś₁ K₁ त्वया वशा, K₄ D₈ 'वतारेण

4 S om 4 (see above) — °) D₈ D₈ एतद् (for तस्माद्) K₈ इच्छामहे — °) K₈ 'न पुण्यं

5 For sequence of S see above — Ś₁ K₁ D₈ S

om उवाच — °) S अथा (T₂ G₈ 6 तदा; G₄ तथा) साद्य महारण्यं 'पेवित — °) Ṇ₁ 2 B (except B₈) D (except D₈) चरन्; S तत्र (for वने) Ś₁ K₁ 'काम', Ṇ₁ B₁ D (except D₈ 4 5) 'धर्म'; B₈ 'धर्मेण — °) Ś₁ वनयूथ'

6 °) T₁ G₂ 4 M₈ 5 ततस्त, T₂ मृग तां, G₁ तत्रस्थां; G₈ 6 स च तं S मृगीं (G₈ M₆-8 'ग') चैव — °) K₄ रुक्मपुत्रैः Ś₁ K₁ सुमित्रितैः, K₈ पत्रिभिः; Ṇ₁ 2 D₈ स्व (Ṇ₁ सु) यत्रितैः, B (except B₈) 'पत्रितैः, S 'वाजितैः (T₂ G₈ 'मि) — °) S शरैस्तूर्णैः — °) S (except G₁) 'मिरायसै

7 °) S (except T₁ G₈ M₈ 5) स चचार (G₈ before corr as in text) — °) M₆-8 ऋषिपुत्र (!) T₁ G₈ M₈ तपोन्वित (G₈ 'तै'); T₂ G₂ 4 ततो द्विज, G₈ 6 M₈ 'युत; M₆-8 ततोन्वित. — After 7, G₁ 2 4 ins

1159* मृगो ऋषिर्मुगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।

रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।

[(L 2) G₁ रमेता and 'रतेक्षण]

8 °) K₁ स (for स) K₄ ता; Ṇ₁ 2 D₈ D₁ 4 च (for तु) Ś₁ स च सक, S स सयुक्त (for सस) Ś₁ K₂ T₂ तथा मृग्या; K₈ तथा सार्ध — °) S 'पीं वाचमीरयन् — °) K₂ 4 न्यपतद्भूमौ — °) S 'लापातुरो (G₈ 'कुलो) मृग

9 K₁ G₈ M₈ 5 om उवाच, the rest of S om the ref. — °) Ś₁ K₁ वा, K₂ 4 Ṇ₁ 2 ये, K₈ B D₈ D₁ हि (B₁ m 'द्धि) (for अपि) S 'मन्युवश प्राप्ता (G₈ 'सौ; G₈ 'स) — °) K₂ 4 Ṇ B D बुद्ध्या विरहिता अपि (Ṇ₁ 2 तथा) (D₈ बुद्धिर्या गहितापि च), S बुद्ध्या (G₈ वध्य) तरगता अपि.

८६५ :

मृग उवाच ।

पाममन्त्युपगतापि वृद्धाङ्गहृत्वापि च ।

वज्रैरग्निं वृशंभानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९

न विधिं ग्रन्ते प्रज्ञा प्रज्ञा तु ग्रन्ते विधिः ।

विधिप्रसंगतानयन्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०

शुश्रूक्षमन्मता मृगे रुन्ने जातस्य भारत ।

नामशोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डु उवाच ।

शूना वा वधे शूतिः ना मृगाणा वधे मृता ।

गतां मृगं न मां मोहार्थं गच्छितुमर्हसि ॥ १२

अच्छन्नामात्रा च मृगाणां वध इष्यते ।

स एव धर्मो राया तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३

अगम्यः सत्रमासीनयचार मृगयामृपिः ।

आरण्यान्मर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४

प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमन्नान्विगर्हसे ।

अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून् नैव समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।

रन् एषा विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डु उवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृत्तं भ्रान्तिं चोजसा ।

उपायैरिषुभिलीक्ष्यैः कसान्मृगं विगर्हसे ॥ १७

मृग उवाच ।

नाहं धन्तं मृगान् राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
 मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्यात्त्वये हानुशंसतः ॥ १८
 सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
 को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ।
 पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
 पौरवाणामृपीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
 नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
 नार्हस्त्वं सुरसंकाशं कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
 त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
 निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
 किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निम्नतो मामनागसम् ।
 मृनि मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
 वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
 त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
 द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
 जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५

C. 1 4584
B. 1 118 27
K. 1 123 34

*काले, B₈ D₄ T₁ G₁ २ वध का Ko D₈ न शस्यते, G₂ प्रशा

17 M₆-s transp 16 and 17 — Ś₁ K₁ om उवाच, S om the ref (of. v 1 16) — °) T₁ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; G₈ °च वाप्रमत्त वा — °) D₃ वध्यति, D₈ निकृत, S निकृत्या (G₁ °त्य by corr), Cd विवृत (as in text), G₂ ४ हति B₈ प्रति वै रूपा (m as in text), G₈ ५ भस्त्रियो बलात्, G₈ ६ प्रविषेण च — °) Ś₁ K₁ ४ N₁ २ B₈ ६ D₃ D₁ D₁ विविधै, K₈ N₈ बहुभि (for द्वुभि) — °) Ś₁ तस्मात् (sup lin as in text) S मृग कस्मात् (by transp) — After 17, K₈ ins

1161* मैथुनस्य महाराज यत्त्वं हन्यात् (त्) ह्यकारणे ।

18 Ś₁ K₁ T G M₈ s om उवाच, D₁ s M₆-s om the ref — °) T₁ G₁ २ ४ न निम्नत K₈ T₁ मृग — °) B (except B₈) D₂ विगर्हामि (for °गर्हे) Ś₁ K₁ २ ४ T₁ M₈ २ स्वात्म, Ko २ नात्म, N₁ २ Da D₁ ४ ५ चात्म, N₈ स्वाम, T₁ G M₆-s त्वामक (G₈ °ध) मणा — °) Ko B₈ च, D₁ त, S स (for तु) Ś₁ K₁ प्रतीक्ष्येद्, N₈ परीक्ष्य मे, D₈ क्ष्येम, T₁ °क्षत, T₁ G₁-4 M₆-s °क्ष्यैव, G₈ °क्ष्यैव, G₈ °क्षन्मे — °) K₂ ४ °नृशंसता, K₈ B₁ ६ °स्यत, D₂ °सिना Ś₁ K₁ त्वयि गर्हे नृशंसता, Ko N₁ २ Da D₁ D₁ ४ त्वये हानुशंसत् (N₁ Da °स) त, D₈ त्वये हानुशंसत् मृग, S त्वया मे ह्य (G₁ २ मेद्य; G₈ मेस्य, G₂ मेति, G₈ स्याद्वा, G₈ स्यादा) नृशंसवत् (M₈ त्वया स्वादनृशंसया)

19 °) T₁ °हित काम; G₁-4 °हित काल, G₈ २ M₈ °हित काल, M₈ °हित चैव, M₆-s °हित कर्म — °) Ko N₈ °भूतहितेप्सिते, N₁ २ °भूतसमीहिते, S (except T₁) °भूतेप्सित तथा (G₈ ६ M₈ °तक्ष स) — S reads 21^{ab} after 19^{ab}, and 19^{cd} after 21^{cd} — °) Ś₁ K₁ मूर्गी, T₁

नृपो Ko D₈ हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp) — °) Ś₁ K₁ चरती Ś₁ (by corr) मैथुने — After 19^{cd}, N T₂ ins

1162* अस्या मृग्या च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K₈ ४ B₈ T₂ च मृग्या (by transp) Ś₁ K (except K₈) D₈ °माचरन्]

— °) N कर्तु, G₈ राजन्, G₈ काल (for कान्त) — °) N T₂ तत्त्वया N विफलीकृत, G₁ ४ °धीकृत

20 °) N₁ २ B D (except D₈) °णां महाराज, T G M₈ ६-८ राजर्षीणा पुराणाना (G₈ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ, G₈ नीति-मार्थप्रतिष्ठस्य), M₈ (inf lin) °वाणा नृपर्षीणां — °) N₁ D₈ राज्ञाम् (for तेषाम्) N₁ B₈ D₂ °कारिणा G₈ कुरुणा कीर्तिवर्धन, G₈ भरतस्य महात्मन — °) S °स्य राजेन्द्र

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — °) D₂ सर्वकाले — °) Ś₁ K N D₁ D₁ चा (K₈ ना)प्यधर्मिष्ठ च, G₁ चाधर्मे निष्ठ च, M₈ च अधर्म्यं चैव (for च-च) — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}

22 °) G₂ ४ कामभोगवि — °) N₁ शास्त्रधर्मात्, N₈ सर्वधर्मार्थ, D₈ M₆-s धर्मशास्त्रार्थ — °) S नार्ह-स्यमरस — °) S कर्तु (G₈ कृत्य) माचारमीदृश (M₈ °श्वर)

23 °) Ko २ N B₈ D₈ D₈ S ये नरा (for मान) — °) Ko °परिपालनात्, K₈ °परिपथिन; G₁ °फलव

24 °) G₈ किं तु तेन K₈ नरन्यात्र, B D₂ महाप्राज्ञ — °) K₂-4 N₈ B D₂ निम्नता, T₁ °यत् Ś₁ Ko १ N₁ २ Da D₁ ४ ५ मामिहानागस भ्रता — °) A few MSS °वेश — °) Ś₁ वर्तमानम् Ko D₈ महारण्ये

25 °) S निह (T₁ M₈ °य) तो (for हिंसि) — °) N B₁ (m as in text) २ D (except D₈) °प्यह शपे; S °प्यनागस — °) D₂ अवध्य, T₂ G₂ ४ अलस — °) S

ॐ नमः

जन्मभवे वा भैक्षस्य चरन्ननृशान्त्यपि ॥ १२

अन्यन्नस्य यथाभोज्यं पूर्वात्तमेन जातुचिन् ।

नित्यं नानिचगृह्ये अलाने नष्ट पूरयन् ॥ १३

यान्तेन नष्टो दातुं चन्दनेनैरमुद्रतः ।

नाश्नन्नाणं न स्त्याणं प्रध्यायन्ममयोनयोः ॥ १४

न जिजीविषुर्निकृतिन्न मुमुषुर्नदाचरन् ।

मरणं जीमिन् चैव नाभिनन्दन्न च द्विपन् ॥ १५

वा' कापिजीविता शक्याः स्तुमन्मृदयन्तिवाः ।

ताः नर्वाः नमतिक्रम्य निमेषादिपुवसितः ॥ १६

तासु नर्वाश्चवन्मासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।

नंपरित्यक्तधर्मात्मा मुनिणिक्तान्मकल्मषः ॥ १७

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्वबाधुराः ।

न वशे कस्यचित्तिष्टन्सधर्मा मातरिश्चनः ॥ १८

एतया नतनं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।

देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्त्रितः ॥ १९

नाहं श्वाचरिते मामे'ज्वीर्यकृष्णोचिते ।

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्सदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निश्म्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।

तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकाममुखे ह्यावां तपस्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८

पाण्डुरुवाच ।

यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

G. 1 4622
B. 1 119 32
K. 1 124 32

22 Ś1 D2 s T2 Gs om उवाच, K B1 s Da2 om the
ref. — a) Ko s B (except B5) Dns Ds स, S तु (T2
स) (for सु) Ds धर्मात्मा; Gs दु खार्तो (for दु खार्तं)
Ś1 K1 s s पूर्वमुत्तमदु° — b) S ति (G1.4 प्र)श्वसन् (Gs
अपश्यद्) भरतर्षभ (G1 s s Ms-s °भ) — c) Ko-s s B
(except B1) Da D1 अवेक्ष्य Ks उवाचेद् ततो वाक्य
कुन्तीं माद्रीं च सगतां.

23 a) Ks °ल्या च तथा क्ष°.

24 a) S महाभागा (Gs °ते) (for महा°) — b) Ś1
K (except Ko s) Ns B1 (m as in text) s Ds लोकपा,
T2 लोके ये K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शसित°
— c) Ś1 पौराश्च वृद्धा, Ko 1.8 पौरा वृद्धाश्च T G2 s ये
स्वन्न — d) K1 निवसत्य सदाश्रया, Ks न्यवसत्यतदा°,
Gs निवसति तदा° — f) = 37d G1-s प्रव्रजितो, Cd as
in text T G2.4 M (Ms sup in as in text) वने,
Cd वनान्

25 Before 25, N1.2 ins वैश° उ° — ab) S श्रुत्वा
च (T G2 s Ms s तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः ; Cd as in
text — c) N1 तमेव च°

26 a) B5 चाश्रमा, Gs द्वाश्रमा Ko °मा सम्यक्
T1 G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य (Ms-s °प्य) स्ति, T2 Gs s
अन्य (Gs °स्ति) स्तव ह्याश्रमोस्ति — b) Ko सति ये, Ds ये
सत्या; S (except G2.6) य. शक्यो — After 26ab, S
(except G1 s) ins

1165* आवाभ्यां सह सवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तित ।

— T1 Gs M read, while T2 G1 s s repeat, 26°-27d

after 35 — c) Ks सह पत्नीभ्यां — d) Ks s N B D
(except Ds) G1 सह तप्तु, G2 यत्तप्त तन्, Gs सह तप्त, G4
यत्तप्यत T2 G महत्तप (by transp) — After 26cd,
N ins

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[N B (except B6) D (except D2 s) °स्यापि (N8
°वि-) मो° B6 Dn D1.4 s स्वर्ग्य, Da1 D2 धर्म्य K2
महाफलं, B (except B6) D2 महीपते]

— c) G1.8 Ms-s भवन, G2 s (both second time)
भावन (for भवि°) B D T2 भर्ता, G1.2 s (all first
time) योग्य and (all second time) सार्थ (for सार्थ)
T2 G2.6 वसेह भवता सार्थ — f) D1 स्वर्गं वापि Ms
तथैव च (for न स°) T1 G1-4 Ms धर्मेणैतेन नित्यश°

27 For T G1-4 M of v 1 26 — b) T2 G1.2 s
all first time) and Gs °लोके नरर्षभ, T2 G1.2 s (all
second time) and T1 Gs M °लोकसुखाय च — c) N
(except Ns B1 s s D2) सत्तत्त्वा काम° K4 आवा — d)
S राजस्तप्या (G2-4 °प्या) वहे तप

28 a) Da1 (corrupt) सदद्वावा (for यदि *आवा)
Ś1 Ko-s s Ds द्वावा, Ks B1 s Da2 D1.2 s Gs °वावा, N
B5 Dn T1 Gs M चावा, B5 त्वावा, T2 G1 s s च त्व (for
*आवा) S महाभाग — b) B1 त्यक्ष्यसे त्व; T1 तीह; T2
G °से च (Gs °स्वेव); M °स्वेव — d) S °त भरतर्षभ

29 Ś1 K1 S om उवाच (Gs om the ref.) — a)
Ms-s व्यवस्थितं Ks स्वेतत्, S त्वेव — b) B5 उभयोर्
S युवाभ्यां धर्ममाश्रित (T1 G1 °माश्रित ; T2 °सहित, G1

ॐ नन्दो कन्दमूर्ध्ना चरिष्यामि महामने ॥ ३०
 नमि कन्दमूर्ध्ना कन्दमूर्ध्ना कन्दमूर्ध्ना ॥
 वृष्टः पवित्राहासार्थान्चर्मजटाधरः ॥ ३१
 मन्त्रिणात्मनः शुचिपानाश्रमान्वितः ।
 नमः दम्पतेर्दम्पतेर्दम्पतेर्दम्पते ॥ ३२
 पद्मनाभं विन्दुमन्त्रिणापकेन वर्तयन् ।
 विन्दुमन्त्रिणापकेन वर्तयन् ॥ ३३
 तान्द्रव्यमन्त्रिणापकेन वर्तयन् ॥
 नान्द्रव्यमन्त्रिणापकेन वर्तयन् ॥ ३४

एतमारण्यशाखाणामुद्गुप्ततरुं विधिम् ।
 कान्द्रव्यमन्त्रिणापकेन वर्तयन् ॥ ३५
 चैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
 ततश्चामणिं निष्कमद्गदे कुण्डलानि च ।
 वामासि च महार्हाणि स्त्रीणामभरणानि च ॥ ३६
 प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
 गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रयजितो वनम् ॥ ३७
 अथ कामं सुत चैव रतिं च परमान्मिराम् ।

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
 ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
 श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुकुशुः ॥ ३९
 उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
 ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
 श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
 जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
 स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
 हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
 रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 उवास स तदा राजा समेषु विपमेषु च ॥ ४४
 इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
 शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C 1 4039
B 1 119 50
K 1 124 51

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्, Gs अर्थे कार्ये, Ms अर्थकामं, Ms-8 अर्थकामौ
 S (T₂ om) रति चैव — ^a) S (T₂ om) रत्नानि विविधानि
 च — ^a) N₁ B₁ 8 D₂ स कुरुद्रहः, N₂ B₂ 8 Dn D₁ 4
 'नन्दन'; Da 'सत्तम', T₁ G₁-4 Ms दु खमोहित, G₂ 8
 Ms (sup lin) 8-8 भरतर्षभ

39 Before 39, S ins वैश — ^a) K (except K₁)
 D₂ तान्यनु, N₁ 2 B Dn D₁ 2 4 तस्यानुयातार Cd otes
 अनुयात्राणि (as in text) — ^b) K₁ तथैव, B₁ 8 D₂ ते
 चापि, S सर्वे च — ^c) K₂ 4 G₂ भारत, T G₄ 'वशस्य
 — ^c) N₁ G₁ 2 'स्वनं

40 ^a) Ko दु खाश्रुणि; K₂ उष्णं वाप्य, S (except G₂)
 उष्णमास्य S (except G₂) प्रसू — ^b) N₁ ते (for तं)
 S तमालोक्य यदास्त्रिन — ^c) B₂ 'पुर रम्य — ^d) Dn
 S 'दाय तद्वनं — After 40, Dn S ins

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।

कथयाचक्रिरे सर्वे धनं च विविध ददु ।

[For D₂ see below — (L 1) Dn G₂ राज्ञो Dn T
 G₂ Ms महात्मन — (L 2) Dn T₁ राज्ञ, T₂ G₂ राज्ञे
 (for सर्वे) Dn T G₂ 4 तद्वन]

41 ^{ab}) N₁ 2 B (except B₂) D (except D₂ 5)
 श्रुत्वा तेभ्यस्तत् (B₁ Da 'स्तु तत्') सर्वे Ko 'वृत्त महात्मन
 S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T₁ G₂ 8 Ms 8 'स्तु') धन भरतसत्तम
 (T₂ G₂-4 8 'म) — After 41^{ab}, D₂ (marg) ins line
 2 of 1169*, which is followed by the S reading of
 41^{ab} (गृहीत्वा etc) — ^c) Ko नृपश्रेष्ठ S कृपायुक्तो
 महाबाहु — ^d) Ko D₂ 'वाम्यशो' S 'व स (G₁ स,
 G₂ ह्य) शो' — After 41, N T₂ Ms 5 ins

1170* न शय्यासनमोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचिद् ।

आवृशोकसमाविष्टस्त्वमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L 2) S₁ K₁ 'वार्थमर्चितयन् (K₁ 'व)]

42 ^a) Ms राजा पाण्डुस्तु N₁ B₁ 8 D (except D₂
 D₂) कौरव्य — ^b) S मुनिर्मूल — ^c) S₁ K₁ 2 4 D
 (except Da D₂) पत्नीभ्या — ^d) Da गतो, T G₂ 4 Ms 8
 तथा, G₁ 2 तदा; G₂ 8 Ms-8 आश्रु (for ततो) Ko 2 8
 Da₁ S (Ms inf lin) नागसह, N₂ 'सम; Dn D₂ 'शत

43 Da₂ om 43^a-44^b — ^b) N₁ 2 B D (except
 D₂, Da₂ om) कालकूट; N₂ नागसेन, S पा (T₂ G₂ 8 वा;
 T₂ by corr हा) रिषेणमवाप्य — ^c) S पा (T₂ G₂ 8 वा, T₂
 by corr हा) रिषेण — ^d) S गत्वा गधरजोव (G₂ 'जाप) ह
 — D₂ reads 43^a-45^b in marg

44 Da₂ om 44^{ab} (of v 1 43) — ^c) N₂ B
 (except B₂) D (except D₂) स महाराज, S सतत राजा

45 - ^a) T₁ 'द्युम्नपुर — ^b) S₁ K₁ हेमकूटम्, Ko 2 4
 'कूपम्; D₂ 'कूलम्, G₂ 'रक्षाम् — ^c) Da शतशृङ्ग S
 महाम्राज्ञ — ^d) N₁ 2 B₂ Dn₁ n₂ 'तप्यत, D₂ प्रत्य

Colophon om in S — Sub-parvan K₁ 2 4 N₁ 2
 B Da D₂ सभच, to it N₁ 2 add पाण्डुचरित Dn D₁ 4
 (om the sub-parvan name) mention only पाण्डुचरित
 — Adhy name Ko 2-4 D₂ पाण्डुप्रव्रज्या (K₂ 'प्रव्रजन)
 — Adhy no (figures, words or both) Ko 113,
 B₁ Dn D₂ 117 (Dn₂ 118) — S'loka no Dn 48
 (Dn₂ 49), Ms 50 — Aggregate s'loka no Dn₂ 4641

111

Throughout this and the foll adhy G₁
 has lacunae caused by the disintegration of the
 fol In the notes they are indicated by the words
 "G₁ missing"

1 K₁ D₂ 5 om. उवाच; S₁ S om the ref — ^b) S

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्बृक्षमृगपक्षिणः ।
 सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिदुरासदाः ॥ ८
 अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
 वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 गच्छन्त्यौ शैलराजेऽसिन् राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
 न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०
 पाण्डुरुवाच ।

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।

स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्वीमि वः ॥ ११
 ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
 एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
 न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्धिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आनृशंसेन मानवान् ॥ १४
 ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽसि धर्मतः ।

C 1 4659
B 1 120. 20
K 1 120. 19

om) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T₁ G₈ हृद्यानि
 सुबहूनि च) — °) K₂ 4 "निरुद्धांश्च, D₂ "नदांश्चैव, T
 G₁ 2 M₇ देशाक्षदी"; G₄ 5 M₆ 8 8 देशाक्षदी नि", G₈ तेषां
 नदं नि" — °) N₁ 2 B₅ D (except D₂ 5) गहनान्;
 S घोरां (T₂ G₁ "रा"श्च (for दुर्गां) M₈ (sup in as in
 text) 8 गिरिकदरान्

8 M₆-8 om 8 G₁ missing — °) K₀ 8 T₁ G₂ 4
 M₈ नित्य, D₅ केचिद् K₀ वनोद्देशा, D₄ हिमोद्देशा, T₁
 G₂ 4 M₈ हिमाक्रांता, T₂ हिमाक्राता; G₈ मृगाक्राता
 — °) D₅ सुबृक्ष", S (M₆-8 om, G₁ missing) निवृत्त"
 — °) B₅ D_n D₁ 4 कचिन् B₅ D_n D₁ 4 महादर्यो,
 S (M₆-8 om, G₁ missing) सदावर्षा — °) B₅ 8 D_n
 D₁ 4 काश्चिद् S (M₆-8 om, G₁ missing) घोररूपा दुरा"

9 °) K₁ B₅ "क्रमेण, K₄ D₅ "कामराज; N₁ B₁ D_a D_n
 D₁ 4 नातिक्रामेत, B_a 8 नातिक्रामेत B₁ 8 transp पक्षी
 and यान् D₂ नातिक्रमन्नायात्पक्षी; S (G₁ missing)
 पक्षिणोत्र न गच्छति (G₅ 8 पक्षिणां न गतिस्त्र) — °) K₀ 2
 B₁ (m as in text) D₁ जना (for मृगा) S कथमेवापरे
 (M₆ "वावरे) — °) K₀ "कोलयाद्य", K₂ "कोम्यगा", K₃
 "कोतिवात्यत्र; K₄ "कोम्यगाद्यत्र, N₁ B₅ D₂ "कोमियात्यत्र,
 N₁ 8 B₁ 8 D_a D_n D₁ 4 "रेको हि (N₁ "ति) यात्यत्र; B₅
 "कोत्र वात्यत्र, D₅ "कोलयाद्य"; S "रेवात्र (G₅ "ति) सयाति
 — °) S सिद्धा यक्षाश्च चारणा

10 °) S₁ K₁ विमो (for त्विमे) — °) S₁ नासीदतां
 G₈ न निदेता D₂ पुरस्कृत्य, D₅ न दुःखा M₆-8 सीदेता
 मपि दुः — °) K₂ 4 D₅ मानार्हे (D₂ "हो"); T₂ दुर्गार्हे;
 G₅ 8 मा गमेर् (G₅ दुर्गमे also) K₀ "नृपसत्तम — After
 10, K₂ ins

1175* अप्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि ।;
 while T₂ ins

1176* अप्रजात्व मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 S₁ K₁ S om उवाच (T₁ om, the ref.), G₁

missing — °) S (G₁ missing) "जस्य किल स्वर्गमद्वार
 सप्रच" — °) K₂ N₁ 2 तेनाति", B₅ "मितये" D₄ S (G₁
 missing) तेम (D₄ G₂ 8 स हि) संतापतप्तो. — °) K₀
 D₅ सन्, N₁ 2 B₅ D_a D_n D₁ 2 तु; D₄ S (G₁ missing) च
 (for तद्) S₁ ते (for च) — N reads 15°-16° after
 11 (D₄ after 1177*), while D₄ (marg sec. m) S
 ins after 11

1177* सोऽहमुप्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।

अनपत्योऽपि विन्देय स्वर्गमुप्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18-21 (of. v 1 1 106 11)

12 S reads 12-17 after 1135* (of. v 1 1 106
 11) G₅ om 12° — °) S (G₅ om) चतुर्भिर्ऋणवाञ्छित
 (G₅ M₂ 8 "वानिरथ) — °) S (G₅ om.) जायते K₀ 2 4
 N₁ 2 B₅ D_a D_n D₁ 4 5 मानवा भुवि, K₈ भुवि मानवा,
 N₈ तत्र मानवा, B₁ 8 5 D₂ सर्वमानवा; S (G₅ om)
 मनुजो भु — °) K₀ "नुजादेयै, D₅ "नुजैर्देवै K₂ N₁ 8
 "नुजैर्देवै शशब्दि धर्मत; K₄ N₁ 2 B₅ D_a D_n D₁ 2 4
 "नुजैर्देय तेभ्यश्च धर्मत., S (G₁ missing) "देवमनुष्याणा
 मृषीणामथ भारत (T₁ "पीणां स महामति, G₂ "मधिभामिनी;
 M₆ 8-8 "मय भामिनी)

13 °) S (G₁ missing) एतेभ्यस्तु — °) S यो न
 मुच्येत धर्मवित् — °) S₁ K₁ 2 4 B₅ D₅ M₂ 5 सतीह
 — °) S₁ K₁ 2 4 N₈ B₁ 8 D₂ "वित्तु S₁ K₂ 4 B₅
 "ष्टिता", K₁ D₂ "ष्टित K₀ D₅ धर्मोय सुप्रतिष्ठित; S
 तथा लोकविदो विदुः

14 °) K₀ 2 N₁ B₅ 8 D (except D₂) तु (for च)
 S यज्ञेन (for यज्ञैश्च) — °) S₁ K₁ D₅ "ध्यायैत्तप", G₁
 "ध्यायात्तप" S ऋषीन् (T₁ M₆ 8-8 त्वृषीन्) — °) S₁
 K₁ 2 4 एव (for अपि) S "द्वैरपि पिबन्

15 °) S (G₁ missing) हह (T₂ G₅ अति; M₆-8
 ऋण) मुक्तोऽसि सर्वश (T₂ G₅ "दा, M₆ 8 "त) — K₂ N₁
 B₅ D ins after 15° S after 16°.

११११

विष्णोऽन्नादतिमृच्छन्ते तप्ये तपोधनाः ॥ १५

देवतां ध्रुवो नाशः पितृणामेव निधवः ।

इह नानाप्रजांतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६

पर्यवर्तं त्रिः क्षेत्रे दृष्टमेव महात्मना ।

वर्षतस्मिन्मय क्षेत्रे कथं न संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

तस्मिन् नर धर्मान्गन्धिष्वेवोपमं शुभम् ।

अत्यमनसं राजन्वय दिव्यं चक्षुषा ॥ १८

दैवदिष्टं नृगताम रमणेहोपपादय ।

अमिष्टं कलमप्यग्रे सिद्धये बुद्धिमाधराः ॥ १९

तस्मिन्क्षेत्रे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।

अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापमवचः पाण्डुभिन्तापरोऽभवत् ।

आत्मनो नृगशापेन जानक्षुपहतां क्रियाम् ॥ २१

सोऽप्रसीद्विजेन हुन्तां धर्मपतीं यशस्विनीम् ।

अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२

अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति हुन्ति त्रिदुर्धाराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३

इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
 सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिसिते ।
 अनपत्यः शुभाहोकात्रावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
 मृगाभिज्ञापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो मीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
 इमे वै बन्धुदायादाः पटु पुत्रा धर्मदर्शने ।
 पडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्छन् मे पृथे ॥ २७
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।

पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
 सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
 तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननान्स्वयम् ।

O. 1 4676
B. 1 120. 87
K. 1 126. 85

ब्राह्मणा प्रवदति तत् (N¹ च).

24 ^a) Ms दत्तमधीतं च — ^b) K₁ & S (except Ms) 'माश्च' — ^c) S₁ Ms स्वनिष्ठित., K₁ & 'निष्ठिता', K₄ T G Ms ६-३ 'ष्ठिता'; N₁ & B₈ सुनिष्ठि' D₈ अप्यनुष्ठि' — ^e) S₁ K₁ D₈ & सर्व एवा', S सर्व तद्' — ^f) S मोघ भवति निश्चय (G₈ Ms ६ 'ये)

25 D₈ om 25 — ^a) K₀ 'स्वैव', D₈ 'स्वैव'; S व्यवसितं (G₈ 'तु', G₄ ० 'त'; G₈ वित्तिष्ठत) — ^b) S प्रेक्ष्यात्मानं न सक्षमे (T₁ सक्षये, T₂ G₈ नक्षमे; G₈ ० सक्षये) — ^c) S 'पत्यो हि मरण (T₁ वरुण) — ^d) K₈ D₈ न वाप्स्या'; B (except B₈) D_n D₁ न प्राप्स्या', D₈ न चाप्स्या', D₈ नावास्यासीति B₁ & D₈ चित्तय T₁ G₁-३ कामये नैव जीवितु (G₂ & 'त'); T₂ G₄ ० M कामये नोत (T₂ Ms नोप, Ms नोक) जीवित (Ms ६ 'तु'), G₈ कामयेत न जीवित

26 ^a) K₀ N₈ D₈ जात, D₈ नष्टा S₁ च, N₈ ते, B (except B₈) D₈ वै (for मे) S 'पाज्जानासि — ^b) D_n D₁ & जनन, Cd प्रजन (as in text) N₈ B (except B₈) मे (for हि) K₀ D₈ [S] प्रजत्व ह्यजितात्मन, D₈ पुस्त्वशक्ति कृता', S प्रजने (Ms-३ 'न) सम केवल — ^c) S (G₁ missing) नृशंस (T₁ G₈ ० 'स) कर्मणा कृत्वा (T₂ नित्य) — ^d) K₀ ययेहोपहत, K₈ 'गत; K₄ 'हृत, T G₄ & Ms ३ यथाभ्युप'; G₂ यथा ह्युप', G₈ Ms-३ यथाभ्युप'; G₈ यथाभ्युपगत K₀ & N₁ B D पुरा, T₂ मया; G₂ & तदा

27 Of Manu 9 158 ff — G₈ ३ om 27^{ab} — ^a) T G₂-4 Ms पडेव (for इमे वै) G₂ पुत्रदा' — S₁ K₈ B₈ (hapl) om 27^{ab} — ^b) N₈ B₁m & D₂ transp पटु and पुत्रा B₁ पुत्रा सद्धर्म'; T G₂-4 Ms पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T₁ 'चारिण; G₈ 'दर्शिमि; Ms 'चारिमि); Ms (sup lin) ६-३ पुत्रा पटु धर्मदर्शिमि. — ^c) K₂ & शुभे (for पृथे) S निर्दिष्टास्ताञ्छन् मिथे

28 ^a) T₁ क्षत्रिय'; T₂ G₁-३ क्षेत्रज'; G₈ Ms (sup lin) ६-३ क्षेत्रिक', Ms ६ पुत्रिक' (for प्रणीत') — After 28^a, T₁ ins

1182*

तत्सम पुत्रिकासुतः ।

स्वयंजात. क्षत्रियश्च

[The prior half is a v l of 28^b, the latter half that of 28^a]

— ^b) G₂ & तत्सम पुत्रिकासुत — ^c) K₀ N₈ T G Ms (sup lin as in text) & पौनर्भवेय — ^d) K₈ चारिण्या, N₈ भगिन्यां, S जारि' K₀ य प्र, G₈ चैव (for यश्च)

29 K₀ om from क्रीत' up to हीन — ^a) K₄ N₂ B₁ (m as in text) & D₈ D₂ उपक्रीत', N₁ तप क्रीत, B₈ ० उपकृत'; Ms (sup lin) गहितश्च (for कृत्रि') N₈ दत्त क्रीतोपविक्रीत, S 'त्त' क्रीतोपहितक (G₁ 2.4 'हितक., G₈ ० 'हितक) — ^b) B₈ ० D₈ उपाग' G₈ 'च्छेत्तथा स्वय — ^c) S₁ K (K₀ om) N₁ & B₁m D_n D₁ & Cd ज्ञाति', D₈ जाति', T₁ Ms & ज्ञात' — ^d) S₁ B₈ 'योनिर्वृत'; K₈ 'मृत'; T₂ G भिन्न' K₀ 'योनिस्तु य सुत Cd cites हीनयोनिधृत'

30 ^a) S₁ पूर्व पूर्व', N₁ S पूर्व (N₁ G₁ Ms & 'व') पूर्व मसभावे (N₁ 'व), N₈ 'तमाभाव, N₈ 'सम भावे — ^b) B D₈ D₂ माता (for मत्वा) T₂ चोत्तर (for वै सुत) D₈ सुतान् — 30^{cd}=line 3 of 1181* — ^c) N (except K₈) उत्तमादव (S₁ D₁ 'देव, K₂ N₈ D₈ 'दप', K₄ D_n 'देव, N₁ 'दघ) राहपुस, S उत्तरादवर (T₂ उत्तमादवरा, G₁ 'दवराज, G₈ ० 'दपर; G₈ 'दवरा., Ms ३ उत्तमादवर, Ms-३ उत्तमादपर) जन्म (G₈ पुत्र) — ^d) S₁ K₁ काक्षते; K₂ & 'क्षेत K₂-4 N₁ B₈ D₈ & अपत्य (for पुत्र) D₈ आदित.. B₁ & धर्मलिप्सया, S धर्मचारिण. (for पुत्र')

31 Of line 4 of 1181* — ^a) B (except B₈) 'त्य

११ ३२ मरुदान्तेयसो वा नृ रिपवस्त्वं यशस्विनि ॥ ३२
 दृष्ट्वा हन्ति कथां चेमां शान्दन्टापनीं प्रति ।
 या जीमर्षा गुणभिर्निघृन्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
 घृणन्त एतां शत्रां निशि हन्ति चतुष्पथे ।
 राविना जिहं मिह हन्ता पुनरनेज्जन्म ॥ ३४

कर्मण्यवमिते तन्मिन्मा तेनैव तहायमत् ।
 तत्र श्रीञ्जनयामान दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
 तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपमाधिकारम् ।
 मन्त्रियोगाद्यन्त्र क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति धर्ममहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाङ्गाधिकृततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
 कुरुणामृषमं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
 न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
 धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
 त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
 वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
 स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
 अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
 न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वद्वते नरम् ।
 त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५
 इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
 परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६

व्युपिताश्च इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
 पुरा परमधर्मिष्ठः पूर्वोर्वशविवर्धनः ॥ ७
 तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
 उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 व्युपिताश्चस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
 व्युपिताश्चस्ततो राजन्नति मर्त्यान्वरोचत ।
 सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०
 स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११
 अश्वमेधे महायज्ञे व्युपिताश्चः प्रतापवान् ।
 बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागवलान्वितः ॥ १२
 अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।

C. 1 4692
B. 1 121 18
K. 1 127 13

5 °) S न द्वावा (Ms ६-८ नैवाह). — °) S गच्छाव.
 (T₁ G₁ ५ 'व, Ms ६-८ 'मि) पुरुष (Ms भरत) र्पम — °)
 D₁ ५ T₁ G₁ ३ प्रीति, G₁ य प्रविशिष्ट K₂ ५ हि, G₁ २ ०
 सन्; G₂ ५ स; G₃ क (for च) — °) G₅ सो यो वो भुं,
 G₆ को योन्यो भुं

6 °) Ko धर्माय, K₁ दुर्धात्व (sio), B₆ D (except
 D₅) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्व) S₁ च त्वं कथा धर्म्यां, T₁
 च धर्म्यामर्थज्ञ, T₂ G₁ ३-४ Ms धर्म्या धर्मकथा, G₂ कथा
 धर्म्यकथां, Ms. ६-८ च धर्म्या धर्मज्ञ — °) B₆ D₂ वै (for
 मे) S₁ तावत्पौराणिकीं शृणु, T₁ Ms ६-८ कथा मत्तो
 निबोध वै, T₂ G₂ ५-६ कथयामि निबोध मे, G₁ ४ Ms मम
 चैव निबोध वै (G₂ मे) — °) S पौराणिकीं (for परि)
 and भारत (for यामहम्)

7 D₂ om 7-8 — °) G₂ ५ ० भुवि (for किल)
 — °) G₂ त्वया (for पुरा) S₁ K N₂ D₅ परम (K₂
 समर) दुर्धर्प, S ° धर्मज्ञ

8 D₂ om 8 (of v 17) — °) B₆ व्युपिताश्चे D
 (except D₅, D₂ om) महाभुजे. — °) B₁ ४ D₅ तत्र (for
 ततो) S अगच्छस्त्रिंशदा सर्वे — °) N (except S₁ K₁
 D₅, D₂ om) सेंद्रा देवर्षिभि सह

9 °) S तुष्टपुर्गुर्वो (T₁ तुष्टुद्वौनवा) धनै — °) K₁
 सत्र, K₂ ५ D₅ तस्मिन्, N₁ २ B (except B₅) Da D₂ तत्ते,

S तदा (G₁ सदा, G₂ पुरा) — After 9, K₄ N₁ २ B D
 (except Da) ins

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रु कर्म स्वय तदा ।

10 °) N₁ २ स्तुतो (for ततो) N₁ अभिकीर्त्ता (for
 अति मर्त्यान्) K₂ ५ अरोचत, N₂ व्यरोचयन्, B₂ D₂ न
 रो° S व्युपिताश्चो मनुष्येन्द्र (Ms ६-८ महाराज) शुश्रुमे
 यज्ञसपदा — °) S₁ (sup in as in text) N₂ D₅
 °न्यपि, N₁ २ D₂ °नप्रति S सर्वभूतेषु राजेन्द्र शरकाल
 हवाशुमान्

11 °) T G (except G₂) तु, M अधांन् (Ms अरीन्)
 (for च) — °) S₁ वृथिर्वी (for नृप°) K₂ ५ B₂ G₂
 °सत्तम, Ms °कुजर — °) Ko मद्रांश्च, K₁ प्रत्या च, B
 (except B₅) D (except Da D₅) पाश्चात्यान्, S म (T₁ G₁
 मा) स्यांश्च — °) N (except S₁ K₁ D₅) दक्षिणात्यान्
 (N₁ °त्या) N₁ च कपयत् (for अका°) S दक्षिणा (G₁
 दक्षिणां, G₂ ५ Ms °णा) अभ्यकल्पयत्

12 °) K₂ महाराजो S °मेधशतैरिष्टा — °) B₁ ह,
 B₂ ५ D₂ तु (for हि) S °व नृपशार्दूल (G₁ २ ५ ० लः).
 — °) S दश (G₁ २ ५ Ms शत) नागयल किल

13 °) S₁ K₁ अत्रात्र S₁ K B₂ ६ D₂ गाथा S
 transp अप्य° and गाथा — After 13^{ab}, N ins

1186* व्युपिताश्चे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरुत्तम ।

क्षुतिशयः सहस्रांशं विनिर्घेयं वसुंधरम् ।
 जलतन्मयैरतन्निवा पुत्रनिर्वाणम् ॥ १३
 वसुंधरो मातृशोभयेभ्यो ददा धनम् ।
 प्रदत्तगुणदाय जाजहार महावनम् ।
 युतं च वसुंधरोऽन्तर्गमं गन्तवान् च ॥ १४
 जगतां राजपतिं चास्य भार्या परमसंमता ।
 भद्रा नाम मनुष्येन्द्र स्येनामदृशी भुवि ॥ १५
 कामतामस्तुत्यां तु परम्परमिति श्रुतिः ।
 स तस्यां तामसंमतां बह्मण्य नमयत्यतः ॥ १६
 तेनानिर्गन्तं रागेन जगामान्नित्रांशुमान् ।
 तन्निर्गन्तं मनुष्येन्द्रं भार्याम् वृशदु पिता ॥ १७

अपुत्रा पुत्रपञ्चाम विल्लापेति नः श्रुतम् ।
 भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
 नारी परमवर्मज्ञ सवा पुत्रविनाकृता ।
 पतिं विना जीयति या न सा जीयति दुःखिता ॥ १९
 पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
 त्वद्वतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
 त्वया हीना धनमपि नाहं जीवितमुत्सहे ।
 प्रसादं कुरु मे राजक्षितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
 शृण्वोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
 न्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनियतिनम् ॥ २२
 छायेनानुपगा राजन्सुतं वशयतिनी ।

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
 अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
 आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वद्वते पुष्करेक्षण ॥ २४
 अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
 संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
 तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
 दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
 अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
 भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
 दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।

दीनार्थनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
 एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
 तं शवं संपरिष्वज्य वाकिलान्तर्हिताव्रवीत् ॥ २९
 उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
 जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
 आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
 अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
 एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
 यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
 सा तेन सुषुप्ते देवी शवेन मनुजाधिप ।

C 1 4714
B 1 121 36
K 1 127 26

24 Ks om 24^a-25^b — ^a) Ds S मे (for मा)
 — ^b) Bs Gs ० 'यो हि म', G1 असद्यो भ', Gs 'योपि म'
 — ^c) N (except S1 K1, Ks om) Ts Gs 4 Ms त्वां
 (for त्वद्-) S1 पुरुषर्षभ (for पुष्क')

25 Ks om 25^a (of. v 1 24) — ^a) K4 पूर्व (for
 नून) — ^b) Ks Bs Da Ds T2 G Ms (sup lin as in
 text) ० वियुक्ता.. — K4 N B D ins after 25^a
 (Ds, after 25)

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।

विप्रयुक्ता तु या पत्या सुहृत्तमपि जीवति ।

दुःख जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।

[(L 1) K4 'यं समुपपन्न']

— Ms om 25^a — ^a) K1 Ns B Da Dn Ds ० संयुक्ता,
 K4 युक्ता वा, N1 ० S (except T2 Gs ०, Ms om) संयोगाद्,
 Ds संयोगे K1 'युक्तां; Ks 'योगां, Ds Gs ० 'योगा,
 G1 ० ० 'मुक्ता, Gs 'मुक्ता K2 ता, N1 वै; Ds ते, Ns B
 (except Bs) Dn D1 ० ० S (Ms om) च (for वा)
 — ^c) Ko भारत (for पार्थिव) N1 'देहेन सा मया, Ns B
 Da Dn Ds 'देहे कृता मया, D1 'देहे ततो मया, Ds 'देहे
 मया कृता, S (Ms om) पूर्वदेहे न सद्यः (Gs पूर्वकर्मानु-
 रूपत) — After 25, Ds ins. 1188*, which is followed
 by a repetition of 25^a

26 ^a) K4 S (except T1 Ms-०) सचितै — ^b) K1 ०
 मा समनु; Ks मामेव स', Ds T2 ममानुस', Ms-०
 मानुपस'. — ^c) Ks 'योजन

27 ^a) S एपाह (Gs ० 'पा गा) मद्य राजेंद्र — ^b) Ns B
 D (except Da Ds) कुशासस्तर', S कुशा (Ms दर्भा) नास्ती
 र्य शायिनी (Ms भवद्दर्शनकाक्षिणी), see below — T1 G
 om 27^a. — ^c) M नरव्याघ्र (for असुखा) — ^d) M

भवद्दर्शनकाक्षिणी (Ms कुशानास्तीर्य शायिनी); see above

28 ^a) Ks ० महाभाग, S मनुष्येन्द्र (for नर) — ^b) Ns
 Bs D (except Ds) द्वाधि (for साधु) S पुष्करेक्षण
 (for असुखा) — ^c) Ko ० Ns कृपणामनाथा करुण (Ko
 कृपण), Ks ० 'नाथा करुणा, N1 ० B D (except Ds)
 कृपणा नाथ (B1 Dn2 'णा चाथ, Bs 'णा नाथ) करुण (N1
 तरुर्ण), S विक्रोशती (Gs ० 'ती) सती (T2 सखी, Gs ०
 सती; M सदा) दुःखाद् — ^d) T G1 ० Ms एवमाती; Gs ०
 Ms-० एवमाती, Gs अनाश्रुता, Gs देहमास्त्रा S1 K1
 Ds जनेश्वर

29 Before 29, S1 K1 T2 ins कुती, Ko Ns वैश';
 N1 ० B D कुंत्युवाच — ^a) Ko Ds S (except T2 Ms)
 तस्या (G1 ० 'स्य) — ^b) S1 'पंती, Ko G2 Ms 'पत्या, K1
 'पत्या, Ds T1 G1 ० ० Ms-० 'पत्या S1 K1 सुहृद्युद्-
 — ^c) S1 K (except Ks) तत् (for त) S1 K1 श्राव (!)
 Ks च परि' S तस्मिन्शवशरीरे वाक् (T2 Gs तु; M वै)
 — ^d) T1 G तां (for वाक्) S1 D1 'ताभवद् Ds
 पत्नीं सौतर्हितीम्

30 ^a) S1 द्वादि च, Ko ० Da1 D1 ० Gs 'मीह, K1
 Ns B1 ० Gs Ms-० 'नि हि, Ks ० Ds 'मि हि, G1 'नि ह,
 Gs 'मि ह — ^c) S1 यस्याह, Da2 स्वयाह S स्वय्येवाहं
 वरागने (Gs ० धरानने)

31 ^a) Ko हि, Ks ० Ds हव, T G Ms तु (for च)
 Ns Bs Da Dn D1 ० आत्मकीये, B1 ० ० आत्मनीने (Bs m
 आत्मनैव), Ms ० ० असदीये (for आत्मीये च) — ^b) S
 शयने स्व (Gs ० मां) — ^c) Ds अष्टम्या S1 K1 Bs T
 Gs-० वाप्युतु, Ko Ds च ऋतौ, Ks-० Ds वा ऋतौ, Ns
 B1 ० ० Da वाप्युतौ, M वाप्युतु — ^d) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins कुती — ^a) T2 Gs ० ० Ms

पुनस्तान्मनुजैः सन्तान्मनुजैः सन्तान्मनुजैः ॥ ३३
यदा न्यस्ये मन्त्रेन मनसा भगवत्पते ।

यत्तो जनयितुं पुत्रान्मयोयोगमलान्वयात् ॥ ३४

इति धर्मदानाख्ये आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

यैत्र्यापायन उवाच ।

पुनस्तान्मनुजाः तां देवीं पुनश्चरन्ति ।
धर्मविद्वद्मनुजैः वचनमुनमसु ॥ १
पुनस्तान्मनुजाः पुनश्चरन्ति नृपितामहा ॥ २
यदा न्यस्ये मन्त्रेन मनसा भगवत्पते ॥ ३
तप विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं तेन निरोध मे ।

पुण्यमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्वद्महात्मभिः ॥ ३
जनामृताः किल पुरा गिरय आमन्वयन्ति ।
कामचारविहारिण्यः मृतत्राधारलोचने ॥ ४
तामां व्युद्यमानानां कामारात्मभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभृद्वरागेहे स हि धर्मः पुण्यमवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं निर्गम्योनिगताः प्रजाः ।

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामदेवविवर्जिताः ।
 पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
 उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
 स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
 अस्मिन् लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
 स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
 बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
 मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
 कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा संमर्शं मातरं पितुः ।
 जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
 ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्पितस्तदा ।
 मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
 क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
 मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेव धर्मः सनातनः ॥ १३
 अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
 यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
 ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
 चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

O 1 4780
B 1 122. 16
K 1 123. 49

B D (except D₁) प्रमाणं T₂ पथाय, G₄ 5 [S]य
 पथा (for धर्मो)

7 ^a) S अपि (for च) — ^b) N₁ 2 B D (except D₂) पूज्यते — ^c) D₁ 'ग्रहार्थाय, S 'ग्रहो (T₁ M₆-8 'हे) धर्म' — ^d) S स एव हि K (except K₃) D₅ पुरातन', N₅ पुराभवत् — D₂ (with lines 5-7 in marg) 4 (marg sec m) S ins after 7 D₄, after line 6 of passage No 64 of App I

1189* नास्मिन्नुप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि ।
 नान्तक सर्वभूतानां न पुसा वामलोचना ।
 एव नृणां न नारीणां पुरुष पुरुष प्रति ।
 अगम्यागमन स्त्रीणां नास्ति नित्य शुचिस्मिते ।
 पुत्र वा किल पौत्र वा कासांचिद्भातर तथा । [5]
 रहसीह नर दृष्ट्वा योनिरुक्लिष्यते तत ।
 एतस्वामाविक स्त्रीणां न निमिचकृत शुभे ।

[(L 3) T₁ 'णा वर्तते — (L 4) G₈ अगम्यागम' D₄
 G₈ अस्ति D₂ नातिचित्र शुचि' — (L 5) G₈ कामात्ताय
 शुचिस्मिते; M आतर वा मनस्विन (M₂. 5 'नीं) — (L 6)
 D₄ T₂ M₆ 5 'रुस्मिद्यते, G₂ M₆-8 'रुस्मिद्यते, G₈ 4
 'रुस्मिच्यते D₂ T₂ G₈ 4 तदा, G₂ 5 6 स्त्रिय — (L 7)
 D₄ M₆-8 एव (for एतत्) M₆-8 अनिमि' T₁ भवेत्
 (for शुभे) G₂ 5 6 अ (G₂ न) निमिच तु तद्वेत्]

8 ^a) D₅ G₁ च (for तु) S transp लोके and नचि'
 — ^b) S यथास्विनी (M₂. 6-8 'नि) (for शुचि') — G₁ 5 6 om
 8^{ed}. — ^c) S₁ K₁ D₅ निगदत, N₁ B₁ 6 D₄ विस्तरश
 9 Before 9, D₂ (superfluously) ins पादुरु'
 — ^b) B₆ D₄ 1 श्रुत. T₁ M₇ 'रिति विश्रुत, G₁ 'रमि-
 विश्रुत; G₂ 4 5 'रिति विश्रुत. — S₁ K₁ (hapl) om
 9^a-10^b

10 S₁ K₁ om 10^{ab} (of. v. 1 9) — ^a) S मर्यादा

स्थापिता येन (M₆-8 तेन) — ^a) N₁ 2 B D (except D₅)
 धर्म्या चै श्वेतकेतुना, S मानुषेषु (M₆-8 'नवेपु) विशेषत.
 — After 10, D₄ (marg sec m) 5 S ins a passage of
 27 lines given in App I (No 64)

11 ^a) M₆-8 गृहीत्वा (for जग्रा')

12 ^a) T₁ G₂ 4 M₆ 5 तदा, G₈ 'था (for 'त) G₈
 'पुत्रस्तु शाप च — ^b) K₂ 4 N₁ 2 B D (except D₅)
 'मर्षचोदित. (D₂ 'पूरित) — ^c) G₈ स मातर (for मातरं
 ता) G₈ तु (for ता) B₁ 5 D₂ G₁. 5 तदा, B₅ M₆-8 'तो
 (for 'था) D₁ तथाभूता — After 12, D₅ S ins, a
 passage of 17 lines given in App I (No 65).

13 ^a) B₆ क्रदत त (for क्रुद्ध त तु) K₀. 2 4 B₁ 5 5
 D₄ D₂ 5 transp त and तु S त क्रुद्ध (G₄ बुद्ध) चै पिता
 ज्ञात्वा — ^b) B D₂ 4 वेपमानम् (for श्वेत') K₀ D₅
 'केतुमथाब्रवीत् — After 13^{ab}, D₅ ins

1190* सगृह्य मातरं हस्ते,
 repeating thereafter 13^b

14 ^a) S transp सर्वे and वर्णाना — ^c) T₂ G₈
 यथा ह्यवस्थि' — ^d) S₁ भावे (for वर्णे) — After
 14, S ins

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।

ऋतुकाले तु सप्राप्ते भर्तारं न जहृस्तदा ।

15 Before 15, N₁ 2 T₂ G₁. 5 5 ins पाण्डुरु' — ^a)
 B₁. 8 D₂ 4 5 'पुत्रस्तु S एवमुक्तो महाबाहु (T₁ 'भागे,
 M₂. 6-8 'भाग, M₅ 'भाग) — ^c) K₀ T G (except
 G₁. 2) M₅ चकारैव च (K₀ तु) — ^d) T₁ M स्त्रीपुंसोर्भुवि
 शाश्वता (T₁ M₂. 5 'तीं)

16 S₁ om. 16^{ab}. — ^a) K₁ G₁ मनुष्येषु S असिता
 पांगे (for महा') — ^b) M₆-8 जातिषु — ^c) K₂ 4 तत.
 प्र' — ^d) S स्थापितेयमिति श्रुति

१. मातुषेयं न्यायमेव न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
 तदा प्रभृति मर्षाया निमित्तमिति नः श्रुतम् ॥ १६
 पृथग्व्यक्तः पतिं नाथा जय प्रभृति पानयम् ।
 भ्रातृभ्यामपि पापं भविष्यत्यनुगायम् ॥ १७
 नारायणं तदा गृह्यन्तु वैश्वामित्रं नम्रचारिणीम् ।
 पतिव्रताभिरुदेव भविता पानयं भुवि ॥ १८
 पत्न्यं निपुणा या चैव पश्यत्यर्थमेव च ।
 न तस्मिन्नि नम्राय भविष्यत्येवमेव हि ॥ १९
 इति तेन पुरा नील मर्षाया व्यापिता चलात् ।
 उरालम्ब्य पुनरेव धर्म्या ये श्वेतसेतुना ॥ २०
 मोक्षमैव च गच्छन्ति निपुणापत्यजन्तानि ।
 मदन्ती जगामपि समिष्टमिति नः श्रुतम् ॥ २१
 तन्मात्रेणैव च या पुनर्मन्त्रकं नाम भाषिणी ।

भाषां कन्वापपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
 जन्तायमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
 तन्मात्रेणैव नास्तीति दृष्ट्वा पश्यद्भवे ॥ २३
 अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
 ममेतज्जननं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
 कदाशुतो गजपुत्रि श्रिया भर्ता यतयते ।
 नानिर्गतेषु इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
 शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्वी किल्बिषेति ।
 धर्ममेव जनाः मन्तः पुराणं पवित्रतते ॥ २६
 भर्ता भाषां गजपुत्रि धर्म्यं चाधर्म्यमेव वा ।
 वदयाच्चतथा धर्ममिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
 विशेषतः पुत्रगृही हीनः प्रजननात्म्ययम् ।
 यथादमनस्याग्निं पुत्रदर्शनलालसाः ॥ २८

तथा रक्ताङ्गुलितलः पञ्चपत्रनिभः शुभे ।
 प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
 मन्त्रियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
 पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
 त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
 एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
 प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
 पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।

तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयम् ॥ ३३
 स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
 मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
 इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
 ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
 अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
 तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्थानौ प्रजा विभो ॥ ३७
 आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।

C 1 4752
B 1 1 2 39
K 1 129 4

28 *) Ko Ds च पुत्रार्थी, Ds T1 'गृही', T2 G M 'गृह' (Gs 'गर्ह' — *) N1.2 S (except Ms) हीन-
 प्रजनन (T1 हीनपुत्रजन) स्वयं

29 *) Ko यथा, S अयं Dn D1 'निभ' ; Ds 'नख',
 Gs गुप्ता, Ms-8 रक्षा — *) S (except Ms) शुभ (Gs
 शुचि) — *) Ko यथा (for मया) Ks & transp ते
 and [S]य Ko तेऽयं S प्रसादार्थं सुश्रोणि — *) S1
 T1 Gs-8 'भ्युदितो', Ko 2 & 'य कृताज' ; K1 शिरसाभ्यु-
 दितैजलि, N1 शिरसा, G1 'स्यभिहितो'

30 *) S1 Ks & 'स्तपसोधि', Ko Ds 'स्व तपोवलात्',
 Ks N B Da Ds 'सान्वितात्', S मत्त श्रेयस्रै (T1 M 'स्करै';
 Gs शुभतरै) द्विजै — *) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चि
 दुत्पादयावले — After 30, Ks ins

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचन धर्मसमतम् ।

31 Before 31, S1 Ks Ds, S ins वैश, the rest
 except N1 वैश उ — *) Gs 'क्ता पृथुश्रोणी — *) B1
 'हितेपिता, S 'चिकीर्षया — After 31, Ds (marg
 800 m) S ins

1195* अधर्मं सुमहानेप स्त्रीणा भरतसत्तम ।

यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्य क्षत्रियर्षम ।

शृणु चेद महाबाहो मम प्रीतिकर वच ।

[Before line 1, Ds ins कुत्सुवाच — (L. 1) Gs
 अनुग्रहो महा — (L. 3) T2 G1 & 8 महाभाग. Ms-8
 तव (for मम) Ms (sup lin as in text) नृप (for
 वच)]

32 Before 32, Ns Bs ins कुत्सुवाच — *) S 'भोजने
 — *) N1 2 B (except B0) Ds & विप्र, Ns S पूर्वं (for
 तत्र) — *) N1 2 B Ds & पुरा वै (for ब्राह्म) Some
 MSS क्षसित

33 *) K1 G1 तु (for त) — *) S तमुग्र Ns
 सञ्जिता — *) S1 Ks Da1 Dn1 T1 Ms 'रत्न'

34 *) M 'भिसार' — *) S1 'चष्टाभिमत, K1 'चष्टा
 भितर Ds S 'न्मुनि (T1 Ms, 'नृपि) — *) N1.2 B
 D (except Ds) मन्त्र त्विम T2 Gs & 8 तु (for च)
 — *) Ks & चापि (for चैव)

35 35^{ab}=1. 104 7^{ab} — *) B1 8 Ds & देवमनेन
 त्व — S1 Ko 2.4 Ns Ms-8 ins after 35^{ab} N1 2 B D,
 after 35 (Ds, after 35^{ab})

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(= var) 1 104 7^{ab} B1 8 Ds & Ms-8 प्रसादेन.
 Ms-8 पुत्रस्तस्य जनिष्यसि]

— S1 Ko 1 2 Ns Ds om 35^{ab}. — *) Da1 Gs & 'कामा
 (both times) — *) N1.2 स स ते वशमेप्यति; B0 D
 (except Ds & 8) वश ते ससुपैष्यति, S स (M न) स ने (T1
 च ने; G1 समे; Gs नयि; Gs स ए, Ms हि ने) प्यति ते वश
 (Gs स स मे नैष्यते वश) — After 35, N1.2 B Da
 Dn D1.2 & ins 1196*

36 *) N1 D (except Da Ds) S 'णस्य

37 *) Ks & अह विभो, S परतप — S (which om.
 37^{ab}) ins after 37^{ab} Ds (om lines 1-2), after 38

1197* या मे विद्या महाराज अद्दास्स महायज्ञा ।

तयाहूत सुर पुत्र प्रदास्यति सुरोपमम् ।

अनपत्यकृत यस्ते शोक धीर विनेष्यति ।

[Here follows in S a colophon.]

Da S cont

कुन्ती ।

अपत्यकाम एव स्थानममापत्य भवेदिति ।

विप्र वा गुणसपन्न सर्वभूतहिते रतम् ।

[5]

११०. नृगोऽनुगामीकं मां विजगन्निर्गमि स्थितान् ॥

पापान्वाच ।

तदेव नृ दगागेते वरदत्त यथादिनि ।

वर्ममासाय शुभे न हि देवेषु पुन्यमाह ॥ ३९

जन्मेन न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।

यैरुपातं वगागेते धर्मोऽयमिति मेदते ॥ ४०

धार्मिक्यं पुण्यां न भवित्यति न संशय ।

दत्तस्तानि च धर्मेण नाधर्मे रंस्तते मनः ॥ ४१

तन्नादमे पुरस्कृत्य निपता त्वं शुचिमिते ।

उपचागाभिचागभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

मा तयोक्ता तथेन्मुक्या तेन भर्ता वराहना ।

अभिनायाभ्यनुगता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति धर्मशास्त्रे आदिपर्वणि प्रयोदशधिवराहनामोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।

संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।

आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १

सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।

जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २

संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।

लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३

ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४

समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन्वायुवाचाशरीरिणी ॥ ५

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६

भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

C 1 4767
B 1 123 9
K 1 129 24

— Sub-parvan Ś1 Ko-2 & N̄ B Da Dn1.n2 D1.4 5
समव — Adhy name Ks कुतीनियोग, N̄1 : कुतीपुत्रो
त्पत्त्यनुज्ञानं — Adhy no (figures, words or both)
Ko 116, B1 D4 120, Dn 121 — S'loka no Dn
43 — Aggregate s'loka no Dn 4761.

114

1 Ś1 Ko 1 : s om उवाच; D2 & S om the ref
— ") N̄1 : B D 'त्सरदृते (D4 'त्सर दृते; D5 'त्सर हिते),
N̄s 'त्सराधिके; S 'त्सरोपिते — ") K2 & Da1 Dn2 D1.5
S (except Gs) 'यी — ") S आजुहाव ततो धर्मे (T1 तत
कुती) — ") N (except Ko 1 D5) 'भार्थे K2-4 उत्तम
(for अच्यु) S (except T1) कुती गर्भो (T2 Gs 5.5
पुत्रा) धर्ममच्युत

2 ") D1 'पजगाम, Gs 'पचचार S (Ms-s om lines
2-5) ins after 2^{ab} Ds (om line 1), after 2 D4
(marg sec m om lines 1-4), after 1201*

1200* जानती धर्ममग्र्य वै सधैर्वैशुपानयत् ।

आहूतो नियमाकुल्या सर्वभूतनमस्कृत ।

दृष्टो भगवान्धर्म सतानार्याय पाण्डवे ।

तस्मिन्पुष्टगोऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे ।

पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्मसुपागमत् । [5]

ऋतुकाले शुचिजाता शुक्रवस्त्रा यशस्विनी ।

शय्या जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुवता ।

[(L 1) G1 : 4 जानाति, Gs जपती, Gs Ms 5 'नती
T2 G4.5 धर्म्य T2 G1 अग्र, Ms-s अर्थ Ms धर्मै (for
मधैर) — (L 3) G2 दृष्टो — (L 4) D4 T2 G2 : 5 'गे
रम्ये — (L 5) Ds T Gs : 5 'भाग Ds 'पागत, T2 G4.5
'पानयत् — (L 6) Ds तु सुजाता D4 M (except
Ms) मनस्विनी — (L 7) Ds ससद्धर्मेण Ms-s सगता

64

(for सुव)]

— S om 2^{ab} — ") Ko 2 & Bs Dn D1 transp जप्यं
and विधि B1 2.5 D2 & मत्र (for जप्य) N̄1 : 'प
विधिवन्मत्र, N̄s Da Ds विधिवज्जाप जप्य च (Da om च)
— After 2, Ds ins 1200*, while Dn D1.3 & ins .

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मध्वलात्तत ।

विमाने सूर्यसकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ।

विहस्य ता ततो भूया कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।

सा तं विहस्यमानापि पुत्र देहप्रवीदिदम् ।

[(L 1) D1.3 & देवी (for देवो) — (L 3) N̄1p भूयात्]
After the above, D4 (marg sec m, om lines 1-4)
ins 1200*

3 ") Ś1 प्रयुक्ता, K N̄s Bs D (except Ds 4) सयुक्ता.
K2 & च; Dn D1 हि (for तु) S धर्मेण सह संगम्य.
— ") Ko 2 N̄ B D (except Ds) ह, K4 च, S सा (for
वै) — ") S महाभाग (Ms 5 'गा) (for वरा) — ") N̄1 :
Bs Da D2 & 'प्राणिहितं, B1 'प्राणहित, G1.2 'प्राणवतां N̄s
Bs Dn D1 S (except Ms-s) हित, D2 रत (for वरम्)

4 ") K1 M (except Ms) देव Ko B1 5 Da2
Gs 5 Ms-s चद्रमसा यु — ") Ko 2 Ds 'जिते शुभे; D2
'ते तथा, Cd as in text — ") K T2 G1 मध्य (K1
मध्य) — ") Ś1 Ds पुण्ये सु, K1 'ण्ये स्व, K2 & Bs.5
'ण्यामि; Dn पूर्णति, D1 Gs 'ण्येति

5 ") Ś1 K1 & सुषाव, Ko 2 B1 D2 : G1 : सुषवे.
N̄1 : B D प्रवरं (for सम) — ") S 'त्रे ततस्त' (M1
'त्रेण तत्)

6 ") Ko N̄s S भवितेति. Ko विनोदयन्, K2 & N̄1 2
B D नरोत्तम, N̄s विधितयन्, S विनादिनी — After
6^{ab}, K4 N̄ B D (except Ds) ins

1202* विप्रान्त सत्यवाकचैव राजा पृथ्व्या भविष्यति ।

7 N̄1 om, 7^{ab}. — ") Ko S अभवत् (for भवि)

वदन्त तेजसा चैव शूनेन च नमन्वितः ॥ ७
 पार्थिवं ते मुनिं तच्छ्रुत्वा पाण्डुना पुनश्चरन् ।
 शतः क्षयं वन्द्येष्टं वन्द्येष्टं मुनिं शतम् ॥ ८
 गन्तव्यं न पन्था न वायुमेवाकुलान् मा ।
 नृणां नो नृणां चार्त्तमो भीमपराक्रमः ॥ ९

तमप्यनिचलं जातं नागभ्युपददन्त्युतम् ।
 सर्वेषां कलिनां श्रेष्ठो जानीष्यमिति भारत ॥ १०
 इदमत्युक्तं जानीजातमात्रे वृकोदरे ।
 यदज्ञान्यतितो मातुः शिलां गार्धरत्पूर्णयम् ॥ ११
 वृन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना नह्योत्पतिता किल ।

नान्वबुध्यत संसप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
 ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
 पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
 तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
 यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
 दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
 जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
 कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवं पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
 तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
 इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
 अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
 तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
 यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्मविष्यति ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
 ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

C 1 4762
B 1 123. 25
K 1. 162. 8

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
 त्रासात्तस्या सुतस्त्वङ्कापपात भरतर्षभ । [10]
 पर्वतस्थोपरिस्थायामघस्तादपतच्छिद्यु ।
 स शिला चूर्णयामास वज्रवद्भ्रजिचोदित ।
 पुत्रज्ञेहात्तत पाण्डुरभ्यधावद्गिरेस्तटम् ।

12 S om 12^a-13^b — ^a) Ks सहसैवोरथिता — ^a)
 Ś1 K1 नानुबु B Da Ds 4 तं सुप्तं
 -13 S om 13^a (of v 1 12) — ^a) Ks 'सकाश',
 Da1 'सपात' — ^b) N B D (except Ds) 'रो न्यप'
 — ^c) Ks 4 पतमानेन, Dn D1 Gs पपात तेन T2 Gs
 सहसा (for शत) — ^a) T G1.2 4 'णिता — ^c) T1
 Ga.2 6 M शिला च, T2 Gs शिलास्तु, G1 शिलाश्च (for तां
 शि) T2 G1 2 'णिता — ^c) S परं (for पाण्डुर) N1.2
 B D 'मागत — After 13, S (T2 om lines 5-7) ins.

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्त महास्वनम् ।
 ददर्श गिरिशृङ्गस्थ व्याघ्र व्याघ्रपराक्रम ।
 दारसरक्षणार्थाय पुत्रसरक्षणाय च ।
 सदा वाणधनुष्पाणिर्भवत्कुन्दनन्दन ।
 मधे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
 दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
 मैत्रे सुहृते सा कुन्ती सुपुत्रे भीममच्युतम् ।

[(L 1) T2 विनर्दित, G (except G1) विनादित (for
 महा) — (L 3) T2 G1 2 6 M रक्षणार्थं (T2 G1.2.6
 'माण) तमात्मज (for पुत्र) — (L 5) Gs-8 मघा Gs 6
 'भ्युदये Gs M7 रवौ (for गुरौ) — (L 7) T1 Gs पैत्रे;
 Ms-8 पैत्रे Ms 8 सप्राप्ते (for सा कुन्ती)]

14 T2 om 14 — ^a) S (except Gs, T2 om.) जज्ञे
 भीमपराक्रम — ^a) Bs तस्मिस्तु (for तत्रै) S (T2
 om) तामेव रात्रिं पूर्वं (Ms 7 8 'वौ) तु. — ^a) K2.4 Da1
 D1 'धिप' S (T2 om) जज्ञे दुर्योधनो नृप (G1 नृप)
 — After 14, S reads 1 107 25-37 (of v. 1. 1
 106 11)

15 S reads 15 ff after adhy 108 (of. v 1 1 106
 11) — Before 15, S ins वैश' — ^a) S जाते बलवर्ता
 श्रेष्ठे — ^b) D1 इद वचनमप्रवीच; S पाण्डुश्चितापरोभवत्.
 — ^c) Ds कथ नाम S कथमन्यो (Gs 'य मान्यो) सम
 सुतो — ^d) Ś1 K1 'ज्येष्ठो, Ks T G लोके श्रे' Ks-4
 मविष्यति

16 ^a) S दैवं पुरुषकारश्च (T1 M 'रं च) — ^b) Ks च
 (for हि) N1.2 B D (except Ds) 'य सप्र', S यत्र लोकः
 (T1 Gs 'के) प्र' — T1 om 16^a — ^c) S (T1 om)
 ततो देवानु तपसा (Gs 'तु लप्स्येह) — ^a) Ks देवयु'.
 S (T1 om) लप्स्ये पुत्र (Gs तादृक्पुत्रं, Ms 1 पुत्र
 लप्स्ये) महाबलं

17 ^a) Ś1 Ko 1 Gs प्रधान. Ko Ms-8 मे मति; Ks
 G1 विश्रुत, Ks Ns Ds Gs Ms.5 मे श्रुत; Ks विश्रुति, T1
 मे सुत; T2 Gs 4-6 मे श्रुत — ^a) Ko 8 Ns G1 6 Ms 5
 'वानुत्तमद्यु', T2 G1.4 5 महान्कयैलोक्यनायक, Gs वीर्य-
 मानुत्तमाकृति

18 ^a) Ms-8 तोषयित्वा तु तप' — ^c) T G1 8 M
 स न, Gs 4 5 पुन Ś1 K1 Da1 Ds य तु (Ds यत्तु)
 दास्यति मे पुत्र — ^a) Ko वरीयान्स भ', Ks 4 N1 B1.8
 Da Ds 4 स गरीया; S स प्रचानो भ' — After 18^a,
 Dn D1 S ins

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स सग्रामे हनिष्यति ।

[Dn D1 transp. स and सग्रां G1 'नुषांश्च संग्रामे स
 हनिष्यति वीर्यवान्]

— ^a) S तपसा (T1 Ms-8 मनसा) कर्मणा चैव (T2 Gs 4 5
 युक्त) — ^c) Ś1 लप्स्ये Ks 4 परतप Ko तप्स्येह परम
 तप; T2 Gs 4 5 कुर्या चैव मह'

19 ^a) K1 महातेजः, N Bs 6 Da Dn1 n2 D1 'राजो,
 B1.8 Ds 4 'राज, Dns 'प्राज्ञो, S तु राजर्षि — ^b) Ko M
 सहर्षि, K1 तपस्यमि (sio). — ^c) S आदिश्य (for दिदे)
 S (except T1 G1) कौरव्य — ^a) Ś1 K1 2 T2 G (except

॥ १९ ॥ मित्रं दुःस्वभावं सौम्यो घ्नं मांसव्यं शुभम् ॥ १९ ॥
 आत्मना च महाशत्रुरेव तदस्मिन्नौजस्रतः ।
 तत्रैव न क्व आत्मस्य परमेज नमायिता ॥ २० ॥
 आत्मिण्ययिदं विदधानां नमीयम् ।
 कृतं स तस्मात्मा परितस्तं भाग्य ॥ २१ ॥
 यं तु राज्येन मदना वागवः प्रत्यभाषत ।
 पुत्रं वा प्रदानामि त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ २२ ॥
 देवानां प्राणानां च गृह्णां चार्थमाश्रयम् ।
 मुने नैवैतं प्रदाम्यामि सर्वामिदं विनाशनम् ॥ २३ ॥
 ह्युक्तं सौम्यो राजा वागमेव महात्मना ।

उवाच कुन्ती धर्मान्मा देवराजवचः श्रुत्वा ॥ २४ ॥
 नीतिमन्तं महात्मानमादित्यममतेजस्रम् ।
 दुर्गधर्षं त्रियासन्तमतीशङ्खत्तदर्शनम् ॥ २५ ॥
 पुत्रं जनय सुथोषि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
 लब्धः प्रमादो देवेन्द्राजमाह्वय मुचिञ्जिते ॥ २६ ॥
 पुत्रमुक्ता ननः शक्रमाजुष्टा यशस्विनी ।
 जयाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्तुनम् ॥ २७ ॥
 जातमात्रे दृष्ट्वा तु मातुः शरीरिणी ।
 महागम्भीरनिरोषा नभो नादयती तदा ॥ २८ ॥
 कर्तव्यममः कृन्ति शिशितुल्यपराक्रमः ।

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
 अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
 तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
 एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरुंश्च सह केकयैः ।
 चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
 एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
 मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
 ग्रामणीश्च महीपालानेप जित्वा महाबलः ।

आवृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
 जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
 तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
 विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
 एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य स्रुतके ।
 उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
 वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

C 1 4603
B 1 123 47
K 1 132 29

1219* शृण्वता सर्वभूताना तेषा चाश्रमवासिनाम् ।
 कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेद शुचिसिताम् ।
 29 Before 29, Ms. s ins वागुवाच — “) S पुत्रो
 (for कुन्ति) — “) K₂ & B₁ Dn D₁ s शिव”, N₁ s B₁ s
 वायुवेग”, S देव — After 29^{ab}, K₄ (om. line 2)
 D₂ s ins

1220* एष वीर्यवता श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।
 तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
 — “) Dn D₁ G₈ “जय्य — “) S प्रय (G₈ प्राप)यिष्यति
 ते यश
 30 “) Ko अदिते, D₂ G₈ आदित्या — “) B₁ D₂
 “भूदतिव”, S यथा समभिवर्धिता (T₂ G₂ “धत्त, G₈ “तत्त)
 — “) T₂ G₄ s तथा तव महाप्रीति — “) S₁ चार्जुन, K₂
 B₁ s Da D₂ T₁ ते सुत

31 Da₂ om 31^{ab} — “) D₂ सर्वान्व” G₈ कर्ता
 (for कृत्वा) — “) S कोसलान् (for कुरु”) Ko s & Da₁
 कैकयै, K₈ N B Dn D₁ s s सोमकै; T₁ केकया, M₁
 केकयान् — “) S “कुरुनाश्च — “) K₂ & “लक्ष्म्या, N₁ s
 B₁ Dn D₁ s s “लक्ष्मी S₁ स्वधा; K₂ & विधा; N₁ s B₁
 अवाप्स्यति; B₁ sm Da D₄ प्रधा, Dn D₁ वहिष्यति N₂
 B₁m D₂ Arjp लक्ष्मी कुरुषु धा, B₁ कुरुलक्ष्मीषु धा, B₁
 Arjp कुरुन् लक्ष्मीषु धा; S कुरुणा लक्ष्म धा — S ins.
 after 31 D₄ (marg sec m, om line 2), after 35

1221* एतस्य भुजवीर्येण श्रान्तिता सर्वशत्रव ।
 निवातकवचा सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।
 हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति सयुगे ।
 पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयाश्च सर्वश ।
 गत्वोत्तरा दिश वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]
 धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डव ।

[(L 1) T₁ सुवि (for भुज) D₄ दिवि दानवा, M₈ s
 सुवि मानवा (for सर्व) — (L 2) T₁ G₈ M₈-s सख्ये
 (for सर्वे) — (L 3) D₄ “मापीद्व्य, T₁ G₄ M₈ “रुष

— (L 4) D₄ धीमत; M₈ s फल्गुन (for सर्व) — (L 6)
 T₂ G₂ & s “घमतुल G₂ & पार्थिव]

32 “) K₂ & वाहुवीर्येण N₈ इन्द्रजस्यास्य वी — “) D₂
 S तुष्टि या

33 “) S₁ Ko s D₂ s G₈ M₈-s “णीश्च, B₁ Da “णीयान्;
 T G₁-s M₈ s “ण्यश्च — “) S₁ K₁ महायशा, Ko Dn₁ M
 “बलान्; T₁ तु वै मृधे

34 “) Ko D₈ शक्र; N₁ s शिवि, B₁ s Da D₂
 वायुवेग, B₁ शिव, S शिवे (T₁ G₈ M₈ शिवि) रौद्रीनरात्पर.
 — After 34^{ab}, D₅ ins 1222* D₅ om 34^{cd} — “) B₁
 D₄ वीर्यभृता — “) K₁ “ति पराजिता; N₁ s B D (D₅
 om) “ति महायशा; S महाभागो भविष्यति — K (except
 K₁) Da₁ Dn D₁ s & ins after 34 D₅, after 34^{ab}.

1222* एष युद्धे महादेव तोपयिष्यति शक्रम् ।

अस्त्र पाशुपत नाम तस्मात्सुष्टादवाप्स्यति ।

निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विष ।

शक्राज्ञया महाबाहुस्त्वान्वधिष्यति ते सुत ।

[Of 1221* (L 1) D₄ transp तोप and शक्र.
 — (L 2) D₂ तस्मै रुद्रश्च दास्यति — (L 3) D₂
 दैवत्वान्विबुधविद्विष — (L 4) D₂ “हु शातयिष्यति]

35 D₅ om 35^{ab}, B₁ om 35 — “) S एष श (G₈ M
 चा)स्त्राणि दिव्यानि — “) N B (B₁ om) Da Dn₂ n₈
 D₁ & “खिलेनाह”, D₂ G₂ & M₈ s “लानि हरि”, T₁ M₈-s
 “लानि धरि; G₁ “लानि भजि — “) Ko चाह, K₂ चास्य;
 T₂ G₂ & s चैव, G₈ राजन् — “) N₂ T₁ G₈ भरतर्षभ;
 M₈-s कुरुणामाहरिष्यति — After 35, D₄ (marg sec m
 om line 2) ins 1221* (of v 1 31)

36 Before 36, N₂ T₂ G₈ ins चैव — “) K₂ & एवं
 (for एतां) S एतदत्यद्भुत राजन् — “) N₁ s B D कुन्ती
 शुश्राव, S कृत्या पार्थस्य K₁ सूतज, N₁ s B Da D₂ &
 भारत — N₁ s B D (except Da₁ D₅) om. 36^{cd}
 — “) T₂ G₂ & उक्तवाक्यानि चाकाशे — “) S भारत (for

बभूव वग्ने इतः जनमङ्गलितामिनाम् ॥ ३७

मृषा देवदुर्भगा च मेन्द्रातां च दिवोत्तमाम् ।

ज्जगामे दन्दुर्भानां च बभूव तुमन्तः मनः ॥ ३८

उदन्तिष्ठन्तापोरः पुनरुष्टिमिगृह्यतः ।

ममैवेत्य च देवानां गताः पापमवृजयन् ॥ ३९

पश्यन्तां जनैरा गन्धर्वाप्सरमन्त्रया ।

प्रयत्नां पतय' सर्वे सम चैव महर्षयः ॥ ४०

भरद्वाजः कश्यपो मौलमथ

विद्यामियो जमदग्निर्वसिष्ठः ।

मधोदिनो मान्तरिधुमप्रनष्ट

नोऽप्ययाप्रिमंगरातनाजगाम ॥ ४१

मरीचिरक्षिरार्धेन पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

दक्षः प्रजापतिर्धैव गन्धर्वाप्सरमन्त्रया ॥ ४२

दिष्वागान्वागम्यरभराः मरुतैरकारभूषिताः ।

उपगायन्ति सीमन्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।

गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३

सीममेनोयमेनो च ऊर्णापुरनघमया ।

गोपतिर्भृगुगार्ध्व सूर्यवर्चाथ सप्तमः ॥ ४४

गुणपस्त्रणपः कार्णिकेर्नन्दिधिवरयन्त्रया ।

प्रयोदशः शालिशिगः पर्जन्यथ चतुर्दशः ॥ ४५

फलः पञ्चदशधात्र नारदार्धेन षोडशः ।

सडा वृद्धा वृद्धकः कगलथ महाययाः ॥ ४६

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
 विश्वावसुर्धमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
 गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
 इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्यभम् ॥ ४८
 तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
 ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
 अनूना चानवधा च प्रियमुख्या गुणावरा ।

अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
 मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
 अग्रिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
 असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
 काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
 मेनका सहजन्त्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

C 1 4820
B 1 123. 64
K. 1. 102 48

Bs चापि (for चैव) Ks Gs पोडश T G1 s-s M
 किंतुनारस्तु (T1 रत्तिनारश्च) पोडश (T2 G1 Ms s 'श')
 — After 46^{ab}, S reads 48^{cd} (of v 1 47) — Ms-s
 om 46^e-47^d — °) Ko Ds T1 G1 s Ms सद्धान्, K1
 सत्वा; K4 सद्दो, Ns s Da D1 कत्वा; B1 कद्दा, Bs s
 Dn1 ns सत्वा; Bs सद्दा, Dn2 D4 अद्दा, Ds शुद्धो, T1
 G4 s सुन्वा, Gs यद्दा Ko s Ds s T1 G1 s s Ms वृहद्धान्;
 K1 'द्वा, Ns s Bs s Da Dn1 ns D1 'त्वा; B1 s D4 Gs 'द्वा,
 Dn2 'द्वा, T2 G4 s 'न्वा Ks Ds कपिल (for वृहक)
 — °) Ko महाबल; Ks 'हनु; N1 s B (except Bs) D
 (except Ds) 'मना

47 Ms-s om 47 (of v 1 46) — °) S1 Ks
 सुवर्चा, K1 'वर्च, K4 Ns B D T1 G1 s Ms s 'वर्ण; N1
 स्ववर्ण (for सुपर्ण) Bs Da Dn1 ns D1 विश्रुता
 — °) Ko Ds 'सुर्वभ्रमन्यु, K1 'सु तमन्युश्च, Ks s D4
 'सु सुम', T1 G1 'सुर्वि', T2 G4 'सुहुं', G2 'सुहिं'
 — °) S1 K1 सुतद्रो Ks N1 s Bs s D1 s सुवृत्सु; Ns
 चरमस्; B1 डवरस्, Bs Da च शरस्, Dn D4 च शरस् S
 (Ms-s om) स्मृत (for तथा) — After 47, T Gs-s
 Ms s repeat 48^{cd} (of v 1 46, 48)

48 ^{ab}) Ko Ds 'सयुक्तौ, K1 'सहितौ Ks Ns
 प्रख्यातौ Ks 'हुहु, Bs Dns D4 हाहा; Da1 Ds 'हुहु,
 D1 हाहाहुहु, Da 'हुहु S हाहाहुहुश्च (Gs M 'हू च)
 गधर्वौ हसश्च भरतर्षभ — S reads 48^{cd} after 46^{ab} for
 the first time, the line is repeated in T Gs-s Ms s
 after 47, and in the rest of S in its proper place
 — °) D1 विख्याते — °) Ns Dns D1 जगुस् Ko N
 B1 s s Da D4 s नरर्षभ; Bs Dn D1 नराधिप S उप (M
 उपा) गायन्धनजय

49 °) Ds नृत्य चाप्स', Gs यथै; Gs तत्रैवा' Ns
 हृष्टा — °) S1 ता, Ds ते, S च (for वै) S वरारोहा'
 (for महा') — °) S (except Gs) om च

50 °) Da अनूना, Ms-s अन्यूना T2 G1 चानवधांगी

S1 Ks-4 Ns Dn D4 s Gs अनुचानानव', D1 अनुचाना
 नवधांग्य; Gs s-s अनुचानानवधांगी — °) N1 s Dn
 गुणमुख्या, Ds Ms (sup lin) s-s प्रिया सु', T2 G Ms s
 क्रियासु' K1 Gs s वरानना' (K1 'ना), Ks s D1 s T2
 'वरा., Ks Ns Bs Da2 गणावरा, N1 गणोत्तरा, Bs गुणैर्वरा,
 Bs गणावरा, Gs 'परा Da1 प्रियमुख्यागणावरा, T1
 क्रियाधिक्यगुणान्विता' (sup lin 'दिका) — °) Ds
 पुजिका - S1 सौरी; Ko शायी, K1 साखी, Ks s Ds देवी,
 K4 देवि; N1 Dn D1 s सोमा, Ns काची, B1 s Da2 शाची,
 Da1 शीचि, T1 शाचि, G1 सा च, Gs साचि; Ms (sup lin
 as in text) s काशी — °) S दीर्घकेशी S1 Ks-4
 ह्यलंबुसा; Ko T G4-s M त्वल', K1 ह्यलंबुपा, N B D G1 s
 त्व (Ns Dns G1 अ) लंबुपा Gs 'शीत्यलंबु'

51 °) S1 K1 Bs मारीची, K4 मारिचि, Ds मा' Bs
 Da ह्युका, Ds शुचि', T2 Gs-s शिशुका, G1 शुशुका
 Ks s चित्रा (for चैव) — °) Ns 'रूपणी, S 'द्वणी S1
 K1 s s N1 'गोतुलानघा, Ko 'गोतुलानघा, Ks 'गोनि-
 लानघा; B1 Ds 'गोलुलानघा — °) N B Da Dn D1 s s
 अधिका, Ds S अद्रिका Bs s Da Ds s G1 s लक्ष्मणा; T1
 शुचिका Bs Da क्षेमी Ks 'का च तथा देवी — °) Ds
 तिलोत्तमा (for मनो') K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (of 50^d)
 — After 51, S ins

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गोतनिस्वनै ।

52 °) Da2 M 'वाहू च — °) N1 s प्रिया च, S
 सुमीता (G2 s 'मना) Ko Bs सुवसुस्, Ns Bs Da Dn च
 वपुस्; Ds सव'; T1 सुपदस् — °) Ks s Bs Dn D1 G1
 सुरसा, T2 Gs 'नासा, G1 'नया, G4 'नसा Ks Ns Bs s
 D2 अथ; B1 अर्थ (for च) Ks प्रमादिनी Ks
 सुरसाप्यप्रमादिनी

53 °) T2 G4 s अन्या (for काम्या) S1 K1 s स (Ks
 सा) रस्वती, T2 G4 s द्वारवती — °) G1 सभ्रम (for सव')
 Ko 'तुर्वननिर्हरे — °) Ds अनुजन्त्या — °) Ko Dn
 D1 s कर्णिका; Ks T1 G (except G4 s) वर्णि', N1 s B

दहनोऽथेधरथ कपाली च विंशं पते ।
 स्थाणुर्मयथ भगवान्द्रालान्द्रावत्सिरे ॥ ५८
 अग्निना ज्वरमथाष्टं मन्त्रय महाबलाः ।
 विभेदेनालन्था माध्यान्तासन्ननिसंमिताः ॥ ५९
 कर्कोटकोऽथ शेषथ चागुक्तिथ भुजंगमः ।
 कर्पूरधापुण्ड्रथ तक्षकथ महोरगः ॥ ६०
 ज्ञापयुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
 एते चान्ये च बहन्त नाना व्यवस्थिताः ॥ ६१
 नाहर्षाग्निनेमिथ गरुडथासितध्वजः ।

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तदुद्धा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाववीत् ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्सपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भापसे ॥ ६६

G. 1 4835
B. 1 123 78
K. 1 132 65

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v l तपसा (for तेज) and 'वेगा (for 'क्रोधा)] — S ins after the repetition of 61^{ab}, D₄ (marg. sec m om lines 2-3, 6-7, 11-12), after 62

1229* महात्पितामहस्त्वेनं वस्त्रेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नक्षरं राजर्षिपरिवारित ।
सगरेणास्वरीपेण नहुपेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिथिनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरु सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमा ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वयुपा भासयन्त दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्तैर्बर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L 1) M 'जसावृत् — (L 4) T₁ G₄ धीमता — (L 6) G₅ भरतर्षभ (for जन) — (L 8) D₄ तत्रासन् — (L 9) Prior half=61°. T₁ नरदेवा दिवौकस ; M गयाद्या राजसत्तमा — (L 12) T₂ G₄ स व्यजनैर् — S₁ K₁ s ins after 61 Ko s & N̄ B D, after 62 (D₄, after 1229*)

1230* तांश्च देवगणान्सर्वांस्तप सिद्धा महर्षय ।

विमानगिर्यग्रगतान्दृष्टुर्नरे जना ।

[(L 1) N̄₁ D₄ तांश्च N̄₁ दिव्यागना सर्वा, N̄₂ B₅ D₄ D₅ दिव्यागणान्स, D₅ दिव्यग — (L 2) Ko s & D₅ 'नवयोत्र' ; D₅ 'नमार्गात्र']

63 ^{ab} S एन (T₂ एतद्, G₂ 4-5 M₅ एत) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस — °) D₅ एकैकस्मिन् ; G₅ अथ तस्य (for 'कां स) Ko च, N̄₂ B₁ D₄ तु (for स) T G M₅ तदा (G₂ s 'था) N̄₁ s B D₄ D₅ D_{1,2} & प्रीति, G₁ वृत्त — °) N₁ B₅ अकुर्वन्, S वर्तते S पाठव प्रति (G₅ ते तु पाठव) — After 63, D₄ (marg sec m)

S ins

1231* पाण्डुः प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवा प्रत्युच्युर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्यय धर्मो देवताना प्रसादज ।
सातरिश्वा ह्यय भीमो बलवानरिमर्दन ।
साक्षादिन्द्र स्वय जात प्रसादाच्च शतक्रतो । [5]
पितृत्वाद्देवताना हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितृणामृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजगुर्ग्रथागतम् ।

[(L 4) G₁ M₅-s 'श्वा स्वयं — (L 6) T₁ पितृणां देवताना च — (L 7) T₂ G₄ s 'मृणनिमुक्त', G₂ s धन्यस्त्वमचिरादेव — Before line 8, T₂ G₅ ins वैश]

64 °) Ko Dn₁ D₄ G₅ च (for तु) D₅ 'वैता, S 'वार्यो. — °) S₁ K₁ महारथ, T₂ G 'बल — °) N̄₁ s B D (except D₅) वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीः ; N̄₂ 'नीयार्थो, S प्रादि-शदर्शनीयार्थो (T₁ तुरीये प्रादिशत्युत्रे) — °) B₁ 'मभापत् 65 Before 65, D₄ s ins कुंतुवाच, M₅-s कुन्ती — °) S वै (for अतश्च) S₁ स्यसन (for प्रस) — °) B₅ प्र- (for अपि) S विदुरापत्सु भारत — °) Ko & N̄ B D स्त्रैरिणी स्यात्, S अनाचार Cd oites चारिणी (as in text) — °) N (except B D₄ D₅) transp पञ्चमे (S₁ K₁ 'मी) and बन्ध T G वर्धकी

66 °) S वै (for त्व) S₁ धर्म, K₁ D₅ S (except G₁) विद्वान् ; D₄ विदुर S₁ बुद्धिगम्य, Ko D₅ T₁ M₅ 'मिद ; B₅ 'ममेव — °) S₁ विद्वन्मिम, N̄ B D (except D₅) अधिगम्य Ko s & D₄ D₁ तु (for तु) S सचोदयसि मां कथ — °) D₂ 'र्थं विवेकी सन्, S अपत्यलो (T₁ G₁ s s s 'ला) भास्व राजन् — °) S प्रमत्त हव K₅ जल्पसि (for भाप) — After 66, D₄ (marg sec m.) S ins

1232*

पाण्डु ।

एवमेतद्धर्मशास्त्रं यथा वदसि सत्तया ।

[D₄ पांडुरुवाच (for पाण्डु)]

Colophon Major parvan T₂ G M सभव (for

११५

वैशंपायन उवाच ।

वृन्तीष्टोषु जनेषु शून्यगङ्गान्नजेषु च ।
 नृगजगुता पाण्डुरो नवनमम्वरीव ॥ १
 न मेमन्ति त्वयि मंगारो विगुणेषु पतन्व ।
 नारायणे वराहायाः स्मिन्ना जानय नित्यदा ॥ २
 मान्धातामिव नृपते जानं प्रवृत्तं तथा ।
 शुभा न मे तथा दुःखमभ्युत्थनन्दन ॥ ३
 इदं तु मे महदुक्तं तुन्धवापामपुत्रता ।
 दिवसा निवर्तनी भर्तुमे हुन्त्यामप्यस्मि नवनिः ॥ ४
 यदि नपत्यमंजानं वृन्तिगजगुता भवि ।

शुर्वादनुग्रहो मे स्वास्त्य पापि हितं भवेत् ॥ ५
 लम्भो हि मे तपनीत्वाद्रक्तं वृन्तिगुतां प्रति ।
 यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
 पाण्डुरुवाच ।

गमाप्येष नदा माद्रि हृषर्धः परिवर्तते ।
 न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविषयया ॥ ७
 त्वं हिदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्णाम्यतः परम् ।
 मन्त्रे क्षुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।

ततः वृन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरुनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय मामिनि ॥ १२
तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।

चक्रुश्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्वं माद्रीं पुत्रेणैव तारयेमामनिन्दिते ।
अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

1234* अनुवृद्धीष्व कल्याणि मद्राजसुतामपि ।
— T₁ om 9^a-10^a — °) D₂ कुरुष्व (for कुलं) M₈-s
चैव (for मम) — °) S₁ कुलस्य च (sup l₁ as in
text) N₈ प्रिय कुरु (by transp)
10 T₁ om. 10^{ab} (of. v 1 9) — °) K₀ s 4 N₂
B (except B₁) D₄ D₅ G₈ s s चा, T₂ G₁ s 4 M अपि
(for च) N₂ B₈ D₄ पिण्डं सुभु, B₁ पिण्डदानाय, B₈ s
पिण्ड पुत्र, S (T₁ om) पिण्डलाभा (G₈ भावा)य — °) K₀
D₄ सर्वेषाम् S₁ K₁ s 4 D₅ अपि मामिनि, D₁ अपि
भाविनी, S (T₁ om) च महात्मनां — °) T₂ G₂ s 4-5 हि
(for च) — After 10, S ins

1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।
मम चेष्टस्य निर्वृत्तिस्तत्र चापि पर यशः ।
[(L 1) G₁ वृद्धीह; M₈-s वृत्तिश्च — (L 2) M₂
तत्रापि परमं यशः]
11 °) M₈-s शशंसोर्थाय (s₁₀) — °) S₁ K (except
K₀) N₈ धिपत्य (N₈ धिराज्य) ह्दिरेण, B₁ s D₄ प्राप्ताधि,
D₄ T₂ प्राप्ताधिपत्येनद्रेण, T₁ G M प्राप्य दै (G₁ s 6 M₈
दै)वादपत्य च — °) D₅ इष्टा S यज्ञैरिष्टा सहस्रश
— After 11, T₂ repeats 11^{ed} with the reading
of T₁ G M

12 °) K₁ तप कृत्वा; G₈ तपस्तपु S₁ D₄ s M₈-s
सुदुष्कर — After 12^{ab}, G₈, which (hapl.) om 12^a-13^a,
ins 1236* — °) S₁ कुरुन् S₁ K₁ अभ्यवग, T₂ G₈
अभ्युपग, M₈-s अभ्युदय — °) G₈ यशसेर्थाय N₁ s B
D (except D₂ s 5) भाविनि S₁ K₁ यशोर्थाय (K₁
यशसेर्थाय) यशस्विनि

13 G₈ om 13 (of v 1 12) — °) S (G₈ om)
ग्रहर्षय पूर्वे (M₈ s सर्वे) — °) K₀ परतपा (for तपो)
— °) S₁ N₁ s B₁ s D₂ s 4 यशोर्थाय सुदुष्कर — S
ins after 13 (G₈, which om. 12^a-13^a, after 12^{ab})

1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैव्यादय पृथक् ।

यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।
[(L 2) G₁ य श्रोतु, G₈-s यथोक्त (for यशोऽर्थं) G₁
तथा चक्रुश्च शो]

14 °) G₈ अद्य (for माद्रीं) S₁ N₂ D (except D_n
D₂) S (except M₈ s) पुत्रेणैव; K₀ नेह — °) N₈ B₁ s
D (except D₂ s 5) T G तारयेनाम् — °) D₅ सप्रदानेन
— °) N₁ प्रीति (for कीर्ति) S मवाप्स्यसि — After
14, D₄ (marg sec m) S ins

1237* धर्मं चै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तया ।

तस्मादनुग्रह माध्या कुरुष्व वरवर्णिनि ।
[Before line 1, D₄ ins कुरुष्ववाच, M₈-s कुती
— (L 2) D₄ तस्या, T₁ माध्या, G₁ मद्य D₂ करोमि
D₄ कुरुनंदन, M नृपनदन (for वर)]

15 T₁ G₁-s M om 15^{ab} — °) K₂-4 N₂ B₁ s D_n
D_n D₁ G₁ मुक्त्वा S₁ K₀ D₁ माद्री, N₈ कुती, G₁ जेहाव
— °) K₂ 4 देवतां — D₅ om 15^{ed} — °) S (except
T₂) तत्र ते (G₁-s मे) — D₄ (marg sec m) S ins
after 15 D₅, after 15^{ab}

1238* कुत्स्या मध्ये कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।

ततो राजसुता ज्ञाता शयने सविवेश ह ।
[Before line 1, T₁ G₁ s M₈ ins वैश — (L 1) T₂
G₈-s कुत्सा D₄ मन्त्रेण सा, G₈ मन्त्रकृते — (L 2) T₂
G₈ s ज्ञात्वा]

16 G₂ om 16 — °) K₀ s N₈ T G₁ s 4 M एका
(M₈ एत), N₁ s B D (except D₄ D₅) एव (for एव)
G₈ ततो माध्यापि चाप्येतौ — °) K₁ युतौ, G₈ युतौ (for
सुतौ) S₁ D_n s तस्या G₁ तथा च कुत्सापत्यार्थं प्रायुक्त
बलिमुत्तम — After 16, G₁ ins 1239*

17 G₁ om 17 — °) K₈ वीर्येणाप्रतिमौ — °) S
(G₁ om) जातौ च तां — °) G (G₁ om) वाचाद्भुतोपमौ
— D₄ (marg sec m) S ins. after 17 (G₁, which
om. 17, after 16)

त्वं नृपतिर्नृणां पापुषाणां कर्मिणी ॥ १७
 मयि परमुनेनायैव न्याजनामिदि ।
 नामास्मोदयात्यर्थं मयि विनमरदा ॥ १८
 नामानि नास्ति मेतां दत्तं ह्यनिनामिनः ।
 मया तु कर्मजा पात्रं कपाटीभिर्विनां पुनः ॥ १९
 त्वेति नृपि विद्वन्मन्त्रिणां मया मया ।
 महेति नृपि नृपि हन्तापुमानश्नयन् ॥ २०
 त्वं नृपतिर्नृणां महेति पापम् ।

नात्रात्रात्राप्यसंने विशाः शीतमाननाः ।
 अनुमन्मन्त्रं ज्ञाता अस्ति ते इह मया ॥ २१
 वृन्तीनय पुनः पापुषाणां मया मया ॥
 ननुपात्रं पृथा राजन्मया मया मया ॥ २२
 उता महेति मया मेमे मेनामि यस्मिन् ।
 विमेमन्नाः परिमया मया मया ॥ २३
 नामानिपमहं मृदा हन्तापुमाने फलद्वयम् ।
 उताप्रादं नियोजन्या त्वयिपोऽस्तु यतो मन ॥ २४

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
 संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
 शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
 सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा वट्टधुर्देवविक्रमाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।

दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
 तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुवलपालितान् ॥ १

विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
 विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
 ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
 सर्वे वट्टधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

C. 1 4668
B 1 125 3
K 1 124 16

च (for ते) — ^a) = 28^b Ko Ds T1 G (except G2 s)
 Ms कुल — S ins after 25 (Ms, after 26^{ad})
 1243* देवौजस सत्त्वन्त सर्वशास्त्रविशारदा ।
 दिव्यसंहनना सर्वे सर्वे भास्वरसूर्य ।
 [(L 1) Gs Ms-s सत्यवन्त Gs Ms-s सर्वे शास्त्र*
 — (L 2) Gs दिव्यसिंहासना — भास्वरसूर्य*]
 26 s1 K1 Ds (hapl) om 26-28^{ab} Ms transp
 26^{ab} and 26^{ad}, ins 1243* between them — ^a) Ko
 शुभदर्शन*, T Gs-s Ms-s सर्व(T1 श्रुतः Gs inf in
 शुभ)लक्षण* — Gs om. 26^{adef} — ^o) Gs सिंहदम्भा
 — ^d) Ms सर्वे (for सिंह) — S (except G1.s, Gs
 om) *चारिण* (for *गामिन) — After 26^{ad}, Ms ins
 1243*, while N B Ds s ins

1244* सिंहोरस्का सिंहसत्त्वा. सिंहाक्षा सिंहविक्रमा. ।

[Ns Ds s सिंहास्या (for सिंहाक्षा)]

— ^e) T1 Gs s M सिंहक्षीया, T2 Gs सिंहाक्षाश्च, G1
 सिंहसत्त्वा Ds G1 s s Ms *प्येद्र Ds सिंहसहनना धीरा
 — ^f) Ks s Ds वभूधुर, Gs दृष्टशूर Bs Ds *वर्चस, S
 (Gs om) *दर्शना (Gs *नदना, Ms-s *दर्शिन)

27 s1 K1 Ds om 27 (cf v l 26) — ^b) Ms दिव्ये
 (for पुण्ये) Ks Dn T1 हिमवते (Dn *वतो) — After
 27, B (Ms om) reads 19-21

28 s1 K1 Ds om. 28^{ab} (of v l 26) — ^a) Ko s
 Ds Ms-s ते पच च; B1 s एते पच; Bs ते तु पच, Ms-s
 (all inf in) तत्र पच Da ते पचशतक चैव — ^b) = 25^{ad}
 Ds पित्रो मीतिविव* — Cd cites 28^{ad} exactly as in text!
 — ^o) Ds वभूधुरल्पेन; T1 (corrupt) च पृथिवीराजन्, T2 G
 (except Gs) वट्टधरे राजन्, Ms s *धिरे वीरा — ^d) S

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
 भूतसंमोहने राजा सभाय्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
 पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

(except Ms.s) पकजा (Ms-s all inf in नीरजा* as in
 text). — After 28, S ins a passage of 62 lines
 given in App I (No 67), Ds ins certain lines
 thereof after 1 116 1^{ab} (q v)

Colophon om in T G — Major parvan M संभव*
 (for आदि*) — Sub-parvan s1 K N B1 s Da D1
 संभव — Adhy name Ks s माद्रीसुतोत्पत्ति, Ks N1.s
 B Da Ds पांडवोत्पत्ति, Ms s नकुलसहदेवोत्पत्ति — Adhy
 no (figures, words or both) B1 122, Dn 123, Ds
 124, M 66 — S'loka no Da1 Dn 31, Ms 35
 — Aggregate s'loka no Dn2 4867

116

1 s1 Ko s Ds s S om उवाच (T2 G1 s s Ms om
 the ref) — ^{ab}) Ns तदा (for तत). Bs G1 Ms s
 पाहु पुत्रान् (by transp). Gs पाहुवांश्च (for पाण्डु पञ्च)
 Bs महाबलान् (for *वने) — After 1^{ab}, Ds ins lines
 4-44 of a (Southern) passage given in App I (No
 67), ending with the colophon आदिपर्वणि ॥ २५ ॥
 — ^o) s1 Da1 सर्वतो (for पर्व) Ks Bs s Dn D1 s T2
 Gs s s रम्ये (for रेमे) — ^d) K (except Ko) Ds
 *परिपालितान्, N1 B1 s s Da D2 s *वलशालिन, N2 Bs
 Dn D1 *वलमाश्रित

2 ^a) Ks s T1 G1 स, T2 Gs स (for सु) — ^b) S
 प्रवृत्ते म* — After 2^{ab}, Ds S ins

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमत ।

तदा उत्तरफल्गुन्या प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

C 1 4608
B 1 123 8
K 1 134 16

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संग्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
ग्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्यनुजगामैका वसनं विभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रवष्टुधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।

न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तथा देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
मार्द्रां मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं मयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती वयमा ग्राहणभोजने ।

पुरोहितेन सह सा ग्राहणान्पर्यवेपयत् ।

तस्मिन्काले समाहूय मार्द्रां मदनमोहिता ।

[(L 1) Ms. s 'नस्य महारमन' — (L 2) G1. s 4 तदा
चोत्तर', Ms. s तदा तृत्तर' T1 G1 Ms. s स्वस्तिवाचके
— (L 3) D1 पाण्डोर् (for कुन्ती) — (L 4) D1 'हिते
च सा कुन्ती; T1 G1 s M 'हितेन सहिता]
— *) S1 Ko 1 भूतसमोदने; T1 मार' S काले — *)
Ko s N1 B1 s D1 S वने

3 *) Ko 4 D1 4 G1 पाण्डोर् S1 तत्र (for चूते)
— N1 B1 s Da D1 s S (except T1) ins after 3rd K1,
after 3rd

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तैः ।

[K1 D1 केसरैर्, D1 वकुलैर्; S (except T1) मल्लिकैर्]
K1 N1 Da D1 oont

1247* तदा कुरवकैश्चैव मत्तभ्रमरकृजितैः ।

चूतैर्मल्लिरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K1 repeats 3rd, which is followed by

1248* परपुष्टोपसमुष्टसगीतैः पद्मदैरपि ।,
while D1 ins

1249* जग्वदुन्वरसैर्हुण्डैर्वटैराभ्रातकैर्धवैः ।

नीपाजुनकदम्बैश्च वदरैर्नागकेशरैः ।

तमालैर्यिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

मत्तभ्रमरसगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D1 ins

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।,
while S (except T1 G1) ins

1251* वकुलैः खिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Of line 3 of 1249*]

— *) S1 K (except Ko) B1 विविधैर्वृक्षैः N1 अन्यैर्वहु-
विविधैर्वृक्षैः — *) S लता (T1 G1 s तदा) पुष्पफलैर्वृक्षैः (T1
फलमूलसमृद्धिभिः)

4 *) S1 जलस्थायैश्च, Ko D1 जलाशयैः, K1 'जातैः';
K2-4 'छायैः', D1 'स्थलैः'; T1 G1 जन' K1 S बहुभिः.
— After 4th, N1 B1 s s Da ins

1252* नानाविहगसमुष्ट परपुष्टनिनादितम् ।

B1 oont.

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्य कुसुमितं द्रुमम् ।

— *) N1 B1 D1 D1 तत्; T1 Ms च (for तु) B1 सवीक्ष्य
(m as in text) — After 4, S ins.

1254* मत्तभ्रमरसगीत कोकिलस्वनमिश्रितम् ।

गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L 1) T1 'स्वनमुत्तम, T1 G1 'सयुत; G1 'मीरित]

5 *) S1 K1 s 4 त तु (for तत्र) — *) N1 B D
(except D1) विचरत — *) Ko D1 'जुगता चैका (D1
'व). — *) S वसने विभ्रती (G1 वासली) शुभे

6 *) Some MSS समीक्ष्य Ko D1 'माणो मार्द्रां
ता; K1 s B1 D1 S (except G1 s) 'माणस्य तु तो; Da
'माण सतत — *) N1 उपस्था K1 D1 Cd तनुवाससां;
G1 तो सुवा'; M (except Ms) 'वाससी — *) D1 D1
प्रवष्टुते — *) S1 K1 B1 Ms s 'वोज्झित; N1 s 'वर्जित;
B1 D (except D1 4 s) 'वोद्धत

7 *) N1 B D (except D1) रहस्येका तु तां (N1 गतां)
— *) N1 Da1 G1 'लोचन — *) Ko-2 स्व; K1 तु (for
त) — *) K1 4 B1 D1 'बलादित; B1 Da D1 D1
'वशीकृत T1 कामयागबला' — After 7, D1 (marg
sec m) S ins

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे श्रुतौ मार्द्रामलकृताम् ।

आजुहाव सत पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 *) S1 K1 तत्र चैना; Ko Da1 D1 तत पुतां; D1
ततोय ता — *) T G रहोग (G1 'दि) त Ko अभिगम्य
महावने — *) S1 तथा, D1 G1 तदा (for तथा)

9 *) Ko नान्वाचिंतयत्; K1 D1 नालुं, B1 'पद्यत;
D1 s T1 G1 Ms-8 नाव — *) D1 मैथुनसार्गेण — *) N1

संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
 स तथा सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
 पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
 ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
 मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
 सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
 ततो माध्यन्वीद्राजन्वार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
 एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाचार्य दारकान् ।
 हताहमिति विकुर्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
 दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।

कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
 रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
 कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
 ननु नाम त्वया माद्री रक्षितव्यो जनाधिपः ।
 सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
 कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
 तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
 धन्या त्वमसि बाह्वीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
 दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१
 माद्रीवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
 आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

C 1 4887
B 1 125 22
K 1 134 35

B D (except Ds) सोन्वगच्छद्वला

10 ^a) Ś1 N̄ Dn D1 कौरव्य — ^d) Cf. 9^d N̄1.2 B (except Bs) D (except Ds) विधिना सप्रचोदित

11 ^a) Ko धर्मात्मनो — ^b) N̄1.2 T₂ कामेन G₂ चोदिता — ^d) Some MSS प्रणष्टा Ś1 B₂ 6 G₂ 4.5 तेजसा; D₄ तेन सा (for चेत)

12 ^b) Ko N̄1 G₄ 6 M 'सत्तम', K₄ N̄1 B D T₁ 'नन्दन', T₂ G₁ 6 'सत्तम'; G₂ 'सत्तम'; G₃ 'पुगव' — ^d) B₂ (m as in text) D₂ D₅ 'कर्मणा', Cd as in text — After 12, D₄ (marg sec m) S ins

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 ^b) Ś1 K₁ M₂ 'चेतन', Cd as in text — ^d) D₅ उवाच (for सुमो) Ś1 K₁ 8 B₂ च, Ko Dn D₂ हि (for ह) 'चुक्रोश परमायस्ता (T₁ 'मा मत्ता, T₂ G₂ 4 'मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पति — After 13, D₄ (marg sec m) S ins

1257* त श्रुत्वा करुण शब्द सहसोत्पतित तदा ।

14 ^a) K₂ तत्र (for तत) K₂ 4 तत सह सुतै कुन्ती — ^a) Ś1 आगता (for आज)

15 ^{ab}) G₂ transp राजन् and कुन्ती B₂ D₂ G₂ M₂-8 आती N̄s B₂ (m as in text) S (except T₁ G₁ 2) 'मिद तदा — ^d) S (except G₂ 4) तिष्ठता तत्र (T₁ राज-) दा

16 ^a) N̄1 B₂ D₄ D₂ 4 'न देव्यास' G₁ 8 6 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास्य — ^b) Ko 2 N̄1 B₁ m 6, D (except D₂ 5) वाधाय — ^a) Ś1 च, K₂ N̄1 त, S (except G₂) ता

(for ह) N̄1 2 B D (except Ds) सहसैवा (D₄ 'व) जगाम सा (D₄ ह)

17 ^a) Ko 1 8 B₁ 5 D₂ S (except M₂-8) माद्रीं च पाहू (by transp)

18 Before 18, D₄ ins कुर्युवाच, T₁ G₂ M कुन्ती. — ^b) N̄1 D₂ S वीर; D₄ वने — ^a) Ś1 त्वयमनुकात', Ko 2 B D₂ M₂ त्वामभ्यति; K₂ त्वद्य मति; K₂ N̄1 Da Dn D₁ त्वामस्यति; K₄ त्वया शाप, D₂ M₂ त्वामप्यति; D₄ त्वमद्य निष्कात, T₁ G₂ 5 त्वमनति, T₂ त्व समति, G₁ च मय्यति, G₂ च समति; G₄ तु समति, G₂ त्वमस्यति — ^d) N̄1.2 B₁ m 8.5 D₂ जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 ^a) Ś1 K₁ त्वया राजि — ^b) Ko N̄1 B₁ 5 Dn₂ D₂ S नराधिप — ^c) Ś1 K₁ सा नृप — ^d) Ś1 K₁ B₂ त, M (except M₂) तु (for त्व) — After 19, S ins 1258* माद्री ।

विधिना चोदितस्यास्य मा दृष्ट्वा विजने वने ।

अचिन्तयित्वा तच्छाप प्रहर्ष समजायत ।

[(L 1) T₁ G₁ M₂-8 'तस्याद्य — (L 2) Cf 20^{ad}. M₂-8 त शाप]

20 Before 20, S ins कुन्ती (of 1258*) — ^{ab}) G₂ कथ दीने वसते त्वामासाद्य च रहो

21 ^a) K₂ बाहेकि, K₄ बाहीकि, B (except B₂) D₄ बाहीकि, S बाहीके — ^b) Ś1 K (except K₄) B₁ 8 5 (m as in text) D₂ T₁ G₂ मत्स (Ko 2 B₂ G₂ 'स्तौ) भाग्यतरा (B₂ m 'वती), G₂ मम भाग्य, M महाभाग्यतरा (M₂ 'वती), Cd (?) मत्प्रभाग्यतरा B₂ गुणै (m as in text),

G. 1 4668
B. 1 123. 23
K. 1 134. 68

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥ २३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्क्षस्व दारकान् ॥ २४

माद्भ्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि वृत्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥ २५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्व कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

Ds S भुवि (Ms ह्यलि) (for तथा) Ns सभाग्या च मृश
मया — *) S1 K (except Ks) Ds या वक्त्र, Gs M तद्

22 S1 K1 s S om उवाच — D1 (hapl) om 22
and कुत्युवाच (in 23) — *) S1 K1 Cd विलोक्य, T G
अलोभ्य Ks & N1 s B D (except Ds, D1 om)
विलपत्या मया देवि — *) M (except Ms) *माणस्त-
थासकृत् — *) K (except K1) Ds S धा(T1 दा)रित
Da1 S (except Gs) तेन; Ds येन (for अनेन) — *) Ks &
Cd दिष्ट सत्य (by transp), Gs सत्य दष्ट, Gs गत दिष्ट
Ns सत्यमिष्ट चिकीर्षता — After 22, D1 (marg. sec. m)
S ins a passage of 61 lines given in App I (No 68)

23 D1 om the ref (of v l. 23), S1 K1 s S om
उवाच — *) Ks & सह, N1 s B (except B1) Da Ds s
श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) Gs मत; Gs महत् (for मम) — *) Gs
M (except Ms) अवश्य Cd cites अभावात् (for भावात्)
— *) Some MSS मा (for मां) T1 Gs s मा माद्रि न,
G1 s माद्रि सा मा K1 s & Bs Da निवारय Ns मा
माद्रि विनिव

24 *) S1 N Da Dn D1 Ms s अन्विष्यामीह, Ko & Ds
अनुयास्यामि, Ks प्यामि हि — *) Da इह (for अह)
Ko s & Ds प्रेतगति — *) G1 इम, Gs एत (for एन)
Gs Me-s transp त्व and एन — *) Ko Ds एतान् K1
रक्ष सुदार; Ks & रक्ष कुमार; Ns B D (except Ds)
पालय दार, Gs रक्षस्व वाल — After 24, T G ins

1259* अवाप्य पुत्राह्वंघात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।

वैशंपायन ।

मद्राजसुता कुन्तीमिदं वचनमप्रवीच ।

वृत्तिमार्थे चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥ २७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् । !

मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९

दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चिताग्रिस्थं धर्मपत्नी नरपंथम् ।
मद्राजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

25 S1 K1 S om उवाच — Me-s transp 25^{ab} and
25^{cd}, repeating 25^{cd} after 25^{ab}! — *) M अपराजित;
Cd as in text — *) G1 न हि वृष्यामि — *) T G1 s s
त्व ज्येष्ठा S1 Ko.1 s Ns Ds T G1 s-s मेनुमन्यतां; Ks &
मानु, Gs ह्यनु N1 Gs त्वज्येष्ठाम (Gs मो)नु, Ns B Da
Dn D1 s & ज्येष्ठा (B1 s Da *ष्टे, B1 m *ष्टा) सामनु; Ms s
देवी ज्येष्ठानु, Me-s तां (all inf in त) ज्येष्ठामनु (all
inf in चानु)

26 *) Bs Ds S समुच्छिद्याम्, Cd as in text
— After 26, S ins

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिव राजपिंसत्तम ।
न चैव तादृशी बुद्धिबान्धवाश्च न तादृशा ।
न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्त वैवस्वतक्षयम् ।

[(L 1) Gs मम हेतोर्मृतो राजा यद्य राजसत्तम.]

27 *) S वर्तय न समा वृत्ति — *) S1 K (except
Ko) निर्विशेषा (Ks s *षा); S जात्वह च — *) Ks &
Dn D1 च (for हि) S तथा हि वर्तमाना मामधर्मं
सस्पृशेन्महान् — After 27, Ms ins.

1261* त्व तु मसुतयोर्नित्यं त्वसुतेषु समा सदा ।

28 *) Bs तस्मान्मरपुत्रयो S देवि (for कुन्ति)
— *) Ns B1 Dn D1 च (for हि) — *) Ms भर्ता (for
राजा) Ds प्रेतगति — After 28, S ins

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं ब्रजन्तं यमसादनम् ।

29 *) Ko s & Ds सह दारी (by transp) — *) Ds
एतत्कार्यं Ko s & Ns Bs कुरु प्रिय (by transp).

30 *) T1 G त्व (for च) — *) S1 K1 भवेत्तद्धि; Ks

११७

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।

ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १

हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।

अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्छरणं गतः ॥ २

स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।

प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३

ते परस्परमामञ्ज्य सर्वभूतहिते रताः ।

पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४

उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।

C 1 4902
B 1 129 6
K. 1 133. 6

Ms. s भवेथास्व, T G भवेध्वामि Ś1 K (except Ks) हित मम, Ms सदा मम; Ms अनिदिते. — °) Ś1 K (except Ks) Ds अतो नान्यत् (Ko Ds नान्य), Ds अतो नान्यं न, Gs s अतो नान्यं न — °) Ks N1 Bs Ms-s कथचन; Ks प्रिय मम (for हि किं) — After 30, Ds (marg sec. m) S ins a passage of 62 lines given in App I (No 69), while Ds ins

1263* तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूलं हृत्तुम् ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतज्ञानं महदम्बरसदृशम् ।
अलकारकृतं पाण्डु शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य भाद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
पृष्ट्वेहि कुन्ति मा रोदी दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयो पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn Ds s om the ref — °) Ks s तां (for त) S नमस्कृत्य चित्ता — °) K Ds T1 G1 s M 'राजात्मजा (as in text), the rest 'राजसुता' — After 31, Ds (marg sec. m) S ins

1264* आहताम्यरसवीतो भ्रातृभि सहितोऽनघ ।
वदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थित ।
अर्हन्तस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिन ।
तापसा विधिवच्चक्रुश्चारणा ऋषिभि सह ।

G1 cont

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजै ।
(of last line of 1264*)

Colophon. Major parvan T1 G1-s M सभव (for आदि) — Sub-parvan Ś1 Ko 1 s N1 B1 s Dn D1 s T1 सभव — Adhy name Ks पाण्डो स्वर्लोकगमन; N1.2 पाण्डुपरम, Dn पाण्डोरुपरम, T1 G1 s M पाण्डुस्वर्गारोहण (Ms पाण्डुपरम) — Adhy no (figures, words or both)

66

B1 123, Dn 124, Ds 125, S 67 (T1 116) — S'loka
no Da1 23, Dn 31, Ms 112 — Aggregate s'loka
no Dn 4898

117

1 Ś1 K1 s Ds s S om उवाच (Ms om the ref) — °) Ś1 K1 पाण्डोरेव दशां, Ks s तत्पाण्डोर्निधन, N1 s B D (except Ds) पाण्डोरुपरम, Cd as in text N इष्टा (for कृत्वा) — °) N1 s B D (except Ds) ततो मन्त्रविद् सर्वे — °) Ks s यशस्विन, Ks महर्षय (for तप), Ko N1s समेत्य मुनयस्तदा, N1 s B D (except Ds) मन्त्रयाचक्रिरे मिथ

2 Before 2, N ins तापसा (Ko ऋषय) ऊचु (K1 om ऊचु); Ms-s शुक्र — °) Ś1 Ks s Gs transp राज्यं and राष्ट्र M भोगांश्च (for राष्ट्र च) — °) Bs s (by transp) महात्मा स (Bs च) Ko N1 s B Dn D1 s s महायशा Da महात्मा सुमहायशा. — °) K1 T1 Gs s तपस्तप्तु, N1 B D (except Ds) Gs M 'स्तस्त्वा

3 °) Bs Gs सजात — °) Gs 'श्च भरतर्षभ — °) Ks s N1 B (except Bs) Dn D1 s Gs s प्रादा — After 3, N (except Ś1 K1 s) ins

1266* तस्येमानात्मजान्देह भार्या च सुमहात्मन ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृत ।
while S ins

1267* तस्मात्कृत्य परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुक्र परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L 2) Gs 'जोगिरा सम'; M 'जो महर्षि सशितव्रत']

4 Before 4, all MSS except Ms ins वैशं उ° (Ś1 Ko 1 s Ds s S om उ°) — °) N1 s B Ds Ds 'मागम्य' — °) N1 s B D (except Ds) देवकल्पा महर्षय — After 4th, T G ins

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठा मतिमकुर्वन्त ।
कुरुक्षेत्रमितं कुन्ती तां सपुत्रा नयामहे ।

[521]

G. 1 4902
B. 1 125. 6
K. 1 135. 6

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संग्रामात् कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद् यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विसयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०

After this, the sequence of T G is 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{ab} and 5^{ab} etc (Gs reads also 6^{ab} first time after 6^{ab}) — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time) — Ks om 4^{ab}-6^{ab} — *) Ks & पाण्डुपुत्रान् Gs पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो

5 Ks om 5 (of v 1 4) For sequence of T G of. v 1 4 — *) Ns & Da M सर्वे (for सिद्धा) T G इत्युक्तया ते (Gs एवमुक्तया) महात्मानो — *) Ko 1. & Da Ds M हि (for हि)

6 Ks om. 6^{ab} (of v 1 4) — S repeats 6^{ab}, Gs, 6^{ab} also (of v 1 4) — *) Ms & (both second time) समादाय (Ms second time sup in तानादाय) T1 G1 & M (all first time) परिचार्योप (Ms 'यं प्र) तस्थिरे — *) Ś1 K1 & Ds Gs पुत्रांश्च दारांश्च (by transp) — *) K (except K1) Ns & B1 Ds & शरीरे चैव; N1 Bs Ds Dn D1 शरीरे ते च; Bs शरीरेणैव; M (except Ms) परिचारांश्च — After 6, Bs ins

1269* आदाय प्रस्थिता सवे शतशृङ्गाप्रगोत्तमाय ।

7 *) Ms & या (for सा)! Bs तदा (for पुरा) Ś1 श्रुत्वा (for भूत्वा) — *) N1 प्रपन्ना; Dn1 T1 Gs 'सखा' — *) Gs सा क्षिप्र (for सक्षि) Ś1 K (except Ko) G1 तममन्यत

8 *) Ko & B (except Bs) Dn D1 & Ms सा स्वदीर्घेण; Ns Ds सा च दी; T1 सा तु दी — *) Ko प्रपन्ना (for सप्रा) Some N MSS पुरजगल — After 8, Dn D1 & ins

1270* हारिण तापसा ऊष्म राजान च प्रकाशय ।

ते ए गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिता ।

स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योपितः ॥ ११
तथा विद्वद्भ्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दयादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूपणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्छिरोभिरभिवाद्य च ।

9 *) T1 G1 & सत्त्वं (for तत्) Ns 'सहस्राणि; T G 'सहस्रं चै, M 'सहस्रेण; Nilp चारण्य'; Cd as in text — *) Ks N1 Ds T1 Gs & चागत; Ns चागम; Da Gs & आगत; G1 च गत; Cd आगम (as in text) Gs & तथा Ns सुनीक्षिवागतस्तादा; M मुनीनां (Ms & क्षपीणां) सधमागत — *) Gs तु नगरे; M गजपुरे — *) Ks N1 B D (except Ds) समपद्यत

10 *) M (except Ms) मुहूर्ते चोदितादित्ये — *) Ś1 K1 & Da1 Ds & सर्वधर्म; Dn D1 सर्वे याल; S सर्वे भीष्मपुरोगमा (M 'पुर सरा) — *) Ś1 Ko 1 & Bs & Ds T G सवारांस्ताप — Ks (1 hapt) om 10^{ab}-11^a

11 Ks om 11^{ab} (of v. 1 10) — *) Ko M क्षत्रसंघानां — *) Ko N1 B1 Ds यानसघ; Ks 'घयान्; Ns Bs & Da Dn D1 & यानसघ; Ns Ds G1 & 'सखा; G1 योधसघा N1 B1 Ds & अवस्थिता T G & समाश्रिता; Gs 'हिता — *) Ks Gs सह सजग्मुः; T1 Gs सहिता ज; T1 Gs सहसा ज — *) T1 G1 & ब्राह्मणाश्च सयो; T1 Gs & 'जा. सहयो; Gs 'णाश्च समाहिता (of. *)

13 *) Ks & Ms & ततो भी — *) Ko 'दत्तश्च — *) Ś1 विदुरस्तथा

14 *) Ś1 K1 तु (for च) and क्षीना (for देवी) — *) Some N MSS कौशल्या T G देवी चांवालिक्वापि च (T1 'का अपि) — *) Dn D1 S (except Ms &) चापि निर्ययौ

15 *) S (except Ms &) 'पुर.सरा — *) Ś1 K1 & दिव्यै; Ds द्वयै (for विद्यै)

16 *) Ns दिव्यान्; Bsm & D (except Ds &) दृष्टा (for सयान्) — *) Ns अभियद्य Ś1 K Ns Ds ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
 तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
 उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
 तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
 भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
 तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
 महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
 कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
 ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
 साक्षाद्दर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
 तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
 पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

C. 1 4921
B. 1 126, 25
K. 1 181 81

(for च) — After 16^{ab}, S ins

1271* स्वागत वचन चोत्तरा पाण्डोर्भवनमाविशन् ।

[M चोक्ता]

— °) = 17° N¹ B Da Ds 4 तत स(Bs प्र)वि°, Gs ते
 चोपवि° — S¹ transp 16^d and 17^d — Ds (hapl.)
 om 16^d-17°, Ks (hapl.) om 16°-17° — °) Ds 4 Gs
 कौरवा Da च (for स)

17 S¹ transp 16^d and 17^d, Ks om 17^{ab}, Ds om-
 17^{ab} (of v l 16) — °) N¹ तत्रैव Ko सा सर्वे
 — °) S¹ repeats 16^b for 17^b S (except Gs) प्रसाद्य
 च Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च — °) = 16° — °) Ds
 'जानपदै' सह

18 N¹ om 18^{ab} — °) N¹ T¹ Gs तमकूजम्,
 Ds पूज्यम्, Gs तमात्मजम्, Gs प्रजम् N¹ B Dn D¹ 4
 अभिज्ञाय Ko Ds कृतभौम(Ds भौम)मिव ज्ञात्वा, T¹
 Gs 4 अकूरमिव चाज्ञाय, G¹ स्वीयतामित्यनुज्ञाय — °) Ks-4
 सर्वतस् K¹ Da T G (except G¹ s) Ms (inf l¹ n as
 in text) 5 तथा — After 18^{ab}, Ks N¹ B D (except
 Ds) ins

1272* पूजयित्वा यथान्याय पाद्येनाभ्यर्च्य च प्रभो ।
 — Ns reads 18^{cd} in marg — °) S¹ Gs Ms-8 transp
 राज्य and राष्ट्रं

19 Before 19, S ins वैश° — °) Ks तेषां मध्ये S
 तेषा वृद्धतम कश्चिद् — °) Ko तदाजिनी — °) N¹ B D
 (except Ds) कृपीणां मतम् T¹ G¹ 8 आस्थाय

20 Before 20, M ins कृपि — °) Ko Ds योसौ
 (for य स) Ks 4 Da¹ Ds 4 कौरव° — °) K¹ जना
 धिप, Ds महारथ — °) T Gs 4-8 Ms-8 हित्वा राज्य च
 राष्ट्र च (Ms-8 राष्ट्राणि), G¹ हित्वा राष्ट्र च भोगाश्च, Gs
 Ms 8 हित्वा राष्ट्राणि राज्य च (of 2^a and 1273* below)
 — After 20, Ds (marg sec m) S ins

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी सयभूव ह ।
 स यथोक्त तपस्तेपे तत्र मूलफलाशन ।
 पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कचित्कालमतन्द्रित ।

तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विन ।
 तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिन । [5]
 स्वर्गलोक गन्तुकाम तापसा विनिवार्य तम् ।
 उद्यत सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।
 अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।
 तस्माद्धर्मं च वायु च महेन्द्र च तथाश्विनौ ।
 आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्या सह देवताः । [10]
 तृप्ता पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।
 तपसा दिव्यचक्षुर्वात्पद्मामस्ते तथा सुतान् ।
 अस्माक वचन श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।

[(L 1) Prior half = 20° — (L 11) Ds प्रीता पुत्रान्
 — (L 12) Gs 8 दिव्यचक्षुभ्यां]

G¹ oont

1274* कुन्ती सप्रेपयामास देवरन्यायधर्मतः ।
 स्वानामन्यतमैर्नार्य पुण्यैराख्यायिकैरपि ।
 मुनेर्महप्रभावेण शकराशाभियोगिन ।
 आहूय धर्मं वायु च महेन्द्र च तथाश्विनौ ।
 असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 °) Ds तेन दिव्ये° — °) T Gs-8 M तस्माद्धर्माद्
 G¹ युधिष्ठिरोय धर्मात्मा — °) Ks ज्येष्ठो, N¹ B D (except
 Ds) Ms तत्र; T Gs-8 Ms 8-8 कुत्या (for तस्य) G¹
 धर्मात्कुत्यामजायत

22 °) Ks-4 Da तथैव, N¹ B Dn D¹ 4 8 M (except
 Ms) तथैन; G¹ तथास्या Ks 4 G¹ श्रेष्ठ — °) Ks भीमं
 भीमपराक्रमं, Ks भीमसेन महाबल, S भीम सत्ववतां वर

23 °) K¹ Da¹ D¹ 8 कुत्या Dn S कुत्यामेव धनजय
 (of 1275*) After 23^{ab}, Ds (marg sec m) S ins

1275* अस्मिञ्जाते महेष्वासे देवा सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।
 मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रम ।
 अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन् संशय ।

[(L 1) Ds T¹ G¹ 8-8 देवैर्दिन्द्रस्तथाब्रवीद् (for the
 posterior half)]

G¹ oont

1276* स लङ्कयित्वा हरिणा भुवो भाराजियोजितः ।

G. 1. 4221
B. 1. 125. 25
K. 1. 135. 23

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविव्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विन्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६

वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशकुन्ति विष्णोरर्थं नरं विदुः ।
सोऽह त्वामाविश मदे जातोऽह फल्गुनाह्वय ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशमिरप्यसौ ।
In D₄ (the repetition of) 23rd after 1277* has been
scored out — *) K₈ D₄ (first time) T₃ G₄ M₈-s
अस्य, D₄ (second time) तस्य (for यस्य) — *) G₂
सर्वान् प्रहरिष्यति — D₄ (om line 6) ins (marg
sec m) after the first occurrence of 23rd S, after 23
1277* युधिष्ठिरो राजसूय आतृवीर्यादवाप्यति ।
इन्द्रस्य वधन श्रुत्वा पाण्डु प्रीतिमवाप स ।
एष जेता मनुष्याश्च सर्वांनान्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधन कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । [5]
यक्ष्यते राजसूयाधर्मं एवापर सदा ।

[(L 1) D₄ इष्टा कीर्तिम्, G₁ यस्य वीर्याद् — After
line 1, M₁ ins

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदानप्रभु ।
स्वय भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागरान्धराम् ।
— T₁ G (except G₈) read line 2 (of 1277*) after
line 6 — After line 3, G₁ ins

1279* सुरासुरोरगांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।
— (L 5) G₁ M₈ s वीरस्यैतस्य; G₈ वीर्यैरेतस्य, M₈-s अस्य
वीरस्य T₃ G₈ s कुतः पुत्रो युधि* ; G₁ सर्वेनायुभयकै
After line 5, G₁ ins

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्वैश्वर्याभिपूजित ।
— (L 6) M राजसूयादीन् T₁ G₈ धर्म एव वरसदा;
G₁ महतीं कीर्तिमाप्स्यति, M क्रतुधर्मपरायण]

24 ^{ab}) S₁ K₁ या तु, G₁ M (except M₈) इमौ (M₈
inf lin यौ तु as in text) M (except M₈) माद्री and
जातौ च (M₈ inf lin respectively माद्री and असूत as
in text) N B D (except D₂) पुरुषोत्तमौ (for कुरु*)
— *) N₁ s B (except B₂) Dn D₁ पुरुषयाघौ — *)
N₁ s B D (except D₂) पश्यत (for तिष्ठ*) M (except
M₈) जेतारो युधि शात्रवान् — After 24, D₄ (marg

sec m, om line 2) S ins

1281* नकुल सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L 1) G₁ उभावमित*, G₈ 'मितविक्रमौ — (L 2)
T₁ 'विमौ चाप्य', G₁ 'प्यपराजयौ; G₈ 'प्यमितौजसौ]

25 ^a) B₂ D₈ नित्यधर्मेण — ^b) S₁ K (except K₀)
D₈ महात्मना (K₁ 'न') (for यद्) — *) B₂ s (both
m as in text) Dn D₁ 4 नष्ट (for एष)

26 ^a) S₁ K₁ 2 4 धर्मवृत्ति; Dn₁ धर्मवृद्धि; T₁ जन्म
वृत्ति, G₈ 8 जन्मवृत्त — *) N पश्यत S₁ K₀ 2 4 D₁ s
G₈ सतति; K₁ शयन — *) N परां प्रीतिमवाप्यय.

27 ^a) S 'ता मार्गे — *) D₈ स दशमेहनि
28 ^a) B₁ 8 D₈ 4 चितास्थितम् T₃ G M₈ s आसाय
T₁ तत्तश्चित्तां समासाय — *) G₈ 'नरहुते मखे

29 ^a) T₁ G₈ 8 M सगता — ^b) B₈ सर्वव्रतमनु*; G₁
'लोकं पतिव्रता — *) K₀ 2 4 सत्कार; M₈ यत्कृत्य — *)
T₁ G₈ 4 M₁ यदनतर — After 29, G₁ ins.

1282* भीष्म च धृतराष्ट्र च विदुर च महामतिम् ।
S ins after 29 (G₁, after 1282*)

1283* पृथा च शरणं प्राप्तां पाण्डवांश्च यशस्विन ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातन ।

[(L 2) G₁ पाण्डवान्परिगृह्णीष्व धर्मसत्यान्यशस्विन]
G₁ cont

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्रुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ।
while M₈ cont

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथा च शरणगाताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हय ।

[(L 1) Prior half = (var) 30* With the
posterior half of line 1 of 1283*]

30 ^a) K₀ एते (for इमे) — ^b) S₁ K₂ 4 Dn D₁ s
पुत्रा (for सुता) G₁ s एते (for इमे) K₁ तपोधना
(for तपो) — *) M₈ यथावदनु*

31 ^a) N B (except B₂) D (except D₂ s) G₁

क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
 प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
 लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा कुरुन्सर्वान्कुरुणामेव पश्यताम् ।

क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
 गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
 ऋपिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
 राजवद्राजसिंहस्य माध्याश्वैव विशेषतः ॥ १
 पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।

पाण्डोः प्रयच्छ माध्याश्व येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
 यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माध्यास्तथा कुरु ।
 यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
 न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

C. 1 4935
B. 1 127 4
K. 1 130 4

*कार्ये निर्वृत्ते तु (G₁ पि); G₂ 'कर्मणि निर्वृत्ते — °) S
 पितृमेधे च पाण्डवा — °) D₁ S लभ (D₁ 'भ) तां सर्वदायाध
 — °) D₁ S पाण्डो कुरुकुलोद्बहः

32 Before 32, Ś₁ Ko 1, 2 D₁ s T G (except G₂)
 ins वैशः; Dn D₁ वैश'उ' — °) S कौरवाणा च प'
 — °) N₁ s B D (except D₂) तापसा (for चार')
 Ms. s ऋषयश्चारणै सह

33 S transp 33^{ab} and 33^{ac} — °) Ko S 'कारान् (T₁
 G₂ 'कारा; G₂ as in text) — °) N₁ B (except B₂) D
 (except D₂) तथैव Ko T₂ G₂ s M अंतर्हितान्, K₂ T₁
 G₁ s 'हिता, K₂ Dn₂ 'हित T₁ G₂ Ms-s तत, T₂
 G₁ s 4-6 Ms s तदा (for पुन) — °) Ko Dn S (except
 T₁ G₂) 'गणान् — °) Ś₁ K₁ s 4 D₂ s परम (for ते पर)
 K₂ s D₂ गता (for ययु) Ko ते सर्वे विस्मय ययु
 — After 33, D₂ (marg see m) S ins

1286* कौरवा सहस्रोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिता ।

[D₁ 'ध्विति चाधुवन्]

Colophon om in B₁ s. e. Major parvan T₂ G₂ s
 Ms. s 'संभव' (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ Ko-2 s
 N₁ s B₂ Da Dn₁ n₂ D₂ s 5 संभव — Adhy name K₂
 D₁ पाण्डवाभि (D₁ om भि) गमन, N₁ s 2 ऋषिसवाद, N₂
 पुरप्रवेश, T₂ G₁ s पाण्डवानां (G₁ पाण्डव) नगरप्रवेश (G₂
 'वेशन) — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ n₂ 125, D₁ 126, S 68 (T₁ 117) — S'loka no
 Dn 35, Ms 50 — Aggregate s'loka no Dn₂ 4933

118

1 Before घृत', D₂ ins

1287*

वैशंपायन ।

कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।

भीष्मप्रभृतयो मात्रा जग्मुस्तान्मुतान्सह ।

— K₁ S om. उवाच — °) Ms. s चापि (for चैव) Ś₁
 K यथा विधि (Ś₁ -विधि, K₁ विदि)

2 °) T₁ वसु (for पशून्) B₁ s D₂ s वस्त्राणि, Da₁
 वासोपि K₂ s गा सुवर्णं च वासांसि — °) Ś₁ वासांसि
 (sup in see m as in text), B₂ सर्वाणि Ś₁ Ko-2 s
 विपुलानि च K₂ D₂ s विविधा (K₂ 'पुला) नि धनानि च

3 °) Ś₁ K₁ कुती च (by transp) T₁ कुत्यां, T₂
 G₂ s 6 Ms s कुत्या K₂ D₁ संस्कार, N₁ सत्कार्य — °) Ś₁
 माध्या कुर्यात् (by transp) T₂ G (except G₁ s) तथैव
 च (for तथा कुरु) — °) S₁ T₂ Ms वायुरादित्य, G₁ वायु
 सादित्य K₂ s N₂ यां न (N₂ यथा) वायुर्न चादित्य
 — °) Ś₁ K सुमध्य (K₁ 'मुख्य) मां

4 °) Ś₁ मा, N₁ B (except B₁) Da D₂ s स (for
 न) G₁ न शोच्या पाहुतनया (see below) — °) Ś₁
 K₁ च (for स) G₁ प्रशस्या पार्थिवात्मजा (see below)
 — After 4, G₁ ins

1288* स पाण्डुश्च न शोच्य स्याद्यवर पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś₁ Ko 1 s D₂ S om उवाच (T₁ om the ref)
 — °) Ko s N₁ s B₁ s Da D₁ s 4 M तु, K₂ s तत्, T G
 स (for त) — °) K₂ सह भीष्मे (by transp) — °) Ś₁
 N₁ s सत्कारया — °) K₂ 'सत्कृ; B₂ Dn D₁ 'पूजि; S

G. 1 4635
B. 1 127 4
K. 1 135. 4

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।

पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंयुते ॥ ५

ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।

निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६

अथैनमार्तवर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।

शिविकां समलंचकुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७

तां तथा शोभितां माल्यैर्व्यासोभिश्च महाधनैः ।

अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८

नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।

अवहन्यानमुख्येन सह माया सुसंयुतम् ॥ ९

पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।

सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे ततः ॥ १०

रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।

प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११

अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।

आजहुः कौरवस्तथैवासांसि रुचिराणि च ॥ १२

याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।

अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः खलंकृताः ॥ १३

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।

रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्धुर्नराधिपम् ॥ १४

‘सम’ (for ‘सम्’)

6 °) T₂ स्म (for तु) G₁ ततो नागपुरात्तूर्ण — °) N₁ : B D (except D₂) M₈ आज्य(D₂ माल्य)गध — °) S₁ निवृत्ता, K₄ निनि (sio), D₂ निर्ग; T₂ G₈ नि(T₂ नि)ष्ट, M₈-8 निवृत् — °) K₂ & N₁ : B₂ D₂ राजन्पुरो — After 6, G₁ ins

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुक्षकयत्नजैः ।

सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरक्षसा ।

अथ दर्भे तयोर्भूष कृत्वा प्रतिकृती तयो ।

शिविकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 °) S₁ K₁ & N₁ : D₂ G₁ & अथैनाम्; K₀ अप्येनाम्; M₈ तर्धनम् K₀ D₂ माल्यैर्वर्धैश्च (by transp), N₁ पुत्पै सुगधैर्; N₁ : B D₂ D₂ D₁ : & G₁ पुत्पै(D₂ ण्यै)र्धैश्च (for गन्धैर्मात्यैश्च) K₁ तर्धगघपुत्पैर्धूपविलेपनै — °) T₁ G₈ शिविकायाम् N (except S₁ K₁) G₁ M ताम् (for सम्) K₀ N₁ : B D G₁ & अलंकृत्य — °) S वक्षै राच्छाद्य K₁ : & सर्वत — After 7, G₁ ins

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहोमस्तनिभरलंकृताम् ।

8 °) T₂ G₁-6 त तथा K₂ T₂ G₁ &-6 शोभित; T₁ G₈ शोभितम् — °) K₀ D₂ S विविधैश्च K₁ परतप; N₁ : B (except B₂) D₂ D₂ & महाद्रुते — After 8^{ab}, G₁ ins

1291* दर्पणाशोकपुष्पागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।

नालिकेरफले पुष्पैः पूगीफलसुनाचिंते ।

and thereafter repeats 8^{ab} (the usual indication of interpolation). — °) N₁ : D₂ D₁ चैन K₁ सर्वे समृत्यभार — °) K₁ तजना; M (except M₈) याजका (for मुहृद) G₁ चोपजीविन; G₈ चायतस्थिरे

9 °) K₁ B₂ D₂ T₁ N₁प नृसिंह (voo), Arjpa as in text G₁ नरमुख्येन — °) K₁ B₂ D₂ G₁ च (for तम्) — °) B₂ अहरन् (m as in text). — °) K₁ माया चापि T G₈ & सुसंयुत

10 °) S (except T₁ G₈ &) पाण्डरेण — °) G₁ ‘व्यजनैरपि — °) K₈ ‘शब्दैश्च

11 °) S तत सर्वाणि रत्नानि (G₁ रम्याणि) — °) G₁ नृप, G₈ नृपा (for नरा) — °) S₁ तत्रौर्ध्वदेहिक, K₀ : & G₈ तत्रौर्ध्वदेहिक (K₂ & के), K₁ तत्रौर्ध्वदेहिक (sio), K₈ D₂ T₁ तत्रो(T₁ ‘त्रौ)र्ध्वदेहिके; N₁ B तस्यौर्ध्व, D₂ तस्यौर्ध्व; D₂ D₁ : & तस्यौर्ध्वदे (D₂ ‘स्यौर्ध्वदे)हिके; T₂ G₈ & तत्रौर्ध्वदेहिके; G₁ तत्रौर्ध्वदेहिक

12 °) T G अच्छिद्राणि च D₂ यानानि, D₂ सर्वाणि; T₁ द्विपानि, G₁ कुमानि, Cd शुभ्रा (as in text). — °) N₁ : B₁ & D (except D₂) चामराणि, B₁ m & S (except T₁) पाद, Cd as in text. D₂ महांति च; S बहूनि च — °) T₁ पादवस्तार्थे — °) S₁ K₁ च धनानि; G₈ विविधानि (for रुचि)

13 °) K₂ याज्ञिके, Cd as in text. K₀ चित्र; D₂ शुभ्र (for शुद्ध) — °) K₂ B₂ D₂ D₁ : T₂ G₈ आगच्छन्, B₂ m अतिष्ठन् S₁ K₀ तत्र (for तस्य)

14 °) N₁ : B₂ & D₂ विशेषतः, G₁ परे च ये (for सह) — °) K₄ क्रदत शो — After 14^{ab}, G₁ ins

1292*

रुदन्तश्च तथा क्षिय ।

विक्रीणमूर्धजा सर्वे सूर्ध्व विन्यस्तपाणय ।

उरस्ताड रुदन्त्यश्च क्षिय सर्वो अनुग्रता ।

पृक्वस्त्रधरा सर्वे निरामरणभूषिता ।

नोष्णीपिणो महाराज निरानन्दा मृशानुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
 कृत्वानाथान्परो नाथः क यास्यति नराधिपः ॥ १५
 क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे मीष्मो विदुर एव च ।
 रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
 न्यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः ।
 सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
 ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिपेवितम् ।
 शुचिकालीयकादिगन्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
 पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
 कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
 अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
 आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
 शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
 याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
 घृतावसिक्तं राजानं सह माया खलंकृतम् ॥ २१
 तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
 अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

C. 1 4054
B. 1 127 23
K. 1 136 28

पुरुषाश्च स्त्रिय सर्वा

— ^a) Ko स्वनुजगमुर्, M (except Ms) छनु T₁ यया नृप
 15 ^b) S₁ S दु ख and शाश्वत S₁ K₁ चादाय, G₁
 आधाय — ^c) K₁ स नो नाथ, T₂ G₂ ४-६ पुरो(T₂
 'रा)नाथ, G₁ अनार्थाश्च (for पुरो नाथ) N₁ ३ B D
 कृत्वा चास्माननाथास्त्व (Dn 'श्च) — ^d) K₂ ४ क्षयं जातो,
 B (except B₅) D (except Da₁) T₁ क यास्यति K₂ B
 D (except Da₁ D₁ ५) 'धिप — After 15, G₁ ins

1293* अनिधाय सुतान् राज्ञे वने जातान्यशस्त्रिन ।

अ० पुत्रसपत्तिं क यास्यति महीपते ।

(the last pāda repeats, with v 1, 15^a)

16 ^a) G₁ चापि (for सर्वे). — After 16^{ab}, D₂
 (marg sec m) S ins

1294* बाह्वीक सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृप ।

अन्योन्य वै समाश्लिष्य अनुजगमु सहस्रश ।

[(L 2) D₂ रुदुर्दृशदुःखिता (for the posterior half)]

— ^a) Dn₁ वने (for समे) G₈ मनोरमे (for समे शुभे)

17 ^a) T G वाह(G₁ 'स)यामासु, Cd as in text

— ^b) G₁ पाहुमाद्रियो (for सत्य) — ^d) K₂ पाहो

राजर्षिधर्मिण — After 17, G₁ ins

1295* आलिष्य वाससवीत देशशुद्धिं वितेनिरे ।

18 ^a) Ko B₅ Dn D₁ २ ३ तु (for तत्) G₁ ततस्तयो

शरीरे ते — ^b) N₁ ३ B D (except D₅) 'गधाधि(Dn₁ ns

D₁ 'गधवि)वासित, G₁ 'निपेविते — ^c) D₂ T G₂-६

M₅ ३ 'कालेयका' G₁ अनेन शुचिना शुद्धे — ^d) K₁

मुख्य नानादिषा, N₁ ३ B D दिव्यचन्दनसेवित (B₅ Dn D₁

'रूपित, D₅ पुष्पस्नानाधिवासित); G₁ 'वासिते

19 ^a) K₂ N₁ B D (except D₅) च शुक्लेन, G₁ सुगधेन

— ^b) K₂ मुख्येन, B D (except D₅) सर्वत. (for शुक्ले)

N₁ ३ सर्वत समलकृत — ^c) K₁ 'विसुकेन, S (except

G₈) कालागुरु — ^d) T₂ G (except G₁ ३) धातुरसेन

S₁ तु; K₂ वै (for च)

20 ^a) G₈ ते गजै (for देश) S₁ B₅ D₅ G₁ शुक्लै

— ^b) N₁ ३ 'पूजयन् — ^c) N₁ ३ B D (except D₅) स(D₂

स)छन्न'स, G₁ आच्छन्नौ तौ — ^d) Ko भरतर्षभ, N₁ ३ B

(except B₅) D (except D₅) नराधिप G₁ सर्वालकार-

शोभितौ — ^e) N₁ ३ B D (except D₅) शुशुभे स

नरव्याघ्रो, G₁ सजीवाविव राजेन्द्र — ^f) G₁ शुशुभाते तु

पश्यता — After 20, D₄ (marg sec m) S ins

1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजका सपुरोहिता ।

वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रु समन्नकम् ।

[(L 1) D₄ T₂ M₅ 'मेधान्विता' M₅ (inf l n) ३

समलकृता (for सपुरो) — (L 2) D₄ T₁ G₁ ३

M₅ ३ क्रियां चक्रु]

21 ^a) N₁ B D (except D₅) 'ज्ञाते; S (except G₈)

'ज्ञाता (M₅-३ 'ज्ञात) — ^b) K₁ 'कर्मसु, K₂ G₁ 'कर्माणि

Ko धिष्ठितै, K₁ 'त, K₂ 'कै, N₁ ३ B D अनुष्ठिते (D₁ 'तै ;

D₅ अधिष्ठितै.), N₁ ३ G₈ 'ते, T₂ निष्कृतै, G₈ ३ निर्वृतै, G₈

'ता — ^c) M₅ (inf l n) ३-३ 'सिकेन तदा — ^d)

G₂ ४ ५ सम माया K₂-४ परतप (for स्तल')

22 ^a) Dn D₁ 'पद्म(Dn₂ 'पत्र)विमि', M₅-३ (by

transp) पद्मातुगक' — ^b) G₈ पद्मकेन (for चन्द') T₂

G₈ सुगधित — After 22^{ab}, D₄ (marg sec m) S ins

1297* सरल देवदारु च गुग्गुलु लाक्षया सह ।

रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिवैरैरुशीरजै ।

[(L 1) G₈ सुरय (for सर') — (L 2) D₄ G₈ शृगिवैरे ,

T₁ हरिवीजै ; G₂ हरिवारै ; G₈ हरिकेशै, G₄ हरिवीरै]

— ^c) D₅ पुष्पैश्च वि' सर्वै — ^d) N₁ B D₂ D₁ ३ ४

वस्त्रैश्च, Dn T G₂ ४-६ विचिना, G₈ M राजान (for अनल्पै.)

N₁ ३ सममादहन् G₁ यज्ञियैश्चैव दारुभि — After 22,

S ins

1298* दृष्टाश्रुतैस्तथा वस्त्रै प्रावारैश्च महाधनै ।

C. 1 4955
E. 1 127 24
K. 1 130, 27

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्ता पौरजानपदो जनः ।
रुदोद सखनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुकुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शातनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्मृशदुःखिताः ॥ २६

ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह चन्धुभिः ।
उदकं चकिरे तस्य सर्वाश्च कुरयोपितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककशितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुपुपुः सह वान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिथिरैः ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
चभूव पाण्डवैः सार्धं नगर द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूर्णस्तथा कुम्भै राजान समदाहयन् ।

[(L 1) Gs प्राधान्यैश्च, Ms-3 प्रयैश्च]

23 *) Śi 1 शरीरेण N B (except Bs) D (except Ds) द्वे (for ते) — *) K1 D1 गत ; Ks-4 Bs Dn Ds 3 T1 G1-3 3 Ms-3 'ता — Ko om from गता up to 'पदो (in 24) — *) Some MSS कौशल्या — *) Ks 4 'त भुवि मूर्छिता

24 Ko om up to 'पदो (of v 1 23) — *) N1 दीक्ष्य — *) Ds Ts Gs 'पदा जना — *) Ds T Gs ररदु Ko Ds G1 M (Ms inf lsm as in text) 'स्वर ; T1 Gs सुस्वर ; T1 सु Ds T Gs सर्वे, Gs 4 'वा N1, 2 B Dn Dn D1 3 3 Gs रुदोद दु ख (Ds शोक) सततो — *) Ds T Gs कृपान्विता

25 *) N1 2 Bs क्लान्ति (Bs 'नां चार्तं ; Bs Da ज्ञां (Bs हां) तानामार्तं ; Dn D1 कुल्याश्चैवार्तं ; T1 क्लान्ता दीनार्तं ; G1 क्लान्ता ह्वार्तं ; M (except Ms) दीनानि चार्तं — *) N1 2 B Da Ds 4 तानि सर्वाणि चुकुशु ; G1 सर्वास्ताक्षुकुशु स्त्रिय — After 25, G1 ins

1290* सयाणि सहदु पानि ररदु सह तैर्जनै ।

26 Dns om 26 — *) Śi K (except Ks) Ds ततो भी — *) G1 महीपते (for महा) — *) S ज्ञातय धी — *) Śi Ko 1 Gs 3 M1 प्रणदन् ; Ks Gs प्र (Gs प्रा) ररदु ; Ds प्रणदुर Ds प्राणदत्त सुदु — After 26, S ins

1300* पुत्रश्च पाण्डवा सर्वे एतराष्ट्र भारत ।

27 *) Dns S (except Ms 3) तथा (for ततो) G1 3 च (for अथ) — *) Ds द्रोणश्च (for राजा च) N1 2 Bs 3 Da Ds 4 सोदरे ; Ns Bs 3 Dn D1 Gs 3 पाण्डवै ; T1 G1-3 M पापये (for यन्तु) G1 एतराष्ट्र सर्वांघ-

— T1 (hapl) om 27^a-29^b — *) T1 Gs 4-3 सर्वे, G1 3 M पाण्डो (for तस्य) — *) T1 Gs 4-3 पाण्डोश्च (for सर्वा) Ko Ds पुरयोपित G1 मायाश्चैव पृथक्पृथक् — After 27, Śi K (except Ks) Bs 3 D (except Da) ins

1301* चुकुशु पाण्डवा सर्वे भीष्म शातनवस्तथा ।

विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।
while G1 ins

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।

दधुर्धर्मोदक सर्वे सर्वाश्च कुरयोपित ।

(the last pāda repeating 27^a)

28 T1 om 28 (of v 1 27) — *) Gs 'कांसदादाय — *) A few MSS 'कर्पितान् — Ks om 28^a — Śi K1 3 (hapl) om 28^a-29^b — *) Ks Ds G1 3 Ms 3 शोचत N1 Bs Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्

29 Śi K1 3 om 29^a, T1 om 29^a (of v 1, 27, 28) — *) T1 G (except G1 3) यथा च — *) Ko 3 4 Ns Bs m Ds सिदियरे ; S (T1 om) शेरते Ks सह कौरवै — *) Ko नागरा सर्वे — *) T1 Gs शेरते

30 *) Dn तन्नतानदम् Bs आत्मस्थम् ; Ds अन्यच्छत्र (for अस्वस्थम्)

Colophon om in B1 2. Major parvan T1 G M सभय (for भादि) — Sub-parvan Śi Ko-3 4 N1 3 Bs Dn1 ns D1 4 3 T1 सभय — Adhy name Ks G1 पाण्डुमस्वार ; N1 3 पाण्डुवाह ; Ns प्रेतकर्म — Adhy no (figures, words or both) Dn1 ns 126, Ds 127, S 69 (T1 118) — S'loka no Da1 31, Dn 32 (Dn1 33) Ms 36 — Aggregate s'loka no Dns 4965

११९

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
 ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
 कुरुंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
 रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
 कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
 आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
 सततं स्नान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
 संमूढां दुःखशोकार्ता व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
 अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
 श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
 बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
 ह्यसधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
 गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
 मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
 तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्क्षुपाम् ।

G. 1 4972
B. 1 128. 9
K. 1 137 9

119

1 Ś1 K1 3 D1.5 S om उवाच — °) N1.2 B (B₅ marg) D (except D₄ 5) कुती (for क्षत्ता) K₈ S भीष्मश्च (for राजा च) — °) K₈ M₈ राजा च सह, T G M₈-8 व्यासो राजा च G₁ पाण्डवै (for बन्धु) — °) K₀ 1 तत (for तदा) — °) K₈ N₁ 2 B₅ रस, N₁ D₂ 4 T G₂-8 M₈.5 सम; B₁ 8 सुधा, B₅ D₈ सुधामृतसम, G₁ सुधा Ś1 K₁ 2 4 महत्, K₈ नृप; G₁-4 तथा (for तदा) K₀ स्वधामृतरसोपम — After 1, S ins

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वन्त ।

[G₁ 3 M यथाविधिरस (G₁ 3 यथा, M₈ inf in रना)कुल]
 G₁ cont

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोल्लेखविधानत ।

2 °) K (except K₀) D₁ गुरुश्च — °) K₀ N₁ 2 B (except B₅) D G₈ विप्रमुख्येभ्यो, T₂ G₂ 4 5 द्विजवर्येभ्यो — °) N₁ ददौ N₁ B₁ D₂ 4 तदा, B₅ 5 6 Da Dn D₁ तथा (for अपि)

3 °) Ś1 K₁ पुनस्तास्तु, K₀ ततस्तत्र, K₈ ततस्त्रीपु — °) Ś1 K₁ D₈ पुरुषर्षभान्, K₈ T G₁.2.4.6 M₈ र्षभ, M₈ 6-8 सह कौरवै — °) K₁ शूर, N₁ 2 B (except B₅) D (except D₅) सर्वे (for पौरा) K₀ पौरा विविशुरादाय — °) N₁ 2 B (except B₅) Da D₂.4 पुर जानपदास्तदा (B₅ Da था)

4 °) Ś1 K₁ स्नानुत; K₀ D₈ M₈.6-8 चान्वत, K₂ तेवमन्यत, K₄ T₂ G₂ 5 स्नान्व (K₄ चान्व, G₅ स्नानु) पथंत, N₁ 2 Dn चा (Dn स्ना) तुशोचत, B Da D₁.2 4 चान्वशोचत (D₁.4 त) G₁ पाण्डुमेवान्वत — °) K₄ सतत, G₈ आदाय (for तमे) N₁ B₅ 6 Da D₂ 4 पुरुषर्षभं

67

5 °) K₂ 4 N₈ तु तथा G₁ तत्र श्राद्धावसाने तु — °) K₈ त दृष्ट्वा (by transp) — °) K₁.2 स मूढां K₀ शोकेन, N₁ 2 सतसा, Cd as in text

6 Before 6, B₅ S (except T₁ G₈) ins व्यास — °) Ś1 K₁ T G₁ 2 6 क्राता सु, Cd अविक्रात K₄ क्रात सुख काल — °) K₀ 2 8 N₁ B₂.5 D (except D₈) G₅ 6 पर्यु, K₄ दारुण, B₅ यदु, Cd as in text. — °) D₈ आसन्, S (except G₈) शश्वत्, Cd श्व. श्व (as in text) N₁ 2 B D (except D₅) पापिष्ट, T G₂ 4-6 दिवसा, G₁ दिवसा, Cd as in text — °) K₀-2 B₅ Da G₈ यौवना, Cd as in text.

7 °) K₂ 4 S (except G₈) कीर्णो — °) S देहा (T₁ G₁ 8 श) K₁.2 4 B₅ D₈ D₅ S (except M₈.5) कुला — °) T₁ समाचारो — °) K₂ रौद्र (for घोर) Ś1 K₂ 4 कालोयमागत K₁ घोरा कोयायमागता (sio) — After 7, N ins

1305* कुरुणामनयाद्यापि पृथिवी न भविष्यति ।;
 while G₁ ins a passage of 8 lines given in App I (No 70)

8 °) Ś1 K₁ न्यायम्, K₄ N₁ B D Cd योगम्, G₂ यागम् (for त्यागम्) — °) K₈ युक्ता भव, T₁ गच्छावस — °) N₁ 2 B D (except D₅) मा द्राक्षीस्व — °) B₅ क्षयमागतं

9 Before 9, N₁ 2 ins वैश उ — °) Ś1 K₁ 2 4 D₈ समनुज्ञाय — °) K₈ सायवीज्यायसीं क्षुपां — Before 9^{ca}, G₁ 3 M ins सत्यवती — °) K₂ 4 D₈ ns D₂ पौत्रस्य — °) M (except M₈) किल कौरवा — °) K₀ 2 S वि (K₂ च) नश्यति (G₅ नशिष्यति) — °) N₁ 2 Dn D₅ पौरा (for पौत्रा) M (except M₈) चेतीह

[529]

G 1 4973
K 1 137 10

अग्निरे तव पुत्रस्य दुर्नयात्किंल भारताः ।
सानुबन्धा चिनक्षयन्ति पौत्राश्चेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्ता पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अभ्यक्रया मीप्समामत्रय सुवता ।
वनं ययौ सत्यवती क्षुपाभ्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोर तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।

अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १३
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
शतमेकोत्तरं तेषां कुमारानां महौजसाम् ।
एक एव विमृष्टाति नातिकृच्छ्राद्दृकोदरः ॥ १७

10 ^a) D: तां कौसल्याम्; Mc-s कौसल्या ताम् Somo MSS कौसल्या. — ^b) N: *दोकनिषी* — ^{cd}) K (except K1) N: B: D: गच्छामो; N1: B1 2.6 Dn D: 4 गच्छाम S गच्छावो (G: M *मो) भद्रं ते (by transp.)

11 Before 11, T G (except Gs) ins पैदा — ^a) N1 Dns G1 तथेत्युक्ता; N: B: 6 Dn Dn1 ns D1: 2.6 T: G: 6 *त्युक्ता Ko G: 4 Mc-s स्वयिक (G: Mr *का)या; K: 3 N: 3 B: Dn1 ns D1 T: G: 6 Ms *रययि*, K: N1 Dns D: T: स्वयिकाया; B: D: सावि; Dn अयिकाया; D: पायिकाया; G1 सायिकेय; G: रयिकाय S1 तथेत्युक्ता-यिका (Slo); K1 तथेत्युक्ते स्वयिकाया; D1: 3 सा तथेत्युक्तायिका — ^b) Ko भीष्ममासाय — N: om. 11^{ed}

12 ^a) K: च; G: तु (for सु) N B (except B: D (except D: G1 तपकात्या T: सुघोरं च तप कृत्वा — ^b) G1 देव्यो देहक्षयायधि — ^c) K: D: G: देहस्त्वत्तवा — ^d) G1 गतामदा — After 12, N B (except B: Dn 9 (except G: ins an additional colophon (Major parian B: T: G1: 3 M सभय — Adhy. name: Dn सत्यवत्युपरम; T: G1: 4 सत्यवतीयनयाम; G: सत्यवत्ययिकार्कासल्यायनयाम; Ms 6-3 सत्यवतीतपधरण — Adhy no B1 125; T1 110, T: G1: 3 M 70 — Sloka no Dn1 Ms 13)

13 K1 om 13-28^{ab} Before 13, N B D S (except Ms) ins पैदा *उ* (D: 6 T G Ms 6-s om *उ*); of v 1, 12 — ^a) K: अयामुपतो; N1 B1: 3 D: T1 G: अयामुपतो; N: B: Dns Dn D1 अयासपतो; N: अयामु; B: Dn1 T: G1: 6 अयासपतो; D: अयामुपतो; G: 4 Ms 6 *पतो — ^b) Ko N: D: सत; B: सथा; M कृपात् (for सदा) — ^c) B (except B: Dn D1: 4 व्यपर्धत य; Dn सत्पपर्धत K: भोगाश्च S *पत महाभोगान् (Ms sup 11^{ab} *भोग; Ms 6-3 *आगा) — ^d) K: सत्य चेदमभि

14 K1 om 14 (of v 1 13), G1 om 14^{ab} — ^a) K: सहिता धार्तराष्ट्रे; S (G1 om) से धार्तराष्ट्रे. सहिता — ^b) S1 मियदर्शना; Ko B: सत्र सत्र ह (B: दि); K1: 4 राजवे; N1: 3 B1: 6 D (except D: सुदिता सुख (N1: 3 स्वय) — ^c) N (K1 om) तेजस* (B: D: ते सदा) (for पाण्डवा)

15 K1 om 16 (of v 1 13) — ^a) T1 घले; G: जले; Cd जवे (as in text) Ko B: T1 G1: 3 M लक्षा. T: जलरक्षाभि — ^b) T G भेजे, Cd भोज्ये (as in text). Somo MSS पांसु; T1 चाप Ms: भोजने पांसुविकर्षणे — ^c) K: 4 T1 G: 4 M या; B: Dn G: स; T: G: 6 तु; G1 सान् (for स) Ko परिमृष्टाति नित्यद; K: N: सर्पान्परिधिमर्दति

16 K1 om 16 (of v 1 13) — ^a) K: हर्षादेतान्; K: T1 *देतान्; N: G: 6 M *खेना (G: 6 *ता)न्; G1 परस्पर. N1: 3 B D (except D: हर्षाप्रक्रीडमाना (Dn D1 *ना)स्वान् — ^b) S1 K: Cd गृह्य काकनिलीयने; Ko निगृह्य यलवल्ली; N1: 3 B (B1 ms in text) Dn Dn D1: 3 गृह्य राजनिलीयते; D: T G: 4-6 गृह्यकायि निलीयते; D: गृह्यजाके निलीयते; G1 काकपक्षधराक्षप; G: गृह्यकाक्षे निलीयते — ^c) K: चैव गृह्येनान्; K: B1: 6 Dn Dn वि (K: 3) निगृह्येता (B1: 6 *ना)न्; K: N: B: D1: 3 G: *हेतान् — K: D1 (hapl.) om 16^a-18^a — ^d) Ko बोधप्रयामास; B: पोय T1 पायिप; G: पाटये For 16^a Ms 6 subst. 18^b

17 K1: 3 D1 om 17 (of v 1 13, 16) — ^a) K: सत्र (for तेषां) — ^b) Ko महावीर्यो; K: विगृह्यनो; N1: 3 B1 (ms in text) Dn Cd विगृह्यति; N: B: 6 Dn D: 3 निगृह्य; T1 विमृष्टा; G1 स गृ; G: तु गृ — ^c) Ko भीमसेनो विमर्दते

18 K1 om 18; K: D1 om 18^a (of v 1 13, 16) — ^a) Ko पुरेणु (slo); K: N: B1 ms करे; N1 B1: 3

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
 चर्कष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
 दश बालाञ्जले क्रीडन्धृजाभ्यां परिगृह्य सः ।
 आस्ते स्म सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
 फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
 तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
 प्रहारवेगामिहताद्रुमाद्वाधूर्णितास्ततः ।
 सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं सस्ताः कुमारकाः ॥ २१
 न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
 कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
 अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान् द्रोहचेतसा ॥ २३
 ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
 तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
 मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
 अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
 अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
 प्रसह्य बन्धने बद्धा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

C 1 4993
B 1 122. 20
R. 1 137 31

Da Dn Ds कचे*, Ns S गले*, Ds परे* Ks खेलनेषु (for पादेषु च) Ks. 4 Bs 6 Da Ds एतान् — *) For Ms 5 of v 1 16 Ko 2 4 विनिगृह्य, Ks Gs 8 निहत्य च, G1 विहत्य च — *) Ks राजन् (for भूमौ) — *) Ko 4 शिरोधरान्, N1 घृतजानुशिरोसकान्, Ns Dn D1 2 शिरोसकान्, Ns शिरोद्वहान्, T1 शिरोर्दितान्

19 K1 om 19 (of v 1 13) — *) Ks दशसख्याम् — *) Ms-8 बाहुभ्यां Bs G1 च (for स) — *) Ks अमृताश्च; Ks प्रसु*; Ns B D (except Ds) मृतकल्पान्, T1 G1 4-8 प्रमृद्वा Ns प्रसुचति

20 K1 om 20 (of v 1 13) — *) S1 Ko 2.8 Da Gs प्रचिन्वन्ति, Ks B1 8 विचिन्वन्ति च, G1 न्वन्ति स्म, Ms विप्रचिन्वन्ति S1 N1 2 Dn1 ns G1 ये N1 2 G1 तदा T1 न्वन्ते वने यदा — *) B1.8 Dn1 D1 2 कपयति Ko N1 2 B (except Bs) D द्रुमान्, Gs ध्रुव — After 20, G1 ins

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।
 अग्रशाखाग्रसलीनान्पातयामास भूतले ।

भग्नपादोरुष्टाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वका ।
 21 K1 om 21 (of v 1 13) — *) S1 Ks. 4 N1 Bs 6 D (except D1) T1 G1-8 M हता द्रुमा (T1 Gs M द्रुमाद्), Ko हतान्द्रुमान् S1 T2 G1 2 तास्तदा, Ks 8 ता कृत, Bs M तास्त — *) Ko Ns Ds T1 G1 4-8 द्रुमास्त्रस्ता, Ks द्रुमाच्छस्ता, Ks Da T2 Gs Ms. 8 द्रुमात्रस्ता, Ks Ms-8 द्रुमाच्छस्ता, Ns Bs Ds द्रुत त्रस्ता, Bs द्रुत अष्ट, D1 द्रुत सुता — After 21, D1 ins

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्का केचिद्भग्नकटीतटा ।
 निपेतुर्भातर सर्वे भीमसेनमुजार्दिता ।

22 K1 om 22 (of v 1 13) — *) Da T2 G1-8 8 न तेन युद्धे S1 नरुद्धे (sio) (for नियुद्धे) Ks न तेन युद्धे च जये, T1 तेन युद्धेषु न जले, Gs न तेन सह युद्धेन

Cd otes नियुद्धे (as in text) — *) Ks योग्यासु न, Bs 8 योग्यासु (Bs स्म) च; T2 Gs योग्या स्वासु; G1 योग्या साधु, Gs योग्यास्त्वपि, G4 जवेन च, G6 योग्योभ्यासु (for न योग्या) Cd otes योग्यासु (as in text) Ko 2 4 कथचन — *) Ko 8 Ds नोत्तर; G1 कुपित, Cd as in text

23 K1 om 23 (of v 1 13), Ks om 23^{ab} — *) N1 एव सन्, Bs Da1 स एव, Da2 Dns स एव Ns धार्तराष्ट्रेस्तु, Bs Da Dn Ms 8 रात्रांश्च — *) Ks T G1-4 [s]तिष्ठद् (T2 ते)त्यर्थ

24 K1 om 24 (of v 1 13) — *) Ko अभिक्षिप्त, Ks अभिध्याय, N1 2 S अभिख्यात — *) N1 8 Bs 6 त ज्ञात्वा, Gs तच्छ्रुत्वा — *) S1 Ks 4, N1 B1 6 Da Ds 8 दुष्ट भावम् Ko T1 अचितयत्

25 K1 om 25 (of v 1 13) — *) Ko ततो घर्मा. — *) S1 लाभाद् (for मोहाद्) Ks 4 transp मोहाद् and लोभाद् Ks S भावाच्च, Ds दर्पाच्च — *) Gs पापे मति.

26 K1 om 26 (of v 1 13) Before 26, Ns ins दुर्योधन उ — *) Ks Ns T1 Gs वि, Ks च; Ks Dn स, Ds य (for स-) Ko स निपात्यता, N1 2 B Da G1 स (G1 पि)निगृह्यतां, T2 Gs-8 M वि (G2 पि)निहत्य त — After 26, Ks N B D ins

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वित ।
 स्पर्धते चापि सहितान्स्नानेको वृकोदर ।
 त तु सुप्त पुरोचाने गङ्गाया प्रक्षिपामहे ।

27 K1 om 27 (of v 1 13) — *) Bs Dn D1 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — *) S1 प्रसक्त; Ds प्रगृह्य, Cd as in text Ks Ds T1 वधनैर्

28 K1 om 28^{ab} (of v 1 13) Before 28, S (except Gs) ins वैश — *) Ns वि (for स) Ko

C. 1. 4093
B. 1. 128. 20
K. 1. 127. 21

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः खलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्रहाः ।

विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाम्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारंस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुष्वापाख्यं तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्धा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाञ्जलमपातयत् ॥ ३४

Ds कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) Ks-4 Bs S (except Gs)
पाप (for पाप) Ss Ks-4 तत्, T1 तथा (for तदा)
— K1 resumes from 28^{ad} — *) T1 'प्रेक्षु' — d) Ko
T1 भीमस्यास्य Ss Ks Bs महाबल
29 a) Ss जलविहार च — *) Ko Da भारत
— *) Ss K (except Ko) Ns Bs D खलं — d) Ns
चित्राणि च म — After 29, N ins

1309* सर्वकामं सुपूर्णं पताकोद्ययन्ति च ।

[Ss Ks Ns Bs S Ds s 'कोट्याय' ; K1 'कथाय']
Ks B D cont T G (with v l) ins in the course of
an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।

उदयक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L 1) Ks ततस्ते रजयामासुर्नानारक्षनेकशः — (L 2)
Ks तत्र वै (for मार) Posterior half — 29^b]

St 30-43 of the const text are based on the
(shorter) version as preserved in K (except K4) S
For it, Ks N B D subst a longer (inflated) version,
made up by an addition of more than 120 lines
(interpolated at various points of our text as
detailed below), including an additional colophon
(of App I, No 72) M has none of these additions,
and shows almost complete agreement with K, but
T G do include them, having incorporated the
(inflated) version of B D (with v l) bodily as an
additional adhy (App I, No 73) inserted in their
text after the present adhy This (interpolated)
adhy of T G repeats naturally the majority of
lines comprising st 30-43, but generally with
the sequence, omissions and readings of N B D,
S variants of the repeated lines, which have been
ignored in these notes, must be sought in the
passage itself, cited in extenso in App I (No 73)

30 Ks (hapl) om 30^a-32^d — a) N B D Ts G
Ms-s 'कोट्या' (N1 s Bs s Ds 'व्यास' त देश (Bs Ms
तदेश, Ds उद्दिश्य); T1 'कोट्यतर देश, Ms 'कोट्या चोद्देश
— *) Ss K1 फल (for स्थल) N1 उपेयिवान् (for उपेत्य
च) Ko Ns तु, Ks Ms स, K4 Ns B D (except Ds)
ह (for च) — After 30^a, Ks N B D ins a passage
of 32 lines given in App I (No 71), this passage
occurs, with v l, in T G in the additional adhy
mentioned above (App I, No 73) — Ds om 30^a
— *) N B (except Bs) D (Ds om) ते सर्वे (by
transp), S (except Ms) सर्वे च — d) Ko तनुवन्ना ;
Ds शुचिवस्त्रै — N B D (except Ds s) om 30^a
— After 30, Ds repeats (with v l) lines 21-27 of
passage No 71 given in App I

31 Ks om 31 (of v l 30) — a) Gs द्वीपांते तु
परि — *) Gs कुरुद्रह Ms-s विहृत्य कुरुसत्तमा — *)
Ss K1 'रायतनेष्वेव — d) Ns वासमचोदयन्

32 Ks om 32^a-34^d (of v l 30) — a) Ks क्षीणस्तु,
B1 Ds खिन्नश्च — *) Ss K1 'माम्यधिकास्तदा; Ko
'मथमकार्षित', K4 'मादधिकस्तथा; N1 s 'माम्यधिकास्तदा;
Ns B1 s D Ms s व्यायम्याम्यधिक तदा; Bs 'माम्यसन तदा;
Bs 'मेम्यधि' — D1 om, 32^a — a) N B D (except
Ds, D1 om) तदा (for विसु.) — *) Ss वासार्थं; S
वासार्थं (T2 'साय, Gs as in text) — r) D अद्याप्य
(for आरुह्य)

33 a) Ms s-3 शीतपात Ks N B Ds Dn D1 s Ms
पात (for वास) Ss Ko-s 4 स शीत (Ss पीत, Ko पीत)
वासमासाद्य; Ds स तत्स्थल समासाद्य; Ds स शीत च
समासाद्य — *) Ko मदनिराकृत — d) N B D
(except Ds) विप्रेण च परीतांगो निश्चेष्ट पाण्डुनदन

34 a) N B D (except Ds s) स्वयः; Gs शनैः (for
शनैः) — After 34^a, S ins

1311* प्रमाणकोट्यां समुप्तं गङ्गाया बलिना धरम् ।

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठजलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
कुपितैर्दशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्त्रापि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।

सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ३८
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

B 1 128. 39
K. 1. 138. 49

— ^{ad}) K₄ Ñ B D मृतकल्प तदा वीर S भीमसेन तदा
राजन्वद्धा प्राक्षेपयजले (G₁ न दृढ बद्धा दुष्टात्मा प्राक्षिपजले)
— K₄ Ñ B D (Da om line 6, Ds om line 1) ins
after 34 T G, with v l, in the course of an
additional adhy (App I No 73)

1312* स नि सन्नो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
तत समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदृश्यत मृश भीमो महादंष्ट्रैर्विपोल्यणैः ।
ततोऽस्य दृश्यमानस्य तद्विष कालकूटकम् । [5]
इत सर्पविषेणैव स्थावर जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) Ñ B Da जलस्यात् — (L. 2) Ds नागकुमारकैः]
After 1312*, K₄ Ñ B D (except Ds), which om
35^a–36^a, read 37, which is followed by 35^{ab}

35 = (var) 1 55 11 — ^a) Ms-s प्रबुध्य — ^b) S
सर्वात् — वधनान् — K₄ Ñ B D (except Ds) om
35^a–36^a — ^{ad}) Gs वलात् (for जलात्) Ko s T₂ G₄ s
M भीमो भूय (by transp) — After 35, Ds T G ins

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।
पुनर्निद्रावश प्रासन्नैव प्रास्वपद्वली ।
अथ रात्र्या व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवा ।
दुर्योधनस्तु कौन्तेय दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T₁ G₁–s. 6 cont. M ins after 35

1314* समासाद्य तत कांश्चिन्ममर्दं च शिरासि च ।
शिरोमि शिरसा वीर कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।
(of 16^{ad}) — G₁ cont

1315* तथान्यदिवसे सुप्त सर्पैर्वोराननै पुन ।
कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
(the last pāda repeating 36^a)

36 K₄ Ñ B D (except Ds) om. 36 (of v l 35)
— ^a) S (except T₁ G₁) 'सधिपु (for 'मर्मसु)

37 K₄ Ñ B D (except Ds) read 37 after 1312*
(of v l 34) Da om 37^{ab} — ^b) Ko Ds सर्वमर्मसु
पातिता.. — ^a) S त्वचं न चास्य — After 37, K₄ Ñ B

D read 35^{ab}

38 Ñ₁ s B (except Bs) om 38^{ad}, Ñs om 38^{ad}–42
Dn om 38^{ad}–41, D₁ om. 38^{ad}–43 — ^{ab}) S प्रबुद्धो
भीमसेनस्तान् K₄ Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्गीताः
प्रबुद्धुः — K₄ Ñ B D ins after 38^{ab} a passage of 96
lines given in App I (No 72), which includes an
additional colophon, this passage occurs in T G
also in the course of the additional adhy (App I,
No 73) — ^{ad}) Ko अग्रहस्तेन; Gs वामं, Cd अपं (as
in text) G₁ सूत च दयित तस्य व्यपहस्तेन जं. —
B₁ s–s ins after passage No 72 of App I Bs Ds ins.
after 38 T G (with v l) in the course of the
additional adhy (App I, No 73)

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषा पार्थानां प्रददौ मतिम् ।
G₁ ins after 38

1317* तादितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।
S ins after 38 (G₁, after 1317*)

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽत्यमर्षण ।
वललेन सहामध्य सौवलस्य मते स्थित ।

[Cf 1319* — (L. 1) T₂ G₂ s. 6 हर्तुकामो, Ms-s
गनुकामो — (L. 2) T₁ G₁ s Ms-s सौव, G₂ s पट'
(for वल)]

39 Ñs Dn D₁ om 39 (of v l 38), B₁ Ds om
39–41 — ^a) Ñ₁ s ततो दुर्योधनस्तस्य — ^b) G₁ घोर;
Gs तत (for पुन) T₂ G₄–s प्रक्षेप Ko पुनश्चिक्षेप
तद्विष — ^c) S (except Ms) 'कूट विष — ^d) K₄ Da
G₁ Cd समूत, Gs सुमृश S (except Ms) रोम'

40 Ñs B₁ Dn D₁ s om 40 (of v l 38, 39), T₂
G₄–s om 40^{ab} — ^a) B (B₁ om) Da Ms अविकार

41 Ñs B₁ Dn D₁ s om 41 (of v l 38, 39)
— ^a) T₁ G₁ नास्य, T₂ G₄–s Ms नास्य (for न ह्य').

— T₂ G₄–s om 41^{ad} — ^a) N₁ s Gs Ms Cd 'सहनन.
Ñ₁ s तस्माद् (for भीमस्) — ^a) Ko तदा (for तत)
Ks न तप्यजरयत्तत; Ñ₁ s अजरस वृकोदरः, G₂ s तस्मा.

C. 1 509³
E. 1 128. 40
K. 1 137. 51

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौव्रलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्तास्त्रिधासन्ति स पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।

उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।

कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।

शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।

पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।

यथास्य बुद्धिरभवद्भुवन्दे परतप ॥ ३

अधिजग्मुर्ग्रथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।

तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दाहरयत् तत् (G: सदा), M तस्मादजरयत्त — After 41, T G ins

1319* ततोऽन्यद्विषसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।

सौमलेन सहायेन घातराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।

चिन्तयन्नालमद्भिर्द्रां दिघाराजिमतन्द्रित ।

42 N: D: om 42 (of v 1 38) — *) K: सुयोधन — *) = 1 129 2nd (see below) — *) T G (except T: G: s) *रघुपायैस् B (except B: s) D: ते (for तान्) — After 42, T G ins

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्त पाण्डवा मन्दचेतसः ।

[T: G: *वा ऋषुबुद्धयः]

43 = 1 129 3 — D: om 43 (of v 1 38) — *) D: Dns D: ६ तान्सर्वान् — *) S: K: २ D: अमर्षिता ; Dns D: नरपंभा (for अरिंदमा) — *) Ko सभावनः ; K: तद्भावनः ; K: उदाटनः ; B: उच्चारण, Cd as in text — K: Dn D: ६ ins after 43, D: after passage No 72 of App I

1321* कुमारान्श्रीदमानास्त्रान्द्रा राजातिदुर्मदान् ।

गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गीतम ताप्ययेदयत् ।

शरस्त्राण्यसमुज्जत धेदनास्त्रार्थपारगम् ।

K: Dns D: ६ cont

1322* राजा निषेदिताश्रमं ते च सर्वं ह्यधिष्ठिता ।

Dns cont Dns ns D: ins after 1321

1323* अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपाचु ते ।

a line which likewise concludes the additional adhy ins in T G after the present adhy (App I, No 73)

Colophon Major parvan T: G M समव' (for

आदि*) — Sub-parvan S: Ko-2 4 N: २ B: Dns 18 D: T: समव — Adhy name K: दुर्योधनामर्षः ; N: २ भीमप्रत्यागमनः ; N: अन्योन्यक्रीडा ; D: भीमसेनस्य काल कूटदानः ; G: भीमसेनरसप्राप्ति ; Ms-३ दुर्योधनधरोद्धव — Adhy no (figures, words or both) B: 125, Dns 128, Dam 129, T: 121, T: G 72, M 71. — S'loka no Dns 40, Dn 38, Ms 37 — Aggregate s'loka no Dns 5117

After adhy 119, T G ins an additional adhy given in App I (No 73), see note under 29 above

120

1 S: Ko १ 8 om उवाच — *) Ko २ ४ D: यथान्याय (K: व्य); N B D: Dn D: ६ G: ६ सम द्रष्टव्य; Cd as in text — *) Ko T: G (except G: s) Ms: जात ; Ms-३ जात (for जज्ञे) — *) N: B (except B: s) Dns Dn वा (for च) D: T: G: ६ M om च G: ६ कथ द्वास्त्राणि S: छवचवान्

2 S: Ko १ २ D: ६ 8 om उवाच — *) N (incl Cd) G: ६ Ms (sup ln) गीतम (for नाम) — *) D: ६ महायाहो — *) S: K: T: G: ६ किल दारै सह (T: G: ६ विभो; G: घने); K: ६ स तु दारै सह; D: दारशतैर्विभो; M (except Ms) सहचरैर्विभो Ko स हि जात दारै सह

3 *) Ms-३ सतिरजायत — *) D: *वेदे च भारत

4 *) G: ६ वेद — *) N: ६ B (except B: s) D (except D: s) द्वास्त्राणि — *) K: B: G: ६ स तथा (by transp), G: स तदा; G: तथा च K: तपसो वेदः

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
 मृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
 ततो जालपर्दी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
 ग्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
 साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
 धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
 तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
 लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
 धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्धुवि ।
 वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
 स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।

अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
 यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
 तेन सुस्त्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
 स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
 जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
 शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
 तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
 मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
 कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
 धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

G. 1 5085
B 1 130. 16
K 1 140. 16

११ तापलो — ५) Ś1 Ko 1 Ds Ms-8 च (for ह) Ks 4
Da Gs 5 Ms 8 'प्यवासवान्

5 ५) Ko तत सताप — ५) Gs 8 M हि (for स)

6 ५) N1 2 Bs 6 Dn Ds जानपर्दी, Ns Gs 4 'पती, T
G1 2 5 M 'वती, Gs जलावती — ५) K1 महेश्वर, Da
नरेश्वर — ५) T G (except Gs) भारत (for कौर)

7 ५) N1 2 B D (except Ds) सा हि गत्वा Ko 8 N
B D (except Ds) G1 2 5 M आश्रम (Ds 'मे) तस्य (G
'त्र); T1 अग्रवीत्तस्य — ५) Ś1 रम्य चैव; Ko Ds Ms-8
सुरकन्या, K1 2 4 सुरम्य वै (Ks च, Ks सा), Ks सुष्टु रम्य,
N1 वसनीये, Ns Ms सुरमण्य, Ds T1 रमणीये — ५) T1
'वाणरत S दृष्ट्वा (for बाला)

8 ५) T1 G1 एकवासस — D1 (hapl) om 8^b-9^a
— ५) T1 Gs 8 मुनि (for वने) — ५) N उरफुल्लहृदयो,
Bs Da Dn Ds प्रोत्फुल्ल; Ds अफल्गु

9 D1 om 9^{ab} (of v l 8) — ५) Ko 2 N1
धनुश्चापि, K1 श्वैव, Ks ततो धनु, Ks धनुस्तदि. N1 Bs
Da Dn Ds 6 M (except Ms) शरास्तस्य; Gs 4 शरश्चास्य
N1 Bs 2 5 Ds धनुश्च सशर तस्य — ५) Ś1 Ms-8 प्रपतद्,
Ko 2 4 T G (except Gs) Ms प्रापतद्; N1 2 Bs 8 5
Da1 Dn1 ns Ds अपतद्; Ns पातयद् Bs Da2 Dn2
Ds 5 om प्र — ५) Ko N1 Bs Dn Ds अपि (for अस्य)
S सहसा (for तां दृष्ट्वा)

10 ५) Ns Dn D1 समर्थनात् — Ds om 10^{ad}
— ५) T1 Ms-8 उपतस्थे, Cd as in text — ५) Ś1 K
(except Ks) Ds T1 Gs 5 च; Ms-8 हि (for ह)

11 ५) K1 2 N1 F (except Bs) Da1 Dn D1 2 T1
G1 2 5 M यत्तस्य; Gs यत्तस्य Gs 8 तपसा Ś1 K1 अरण्ये
(for राजन्). — ५) N1 Bs 5 D1 5 T G Ms-8 समजायत,

Bs Da Dn Ds 4 Ms 5 'दृष्टवत् — K1 (? hapl) om
11^{ad} — ५) Gs 8 अथ (for अस्य) Ts Gs 6 सुस्त्राव रेतोस्य
तत — ५) Ś1 Ks 4 N1 D1 2 4 5 Gs तन्नावबु — After
11, Ds reads 15^{ab} (v l त्यत्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it
in its proper place

12 ५) Ko 2 4 आश्रमपद T1 G1-2 6 चापि; Ts Gs 8
स्वस्य, M चैव (for तं च) — ५) T1 Gs 5 तत (for
मुनि) Ko 2 4 गौतमोऽप्सरसं च ता (Ko 'स मुनि')
— ५) T1 Gs 5 'म रेत स्कन्न च — ५) Ś1 K (except
Ks) N1 B (except Bs) Dn D1 2 5 च (for ह)

13 ५) Ś1 K1 Ds निपतित, Gs तु पतित — ५) Ks
द्विधा वै तद्भवन्नृप — After 13^{ab}, T1 Gs ins 1324*
— ५) Ks तत्र, T1 Gs तस्या, Gs तस्मात् (for तस्य) Ks
अपि, Ks आशु, T1 Gs 8 तन् (for अथ) — Ds (marg
sec m) S ins after 13 (T1 Gs, after 13^{ab})

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपत ।

[Ds ब्राह्मणस्य महीपते]

14 ५) Ko Gs 8 चरतो राजन् — ५) Some N MSS
शातनो Ds Gs 5 च (for तु) — ५) Gs कश्चित्तेत
नरोरण्ये — ५) Ko तद्दर्शो ह, Ks Ds समपश्यत

15 For Ds of v l 11 — ५) T1 धनुश्चासदृश; Ms
धनुश्च हि शर. Da दृष्ट — ५) Bs (mas in text) 6 Da
'जिनावर — ५) Ś1 K1 विवस्य, Ks Gs 8 अव (Gs 'प) इयं,
N1 ज्ञात्वा वै, T1 Gs व्यवस्य (Gs 'स) न् B (except Bs) D
(except Ds) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn2 'स्य चापत्ये)
— ५) N1 2 Bs 5 Ds 4 'वेदानुगस्य; Ds 'वेदान्वितस्य; Cd
as in text Ś1 K1 त; N1 2 Bs 5 6 D (except Ds) ह;
T G च, M वै (for तत्) Bs धनुर्वेदविदस्तथा — ५) Ks 8
Bs 5 D (except Dn2 Ds) T1 G (except G1) राज्ञो. Ks

C. 1 5083
E. 1 132. 15
K. L. 143. 15

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विश्वस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।

इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यन्वीर्यसंमतान् ॥ १
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे सदृश्यां — १) T₁ सदां मिथुं (by transp) Ko
शतनो (for सदां) S₁ G₁ तथा; N_{1.2} B D धनु, T₁
तत (for तदा)

16 °) T₂ G₁ s स तन्मिथुनमादाय — °) N₁ B₁ Dn
D₁ s TG च; M₁ s अति; M₁ (sup lin) e-s तु (for अथ)

17 °) S₁ K₁ तौ सम वर्धं; Ko s स तत्सवर्धं; N₁
तत्सर्वं वर्धं — °) S₁ सस्कार चाप्यं, K₁ सस्कारश्चापि
यो; T₂ G₁ s °श्चाप्ययुजयत् — After 17^{ab}, K₁ N₁ s
B D (except D₅) ins

1325* प्रातिपेयो नरक्षेत्रे मिथुन गौतमस्य तम् ।
— S reads 17^{ad} after 19 — °) T₂ G₁ s कृपोपि च
(for गौतमोऽपि) S₁ K₁ N₁ s तदोपेत्य, K_{1.4} N₁ B D
ततोभ्येत्य, S तदा राजन्

18 °) S₁ धर्मया, K₁ T₂ G₁ s परया (for यन्मं)
G₁ या यन्महाराज — °) B₁ (m as in text) Dn D₁
अपि (for इति) — After 18, S ins

1326* तस्मात्कृप इति श्रुत्वा कृपी कन्या च सामयत् ।

19 °) Ko s N₁ B D गोपितौ (D₁ सहितौ); S पितापि
(T₂ G₁ स पिता) — °) B₁ s Dn D₁ समविन्दत — °) S₁
K₁ N₁ B₁ Dn D₁ आजगाम Ko s N₁ B (except B₁) D
तस्मै, K₁ चापि; M (except M₁) चाप्यं T₂ G₁ चास्त्रादि;
G₁ s M (except M₁) गोत्रादीन् — After 19, S
reads 17^{ad}

20 S₁ K₁ D₁ T₁ (hapl) om 20^{ab} — °) K₁ s
N₁ B₁ Dn₁ D₁ द्वास्त्राणि, B₁ Dn₁ ns G₁ द्वास्त्रा (for
अस्त्रा) — °) T₂ G₁ s नास्य चाख्यात — °) Ko s B₁

आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९

चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०

ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

तथा; T₂ G₁ s M₁ s पिता (for तदा) — After 20^{ad},
D₁ ins

1327* कृपश्च सप्तरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।
— °) G₁ सचिरेणैव — After 20, D₁ s S ins

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्त्व शिष्या इति ब्रुवन् ।
पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L 2) D₁ M₁ s °समाहूय; T₂ G₁ °समाधाय D₁
°कल्पयत्तदा]

21 °) N₁ °भिजग्मु Ko T₁ G₁ s ते सर्वे (by
transp) — °) N₁ Dn D₁ °वा सह यादवै, N₁ °वाश्च
महारथा — °) S₁ K₁ s नृपाश्चैव, G₁ तथा चान्ये.
— After 21, D₁ (marg sec m) S ins

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञता गता ।

Coleophon om in Dn G₁. — Major parvan T₂
G₁ 4-s M समव (for आदि) — Sub-parvan S₁
Ko 2-4 N₁ s B₁ D₁ T₁ समव — Adhy name N₁
अस्त्रशिक्षा; B₁ कृपाचार्यसमव, Dn D₁ M₁ s-s कृपोत्पत्ति
— Adhy no (figures, words or both) B₁ 126,
D₁ m 130, D₁ 31, T₁ 122, T₂ G₁ s m 4-s 73, M
72 — S'loka no Dn 23, M₁ 24

121

1 S₁ K₁ s Dn₁ S om उवाच (G₁ s M₁ om the ref)
— °) N₁ D₁ °पार्थ K₁ transp विदो and ततो भीष्म
— °) K_{1.2} पुत्राणां, B₁ पौरा T₂ G₁ s हितकाम्यया

नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरुनस्त्रे महाबलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्वाचाचीमाप्नुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदपिद्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

C 1 5106
B 1 130 38
K. 1 140. 39

— ^a) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्त्वान्, K2 G2 वीरं, N1 प्राज्ञं
2 ^a) N1 नादेववीर्यामहाभागान्, D2 5 'धीर्योम', T1
G2 5 'धीस्तु म', T2 G2 5 नानृपिनी — ^b) K0 T1 G2 5
'नानार्थ', N1 D (except D2 5 5) नानस्त्रं, T2 G2 5 नावेद-
पारग — ^c) T2 G2 5 नादेशदर्शी, G2 नावेदसत्त्वो, Cd as
in text — After 2, K4 N B D ins

1330* इति सचिन्त्य गाङ्गेयस्यदा भरतसत्तम ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवाश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रत पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषा वर । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वांश्शिष्यत्वेन महायशः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषत ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदा ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चास्मिन्तौजस ।
K4 N B D cont S (except T2 G2, all om lines 2-3)
ins after 1338* (G2, after 6^{ab})

1331* जनमेजय उवाच ।
कथं समभवद्द्रोण कथं चास्त्राण्यवासवान् ।
कथं चागात्कुरुनस्त्रहन्तस्य पुत्रं स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जात सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तम ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशपायन उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूव सगवानृषि । [5]
भरद्वाज इति ख्यात सतत सशितघ्नत ।
सोऽभिपेक्षु ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D2 T1 G1-4 5 M om उवाच — (L 1) K4 T1 G2-4
transp समभवत् and द्रोण G2 M कथं द्रोण समुद्भूत
K4 T1 G1 5 5 5 om च M2-3 कथमस्त्राणि चासं — (L 2)
N1 5 कथं चागच्छत कुरुनस्त्र etc — (L 4) B2 स्तोतु, T1
G1 5 4 5 M द्रष्टुन् K4 B1 (m as in text) तपोधन, D2
प्रकीर्तित T1 G1-4 5 M निखिलेनानुवर्णयतां (M2 5 वर्णित,
M2-3 'कीर्तय') — D2 5 T1 G1-4 5 M om उवाच
— Lines 5-7 recur (with v 1) below in adhy 154
— (L 5) T1 G1-4 5 M वभूवर्षिर्मेहातपा — (L 6)
T1 G1-4 5 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यात) T1 G1-4
नियत (for सत) — (L 7) D2 G2 M गतो D2 T1
G1 5 4 M 'मेव गता T1 G1 5 4 M सती (for नदीम्)]
— After 1331*, S (except T2 G2) repeat 3^a-4^b

Many of the foll st recur (often with v 1)
in adhy 154

3 N D1 om 3^{ab} — ^a) B D (except D2, D1
om) T2 G2 5 महर्षिभिर् G1-3 transp भरं and हविं.
G2 5 [5] भवत् (for चरन्) K4 तदा (for पुरा) S
(except T2 G2) repeat 3^a-4^b after 1331* — ^c) T
G1 5 (both second time) 4 5 M2 5 तत्र (for साक्षाद्)
— ^d) G2 'गता' (for 'भुता') — After 3, N (except
N1 B1 Da D1 5) ins

1332* रूपयौवनसपञ्चा मददृसा मदालसाम् ।

[B2 'सपूर्णा' Ś1 K1 'दृष्टा, K0 D2 अनाद्युष्यां; K2 4
D2 'दृष्टां, K2 मदविष्टा]

4 S (except T2 G2) repeat 4^{ab} (with 3^{ad}) after
1331* (of v 1 3) — ^a) Dn D1 पुनर्; G2 वास (for
वायु) Ś1 K1 समाधूतो, K0 2-4 N1 B2 5 Da1 D4 T2
G2-5 M2 5 समुद्भूतो, N2 B1 5 Dn D1 5 T1 (first time)
G1-4 5 M (all second time) नदीतीरे, T1 (second time)
'द्वत्, G1 (first time) 'द्वये, G2 (first time) 'द्वत्ते
— ^b) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्, K0 समकर्षत, K2 समकर्षयत्,
N1 5 B Da D2 4 T1 (second time) G1-3 (all first
time) पर्यं, N2 पर्यवार्यं, Dn D1 पर्यवर्तं, D2 'कर्षयत्,
T1 (first time) द्यहरत्तदा, T2 G2 प्रत्यं, G1-4 5 M (all
second time) व्य(G1 व्या)हरत्तदा — G1 ins after
(the first occurrence of) 4^{ab}

1333* तद्वृक्षदर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 N B D ins after 4^{ab} S (except T2 G2), after
the repetition of 4^{ab} (of v 1 7)

1334* व्यपकृष्टाम्बरा दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रे तत ।

तत्र ससक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमत ।

[These lines recur (with v 1) in adhy 154
— (L 1) K4 S (except T2 G2) om वि. — After
the prior half, G1 ins

1335* रम्यगुह्यस्थला नृप ।

पीनोत्तुङ्गकुचा दृष्ट्वा

— (L 2) T1 G1-4 तस्या]

— After 1334*, S (except T2 G2) repeats 4^a-5^b
(with v 1) — ^c) D1 ततो रेतश्च चस्कन्द, S रागाद्रेत
प्रच(T2 सम)स्कन्द (G1 'दे' — ^d) Ś1 K1 5 G1 त
(for तद्) Ś1 K1 5 G2 आददे, G2 आदधत् N1 8

G. 1 5105
B. 1 121.28
K. 1 142.27

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेद्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निपुञ्जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुर्नरपुंसेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ।
शारद्वर्ती ततो द्रोणः कृषीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्यां तर(१) स 'द्रु'पिराद्ये Cd cites द्रोणे [In the repetition of 4th, S has the following v 1 — *) B (except T₂ G₂) दृष्टस्य रेत प्र(T₁ G₂ M₂ s प्रा)स्वदत्त — *) T₁ G₂ M₂-s त (for तद्) T₁ G₁ M₂ 'ददे']

5 For S of v 1 4 — *) N B₁ s s Da Dn D₁ s s T₁ G₂ s तत (for तस्मिन्) S₁ K₁ transp समभवत् and द्रोण N₁ s B₂ D₁ तत स(B₂ D₁ तस्मिन्)पतिते शुके द्रोण समभवत्तदा [In the repetition of 5th, S has the following v 1 — B (except T₂ G₂) तत (for तस्मिन्) and कुमारो (for फलदो) M₂ s तेजसा (for धीम)] — *) D₂ अध्यायिष्ट; T₂ अध्यगेव्य; T₂ G₂ s 'गच्छत्'; G₂ s 'धीष्ट, G₂ 'दिष्ट G₂-s च (for स) — After 5, T₁ G₂-4 ins

1336* अग्नेरग्न्युपादाय वरपिपेद काश्यप ।

अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्य देवकारितम् ।

[(L 2) T₂ ततम् (for तदस्य) G₂ देवकारितम्]

6 *) S₁ K₁ s Dn D₁ 'वेदा; Ko T₁ G₂ s M 'वेद्ये; N₁ वेदमात्; D₂ 'वेद्यो, D₂ अग्नेरय; G₂ अनिर्देय Ko T₁ G₂ s M 'आगे; K₁ N₁ Da 'आग; D₂ s G₂ s c 'आग; T₂ G₂ 'मान — *) G₂ s महायशा (for प्रता) After 6th, G₂ ins 1331*, followed by a repetition of 3rd-4th (of v 1 2) — G₂ om 6th-7th — *) B (except T₂ G₂, G₂ om) प्रत्यवेद — *) K₁ s N₁ s B D अग्रमग्नयिदा (D₂ अग्रयिद्यायिदा; D₂ 'मग्नभृतां); T₂ G₂-s अग्रधर्म

7 G₂ om 7 (cf v 1 6) — *) Ko N₁ B₁ s c D अग्न्यु जात; K₂ अग्निपुञ्जात, K₂ 'ष्ट नाम; B₂ मिप्रजात; T₁ G₂ s c कनिष्ठजात (G₂ s 'त); G₂ M अग्निप्य(M₂ s 'प्या)जात T₂ G₂ अग्निवेद्यमग्न्या द्रोण (cf 1337* below) — After 7th, T₁ G₂ s c c ins

1337* आता आतरमन्तिषे ।

अग्निवेद्यमग्न्या द्रोण

— T₂ G₂ om 7th — *) M आता आतरमन्तिके (of

1337* above) — *) S₁ K₁ D₂ 'द्वाजस्, Ko T₁ G₁ M 'द्वाजे; K₁ 'द्वाजा; K₂ D₁ G₂ भरद्वाजस्; K₂ D₂ भर' S₁ ततोमे, K₁ तमाज्ञे; G₂ M स चाग्ने, G₂ समुक्ते — *) S₁ K₁ s c अस्त्र तत्; Ko तदस्य G₂ प्रत्ययो; M₂ (sup lin.) प्रत्यये — After 7, S (except T₂ G₂ s) ins

1338* स च युक्तो गुरुरिह यदीच्छेत्कृपण सुखम् ।

भीष्मोऽप्यल्पदेय स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T₂ G₂) ins 1331* (of v 1 2), which is followed by (a repetition of) 3rd-4th (q v), then follows 1334*, and finally (a repetition of) 4th-5th (q v)

8 *) S₁ K₁ D₂ G₂ आर् T₁ G₂ s हि (for च) — G₂ om 8th-9th

9 G₂ om 9 (of v 1 8) — *) Ko s B D (except D₁ s c) T₁ (sup lin as in text) पार्थिव (D₂ 'व); G₂ वर्धित (for पार्थ)

10 *) G₂ तस्मिन् (for ततो) T₂ G₂ s काले च (for पृष) — *) Ko पार्थिवो, D₂ पार्षतो; G₂ क्षत्रियो (for द्रुपदो) — *) Ko N₁ s B Dn D₂ s G₂ s c पचाले D₂ महाराज — *) S₁ K₁ s c Dn D₂ नरर्षभ (or 'भ); K₂ 'भर; T₂ G₂ s महेश्वर

11 *) B₁ Da D₂ हि (for ऽपि) G₂ धर्मात्मा (for भग) — *) G₂ अध्यरोहत् G₂ तत; M₂ तथा — After 11th, N₁ B D ins

1339* तत्रैव च वसन्द्द्रोणस्तपस्तेपे मदात्तया ।

वेदवेदाङ्गविद्वान्त तपसा दग्धकित्तिव ।

[(L 1) D₂ तदा तत्रैव स द्रोण — (L 2) N₁ s B₂ Da D₂ 'वेदाङ्गतरवज; N₂ B₁ s c D₂ s 'वेदाङ्गविद्वान्] — *) G₂ तत्र G₂ s विद्या नि — *) S₁ B₁ T₁ G₁ M₂ पुत्रलाभान्; K₂ 'भाषान् S (except T₂ G₂ s M₂) यशस्विनी — *) S₁ K (except Ko) D₂ अध; T₁ G₂-s कृषी; T₂ G₂-s M तदा N₁ B D (except D₂) transp द्रोण and भार्या G₂ भार्या (for द्रोण). N₂ दृपात्; T₂ G₂ s कृषा N₁ B D (except D₂) [ऽ]न्यविद्वत् (B₂

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
 अलभद्भौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
 स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा ह्यः ।
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
 अश्वसेवास्व यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४

सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
 तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
 स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
 वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
 आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७

C 1 5124
B 1 130. 53
K 1 140 60

*नृपयत्) T1 G1-8 अविदत् (G1 'ता) महायशा
 12 °) S1 K1 8 Ds वेदे (for धर्मे) — °) N1 शमे,
 T1 G2 दमे T1 G2 8 नियता, G1 निरत S1 K1 4 N8
 B1.5 Dn G1 8 रता, K0 8 Ds रत, T1 G1-8 सदा
 — °) K0 Ds सालमद्, K2-4 लेभे च B8 गर्भे (for पुत्र)
 — °) S अच्युत (for एव च)

13 °) G2 8 जातमात्र तु त भूतं — °) T1 'क्षगम', T2
 G2 8 'रिक्षे तदाग्र'

14 °) K8 G1 2 अश्वस्यै, K4 अश्ववचास्व S1 K
 (except K8) D4 8 Ms 8 यत्स्थाम, T G यत्स्थाम (T1 'वान)
 — °) K1 मरुता, G1 दिशश्च (for नद) — °) K1 च,
 T1 G4 8 इति, G1 अय (for एव) S1 K1 2 4 Ds transp
 बाल and नाम्ना K0 लोकेय, T2 G1 8 नाम्ना वै (for
 बालोऽयं) G1 तेन (for तस्मात्) T2 G1 8 प्रख्यातोत्र
 महारथ (G5 भविष्यति)

15 °) T2 G4 8 पुत्रेण T1 G2 8 अनेन (for तेन) S1
 T2 संग्रीतो — °) K0 B8 T1 G1 2 8 भर S1 K1 2 N8
 T2 G1 4 8 तदा; D5 G2 8 तथा — °) S1 D4 प्रवसन्, K8 T2
 G2 8 चावसद्

16 °) K1 शुश्राव च S1 K1 महाभाग — °) K2
 N1.8 B8 'तप, N2 D2 'तप, D5 अनुत्तम — After 16^{ab},
 K4 N2 B D (except Da, D2 4 marg see m) ins

1340* सर्वज्ञानविद विप्र सर्वशस्त्रभृता वरम् ।

[N1 B8 8 D2 'शस्त्रविदां K4 धर्मशास्त्रविशारद]
 — °) K4 D4 G1 सर्वत — After 16, K4 N1 B D (D5
 om lines 1-2, 7, 9-10) S (om lines 7 and 10) ins

1341* स रामस्य धनुर्वेद दिव्यान्वस्त्राणि चैव ह ।

श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
 तत स व्रतिभि शिष्यैस्त्वपोयुक्तैर्महातपा ।
 वृत प्राथान्महाबाहुर्महेन्द्र पर्वतोत्तमम् ।

ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपा । [5]

क्षान्त वान्तमभिन्नमपश्यद्गुणन्दनम् ।
 ततो द्रोणो वृत शिष्यैरुपगम्य भृगृह्मम् ।
 आचक्ष्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरस कुले ।

निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवाधयत् ।

ततस्त सर्वमुत्सृज्य वन जिगमिषु तदा । [10]

[(L 1) K4 चासकृत् (for चैव ह) S 'वेदे दिव्येषु
 विविधेषु च — After line 1, G1 ins

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णात श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L 2) G1 सोप्यस्त्रेषु, G2 8 श्रुत्वात्मनो, G8 दिव्यास्त्रेषु,
 M 'त्वास्त्रेषु K4 चाभ्यसन (for तेषु मन) S मति (for
 मन) K4 'स्त्रे तथानघ, S 'स्त्रेषु कौशल (T2 G8 'स्त्रे
 तदानघ) — (L 3) K4 तत शिष्यैस्तु व्रतिभि, S 'त
 समानव्रतिभि — (L 4) T2 G8 महेन्द्र वै, G8 भरद्वाजो
 T2 G8 द्रोणश्च (for महेन्द्र) K4 धरणीधर, N1 B8 Da1
 D5 पर्वतोत्तम, S वसुधाधर — (L 5) T1 G1-8 महायशा,
 T2 G1 8 प्रतापवान् — (L 6) T G क्षत्रघ्न तमभिन्नघ्न (T1
 'घ्न तमज वीर, G2 क्षत्रियघ्नमज घोर; G8 'घ्न तमज घोर)
 — (L 7) K4 'ज्यैर्जामदग्न्य समभ्ययात् — (L 8) K4
 सगम्य चा, Da आचक्ष्यावा, D1 4 आचक्ष्य चा, D5
 आचरन्त्या, S स रामाया K4 T1 G2 M 'रसे, D5 T2 G8
 'रसां — (L 9) S (except G8 Ms-8) 'वेद्यागिरसो भू'
 T G Ms 8 अस्य, Ms-8 अपि (for चैव)]

— S ins after line 9 of 1341* K4 N1 B D, after 17
 (D5, after line 8 of 1341*)

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दन ।

स्वागत ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।

एवमुक्त्वा रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्द्विज ।

[(L 1) G8 ततो ब्रह्मन् B8 Da D4 8 महात्मान, S
 महातेजा ('जा or 'ज) D5 क्षत्रियै कुलमर्दन; S क्षत्रहा
 विप्र(T2 G4-8 द्विज)सत्तम (G1 Ms 8 'म) — (L 2) S
 स्वागत कुशल तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1-8 'तप)
 — Before line 3, T2 G5 8 ins चैव — (L 3) S स
 (for तु) N1 तत, G2 सुत (sup lin वच), G8 द्विज]
 — In K4 N B D (except D5), 1343* is followed
 by 1345*

17 S om 17^{ab} (G1 om 17) — For 17^{ab}, K4 N
 B D (except D5) subst जामदग्न्य महात्मान भारद्वाजो
 द्रवीदिद, and thereafter ins

1344* भरद्वाजात्समुत्पन्न तथा त्व मामयोनिजम् ।

C. 1. 5127
B 1. 130. 61
K 1. 140. 63

राम उवाच ।

हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किञ्चन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तर्ध्वेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्य किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सरसायं सुग्रीतो जगाम ह्रुपदं प्रति ॥ २३

[B1 s D2 s वेद्याम्; D2 चनम्; B2 चेद्याम्; D2 च माम्]
— ^{ad} N B Da Dn D2 s द्विजोत्तम (B2 D2 महामते);
D2 G2 s. Ms s द्विजपंथ T2 G2 s सप्राप्तं वसुधाम (T2
‘वामान्’ मां वेत्तुमर्हसि सुप्रत (T2 ‘त’) — After 17, K2
N B Da Dn D2 s in 1313*, which is followed by
1316* राम प्रहरतां ध्रेष्ट दितस्तन् विविध वसु ।

अह धनमनन्त हि प्रार्थये विपुलमत ।
— Thereafter K2 repeats 17^{ad} (with v 1)

18 K1 T G1 s. M om उवाच G2 जामदग्न्य; G2
जामदग्नि — ^{ab} Ko transp मम and वसु Ko s
Bim D2 किञ्चित् S हिरण्यं पदाद्यो रूप्य (T1 G2 ‘वोप्यर्थ’;
Ms s ‘वो रीप्य’ K2 S यच्चान्यद् (L2 विद्यते; T2 G2 s
यद्यापि) वसु किञ्चन; N2 Dn D2 s वसु किञ्चिदिह स्थात
— ^a K1 L2 Dn D2 एतत् (for एव)

19 ^a G2 द्विजेय वसुधा देः; Ms s ‘य वसुमती
— ^b K2 सपत्तना — ^c N S काश्य — ^d K2 सर्वा
(for वृत्ता) N2 सागर

20 ^a D2 T2 G2 s ‘नेवात्र — ^b N1 s K2 Dn D2
S (except T2 G2 s) मम (for मया) K2 T2 G2 s एतत्
(for ह्रुदम्) S1 K2 परिरक्षित (for अयत्ने) — ^c Ms s
समग्राणि (for सहा) — After 20^{ad}, all MSS except
S1 Ko s D2 inx

1316* अस्त्राणि वा शरीरं वा पर्येतन्मयोद्यतम् ।

[N1 s Bim s. Dn D2 वरमेतन्; B1 धनमेतन् S
प्रहस्तस्याणि वा पूत]

— After 1346*, T2 reads 21^{ab}, repeating it in its
proper place — ^f T1 G2 शिष्य; T2 G2 मया (for गुरुय)
Ko s N1 s S यदस्य; L2 s D2 मयीहि (for यदा) S
(except T2 G2 s) मां (for तस्य)

21 K1 S om उवाच; T2 द्रोणाचार्यं द — ^a B2

दास्या S1 K1 s च (for मे) G2 समग्राणि — ^b K2
भारत; N2 T2 G2 s सर्वदा — After 21, B1 inx a
passage of 9 lines given in App I (No 74) — D2
(marg sec m) S inx after 21 (T2 marg, after 23)

1317* एतद्वसु वसुनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS except K2 N2 Dn D2 T2 G2 s om
वेदा द; K2 T2 G2 s om उवाच — G2 om 22^{ad}
— ^c N1 T1 G2 Ms s ‘हस्य व्रत; D1 ‘हस्यान्वित
— ^d T1 ‘द विश्वे’

23 T1 reads 23^{ab} after 1346* (of v 1 20)
repeating it here — ^a N2 D2 G2 s च; G1 स (for
तु) Ko तत् (for तु तत्) — ^b N2 B1 s T1 G2 M
कृतायां B1 हि द्विजोत्तम (for द्विज) — ^c G2 s ‘म
ह्रुपदारमज — After 23, T2 marg inx 1317*

Colophon om in T2 G2 — Major parvan G1-4.6
M सभय (for आदि) — Sub-parvan S1 Ko 1.4 N
B2 s Dn Dn D2 s T1 सभय — Adhy name Ko
द्रोणोपपत्ति; K2 द्रोणस्य दिव्यास्त्राणि; N1 s द्रोणस्य भार्ग
वाद्यस्त्रप्राप्ति; M द्रोणास्त्रपरिमह — Adhy no (figures,
words or both) B1 127, Dn2 129, Dm 131, T1
123, G1 s. 4. 74, G2 M 73 — S’loka no Dn1 63,
Dn2 62, Dn3 61, Ms 37 — Aggregate s’loka no
Dn3 6134

122

1 S1 Ko 1.2 D2 s S om उवाच (T2 G2 om the
ref) — ^a S (G1 sup in) ‘मागद्व (of 33*) — ^b
K2 N1 s B D (except D2) पार्थिव रा; T1 G2 s Ms
पुरुषस्याय; G1 Ms s पुरुषस्याय; G2 Ms पुरुषस्याय — ^c

१२२

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।

अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

दुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।

यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २

न हि राज्ञामृदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मज्जिश्वा हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३

सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।

सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४

न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।

कामो वै न विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५

मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।

आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६

न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।

शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

O 1 5142
B 1 131 9
K 1 141 9= 33^d N̄s B₁ s Dn D₁ मामिह — After 1, all MSS except S₁ Ko-s ins

1348* इत्येवमुक्त सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वर ।

भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।

स क्रोधामर्षजिह्वभ्रू कपायीकृतलोचन* ।

प्रेथ्यैमदसपत्नो द्रोणे राजाग्रवीदिदम् ।

[(L 1) Ds एवमुक्त स सख्या वै Da प्रीतिवद्ध, T₂ G₄ s पाचालानां D (except D₁ s) नरेश्वर* — (L 2) N̄₁ s 'ज च; M₆-s 'जोपि S (except G₂) पांचाल B₈ वचोर्थवत् S क्रोध(T₂ G₆ M₆-s रोपात्, G₆ रोप, M₈ s कोपात्)सरकलोचन — (L 3) S नामृष्यत वच सख्यु प्रीति(T₂ G₂ s प्रीत्या)पूर्वमुदाहृत — (L 4) K₄ B D₂ s 'समत्तो, T₁ G₁-s o M स चै(G₈ s वै)श्रयैमदोन्मत्त (M 'मदादध), T₂ G₄ s स एवमैश्वर्यमदाद् T G₁ s इद वचनमग्रवीत्, G₂ s M इद राजाग्रवीद्वच, G₈ इद राजा वचोग्रवीत्]

2 = (var) 35 — K₁ om उवाच; S (except M₇ s) om दुपद उ — ^a) N̄₁ B₆ D₄ प्राक्, Cd as in text. G₁ न च (for तव) G₁-s ब्रह्मन् (for प्रज्ञा) — ^b) N̄₁ s Da Dn₁ ns D₂ s 'जसा, D₈ 'क्षमिसमजसा, G₁ निष्कु ज्ञानासम* (sio), G₂ s प्रज्ञा नाति* — ^c) S₁ K₁ M मा, T₂ G₄ s त्व (for मा) — ^d) T₂ G₄ s प्रभो (for द्विज) Da सखाहमिति तेजसा (Da₂ ते द्विज)

3 = 36 — ^b) G₁ एवभूतेन वै क* — ^c) S₁ K₁ धर्मात्मन् — ^d) T₁ G (except G₄ s) क्रियाहीनै*, Cd as in text

4 ^a) T₁ G₁-s सख्यान्यपि च S₁ K₁ जीवते, B₁ s 'यति; T₁ जायते, G₂ जन्यते — ^b) Ko₂ s Dns D₁ s T₂ G₁ s 4.6 Ms₈ s 'जीर्यता; N̄ B Da Dn₁ ns D₄ M₆-s 'तः

(Da₁ 'ते); D₂ G₂ s 'त — ^c) K₈ पर (for त्वया) — ^d) S₁ K₁ G₁ सामान्य*, K₈ 'र्थ्यत कृत

5 ^b) N̄₂ B₁ s Da Dn D₁ s इदि; G₆ साधु (for जातु) S₁ पश्यति; N̄₁ s दृश्यति, N̄₂ B₁ s 6 Da Dn D₁ s 4 तिष्ठति Ko₂ s 4 D₆ T₂ G₁-s 6 M दृश्यते जातु; B₈ ह्यवतिष्ठति, T₁ दृश्येत्तजातु (for जातु दृश्येत) Ko₂ s N̄₁ s B (except B₈) D G₄ s कस्यचित् — ^c) N̄ B D (except D₂ s) काल Ko N̄₂ D₆ G₆ चैन, N̄₂ Dn D₁ ह्येन; B₈ 'यैन, D₂ वैतत्, T₁ चैव; G₁-4 चैत, M (except M₆) वेग K (except K₁) B₈ 6 Da D₁ s 5 निर्हरति, S नाशाय* — ^d) S₁ चैव, K₈ N̄₁ s B₁ s 6 D (except D₂ s) चैन, B₆-यैन; T₁ चैव, T₂ G₄ s चैतत् K₈ प्रविष्यति, N̄₁ s T₁ 'वर्ध*, N̄₂ B₈ Da Dn D₁ s हरत्युत्, B₁ रहत्युत्, B₈ 6 D₄ न मृष्य, D₆ 'कर्ष*, T₂ G M प्रमर्द* (G₈ प्रसीद*, M₇ विमर्द*) — After 5, K₈ ins

1349* कालेन सविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T₂ G₆ M om 6^{ab} — ^a) K₄ नैव, T₁ G₂ स वै; G₁ s 4 6 न वै K₈ उपाविष्ठा, N̄₁ B₈ 'सीस्त्व, N̄₂ B₁ sm 6 Dn D₁ s 'स्व त्व, N̄₈ T₁ G₁ s 4 6 'तिष्ठ, B₈ 'सीथा, Da 'स्स त्व, D₂ 'सि त्व, D₈ 'शिष्ट; G₈ 'याति — ^b) Ko₂ s 4 D₂ नवमुपाकृधि, K₈ N̄₂ नैवमुपाकृधि, N̄₁ B₁ s D₄ भवदुपाकृत्, N̄₂ Dn D₁ भवत्वपाकृधि; B₁ sm 6 Da भवदुपाकृधि, D₆ तव मया कृधि, G₁ नवमत कुरु, G₂ नवमपा*, G₈ तावदुपा* — K₁ om 6^c-7^c — ^c) T₁ जय त्वेव, T₂ G₂-6 M आदस्त्वेन (M₆-s 'व), G₁ आघरस्वेद, G₂ असस्त्वेन T₁ नरश्रेष्ठ; G₂ s नरव्याघ्र — ^d) S सौहृद ह्यर्थ(T₂ G₆ त्वर्थ, G₁ ह्यात्म; G₂ s व्यर्थ; G₄ चार्थ; M₆ ह्यक्ष)वधन

7 K₁ om 7^{ab} (of v l 6) — ^b) Ko विद्वांश्चाविदुष.

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।

नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

— After 7^{ab}, T₂ G₂-s read 9^{ad}, G₂ s repeating it in its proper place, in T₂ G₂ s, moreover, 9^{ad} is followed by 9^{ab}. In other words, 7-9 occur in T₂ G₂ s in the following sequence 7^{ab}, 9^{ad}, 9^{ab}, 7^{ad}, 8 — After (the first occurrence of) 9^{ad}, G₂ s ins 1350* — T₁ om 7^a-9^b — *) N₁ s B₁ s Dn D₁ s S (except G₂, T₁ om.) transp शूर* and न T₂ G₂ s M₂ s भीर (for ह्रीय) — *) = 9^{ad}, 37^d T₂ G₂ s सख्य पू* ; G₂ s सखापू* G₁ M₁ s करिष्यते Cd as in text

8 D₁ (hapl) om 8-9, T₁ om 8 (of v 1 7) — *) D₁ चित्त, T₂ वृत्त — *) Ko s N₁ s B₁ m Dn D₂ s T₂ G₂ s ध्रुत; B D₁ चल (for कुल) G₁-2. s M ययो प्रजा ययो ध्रुत — *) Ko N B₁ s Dn D₂ transp सख्य and विवाह Śī एव (for सख्य) K₂ तयोर्विवाहो मैत्री च, T₂ G₂ s तयोरेव सम सख्य; G₁-s s M तयो मयघक तुल्य (G₁ युक्त) — After 8, T₂ G₂ ins 1350*, while G₂ ins 1352*

9 = (var) 37 — D₁ om 9 (cf v 1 8), T₁ om 9^{ab} (of v 1 7) T₂ G₂ s read 9^{ad} and 9^{ab} after 7^{ab}. After 9^{ab}, D₂ repeats 7^{ad} — *) K (except K₁) N₁ s D₂ s T₂ G₂ M नाराज्ञ, G₁ न राज्ञ; G₂ न राज्ञा, G₂ नाराज्ञे K₂ मगतो, T₁ G₁ 'मो; G₂ 'ती Ko-2 N₁ s T₁ G₁ s M राज्ञा N₁ s B Dn Dn D₂ s T₂ G₂ s नाराज्ञा पार्थिवस्यापि (= 37*) — *) = 7^{ad}, 37^d T₂ G₂ s सख्य पू*, G₁ नख्यपू*, G₂ s सखापू* G₁ s M₁ s करिष्यते — D₁ (marg sec m) T₁ G₁ e M₁-s ins after 9 T₂ G₂ s, after the first occurrence of 9^{ad}

1350* त्वद्विधमद्विधाना हि विहीनार्थं न जातुचित् ।

G₂ s ins after 9

1351* सम्य भवति मन्दामन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।

(= 3^a + 9^a) — T₂ G₂ ins after 1350* G₁ s, after 8

1352* ज्यमेव कृतप्रज न राजा विप्र ते कचिन् ।

नैव तीणमुपातिष्ठ सम्य नयमुपाकृषि ।

मया राण कथ विप्र त्वद्विधम भविष्यति ।

(With line 2 above of 6^{ab})

10 Śī Ko s D₂ S om टयाच (G₂ om the ref)

— K₂ (1 hapl) om 10-11^b — *) N₁ s B D पिपिपिया सु — *) = 35^b N₁ s 'ना च प'; T₂ G₂ s 'नापि प'

वैशंपायन उवाच ।

द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।

मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिपुतः ॥ १०

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

11 K₂ om 11^{ab} (of v 1 10) — *) N (except Śī, K₂ om) G₂ पाञ्चाल्य B₁ (m as in text) प्रति बुद्धवान्; T₁ पटुबुद्धि* — D₂ ins after 11^{ab} D₁ (marg sec m) S, after 1355*

1353* ता प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय या कर्ता न विरादपि ।

On the other hand, D₁ (marg sec m) S ins after 11^{ab}

1354* क्षिप्यै परिपुत श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।

— After 11, K₂ N B D₂ ins a colophon (Sub-parvan B₂ सभ्य — Adhy name K₂ द्रोणागमन — Adhy no B₁ 128) On the other hand, D₁ (marg sec m) S ins after 11 (T₂ G₂ s, after the colophon mentioned below)

1355* द्रोण समुदितान्द्रुप कुरुवृत्तिपरीप्सया ।

आजगाम महातेजा विप्रो नागपुर प्रति ।

स तथोक्तस्तदा तेन सदार प्राद्वक्कुरुन् ।

[Before line 1, T₂ G₂ s ins वैशं*]

Thereafter, D₁ (marg sec m) S ins 1353* Then follows in T₂ G₂ s 4-6

1356* स्यात्सैव गृह द्रोण सदार प्रत्युपस्थित ।

अश्वत्थामा च पुत्रेण महायलवता सह ।

[After line 2, G₂ ins a colophon adhy no 75)]

T₂ G₂ 4-6 cont Śī Ko-2 Dn D₁ s s ins after 11:

K₂ N B D₂ s, after the colophon (see above) D₁ s, after 1353*

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेदाने ।

भारद्वाजोऽनसत्तत्र प्रच्छन्न द्विजसत्तम ।

ततोऽस्य तनुज पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभु ।

अस्त्राणि निक्षयामास नातुष्यन्त च त जना ।

एव स तत्र गृहात्मा कचित्कालमुवास ह ।

[Before line 1, K₂ N B (except B₁) D₂ ins दंश*

ठ* — (L 1) K₂ N₁ s 'मासाद्य Śī Ko-2 D₁ s T₂

G₂ 4-6 अवसत्तत्र राजेंद्र The same MSS except D₁ s

om line 2 — (L 3) Śī K N D₂ s T₂ G₂ 4-6 स

कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाज प्रतापवान् (Ko N 'द्वाजामज

प्रभु) — (L 4) Śī K N₁ s B₂ D₂ G₂ 4 s न (G₂ स)

युधोय च (G₂ स) त कृप (B₂ जन); B₁ न चापुष्यत त

जना; D₂ नावपुष्यत त जना, D₁ युधे न तु त कृप; T₂

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
 कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
 क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
 पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
 न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३

अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
 प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
 अहो नु धिग्वलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
 भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
 एष मुष्टिरिपीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

G. 1 5160
 B. 1 131 27
 K. 1 141 23

Gs दुषोष च स त कूप* — (L 5) T₁ G₂ 4-8 आवासे (for एव स) Ś₁ K₁ कृतात्मा; Ko Ds गुप्तात्मा Ś₁ K (except Ks) Ds *मुपावसत् (K₄ *विशत्) — After line 5, T₁ G₄-8 ins a colophon (adhy no T₂ G₄ 75, G₅ 74) — After the colophon, T₂ G₅ ins 1355*]

12 °) Ko s Ns ते (for तु) S (except G₄) तत् कुमारा (for कुमारा*) G₂ प्रच्छन्ना (for निष्क*) — °) T₁ G₁ s s M सहिता, T₂ G₄ s नगरात् T₂ G₈-8 Ms s नागसाह्वं G₂ नानामिवाधरे (sic) — °d) D₄ G₄ s क्रीडते, T₁ G₁ s s M क्रीडया Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc (for वीटा) T₁ G₁ M transp तत्र and वीरा Ś₁ K₁ s पर्यपतन् K₂-4 Ns Bs Ds तदा (for मुदा) T₁ तत्रैवाचरितु मुदा — After 12, D₄ (marg sec m) S ins

1358* तेषां सक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।
 (of v 1 13)

13 °b) Ko transp कूपे and वीटा D₄ (marg sec m, orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T₁ G₁ s s ° राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (of v 1 12) — After 13°b, Ns s B Da Dn D₁ s 4 ins

1359* तत्क्षे यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमाहता ।
 while Ds S ins

1360* तत्स्वप्नुना प्रतिच्छन्न तारारूपमिवाधरे ।
 दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च त यत्तात्पर्यवारयन् ।

[(L 1) G₂ नष्ट पुन (for तत्स्वप्नुना) Ds T₂ Gs परिच्छन्न — (L 2) Cf 1363* Ds त कूप; G₁ प्रयत्नात्]
 — Ds (om line 2) S cont K₄ N B Da Dn D₁ s 4 ins after 13

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त धीढ्याधनतानना ।

तस्या योगमविन्दन्तो मृश चोत्कण्ठितामवन् ।
 [(L 1) Ds S ते परस्पर(G₁ प्रतिक्षण)मैक्षन्त कुमारा. सहितास्तदा — (L 2) K₄ S तस्य S om च]
 — °) K₂ चैते, S किंचित् Ś₁ K₁ प्रतिप* — Ds (om line 2) S ins after 13 K₄ N B Da Dn D₁ s 4, after 1361*

1362* तेषपश्यन्प्राक्षण श्यामभाषण पलित कृशम् ।

कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L 1) Ds आसीन, T₁ G₁-3 Ms s s आसन्नं Gs मलिन K₄ Ns Da D₄ आकर्णपलित — (L 2) K₄ T G (except G₂) Ms *वत, Ns Ds कृत* S समीपस्थं (T₂ G₂ s नरास्त्र)]
 — K₄ N B D (except Ds) cont.

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारका ।
 भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मण पर्यवारयन् ।
 (of 1360*)

14 °) Arjp कृतवत (for कृत्य*) — For 14, Ds S subst

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारास्तु विचेतस ।
 ब्राह्मण प्रहसन्मन्द कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L 1) T₁ G₁ Ms *स्तु विशेषत — (L 2) M कौशल्येन Ds प्रहसन्वदन कोय ब्राह्मणस्तानभा°]

15 °) Ko Ns B D (except Ds) अहो वो, Ns धिग्वल, S अववीत् (for अहो नु) Ns वीर्यं (for क्षात्र) — °) T₁ G₁ s s चैपां, T₂ G₂-3 चैना, M चैतां (for एतां) Bs Ds च कृता, G₄ s M अकृता — °d) T₂ G₄ s जातो यो Ś₁ D₂ s Gs s M (except Ms) *गच्छय, Bs T₂ G₄ s *गच्छति — After 15, all MSS except Ś₁ Ko-s (S om lines 3-4) ins

1365* वीटा च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
 उद्धरेयमिपिकाभिर्भोजन मे प्रदीयताम् ।
 एवमुक्त्वा कुमारास्तान्द्रोण स्वाङ्गुलिघटनम् ।
 कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदम ।
 ततोऽधवीचदा द्रोण कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । [5]
 कूपस्यानुमते ब्रह्मन्निक्षामामहि शाश्वतीम् ।

एवमुक्त प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।
 [(L 1) N B (except Bs) Da D₂ s G₂ चैव K₄ N B (except Bs) Da D₂ s s G₁-2 s om हि. T₂ G₄ s एव-हमेतद्वय हि व — (L 2) S *द्धरिष्ये त्विपी* — With lines 3-4 of 1358* — (L 5) K₄ Ns s Bs Da D₂ अयवीच (for ततो*) S भरद्वाज (for तदा द्रो*) — Before line 6, Ns Dn D₁ ins युधिष्ठिर उ° — (L 6) Ns Bs D₂ *माश्नुहि S गौतमी च महाभागां (G₁ भरद्वाज)

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीपीकया वीटां तामिपीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्योत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारममुचन् ॥ १८
अभिवादयामहे ब्रह्मत्रैतदन्येषु विद्यते ।

कोऽसि कं त्वामिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९
द्रोण उवाच ।
आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्मभूयः पितामहम् ।

निष्ठासम्भूत दा* — (L 7) S ततोऽयवीन्द्रराज प्र*]

16 Before 16, K₁ N₁ Dn D₁ ins द्रोण उ* — *)
N₁ : B₁ : Dn D₁ S (except G₁) एषा, N₁ एक
— *) K₁ : N₁ : Dn T G₁ : M मप्रिता; K₁ प्रित, N₁
'णानुमप्रित, D₁ 'ण निमप्रिता, G₁ 'णानुमप्रिता — *) K₁
B₁ : D₁ : G₁ तस्य, N₁ : B₁ : Dn D₁ : T₁ : G₁ : M अस्या, T₁
G₁ : तस्या S समीक्ष* (G₁ प्रतीक्ष) — *) S यदन्येषु
17 *) N (except S₁ K₁ N₁) G₁ भेत्या*; G₁ वेक्ष्या*
— *) Ko N B D तथान्यया (Da ततो*), T G₁ : M
इपीकया G₁ (corrupt) तामिकासीपीका तदा — After
17^a, S (except G₁) ins

1366* तामपीपीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुन ।

— *) Ko : D₁ समायोज्य, N₁ : B Da Dn D₁ :
'योते N₁ तामन्ययामास योगी, S अया (G₁ ततो; G₁ :
M₁ : तथा)न्योन्यसमायोगात् (T₁ : G₁ : 'योग ; T G₁ :
'योगे) — *) N₁ : B D (except D₁) T₁ : G₁ : M ग्रहण
T₁ : G₁ : मत, T₁ : G₁ : ध्रुव, M मत — After 17,
N₁ : B D S ins

1367* ततो यद्योच द्रोणेन तत्सर्वं कृतमक्षसा ।

[Before the line, N₁ Dn D₁ ins वैदा उ* — T G
M₁ : तत्सर्वं, Me-8 तत्पूर्वं (for द्रोणे) S कृतवांस्तत्र
प्राक्षण (T₁ : G₁ पाटय; G₁ याधय)]

18 *) T₁ : G₁ : तत्, G₁ तदा G₁ transp तत् and
अपश्यन् N₁ : B₁ : Dn D₁ : अवेक्ष्य (for अपश्यन्)
— *) S अयाप्य (for अवेक्ष्य) and 'वेधिनम् K₁ N₁ B
D आद्यर्पमिदमत्यतमिति मया वचोमुचन् — After 18,
all MSS except S₁ Ko-8 (K₁ om line 1) ins

1368* मुद्रिकामपि विप्रप्रे श्रीधमेता समुदर ।

तत स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायया ।
शरेण विज्ञा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयध्वसु ।
म शर समुपादाय कृपादक्षुल्लिखेष्टनम् ।
ददौ तत कुमारानां विजितातामविस्मित । [5]
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहून् कुमारका ।

[Before line 1, N₁ Dn D₁ : ins कुमारा ऊ*
— (L 1) D₁ : S विप्र्रे S क्षिप्र (for श्रीध) — Before

line 2, K₁ ins कुमारा ऊ*, N₁ Dn D₁ वैश उ*
— (L 2) N₁ : Dn D₁ तत शर समा (N₁ स आ)दाय S
धनुश्चापि महायल — (L 3) K₁ आकारयत्; N₁ G₁ :
आहार*, T₁ आवास* S शरै (for प्रभु) D₁ 'ध्वमादाय
यत्तत — (L 4) N₁ : B D₁ : T₁ : G₁ : सशर ; D₁ सशरां;
G₁ स शरात् N₁ : B D₁ : T G₁ : M₁ : तमुपा*, Dn D₁
G₁ : M₁ : तदुपा*, D₁ : G₁ : तामुपा* N₁ : B (except B₁)
D₁ 'वेष्टित, D₁ वेष्टिता; S 'वेष्टक — (L 5) D₁ : S प्रददौ
त (D₁ : G₁ तां, G₁ तु) G₁ कुमारभ्यो विस्मितेभ्यो हवि*
— (L 6) D₁ चोद्धृ, T₁ M₁ : उद्धृ*, G₁ ता हृता; G₁
Me-8 तद्धृ* S प्रामुचस्ते]

19 Before 19, K₁ N₁ B₁ Dn ins कुमारा ऊ*
— *) Hypermetric! Da Dn S (except G₁) अमि
वादामहे S₁ Ko 1 ब्रह्म; K₁ : स्वा वै — *) S₁ K
(except Ko) 'दन्यस्य K₁ : दृश्यते (for विद्य) — *) S₁
क नामि, Ko D₁ क त्वा न, K₁ S (except T₁ : G₁ :) क त्वां
वि, N₁ : B Da Dn D₁ : कस्यासि, N₁ कश्चासि — *) B
मूहि (for वय) Ko : D₁ : T₁ : G₁ : वाम (D₁ : G₁ 'मि) ते
— After 19, all MSS except S₁ K ins

1369* एवमुत्तस्ततो द्रोण प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, N₁ Dn T₁ : G₁ : ins वैदा — S
तदा विप्र (M₁ : S स विप्रैद) (for ततो द्रोण)]

20 Som द्रोण उ* — *) Ko मां, K₁ : G₁ : M हि
(for च) N₁ आचक्ष तत्, T₁ : G₁ : आज्ञापयध्व; G₁
आधेदयध्व; G₁ : m आन्यापयध्व K₁ भीष्मस्य S₁ K₁ :
भीष्माय तावदाचक्षु — *) K₁ : शीलेन (for रूपे) Ko
D₁ 'जैस्त्रया, S 'जैरपि (G₁ : 'जेन च) — *) N₁ : B₁ :
Dn D₁ : 'महातेजा, N₁ 'महाप्राज्ञ Ko N₁ : B₁ : Dn D₁ :
एवमुक्तो महातेजा (Ko D₁ 'उद्धि); S स मा (T₁ : G₁ : यो)
'उद्धिमतां श्रेष्ठ (T₁ : G₁ : M₁ : 'ष्ट) — *) S श्रुत्वा शाल्यसि
कौरव — After 20, N₁ ins an additional colophon
(adhy name वीरोद्धरण)

21 S₁ Ko : D₁ : om उवाच, S om वैदा उ*
— *) N₁ च ते गत्वा, N₁ : Dn D₁ : च गत्वा च; B₁ : च
गत्वा ते; B₁ : G₁ : च ते गत्वा; B₁ : D₁ : T₁ : G₁ : तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
 भीष्मः श्रुत्वा कुमारानां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
 युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
 अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
 परिपग्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
 हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
 महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
 अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
 ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।

अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
 पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
 मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
 स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
 तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं वत ।
 बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
 स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
 अत्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
 अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।

C. 1 5177
B. 1 131. 45
K. 1 141. 45

D३ ततो गत्वा, T३ G३ ५ तथा गत्वा — १) B३ क्रियां (for भीष्म) N (except K D३) कुमारका; T३ G३ ५ M महारथ (for पिता) — Before 21^{ad}, M३-५ 1ns वैश — ०) N३ हित (for वचस्) T३ G३ ५ कृत्स्न, T३ G३ ५ M क्षिप्र, G३ ५ सर्व (for तथ्य) — २) N३ Dn D३ तथाविध, B३ S विशेषत, Da पविद्, D३ पवान्

22 ०) S (except G३ ५) transp भीष्म and श्रुत्वा — १) S द्रोण इत्येव (G३ इत्यभि-) जज्ञिवान् — ०) S३ K३ अयुक्तरूप स गुं — २) N३ T३ G३ ५ एतेषा, M इत्येषां (for इत्येव) S३ K (except Ko) स (for च) N३ G३ अनुचितयत्, M३ ५ समर्चितयत्

23 S३ K३ om 23^{ab} — For 23^{ab}, S subst तत आनाय्य द्रोण तु (G३ ५ च द्रोण) भीष्म शासनवस्तदा and thereafter 1ns

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।
 — ०) Ko D३ निष्पन्न, Cd Arjp निष्णात (for नियु) S ततस्त परिपग्रच्छ — २) K३ ५ सर्वशस्त्रं, G३ भीष्म शासनवस्तदा — ०) Ko N३ ५ B३ ५ Da D३ तत्र; N३ Dn D३ तच्च, S सर्व — १) S त द्रोण प्रत्य(T३ सम)भाषत

24 Before 24, N३ ५ B Dn D३ 1ns द्रोण उ, T३ ब्राह्म; M द्रोण — ०) D३ G३ ५ ब्रह्मर्षेर् S३ K३ ५ B३ Dn D३ ५ M३ ५ वैशस्य; Dn३ रेतस्य — १) D३ G३ सकाशाद् G३ त्वनुकुर्वन्धनुर्गति — ०) K३ मयस, Da अस्त्रानुगमन, D३ गमन, D३ शस्त्रार्थमागं, T३ र्थमागतो, G३ मागमे, T३ विद्वन् (for पूर्व) — २) S३ K३ N३ D (except Da) चिकीर्षया; N३ जिघीर्ष

25 S३ (hapl) om 25 — ०) B३ ५ चारी जितात्मा च; T३ G३ ५ ब्रह्मचर्यं वसस्तत्र — T३ G३ ५ om 25^{ad} — ०) K३ ५ N३ ५ Dn D३ ५ transp तत्र and सुचि G३ सुमहत् — २) N३ B३ ५ D (except D३ ५) गुरुशृणुणे रतः; N३ वेदजिघी, N३ जिघृक्षया, S (T३ G३ ५ om.)

अग्निवेश्यस्य सनिधौ

26 ०) S३ K३ पांचाल्य; Ko ३-५ Dn D३ ५ ल्यो; N३ लो, N३ पचाल्यो, B३ Da पचाल Ko ५ N३ ५ B३ ५ D (except D३ ५) च (for तु) — १) B३ ५ D३ महायशः; T३ G३ ५ ५ नराधिप — D३ om 26^{ad}, T३ G३ ५ repeat 1b (with v 1) after 27 (q v) — ०) K३ ५ सहचरो (for सहाकरोद्) N३ ५ B D (D३ om) इप्सस्त्रहेतोर्न्यवसत् — २) K३ ५ N३ B३ Da D३ ५ गुरौ (G३ मया) Ko ५ वास, K३ ५ श्रीमान्, N३ सम्यक्; B३ Da D३ विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्) N३ ५ B३ ५ Dn D३ ५ तस्मिन्नेव गुरौ (D३ ५ रो) प्रभु

27 ०) T३ G३ सखा, G३ ५ तदा (for तत्र) T३ तथा; G३ तदा (for सखा) — १) Ko री प्रियो मृश, T३ G३ ५ प्रियवागुपचारक — ०) T३ G३ ५ मया स्म (T३ G३ मयोप) रमते नित्य — २) S३ K३ गतवान्, K३ सखि स्व; N३ यतवान्; N३ D (except Da D३) वर्तयन्, B३ (m as in text) व्रत, T३ G३ कृत; G३ स्थित S३ K३ N३ तव, Ko ५ D३ वने; N३ मन, N३ B३ ५ Da D३ ५ विभो, B३ ५ Dn प्रभो, T३ बुध T३ G३ ५ संगम्य समये तदा — ०) N३ कौतेय (for कौर) — After 27, T३ G३ ५ repeat 26^{ad} [v 1 T३ विद्वान् T३ G३ ५ गुरौ तस्मिन् T३ महात्मनि (for समा)]

28 ०) N B D (except D३) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T३ मा, G३ मे) सप्रस्थित पूर्व (T३ G३ ५ तत्र) (G३ समासीन पृथक्पूर्व), M समासाद्य तदा तत्र — १) Ko N B D G३ प्रियवादी, T३ G३ ५ यथान्याय K३ ५ प्रिय वच, N B (except B३) D (except D३) T३ G३ ५ कर — ०) Ko अद्यावदीदिद भी; G३ वीधीतिसहित. — २) S३ K N३ D३ प्रीतिपूर्वक G३ वच प्रीतिविवर्धन

29 १) D३ S एको (for द्रोण). — ०) T३ G३ ५ M चेद् (for मां) — २) Ko पाचाल्यो वै, T३ पाचालो मा (for स

G. 1 5178 49
H. 1 131 47
L. 1 141 47

अभिपेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रवत्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
अभिपिक्तं च श्रुत्वेन कृतार्थोऽसीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनराव्रजम् ।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यदास्य मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

पाञ्चाल्यो) T₁ G₁ ० M₁ पांचालो G₂ प्रजा पालयता
मया, G₁ ० पांचालो मा समाहित — T₂ G₂ ० ins after
29 G₁ after 30

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सद्यु सखि धन यया ।

30 *) K₀ २ N₁ २ S तद् K₀ N₁ २ B D (except
D₂) भोग्य N₂ T G भवता Dn तात (for राज्य)
— *) K₀ S त्वदधीना — After 30, G₁ ins 1371*
— T G ins after 30 (G₁ after 1371*)

1372* मम राज्य महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता ।

31 *) K₁ Da D₁ २ 'मुक्तया' N₁ B Dn D₁ २
एवमुक्त्वाय वत्राज; S 'मुक्त्वा प्रचक्राम (T₂ G₁ २ 'फवायवी
द्राजा) — *) K₂ 'शोसी' N₁ २ B D S 'स' पूजितो
मया — After 31^{ab}, all MSS except S₁ K₀ २ ins a
passage given in App I (No 75) — *) K₂ २ N₁ २
B D (except D₂) T₂ G₂ २ २ तु (for च) S₁ K₁ N₁ २
B D (except D₂ २) घृय (for घृन)

32 *) D₂ transp सुप्री* and राज्य* K₂ N B D
(except D₂) S ममुपागम (for पुन*) — *) Da स
स्मरन् S₁ K₁ २ N₁ B₂ D₂ Me-२ संगत; G₁ संगति G₂
चेद् K₀ संगत सस्मरश्चैव — *) S₁ transp चैव and
तस्य N₂ चैतदस्य K₂ तस्य तत्पूर्वकालिक

33 *) N₁ B₂ आयाय (for आगम्य) — *) Da
सागंप्र्यं; G₁ सगम्य S₁ K₁ २ B₂ D₂ विभो

34 *) N₂ B D (except D₂) T₂ G (except G₂ ०)
'न्यित K₂ २ B₂ D₂ च, T₂ G₂ २ २ अस्मि; G₂ स (for
तु) N B D (except D₂) T G M₂ द्रुपद — *) S₁
'धाति'; K 'गि याधाति; K₂ धासन गत; N₁ २ B D
'धास्मि मगन (D₂ 'त), N₂ T G M₂ सखि (G₂ ०
'स्त्री) यथापि मगत (N₂ 'त) — *) M मा (for मां) K₀
निराकरसेय; T₂ G₂ २ निरुपकारेति — After 34, T₂ G₂
ins 1373* (cf v 1 35)

35 — (var) 2 — T₂ G₂ om 35 — *) N₁ B₂ D₂
माह* — *) N₁ २ Da D₁ २ 'जमा — *) S₁ K₀ २ २ D₂
G₂ २ यथापि; K₂ यया तु N₂ यन्मा दधीपि प्र* — K₂

N B D G₂ २ ins after 35 G₂ after 36 T₂ G₂
after 34

1373*

(Of 4) { सगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यत ।
{ सौहृद मे त्वया आसीत्पूर्वं सामर्थ्यवन्धनम् ।

(= 9^{ab}) नाशोऽग्निय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ।
साम्याद्धि सग्य भवति वैपस्यालोपपद्यते ।

(Of 5) { न सरयमजर लोके विद्यते जातु कस्यचिद् । [5]
{ कालो वै न विहरति क्रोधो वै न हरयुत ।

(6) { मैव जीर्णमुपास्त्व त्व सग्य भवदुपाकृधि ।
{ आसीत्सग्य द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनियन्धनम् ।

(7) { न क्षनाद्य सखाद्यस्य नाविद्वान्विदुषः सखा ।
{ न शूरस्य सखा ह्यपि सखिपूर्वं किमिष्यते । [10]

[(L 1) K₂ B₂ ० D₂ २ G₂ 'यते D₂ सौहृद् न हि
जीर्यते B₂ D₂ २ G₂ परिजीर्यता (D₂ 'ते) T₂ G₂
कालान्यात्ममसगत — (L 2) T₂ G₂ २ २ आसीत्सग्य (G₂
'चे स) गत पूर्व न तु सामर्थ्यं (G₂ २ 'ध्वयधन) — (L 3)
T₂ G₂ २ २ 'स्य नाविद्वान्विदुषः सखा — After line 3,
B₂ ० Da ins (9^{cd} with v 1)

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।

— (L 4) T₂ G₂ २ साम्ये सग्य भवति वै T₂ G₂ २ २
वैपस्ये नोपपद्यते — (L 5) T₂ G₂ २ २ कर्हिचिद्
— (L 6) B₂ Da Dn D₁ २ निर्हर* K₂ कालेन मैत्री
हरति; T₂ G₂ २ २ कामाद्धि रज्यते चान्य, G₂ कामश्चेतश्चा
दायति D₂ तुदति (for हरति) K₂ ins lines 7-8 after
36 — (L 7) T₂ G₂ २ २ मा वै (for मैव) N₁ २
'पामीस्त्व, D₂ T₂ G₂ २ २ 'पातिष्ठा (G₂ २ 'तिष्ठ) K₂
N₁ २ B₂ Dn₂ सत्य K₂ यद्भवता ह्यभूत्, N₁ २ B₂
भवदुपाधिकृत्; Dn अपरवपा; D₂ नयमुपा; D₂ भवदुपा
धिक; T₂ G₂ २ नयमुपादधा, G₂ नयमुपादधा; G₂ नीय
मुपादधा — (L 8) T₂ G₂ २ २ आगतश्चेदनाहृतो दहेत्सार्थं;
G₂ जगतीश्चेतनाभूतो दहेत्सार्थं — (L 9) K₂ आग्य
नादपम; T₂ G₂ २ २ नाकिंचन स* T₂ G₂ २ २ नारथी
रथिन सग्य (= 9^b) — After line 9, G₂ reads 37^{cd}

सख्यं भवति मन्दात्मजिश्रया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
 नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
 नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
 द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

अभ्यागच्छं कुरुन्मीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥ ३८
 प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
 पौत्रानादाय तान्सर्वान्वस्त्रानि विविधानि च ॥ ३९
 शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

C. 1 5213
B. 1 132. 8
K. 1 142. 2

— (L 10) T₂ G_{1.2.4.5} नाशुरस्य सखा शूर]
 — After 1373*, G₁ repeats 36 [v L वृत्ते (for भूतैः)
 स्वस्मिन्नर्थे स नो महान् (for श्रिया etc)]
 36 = 3 — *) K₁ धर्मात्तन् — *) T₁ G₅ स्वस्मि-
 न्नर्थे स नो महान् — After 36, G₁ ins 1373* (re-
 peating 36 after the ins, of v 1 35), while K₄
 repeats lines 7-8 of 1373* N₁ B_{1.2.3} Da D_{1.2.3} T₁
 G_{1.2.3} ins after 36 K₄ B₆ Dn D₄, after 37 G₁,
 after the repetition of 36

1375* अहं स्वया न जानामि राज्यार्थं सविदं कृताम् ।

एकरात्र तु ते ब्रह्मन्काम दास्यामि भोजनम् ।

एवमुक्तस्त्वह तेन सदार प्रस्थितस्तदा ।

तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तोऽस्यचिरादिव ।

[(L 1) N_{1.2.3} B_{1.2.3} D_{1.2.3} कृत T₁ G_{1.2.3} सगम
 नामिजानामि स्वयाद्य समये कृत — After line 2, T₁
 G_{1.2.3} ins

1376* आदत्स्वैन द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं क्षयवन्धनम् ।

Thereafter G₁ reads 38^{ab} — (L 3) D₂ त देशात्
 (for सदार) — (L 4) D₂ 'स्मि बलादिव, D₅ 'स्मि पुरा
 तदा, T₁ G_{1.2.3} 'तां नचिरादि']

37 = (var) 9 — N₁ B (except B₆) Da D_{1.2.3} T₁
 G (except G_{4.5}) read 37^{ab} in the course of a
 passage (1373*) ins after 35 — *) T₁ G₁ (sup ln
 as in text) न धनी धनिन सखा — N₁ B (except B₆)
 Da D_{1.2} T₁ G_{1.2.3} Ms_{1.2} om 37^{ad}, G₁ reads it after
 line 9 of 1373* — After 37, K₄ B₆ Dn D₄ ins 1375*

38 Cf 10 — T₁ G_{1.2.3} om 38, G₁ reads 38^{ab}
 after 1375*, G₁ reads 38 after passage No 76 of
 App I (of v 1 47) — *) S₁ K₁ N₁ तु (for अहं)
 — *) S₁ K₁ 'नाह परि'; D₂ 'नातिपरि' — *) K₄ B₆
 T₁ Ms_{1.2} अभ्यागच्छन्, K₂ अभ्यागच्छत्, B₆ 'गत', Dn₁ G₁
 Ms_{1.2} अभ्यागच्छन् — *) N₁ गुणाधिकै — After 38, K₄
 N₁ B D T₁ G_{1.2.3} ins

1377* ततोऽहं भवत काम सवर्धयितुमागतः ।

इदं नागपुरं रम्यं मूहि किं करवाणि ते ।

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।

भीष्म उवाच ।

अपज्य क्रियता चाप साध्वन् प्रतिपादय ।

मुद्गक्ष्व भोगान्मृश प्रीत पूज्यमानः कुरुक्षेत्रे । [5]

कुरुणामस्ति यद्विदितं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम् ।

स्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।

यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन्कृतं तदिति चिन्त्यताम् ।

दिष्टया प्राप्तोऽसि विप्रप्रेमं महान्मेऽनुग्रहं कृत ।

[(L 1) T₁ G_{1.2.3} च (for अहं) — (L 2) G_{1.2.3}
 राज्य (for रम्य) D₅ नानाजनसमन्वितं (for the posterior
 half). — After line 2, T₁ G_{1.2.3} ins a colophon
 (adhy no T₁ 70, G₁ 75, G₄ 76) — After line
 2, D₅ ins (for the first time) 1380* (of v 1 40)
 — T₁ G_{1.2.3} om उवाच — After वैश*, G₁ reads
 39^a-42^b, followed by a colophon (adhy no 76)
 — N₁ B_{1.2.3} Da D_{2.3} T₁ G_{1.2.3} om भीष्म व*
 — (L 4) K₄ N₁ B₁ (as in text) Da (Da₁ as in
 text) D_{1.2.3} अधिज्य T₁ G_{1.2.3} अधिज्य कुरुवीराणां
 — After line 4, G₁ reads 39^a-40^b — (L 6-9) T₁
 G_{1.2.3} 'तमिदं राज्यं च कुरुक्षेत्रं (6), सर्वे वाक्यकरास्तव
 (7), कृतमित्यवधार्यता (8), and ब्रह्मर्षे (9)]
 — After 1377*, N₁ B D (except D₅) ins a colophon
 (Adhy no B₁ 129, Dn₁ 130 — Aggregate s'loka
 no Dn₁ 5213), while T₁ G_{1.2.3} ins

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।

कुरुणा सफलं कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।

अस्त्रं चतुर्विधं कृत्वा कुमारान्प्रत्यपादयत् ।

तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्नाजपुत्रा महायया ।

[T₁ G₁ ins lines 3-4 after 45]

After the colophon, K₄ (om lines 3-6) N₁ B D ins

1379* वैशपायन उवाच ।

तत् सपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वर ।

विश्वामित्रं महातेजा पूजितं कुरुवेदमनि ।

विश्वान्तेऽयं गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।

शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।

गृहं च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलम् । [5]

भारद्वाजाय सुप्रीतं प्रत्यपादयत् प्रभु ।

[Cf 39^a-40^a below — (L 5) N₁ B D गृहं वसु प*.

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
 प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
 रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
 कार्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्दृदि संपरिवर्तते ।
 कृताञ्छस्तत्प्रदेयं मे तद्वत् वदतानघाः ॥ ४२
 तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
 अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परतपः ॥ ४३
 ततोऽर्जुन मूर्ध्नि तदा समाधाय पुनः पुनः ।
 प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुद मृदा तदा ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
 ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५
 राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
 अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
 धृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
 स्रतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
 स्पर्धमानस्तु पार्थेन स्रतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
 दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

— (L 6) N̄ Da प्रत्यवेद*, B, प्रत्यचो*]

39 N̄ B D (except Ds) om. 39^a-40^b (of 1379*).
 For G₁ of v 1 38 — Before 39, S₁ K (except
 K₂) G₂ & M ins वैद* ; T₁ राजा

40 N̄ B D (except Ds) om. 40^a (of v 1 39)
 For G₂ of v 1 38 — *) S₁ K₁ & Ds तान् (for स)
 N̄ B D (except Ds) तान् ; T₂ G₂ तु (for च) B₂
 महायाहु.. — *) N̄ परित्ज* S₁ K Ds वीर्यवान् — After
 40, N̄ B D (Ds for the second time, cf v 1 38) ins
 1380* पाण्डवान्घातंराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानस ।

41 For G₂ of v 1 38 — *) T₁ G₂ & तु (for च)
 Ko Ds शिष्यान् (for सर्वान्) — After 41^a, G₂ ins a
 passage given in App I (No 76), of v 1 47
 — Me-s om 41^a — *) Ds च, T₂ G₁ & (inf lin as
 in text) & एतान् (for एक) — *) Ko Ds तत, K₁
 N̄ B Da Dn D₁ & तथा

42 For 42^a of v 1 38 Before 42, N̄ B D
 (except Ds &) ins द्रोण उ*, S (except T₁ G₁) द्रोण
 — *) S₁ मे, Ds स्व (for स) — *) K₂ & transp
 वृता* and तत् S₁ K (except K₂) स्यात् (for मे) Ds
 तु, G₂ यत् (for तत्) Ds *स्त्रैर्मम देय स्यात् — *) Ko
 सत्य, K₂ भुत ; N̄ B G (except G₁ &) Ms द्रुत ; Dn पृतद्
 (for कृत) N̄ तद्वत् चेददानघा..

43 Before 43, N̄ B D (except Ds &) ins वैद*
 उ* — *) S₁ K (except K₂) Ds तस्य तत्, N̄ Ds तु हि
 तान ; B₂ Da तु तदा — *) N̄ B₂ Da D₁ & तप

44 *) N̄ B D (except Ds) T₂ transp मूर्ध्नि
 and तदा — *) Ds पुरायेन, G₂ प्रमुमोद G₂ transp
 मुदा and तदा — After 44, Ds (marg sec m) S ins

1381* अग्रयामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

मग्नार्थं विदि मे पार्थ मया दत्तं प्रगृह्यताम् ।

साधु साध्विति त पार्थ परिवर्जयेदमब्रवीत् ।

अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानसि धर्मत ।

शिष्योऽहं स्वप्नसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]

इत्युक्त्वा तु तदा पार्थ पादौ जग्राह पाण्डव ।

45 *) S₁ T₂ G₂ पाण्डुसुतान् ; Ko Ds कौरवेयान्
 — *) S₁ K₁ Ds मानुष्या* — After 45, T₂ G₂ ins
 lines 3-4 of 1378* (of v 1 38)

46 T₂ G₂ om 46^a — *) N̄ Dn *था चान्ये, D₁
 *थान्ये च — *) T₁ G₂ & *र्वमा — *) T₂ G₂ तथा ;
 G₂ & तदा — *) K₂ & Dn₁ D₁ & T₁ G₁ & *श्च K₁
 भरतर्षभ (for द्विज*) T₂ G₂ धनुर्वेदचिकीर्षया (= 25^a)
 — *) K₂ *स्वध*, T₁ G₁ *यो यादवा*

47 *) K₁ & N̄ & T₁ G₁ तु (for च) — *) Dn₁ Dn₂
 T₁ अयात्तदा, G₂ अयाचत — *) Ko Ds च (for तु)
 — *) Da गुरुपुत्र Ds *ग्रस्वम*, T₂ *ग्रोचम* — *) B₂
 Dn *धन समाधि* — *) S₁ *नभ्य*, Ko & नवमन्यते, K₁
 नभि ; K₂ *नाभिमन्यते* ; K₁ *क्षाव* ; N̄ Ds *नव* ; T₁
 G₂ & *नत्यमर्षत* ; G₁ *वाक्षाव* N̄ B Da Dn D₁ &
 सोव(Bs Da *या)मन्यत पादयान् — A passage given
 in App I (No 76) is ins in K₁ N̄ B D T₂ G₁ &
 after 47, in G₂ after 41^a

Colophon om in N̄ B Da Dn D₁ 2 & T₂ G₁ & &
 Ds reads it after the first line of passage No 76
 given in App I (of v 1 49 above) — Major
 parcan G₂ & M सभव* (for आदि*) — Sub-parcan
 S₁ Ko- & T₁ सभव — Adhy name Ko अग्रजान ; K₂
 द्रोणाग्रप्राप्ति ; M द्रोण(Ms om द्रोण)शिष्यसमूह (Ms
 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेश) — Adhy no (figures, words
 or both) T₁ 124, G₂ M 74, G₂ 75 — Sloka
 no Ms 79

१२३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्तु परं यत्तमातस्थे गुरुपूजने ।

अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १

द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।

अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २

ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।

तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३

भुङ्क्तु एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्यमुद्यत ।

हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।

उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।

त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ६

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।

अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७C. 1 5238
B. 1 132 28
K. 1 142. 37

123

1 Ś1 Ko-3 T1 G2-4 s M om उवाच, K4 N̄ B D T2 G1 s om. वैशं उ° — °) Ko च पर, N̄2 B D (except Da D4) परमं — °) Ko N̄2 B1 s s Dn D1 s T2 G2 s भातिष्ठद्; G8 आस्थाय, Cd as in text — °) K8 अस्त्रे तु, Da अस्त्रेषु T2 G4-s परमे योगे; Cd as in text — After 1, K4 N̄ B D ins

1382* त दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।, while T2 G2 4 s ins

1383* ततो द्रोणोऽववीदेन राज एव निवेदाने ।

2 T2 G2 om 2^{ab} — °) T1 G (G2 om) च (for तु) K8 N̄2 T1 G1 M8 s समाहूय N̄1 B1 s s Dn D1 s आहूय वचन द्रोणो; N̄2 आहूय तु तदा द्रोण — °) N̄1 s B1 2 s Dn D2 रह सूदसमापत्, D1 रहस्येदमभापत् Da (erroneously) Arjp अन्नसाधक (as in text) — °) Ko 4 T2 G4 s 'जुंनस्यान्न — °) T2 G2 s न च देय K (except K1) N̄ B D कदा — After 2, K4 N̄1 s B D ins

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये स्वया ।

[K4 'य च मद्वाक्यं विजये न कदाचन]

3 °) T2 G4 s रात्रौ (for तत) — °) K2 4 ववौ वायुर्धनजये — °) K4 तावत् (for तत्र) Ś1 Ko 1 N̄2 B1 D5 च, K2-4 अस्य; N̄1 असौ, D2 तु (for स) S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु) — °) Ś1 K N̄2 D5 निवारित (K1 नराधिप); Dn D1 विलोपित S निवापित इति श्रुति (G2 श्रुत, G8 'त, G4 स्मृत)

4 °) Ś1 K4 N̄1 s B1 D4 s भुक्त (for भुङ्क्तु) K1 s 4 भुक्त, K2 नक्त; N1 s B1 s Da D4 शक्तो (for भक्त) N̄2 B1 s Dn D1 s भुक्त (B1 Dn8 भुक्त) एव तु कैतेयो, S भुक्तवानेव (G2 'नपि, G8 'कावसाने, G6 'नेति) कैतेयो

— °) Ś1 न चास्योस्याद्यमुद्यत; Ko 'न चास्यास्त व्यमु'; K1 न स्यादास्याद्विमुद्यत, K2 न चास्यास्त विमु'; N̄1 नाभ्यासे स व्यमु'; N̄2 B1 s s Da D2 4 s न चान्यत्र प्रवर्तते, B5 T1 G1 s M8 (sup in) न चास्यास्त (G1 s स) न्यवर्तत (B5 व्ययुज्यत, G8 निवर्तत), Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते, T2 G4 s नाभ्यासास्त (G4 'च) न्यवर्तत, G2 नाभासाद्वन्यवर्तत (s10), G6 न च स्यास्तनिवर्तत, M नास्याच्चात्र न्यवर्तत — °) N̄1 दृष्ट्वा, G1 ततस्, M8 s अतस् (for हस्तस्) N̄1 s B D (except D6) तस्य (for नित्य) — °) Ś1 K D5 'धारणात्, N̄1 B1 s Da Dn D1 4 अनुग्रहण', T G M8 (sup in as in text) अभ्यासकृत (M8 'ति) का' — °) T2 G4 s ज्ञात्वा — °) Ś1 K D2 'वस्यति, N̄1 s B Da Dn D1 4 G2 'वपि स, T2 G4 s रात्र्यामपि च, G6 'वस्यापि, M8 s 'वाभ्यस्त Ś1 चार्जुन — After 4, K4 N̄1 s B D ins

1385* योग्या चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दन ।

5 °) T2 G4 s ततो Da ज्याघात', Cd as in text — °) T G1 s 4-s तक्षिशि (for भार') G8 द्रोणस्तु श्रुतवाक्षिशि — °) Da उत्पत्य D5 'मुत्थाप्य T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G8 आगम्य च परिष्वज्य) — °) T2 G8 सत्यसाचिनमय', M8-s 'वज्रयैनम'

6 Before 6, Ś1 Ko 3 N̄ B D ins द्रोण उ°, K1 M8 s द्रोण — T2 G2 om 6^{cd} — °) K8 अह (for ते) — A passage given in App I (No 77) is ins in G2 4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6^{ab}

7 Before 7, Ś1 Ko 1 s D2 s T1 G2 s M8-s ins वैश', K2 4 N̄ B Da Dn D1 4 वैशं उ° — °) T2 G4 s ततश्चित्रान् (G4 'तश्च स) धनुर्मार्गान् — °) K8 N̄ B Da Dn D1 4 T1 G1-s s M ह्ये' (for रथे') D2 T2 G2 s transp रथे' and गजे' — After 7^{ab}, G4 (which om

C 1 573
E 1. 132. 23
K. 1. 142. 28

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
 द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
 तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
 राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
 ततो निपादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
 एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
 न स तं प्रतिजग्राह नैपादिरिति चिन्तयन् ।
 शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
 स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
 अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
 तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
 इष्वस्त्रे योगमातस्ये परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरूपण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्वदच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैपादिं प्रति जग्मिवान् ॥ १७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैपादिं श्वा समालक्ष्य भयंस्तस्यौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भपतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7th) ins 1386* — °) K. Ñ. B. D. D. T. G. 2. 6 M
रथे; B. 6 D. D. G. रथे च (for लथे) Ñ. 1. रथे
नूमायवि तथा — °) Ñ. घाणति — T. 2. G. ins after
7 G. after 7th G. after passage No 77 of App I

1386* अक्षेपु सम्बन्धचारेषु द्रोणदिश्वो न्यचारयत् ।
 8 °) B: 'सिपुदे च; D: 'देपु चयां'; T: G: 4 s
 गदाचर्येषु प्राक्षेपु (G: पाक्षेषु) — °) T: G: 4 s चर्मतो
 मरुतासिपु — °) K: N: B: 1 e D (except D: 4 s) 'दे
 च — °) N: B: 1 s Dn D: 3 s T: G: 4 s M कौरयान्,
 B: e Dn वीर्यवान्; D: पाटप; G: 1 e कौरप

9 ^a) T₂ G₁ s त विनय (for ताको) K₂ s B D
(except D₂) युवा (for युवा) — ^b) K₂ N T₂ M₂ s
*जिज्ञक्षया; T G (except G₂ s) *विकीर्णया — ^c) T₂ G
(except G₂ s) *जगमुरोक्षया — After 9, S ins

1387* तान्निर्घाज्जिज्ञायामास द्रोण दास्यमृता वर ।

10 *) T: G: मदावीयां, G: धनुष्पाणि, G: थ कुदाहो

11 ^a) T₂ G₂ भारत (for चिन्त) — ^d) N₂ D₂ 'पा
धर्मान्य'; B₂ (m as in text) 'यानुनिक्षय्या; B₂ D₂ 'पा
धर्माये'; T₂ G₂ : : द्रोणोन्तेयामपेक्ष — After 11, S 108

1055* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो यद्यप्यत्र ।

नियतस्य गृहानेय अनुज्ञातोऽपि नित्यदा ।

[Before line 1, Minus दोण]

12 *) G₁ : : पादादिमस्य नि — *) S₁ K₁ पादायादाय
भारत; T₁ G₁ : : M पादा (Me-s पादा) समूह दायुजित
— *) K₀ : : B (except Bs) Dn D₁ : : T₁ G₁ : : M
मप्राप्य, N₁ : : भारत; T₁ G₁ : : वय समज

13 '1) T: G: परमाचार्यमास्थित, G: यत्तमानो मदी

मये — *) Ko : B: D: G (except G₂ D₂ : : M इत्युक्तां.
— *) S₁ Ko : transp पर and निष्-45, तः S₁ B: D:
D₂ : निश्चय (for नियम) K₁ : D - , परमे यत्तमां : T₁
G₂ : : नियमेन समाहित D_n :

14 a) Ko Ñs Ds transp व — 'X' and भद', Ñs B
 Da Dn D1 s s 'दयोपेतो S स, T1 गलेन (T G s सनेन)
 तपसा युक्तो (T G s सच) — तुयंददिच') Ś K1 येन T1 G1
 योगेनाभ्यसनेन च — T s G दया' s om 14^{cd} — ') K1
 लाघय (for लघु) — S ins (for च) after 14 (T G O, which
 om 14^{cd}, after 14^{ab})
 ') Ko :

1380* एाघय चाखयोग च न ; T: चिन्ताप्रत्ययवत् ।

15 ः) Kः कुरपुगवा T३ Gः ; Ko L.L. गुणो (G: दिवो)/
करणाभ्यहृत् - ः) Nः रथेन निय - Nः T३ Gः ; बरिषयो
रथे राजन् - ः) S: K१ मृगायां परमः; N१ मृगाः ; यामारिमः;
N३ Dn D१ मन्दनः; T३ Gः ; जरम् पांडुसूता यदि

16 a) T₂ G₂ : 'रणप्राही' — b) K₁ : 'अतिरिक्तक्षया'
— c) S₁ उपज^१; K₀ D₂ उपज^१ T G₂ : M₂ : 'मेक'
— d) K₀ D₂ वीर्यधान^१ (for पाण्ड^१)

17 *) T₂ G₂ 4 4 "पां धनुषि सफांना — *) K₂ न
तरक"; T₂ G₂ 4 4 तयक" N B D चिकीपंया — *) K₂ १
चचार; D₂ च तमिन् (for चरन्स) T₁ G₂ 4 4 पया (for
पने) N₂ B₁ D_n D₁ ३ गृदो; T₁ सोध — After 17, T₂
G (except G₂ १) ins

1390* तस्य रोक्ष्यमाणस्य नष्टस्य विजने घने ।

शब्द शुश्राव नैपादि शुनमस्य तु मारिष ।

18 " K₂ या; K₃ णः त (for स) णः B (except B₁) D₂ D_n D₁ T G (except G₂ & M₂-s कृष्णसर*.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
 लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
 प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
 तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
 न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
 अथैनं परिप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३
 एकलव्य उवाच ।
 निपादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
 यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
 कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुसरन् ।
 रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
 नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
 भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७
 अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
 अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निपादाधिपतेः सुतः ॥ २८

o 1 5259
B 1 182. 49
K 1 142. 69

— ^a) N B D (except Ds) 'जिनजटाधर, T₁ G₂ s M
 'जिनधर कृशं, G₁ 'धराशुचि — ^c) K₈ श्वानमालक्ष्य, D₄
 श्वा समालोक्य, T₁ G₁ 4.6 M श्वा समुद्दीक्ष्य, T₂ G₅ श्वपचं
 ज्ञात्वा, G₂ s श्वानमुद्दीक्ष्य (G₂ 'दिश्य) — ^d) K₀ रुचन्,
 G₂ हर्षात् N₁ वनातिके, T₂ G₅ 'कात्
 19 ^a) K₂ 4 तथा D₂ शुनक (for भप) S
 (except M₅) तस्यैकलव्यो भ — ^b) D₂ सप्त (for शुन)
 — ^c) K₀ तत्र; B₅ (m as in text) D₅ आशु, G₁ s s
 अस्त्रै T₂ G₂ 4 s लाघवाद्दर्प (G₂ 'शं)यामास — ^d) T₂
 G₁ (inf in) 2.4 s शब्दवेधेय विदर्शयन् — After 19,
 G₁ ins

1391* वेगमजन* * * * * ल वनै ।

आयामपरिणामाभ्यां वसुस्ते तु शराङ्कुरा ।
 समप्रमाणमिर्जिह्वा क्षिप्रैर्व्यामपत शरै ।
 यथा शूल शिलोत्थामि सप्तार्चिभिरिन्दमै ।

20 ^a) G₁ तत (for स तु) — ^b) K₈ 'वाननुज
 गमिवान्, D₂ G₂ 4 s 'वाना जगाम ह, T₂ G₅ पाहून्प्रतिजगा
 — ^c) G₂ 4 s transp त and दृष्ट्वा N₅ ततस्ते (for त
 दृष्ट्वा) G₂ s M कौरवा (for पाण्ड) K₀ शूरा, T₁ G₁
 सर्वे, T₂ G₂ 4 s चापि, G₂ s M राजन् — ^d) G₂ s M
 गता (for ययु) N₁ 2 B D (except Ds) पर विस्मय-
 मागता; T₂ G₂ 4 s विस्मयं चक्रिरे भृश

21 ^a) S₁m K₁ हस्तवेधि; K₂-4 N₅ 'वेध च, T₂ G₅
 समता चापि — ^b) S₁ K₁ transp दृष्ट्वा and तत् T₂
 G₂ 4 s चित्तयति स तस्य ते — ^c) S₁ K₁ त वीक्ष्य, K₈
 तप्रेक्ष्य, G₁ प्रेक्षतो T₂ G₂ 4 s आत्मन्यकारुण्योर्द्धा च
 — ^d) S₁ K₁ कर्म तत्, T₂ G₅ पाण्डवा (for सर्वे) G₂ 4
 ततस्ते पाहूनदना — After 21, T₂ G₂ 4 s ins

1392* श्वान तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोऽकुललोचना ।

22 ^a) D₅ त तथा, T₂ G₂ 4 s ततश्च — D₅ (hapl)

om 22^b-23^a — ^b) K₀ विजने वनवासिन, S₁ वनवासनि*,
 S 'ने वनचरेश्वर — K₄ om 22^a-23^a — ^d) = 30^d
 23 K₄ om 23^{ab}, D₅ om 23^a (of v 1. 22)
 — ^a) S₁ K₁ B₁ D_n 'ममिजा', N₅ M₅ 'मनुजा', T₁ G
 (except G₄ s) M₅ s-s 'मन्वजा' — ^b) S₁ K (K₄ om)
 T₁ तथा (for तदा) M₅ त दृष्ट्वा तत्पर तदा — ^c) B₁ s s
 D_n D₁ M₅ तथा (for अथ) K₀ पर्यपृच्छत — ^d) K₀ 2
 D₅ वा सुत, K₈ N₁ B₅ वेत्युत, T₁ वेति च, T₂ G₁ 2.4 s M
 चेति ह, G₂ वेति ह K₄ कस्यचित्पुनः, G₂ अन्यचेदिह
 — After 23, K₂ 4 ins

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषा पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om उवाच; K₄ T₁ om the ref — ^a) S₁ K₁
 M₅ वीरं; D₄ वीर K₂ 4 एकलव्य निपाद हि — ^c) D₅
 स, M₅-s तु (for च) B D₂ 4 G₂ सा (for मां) S₁
 K₀ s D₅ G₂ वेत्य, K₄ T₁ M₅-s विद्धि — ^d) B₅ G₂
 M₅-s 'वेदे — After 24, B₅ D₄ ins a oolophon
 (adhy no D₄m 134)

25 S₁ K₀ 1 s T₂ G₂ s M₅-s om उवाच, T₁ G₂-4
 M₅ s om वैशं उ — ^{ab}) N₁ D₄ तत (for ते त) M
 (except M₅) विज्ञाय K₈ यत्नेन (for तस्वे) T₁ G₂
 (m as in text) M₅ 'गत्य G₂ 4 एकलव्य (G₂ 'न्य) स
 आत्मानमाचचक्षेय पाण्डवा — ^c) N B D (except Ds)
 T₁ G₂ s M वने; T₂ G₁ 2.4 s च तत् (for च ते) S₁ K
 D₄ D₁ 4 s M₅ s सर्वे, T₁ G₂ s राजन् — ^d) S₁ K₁
 'ख्युरतिकात्, N₁ द्रोणमाचख्यु, G₁ 2.4 'य प्रत्यवेदयन्

26 ^a) N B D (except Ds) समासाद्य T₂ G
 (except G₂ s) रहसि द्रोणमागम्य

27 Before 27, N₂ D (except D₂ s) ins अर्जुन उ
 — ^a) S₁ (sup in) यथाहं, K₁ ययावत्, N₁ 2 B D
 (except Ds) तदाह (B₅ तदा मां); T₁ सत्वत, M₅-s

C. L. 123. 29
E. L. 123. 29
K. L. 142. 63

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सच्यसाचिनमादाय नैपादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपमंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निपादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यां प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजभेकलव्यमिदं वचः ।

यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम् ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्त्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्रोणयाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

यहुता B: D: 'म्यैक, T: 'म्यैन T: G: ४.३ अह ननु
परिप्यज्य — ') S: K: Me-s 'तोके, Ko: 'तोके
— ') K: द्विषोन्वो

28 ') Ko D: अतः N: स विशि'; D: विशिष्टो मे
— ') T: G: मलोकादपि धीर्यं — ') N: B: D: D: D:
transp अलि and अन्य B: अल्पोपि, B: D: अन्योपि,
B: अन्योस्तु, D: D: अन्यस्तु; T: G: ४.३ वने स

29 Before 29, N: B: D (except D: s) ins 'वैदा'
उ'; T: G: २.६ 'वैदा' — ') B: D: T: G: ४.३ अपि (for
इव) S: K च, B: G: तत्, T: G: ४.३ स (for त)
— ') T: G: ४.३ तु (for त) G: चितयामास निश्च

30 ') S: K: ३.३ स ददर्श मलदिग्ध — G: om
30^c-32^d — ') = 22^d Ko D: निशितान् (for अनिता)

31 G: om 31 (cf v l 30) — ') S: K: २.६ D:
ततो (for तु त) — ') T: G: आगत (for आयान्त)
Ko: G: अतिके, K: ६ D: 'क — ') T: G: ४.३ 'गम्य
दिर (G: तत) पादौ — ') T: G: ४.३ जगाम T: G: तदा
(for महीम्)

32 G: om 32 (cf v l 30) — ') K: ६ च तं (for
ततो) — For 32^a, T: G: ४.३ read 32^d. — ') K (except
K:) N: D: चामा' (for आत्मा) — ') T: G: ४.३ द्रोणाय
स निपादज (cf ')

33 ') G: तथा, G: तत्र — Ko repeats 33^{ad} after
31^{ab} — ') Ko हि (for इति) K: मे अद्र; N: २ B D
(except D:) मे वीर (B: राजन्), T: G: ३ नैपादे; T:
G: ४ M मे तात — ') Ko N: २ B: २.३ D: D: D: २.३
दीयतां मम; N: B: D: दीयतामिति (T: G: ४.३ मे प्रदीयतां)

34 ') T: G: ४.३ मुखात्मा (for तच्छु) — ') K:
तदा; T: G (except G: c) वच (for इदम्) — After
31^{ab}, Ko repeats 33^{ad} — Before 31^{ad}, D: D: ४.३ ins
प्रकृत्य उ. — ') Me-s कुशाए (for भगवन्) — ') D:

'पयत S: G: M: ३ मा, N: D: D: T: G: ४.३ Me-s मे;
B: नो B: भवान् (for गुरु)

35 ') T: G: ४.३ गुर्वर्थे (for गुर') — D: ins after
35^{ab} B: D: subst. for 35^{ad}

1394* यद्यद्यप्यस्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।

एकाङ्गुष्ठ दक्षिणस्य हस्तस्येति मत मम ।

[Before line 1, B: ins द्रोण उ'; D: द्रोण]

— Before 35^{ad}, D: D: ins 'वैदा' उ', D: द्रोण उ';
T: G: ४.३ द्रोण — ') K: ततो (for तम्) G: ४ तदा
(for स्वया) T: G: ४.३ 'गुष्टौ — ') N: B: २.३ D: D:
D: २.३ T: G: २.६ M इति (for मम) T: G: ४.३ दक्षिणा मे
प्र(G: मेव) दीयता — G: ins after 35 G: subst.
for 37^{ad}

1395* चाढमित्येव नैपादिच्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ तत ।

36 G: om 36^{ab} — ') G: ज्ञात्वा (for श्रुत्वा)
— ') N: B D (except D:) नियत T: G: M (except
M:) तदा G: ४ परिनिष्ठित

37 ') G: 'य सहृष्टमना', G: 'य हृष्टमनस — For
37^{ad}, G: subst 1395* — After 37, G: ४.३ ins

1396* अविपण्णश्च तौ प्रादाच्छ्रित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।
D: S ins after 37 (G: ४.३ after 1396*)

1397* सत्यस्य च नैपादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।

[D: द्रोण (for दृष्ट्वा)]

D: cont.

1398* मनीषित स्वया वीर गुरोर्दत्तं समोजसा ।
After 1397*, T: G: ४.३ M ins

1399* यद्य कर्तव्यमिति ये एकलव्यमभाषत ।
while G: repeats 1398*

38 Before 38, M: s ins. 'वैदा' G: om 38^a-39^a
T: repeats 38 and G: reads it after 39, G: also
repeats 38 after 1400* — ') K: T: G: M अत

ततः परं तु नैपादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
 न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
 ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
 द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
 द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
 अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
 तथाति पुरुषानन्यान्तसारुकौ यमजाबुभौ ।

युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
 प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
 बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
 अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
 तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
 एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
 प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

C 1 5275
B 1 132. 63
K. 1 142. 70

॥ १. ३ B D (except Ds) Gs शरः Ś1 स, Ks च (for तु)
 — १) ॥ १ 'पयत्'; Tz व्यकृत्यतः; Gs अकर्ष' — १) Ko ३
 ॥ B D (except Ds) Ms च स (for स तु)

39 Gs om. 39^{ab} (cf. v 1 38) — १) Ś1 K (except
 Ko) Ds T1 तु (for च) ॥ १ पुव (for वाग्) Gs अस्मान्
 (for आसीन्) — १) K1 Ds अभिभवद्, Bs ३ Da Dn
 D1 ४ अभिभवतिता Ds T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्, M
 नान्योऽभवदर्जुनात् — After 39, G1 ins

1400* एव वृत्त दृष्टवान्नोऽथ कर्म

प्रज्ञानित्य खेचराश्चोत्तुरेता ।

द्रोण पार्थ चात्र धीः * * *

* * * त्वा गच्छतां स्व निवेदात् ॥

Tz repeats and Gs reads 38 after 39, G1 repeats 38
 after the above ins [v 1 — १) Tz G1 अगुष्टाभ्यां
 विनाकृत — १) Tz G1 ४ निपादज (for नराधिप)]
 — A colophon is ins. in T1 Gs ३ ३ ३ after 39, in Tz
 Gs ४ after the repetition of 38 (adhy no T1 125,
 Tz G1. २. ३ 76, Gs ४ 77, Gs M 75) — After the
 colophon, Tz G1 (om line 4) २ ४ ३ ins

1401* वैशपायन ।

द्रोणस्ततः परा पूजां कुरुषु प्रामुख्येनम् ।

चतुष्पादं कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।

पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबला ।

अनुजग्मुस्ततो द्रोण कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont (of v 1 41)

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 Gs. ३ M ins वैश' — १) Ś1
 Ko २ ॥ B D G1 २ ३ 'योग्यौ, K1 ४ Gs 'योग्यो; T1 'योग,
 Tz Gs ३ 'युद्ध ॥ १. ३ B D (except Ds) बभूवतु, Tz
 Gs ३ अशेषत — १) Ko २ ४ ॥ १ Ds T1 Gs ३. ३ M
 'मध्यग', K1 'मभिग'; ॥ १ B (except Bs) Da Dn D1. २
 सदा (Ds गदा) सरब्धमानसौ, ॥ १ 'मध्यगस्थितां, Tz Gs ३
 कुरुष्वभ्यधिग'.

41 १) Bs रहस्तेषु, T1 Gs ३ ३ M महास्तेषु — १) Tz
 Gs ३ सर्वेभ्यो Ks ४ अपि (for अभि) — Gs om 41^{ad}
 — १) K1 Gs ३ अपि, Ks तत्, Tz Gs च, G1 हि (for
 अति) Ko Ds खङ्गे, Gs अन्यौ — After 41°, Tz
 Gs ins

1403*

स राधेयो महाबल ।

which in Gs 18 followed by 41° and 41^{ad} (see
 below) — १) Ś1 दारुकौ, Ko २ ४ दारुकौ, K1 मदकौ, Ks
 खङ्गे तु, ॥ १ तांश्चैव, ॥ १ दारुकौ, Da हसर्' Ś1 K1 अपि
 (for उभौ) Bs तांश्चैव तु यमाहु', Ds साधकौ तु यमाहु',
 S (Gs om) यमजावसिचर्मणि (Gs स राधेयो महाबल'),
 of 1403* — १) Tz धनु श्रे', G1 युधि श्रे', Gs रथिश्रे'
 — Tz Gs ३ ins after 41° Gs, after its repetition

1404*

तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ

— १) Ko २ ४ Ds सर्वत्रातिरथोर्जुन

42 १) Ds 'योगे बलोत्साहे, Tz Gs ३ बुद्ध्या भुजबलो-
 क्षोभै, Gs बुद्धिवीर्यं प्रसादेषु, Gs बुद्धिवीर्यं Cd oites
 योग (=सहनन) — १) Ko २ ४ Ds सर्वेशा (Ds 'श')स्तेषु,
 Bs सर्वार्थेषु च, Tz Gs ३ तेषु सर्वेषु ॥ १ B D Gs निष्ठित
 (Ds भारत) (for पाण्ड') Tz Gs ३ Ms 'पु तथार्जुन, Gs
 'पु कृतोर्जुन., Ms सर्वत्र तु धनंजय, Ms-३ 'पु धनंजय

43 Gs om 43^{ab} — १) Ś1 Ko २ Cd व्यस्त्रे Tz

Gs ३ नित्यानुरागे — १) K (except Ko) Ds सर्वेषु (for
 तुल्ये) Tz Gs ३ अस्त्रप्रयोगेषु — १) Ś1 K Ds T1 Gs
 'वेषु च, ॥ १ Da Ds 'वेनापि — १) Ks 'वागिरिदारुण, Ks
 'वारिविदारुण, T1 Gs ३. ३ Ms सबभूवार्जुनोधिक, Ms-३
 सबभूवाधिकोर्जुन

44 T1 reads 44 after 67 — १) Ko Ds नावमृष्यन्
 Ks ॥ १. ३ B1. ३ ३ Ds T1 Gs. ३ M परतप (॥ १ 'पा, ॥ १ B1
 'प), ॥ १ B3. ३ m Da Dn D1 २ परस्पर, Tz Gs ३ ३ 'धिपा

45 १) Ś1 K1 तत (for तांस्तु) Ds तात् (for तु)
 — १) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु, Ko 'शिष्यासु, Ks 'शिष्यासु;

C 1 557
E 1 557
L 557
K 1 557

तांस्तु सर्गान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः ग्रहणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमारानां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।

शीघ्रं भगन्तः सर्वे च धनूंष्यादाय सत्वरः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेष्वः ॥ ४७
महाम्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
चैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिर पूर्वमुवाचाङ्गिरसा वरः ।
संघत्स्व बाण दुर्धर्ष महाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारथम् ।
तस्यौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातृन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातृन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छम्यं त्वया वेदुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D: रथ", Me-s सम" Ko धिष्ठितान्, N: B Da D: s :
निष्ठि"; T: निधि" K: सुनिष्ठांश्च सुनिष्ठि", Dn सर्व
विद्याग्रनिष्ठितान्, D: सर्वविद्याग्रनिष्ठि" — "S: K:
मरार्पण, Ko: N: B: D (except D: s) "पंम, S "पंमान्
46 "B: m (igloss) गृध्र (for भास) D: "म पक्षिण
रोप्य, T: ततो भास समा" — "Dn अधि", Me-s "ज्ञात
S: समेतान्ज्ञातज्ञानवर्णान् — "S: Ko: Da D: T:
G: s Me: s "क्षभूतम्; G: स च लक्ष्यम् N: उपादिशत्;
M: अदशायत्

47 S: K: S om उवाच — "Ko D: सर्वे हि, N:
B Da Dn D: s सर्वेपि (B: सर्वणि) — "T: G: s :
"त्यानश्य K: N: B D सर्वश; T: सत्वर — "K: s T:
G: पुन, D: G: एक Ko समाप्याय; D: समाधाय
— "S: Ko: N: तिष्ठता, K: "एत; N: s B D (except
D: s) T: G: s : तिष्ठत्, T: G: s : M "ष्टु S: K: N:
सहते"; Ko अनतपत (sic), K: G: s : M सहिते", Dn
D: s : संहिते", G: परमेष्ठय

48 "Ko: s; N: B D G: M: s तु (for च)
— "S "हृत्तां — "S: निरीक्ष्या"; K: निवेपाति;
K: नियोज्यामि

49 S: K: s D: s S om उवाच (M: s om the ref)
— "S: वाचय (for पूर्व) — "K: B: "रस सुत, T:
G: "रमो (T: "म) पप; Cd as in text — "S: K: s
P: s दृष्टये, D: G: पनुवि; T: G: s : क्षिप्र त (G: s त्व)
T: शर मपाय दृष्टये — "Ko Dn G: विमुच्यतां; K:
मुनिभिः; B: D: मुचत; Dn: "चता; Dn: D: s : T: G: s
"मुचत; T: G: s : प्रमुचतां (G: s त)

50 "G: चाप (for पूर्व) T: G: s : तत कुतीमुतो
राजन् — "Ko N: s B D परतप (Ko B: D: "प), K:
महायल, N: महाधनु; T: महारथ T: G: s : गृहीत्वा
धनुरत्तम — "D: (var) 60^{ed} D: G: "स्यौ त भासमु"
51 "T: विहृतध" — "Ko उहसत्तम, B: T:
M: s "पुगव — D: om 51^e-52^d, D: subst 51^{ed} for
53^{ed} — "Me-s मुहूर्तम् K: पुन (for दृष्ट) — K:
(hapl.) om 51^e-53^e — "Ko G: M: "पंम; K:
कुरुनन्दन, T: G: s : पुरपर्षभ

52 K: D: om 52 (of v 1 51) — "S: पश्यसेमु;
B: Dn पश्यन् त्व, D: ति त्व, T: G: s : "स्वेक — "K:
नरवरर्षभ, T: देवयरा"; G: s : "वरोत्तम, Me-s "वराग्रज
— Before 52^{ed}, N: ins वैश"उ" — "S: "स्वेक साहाय्य

53 K: om 53^e (of v 1 51) — "S: For it D:
subst 51^{ed} K: transp पुन and द्रोण Dn प्रत्युवाच
ह T: G (except G: s) मुहूर्तादिव च द्रोणश्च पुन प्रत्य
— After 53^{ed}, G: repeats 52^{ed} — Before 53^{ed}, N:
Dn D: ins द्रोण उ" — "S पार्थ (T: G: s लक्ष) (for
अथ) Ko N: D: T G (except G: s) मो च; D: तो च
— "Ko D: चापि; K: (om वा) अधि

54 "T: G: s अथ (for स) — "D: Ko गृध्र; K:
गृध्र (for भास) T: G: s भवतमव भ्रातृश्च लक्ष चैव
दिधि प्रभो

55 "B: "वाच विसर्प" — "T: द्रोणो च जनमेजय
— "S: Some MSS लक्ष

56 K: om 56^e-57^e — "K: महाजय; T: G: s
महायलान् T: G: s "रुग्मवित्वा मशरयान् — "D: T:

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
 तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
 अन्यांश्च शिष्यान्मीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
 तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
 ततो धनंजयं द्रोणः सयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निश्च्युताम् ॥ ५८
 मद्राक्ष्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
 वित्तस्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
 एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 तस्यौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
 मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
 पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्स्युत ॥ ६१

पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
 न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
 ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
 भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
 शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
 अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
 मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
 ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
 शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
 तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
 मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७

G. 1 529B
B 1 133. 10
K. 1. 143. 10

G₄ 5 'जातेन जिज्ञासु स नरर्षभ'

57 K₄ om 57^a (of v 1 56) — ^a) T₁ 'न्याश्चैव स भी' — ^b) N₁ 'न्यवशजा', T₂ G₂ 4 5 'श्चैव विदेशकान्'. — ^c) Ś₁ उक्त्वा च, K₀ तथेति, K₁ उवाच, K₂ N₁ तथैव N₁ B₁ a. 6 D G₂ transp सर्वं and तत् K₂ 4 चर्तत, B₂ ते सर्वे (for सर्वं तत्) — ^d) K₂ 4 त पश्यामेति G₄ ते च (for इति) G₁ चाब्रुवन् (for कुत्सि) — After 57, N₂ Dn D₁ ins a colophon (Adhy no Dns 131 — Aggregate s'loka no Dns 5290)

58 Before 58, N₂ 2 Dn D₁ ins वैशं उ' — Before 58^{ad}, N₂ ins द्रोण उ' — ^c) Ś₁ निहतव्य — ^a) Ś₁ transp एतत् and लक्ष्य K₂ N₂ 8 निपात्यता, N₁ 2 B D विलोक्य

59 ^a) N₁ तु, T₁ G₂ च (for ते) — ^b) K₀ थ, K₂ 4 स्मिन्, T₁ G₂ 8 6 च K₀ D₂ ह्यु (for शर) N₁ 'व्यो भवता श' — ^{ad}) S विकृत्य N₁ G₂ तत्र, M₂-8 वीर (for पुत्र) G₂ transp पुत्र and तिष्ठ

60 ^b) G₁ मत्सकीकृत; G₂ 'कृत्य कार्मुकं — G₁ om 60^{ad} — 60^{ad}=(var) 50^{ad} — ^c) K₂ N₁ B D T₁ G₂ 6 M भास (for लक्ष्य) — ^d)=50^{ad} K₀ 8 G₂ 6 M (except M₂) 'समाहित, K₂ 4 D₂ 'प्रणोदित, T₁ उवाच च समाहित, T₂ G₂ 4 5 गुरोर्वाक्यसमाहित

61 ^a) T₂ G₄ 5 मुहूर्तम् D₄ 5 एव (for ह्य) — ^b) Dn₁ परिभा, Dns T₂ G₄ 5 प्रत्यभा — ^c) B (except B₂) D₂ ह्य (for पुन) — ^d) K₀ D₂ मा चापि K₀ D₂ वै सुत, K₂ 4 चेत्युन, K₂ N₁ 8 B₂ D₂ T₁ G₁-8 6 M चेत्युत, N₂ B₂ Dn D₄ चार्जुन, D₁ स्वर्जुन, T₂ G₂

चेत्यघ; G₄ चेत्यघ

62 ^a) N₂ 2 B D T₁ G₂ 8 6 'न्येक K₂ 4 स्थित, D₂ T₁ G₂ अह (for भास) K₂ 4 D₂ T₁ G₂ भास, D₄ ह्य (for इति) T₂ G₄ 5 पश्यामि सासमेवाह — ^b) T₂ G₄ 5 इति त प्रत्यभा — Before 62^{ad}, D₂ ins अर्जुन उ' — ^c) K₂ 4 च, T₂ G₄ 5 हि (for तु) — ^d) T₁ G₄ 'मि भरतर्षभ, T₂ G₂ 'मि न च किंचन

63 ^b) G₂ अय (for ह्य) — ^c) D₂ S दुर्धर्ष — ^d) Ś₁ पार्थिवानां K₀ D₂ यशस्कर; K₂ 4 N₂ T₂ G₂ 5 नरर्षभ, N₁ 2 B Dm Dn D₁ 2 4 महारथ (D₁ थ); D₂ महात्मना, G₁ 2 4 अथर्ष K₂ पाण्डव भरतर्षभ

64 ^b) T₂ G₄ 5 नरर्षभ (for पुन) — ^a) D₂ तु गात्राणि (for गात्रम्) Ś₁ K (except K₂) B₂ D₂ T₂ G₄ 5 च (for स) T₁ [S]वदत्

65 ^a) T₂ G₄ 5 तथा (for एवम्) — ^c) G₁ द्रोण; G₂ वाच (for पार्थ)

66 ^b) Ś₁ K₀ क्षुरेण K₂ G₁-8 6 M स, B₂ 6 Dn D₁ T₁ च, D₂ हि N₂ क्षुरेण शितेन स, T₂ G₄ 5 क्षुरेणा प्रवता प्रसु — ^c) K₂ 4 D₂ सहसा, T₂ G₄ 5 तीक्ष्णेन (for तर).

67 ^a) T₂ G₄ 5 निर्वृत्ते, G₂ वीर्येण (for ससि) — ^b) T₂ G₁ 2 4-6 M परिष्वज्य च Ś₁ K₁ फल्गुन, K₀ 8 N₁ B D₂ D₂ 5 M₁ 8 का; K₂ 4 Dn D₁ G₁ 2 6 पाण्डव T₁ 'पञ्च्येदमब्रवीत्, G₂ लक्ष्ये च विनिपातिते — ^c) T₂ स मेने द्रु — After 67, T₁ reads 44

68 ^b) G₁ 'रस सुत — ^c) K₀ D₂ T₂ G₄ 5 गगा निमुखो; T₁ G₂ 8 गगासलिले — ^d) Ś₁ K₂ पुरुषर्षभ T₂

६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८.

कस्यचिच्चथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलमाज्जहान्ते कालचोदितः ॥ ६९
म समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाग्यसमकालं तु वीभत्सुर्निश्चितः शरः ।
आचार्षः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमृदान्स्त्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेत द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थनार्णवैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जह्वां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्त संभवपर्व ॥

अथात्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महानाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
वाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुज्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य वीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

G: सञ्जनार्थमर्दिदम्

69 ") Ś: K: G: १ अधः, Ś: ततो B: (hyper-
metric!) अवगाढमान स द्रोणं — ") T: सहसा, G: १
सलिल — ") T: G: १ द सुमहान् — ") Ś: K: M: १
जघार्षा; T: G: १ जघयो K: १ 'चोदित'; Ś: यत्

70 ") K: T: G: १ M (except M: १) वि (for ३ वि)
G: समर्थययध मो — ") K: transp शिष्यान् and
सर्वांन् K: १ D: अनोदयत्; G: अभाषत T: G: १
'प्यान्मानमचो' — ") Ś: B: Dn D: 'त्वा तु मोक्षय (Dn
'क्ष)य — ") T: G: १ इति तान्तांयय (T: 'न्सत्वर; G:
'न्सत्वर)सिय

71 ") K: लघुः; Ś: द्वाभि (for निशि) T:
G: १ वचनादेव श्रीभारमुतावर्षिर्देवनि शरं — ") K: १
D: G: आयमे; K: Ś: B: १ D: अवार्थ; B: Dn आवार्थ;
D: शाराणि T: G: १ निश्चित; M: द्वाभि (for पञ्चभि)
T: G: १ निरधिच्छेदं द्वाधा — ") Ś: D: १ अमन्ये
नमताद; T: G: १ मग्न ग्राहमथाममि — Ś: om 71-72^a,
K: om 71-72^a — ") K: १ D: निविष्टु; Ś: निविष्टु च,
Ś: निविष्टु (sic), Ś: निविष्टु; B: निविष्टु; Dn D: नि
विष्टु; M: निविष्टु

72 ") om 7-7^a, K: om 72 (cf v 1 71) — ") Ś:
B: D: G: M: १ तु (for च) K: १ दृष्ट्वा दृष्टयोपेत; T: G:
गार्वात्मि क्रियोपेतान् — ") Ś: 'नो मे तु पां'

73 ") K: दृष्ट्वा; Ś: दृष्ट्वा M: १ द्वाभिनिष्ट

B: (m as in text) तस्य याणे स यं — ") T: G: १ सह
खट्ट कृतस्तदा — ") T: प्रपेदे (for पञ्चय) K: अगमय;
T: पचय (for आपेदे) — ") K: transp जह्वा and
त्यक्तया B: मुक्त्वा T: G: १ त्यक्तया जघे महात्मन

74 T: G: १ om 74-78 — ") Ś: (sup in
sic m as in text) महायत् — ") Ś: K: १ Dn D:
द्वम; K: पुन; D: पुनत् (for द्व) — ") K: D:
'मरिमर्दन; K: 'मवि हु'; Ś: 'मिति हु'; B: (m as in
text) 'मतिदुर्जय; Dn 'मेति हु' (sic) — ") K: Ś:
G: १ M धीर (for नाम)

75 T: G: १ om 75 (cf v 1 74) — ") Ś:
पुरुषेष्वेतत् — ") M: १ वि (for वि) Ś: १ सप्य; Dn
D: मर्धम् (for पृतम्) — ") Ś: १ स्वल्प.

76 T: G: १ om 76 (cf v 1 71) — ") G:
असमानम् — ") G: १ रय रय Dn सत्तत; Arj: प्रयत्
— ") Ś: K: १ शृणु चैतद्; M: १ शृणुचैतद्

77 T: G: १ om 77 (cf v 1 71) — ") K (except
K: १) B: D: १ याधिता; T: G: १ याधते S (T: G: १
om) पञ्चिद् (for पञ्चिद्) — ") Ś: B: १ Dn D: १ यदि;
G: पथा Ś: K: १ च; K: T: १ M त्वा; K: G: १ ते K:
मयुगे; T: पांठय; M: कुप्रधिद् (for पञ्च) — ") K: १
गद्वाधार्थ — ") Ś: B (except B: १) Dn D: G: १ तद्;
G: १ तया

78 T: G: १ om 78 (cf v 1 74) — ") Ś: तात;

१२४

वैशंपायन उवाच ।

कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।

दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।

गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २

राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमारः कुरुसत्तम ।

ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्नुमते तव ॥ ३

ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४

यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देसे यथा यथा ।

तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५

स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६

क्षत्तयेद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।

न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७

ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।

भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।

समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

C 1 5320
B 1 134 9
K 1 144 9

Dn1 n2 D1 स; D5 स, M8 च (for तत्) Dns M8-s स
तथेति प्र — ^b) K4 च, Dn2 T1 G1-2. 6 M8-s प्र (for
स) N1 B (except B5) Da D5 'स्तु सहता'. — ^{ad}) K4
च (for तद्) D1 स तदा (for तदाह)

Colophon om in T2 G4 5 — Major parvan G1-2 5
M संभव (for आदि) — Sub-parvan Ś1 Ko-2 4
N1 2 B Da Dn1 n2 D1 2 4 5 सभव, to it Ś1 K1 2 4 N1
B5 Da D1 2 4 Cd add समाप्त (or 'स') — Adhy
name Ko अर्जुनस्यास्त्रप्राप्ति, K8 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेश,
N1 2 द्रोणप्राहमोक्षण, N8 अस्त्रशिक्षा, M लक्षनिपातन (M8
ब्रह्मास्त्रग्रहण) — Adhy no (figures, words or both)
B1 130, Dns 132, D4m 134, T1 126, G1 6 77, G2
78, G3 M 76 — S'loka no Dn 23 (Dn1 22), M8
42 — Aggregate s'loka no Dn2 5312

124

1 Ś1 Ko 1 8 D2 5 S om उवाच (T2 G4 5 om the
ref) — ^{ab}) M8-s transp धार्ते and पाण्डु T1
पाण्डवाश्चैव (for पाण्डु) T2 G4 5 तास्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्व-
शास्त्रविशारदान् (G5 'शास्त्रभृतां वर) — ^c) T1 G1 2 6 M
वाक्य (for राजन्) T2 G4 5 'द्वा द्रोणस्तु राजान — ^d) Ś1
K1 T1 नरेश्वर, G5 अचक्षुष

2 ^b) Ś1 K1 2 4 Da1 G2 बाह्लि — ^c) T2 G4. 5 अपि
(for च) — After 2, T2 G2 4 5 ins

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, N2 D2 (marg) ins द्रोण उ, T1 G2
द्रोण — ^a) K1 राजन्विद्यास्त्रप्राप्ते — ^b) Ko 8 G2

'सत्तमा, M8 राज' — ^c) Ko निदेशयेयु, G1 दर्शयेयु
स्वां D2 T1 G2 ता, G1 च (for स्वा) G2 दर्शयिष्यति
शास्त्राणि — ^d) T1 राजद्विष्ट्या मम प्रिया, T2 G4 5
तद्वा (G4 तद्विद्वा) ननुमन्यतां

4 Before 4, N2 ins वैश उ — ^a) G2 महातेजाः;
M8 'राजा — Before 4^{ad}, N2 B5 D (except Da D5)
ins धृतराष्ट्र उ — ^a) S कृतं द्विजवर त्वया

5 ^a) Ko N1 B D (except D1 2 4) G1-2 5 Ma. 5
यदातु (B8 यदत्र), T2 G4 5 यदाय T2 G4 5 मन्यते Ś1
K1 काले — ^b) G4 काले (for देशे) Ś1 K4 Da Dns
D4 5 T1 G1 2 4 यथा तथा — ^c) Ś1 यथा तथा, T1 तत्र
तस्य G2 विधायस्व, G2 4 'धाय त्व D2 तथा विधान
तत्सर्व — ^d) Ś1 K1 न, G5 M8-s मा T2 G4 5
समाज्ञापय चैव मा

6 ^a) Ko 'यामि सदा चाह — ^c) K समुद्यु (K1
समुद्रि) कान्, N2 T1 G1-2 5 M समायुक्तान् T2 G4. 5
समुद्यतानस्त्रहेतो — ^d) N1 2 न (for ये) Ś1 पश्यति

7 ^a) T2 G4 5 सत्कार्यं क्षत्त आचा — ^b) T2 G4 5
ब्रवीमि D5 त, T2 G4 5 यत् — ^c) K2 4 प्रियो Ś1
मन्येत्, Ko 1 D5 मेन्यत्, K2-4 S मेष्ट (for मन्ये)

8 Before 8, N2 ins वैश उ — ^b) N1 2 Dn
निर्गतो विदुरो, N2 T2 G5 'नुमतो; B Da D1 4 विदुरो
निर्गतो, T1 D5 विदुरोनु, G2. 4 M 'नुमते — ^c) G1
महास्त्रज्ञ (for 'प्राज्ञो — ^d) T1 कारयामास, G1 रूप,
G2 प्राप — After 8^{ad}, B5 (marg) ins

1406* प्रेक्ष्यागार सुविपुल शास्त्रदृष्टया यथाविधि ।
(of 10) — ^c) G4 निर्जग्मु — ^f) N1 B1 sm 5 Dn D1
'क्प्रस्रवणान्विता (N2 'क्प्रस्रवसयुता), B5 D5 'क्प्रस्रवण

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे त्रिथौ नक्षत्रपूजिते ।
 अवष्टुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
 रत्नभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
 प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
 राज्ञः सर्वगृधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
 मन्त्रांश्च कारयामासुस्तत्र ज्ञानपदा जनाः ।
 विपुलानुद्ध्योपेताञ्छिविकाश्च महाधनाः ॥ ११
 तस्मिन्स्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
 मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैद्यैर्मणिभूषितम् ।

शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
 गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयता वर ।
 स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
 हर्षादारुहूर्मश्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
 ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्वृतम् ।
 दर्शनेषु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
 प्रवादितश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
 महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
 शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

न्यितां, T₂ G₁ s प्रादुष्यप्रवणा शुभां, Cd उदकह्वयन सहितां (sic)

9 *) Ś₁ K₁ N₁ s B D (except D₂) 'बुष्टे; T₂ G₁ s 'बुष्य, Cd as in text N₁ B D (except D₂) समाजे तु (D₂ D₁ च), N₁ s पुर चापि — *) N₁ B D₂ D s T₂ G₁ s वर T₁ G₁-r e M 'यं भरत(T₁ G₂ पुत्रप)पंम

10 *) Ś₁ K₁ रक्षां भू, K₂ N₁ s D₂ s रगमूर्मि K₂ N₁ s B₂ G₁ s 'विपुलां, T₁ G₁ s M 'विहिता — Ś₁ K₁ om 10¹ — *) K₂ N₁ s T₁ G₁ s M 'दृष्टां; N₁ शास्त्र दृष्टा, B₂ e D₁ 'दृष्टा T₂ अक्षरपयत्, G₁ s e M अकारयत् (for यया) T₂ G₂ s अक्षरोद्देशनेष्वया — *) T₂ G₂ s प्रेक्षा रत्न Ko s D₂ T₂ G₂ सुविपुल (of *), K₂ s 'रुचिर — *) Ko तत्रापि, K₂ N₁ s T₂ G₂ ते तत्र; N₁ s B D ते तस्य (D₂ तत्रापि) (for तत्र च) — *) D₂ T₁ G (except G₁ s) राज्ञां Ś₁ K₁ T₁ G₁ s वेतां; M₂ s सर्वगुणो — *) Ś₁ K₁ B₂ D₂ नराधिप, K₂ s नरोत्तम; M₂ s द्विजपंम G₂ s स्त्रीणां च भरतपंम — After 10, T₂ G₁ s ins

1407* मनस्यमशान्तिपुलानकरोद्देशनेष्वया ।
 (see below)

11 T₂ G₁ om 11^{ab} — *) K₂ s ते (for च) — *) D₂ s तत्र तत्र ततो ज — *) S मधियाश पुनर् (T₂ G₂ s शिल्पिनश्च वृधून्) मयान्कारयामासुदक्षितान्

12 *) T₂ G₂ s राज्ञस्मिन्दिने प्राप्ते — *) T₂ G₁ s राजा मयन्याहन — After 12^{ab}, D₁ (marg sec m) s ins

1408* शान्तं पुर महामान्यो ध्यामग्यानुमते तदा ।
 [D₂ G₂ 'सगमदा; M₂ (sup lin) ध्याम धैय नरर्षभ]
 Thereafter T₂ G₁ ins 1407* — *) T₂ G₁ s भीष्ममये पुण्ड्रम् — *) K₂ s वे D₁ कृत; G₂ द्रोणे (for वृष) T₁ G₁ s 'I om च Ś₁ K₁ s 'यमुक्त — S ins after 12

(T₂ G₂, after 1408*) D₁ (marg sec m), after 13 1409* यादौक सोमदत्त च भूरिश्रयसमेव च ।

कुम्भन्याश्व सचिवानादाय नगराद्वि ।
 रत्नभूमिं समासाद्य ब्राह्मणै सहितो वृष्ट ।

Thereafter T₂ G₂ read 12^{ed}

13 *) G₁ 'प्रतिच्छन्न; T₂ G₁ मुक्तामाला — *) Ko N₁ s D₂ s T₂ G (except G₁ s) M₂ s वैदूर्य; N₁ s B D₂ D₂ वैदूर्यमणिशोभित, D₂ D₁ 'शोभित — *) T₂ G₁ s 'कुम्भपरिक्षित — *) T₁ G₂ s e M 'पारुहत्; T₂ G₁ s 'पाविशत्

14 *) Ś₁ K₂ G₁ s 'भाग — *) Ko s N₁ s B D (except D₂) 'श्च राज्ञः सर्वोक्ता; M₂ s 'श्च सर्वो राज्ञोक्ता — *) N₁ s ता सप्रेक्षपरि; T₁ G₁ s e तासां च परिचारिका; T₂ G₂ s तेपामत पुराणि च (G₂ 'पुरस्त्रिय); M₂ s तेषां प्रेक्ष्य परिच्छदान् (M₂ s 'दा) — *) Ko s B₂ D₂ s G₂ मय, G₁ s e कात — *) Ko दिव्यस्त्रि; D₂ दिव्या रि

15 *) N₁ B e D₂ D₁ 'णा क्षत्रिया वैश्या; B 'क्षत्रविद्यूद — *) S सर्वे तत्र समागत (G₁ 'गमए) — After 15^{ab}, T₂ G₁ s (which om 15^{ed}) ins 1410* — *) Some MSS 'नेषु Ś₁ K₁ s समाभ्या — *) N₁ s B D₂ D₂ s विधेष्टित (for कृता) — N₁ s B D ins after 15 T₂ G₁ s, after 15^{ab}

1410* क्षणेनैकम्यता तत्र दशनेषु जगाम ह ।

[T₂ G₁ s 'नैकसया]

16 Ś₁ K (except K₁) om 16^{ab} — *) T₂ M₂ s प्रवादितश्च; G₁ 'द्वित च — *) B₁ m s S जन(G₂ s यूत) कोलाह — *) T₂ G₂ 'जयोपरिधु — *) Ś₁ K₁ s 'transp समा and स T₂ G₂ 'ज प्रत्यपद्यत (G₂ 'पुष्यत),

17 *) M (except M₂) 'केदा

18 *) Ko D मये T₂ G₁ s तथा — *) N₁ s

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
 नमो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
 स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
 ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
 अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
 विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
 ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।

बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २१
 अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुरन्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २२
 केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
 मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
 ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्वाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
 विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुहन्तो वाजिभिर्दुतम् ॥ २४

C 1 5337
B 1 134 28
K 1 144 37

सचिवै सह, G₁ ६ स वि*, M₅ सवि* — °) T₁ G₂ ३ ६
 वीत, G₁ युक्त (for हीन) — °) T G₅ सांगार इव चाशु*;
 G₈ ४ सागराग इ*, G₆ सागारुव (sio) चांशु* Cd cites
 साङ्गारक (as in text)

19 °) S (except G₄) व्यासस्यानुमते चक्रे — °) N₁
 T₁ G₁-३.६ M अपि, B₅ आह (for अत्र) T₁ G₁-३.६ M
 शास्त्रज्ञान् Dn 'णास्तु सुम', D₁ 'श्चानुम', D₂ 'श्चास्त्रम',
 T₂ G₄ ५ 'णान्सर्वशास्त्रज्ञा' — °) N₂ B₁ Dn D₁ कारया*
 S (except T₂ G₄ ५) मगलै — D₄ (marg sec m) S
 ins after 19 (T₂ G₄, after 20^{ab})

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
 प्रददौ दक्षिणा राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।
 [(L 1) D₂ M 'मणिमुक्तानि G₂ ६ वसूनि (for वस्त्राणि)
 G₂ ४ 'स्त्राण्याभरणानि च]

20 °) G₂ तत, Dn₁ n₂ सुख (for अथ) D₅
 'घोषेण — °) S₁ K₁ मुख्यस्य, T₁ G (except G₄ ५) नाद*,
 M दान* (for पुण्य*) K₂ N₁ २ B₁ ३ Dn D₁ २ S समन*
 — After 20^{ab}, T₂ G₅ ins 1411* — °) S₁ K₁ 'शुश्रि
 त्रमादाय, T₂ G₂ ४.५ गृहीत्वोपविशु सर्वे — °) K₀ २ ४
 D₅ सर्वोप*, G₂ ४ रणोप* D₁ G₆ नृपा

21 °) K₀ ३ N₂ बद्धतल*, N₁ २ B D यद्वागुलि*
 — °) N (except S₁ K₁ B₁) 'कक्षा N₂ B D T₂ G₄ ५
 महारथा — °) G₁ बद्धपद्मा, G₂ 'त्राणा T₂ G₄ ५
 'णाश्च सनद्धा

22 °) N B D तु (for च) T₁ सर्वे (for तत्र) T₂
 G₄ ५ यथाज्येष्ठक्रम तत्र — After 22^{ab}, D₄ (marg
 sec m) S ins

1412* रङ्गमध्ये स्थित द्रोणमभिवाद्य नरर्षभा ।
 चक्रु पूजा यथान्याय द्रोणस्य च कृपस्य च ।
 आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभि सर्वे सहृष्टमानसा ।
 अभिवाद्य पुन शस्त्रान्वलिपुष्पै समर्चितान् ।
 रक्तचन्दनसमिश्रै स्वयमर्चन्त कौरवा । [5]
 रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिण ।
 सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचना ।

द्रोणेन समनुज्ञाता गृह्य शस्त्र परतपा ।

धनूपि पूर्वं सगृह्य तप्तकाञ्चनभूषिता ।

सज्जानि विविधाकारा शरे सघाय कौरवा । [10]

ज्याघोषतलघोष च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L 2) M₅-३ transp चक्रु and पूजा — (L 3) D₄
 स; M सु (for च) — (L 4) T₁ G₁ २ ४ ६ समन्वि*; T₂
 G₄ समन्वित — (L 5) D₄ T₁ M₅ ५ 'र्वति — (L 6)
 T₁ रक्तचन्दनधारिण — After line 8, G₄ (marg
 sec m) ins

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टाश्चेरु सर्वे नरर्षभा ।
 — (L 10) M₅-३ 'करै शस्त्रै — (L 11) T₁ G₄ सर्वभू*;
 G₈ ६ 'त्वा पूज्याणि D₄ M अमोहयन्]

— °) S₁ 'रक्षैर् S₁ K₀ T₁ 'वीरा — °) S₁ K₁ 'द्वुता
 M कुमारान्भुतदर्शन (M₅ sup l₁ n 'ना, M₅ 'राश्चारुदर्शना)
 — After 22, D₄ (marg sec m) S ins

1414* केषांचित्तरुमूलेषु शरा निपतिता नृप ।

केपाचित्पुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायका ।

केचिल्लक्ष्याणि विविधैर्वाणैराहतलक्षणी ।

विव्यधुर्लाघवोत्सृष्टैर्गुरुणि च लघूनि च ।

[(L 1) T₂ G₄ ५ तत्र माल्यै*; G₁ तरुमुख्यै*; G₈
 M₅ ३ तत्र मू*, M₅-३ तत्र या M₅-३ रणे (for नृप)
 T₁ शराग्निनिपतिताश्च (sio) — (L 2) T₂ G₄ ५ टेप्वासक्ता
 वाणपक्तय — (L 3) D₄ 'णैरात्तशरासनै, T₁ G₂ ३ M₅ ५
 'राहि* (M₅ sup l₁ n 'राह*), T₂ G₄ ५ णैर(T₂ 'रा)हित
 लक्षणा* — (L 4) T₁ G₁ २ ६ M₅ ५ विभिदुर (for
 विव्यधुर्)]

23 T₁ G₁ om 23^a-24^b — °) K₂ T₂ G₅ 'च्छिर.क्षे*
 — °) S₁ K D₅ मनुष्या — °) S₁ K₁ Dn D₁ M₅
 सुविस्मिता, N₁ २ B₅ ६ सुवि*

24 T₁ G₁ om 24^{ab} (of v l 23) — °) K₂ ततो
 (for ते स्म) K N₁ B₁ Dn D₅ T₂ G (G₁ om) M₅ ५
 विभिदुर (K₂ बहुभिर) — °) N₂ 'शोमनै — °) M₅-३
 विविधुर् K₂ 'वोपतै T₁ G₁ 'धैर्वाणसर्वपै; G₈ केचि
 द्ब्रज्याघोत्सृष्टै (sio) — °) T G (except G₂ ६) 'स्यते

तत्कृमारुलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
 गन्धर्नगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
 सहसा चुकुरुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
 विस्रयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
 कृत्वा धनुषि ते मार्गात्रथर्चासु चासकृत् ।
 गजपृष्ठेऽथपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
 गृहीतसङ्गचर्मणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
 त्सरुमार्गान्ययोदिष्टान्तेः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
 लाघवं सौष्टवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।

ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे सङ्गचर्मणाम् ॥ २९
 अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
 अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
 वद्वकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
 वृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
 तौ प्रदक्षिणसन्धानि मण्डलानि महानलौ ।
 चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
 विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यं पाण्डवारणिः ।
 न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमारानां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

25 *) T: G: प्रेक्षिता, G: १० M प्रेक्षका Ś: K: विस्मय गयु, D: 'तागना T: G: १ प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मया
 26 *) N B D 'शुश्राव्ये (D: 'त्र) G: नागरा विविशुम् — *) S (except Ms) 'ज्ञतदोय मर' — *) T: G: नागरा; M प्रेक्षका (for मर) T: G: १० प्रेक्षका साधु साध्विति (G: विस्मिता)

27 G: om 27^a, D: om 27^b-28^a — *) Ms-3 वा (for च) T: G: १ दयाचार्यानुदासना

28 D: om 28^{ab} (cf v 1 27) — *) T: G (except G: १) गृहीत्वा K: 'चक्रुर्गमां', T: G (except G: १) मांनि (T: 'मांनि) — *) T: G: १ १ १ दान्तमागान् G: सहसा मार्गणोत्पृष्टा — *) T: G: १ १ सर्वे नरपंथा

29 *) D: 'गिरां (for दोमां) — *) T: G: १ सुम्यिति (for गिर) — *) Ś: कीराणां (for संप) — *) Ko: N B D प्रयोग; T: G: १ Ms: १ १ 'गातु; T: G: १ Ms: १ 'गान K: G: १ 'चर्मण; N B D (except D:) 'जो; G: Ms-3 'नि

30 *) Ko: D: T: G: १ Ms-3 'मरुचौ; K: 'तृ'; N: 'सप; B: D: D: 'मदि; T: G: १ १ 'समुद्यौ Ms: १ अप रगमसमुद्यौ — *) Ko: D: १ सुयोधन; T: G: १ गृहोदरसुयोधनौ — *) G: १ अवि सीमा — *) Ś: मशुगी पयसाविव; K: T: G: १ सशृगाविव पर्यता, G: हिशुगा विष साधर्मा

31 *) N (except Ś: 1) T: G: 'वशी (K: 'वद्या); G: 'गर्हा; G: 'मरुचौ Ko: D: 'मराचार्या — *) D: 'ममय' — *) Ś: Ko: B D (except D: 3) T: G: १ गृहणौ; K: गृहणा; K: गृहणौ; T: G: १ चर्मणौ; G: गृहणौ, Ms: गृहणौ N (except K: १) घागिता

32 D: om 32 G: repeats 32^{ab} (with v 1)

— *) N: Dn मदलगतौ; T: G: १ निर्मलावेतौ; G: (first time) १ चचलगतौ; G: (second time) Ms: १ गतौ; Nlp as in text — *) T: G: (second time) १ सदर्पाविव; M: 'शृगा' N B D (except D: 3) T: G (except G: १) कुञ्जरौ (for गोवृ); of 13^a

33 *) G: transp विदु' and एत' — *) N B Da Dn D: १ (before corr) गांधार्या S च महामति; G: पाण्डवारणि (as in text) — *) K: D: १ न्यवेदयत Ś: K: १ १ D: १ तौ सर्वा — *) D: पाण्डवानां (for कुमा) Ś: एतांजलि; K: १ १ D: १ कृताग्रतां; G: १ च चेष्टित

Colophon. Major parvan T: G M सभय' (for आदि) — Sub-parvan T: सभय Ś: K N B Da Dn D: १ १ (all om sub-parvan name) mention only अग्र (K: om अग्र; N: १ B: १ D: D: १ शिक्षा; B: १ अग्रशिक्षा)द्वान् — Adhy name Ko रगप्रवेश; G: रगापतरण — Adhy no (figures, words or both) K: sup lin 119, B: 131, B: T: 127, Dn: 133, Dm 135, T: G: १ M 77, G: १ १ 78, G: 79 — S'loka no Dn 35, Ms 45 — Aggregate s'loka no Dn: 5345

125

1 Ś: K: १ D: १ १ उपाय — *) N: १ B D (except D: १) हि, T: G: १ सु (for च) T: G: १ १ सुयोधनो परलेख — *) G: 'मृष्टाल — *) Ko: Dn D: १ G: १ Ms: १ द्विषेया

2 *) Ś: K: D: १ दे वीर; N: १ B: १ Dn: १ ही वीर; B जय दे T: गृहणे वीर; G: १ गृहविरिति — *) Ś: K: D: १ दे भीम; N: १ B: १ Dn: (1) ही भीम; S जय दे Ś: Nil

१२५

वैशंपायन उवाच ।

कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
 पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवजनः ॥ १
 हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
 पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहस्रोत्थिताः ॥ २
 ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
 भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
 वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्याबुभावपि ।
 मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
 ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
 युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविचारणवौ ॥ ५
 ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
 यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वस्त्रविदुषां वरः ।
 ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
 आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकर्मुकः ॥ ८
 काञ्चनं कवचं विभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
 सार्कः सेन्द्रायुधतडित्संघ्य इव तोयदः ॥ ९
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिप्त्रोऽभवन्महान् ।
 प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
 एष कुन्तीसुतः श्रीमानेप पाण्डवमध्यमः ।
 एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
 एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।

C 1 533
B 1 123, 12
K. 1 145, 13

हा भीमेत्यपपाठ । १ K₁ इति च नदन, K₂ इति स्तुन्वतां, N₁ 2 B D इति जल्पता (D₅ कुरुनदन), N₂ इति नर्दतां, S भीम इत्युत — ^a) T₂ G₂ 4 5 'णां' ल 'द सहसेरित 3 ^a) T₁ G₂ क्षुब्धतर (G₂ 'तरस्' तत्र, T₂ G₁ 4-5 M 'र्णवसम' S₁ क्षुब्धार्णवनिभ रगं समालोक्याय बुद्धिं 4 Before 4, N₁ Dn D₁ 4 ins द्रोण उ' — ^a) N₂ T₂ G₂ 5 Ms वारयेता G₁ महाभागौ, M₂-8 'वीरौ' — ^b) D₂ कृतयोगौ, T₂ G₂ 5 5 'विद्यौ' G₂ 4 इह (for अपि) — ^c) K₂ रगविभेदोय, T₁ G₂ रगस्य कोपोय, G₂ 'प्रकारोयं' T₂ G₂ पुत्र मा रगकोपो भूत् — ^d) T₂ G₂ वृकोदरसुयोधनौ. — After 4, D₁ (marg see m) 5 S ins

1415* तत उथाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।

गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।

अल योग्याकृत वेगमल साहसमित्युत ।

[Before line 1, D₁ ins वैशं उ' — (L 1) D₁

उथाय सहसा — (L 2) T₁ 'राज्ञा हि महती—कुरु शासन — (L 3) D₁ G₂ 4 शिक्षाकृत, G₂ योग्यौ कृत D₁ रग, T₁ शिक्षां, G₁ 2 योग (for वेग)]

5 Before 5, N₂ Dn D₁ ins वैशं उ' — ^a) K₂ Dn₁ D₂ युगातानल, M₂ 5 युगात इव Ko 2 D₂ रव्यौ, K₁ लब्धौ, K₄ क्रुद्धौ (for क्षुब्धौ) — ^d) K₂ N₁ B D (except D₂ 5) महावेलौ T₂ G₂ वेलेयव महार्णवौ

6 ^a) S₁ K₁ रगार्णव, S (except T₂ G₂ 5) रगाकण — ^c) S₁ K₄ D₂ T₂ G₂ 5 वादित्ररव, K₁ 'वरं' — ^d) S₁

K N₂ B₂ Dn D₁ 5 T₁ G₁ 6 M₂-8 'निभस्वन, T₂ G₂ 4 5 तदा मेघसम (T₂ 'रव)स्वन

7 Before 7, T₁ M₂-8 ins द्रोण — ^b) Dn D₁ सर्वशस्त्रविदारद — ^c) G₂ 'नुजयल, M₁ 'त्मजसम, Cd as in text

8 ^a) T₁ G₁ 2 5 'वचनात्सोय, T₂ G₂ 5 M 'वचनस्याते — ^d) K₄ सतूण सज्जकार्मुक

9 ^b) S₁ फल्गुण, Ko 2-4 N₁ B D (D₄ before corr) M₂-8 फाल्गुन, K₁ G₂ फल्गुन (K₁ 'ण), T₂ G₂ 5 पादव — ^c) Dn G₁ सार्क; G₂ अर्क, G₂ एक

10 ^a) K₂ सर्वस्य लोकस्य — ^b) K₂ सविस्मयभवत्तदा, Dn T₁ G₁ 2 समुत्पिजलकोभवत्, D₂ 'रिपदो महानभूत्, T₂ 'स्पचलकोभवत्, G₂ 6 M 'रिपज (M₂-8 'ग)लिकोभवत्, G₂ 5 'रिपच्छ (G₂ 'च)लकोभवत् Cd oites समुत्पिज (as in text) — ^c) S₁ K₁ 2 B₂ D₁ प्रवाद्यत, K₂ 4 B₁ 5 अवा" S वादित्राण्यप्य (T₂ G₂ 4 5 'णि प्र; G₁ 'ण्यम्य, M 'णि च)वाद्यत (M 'ते) — ^d) K₁ शखाश्चैव Ko 2 D₂ च सर्वश (for सम) T₂ G₂ 4 तत शखानि सर्वश

11 Before 11, D₂ S (except G₁ 4) ins प्रेक्षका (D₂ cont. उचु) — ^a) K₂ पाडसुत — ^b) N₁ 2 B₁ 8 Dn D₁ 2 मध्यमपादव (by transp) — ^c) K₂ महेंद्राय — ^d) Ko एव, N₁ एक, M₂-8 परि- (for एव)

12 ^a) S₁ ज्येष्ठ, D₂ लोके — ^b) T₁ [S] ज्येष्ठ Ko 2 धर्मविदा — ^c) T₂ G₂ 4 5 'वतामय (T₂ G₂ 'अ)

६.१.१२ १२

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रत्यवसंमिश्रैः क्षिप्रमुनोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाववीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेव सुमहास्वनः ।
सहस्रैवोत्थितो रत्नं भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५
विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सक्रमचस्तत्रैव सुमहास्वनः ॥ १६
धृतराष्ट्र उवाच ।

घन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि रक्षितोऽसि महामते ।
पृथारणिसमुद्रतस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यदस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्वनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्वह्निं पार्वतेनासृजद्विरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्भस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावपतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्टवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— १) Ks शीलज्ञाननिधिः, Ks मातृज्ञाननिधिः T1 G1 s s
M शीलज्ञाननिधिः (G1 'मातां') मतोऽनुः (T1 'ज्वल-'); T1 G1 s s
एष ज्ञानयता पर (T1 G1 निधिः) — After 12, T1
G1 s s in s

1416* एष कसमिमर्दस्य माक्षाप्राणयम सगता ।

एष यत्प्रतिज्ञाति तस्य पार गमिष्यति ।

13 Before 13, T1 G1 s s M in s वैशंप — १) Ns
B1 Dn D1 s सुमुला; Ds Da सुमुला; T1 मयुरा (for अतुला)
— १) Ns Dn D1 s सुमुला — १) S1 Ks Ns G1 प्रसवः
Ko Ns 'सवः'; Ks s D1 s धवः, D1 'सवः' Ds 'सवः' (for
प्रसवः) Ko s सवितः; Ns s B D (except Ds)
समुद्रः; T1 G1 सनिधिः, G1 सयुग (for सनिधिः)
— १) Ko s एष तिष्ठः; Ks अधुर्णः; Ds अर्ध तिष्ठः Ds
Ds विज्ञांवरभयम्

14 D1 om 14^a — १) K1 T1 'रथभयम्' — १)
Arjप नरधृष्ट

15 Before 15, S (except Ms) in s धृतराष्ट्र T1
(bap1) om 15-16 and एत उ' (in 17) — १) Ks S
(except Gs, T1 om) 'जेषमस' — १) Ko s s Ds s T1
Gs s सुमहाम्भय — १) S1 दिनाश्च प्रदिनार्थयः; K1 धृष्टो
सुमहामागो; Gs 'वो' धित रथ — १) Ds भिन्दति च S1 Ks
Gs s T1 M (except Ms) तमश्चल Gs विभिदसमयम्

16 K1 s om उवाच T1 om 16 (cf v 1 15)
— १) K1 महामास; Ks Ns G1 s s 'वाच'; Ds 'वीर्य'; T1
'वाहो' — १) S1 K1 पश्यन्; Ko s s Ns B D (except

D1) G1 s पातुन; T1 G1 M कैलिय S1 जयतां वरा.
— १) S1 अस्त्रलाघवदर्शयति; K1 अस्त्राणि दर्शयन्वीर
— १) Ko तथैव; K1 B1 T1 G (except G1) Ms-s 'वैशंप';
Bs 'द्वय'; Ds 'स्वय' Ko s s D1 s s सुमहाम्भय; S (T1
om) जननिस्वन (cf 15^a).

17 S1 K1 s S om उवाच (T1 om the ref).
— १) T1 G1 वृत्तायौसि; Ms s विदुराच (for रक्षितो')

18 S1 K1 s Ds s S om उवाच; Ks Ms om the ref.
— १) Ko s s Ns B D T G प्रमुदिते; Ks पर्यु' — १) Ns s
Bs Da Dn Ds प्रत्यु'; Ns पर्यु'; B1 s s Ds s प्रत्यु' (for
पर्यु') — १) Ko s s Ns B D 'यांयाय'

19 १) T1 G1 'सृजजाल. — १) S वायव्याद् — १)
Ks s Gs s पार्जन्येन; T1 G1 s M 'न्यान्

20 १) Da1 चायिनाद्; T1 अवसृजद्; T1 G1 s M
'सृजद्; G1 अप्यसृजद्; Gs स्यसृजद् — १) Ns B1 (m as
in text) s Dn D1 T1 Gs Ms अभयत्रिभिः; Ds Ds s T1
Gs s s s अवसृजत्रिभिः; Ms-s अपि पर्येताद् — १) K1
पुन मोतर्हितो

21 १) Ns transp प्रांशु and ह्रस्व — १) T1 Gs
क्षणेन (cf १) S1 K1 रथपूर्वतः; T1 (sup in) Gs
'मार्गतः; Gs 'गुग्यत' — १) S1 K1 क्षणाच्च (cf १).
— १) S1 Ko s s T1 G1 अव(स1 'ध')पतन् Ns B D
अवतरन् (D1 अव्यापतन्); T1 Gs अवपतन्

22 १) Ks सु (for the first च) S 'मारद सूक्ष्म(T1
Gs s s Ms दूर; Ms s s वीर)च — १) T G गुह्यप्रियः M

गव्ये विपाणकोशे च चले रज्ज्वलम्बिते ।
 निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
 इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चामवत् ।
 गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
 ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
 मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निखने ॥ २६
 द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
 वज्रनिष्पेपसदृशः शुश्रुवे भुजनिखनः ॥ २७
 दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं खिद्धमिविदीर्यते ।
 किं खिदापूर्यते व्योम जलमारघनैर्घनैः ॥ २८

रज्ज्वलम्बितं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
 द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
 पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो वभौ ।
 पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ३०
 अश्वतथाम्ना च सहितं भ्रातृणां शतमूर्जितम् ।
 दुर्योधनमभिघ्नन्मुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१
 स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
 र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
 वभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
 पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

G. 1 5378
B. 1 133, 82
K. 1. 145, 83

गुरुत्वेवी (Ms नित्य चापि) — *) Ds लाघवेन Ko Da
 Ds Gs ४ अपि, Gs हि (for अभि-) N1 ३ Bsm ६ Da Dn
 D1 'सक्षिप्त' — ^a) Ms निशितै शरै For 22^d, G1
 reads 23^d, repeating it in its proper place

23 *) T३ G३ ४ अमरस्य K३ यहुस्तत्र (for वराह*)
 G1 भूताश्चेतवराहाणां — ^b) K1 Da Dn३ ns D३ (before
 corr) लौहस्य, K३ विह*, D1 लौम*, D३ (by oorr)
 लोक*, T३ G३ ५ M सिंह*, T३ G३ ४ काक*, G३ वाह* K३
 प्रसुखी, T३ G३ ४ ५ च मुखे K३ स्थित, G३ स्थिति-
 — ^c) Ko ३ Ds वाणशतान् राजन्, K३ वाणा सुससक्ता,
 K३ ४ वाणान्बु (K३ 'गांस्तु') स, N३ ३ B३ ५ D३ वाणान्बु-
 सयुक्तान्, B३ Da T G वाणानसयु* — ^d) K३ प्र; N B३
 Dn३ ns स- (for स) T३ G३ ४ ५ निचखानैकवाण* G1
 repeats 23^d here (of v 1 22)

24 *) N३ मध्ये, G३ गवो, Ms-३ गोप्ये (for गव्ये)
 B३ Da S (except G३ ६) विपाणे Some MSS -कोपे
 — ^b) Ko ३ रज्ज्वावल*, N३ वद्धावल*, N३ B (except B३)
 Dn D1 ३ ४ ५ लविनि, Da रज्ज्वावलविनि S बालरज्जा (Ms
 'ज्व')वल* — ^c) G३ M३ महावीर

25 *) S३ Ko ३ ३ Da Ds 'मादिपु (for 'मादि सु)
 K (except K३) महान् (K३ सुमहान्) T३ G३ ४ ५
 एवमादि महावीर्य — ^b) K३ N३ B३ ३ ६ D (except D३)
 T३ G३ ५ चानघ (D३ T३ G३ ५ 'घ'), B३ लाघव (for
 चामवत्) — ^c) T३ गदया, G३ लीलया, G३ गदाया S३
 शास्त्रकुशलो, Ko चापि कु*, K३-३ N३ B३ D३ S चा (N३ Ms
 अ)ख* — ^d) Ko ३ ३ N३ दर्शनान्स, N३ ३ B D मदलानि,
 T G Ms-३ दर्शकानां, Ms ५ नानायोग्या N३ Dn३ द्वादश*;
 Dn३ ns D३ T३ G३ ५ ६ Ms-३ प्रदर्शयन् (Dn३ ns 'त्'), T३

G३ ४ ५ Ms ५ अदर्शयत् Cd oites दर्शनाद् (i read
 दर्शनान्) — After 25, 8 ins

1417* चक्रतोमरपाशाना भिण्डिपालपरश्वधाम् ।

अन्येषां चापि शिक्षाणा दर्शयामास लाघवम् ।

[(L 1) T G३ ४-६ 'परश्वधै — (L 2) T३ G३ ४-६ च
 महाशिक्षा, G३ चापि शस्त्राणा]

26 *) S३ K३ समाप्ते भू*, Cd as in text — ^b) T३
 G३ ६ 'णि चानघ — ^c) T३ हर्षाभूते, G३ हर्ष*, G३ महा*
 S३ K३ समाजेत्र — ^d) D३ T३ वादित्राणा च, G३ वादित्रस्वन-
 Some MSS निस्वने

27 *) N३ ३ 'सूचन' K३ सुमहानिस्वनस्तदा — After
 27^{ab}, Ko ३ Ds ins

1418* स शब्द सुमहानासीरपूरयन्निव रोदसी ।
 — ^a) K३ D३ T३ G३ शुश्राव, Da श्रूयते (for शुश्रु*). G३
 मूरिनिस्वन Some MSS 'नि स्वन B३ अस्त्राणाम
 भवद्गोपो वज्रनिष्पेपनिस्वन

28 *) S (except G३ Ms) शीर्यते K३ T३ G३ ५
 गिरय किंस्वित् (G३ सस्यक्), N३ (by transp) गिरय किं
 नु — ^b) G३ स दीर्यते, M विदी* B३ Da D३ किंस्विति-
 भिद्यते मही, G३ किं तु खिद्धविदीर्यते — ^c) N३ B D
 जलधाराघनैर् (B३ D३ 'धरैर्'), G३ 'भारवनैर्'; G३ 'भारस्वनैर्'.

29 *) Da गतिरभूत्, G३ समभवत् — ^c) T३ G३ ४ ५
 Ms ५ द्वारस्थामि

30 *) K३ सर्वे (for पार्थैर्) — ^c) Ko ३ संवृत-
 पचतरेण, T३ G३ ५ 'तारेण हस्तेन — ^d) K३ सपूर्ण ह्व, K३
 नाक्षत्रेणैव, Cd सावित्रे (as in text) T३ G३ ५ चद्रमा
 स्वर्गतो यथा

32 *) G३ ३ तैस्तथा — ^b) S अवस्थित वभौ (M

१२६

चैत्रापायन उवाच ।

दत्तेष्वकाशे पुरुषविंशयोत्फुल्लोचनैः ।

विवेश रत्नं विस्तीर्णं कर्णः परपुंरजयः ॥ १

सहजं कवचं विभ्रतुण्डलोद्घोतिताननः ।

सघर्षुर्नृनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २

कन्यागर्भः पृथुवशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।

तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणहृदनः ॥ ३

सिंहर्षमगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।

दीप्तिमान्निद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४

प्राशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।

असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५

स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।

प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६

स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।

कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७

सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।

आता आतरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनम् ॥ ८

पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।

करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९

असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वरः ।

नितं) Ko : २ B D गदाप्रपाणि समपरित्यक्तं नृत (Ko
D: वत, K: तथा; S: चित) — *) T G स्थितसदा;
M: वनी तदा T: G: : यथा (for पुता) — *) K:
T: G: : M 'गनीरियावृत

Colophon Major parvan T: G M समव' (for
आदि') — Sub-parvan S: T: T: समव, to it S: S:
ad: शम्भुर्दन्त S: K S: B Da Dn: us D: : M: S:
(all om sub-parvan name) mention only अस्त्र(B:
विता Da दन्त)दन्त — Ad: name Ko अजु
नाम्नमौष्ठ; G: अजुनरगावतरण; Me: : धाजयावतार
— Ad: no (figures, words or both) B: 132, B:
T: 126, Dr: 134, Dm: 136, T: G: : M: 78,
G: : 70, G: 80 — S: 101 no Dn: 32, M: 35
— Aggregate s: 1: no Dn: 5379

126

- 1 S: K: : D: S om. उवाच — After पैत', S: ins
1419' एगस्मिन्नेव काष्ठे शु सन्निधनगमागमे ।
— *) K: 'वमाने, ' गृणावसादा.. — *) S: S: : Da
'लोपता — G: reads 1'-5' after 7
2 S: : 1 57 52', 104 11' G: transp सह'
at: 3 वष' F: 'लोपवन्तिताता, N: 'लोपवामृषण
— *) K: 'वन्दुर्गिरि; S: 'पौनर्निम्नता.. — *) S: K:
पदवा' T: G: : मासदिय दिवाकर
3 *) F (except T: G:) फार्मीमणु (G: : 'मोमी)
— *) G: गृणावसादा — G: om. 5', G: om

3'-7' — *) T: Me: : तिमांशोद् — *) T: G:
'यलमर्दन; T: G: : 'गणनाशन

4 G: om 4 (cf v l 3) — *) B: Dn D: :
यलवीर्य, Me: : तुल्यरूप' — *) S: K (except Ko)
B: : Da Dn: D: T: G: 'गणै

5 G: om 5 (cf v l 3) — *) D: तुल्य (for
प्रांशु) — *) K: : 'स्यागसभव

6 G: om 6 (cf v l 3). — *) S: सर्वं तद् (for
सर्व) K: : 'मुत्तमं; B: m 'मदप — *) S: K: om न
Ko: D: 'रतमया', B: (m as in text) : Da D: : 'रत
द्वया'; S (G: om) नामपूर्व(T: G: : मूमां रत)मयाक'
Cd as in text

7 G: om 7' (cf v l 3) — *) T: G: : समाजो;
G: : समाजे — *) K: विस्मय, D: विस्मयाद्; G: निर्गल'
(for निध') S: मृत', K: : न्यित'; T: G: : निरध'; G:
स्मित' — *) Ko : : B: Da D: T: G: M: 'गत
— After 7, G: reads 1'-3'

8 *) S: 'वीर्येण; K: : 'वीर्येण; S: Dn D: 'गभीर
— *) K: S: न्येता — Me: : (hapl) om 8'-10'
— *) B: : Da: D: T: G: 'जातः.. — *) S: सावित्रि..

9 Me: : om 9 (cf v l 8), G: om 9'-13'
— Before 9, Ko: D: : ins वर्ण उ'; M: : वर्ण
— *) T: G: : मविरोपम् (for विरोपयद्) — *) S:
D: पार्थ मा (for मागमना) B (G: Me: : om) मा
गृहामनि विस्मयः..

10 Me: : om 10', G: om 10 (cf v l 8, 9)
Before 10, D: ins पैत' उ' — *) G: वषद् (for सतद्)

यश्चोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
 प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
 ह्रीश्च क्रोधश्च वीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
 ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
 यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
 अथ दुर्योधनस्तत्र आतृभिः सह भारत ।
 कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
 स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
 अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४
 कर्ण उवाच ।
 कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
 द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
 दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
 कर्णं आतृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७
 अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
 ये लोकास्तान्हतः कर्णं मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८
 कर्ण उवाच ।
 रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
 वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
 किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत ।

C. 1 5598
B. 1 126. 20
K. 1 146. 21

T₂ G₂ ५ तस्मिन् (for तस्य) — ^b) K₁-३ B₅ ६ Da₁ Dn₁
 D₁ २ ४ ५ T G₁ ६ M₅ चर — ^c) G₁ २ "क्षिप्त" N₁ ३ B D
 इवोत्तस्थौ (D₅ इवाक्षित) — ^d) N₁ B D (except D₅)
 क्षिप्रं वै (N₁ उत्तस्थे), S (G₄ om) उस्थित (G₁ आस्थित)
 Ms (inf l₁n as in text) ५ सर्वतो T₁ स तदार्जुन

11 G₄ om 11 (of v 1 9) — ^a) Ko N₁ B D G₂ ६
 मनुजव्याघ्र (N₁ ३ Dn₁ D₁ ५ "घ्र"), M₅ ५ "व्याघ्र" T₂ G₂ ६
 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत् — ^b) K₁ T G₂ ६ "मथाविशत्"; K₄
 "मथाब्रवीत्", N₁ ३ B D (except D₅) "मुपाविशत्", G₂
 (sup l₁n as in text) "मयाचत — ^c) T₂ G₂ ६ वीभत्सो
 — ^d) Ko २ N₁ B D क्षणेनान्वा (Ko "न त्वा"; N₁ "नाजु", N₂
 D₄ "नाथा"; Da "नाभ्या", D₁ "नात्मा", D₂ "नात्या"; D₅
 "नाथ"विशेष ह, K₁ "नान्वाविश नृप", K₂ G₁ "नान्वा (G₁ "न
 त्वा) विशास्सह, K₄ "नान्वावि", T₁ G₂ ६ M "णेन त्वावि"; T₂
 G₂ ६ "णेन समपद्यत

12 G₄ om 12 (of v 1 9) — ^a) = 21^a — ^b) N₁ ३
 S (G₄ om) "रणस्तदा (T₂ G₂ ६ "रणार्णव) — ^c) Ko D₅
 कर्म; B₅ तेन (for तत्र)

13 Before 13, T₁ G₁ २ ins वैश — G₄ om 13^{ab}
 (of v 1 9) — ^b) S₁ K N₁ D₅ पार्थिव (N₁ D₅ "च,
 Ko भारत) — ^d) T₁ G₁ ३ M तदा मुदा, G₂ मुदा तदा
 For 13^{cd}, T₂ G₂ ६ subst line 2 of 1420* (of v 1 15)

14 G₄ om 14-15 Before 14, Ko ३ N₁ ३ Dn D₁ ४
 ins दुर्योधन उ, D₅ सुयोधन उ — ^b) B₅ कामद
 — ^c) Ko ३ इद, D₂ धन (for अह)

15 G₄ om. 15 (of v 1 14) S₁ K₁ S om उवाच
 — ^a) M₅-३ ते (for मे) S (G₄ om.) राजन् (for

अन्येन) S₁ K Da₁ D₂ कृतं सर्वं ममेत्येव, N₁ "त न
 सर्वेणान्येन, N₂ Dn D₁ "तं सर्वमह मन्ये, D₄ "त सर्वं च
 मन्येह, D₅ "त सर्वं ममत्वेन — ^b) S₁ K N₁ ३ D₂ तु (for
 च) S (G₄ om) भवता (for च त्वया) S₁ K₁-4 N₁ ३
 वृणे त्वया (by transp), Ko D₅ वृणोमि ते — ^c) K₂
 B₁ ५ G₂ तु (for च) — ^d) N₁ ३ B D (except D₅)
 "चक्राम्यह प्रभो (B₅ D₄ प्रिय) — After 15, D₄ (marg.
 sec m) S (except G₄ ६) ins

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।

कर्णं दीर्घाञ्चितभुज परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D₄ M₅-३ ins वैश — (L 2) For
 T₂ G₄ ६ of v 1 13 D₂ कर्णं दीर्घमुजाम्बा च]

16 G₄ om 16 S₁ K₁ T₂ G₂ ६ M₅-३ om उवाच,
 the rest of S om the ref D₅ सुयोधन — ^a) B₅
 भुक्त्वा भोगा — ^b) M₅ यदय (for बन्धू) G₂ भय,
 M₅ प्रीति — ^c) G₂ रिपूणा (for दुर्हृ) — ^d) M₅-३
 अविंदत (for अरि)

17 S₁ K₁ ३ D₂ ५ S om उवाच — ^b) B₅ transp
 मत्वा and पार्थो — ^d) S₁ Ko १ "मिवोस्थित (Ko "त)

18 Before 18, Ko ३ N₁ ३ B₅ ६ D (except D₁ ३) ins
 अर्जुन उ, T₁ G₁ ३ M अर्जुन — ^a) K₁ "दृष्टाना, K₂-4
 N₁ B D "सृष्टाना, T₁ अनादृष्टोपहृताना — ^b) Ko ३
 अनाहूतोप, N₁ B₅ ६ Da S "जल्पता (G₂ अनाभूतोप
 कल्पता, G₂ अप्रक्षे बहु जल्पता); D₂ अनादृष्टोय ज — ^c)
 G₂ तत, M (except M₅) गत (for हत)

19 S₁ K₁ S om उवाच — ^a) S₁ K₁ फल्गुन, K₂-4
 N₁ B Da Dn D₂ ३ फा Ko D₅ "सामान्योयवा किं मन्यते

G. L. 126. 20
K. L. 126. 20

गुरोः समक्षं यावत्ते ह्यस्यद्य शिरः शरैः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाक्षिप्तो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिप्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युस्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोज्वलैः ।
आधृतं गगनं मेघैर्वलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकितम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्वनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
घातं राष्ट्रा यतः कर्णस्तन्मिन्द्रेणे व्यवस्थिताः ।

भवान् — *) Ko Ds यत्, Bs 'क्षेपणं, Cd as in text.
N B D (except Ds) राजानो, Bs राजन्यान् — After
19 Ko 2 : ins

1421* वागधीयां प्राणेषां प्रोक्ता वैश्याश्च धनवीर्यतः ।

कमधीयां स्मृता शूद्रा मल्लेषां परमेष्ठिना ।

20 *) Ks Ns B (Bm as in text) D दुर्यधायैः;
Ks 'दुर्यधायैः', Ks 'लालयैः', Ns 'लालयैः', Gs 'लै-
— *) Ko Ns B Ds Gs मकारो (Ns Gs 'त') — *) Ns
प्राहरेय Ns Gs 'नितै' (for तिर) Ks Ts Gs transp.
तिर and तिर

21 *) Ks Ts Gs Me-s om उवाच; the rest of B
om the ref — *) — 12* — *) Ns B Ds Ts Gs
'काविष्टो, Gs 'काविष्ट', Gs 'स्वरसाक्षिः', Gs 'रिष्टैः';
Cd as in text

22 *) Ko शत्राया च; Ns सद्राग; Da Gs सद्राता
— *) Ds Gs 'ततः'; Ts Gs तदा (for ततः)

23 *) Ko 'सुगन्ध'; Ks 'सुगन्धित', Cd as in text.
— *) Ns B D M C 'गमै' — *) Ko 'सामिनि';
Ts Gs 'पुरदरपुरमै'; Gs 'सामिनि.

24 *) Ts Gs 'Ms' सुतप्रेहा — *) Ks 'सिद्धिनि',
Ns 'सगलो'; Ts Gs 'e (inf/lin as in text) 'सोक्त
— *) Ts भास्करोप्यय नून (sic). — *) Ms 'समी
पस्याप्याग्रमु

25 *) Ts 'मनः'; Ms 'सहायस' Ss 'ते'; Ks Ts
Gs '21 च (for तु) Ps Ds 'मगृह'; Ts Gs 'स
'गृहमा' — *) Ko 'सार्जस'; Fs 'सम्युता'; Ns B D

भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाधासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावापि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

(except Ds) फा(Ds क)लुगुन — *) Ss 'क्षिष्ट', Bs
'हृत्', S 'प्वत्', Cd as in text — *) Ks समपश्यत;
Ks परिदृश्यते

26 *) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो — *) Ko
भारद्वाजस्ततो, Ts Gs 'पार्थो यतः ततो'

27 *) Ko 'सवसंत' — *) Ns B (except Bs) Da
Ds Ts Gs 'राज', Ts Gs '1.8 M कुतो' — *) Ts Gs
सा (for ह)

28 *) Ks ततस्तां; Gs तां तदा N (except Ss
Ko) Gs 'मोहमापद्य'; Ms 'नयितां' — Ks om.
28*-30*, Ms-s (hapl) om 28*-30* — *) Ss K (Ks
om) N B Da Dn Ds 'प्रेष्याभिश्चन्दनोक्षितै' (Ns 'पार्थिमा
सुवपक्षिताक्षरै'); Ds B (Ms-s om) प्रोक्ष्य चन्दनवारिणा
(Gs 'Ms' 'सि'), Ds 'नोक्षै'

29 Ks Me-s om 29 (cf v 1 28) — *) Ns
'प्राणैश्च' — *) Ns transp तो and तमौ Ko Ns B D
(except Ds) Ts 'सुभौ परिद' Cd cites (only) दशितौ
(as in text) — *) Ko Ns B D सुमन्त्राता (Ds 'दत्ता')
Ts Gs 'पुत्रायजाततप्यार्थो मोक्षिता मा त्यक्षत

30 Ks om 30*, Ms-s om 30 (cf v 1. 28)
— *) Ks 'घतपारी दृष्ट्वा'; Bs 'घतौ महावीर्यौ'; Ts Gs
घतन्ता(Ts सायुभा)पुत्रपन्थातौ

31 *) Ks 'अयं पृथायुत कर्णः'

32 *) Ts Gs 'M किं च'; Ts Gs 'वेया'; Gs 'क्षिप्र
(for वेया) Gs (before corr) च; Gs (before corr)
स्व (for स्व) N B Ls Dn Ds Gs 'भूषण'; Bs Ds

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्सति वा न वा ॥३२
 एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
 बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३
 दुर्योधन उवाच ।
 आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
 तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यथ प्रकर्षति ॥ ३४
 यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
 तस्मादपोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिपिच्यते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्वटैः ।

काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्धिर्महाराथः ।
 अभिपिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
 सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
 उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
 अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानी ते ।
 प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यसि तथा नृप ।
 अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
 एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
 हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

C. 1 5418
B. 1 188. 41
K. 1. 140. 40

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पङ्क्तिशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T₂ G₂. 5 °भूपण, T₁ G₁ 2. 6 M भूपये कुल — °) T₁
 G₁. 2. 6 M च (for त्वा) — After 32, K₀ 4 4 N
 B D ins

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजा ।

33 Before 33, S₁ K₁ 2 D₂ 2 S ins वैशं, K₀ 2 4 N
 B D₂ D₂ D₂. 4 वैशं उ° — °) T₂ G₂ 4 5 व्रीडयानत°
 — °) K₀ 4 N₂ B D (except D₅) G₅ वर्षांभुविह्वित्त (G₅
 °वह्वित्त, B₅ °वह्वित्त); N₁ वर्षांभुविह्वित्त, N₅ T₁ G₁ 2 6
 °बुद्धि, T₂ G₂. 5 हेमांभुसहि, M₅ 5 °बुद्धि, M₅-8
 मेघसुसहि — °) K₅ D₅ °मालिगित; G₁ °मालोलित

34 S₁ K₁ D₅ S om उवाच — °) S₁ शास्त्रविचारणे,
 N₁ चात्र वि°, S धर्मवि° — °) N₁ D₂ M₅ सत्; D₅ स,
 Cd तत् (as in text) T₂ धीर°, M₅ 5 वीर° (for शूर°)
 — °) K₀ 8 N₁ B (except B₅) D (except D₅) transp
 सेनां and यश्च — After 34, D₂ (marg sec m) S ins .

1423* अय्योऽसिर्ग्रह्यत क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रग तेज स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[= Manu 9 321 — (L. 1) G₂ ब्रह्मण; G₅ ब्राह्मण.

— (L. 2) T₁ सर्वगत]

35 °) K₂ 4 यथाय S₁ K₁ फल्गुणो, K₀ 2-4 N₁ B
 D (except D₄) T₂ फा°. G₅ य फल्गुनो हि युद्धेन
 — °) G₅ राजा योद्धुमिहेच्छति — °) T₁ G₁. 8 M राजा
 (for मया) M₅-8 राजो (for राज्ये) K₂-4 °चेचित्त, T₁
 G₁. 2. 6 M 7 °पिच्यता — T (T₂ om lines 3-4) G₁ M₅
 ins after 35 D₂ 4 (marg sec m) M₂. 6-8 (the latter
 three om. lines 3-4), after वैश° (of the foll st.)

1424* ततो राजानमाम्रप गाङ्गेय च पितामहम् ।

अभिपेक्ष्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।

गोसहस्रायुत दत्त्वा युक्ताना पुण्यकर्मणाम् ।

अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D₂ °जादिक, G₂ °चयुत. G₂ 4 5 द्विजाना (for
 युक्ता). — (L. 4) D₄ G₂ 4. 5 °स्य द्विजातिभिरिति (G₂ 5
 °भिरथे)रित]

36 S₁ K₁ 2 M₅-8 om उवाच, D₂ T G M₅ om the
 ref — After वैश°, D₂ 4 (marg sec m) M₅ 5-8 ins
 1424* (of v l. 35). — T₂ M₅-8 om 36^{abed} — °) G₂ 4 5
 तथा (for ततस्) — °) S (T₂ M₅-8 om)
 द्विजातिभि (for महा°) — °) K₀ B₅ D₂ D₂ तु, K₄ T₁
 G₁. 2 6 M स, T₂ G₂ 4. 5 च (for स) — After 36, D₂
 (marg sec m) S ins

1425* समौलिहारकेयूरे सहस्राभरणाङ्गदै ।

राजलिङ्गैश्चथान्यैश्च भूपितो भूपणै शुभै ।

[(L. 1) T₂ G₂ 5 सुमाळी हार° — (L. 2) T₁ G₁ 2 6
 M₅. 5 तत (for तथा)]

37 °) K₀ B₅ D₂ D₂ °शब्दरवेण, K₂. 4 N₁ B₁. 5 D₂
 D₁ G₁ °शब्दोत्तरेण — After 37^{ab}, D₂ (marg sec. m.)
 S ins

1426* समाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा क्षमित वसु ।

[M₅ प्रदाय D₂ M₅ अपि (for हि) T₁ G₁ सप्रदत्त्वा-
 मित, T₂ G₂ 4 5 दत्त्वा तेभ्योधिक]

— °) K₀ D₂ कौरवो; D₂ वचन N₁ 2 D₂ D₂ T₁ राजन्,
 T₂ G₂ 4 5 कर्णो — °) K₀ N₁. 2 B₅ D₂ D₂ D₂ वचनं,
 B₁. 5 D₂ वर्धयन्, D₂ सदृश (for राजा°) S राजा मध्ये
 (for राजान त) K₀ N₂ B₁. 5 D₂ D₂ D₂ स (for त).
 N₁ B₅ सदृश; D₂ वचन (for त वृषस्) S₁ K₁ नृप°, G₄
 (inf in as in text) M वृषा, Cd as in text. K₂. 4 D₅

१२७

वैशांपायन उवाच ।

ततः सस्तोचरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
 विवेशाधिग्न्यो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
 तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
 कर्णोऽभियेकाद्रेशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
 ततः पादावपच्छाद्य पदान्तेन मसंभ्रमः ।
 पुत्रेति परिपूर्णार्थमन्नवीट्रथमारथिः ॥ ३
 परिप्यज्य च तस्माथ मृधानं श्लेहविरुचः ।
 अङ्गाराज्याभियेकाद्रिमथुभिः निषिचे पुनः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा मृतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।

मीमसेनस्तदा वाक्यमन्नवीट्रहसन्निव ॥ ५
 न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
 कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृयतां त्वया ॥ ६
 अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
 श्वा दृताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाधरे ॥ ७
 एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्प्रस्फुरिताधरः ।
 गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
 ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
 भ्रातृपञ्चनान्तग्नान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
 सोऽन्नवीट्रीमकर्मणं मीमसेनमनश्चितम् ।

G: तथा D: m कर्णे परदलार्दन

38 ^a) Ko - 4 D: s - 8 ददामि - ^a) T: G: 1.2.3
 तद् (for प्र) Me-s कुर्यात् - ^a) G: कर्तव्यं हि (for
 कां क्ति) S तयानघ (for तथा रूप) - Before 35^a,
 K: D: ins दुर्योधनं, S दुर्योधन - ^a) S: अत्यर्थः; D:
 (m as in text) अद् त, M अजर (M: अत) - ^a) S:
 K: 1.2 B D: च; S: तु (for म) K: द्रयुयाच सुयो, S
 त्वया मह महाद

39 ^a) T: G: तदा (for तत) T: G: 1.2.3 एवम
 निश्चितं त कर्ममदार्तं Ko S: 1.2 B (except B: 1) Da D: 1
 प्रत्यागमनः; S: Da D: द्रयुयाच त - After 39^a,
 S ins

1427^a वैशांपायन ।

अद्वयान्तरं मुनिप्रदाया राजपरिच्छदान् ।

[T: G: Me om 'त' G: M 'राज्यस्य G: समुच्छान्,
 Me-s मुनिप्रदाया Me-s राजप']
 - ^a) K: S परिवर्ज्य (for समा)

Colophon: Major portion T: G M सम्यं (for
 आदि) - ^a) ^a) ^a) S: 1.2.3 सम्यः to it S: 1.2
 add कर्ममदार्तं S: Ko 1.2 S: B Da D: 1.2.3
 Me-s (all om the sub-parran rama) mention only
 अद् Ko Da दत्तः Me-s अद् दत्तः - Adhy. name
 T: 1.2 B G: M बन्निविष्ट - Adhy. no (figures,
 words or letters) T: 133, B: T: 12^a, D: 137,
 D: 137, T: G: 1.2 M 7^a, G: 1.2 50, G: 81
 T: 1.2.3 D: 3^a (D: 41), 3^a 47 - Adjust

Shloka no Dns 5419

127

V: resumes with कश्चिदर्थं in 21^a

1 S: K: 1.2 D: S om उवाच (G: om the ref)
 - ^a) G: सप्रसक्तोत्तर - ^a) Me-s सोपस्वेद - ^a) S
 (except G: Me-s) 'तिरयो G: राजन (for रङ्ग)
 - ^a) D: T: यष्टिप्राणि; Cd as in text K: 1.2 D: S
 मयलन्, S: ज्वलन्

2 ^a) K: S तमवदत3 ^a) K: T: G: 1.2 मध्रम

4 ^a) D: मृयान, S तस्मां (T: 'ते, G: M 'ते)
 - ^a) K (except Ko) B: m Arjp Cd अतिवि; S:
 अभिवि; S अमरपुत्रे D: तस्यासीय म विर - ^a) G:
 Me-s 'राज्येभि, G: 'भिविपां - ^a) S 'भि पर्यपिचत

5 ^a) Ko S: 1.2 B D (except D: 1) T: सचित
 - ^a) G: मदाचार्य - ^a) K: 1.2 उवाच प्र S (except
 G: 1) प्रहमगिदममरीप

6 Before 6, G: Me-s ins भीम, G: भीमसेन
 - ^a) K: रणे यथ वदाचन - ^a) S 'ददा कर्ण (G: दूत;
 M: 1.2 जय) - ^a) K: marg (see 11) तोदन (as p
 thantara for प्रतोदो) K: दृति (for त्वया) S प्रतोदोप
 मृयतां (G: 1.2 'दो धायतां त्वया)

7 ^a) S: transp च and T Ko B: Da D:
 'राज्यमनहं - ^a) D: दुरास (for नरा)

8 Before 8, T: G: (except G: 1) Me-s ins 'वैश'
 - ^a) G: तथा; G: तदा - ^a) T: G: 1.2 'विश्व

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
 क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना ।
 शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
 सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
 दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
 आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
 श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
 क्षत्रियाम्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
 आचार्यः कलशज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ।
 भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
 कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनियति ॥ १५
 पृथिवीराज्यमहोऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
 अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानवर्तिना ॥ १६
 यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्भिचेष्टितम् ।
 रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
 साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
 ततो दुर्धोधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
 दीपिकाश्रिकृतालोक्तसाद्रङ्गाद्विनिर्गयौ ॥ १९

C-1 5438
B-1 127 20
K-1 147 20

गगनस्थ त

9 °) S₁ K₁ T₂ G (except G₁ s) क्रोधाद् (for कोपा)
 10 °) S₁ K₁ उपस्थि, S (except T₂ G₄ s) इदं वच.
 — Before 10^{ad}, T₁ M₆-s ins दुर्योधन — °) S₁ K₈
 transp वच and वक्तु

11 °) S (except T₁ G₈ s) श्रेष्ठ — After 11^{ad}, D₂
 ins a passage given in App I (No 78), of v l. 1
 128 4 — G₄ om 11^{ad}-12^{ad} — °) K₀ N₈ B D
 (except D₅) transp प्रभवा and दुर्विदा ; Cd as in text
 S (G₄ om) प्रभवो दुर्विभावन

12 G₄ om 12 (of v l 11) — °) S (G₄ om)
 दग्ध (for व्याप्त) — °) B₈ D₂ 'धीचेरस्थि' S₁ K₁
 दधीचास्थिकृत वज्र, K₂ & D₅ 'दधीचेरस्थिभिर्व' , K₈ S
 (G₄ om.) 'स्यास्थिभिर्वज्र (G₅ 'भि पूर्व) — °) G₂ s
 दानवनाशन

13 °) T₁ भीष्मो, G₅ रौद्रिद् (for रौद्रो) — °) D₂
 सर्वदेव, T₁ G₈ सर्वभूत

14 °) K₂-4 क्षत्रियाश्चैव, N₁ B (except B₅) D_n D₂
 'येभ्यश्च, D₅ T₁ G₈ s M 'यासु च K₀ D₄ ते (for ये)
 T₂ G₁ s & 4.5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च — °) K₂-4 ब्राह्मणेभ्यश्च
 T₁ G₁ s तव (for ते च) N (except S₁ K₁) ते (B₅ ये)
 श्रुता (for विश्रु) T₂ G₁ s & 4.5 भा (G₁ s भ) चिता इत्यपि
 श्रु — After 14^{ad}, K₀ 4 N₁ B D ins

1428* विश्वामित्रप्रभृतय प्राप्ता ब्रह्मरवमव्ययम् ।
 while T₂ G₁ s & 4.5 ins

1429* जातानाहु क्षत्रियासु ब्राह्मणे क्षत्रसक्षये ।
 — After 14^{ad}, N ins

1430* द्रोण. शस्त्रभृता वर ।
 'गौतमस्यान्ववाये च

[(L 1) S₁ K₁ N₈ D₅ द्रोणोस्त्रविदुपा (K₈ 'गोप्यस्त्रविदां)
 — (L 2) S₁ K₁ भरतस्या K₂ & 'न्वये चैव]
 — °) K₀ N₁ s B D (except D₅) च गौतम (for गुरु
 कृप) — °) K₈ भवतोपि — °) N₈ 'प्याकणित, T₂ G
 (except G₁ s) 'प्यवगत, Cd as in text K₀ N₁ s B D
 (except D₅) मया, S (except T₂ G₂ s) नरै
 15 °) K₀ N₁ s B D सर्वलक्षणलक्षित (K₀ D₄ 'ण)
 — °) N (except S₁ B₅) 'सदृश — After 15^{ad}, T₂ G
 (except G₈) ins

1431*

सूतोऽसु जनयिष्यति ।

एव क्षत्रगुणैर्युक्त शर समितिशोभनम् ।
 repeating thereafter 15^{ad} — °) K₁ हनियति, N₈
 inf h_n s₈ m प्रजास्यति; S प्रसूयते

16 °) D₄ पृथिव्या — °) S₁ K (except K₀) N₁
 D_n n₈ G₂ जनेश्वर, M₈ s नराधिप — °) S स्वबाहुबलवी
 — °) D₅ राजानु

17 °) N₁ येन. M₆-s इह (for वा) N₁ मनुजेन,
 M₈ s मानुषस्य D₄ G₈ इह (for इद) — °) N₁ B₅ s D₄
 तद् (for मद्) G₁ न क्षात मम चे, G₈ क्षात मम विचे.
 — °) K₀ N₁ B D (except D₂ s) स (for वा)
 — °) S₁ K (except K₀) D₂ s स नाम

18 Before 18, T₂ G (except G₈ s) M₈ ins वैश
 — G₈ om 18^{ad} — °) K₂ & D₅ 'सयुक्त, K₈ साधुकारा,
 D₂ 'सधान, D₄ 'वादार्थ; T₁ 'सभूत, G₁ 'वाद सुस', T₂
 G₂ & 4.5 'नुयद्वाश्च — °) T₂ G₂ & 4.5 अपि (for च) S₁
 K₁ D₅ पागत

19 °) K₂-4 N₁ B₅ D_n D₁ s S अग्र (for जय) K₄
 N₁ B D (except D₄ D₄) G₁ s M₈ s नृप, T₁ M₆-s 'प
 — °) S दीपिकाभिः (T₂ G₅ 'र्वि)

G. 1.547
D. 1.137 21
K. 1.147 21

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाथ विशां पते ।
मीप्सेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कथित्कथित्कर्णेति भारत
कथिहुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिजाय दिव्यलक्षणश्चरितम् ।
पुत्रमद्भेधरं सेहाच्छन्ना ग्रीतिरवर्धत ॥ २२

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्राभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैकांपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।

द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

20 *) Ś: T: G: s: अपि सद्रोः ; G: 'स द्रुद्रो'.
— *) S 'वा सरतर्पण (T: M: s 'मा)

21 V: resumes with कथित्कर्णे in ' (cf v 1 1 96
37rd) — *) K (except K:) D: M: जना ; T: G: s
तत (for जन) K D: s: T: G: s: M: केचित् (for
कथित् both times) D: पादिन (for भार) — *) K
D: s: G: s: M: केचित् (for कथित्) — *) K: सुवत
K: गुरे (for तदा) G: 'त प्रत्ययान्विता

22 *) Ko: s: D: 'लक्षित, D: 'वृजित; G: सपं'
— *) D: मोक्षार; G: भूताव; M: s: द्रुद्रा (for सेहाव)
— *) Ś: B D (except D:) 'रजायत

23 *) D: सुयोध'. G: सथा — *) Ś: D: पार्थिव,
T G (except G:) भारत

24 *) D: दणं, T: G: s: धीर (for वीर) Ś: D:
हृताभिधमदा; E: 'ताम्रभिधम; B: 'वृत्तनिधमदा; D: s:
'निधम, G: 'सधम, G: 'विधम Cd cites वि धम
— *) K: s: G: सयदत् — *) D: D: G: s: सदा (for
तदा) K: 'स्वानिनवत् K: transp अभयत् and तदा
Ś: Ko: s: transp तदा and गति

C 'op' on Major group T: G: M समय (for
पादि) — Sub-group n T: समय Ś: K: Ś: B D:
D: s: D: s: (all on the sub-group name) mention
only भद्र (T: 1: तिदा; D: s: सयदत्) to it Ś:
Ko: s: Ś: add समाप्त — Adj. none D: कर्ण
गतापनिधम; G: M: s: भीमाधिधेय — Adj. no.
(? a few words or 1-2) B: 134, B: T: 130,
D: s: 137, D: s: 137, T: C: s: M: 80, G: s: 81,

G: 82 — Ś: sloka no Dn M: 25 — Aggregate ś: sloka
no Dn: 5144.

128

1 Ś: K: s: D: S om उवाच, K: om the rel.
— After वैत', M: ins

1432* तत शिष्यान्समानीय द्रोण सर्वानशेषतः ।
while T: ins 1435* below — D (except D: s:) T: 10
M: ins after वैत' व' (resp वैत') T: after 1 M:
after 1432*

1433* पाण्डुपान्चार्तराष्ट्राश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य स ।
गुर्यं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुर ।

[(L 1) D: च; T G M: s: तु (for स) — (L 2) D:
M: प्राप्तो G: प्राप्तन्यमिति वै]

— After 1433*, G: ins 1435* below, while G: ins:

1434* कृतास्त्राश्च तत शिष्याश्चोदयामास वै गुर ।
followed by 1435* — *) K (except K:) B: D:
T: G: s: Cd समाप्त; G: समाप्त — *) K (except
K:) D: s: आचार्यस्तान्चो' (Ko D: 'नो'); Ś: Bim: Dn
D: s: 'यर्थ'; 1: 'योज', T: G: s: चोदयामास वै गुर; T:
G: s: 'यं समचो'; M: 'यर्थमथावदत् — T: G: s: ins
after 1433* T: after वैत' G: after 1433* G:
after 1434*

1435* श्रमनिक्षामपुत्रास्तान्गद्गद्वारमुवागताम् ।
भारद्राज्यतन्मास्तु सपानयाम्यभाषत ।
द्रुपदमि दत्तां मदितैर्भृश परमदक्षिणाम् ।
पुत्रमुपास्मन्तो वै शिष्या द्रोणमुपागमात् ।
जगत्पत्निक प्रपच्छाम भाग्यापयतु नो गुर ।

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
 आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
 ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालाब्धिघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
 समृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
 ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 उपाजहुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
 भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
 स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
 प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।

प्राप्य जीवन्निपुर्वं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
 एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
 मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
 आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
 तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
 प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
 वरं ददामि ते राजत्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
 अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
 अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
 राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

C 1 5509
 B 1 138. 70
 K. 1 148. 70

which in Gs s is followed by (a repetition of) वैशः.
 — T1 G (except Gs s) om 1st — ^a) Ns M 'णार्थे'
 2 Before 2, T1 G1 s s ins द्रोण — ^a) A few
 MSS पचाल — K1 repeats 2nd—4th after 5th — ^a) Gs
 प्रत्यानयत — ^a) S1 T1 साक्षात्; K1 स मे Ks मे गुरु
 (for परम)

3 ^a) Ko एवमुक्त्वास्तस्ते तु — After 3rd, K4 ins
 the last four lines of a passage given in App I (No
 78), of v l 4. — ^a) S1 ते द्रोणसहिता

4 ^a) Ms-s [S]नुजग्मु T1 G1 s s पांचाल, a few
 MSS पचा — ^b) Ds निजहु (for निघ्नन्त) K4 Ds S
 क्रोशत कौरवर्षभा (T2 G2 s s पुरुष, G1 'वर्षभ) — A
 passage given in App I (No 78) is ins in Da1 Ds
 S, after 4th, in K4 Da2 Dn Ds, after 4, in Ds
 (suppl. fol sec m), after 1 127 11th — S1 (hapl)
 om 4th—5th — Da1 Ds S (om 4th here) read it in
 the course of the above-mentioned passage (given
 in App I), K4 Da2 Dn Ds s read it at both places
 — ^a) Ko समृद्ध; T1 विविधु (for समृद्ध) Ko s s
 (both times) तच्च, Ks तत्र — ^a) K4 (both times)
 Da1 s2 (second time) Dn Ds s (all second time)
 महात्मन (for महौ)

5 S1 om 5 (of v l 4) — ^a) K1 D1 M (except
 Ms) त (for ते) Ks N1 T2 Gs s M (except Ms)
 नृपति, Ns समरे (for द्रुप) — After 5th, K1 repeats
 2nd—4th — ^a) Ko s S उप V1 च सामा, Gs 'मात्या
 — ^a) K2 s N1 s V1 B D 'पंभ

6 ^a) T2 Gs s 'पं तथा हीन — ^b) Ko N V1 B D
 (except Da1 Ds s) त तथा (for तथा च) S1 K1

विपमा S (except T2 G4 s) तथा वशमुपागत — ^a) Ko
 Ds T2 G4 s Ms s तत् (for स) Bs स चैन, Ms वचन
 — ^a) Ns T1 Gs Ms s वचनम्

7 K1 (hapl) om 7th—8th — Before 7, Ds (marg
 sec m) ins द्रोण त, T1 G1 द्रोण — ^a) Ko Gs s s
 प्रसृज्य, Da2 Dn D1 विमृश, Ds 'गृह्य; T1 'मृष्य, T2 'हृष्य
 Ds राष्ट्रे; T1 राज्य — ^b) S1 मृदित ते पुर मया — ^a) N
 V1 B D (except Ds s) Gs M (except Ms) जीव; T2
 Gs पूर्व Da विप्रवश, Gs s नृप — ^a) = 1 122 7th, 9th,
 37th Gs सख्य पूर्व T2 G4 s किमिच्छसि

8 Before 8, T2 G4 s ins वैशः K1 om 8th (cf
 v l 7) — ^a) Gs हत्स (for एव) Dn एव (for पुन)
 — ^b) S1 Ks स्थित्वा च, N V1 B (except Bs) D (except
 D2 s) किंचित्स, Ms inf lin निर्जित्य — ^a) N V1 B
 D (except Ds s) वीर (for राजन्) — ^a) S1 कृपिणो,
 K1 कृपणा (for क्षमि)

9 ^a) Ko s s च, K4 D2 S तत् (for तु) — ^b) K4
 D2 Gs transp त्वया and मया — T1 repeats 9th after
 11 — ^a) T2 G4 s हप (for स्नेह) — ^a) K2 s Ds Ms
 त्वयि मे, N1 s V1 B Da Dn D1 s प्रीतिश्च Ds भरतर्षभ,
 G4 (inf lin as in text) क्षत्रियस्तथा

10 ^a) S1 Ns S प्रार्थयेह, Ko एवमेव — ^b) Ko s Ds
 पूर्व (for पुनर्) Ko Ns V1 नराधिप, Ks s नरोत्तम,
 N1 s B D जनाधिप, S नरेश्वर — ^a) S1 N1 s V1
 Bs s Da दवानि

11 ^a) Ko N V1 B D (except Ds s) T1 G1 s s
 राज्ञ T2 G4 s राजो हि किल नाराजा, Gs पुरा किल नो
 राज्ञ (sic) — ^b) T1 नरो (for सखा) S1 N V1 B Dn1
 D1 s T1 G1 s s (inf lin as in text) s 'हंसि — ^a) Ko

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२
द्रुपद उवाच ।

अनाथैर्मितं ब्रह्मन्विभ्रान्तेषु महात्मसु ।

प्रीये त्वयाहं त्वचक्षुः प्रीतिमिच्छामि शश्वतीम् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।

सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्घं प्रत्यपादयत् ॥ १४

माकन्दीमथ गङ्गावासीरे जनपदायुताम् ।

मोऽध्यावसहीनमनाः क्षाम्पित्यं च पुरोत्तमम् ।

दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावर्धमण्वती नदी ॥ १५

द्रोणेन चैव द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।

क्षेत्रेण च वलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६

हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन वलेन च ।

पुत्रजन्म परीप्सन्चै स राजा तदधारयत् ।

अहिच्छत्रं च विषय द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७

एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।

युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

Ts तत्... Ts Gs : (sup lin as in text) विभ्रान्तेषु (for
प्रय) Śs Ks Ds Ts G (except Gs) राज्य — After
11, Ts repeats 6th

12 *) Ks राजा त्व; Gs राजास्मि — *) Śs K
Ds जाह्नव्याम् (Ko 2.4 'व्या') अदमु', Gs 'ध्यास्त्वमु'
— *) Ks 'विदि मां राजन्, Ts Gs 'मां विजानासि' Śs
K Ds पंचायत् (Ks पंचायत्)

13 Ks 'om उवाच (Ts om the ref) — *) Gs
जयत (for त्वयाह) Ds त तस्य; Ds विजित; Ts Gs
मन्य च (for त्वत्) — Ds repeats 13th after 14th
(v 1 साकृत्य च त्वत्)

14 Śs Ks : Ts Gs : Ms : om. उवाच; Ts Gs-2.8
Ms : om the ref — *) Ds 'मुखा' Ks 'Ns Ms :
गतो; Śs : V1 B D स — *) Ks Gs मोक्षया'
— After 14th, Ds repeats 13th with v 1 — *) Ks
पमोमा — *) Ms : राजये स Śs Ks प्रतिपाद'

15 *) Śs K Ds पालिता; Śs Ds पालिर्ही, Ts शमति,
Ts Gs : मागर्ही; Gs Ms (inf lin) : आगर्ही; Gs
आगर्ही; Ms (orig) : e-s आगर्ही Ts Gs : अति (for अय)
Gs मागर्ही — *) Śs Ks 'दृष्टे; Ko : Ds 'युते; Ks Ds
'धि'; Śs 'पूना — *) Ts अत्पाया; Gs मोक्षाया; Gs
अत्पाया' Ts प्रीतमगा — *) Śs विचिष्य Śs B Ds
'स्य गमोक्षय — *) Ks Gs दक्षिणा, Ts 'ण' Śs V1 B
(except B) Dn Ds : अति (for ण्य) Ks : Śs B
पथा; F : 'द्वयात्

10 'S' on 16th-17th here, reads them as lines
1-2 of the first of two additional adhy. ins after
the present a. b. and given in App I (No 79),
(the c. 1st of the 2nd) Ks Ds : read them at 1st of
1st of — *) Śs : Dn Ds : Gs 'क्ष' (for 'क्ष')

— *) Śs V1 B : s Da Ds ससोदु (B 'रोदु'); Śs
सस्मरन् Śs Ks शशास; Ks Śs : V1 B : s Da Ds 'क.
Śs Bs Dn Ds : परिभूयाथ (Ds 'नु') पालित; Ds : (both
second time) S न सुखाय स्मरंसादा — *) Śs 'लेनापन्;
Ks 'पन्; Śs V1 'नासी Gs 'ण विजयेनास्य — *) Ko :
Ds (first time) 'इयसमरेजय; Śs V1 नास्याशस्य'; Śs
नादासस्य प'; B : 'नादासस्य प'; Ds : (both second
time) S नादासस्य प'; Ds (first time) परीप्सन्चै परामय

17 For Ks Ds : S of v 1 16 — *) Ks : Śs
प्राक्षेण च; Śs : V1 Da 'णस्य; B Dn Ds : (first time)
'क्षेण स; Ds : (both second time) Ts 'व्येन; Ts Gs
M 'क्षेणावि Śs : V1 Dn Ds (first time) तु (for च)
Ko Ds (first time) 'जेन वलीयमा — *) Śs परीप्सुर्चै
Ds (first time) त्व (for धे) — *) Śs (hypermetrio)
तदधारयत् Ko Da Dn Ds : (first time) दृधिपी
मनुसचरन्; Śs V1 B : Dn : s दृधिपीमन्यवचरन्; Śs
B : s Ds दृधिपीमनुसचर ह; Ds (second time) S
दृधिपीमन्यव (Ds Ts Gs : 'न्य'यादिमा; Ds (second time)
दृधिपीमन्यवामिमा — *) Śs Ko : s Śs : आदि; Ks
अही', Gs मही' Śs Ks B Ds Gs तु; Ds स् (for
च) — *) Śs Ks : s समभिपद्यन् B भारद्वाजोऽय (Gs
'स्य) पद्यत

18 *) S ण्य राज्यमहि (Ts Gs नि) च्छत्र पुरा पदुष
मान्वित (Ts Gs युत) — *) Gs : M युषा; C : युदे Ts
Gs : transp निर्ति and पायं — *) S पादिता Ds
इत्ता द्रोणाय भारत Ed cites the entire line inth
exactly as in text

Colophon om in Ga. Mayer parvan Ts Gs : s
M सन्य (for आदि) — Sub-parvan Śs : Ts
(Continued on p 574)

१२९

वैशंपायन उवाच ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविधं धनंजयम् ।
 दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौचलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्तांजिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
 पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिदमाः ।
 उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
 गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

C. 1 5657
 B. 1 141 23
 K. 1 152 4

Conspectus of interpolations after adhy 128.†

	Bomb adhy 138	Kumbh. adhy. 149-150	Bomb adhy 139	Kanukantti (= Bomb. adhy 140)	Bomb adhy 141	Bomb adhy 142	Bomb. adhy 143
Ś1 Ko-8 (our text)	128				129	130	131
Ñ V1BDa Dn D1 2	128		(80)	(81)	129 1444*	130	131
D5	128	(79)	(80)	(81)	129	130	131
K4	128	(79)	(80)	(81) 1444*	129	130	131
D4	128	(79)	(80)	(81) (82) 1444*	129	130	131
M	128	(79)	(80)	§ (81) 1444* (82)	129†	130	131
T1††	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130 1444*	131
G2 4 5	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130	131
G1	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444* (82)			131
G2. 6	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444*			131

† The numbers within parenthesis () are those of passages given in App I

§ Ms here ins only the first st of adhy 129

¶ The text is given in App I (No 83)

†† T1 has been ignored, see below

† M om altogether st 1-6 and 10-11 of adhy 129, embodying st 7-9 in passage No 82, immediately preceding

कथयन्ति स संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४

प्रज्ञाचक्षुरक्षुद्राद्भृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५

तथा भीष्मः शान्तनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।

प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाथ जातु ग्रहीष्यति ॥ ६

ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।

अभिपिञ्चाम साध्वय सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७

स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।

सपुत्रं विविधैर्मोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८

तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।

युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९

स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।

ईर्ष्या चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।

पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत् ॥ ११

श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।

C 1 566
B 1 141 82
K 1 152. 13

B1.8 Dn D1 T1 om च — १) N̄ V1 B D (except Ds) T G1 प्रतिचक्रुर्यथागत (Da1 'क्रम, Ts G 'बल) — K1 repeats 3rd after 5th — १) S1 K1 Dn Gs तदा; Ks (sup lin. as in text) उद्धाटनम् T2 G (except Gs) अकुर्वणा

4 M om 4 (of v 1. 2) — १) T2 G (except Gs) प्रसुदि — १) T2 G जना (for पौरा) S1 Dn1 Dns Ds तथा — After 4th, Ko 8 4 N̄ V1 B D ins

1436* कथयाचक्रिरे तेषां गुणान्ससत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च सप्राप्त ज्येष्ठ पाण्डुसुत तदा ।

— १) T2 G स ते भूयो देशे देशे N̄1 गुहासु च

5 १) S1 Ko Ds अचक्षुस्त्वात्, V1 T2 G अचक्षुष्मान्, D1 तथा श्रुत्वा, M (except Ms) अनेत्रत्वात् — १) T2 G जनाधिप. M (except Ms) अशको राज्यरक्षणे (see below) — T1 M om 5th — Before 5th, G1 2 ins प्रजा — १) K1.8 N̄ V1 B Ds Dn D1 2 4 न (for अ) Ko Ds अराजा सोमवत्पूर्वं, T2 G अशको राज्यकरणे (see above) — After 5th, K1 repeats 3rd, and om 5th-6th — १) K2-4 transp स and कथ T2 G धारयिष्यति (for नृपति)

6 K1 om 6th (of v 1 5) — १) Ks कथ, M तत (for तथा) N̄ V1 B D (except Ds) T1 M transp भीष्म and शात — १) Gs सत्यधर्मो N̄1 महारथ, T2 G 4 5 'द्युति M सत्यवाग्दृढविक्रम — १) T2 G 4 5 तदा (for पुरा) M पूर्वमुक्त्वा तथा वाच — १) N̄1 2 V1 B D (except Ds) T1 न स, Gs 6 नापि (for नाथ) Bs (as in text) M राज्य (for जातु) V1 भविष्यति — After 6, T1 M ins

1437* विदुर करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिपिच्यताम् ।

[T1 'च राज्यार्हेण भवेद्भुव]

7 १) Ks G1 5 पाण्डवश्रेष्ठ, N̄ V1 B1 5 Dn Ds T2 G1-4 5 Ms 5 'वज्येष्ठ. Ks Ds श्रेष्ठ — १) Ks वृद्धसेविन;

T2 G 'दर्शन — १) N̄s V1 B Dn1.8 Ds 5 Gs अभ्यपि', N̄s 'पिंचेम S1 V1 साध्वय, Ks Ds साम्राज्ये N̄1 अभ्यपिच समाहत्य, M राजानमभिपिचाम — १) N̄1.8 V1 B D T1 M सत्य(T1 M 'त्य)कारुण्यवेदिन (Ds सत्यसंधो महाबल) — After 7, T1 M ins

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च जार्तीश्चापि महायशा ।

सत्कृत्य नित्य पूजार्होऽन्पाण्डव पूजयिष्यति ।

[(L 2) T1 'त्य पूज्यान्पूजामि]

8 १) S (except T1) पितामह शां — १) N̄1 धर्मराट्, Gs 5 बुद्धिमान्, M धर्मव — १) Da योगैर् — १) Da 'प्यति वीर्यवान्; T1 वासव नमयिष्यति; T2 Gs 4 5 Ms मानयिष्यति मानिन (Ms 'त), G1 6 नियत वास-यिष्यति, Gs नियत पालयिष्यति, Ms-8 वर्धयिष्यति मानत 9 M om 9-11 — Before 9, G1 ins वैश — १) Ko 2 N̄1.8 V1 B D T1 जल्पतां, T2 G (Gs sup lin as in text) सर्वश — १) T2 G 'रक्तानि

10 M om 10 (of v 1 9) — १) Ko Ds transp स and तप्य Ks परितप्त स, G (except G1 6) सतप्यमानो — १) Ds वचस्तेषां (for तेषां वा) — १) Ko N̄s V1 B1.8 Dn D1.8 5 T1 चापि स, T2 Gs 4 5 पीड्य-मानो वै, G1 6 मुखमानस्तु — S1 K1 (hapl) om 10th-11th — १) T2 G उपा(T2 अभि)द्रवत्

11 M om 11, S1 K1 om 11th (of v 1 9, 10) — १) K (except K1) N̄1 Ds 5 विदुरेण, N̄s Dn1 परिपूज्य, T2 G परिगृह्य Ko 2 Ds ह, Ks 4 Ds हि, Bs T2 G च (for स) — १) Ko 2-4 N̄s Ds Gs 5 पृष्ट्वा (Ko.4 दृष्ट्वा, Gs श्रुत्वा, Gs उक्त्वा) पादो पुरावृत्त, T2 G1-3 6 पादोवृत्त (Gs 'वर्ण) पूर्वमुक्त्वा — १) T2 G 'मथावबोत् (Gs 5 'मुवाच ह)

12 Before 12, Ds marg sec. m ins दुर्योधन उ', T1 G1 2 दुर्योधन — १) K1 B2.6 Dn1.8 D1.5 श्रुत्वा मे, M श्रूयते Gs जल्पित N̄1 तत्र, V1 तेषां, G1.5 (both

६६६६६६

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ १२
 मृतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
 अन्नाहं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ १३
 पितृतः प्राप्तवात्राज्य पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
 त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
 स एष पाण्डोर्दयाघ्नं यद्वि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्मेति चापरः ॥ १५

इति श्रीमद्भारतने आदिपर्वणि षकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
 अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
 ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

inf lan as in text) पाण (for सात) — *) Ds अनुमा
 ति — After 12th, T₁ ins

14th 2nd तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।

सुनिहरानुष्ठानां पीराणामदिवानि च ।
 while Gs ins

1410th आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं यच्च शृणु ।

13 *) T₁ G सन्मतेतु (Gs मास्ये मनिष्ठ); M सतमे
 — *) Gs transp न स and राज्य Gs च (for स)
 Ko Ds tra sp स and राज्य Ks S V₁ B D (except
 Ds) T₁ Ms सुभुधरि; T₂ G (except Gs) चिकीर्षं
 — Gs cm 13th-15th. — *) Ks B Ds Ds T₁ च
 (for तु)

14 T₁ G cm 14 (for Gs of v 1. 13) — *) S
 V₁ I D T₁ स्वमप्यगुणं; Ms स्वमप्यगुं

15 Gs cm 15th (cf v 1. 13) — *) Ks
 पादोऽहं प्राज्ञः; T₂ G (Gs cm) पादोऽहं राज्य — *) T₂ G
 (Gs cm) 'मोक्षमप्यगुणं' — *) Ks B Ds Gs प्राप्ता
 (for प्रीति) — *) S₁ S V₁ B D (except Ds) अपि
 (for इति) Ko S Ms 'वरे'; T₂ G वरा

16 *) M विनीता का सु. — *) S₁ K Ds T
 Gs : : अविनाता

17 *) T₂ G (except Gs) ने मयः; Ms सतत
 — *) S₁ Ks वरिदिदो — *) T₂ G (except Gs)
 मदास — *) S₁ S V₁ B D (except Ds) नीतिर (for
 इति) T₂ G (except Gs) सन्मतेतु (for विधी)
 — T₂ G ins after 17 (T₁ after 18)

1411th अहं तदपि सन्मतेतु सततमपि भविष्यति ।

[Gs सतत (for सत) Gs 'वदो]

After 1411th T₁ ins 1442nd and 1443rd (cf v 1. 18).

18 T₂ G (except Gs) cm 16th — *) Ks S₁ S
 V₁ B D T₁ इति च दि (Ds इत्य); S₁ Gs M यदि दि
 र (for रस) Ko S स्थिरो; Ks S B D T₁ Gs M

पुरा S₁ B D (except Ds) T₁ राजन्; V₁ राज्य — *) Ks
 नराधिप (for पुरा नृ) Ks अभविष्य स्थिरो ध्रुवः; S₁ S
 भयमान स्थितो नृपः; S₁ B D T₁ इदं राज्यमयाप्तवान् (D
 स्थिरो भवति भूषते); Gs भयानास्त्वापितो नृप; Ms
 भयो मान्स्थिरो (Ms 'रमतो) नृप; Ms भवेमान्स्थिरो
 भय — *) T₂ Gs लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च) G
 यदि पा एव पुरा राज्ये T₂ Gs transp यस्य and राज्य
 T₂ Gs यदो जनेपर; Gs 'यदा जने; Gs 'वशीकृता; Gs
 'यदोने ते (for अप्ययदो जने) Ds राज्यमय स्वराज
 — After 18, T₁ ins 1441th, which is followed by

1442nd यदि स्व च महाराज राजवशाच्छिष्यति ।

यस्य चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽधुचौ ।

T₁ cont Gs ins after 18

1443rd स तथा पुर परीत्य रदया यदया यथा ययम् ।

सप्राप्तम मय राज्य मप्रयस्य सहानुगे ।

Colophon Gs has separate colophons with se-
 parate numbers for the two occurrences of this
 adhy (see above) — Major parran T₁ G M सतत
 (for आदि) — Sub-parran S₁ S V₁ Dn जनुगृह; B
 जनुगृह; Ds T₁ सतत — Adhy name Ko नृयोधनपावयः
 Ks नृयोधनपदेन्यामयः; S₁ S V₁ नृयोधनोपाः; Ms
 नृयोधनानुपा — Adhy no (figures words or both):
 Dns ns 140, Dm 143, T₁ 134, T₂ Gs 87, Gs
 M 86, Gs (first time) 86, and (second time) 89
 (see above), Gs 85 — S'loka no Dn 38, Ms 27
 — Aggregate s'loka no Dns 6678

130

T₂ Gs repeat this adhy., Gs as read is
 before passage Dn 81 (Kapikantli) given in App I
 (cf the long note after adhy 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।

मूहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १

धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।

सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २

नास्य किञ्चिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।

निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३

तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।

गुणबाल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४

स कथं शक्यमस्माभिरपक्रुष्टं बलादितः ।

पितृपैतामहाद्राज्यात्सहायो विशेषतः ॥ ५

भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् ।

C. 1 581
B. 1 142-10
K. 1 132-25

1 Ś1 K1-3 D1 : S om उवाच — N (N̄s om line 2) V1 B Ds Dn D1 : ins after वैशं उ (resp वैशं) K4 S (T1 om line 2, the rest om lines 1, 3 and 8) ins (with a prefixed वैशं) after passage No 81 of App I, viz the Kamikaniti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130) D4 (prefixing a वैशं) ins. after passage No 82 of App I

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।

कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो द्विधाचित्त शोकार्तं समपद्यत ।

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनि सौबल्यस्तथा ।

तु शासनचतुर्थोऽस्ते मन्त्रयामासुरेकत । [5]

ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।

पाण्डवेभ्यो भय न स्यात्तान्निवासयतां भवान् ।

निपुणेनाभ्युपायेन नगर वारणावतम् ।

[(L. 1) K4 N̄1,2 V1 B6 Da एतत् (for एवं) N̄s तच्छ्रुत्वा तु स पुत्रं — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half) S कणिकस्य मते (G8 वच) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कात्त्येन भरतर्षभ — (L. 4) T2 G1 : 4 : 5 शकुनिश्चापि सौबल्य (G4 सर्वशः) — (L. 5) K4 दुर्योधनचतुः ; D2 सनस्तथा चान्ये T2 G1 : 4 : 5 सुरजसा, M सुरेकदा — (L. 6) T2 G1 : 4 : 5 राजन् — (L. 7) Da Dns T1 G1 : 5 Ms न (for न) T2 G1 : 4 : 5 M अस्ति (for स्यात्) T2 G1 : 4 : 5 यच्च प्रभो, M विधस्त यदनतर]

A passage given in App I (No 82) is ins in S (except G2.6) after 1444*, in D4 (om lines 21-36), after passage No 81 of the same App In M passage No 82 is followed by adhy 129-130, in T2 G2 : 4 : 5, by a repetition of the same two adhy, and, finally, in G1, by adhy 131 — *) N̄1 अपि (for तु)

73

N̄s V1 B D (except Ds) पुत्रेण, T1 G1 वचनं M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा — *) N̄s : V1 B D ईरितं; G2 : 4 : 5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितः; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= L. 1 95^b), M पुत्रेण च समीरितं — *) G1M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो (G1 सुयो) धनमरिदमं

2 *) T2 धर्मवृत्तः, G8 स च वच्य, G6 धर्मसुनुः G1 : 6 तथा; G8 तदा — *) K4 हितकृषियः, Ds प्रियकृत्तमः G2 तदा, G4 : 5 तथा (for हित) N̄s V1 B Ds Dn D1 : 4 तथा धर्मपरायणः, T2 G1 : 6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव), G8 संघृत्तो मयि कौरवाः — *) K2 : 4 सर्वासु B6 T1 G2 : 5 तदा K0 सर्वेषु सर्वकालेषु — *) G2 : 4 M च (for तु) T2 G1 : 4 : 5 मदीयेषु विशे

3 T2 (hapl) om 3-5 — *) N̄s V1 B D (except Ds) नासौ, T1 नान्य, G1 : 4 : 5 नाह, G8 नात्र, M6-8 तस्य N̄s V1 B D (except Ds) विजानाति; T1 G2.4 : 5 विजा*, G8 M6-8 न जानाति G6 अत्र किं च न जानाति — *) N̄1 G4.6 भोजनानि — Da2 om 3^{ed} — *) B6 Da1 transp नित्य and राज्य G1 तत्सर्वं, G8 : 6 सर्वस्व (for नित्य हि) Ds राष्ट्र G1 : 6 मयि धर्मवृत्तां वर

4 T2 om 4 (of v 1 3) — For 4^a, K1 repeats 2^a — *) G1 : 6 धर्मपर सदा, G8 धर्मवरस्तदा — *) D (except Da3 D4) T1 पौरवाणां सु (D2 वाणीव स*), G1.8 : 6 ना (G6 न) गरे च प्रतिष्ठित (G1 त) — After 4, G6 ins

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसुनुर्यथानुज ।

5 G6 om 5^{ab}, T2 om 5 (of v 1 3) — *) N̄s : B D T1 G (G6 om) M6 शक्यतेस्मां — *) K1 B1 : 5 D2 T1 G1 : 4 : 5 M (except M6) अपाक्रुष्ट, K2 V1 कर्तुं, N̄s B6 : 6 Da Dn D1 : 4 : 5 अपाकर्तुं V1 यत्नादिव, G1 नरर्षभ — After 5^{ab}, D1 reads 7 — *) N̄s : G2 : 4 : 5 M पैतागता, G1.8 : 6 राज्यमेव हि न (G6 स) प्राप्त — *) V1 स महात्मा

[577]

॥ ११॥ भूताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्त्रायं न नो हन्तुः सचान्ववान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वार्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमसत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
जयंजगः महामात्यो मत्सम्योऽद्य महीपते ॥ ९
म भवान्पाण्डवानांश्च विनामयितुमर्हति ।
मृदुर्नयाम्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा वृन्ती महापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वाच्चैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विनास्यमानान्कान्तेयाननुमंसन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नृते विपममिच्छेद्युधर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

6 K1 G2 M1 om 6 — *) G2 s s आग्रा (for भूता)
G1 भूताभि एष वामात्या — *) K2 D2 transp बल
and भूत D2 द्वि वित्त G1 एव; G2 s एत — *) T2
G1 एता S1 (by transp) च पुत्रा — *) G1 युवा
मयि वि

7 T2 om 7-14 D2 reads 7 after 6th. — *) B2
पौरा; G1 सभा, G2 सदा (for पुरा) — *) S2 V2 B D
(except D2) T2 नगरा; S2 G2 s M2 सहाया G2 s
विषय पान्दुता गता (G1 'नदता) — *) D2 नोपहन्तु
K2 द्विपु.

8 T2 om 8 (cf v 1 7) G2 om 8-14th — S1
K1 D2 K2 उवाच — *) K1 V2 D2 D2 D2 एत; K2
D2 D2 T2 एत (for एतत्) K1 स मे, K2 पुरा; D2 s
D2 T2 सभा (for सभा) S2 G2 s s महापते (for मया
पते) — *) K2 s S2 V2 B D2 भाविनः G2 'ता;
M2 भाविन S2 K1 एत (for दोष) D2 'ता
— *) V2 तात; G2 s s एत (for मया) S2 K1 एत
7 एतत्ता ता. — *) S2 V2 B D (except D2)
T2 एतत्ता

9 T2 G2 s s (cf v 1 7, 8) — *) S2 K1 D2
ता (for तात) — *) S2 K1 सदाय; D2 सदाय; G2 s स
सदाय, G2 सदाय — *) S2 V2 G2 s सदाय; G2 s
— *) S2 G2 s 'मो द्वि; K2 सदाय

10 T2 G2 s s 10 (cf v 1 7, 8) — *) K2 तात
(for तात) — *) S2 विपममिच्छेद्युधर्ममहर्षि
— *) D2 मृदुपते

11 T2 G2 s s 11 (cf v 1 7, 8) — *) S2 तात

— *) S2 K (except K2) D2 तात (for राजन्) G2 s s
भविष्यति मयि स्थित — *) S2 सत S2 K2 s स (K2
स) दामात्ये; K2 s D2 'पत्ये; S2 V2 'मात्या — *) G2
पुरमेवपति G2 s s पार्थिव (for भार)

12 T2 G2 s om 12 (cf v 1 7, 8) S2 K1 S om.
उवाच — *) D2 अभिप्राय द्वि; G2 s s 7 मयमेव
— *) K2 S2 D2 D2 एत; D2 एत (for एतत्) G2 s
एतातु; G2 एतात (for एतत्) S2 'तातु एतौ'; K2
'तातु एतौ'

13 T2 G2 s om 13 (cf v 1 7, 8) — *) S2 K द्वि
(for the first च) — *) G2 च न (by transp). S2
K2 S2 V2 D2 s D2 D2 T2 G2 न च क्षत्ता 7 (K2 G2
च) गा; S2 M2 तापयामा न गा. — *) G2 s s
विनास्य — *) K2 s G2 s M2 s तातुम; S2 D2
अन्विष्टतात; S2 D2 s D2 D2 अन्विष्ट (D2 'एत) सत; S2
'सम्यति; D2 D2 अन्विष्टतात

14 T2 om 14, G2 om 14th (cf v 1 7, 8), K2 s
(hapl) om 14th-16th — *) S2 V2 B D (except D2)
T2 सत ते 'च पु' — *) S2 K2 s D2 s विपममिच्छेद्यु
— *) D2 एतातुता. S2 K2 s S2 D2 विपमम
(for सत)

15 K2 s om 15th (cf v 1 14) — *) G2 s
पार्थिवता — *) S2 K2 सदाय; V2 पतेता च K2 s
महीपते; V2 s सतमिनी — *) S2 सदायता — *) S2
V2 B (except D2) D2 T2 M2 सदाय (D2 स सतात; D2
D2 s in text).

16 S2 K2 s s om उवाच. — *) T2 युवा G2

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १७
क्षत्तार्थवद्वस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डुवार्थे प्रवाधितुम् ॥ १८

स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवापितम् ।
शोकपावकमुद्धतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १

धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमत्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्मणीयतमो भुवि ।

C. 1 5698
E. 1 143. 3
K. 1 153. 3

स्थिर, Gs ध्रुव (for स्थित) — °) Gs ४ ५ यत सुतोप्ययं
(G1 'य; Gs 'याद्) द्रोणो — °) D1 भविष्यति न स

17 °) Ds त्रयः स्थिताः N T G1 १ १ यत एव वय
ततः; Ns २ V1 B Da Dn D1. २ ४ T1 यत एतौ ततो भवेत्
— °) T G1. २ १ भागिनेय कृपो (T2 तथा, Gs तु ते, Gs
ततो) द्रोणि — °) Ko २ ४ N B (except Bs) Ds M
(except Ms) न सत्यक्ष्यति, Gs ४ न स त्यजति T G1 २ १
न त्यक्ष्यति कथ(Gs 'दा)चन

18 °) S1 K1 २ क्षत्ताव(Ks 'स्त्र)वद्वस्त्व'; Ns 'तुवधस्त्व';
T2 'लुब्धस्त्वस्मासु; G1 'धुस्त्वस्मासु, Gs ४ 'लुब्धश्चा', Gs
क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व', Gs 'धै वधनस्त्वस्मान्; M 'थै(Ms
च)बंधुरस्माक — Gs (hapl) om. 18° — °) K
(except K1) Ns 1. २ V1 Ds २ T G (Gs om) प्रच्छन्नः S1
K (except K1) N V1 B1 २ Dn D1. २ २ T1 स(Ns
प्र)यतः; Bsm २ २ Da Ds सगतः; Gs च यत Ks ४ N V1
B D T Gs परै, G1 पर — °) S1 स न चैक (by transp),
Ds न वै शोक, T2 Gs न त्वेक स Ks तु; B1 G1 च (for
स) — °) S1 K1 पाण्डुवार्थेषु वा; B1 २ Dn 'थै[S]धिया'

19 °) Bs Dn D1 २ S सु (Gs अ) (for स) S1 K1
N V1 Gs २ विस्रब्धः; B1 २ २ Ds ४ विस्र(Bs 'श्र)ब्ध, T
G1. १ M विस्रब्धान् K1 B Da Ds ४ Gs १ पाण्डुपुत्रान्
Ds सुश्रद्ध पाण्डुपुत्रांश्च — °) Ns B (except Bs) Dn
D1 २ ४ T1 G1 प्रवासय, Ns 'सये — °) Ns V1 B D
(except Ds) T1 यथा यांति तथा कुरु

20 °) K (except K1) Ds T1 G विनिद्राक(Gs 'का,
Gs 'व)रण; T2 निद्राया हरण, M निद्रावकरण Gs ४ २
ह्येतद् (for घोर) — °) S1 K1 Ns B1 Ds T2 Gs ४ २
'समृत. — °) Ks T2 तेन, G (except Gs १) अनेन (for
एतेन) S1 K1 २ Ds शामय (for नाश')

Colophon T2 G4. २ have a colophon after each
occurrence of this adhy, on the other hand, Gs
(which also repeats this adhy) has only one
colophon and that after the first occurrence of this
adhy — *Major parvan* T2 G M समव (for आदि)
— *Sub-parvan* Ns 2 V1 Dn जतुगृह, Bs Da जातुप,
T1 सभव — *Adhy name* S1 K1 २ Ds G1 २ वारणावत-
यात्रा, Ko ४ दुर्योधनमत्रः; Ks वारणावत प्रति पाण्डुनिवास;
Ns 1. २ V1 दुर्योधनपरामर्श — *Adhy no* (figures, words
or both) B1 139, Bs 137, Dns ns 141, Dm 144,
T1 136, T2 Gs (both first time) 85 and (both second
time) 88, G1 २ ४ (second time) १ M 87, Gs 86, Gs
(first time) 84 — *S'loka no* Dn 21 (Dns 24), Ms
20 — *Aggregate s'loka no* Dns 5701

131

1 S1 Ko 2. २ D1 २ S om उवाच (Gs ४ २ om the
ref) — °) T1 G1 २ ४ राजन् (for राजा) T1 Gs १ तु,
T2 G1 २ ४ च (for त्ता) K (except K1) N V1 B D
(Da before corr) सर्वा प्रकृतयः शनैः (V1 तथा) M
धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधनः शनैः — °) Ko Ds
'प्रदानैश्च, Bs अर्थप्राणः; Bs अर्थप्रदानमानाभ्यां, Ns अन्न
मानः; T1 Gs १ 'दानेन — °) T1 G1 सजग्राह M स
कौरवान् (for सहा) S1 K Ds २ रजयामास मानुज (Ks
पूजयामास भारत) — After 1, T2 G (except Gs १) ins
1446* युयुत्सुमपनीयैक धार्तराष्ट्रा सहोदरा ।

2 °) G (except Gs) Ms २ धार्तराष्ट्र V1 Ba. १ D T
Gs ते (Ds च) (for तु)

3 °) S1 K1 Bs Ds Gs १ 'तरो — °) S1 K1 प्रमुते,

ॐ नमः शिवाय
ॐ नमः शिवाय

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाचक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जने तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाच नानाध तदा पाण्डवानभिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतर लोके नगर वारणावतम् ॥ ७
ते ताव यदि मन्यन्धमुत्सवं वारणावते ।

सगणाः सानुयात्राश्च विहरन् च यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छन् यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्धा शुधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च धाह्निकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

ॐ पशुपते (as in text)

४ *) B Da Da (before ecce) 'कीर्णं'; Ds सर्वसंपन्नं.
— *) Ts G पुण्य (Gs 'ये') देशे Ks.० मनोहरे Ds पुसां
गदनिवारणे — *) Ss Ks-० Ds ह्येता T G धातंराष्ट्रस्य
— *) Ds Ts Gs.० कथा; Gs.० तदा

६ *) Ks.० B Gs.० Ms.० तदा रं — Ks om
D'-G' — *) Ks मति किम्

७ Ks om G' (cf v 1 6) — *) Ss Vs सुमन्यत
नृपो; Ts Gs.० रं (Gs रं) नक्षत्र नृपो; Gs रं क्षतिनृपो;
Gs.० तु (Gs रं) क्षतिमति; M रं क्षतिनृपो; (Ms.०
'क्षित') राजा — *) Ks.० Ds 'ह्येतामिति'; Ks 'ह्येता इव';
M 'ह्येतादिव' — *) Ks.० सामं तदा; Ss Vs क्षतामेव
तदा; Ss Ds.० क्षतामेव तदा; Bs.० Ds.० Ts Ms
क्षतामेव तदा; Ds.० क्षतामेव तदा; Ds क्षतामेव तदा; Ts
Gs.० क्षतामेव तदा; Gs.० क्षतामेव तदा; Ms.०-० क्षतामेव
तदा (for क्षतामेव तदा) — T G ins after 6 Ds
arg. after 'एत' उ' (cf v 1 7)

1447* अर्धशतानि च क्षात्राणि सुस्माभिर्दिदृक्षुः ।

अर्धशतानि च तथा श्रेष्ठाः क्षात्राणि वारुण्य ।

श्रेष्ठश्रेष्ठमते तानि विष्णुपति समस्ततः ।

रक्षणे स्वयंदोरे च राजस्य सगण दिवा ।

[(L 2) Gs.० 'माय विरोध' — (L 3) Gs.० 'माय'
(for 'माय') Ds.० क्षात्राणि अर्धशतं सर्वविद्याविस्तारदा]

7 B-fo 7, Ms.० ins 'एत'; Ds.० 'एत' उ'
(cf v 1 1447*). — *) Ks Ss.० B D Ts मतिः;
Ts Gs.० ह्येता; Gs.० M ह्येता; Gs.० पुनः; Ts G
साम (for 'साम') — Ks.० 'साम' 7th and 7th. — *) K
(v. 1 1447) Ss Vs.० B D Ts M (except Ms) 'साम';
Ms.० 'साम'

11 *) Ss Vs.० B D Ms.० साम; Ts Gs.० क्षात्राणि; Gs.

गच्छेता; Gs.० ते त दि — *) Ss नगरे; Gs.० उत्सवे
— *) Ds Ds.० 'णा सानुयात्राश्च'; Cd Nilp as in text.

— *) Ts Gs.० यथा दिवि; Gs.० यथा दिव; Gs.० सुरा दिवि

७ *) M (except Ms) अथ (for च) — *) Ts G
नटे (Gs.० अटे, Gs.० नटे; Gs.० नटे) अथ विरोधत — Ss
(1447) om 9th — *) Gs.० संप्रदृश्य Bs.० यथाकाल

10 *) Gs.० विहृत्य मा — *) Gs.० M अथाप्य च प'
Ts Gs.० १-० मुद परा (by transp) Gs.० वारणावतमेव च
— *) Ss Ks Ts इदं दि; Ss Ts G इदं (Gs पुनर्व)
Some S MSB इति. — *) Gs.० सुखेन Gs.० (by
corr) दिव्यत — After 10, T G ins.

1448* निवसत्य च तत्रैव सरक्षणपरायणा ।

पैरक्षय्य दि तत्रैव भविष्यति परतया ।

[(L 1) Gs.० 'पुरेक्षणपरा' — (L 2) Gs.० 'बलत्र'
(for तत्रैव)]

— Ts Gs.० cont

1449* नगर पुनरेवेदमुपयास्य पाण्डवाः ।

[Gs.० 'यास्य नि पाण्डव]

11 B-fo 11, M ins 'दिदृ' — *) Ks.० अथ क्षात्रा;
Ks.० Ss Vs Bs.० ० Da Ds.० Da अनुपुष्य; Ks Ts
Gs.० ० Ms.० अथपुष्य; Ss.० अनुपुष्यो; Ds.० अथ पुष्य; Gs.० अथ
पुष्य; Gs.० अनुपुष्य; Ms.०-० अनुपुष्य — *) Ss Ks Ss Vs
Bs.० Ds Ts Gs.० 'क्ष महायाय; M 'क्ष (Ms.० 'क्ष) महायाय
— *) Bs.० Gs.० 'याय ह'

12 *) Ks.० महापुष्य; Ss.० B D (except Ds) Ts M
क्षतामेव; Vs.० 'याय; G (except Gs.०) 'साम — *) Ts
Gs.० 'याय ह च तथा श्रेष्ठा — *) Ms.० श्रेष्ठा (Ms.
सो) महापुष्य Bs.० Ds.० Ds.० (Dai च) क्षतामेव (for 'क्षतामेव').

13 After 15*, Ks Ss Vs B D (except Ds) Ts ins
1449* भूरिभयतमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दानमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
 रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
 सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
 प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
 आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।

प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
 स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
 ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुधरा ।

O 1. 5717
B. 1. 144. 8
K. 1. 150. 4

मान्यान्मान्यान्मात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।

पुरोहितांश्च पौरांश्च

After 13^{ab}, T G (except Gs. 6) ins

1451* सर्वमाचरुपस्पृष्टा (sic) विदुरस्य च योषित ।

— *) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्) Ks विद्वान्; N1 V1 B D
 (except D1 4) दीन, T2 G (except Gs. 6) वाक्यं
 — *) T2 G (except Gs. 6) उवाच वदतां वर

14 Before 14, Ms-s ins युधिष्ठिर — *) G4
 गमिष्यामो (for जना) — G4 om 14^{ab} — *) Gs
 सगणैस् Ko-s N1 V1 B D T1 G1 2 तत्र (for तात)
 N1 B D T1 यास्यामो T2 Gs 6 सगणास्तु गमिष्यामो

15 *) Cf. 16°. G2 4 Ms. 5 'वदना' — *) K1 G4
 पुण्यावाचो D2 विवक्ष्य, Ds विमुच्य — G1 om 15°-
 17° — *) K (except K1) नदितान्, N1 5 वदि; N1 B
 D (except Ds 2) T1 वृहि — *) M पापान् Ks वै
 प्रवेक्ष्यति, N1 5 V1 B1. sm 5 6 Da D4 वै प्रस (Bsm Da
 'स; D4 'श) क्ष्यति; N1 Dn Ds T G (G1 om) († Cd)
 प्रसहिष्यते; Ds वै भविष्यति, M वै प्रय (Ms 5 'च) क्ष्य

16 G1 om 16 (of v 1 15) Before 16, Ś1 K T2
 Gs. 5 6 Ms 5 ins वैशं — *) B1 5 T2 G2 5 6 M (except
 Ms) च (for तु) — *) K4 'ण सर्वश — *) Cf. 15°. Ś1
 K1 2 4 N1 'मनसो — *) Ś1 K N1 V1 Ds तेभ्य (Ks
 अभ्य) नदत, N1 तेभ्यरक्षत; N1 B Da Dn D1 2 4 T1
 तेन्व, T2 Gs. 6 ते व्य; Gs ते ह्य

17 G1 om 17 (of v 1 15) — *) Ks सर्वदा
 — *) N1 V1 मा वचो, N1 मा च मो, T2 Gs 4 6
 मावो (T2 Gs 'ते) च; G2 4 न च वो. — *) N1.2 V1 B1

Dn D1 T1 सर्वश T2 Gs 6 'नन्दनान्

18 *) T2 G ते तथा (Gs 'दा) नदिता (Gs 6 वर्धिता)
 वृद्धै, M तत स्वस्त्ययनादीनि — *) N1 5 B Da2 Dn
 D1 2 4 (before corr) 'लमाय, Ds 'लोमाय Dn पार्थिवाः.
 — *) Ks Ds Ms-s कार्याणि सर्वाणि (by transp) For
 it, Ks subst 15° — *) T2 Gs 4 5 गमनाय मति द्युः

Colophon Major parvan T2 G M संभव (for
 आदि) — Sub-parvan N1.2 V1 B1 Dn1 n2 Ds
 जतुगृह, B1.5 Da जातुप; T1 संभव — Adhy name Ś1
 Ko-2 4 N1 V1 Ds वारणावतयात्रा (N1 'वतगमनं), Ks
 Ms-s पाण्डवागमन, T2 G1 4 युधिष्ठिरगमनोत्साह (T2
 'नोत्साहनं); Ms पाण्डवगह (?) म) नप्रोत्साहन — Adhy no
 (figures, words or both) B1 140, B2 136, Dns
 142, Dsm 145, T1 138, T2 G1 5 6 89, G2 90, G3 4
 M 88 — S'loka no Dn 19, Ms 18 — Aggregate
 s'loka no Dns 5720

132

1 Ś1 K1.5 Ds B om उवाच — *) D2 यातेषु (for
 राजा तु) T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु — *) N1 B D (except
 Ds) T1 पाण्डुपुत्रेषु भारत — *) N1 B1.5 Dn D1.2
 अगच्छत्स (B1 'स्तु), B2 6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम).
 — After 1, T G ins

1452* तत सुयलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
 दाहने सहपुत्राया कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
 मग्नयित्वा स तै सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रज ।

C. L. 1717
H. L. 1844
M. L. 1844

यथेय मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हमि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वामिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संघाय मन्त्रेय यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष ताव मन्त्रं च मपत्तांश्च ममोद्धर ।
निष्ठणेनाभ्युपायेन यद्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शामनात् ॥ ६
स त्वं राममयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमर्धेय यथा यामि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृह परमसंश्रुतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शृणमर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।

आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सर्वलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिका मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुल्येषु दापयेः ॥ १०
शृणान्वंशं घृतं दारु यश्चाणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेशमनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेशमन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृजनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) Gs गमने; G^o दहने — (L. 3) T G^o दुष्टात्मा; G^o दुर्मत्वा]

2 *) Here and below (uniformly) Śi K₁ प्ररोचन (for पुरोचन) K₂ दक्षीय पैकले; K₃ श्वातीय एकले; D₂ पर्वतमुधीय; G₁ s पृक्षाति शा(G₂ शा)नाय; M पृक्षात नानाय M (except M₂) पुरुषपंथ

3 Before 3, K₂ in^o पैदा, S (except T₁ M₂) दुष्टोचन — *) G₂ मर्धे — *) K (except K₁) Śi T₂ G₂ s (G₂ न)धेय; M (except M₂) यथेया V₁ मम भद्र मे; G₂ s^o अति(G₂ 'य'जा ताव — *) Śi मां, T₂ G₂ s^o नद् (for नो) V₂ तथा तव न मंशय; G₂ s तथा (G₂ शा)य द्रष्टुमर्दमि

4 *) T₂ G (except G₂ s) 'द्वयो ये — *) K₂ Śi D₂ D₂ T G निशामिक(T₂ G₂ s 'त)तरसु; C₁ as in text I₁ तदा, B (except D₁) D₂ D₂ s तथा — *) G₂ s महायो मेमि, G₂ सहायार्थ

5 *) K₂ मय मे, T₂ G (except G₂) मयार्थ — *) F₁ s समुद्धर, T₂ G₂ s ततो — *) G₂ s दापो यस्यानि तान्मु

6-7 Śi K₁ (1 apl) om 6-7

8 *) K₂ D₂ s G₂ s M 'ममता; T₂ G₂ s 'ममिता — *) Śi D₂ D₂ नमरोपायम् D₂ श्वाय्य (for श्वाश्रित्य) — *) G₂ s महाधनम्, C₁ as in text

9 *) Śi स ह्येषामिति; K₂ 'याति च Me-s मधीय Śi T (शा)यादय (') 'लोपय' नृदये(G₂ पुंसे)तु — *) M (except M₂) द्रव्याणि Śi F (except K₂) D₂ दारु (') 'वेय; K₂ 'य' Śi B D₂ D₂ D₂ s T₂

तानि तत्र प्रदा^o — After 9, T G ins

1453* यन्त्रेण च समिध मधुच्छिद्येन चैव हि ।

[G₂ विद्याजुनेय; G₂ s देरंष्टेन G₂ s 'च्छिद्यानि]

10 *) Śi K₁ चाप्यनल्पेन (for च सते^o) Śi V₁ B D (except D₂) T₂ सर्पिर्माल्यमाश्रित्य — *) T₂ G₂ s नक्षेयित्वा K₂ D₂ s त; Śi य, D₂ M₂ s तु, G₂ s^o M₂ s च; Me-s ये (for त्व) — *) B₁ (m as in text) s कुल्ये प्रदापय B₂ s D (except D₂) T G दापय

11 *) K₂ s 'न्यदान्, K₂ दणयदान्, Śi दण यमं (sic) K₂ यथा दणामृत दारु (sup in चोपद्रु देयदारु), Śi B D दण सैल घृत चैव (D₂ मणा यदान्मृतदा^o), Śi दश यथा घृत दा^o; V₂ दणमर्जरसादीनि (= 0*), T₂ G₂ s Me-s दणमशष्ट दा^o; T₂ G₂ s दणान्मर्जरमाश्रितान्; M₂ s यदां च कटफ दा^o — *) T₂ G₂ s शृणाणि (for यप्ता) Śi B D (except D₂) ननुदास्मि चैव ह (B₁ s D₂ D₂ s हि) — *) T₂ G₂ s सयंश्च G₂ s^o वेदमात्मस्य सयंश्च — *) D₂ D₂ D₂ प्रक्षिपेथा; G₂ 'वेशय; G₂ 'क्षेपय; G₂ 'पथेत; Me-s हि

12 *) M हि (for च) G₂ s^o तान्; G₂ मां (for त्वां) Śi V₁ B D (except D₂) T₂ यथा च तत्र परदेरत् — *) Śi D₂ G₂ 'यमयि G₂ तान्मुद्धर; M₂ सान्मुया — *) Śi V₂ B D (except D₂) T G अति (for इति) Śi V₁ B D G₂ अति; T₂ G₂ s न (for च)

13 *) B₁ श्रित (m as in text), G₂ s घृत K₂ तज्जित (for मय) — *) K₂ F₁ s D₂ D₂ s M₂ माया T₂ G₂ s त्व (for तान्) Śi 'माश्रितान्; K₂ 'मोजितान् D₂ शृणाव्यपरमार्चिता (sic) — *) K₂ T₂ G₂ s^o M₂ s^o

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
 ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्जयानानकुतोभयान् ।
 अयिस्ततस्त्वया देवो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
 दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
 ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७

तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
 प्रायाद्रासमयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८
 स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
 यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
 आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
 एवं सर्वान्कुरुवृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

C. 1 5738
B. 1. 145. 8
K. 1 157 8

पाण्डवांश्चैव N̄ V₁ B D (except D₅) T₁ G₂ s s M₅
 वासयेथाः पाण्डवेयान् (B₁ s s D₅ M₅ पाण्डवांश्च) — ^a) T₂
 G₁ s s 'दूणां; G₂ s s 'जनान्, M₅-s 'जना.

14 ^a) B D (except D₅) T₁ आसनानि च दिव्यानि
 — ^b) K₀ G₁ s s M विविधानि च — ^d) N̄₂ B D
 (except D₅) T₁ वै (for मे) T₂ G₁ s s तुल्येत्पिता मम,
 G₂ s s तुल्येच्च मे पिता

15 ^a) B₅ D₂ तथा, G₀ ततो (for यथा) K₀ D₅
 रमेयुर् K₁ corrupt T₁ G₁ s s M विस्मया; G₂ s s
 'श्वसा — ^d) K₅ B₁ G₅ कालविषं G₂ त्वया पठित-
 मानिना Cd cites पर्यय (as in text)

16 ^a) K₅ N̄₂ B₁ s s D_n D₁ s T G₁ च (for तु) B₅
 सास्तु ज्ञात्वा, D_n तांज्ञात्वा तु; D₁ तांस्तथा तु M₅ तान्कुत्वा
 तु G₂ s s ज्ञात्वा परमवि — ^b) G₂ s नितरामकु; M
 छलस्त्वमकु — ^d) K₀ N̄₂ D₅ G₂ M तत्र त्वया (M₁
 तदा); K₅ N̄₁ s V₁ B D_n D_n D₁ s s त्वया ततो (by
 transp), K₅ ततस्तदा, G₂ तत्र तथा, G₀ तस्य त्वया T₂
 G₁ s s वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशन

17 D₁ reads 17-18^{ab} after 19 — ^a) D_n D₁ s T₁
 दह्यमाने; G₀ दग्धानेह — ^b) B₅ D_n दग्धा इति जना
 विदु, T₂ G (except G₁ s) दाहिता पाण्डवा इति — ^c) N̄₂
 V₁ B D (except D₅) T₁ न गह्येयुरसान्वै (B₁ s s D_n
 D₂ s 'साक) — ^d) G₂ s केचन; M किंचन (for कर्हि)

18 For D₁ of v 1 17 Before 18, s (except T₁
 G₂ s) ins वैश — ^a) K₀ s N̄₁ s V₁ B D T₁ स (D₂
 त; D₅ तत् as in text) — For 18^d, N̄ V₁ B D
 T₁ subst 7^b

19 ^a) N̄₁ s V₁ B (except B₅) D_n D₁ s T G₁ s

त्वरित — ^a) K₅ स्वय चक्रे; T₂ G₁ s s चक्रे सर्वे (by
 transp), G₂ s s तथा चक्रे — After 19, D₁ reads
 17-18^{ab}, while T₂ G (except G₁) ins

1454* यथाज्ञप्त नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।

युपा तु पाण्डवेयानां गृह रौद्रमकारयत् ।

Colophon. Major parvan T₂ G M समव (for
 आदि) — Sub-parvan N̄₁ s V₁ D_n n₂ जतुगृह, B
 D_n जातुप, T₁ समव — Adhy name S₁ K₁ s D₅
 वारणावतयात्रा, K₀ s वारणावतयात्राया पुरोचनगमन, K₅
 जतुगृहनिर्माणं, N̄₁ s V₁ पुरोचनोपदेश, N̄₂ D₂ s जतु(D₂
 जातुप)गृहकल्पना (D₂ 'न); B₅ गृहकल्पन; M₅ पुरोचन-
 प्रेषण, M₅ जातुप — Adhy no (figures, words or
 both) B₁ 141, D_n 143, D₁m 146, T₁ 139, T₂
 G₁ s s 90, G₂ 91, G₂ s M 89 — S'loka no D_n
 M₅ 19 — Aggregate s'loka no D_n 5739

133

1 S₁ K₀ s s D₂ s om उवाच — ^a) K₀ s D₅
 तथेत्युक्त्वा, N̄ V₁ B₅ D_n G₁ s s (before corr.) M₅
 'न्युक्त्वा; D₁ s s G₂ s (by corr) 'न्युक्तान् — ^c) K₁ s
 आरोहमाण (K₁ 'न), S प्रयासमाना (G₂ s 'स्यतस्तु)

2 ^a) K₅ अय, G₂ s s तु (for च) — ^b) K₅ तथा
 द्रोणस्य भारत — ^d) G₀ वीरस्यापि (for विदु) N̄₁ s
 V₁ B D (except D₅) T₁ कृपस्य विदुरस्य च

3 ^a) M (except M₅) सर्वानपि कु K₀-s N̄₁ V₁
 गुरुन् B₅ सर्वे (for वृद्धान्) — ^b) T₂ G₁ s s M₅ च
 पाण्डवा; G₂ s धृतव्रता (G₂ 'तान्), M₅ s-3 तु पाण्डवा.

६१५५५

समालिङ्ग समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
 सर्वा मावस्तयाष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
 विदुश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
 पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्षिताः ॥ ५
 तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
 शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
 विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसाष्टतः ।
 धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
 न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
 मीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कान्तेयो वा धनंजयः ।

कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
 तद्वाज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
 अधर्ममखिलं किं नु मीमोऽयमनुमन्यते ।
 विवाहसमानानस्थाने कान्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
 पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
 विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
 स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
 राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
 वयमेतद्मृष्यन्तः सर्व एव पुरोचमात् ।
 गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
 तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्षितः ।

— *) Dn Ds Ts 'नान्ये; Ts Gs : समान्यापि, M समान्यापि
 Gs-4 : समान्यापि परिषय्य

4 *) Ss तथा दृष्ट्वा; Ks सुमूर्धन्य; Ss तथादृष्ट्वा; Ss
 सताष्ट्वा Ks माए सर्वा उपरदृष्ट्वा; Ss सर्वाभि उपरदृष्ट्वा,
 Vs गुग्गुलुमप्रविष्या च; Ts Gs : : M आष्ट्वा मातर
 सर्वा; Gs : सर्वाग्न्यान्वदा (Gs 'धा') दृष्ट्वा — After 4*,
 S (except Ts Gs) ins

1455*

वयार्हममिसौजय ।

लोपन्त पाण्डवा सर्वे

[(L 2) M वृषण (for पाण्ड').]

— *) Ts Gs : : M वृष्यताया प्र; Gs : वयार्हममि
 सौजय (= line 1 of 1455*) — *) Gs : M चापि (for
 चैव) Ss K सर्वाणा प्रवृत्तीक्षय; Ds गुग्गुलुमप्रविष्या च;
 Ts Gs : सर्वाश्च प्रवृत्तीक्षय; Gs : प्रवृत्तीरवि सर्वाश्च
 — *) -1 151 15*

5 *) Ks Ss S (except Ts) तु (for च) Ks
 रथागारह्य प्रपद्यु — *) Ts मुनिपुंगवा — *) S (except
 Ts Gs) पुरुषा सर्वे — *) Dn अन्वियु, Ds (by corr)
 अन्वियु; Ds यन्मनु; Ts G (except Gs) दान्वयु
 Some N MSS 'वर्षिता

6 *) Ks वैचित्र्य (by transp), Gs : M (except
 Ms) तत्र के. Gs : वदति सा — *) Ts G (except
 Gs) मातरा (for माता) B Da Ds : पौरजापदा तत्रा
 — Gs : cm G-7* — *) Ss B D (except Ds) Ts
 दीनाम्बुदा पौदमुताम् — *) Ks Gs : : पुरुषर्षभ (Ks
 'मा') Ss B D (except Ds) Ts भृशदुःखिता..

7 Gs : cm 7* (cf v 1 6) — *) Ks वदति
 मृष्य. — *) Ss Ks Ds सर्वदा Ss B D (except Ds) Ts

स सुमदधी — *) Ks Ts Gs : 'राष्ट्रस्तु; Gs 'राष्ट्रस्तु Ss
 B D (except Ds) Ts वौरस्यो (Da 'वो) एतराष्ट्रस्तु (Ss
 Bs 'द्य); Gs : 'राष्ट्रो महीपालो — *) Bs Da Ds तु (for
 च) Gs : न धर्ममनुप

8 *) Ks पापमपाप्मातो — *) Gs : मीमोपि — *)
 Ss B D (except Ds) Ts Ms महामागौ

9 *) Ss Vs B (except Bs) D (except Ds) Ts
 तान्; Ts Gs : : M यत्; Gs माए (for तत्) Ss Vs B
 (except Bs) D (except Ds) Ts प्राप्तान् — *) -11*
 Ss K Ds Gs : मृष्यति; Gs : : प्रयाधते — *) Ts G M
 'मं (Gs M 'मं) रिपुह' Ss Ks किं न; Ks : -1 Ns Vs Ds
 किं तु; Gs क्षतु Ss B Da Dn Ds : : Ts अधर्ष (Da
 'मं) मिदमलत — *) Ss एतराष्ट्र; Ss B D (except Ds)
 Ts वय भीष्मो Ss Ks : Vs अनुपश्यति; Ks तपवृष्यते;
 Ks नानुपश्यति; Ss Ds इति मन्यते; Gs : अनुपश्यते
 — *) Bs एतान्यो (for अग्नान्यो) — *) Ss Vs Bs : : D
 (except Ds) नगरे योभि (Bs 'तु; Bs 'य) मन्यते; Bs
 नगरे पारणायते

10 *) Gs मगोग्गाय — *) Gs तदा (for पुरा) Ds
 वभूय तनु य पुरा — *) Gs : वैचित्र'.

11 *) Ts तस्मिन्; Gs : Ms तस्मिन्; Ms तस्मिन्दि
 (for स तस्मिन्) — *) Ss Vs B (except Ds) D
 (except Da) देवभाय; Gs as in text — *) Ks इमान्
 होमाद् — *) -9* K (except Ks) Dn मृष्यति

12 *) Ts Gs : : M वयमेताम् Ss त्रियप्यत; B D
 (except Ds) Ts अत्रिप्यत Gs : ते वय सर्वमेतेषु
 — *) Gs : : लक्षया ह्यनु (Gs सर्व लक्षया) पुरोत्तम
 — *) Gs : : दासादाय न — *) Ss Vs B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
 अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
 भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
 यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जगुर्नगरमेव हि ॥ १७
 पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
 प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
 विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
 अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
 यो वेत्ति न तमाप्नन्ति प्रतिघातविदं द्विपः ॥ १९
 कक्षमः शिशिरमथ महाकक्षे विलौकसः ।

C. 1 5750
B 1 143. 73
K 1 157 22

Ds) T Gs 4 गता, Ns राजा (for याति)
 13 K1 s (hapl) om 13 — *) S1 Ko 2 4 N1 s V1
 Ds 'वदत पौरान्; T2 'वादनपरान्, G4 'वादिन सर्वान्
 — *) D4 दुःखितो; Gs दुःखार्तान् D4 Gs 2 5 शोक(D4
 दुःख)कशितान् Some N MSS 'कर्षित — *) N2 B D
 (except Ds) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा — *) Ns Ds G1
 'धर्मपुत्रो; T2 G4 s तत्र यान्वै

14 *) Gs 2 5 अस्माभि (for तत्कार्यं) — *) Gs 2 5
 कर्तव्यमिति Bs नो ध्रुव.

15 *) Da चरत सुहृ. — K4 (hapl) om 15^b-16^a
 — *) S1 K1 तस्मात्कृत्वा — *) N1 s V1 ins च after
 आशीर्भि (of 17) Ks अभिनन्द्यैतान् N2 B D (except
 Ds) T1 प्रतिनद्य तथाशीर्भिर् — Ks (hapl.) om 15^a-
 17^a — *) Ko 2 N1 T2 G1 4 M (except Ms) 'गृहान्

16 Ks om 16, K4 om 16^a (of. v. 1 15) — *) N1
 हति मन्यते, D1 G1 4 M उपपद्यते — *) T G1 s-3 तथा
 K4 Gs-3 करिष्यत N2 V1 B D (except Ds) T1 अस्माक
 (for मम)

17 Ks om 17^{ab} (of. v. 1 15) — Before 17, T2
 Gs ins वैश — For 17, Ds repeats 15 (v. 1 यतो
 गृहान्) — *) S1 Ko-3 तथेति च (Ko ते), N1 Ms-3
 तत्तथेति N2 B D (for Ds see above) T1 एवमुक्तास्तत
 (N2 B1 'दा) पौरा — *) S1 N2 B D (for Ds see
 above) T1 चापि, K1 चाभि; K2 N1 s Ms चैतान्, K4
 चैपा; V1 चैन — *) = (var) 15^a After आशीर्भि, N
 V1 B D (for Ds see above) T G (except G1 2) ins
 च Ko 2 4 N V1 B D (for Ds see above) T G
 (except Gs) एतान् — *) M ययुर्नगर

18 *) S1 D4 अय, Ko N V1 B Dn D1 2 s T1 G1
 Ms वि; Da T2 Gs-3 Ms-3 च (for तु) — *) K1 आह्वय,
 Ds वाधव (for बोधयन्) S1 Ko-3 N1 s V1 पाठव (N1
 'व) ज्येष्ठ Gs 2 5 अनु(Gs 'न्व)गच्छत्स कैतेय बोधयश्चेदम्

ब्रवीत् — Before 18^a, T2 G1 2 4 6 Ms-3 ins विदुर
 — *) D2 प्राज्ञ, M राजा (Ms राजा, Ms inf in प्राज्ञा);
 Cd प्राज्ञ (as in text) S1 प्राप्य प्र', Ks प्राज्ञफलापेक्ष', K1
 पापप्र', K2 Ds प्रज्ञाप्र', Ks 4 N V1 Bs 3 Dn s Ds 4
 (by corr) Ms. c-3 प्राज्ञप्र', Bs च विप्र', Dn1 T Ms Arjp
 प्राज्ञ प्र', G1 4 प्रज्ञाफल प्रज्ञ; Gs 5 कुशलवृत्तश्च, Gs
 प्रज्ञाफल प्रज्ञा, Gs प्राज्ञ फलेवज्ञ (for प्राज्ञ प्र') — *) N2
 Bs 6 Da 'तत्त्ववित्, Ns B1 s Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वच;
 D2 4 सुप्रलापमिदं वच, Ds सर्वधर्मा', T1 धर्मकार्यार्थदर्शन,
 T2 G1 5 'दर्शन; Gs 'दर्शितान्, G4 'दर्शित — After
 18, B1 ins

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञ सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।
 while Dn ins

1457* प्राज्ञ प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञ वचोऽब्रवीत् । (!)
 — K4 N V1 B Da D1 2 4 T1 ins after 18 (B1, after
 1456*) Dn, after 1457*

1458* यो जानाति परप्राज्ञ नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।

[Bs 'शास्त्रार्थदर्शिनी, Ds स नर सुखमेधते]
 With reference to some line of his text (probably,
 1458*) Nil observes क्कञ्जोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते। क्क

19 *) G1 4 विज्ञान (for 'ज्ञाय) N2 s V1 B1 m Dn
 D1 s T1 इह, B1 G1 4 तु, B2 6 Da Ds च, Bs तत्, Ds त,
 Ms-3 एतत् (for इह) — *) Bs निस्तरेत स — *) T1
 G4 निर्मित शस्त्र; Cd as in text — *) K1 2 (both
 before corr) Da3 'कीर्तन, Ks Ds S 'कृतन; N1 Cd
 'वर्तन — *) V1 यो वेद S1 Ks N V1 B D (except
 Ds) न तु त (S1 तथा, Ks हि त) प्रति S ये विदति (Gs
 पतति, Ms 5 वदति) न तान् प्रति (Gs 5 Ms-3 हति)
 — *) S1 K1 'घातविदो; V1 'घातकृत, Bs Ds Ms-3
 'घातमिद; Ms 'घातमिम (inf in 'विदो), Arjp प्रतिकार'
 T2 G प्रतिघातविद(G4 'धि)स्त्रया (Gs 'दा)

20 *) S 'ह शिशिर(G1 च शिरो)ह च — *) T G1 s

समाहितः समानांश्च चान्नेथाप्यमिवादितः ॥ ३
 मर्वा मावन्त्याष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 मर्वाः प्रकृत्यथैव प्रययुर्वाणायतम् ॥ ४
 विदुश्च महाप्राञ्जलान्ये बुरुपुंगवाः ।
 पौराण्यं पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोचकश्चिताः ॥ ५
 तत्र केचिद्ब्रुवन्ति न ब्राह्मणा निर्भयान्मदा ।
 शोचमानाः पाण्डुपुत्राननीव भरतर्षभ ॥ ६
 विषम पश्यते राजा मर्वाया तमसाष्टतः ।
 धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
 न हि पापमपापान्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
 भीमो वा बलिना श्रेष्ठः यान्तेयो वा घनंजयः ।

कृत एव महाप्राज्ञो भाद्रीपुत्रो करिष्यतः ॥ ८
 तद्वाज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
 अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽप्यमनुमन्यते ।
 विनास्वमानानस्थाने कान्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
 पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
 विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
 स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
 राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
 वयमेतदमुष्यन्तः सर्व एव पुरोचमात् ।
 गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
 तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकश्चितः ।

— *) Da Ds Ts 'कान्ते', Ts Gs 'समानांश्च', M 'समानांश्च'
 Gs 'समानांश्च' परिपश्य

८ *) '६' मर्वा कृत्वा; Ks सुमृष्यते; Ss मर्वाकृत्वा; Ss
 मर्वाकृत्वा Ks मर्वा मर्वा उपपद्यते; Ss मर्वाभि उपपद्यते;
 Vs सुमृष्यतेमर्वाया च; Ts Gs '६' M आष्ट्वा मातर
 मर्वा; Gs 'मर्वा'मर्वाया(Gs 'या')कृत्वा — After 4*,
 1 (except Ts Gs) int

1455*

पराहर्ममिलौजय ।

लोप्यन् पाण्डवा मर्वा

[(Ts 2) M कृत्वा (for पाण्ड)]

— *) Ts Gs '६' M सुमृष्यते म ; Gs 'मर्वा'मर्वा
 मर्वा (—line 1 of 1455*) — *) Gs 'M' पाति (for
 कृत्वा) '६' Ks मर्वाया मर्वाभि उपपद्यते; Vs सुमृष्यतेमर्वाया च;
 Ts Gs 'मर्वा'मर्वाभि उपपद्यते; Gs 'मर्वा'मर्वाभि उपपद्यते
 — *) = 1 151 154

९ *) Ts Ss 9 (except Ts) तु (for च) Ks
 तदा एव मर्वा — *) Ts सुमृष्यते — *) 9 (except
 Ts Gs) तु मर्वा मर्वा — *) Dr सति तु; Ds (by corr)
 सति तु; Ds सति तु; Ts Gs (except Gs) सति तु
 Ss '६' M '६' मर्वा

१० *) Ts केचिद्ब्रुवन्ति (for त्रुवन्ति), Gs 'M' (except
 M) मर्वा '६' Gs 'मर्वा'मर्वा — *) Ts Gs (except
 Gs) मर्वा (for मर्वा) — *) Ds Ds '६' मर्वा (for मर्वा)
 — *) Gs '६' (for '६') — *) Ts 'D' (except Ds) Ts
 मर्वा (for मर्वा) — *) Ts Gs '६' मर्वा (for मर्वा)
 'म' १; Ss B D (except Ds) Ts मर्वा (for मर्वा)

११ *) Gs '६' (for '६') — *) Ks मर्वा (for मर्वा)
 मर्वा — *) Ts '६' (for '६') — *) Ss B D (except Ds) Ts

म सुमृष्यते — *) Ks Ts Gs '६' मर्वा (for मर्वा) Ss
 B D (except Ds) Ts मर्वा (for मर्वा) (Da 'मर्वा') एतदाष्ट्वा (Ss
 Bs 'मर्वा'), Gs '६' मर्वा मर्वा — *) Bs Da Ds तु (for
 च) Gs '६' न धर्ममनुव

९ *) Ks पापमपापान्मा — *) Gs '६' मर्वा (for मर्वा) — *)
 Ss B D (except Ds) Ts Ms महाप्राज्ञो.

१० *) Ss Vs B (except Bs) D (except Ds) Ts
 तान्, Ts Gs '६' M मर्वा; Gs मर्वा (for मर्वा) Ss Vs B
 (except Bs) D (except Ds) Ts मर्वा — *) = 114
 Ss K Ds Gs न मृष्यते, Gs '६' मर्वा (for मर्वा) — *) Ts Gs M
 'म' (Gs 'M' 'म') विपुल Ss Ks विपुल; Ks '६' Ss Vs Ds
 विपुल; Gs '६' Ss B Da Ds Ds '६' Ts मर्वा (Da
 'म') विपुल — *) Ss '६' मर्वा; Ss B D (except Ds)
 Ts मर्वा मर्वा Ss Ks '६' Ss मर्वा मर्वा; Ks मर्वा मर्वा;
 Ks मर्वा मर्वा; Ss Ds मर्वा मर्वा; Gs '६' मर्वा मर्वा
 — *) Ts मर्वा (for मर्वा) — *) Ss Vs Bs '६' D
 (except Ds) मर्वा मर्वा (Bs 'मर्वा'; Bs 'म') मर्वा; Bs
 मर्वा मर्वा

१० *) Gs मर्वा मर्वा — *) Gs मर्वा (for मर्वा) Ds
 मर्वा मर्वा मर्वा — *) Gs '६' मर्वा.

११ *) Ts मर्वा मर्वा; Gs '६' Ms मर्वा मर्वा; Ms मर्वा मर्वा
 (for मर्वा मर्वा) — *) Ss Vs B (except Bs) D
 (except Ds) मर्वा मर्वा; Gs '६' in text — *) Ks मर्वा
 मर्वा — *) = 9 'J' (except Ks) Ds मर्वा मर्वा

१२ *) Ts Gs '६' M मर्वा मर्वा Ss विपुल; B D
 (except Ds) Ts मर्वा मर्वा Gs '६' मर्वा मर्वा मर्वा
 — *) Gs '६' मर्वा मर्वा मर्वा (Gs '६' मर्वा मर्वा) मर्वा मर्वा
 — *) Gs '६' मर्वा मर्वा मर्वा — *) Ss Vs B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
 अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
 भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
 यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जगुर्नगरमेव हि ॥ १७
 पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
 प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
 विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
 अलोहं निश्चितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
 यो वेत्ति न तमाप्नन्ति प्रतिघातविदं द्विपः ॥ १९
 कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः ।

C. 1 5756
B. 1 145, 23
K. 1 157 22

Ds) T Gs 4 गता, Ns राजा (for याति)
 13 Ks 1 (hapl) om. 13 — a) S1 Ko 2 4 N1 3 V1
 Ds 'वदत पौरान्, T2 'वादनपरान्, G4 'वादिन सर्वान्
 — b) D4 दुःखितो; Gs दुःखार्तान् D4 Gs 2 3 शोक(D4
 दुःख)कशितान् Some N MSS 'कपित — c) Ns B D
 (except Ds) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा — d) Ns Ds G1
 धर्मपुत्रो; T2 Gs 2 तत्र यान्वै

14 a) Gs 2 3 अस्माभि (for तत्कार्यं) — d) Gs 2 3
 कर्तव्यमिति Bs नो ध्रुव.

15 a) Da चरत सुहृ — Ks (hapl) om 15^b-16^a
 — b) S1 K1 तस्मात्कृत्वा — c) N1 3 V1 ins च after
 आशीर्भि (of 17) Ks अभिनन्द्यान् Ns B D (except
 Ds) T1 प्रतिनद्य तथाशीर्भिर् — Ks (hapl.) om 15^a-
 17^a — d) Ko 2 N1 T2 G1 4 M (except Ms) 'गृहान्

16 Ks om 16, Ks om 16^a (of v 1 15) — b) N1
 इति मन्यते, D1 G1 4 M उपपद्यते — c) T G1 2 3 तथा
 Ks Gs 2 करिष्यत Ns V1 B D (except Ds) T1 अस्माक
 (for मम)

17 Ks om 17^{ab} (of v 1 15) — Before 17, T2
 Gs ins वैश — For 17, Ds repeats 15 (v 1 यतो
 गृहान्) — a) S1 Ko 2 3 तथेति च (Ko ते), N1 Ms 2
 तत्तथेति Ns B D (for Ds see above) T1 एवमुक्तास्तत
 (Ns B1 'दा) पौरा — b) S1 Ns B D (for Ds see
 above) T1 चापि; K1 चाभि; Ks N1 3 Ms चैतान्; K4
 चैपां, V1 चैन — c) = (var) 15^a After आशीर्भि, Ns
 V1 B D (for Ds see above) T G (except G1 2) ins
 च Ko 2 4 Ns V1 B D (for Ds see above) T G
 (except Gs) एतान् — d) M ययुर्नगर

18 a) S1 Ds अय, Ko Ns V1 B Dn D1 2 3 T1 G1
 Ms वि, Da T2 Gs 2 3 Ms 2 3 च (for तु) — d) K1 आह्वय,
 Ds बाधव (for बोधयन्) S1 Ko 2 3 N1 3 V1 पाण्डव (N1
 'व-) ज्येष्ठ Gs 2 3 अनु (G1 'न्व) गच्छत्स कौन्तेय बोधयश्चेदम

ब्रवीत् — Before 18^a, T2 G1 2 4 5 Ms 2 3 ins विदुर
 — c) Ds प्राज्ञ, M राजा (Ms राज्ञा, Ms inf lsn प्राज्ञा);
 Cd प्राज्ञ. (as in text) S1 प्राप्य प्र; Ko प्राज्ञफलापेक्ष, K1
 पापप्र, Ks Ds प्रज्ञाप्र, Ks 4 Ns V1 Bs Dn 2 ns Ds 4
 (by corr) Ms 2 3 प्राज्ञप्र, Bs च विप्र, Dn1 T Ms Arjp
 प्राज्ञ प्र, G1 4 प्रज्ञावल प्रज्ञ, Gs 2 कुशलवृत्तश्च, Gs
 प्रज्ञाफल प्रज्ञा, Gs प्राज्ञ फलेवञ्च (for प्राज्ञ प्र) — f) Ns
 Bs 6 Da 'तत्त्ववित्, Ns B1 3 Dn D1 प्रलापज्ञमिद वच,
 Ds 4 सुप्रलापमिद वच, Ds सर्वधर्मा, T1 धर्मकायोद्देशेन,
 T2 G1 2 'दर्शन; Gs 'दर्शितान्, G4 'दर्शित — After
 18, B1 ins

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।,
 while Dn ins.

1457* प्राज्ञः प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञः वचोऽब्रवीत् । (!)
 — Ks Ns V1 B Da D1 2 3 T1 ins. after 18 (B1, after
 1456*) Dn, after 1457*

1458* यो जानाति परप्राज्ञ नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।

[Bs 'शास्त्रार्थदर्शिनी, Ds स नर सुखमेधते]

With reference to some line of his text (probably,
 1458*) NIL observes श्रीअत्रोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते ।

19 a) G1 4 विज्ञान (for 'ज्ञाय) Ns 3 V1 B1m Dn
 D1 2 T1 इह, B1 G1 4 तु, B2 6 Da D4 च, Bs तद्, Ds त,
 Ms 2 एतत् (for इह) — b) Bs निस्तरेत स — c) T1
 Q4 निर्मित शस्त्र, Cd as in text — d) K1 2 (both
 before corr) Da2 'कीर्तन, Ks Ds S 'कृतन, N1 Cd
 'वर्तन — e) V1 यो वेद S1 Ks Ns V1 B D (except
 D4) न तु त (S1 तथा, Ks हित) इति S ये विदति (Gs
 पतति, Ms 2 वदति) न तान् इति (Gs 2 Ms 2 हति)
 — f) S1 K1 'घातविदो, V1 'घातकृत, Bs Ds Ms 2
 'घातमिद; Ms 'घातमिम (inf lsn 'विदो), Arjp प्रतिकार
 T2 G प्रतिघातविद (G4 'धि) स्त्रया (Gs 'दा)

20 a) S 'प्र शिशिर (G1 च शिरो) प्र च — b) T G1 2

१३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
 सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
 श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
 अमिजगुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
 ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
 कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
 तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विषमौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४

सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
 अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
 ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुर्गृहान् ।
 ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६
 नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
 अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
 जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
 तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च ।

C. 1 5776
B 1 149. 9
K 1 158. 9

28*-29* — "a) Ko ते (for वो) Ks Ds वो न विदित ;
 T1 वेदितव्यस्ते, G1 विदित कार्यं S1 Ko 2 4 Ns 'दिति
 पाण्डव (K4 'वः, Ns 'वै.), Ns V1 B D 'दिति धर्मधी (D1
 'धर्मधी पुमान्); Ms-8 'दिति सोमधीत् T2 G4.5 पथाश्च
 विदित शुद्ध' (G4 कार्यं; G5 शुद्धि) कश्चि' G2 8 8 पथाश्च
 विदित' कश्चित्स्याच्छुद्ध (G8 'द्विर्' इति चा'

29 K1 Gs om. 29^{ab} (of v 1 28) — "b) Ns B Dn
 D2 T2 G2 4 Ms (inf l'n) 8 8 8 प्राप्स्यतीति V1 स मे',
 B D T1 च मे'; G4 ममा' — "c) G1.6 मे सर्वे — "d) Ks
 Ns B D (except Ds) T G (except Gs) प्रत्युक्तो

30 S1 K1-4 D2 8 S om उवाच (Ms-8 om the
 ref) — S1 (hapl) om 30 with colophon. — "a) K1
 दशमेहनि — "b) K N V1 B D (except D1, D4 before
 corr) T1 G2 4 Ms 8 फाल्गुन' (K1 फल्गुन') K1 मे, Ds
 च, Gs तत्, Ms-8 वै (for ते)

Colophon om in S1 (of v 1 30) — *Major parvan*
 T1 G M समव' (for आदि') — *Sub-parvan* N
 V1 Bs.8 Dn D2 4 जतुगृह; B1.5 Da जातुप, T1 समव
 — *Adhy name* Ko 4 चारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रयोध'
 (K4 'ष्टिरमतिवोधन), K2 Ds G1 चारणावत (K2 1ns
 here रणे) पात्रा, Ks चारणावतप्रवेश, N1 2 V1 चारणावत
 गमन, M जतुगृहदाहे (Ms om it) विदुरयुधिष्ठिरसवाद
 — *Adhy no* (figures, words or both) B1 142,
 Dns 144, D1 147, T1 140, T2 G1 8 8 91, G2 92,
 Gs.4 M 90 — *S'loka no* Dn 34, Ms 33.
 — *Aggregate s'loka no* . Dns 5773.

134

1 S1 om the ref, K1-8 Ds S om उवाच — "a) T2
 G4 8 वस्त्राश्चैर् (for यथाशास्त्रम्) S अलंकृता B1m.8
 Da D4 यथाशास्त्रविशारदा .

2 "a) Da D4 श्रुत्वायातान्, Ms 8 अभ्यागतान्, S
 (except T1) पाण्डवेयान् — "c) T2 G 'श्रेष्ठा — "d) B1
 तान्नाजन्परया; T2 G1.4 8 सर्वे परमया.

3 "c) K1 सर्वे प्रमुदिता दृष्टा — "d) Ns B D (except
 Dns Ds) T1 परिवार्योवत'; T2 G M परिवन्नुयुधिष्ठिर.

4 "b) S1 K2 धर्मपुत्रो — "c) K1 शुशुभे, M (except
 Ms) बभौ स K1 भ्रातृसहितो — "d) Ks 'रिवापर .

5 "a) S1 ते च, Ns B Da Dn D1.2 4 T1 चैव, T2 G M
 (except Ms) तत्र (for ते तु) S1 B1 8 तु, Ns Bs 8 Dn
 D1 T1 ते (for च) Ds 'स्ते तथा पौरै — "b) K2 ताश्च
 (for पौरान्) Ns 2 V1 Bs Dn D1 4 5 T1 चानघ (Dns
 पाण्डवा) — "c) S1 K1 Da1 Ds G2 4 8 अलंकृत

6 "a) K4 N V1 B Dn D1.2 4 Gs 8 पुरीं — "b) S
 (except T1) ययुर — "d) G4 युक्ताना Ms स्वेष्टकर्मसु

7 "b) K (except K2) रथिबस् K2 (by corr) N
 V1 Dn1 n2 D1 Gs 8 8 Ms-8 तदा — "c) D4 (by corr)
 Gs 'श्रेष्ठ V1 विविशु पुरुषव्याघ्रा — "d) S1 Dns Ds T2
 Gs M 'गृहाण्यपि, Ns B Da Dn1 n2 D1 2 4 T1 'कुलान्यपि.

8 "a) Ks 'रै सर्वे — "b) G1 8 8 कौरवा, G2 पौर'.
 K Ds पुरुषर्षभा (K1 'भ), N V1 B (except B1) Da
 Dn1.2 D1.2 4 T1 G (except Gs) 'र्षभ — "c) N1 'य
 तस्मात् — "d) Ns B Dn D2 4 T1 'पुर सराः, Da
 D1 'पुरोगमा.

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।

तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यच्चैर्निराकारैर्वस्तन्यमिति रोचये ।

नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।

शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत् नः ॥ २०

नायं विभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।

तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।

कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत् सः ।

धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

C 1 5791
B 1 148 25
K 1 159. 42

*वायपुरा) (G₁ तदाह प्रतिबोधितः) — After 16, K₈ ins

1464* आग्नेय रुचिर वेदम कारितं दृश्यते शुभम् ।

while G₁ ins

1465* अस्माक भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17*, N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ ins

1466* नित्यमस्मद्विद्वेतिपा ।

पित्रा कनीयसा जेहात्

— ^a) S₁ K₁ N₁ V₁ B D G₂ बुद्धिमं (D₅ G₂ 'व'तो; M₂ बुध्यतो न, M₆-8 बुध्यामो न — ^c) K₀ D₅ शिल्पिभिः, K₈ N₁ V₁ B D₂ D₃ D₄ अनायै (B₅ D₂ 'सै') G₅ सुदृढ (for सुहृ) K₂ शूरै, K₂ B₅ D₂ मूढै, G₅ गधै — ^d) D₁ ते न दुर्योधने वशाः — A passage of 32 lines given in App I (No 84) is ins. in G₁ after 17, in T₁ G₁ after 18

18 S₁ K₁ N₁ V₁ D (except D₅) भीमसेनः S₁ K₁ S om उ. — ^a) K₁ N₁ V₁ B (except B₅) D (except D₂ D₁) M₆-8 यदीद — ^b) B₁ (m as in text) G₂ विदित K₁ मन्यते विहित (by transp) — After 18^{ab}, K₈ ins

1467* पुरोचनमिम दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— ^a) V₁ D₂ तयैव — After 18, T₁ G₁ ins. a passage given in App I (No 84), of. v 1 17

19 S₁ K₁ S om उवाच (G₁ om the ref)

— ^a) K₀ N₁ V₁ D₁ T₂ G₄ यस्मै, Cd as in text.

— ^b) S₁ K₀ अभि (for इति). G₁ कृतोऽस्मासु वृकोदर — After 19^{ab}, G₁ ins

1468* इति किं स्वयमेतावान्किमत परमापतत् ।

विचारयन्तो जाग्रन्त प्राणिमिहितकाङ्क्षिभिः ।

इहैव वस्तन्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— ^a) K₂ N₁ B D₂ D₁ T₁ अप्रमत्तैर्, N₁ नष्टैरभिः, V₁ सुष्टैरभिः, D₅ T₂ G₄-6 M तुष्टैरिव, G₁ इष्टैरिव, G₂ दुष्टैरिव, Cd as in text. — ^d) S गतिमन्या Kr दिवा गति (810), K₈ D₁ T₂ G₂ 4 5 M प्रधीमि च. (G₅ sup lin न);

K₂ T₁ G₈ ध्रुवामिव, B₁ D₅ ध्रुवामिति, B₅ पुरादित, G₁ सुखप्रदा; G₆ ध्रुवा मति — After 19, G₁ ins.

1469* इत पर ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 ^a) D₅ विदति, T₁ विद्येत G (except G₅) आकार (G₈ कारण) यदि जानीयाद् — ^b) S₁ K₁ तु, K₂ च; K₈ N₁ V₁ B D M₆-8 स, T₁ तु (for हि) — G₆ om 20^{ad} — ^c) N₁ V₁ B D T₁ क्षिप्रकारी — ^d) K₈ दहेत्स न, T₂ G (G₆ om) दहेत्स न, M₂ दहेत्स K₂ प्रसह्य विदहेत्त, M₆-8 प्रदग्धादपि हेतुत

21 ^a) S₁ K₁ Cd उपाक्रोशाद्, V₁ अनु M नैव विन्य (M₈ नैव विन्न त्यनुको — ^b) S₁ नाधर्माद्वा, K₄ G (except G₂ 5) अधर्माच्च, M अधर्मात्मा — N₁ 2 V₁ om 21^{ad} — ^c) S₁ M₂ तथापि, D₅ T₂ G₅ स तथा, G₁-4.6 तथा च B₅ 5 मूढ (for मन्द) — ^d) S₁ K (except K₄) N₁ B₅ D (except D₂) T₁ सुयोधनवशे, T₂ G M दुर्योधनमते (M₅ वशे)

22 ^a) S₁ K N₁ V₁ अपि चापीह (K₈ चात्र वि); N₁ अग्निना ह प्र; B₅ 5 D₂ 4 अथवापीह, D₂ T₁ अपि चाय प्र, G (except G₅) अपि चास्मासु — ^b) K₈ [S]स्माक, G (except G₅) कुरु (for ऽस्मासु) — K₂ om 22^{ad} — ^c) N₁ कोप कृत्वा, T₁ G (except G₅) न कुप्येत. — ^d) N₁ V₁ B D (except D₅) कोपयित स; T₂ G₅ कोपयेत्स; G₁-4.6 M कोपये (G₈ 'य') स (G₂ 'जर) — After 22^{ad}, K₈ 4 N₁ V₁ D₂ 5 S ins

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माक पितामह ।

[Cf 22^{ab} V₁ अथवा नेह K₈ 4 D₂ [S]स्मासु S तथा (T₁ मात्रा) हि (T₂ G₂ 4 5 पि; G₁ -भि) सह दग्धेषु विदुर सपि]

— ^a) V₁ B D (except D₅) कुप्येरन् K₀ 4 D₂ 4 T₁ अ (T₁ न) धर्म इति कु, T₂ G₁-6 धर्मो नेहे (G₃ न ही) ति कु, G₂ द्रोण कृपश्च वाहीका; M धर्मो नेत्येव कु — ^c) N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ ये चान्ये — After 22, G (except G₄) ins. —

१३५

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
 विविक्ते पाण्डवान्राजनिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ग्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
 प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
 प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
 भवनस्य त्वं द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
 मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
 किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
 त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
 शुचिमासं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
 न विद्यते कवेः किञ्चिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
 यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
 भवतः स यथा तस्य पालयासान्यथा कविः ॥ ९
 इदं शरणमाग्रेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
 पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
 स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
 अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११
 स भवान्मोक्षयत्वस्मान्मत्नेनास्मादुताशनात् ।
 अस्मास्मिह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
 समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C 1 5810
B. 1 147 13
K. 1. 159 12

निशि (for तव)

5 G₂ s om 5 (of. v 1 4) — ^a) K₈ भरतर्षभा,
 D₄ s 'र्वम — ^a) N₂ B D T₁ तस्य (for पार्थ) — ^a) K₈
 N₂ B D दुर्मते (for मे श्रुतम्)

6 T₂ G₂ s om 6^{ab} (of. v 1 4), G₂ om 6
 — ^a) K₈ तेनासि, N₁ s कश्चिच्च; M किञ्चित् (M₈ प्रच्छन्न)
 D₈ दकं — ^b) N₁ V₁ B₈ आपासि; D₈ प्रच्छन्न चासि, Cd
 as in text K₈ छन्न किञ्चिद् च पथि, G₁ पांडवो म्लेच्छ-
 आपया — T₂ G₄ s (om it here) read 6^{ad} for 3^{ad}, of.
 v 1 4. — ^c) K₀ s N₁ तथा वित्त (for तथे) D₈ तथेति
 च त्वया ज्ञात — ^a) D₂ इति (for एतद्) K₈ विश्वास-
 कारक, N₁ T₂ G₈ M आश्वासकारक (N₁ 'ण)

7 Before 7, T₂ G₁ ins वैशं — ^a) D₈ तथावृत्त (for
 सत्य). — After 7^{ab}, M₇ s ins. युधिष्ठिर.. — ^c) G₈
 अनुजानामि — ^a) K₂ हि; M च (for वै).

8 ^a) G₁ जिरघप्राप्त, G₈ s प्रथमास T₂ G भक्तं (for
 चैव). — ^b) S₁ प्रियभक्तिक, K₀ T₁ M 'भक्तिन, N₁
 'रक्षिण T₂ G सदा (G₈ तथा) प्रियहितैषिण (G₁ s 'तैषिण;
 G₈ 'ते रत) — ^c) S₁ कवि कश्चिद्, K₈ कथ भीति, G₈
 [S]त्र च किञ्चिद् Cd oites कवे (as in text)
 — ^a) K₀ s N₂ B₈ D₂ T₁ G₈ s सविज्ञात (G₈ 'न)
 प्रयो; K₈ किमिह स्याद्यथोचित, D₈ T₂ G₁-4 M₈ s अभिज्ञान
 (D₈ G₄ 'त) प्रयो.

9 ^a) K₀ s न (by transp), N₁ V₁ B D T₁ तस्य
 K₀ s त्व च, K₂ च त्व; T₂ G असि त्व (G₁ आह त्वा, G₈
 अपि त्व) (for नस्त्व) — ^b) K₈ निर्विशका K₄ G₂
 त्वया; T₂ G₈ त्विति — ^c) S₁ K₁ G₈ स्म, K₀ G₂ s तु,
 N₁ अस्माद्, N₂ V₁ B D (except D₈) T₁ च (for स्म)
 T₂ G₈ s य (G₈ त) यातस्व — ^a) N₁ पारयासान्

10 ^b) D₈ G₈ श्रुत, T₂ श्रुति (for मति.) — ^a) G
 (except G₈ s) घृतराष्ट्रस्य

11 ^a) N₁ V₁ B D₈ कोपवान्, D₄ G₂ s M कोपवान्
 D₈ चापि (for चैव) — ^b) K₀ सहामात्य, N₁ सुसहाय
 T₁ तु; M₈ सु (for च) — ^c) N₈ एव (for अपि) N₂ B
 D (except D₈) T₁ पापात्मा K₈ वय च कोशरहिता
 — ^a) K₈ तेनास्मान्स; B₈ नित्यमेव (m as in text), D₈
 नित्य चैव

12 ^a) K₈ G₁ मोचयन्नस्माद्, T₂ G₄ s मोचयत्वस्माद्;
 G₈ मोचयित्वास्माद्, G₈ मोचयेदस्माद् — ^b) K₈ जतुवेदम
 हुता, S (except T₁) उत्पन्ना (M₈ s उत्पन्ना) द्वे हुता
 — ^c) K₀ s अस्मास्वपि K₂ T₁ वि; K₈ नि, T₂ G
 (except G₈ s) च; M₈ अरि; M₆ s अभि- (for हि)
 — ^a) K₈ कृतार्थं स्यात्

13 ^b) K₀ M₈ s महामन — ^c) N₁ B₈ D₂ G
 (except G₈ s) M₈ वप्रात, D₈ दुष्प्रात, Cd as in text.
 — ^a) K₈ N₂ s V₁ B D G₈ s M आश्रित्य (for 'क्षिप्य).

उग्रान्ते निप्रतीनाग्मादिप्येदं दृवं महत् ॥ १३
 इदं नदमुभं नूनं तस्य र्म चिकीर्षितम् ।
 प्रागेव विदुगे वेद तेनात्मानन्वनेषयत् ॥ १४
 तेयमापदनुग्रामा भक्ता तां दृष्टवान्पुरा ।
 पुरोचनस्यापिदिग्वानन्मांस्त्वं निप्रमोचय ॥ १५
 न त्वयेति प्रतिश्रुत्य मनसो यनगासितः ।
 पन्निगामृत्किञ्चाम चक्षार सुमहद्विलम् ॥ १६
 चक्रे च वेदमनन्त्य मत्पे नानिगहन्मुग्धम् ।
 रुपाटपुक्तमगातं ममं भूम्या च भारत ॥ १७

पुरोचनमयाचैव व्यदधात्संष्टं ह्यसम् ।
 रा तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८
 तत्र ते मापुषाः सर्वे वसन्ति सा क्षपां नृप ।
 दिवा चरन्ति भृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९
 विश्वस्तपदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
 अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्तूषुः परमदुःखिताः ॥ २०
 न चैनानन्वतुष्यन्त नरा नगरवासिनः ।
 अन्यत्र विदुरामात्यात्तसात्सनकसत्तमात् ॥ २१

इति धानाहागारणे आदिपर्वणि पञ्चादिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।
 विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
 पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
 अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
 वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
 आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
 पट् प्राणिनो निधयेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
 अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।

चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५
 ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
 जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
 निपादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
 अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
 सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
 सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
 सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
 अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
 तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

C 1 582B
 H 1 148. 10
 K. 1 160. 14

चिन्तयामास मतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

2 T₂ G₅ (hapl) om 2^a-3^a — ^a) N₂ तुष्टे (for हृष्टे) G₁ 'चनेय सहृष्टे — ^b) D₅ [S]वि (for ऽथ) — ^c) B₅ D (except D₄ s) T₁ M₅ चोमौ, G₂ s तौ च (for चैव) — ^d) S₁ चैव च; K₁ चैवाच (s10), N₂ V₁ B₁ s D (except D₄ s) T₁ प्रोवाच, M चैवाह (M₅ 'थ) (for चोवा')

3 T₂ G₅ om 3^{ab} (of v 1.2) — ^a) K₂ सुविश्वन्वान् — Before 3^{cd}, G₅ ins युधिष्ठिर — ^c) T₂ G वंचकोय D₅ भृश सोस्मान् — ^d) G₁ काल मेने च लघने

4 ^a) V₁ सायुधागारम्, T G (except G₅) जातुपागारम् K₂ आश्रित्य, N₁ अप्येद् — ^b) G₁ M (except M₅) चैन (for चैव) — ^c) S₁ K₂ D₅ G₁ s M₅ s विधाये (G₁ s 'थैह; Ko 2 s N₁ s वधायेह, B₅ निधायत्र — ^d) N₁ प्रयामो; G₁ s द्रवाम D₂ T₂ G [S]नुप (G₅ तूप) लक्षिता, M नोपल D₅ द्रजामो नामिलक्षिता

5 Before 5, T₂ G (except G₅) ins वैश — ^a) D₂ धर्मराजनिदेशेन — ^c) M चक्रे च सु (M₅ तत्र) S₁ N₂ महाराजन्, K₂ तदा राजन्, N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₅ M₅ महाराज (B₁ s महायाहो) — ^d) S₁ K तेन यो.

6 ^a) D₅ यथाकाल — ^b) D₅ मुक्त्वा भोज्य यदृच्छया, T₁ श्रुत्वा भारतसत्तम, G₁ मुक्त्वा पीत्वा तथैव च — ^c) N₁ गृहानेत्य, T₂ G 'ण्येव — ^d) Ko Arj (comm) यादर्वी, D₅ (erroneously) Arjp Cd as in text D₂ समस्ता स्त्राश्च योषित. — After 6, S ins (T₁ in reverse order)

1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथा सा किल सेवते ।

75

निपादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L 1) T₁ परिसे, G₅ खलु से G₅ पृथां समुपसेवते]
 7 After 7^{ab}, S (except G₅) ins

1475* पुराभ्यासकृतस्नेहा सखी कुन्त्या समा सुतै ।

आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L 1) T₁ समाहिता, T₂ G₁ 4-6 सम सुतै G₁ कुन्त्याश्च सह सा सुतै]

— ^a) Ko 2 s D₅ 'नोदिता. — After 7, T G ins

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथाया सखिमानिनी ।

[T₂ G₅ सकयमानिनी G₁ 'पुत्रा च सा पृथाया सखी मता]

8 ^a) D₅ S तत्र — ^c) G₂ s सा हि सर्वै — ^d) N₂ B (except B₅) D₁ मृतकल्पेव चा (N₂ सा) भवत्

9 ^a) S₁ चाते तु, K₄ N₁ s B₁ s प्रयाते; B₅ T₁ G₅ 'भाते; D₅ 'जाते (of v 1.10), Cd as in text K₂ s तुमले, K₄ N₁ s B (except B₅) दिवसे; Cd as in text

— ^b) Ko 2 s B₅ D₂ S सुप्त N₂ V₁ B D (except D₂)

तदा, T₁ तथा (for विभो) — ^c) T₂ G₂ 4.5 अदी-

पयद्भीमसेन; M तनूनपाद्भ्याद्भीम — ^d) Ko यत्र शेते

(by transp) — After 9, K₄ N₁ V₁ B D T₁ ins

1477* ततो जतुगृहद्वार दीपयामास पाण्डव ।

समन्ततो ददौ पश्चाद्दिशि तत्र निवेशने ।

ज्ञात्वा तु तद्गृह सर्वमादीप्त पाण्डुनन्दना ।

सुरक्षा (!) विविशुत्पूर्ण मात्रा सार्धमरिंदमा ।

[(L 3) D₂ दीप्त सर्वत (for सर्वमादीप्त) — (L 4) N₁ s V₁ Dn सुरक्षा — For T₁ see below]

— On the other hand, S (G₁ om line 1, for T₁ see

तवः प्रतापः सुमहाज्यैश्चैव निमान्नोः ।
शत्रुगर्भान्ना तेन युयुये न जनप्रजः ॥ १०

पौग जनुः ।

दुर्योधनश्चुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय दान्निवं दान्नि च यन् ॥ ११
अहो धिग्भुतगप्स्य बुद्धिर्नानिमज्जनी ।
यः शुर्चान्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मणिषा ॥ १२
दिष्ट्या निन्दानीं पापात्मा दृग्योऽप्यमतिदुर्मतिः ।
अनागतः सुविश्वान्भ्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३
दैर्घ्यपापेन उवाच ।

एव ते विन्यसन्ति न वाग्पायनरा जनाः ।

इति धीमताभ्यामे आदिपर्वणि पदाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

परिवार्य गृहं तच्च तस्यु रात्रौ समन्ततः ॥ १४

पाण्डवाथापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।

विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गृहमलक्षिताः ॥ १५

तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।

न श्रेष्ठः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।

जगाम आह्वनादाय नवनिमातरमेव च ॥ १७

मन्धमारोप्य जननीं यमावक्रेन वीर्यवान् ।

पार्यौ गृहीत्वा पाणिभ्यां आतरो सुमहाबलौ ॥ १८

तरसा पादपान्भञ्जन्मही पद्म्या विदारयन् ।

म जगामाशु तेजस्वी वातरहा धृकोदरः ॥ १९

१३७

वैशंपायन उवाच ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।

तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १

निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।

जातुपं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २

नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।

पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३

विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।

दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिपिद्ववान् ॥ ४

नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।

द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५

ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेपयामो दुरात्मनः ।

संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६

ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

C-1 5862
B-1 150.7
K-1 102.9latter om lines 1-3) ins after 18 G₁, after 19^{ab}

1483* बिलेन योजन दूर गत्वा सिद्धपदे शुभे ।

निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचना ।

बिलाजिर्गत्य सहसा आदृन्मातरमेव च ।

गङ्गातीरवचन प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुतिः ।

G₂ thereafter repeating 19^{ab} — °) N₁ अथ; Da G₂शु (for आशु) K₂ 4 जगामाशु (K₄ 'थ' स ते— °) S₁ K₄ Dn₂ ns G₁ 'रहो — After 19, G₁ ins

1484* अव्यक्तवचनमार्गं सन्भञ्जन्गुल्मलतागुरुन् ।

Colophon Major parvan T₂ G M संभव* (for आदि*) — Sub-parvan S₁ K N₂ Da₂ D₁ 5 Ms 5जतुगृह(D₁ om गृह)दाह (K₂ 'हदीपन'), N₁ 2 V₁ Da₁Dn₁ ns T₁ जतुगृह, B D₂ 4 जातुप — Adhy name

Ko 4 भीमसेनविक्रम — Adhy no (figures, words or

both) B₁ 145, Dns 147, D₄m 150, T₁ 143, T₂G₂ 94, G₁ 95, G₂ 4 M 93 — S'loka no DnMs 22 — Aggregate s'loka no Dn₂ 5843After adhy 136, K₄ N₁ V₁ B D M ins an

additional adhy given in App I (No 85), T G ins

this passage (without the colophon) after 1 137 17

(repeating at the end 17^{ed}), but Cd (like S₁ Ko-8)

ignores the adhy completely

[The details of the colophon (om in D₂) of this

additional adhy are as follows Major parvan M

संभव* (for आदि*) — Sub-parvan N₁ 2 V₁ Dn D₁ 2जतुगृह, N₂ Da Ms-8 जतुगृहदाह; B D₂ 4 जातुप — Adhyname N₁ 2 V₁ गगोत्तरण — Adhy no (figures,words or both) B₁ 146, Dns 148, D₄m 151, M94 — S'loka no Dn₁ ns Ms 14. — Aggregates'loka no Dn₂ 5857]

137

1 S₁ K₁ 8 D₂ S (except G₂) om उवाच (G₂ om the ref) — °) B₂ रात्र्यामती* — °) Ko 4 स सर्वो; K₂ सशेषो, N₂ सर्वशो, S (except T₁ G₂) सशोको (for अशेषो)2 °) Ms-8 निर्वाण* — °) K₄ G₁ तदा (for जना) K₁ N₂ S तदा (G₁ जना, T₁ as in text)3 Before 3, B₂ ins पौरा ऊचु — °) G₂ एव (for इह) — °) K₂ कारित (for विहि*) — °) G₂ विनाशार्थे, M₂ विवासाय S₁ K₂ 4 N₁ V₁ B (B₂ marg) D (except D₂) T₁ M 'शायत्येव ते (S₁ च, K₄ तद्) (for 'शाय इत्येव)4 °) D₂ विदितो, S (except T₁) 'त — °) Ms-8 धार्तराष्ट्रे — °) Ms-8 पाण्डवान् (for दग्धवान्) K₂ पाण्डुतनयान्, T₂ G पाण्डवान्वालात् S₁ दग्धवान्पाण्डुदायादान् — °) B₂ Da T₁ एव, D₂ एते; T₂ G एतत् (for एन)5 °) N₁ 8 Ms 8 'नवो धीमान्, N₂ V₁ B D (except D₂) T₁ 'नवोपीह — °) S₁ K [S]प्यधर्मम् (K₂ अधर्मम्) — °) S₁ द्रोणश्चैव कृपश्चैव S₁ विदुरोन्ये च कौरवा; K₂ कृपश्चान्येपि बांधवा — After 5, G₁ 2 ins

1485* नावेक्षन्ते हत धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।

श्रुतवन्तोऽपि विद्वासो धनवद्दशगा अहो ।

साभूतनाथान्धर्मिष्ठान्स्वयत्तपरायणान् ।

नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैव तेषां परायणम् ।

6 °) T₂ G धृतराष्ट्राय — °) D₂ M प्रेपयाम T₂ G दुरात्मने — After 6^{ab}, K₂ reads 9^{ed} (१ 1 अस्ति निर्दग्धान्), repeating it in its proper place — °) Ko 2 सभृत्तस्ते, G₂ 'त ते S₁ महान्काम, G₂ 9 परं कामं. K₁ समवृत्तो महाकाम7 °) G₁ 2 ततो व्यपोह*, G₂ तवाप्यपोह*, Cd as in text — °) K₄ दक्षमाना हुताशने — °) K₂ 4 D₁

निषाद्रीं दृष्टुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागमम् ॥ ७
 सनदेन तु तेनैव वेष्म शोधयता विलम् ।
 पानुभिः प्रत्यपिहितं पुर्येष्वरलक्षितम् ॥ ८
 तनन्ने प्रेषयानानुर्ध्वतगष्टस्य नागराः ।
 पाण्डवानाग्निना दग्धानमान्यं च पुणेचनम् ॥ ९
 शुन्ता तु ऐनगष्टलद्राजा गुमहदप्रियम् ।
 विनाश पाण्डुपुत्राणां विललाप मुदुःखिनः ॥ १०
 जय पाण्डुश्रुतौ राजा भाना मम मुदुर्लभः ।
 तेषु त्रीन्पु दग्धेषु मात्रा मह विधेयतः ॥ ११

गच्छन्तु पुन्याः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
 सत्कारयन्तु तान्वीरान्दुन्तिगजसुतां च ताम् ॥ १२
 कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
 ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
 एवंगते मया शक्यं चघत्कारयितुं हिनम् ।
 पाण्डवानां च कुल्याथ तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४
 एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 उदक पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
 शुक्रयुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

विदुरस्त्वल्पशशक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्नाहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरुर्चुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।

दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव ब्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं आदंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३

C 1. 5881
B 1. 150. 23
K. 1. 101. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येव बहु भाषन्तो हस्तुर्नागरा शृशम् ।]

— ^{ed}) T₂ G 'स्वल्पशोकं च (G₂ 4 'कश्च) चक्रे T₂ G₂-s
M₈ s वेद हि तत्परं, G₁ M₈-s वेद हित पर — After 16,
S (except G₁ 2) ins a passage given in App I
(No 86)

17 ^a) K₂ om च Ś₁ K₁ निष्क्रम्य, K₀ 2 4 N₁ s
D₈ G₈ s M₈ 'गैस्य — After 17^{ab}, K₂ N₁ V₁ B D
(except D₈) ins

1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृपट्टा महाबला ।

दाशाना भुजवेगेन नद्या स्रोतो जवेन च ।

वायुना चानुकूलेन दूर्णं पारमवामुवन् ।

[(L. 1) K₄ 'मनुप्राप्य माग्रा सह परतपा (of. 1 136
16^a) — (L. 2) B₈ पचानां (m दाशानां); D₂ D₁
दासानां K₄ भुजवीर्येण]

— ^{ed}) K₄ T G repeat 17^{ed} (K₄ with v 1) T₂ G
वीरा (for राजन्) G₁ 2 'मास्थिता K₄ (first time)
त्यक्त्वा नाव ययु पार्था (for °) N₁ s V₁ B D (except
D₈) ततो नाव परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिश — After 17,
T G ins a passage given in App I (No 85),
followed by a repetition of 17^{ed}, of the note at the
end of the previous adhy

18 ^a) Ś₁ K (except K₄) N₁ D₈ M निदाघे, T G
(except G₁ 2) विहाय (for विज्ञा') T निद्रां (for
निशि) — ^b) K₁ T₂ G₈ s 'मुखे N₁ s V₁ B D T₁
नक्षत्राणसूचित (D₈ नाविन्दक्षिणामुखा) — K₂ om
18^a-19^b — ^c) T₂ G₈ s गाहमाना, G₈ जानमाना G₁ 2
वनाद्गहनं तदा राजन् — ^d) G₄ गह्वर, M₈-s गतु न
(for गह')

19 K₂ om 19^{ab} (of v 1 18) — ^a) T₂ G₄ s तत्र
श्रान्ताः, G₁ (by transp) श्रान्तास्ततः — ^b) N₁ s निद्रार्ता,
T₂ G₄ s प्रस्थिता, G₈ निपण्णा; G₈ M नि सृता G₁ 2

क्षुधिता भयकातरा — ^a) K₀ D₈ 'सेनमरिदम्

20 ^a) K₀ 4 D₂ T₂ G₁-s अतः, N₁ D₈ इदं (for
इत) K₂ s N₁ V₁ D₂ D₁ D₁ G₁ 2 किं नु, K₄ किंचिद्,
D₈ वीर — ^c) B D T₁ विजानीमो Ś₁ K₁ दिशश्चैव न
जा, G₈ देशान्वय प्रजा — ^d) G₁ 2 चैते (for चैव)

21 ^b) Ś₁ K₁ यदि दग्धं प्ररोचन, G₁ 2 दग्धो (G₂
दग्धो) वा न पुरो — ^c) Ś₁ न, K₁-s N₁ s V₁ B (except
B₈) D (except D₂) T₁ M₇ नु, K₄ N₁ च (for नु)
Ś₁ प्रतिमुच्येम, K₄ विप्रमुच्येत्स — ^d) N₁ s वयम्
(for भयाद्)

22 ^a) T₂ G शीघ्रम् (G₈ श्रान्तां) (for पुनर्) — ^b)
G₁ 2 त्वरावान् (for तथै') — ^c) G₈ अस्माद्वातुमिहाहंसि

23 ^{ab}) K₈ 'क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्रल — ^c) Ś₁
K₁ s 4 पृष्ठमारोप्य बलवान् — ^d) B₈ महाजव, G₁ 2
स पावनि. K₁ जगाम भरतर्षभ; K₈ D₈ M₈ जगाम
सु (M₈ s स) महा'

Colophon *Major parvan* T₂ G M समव' (for
आदि') — *Sub-parvan* Ś₁ K₀-2 4 N₁ s D₂ D₈ M₈
जतुगृहदाहः N₁ 2 V₁ B₈ D₂ n₂ D₁ 2 T₁ जतुगृह (T₁
ant l_{in}. समव), B₁ s जातुप — *Adhy name* K₀ 4
वनप्रवेश; K₈ पाटवपलायन, N₁ s V₁ पाटववनप्रवेश,
M₈-s वनगमन — *Adhy no* (figuros, words or
both) B₁ 147, D₂ 149, D₄ m 152, T₁ 146, T₂
G₈ s M 96, G₁ 2 97, G₈ 4 95 — *S'loka no* D₂
26, M₈ 7 — *Aggregate s'loka no* D₂ 5883

138

1 Ś₁ K₁ s D₂ s S om उवाच The sequence of
1-2 in K₄ is 1^{ed}, 2^{ed}, 1^{ab}, 2^{ab} — ^a) Ś₁ K तस्य
विक्रमतस्तूर्णम्, N₁ s V₁ B D G₈ तेन विक्रममाणेन (D₈

१३८

१३३३

वैश्यापायन उवाच ।

नेन प्रियमता तूर्णमृन्वेगममरितम् ।
 प्रज्जगद्विभो राजशुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
 न नृदन्धुनिगार्थं कान्तिनाथ वनस्पतीन् ।
 आनन्दान्नुगमांश्च पयन्तस्व ममीपजान् ॥ २
 तथा वृक्षान्मज्जमानो जगामामित्तिक्रमः ।
 तस्य वेगेन पादूना मूर्च्छन्त्येव नमजायत ॥ ३

अमरुचापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवः ।
 पथि प्रच्छन्नमासेदुर्घोर्तस्राष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
 कृन्ध्रेण मातर त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
 अमहत्तत्र शृष्टेन रोधःसु विपमेषु च ॥ ५
 आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
 दूरपथिमृगं घोर सायादे भरतर्षभाः ॥ ६
 घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

अप्रकोशा दिशः सर्वा धातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्ण्या च प्रपीडिताः ।
नाशकुर्वन्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं सहत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
अनुज्ञातः स गच्छेति आत्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।

G 1 5801
K 1 131
103. 25

of v 1. 8 also]

B °) Gs ते क्रमेण Gs Ms-3 तु (for च) Ds Ts
Gs-3 कौतयास् N1 तेन श्रमेण कौ, G1 2 श्रमेण महता चैव
— °) Ko Dns Ts Gs 3 Ms 3 तृपया G1 3 श्रुतृष्ण्या
च पीडिता — °) K2 4 तथा, Ts G (except Gs) ततो.
— °) G1 2 सु (for च) Ks चालनल्पया (for च प्र)
— After 8, Ts G ins 1501* — G1 2 4 cont

1502* अतीव गहन घोर दुर्विज्ञेयपथ क्वचित् ।
— K4 N1 2 V1 B D T1 (om lines 5-6) M ins after
8 Ts Gs 3, after 1501* G1 2 4, after 1502*

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृपापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाववीत् ।
माता सती पाण्डवाना पञ्चाना मध्यत स्थिता ।
तृष्ण्या हि परीतास्मि पुत्रान्मृशमथाववीत् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृश्लोहात्मजल्पितम् । [5]
कारुण्येन मनस्तप्त गमनाद्योपचक्रमे ।

[(L 1) Ds तत, Gs वने; M तदा (for हि ते) Ts
G4-6 M तत्र (for सर्वे) K4 प्राविशस्तत्र ते सर्वे, G1 2 तत्र
ते प्राविशन्वोरे Gs वने तदा (for महा) — Ts G ins
after line 1, T1, after line 4

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।
— (L 2) N1 Dn D1 G1 परिक्षिता, Ts G2-3 M स्नाना
Ts G M कुती वचनमववीत् — (L 4) Of line 2 above.
Dn1 Gs 3 तृपया S (except T1) परितप्ता (Gs वीता) स्मि
(G1 2 ह) K4 पुत्रका मृशमत्र वै, S अ (T1 ह्य; M
वि) नाथेव (Gs अकाले च) महावने — After line 4, T1
ins 1504*, while Ts G ins

1505* इत परमह शक्ता न गन्तु च पदात्पदम् ।
शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धातैराप्रा हरन्तु माम् ।
शृणु भीम वचो मया तव बाहुबलापुर ।
स्यातु न शक्ता कौरव्या किं विभेपि वृथा सुत ।
— (L 5) D1 सेनश्च; Ds Ts G सेनस्तु (G1 2 न स)
Ds मातुर्दु खेन दु खित, Ts G मातृवाक्यप्रकपित., M
मातृवाक्यमुदीरित — (L 6) Ds परीतात्मा, Ts G मनश्चक्रे

(for मनस्तप्त) Ts G4-6 गमनायाथ सत्वर, G1 2 गमनाय
वृकोदर; M दु खेन च विक्षेपत — After line 6,
G1 2 4 ins

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादते भुवि ।
धातैराप्राद्रुधा भीरो न मा स्वसुमिहेच्छसि ।
भीमपृष्ठस्थिता चेत्य दूयमानेन चेतसा ।
साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T1 om 9^{ab} — °) Ds Gs विपिनं स — °) Ks
वपाश्रयत्, N1 वहत्, N2 3 V1 B D ददर्श ह

10 °) Ko स नरर्षभ, K1 2 Bs 3 S (except T Gs
Ms) र्षभ — °) Ts G य मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह

11 °) N1 B1 ध्रुवति Gs रुचिर — °) Ms-3
वनचारिण — °) K2 Cd (before corr) जलच्छायो, Ks
जलाधारो; N1 जल स्थायि, N1 V1 B (except Bs) D T G
जल (G4 ला) स्थान — °) N1 2 V1 B (except Bs) D
(except Da) T1 महचेति, Ts G अहं (Gs भव) तीति M
भविष्यति न संशय

12 °) Ko 2 च, Ms तु (for स) — °) Dns Gs Ms
यत्र तत्र स (by transp), T1 तत्र यत्तस्मात्, Gs तत्र तत्र
स D1 स जगाम वनात्तस्मात् — °) N1 V1 B D T1 Ms
सारसा; N1 द्रवति Ms-3 वनचारिण

13 °) G1 2 तत्र पीत्वा च पा — °) Ko 1 B1 Da1
Dns D1 T Gs 3 Ms 3 र्षभ, K2 पुरुषर्षभ; G1 विगतश्रम
Gs स्नात्वा सूत्वा गतह्रम — After 13^{ab}, V1 B (except
B1) D (except D1) T1 ins

1507* तेषामर्थे च जग्राह आतृणां आतृवत्सल ।
T1 ins after 1507* M, after 13^{ab} Ts G, after 13^{cd}

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्वद्धा जलाशयात् ।
— °) N1 स जहार Ko 3 m S परतप, N1 3 नरोत्तम;
Ds स भारत K2 जहार भरतर्षभ, N2 V1 B D T1
आनयामास भारत

14 °) Ko N1 G1 गव्यूतिमात्रम्, Gs मार्गाद् K
(except K4) N1 3 Ts G2 4-6 M आगम्य — °) G2
स्वरया — After 14^{ab}, N (S1 K1 hapl om the

स सुमां मातरं रक्षा आवंश्च वमुषानले ।	शयानां पश्यतायेह पृथिव्यामतयोचिताम् ॥ १८
भृमं दुःखपरीणामा विलम्बाप पृथोदरः ॥ १४	धर्मादिन्द्राच्च चायोश्च सुपुत्रे या सुतानिमान् ।
शयनेषु परार्थेषु ये पुण्यं वारणासते ।	सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते सद्यावयोचिता ॥ १९
नाधिज्ञमुत्तदा निद्रां तेऽथ सुमा महीतले ॥ १५	किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
गमान् वसुदेवस्य शत्रुमंघारमादिनः ।	योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
हन्तिमोक्षमुतां दुर्न्तां मर्मलक्षणपूजिताम् ॥ १६	पिपु लोरेषु यद्राज्यं धर्मविधोऽर्हते नृपः ।
रुपा विचित्रवर्णस्य भाषां पाण्डोर्नहान्मनः ।	सोऽयं भूर्मा परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
प्रासादशयना नित्यं पुण्डरीकान्तरग्रभाम् ॥ १७	अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिभो भुवि ।
सुप्तान्मया मीमांसा महान्शयनोचिताम् ।	शेते प्राकृतवद्भाषतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
 तौ प्राकृतवदधेमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
 ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विपमाः कुलपांसनाः ।
 स जीवेत्सुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
 एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
 चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
 येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
 ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
 बलवन्तः समृद्धार्था मित्रवान्धवनन्दनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्वं ॥

जीवन्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
 वयं तु घृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
 विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
 तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
 नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
 जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्त्यहं स्वयम् ॥ ३०
 पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
 इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

C. 1. 5228
B. 1. 151, 45
K. 1. 163, 54

om 22^a-23^a — ^a) Ñs V1 B D (except Ds) T1 ततो
 (for अतो) Ko सुवि, G1s तु मे — After 22, T G
 (except Gs) ins

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ सुवि ।
 (of 22^{ab} and v 1)

23 Gs om. 23^{ab} (of v 1 22) — ^a) Gs अपि
 (for इव) — ^b) T2 G2.4 s M अ(Gs Ms र आ)श्विनौ;
 G1s अन्वितौ (for याविमौ) — ^c) Ñ1 'वदधैतौ, Ks
 प्राकृताविवाधेमौ, Ds T2 G2.4 s M तु (Gs च) प्राकृतवद-
 धेमौ (Ds भीमौ; T2 Gs भूमौ; G2 s चोमौ, Ms हीमौ)
 G1s माद्रेयौ सुकुमारंगौ — ^d) G1 शयाते; Gs शेरते (for
 प्रसु) — After 23, T2 (wrongly) reads 20-21, having
 (hapl.) om them in their proper place.

24 ^a) K2 s जीवेद्विषु (K4 'सु)ख, Ñs V1 B D T1
 जीवेत् सुख (Da जीवेत्सुखस-), T2 G M जीवेत्सुखितो
 — ^d) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.2 s T1 G2 s ग्रामद्रुम; K1
 ग्रामे वृक्ष Ś1 K1 D2 इवैकक; Ks Ñs इवौकस, Cd
 as in text.

25 ^a) Ś1 K1 एकवृक्षेपि, Ko s Ñ1 s एकवृक्षो हि, Da
 एको हि वृक्षो — ^b) Ko Ñs Ds G1 s पुष्प, Ñ1 पूर्ण; D4
 फल्यु (for पर्ण) Gs फलेत्पर्णफला — D1 om 25^{ad}
 — ^d) Bs वचनीय; T2 G1 2.4 s अप्वनीनै G1 स पूजित,
 Me-s तथैव स

26 ^a) Ko 'समता, Ks 'सहिता, K4 'सस्थिता, Ñs
 V1 B D T1 'माश्रिता, T2 G M 'वत्सला — ^c) T2 Gs-s
 चिर (for सुख)

27 ^a) Ñs सुसिद्धार्था. — ^b) G1.2 M पितृ — ^c) Ko
 Ds आसाद्य (for आश्रित्य) — ^d) G1.2 वंशा. (for द्रुमा.)
 Ks वनभवा इव.

28 ^b) G1.2 दुपुत्रेण — After 28^{ab}, T1 G1.2 s ins
 1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मन्त्रिसहितेन च ।

दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।
 — ^c) Ñ1 Gs च (for न) M तु (for च) — ^d) Ks हि
 पुरोदिता., Ñs V1 B D (except Ds) T1 दैवसंश्रयात् (for
 तस्य शा) T2 G M क्षतुर्बुद्धिपराक्रमात्

29 ^a) Ś1 क्लेशं प्राप्ता (by transp) — After 29,
 K4 Ñ V1 B D T1 ins :

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्रात्पदर्शन ।
 नून देवा प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिर ।
 प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
 नन्वद्य ससुतामात्य सकर्णानुजसौवलम् ।
 गत्वा क्रोधसमाविष्ट प्रेपयिष्ये यमक्षयम् । [5]
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृप ।
 धर्मत्मा पाण्डवश्रेष्ठ पापाचार युधिष्ठिर ।
 एवमुक्त्वा महाबाहु क्रोधसदीप्तमानस ।
 कर करेण निष्पिप्य निःश्वसन्दीप्तमानस ।
 पुनर्दीप्तमना भूत्वा शान्ताचिरिव पावक । [10]
 आर्चन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदर ।
 विश्वस्तानिच सविष्टान्पृथग्जनसमानिच ।

[(L 2) K4 B1.2 s Ds नाज्ञा मम युधि. — (L 4) B
 (except Bs) न त्वाद्य Bs Da Ds त्वा सहामात्य.
 — (L 8) K4 Da क्रोधसदीप्त(K4 'रक्त)लोचन — (L
 9) K4 Ñs B1 sm s Ds संस्पृश्य; Ñ1 s Bs संविष्य K4
 दीनमातुर, Ñ1 s D1.4 T1 दीप्तमानस, Bs दीप्तलोचन]

30 ^a) V1 B1.2 Dn D1 'दूरेण, Bs Gs 'दूरेति
 — ^b) Ś1 K1 च, Ñ वि; Gs तु (for हि) Ds G1-s
 लक्ष्यते — ^c) B (except Bs) Da Ds s जागृतव्ये.
 — ^d) Ñ1 s जागर्त्येतामहं क्षपा

१३९

ॐ नमः

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु द्विद्विम्बो नाम गतमः ।
 अग्निर्देवताचलान्तालवृक्षगुपाश्रितः ॥ १
 शृगे मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
 विरूपरूपः पिद्धानः कगलो घोरदर्शनः ।
 पिप्पिनेषु धुधान्स्नानपश्यत यदृच्छया ॥ २
 कर्पाद्वृत्तिः स न द्रव्यधुन्वन्मन्त्राव्यग्रेरुहान् ।

जृम्भमाणो महाबलः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
 दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
 आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
 उपपन्नधिरस्वाद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
 स्नेहसमान्प्रभवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
 अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राधिरस्वापातदुःसहाः ।
 देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
 उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
 गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
 मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
 हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
 अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
 एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
 भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
 आतुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।

जगाम तत्र यत्र स पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
 ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
 शयानान्मीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
 दृष्ट्वैव मीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
 अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
 कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो मर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
 नाहं आतुर्वचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
 पतितोऽतिबलवान् तथा आतुसौहृदम् ॥ १५

C. 1 5944
B. 1 152. 10
K. 1 164. 23

Ñ1 स्नेहेषु वि°

7 Gs om 7 (of v 1 6) — °) Ko Ds आच्छिद्य (for आक्रम्य) Ñ1 मूर्ध्नि, Ñs मूर्ध्नि, G1.2 कर्ण — °) Ś1 Ko 2.4 Ds उच्छिद्य Ks G1 Ms-8 धमनीरपि, Cd as in text — °) Ds नारं (for नव) — °) Ks Ds सुहृ°.

8 Gs om 8^{ab} (of. v 1 6) — °) B1.6 Gs Cd तु (for तु) — °) Ks वृक्षमाश्रिता

9 °) Ñ1 इह, Ms-8 गत्वा (for हत्वा). Ñs इमान्; T2 G Ms-8 तान् T2 G एतान् (for सर्वान्) — °) Ś1 K1 Ds आनयेह, Ks °येति, T2 G °याद्यु, M °येया Ś1 K1 मदतिक Ko 2.8 Ñ1.8 Ds आनयेहांतिक मम — Ds om 9°-10° — °) Ś1 न तेभ्यो, Ko न स्नेभ्यो, Ks ह्यन्येभ्यो, Bs मैतेभ्यो Bs G1.2 भयमस्तु Ś1 K (except Ks) Cd नौ

10 Ds om 10^{ab} (of. v 1 9) — °) Ks M तेषां; T2 G ततो Ś1 K1-4 Ms-8 संस्कृत्य, Ms चोक्त्य. Ko संस्कृत्य मांसानि; Ñs V1 B D (Ds om.) T1 उक्त्य मांसानि — °) T2 G मानुषाणि Ks विशेषत; Ñs यथेष्टित — °) Ś1 सुखिनौ (for सहि°) T G सहितौ भक्षयिष्याव — °) T2 G कुरु क्षिप्र — After 10, Ks Ñ1 V1 B D (except Ds) S (T2 G M om line 1) ins

1517* भक्षयिष्या च मांसानि मानुषाणां प्रकामत ।

नृत्याव सहितावावां दत्तालाघनेकश ।

एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L 2) Ñs Bs Da2 Dn1. ns D1.2.4 नृत्याव T2 G M वतस्तुष्टौ प्रनृत्याव प्रगीतौ करतालकौ — (L 3) Before line 3, S ins वैद्य Ks Ñs Ds S (except T1) एवमुक्ता हिडिम्बेन हिडिम्बा (G1-8 M °वी) राक्षसी तदा (Ks Ñs Ds तु तदा वने)]

— S cont..

1518* आमुल्याल्लस्य च तरुनगच्छपाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11 — °) Ko Gs त्वरमाणैव, Ks Ds T Gs °णा च — °) K1 यत्र यत्र (*sup lin as in text*), B1.8 T2 G1.2.4 (by transp) यत्र तत्र — °) Ś1 Ks s Ñ1.8 भरतर्षभा., Ko पुरुषर्षभा.; Ds पृथया सह T2 G शेरते पाण्डवा वने.

12 °) Ko गत्वा सा तत्र, Ñ1 s V1 Bs Dn D1 s T1 Gs तत्र सा गत्वा; T2 Gs s सा तत्र गत्वा (by transp), Gs तान्तन्नगतान् G1.2 गत्वा सा दृष्टे तत्र — Ks (hapl.) om 12°-13° — °) K1 T2 Gs-8 M च (for तु) Ko. s s Dn1 Gs जाग्रतमपरा° — After 12, T2 G ins

1519* उपास्यमानान्मीमेन रूपयौवनशालिना ।

सुकुमारांश्च पार्याश्च ज्यायामेन च कर्शितान् ।

दु खेन सप्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिन° ।

रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L 1) G1.2 भीमेन पालिताश्चैव (for the prior half) — (L 2) Gs सुकुमारान्सुरूपांश्च — (L 4) Gs 4 रौद्रा सती]

13 Ks om 13° (of. v 1 12) — °) Ś1 K1 S शालस्कन्धमि° (G1 °स्कन्धोपमद्युति); Ñs V1 B D शालपोतमि°. — G1 om 13°-14° — °) Gs स्वरूपेप्रतिमं भुवि — After 13, S (except G1) ins

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G1 om 14^{ab} (of. v 1 13) — °) Bs गौर श्या° — °) Ś1 K1.2 सा (Ks श्या)लस्कन्धो — °) Ks युक्तो मर्ता (by transp). — After 14, M (which om 15-16) ins. line 2 of 1521* (of. v 1 16)

15 M om 15-16 — °) T G1.2 आतुर्वचो, Gs आतुर्वचो — °) Ñs क्रूरोपवृद्धितं, T2 G क्रूरमसांप्रत — °) T2 G पतिहेतुर् K1 अपि, Ks s Ñ1.8 B (except Bs) Da1 D2 s T2 G हि (for अति) — °) Ś1 K1 पुनर् (for तथा) Ks Ñs Gs °सगतं, T2 G1-8 °संगम. (G1.8

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६
भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातृन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्तं इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९
भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातृन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातृस्तव दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।

तं वा प्रेषय तन्वद्भिः भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

C. 1. 5901
B. 1. 152. 89
K. 1. 104. 50

— १) = 29^d — १) K (except K₂) N₁ G_{1,2} वत्स्यामो;
M 'मि T₂ G (except G₄) 'शृंगेषु — २) T₂ G₂ भर्ता
त्वं मम चानघ — After 25, T G ins

1523* इच्छामि वीर भद्र ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।

स्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिन्दम ।

[(L 1) G₂ मम प्राणान् G₁ विहास्यसि T₁ मा
प्राणान्भो विहासिषु — (L 2) G₁ स्वयास्म्यहं]

26 १) N_{1,2} V₁ B D (except D₂) T₁ 'चरी (for
'चरा) S (except T₁ G₂) चास्मि — १) K_{2,4} D₂ अह
(for च) S (except T₁) कामरूपघरापि च — १) D₂
अचलां S₁ K_{1,2} 4 Da₁ D₂ प्राप्नुहि

27 S₁ K₁ भीमसेन; N₁ V₁ B₁ D (except D₂)
भीमसेन उ', S भीम — S₁ K₁ (hapl) om 27^a-29^d
and भीम उ' (before 30) — After the ref, S ins

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्य परमको गुरु ।

अनिविष्टश्च त नाहं परिविष्टा कथंचन ।

[(L 1) T₂ परमतो गुरु — (L 2) G₁ अनिर्दिष्टश्च,
G₂ अनिर्विण्ण', G₂ अविनष्ट', G₂ अस्मिष्ट' G₂ अनिष्ट
कथन नाहं G₁ 2 4, 8 परिविष्टा; G₂ 'वित्या]

— १) N_{1,2} B Da D₂ 4 अपरानपि; T₂ G_{1,2} अपराजितान्,
N_{1,2} कनीय (N_{1,2} 'या) सोपरानिमान्, V₁ Dn_{1,2} D₁ सुख-
सुप्तान्कथ त्विमान् — १) K₂ G₁ 2 M परित्यजति, T₂ G₂ 8
'त्यजेद्धि — २) K₂ प्रमादादिह, N₁ V₁ Dn D_{1,4} T₁
प्रभवन्निव, T₂ G M भयादपि च

28 S₁ K₁ Da om 28 (of v 1 27) — १) G₁ 2
सुखसुप्तान् K (K₁ om) N_{1,2} वने भ्रातृन् — १) M₂
तथा गच्छेत् — २) N_{1,2} 8 कामार्थमिव (N_{1,2} 'ह) त (N_{1,2}
म) द्विध — S ins after 28 (M om all but line 1)

1525* राक्षसी ।

एक त्वा मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परतप ।

सोदरानुत्प्लुजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।

भीमः ।

नाहं जीवितुमाशसे भ्रातृनुत्प्लुज्य राक्षसि ।

यथागतं ब्रजैका त्व विप्रिय मे प्रमापसे ।

[(L 1) M₂ 8 अह त्वा — (L 4) T₁ G₁ 2 8 यथाश्रद्धं
ब्रजैका हि]

29 S₁ K₁ M om 29 (of v 1. 27) — T₁ G_{1,2}
राक्षसी, T₂ G₂ 8 हिडिंबी (all om उवाच) — १) T₂ G
न तेप्रिय चिकीर्षामि — १) K₂ G₂ विद्वो', K₂ निबोध मे
— १) N_{1,2} V₁ B D (except D_{2,5}) T₁ अह (for च)
— २) = 25^b

30 Ko 2 N_{1,2} V₁ B₁ Dn₂ ns D₁ 8 भीमसेन उ', T
G भीमः (om. उ'), S₁ K_{1,4} M om the ref (of v 1.
27) — T₂ G transp 30^{ab} and 30^{cd}. — १) S
(except T₁) ह्मान् (for वने) — १) M राक्षसात्
— After 30^{ab}, M ins भीम — १) G₂ न भिया

31 १) T₂ G शक्ता सोढु (by transp.) — २) D₂
चारुहासिनि

32 २) S राक्षस

Colophon om in B₁ — Major parvan T₂ G M
समव' (for आदि') — Sub-parvan S₁ K₁ 8 N₁ V₁
B₂ 8 8 Da Dn_{1,2} D₁ 2 4, 8 T₂ हिडिंबवध — Adhy
name Ko हेड्यागम', K₄ हिड्यागमन, N_{1,2} V₁ T₁
भीमहिडिंबा (T₁ 'राक्षस) संवाद, G₂ हिडिंबिसंवाद, G₂
हिडिंबप्रयोग — Adhy no (figures, words or both)
Dn₂ 151, D₁m 154, T₁ 148, T₂ G 8 M 98, G₁ 2
99, G₂ 4 97 — S'loka no Dn 34 (Dn₂ 37),
M₂ 33

१४०

ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਵ ।

तां विनिव्या चिरगां हिदिम्बो गवत्सेधरः ।
 ज्वरतीये शुभाचलादाज्ञगामाय पाण्डवान् ॥ १
 तौहिवाधो महादाहुर्यवेणो महाबलः ।
 मेघमघातवर्ष्मो व तीक्ष्णदंष्ट्रो ज्वलाननः ॥ २
 तमापन्नं रघून् तथा सिंहतदर्शनम् ।
 हिदिम्बोरात्र विप्रला भीमसेनमिद वचः ॥ ३
 आचरन्नेष दुष्टात्मा मंशुद्धः पुरादकः ।
 त्वामहं आशुभिः मार्गं गच्छामीत्यश कुरु ॥ ४

उहं कामगमा वीर रक्षोचलसमन्विता ।
आरुहेमां मम भोर्णां नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रयोधयनान्तंसुप्तान्मातर च परंतप ।
मर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६

भीम उवाच ।

मा भैस्त्व विपुलश्रोणि नैव कथिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेतान्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो मीरु राक्षसापमदो मम ।
सोऽयं युधि परिम्यन्दमयना नरराक्षसाः ॥ ८

140

1) Si Ki Ti Gi
2) Si Ki Ti Gi
3) Si Ki Ti Gi
4) Si Ki Ti Gi

[illegible]

१०१० न - मीन मारुत च ह विप्रियत आगच्छतु ।

उद्गमः सः जः एषः एषः निविरतः ।

2. The first section of the report -- (1.2) To
[unclear] [unclear]

[illegible]

(1877) — *Alcock*, *Proc. Zool. Soc. Lond.*

2. The following information is being furnished to you for your information:

1970-1971

[illegible]

3. The first of these is the fact that the

$\{ \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n \}$

5 Gram. 5 (cf. v. 1. 3). — *) Ko Śa भीम; K₁ भीम; T₁ G (Gram) ग्राम (for भीम) — *) S (except T₁, Gram.) भारोहेमां Śa भारदेम मम पृष्ट — *) Ko Śa D₁ नदिष्वे त्वां D₁m D₁ न्दिष्वे त्वां

G Ki M (Lapl) om G, Gs om G (cf 4 13).
 — " B (ex cpt B): Ds वान् (for वान्) Tt G
 (Gs om) मोदवान् (for ममुदवान्) — " Tt G (Gs
 1 1) नान्व (for नान्व) — " Ss विन्, Ks Ss नवि.

Ge 'दी' (for 'मि') Ka 'मेवास मेवामि - १) Di
निबोलेव; Di नमिसे बो (I मदीवा बो) Si निहावम;
Si R (except Di) Da Di + Ti नम प्रति To G (G
०५) मदीवा ल(G: दा G ह्यो)मममम

7. Guesst 7 (cf. p. 13). Śi Kī mīmāṃsā; Ks Ds
S (Guesm.) mīm.; Ks mīmāṃsā ut. — " Śi Ks s. S.
Tṛyut"; Ks V. Ds Ds T. Tṛyut. — " Ks s. Ds T.
Guesm. s. v. diti. — After 7th, Śi K. S. Ds Ds.

1544 दिविज-सुखाय इति मे विधिना मति ।

17. "द्वितीयमसिद्धिः । पृथक् half a crore ३०
 "मुद्रा-प्राप्तिः साक्ष्यमिति । मसिद्धिः । ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥
 — On the other hand, the first is the
 17. "द्वितीयमसिद्धिः । पृथक् half a crore ३०

-*) በፊት ተቀርቦ -*) ከ፡ ፐ : 0 (ከ፡ መ.)
የተራው ለ፤ ዘመን ጸናል (የ፡ ፖ.).

४. १००० (१००० + १००) = १०१०००
५. १०००० (१०००० + १०००) = १०१००००

— *) Das (Gemein)vermögen — *) Das Vermögen

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०
हिडिम्बोवाच ।
नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।

सगदामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
तां तथा मानुषं रूपं विभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न विभेपि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
धिकत्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्कृरि ॥ १८

C 1 5979
B 1 163. 18
K. 1. 163. 20

Ds M द्रक्तः; Ts Gs s मम (for युधि) Ms पर हतुं
— ५) T G (Gs om) अज्ञात्ता (for अयवा)
9 Gs om 9 (of v 1 3) — ५) Ns विवृत्तौ.
— ५) Ko Ns s 'निभाविमौ; Ks 'हस्तोपमाविमौ, S
(except T1, Gs om) 'हस्तोपमौ शुभौ (Gs शुभे; Gs
शुभौ) — ५) Ns सघातं K1 s N V1 B D (except Ds)
T1 M महत् (for मम)
10 Gs om 10 (of v 1 3) — ५) Ds G1 s M
महेंद्रस्य — ५) Ks D1 साक्षाद्; S (except T1, Gs om.)
यथा (for साद्य) — ५) Ns 'ह मानवं
11 Gs om 11 (of v 1 3) Ko 1 s हिडिंवा; Ts G
(Gs om) M हिडिंवी (Ms राक्षसी); Ks T1 om. the ref
— ५) Gs नरक्षेप — ५) Ks मत्वा त्वा देव — ५) Ko
दृष्टा युवानस्तु; Ks Bsm D1 s दृष्टावदास्तु (Bsm 'नास्,
D1 'नस्; Ds 'नं तु; Ks दृष्टावदानास्तु; Ks V1 B1 m s
Dn D2 s दृष्टप्रभाव (Ba s 'वा'स्तु, Ns B1 s दृष्टा (Ns 'द्वा)
दानं (B1 s 'नस्) तु; Da S (Gs om) 'प (Da T1
'व)दानास्तु — ५) Ks अय; Ks Bsm Da D1 T G (Gs
om) हृह (for एव) Ks Bs s Da S (Gs om) राक्षसा
Ko राक्षसश्चैव मानवा
12 Gs om 12 (of v 1 3) S1 K1 D2 S om
उवाच (Gs om the ref) — ५) Ns D2 s Ts G1 s M
तथा Ns सजल्पमानस्य — ५) G1 s s Ms वच T2 G
(Gs om) श्रुत्वा तत, Ms श्रुत्वाम्यात्; Ms s श्रुत्वा च
(Ms तु) ता Ks तद् (for ता) S1 Ko 1 s Ns क्रुद्धो,
Ks रक्षो (for क्रुद्धो) — ५) G1 पुरुषाकृति
13 Gs om 13 (of v 1 3), Gs om 13^a-15^b.

— ५) Ko Ds निरीक्षमाणस्य Ks Ms तस्यास्तु, Ks Ds
तस्यास्तु — Ko om. 13^a-15^a — ५) Ds M 'शिखां; Ts
G1 s s 'भूपित (Gs 'पण)शिखां — ५) Ks सपूर्णदु, Ds
'शुभाननां, S (except T1, Gs s om) 'निभानना
14 Ko Gs s om 14 (of v 1 3, 13) — ५) Ds Ts
G1 s s Ms s s 'केशांता — ५) K1 'पूर्ण, Ks 'पन्न, S
(except T1, Gs s om) 'युक्तां — ५) S1 K1 Ns
सुसूक्ष्मातर, Ks-4 Bs Ds 'क्षमोत्तर, Ns सुसूक्ष्मं तनु;
S (except T1, Gs s om) 'धारिणी
15 Gs om 15, Gs om 15^ab, Ko om 15^a (of v.
1 3, 13) — ५) S (except T1, Gs s om) भगिनी (for
ता तथा) Ns 'प कल्पं — ५) Ts G1 s Ms s 'हरां, Ms
'रमां — After 15^ab, S (except T1 Gs s) ins
1530* स ददर्शाप्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादक ।
— ५) Gs चुक्रोश; Gs 'कोप S (except T1, Gs om)
स निशाचर
16 Gs om 16 (of v 1 3) — ५) Ts Gs s Ms तत्र,
Gs Ms तस्य; Ms s त च (for तस्या) — ५) Ts Gs s M
तां (Ms s तान्) दृष्टा; (for भगि) S1 भरतर्पण, Ks s
पुरुषादक (for कुरु) — ५) S (Gs om) विष्कार्य, Cd
उत्फाल्य (as in text) Ks विकटे ने — ५) Ko Ds M
भगिनी; Ns ततस्तान्, G1 s हिडिंवा (Gs 'यी)
17 Of v 1 2 and 1527* — Gs om 17 (of v 1.
3). Before 17, Ms s s ins हिडिंवा — ५) T1 G1 s s
Ms कस्मान्मे — ५) T1 G1 s M दुर्मते Ko s विघ्नं
कर्तुमिहेच्छति — ५) Ts Gs s हिडिंवि Ks Ts G1 s
त्व; M मां (for किं) — ५) T Gs s कामाद्, G1 s केन

अथ त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
निरावाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२
हिडिम्ब उवाच ।
गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्येथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
वलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं वलाधिकम् ॥ १४
न तावदेतान्हिसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।

C	1	5997
B	1	153. 26
K	1	165. 88

15 Be om 15 (cf v l 14) — " Me-3 एनान्

एतन्मित्रं दुर्दे निदन्त्याप्रिवन्दम् ॥ १५
 पीनसं तदाभ्युत्थानेभ्यस्ततः पथाग्निमानसि ।
 हनिष्यामि ततः पथादिना विप्रियकारिणीम् ॥ १६

चैशंपायन उवाच ।

एतन्मित्रं ततो पातुं प्रशुभं पुष्पादजम् ।
 मन्त्रपात्रं संकुटो भीमसेनमग्निदमम् ॥ १७
 मन्त्राभिषेकस्तन्मूर्तं भीमो भीमपराक्रमः ।
 वीर्येण प्रहृतं पातुं निजप्राढ हनान्वितम् ॥ १८

निशुभं तं चत्वाङ्गीमो विष्कुरुन्त चकर्ष ह ।
 तस्मादेशादनृष्यष्टौ मिहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाकृतः ।
 भीमसेनं तमालिङ्ग्य व्यनदङ्गरव खम् ॥ २०
 पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
 मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ २१
 अन्योन्यं तौ ममामाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
 राक्षसो भीमनेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

बभञ्जतुर्महावृक्षाह्वताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरन्धौ वारणौ पट्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।

प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विसिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विसिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।

केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४
हिडिम्बोवाच ।

यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्विडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

O 1 6011
B 1 154. 5
K 1 160. 5

सु-) सकुद्धौ — ^d) Ko T₂ G (Gs & om) मातगौ (for वारणौ) T₂ G₁ s M (except Ms) पाटि. — T G₁ s & s(om lines 8-12) s ins after 23 Gs (om lines 1, 11, 12), after 22

1538* पादपातुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।
स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।
वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भीमराक्षसयोर्युद्धं तदावर्तत दारुणम् । [5]
ऊरुबाहुपरिक्रेशात्कर्पन्तावितरेतरम् ।
वत्कर्पन्तौ विकर्पन्तौ प्रकर्पन्तौ परस्परम् ।
ततः शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।
पापाणसघातनिभैः प्रहरैरभिजघ्नतु ।
अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्पन्तौ परस्परम् । [10]
बाहुयुद्धमभूद्गोर बलिवासवयोरिव ।
युद्धसरम्भनिर्गच्छात्फूत्काररचनिम्बनम् ।

[(L 5) T₁ तथा तु दारुण युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ — After line 5, G₁ s & ins.

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।
— (L 7) Of 1 142 12^{ab} T Gs & उरुपर्ण विकर्पण-
मपकर्पणमेव च — (L 8) Of 1 142 12^{ab} G₁ s तौ
शब्देन विना राजम् (for the prior half) — (L 9) G₁ s
'सघटनिभैः — (L 12) T₂ G₁ s 'फूत्कारारावः']

24 ^b) Dns Ms. s प्रबुद्धास् G₁ s पादुसभवा (for ते
नर) — ^c) K₂ s N₁ V₁ B D T₁ च, N₂ हि; N₃ T₂ G
अथ (for तु) M सह मात्रा ददृशे — ^d) G₁-s हिडिंबी
N₃ तु स्थितामिति, T₁ अग्रचेष्टिता; G₁ s पुरत स्थितां

Colophon om in N₂ D₁ — Major parvan T₂ G
M समव* (for आदि*) — Sub-parvan S₁ Ko-s N₁ s
V₁ B₁ s & Da Dn D₂ & T₁ Ms s-s हिडिंबवध — Adhy-
name K₄ D₅ भीमसेनहिडिंबयोर् (D₅ 'दिव') युद्ध-
— Adhy no (figures, words or both) B₁ T₁ 149;
Dns 152, D₁m 155, T₂ G₁ s M 100, G₁ s 101,
Gs & 99 — S'loka no Dn 45, Ms 25 — Aggregate
s'loka no Dns 5994

142

1 S₁ K₁ s D₅ S om उवाच; D₁ om the ref
— ^a) K₁ विबुद्धास्ते — ^b) T₂ G रूपमालोक्य शोभनं
— ^c) G₁ s 'ता रूपसपत्न्या (of 2^b)

2 ^a) Gs समेत्य (for समीक्ष्य) — ^d) K₂ s D₅ G₁
वच; K₄ यया (for शनैः)

3 Before 3, Ko D₁ s ins कुती उ*, K₂ s D₄ (marg.
see m) कुत्युवाच, M (except Ms) कुती — ^b) Ko s
N₁ s V₁ B Dn D₂ G₁ Ms चा (for च) — ^c) N₂ V₁ B
D (except D₅) T₁ सप्राप्ता, G₁ सुभगे (for सुश्रो*)

4 ^a) S₁ K₁ चास्य, Ko Ms s चापि; K₁ N₁ T₂ G
(except G₁) Ms चासि, K₄ N₂ s Ms चापि; Ms नापि.
S₁ K₁-s V₁ Dn D₁ T₁ 'स्य त्व, Ko N₂ B D₅ T₂ G M
'स्यास्य (G₁ 'द्य) — ^b) A few MSS 'प्सरा — ^c) M
भद्रे (for मम) — ^d) Ko s om च

5 K₁ s N₂ S om उवाच — ^b) G₁ s 'मेघममभं.
— ^c) Ko & N₂ D₅ M इह; K₁-s N₁ s V₁ B D₁ s Dns n₂
D₁ 2.4 T₁ एष, Da₁ Dn₁ एष; G₁ इति (for एतद्) — ^d)

क्व नां गन्धमेन्द्रस्य भगिनीं विष्टिं भामिनि ।
 नाता महेन्द्रिणामसि नरा मधुरां त्रिषांमता ॥ ६
 पुत्रपुत्रेभ्यः तस्य वचनादागता इह ।
 तत्राहं तैमरतीभ्यं तव पुत्र मदीजसम् ॥ ७
 तयोऽस्य महेन्द्राणां मावि विनन्ता शुभे ।
 नोदित्वा तव पुत्रस्य मन्मथेन वसानुता ॥ ८
 मतो पुत्रो मया भवो तव पुत्रो महाबलः ।
 तस्मैतुं च सन्निवो न पर प्रसन्नो मया ॥ ९
 विमलमार्गा नां ज्ञान्ता नतः न पुण्यादकः ।
 मयमेवाभयो हन्तुमिमान्मार्गांस्तान्मजान् ॥ १०
 म येन मम ज्ञानेन तव पुत्रेण पीमता ।

पन्नाग्निो विनिष्पिष्य व्यपहृष्टो महात्मना ॥ ११
 विरुपन्तो मरावेर्गो गर्जमानो परस्परम् ।
 पश्यन् युधि विक्रान्तावेर्गो तौ नरसधर्मौ ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्याः शुत्वं च वचनश्रुत्पपात युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनो नमुलर्ध्व सतमेवध वीर्यवान् ॥ १३
 तौ ने ददशुभमर्त्ता विरुपन्तो परस्परम् ।
 साहसार्णो जयं चैव सिंहाविन रणोत्तरी ॥ १४
 नान्योन्यं नमाक्षिप्य विरुपन्तो परस्परम् ।
 व्याप्राप्तिधूमदग्धं चक्रतुः पापिभं रजः ॥ १५
 वयुभागेषुमंवीर्ता वयुधाभरसंनिभौ ।

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
 राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
 उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्चनकैरिव ॥ १७
 भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
 समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्षिताः ॥ १८
 साहाय्येऽसि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९
 भीम उवाच ।

उद्रासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
 न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्वाहन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
 गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
 पुरा संरज्यते प्राची पुरा संख्या प्रवर्तते ।
 रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रवलानि भवन्ति च ॥ २२
 त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
 पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्षय ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
 उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

C 1 8031
B 1 154 25
K. 1 150. 81

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।

[G1.2 transp ते and पश्यत]

17 *) K1 ततो, K4 N1 2 V1 Dn D1 M5 तदा, T2 G यत्नाद् — *) K4 कृष्यमाणौ, T2 क्लिष्य; G3 पीड्य. Ko 2 समीक्ष्य V1 B Dn D1 T G च, D2 ह; M त (for तु) — After 17^{ab}, T G ins

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।

[G1 चिरयुद्धौ कृतौ ह, G6 'द्वौ दृष्ट्वा च T1 G2.4 च (for तु) G3 om तु G1 2 'कांक्षिणौ]

— *) B (B1 marg) Da D2 ततः (for वच) K2 उवाच वचन पा — *) K1 तदा (for इव) T2 G प्रहसन्नैव भारत

18 Before 18, D4 (marg sec m) ins अर्जुन उ, G1 M अर्जुन — *) N2 transp भीम and मा भैर् G1.2 M भीम (for मा भैर्) — *) Some MSS त्वा (for त्वां) — *) N2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु) S1 K2 4 N1 V1 B Da Dn1 n2 D1 'कर्षिता. (B5 6 'त), K1 'कल्पिता, D2 'कर्षित, G1 'निर्जिता.

19 *) Ko T1 M5 सहाये, K1 2 4 T2 G (except G4) सहायो G (except G4 5) पार्श्वे (for पार्थ) — *) N2 V1 B D (except D5) T1 पातयि; G1.2 यो वधिष्या — *) M यमौ च राजा कौन्तेयो — *) S1 पालयिष्य

20 K1 S om उवाच S1 Da1 भीमसेन (for भीम उ) — *) T2 G मञ्जुजातरम् M आश्रित (for आग) Ko Da D5 मम बाह्वरे स्थित (Da 'तर गत) — After 20, T G (T2 G3 5 om lines 1-2) ins

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।

अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनि ।

अयमस्मात् नो हन्याजातु वै पार्थ राक्षस ।

जीवन्त न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।

[(L 2) G1.2 अमुक्त्वा — (L 4) T2 G4 हि (for प्र)]

21 S1 K1 S om उवाच — After अर्जुन., T G ins.

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।

क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।

[(L 1) G2-5 प्रयु. — (L 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 'माप्नोपि, G2 'माप्त तु T1 G1 'रण'; G2 त्वया रण] — *) B5 वीर; G1 2 भूष (for भीम) — *) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप) — *) Ko N1 V1 B D T1 गतव्ये न (D5 'व्योपि, T1 'व्यो न), T2 G नातरेण. — *) S (except T1) परतप (for अरिंदम).

22 *) N1 दिशा; D5 यावत्, Arj (comm) Cd पुरः (=अग्रतः), Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text) D5 न रज्यते काष्ठा — *) D5 पूर्वसंध्या — *) S1 बलवति (for प्रव) K1 ह; K4 M5 5 हि, N1 V1 B D (except D5) T1 उत्त (for च) T2 G भवति बलवति च

23 *) Ko भैस्त्व; N2 B1 8 हासीद्, N2 भीत, S (except T1 G1) लीला (G2.5 'ल; G4 'ला) (for क्रीड) — *) Many MSS विभी — *) S1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्), D5 जानुभ्यां साधु योजय — After 23, T2 G ins

1545* माहात्म्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाश्यया ।

रक्षो जहि यथा शक्र पुरा वृत्र महावने ।

[(L 2) T2 G4 महाहवे, G1.2 महासुर]

Thereafter T G read 26-27

24 S1 K1 2.4 S om उवाच (K4 M5-8 om the ref) — After 24^a, K4 N1 V1 B D (for D5 see below) T1 ins

1546*

भीमो रोपाञ्जलश्च ।

यत्नमाहारयामास यद्वायोर्जगत क्षये ।

ततस्तस्याम्बुदाभस्य

॥ ११७ ॥

भीम उवाच ।

शृण्वन्मूर्च्छिता इहो हृता हृता इवानति ।
शृण्वन्मूर्च्छन्तं शृण्वन् न मरिष्यति ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

यद्य वा मृत्योर्भावे नमिन् गच्छत युधि ।
हमेति तत्र माहात्म्यं शीघ्रेण निरुन्मनाम् ॥ २६
यद्य वा मृत्योर्भावेन शनिष्यामि शूरोदर ।
जनदत्ता परिध्यान्तः मायु तानदुपायम् ॥ २७

वैद्यपायन उवाच ।

तन्म तद्वचनं श्रुत्वा भीममेतौऽत्यमर्षयः ।
निषिर्षयन्तं वृत्ताद्वर्त्ता पनुभारममारयन् ॥ २८
स मार्गभाषो भीमेन ननाद विपुल स्रवम् ।
पृथक्पृथक् मर्षं जलाद्रक्ष इन्दुभिः ॥ २९
सुताभ्यां योऽपिन्वा तुं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मघ्ने भद्रतवा स बलवान्द्वर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३०
द्विद्विषं निहतं एद्रा संहराले तरयिनः ।

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगर मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।

शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥ ३३

ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।

प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

G. 1 6041
B. 1 154. 26
K. 1. 108. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वित्रिवारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्वं ॥

‘ध्ये तु भंक्त्वा वल’

31 ^a) K: संतुष्टास्, B: प्रहं N: Ms तपस्विनः Ko
D: दृष्टास्ते कुरुनदना, T: G प्रहृष्टास्त्र पांडवा (G: वाधवा:).
— After 31^{ab}, T G ins

1551* हिडिम्बा चैव सप्रेक्ष्य निहत राक्षस रणे ।
अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिना ।
पूजयन्ति स्र संदृष्टा साधु साध्विति पाण्डवम् ।
आतरश्चापि सद्दृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमा ।

[(L 1) T: हिडिंब्य, T: G: ० हिडिंबी G: १ सा च
(for चैव) T: वने (for रणे) — (L 2) T: अदृश्यांश्च
G: सिद्धाश्च, G: मेघस्था (for ये स्वस्थाः) G: सर्वे त (for
समेता) T: भूतचारका, G: देवता, G: वादिनः, G:
सर्पिचारणा G: वादका]

— ^a) N: पूजयंतो नरव्याघ्रा

32 Ko om. 32^{ab} — ^a) T: G अथ (for अभि)
N: महात्मानः; Ms: ० यथान्याय Ms-० पूज्याथ तं भीम
— ^b) N: भीमसेनपरा — ^a) M रेवाग्रवीद्वाक्यमर्जु
नस्तु वृ.

33 ^a) N: १ V: B (except B: Dn: 1. ns D: न दूरं;
T G: ० M अदूरे G: पथा तु तेन गतव्य — ^b) G:
इह (for अहं) N: V: B (except B: D (except D:)
T: विभो — ^a) Ko: ४ D: १ G: विद्यात्

34 ^a) G: ते तु (for तत) B: Da transp तत
सर्वे and तथे. D: तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे — ^b) N: १ V:
B: Dn D: trans सह and मात्रा S: Ko १ परतप (Ko
'प'), N: 1. sm V: B D (except D: T: G महारथा; N:
महाबला, N: नरपंभा, T: महायशा — ^c) K: ४ ते
नरव्याघ्रा, T: Ms-० न्याघ्रा

Colophon Major parvan T: G M समव (for
आदि) — Sub-parvan S: K N: १ V: B D (Da
see m) Ms-० Cd हिडिंबवध, to it S: K: ० N: D: Ms-०
add समाप्त — Adhy name N: १ V: T G: M हिडिंब-
वध; G: हिडिंबिसवाद — Adhy no (figures, words
or both) B: T: 150, Dn: 153, D: m: 156, T: G: ०

M 101, G: १ 102, G: ४ 100 — S'loka no Dn 36,
Ms 35. — Aggregats s'loka no Dn: 6030.

143

1 Before भीम (see below), D: (marg see m)
(M om lines 3, 6) ins.

1552* वैशंपायन ।

सा ततो न्यपतत्तूर्ण भगिनी तस्य रक्षसः ।
अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।
अभिवाद्य तत कुन्ती धर्मराज च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभाषत ।
अह ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]
कूर आतृचो हित्वा सा स्वामेवानुरुधती ।
राक्षसे रीद्वसकाशे तवापश्य विचेष्टितम् ।
अह शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्र निपेक्षितम् ।

[(L 1) D: ततोन्वप; Ms ततोन्वगम — (L 2)
G: १ transp राक्ष and पाण्डवान् — D: पुन (for प्रति).
— (L 4) D: अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा)
— (L 7) D: राक्षसी भीमसकाश — (L 8) D: तव
पादसरोरुह]

— S: K: भीमसेन; Ko: ० B: ० Dn: D: भीम उ, S
भीम — ^b) Ko N: १ Da D: ४ T G आस्था (for
आश्रि) A few MSS मोहनी — ^a) N: १ त वै, T: G:
तव, T: G: ४-० मा त्व, G: मा त्वा; Ms त्व त N: V: B
D (except D: स्वमिम आतृसेवितं Cd oites आतृनिपेक्षितं.

2 S: K: १ S om उवाच — ^a) B: क्रुद्धोसि; T: G:
ब्राहीमा, G: द्दो हि — ^b) S: K: १. १ trans भीम and
मा स K: ४ D: M त्व; T G च (for स्र) — ^c) K:
(corrupt) ह्यापिदिह; K: ह्यप्य, K: N: V: B (except
B: Da Dn D: १ T: G: १. १ ह्यप्य; D: Ms: ० साम्य;
T: G: ४ ह्ये, G: ह्या ह्य; Ms-० ह्याप्य. — ^a) K: ४
N: १ V: B (except B: D T G: गोपाय — After 2,
B: ins

1553* शरणागतगूह्या एवं धर्म गोपाय पाण्डव ।
the posterior half repeating 2nd.

१४३

भीम उवाच ।

स्वर्गं यं गच्छेत्तु मायामुत्थितं मोहिनीम् ।
निर्दिष्टं यत् स्वर्गं न मे भवतिनेषितम् ॥ १

मुनिश्चिन्तित उवाच ।

इति नि प्रदत्तं मां मां मां गिरं यदीः ।
स्वर्गं पुनस्तस्मिन् भवेत्तु मां पाप्मनः ॥ २
यथा निषादमायान्तमां तस्मिन् महात्मनः ।
स्वर्गं मां भवतिनेषितं न मे भवतिनेषितम् ॥ ३

महात्मन उवाच ।

स्वर्गं मां गच्छेत्तु मां गच्छेत्तु मां गच्छेत्तु ।
स्वर्गं मां गच्छेत्तु मां गच्छेत्तु मां गच्छेत्तु ॥ ४

आर्ये जानाति यदुत्तमं रीत्यामनन्तम् ।

तदिदं मामनुप्राप्तं भीममेनहन्तं शुभे ॥ ५

मोहं तन्ममं दूषं मया कालप्रतीक्षया ।

मोक्षमभ्यासाः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६

मया सुखं नृपः सुखं मया नृपः नृपः ॥ ७

शृणुष्वं पृथक्प्राप्तं पुनः पतिः शुभे ॥ ८

यदेवापि तथानेन त्वया चापि वदामिनि ।

नया सुखं हि तदा प्रत्यागतायाः फिगां प्रति ॥ ९

नं मां मूढेनि या मया भक्ता वानुगतेनि वा ।

मोक्षेन महाभागे संयोजय मुनेन ते ॥ १०

तस्मादाय मन्त्रेण नयेण देवपितम् ।

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
 अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
 वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
 पृष्टेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
 यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
 आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
 सर्वमाहृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
 आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।

न्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४

पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।

येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिहिम्बे नात्र संशयः ।

स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६

स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।

भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

O 1 6058
B 1 153. 17
K. 1 167 33

text — T G ins after 10 Ms (om lines 1-4, 8-9),
 after 1554* (of v 1 8^{ab})

1556* अहं हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपचर्जनात् ।

तत सोऽन्यपतद्वाग्नौ भीमसेनजिघांसया ।

यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।

तथा तथा समाधाय पाण्डव काममोहिता ।

न यातुधान्यह त्वार्ये न चास्मि रजनीचरी । [5]

ईशा रक्ष सु साध्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।

पुत्रेण तव सयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।

सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।

अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहवदा ।

[(L 1) T₁ अहं समुपलक्ष्यैव, G₁ ५ 'हं समुपलक्ष्यैव,

G₁ 'हं समुपलक्ष्ये प्राक् G₁ मद्- (for प्राक्) G₁ श्रोतुम्

(for भ्रातुर) G₁ ५ उपवर्जं — (L 3) T₁ यथारिमधि

तिष्ठ'; G₁ २ तथारिमधुति'; G₁ यथारिमयि ति' — (L 4)

T₁ G₁ ५ समादाय, G₁ समाधावत् — (L 5) G₁ भद्रे

(for त्वार्ये) — (L 6) T₁ G₁ ५ कन्या, G₁ तथा, G₁ ईशो

(for ईशा) T₁ रक्षस्वसा ह्यस्मि, G₁ रक्ष स्वाहमस्मि, Ms

रक्ष सुता यास्मि (for रक्ष सु साध्यस्मि) G₁ २ Ms राज्ञि;

G₁ राज्ञ T₁ G₁ ५ 'कटकटा; G₁ 'कटकरी — (L 7) T₁

युवती देवरूपिणी — (L 9) T₁ असह, G₁ अभव (for

अनहं-) T₁ G₁ ५ सदा (for वदा)

11 G₁ om 11^{ab}, T G₁ ५ read it after 1555* (of

v. 1 8) — ^{ab}) N₁ ५ पथि (for सदा) S (G₁ om)

ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा — ^a) S₁ K (except Ko)

विपिने, N₁ २ V₁ B D₁ D₂ D₃ २ ४ वृजिनात्; D₁ G₁

विजने, T₁ G₁ वृजिने, M विपमे T₁ G₁ ५ कारयिष्यामि

— ^a) K₁ दुर्गेण; T G दासीवच् S₁ 'पंभ, K₁ G₁ 'पंभ;

N₁ २ T₁ G₁ ५ 'पंभा N₁ १ दुर्गेषु भरतर्षभान्, N₁ २ V₁ B D

(except D₁) 'पु विपमेषु च

12 ^a) G₁ वा; G₁ च, G₁ अपि (for वो) N₁ B D₁

D₂ ४ T G Nilp प्रव(N₁ २ T₁ G₁ 'वे)क्ष्यामि; M₁ ५ हनि

— ^b) S₁ K₁ N₁ २ V₁ D₁ शीघ्र S₁ K₁ २ B₁ D₁
 'प्सतां, K₁ N₁ २ B₁ M 'प्सितां T G₁ ५ क्षणेन गति(T₁
 'त)मीप्स(G₁ ५ 'प्सितां(T₁ 'त); G₁ M विमान सुकृती(G₁
 Ms 'ता)निव — After 12^{ab}, T G read 8^{ad}, followed
 by 1555* (of v 1 8) — After 12, D₁ reads 8^{ad},
 followed by

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिहिम्बा नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, S₁ ins कुती, Ko D₁ कुती उ', K₁ २ ४

कुत्युवाच — ^a) K₁ २ Ms (inf lin as in text) 'स्तरणे,

T G आपन्नित्. — ^b) K (except K₁) N₁ २ येन ह; N₁ २

V₁ B D T₁ तेन वा (D₁ केन वा; D₁ केन ह), T₂ G M

केनचित् — ^c) B₁ धर्मे (for सर्वे) K₁ ४ D₁ T₁ G₁ २

आहृत्य, K₁ V₁ B₁ D₁ G₁ ४ आवृत्य, T₂ G₁ आपदि, G₁

आपत्सु — ^d) N₁ २ V₁ B₁ D₁ G₁ २ त धर्मेन्, D₁ धर्मेनम्

(sio) Ko २ D₁ 'वर्तते, K₁ ४ N₁ २ 'वर्ततां, T₁ 'पश्यत;

T₂ G₁ ५ 'पश्यता, G₁ २ M 'पश्यता

14 Before 14, K₁ ins हिहिम्बो — ^a) Cd धारयते

G₁ आपद्यो धारयेत्प्राणान् — ^b) D₁ T G स वै (for धर्मे)

— D₁ om 14^{ad}

15 K₁ om 15, S₁ K₁ D₁ (hapl) om 15^{ab}

— ^a) T G₁ ५ M पुण्यान् B₁ धारयित, T₂ 'यतीं, G₁

'यत्य, G₁ 'यति G₁ २ पुण्याद्वा(G₁ 'न्धा)रयति (G₁ 'त्ती)

प्राणान् — ^b) S पुण्यवै (G₁ २ हि) प्राणधारण — ^c) N₁ २

B₁ D₁ S येन येन (T₁ G₁ Ms. ५-८ येन केन, G₁ येनाको न)

चरे; Cd as in text — After 15, S ins a passage

given in App I (No 87)

16 S₁ K₁ २ S om उवाच (G₁ om the ref)

— ^a) Ms ५ एव (for एतद्) N₁ 'थातत्त्व, T 'थावृत्त

— ^b) T₁ कर्तव्य D₁ च; G₁ हि (for तु) N₁ २ V₁ B D

M सत्ये, T₁ धर्मे — ^d) K₁ T₁ G₁ ५ ब्रूयां, G₁ २ ब्रूहि

— After 16, S ins

1558* नित्य कृताह्निका ज्ञात्वा कृतशौचा सुरुपिणी ।

तु विदग्धनेन यथाकामं मनोज्ञता ।
 तत्र न्यानयित्वा तन्ने दीनमेतः मृदा निशि ॥ १८
 वैशाखायन उवाच ।

वर्षेति वृद्धनिजाय द्विदिग्धा गतर्त्ता तदा ।
 भीममेतमुवाचाय ऊर्ध्वमानक्रमे ततः ॥ १९
 दैत्यद्वारेषु रणेषु क्षेत्राववनेषु च ।
 शम्भुनिषिङ्गेषु रत्नक्षेत्रेषु सर्वदा ॥ २०

हृत्वा च परमं रूपं सर्वभरणभूषिता ।
 मञ्जल्पन्ती गुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
 तथैव वनदुर्गेषु पृथिवतुमन्त्रानुषु ।
 मन्त्रं रमणीयेषु पद्मोत्पलपुत्रेषु च ॥ २२
 नदीदीपप्रदेशेषु वैह्वेतिष्ठतासु च ।
 मुनीर्ध्यानतोयासु तथा गिरिर्नदासु च ॥ २३
 मागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचित्तेषु च ।

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
विभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७

विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्थान्बभूवाति स मानुषान् ॥ ३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

C	1	6078	
B	1	155	35
K	1	169	10

— १) Dn₁ तापसायतनेषु (of. 25^d), G₁ मयेषु, G₂ ६
युतेषु — B₂ om 24^{ed}, G₁ reads 24^{ed} after 23^{ab}.
— २) N₂ १ V₁ B₂ Dn D₁ पत्वलेषु; M₂ २ निक्षरे — M₂
om. 24^d-25^a — ३) N₂ B₁ २ Da तथैवोपवने

25 Ks om 25, Ds G1 : 4 transp 25^{ab} and 25^{cd}, Ms om 25^a (cf. v l 24), T1 Gs s read 25^{ab} after 23^{ab}. — ^a) N1 च तथा, Ns Gs M (Ms om) रम्ये* (for पुण्ये*) — Ś1 K1 : 4 transp 20^b and 25^b — ^b) N1 पर्वतानां च सासुषु; Ds मानसेषु सर'सु च (=26^b), T2 Gs s : तापसायतनेषु च (=25^d) T1 om 25^{cd} — ^c) Ko °नां च भवनै — ^d) Ko पन्नगाना वनेषु च, Ns देवतायतनेषु च (=20^b), T2 G कुलपर्वतसासुषु

26 Ds reads 26^{ab} after 23 — ^a) N1 S 'वृक्षेषु,
V1 Dn D1.s 'रस्येषु — ^b) T G वनेषु (for सरसु)
D2 सर स्वमलवारिषु, M सागरावृतभूमिषु — ^a) = 21^d.
— After 26, Ds S ins a passage given in App I
(No 89), which is followed by 1 144. 7-10,
11^ad-17, 19-20 (with v 1 and some additions noted
below) and a colophon in lieu of the colophon at
the end of the present adhy which S om — After
the colophon, Ds S (except Gs) ins

1565* वैशंपायन ।

गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वरा ।
 ऊपुस्त्र च पण्मासान्वट्वृक्षे यथासुखम् ।
 शाकमूलफलाहारास्तप कुर्वन्ति पाण्डवा ।
 अनुज्ञाता महाराज तत कमलपालिका ।

27 Ds om 27-28 — In S, 27^{ab} is repeated (cf. App I, No 89) — “) Ds T2 G M सदा (Gs ६ तदा) (for तथा) — After 27^{ab}, Ds T G (Gs om line 5) ins

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्नानुलेपना ।
 एव आद्वन्तस मासान्हिदिव्यावासयद्वने ।
 पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
 सुखं स विहरन्भीमस्तत्कालं पर्यणामयत् ।

ततोऽलमत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L 1) G₁ °वस्त्रा हि, G₂ °वस्त्राणि T₁ दिव्यगंधानु°
— (L 4) T₂ सविह°, G₂ : सुविह°. — (L. 6) T₁
G₂ °सो वन गता]

— a) Ko 2 Ns Ds Ts G (except G1 2) M (except Ms) *बलात् — See further a special note at the end of adhy 145

28 D₂ om 28 (cf. v l. 27) — ^b) K₂ G₂ महावल,
M₂ भयावह (for विभी*) — ^c) V₁ B D (except D₂,
D₂ om) भीमनाद, T₁ *लेनं T₁ विरूपाक्ष, G₂ सुतात्राक्ष.
— ^d) Ko B₁ & D₂ M महारव, N₂ T₂ G *रथ, T₁ *सुर
— After 28, Ko reads 30*–31^b.

29 K₁ (hapl.) om. 29^a-30^b — ^a) Ko 'महोदर
(for 'महे') — ^b) K₄ Ms^s 'वल, T G Ms^s 'जव (for
'भुजम्) — ^c) T G 'काय, Ms^s 'वल (for 'जव) S
(except Ms) 'काल (for 'काय) — ^d) K₄ भीमरूपम्, T₁
महानाद, G₂ M 'काय (Ms 'काल), G₆ 'पाद Ko महोदय;
S महाभुज (for अरिंदमम्) — N^s B D ins after 29
K₄ after 30^{ab}

1567* दीर्घघोण महोरस्क विकटोद्धृपिण्डिकम् ।

[D: ४ दीर्घघ्राण K: D: ३ 'पिंडक]

30 K1 om 30^{ab} (of v 1 29) — ^b) S अरिंदम
(for महा^a) — After 30^{ab}, K4 ins 1567* — G
om 30^{ad}, Ko reads it after 28 — ^c) Ś1 Ko 2 N2 V1
B2 Dn D1 s G1 4 'तीत्यान्यान्, K1 'तीता', K4 'तीत्य'
K8 महारथानतीत्यान्यान् — ^a) Ś1 K1 यो बभूवाति,
Ko 2-4 B1 sm M 'वाति च, N V1 B2 s c D 'वातीच
N2 V1 B D राक्षसान् (for माज्')

31 For Ko, of. v l. 28 — ^a) M₈ ५-७ वाह्येयि
K₈ यो बल, T G विक्रम (for यौवन) M₈ वाह्ये वीर्यो
बल प्रा^a — ^o) M विशेषत (for विशा पते) — ^o) N₈
(mas in text) सर्वांगेष G₈ वरो (for पर). — ^d) G₁-s

॥ ३१ ॥ - मया हेतुं तं मेरुः प्रवर्षमगच्छति ॥ ३१ ॥
 न्योः हि गर्भं गच्छन्तो न्यमन्ते प्रमयन्ति च ।
 समन्तदुर्गस्य भवन्ति यदुन्मिनाः ॥ ३२ ॥
 श्रान्ता विजितः पादादृष्टवान् विदुर्लभा ।
 मनुष्यं परमेष्ठ्यान्मनो न नामास्य चक्रतुः ॥ ३३ ॥

घटभानोन्मच इति भातर नोऽभ्यभापत ।
 अनुवृत्तेन नामास्य घटोन्मच इति म ह ॥ ३४ ॥
 अनुवृत्तय तानार्मात्पाण्डवान् घटोत्कचः ।
 तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो यभूत तः ॥ ३५ ॥
 मंगमनमयो जीर्ण इत्यभापन तं ततः ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६

कृत्यकाल उपस्थास्ये पिद्वनिति घटोत्कचः ।

आमज्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७

स हि सृष्टो मधवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।

कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्वहून् ।

अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १

मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।

रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे बलकलाजिनवाससः ।

सह कुन्त्या महात्मानो विभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३

क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।

क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४

ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

G. 1 6087
B. 1 155 5
K. 1 170 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामज्य महासुनिम् ।

[(L 1) T₁ G₁ ३ ते (for तु) — (L 2) M₈ ३ वाक्येन
M आमज्य च (for तमा) M₈ महावतं]

37 S reads 37-38 after 1569* (of v 1 35)
— After 37*, G₁ ३ 4 ins

1572*

भवत्स्वरणमात्रत ।

महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे

— *) S₁ K₀ ३ D₅ T G M₈ ३ राक्षस (as in text), the
rest रक्षसां — *) N₁ ३ ह, G₂ ३ स (for च) K₁ गति
(for दिश)

38 *) B₅ G₁ दृष्टो S₁ T G भगवता — *) M
महाबल — *) K₂ G₁ वीरस्य, Cd as in text
— *) N₁ V₁ B D प्रतियोद्धा महारथ (D₅ 'त्मन') Cd
cites विनाशाय (as in text)

Colophon om in S (of v 1 26 above) — Sub-
parvan Ko हेडयं, N₁ V₁ हिडिंबवध, to it Ko N₁ ३ add
समाप्त — Adhy name S₁ K₁—4 N₁ ३ V₁ B D
घटोत्कचोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both)
B₁ 151, D_{ns} 154, D_{am} 157 — S'loka no D_{n1}
42, D_{n2} 45, D_{ns} 46

144

1 S₁ K₁ ३ D₁ om उवाच, S om the ref — The
sequence in S is 3, 5, 1575*, 1-2, 4, 1574*, 6 etc
(but of v 1 7 also) — *) V₁ D_n D₂ ३ S गत्वा (for
वीरा) N₁ ३ D₅ ते वने व्यचरन्वी, D₁ ते च सर्वे वने गत्वा

— *) S₁ K₁ ततो; Cd घ्नन्तो (as in text)! — *) K₂
पराक्रम्य, T G अति. T₁ महाराज (for ययू राजन्)
— *) K₄ महाबला. — K₂ (hapl) om from महारथा
upto प्रेक्षमाणा (in 2*).

2 K₂ om up to 'माणाः (of. v 1 1) — *) T₂
G₂—३ 'काना वनानि च, G₁ ३ 'कान्यवनांस्तथा — *) A
few MSS प्रेक्ष्य.

3 For sequence in S of v 1. 1 — *) K₂—4 D₅
जटा, D₁ M₈—३ जटा — *) T G transp सह and कुन्त्या

4 For S, of v 1 1 — *) N₁ ३ G₂ रममाणा
— After 4^{ab}, G₁ ins

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशना ।

— *) T G₂ ३ छेन, G₂ ३ शनैश्च, Cd as in text K
(except K₂) D₅ वर्ततस् (D₅ 'ते) — *) S (except T₁
G₂ ३) 'गु पृथया सह — After 4, S ins

1574* पथि द्वैपायन सर्वे ददृशु स्वं पितामहम् ।

5 For S, of v 1 1 — *) K (except K₁) ब्राह्म्यं,
D₂ T₁ M₈ ब्रह्म; Cd as in text. N₁ अधीयतो — *) T₁
तपश्चरणतत्परा — *) N₁ धर्मज्ञ; V₁ D_n सर्वज्ञा,
M (except M₅) धर्माश्च B₅ transp धर्मज्ञा and ददृशु
T₁ न्यायज्ञानां; T₂ G₄ धर्मज्ञानां, G₁ ३ न्यायज्ञान, G₂
न्यायशास्त्र, G₅ ३ धर्मज्ञान, M न्यायज्ञान (for ददृशुस्ते)
S च पादवा (for पिता) — After 5, S ins

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।

[T₂ G₄—३ प्रीतिमनुत्तम]

6 D₅ om 6 — *) S अमिप्रणम्य शिरसा पाराशर्य
मुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य — S transp सह and
मात्रा in 6*, and, after 6, ins

५०. नीलिमयं च वर्णं द्रुमुने तिमिरम् ॥ ५
 मेघनिपातमान्नातं दृष्टादेषानं नदा ।
 मण्डुः प्राञ्जलः सर्वं नदमात्रा पश्यताः ॥ ६
 जगन् उवाच ।
 मन्दं मनसा पूर्वं विप्रि मन्त्रपमाः ।
 यथा विप्रिर्गन्धर्वं धर्मगर्भविशानिताः ॥ ७
 तद्विनिर्वातं मंथमभितरीषुः परम दिग्म् ।
 न विनातोऽत्र द्रुमुः सर्वमेव गुणाय वः ॥ ८
 मन्त्रमे धैर मे सर्वं पुनं धैर न मंथयः ।

दीनतो बालनधैर म्रं वुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
 मन्त्रादम्बधिरः केहो युष्मासु मम मांप्रवम् ।
 मेघपूतं निरीपामि रिगं वस्तद्विबोधत ॥ १०
 इदं नगरमम्बाजे रमणीयं निरामयम् ।
 यत्तेह प्रतिच्छन्ना मनागमनकाक्षिणः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एव म नान्यमाश्रम्य व्यासः पार्थानरिदमान् ।
 एतच्छासमभिगतः वृन्तीमाशाययत्प्रभुः ॥ १२
 जीत पुत्रि नुतमेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
 धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
 भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
 पुत्रास्तव च मायाश्च सर्व एव महारथाः ।
 खराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
 यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
 राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।

पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७
 एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 अब्रवीत्पार्थिवश्चेष्टमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८
 इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
 देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९
 स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
 जगाम भगवान्न्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २०

G. 1 6102
B. 1 153. 19
K. 1 170 14

इति श्रीमद्भागवते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्यान्न केवल धर्मं दुष्कृतं च तथा नर ।
 सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
 अद्वय लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयो ।
 दुष्कृतस्य फलेनैव प्राप्त व्यसनमुत्तमम् ।

तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कुर्या । [5]

[M om व्यास — (L 1) Ms. s केवलं कुरुते धर्मं,
 Ms. s केवल धर्मं कुरुते M न (for च) T₁ G₈ तदा न;
 G₈ नराधम — (L 2) G₁ सतत (for सुकृ) — (L 3)
 M कृती (for कर्ता) — (L 5) G₈ मा शुच, Ms s मानवि]
 — Thereafter S reads 18^{ab}

13 For Ds S of. v 1 7 — Ms s-7 om 13-17
 — Before 13, S₁ K₁ ins व्यास; Ko 2-4 N₂ s V₁ B
 (except B₂) D (except D₂) व्यास उ. — ^a) V₁ Dn
 D₂ जीवत् S₁ K₁ 2 वत्से, K₈ D₂ S (Ms. s-7 om) पुत्रे
 — ^b) K₂ 4 N₁ V₁ B D (except D₁ s) G₁ 2 Ms
 धर्मनिलो — N₁ s V₁ B D (except D₂ D₂) transp
 13^{ad} and 14^{ab}

14 For Ds S (Ms s-7 om) of. v 1 7 — ^{ab}) N₂
 V₁ B D (except D₂) transp जित्वा and पृथिवी, and
 (for 14^b) read महात्मा पुरुषर्षभ — After 14^{ab}, N₂ V₁
 B Da Dn D₁ 2.4 ins

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वा सागरमेखलाम् ।
 while Ds T₁ G (except G₁ s) ins

1584* स्थापयित्वा यशे सर्वो सपर्वतवना शुभाम् ।
 — ^a) Ds T₁ Ms असहाय S₁ K₁ N₁ s भोक्ष्यतेयमसंशय
 (N₁ 'य), Ko 2-4 N₂ V₁ B Da Dn D₁ 2 4 'ते नात्र (K₈
 'लेप न) सहाय

15 For Ds S (Ms s-7 om) of v 1 7 — ^a) G₈
 कुत्या. (for पुत्रा); of. l 145 2^b. — ^b) Ko 2 4 N₁ B D₂
 Ms महायला Ds T G पचैते पुरुषोत्तमा — ^c) K₄ D₁
 स्वे (for स्व) — ^d) Ko 2 4 N₁ V₁ B D T₂ G₄ s सदा

16 For Ds S (Ms s-7 om) of v 1 7. — ^a) K₁
 यक्ष्यते, K₄ जेष्यति N₁ च महाभागा — ^b) N₂ V₁ B₂ s
 D (except D₂ s) निर्जित्य — ^d) N₂ B₁ s बहुभिश्च. N₂
 B Da D₂ 4 चासदक्षि.

17 For Ds S (Ms s-7 om) of v 1 7 — ^a) N₁ 2
 'द्वर्गान्; G₄ s 'द्वर्गं — ^b) N₁ बले (for घने) G₈ s
 बले (for सुखे) N₂ s V₁ B D (except D₂) भोगैश्चर्य
 सुखे — ^d) S₁ K₁ N₁ V₁ Da Dn₁ n₂ D₁ 2 इमे (K₈ इद,
 N₁ s इमं). Ds T G Ms आहरिष्यति (for इह भो*)
 — After 17, S₁ ins (an additional) colophon
 — Ds T G (Gs om lines 2-3) Ms ins after 17
 Ms s-7, after 1580* (of v 1 10)

1585* क्षुपा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।
 वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेपा जनिष्यति ।
 तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिता ।
 which in S is followed by 19-20 (partly om in some
 MSS, see below)

18 S (which om 18^{ad}) read 18^{ab} after 1582*
 (of v 1 12) — Before 18, S₁ K₁ s D₂ ins वैश; Ko 2 4 N₂ s (marg sec m) B D (except D₂) वैश उ.
 — After 18^{ab}, G₁ 2 M read 20^{ad}, repeating it in its
 proper place — Ds S om 18^{ad} — ^c) Ko 2 N₁ s
 'श्रेष्ठान्, K₈ पादव ज्येष्ठ, N₂ V₁ B (except B₂) D (Ds
 om) पादवधे

19 S (Gs Ms s-7 om.) reads 19 after 1585*
 (of v 1 17) — Before 19, K₈ ins श्रीव्यास
 — ^a) S₁ K₁ 2.4 N₁ V₁ B (except B₂) Dn D₂ T G (Gs
 om) Ms इह मास (or मा स) प्र — ^c) S₁ K₁ 'काल
 Ko B Da₂ D₁ 2 4 'स्वैव — ^d) S₁ K₁ वत्स्य, N₂ V₁ B
 Da Dn D₂ 4 लप्स्य; D₁ लिप्ससे, T₂ G₄ s 'ध्वे. S₁
 Ko 1 N₁ G₂ Ms वै परा (for परमां) K₄ लप्स्यथैव दुरासद

१४५

जनमेजय उवाच ।
 एतन्मयां गतामे तु दृन्तीपुत्रा महारथाः ।
 यथाः परं शिञ्जयेत् दिग्वर्त्य पाण्डवाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एतन्मयां गतामे न दृन्तीपुत्रा महारथाः ।

उत्पुर्नानिचिरं कालं मातृणस्त निषेधने ॥ २
 रमणीयानि पश्यन्तो यनाति विविधानि च ।
 पाथिद्वानपि चोदयान्तस्मिन्ध मरंति च ॥ ३
 चेन्ममं तदा ते तु मम एव विशां पठे ।
 यभृत्पुर्नानिचिरं च र्मर्षिणः प्रियदर्शनाः ॥ ४

१
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

निवेदयन्ति स च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तथा विभक्तान्भागान्ते भुञ्जते स पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्थ ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।

अर्थ भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

C 1 6109
B 1 157 7
K 1 171 17

जटिला द्रव्यचारिण = (var) line 2 of 1586*. — After 4^{ab}, S (except G1.2) ins

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।

भैक्ष चरन्तस्तु सदा जटिला द्रव्यचारिण ।

[(L 1) M^s-8 द्वासते — (L 2) T G^s M तदा (for सदा)]

— *) M^s 8 स्वैरुणैः (for वभूवुः) T G^s-8 ते, G^s तु (for च) — *) K1 B1 8 D2 G^s स्वैरुणैः; T1 G^s 8 गुणैः सु- (G^s स-), G1 गुणैर्वैः; M^s 8 वभूवुः K^s अतिवल्लभा..

— After 4, S (T^s om. lines 6-7) ins

1587* नागरा ।

दर्शनीया द्विजा शुद्धा देवगर्भोपमा शुभा ।

भैक्षाहं न च राज्याहं सुकुमारास्तपस्विन ।

सर्वलक्षणसपन्ना भैक्ष नाहन्ति नित्यश ।

कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।

यन्धूनामागमाश्रित्यमुपचिन्त्य तु नागरा । [5]

भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।

सौमन्त्रेण सयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवा ।

माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवा ।

स्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवप्रतिता ।

[(L 1) G^s भियां शुद्धा महात्मानो (for the prior half) — (L 2) G^s (prior half corrupt) चरति द्विजवेश्मसु (for posterior half) — After line 2, G^s 4 ins

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विन ।

चरन्ति भूमौ प्रच्छन्ना कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L 3) G1.2 वेपत (for नित्यश) — (L 4) G1.2 तर्कयन्तं सुरा इति — (L 5) G^s साधूनामागमाश्रित्यं

मुदितस्ते तु नागरा — (L 6) T1 G^s M भाजनानि

— (L 8) G1 2.4 शोचती पांडवान्प्रति; M शोचतीति च

पार्थिव — After line 8, T1 G^s 4-8 ins

1589* दुःखाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।

भिक्षित्वा द्विजगोष्ठेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L 9) M पांडवा दुःखिता मृश (for posterior half)]

5 *) N^s V1 B D (except D^s) T1 G^s M^s तदा, T^s

G^s-8 M^s-8 सदा (for च ते) G1 2 मात्रे निवेदयति सा.

— *) Some MSS भैक्षं Ko N^s D^s कुत्या भिक्षां, K1

भक्ष्यं कुत्या; N^s 8 V1 Da Dn D1 4 कुत्या भैक्ष; B कुत्यां

भैक्ष; D2 T1 G1-8 कुल्यै भै (D^s भ)क्ष्य, T^s G^s-8 M भैक्ष

कुल्यै B^s तथा निशि, D2 4 (before corr) M तदा निशि, T G^s-8 च ते निशि, G1.2 दिवानिशं — After 5^{ab}, G^s ins

1590* सर्वसपूर्णभैक्षानं मात्रा दत्त पृथक्पृथक् ।

— *) N^s B^s तदा, G^s तथा (for तथा). K^s ते भागान्; K^s ते भाग, T^s G^s 8 भैक्षाश्च; G^s M भिक्षाशान् (for भागांस्ते) S1 K1 8 G^s तथा विभक्तभागान्श्च (G^s स्ते). G1 2 विभज्य भुञ्जतेष्टं ते यथाभागं पृ.

6 *) G^s आदौ (for अर्थ) T1 G^s स्त (for ते), and पंच (for धीराः) G1 2 युधिष्ठिरार्जुनौ कुन्ती यमावर्थं च भुञ्जते — *) S1 K1 G^s भक्षस्य सर्वस्य, K^s N^s V1 B1 8 Dn1 n2 D1 G1.2 8 M^s-8 सर्वस्य भैक्षस्य; T^s G^s 8 अन्नस्य सततं. G^s भुक्ते भीमो (by transp) T^s G^s-8 महाभुज Ko अर्थं तु भीमसेनश्च एक एव महा. — After 6, S (T^s G^s 8 om line 1) ins

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणाद्यभृतः पुरा ।

स धैर्यं च काश्यं च जगामातृसिकारितम् ।

[(L 1) T1 न चापि तृतिर्, G1 न चाशितस्य; G^s तं च, G^s 4 तोक्षि — After line 1, M^s-8 ins 1593* (of. v. 1 7). — After line 2, G^s 4 ins

1592* आज्यविन्दुर्यथा बह्वौ महति ज्वलिते यथा ।

तथार्थभागं भीमस्य भिक्षाद्यस्य नृपोत्तम ।]

7 D^s om 7 — *) Ko 4 M वसता तेषां (by transp.), K1 तेषां भवतां D^s तथा तेषां तु वसतां, T G तथैव वसतां तत्र (T G^s 8 तेषां) — *) K^s नगरेषु, N^s V1 B Da Dn D1.4 तस्मिन्नाष्ट्रे, N^s 8 तत्र राष्ट्रे; T G (except G^s 8) तेषां (T^s G^s ततो) राजन् — Dn1 om. 7^a-8^d — *) S1 K1 2 D^s वै; Ko च; N^s 8 हि (for स्य) K^s कालो भरतसत्तम — T^s G ins. after 7 M^s-8, after line 1 of 1591*

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो द्राह्मणवन्धुषु ।

कुम्भकारेण सवन्धं लेभे पात्रं वृहत्तदा ।

स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।

तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।

तस्य भारं शतगुणं कुम्भकारमतोपयत् । [5]

चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।

तदादाय गत दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।

भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।

एवमेव सदा भुत्वा मात्रे वदति वै रह ।

१५५

ततः सन्निद्राया गतान्ते भरतर्षभाः ।
 संगम्या भीमगेनस्य वदन्ते वृषभा सह ॥ ८
 जयार्तिं गतामन्दं ब्राह्मणस्य निवेदने ।
 मृगान्तरिण्य शौरं दूर्तां शुभाय भाग्य ॥ ९
 गेह्यन्तां गतामन्तरिण्यतिदेवपथ ना ।
 फलान्तामृगान्ताय देवी गजान पथमे ॥ १०
 गेह्यमानेन दुःगेन हृदयेन वृषा ततः ।
 उवाच भीमं सन्त्यर्षी वृषान्विमिदं पथः ॥ ११
 यमामः सुगुणं पुत्र माह्वन्त्य निवेदने ।

जज्ञाता घातंराष्ट्राणां सन्कृता वीतमन्त्ययः ॥ १२
 मा गित्वये सदा पुत्र माह्वणस्तासा किं न्यहम् ।
 म्रियं वृषामिति गृहे यत्पुष्टिपिताः सुतम् ॥ १३
 मृतामन्तपुरुषस्तात कृतं यमिष नश्यति ।
 यावच्च वृषादन्योऽस्य वृषादभ्यभिक्त ततः ॥ १४
 तदिदं ब्राह्मणस्तासा दुःखमापतितं ध्रुपम् ।
 तत्रास्म यदि नाहाय्यं वृषाम मुकृतं भवेत् ॥ १५
 भीम उवाच ।
 भावतामस्य यदुःखं यतर्थं न मुत्थितम् ।

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः खनम् ।

आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७

अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८

ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।

दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।

दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभाणि च ॥ २०

जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।

जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१

एकात्मापि हि धर्मार्यौ कामं च न निषेवते ।

एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२

आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।

अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३

अर्थेषुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।

जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४

न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।

पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्वेयमनामयम् ॥ २५

यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

C. 1. 6123
B. 1. 157. 99
K. 1. 176. 43

18 ^a) B₈ D₁ अन्यतरं, T G_{1.2} 4-5 M अतर्गृहं K₈ आर्तो गृहं तस्य ततो; G₈ अंतर्नविगतास्तस्य — ^o) Ś₁ K₂ 4 D₈ कुती सहसा, N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2} 4 M₈ (by transp) स्वरिता कुती. — ^a) G₈ M₈-8 सौरभिः; Cd as in text

19 ^a) G₁-8 भीत त (for ततस्तं) — ^o) K₈ T₁ G_{1.2} M₇ सततं, G₂ 8 वसत (for सहि) — ^a) K₈ विकृतानन, K₈ विगतप्रमं, N_{1.2} B₈ विगता, N₂ V₁ B₈ Dn D₁ अवनता, T₂ G₄-8 M विनता; Cd as in text.

20 K_{1.2} 8 S (except M₈) om उवाच — ^a) M₈ लोल (for लोके) — ^b) Ś₁ K₄ नन्वसारम्, Ko सात्प; K_{1.2} 8 N_{1.2} V₁ Dn D₁ 3-5 गत, K₂ स्वल्प; N₂ G_{1.2} 8 नर; B₈ m द्वंद्व, B₈ न च सारम् (m as in text), D₁ नष्ट, G₈ नांत, M₈-8 न तु सारम्, Cd (corrupt) लब्धसारम्(?) — ^a) G₈ M₈-8 प्रियम् (for भृशम्) D₂ G₄-8 M₈ भावि च

21 ^a) Ś₁ K₁ D₂ जीवित (both times) — ^a) Ko V₁ Dn D_{1.2} 8 दु खानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text) Da Dn₈ D₂ G (except G₄ 8) ध्रुवं

22 ^a) N₂ V₁ B₁ m 8 8 D (except D₈) आत्मा शोको हि; B₁ एकात्मा चैव, T G एकात्मना हि (G₈ च); M एकात्मा यो (M₈-8 या) हि K_{1.2} 4 धर्मार्यो (K₂ र्यौ); G₈ धर्मादौ, G₄ कामार्यो Cd otes (as in text) एकात्मा (=एकाकी) — ^b) T₂ G₈ 8 काम; G₄ धर्म (for कामं). Ś₁ K_{1.2} 8 यश्च, K₂ V₁ Dn D₁ 2 चैव; B₈ T₁ M₈ च स; B₈ Da D₁ न च (for च न) N₈ निवेश्यते; T₂ G₄-8 निषेव्यते. — ^o) Ko विप्रयोगोऽस्य, K₂ योगश्च, K₈ योगेऽस्य; K₄ योगैश्च, Dn₈ D₁ 4 T₂ G₈ 8 योगेऽपि; D₈ युक्तस्य, T₁

योगो हि — ^a) Ko 8.4 भवेत्, N₂ G_{1.2} महत् (for मतम्) N_{1.2} परमसमतं, Dn परमनतकं, D_{1.2} परमिक मत

23 ^a) M₈ केचिष्पाहु (for आहु केचित्) — ^o) N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2} 2 तु (for च) S (M₈ inf ln) नरकं (M₈ orig 8 परम) Ś₁ अनर्थप्राप्तौ नरकः; D₂ अप्राप्तौ तस्य नरक Ko (hapl) om. from च नरक up to प्राप्तौ (in 24^b) — ^a) N₂ कृच्छ्रम्, T₂ G₄-8 M₈-8 कृत्स्नम् T₁ G₁-8 कृत्स्नमेवोपलभ्यते, M₈ 8 दुःख (M₈ inf ln. कृत्स्न) मेवोपपाद्यते

24 Ko om up to प्राप्तौ (of v 1 23). — ^a) K₈ M₈ महद्दुःख — ^a) M विप्रयोगो महत्तर (M₈ तम; inf ln त्तर.) — After 24, D₈ (om lines 3-4) T G ins

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कच ।

तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।

त्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G₂ 8 त्वया तु मम न श्रुत (for posterior half)]

25 ^a) Ś₁ G₈ यमापदि; B₁ 8 मुच्ये महापद, B₈ Dn₈ D₁ T₁ G₈ यमापदं — ^a) B₁ 8 Da M₈ 8 8 प्रद्वेयम्; Cd (by corr) as in text

26 ^a) Ko D₈ कथित, T₂ G₈ यदुक्त; G_{1.2} विदितं; G₈ यदिद; G₄ उदित; G₈ अधीतं (for यतित) K₁ च; K₈ 8 हि (for वै) — ^b) T₂ G₄ 8 स्वार्थं नो, G₈ न स्वार्थ (for यथा त्व) N₂ वेरिस् N₂ V₁ B D (except D₈) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — ^o) K₁ तथा, K₂ यत्र, Cd यत (as in text) N_{1.2} V₁ B₈ 8 D (except D₈) क्षेमं यत (by transp.). K₈ तत्र, T₁ मया, G₈ तथा, Cd ततः (as

C. 1. 6126
B. 1. 157 20
K. 1. 171. 43

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विष्टदासि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मया सकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
वान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते वन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
वन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मदिनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं वन्धुं स्वयं जीवन्मृतं सवत् ॥ ३०

सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

in text) — ^a) B₂ च (for तु) K₂ मम तु (by transp) G₂ २ त्वया तु न मन कृत, M त्वया च न च (M₂ २ तु) तच्छ्रुत

27 ^a) Ś₁ K₀ २ ४ N₂ सह, N₁ २ सा हि (for इह) K₁ सह जातासि पित्रा वै — ^b) K₁ चेति, N₁ B Dn D₁ २ ४ चापि; S माता (for चेह) K₁ M₂-३ मतेति K₀ २ ३ N₂ V₁ B D वै, N₁ २ ह, N₂ ३ वा (for च)

28 ^a) K₁ सर्वं; G₂ वान्यं (for स्वर्गं) K₁ N₁ २ V₁ B₂ Da₁ Dn D₂ M₂ अपि; T G M₂-३ च (for हि) — ^b) Ś₁ माता चैव; K₀ यया माता, B₂ तथा मम (for तथा माता) Ś₁ K₁ चिरंतना, K₀ २ ३ D₂ T₁ G₂ विराचव; G₁ २ मृतापि च — ^c) N₂ यांयवा सुद्धद्वापि — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M सत्र (M₂ २ या) वासो न कारि (T₁ कामि; M₂ २-३ काक्षितः — After 28, T G ins.

1597* न भोजन विरुद्धं स्वाद्यं स्त्री देशो नियन्वनम् ।

सुदूरमपि कार्यार्थं प्रजेऽरुहसवत् ।

[(L. 2) G₂ २ धनेध्यायस्तु हसवत्]

29 ^a) G₂ शोकले G₂ चदकामाया — ^a) G₂ २ om 29^{ad} M₂ मवृत्तो (for संप्राप्तो) K₀ D₂ शोकपरो, K₁ N₂ शोककरो; G₂ M₂-३ दुःखतरो T₂ G₂ २ सेयमा पदनुप्राप्ता सुख्य द्राक्षणि तत्फल G₂ reads 29^{ad} as in text also after 1599* — T₂ G₂ ins after 29 G₂ २, after 29^{ad}

1598* उपस्थित तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।

— T₂ G₂ २ cont

1599* ब्राह्मणी ।

भामेव प्रेपय त्वं तु यकाय करमद्य वै ।

Thereafter G₂ reads 29^{ad} as in text — G₂ (om the ref) ins after 1598* G₂, after 1599*

1600* द्विज ।

त्यागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।

तव वा तव पुण्याश्च सत्र वासस्य तत्फलम् ।

न शृणोपि वचो मया तत्फलं सुद्धव्यं मामिति ।

अथवाहं न शक्ष्यामि स्वयं मर्तुं सुत मम ।

एव त्वकु न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 ^a) K₁ स विनाशाय, T₁ G₂ M (T₁ त) दिनाशाय G₂ २ अथ मद्रक्षणार्थं वा — ^b) Ś₁ K₁ B Da शक्ष्यामि; D₂ वक्ष्यामि Ś₁ K₁ N₂ Da Dn₂ G₂ २ M किंचन; G₂ कश्चन — ^c) M₂ सह याला

31 ^{ab}) N₁ चरी त्व च. D₂ इत्य सहचरीं K₀ D₂ नित्य दांतां (by transp.) D₂ विदुमातृसमा T₂ G₂ २ तथा मातृ सदा T₂ G₁-४ स्त (T₂ G₂ स) धर्मचारिणीं त्वां च (G₂ दत्तां) पुनर् (T₁ G₂ तथा) मातृ (G₂ २ त्रा) समा तथा (G₂ २ दा) M सहधर्मचरीं नारीं दाता मातृसमा सदा — ^c) S सर्वी च (G₂ हि) (for सखाय) — ^d) N₁ परिमितां; D₂ पारमिकां; G₂ २ परमकां K D₂ S (except G₂ २ M₂) रति; N₁ रति; N₂ चिति (for गति)

32 ^a) N (except Ś₁) M₂ पित्रा मात्रा (by transp) K₀ २ D₂ तु (for च) N₁ विहिता, G₂ M₂-३ रहितां; M₂ निहितां — ^b) N₁ भागिनी G₂ सा गार्हस्थ्यस भागिनीं; G₂ सदा दाक्षिण्यभागिनीं — ^c) M परिगृह्य च

33 ^a) Ś₁ K₁ G₂ M₂ रूपसपन्नाम्, N₁ सत्वं G₂ गृहमेधा प्रियां भार्या — ^b) N₂ २ V₁ B₂ Dn D₁ अपि; T₂ हर्मा; G₂ अय (for मम) — ^c) Ś₁ K₀-२ N₂ D₂ २ G₂ २ M (except M₁) ताम् (for त्वाम्) — ^d) G₂ सुवृत्ता सुपकारिणीं; M₂ साध्वीं दमपरायणां — ^e) Ś₁ K₁ B₁ ३ Da D₂ शक्ष्यामि; G₁ २ शक्नोमि — ^f) G₁ २ परमनुव्रतां. — After 33, M (om lines 1-2) ins 1602* (cf. v l 34).

34 M transp 34^{ab} and 34^{ad} — ^a) G₂ कुतो युवां — ^b) N (except Ś₁ K₁) T₁ G₁-३ सुत; T₂ कथ; G₂ पुत्र Ś₁ B₂ शक्ष्याम्यहं. — G₂ om 34^{ad} — ^c) K (except

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
 यस्यां दौहित्रजाल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
 स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सष्टुमुत्सहे ॥ ३५
 मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
 कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्याबुमौ मतौ ॥ ३६
 यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
 अपापां तामहं बालां कथमुत्सष्टुमुत्सहे ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
 त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
 एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
 आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
 स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
 अहो धिकां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सवान्धवः ।
 सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४०

C. 1 6142
B. 1, 157 41
K. 1 171 68

K₁ 1) N₂ B D T₂ G₂ 5 बालम् G₁ 2 4 अप्राप्तयौवनं बालं
 — 4) D₅ T₁ अज्ञातः; G₂ विज्ञातः. — After 34,
 K₂ 4 D₅ ins.

1601* सुता चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।
 — T G (except G₅) ins. after 34 M (om. lines
 1-2), after 33

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
 दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
 यस्य जातस्य पितरो मुख दृष्ट्वा दिव गताः ।
 पिदृष्ट्वा मृणालिमुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
 तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
 मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L 1) G₂ परां प्राप्तिं — (L 2) G₂ दैवतं त कथं बालं
 — (L 4) G₁ 4 अहं मुक्तः पितृक्रणाद्, G₂ अहं मुक्तोक्ति
 पितृणां — (L 6) T₁ कथं द्रक्ष्यामि]
 — After 1602*, T G₂ 4 5 ins

1603* कुत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
 [T₁ G₂ सुत शक्ष्याम्यहं स्वकं (for posterior half)]
 35 1) N₂ B₂ निक्षिप्त — 2) D₅ G₂ महात्मनः;
 T₁ स्वयमुवा — 3) N₂ V₁ B D (except D₅) यया; G₂
 यत्र, M अस्यां — 4) N₂ पितृभिः समं. — 5) T₁ G₁ 2 4 5
 उत्पादिता बालां

36 1) T₁ G₁ 3 पितुर्जना — 2) K₂ इति वाप्यन्ये;
 N₂ 3 नेति तु मनो, N₂ V₁ B D (except D₅) केचिदपरे; T₁
 G₁ 4 मातुरित्यन्ये, T₂ G₂ 5 M अपरे केचिन् (for नैव तु
 पुन) — 4) K₂ 2 D₅ मताबुमौ (by transp), N₂ 3 उभौ
 तु तौ; V₁ B D₂ D₁ 2 4 उभौ स्मृतौ, T₁ G₂ इमौ मतौ,
 G₁ 2 इमौ सुतौ.

37 1) S₁ K₁ अस्मिन्, K₂ 4 5 N₂ 2 V₁ D₁ D₁ यस्यां,
 D₁ अस्यां (for यस्मिन्) K₂ प्रसूयते T₁ G₂ यस्या काम-
 प्रसूतिश्च, T₂ G₂ 5 M यस्या लोके प्रतिष्ठा च, G₁ 2 यस्या
 काम प्रसूतं च — 2) T₁ G₁ 3 प्रीतिर, T₂ G₂ 5 चर, M
 रतिर (for स्थिता) — 3) S (except M₂ 5) कथं (for

अहं) — 4) T₁ G₁ 3 अहमुत्सष्टुमुत्सुः; T₂ G₂ 3 M₂ 3
 उत्सष्टुमहमुः; M₂ उत्सष्टुं कथमुः. — After 37, T G (G₂ 5
 om. lines 1-2) ins

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहकृताम् ।
 तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्सष्टुमुत्सहे ।
 काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
 उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 1) T₂ G₂ 5 तप्स्यां K₂ प्रेतगतिं K₁ G₂ 5 गताः;
 T₂ मयि N₂ V₁ B D (except D₅) तप्स्यामि परलोकगः;
 T₁ G₁ 3 M गते प्रेतवश मयि — After 38^{ab}, D₄ marg
 see m ins

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्नोम्येतानहं यथा ।
 — 1) D₅ त्यक्तं ह्येतन्, T₁ त्यक्त्वा ह्येव S सर्वे (for व्यक्तं)
 — 2) S₁ K₁ M₂ 3 न हि; N₂ 1 ते न, G₁ 3 नैव (for नेह).
 S₁ शक्ष्यन्ति

39 1) M om. च — G₂ M om 39^{ad}. — 2) K₂ 4
 D₅ चापि, K₂ चैव, G₂ चेह (for चेमे).

40 1) K₂ N₁ सुकृच्छ्राम् (N₂ 1 चृच्छ्रम्); K₂ 4 N₂ 3 T
 G₁ 2 4 5 M स कृच्छ्रम् (T₁ सत्कृच्छ्रम्) G₂ न कृच्छ्रवश-
 मापन्नो — 2) G₂ स (for न). M तद्वि (M₂ 5 'स्य) मोक्षणे
 — 3) N₂ 2 V₁ B D₁ D₁ 2 5 च, T₁ G₁ 3 M₂ 5 हि (for
 तु) K (except K₁) D₂ T G M₂ जीवितु N₂ 1 क्षणं;
 D₅ G₂ M₂ क्षम.

Colophon lost in G₁ on a broken portion — Major
 parvan T₂ G₂ 5 M सप्तमं (for आदि) — Sub-
 parvan S₁ K₁ N₂ V₁ B₂ 5 D M₂ यक (K₂ वकासुर) वध,
 B₁ 5 एकचक्राया वक्वध — Adhy name K₂ M₂
 द्वाह्यणप्रलाप, N₂ 2 V₁ द्वाह्यणचिता — Adhy no
 (figures, words or both) B₁ 153, D₁ 156, D₁ 159,
 T₁ 154, T₂ G₂ M 104, G₂ 5 105, G₂ 4 103.
 — S'loka no D₁ 40, M₂ 50. — Aggregate s'loka
 no D₁ 6136

१४६

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
 न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
 अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
 अवश्यमाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
 भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
 व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
 एतद्वि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
 प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
 तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
 भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यश्शस्करम् ॥ ५

एष चैव गुरुधर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
 अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
 यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
 कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
 समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
 न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
 मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
 कथं स्यातां सुतो वालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
 कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
 मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
 अहंकृताबलितैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om उवाच — ^a) K₂ द्वैन्यस्य च तव प्रभो; K₃ तव अष्टौव वि', T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T₁ G₃ 'पंभ, G_{1,2} 'स्य हि)

2 ^a) D₂ इव; G₃ इति, M सह (for इह) D₂ M साधवै (for मान') — ^a) B_{1,2} अवश्यमा' S₁ K (except K₂) N₁ D₂ 'न्यर्थेस्मिन्; T G 'इयकरणीये(G₃ 'यार्थे (G₂ 'इयं करणीयेर्थे, G₃ 'इय करणीयार्थे); M 'इयमाविते(M₂ 'मापिके)र्थे वै — ^a) S₁ K_{1,2} हि, G₃ एव (for इह) B₃ वर्तते (for विद्य)

3 ^a) S च (for अय) — ^b) K₁ 'र्थं विद्यते — ^c) K (except K₁) N₂ Da D₂ स्वयं T G₃ 'था च जहि बु', M 'थां जहिहि बु' — ^a) K₄ G₂ M₂ 'अह (for स्वय) N₂ V₁ Dn D₁ च; G₂ स (for वै)

4 ^a) Da₁ Me-s नार्या; G₂ न्याय्य D₂ एतदेव परं ना' — ^b) G₂ पर (for कार्य) N₁ सदा भवेत् (for सना') G₂ लोके यदा सनातन' — ^a) S₁ K₁ या (for यद्) K₄ Dn₁ D₂ 'यद्भर्तृहित', S भर्तृहित

5 ^a) Ko D₂ T₁ G₂ Me-s transp तद्य and तत्र Da तद्य (for तत्र) S₁ transp तत्र and कर्म B₃ हित (for कृत) — ^b) V₁ Dn D₁ इह; T₁ G₁₋₃ च; M₂ हि (for इह) — ^a) G₂ transp लोके and अस्मिन्, and om च

6 ^a) Ko D₂ 'एष वै गुरुधर्मोय' — ^b) G₂ स- (for यं) T₁ G₁₋₂ M (except M₁) पुन, (for तव) — ^c) D₂ चेत् (for the first च) N₂ पुत्र (for धर्म) — ^a) Ko

भूयांसत्र प्रपद्यते; D₂ भूयो नात्र प्रवर्त'; T₁ भूयादत्र प्रशस्य'.

7 ^a) D₁ इह ते (for इह्य') — ^b) S₁ K₁ transp प्राप्त and सोऽर्थ D₂ अपि; G₂ मम (for मयि) — ^c) G₂ transp कन्या and कुमार B D (except D₂) एका (for एव) — ^d) B₁ 'हमपि चानृणा

8 ^a) S₁ सुतार्थ; K₁ स्वशक्त G₂ तोषणे S₁ B₂ Da₂ D₂ S (except T₁) चापि, K₂ चैव — ^b) G₂ सुताया M 'योरन्ववेक्षणे — ^c) K₂ चैव (for शक्ता) Ko तयो; K₂ शक्ता (for तथा) K₁ तथा पोषणरक्षणे G₂ नाहं शक्ता तयोनांय रक्षणे पोषणन्वह

9 ^a) T G अपि (for हि) G₂ तव हीना' — ^b) Only M₂ as in text (Is न-इव?) Me-s सर्वे (for सर्व) S₁ Ko 1 S N₁ 'सर्वकामघ(N₁ 'मज)नेश्वर, K₂ 'कामैर्घनेन च; K₄ N₂ V₁ B D सर्वप्राणधनेश्वर (D₂ 'कामा अकामदा); T₁ 'मानकामद, T₂ G 'मानमानद — ^c) Ko 'चोभौ; D₂ चैतौ (for वालौ) — ^d) V₁ B (except B₂) Dn D₂ 'भरेय; B₁ म तरे' K₁ B_{1,2} Da स्वह S वृत्ति(G₂ वृत्ति)वो(M आ)पि कय भवेत्

10 ^a) S₁ K₁ 'वा नाम; N₁ 'वा नारी, T₁ G₂ 'वा नाय; T₂ G₂ 'वा वाला M₂ अह कय हि विधवा. — ^b) S transp विना and त्वया — ^c) G₂ 'लोके (for स्थिता)

11 ^a) S₁ K₁ अहो (for अह) N₂ G₂ 'ह किलाव'; T G_{1,2,4} 'वलेपैश्च, Me-s 'हकाराव' — ^b) S₁ प्रभो (for सुताम्) — ^c) K₁ S N₁ 'D₂ T₂ G₂ 'M संघवे — G₂ om 11^a-13^a. — ^d) Ko D₂ 'G₂ जीवितु (for रक्षि')

अयुक्तैस्तव संवन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
 उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
 प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
 साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
 स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
 कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
 पितृपैतामहे मार्गे नियोज्जुमहमुत्सहे ॥ १४
 कथं शक्ष्यामि बालेऽसिन्धुणानाधातुमीप्सितान् ।
 अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
 इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।

अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
 तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपवृंहिताम् ।
 प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्गा इवाध्वरात् ॥ १७
 संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
 अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
 अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
 अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
 तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
 विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
 त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C. 1. 6188
 B. 1. 158. 21
 K. 1. 172. 24

12 Ś1 K1 om 12-14, Gs om 12 (of v 1. 11)
 — °) Ko. 4 Ds 5 नरा, Ks N1 2 Bs Gs तथा (for जना)
 Gs हीनां (for सर्वे) — °) Ko V1 Bs Dn D1 5 Gs
 पतिहीना Ks N1 2 नरा (for तथा)

13 Ś1 K1 om 13, Gs om 13^a (of. v 1. 11, 12)
 — °) Ko एव, Ds अपि, Gs हि; M तु (for वै) G1 2
 °ह विचार्य चात्मान — °) M क्षिप्र्यमाना — °) Ks
 Ds सज्जनानां; Da Gs °नेपु, Ds °नोके Ks कथंचन
 (for द्विजो). G1 2 सज्जनस्त्रीनिषेविते — After 13,
 G1.2 4 ins

1606* स्त्रीजन्म गार्हित नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
 मातापित्रोर्वशे कन्या ऊढा भर्तृवशे तथा ।
 अभावे चानयो पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्हते ।
 अनाथत्वं स्त्रियो द्वार दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
 वस्त्रखण्ड घृताक्तं हि यथा संकुप्यते श्वसि । [5]
 दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्चर्यगर्वितै ।

14 Ś1 K1 om 14 (of v 1. 12) — °) M सुतां च
 (for कुलस्य) K (K1 om) Ns M transp एकां and
 इमां Ks 2 Ns असंस्कृतां; N1 सुसंस्कृतां, Ns V1 B1 m 6 D
 (except D1.2 5) अनागस, B1 अलकृता T G कथं (Gs
 अहं) तव सुत चेममेक बालमसंस्कृतं — °) S नियंतुं
 (for नियोज्जु)

15 °) N1 °णान्दातुमभीप्सि — °) S °दर्शन (T2
 G1.2 4 °न, Gs °ने) — After 15, G1 (partly mutilated) 2, 4 ins.

1607* आद्वादशान्दं बालोऽयं दुश्चरित्र चचार ह ।

मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।

शिक्षये तत्पिता माता तत्पुत्रश्च चरित्रत ।

16 °) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां) Ś1 T1 मे (for
 ते) — °) T1 Ms तां (for माम्). — °) Ks °श्रुतीम्, N1

°श्रुतीम्, Ns °स्मृतीम् Ko 2 N1 2 Ds इव (for यथा)
 17 °) Ko तु दातुं, Ks T1 चेदिह (for चेदह) Ś1
 K1 हिंसेयं. Ds तां दातुं यदि नेच्छेय — °) Ds G1.2 M
 सद्गुणैर् — °) Bsm प्रमाथ्य मां, G1 °थ्य मां; Gs °थ्येमां.
 — After 17^{ab}, Gs 4 ins

1608* कोऽस्या कर्ता भवेदिति ।

पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निस्त्रया ।

अनाथत्वात्सुतां विद्वन्

— °) Ko 1 S °ह्वरे

18 °) Ś1 K (except Ks) Bs Da Ds 4 T1 Gs
 संप्रेक्ष्यमाणा (T1 °णां); Ns Ds Gs 6 °णा; G1 2.4 °णां Ns
 पुत्रास्; S पुत्री — °) Ns °रूप, Gs 6 M °रूपा G1.2
 द्वीयमाणां दुरात्मभिः — °) Ns असर्पवशं. — °) For
 16, G1.2 subst 19^d, repeating the pāda in its
 proper place.

19 T G om 19^{ab} — °) Ns V1 B D लोकेषु Ś1
 K1 अज्ञाता सर्वलोक. — °) Bs अजानतां; Da °नता;
 Ms 8 अरक्षती — °) G1 अकुलीनैर्, Ms 5 अमिमृष्टा T
 G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्) Ms 8 अवश्यमवशा प्र. — After
 19^{ab}, G1.2 ins

1609* द्वीयमाणा मनागसा ।

अशक्तत्वादनयत्वात्

After 19, T2 Gs ins

1610* मृते स्वयि मयावश्य सहागमनमिष्यते ।

मृते भर्तरि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 °) T1 द्वौ (for तौ). Ns V1 B D (except
 Ds 5) च (for वि) T1 यथा (for स्वया) Ks चापि
 (for चैव) K1 तव, Ns B D (except Ds) T2 Gs 4 6
 तथा (for मम) Gs स्वया चेमी मया हीनौ बालावेतौ
 स्वदात्म.

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तमर्हसि ॥ २१
 व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्व मर्तुः परा गतिः ।
 न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिचर्तितुम् ॥ २२
 परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
 वान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
 यज्ञस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
 विशिष्यते स्त्रिया मर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४
 तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।

इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
 इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
 आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
 एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
 न समं सर्वमेवेति बुधानामेव निश्चयः ॥ २७
 स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
 अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
 अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

21 °) S 'था सर्वे (G: ब्रह्मन्) — °) K: D: T: G: १ ६ 'तय — °) T: स्वां; G: १ मा; M: १ मां (for त्व) — °) T: G: १ M: १ परित्यक्त त्वमर्ह'.

22 °) S: बुद्धिर्द्वेषा; D: इष्टा श्रेया S इष्टा श्रेया कुलस्त्रीणा Cd oites व्युष्टि (as in text) — °) K: transp पूर्व and मर्तु Ko १ १ N V: B D M: परां गतिं. — °) N (except K: 1, for D: see below) गतु (for न तु) K (except K: 1) N: B: १ Arjp ब्रह्मन्; N: १ V: B: १ D (for D: see below) ब्रह्मन्स (for ब्राह्मण) D: S अनिष्टमिह पुत्रा — °) N: V: B D (except D: १) इति धर्मविदो विदु. — After 22, G: १ १ 108

1611* हरिद्वारजनपुष्पादिसौमद्रूपयुता सती ।

मरण याति या मर्तुस्तद्वत्तजलपायिनी ।

मर्तुपादार्पितमना सा याति गिरिजापदम् ।

गिरिजाया सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins after 22 (G: १ १, after 1611*)

1612* मित ददाति हि पिता मितं भ्राता मित सुत ।

अमितस्य हि दातारं का पति नाभिनन्दति ।

[(L 1) G: माता (for भ्राता) — (L 2) T: M प्र (for हि) M भर्तार का न पूजयेत् (for the posterior half)]

23 °) S एव (for अय) — °) G: च (for इय) T: सदा; N: यथा S: दुहित्री भीतया तथा — °) S: परित्यक्तास् — °) K: त्वकृते S: K: 1 N: मम (for च मे)

24 °) N: दत्ते (for दाने). — °) G: मत्तया (for मर्तु) — °) Ko 'हिते रता; T: 'हितेप्सया; T: G: १ १ 'हितेप्सुता; G: 'हितेप्सिता; G: च प्रियलिप्सुता — After 24, T: M (except M: १) ins

1613* आश्रमाश्रमिस्तथारा जपहोमव्रतानि च ।

स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।

क्षमा शीघ्रमनाहारमेतावद्विदित स्त्रिया ।

25 °) D: १ अह (for इद) — °) K: N: १ V: B D T: 1 G: १ M: १ धर्मे S: 1 K: 1 'सकृत्; N: 1 'समित; D: 1 'समृत; T: G: १ 'क मत, G: १ 'कर्म तद्; M: १ 'क मम — °) K: १ च वि (for the first चैव) Ko D: इष्ट मम प्रमो द्येत् — °) T: तत्वास्वैव

26 °) S: B: १ एव (for अपि) — °) S: १ तत्वा; K: १ D: तया; D: श्रिय; M: (sup. line as in text) १-१ च ये (for प्रिया) — °) Ko N: V: B (except B: १) D (except D: १) T: G: M: १ 'प्रमोक्षा — °) Ko १ D: वापि, B: १ G: १ १ 'चैव (B: 1m चेति) N: १ B: D: १ M: १ 'तां मता; T: १ G: १ १ सयाधवा; T: १ G: १ मनस्विनी; G: १ महात्मन. — After 26, Ko १ १ N: १ V: Dn D: १ (om line 2) १ १ ins

1614* आपदर्थे धन रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्द्वारैरपि ।

आरामानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ।

दृष्टादृष्टकार्यं हि भार्या पुत्रो धन गृहम् ।

सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेव निश्चयः ।

[(L 1-2) = (var) Manu 7 213 (v 1 आपदर्थे)]

27 Ko om 27 — °) T: एक तव; M: एकेन च M: १ सर्वे (for कृत्स्न) — °) M: आत्मना (for आत्मा वा) K: १ 'नदन, K: १ N: १ V: B Dn D: १ T: G: १ १ 'वर्धन; T: १ 'धर्मत G: १ आत्मा चैवैकतस्तथा — G: १ (partly mutilated) १ (which both om 27^{ad}) ins after 27^{ad}. G: १, after 27

1615* उभयो कोऽधिको विद्वान्नात्मा चैवाधिक कुलाद् ।

आत्मनो विद्यमानत्वाद्बुधनानि चतुर्दश ।

विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्य सदा त्वया ।

आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।

एतज्जगदिदं सर्वमात्मना न समं किल ।

— G: १ om 27^{ad}. — °) S: १ पूर्वमे, K: १ सर्वमेतद्वि; K: १ 'मेवैतद्; D: १ 'मेतद् — After 27, G: १ ins 1615*

28 °) S: १ पुत्र; K: १ पुत्री, G: १ सुता (for सुतौ) T: G: १ से; M: च (for मे) G: १ १ त्व सुतौ (for सुतौ मे)

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
 निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
 अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
 शुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
 त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
 जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
 समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
 उत्सृज्यापि च मामार्यं वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्मत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३३
 न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
 स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गार्हितम् ।
 आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथा भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।

मुमोच वाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६

C-1 6180
B 1 158. 88
K 1 172. 48

Ks Ns V1 B D (except Ds) 'पालय, Ns 'रक्षय; S 'रक्ष
 मे (T Gs 'क्ष वै, Gs 'क्षणै) — After 28, G1 2 4 ins.

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।

श्रुत्वावधार्यता तन्मे ततस्ते तद्वितं कुरु ।

29 *) N (except Ns B1 Ds 4) अवध्यां S1 K1
 प्रियम्; Ko 2-4 N1 8 V1 B1 8 D (except Ds 4) G1.2 स्त्रियम्
 N1 B1 Da अपि (for इति) — *) K1 प्रिय* (for the
 second धर्म*) — *) Ko 8 4 Ns Ds 'क्षसांश्चाहुर
 — *) Ko Ds इति (for अपि) S1 K1 'न्यात्कुलमापदि;
 Ks 'न्यात्सोद्य मा' G1 2 तच्च हन्यात्स मा'

30 *) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 'सशय, Ms-8
 न सश' — *) M वध' स्त्रीणां स (Ms-8 च) सशय

31 *) G2 शुभ (for शुक्त) — *) S1 K1-8 Ns V1 B1
 D (except Ds 8) महान् (for मया) G2 धर्मश्चोपाजितो
 मया — After 31^{ab}, G1 2 4 ins

1617* त्वच्छृणुषणसमूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— *) Ds मत्प्र' G2 2 'सूता प्रिया प्राप्त — *) S1 K1
 Ns Cd 'प्यति जीवित; Ko 2 'ति वै मृत, Ks 'ति मारण,
 Ks Ds 'ति जीवितु T1 मा तप्येप्यद्य जीवितु, T2 Gs-8
 आतप्ये त्यज्य जी', G1.2 आतप्ये जीवित त्यजे, Ms.8
 तस्मात्पक्ष्यामि जी'; Ms-8 मामेव त्यजतामत्

32 Gs om 32^{ab} — *) S1 Ks विवृद्धा; K1 प्रवृ'
 — *) Ns Da S तद् (for एतद्) — *) S1 अह,
 S च (Ms व, Ms वै) (for अत्).

33 *) Ks T1 G1-8 transp अपि and च Ds अद्य (for
 अपि) Ds अपि, Ns V1 B Da Dn D1 2 4 द्वि (for च)
 — *) Ns V1 B Dn D1 2 4 प्राप्स्यसि, Cd as in text
 S1 T1 M1 प्रिया (for स्त्रियम्) G2 स्त्रियमन्या यदीच्छसि,
 Gs वेत्स्यन्यामपि च स्त्रि' — G1 2 (which latter om
 33^{ab}) ins after 33^{ab} Gs, after 33

1618* लभस्व कुलजा कन्या धर्मस्ते भविता पुन ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विज ।

— *) N1 पुन' (for तव).

34 *) Ns V1 D Gs 4 'पत्नीकृतां (Ds 'तं); T1 Ms 8
 'कृतो, Ms-8 'कृते — *) S1 स्वधर्म.; K1-8 N1 8 Gs M
 त्वधर्मः G1.2 कल्याण (for सुमहान्) — *) Ko 1 T
 Gs-8 लघन G1 2 बहुभर्तृकता तथा.

35 *) N1 व्यवसायं करोम्यतः — After 35^{ab}, K4 ins

1619* कुरु वाक्य मम विमो नान्यथा मानस कुरु ।

— *) Da आत्मार्यं Ns V1 B Dn D1 2 4 तारयाद्याशु;
 Da 'यत्याशु, T G 'य ब्रह्मन् — *) Ko N1 8 T1 Gs मम
 च, Ds T2 Gs-8 च मम, G1 धर्मं च (for चेमौ च) Ds
 दारकै, Gs 'रक

36 S1 K (except K4) Ns Gs om वैश' ड'; Ds 8 S
 om उवाच — *) G2 तथा; Gs तदा (for तथा) — After
 36, K4 ins

1620* ततोऽनन्तरमेवास्व दुहिता वक्तुमुद्यता ।

while Ds T1 M ins.

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।

न स्वां भार्या त्यजेत्प्राज्ञ पुत्रान्वापि कदाचन ।

विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।

त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेश हातव्यानिमान्सदा ।

न वेत्ति धर्ममर्थं च काम मोक्ष च तत्त्वतः ।

[Before line 1, Ds ins ब्रह्माण ड'. — (L 1) Ds
 स्व, T1 स्व (for सु-) T1 चेह (for गेहे) — (L 2) Ds
 T1 तु (for स्वा) Ds पुत्रघतीमनुव्रता — (L 5) Ds
 धर्मकामौ स Ds न मां मुंचेत तत्त्वतः. (for the
 posterior half)]

— Thereafter, Ds ins, a passage of 28 lines given in
 App I (No 90).

१४७

वैशंपायन उवाच ।

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावन्मयापत ॥ १
किमिदं भृशदुःखार्तो रोरवीथो अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किञ्चिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।

तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्रववन्मया ॥ ४
इह वा तारयेदुर्गादुत वा त्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकमभुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत् न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om in Ds — Major parvan T₂ G M
समव* (for आदि*) — Sub-parvan Ś₁ Ko-3 N₁ V₁ B
Ds Dn D_{1.2.4} यक्वध (B_{1.3} एकचक्राया यक्*); K₃
यकासुरवध; M₃ हिडिबध — Adhy name K₄ N_{1.2}
V₂ ब्राह्मणीवाक्य (K₄ 'जीविलाप') — Adhy no (figures,
words or both) B₁ 154, Dn₂ 157, D_{1m} 160, T₁
155, T₂ G₃ M 105, G_{1.2.6} 106, G_{2.4} 104
— S'loka no Dn 38, M₃ 39. — Aggregate s'loka
no Dn₂ 6174

147

1 Ś₁ K_{1.3} D₂ s S om. उवाच (G₃ M₃ om the ref)
— ^a) N₁ s G₃ निशम्य K₃ N₁ V₁ B Ds Dn D_{1.4} तु,
D₂ S सा (for तत्) — ^c) N₁ V₁ B D (except Ds) G₂
M_{2.3} s ततो (for श्रुता) G₂ 'परीता ते — ^d) G₂ सा
कन्या (for कन्या सौ) N₁ अप्यभा*, D₂ अन्वभा*,
G₃ स्वम्*

2 Before 2, M ins कन्या — ^a) N₁ V₁ B D
(except Ds) एवं (for इदं) G₂ वहु* (for श्रुता*)
— ^b) Ś₁ रोरवेया, Ko N₁ रौरवीय, K₁ G₂ रौरवीया;
K₃ रोरवीया, N₁ V₁ Dn रोरुयेता, B D₂ रौरुयेया, Dn
D₁ रोरुयेया, D₂ रौरुवीया, T₁ रौरुवी*, G₂ रोरुवीया Ś₁
K₁ त्वमाग्रवत्; Ko 2-4 N₁ s त्वनाय*, D_{1.3} T G ह्वनाय*.
M फरण विलिप्यय — ^c) N₁ V₁ B D (except Ds)
वाक्य (for किञ्चिच्) — ^d) Ko तत्कृत्वा, G₃ तच्छ्रुत्वा (for
श्रुत्वा च) N₁ यद्; T₁ G₂ अपि, G₁ 2 तत् (for च) T₁
G₁₋₃ त्वच (for क्षमम्)

3 ^a) Ko युवाभ्या — K₁ om, 3° — ^d) V₁ Dn
D_{1.4} s G_{1.6} त्राहि; Dn G₁ त्रातु

4 ^a) T₂ G_{1.3} अत्यर्थम् G₁ इत्यमेवेत्येते* — ^c) Ko
N₁ V₁ B (except B₁) Dn D_{1.3} T₁ अस्मिन् Ś₁ K
(except Ko) अस्यागते (for उपस्थि*) — ^a) Ś₁ K₁ D₁
तर त्व; Ko N₁ V₁ B₂ D₂ s तरध्व; N₁ M₃-s तरतः; N₁
भवत; G₂ तारित; G₂ तरते D₂ तु वय, T₁ G₁₋₃ व्यसन;
T₂ G₁₋₃ M प्रवया, Cd प्रववत् (as in text)

5 ^a) N₁ T G दुःखात् (for दुर्गात्) — ^b) M₃-s
कन्या (for उत) V₁ B Dn D₁ भारत (for तारयेत्)
— ^c) N₁ तारणात् — ^a) = 1 68 47^b S आत्मा वै पुत्र
उच्यते — After 5, T₁ G (except G₃ s) ins

1622* पुष्पाग्नौ नरकाग्नानात्तनय* पुत्र उच्यते ।
(of 1 68 38)

6 ^a) S आकाङ्क्षति (G_{2.4} s M₃-s 'ती') T G_{1.3} M₃
हि; G₃ M₃-s ह (for च) Ś₁ K D₂ s दौहित्रात् — ^b) N₁
V₁ B₂ Ds Dn D_{1.4} मयि; S यदि (for अपि) Ś₁ K
D₂ s त्राण मातामहा सदा — ^c) Ś₁ K (except Ko) N₁
V₁ B₂ D₁ s तत् (for तान्) T₁ G₁₋₃ सह (for स्वय)

7 ^a) S हि (for च) — ^b) M₃-s असु (for गते)
Ds T G M_{2.3} लोकावर, M₃-s लोक गते (for लोकमसु).
— ^c) K₃ N₁ s न (for अ) — ^d) Ko D₂ s विनश्यति
न स*, K₂ 'इये नात्र स'; K₄ 'इयेनात्र स', T₁ विनशिष्येन्न
स*, T₂ G₁₋₃ विनशिष्यत्यसदाय (G_{1.5} 'य'), G_{1.3} 'इयेनैव
स'; G₂ 'इये नैव स'; M 'इयेनैव न स

8 ^a) Ś₁ K₁ N₁ s M₃-s ताते च हि, Ko 2 D₂ 'ते स्वयि;
K₃ 'ते चापि, K₄ 'तेपि च, G₁ 'तेप्यभिः G₂ तथापि हि-
T₁ ततोहमपि ते स्वर्गं — ^b) D₂ विनष्टे, M₃ प्रन*
— ^c) Ko 4 om वि- B_{1.6} T₂ G₁₋₃ M₃-s विच्छिद्येत्,
Ds उच्छिद्येत्; T₁ G₁₋₃ छिद्येत् — ^d) D₂ न तेषा, T₂
तथैषा N₁ V₁ B D (except Ds) M₃-s विप्रिय G₁ 4

पिण्डः पितृणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
 पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा आत्रा चाहमसंशयम् ।
 दुःखादुःखतरं प्राप्य प्रियेयमतथोचिता ॥ ९
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता आता च मे शिशुः ।
 संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
 आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
 स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
 अनाथा कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
 भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा वत ॥ १२
 अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।

फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
 पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
 तदसदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
 आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
 अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
 त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
 किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
 याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादसात्सवान्धवे ।

C 1 6197
B 1 159. 17
K 1 178. 17

तत्तत्तेषां (G४ न तत्तेषां) प्रि'

9 ^{ab}) T1 G1 2 त्वया (for तथा) K८ पित्रा मात्रा च
 सत्यक्ता Ś1 K1 4 D८ T1 G1.२ transp मात्रा and आत्रा
 B (except M८) एव (for अहं) K1 D४ न संशयः; B८ Da
 D८ शयः; S (except M८) न संशय — °) Ś1 K1 2 4
 'मनुप्राप्य; K८ B1 G८ 'तर प्राप्ता — °) Ś1 K1 प्रियेयम्; K८
 तवेयम्; K८ नश्ये', N८ D८ भवे'; Da D४ T1 G८ प्रियेहम्, G1
 भ्रशे'; M गच्छे'. Ko न तथोचिता

10 °)=18^a D८ त्वयि शोकविनि', G1 2 आरोगे त्वयि
 नि', G८ 'यि रोगविनि' — °) D८ च ते, M८ पुन B1
 Da D1 पित; B८ D८ पितु, M८ पिता (for शिशुः) M८ ६-८
 मात्रा आत्रा पुनः पिता — K1 om 10^{ad} — °) Ś1 K
 (K1 om) N८ D८ M सतान D८ पिण्डस्य; G1 पुत्रश्च
 — °) G८ प्रतिष्ठिति K४ D४ T२ G८ असंशयः; T1 G1-८
 M (M८ inf lin) शाश्वत (T1 'तीं)

11 °) T1 धाता (for पुत्रः) T1 G८ सखी — °) K८ ८
 B८ कृच्छ्र हि, T1 G1-८ 'च्छ्र च; G४ कृपणात् — °) Ko ८ 4
 N८ V1 B D G८ धर्मे नियोजय

12 °) M८ ८ विवशा (for कृपणा) — °) S (except
 M८) 'शायिनी (T२ G८ 'शयाया) — °) G८ विहीन T1
 G८ ८ कृपण Ś1 K८ N८ तव, Ko २ तत्, K1 N1 इव ते,
 N८ V1 B८ ६ Da Dn D1 4 सदा B1 (m as in text), ८
 D८ विहीना तत्क्षणादह

13 °) Ś1 अयवा न, Ko D८ 'चास्य, T G अतस्त्वहं, M
 (except M८) अन्यथाह G४ प्रक्षयामि (for करि') — G८
 (hapl) om 13^b-14^e — °) Ko D८ 'स्याह; G1 बालस्यास्य,
 G८ काल Ko N1 2 V1 B D विमोचन, Cd as in text
 — °) T1 M बालस M (except M८) करिष्या
 — °) G८ काम (for कर्म)

14 G८ om 14^{ab} (of v 1 13) — °) K८ अथ

त्वयास्मि सततं — °) K८ सत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां) Ko
 D८ वै द्विजोत्तम (for द्विज) — °) S तच्चावेक्ष' (M८ ६-८
 तातावेक्ष) Ko इति, T1 G८ M८ (inf lin as in
 text) ६-८ अत, T२ G1 4.६ उत, G८ इतः (for अपि)

15 Da om. 15^{ab} — °) S त (G८ ६ अ) तोसदर्थं (G४
 अत सुतार्थ) Ko वै तात, N1 D८ धर्मार्थं — °) Ś1
 ममवार्थं (810); K1 अन्वयार्थं — °) Ko ३.4 N1 2 D८ S
 मा परित्यज (T२ G४-६ 'जे)

16 °) B D४ ८ G८ अवश्य N V1 B D (except D८)
 M८ च (for ऽर्थे) Ś1 K1 N८ G४ ८ 'रणीयार्थं (N८ 'र्थ)
 — °) D८ च, S स्म (for त्वा) B1 कालोत्तिगा'; D८
 'भ्यगा', T२ G४-६ कालव्यतिक्रम; M कालो व्यतिक्रमेत् Ś1
 K1 मा विकल्पोत्प (K1 'भि)गा'. — M om 16^{ed} — N
 reads 16^{ed} after 1623* (of v 1. 18). — °) G४ अथ
 (for त्वया) — °) N G1.२ भविष्यति हिताय वै (Ś1 K N
 D८ मे)

17 °) Ś1 K (except K1) N८ V1 B८ Da२ Dn D1.४ ८
 त्वत, D८ अतः, T1 तु तत्, G८ तस्मात् N1 T२ G1 २ 4-६
 किं तु (G1 २ 4 नु, G८ तत्) तस्मात्पर दु'; M किं चात (M८
 न्वत, M८ त्वत) स्यात्परं दु' — °) G1 २ यया स्म, G८
 अस्ति मे (for यद्वय) — °) Ko 1 4 B८ G1-८ याचमाना,
 K८ 'मानां G1 २ M परान्नः; G८ परान्न तत् — °) T1
 G1 २ 'धावे महीं, G८ 'धावामहे Ko २ (sup lin) D८
 इतश्चेतश्च धावति

18 °)=10^a D८ T G (except G८) त्वयि रोगविनिर्मु'
 — °) T1 G८ 'तेव (or 'ते च) सतां Nil reads अमृतेव
 (=जीवन्तीव) Cd oites अमृते (=मरणरहिते) as in
 text Ś1 K1 अतीवाह सती लो'. — After 18, N ins

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति न श्रुतम्।
 followed by 16^{ed} (Cd oites इतः प्रदाने) On the

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
 एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
 पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुदुःखयः ॥ १९
 ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
 उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
 मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
 प्रहसन्निव सर्वास्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१

ततः स वृणमादाय ग्रहष्टः पुनरब्रवीत् ।
 अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
 तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
 बालस्य वाक्यमन्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
 अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
 गतास्त्रनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

other hand, after 18, S ins

1624* इत्येतदुभयं तात निशाम्य तव यद्वितम् ।
 तस्यैवस्य तथाभ्याया हितं स्वस्य सुतस्य च ।
 मातापित्रो पुन पुत्रा भवितारो गुणान्विता ।
 न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यत ।
 [(L 1) T₂ G (except G₃) निशम्य — (L 3) T
 G₂ s 'पित्रोश्च पुत्राश्च; G₁ 'पित्रोस्तु पुत्रास्तु]
 19 Before 19, Ś₁ K₁ s D₃ S (except M₃ 7) ins
 'घदा', Ko s 4 V₁ D₁ D₁ 4 'घदा' उ — ^a) N₃ निशाम्य
 K₂ N₁ T₂ G₂ s 'देवन — ^a) T₂ G₂ s M transp पिता
 and माता Ś₁ अपि (for च) — ^a) B₃ D₃ G₁ s M च
 (for प्र)
 20 ^a) S तथा (for तत) — ^b) S तु (G₁ s स)
 (for अथ) N₃ V₁ D₁ D₃ M₃ तदा (for तयो)
 21 ^a) N₁ s V₁ B₁ s D₁ D₁ s T₁ पिता; B₃ s तात;
 D₁ s D₁ पित, T₂ G M₃ s पितो (for रोदीत्) N₃ D₃
 transp रोदी and तात N₁ s V₁ B D₁ D₁ s रुद्, D₁ s
 रुद्; T G M₃ s रोद् (for तात) Ś₁ K₁ D₃ G₁ s
 transp मा and मातर D₁ s मा पितर्मा रुद् मातर; M₃ s
 मा रोद् मातर्मा तात — ^b) K₁ ता (for त्व) K₄ N₃
 प्रयीत् (for ब्रुवन्) N₃ V₁ B D (except D₃) स्वसस्त्विति
 चा(D₃ 'स्वयदम')ययीत्, S स्वसश्च (G₃ M 'सेति) पुन पुन
 — ^a) Ko s s N₃ S transp सर्वान् and तान् — ^a) Only
 Ko D₂ G₂ s M as in text! Ś₁ K₁ N₃ 'क सो(K₁
 सो)पतिष्ठति; K₂ 'क सोपसर्प', K₃ 'क चोपतिष्ठते; K₄ 'क
 सोमितिष्ठते; N₁ s B₁ s s D₁ D₁ s T G₁ s 'कमुपस'; V₁
 B₂ D₁ 'कमुप', D₃ 'क समुप'; G₃ 'कमपस'
 22 ^a) Ko स वृण तु समादाय — ^b) K₃ इदम् (for
 पुनर) — ^a) N₃ V₁ B D T₂ G₂ अद् (for त) — After
 22, G₃ ins a colophon (adhy no 107)
 23 Before 23, G₂ s ins 'घदा' — ^a) N₃ निशाम्य

तत्; S निरीक्ष्य च — ^a) S तथा (G₃ 'दा) ब्रुवत त बाल,
 and तदा (for महान्)

24 Before 24, T₁ ins 'देश' — ^a) T₂ G₂ s M
 इदमतरमित्येव (T₂ G₃ 'व); of 1. 51 16* — ^b) Ko
 तत्र प्रविश्य; D₁ सममित्, T₁ G₂ s सममुत् Ko च
 (for तान्) — ^a) K₄ D₂ G₁ s M (except M₃) एव
 (for इव) — ^a) G₂ s M₂ s s सारवयामास वै गिरा;
 M₃ (inf lin) s 'सिंचती वाक्यमद्'.

Colophon om in G₃ — Major parvan T₂ G₁ s
 M समव (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ Ko s N₁ V₁
 B D₁ D₁ D₁ D₁ s M₂ s वक्रवध (B₁ s एकचक्रायो
 वक्र); K₃ वक्रराक्षसवध — Adhy name Ko s बालोप
 श्रुति; N₃ s V₁ ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्य; G₁ पुत्रवाक्य
 — Adhy no (figures, words or both) B₁ 155, D₁ s
 158, D₁ s 161, T₁ 156, T₂ G₂ M 106, G₁ s 107,
 G₂ s 105 — Sloka no D₁ 24, M₃ 26

148

1 S om उवाच (which, here, is not om in Ś₁
 K₁1) — ^a) G₃ 'मूलफल — ^a) Ś₁ K₁ V₁ B₂ s D₁
 D₁ M₃ s 'वाच्यपक', Ko N₃ D₃ M₃ (inf lin) 'वा
 द्यपक', K₂ s N₁ s B₁ s D₁ D₁ s 'वा द्यपक'; T G M₃ s
 तद्विदित्वापकर्षेय (T₁ 'कर्पोमि) — ^a) Ś₁ चेद्वपकर्षि; D₃
 T₁ चेद्वपि क; G₃ चेद्वप्यपोहित, G₃ चेद्वपरीक्षित

2 Ś₁ K₁ S om उवाच — ^a) Ko अत्र, T₁ G₃ तद्
 (for तु) — ^a) Ś₁ मानुष्याणां; B₃ मनुष्येण — After
 2, S ins

1625* तथापि तत्त्वमादयासे एतद् दुःखस्य समवम् ।
 शपथ वा यदि वाशपथ शृणु मद्दे यथातथम् ।
 [(L 1) G₁ s M₃ 'दुःखस्यैतस्य; M₃ 'दुःखस्यैकस्य; M₃ s

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्वीपि तपोधने ।

न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २

समीपे नगरस्यास्य वक्रो वसति राक्षसः ।

ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३

पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।

रक्षत्यसुरराणित्यमिमं जनपदं वली ॥ ४

नगरं चैव देशं च रक्षोवलसमन्वितः ।

तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५

वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।

महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६

एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।

स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवेत्यसुतरो नरैः ॥ ७

तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।

सपुत्रदारांस्तान्दत्त्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८

चेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।

अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९

C 1 5214
B 1 160 9
K 1 174 22कुन्त्यैवास् (for एतद् दुःखं) — (L 2) G₂ यथातथा]3 °) Ś₁ नामास्ति; T₂ G नामेह (for वसति) — After 3^{ab}, S ins.

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागङ्गरे गुहा ।

तस्या घोरं स वसति जिघासु पुरुषादकः ।

वक्रो नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L 2) M यस्यां — (L 3) T G₂ & transp. नाम्ना and वै. Ms दुष्टात्मा G₁ & वक्राभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः]— K₁ om 3^a-4^b — T₁ G₁-s repeat 3^{ad} (with v. 1) after 8, Ms after 9 — °) Ms (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च) Ś₁ N₂ D₁ अस्य (for च) — After 3, S (G₂ om line 1) ins

1627* प्रलम्बक कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।

तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L 1) T₁ बलवः; G₂ प्रलम्बाक्ष; Ms *लम्बक T₂ G₂ & माधिकं कामरूपी स; G₂ Ms (inf lin) & प्रबल (G₂ प्रलम्ब) कामरूपी च G₁ & Ms (inf lin) सु (for वै) — (L 2) T₁ Ms-s वर्षाण्यत्र, G₁ *र्षाण्यथ]4 K₂ om 4, K₁ om 4^{ab} (of v 1 3). T₁ G₁-s M repeat 4^{ab} with v 1 (of v 1 8, 9) — °) Ś₁ K₂ & 4 दुष्टो Ś₁ K₂ N₂ मासस्य, K₂ & मांसादो. — °) M (second time) दुष्टात्मा नित्यदुर्मदः — In S, 4^{ab} is followed by 5^a-8^a (T G om 6), of also v 1, 8, 9 — °) Ś₁ K₂ & D₂ T₁ G₁-s इदं (for इमं) Ś₁ K₁ वशी (for वली)5 For S of v 1 8 and 9 — °) K₂ & B (except B₁) D₂ T₁ G Ms *न्वित; D₂ *समुद्भित — °) T₁ सत्कृते — °) Ms पापेभ्यश्च — After 5, S ins a passage given in App I (No 91)6 T G om 6 — °) Ś₁ transp तस्य and विहि°. — D₂ om 6^a-7^b — °) Ś₁ K N₂ D₂ महिषः (K₂ *प) Ś₁ *श्चैव — °) Ś₁ K₁ & N₂ D₂ D₂ & तम् (for तद्)7 D₂ om 7^{ab} (of v 1 6) — °) S एकैक N₁ & V₁ B D (except D₂, D₂ om) अपि (for एव) S पुरुष — °) S संप्रयच्छति वेतनं — °) K₁ B₁ संचारो, K₂ न वा; G₂ सवार्यो; G₂ सदारो G₂ विप्रैर् (for वर्षैर्) — °) K₂ N₂ V₁ B D (except D₂) T₁ G₁-s सुकरो, Cd as in text K₂ D₂ नृणां T₂ G₁-s M भविष्यत्य-सुखाय वै (Ms *य न, Ms तिष्ठेत समये कृते)8 °) K₂ N₁ & V₁ B D (except D₂) केचिद् (for चापि) — °) K₂ N₁ V₁ B D₂ D₂ & यतति, D₂ N₂ D₁ वदति, T₁ यतत — °) K₂ D₂ भक्षयेत्युन, T G भक्षयिष्यति — After 8, T₁ G₁-s repeat 3^{ad}-4^{ab} and then read 4^{ad}-5^{ab}, on the other hand, after 8, T₂ G₁-s read 4^{ad}-5^{ab} (of v 1 9)9 °) Ś₁ K (except K₂) *ग्रहो, N₂ *गृहो, G₁ & *पुरे, G₂ विप्रकीर्यरुहे (slo) — °) N₁ B₂ वक्र, D₂ न्याय, T₂ G₂ ह्येवं, G₂ & ह्यपि (for नाय) K₁ D₂ Ms-s नायम्, N₁ B₂ स्वयम्, D₂ G Ms.s न्यायम् (G₂ न्यायाद्) N₁ इहागत, T₂ उपास्थित; G उपाश्रित T₁ द्वे चान्यायमु-पाश्रिता — After 9^{ab}, K₂ N₂ V₁ B D ins

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्वलस्य ये ।

विपये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।

गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२

विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।

त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपाय त न कुरुते यस्मादपि स मन्धी ।

— *) K४ जनपदे (for जन) — *) N३ जो वै तस्याद्य
शाश्वत ; S न करोतीह (G३ : 'हीति; G३ 'ति हि, G३ 'ति
ह) द्वा — After 9, Ms repeats 3rd-4th and 5th, and
then reads 4th-5th, on the other hand, after 9,
Ms 6-8 repeat 4th, 5th, and then read 4th-5th
(of v l 8)

10 *) N३ ते; D३ मे (for ये) S (except T३)
दुर्वलाश्रये — *) V३ N३ (comm) नित्यवास्तव्या ; D३
यस्य तृद्विधा , Dn (erroneously) N३ as in text. S
ससु चान्येषु देशेषु — *) S कु(G३ अ)राजविपये रता
(G३ : 'य गता) — After 10, K४ ins

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।

परित्याग नेच्छमाना वसामो नगरे तत ।

एकचक्रापि वसति स्ववाचो दुष्परित्यज ।

दीयमाने नरकरे सतत यक्राक्षसे ।

11 *) D३ पुरुषा (for ब्राह्मणा) K४ Cd वक्तव्या ;
B३ Dn D३ वास — *) M३ : सर्वं तच्च ; M३ सर्वं स्व ; M३
सर्वं त (for कस्य वा) G३ वाञ्छति (for वा छद) K
(except K३) D३ : ब्राह्मचारिण — *) S३ K३ : B३ : Dn
D३ : ३ M (except M३) 'रितेहि ; N३ 'रितेन K३ वास ; K४
B३ Dn वस्य ; N३ रस्य ; N३ V३ M वासति ; B३ वास्य ; D३
वास्य D३ 'रितेविहीनस्य ; T G 'रिते वसत्येव

12 After 12th, G३ : ३ ins

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।

— *) T G त्रयेण ; M३-३ त्रयाणां K३ N३ V३ B D
सचयेतास्य (N३ उपचयेतास्य ; D३ 'येनेह) ; T G सचित्तेनेह
— *) S३ यजयेत् ; K३ : ३ D३ यर्घ्य ; K३ वृद्ध ; N३ : V३
B D (except D३) तार ; M३-३ कार

13 *) N३ कय (for मया) Ko D३ सर्व ; D३ भेदा ; S
वेतय (M३-३ त्यय) (for चेद) — *) S३ transp त्रय and

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।

भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४

न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतं पुरुषं क्वचित् ।

सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्यामि कथंचन ।

गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १५

सोऽहं दुःखार्णवे मयो महत्यसुतरे भृशम् ।

सहैवैतर्गमिष्यामि वान्धवैरद्य राक्षसम् ।

ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

सर्व Ko D३ एतद् (for सर्व) K३ उपाश्रित N३
अस्मानि समु ; S त्रितय (M३ : त्रय च) समुपार्जित (M३-३
'पाश्रित) — *) Ko : N३ ताम्, K४ तम् ; N३ : V३ B D तद्
(for त) T G त्विमां — *) K३ N३ : V३ B D तप्स्यामहे

14 *) T३ हेतु ; G३ पाप (for वार) — *) T३
G३ : ३ पुरुष T३ G३ : M३-३ चैक ; G३ वेय — *) Ko : ३
D३ तथा ; K३ यथा (for मया)

15 K३ om 15th — *) D३ शक्नोमि Ko V३ Dn
D३ T३ कदाचन B (except B३) Dn D३ न च (B३ हि)
शक्यामि कचन — *) S३ V३ Dn D३ चैव ; S चान्या (for
चापि) — *) Ko मामिनि ; S राक्षसात्

16 *) N३ शोकार्णवे — *) N३ : V३ B३ : D (except
Dn) T३ G 'ससुकरे, T३ सुहृन्मनुकृतो — *) S३ Ko-३
B३m D३ एतद् ; K४ B३ G३-३ : M तैद् ; G३ इह ; G३ अह
(for एतद्) — *) S३ सह (for अद्य) — *) S३ K३
नि सहित ; Ko D३ स हि यक् N३ क्रुद्ध , S रक्ष (for
क्षुद्र) — *) S३ 'युक्ष्यति ; K३ : N३ : D३ T३ G३ 'योक्ष्यति ;
K३ 'योक्ष्यते ; K३ सर्वोऽग्रे घातयिष्यति, B३ : 'भोक्ष्यते ; D३
'नेवाय भो', G३ 'न्यै भक्षयिष्यति ; M३-३ 'नेवायभो'
— After 16, T G ins

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्त प्रकृतोऽनघे ।

[G३ : 'क पृच्छते भृश]

Colophon om in S३ — Major parvan T३ G M
समव (for आदि) — Sub-parvan Ko-३ N३ V३ B Dn
Dn. 1. 2. 3. D३ : ३ T३ M३ एकवच (B३ : एकचक्रायां यक्)
— Adhy name K३ ब्राह्मणप्रश्न ; K४ G३ ब्राह्मणवाक्य ;
N३ : V३ कृतीप्रश्न, D३ कृतीं प्रति ब्राह्मणवाक्य — Adhy
no (figures, words or both) B३ 155, Dn 159,
Dm 162, T३ 157, T३ G३ M 107, G३ : ३ 108, G३ :
106 — S'loka no Dn 17, M३ 30 — Aggregate
s'loka no Dn 6215

१४९

कुन्त्युवाच ।

न विषादस्त्वया कार्यो भयादसात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणंस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४

न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।

यद्वाह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

C 1 6229
B 1 181
K 1 175 9

149

1 Ś1 K1 S om उवाच — °) Ś1 K (except Ko)
सताप (for विषाद) — °) K1 कदाचन; T1 न किंचन
— °) Ns परिदृष्टः; G4 (sup in as in text) किं नु दृष्ट .
Ks मे (for उत्र). — °) N1 T Gs-s M राक्षसात् (for
रक्षस) G1 s मोक्षयेद् निशाचरात् — After 1, S
(except Ms) ins

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf 2nd — T स्वपुत्रं; Gs 4 सुपुत्रं; Gs न पुत्रं]

2 G4 om 2. — °) Ś1 K1 चैव (for तव) — °) Ś1
एका (for कन्या) Ś1 कन्या; Ks चैव, T1 एका च (for
चैका) — °) Ś1 Ks Ds तु; Ko 2.4 नु, N1.2 V1 B Da
Dn D1 s 4 T G च (for ते) All MSS (except K1 Ns
M) एतयो (for तयो) — °) Ś1 K1 Ns V1 Bs D
(except Ds 4.5) तव (for तत्र)

3 °) G1 भविष्यति (for गमि) — °) Ks T1 G4 s
Ms तदर्थः; K4 यद् — °) Ks दुष्टस्य (for पाप)

4 Ś1 K1 S om उवाच — °) K1 N1 *तार्थे; D2 G2 s
*तार्थे, M (except Ms) *ताय K4 कदाचन — °) V1
Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ns वियोजय, V1 Bs
Dn D1 वियोजयन्

5 °) S न रवेतद् (T2 Gs र्वेत; G1.2 ह्येतद्, G4
रवेव) धर्मनित्याना (M *नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्कर — °)
N V1 Dn D1.5 M (except Ms) *णार्थे — °) K2
S चापि (T1 सोपि, Ms as in text) Ś1 K (except Ko)
N1 Da Gs चात्म.

6 °) Ko G1 च (for तु) T1 मम, G1.2 वध (for
मया). — °) Ś1 Ko 1.4 V1 Bs Das G1 (before corr)
M रोचते, Dn1 योजये — °) Ś1 K Ds ब्रह्महत्यात्महत्या
वा; S *स्मवध्याभ्या — °) = 7th Ś1 Ks 4 D1 s श्रेयो
नात्म, Ko 2 N V1 B Da Dn D2 4 T1 Gs 4 s M
*यानात्म, K1 T2 G1.2 s *यो ह्यात्म. — After 6,
Gs ins

1633* ब्रह्महत्या पर पाप श्रेयानात्मवधो मम ।
(of. 7)

7 Ś1 K1 om 7 — °) K (K1 om) Ds Gs ब्रह्महत्या
Ns *ध्याफलं प्राप्य — °) Ds तु; Gs इह (for अत्र)
— After 7th, Ms ins

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रय समा ।
— G1 (hapl) om 7th-8th. — °) N1 हि; Bs तु (for
अपि) Ks 4 *पूर्वकं कृत्वा — °) = 6th. Ko 2 s श्रेयो
नात्म; K4 *या नात्म, N1.2 V1 B D व (Da प) रमात्म;
Ns Gs M कुतस्स्वात्मवधो (Ns *तो), T Gs 4 s कृतस्स्वात्म
Gs प्रत्यवायो ह बुध्यते

8 G1 om 8 (of v 1. 7) — °) N1 धर्म (for वध)
— °) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मन)
Ms-s सखे (for शुभे) — °) Ds T2 Gs-s Ms मम, Ds
अपि (for मयि)

9 °) Ś1 K1-4 Ds त्वस्मिन्, G1 2 ह्यस्मिन् — °) G4
कृते (for वधे) — °) Ś1 K1 एव, Ko 2.4 अस्य, D1 T G
हि (Gs इह), Ds अत्र, Ms-s अनु (for प्र)

10 °) N V1 B (except B1) Da Dn s ns M गृह

G. L. 6230
E. L. 151. 10
K. L. 173. 10

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वं महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंसे कथंचन ॥ १२
कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मनिष्ठा रक्षया इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मत्प्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।

मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
चलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केपुचिद्ब्रह्मन्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विधयेति सतां मतम् ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
दृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमश्रुतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— ') Ko Ds हि (for च) — ') Ns महत् (for मतम्)
Ns : V1 B D (except Ds) नृशंसो गृहितो बुधे

11 ') Ns transp कुर्यान् and न Ko Bs अः S
(except Gs) च (for न) Ms-8 पापक, Ms-8 पापकृत्
(for निन्दित) — ') Ko Gs transp न and नृशंस V1
B1 Da D1 : T G कथंचन Ns न च कर्ता कदा — ') S1
Ko-3 T1 पूर्वं — ') S प्राहुर्धर्मविदो जना

12 ') Ns M (except Ms) श्रेयस्तु, T G श्रेयसे S
(except G1 : 2) सह दारेण — ') Ds शोय M विनश्ये
यमह स्वय — ') Gs अनुमन्ये K1 : Ns : V1 B D M
(except Ms) कदाचन

13 K1 S om उवाच, S1 om the ref. — ') Ds
मम, Gs पूज्या (for रक्षया) S1 Gs स्थिता, K1 स्थित ; T
Gs-8 स्थिति, G1 : 8 ध्रुव, Ms-8 स्मृता

14 ') Gs ममापत्यवि — ') Ko Ds मप्रससिद्ध
— ') Ns T G तपस्वी Ko मम पुत्रो महाबल

15 ') Ns स, Ds तु (for च) — ') G1 transp
प्राप and भोज — ') S मोक्षयि

16 ') T2 G1 (before corr) : 8 वीर्येण
17 ') G1 त्वये S1 K1 : कस्यचिद्, Gs केन
— ') S1 K1 नाहतस्य (sic) G1 : 2 कदाचन

18 ') Ks Ds चारुण्युः ; Da Dns Ms-8 चाप्यनु, T1

हमनु ; G1 चाननु — ') Ns : 2 B1m 2 : 6 Dn1 Ds यद् ;
Dns Ds य, (for य) — ') S1 Ks Ns V1 B : 6 Da1 Dn
D1 : 2 तथा, K1 तदा, Bs यथा, Ds तु यद् (for तथा) T
G न कुर्यात्तस्य तत्कार्य — ') Ds विज्ञायेति T G
इत्युवाच गुरुर्हित

19 K1 om. 19-20 Ns : V1 B Da Dn D1 : 4 T1
om वैशं उ ; S1 Ks-4 Ds : T2 G M om उवाच
— ') G1 : 2 स (for तु) — ') G1 : 2 पुत्र (for विप्रो)
S transp भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v 1 19) — ') S1 transp कुन्ती
and विप्र — ') Ko : 4 तदाम्, M तदम् — ') S
प्रतिजज्ञे तथेति स (G1 : 2 तथा हि स, Gs 'थेति च)

Colophon om in K1. — Major parvan T2 G M
समव (for आदि) — Sub-parvan S1 Ko : 8 Ns V1
B D T2 यकवध (B1 : 8 एकवधार्था यक) — Adhy
name Ks ब्राह्मणसमाधासन, Ns : V1 श्रीमयकवधार्गीकार
— Adhy no (figures, words or both) B1 167, Dns
160, Dam 163, T1 158, T2 Gs M 108, G1 : 2 (sup
lin) : 6 109, G2-4 107 — S'loka no Dn 20, Ms
21 — Aggregate s'loka no Dns 6235

१५०

वैशंपायन उवाच ।

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे मैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कचिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३

कुन्त्युवाच ।

ममैव वचनादेव करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

C 1 6249
B 1 162.9
K. 1. 170. 12

150

1 S₁ K (except Ko) D₅ S om उवाच — ^a) B₁ S
D₅ S करिष्यामीति (G₅ प्रतिज्ञाते तु, of. 1^b) — ^b) N_{1,2}
V₁ B D (except D₅) अय (for तु) G₅ करिष्यामीति
भा. — ^c) T G 'सु' सहिता सर्वे — ^d) Many MSS
मैक्ष्य — After 1, D₅ (om. lines 3-4) S ins.

1635* भीमसेन ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।

बुबोध धर्मराजस्तु हृषित भीममच्युतम् ।

हर्षितु कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरु ।

स सनीक्ष्य तदा राजश्रोतुकामो युधां पति ।

[(L 1) D₅ द्वापूर्ण, T₁ G₅ संपूर्ण — (L 2) D₅ G₁₋₃
M₅₋₈ हर्षितं D₅ वीरमुत्तमं, G₄ भीममुद्धतं — (L 3)
T₁ G₅ हर्षित; T₂ भाषित; G_{1,2} तोपस्य; G₅ भाषितुं, G₅
हर्षितुं T₁ 'साबोधयद्गुरु; G₄ M₅ 'साचितयद्गुरु' M₅₋₈
'यन्प्रसु — (L 4) T₁ स सम्पत्तु, M प्रसमी' M₅₋₈
राजा G_{1,2} योद्धुकाम, M₅₋₈ ज्ञातुकामो T₁ पृथां, T₂
G₅ विशा (for युधां)]

2 ^a) S₁ Ko 1 B₅ m M₅ तज् (for त) — ^b) Ko. 2. 8
कुंती (for पाण्डु) — ^c) G₅ एतत् (for एकस्) S₁ K₁
रहस्यनुप्रविश्य, T₁ G₁ रहस्यमुपवि — ^d) S₁ तत्र; T₁
सुत.; G₅ परि (for तत) M₅ ततोपृच्छस मा

3 Before 3, S₁ T₁ ins युधिष्ठिर, K₅ N_{1,2} V₁ B D
(except D₅) युधिष्ठिर उ. — ^c) K_{1,2} D₅ T₁ G₁₋₃ M
भवत्यानु. T₁ G₁₋₃ M किंचिद्; Cd as in text — ^d) S₁
K D₅ तदयं (S₁ K₁ अय वा; D₅ स्वयं वा) कर्तुमुद्यत.; N₁

81

[641]

V₁ B Da Dn D_{1,2,4} M स्वय (N_{1,2} B₅ M अय) वा
कर्तुमिच्छति

4 S₁ K₁ S om उवाच — ^a) G₅ एव (for एव)
Ko G (except G₄ s) M (except M₅) एव, N₁ एतत्
(for एव) — ^b) S₁ K₁ N₁ T₁ परंतप — ^c) K₄ G₅
'णार्थे Ko 8 4 महत्कर्म, N₁ पर कृ; D₅ महाकृ — ^d) S₁
Ko 1 मोक्षाय भरतर्षभ; G₁ 2 मोचयन्नगरं च यत् — After
4, G_{1,2,4} ins

1636* बकाय कल्पितं पुत्र महान्त बलिमुत्तमम् ।

भीमो मुनक्ति सपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L 2) G₁ मुनक्तु G₅ संपुष्टिम् G₂ 'हं तु तर्पयत्]

5 S₁ K₁₋₃ S om उवाच — ^a) G₄ इदं तु (for
किमिदं) N₁ तीव्र (for तीक्ष्णं) — ^b) N₁ V₁ B D
(except D_{1,2}) M₅ दुष्कर

6 ^a) S₁ G_{1,2} स्वपुत्रं, K₅ त्वं सु Ko 'कुमर्हसि
— ^c) S₁ 'वृद्धि', Ko sm N₅ D₅ 'वृत्त'; K₅ 'वृद्ध'; N_{1,2}
V₁ B Da Dn D_{1,2,4} 'वेद', T₂ G₅₋₈ 'विरुद्ध'; G₁ लोके
वृद्धिविरुद्ध; G₂ 'वृत्तिपु रुद्ध' S₁ T₁ वा, N_{1,2} V₁ B D
(except D₅) हि; T₂ G M च (for चै) — ^d) K₂ D₂ T
G 'त्याग T G कृतस् (G₅ त्वया) M₅ transp कृत and
त्वया B₅ मया, G₅ कृत (for त्वया)

7 ^a) N₅ बाहु — ^b) T₂ G₅ वय (for सुख) N_{1,2}
V₁ B D शायामहे; G₅ वसा — ^d) K (except K₁)
उज्जिहीर्षा; D₂ तज्जिहीर्षा; D₅ जेतु हर्षा. K₄ M₅ वयं
(for पुनः)

६. 1 १२२. ९
K 1. 176. 12

अन्वेभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कचिन्न दुःखैर्बुद्धिस्तो विमुक्ता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोपिताः ।

तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाहोर्वलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधर स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्गात्पतितो गिरौ ।

8 D₂ om 8^{ab} — °) N₁ ; V₁ B D (except D₂)
रजनी (for घसती) — °) K₂ दुष्ट (for दुष्टाच)

9 °) G₂ सूर्यवीर्यस्य — °) G₂ भयात् (for घयम्)
— °) G₁ M अमात्यश्चापि पापाहमा — °) B₂ D₂ M स
(for च) S₁ K₁ प्ररोचन (of v 1 1 132 2)

10 °) K₀ वीर्यमनुश्रिः; K₂ S₁ N₁ G₁-s 'यमुपाश्रिः';
T₂ G₂ s बाहुमुपाः; G₂ बाहू समाः; M विक्रमसासाप
— After 10^{ab}, G₁ s ins

1637* भोक्तुमिच्छामहे मात नि सपत्ना महामन' ।

[G₂ राज्य (for मात) and महामन (for महाम)]
— °) G₁ s इमानन्यानुप्राप्तान् — After 10, G₁ s ins

1638* कर्णे दुःशासन चैव शकुनि चापि सौयलम् ।

11 °) G₂ तां तव (for कां त्वया) — °) K₀ 1 G₁
कश्चित्; K₂ G₂ किञ्चित्; D₂ B₁ m D₂ कर्ष्य; D₂ कश्चित्
K₂ S₁ V₁ B₁ s D₂ D₂ n₂ D₂ s M₂ s तु, B₁ m D₂ T₁
तु (for न) N₁ तु (for ते) B₂ कथं तु दुःसेदुर्बुद्धिस्, G₂
कश्चिद्दुःखेन तु — °) S₁ K₀ N₁ V₁ B₁ s D (except D₂)
M₂ s धिनुस्ता; B₂ ते तुस्ता S₁ K T₁ G₂ M₂ 'चेतना, G₂
'सा; M₂ 'स

12 G₁ om 12 S₁ K₁ S om उवाच — °) M₂
transp युधि' and न — °) S₁ N₂ V₁ B D (except
D₂) त्वया कार्यो वृकोदरे (S₁ 'यं परतप) — °) S₁ वृतो
(for कृतो) — After 12, T G (except G₁) M₂ ins

1639* त च दोषेन बुद्धिर्मे धिनुता गतचेतना ।

[Cf 11^{ab} G₀ जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior
hanf)]

13 G₂ om 13 — °) D₂ विपत्तौ विप्रमयने. — After
13^{ab}, N (except N₂ s D₂) ins

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सङ्कृता धीतमन्यय ।

— °) M₂ अस्य (for तस्य) K₂ V₁ B D (except D₂)
M₂ पार्थः; T₁ सन्न (for तात) — °) T G (G₂ om) मयेया

(T₁ 'ता) T₂ G₁ 4 s 'मीक्ष्यते; G₂ 'क्ष्यता — M om
13^{ab} — °) G₂ एतावतैव पुरपै (sio) — °) T₂ G (G₂
om) कृते S₁ K₁ B₂ यस्य (for यस्मिन्) N₁ D₂ 1 G₂
पश्यति (for नश्य) — After 13, T G (except G₂) ins
1641* द्राक्षणाथं महान्धर्मो जानतीत्य वृकोदरे ।

[T₁ जानान्यर्थ, G₁ 2 जानामीत्य; G₂ जानीतार्थ; G₂
जानातीत्य G₁ वृकोदर]
— On the other hand, N₂ V₁ B (except B₁) D
ins after 13

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्दुहुगुण तत ।

14 T₁ om 14 — °) T₂ G₁ s वीर्ये; G₂ s ० M
वीर' (for भीम') D₁ त दृष्ट्वा भीमवि' — °) M₂ वने;
M₂-s वय (for महत्) — S₁ K₁ (hapl) om 14^{ab}-
15^{ab} — °) K₂ हैद्वय' N₁ वधे N₁ V₁ D₂ D₂ M₂ सैव
— °) G₂ विश्वासेय

15 S₁ K₁ om 15^{ab} (of v 1 14) — °) N₂ बाहोर
K (K₁ om) D₂ s यत् and भीमस्य B₂ D₂ D₂ तु (for
हि) — °) D₂ M (except M₂) 'युतयत् N₂ सत (for
महत्) — °) S₁ K₁ D₂ M₂ तेन; T₂ ते च K₂ G₁ s
जगत् (for गज) — °) S₁ 'हा गजसाह्वयात् Nilp
निगूढा

16 °) M च (for न) S₁ K N₂ D₂ 'यत्ते (S₁ K₁
चलान्) नान्यो, N₂ s V₁ B D₂ D₂ D₂ 4 वृकोदरेण सद्यो
(B₂ orig सद्यो), D₂ भीमसेनयत्तेनान्यो; T G वृकोदरादली
नान्यो (G₂ ० हन्यो sio) — °) N₂ S जातो (G₂ जातु)
(for भूतो) N₂ T₂ G₂ s ० M₂ न जनिष्यति; G₁ s M₂-s
न जनिष्यते; M₂ जनयिष्यति N₂ s V₁ B D (except
D₂ s) यत्तेनान्यो न विद्यते — °) S₁ K₁ 'भ्युपेयाद्, N₁ V₁
B (except B₂) D₂ s यो व्यतीयाद्; T₂ G₂ s यो हि युध्याद्;
G₁ योभियुध्याद्; G₂ 'भ्युपायाद्; M₂-s यो लुदीयाद् — °)
N₂ s V₁ B₂ D₂ D₂ चक्रधर स्व'; B₁ D₂ T₁ G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
 तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
 प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
 नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
 बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
 अथौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
 प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
 यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
 क्षत्रियः स शुभाल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥ २१
 क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
 विपुलां कीर्तिमामोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
 वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।

स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रज्यते ध्रुवम् ॥ २३
 शूद्रं तु मोक्षयन् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
 प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
 एवं स भगवान् व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
 ग्रीवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्वुद्धिपूर्वकम् ।
 आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
 ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
 यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
 तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राहश्च यत्नतः ॥ २७

G. 1 6259
B. 1 163
R. 1 177

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G₄ s) M₅ 'धर स्वयं

17 ^a) K₀ 1 N₅ B₁ s D (except D₁ s) T₂ G₈ चैव;
 K₈ त्वेप, G₁ प्येप, G₂ 4 ह्येप — ^c) K₁ 2 N₁ V₁ B D G₈
 M₅ 6-8 अस्य, T₁ G₁ 2 s M₅ यस्य — ^d) = 1 114 13^b
 D₄ T₂ G₈ 'चूर्णिता G₈ गात्रेण चूर्णिता — After 17,
 M₅ s ins.

1643* तथा हि दृष्ट स्वप्नं तु मया गतनिद्रो महत् ।
 भुक्त्वा भीमो वक्र हत्वा नागैः परिवारितः ।
 दृष्ट पुनरिम वासमायातोऽलकृतः शुभैः ।

18 ^a) K₈ N₁ 2 V₁ B D (except D₅) ज्ञात्वा (for
 स्मृ) — ^b) G₈ पार्थिव (for पाण्ड) — ^c) K₁ om.
 18^a-20^b — ^c) K₀ 4 D₄ प्रतीकारे च, K₂ 8 T₂ G₁ 4-8
 प्रती, N₁ 2 V₁ B₁ s s D₄ D₁ 2 'कार्ये च; B₅ प्रतिकारे च,
 D₅ 'काराय, G₈ M₅ 'कार्ये च. K (K₁ om) वासस्य
 (for विप्र').

19 ^a) K₁ om 19 (of v 1 18) — ^b) S च (for
 हृद्) K₂ T G M₅ s transp लोभात् and मोहात् M₅
 दौर्बल्यात् (for चाज्ञा) K₄ विनिश्चय; T G M₅ s न च
 अमात् — ^c) K₂ 4 N₁ 2 D₄ D₁ s M₅ धर्मज्ञ K₂
 महान् (for मया) T G M₅ 6-8 'हृद् व्यवसित चीर
 बुद्धिपूर्वमिदं कृत

20 ^a) K₁ om 20^{ab}, K₂ om 20 (of. v 1 18)
 — ^c) S 'पि (M₅ 6-8 'भि) निर्वृत्तौ — ^d) D₄ T₁ G
 M₅ 3 प्रतिकार (G₄ प्रतीकार). N₁ अध, B₅ तु; G₈ स्य
 (for च) N₁ B₅ D₄ विप्रस्य (for वास) — ^e) K₄ N

B₅ 'मंश्वाच' T₂ परमो (for चरितो) D₂ मया (for
 महान्)

21 ^a) N₁ S (except G₂) केपुचित् (for कर्हि)
 — T₁ om 21^{ad} — ^c) K₈ transp क्षत्रिय and स
 — ^d) N₁ V₁ B D (except D₅) आमु (for प्राप्नु) N₂ s
 V₁ B D (except D₅) मे मति, T₂ न श्रु; G₁ विश्रुत; G₂
 न श्रुत, G₈-s M न श्रु, G₈ निश्चित

22 ^{ab}) N₁ 2 V₁ B D (except D₅) read क्षत्रिय
 after कुर्वाण — ^c) G₁ लोकेषु च

23 ^a) ^c) K₂ transp एव and तु K₀ 4 D₅ यदि;
 N₁ 2 V₁ B D₄ D₁ 2 4 अर्थे च, N₅ T₁ G₂ चैव, T₂
 G₄-8 एव च, G₁ इह च, G₈ इत्येह, M एव हि (for एव तु)
 — ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 विधि, K₁ मृधे, N₁ 2 V₁ B D (except D₅)
 मुवि (for युधि) — ^c) N₅ काले (for लोके) K₂
 'वैष्ण्वे लो'; T₂ G₄-8 'वैष्ण्वे लो', G₁ सर्वेष्वपि च लो, M
 (except M₅) स वै सर्वेषु लो — ^d) B₁ s D₂ रजयति

24 ^a) K₈ V₁ B₁ s s D₄ D₁ M₅-8 मोचयेत्; K₂ N₂
 B₈ D₄ D₂ 4 'चयन्, N₅ 'क्षयेत्, T₁ M₅ 'क्षयत् D₄ राजन्,
 S पुत्र (T₁ प्राज्ञ) — ^b) N₁ s D₂ 'णा (D₂ 'ण) गतम्
^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
^a

१५१

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञ्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २

ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरप्रज्ञ, Ks : Ds 'चासुतरम्', Ns V1 B1 Dn Ds
'चासुकरम्'; Ns 'चासुतराम्'; B1.s Ds Cd चासुतरम्;
Gs 'च स सुतां व्यासः — 4) Gs प्राज्ञ (for तस्माद्) S1
चैतच्; K1 एत, Ns V1 B D एवं (Bsm Ds आशु)
(for एतच्) — Ns V1 B D (except Ds) end the
adhy., and read the colophon, after 25, transposing
st 26-27 to the beginning of the foll adhy

26 S1 K1.s S om. उवाच — 4) Ns V1 B D
(except Ds) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु
सायुक्रोदावती भव — 4) S ध्रुवमेव (G1.s Ms. 7 'व)
महापादुर्विजित्य पुरु — After 26, N ins :

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्थायं यदनुक्रोदावत्यसि ।

Ds : cont

1645* मन्वादिमुनिनि मोक्ष वेदविद्भिर्महात्मभिः ।
गवार्ये ब्राह्मणस्थायं नद्य प्राणान्परित्यजेत् ।
सुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्सरो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, B ins

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापादिसुच्यते ।

27 4) M कयं (for यया) Bs न्विम; T1 G1 चैनं; T1
G1.s चैव; Gs चैत; M चेदं T G न नो (G1 नरो; Gs न
ते) विपु — 4) Ds जना (for नरा) — 4) Gs किमय,
Ms तथैव — 4) Ds परिगृह्येत, T G गृह्य च, M (except
Ms) प्रतिब्राह्मण Ks परिगृह्य पुन पुनः — After 27,
S ins

1647* वैशंपायन ।

युधिष्ठिरेण समष्ट्य ब्राह्मणार्थमर्दिम ।

हुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्वयामास भारत ।

Colophon om. in Gs, Ns V1 B D (except Ds) read
it after st. 25, transposing st. 26-27 to the beginning
of the foll adhy — Major parcan T1 G1.s M
संमय (for आदि) — Sub-parcan S1 K N V1 B Ds
Dn D1.s : T1 Ms. वक्रवध (B1.s D1 एकरायां वक्र)

— Adhy name Ks युधिष्ठिरसंवाद, N1.s V1 कुन्ती-
युधिष्ठिरसंवाद ; Ds कुन्ती प्रति युधिष्ठिरवाक्यं — Adhy
no (figures, words or both) B1 158, Dns 161,
D1m 164, T1 159, T1 Gs M 109, G1 110, G2-4
108 — S'loka no Dn 26, Ms 33 — Aggregate
s'loka no Dns 6259

151

Ns V1 B D (except Ds) read the last two
st of the preceding adhy (with 1644*) at the
beginning of the present adhy

1 S1 K Ds : T1 om. उवाच, T1 G M om. the ref
— 4) Ns राक्षसावती — For 1, S subst. a passage
of 46 lines given in App I (No 92), Ds ins
lines 2-17 of this passage after 1st, and lines
19-46 after 1st

2 Ms-s om 2 (of. v l. 1) — 4) S1 Ks Bs Ds
मवनः; Ko T G1.s च वनं; Ks भुवन; Gs-s वचनं — Ms
om 2nd. — 4) Ks m 'भुजयन्, V1 B1.s (m as in
text) Dn D1.s 'पादयन्; G1.s 'भोजयन्

3 4) Ns V1 Bs D (except Ds) कुद्धो (for श्रुत्वा)
— 4) Ns V1 B D (except Ds) भीमस्य वचनात् (B1.s G
Ds वचनं) तदा

4 After 4th, Ks N1.s V1 B D (except Ds) ins

1648* लोहिताक्षः करावी च लोहितश्मश्रुर्ध्वजः ।

आकर्णोद्भिन्नवक्रश्च शङ्खकर्णो विभीषण ।

[(L 1) Dn करावश्च Ks लोहिताक्षः सुदृष्टश्च (for
the prior half). — (L 2) Ks आकर्णदारितास्यश्च; Da
Ds आकर्णभिन्न]

— 4) MSS भृकुटी, भृकुटि also Ks बच्चा (for कृत्वा)

5 4) M विवृण्व नेत्रे संकुदः

6 Before 6, Ks ins वक्र उ; M (except Ms) वक्र

— 4) Ks परिकल्पितं; M समुपाहृतं T1 मर्त्य पुरुषादकः

[644]

विधृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
 कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
 पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
 भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
 राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराञ्छुखः ॥ ७
 ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य कराबुधौ ।
 अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुपादकः ॥ ८
 तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
 राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
 जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभयोर्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
 तथा चलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
 नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ११
 ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
 ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
 ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
 वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्यौ युधि महाबलः ॥ १३
 क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

C. 1 224
B 1 163. 18
K 1 177 40

— “) Bs यममदिरं

7 Before 7, T₁ G₁ M₁-s ins. वैशं. — “) S₁ K₁ s
V₁ Dn D₁ ततः (for तु तत्) — “) = 14^a — “) Here
and below many MSS भुक्त (for भुङ्क्त)

8 “) N₁ s V₁ B D (except D₁) रवं (for ततः)
Ns सु- (for स). S₁ K₁ भैरवो S₁ K₁ दृष्टा; S
कुर्वन् (G₁ s क्रोशन्) [भैरव for भैरवं रव (Word
Haplology)?] — “) S₁ अभ्याद्रवद्; K₁ अभिद्रवद्;
D₁ धावद्

9 “) N प्रे (K₁ ई) क्षमाणो — “) K₁ G₁ मुक्त्वान्नं
— G₁ subst. for 9^a पापिनं वक्त्रमोजसा, which G₁
ins after 9^a.

10 “) S₁ Ko B₁ G₁ s सु (for तु). — “) N₁ s V₁ B
Dn D₁ s. 4 कुन्तीपुत्रं वृकोदर, Da G₁ s पुत्रं स रा. — “)
N₁ s V₁ B D (except D₁) T G पृष्ठे, M₁ पूर्व. — “) G₁
तत (for स्थित). D₁ पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 “) S (except M₁-s) ततो — “) For it G₁
subst 7^a — After 11, G₁ s & ins

1649* भीमोदरगता पिण्डा सान्तरालाः परं शतम् ।

रक्षपाणिप्रहारेण सञ्छिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below) — “) K₁
Ds G₁ s संभूय; M₁ s तु भूय G₁ तत् स भृशसंतप्तो;
M₁-s ततो भूय सुसं. — “) K₁ वृक्षमुत्पाद्य; M₁-s
वृक्षानादाय — “) S₁ पुन (for तदा) — “) S₁ तदा
अभ्याद्रवद्बली, N₁ पुनरप्यपत्.

13 S transp 13 and 14, G₁ om. 13^{ab} — “) Ko s
भरतर्षभ (K₁ s भ); T₁ G₁ s M₁ पुरुषर्षभ — “) Ko
सक्रुद्धः; D₁ लृप्तः, G₁ स्पृष्टः — “) T G तस्यौ गिरि-
रिवाचक (G₁ s पर) — (After its transposition)
G₁ s & ins. after 13

1650* स्थित्वा सुहृते विभ्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।

आमयन्तं महावृक्षमायान्त भीमदर्शनम् ।

दृष्ट्वाद्याहवे वीर सिंहनादं व्यनादयत् ।

T₁ ins lines 1-9 of the foll. passage after 13
(after its transposition), and the rest after 14 T₁
G₁ s & M₁ ins. the whole passage after 13 (after its
transposition) G₁ s & ins the passage after 1650*

1651* भुजवेग तथा स्फोट इवेडित च महास्वनम् ।

कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽय राक्षसम् ।

बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।

महाहुबलमाश्रित्य न त्व भूयस्त्वशिष्यसि ।

अद्य महाहुनिर्लिप्यो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]

अद्य प्रभृति स्वप्यन्ति विप्रकीर्य निवासिनः ।

निरुद्धिभा. पुरस्यास्य कण्ठके सूदृते मया ।

अद्य युद्धे शरीर ते कङ्कगोमायुवायसाः ।

मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T₁ G (except G₁)]

वैशपायनः ।

एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्ध पार्थो ब्रजजिघांसया । [10]

उपधावद्ब्रजक्षापि पार्थ पार्थिवसत्तम ।

महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।

विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवद् ।

त्रिशिखां शृकुटिं कृत्वा दृष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G₁ ins after line 2

1651a* उवाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीपयन्निव !,
and after line 3

1651b* द्विपञ्चसुप्पन्मांसैश्च बहुभिक्षोदनाचले ।

— Details of the colophon. Adhy no T₁ G₁ s
110, G₁ s 111, G₁ 109 — Line 12=4^{ab}, line
14=(var.) 4^{ad}]

— After the above, S repeats 12 and 14

14 S transp 13 and 14 (repeating 14, with

Q. 1. 6223
R. 1. 134 4
R. 1. 178 5

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।

आचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिक्कृतसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजगृह्वकं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विविताः सर्वे कर्म दृष्टातिमानुपम् ।

T₁ अवि; G₁ : स (for च) D₁ M समय च न्य(D-
नि)वेदयत्

3 *) M₁-s भूमौ (for भूयो) — *) K₁ अवि, V₁
B D इति (for इह) — *) Ś₁ S च (for हि) K₁
गति शीघ्र — *) K₁ D₁ S भविष्यति (for भवे')

4 Before 4, T₁ G₁-s M₁-s ins 'वेदा' — K₁
(hapl) om 4^a-5^a — *) D₁ G₁ संप्राप्तः; G₁ त चाहुः-
T₁ G₁-s एवमेवास्त्विति प्राहुः (G₁ : प्रोचत्वा) — *) G₁ :
गृहीत्वा; G₁ : जजत्पु (for जगृ') M₁-s तत् (for तम्)
G₁ समय जगृहु' (by transp) — After 4, S ins

1660* सगणस्तु यकभ्राता प्राणमप्याण्डव तदा ।

[G₁ : s भीममेन प्रणम्य च, M प्रणिपत्य च पाण्डव (for
the posterior half)]

— Before 1660*, G₁ : s ins

1661* तत्पुत्रोपयनोधानचैत्यारामान्विच्य ते ।

विनीतकफविर्याकंक्षदात्मलिफाननम् ।

प्रपेदिरे मयग्रन्था भीमसाध्यमकातरा ।

(cf 1659*), and after 1660* they ins

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पित्रकाननम् ।

5 K₁ om 5^a (cf v 1 4) — *) Ś₁ तानि (for
तत्र) — *) K₁ प्रतिद' — *) T G यथा (G₁ : तया)
नगरवासिन

6 After 6^a, S (G₁ : om lines 3-4) ins.

1663* निष्कर्णनेत्र निर्जिह्व निःस्रज कण्ठपीडनाव ।

कुर्वन्त बहुधा चेष्टां स मरादमकपंत ।

स एव राक्षसो नून पुनरायाति न पुरीम् ।

सयालवृद्धा पुरुषा इति भीता प्रदुहुयु ।

[(L 1) T₁ निष्कर्णनेत्र; G₁ विकीर्ण'. G₁ : कर्णपीठ';
G₁ करपीठ' — (L 2) T₁ G₁ चेष्टा T₁ M पुरद्वार
कपंत — After line 2, G₁ : s ins

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च तिरश्च स वृकोदर ।

द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्य पुनरागास मारुति ।

— (L 3) T₁ G₁ पुर — (L 4) G₁ इति मत्वा]

— *) S नगरस्य जगाम तं (G₁ : M ह) — After 6,
N ins

1665* दृष्ट्वा भीमवरोद्धतं यकं विनिहतं तदा ।

ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्ना प्रतिजग्मुस्तत्तत ।

7 *) K₁ 2.4 तु; K₁ स्म (for स) N₁ तद्वत्वा G₁
ततो भीमो यक हत्वा — *) K₁ 'वेश्मनि; G₁ 'वेश्मसु
— After 7^a, D₁ T G ins

1666* वलीवर्द्धं च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T₁ G₁-s शकट. G₁ निवेद्य च (for न्यवेद')]
G₁ : s cont

1667* तृष्णीमन्तगृह गच्छेत्समिधाय द्विजोत्तमम् ।

मातृभ्रातृममक्ष च गत्वा शयनमेत्य च ।

— *) S च तत्सर्व (for यथा) — *) Ś₁ K₁ : राज्ञे;
K₁ : s राजन् S रात्री (M राज्ञे) युद्धममूयथा — After
7, G₁ : s ins

1668* अशितोऽस्म्यद्य जननि वृष्टिर्मे ददावार्पिकी ।

8 *) G₁ : केचिन्नरा S (except M₁) विनिष्क्रम्य
— *) Some MSS कलयम्; Cd as in text K₁ 2.4 N₁ :
D₁ त; K₁ च (for तु) — *) K₁ 2 निहितं. Ś₁ K₁ त
तु; K₁ : s D₁ तत्र (for भूमौ). — *) Ś₁ K (except
K₁) D₁ घोरदर्शन (for रुधिरो')

9 *) S 'प्रतिम — *) N₁ V₁ B D (except D₁) T₁
मयानकं — After 9^a, K₁ N₁ : V₁ B D ins

1669* दृष्ट्वा संदृष्टोमाणो वभूवुस्तत्र नागरा ।

— *) S पुनर् (for ततो) — *) T G अद्दु Ś₁ K₁ :
G₁ : M₁ पुरे (for पुरे)

10 *) D₁ सहस्रशस्तत्रा राजन् — *) G₁ नानानगर'.
— *) K₁ तत्र गच्छन्; D₁ ततो जग्मु; D₁ T₁ G₁ : s तत्र
जग्मु — *) G₁ सखीका वृद्धयालका. — After 10,
G₁ : s ins

1670* ददृशुस्ते यक सर्वे विशिर पाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
 ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽथ भोजने ।
 ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥ १२
 एवं पृष्टुस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
 उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
 आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
 ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
 परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
 अत्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५

प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
 मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥ १६
 स तदन्नमुपादाय गतो वक्वधं प्रति ।
 तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
 वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्च कुर्वन्महं तदा ॥ १८
 ततो जानपदाः सर्वे आजगमुर्नगरं प्रति ।
 तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

C 1 6315
B 1 104 21
K. 1 178. 24

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं वक्वधपर्वं ॥

नि शृङ्खलं निरुल्लं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, G₂ & 1ns

1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्त्रज्जन्त्यासक्तनासिका ।

— ^a) S अर्चयामासु — ^a) B₁ T G M_s सर्वाण्येव
 विशा पते (G₂ प्रार्थनानि पुरा भयात्)

12 M_s-s om 12^{ab} — ^a) K_o & M_s परिणयामासु ,
 K₂ & N₁ M_s ते गणया*, D_s चागण्या*, T G परीक्षया*.
 — ^b) G₂ रक्षस (for भोज*) — ^a) K (except K₁)
 D_s T G सर्वमेव N₁ V₁ B D (except D_s) ते (for तत्)

13 ^a) N₁ तु; N₂ & V₁ B D स (for तु) S
 पृच्छमानो (M एव पृष्टो) बहुविधं (T₁ य विविध)
 — ^b) S₁ K तु, M स (for च) — ^a) M इति (for
 इदं) K_o & इदं ब्राह्मणसत्तम*, T G काश्यपो नामत(T₁
 गौतम)स्तदा

14 Before 14, T G 1ns. ब्राह्मण. — After ब्राह्मण ,
 G₂ 1ns

1672* अद्य ते राक्षसो वार पूर्वेषुर्ज्ञापितो मम ।

ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकस ।

— ^a) S₁ K₂ & N₁ & M_s मामशन, K_o च मापन्न, K_s च मामार्तं,
 S मामनिश — ^b) G₁ 2 यधुभि सह (by transp), M_s &
 सह वांचवै — ^a) G₂ मन्त्रशिक्षा- N₂ V₁ B D (except
 D_s) महामना

15 ^a) S₁ K_o 1 परिदृष्ट्वा, K₂ & N₁ & D_s *पृष्ट्वा K₁
 मां पूर्ण M_s & परिपृष्ट्वा च सर्वं मां — N₁ om 15^a-16^a.
 — ^a) N विश्वास्य प्रहस*, G₂ समाश्वास्य हस*

16 N₁ om. 16 (of v 1. 15) — ^a) K₂ & N₂ T₁ G
 (except G_s) तस्माद् — ^b) N₂ V₁ B D (except D_s)
 अन्नमेतद् K_o दुरात्मन. — ^a) S तन्निमित्तं. T₁ इदं, G₁

भयात् (for भय) K (except K₁) चान्न (for चापि)
 — ^a) N₁ & V₁ B D (except D_s) *ति चाप्रवीत्

18 G₂ transp 18 and 19 — ^a) T₁ M (except
 M_s) तु (for ते) M (except M_s) चैव (for सर्वे).
 — ^b) K_o & क्षत्रियाश्चैव वि* — ^a) S₁ विदि*, K₁ विहि*
 (for मुदि*) — ^a) S₁ K_o 2 & ब्राह्म; D_s G₂ ब्राह्म S₁
 K₁ महस्तदा; D₂ & महोत्सवं, T G M_s महस्तदा

19 G₂ transp 18 and 19, K_o transp 19^{ab} and
 19^{ad} — ^a) S₁ K₂ B (except B_s) Dn₁ ns D₁ & G₁
 M_s-s जनपदा — ^b) Before आजगमु, S₁ K_o 1 1ns हि,
 K_s अपि, T₂ G₁ & 6 च, G₂ तु (to avoid hiatus!) M_s
 तत्पुर (for नगर) G₂ M_s 7 आजगाम (G₂ समाजगमु*)
 पुर प्रति — ^a) T₁ G₁ 2 & M_s तम् (for तद्) D_s G₂
 तदद्भुतमिह N M_s इद्वा — ^a) S चाभवन् — After
 19, K₂ & 1ns (the phalas'ruti)

1673* श्रुत्वा वक्वध यस्तु वाचक पूजयेन्नर ।

तस्य वशोऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।

नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।

महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् !;

while S (except T₁ G_s) 1ns

1674* वेत्तकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।

विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।

न चै न संभवेत्सर्वे ब्राह्मणेषु महात्मसु ।

इति सत्कृत्य त पौरा परिवन्तु समन्तत ।

अयं व्राता हि न सर्वान्पितेव परमार्थत । [5]

अस्य शुश्रूषव पादौ परिचर्य उपासहे ।

पशुमहधिमचान्नं पर भक्तमुपाहरन् ।

तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधना ।

१५३

जनमेजय उवाच ।

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य वकराक्षसम् ।

अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तत्रैव न्यवसन् राजनिहत्य वकराक्षसम् ।

अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३

स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।

ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।

उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५

कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।

राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः सप्राद्रवन्पार्या सह मात्रा परतपा ।

आगच्छयेकचक्रा ते पाण्डवा सशितव्रता । [10]

वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।

अवसस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।

मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकाल सहोपिता ।

[(L 1) M 'गृहा सर्वे — (L 3) T₂ G_{1.4.5} इहैव,G₁ न चैव (for न चै न) — (L 5) G₁ M₁ 6-8 परमार्थवित् — (L 6) G₁ 8 परिवार्य; G₂ प्रतिवारम् — (L 7)G₂ 6 'स चर — (L 8) T₂ G_{1.4} समयोधयन्, G₂

अनुबोधनात् — With lines 11-12 of 1 153 2

— (L 13) G₂ 'काल समाहिता']

Colophon Major parvan T₂ G M संभव* (for
आदि*) — Sub-parvan Ś₁ Ko-3 & N₁ V₁ B Da
Dn₁ n₂ D_{1.2} 4 & T₂ M₁ यकवच (B₁ एकचक्रायां यकवच);
to it Ś₁ Ko-3 & N₁ V₁ D₁ M₁ add समाप्त — Adhy
name Ko 4 D₁ ब्राह्मणमहोत्सव; K₂ यकासुरवच; N_{1.2}
V₁ यकवच.. — Adhy no (figures, words or both)
Dn₂ (in figures) 163, and (in words) 160, D₁m
166, T₁ 160, T₂ G₁ 6 M 112, G_{1.2} 113, G₂ 110,
G₁ 111 — S'loka no Dn 21, M₁ 27 — Aggregate
s'loka no Dn₂ 6308

153

1 K₁ D₁ S om उवाच — *) B₁ D₁ तत्र (B₁m as
in text), S सदा; Cd तथा (as in text) — K₂ T₁
(hapl) om 1'-2' — *) N₁ अतः परं T₂ G₁-6 M
सदा ब्रह्मन्; G₂ न रष्याग्रा; G₂ द्विजश्रेष्ठ — *) Ś₁ K
(K₂ om) Dn D₁ 6 G₂ 6 M किमकुर्वत

2 K₂ T₁ om. 2^{ab} (cf v l 1). Ś₁ K_{1.2} D_{1.2} S

om. उवाच — *) T₂ G तत्र ते न्य* — *) T₂ G
नरष्याग्रा (G₂ 'प्र) (for पर ब्रह्म) Cd oites ब्रह्म (=वेद)

3 *) D₁ M कतिपयाहस्य; T G कदाचित्काले तु
— *) Ko 3-4 Dn (erroneously) D₂ Nilp शसित*; K₂

N₁ सशित* G₁ ब्राह्मणा सशितव्रता; G₂ ब्राह्मणस्य यतव्रत
ः Nil शसितव्रत इति तालव्यादिद्वयमध्यपाठे शसा प्रशसा

संजाता यस्य तत् शसित व्रत यस्य स । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः । ः
— *) Ś₁ K₁ N₁ V₁ 'अयार्थे; K₂ 4 B D 'र्थी; N₁ 'प्रहार्थी

— *) N_{1.2} V₁ Da Dn D₁ ब्राह्मणस्य जगाम ह; S
'स्यागमस्तदा (G₁ 'गमस्तदा)

4 *) G₂ सयमात् (for स सम्यक्) T G₁ 4-5 तु; G₂
तान्; M₁ (both) तु and त — D₁ (hapl) om 4^b-5^c

— *) N₁ 3 V₁ B D विप्रं (for विद्वान्) Ś₁ प्रहर्षभम्
G₁ 2 विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्तमान् (G₂ 'म) — K₂ om 4^{cd}

— *) S तथा (T₂ G_{1.6} तदा) N₁ 3 V₁ B Da Dn D₂
'तिथिव्रत; D₁ T₁ 'तिथिप्रिय; T₂ G₁-6 'तिथिर्वशी; G₂ 3

M 'तिथिन्प्रति

5 D₁ om 5^{ab} (cf v l 4), K₂ reads 5 after 9^{ab}
— *) Ś₁ K₁ नरर्षभ S कुत्ती च सरतर्षभ — *) N₁ V₁

B Da Dn D₁ 4 कथयत; D₂ T G (except G₂ 4) M₁ 6
'यत N₁ 3 V₁ B D शुभा, G₂-3 तथा; G₂ (both)

तथा and सदा

6 *) N (except N₁) च (for स) — *) N₁ 3 V₁
B D (except D₂) सतिस्त्रया (N₁ 'दा) — Ś₁ K₁ N₁ G₂

(hapl) om 6^{cd} — *) N₁ V₁ B D (except D₂) T
G_{1.4-6} राज्ञश्च N₁ 3 V₁ B D (except D₂) 'धाक्षयान्; T₁

G₁ 4-6 'धाकारान्; G₂ 'धान्देशान् — *) Cf 6^b. N₁ V₁
B D (except D₂) देशांश्चैव पुराणि च; T₂ G_{1.4-6} M₁ 6

पुराणि च वनानि च

[650]

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामते ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १

सोऽभिपेक्षुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतं सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

C 1 6330
B 1 155 3
K 1. 150. 3

7 " Dn1 ns तथा (for तत्र) — " N1 s V1 B1 s
D1 पचालेषु — " M1 "सेनीस्वयं"

8 " T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्) — " T1 चोत्पत्तिं,
T1 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिं) — " K1 G1 महामते.

9 " G1 2.6 तम् (for तद्) K1 D1 "मिमं; D1 "मिदं
(for 'तम) K1 हृष्टे (for श्रुत्वा) — " K1 4 तस्य लोके
(by transp), K1 ब्राह्मणस्य T G पांडवाः सत्यविक्रमा
(G1 "वास्ते महाबला). — After 9th, K1 reads 5
— " K1 तां कथां (by transp), K1 N1 s V1 B D
(except D1) कथां ते (or कथयते); of 7th S1 K1
N1 मनुजर्षभं (N1 "मा"), K1 2-4 D1 मनुजोत्तमा, M1
भरतर्षभा

10 Before 10, S1 Ko 1 T1 G1.4-5 M1-8 ins पांडवाः;
K1-4 N1 V1 B D पांडवा ऊचुः — " T1 संभव (for
पाव) — " A few N MSS वेदी S संभवो वेदिमध्ये
(M "ध्यात्" च (T1 G1 तु) कथं कृष्णा व्यजायत

11 " G1 द्रोणो T1 G1 M1 महेष्वास — " T1
om 11th S1 K D1 सर्वोत्पत्तिपुशिक्षत (K1-8 क्षित, D1
क्षत), T1 G "शिक्षयत् — After 11th, S1 ins

1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वास कथं द्रोणस्य मृत्युदः ।

[T1 om prior half.]

— " N1 V1 B (except B1) D (except D1 4 s) विप्र
सखायौ, T1 G1 8 प्रियसहायौ — " K1 तु; N1 2 V1 B
D (except D1) T1 चा (for च) G (except G1 8) कृतेन च

12 Before 12, S1 K1-8 D1 8 S (except T1) ins.
वैशं, N1 s V1 B Da Dn D1.4 वैशं उ. — " S1 K1
M1 सचोदितो; K1 D1 तैर्नो; K1 संनो; N1 वै चो; G1

कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वोत्पत्तिपुशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

तै क्रोचितो S विप्रो (for राजन्) — " D1 विप्रश्च; T G
राजन्स; M पांडवे D1 पुरुषर्षभः; G1 8 (inf lin) "र्षभा;
M भरतर्षभ (M1 7 "भै) — " M1-8 द्रौपद्या स".
S1 T1 तथा

Colophon om in T G1 s s. — Major parvan
G1.4 s M संभव (for आदि) — Sub-parvan Ko
अगारपणं, N1.2 V1 B1 चैत्ररथ, to it Ko N1 s V1 B1 add
द्रौपदीसंभव S1 K1.2 4 N1 B1 Da Dn1 ns D1 s s (all
om the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव
(B1 Da D1 s संभव) — Adhy name Ko 4 D1
पांडवप्रश्नः, K1 द्रौपदीसंभवकथन — Adhy no (figures,
words or both) Dn1 164, D1m 167, G1 114,
G1 112, G1 M 113 — S'loka no Dn M1 12
— Aggregate s'loka no Dn1 6320

154

Many of the foll st recur (often with v l.)
in adhy 121-122 and 128

1 S1 K1 S om उवाच — Of 1331* — " G1
गतो (for महान्) — " T1 G1 5 वभूव स; G1 बहुवर्ष
(for वभूवर्षि) — " A few MSS भार K (except
K1) D1 महातेजा — " Ko 2 s B1 Dn1 ns D1 शसितः;
K1 D1 संशित

2 Of 1331* — " S1 K1 Dn1 ns (both latter
erroneously) G1-8 N1lp ततो (for गतो) — " T1 G1
M नदी (for सतीम्); see below for T1 — 2nd = (var)

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिथकमे ततः ॥ ३
 तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
 हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदपिद्रोण आदधे ॥ ४
 ततः समभवद्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
 अध्वनीय स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
 भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
 तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
 स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
 चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
 ततस्तु पृषतेऽस्तीति स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
 द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
 वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।

आगतं विचकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९
 राम उवाच ।
 शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
 अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०
 द्रोण उवाच ।
 अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
 प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११
 ब्राह्मण उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
 प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
 संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
 ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

1 121 3rd — *) T₁ सर्तो ददशोत्तरस — ^d) K₁ निशि,
 G₂ मुनि (for कृषि)

3 3rd = (var) 1 121 4th — *) K₁ वसने T₂ G
 (except G₁ s) न्याहर*. Ko s : D₂ s M वासो व्य (Me s
 द्य) पहर* — For 3rd of 1334* — ^d) N₁ s V₁ B D
 (except D₁) तदा (for तत)

4 Cf 1334* — *) S₁ K₁ s N₁ s T₁ G₂ M₂ तस्य
 (for तस्यां) G₂ सरक्त* — ^b) K₂ T₁ G₂ s कौमारमत*
 — After 4th, G₂ s ins

1676* पश्यतो योनिसंस्थानमन्वाचयवसांष्टवम् ।
 — 4th = (var) 1 121 4th — *) N₁ s V₁ B D (except
 D₂) चिर* (for हृष्ट*) T₂ G₁ s तस्य रेतस्तु च* — ^d) S₁
 Ko s D₁ T₁ G₂ s आदधे

5 = (var) 1 121 5 — *) S₁ T₂ G₂ transp स
 and च — ^d) G₂ कृष्ण* (for सर्व*)

6 = (var) 1 121 8 — G₂ (hapl) om 6-8
 — *) S₁ T₁ G₂ मार* K₂ G₂ च (for तु) T₂ G₁ s
 'दानमसा क्षामीत् — ^d) S₁ K₁ तथा (for तदा)

7 = (var) 1 121 9 — G₂ om 7 (cf. v 1. 6).
 — ^b) K₂ पार्थिव, G₂ पार्षद — ^d) S₁ K₁ भरतर्षभ,
 Ko s चरितमत, M₂ s पंभ

8 G₂ om 8 (cf v 1. 6). — 8th = (var) 1 121.
 10th — ^b) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो) — For 8th cf 1
 121 16 — ^d) G₂ सवत (for द्वा)

9 = (var) 1 121 17 — *) T₁ तेन (for वन)
 T₂ G₂ स (for तु) — ^b) K (except Ko) D₂ द्वाजस्त
 तो — ^d) M₂ transp विद्धि and द्रोण N₁ V₁ B D

(except D₂) द्विजोत्तम, G (except G₂) पंभ, M₂ s
 नरर्षभ

10 Cf 1 121 20 — K₂ S (but not S₁) om
 उवाच (G₂ om the ref) — *) N₁ s D₂ अत्र, G₂ अन्यत्
 (for अद्य) — ^b) N₁ s V₁ B₂ s : D₂ D₂ D₁ s : मया
 सम* ; N₂ समैतम*, D₂ M₂ s : समेदम* ; T₂ G (except
 G₂) M₂ समैतद* — D₂ om. 10th — *) Ko s D₁
 च for the first वा, and S₁ च for both — ^d) K
 (except K₁) अन्यतम; N₂ s V₁ D₂ D₁ एकतम, B D₂ s
 एकतर; T₁ अत्यतर; M₂ s अद्य पर K₁ M₂ s शृणु

11 Cf 1 121 21 — K₂ S (but not S₁) om
 उवाच (G₂ om the ref) — *) G₂ transp च and एव
 — ^b) K (except K₁) ससहाराणि आर्णव — ^d) A few
 MSS अर्हेति S₁ मा, Ko s नो, B₂ वै (for मे)

12 G₂ M₂ s om ब्राह्मण उ* K₁ वैशपायन ; K₂ N₂
 वैश* ; T₁ G₂ ब्राह्मण, T₂ G₁ s राम — ^d) = (var) 1
 121 22nd G₂ ब्राह्मण स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगु
 — 12th = (var) 1 121 23rd — *) N₁ s D₂ T₂ G₂
 M₂ s तु तत्, N₂ s V₁ D₂ D₁ तदा, T₁ G₁ s : तु तत्, G₂ च
 त (for ततो) D₂ सर्व (for द्रोण) G₂ द्रोणोपि
 प्रतिगृह्णाशु

13 M₂ s om 13th, transp 13th and 13th, and om
 13th — ^d) Ko s : सहृष्टमनसश्चापि, N₂ s V₁ B D M₂ s
 'मना द्रोणो — ^b) T G सद्यो न्यवर्तत; M₂ s 'समता
 — *) N₁ D₂ s (erroneously) D₁ T₂ G₂ s 'नुशप्य
 (apapāṣha acc. to Nil), N₂ s V₁ D₂ ns 'नुशप्य N₂
 महाशमनुसमा* ; M₂ s महाशमनुसमा*. Cf Nil. शप्ये

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५
ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वस्त्राणि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७

द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
आचार्यवेतनं किञ्चिद्भुदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तद्वत् वदतानघाः ॥ १९
यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्चयाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्धा ससचिवं तदा ॥ २२

C. 1 6349
B 1 165 22
K 1 160. 24

स्यपाठ । प्राप्येत्यपि पठन्ति । १४ — ^a) D. 1. 4 s 'वप्यधि'
14 — (var) 1 122 1 — ^a) Ko 4 आगत्य, Ks. 3
आगत्य (for आसाद्य) — Ko om 14^{ad} — ^a) Ś1 K1 3
T2 G2 4 6 'व्याघ्र, Ds G1 Ms 3 'व्याघ्र, Ms-3 समनुप्राप्त
15 — (var.) 1 122 9 — Ko om द्रुपद उ'; K1 3
(but not Ś1!) om उवाच — After 15, K4 Bs ins

1677* ययोरेव सम वित्त ययोरेव सम श्रुतम् ।

तयोर्विवाह सख्य च न तु पुष्टविपुष्टयो ।

[= (var) 1 122 8 — (L 1) Bs सम धन — (L 2)
Bs 'विवादो मैत्री च]

16 — (var) 1. 122 11. — N1 s om ब्राह्मण उ'; T
G Ms s om उवाच Ś1 K1. 3 Ms-3 वैश'; Bs वैश' उ'
— ^a) Ś1 (sup lin as in text) पूर्व नि'; K1 सर्व नि',
Bs परिनि' — ^b) S (except Gs) पाचाल. — ^a) Ns
सकाश (for नग')

17 17^{ab} = (var) 1 122 39^{ad} — ^a) Ko पुत्रान्, T
G (except G2 s) पार्थान् T G Ms समानीय — ^b) Ds
अस्त्राणि (for वस्त्र) — ^a) Gs s शीघ्र (for शिष्यान्)

18 ^a) Ko transp शिष्यान् and सर्वान् Ko T1
तदा (for तत) Ns V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्) M
'प्यान्समाहेद (Ms 'मादाय) — M om 18^{ab} — Of 1
122 41^{ab} — ^a) Ns V1 B D (except Ds) तु तान्; T G
तत' (for तदा) Ns V1 Bs Da Dn D1 T1 G शिष्यान्
(G2 धीमान्), B1 s. 3 D2 4 T2 सर्वान् (for विद्वान्)
— ^a) Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg 'स्य विरोधता); K1
'दस्य विधायता — After 18, M (which om 18^{ab}
and 19^{ab}) ins

1678* द्रोण ।

गुरुश्रृण्वणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 — (var) 1 122 42. — M om 19^{ab}. — Before

19, T G (except G2 s) ins द्रोण — ^b) N V1 B D
हृदि यद्वर्तते (Dn s सवर्तते) मम; T G प्रदेय परि' — ^a) T
G (except G1) सप्रदेय, Ms तत्र देया (of 1678*) N1
मे (for स्यात्) — ^a) N1 नानृत — After 19, K4
Ns V1 B D (except Ds) ins

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्यास्त्विति गुरुस्तदा !,
while S ins

1680* तथेयुक्त्वा च त पार्थ. पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।
G2 s cont

1681* विद्यानिष्कयजं वित्त किं देय ब्रूहि मे गुरो ।
Of 1679* and 1680* with 1 122 43

20 G2 om 20^{ab} — ^a) N1 ये ते (for यदा) K
(except K1) तु (for च) Ś1 K N1 Da Ds कौर' (for
पाण्ड') Ms चान्ये (for सर्वे) — ^b) Bs कृतार्था K4
Ns Bs. 5 D (except Da) कृतनिश्चया, M सर्वतोभवन्
— ^a) T2 G1-s तदा (for ततो) — ^a) M दातव्या
गुरुदक्षिणा

21 ^a) K4 पार्थिवो, D1 T2 G1 6 Ms पार्षदो — ^b) G1
चित्रवत्या, G2 वेज'; Ms शत्र'; Cd as in text. K1
महेश्वर — ^a) Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य, Ko
अद्यापहृष्य; K2 N1 s V1 B D Ms तस्मादा', K4 आदाया';
Ns तस्मात्', T1 तस्याव'; Ms-3 तत्राप' — After 21,
D4 (marg see m) S (except Gs) ins

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिता पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।

यज्ञसेनेन सगम्य कर्णदुर्योधनादय ।

निर्जिता सन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभा ।

[G2 ins lines 2-3 after 1683*.]

22 Of 1 123 4f. — ^a) G2 'य प्रशशसुस्ते — ^a) Ns
समुचित तदा, Gs समधिग तथा — After 22, D4 (marg
see m) S ins.

द्रोण उवाच ।

प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।

अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३

अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

असत्कारः स सुमहान्मूर्तमपि तस्य तु ।

न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्पो महेन्द्र इव दानवम् ।
महेन्द्रपुत्र पाञ्चाल जितयानजुनसदा ।
त इष्टा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजस ।
इयम्यन्त जना सर्वे यज्ञसेनस्य पान्धवा ।
नास्त्यर्जुनसमो धीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) Gs Ms पांचालान् — (L. 3) M महदीर्य]

— After the above, Gs ins lines 2-3 of 1682*

23 Ś1 K1 S om उवाच (Gs om the ref.) — 23^{ab}
= (var) 1 128 10^{ab} — *) Gs प्रार्थये च T1 पुन
(for त्वया) — *) Ś1 सह, T1 आवां (for एव) — 23^{cd}
= (var) 1 128 11^{ab} — *) T G नाराजा Gs रलु
(for किल) Ko S Ds राज्ञं

24 24^{ab} = 1 128 11^{cd} — *) D1 Gs प्रयाचित
Ko Gs राज्य — *) Ns V1 B D (except Ds) त्वया सह
(Ds किल) (for मया तव) Ms-3 नृप (for तव)
— 24^{cd} = 1 128 12^{ab} — *) T G1-3 राजासीदक्षिणे
Gs Ms तीरे — *) Ś1 K जाह्नव्यामह — After 24, K
(except K1) Ds ins

1684* तथेति हृपदेनोक्ते यचने द्विजसत्तम ।

सपुत्र्य हृपद द्रोणो प्रेषयामास तस्यविद् ।
which in Ds is followed by lines 1-2 of 1686*
(cf v 1 25). On the other hand, after 24, Da ins
1686*, while S ins

1685* कन्याकुलो च कामिबल्ये वसेयास्य नरोत्तम ।

ब्राह्मणे सहितो राजप्रदिच्छेरे यसान्यहम् ।

[(L 1) T Gs मजेयास्य Gs नरोत्तरः M नृपोत्तम]

25 M om ब्राह्मण उः; T Gs om उवाच Ś1 K1-3
Ns वेत — Ns V1 B Dn D1 S 4 S (here lines 3-6
only) ins after ब्राह्मण उः, Da, after 24 Ks Ds (here
lines 1-2 only), after 1684*

1686* एवमुक्ते हि पाञ्चालयो भारद्वाजेन धीमता ।

उवापाग्रविदो श्रेष्ठो द्रोण ब्राह्मणमत्तमम् ।

एव भयतु भद्र ते भारद्वाज महामते ।

सत्य सदेव भयतु दास्यद्यद्विभन्यसे ।

एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ शृत्वा सत्यमनुत्तमम् । [G]

जगमुद्गोपाञ्चाल्यौ यथागतमरिदुमौ ।

[Before line 1, Da ins वैश' उ' — (L. 2) B1 S 6
Da D1 S 6 श्रेष्ठ — (L. 4) K4 'स्य तदभवत्ते वै]

— *) Ś1 D1 तु; K B S Ds T1 G1 S च; T2 G1 S सु (for
स) Ś1 K1 Ns V1 Da Da D1 Gs तु, Gs स (for सु).

— *) Ś1 K1 S इव (for अवि) Ks स, Gs च (for तु)

— After 25^{ab}, T1 ins

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मना ।

— *) Ko S 4 Ns V1 B D नापैति; K1 Gs न वेति; Gs
सर्वेति; M न व्येति Ns तेन (for राज्ञो)

Colophon om in T1 G1 S — *Major parvan* T2
G1 S 6 M समव' (for आदि) — *Sub-parvan* Ko
अगारपणं; Ns V1 B Ds चैत्ररथ; to it Ko Ns V1 Ds
add द्रौपदीसमव Ś1 K1-3 Ns B1 S 6 Da Dn1, n2 D1 S
(all om the sub-parvan name) mention only द्रौपदी
समव (B1 पुरुषकार्या द्रौपदीसमव; D1 द्रौपदीस्वयसमव)
— *Adhy name* Ko S हृपदचैत्राख्यान (K4 'धैराक्ष्यान');
B1 द्रौपदीस्वयवर; Ds पांडव्यान्प्रति वाक्यं — *Adhy no*
(figures, words or both): Dn1 165, D2 168, T2
G1 S 113, G2 115, G3 M 114 — *S'loka no* Dn
28, Ms 30 — *Aggregate s'loka no* Dn1 6348

155

 This adhy (with some variations and omi-
ssions) forms passage No 79 of App 1, a passage
interpolated in K4 Ds (both see m on suppl fol
शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present
adhy should be compared

1 Ś1 T1 Gs om ब्राह्मण उः; K1 M om उवाच T2
G1 S 6 वैश' (for ब्राह्मण उः) — M subat for 1^{ab}
Gs 4 ins after 2^{ab}

1688* द्रोणेन धैर हृपदे न सुत्प्याप सरस्वदा ।

[= (var) 1 128 16^{ab}, and line 1 of passage
No 79 of App 1]

— M (which om 1^{ab}), transp 1^{cd} and 2^{ab}. — *) Ks
Bs Dn D1 S अमर्षाए; Gs राजर्षि Ś1 Ko 1 S Ns

१५५

ब्राह्मण उवाच ।

अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्रिजर्षभान् ।
 अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्वहन् ॥ १
 पुत्रजन्म परीप्सन्चै शोकोपहतचेतनः ।
 नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
 जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्विग्रन्धूनि चान्वीत् ।
 निःश्वासपरमश्वासीद्गोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
 प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
 क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
 प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
 अमितः सोऽथ कल्मर्षी गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
 ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद् महीपतिः ॥ ५

तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीद्व्रती द्विजः ।
 तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
 याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृथतात्मजः ।
 संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
 तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
 स तावामन्नयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
 बुद्ध्वा तयोर्वलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे ।
 प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
 पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
 अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
 येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्गोणमृत्यवे ।
 उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ११

G. 1 636
B. 1 187 12
K. 1 181 12

द्रुपदस्वमर्षी (Ko ५ 'मर्षात्'; K1 'दक्षमर्षी') नृपतिः, Ds
 नृपस्वमर्षी द्रुपदो — ^b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्
 2 M transp. 1st and 2nd — ^a) S1 K N1.2 Ds
 Ms स (for चै) — After 2nd, Gs ५ ins 1688* Ms
 here om 2nd-4th, but of passage No 79 of App I.
 — ^c) G५ सुतश्रेष्ठ N1 V1 B D अपत्य मे (for ममापत्यं)
 — ^d) T२ G२ इति निश्चित्य चिन्तयन्, Ms-३ इति चिन्तय
 विचिन्तयन्

3 T२ om 3rd-4th, Ms om 3 (of v l 2) — ^a) G२
 जातपुत्रान् B (except B२) D२ ३ G२ निर्वेदान् — ^b) K1
 दिग्यहू, K२ धिगेता; G1 ५-६ धिग्वहू; Ms (inf l n as
 1 n text) धिग्वसू G२ धिक्कृतेति च सोऽवधीत् — ^c) Ko ३
 D२ निश्वास; T1 G1.२ ५ ६ निर्वेद G२ निर्वेदश्चाथ तस्या-
 सीत् — ^d) Ko प्रतिजिगीषया G (except G२ २)
 द्रोणाप्रियवि.

4 T२ om 4th-५th, Ms om 4th (of v l. 2, 3)
 — ^a) K (except K1) एव, T1 तु (for च) — ^b) K1
 नानुपद्यते; K२ न्वपद्यते, N1 न्वपश्यत, N२ V1 B D
 (except D२) Ms नाध्यगच्छत T1 G परा(G1 ५ पर; G२
 पुरा)जेतु हि नाशकत् — Ms om 4th. — ^c) G२ अप्रा-
 षवान्; M (Ms om) प्रतिकर्म T G नरश्रेष्ठे

5 ^a) K1 T२ अपि (for अथ) — ^b) Ko ५ D२ गगातीरे.

6 ^a) G1 चासीत् (for कश्चित्) — ^b) S1 K1 एव

(for च) Ko B२ (m as in text) कश्चित् (for द्विजः)
 G1 (corrupt) अतिथिद्विज; G२ M (except Ms) अप्रति-
 द्विज — ^c) K५ D२ तौ, N२ V1 Dn D1 च; N२ B२ ३ स
 (for ना) S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ.
 — ^d) Ko ३ ३ Dn1 D1 संशित, N२ सशित.

7 ^a) K1 विप्रर्षी — ^b) D२ सपत्नी; D२ आतरौ; T1
 तपतौ, T२ G (except G२) शाम्यतौ N२ V1 B D
 परमेष्ठिनौ

8 ^a) K५ T G1.२-३ M तरुणौ D२ रूपयुक्तौ (for
 युक्त) G1 तु (for तौ) N२ V1 Dn 'ने यौ युक्तरूपौ;
 G२ युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा — ^c) K N1.२ S स उपा(K1
 स तमा)मन्न.

9 ^a) N1 तथा (for बुद्ध्वा) N२ V1 B D (except
 D२) transp तयो and बल N1 बुद्धि (for तयोर्)
 N२ V1 B D (except D२) तत्र (for बुद्धि) T G स बुद्ध्वा
 (T1 समिध्या; G५ बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धि तु — ^b) M
 (except Ms) उपयाज (for कनी) — ^c) Ms-३ कनीयांस
 (for उप) T1 G२ ५ व्रत, G1.२ M दृढव्रत

10 ^a) G२ शक्त (for युक्त) — ^b) S1 K1 Ms
 प्रिय(K1 'या)वत्; Dn1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान् — ^c) K
 (except K1) N1.२ V1 B D G२ M अर्चयिष्या. N२
 यथाकाम — ^d) D1 T G (except G२) ह (for स).

11 ^a) S1 K1 येनैव; T1 G२ यदि (for येन मे)

G. 1. 155 12
K. 1. 151. 13

यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
 सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
 इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
 आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
 ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
 उपयाजोऽब्रवीद्वाजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
 ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्हरे ।
 अपरिज्ञातगौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
 तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
 विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६

दृष्ट्वा फलस्य नापश्यदोपा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
 विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
 संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
 भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
 कीर्तयन्गुणमन्त्रानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
 तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
 तं वै गच्छस्य नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
 जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
 उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
 अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— *) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य नृ — After 11^{ab}, D1
 (marg sec. m) S ins

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp तथा and भवेत् D1 T1 M या (for वा)
 G2 भार्याधर्मजुनस्यापि कन्या स्याद्वा]

— *) T1 प्रहसन् (for तस्मिन्) — *) D1 G2 दास्यामि
 G2 च (for ते) K1 भवान् (for दुर्द) M2 दाताहमर्जुद

12 *) D1 T G यदन्यत्ते द्वि — *) K2 तु (for तत्)
 G2 सर्वं खेतत् S प्रदास्यामि (Me-s 'तस्य) — *) N1.2
 V1 B D transp अस्ति and अत्र G2 मे तत्र स'

13 Me-s here om 13-29, but of passage No 79
 of App I. — Before 13, T2 G (except G2) ins
 द्राक्षन् — *) Ko 2 4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2)
 पृथ (for पृथ) — *) N2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत — After
 13^{ab}, G2 (which om 13^a-33^a) ins 1690* (cf v 1
 30) — *) N V1 Dn Dn परिचरन् Ś1 K पुन
 परिचरन्मुदा

14 G2 Me-s om. 14 (cf v. l. 13) — *) K2 2 'द्वे
 द्विजमत्तम' — T2 G2 2-s here om 14^a-29^a, but
 cf passage No 79 of App I. — *) N1.2 V1 B D
 (except D) T1 transp राजन् and काले

15 T2 G Me-s om 15 (cf v 1 13, 14). — *)
 N2 V1 B D (except D2) 'रन्नाहने वने

16 T2 G Me-s om 16 (cf v 1 13, 14) — *) B2 2
 D2 T1 त (for तद्) — *) B1 (m as in text) 3 Cd
 विमर्शम् — *) B1 (m as in text) तर्क (for नाय)
 Da D1 कदाचन

17 K2 reads from 1 155 17 to 1 158 13 after
 मन्पर्य in 1 158 51* an error due probably to the
 transposition of loose folia of the exemplar — T2

G Me-s om 17 (cf v 1 13, 14) — *) B1 फल तु; B2
 फल च; M2 2 फल स — *) Ko 4 N V1 B D T1 M2 2
 दोषान्; K2 दोषम् K1 येस्यापि यधक; K2 अस्यानुबन्धिका;
 K2 'यधका; N V1 B D T1 M2 2 पापा (N2 दोषा; D1
 अन्या; M2 2 तस्या)नुबन्ध (B1 2 'यधि; D2 'पणि)कान्
 — *) Ś1 K2 शौचे

18 T2 G Me-s om 18 (cf v 1 13, 14) — *) Ko
 'कुलेषु य Ś1 K N1 D2 स (for य) — *) Ś1 Ko 2
 B Dn1 ns D2 2 भैक्षम्, K1 D1 भक्ष्यम् Ś1 उद्दिष्ट;
 Ko 2 4 N1 2 V1 B Dn Dn D2 M2 2 उत्सृष्ट, K1 उद्दिष्ट्य;
 K2 उत्सृज्य K1 सर्वेषा — *) Ko D2 चैत्र; N2 V1 B2
 Dn1 ns D1 4 स च; B1 Da Dn2 T1 च स; B2 D2 स स,
 B2 च स (for चापि) N2 भुजति स; M2 2 स भुक्ते स
 (for भुङ्क्ते चापि) Ko D2 दिशु सदा; N2 V1 B Dn Dn
 D1 2 4 M2 2 यदा तदा; T1 यथा तथा — *) K2 घृणी तत्र;
 M2 2 अघृणी य N1 सुहृत्सुहृ (for पुन पुन)

19 T2 G Me-s om 19 (cf v 1 13, 14)
 — *) Hypermetrio! Ko 4 N1.2 V1 B (except B2) D
 त वै (for तमहं) K2 2 फलार्थिनं त मन्येह — *) B2 m
 कर्म (for तर्क) — *) D1 गच्छस्य — *) M2 2
 स त्वा सयोज'

20 T2 G Me-s om 20 (cf v 1 13, 14) — *) M2 2
 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetrio) — *) Ś1 K1 2 च;
 Ko 2 4 स, N1 सु, N2 M2 2 न; T1 एव (for इद्) B
 (except B2) Dn T1 अर्चित — *) K2 त यदौ; M2 2
 द्रुपद (for नृपति) N2 V1 B (B2 marg) D (except
 D2) याजस्याधममन्यगात्, T1 corrupt. — *) Ś1 transp
 ऋषि and याज N2 V1 B Dn D1 2 4 T1 अय (for ऋषि)
 Ś1 K2 2 4 N1 2 D2 M2 2 स (for ह)

21 T2 G Me-s om 21 (cf v 1 13, 14) — *) K2 4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
 द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्यादयितुमर्हसि ॥ २१
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
 तस्माद्द्रोणः पराजैपीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
 क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
 द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
 षडरन्ति धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
 प्रतिहन्ति महेश्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५

क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
 तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमग्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
 ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
 समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
 ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
 सोऽहं क्षत्रबलाद्दीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
 द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
 तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।

G. 1 6886
B. 1 107 81
K. 1 191. 82

Dn 1 n8 D1 s T1 Ms s द्दान्यष्टौ — ^a) Ms. s याज (for गवां) Ś1 K1 Ms s मा (for मा) Da प्रभो — ^a) N1 'मित्तस मां — ^a) K1 N1 V1 B D T1 प्र; N1 त्वा; Ms. s आ (for त्वं)

22 T2 G Ms-s om 22 (of v 1 13, 14) — ^a) Ks N1 Ds धर्मविदा — ^b) Ś1 K1 s क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे, K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तम, Ko s s क्षात्रे धर्मे ह्यनु; N1 s Ms. s क्षात्रास्त्रे (N1 'स्त्रे' चाप्य — ^a) N1 V1 Dn पराजैष्ट; B (B marg) Da D1 T1 'जेष्ट — ^a) Ks समैतत्; Ds यन्मां वै; T1 मा चैव

23 T2 G Ms-s om 23 (of v 1 13, 14) — ^a) N1 नान्यत्, N1 B s नास्य; Ds नापि Ko N1 s B s Ds तुल्योस्ति, K1 त्वस्य, N1 V1 B1 Da Dn D1 s s तस्यासां, B s तुल्योस्या, T1 तत्तुल्यो — ^a) Ms. s भारताचार्य

24 T2 G Ms-s om 24 (of v 1 13, 14) — ^b) N1 प्रसह्यत न वै भुवि — ^a) B s Ds T1 षडरन्ति (T1 स्त्रजालानि) का-
 शुंक चास्य (B s यस्य) — ^a) N1 V1 B D (except Ds) T1 'ते परम Ms s तत्तुमात्रमनुत्तम

25 T2 G Ms-s om 25 (of v 1 13, 14) — ^a) Ks ब्राह्मणेन वै; Ks N1 s V1 B s Dn D1 s s T1 'वेपेण Cd
 oites वेगेन (=सस्कारेण) — ^b) Ks Ms s क्षत्रवेगम्; B s क्षत्रवेपम्; Ds 'प्र वेपम् Ds अधारयन् (for असंशयम्) — ^a) Ś1 K महातपा. (Ks 'बलः') (for 'मना)

26 T2 G Ms-s om 26 (of v 1 13, 14) — ^a) N1 s B s T1 विहित; D1 जानीतो — ^b) N1 B s Ds T1 'दग्ध्यम् Ś1 K Ds ह्वापर, N1 ह्वोद्यत, N1 B s Ds T1 ह्वोत्थित, B1 s Da Dn D1 s ह्वोत्थित, Ms. s ह्व स्थित.. — ^a) Ks Ds शस्त्र (for ह्यस्त्र) — ^a) N1 V1 B D T1 अ (Ds न) प्रष्टव्य Ms s परैर B s अपि (for भुवि).

27 T2 G Ms-s om 27 (of v 1 13, 14) — ^a) N1

V1 B1 s D सधारयन् (for उच्चा) — ^a) Ko s transp. समेत्य and स — ^a) Ś1 क्षत्र ब्राह्म; Ko ब्रह्मक्षत्र; N1 s Ms. s 'पुर सर; N1 V1 Dn क्षात्रधर्म', B s क्षात्रधर्मपुरसरं, B s D1 क्षात्र धर्म, Da Ds क्षात्र ब्रह्म; Ds T1 क्षात्रं ब्रह्मपुरसर; Ds क्षत्रधर्ममहाबल — ^a) N1 V1 B D (except Ds s) ब्राह्म तेजो

28 T2 G Ms-s om 28 (of v 1 13, 14) — ^a) Ko s s N1 s V1 B1 s Dn 1 n8 D1 s T1 क्षात्राह; N1 B s Ds s क्षात्राह; Da साक्षाह Dn (erroneously) D1 N1 p भीतो (for हीनो) — ^b) Ko 1 B (except B s) D (except D1) ब्राह्म तेज; Ks s ब्राह्म ते

29 T2 G Ms-s om 29 (of v 1 13, 14) — ^a) B s मन्ये (for पुत्रं) — ^b) K1 (before corr) दुर्लभ (for दुर्ज) — ^a) N1 s V1 B D T1 वितरामि, Ms s प्रदास्यामि

30 Gs om 30 (of v 1 13) T2 G (Gs om) Ms-s transp 30^{abd} and 30^{af} — ^a) T2 G1 s s यज्ञ; Gs राज्ञ (for याजो) — ^b) Ś1 K s यज्ञार्थे सम, Ko s s याज्यार्थे सम, N1 'र्थे विप्रकल्पयन्, B1 s s Dn 1 T1 'कल्पयन्, T2 G (Gs om) Ms (orig) s s पुत्रकामीयमारभत् (T2 'माहरत्), Ms (inf. lin) s याज्ञा (Ms यागे) र्थे विप्रकल्पितं — ^a) Ks N1 V1 B Da Dn D1 s s T1 Ms (inf lin.) सुर्वर्थ (as in text), the rest 'र्थम् Ds अपि (for हृति) Ks T2 G s Ms-s चा (Ks चा) काम., B s Ds चाकाम, Ds चेत्काम; Ms inf lin सोकाम, Ms सोकामं — ^a) Ś1 K1 'याजमयाज', Ko s s 'याजमयोज', S (Gs om) 'याजश्चकार ह (T1 'याजमरोचयत्) — T2 G M (except Ms) ins. after 30^{ed} (Gs after 13^{ab})

1690* याजस्तु यजता श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^{af}, Ms-s ins ब्राह्मण — ^a) Ś1 'य तस्य, T1 तदापि; T2 G (Gs om) तथापि, Ms. s s तथेति (for तथा

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
 याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजिज्ञे तथा च सः ॥ ३०
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचरन्त्यो कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
 इष्यते यद्विधो राजन्मविता ते तथाविधः ॥ ३२
 भारद्वाजस्य हन्तार सोऽभिसंघाय भूमिपः ।
 आजहे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाहापयत्तदा ।
 ग्रैहि मां राजि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

च) — After 30, T₁ G (except G₂) M₂-s 1ns
 1691* पाण्डो स्तुपार्थं वन्या च भवेदिति मतिममं ।;
 while T₁ 1ns

1692* तथेयुस्त्वा तु त राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।
 (which is a v 1 of 30^{ab}, see above)

31 T₁ G M₂-s om 31-33 — *) N₁ महायज्ञा
 — After 31, M₂ s 1ns

1693* यथोक्त कल्पयामास राजा विप्रेण स क्रतुम् ।

32 T₁ G M₂-s om 32 (cf v 1. 31) — *) K₂
 B₁ transp 'वीर्यो' and 'तेजा Ko s 4 महोरसाहो (for
 'तेजा) — *) D₂ यथाविध

33 T₁ G M om 33 (cf. v 1. 31) — *) N₁ V₁ B
 D (except D₂) T₁ सृपति — *) S₁ आजहत् K₁ स
 तदा (for तत्तथा) B₂ D₂ D₂ सत्र (for सर्व) B₂
 'हे त महासत्र

34 *) D₂ याजस्य; G₂ स याज, S सवन — *) S₁
 Ko s आह्वययत्; K₁ आह्वय; N₁ V₁ B₂ D आह्वय; T₁
 G₁-s आयाह; M₂ अन्वाप; M₂ आह्वय. — *) K₂ N₁ V₁
 B₁ (except B₂) D₂ D₂ G₁ M₂ ग्रैहि S₁ K₁ B₂ T
 G₁ s 4 M मा (M₂ वे) (for मां) K₂ पृषत; B₂ s Ntlp
 पार्थति, Cd as in text G₂ प्रयाहि याज द्रुपद — After
 34, S 1ns

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवशविषृद्धये ।

[T G₁ s 'विषर्षये; G₂ 'विषर्षया; M विमृषय]

35 N₁ s V₁ B D राजपुत्रा; S देवी (T₁ G₂ om the
 ref) — *) Hypermetricle S₁ सृष्टि; K (except K₁)
 N₁ s D₂ आन्ति; T G₁ s 4 M माहि (for अय) T₁
 च; T₁ G₁ s 4 वे (for मे) T₁ G₁ s मम (for मुस)
 Ko s 4 D₂ विम; T₁ G₁ s मुष्य; G₂ पुण्यान् (for ब्रह्मन्)
 K₁ N₁ V₁ B D₂ D₂ D₂ s 4 om मे G₂ (corrupt)

देव्युवाच ।

*अवलितं मे मुखं ब्रह्मपुण्यान्गन्धान्निभमिं च ।
 सुतार्थेनोपरुद्धासि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
 कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
 उत्तस्यौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
 ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

राजीमालिस मे म' (of which the राज्ञी is from the ref
 to speaker) — *) N₁ V₁ B D (except D₂) दिव्यान्;
 G₁ s गद्यान् (for पुण्यान्) G₁ न च; G₂ चापि (for
 गन्धान्) K₁ विवर्षि; K₂ D₁ G₂ विमर्षि — *) Ko s 4
 पुत्रार्थिन्यवयव; N₁ s V₁ B D 'तार्थे(D₂ 'विं)नोपलब्धासि;
 S न पत्नी (G₁ s न पति, G₂ सपत्नी; G₂ पत्नी न) तेस्मि (G₁ s
 तेस्मिन्, M₂ s तेस्मि) सूख्यं (T₁ G₁-s 'धे) — After 35,
 G₂ s 1ns

1695* राजा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।

सत्सर्वं सहमानश्च ब्रह्मतेजोनिधि स्वयम् ।

[(L 2) G₂ गवां (for सर्व)]

36 S₁ K S om उवाच (G₂ om the ref) — *) S₁
 (m ns in text) 'न भावित; Ko M 'न श्रापित, K₂ N₁
 D₁ T₁ G₂ 'न श्रापि; G₁ s 4 'नाश्रापि' K₂ M हवि
 (for हव्यम्) — *) N₁ V₁ B (except B₂) D (except D₂)
 'याजाभिमन्त्रि', G₂ 'याजनिमन्त्रि' — *) N₁ G₁ कामाक्ष
 म; G₂ (corrupt) कयाक्ष स — *) N₁ V₁ B₁ s 4 D₂
 विप्रेहि; B₂ वे ग्रैहि S₁ सा स्येव तिष्ठ; Ko साध्वे स्य तिष्ठ;
 K₁ सत्येव प्रीहि; K₂ साध्वेव ग्रैहि; K₂ साध्वेव तिष्ठ, T₁ G
 (except G₂) M₂ s पृषति (G₁ M₂ 'पत्नी; G₂ 'पति; M₂
 पृषति) ग्रैहि S₁ K₂ D₂ ग्रैहि; G₂ याहि (for तिष्ठ) D₂
 मां (for वा)

37 S₁ K₁ वैशपायन; N₁ s B₁ s 'वैश' उ; S ब्राह्मण
 (G₂ M₂ s om the ref) — *) S₁ 'मुस्तु; K₁ N₁
 'मुत्तेन; N₁ s V₁ B D G₂ 'मुक्त्वा तु — *) K₂ G₁
 सस्तुते, D₂ ns D₁ सस्तुते.

38 *) T₁ G₁ s 4 महदा (for घोर) — *) D₂ चर्म
 — *) D₂ s T G सल्ल सलार — *) T₁ G (except G₁)
 धनुषा S₁ निनदद्, D₂ विधुवन्(1); G₂ ह नदन्

39 *) S₁ सोप्यारहद्; K₂ सोम्यारो; S अस्या(G₂

विभ्रत्सखद्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
 सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः ग्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
 इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
 कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।

मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
 नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
 या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
 तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
 सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीपति ॥ ४४
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
 तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैतान्दर्पसंपूर्णानियं सेहे वसुधरा ॥ ४६

C. 1 6404
B. 1. 107 50
K. 1. 181 52

'भ्या'रो' Gs हृदय (for रथ) — ^b Gs स तेन (for तेन च) Ns T1 Gs M स; T2 G1 4 6 स (for च) — ^{ed} K1 transp प्रणेदुः and ग्रहृष्टा. Ko 1 Ns 8 V1 Bz 6 Ds Ms 5 पचा' — After 39, N (except Ns Bs) ins

1696* हर्षाविष्टास्तत्रैतास्तेयं सेहे वसुधरा ।

[= (var) 46^{ed} — Ś1 K1 3 'ष्टान्सुतश्चैव, Ko 3.4 Ds 'ष्टात्मनश्चैव, B1 (m as in text) 'ष्टास्तभमानान् Ko 3.4 नेमान्ते'; K1 न सेहे तां]

40 ^a Ko 3.4 M (except Ms) भयापहो; Gs भया घोरा — ^b Ns 8 V1 Bz 6 Gs 2 Ms 5 पचा' — ^a K1 Ns Gs एव (for एष) Ms 5 च (for वै) Bs द्रोण-विनाशकृत् — Gs om 40^{ed} — ^c Ms इत्युवाच

41 Ms om 41^{ab} — ^b S (Ms om) अर्जुनार्थे वि(M तु)निर्मिता (see below) — ^c M हुते द्वितीये सुभगा (Ms दिव्यस्त्री) — ^a Ś1 (sup lns) K1 तनु-मध्या, Ś1 (orig) वेणीमध्या K2m रूपयौवनशालिनी; Ns V1 B Da Dn D1 2 4 स्वसितायतलोचना, Ds S वेदि-मध्यात्समुत्थिता (Ms सुभगा चारुदर्शना) = 41^b (see above)

42 Ms om 42 — After 42^{ab}, Ks Ns 8 V1 B D ins

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूक्षरूपीनपयोधरा ।

— ^a Gs मानुषीं तनुमास्थाय — ^a S (Ms om) श्री-साक्षादेव (T1 साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (Gs Ms 6-8 'रूपिणी)

43 ^b Dn1 G (except Gs) केशात् Ś1 Ns V1 D1 2 Gs प्रधावति, K1 'वीयति, Ns Bz Ds 5 Gs 'वाति च, Ns Bz 5 Ms 5 'वाति वै, B1m Gs 'याति वै (G1 च) — ^c S (except Ms) विभर्ति परम (G1 मानुष) रूप — ^a Gs नान्यत् (for नास्ति) K1 T2 G (except Gs) समा (Gs सम) (for उपमा) Ko 2-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (Ko 'रिवोरिथता) — After 43, Ms 8 read 50^{ab} (for the

first time), repeating it in its proper place — N ins. after 43 Ms 8 after (the first occurrence of) 50^{ab}

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D1 om from ईप्सि' up to 45^a K1 Ns 8 V1 Bz 6 Dn Ds ईप्सितां 'रूपिणी; Ns 'ता कामरू']

— On the other hand, after 43, T G Ms-8 (the three latter MSS om line 2) ins

1699* सदृशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।

ऊचुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृता ।

[Cf 1689*, 1691* — (L 1) Ms सुदृशा; M7 8 सदृशा Gs फाल्गु' (for अर्जु) Ms-8 भद्रिका (for भारत) — (L 2) Gs राजपत्नी']

44 Bs om 44-52, D1 om 44 (of v 1 43). — ^a Gs पांचाल (for ता चापि) T1 वालां (for जाता) — ^b Ns 'द्वरा कृष्णा — ^a Ko 4 क्षत्र, Ks कृत्स्न, Ds क्षात्र (for क्षयं) Ko 4 Ds अत (for क्षत्र) K1 निपीपते (810), Ks निनिष्यति, Ns Ds 'पती; Ns 'पती, T1 करिष्य'; Ms निरीक्ष', M7 निपीद' Ns V1 B (Bs om) Da Dn Ds 4 निनीपु क्षत्रियान्क्षय

45 Bs om 45, D1 om 45^a (of v 1 43, 44) — ^a Ś1 Gs हृद् (for हृय) Ns Bz S (except Gs 8) लोके (for काले) — ^c Ns V1 B (Bs om) D (except Ds) कौरवाणां (for क्षत्रि) — ^a K1 'स्पद्यते; Ns 'स्पतते

46 Bs om 46 (of v 1 44) — ^a Ś1 'त्वापि च पां; K1 'त्वा चापि प', Ks 'त्वा सह पां; Dn2 Ms 5 'त्वा सर्वपचा'. — T (T1 om line 3) G ins after 46^{ab} Ms-8, after 48^{ab}

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूयवर्तयत् ।

परिष्वज्य सुता कृष्णां सुपा पाण्डोरिति ह्वयत् ।

अङ्गमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप स ।

[(L 1) T1 'जस्तु तथा — (L 2) Gs Ms-8 सुपा.

तौ दृष्ट्वा पृथ्वी याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्त्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादतिधृष्टत्वाद्धर्माद्भ्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T₁ 'पणा कृष्णाभूत्सा ह वर्णत (cf 50^{ab})]
— Me-s om. 46^{ab}, T₁ G om 46^{ab}-48^{ab} With 46^{ab}
cf 1696* — *) S₁ B₁ e T₁ M_s : सैनान् B_s 'सयुक्तान्'
47 B_s T₁ G om 47 (cf v l 44, 46) — *) S₁
K₁ तां (for तौ) S₁ V₁ B (B_s om) D (except D₁
D₂) T₁ पार्यती (for पृथ्वी) S₁ K राजन् (for याज)
— *) S₁ K प्रपेदे हि, M प्रतिपेदे — *) S₁ जनेयां, Ko
जानीये; M 'नीये' S₁ K₁ 'मामिति

48 B_s om. 48 (cf v l 44), T₁ G om 48^{ab} (cf
v l 46) — *) D_s 'त्युक्त्वा तु K₁ D₁ D₂ D₃ त (for
तां) — After 48^{ab}, Me-s ins 1700* (cf v l 46)
— *) K (except K₁) ते (for स)

49 B_s cm 49 (cf v l 44), G_s om 49^{ab}.
— *) S₁ Ko 2. s transp एट् and एण् K₁ N₁ s B
(B_s om) D_s D₂ s T G₁ s 'तिष्ठत्वात्; K_s 'दय
दुमत्वात्; S₁ V₁ 'दत्तमर्पित्वात्; G₁ s 'दम्पत्यत्वात्
— *) K₁ युक्त यत् भवाद, K_s एटाद्युत्सं; K_s धर्मायात्सं;
S₁ s V₁ D₁ D₂ s 'युक्तायुः; T₁ धर्मयुक्तम्; G₁ धर्मायुक्तोक्तं.
K₁ s G₁ s 'इति (for अवि) — K₁ om 49^{ab} — *) K_s
'शेती S₁ K_s (hapl) om from अयं to द्रुपदस्य in 50^{ab}
— *) T₁ G₁ s अय; Me s इह (for इति) Ko D_s
'स्य महामतः; G₁ 'इत्यामयत्स्य ऋDev एष्टत्वात्
एतिहेतुत्वादिति अक्षरमाभ्यादर्थसाधर्म्यस्या(द)यान्तरमति
पत्तिनिगम । एकारसाधर्म्यात् एतिहेतुत्वं गम्यते । अतिष्ठत्वा
दतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्ति । अतिप्रागल्भ्यं च
मर्थ (corrupt) कथंचस्य समर्थ(1 corrupt)स्योत्पत्ति [1]
धर्मात् शुभ्रत्वात् (1 read याया)दित्यपि निगम-4 धर्मार्थ
कामानां गुं समय उद्भव (1) अत्र पुकारसाधर्म्यात् ॥ — Arj
(corrupt) एष्टत्वात् अतिष्ठत्वात् धर्मात् (1) शुभ्रसंभवाद
पीति [1] एष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जाग्रद-
त्वात् । शुभ्रसंभवादभिसंभवादित्यर्थ । शुष्टच्छ्रोऽग्निवाची [1]
श्रोत इति शुष्ट् क्प्र । एष्टत्वादतिष्ठ(10)त्वात् इति पाठे
एण(1 read एण्)त्वात् (1) एतिहेतुत्वात् । एकारसाधर्म्यात् (1)
एतिहेतुत्वं गम्यते ॥ अतिष्ठत्वादतिष्ठ[1] प्रागल्भ्यादिति व्याकरण

कृष्णेत्येवानुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामते ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

व्युत्पत्ति । अतिप्रागल्भ्यं च सरयकवचधनुर्वाणस्य समत्वस्य
जातत्वात् [1] घ(र)र्माद्युत्समवादिति च पाठे धर्माधकामाना
मुत्सव (1 read मुत्समव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र पुकारसाधर्म्यं
अत्र (1 read अर्थ)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा श्राम्यास
इति धातो रूपमेतत्साध्य [1] युक्तमवादिति बहुवचनकेषु
पाठे [1] स च प्राचीनटीकाकृतमस्वरसतो हेय एवेति [1]
— Nil एष्टत्वात्पाठमत्वात् । एष्टत्वादिति पाठे पाठने
शक्तत्वात् । अत्यंत अमर्थ । शत्रूकृपासहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् ।
युक्तं चित्तं सच राज्ञां यत्नमेव कथंचकुटलादिकं वा सद्योत्पन्नं
तदादित्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेष्टत्वं युक्तादि तस्य उत्समत्वात्
उत्कर्षणोत्पत्तेः ॥ ५१

50 B_s om 50 (cf v l. 44) — After 50^{ab},
Me-s ins.

1701* निपण्णकर्षणाद्धमे रसाच्च द्विपोऽभवत् ।
— *) Ko 2. s transp तथा and तत् G₁ अथ (for
तथा) D₁ G₁ त; T₁ तु (for तन्) — *) G_s महामते.
— After 50, K_s 4 ins

1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
यदि काव्ययने पार एष्टुमो गत परम्; ।
while S ins

1703* एष्टुस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽप्यारोहद्रयधर तेन समययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिथिकां प्राप्य प्रविशेदा निवेशनम् ।
[(L. 1) M (except Ms) नदयन् — (L. 2) = (var)
39^{ab} T₁ G₁ s सोप्यरो G₁ s गृहान्]
51 B_s om 51 (cf v l 44) — *) K₁ s B₁ D_s
च; G_s स (for तु) D_s T₁ G₁ पांचाल; T₁ 'ह्यां; G_s 'ह्यो;
G₁ s 'ह्यौ — *) T₁ G₁ अनयत् Ko s मु(K_s स्व)विभी
षण; D₁ D₂ D₃ G₁ s Ms स्वनिषे — After 51^{ab},
Me-s ins

1704* द्रोण सपूजयामास सद्यु पुत्रमुदारधी ।
D_s (marg sec m) S ins after 51^{ab} (Me-s,
after 1704*)

1705* द्रोण सपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
 सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
 ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
 चिररात्रोपिताः सेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।

रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३
 यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनरिदम ॥ ४
 पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
 भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
 ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

G 1 6415
B 1 108.6
K 1 103.7

परिदाय तु तं शिष्यं दृष्ट्युन्नतु सोमक ।

अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राहुवन्प्रियवादिनः ।

महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च समवचम् ।

[(L 1) T₁ G₂ १ पूजयामास विधिवद्गुरुधर्मतः — (L 2)
 G₁ १ दृष्ट्वा (for तु त) D₄ T₂ G₁ 4-६ सोमकाः — (L 3)
 T₁ G₂ १ अस्यास्त्राणि, G₁ अहोरात्रः; M₂ १ अथो रा' G₂ च
 सर्वाणि, G₂ प्रदेयानि T₁ G₂ १ प्राप्रवीक्ष्यवादिनं]
 — *) G₂ 'स्वमेदान्.

52 B₂ om 52 (of v 1 44) — *) T₂ G₁ 4-६ न,
 G₂ क (for अ) S₁ च, K₀ १ १ तु; K₄ तत् (for हि)
 — *) S₁ K स तु; T₁ G₂ १ भाष्य (for भावि) D₄
 भाविताश्च T₁ महाजना; G₂ १ मना; M₂ १ र 'श्रुति';
 M₅ 'नृपि — *) K₀ 4 D₅ transp तथा and तत् M₁
 अथ (for तथा) Cd as in text — *) S₁ K₁ १ D₁
 'स्यान्', T₁ M 'त्यर्थ', T₂ G 'कीर्त्यर्थकारणात् (G₂ 'कीर्ति
 सुरक्षणात्' Cd cites कीर्त्यसुरक्षण — After 52, D₄
 (marg sec m) ins

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमासवान्दृष्टमाश्रितः ।

Colophon. — *Major parvan* T₂ G M समव' (for
 आदि') — *Sub-parvan* N₁ १ V₁ B₂ चैत्ररथ (followed
 by द्रौपदीसंभव) K₁ १ १ N₂ B₁ १ D₄ D₁ १ १ (all
 om the sub-parvan name) mention only द्रौपदी-
 संभव (B₁ एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D₄ संभव) — *Adhy*
name S₁ K₀ १ १ दृष्ट्युन्नोत्पत्ति, D₅ दृष्ट्युन्नद्रौपदीसंभव.
 — *Adhy no* (figures, words or both) D₂ 166,
 D₄ 169, T₁ 161, T₂ G₂ १ १ 114, G₁ 116, G₂ 111,
 G₀ M 115 — *S'loka no* D₂ 56, M₂ 58

After adhy 155, D₄ (marg sec m) ins a
 passage of 31 lines given in App. I (No 94),
 while S ins. a different passage given in the same
 App (No 95).

156

1 S₁ K (except K₀) D₂ 8 om उवाच — *) G₀
 M एवं श्रुत्वा T₁ G₁ 4 ततः सर्वे (for तु कौ') T₂ G₂
 तच्छ्रुत्वा पाण्डवा. सर्वे, Cd as in text. — After 1*,
 T G ins.

1707*

पाण्डवा भरतर्षभ ।

मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।

ततस्त्वां रजनीं राजन्.

[(L 1) T₂ G₂ १ ब्राह्मणास्तसितप्रतात्]

— *) K₀ D₅ शल्यप्रोता, Cd as in text — *) N₂ V₁
 B D (except D₅) 'बलाः (for 'रथा.) T₁ G₁ १ १ व्युष्टायां
 दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्

2 *) S₁ K₁ N₁ १ विक्रांतान्; G₁ विख्यातान् G₂
 गतचेतनान् N₂ V₁ B D सर्वोत्तमचेतसः. — *) K₀ १ १
 D₄ १ सत्यवादिनं

3 Before 3, S₁ K₁ T₂ G₁ 4-६ ins कुन्ती; K₄ N₂ १ sm
 V₁ B D कुसुवाच — *) S₁ K₁ दिवाराभ्युपिता; M₂ १
 चिरकालो Cd cites चिररात्र — *) S₁ K B (except
 B₁) Cd लब्धलक्ष्या; (B₁ m 'मक्ष्या); D₂ मक्ष्यं बहु N₂ V₁
 B D₄ D₁ महात्मन; D₄ महाबला (for युधि')

4 *) G₂ वा (for इह) — *) K (except K₁) D₂
 G₂ तानि सर्वाणि (by transp), T₁ G₁ १ सर्वाण्येव तु M₂
 युक्ता' (for दृष्टा')

5 S₁ om 5^{ab}, reading 5^{ab} after 6^{ab} — *) K₁ पुरा
 दृष्टानि; K₄ N₂ V₁ B D₄ D₁ पुनर्दृष्ट हि (K₄ न), D₁
 पुनर्दृष्ट हि N₂ १ V₁ B D (except D₂ १) इह, G₂ १ एवं
 (for एव) — *) B₁ १ D₁ प्रेरयन्ति K₂ १ B₂ D₁ १ १
 मनस्तथा T₁ G₁ १ M₂ १ तथा न प्रीणयति च — *) Some
 MSS भैक्ष्य — *) B₀ D₄ M कुरुपुंगव

6 ^{ab}) K₀ om. 6^{ab}, reading 6^{ab} after 7^{ab} K₁
 N₂ १ V₁ B₂ D₄ D₅ पांचालान् D₂ G₁ १ गच्छाम पांचालान्
 (transp) After 6^{ab}, S₁ reads 5^{ab}. — G₂ (hapl)

C. 1. 156 6
E. 1. 156 6
F. 1. 156 6

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
 सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
 यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
 एकत्र चिरवामो हि क्षमो न च मतो मम ।
 ते तत्र माधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवत्या यन्मत कार्यं तदस्माकं पर हितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ठांशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

अनुजांस्तु न जानामि गच्छेद्युनेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
 उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
 तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
 प्रतस्ये नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।

प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
 समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

om 6'-8' — °) Ś1 K1 G2 अपूर्वं दर्शनं; G2 'दर्शनात्
 Ś1 V1 B D (except D2.5) M2 घोर (for तात)

7 G2 om 7 (cf v 1 6) — °) Ś1 अभिक्षाण्य; D2
 सुभिक्ष K1 N V1 B2.5 पाञ्चाला — °) Ś1 K N1 D2.5
 दासुसदन (K1 'नदन'), B1.5 'कर्पन'; D1 [S] मित्रकर्शन
 — After 7^{ab}, Ko reads 6^{ab} — °) T1 G1 M (except
 M2) तु (for च) G2 पाचालो (for राजा) — °) Ś1
 K1.5 D (except D1.5) शुश्रुम; Ko 'सु'; G1 विश्रुम;
 G2 सुश्रुत

8 G2 om 8 (cf v 1 6) — °) N2.5 V1 B Da Da
 D1.5 'वासश्च; D1 'सयास', S (G2 om) 'यामोय — °) Ko
 B2 T2 G2.5 क्षेमो — °) B1 K1.5 N1.5 तेन्यत्र साधु; D2
 तस्मादन्यत्र, S (G2 om) तस्माच्चयैव (see below)
 — °) K2 तात; T1 G1.5 M साधु (for पुत्र) T2 G1-6
 यय यदि च (G2 तु यत्रि) मन्यसे

9 Ś1 सुयुधिष्ठिर; K1 श्रीवैशंपायन (all om उवाच)
 — °) K (except K1) D2.5 यज्ञस्य मत्त (by transp.)
 — °) G2 विहास्याय K2 हित पर (by transp.)

10 Ś1 K D2.5 S वैत (K1 युधिष्ठिर) (T1 G2 M2
 om the ref) — °) Ko.5 अनुज यमर्जुन; K1 अर्जुनी
 यमर्जुन; D1.5 अर्जुन च यमर्जुन; T1 G2.5 (by transp.)
 यमर्जुनयुता G2 तदा, M2.5 उर्मा (for तथा) — °) T2
 G1.5 M 'च यचन — °) S (except T1 G2.5) तां
 तमेव्य (G2 तर्धया) सुपन् K1.2.4 D2 T G2.5 M2.5 तथा;
 G2 यथा (for तदा)

11 Ko om from आमन्त्र्य up to रम्या — °) G2

M2.5 राजसुते — °) Ś1 K1 नगरे; D2 च पुर; T1 G2
 नगर D2 T1 G1.5 रम्य; G2 सम्यग् G2 प्रतस्ये नृपनगरी
 — °) Ko.5 'स्य निवेशन

Colophon om in T1 G1.5 4-6 M — Major parvan
 G2 सम्यक् (for आदि) — Sub-parvan 'Ko अगारपर्ण,
 N1.5 V1 B2 चैत्ररथ; to it Ko N1.5 V1 B2 add द्रौपदी
 सम्य; Ko cont समाह Ś1 K1-4 N1.5 B2 Da Dn1.5
 D1.5 (all om the sub-parvan name) mention only
 द्रौपदीसम्य; K2.5 N2 cont समाह — Adhy name
 N1.5 V1 पांचालदेवतायाय, D2 पांचालाभिगमन — Adhy
 no (figures, words or both) Dn2 167, D1m 170,
 T1 163, G2 113 — *S'loka no* Dn 11 — *Aggregate*
s'loka no Dn2 6415

After adhy 156, S (except G2) ins an addl
 adhy given in App I (No 96), which is a variant
 of adhy 174

157

1 Ś1 K1.2.4 D2.5 S om उवाच (T2 G2 4-6 M om
 the ref) — °) T2 यातेषु तेषु Da ष्तेषु (for तेषु)
 T1 G2.5 यातेषु छत्रचर्याभि (G2 'चर्येषु); G2 सुरुतेषु
 प्रयातेषु — °) Ś1 स तात; T2 तथा; G2-6 तदा (for अथ
 तात) Ko.5 D2 ततो धीमान्; K1 स तान्द्रष्टु (for अथ
 तान्द्रष्टु) — °) T2 पुन (for दयात) T1 G1-5 कृष्ण
 द्वैपायनस्तदा (T1 तथा; G2 कृती)

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
 अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
 अपि विघ्नेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
 अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
 विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
 आसीत्तपोवने काचिदपेः कन्या महात्मनः ।
 विलयमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
 कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्मगा समपद्यत ।
 नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
 तपस्तमुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
 तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
 अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
 पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
 तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
 प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
 पुनरेवाब्रवीदेव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
 पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
 द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।

G. 1 0434
B. 1 109. 14
K. 1 184 14

2 °) S₁ K₁ 'तप — °) K₄ D₃ T₁ तथा, T₂ G (except G₂ s) M अग्रत (for तदा)

3 °) K₄ समनुप्राप्य, D₃ 'ज्ञाय, T₁ तमनुप्राप्य, T₂ तमनु' — °) T₁ G₂ s ऋषि' (for मुनि') — °) N₂ V₁ B_{sm} D_n D₁ s प्रच्छन्न (D₅ 'ज'), B₅ G₅ 'सन्न; G₅ s 'सम. G₅ पार्थान्

4 Before 4, T₂ G₂ s s M₅-s ins व्यास — °) K₅ s N₂ V₁ D_a D_n D₃ s s अयि (for अपि) T₁ G₂ s s धर्मेण T₂ G₂ s s वर्तध्वे, G₅ वर्धध्व — °) N₂ सलेन च; T₂ G₅ s M₅-s शास्त्रेणैव T₁ G₁-s अपि स्वेपु नरर्पसा (G₂ नरेश्वरा; G₅ नरर्पसा), G₄ परेषु स्वेपु भूमिप — °) K₅ s N₂ V₁ B₁ D_a D_n D₃ s s G₅ s अयि, T₂ G₅ s M₅ s अय N₂ s V₁ B D (except D₂ s) पूजा व. (by transp) — °) T₁ G₁-s च विद्यते, T₂ G₅ s M यथाविधि

5 °) T₁ G₂ s M₅ 'थैविद्वाक्य — °) K₄ T₂ G₅ s M तु (for च) — °) N₁ T G (except G₅) 'रेवाग्रवीदिद' The rest of the adhy is repeated (with some variation) at the end of adhy 189

6 Before 6, K₅ s N₂ s V₁ B₅ s D_a D_n D₁ s s ins व्यास उ' — °) T₂ G₄ तपोनिधे; G₅ तपोधना, G₅ उपवने — °) T₁ G₁ ऋषिकन्या T₁ G₁-s तपस्विनी, T₂ G₁-s M सनस्विनी (for महा') — °) G₅ सर्वरूपगुणान्विता

7 °) K₁ s N₁ s B₅ D_a M₅ सुकृतै, T₂ G₁ s s स्वे कृतै — °) K₄ T₂ G (except G₅) M₅ ज्ञाम्यग' K₄ सा तु पति (by transp), T G (except G₅) पति कचित्

8 T₂ G₅ s om 8^{ab} — °) K₅ s N₂ V₁ D_a D_n M₇ ततस्त्वमुम् S₁ तथारेभे; G₅ समा' — °) K (except K₁) 'सुखाद; D₁ 'सुखी; S (T₂ G₅ s om) 'सुख.

S₁ K₁ यत्; M₅ तप — °) G₅ 'मास महता — °) T G भगवंतं महेश्वर (G₅ तपसोग्रेण शंकर)

9 °) G₂ M (except M₅) तु (for स) M₅-s शंकरस्तुष्ट — °) K₅ N₂ V₁ B (except B₅) D T G M₅ यशस्विनी — °) T G₁ s M भद्रे त्व — °) N₂ s भारत; N₂ V₁ B D शंकर (for भामि') S वरदोऽस्मि यथेप्सितं

10 °) T₁ G₁ स; G₅ तु (for सा) T G हित वचः (by transp)

11 °) K₅ G₅ तामयो — °) N₂ s T₂ ददता वर'. — °) N₂ V₁ B D (except D₅) G₄ (by corr) भारता (D₁ 'त) (for शक') — After 11, N₂ s V₁ B D T₁ G₄ (marg) ins

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देव वरदमब्रवीत् ।

[B₅ T₁ G₄ वरदमीश्वर; D₂ वचनमग्र]

12 K₅ G₄ M₇ (? hapl) om 12^{ab}, G₄ ins the reading of the vulgate in marg — °) K₅ N₂ s पति (for प्रति) T₂ G₂ s s M (M₇ om) प्रति (G₅ इति) ब्रुवाणा (T₂ 'णा) T₂ सा कन्या (for एक मे) N₂ V₁ B D T₁ G₄ m एकमिच्छाम्यह देव, G₁ ब्रुवाणमेव देवेश — °) K₅ G₅ s M₅ s s शंकर, K₂ s T₂ शंकर N₂ V₁ B D T₁ G₄ m स्वप्नसादात्पतिं प्र (B₅ वि)भो — °) S 'ब्रवीदेना — °) T G (except G₅) देवो (for इद) N₂ s M₅-s 'सुत्तर

13 °) S₁ K₅ s s (sup lin) s स्वयास्म्युक्त; K₁ 'स्युक्त, K₅ N₂ V₁ B D T G₁ s स्वया सुक्त (D_a T₂ 'स्युक्त), G₂ s s M 'स्युक्त, G₅ स्वया सुक्त (all avoiding hiatus in different ways) — °) D₂ यद्, T₁ अय, G₅ मां (for अह) K N₂ s मुहु (for पुन) — °) K₅

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगर तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
मुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानैर्वा पुनः ॥ ९
पार्थानामन्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

चैत्रं पायन उवाच ।

ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदयुर्गैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १

ते गच्छन्तस्त्रहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यथोक्तः; Ks यथोक्त Gs M ये (for तद्)

14 Before 14, T G (except Gs) ins द्यास
— *) Ko Ds गृहे (for कुले) N जज्ञे (Śi ज्ञेष्टे) (for
जाता) — *) N V1 B1 s Dn सा कन्या (by transp)
Ks द्विपर्युषिणी; S परवर्णिनी — *) Ms-s कन्या (for
कृष्णा)

15 *) Some MSS पचाल Śi V1 D (except Ds)
नगरे; Gs नगरी — *) Śi प्रवसत्य; Ns V1 B1 s Dn
D1 s निवसत; B1 Da निधि; Ds निर्धि. Ko s Ds
महारथा; Ns सवाधया; Gs नराधिया Ns प्रजताशु
नरपेमा — *) Śi K1 सुग पद्याम् — *) Śi K1 s Gs
भविष्यति; Ds 'व्यति Ks भय (for न) Gs धनजय
(for न मत्तय) — After 15, Gs M ins

1700* राज्यं चैवागतं पार्था इन्द्रमग्रे प्रविश्य ह ।

[Gs प्राप्ता (for पार्था) Gs गमिष्यथ; Ms प्रविश्य य;
Ms (in/ in) s भविष्यथ]

16 Before 16, Ko s s Gs Ms s ins चैत्रं (Ko cont
उवाच) Śi K1 (1 hapl) om 16 (with colophon)
— *) Ns पुमदुक्त्वा Ko ततो राजन्; Ks B1 Gs 'माग;
Gs 'चातु — *) Ns V1 B D Ms पाट्यान्त (D1 'न्म)
— *) Ko s Bsm Da D1 s महायथा Cd पार्थान्तमप्य
गुर्वी च प्रातिष्ठ (sic) परतपा

Colophon om in Śi K1 (of v 1 16) — Major
parcan T1 G M सम्य (for आदि*) — Sub-parcan
Ko s अगारपणं; Ns s V1 B1 सैत्रय — Adhy name
Ko s s Gs व्यामपायय; N1 s V1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं;
Da1 द्रौपदीमभय; Ds Ms s द्यास (Ms 'सा)ममन; T1
द्रौपदीमभयरे व्यामपायय — Adhy no (figures, words
or both) Dns 168; Dam 171, T1 164, T1 Gs s
116, Gs 118, Gs 114, Gs M 117 — S'loka no
Dn 16, Ms 37 — Aggregate s'loka no : Dns 6431

After adhy 157, S (except Gs) reads (for
the first time) adhy 175, repeating it (with v 1)
in its proper place (i.e. after adhy 174)

158

1 Śi K1 s s Ds s om उवाच (T1 Gs om the
ref) — After चैत्र (resp its v 1), Ks s Ns V1 B
Dn D1 s s ins

1710* गते भगवति द्यासे पाण्डवा हृष्टमानसा ।
after which B1 s ins 1711* Cd appears also to
om 1710* — *) Ks उपतस्थु Ko s s Ds महात्मान;
Gs पुरस्कृत्वा — *) Ns B1 Ds T1 Gs s भरतर्षभा
Ko s s Ds Gs माग्रा सह (Ko s सह माग्रा) परतपा
(= 1 55 20* etc) — Ks Ns V1 B1 Da Ds s (marg
see m) ins after 1* B1 s, after 1710*

1711* आमरुपं ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।
— *) B1 Da शनैर् (for समैर्) Śi K1 तदुन्मुखा; B1
Da D1 उदयुक्ता; Gs तेरुन्मुखा — *) Śi K1 परतप; Ks s
महौजस; T G (except Gs) च भारत

2 *) Ko 'राग्रात्; Ks 'राग्रात् Ns V1 B D (Da
erroneously) Arjp ते घणच्छगहोराग्रात् (Da1 D1 s
'राग्रा); T1 Gs अहोरात्रेणाग्राग्रात्; Gs s तेम्यग्रात्स्य (Gs
'ग्रात्)होरात्र — After 2*, S ins

1712* पाञ्चालनगरं प्रति ।

अभ्याजमुल्लोकादीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।

चन्द्रास्तमयधेलायामचराग्रे समागमे ।

धारि चैवानुमज्जत

[(L 2) Gs स्वर्गादीं त्रिपुरारिहितोदृष्टां — (L 3)
Ms-s चन्द्रास्तमये — (L 4) T1 Gs चक्रवर्ति मगुदुष्ट;
M से चैवानुमज्जत.]

— *) Ns V1 Dn D1 सोमाश्रयायण; Ns B1 Ds सोमा

प्रसन्नः पूजितः स्वार्थं च महायशः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडामुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चक्रोध बलवद्बली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिमिषुटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।

शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्वलस्थान्पतीनपि ॥ १०
आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेष्ट्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

Q.	1	6449	
B.	1	170	14
K.	1.	135	14

श्रवा(Bs 'मा'द्वय, B1.s.6 Da D2 4 T1 सोमाश्रमा' (Da by corr T1 'वा'); G2-8 सोमाश्रवा' — T G Ms om 2nd. — *) K4 Ms-8 व्याघ्र

3 *) T₁ G₂ समुच्चयोल्लेख दीप्त — *) G₂ तत्र चयौ
(by transp) — *) N̄ V₁ B D T G₁₋₅ महारथ (Da
'वल'); G₆ Me-8 धनजय; Ms-8 परतप (for महा')

४ *) Ms ततो (for तत्र) Gs अथ तत्र जले — *) K₂ विचित्रे, Gs विजने — *) T₁ G₄ तदा, Gs रस्तु, Cd ईर्ष्यन् Ko ३.४ गधर्वराजः स, N₁ ३ V₁ Ba. ३.६ Da Dn D₁ ३.४ 'राजो वै; N₈ D₈ G₁.६ 'राजस्तु; B₁ 'राजोसौ, T₁ 'राजस्य; T₂ G₂ ४.६ 'राजश्च — *) K₁ 'र्यमागतः; B₁. ३.४ 'सुपास्त ह

5 ") Ko : ४ तेषां शब्द (by transp.) D: स शब्दः
तेषां शुभाव. — ') M: ३ चाविमर्श — ") T G: ३ च
बलाद्वली, G: M: ३ सहसा वली; M: ३ स महावली

6 *) Ks Ns मात्रा सह (by transp) Śi K1 तप
— *) D1 S (except Gs 6) विष्कारयन् (Gs यत्) T2
Gs धनुर्घोष; Gs निर्घोष

7 ^a) K₄ सवर्तते; T₁ 'लक्ष्य'; G₁ समीक्ष्यते N̄s (m
see m घोरा as in text) M₆-s प्राची — ^a) Ś₁ K₁
सर्वरात्रा'. B₁(m as in text) s M₈ 'गमे तु या, T₁ G₁
'गमे तदा, T₂ G₁ s-s M₆-s पूर्व(M₆-s 'र्वा')रात्रा(M₆-s
'श्या)गमे च या Cd cites आगमे — ^a) N̄s by corr.
लघैर् (for डुदैर्) Ś₁ K₁ V₁ हीना Ko₁ अशीति-
स्तुतिभिर्हीन (K₁ 'ना); N̄₁ s B D अशीतिभिर्लघैर्हीन,
T₁ अशीती तु विहीनानां, T₂ G₁ s अशीतिब्रुटिहीनास्त्रान्,
G₁-s s M अशीतिब्रु(M 'तु)टिभि हीनान् (G₁ छिन्नान्, M₈
हीनाः) — ^a) Ko₁ s N̄ V₁ B D (except D₅) तन्मुहूर्तं,
S त्रि(G₆ M त्रीन्)मुहूर्तान् K₄ प्रवर्तते

84

४ °) $\hat{S}_1 K_0 : s$ विहिता, S^* तान् S कामचाराय (G_1 काममाचारान्) — °) \hat{S}_1 यया (for यक्ष) — °) $\hat{S}_1 K_0 : s$ क्षणमन्ये, K_1 रक्ष मान्ये (sio), D_s क्षण मन्ये — °) $T_1 G_1 : s$ इति (for इह) $\hat{S}_1 K_1$ कर्मसु स्तेषु वर्ततां, $K_0 : s$ D_1 कर्मचारेषु वर्ततां, $\hat{N} V_1 B_s : s$ $D_n D_1 : s$ कर्मचारेषु वै स्मृत; $B_1 : s$ $D_a D_s$ कामचारेषु वर्तता Cd oites कर्माचाराः

9 ^a) B₁ लोभात्सर्वान्प्रचरत — *) S₁ अपक्राता,
Ko s N₁ B₂ Da₂ Dn₁ ns D₂ M Cd उपक्रातान्, T₁ G₂
अपकृष्य, T₂ G₁ 4-6 उप(G₁ पा)क्रम्य.

10 °) Nĩ V1 B D (except Ds) अतो रात्रौ, T G
अहो निशां, M अतो निशां (Ms ततो रात्र्या) S1 Ko 4 Da
D1 Gs प्राप्तवतो, B1m D4s Ms ६ वति; T1 Ms-३ प्राप्तवतो
(T1 ता) — ६) D4s ब्रह्मद्विपो S1 जनान्; K1 जल S
भूयिष्ठ (T2 Gs ६ घा, G1 घा) पा (T1 Ms ६ प्रा) पचेत्स
— K1 om 10°-11°. — °) Nĩ ॥ गहीति पुरुषान्सर्वान्, S
गर्हाम्येतान् (T1 Gs असाम तान्, Gs 4 न्येपां, M निघ्नत्येते)
नित्यमेपु — °) K2 स्थलस्थान्, Ns गृह, D2 वन, S
क्षणेपु (for बलस्थान्)

11 K1 om 11 (of v 1 10) — ^a) M3 दूरात्
(? gloss). T G च (T1 G2 प्र) तिष्ठत (G3 तो) स्माक
— ^b) B (except B5) D2 स अनुसर्पत T G समीप (G1
पे) नोपगच्छत (G2 थ, G3 सर्पत) — ^c) Some MSS
मा (for मां) B1.5 S जानीथ

12 Ko (hapl) om 12 — ^a) T Gs 6 Ms र्वर्ण
G1 8 अहमगारगधर्वो — ^b) K2 4 N1 8 T1 G2 8 विद्दि,
Cd वित्त (as in text) S प्रचला — ^c) S1 सेर्पु, K1
सीर्पु, T G1 4 8 प्रेत्य, G2 प्रेक्ष्य, G8 श्लाघ्य.

13 a) T G (except G₂) M₈ अगारवर्णम् N_{1.2} V₁

G. 1. 5-42
E. 1. 172. 14
F. 1. 162. 14

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥१३

न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।

इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रावहनि संधौ च कस्य हृत्तः परिग्रहः ॥ १५

वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।

अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥१६

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गादिनिःसृता ।

गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७

इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।

देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्रामोत्यलकनन्दताम् ॥ १८

तथा पिदन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।

गङ्गा भवति गन्धर्वं यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९

असंवाधा देवन्दी स्वर्गसंपादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोदुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except Ds) एव (for च) — *) N₁ : V₁ B D (except Ds) द्यातं चेद् वनं मम; S वनं द्यात(G₁ प्रत्यय, G₂ ज्ञात)मिद् मम — *) N₁ : V₁ Ds (by corr) T₂ G₁-s Me-s अनुगया Cd cites अनु (=अनन्तर) K₁ B₁ : s Da च वाकां च, K₂ च वासो मे, N₂ : B₁m D₁ च वास च; B₂ च कास च; B₂m च वाकी च; D₂ D₁ : चरन्कामान्; D₂ प्रयाग च; S महत् (M₂ inf lin.s वन) चित्र Cd cites वाकां — *) T₁ G₁ : M वस्मिन्; T₂ G₁ : वस्मिन्, G₂ : तस्मिन् (for चित्र) S₁ यत; N₁ वस्मिन्, S नित्य (for यत्र) N₂ : V₁ B₁ : D₁ : D₁ : रमाम्यहं, B₁ : Da D₂ चरा

14 G₁ om 14th. — *) S₁ K₁ न वृन्ता; K₀ न वृन्ता, K₁ न वृन्ता; K₂ न वृन्ता; K₃ न वृन्ता; N₁ V₁ B₁m : s Da D₁ : S (G₁ om) न कौणया; B₁m Cd Arjp न शकुना; D₂ शकुना या — *) T₁ G₁ चारणा (for मानुषा) K₁ T₂ G₁ : s Me-s न च देवा न चारणा (K₁ मानुषा), K₂ B₁ (m as in text) M₂ : s न च देवाजनयज; G₁ द्विपदो या न चारणा — K₂ B₁ repeat 14th (with v l), in D₁ 14th is deleted — *) K₂ : B₁ (latter two second time) D₁ (marg corr) T G (except G₂) कुपेरस्य यथोष्णीव (G₁ धान; G₂ हिष्ट) — *) K₂ : B₁ (latter two second time) T G किं मां (G₁ त किं) (for त किं) N₁ : V₁ B₁ : s D₁ : s समनुसर्पथ हिः M₁ न गहसा शृङ्गिणो वा न च देवाजनयज । कुपेरस्य यथोष्णीव किं मां समनुसर्पथ ॥ इति प्राचीन पाठो देवयोधा दिभिर्घोऽपातायान् । कौणया इति पाठे तु राक्षसा । न गहसा इति पाठेऽपि स पठ्यते । इति कुपेरस्य यथोष्णीव is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as M₁ here says)!

15 S₁ K₁ S om वपाच — *) G₀ वपांति — *) S₁ उत्तरा यमुपातये; K₁ गहने वानने यो — *) S₁ सप्या च; K₀ T₁ G₁ : s M स(G₁ लि)र्धा या; K₁ N₁ V₁ B D

सप्याया — *) S₁ छिष्ट, S₁ (sup lin) N₂ V₁ B D D₁ : s D₂ : s गुप्त; T₁ हृत्त, G₁ लिप्त; G₂ कटप; G₂ हृत्त — After 15, N₂ V₁ D₁ : s D₁ : s ins

1713* सुको वाप्यथवासुको रात्रावहनि रेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सतिहराम् ।

16 *) G₁ एव (for वय) T₁ G₁ : s हि (for च) — *) Text as in D₁ G₁ : s S₁ K₁ त्वामधृष्णय; K₀ : s त्वां प्रधृष्णय; N₁ V₁ B₁ : s m : s Da D₁ : s त्वामधृष्णुम (B₁m त्वावधृष्णुव); B₂ D₂ त्वामधृष्णुव; T₂ M₂ : s चापि धृ; T₂ G₂ त्वां च धृ; G₂ चापि धृ; M₂ : s त्वां पिष्ट G₂ अकालेत्त्वपि धृ. Cd cites अवधृष्णय — *) N₂ : s V₁ B D (except Ds) M₂ रणे (for क्षणे) N₂ : s V₁ B D (except Ds) G₂ क्रूर; N₂ : s क्रूरान् (for क्रूरे) G₂ अवाचा भवने क्रूरान्

17 *) G₁ दृष्टा (for चैषा) — *) T₂ G₁ मेरुशृङ्गाद् (G₁ शृङ्गा) A few MSS विनिरुता, K₁ G₁ विनिर्गता — *) G₂ गगा प्रतिदिश गत्वा — *) N₂ : s प्रत्यपद्यत; N₂ : s V₁ B D समपद्यत — After 17, N₂ V₁ D₁ : s D₁ : s ins

1714* गङ्गा च यमुनी चैव ब्रह्मजातां सरस्वतीम् ।

रयस्यां सरयू चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।

अपसृपितपापाद्ये नदी सप्त विपन्ति ये ।

18 *) T₁ घेरा, T₂ G₁ : s पूषा (for हूय) — *) B₂ यत्र त्व (for गन्धर्व) — G₂ (hapl) om 18th-19th — *) K₀ : s N₁ : s B₁ दान्दता (for नन्दता) Cd cites अलकनन्दा S₁ प्रामोति कलकान्दता; K₁ स्वैषैव दान्दता — After 18, K₂ D₂ (corrupt) ins

1715* यमुभ्रंदा चोत्तरगा हिमपतदनिःसृता ।
(cf 17th)

19 G₁ om 19th (of v l 18). — *) S₁ K₁ दुरापा; T₁ दुग्धर Cd cites दु पुरा — *) G₂ सुवि च (for भवति) N₂ : s V₁ B D (except Ds) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — *) N₂ : s V₁ B D (except Ds) दृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविपानिव ॥ २२
उल्मुकं आमयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३
अर्जुन उवाच ।

विभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्वं लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्वं गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६

भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्गोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विपुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाबुधम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१
गन्धर्व्युवाच ।

ब्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२

G. 1 6470
B. 1 170 85
K. 1 180 35

20 *) G: अवा या तु देव — *) B (except B1) D1, 2, 4 'सपादिनी, S सर्वेषां पावनी D: त्रिपु लोकेषु विभ्रुता

21 *) Ś1 K1 पुनर्वायमस; Ko 2: Ns B1, 2, 3, 4 Ds अना(Ks 4 'न)वायमस; Ks अवायमस स, G1, 2 M अनाश्चर्यमस

22 Ś1 K (except Ko) Ds 5 S om उवाच (Gs om the ref.) — *) T2 G (except G2) Ms अगारवर्णस् — *) Ś1 K1-2 क्रुद्धस्त्वानम्य; Ko 4 Ds 'क्षान(K4 'ना)म्य; N1, 2 Bs Da Dn D1 S 'द्ध आयस्य — *) N2 V1 B D (except Ds) 'च बाणाग्निशितान् — *) N1 2 Gs 4 6 M अहीन्(Gs विप) दीप्ताननानिव, Bs अहीनाशीविपोपमान्, Ds महानाशीविपानिव, T1 G1, 2 अहीन् (G1 विपान्) पचाननानिव, T2 Gs अहीन् (T2 'ग्नि) दीप्तानिवासकृत्

23 *) Ds Gs Ms-3 आमयत्तर्ण — *) Ks स्वम-थोत्तम, Ns V1 Bs Dn1 n2 D4 Gs चर्म चोत्तरं, Ns चर्म चोदयन् Gs चर्ममाणं शरोत्तमान् — *) Ks Ms अपोवाह; N V1 B (B1m as in text) Dn D2 4 G4 व्यपोहत, Cd as in text

24 Ś1 K1 S अर्जुन (Gs धनजय) (all om उवाच) — *) Ns S (except G2) विभीषिका N V1 B D द्वे (D1 उच्चैर्, Ds as in text), S हि (for एषा) — *) Ś1 वियुज्यते, Ns प्रयोजयेत्, S प्रयोजय. N1 नास्त्रज्ञै संप्रयु. — *) N V1 B D T2 Gs 6 Ms 5 प्रयुक्तै, T1 G1 2 4 5

Ms-3 'कोयं.

25 *) Ns काम (for लक्ष) N1 मानुषानेति गंधर्वं गंधर्वानुपलक्षये — *) D1 नैव (for न तु).

26 *) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पते — *) Ś1 Ks 4 भार, N1 2 V1 B D म(Dn1 Ds मा)रद्वाजाय S तस्मादगाद्भरद्वाजं — *) N1, 2 V1 B D (except Ds) गुरुमान्य, T1 G1 2 6 M 'पुत्रं

27 *) S 'द्वाजात्ततो राम (T2 Gs 5 Ms 5 'सो) — *) Ś1 Ko, 1 3 स्वप्निवे, Bs द्रोणस्तसाव; Ds ह्यमिवे; S भार्गवाच्च — *) N1, 2 V1 B D (except D2 5) साध्विदं Ko N V1 B D मह्यमददत्, Gs ह्यददान्मह्य Gs तस्मादहमिदं वेष्टि

28 Ś1 K1-2 Ds 5 S om उवाच (Ms 5 om the ref.) — *) Ś1 K1 रथोत्तम, Bs रथ तत (T2 G1-3 'दा)

29 *) S रथात्तु (for विर) Ks 4 विद्रुतं — *) A few MSS महाबल S गंधर्वं सुमहा — *) N1 'तेजो विमूढ Ś1 K1 2 Da तु (for च) Ms-3 'तेज.प्रसमूढ — *) N1 2 Ms पराबुधं, Gs 2 अधोमुखं

31 *) Ś1 Ko 2 3 N1, 2 G1, 5 Ms परित्राणम्

32 Ś1 K1-2 D1 G1 6 Ms-3 गंधर्वी, T G2 5 कुम्भीनसी, G1 3 4 Ms 5 om the ref — *) Ś1 Ko Ds त्व मे, Gs स त्व, Ms 5 मां त्व, Ms-3 त्व मा Ks 4 Ns V1 B D (except Ds) त्रायस्व मा N V1 B D महामाग — *) G1, 2 पतिं चैव — *) Ś1 K N V1 Dn1 D1 5 Gs

C 1 6471
E 1 173 25
K 1 152 35

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।

कीं तु हन्याद्विपुं त्वाद्दृष्टुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्वं मा शुचः ।

प्रदिशत्यभयं तेऽथ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।

न च श्लाघे वलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५

साधिम लब्धवाह्यमं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।

गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६

गधर्वा Śi Ko 1 N V1 D1 G3 प्राप्ता — *) Śi Ko 1 s
N V1 B1 Dn1 n2 D1 G3 नसी Ko 4 B1 G3 (sup lra)
विभो — After 32, K1 ins

1716* दीन पायसं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।
while Da Dn1 ins

1717* दृष्ट्वा च महाबाहुः फाल्गुनं युधिष्ठिर ।
and, finally, T G (except G1 s) ins

1718* दृष्ट्वा मुद्राभावाद्यं पार्थं पार्थमुवाच ह ।

33 Śi K S om उवाच (Ks om. the ref) — *) S
जित युद्धे (by transp) — *) Ns V1 B1 e Da Dn D1
नि, B1 s D1 हि (for तु) K (except K1) सादृष्ट; N
V1 B D तात S धनजय महाबाहो — *) K1 D1 S
अरिपूदन (T1 G1 s मर्दन)

34 K1 S (but not Śi!) om उवाच — *) Ns
अग्रिम; Ns V1 B D जीवित; T G1 s M अगेमां, G1
अग्रय; G3 अग्रता. — *) Śi Ko 1 s N1 s B1 सेय; G3 सेत्र
*It-s प्रतिदिश्यत्ययं सेय — *) Śi K धर्मराजो — After
34, G1 ins (an additional) colophon इति समयपर्यं
योऽन्तततमनोभ्याम्

35 Śi K1 S om उवाच — *) Śi K N1 s B1 D1
पूयः — *) T1 G (except G1) M2 वपतां — T1 om
--- 36* — *) Śi K1 Dn1 n2 D1 न च श्लाघे; K4 B1
(as in text) न च श्लाघे, N1 न यन्तामि (sic) Ns
V1 B (B1 as in text) D (except D1 s) अग (for
अग) — (T1 om) यशोहीनं न च श्लाघे — *) S (T1
om) श्लाघा (for न यन्तामि)

36 T1 om 36 (cf v 1 35) — *) G3 पितृपान
D1 (as in text) शयाम (for श्याम) — *) Ns B1

अस्त्रायिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।

सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

संभृता चैव विधेयं तपसेह पुरा मया ।

निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८

संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।

योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९

चाक्षुषी नाम विधेयं यां सोमाय ददौ मनुः ।

ददौ स विश्वावसवे महं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०

सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।

आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१

यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्रिपु लोकेषु किंचन ।

G1 s Me-s सोह; G3 यो हि — *) Śi Ko 4 Ns गधर्वा;
Ns गधर्व; S (T1 om) गधर्व Ks Ns V1 B D दृष्ट्वाभि;
G1 चोक्तम्; G3 योक्तम्; G3 चोर्ध्वम् (for योद्धुम्) — *)
Only Śi ns in text! Ko य सग्य[ग]वरो वर; K1
दृष्ट्वाभ्यवयमांवर (sic), K3 दृष्ट्वाभ्यमरयोधिन; K3 दृष्ट्वा
भ्यवरजो वर; K4 Ns V1 B D संयोजयितुमर्जुन; Ns
दृष्ट्वाभ्यमयगोचर; Ns दृष्ट्वाभ्येय च यो वर; T1 G3 M
दृष्ट्वाभ्य (G3 मि)वरया वर; G1 s s दृष्ट्वाभि परया प (G1 s
य)र, G3 दृष्ट्वाभ्यमितपारुष

38 *) Śi K1 चेह, S लेय (G1 लैय; G1 विह)
— *) Śi K D1 सपत्ना च; D1 G3 सैय; T1 G3 सेय
Ns V1 B1 e Dn D1 T G (except G3) मया पुरा
(by transp)

39 *) Ns V1 B D सत्तमवित्त्वा S च (for हि).
— *) K1 corrupt. Ks Ns V1 B D G3 यो रिपु योज.

40 *) S (except M1 s) मनुर्ददौ (by transp)
— *) D1 तां ददौ विधा; G1 s स विधावसवे मह
— *) Ko s s N V1 B D मम; G1 s हमां (for मह).
Ks विधावसुर्ददौ मम

41 *) Ko वि मद्यति; Ks s विन — *) G1 s
आगमोऽहं Śi K1 s यथा (for मया) Śi K1 s G1 s
प्रोक्ता; G3 प्राप्ता M1 s अहंमि त्वमिमां छद्मु — *) K
Ns वीर्यं त्वमि (K1 स च); Ns नाम वीर्यं Śi वीर्यं त्वमि
योध मे; S तस्या (T1 स्य) वीर्यं निबोधत (T1 G3 य)

42 *) Ns त्रिलोकेषु च वि पुन. — *) B न रथ

43 *) Ks Ns V1 B (B marg) D (Da erroneously)
Arjp चक्षुषादेव (B orig समपरीन); Ns s (as in text)
समानवच; G3 समानविच; G3 अयस्वमाय; M1 s गिशा

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
 समानपद्ये षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
 अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
 विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
 अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
 गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
 भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
 देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
 क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४६
 पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिवर्हणे ।
 दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
 ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।

लोके यत्साधनं किञ्चित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ४८
 वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
 वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
 रथाङ्गं वडवा स्रते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
 कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
 इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१
 अर्जुन उवाच ।
 यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
 विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२
 गन्धर्व उवाच ।
 संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।

G 1 6451
B 1 170 58
K 1 180 53

समान', Cd as in text M₆-s विद्यासमाना विद्यासां
 § Arj. एकपादेनेति ग्रथेषु स्पष्टार्थे । § — °) N₁ s S
 (except T₁ G₄-s) अन्वानेष्यामि, Cd as in text. D₁
 अद्य (for अह).

44 °) K₂-4 N₁ s B₁m Da D₁ विशेषतः, S °पिण ;
 Cd as in text. — °) S₁ K₁ s N₂ अवशिष्ट (N₂ 'ष्टा') ;
 Ko D₅ अनुसृष्ट; K₂ s अविशिष्ट, N₁ अनुशिष्टा, S अनाहार्या
 (M₆-s अनहाराया) S₁ K (except K₂) D₅ तु (for च)
 — °) S₁ K (except K₄) N₁ अनुभाव प्र', N₂ V₁ B D
 'दर्शिन (D₅ 'वर्तिता'), T₁ G₂ s M 'वर्तिन, T₂ G₄-s
 'वर्तना (T₂ 'न.), G₁ 'कीर्तित. — Cd appears to have
 read अवशिष्टश्च देवानामनुभाव प्रवर्तिता

45 °) S₁ भरतसत्तम — °) N₂ V₁ B D (except D₅)
 तुभ्य च (for पद्भ्य) — °) G₂ पृथग्भूतं

46 °) K₄ N₂ V₁ B D दिव्यवर्णा S₁ K N₁ s B₁
 D₂ s 'रमा'; B₂m Da D₂ S 'जवा — °) K (except
 K₂) N₁ V₁ B D (except D₁) G₂ क्षीणाक्षीणा, T₁ क्षणे
 क्षणे, T₂ G₂ s क्षणे क्षीणे, G₁ अक्षीणाश्च, G₂ s M क्षीणे
 क्षीणे; Nilp as in text S भवत्यन्ये — °) S₁ K₁ हि
 (for च) K₂ G₁ s M₂ रहसा, Cd as in text

47 °) Ko s N₂ V₁ B D 'निवर्हण, M₂ 'निसूदने

48 °) N₁ भागीकृत and वज्रभागम् S तस्य भाग
 पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते — °) N₂ s V₁ B₂ D₂ यशोधन
 किञ्चित्, B₁ s D₄ य साधक कश्चिद् Cd omes साधनं
 (=हस्त्यादि) — °) K₄ B₁ s स वै, N₁ तद्दे; N₂ s V₁
 B₂ D₂ सैव K₄ B₁ s s स्मृत', G₂ स्थिता

49 °) Arjp वज्रघर (for 'रथ) S ब्रह्म वज्रं ब्राह्म-
 जानां क्षत्रियाणां रथ विदुः — °) S₁ K₁ धन' (for दान')
 Ko D₅ स्यु' (for च) S वैश्यवज्र तु (G₁ हि) वै सीरं (G₂
 नीलं) शुश्रूपा हीन (G₂ शूद्र) योनिषु.

50 °) Ko-s क्षत्रस्य वाजिनो वज्र; K₄ क्षत्रस्य वाजिवज्र
 हि, N₁ V₁ B D क्षत्रवज्रस्य भा (D₁ 'भो)गेन (D₂ क्षत्रस्य
 वज्रभागेन), S साधन क्षत्रधर्मस्य (G₁ 'धर्माणा) — °) S₁
 Ko 1 ह्यवध्या, S मनोज्ञा — °) T₁ G₁ s-s M₂ s च तथा,
 T₂ G₂ च रथा (G₂ 'थ:); M₂-s च तत', Cd वडवा (as in
 text). S सूतो — °) N₂ V₁ D (except Da) शूरा
 (for सूता) S धनुश्च भरतर्षभ

51 °) Ko D₅ 'वीर्या (for 'वर्णा) Ko D₅ T G
 'गमा, M 'बला — °) T₁ G₁ s M₂ s कामगा; M₂-s
 'दा — °) N₂ V₁ B D (except Da₁) हृति (for इमे)
 — After गंधर्व in 51°, K₁ (erroneously) reads 1
 155. 17 — 1 158 13, the portion which had been
 om previously — °) S₁ N₂ V₁ B₂ D₂ s मे हया,
 G₂ तेर्जुन

52 S₁ K₁ S om उवाच — °) S₁ K₁-s यदप्रीतेन
 N₂ V₁ B (except B₂) D मे, G₂ ना; M₂ वै (for वा)
 — °) K₂ D₂ च, T₂ G₂ s वै (for वा) — °) Da D₁ s
 T₂ G₄ s विद्यां N₂ V₁ B₁ s-s D (except D₅) धन, B₂
 चलं (for वित्त) S शुभं (for श्रुत) B₂ T₁ G₁-s चापि.
 — °) N₂ V₁ B D (except D₅) रोचये (B₂ 'ते) (for
 काम')

53 S₁ K₁ S om. उवाच — °) S₁ K₁ s N₁ B₂ (m

जीवितस्य प्रदानेन श्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमायेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं धीमत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।

कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तथेन स धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिदम् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
अनघ्रयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।

अर्जुन उवाच ।

त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्चान्तंयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

as in text) : s Cd समोहो; Gs सुयोगो — ¹) Ko : s
N₁ : G₁ : M स सख्यु, N₁ V₁ B D महत्सु; T₁ G₁ : ससु
स; T₁ G₁ सपसु

54 *) N₁ V₁ B D (except D₁) त्वत्तोऽप्यह — ¹) S₁
G₁ ह्यहम्; G₁ चान्त्रम् — ²) N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ योग्य
(for सख्य)

55 S₁ K₁ S om उवाच — ¹) S अग्रजान्म वृणे त्वत्
— ²) Ko : s N₁ : न; S मे (for नौ) — K₁ om 55¹⁴
— ³) S₁ K₁ स ये तः; Ko : s समेतः; D₁ सर्वं तः; D₁
मानेत S मये गन्धर्व इहृदि (G₁ तप्य पा) — ⁴) S₁ K₁
युष्मभ्यो; K₁ : D₁ : n₁ : D₁ Me-s 'नो K₁ यत्; G₁ मय
(for मय) N₁ V₁ D₁ मयेत्; D₁ जयेत्

Co'option om in K₁ N₁ V₁ B Da Dn D₁ :
— Major parcan T₁ G M सभय (for आदि)
— Sub-parcan S₁ Ko : s N₁ अगारपणो; D₁ चैत्ररथ
— Adhy namr Ko : s D₁ गन्धर्वोऽनुनयो सख्य; M₁ :
अगारपणोऽनुनयो — Adhy no (figures, words or
l¹⁴) T₁ 106, T₁ G M 118 (G₁ 120, G₁ 117)
— S₁ K₁ no 'is 77

159

1 S₁ K₁ S om उवाच; K₁ N₁ V₁ B Da Dn D₁ :
om the ref D₁ येन उ — G₁ (hapl) om 1¹⁴-3¹⁴
— ¹) K₁ : D₁ M₁ तथेनाम्; G₁ तथेन हि — ²) S
(G₁ om) मया (G₁ 'य); Cl as in text. N₁ : V₁ B
Dn D₁ येदृष्टिः. Cl as in text N₁ V₁ B D (except
D₁) सर्वे नय (by transp) K₁ N₁ : V₁ B₁ D (except
D₁) सर्वे नय

युयं ततो धर्षिताः स्य मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

2 G₁ om 2 (of v l. 1). S₁ K₁ S om उवाच.
— ¹) S (G₁ om) धर्षिता स्य ततो युय — ²) N₁ : V₁
B D मया ये पाण्डुनन्दना — After 2, G₁ : ins 1719*

3 G₁ om 3* (of v l. 1) — ¹) K₁ : S (G₁ om)
'गन्धर्व — ²) Ko : s N₁ V₁ B D M 'दानवा — K₁
(om line 5) T₁ G₁ (om. lines 2-5) M ins after 3¹⁴
G₁ : s, after 2

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न प्राक्षालयपुरस्कृताम् ।

जानता च मया सखासौजश्चाभिजन च य ।

द्रव्यमभिमतं श्रेष्ठ धर्षितुं ये वृत्ता मति ।

यो हि वल्लिपु लोकेषु न वेद् भरतर्षभ ।

स्वेतुर्गैर्धिरनूत धीमद्यतोऽप्य भूरिधर्षिताम् ।

[(L 2) K₁ 'भि न वचित्ता; T₁ 'पि जन च न; G₁ 'पि
धनजय; G₁ 'भिजन यच — (L 3) K₁ द्रव्यमिप्रायत; T₁
द्रव्य मतिमता; G₁ द्रव्यमभिमतता K₁ धर्षणाय; G₁ : धर्षिता
ये G₁ पुरा मति; G₁ पुरो मति — (L 5) T₁ विभ्रित;
G₁ विभ्रित, G₁ विहित (for विस्तृत)]

— After the above, M repeats 3¹⁴ (v l पदमा for
दानवा) — ¹) B₁ T₁ G (except G₁) M₁ विस्तर
— ²) K₁ B₁ D₁ D₁ धीमत; N₁ : V₁ B₁ : D₁ : D₁
D₁ : धीमत; B₁ मतत; M₁ विस्तारात् (for धी) D₁
ये; T₁ G₁ मे (for ते)

4 *) G₁ 'प्रमुखाता K₁ N₁ V₁ D₁ : n₁ : D₁ गु (for
च) — ¹) S महर्षीणां S₁ K (except K₁) मया श्रुत;
S मया पुरा (G₁ पुरा मया) — S₁ K N₁ : om. 4¹⁴
— ²) S श्रुत कथयतां पार्थे सुवृत्तां यदाभाहित..

5 Da om 5¹⁴ — ¹) Ko D₁ सर्वो (for वृत्तो)
— ²) S₁ K₁ प्रमाय; N₁ 'पाय; D₁ G₁ 'मय K₁ T

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
 मां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः खकुलस्य ते ॥ ५
 यो धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
 धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
 पाण्डुं च कुरुशार्दूल पटेतान्कुलवर्धनान् ।
 पितृनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
 दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
 भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
 उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
 जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
 स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्श्चन्तुमर्हति ।
 धर्षणामात्मनः पश्यन्नाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवामिवर्धते ।
 यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
 सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
 येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
 ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
 यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
 यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
 नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
 यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
 जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
 तस्मात्तापत्य यत्किंचिच्छृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
 तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
 वेदे पडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।

O 1 6517
B 1 170 75
K 1 188 79

G1.2.6 प्रभा(T1 'म)वस्य Ko स; K2 s D2 s च, N2 V1
 B2. s Dn1. n2 सु; Dn2 D4 तु (for स्व) S च (for ते)
 6 *) S (except M2) च (for ते) — After
 6, S ms.

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृता वरम् ।

द्रोणमिष्वस्त्रकुशल धनुष्यक्षिरसा वरम् ।

[(L, 1) T1 G2 M2. s 1 'शास्त्रभृतां]

After the above, T2 G1.2. s repeat 3^{ab} and 1719*
 (G2 om line 1)

7 *) G2 शक्र च वायु (by transp). — *) G2 अपि
 (for तथा) — *) K1 B1 s D2. s कुरुशार्दूल, S नृपशार्दूल
 (G1 M 'ल) — *) S1 K1 पाण्डवान् (for पटेतान्) Ko
 वंश; K2 N2 V1 B2 s Dn1. n2 D1 s कुरु; S कीर्तिवर्धनान्
 (T G2 s M2 'न) K1 पाण्डु वा कुलवर्धन — D1 om. 7^{ab}
 — *) G2 पुत्रान् (for पितृन्) K1 सत्तमम्.

8 *) K2 s सर्वे (for सर्व) Ko 'शास्त्रभृतां, G1
 'शास्त्रविदा N1 सर्वशास्त्रविशारदा — *) G2 transp
 शूरा, and सर्वे S (except T1) च (for सु)

9 *) K1 corrupt N1 V1 B D च (for तु) T2
 G4-s मनोवृत्ति Ko 2.4 उत्तमामप्यह बुद्धि — *) Ko s
 हि; K4 ह (for च) K2.4 T2 G M2 पार्था. — *) S1
 इह (for इह) K2 Dn2 धर्षण K1 कृतवान्धर्षणामिमा,
 S 'वान्सप्रधर्षण (G1 'ण, G2 'ण.)

10 *) T G1.2. s तु, M2 [S]पि; M2-s हि (for च)
 T1 G1-s कौन्तेय — G2. s (hapl) om 10^b-11^a — *) K
 (except Ko) D2 क (for न) — *) S1 K उद्यत (for

आत्मनः) — *) S1 K (except K4) B2 G1 आत्मनः
 (for आश्रित)

12 *) N1 स्वया हि, G1 स्वयैव — *) S (except M2)
 सखे; Cd as in text. S1 K कौरव (Ko s तापत्य) नंदन
 (K4 'न), Da1 'वर्धन, Cd as in text — *) Ko s
 येने, K4 T1 G1-s M केने (for तेने) T2 G4-s येनेह
 विधिना सर्वे

13 *) K1 'चर्या परो, K2 'चर्ये परो, G2 'चर्यपरो T1
 तपो धर्म, G2 पुरोधर्म — *) G1.2 सदा विनियतस्; G2 स
 चापि विनयस्; M2 स चापि निहितस् S1 G2 स्वया — *)
 K4 यस्माद्वातात्म्यह पार्थ, M2 यस्मादहं पार्थ विभो — *)
 K2 s N2 V1 B D T G2 M2 s रणेस्मि वि; N1 योस्मि वै वि.

14 *) M2-s कामवृत्ति Ko Da Dn1. n2 D1.5 M2
 परतप, N1.2 B (except B2) D2 कथंचन — *) S1
 प्रवियुध्ये च, K1 प्रवियुध्येषु; G1.2 युधि युज्येत (G1 मध्येत)
 T1 नक्तचर च युध्येत — *) N1 नासौ जीवेत् B (except
 B2) असहाय (for कथ)

15 *) N2 V1 B D (except D2) पार्थ (B1.5 स्याच्च)
 ब्रह्मपुरस्कृत, S राजा राजीवलोचन — *) Ko G2 राजन्
 (for सर्वान्) — *) B1 (m as in text) 2.5 स धूर्गतपुरो
 हित (by transp)

16 *) N1 इहोद्यत; G2 इहोदित B2 नृपाणा श्रेय
 ईप्सित. — *) N1 ये योज्या (for योक्त) — *) N1
 धर्मात्मान, T1 G1-s M (except M2) यतात्मान. (G2 'त्मा
 स) G2 पुरोहित

17 K4 G2 om. 17 — *) D2 वेदे शास्त्रे च G2 वेदे-

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयथ नियतो राजः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वान्मी पुरोधाः शीलवाञ्छुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।

प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्धर्मि भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।

तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।

कौन्तेया हि वयं साधो तत्तमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

पद्ये च T₁ G₁ s M₂ s नियता ; G₁ s M₂ s निष्पाता
— *) T₁ G₁ s s M₂ s स्युर्नृपस्य ; G₁ स्युर्नृपस्य, G₁ स्युर्नृपस्य ;
M₂ s ये नृपस्य

18 *) S₁ निहितो ; K₁ s S₁ निर' K₂ राज्ञा ; K₁
राणां ; G₁ राज्ञः ; M₁ राजे — *) S₁ 'नतर' S₁ K₁
स्वर्गश्चास्य निर' (K₂ तद्)तर' ; K₂ S₁ s V₁ B₁ s Dn
D₁ s s स्वर्गश्च त(S₁ 'स्वर्गश्च'दातरं ; K₂ B₁ Da D₁
स्वर्गश्चात्मादनतर

19 *) S₁ K₁ s S₁ Da B₁ s सान लब्धम् Ko S₁
D₁ च, K₁ S₁ s V₁ B₁ s s D वा (for हि) S नालब्धस्य च
सामाय — *) S₁ S₁ s V₁ B₁ Dn D₁ s वा (for च) S
नालब्धस्य परिरक्षणे

20 *) S₁ V₁ B D इच्छेत्पृथिवीमात्मन — *) S₁ K₁
T₁ G₁ M₁ s प्राप्त, K₂ प्राप्ता Ko s s Cd मेरुवरो ; K₁
S₁ s V₁ B D वसुमतीं गयी (K₂ वृषा), T₁ मेरुवरो ; G₁
शेन वनोत्पत्ता — *) K (except K₁) B₁ सपत्त S
सागरावरपारिणी

21 *) G₁ म हि मे पत्त — *) S₁ K (except K₁)
S₁ s D₁ वा (for च) — *) Ko जयेत्प्राप्ता ; K₂ S₁
जयेत्प्राप्ता ; G₁ जयेत्प्राप्ता — *) T G M₁ युधि (for भूमि)
D₁ भूमिपर

22 *) K₁ D₁ M₁ 'वर्धन, T₂ G₁ s वीर्निवर्धन
— *) S₁ युधि ; T₂ G₁ जगत् ; Cd चिरम् (as in text)

Cd : 2 M₂ s jure n T₂ G M संभव' (for
भादि') — S₁ s jure n K S₁ अगारपर्वणः ; S₁ s V₁ B₁

चैत्ररथ, to it Ko-s add समाप्त S₁ (om. the sub-parvan
name) mentions only अगारपर्वण, followed by समाप्त ;
B₁ s Da Dn D₁ s (likewise) mention only तापत्य
— Adhy name Ko s s पुरोहितप्रदाता ; S₁ s V₁ गधर्व
परामय ; B₁ D₁ गधर्वोपायान — Adhy no (figures,
words or both) Dns 169, Dsm 172, T₁ 167, T₂ G
M 119 (G₁ 121, G₂ 118). — S'loka no Dn 79
(Dns 78), Ms 27 — Aggregate s'loka no Dns
6510

160

1 S₁ K₁ S om उवाच — *) G₁ तापत्यम् Da₁ D₁
G₁ s तद्वाक्यम् Cd as in text — *) M₂ s इति (for
अभि) K₂ मेनय, D₁ वन्मम (for मामिह) — *) S₁
तदल ; S₁ B₁ D₁ तमह Ko s s D₁ G₁ s M₂ s श्रोतु
मिच्छामि — *) S₁ V₁ तापत्यार्थ विनिश्चित

2 *) D₁ तात ; G₁ मोय (for साधो) — *) G₁
M₂ जगदिच्छामि ; G₂ s s M₂ s s यत्तदि' — After 2,
D₁ ins

1721* तमयं स्वमशेषेण तद्वाक्यप्रपञ्चः ।

3 S₁ h (except Ko) D₁ s S om उवाच (T₂ om
the ref) — *) S₁ s T₁ G₁ यु (for स) D₁ युय पार्थन
मष्ट — *) D₁ युद्धमाधेन भारत ; 5 प्रत्युवाच वतस्मिन्
— *) K₂ S₁ s V₁ Dn विश्रुता ; S अर्जुन — *) S₁ ता
कथां S विश्रुत भुवविद् (T₁ अमयीद् ; G₁ भुवपाद्) वय

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ४
उक्तवानसि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
य एष दिवि धिष्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।

खाचारा चैव साध्वी च सुवेपा चैव भामिनी ॥ ९
न तस्याः सदृशं कंचिद्विषु लोकेषु भारत ।
मर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरुणामृपभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
अर्धमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।

C 1 6530
B 1 171 15
K 1 187 15

4 Ṣ1 K1 S om उवाच (Gṣ Mṣ-s om. the ref)
— °) K4 T2 Gṣ अह ते — °) S अति (for एतां) T1
G1 2 M मनोहरां, Gṣ महचरां — °) Bṣ Gṣ ० अखिला; Dn
अर्थिन — °) Kṣ Gṣ धर्म्यां, Ṣ1 सर्व (for धर्म्यां) Ṣ2
V1 B D (except Dṣ) सर्वबुद्धिमता वर

5 °) Bṣ पार्थ त्वां; T G यद्वाक्य — °) Ṣ1 K1 त्रिवच-
(Cd cites त्रि); Dṣ 4 तद्वच. Ṣ1 इति ते निखिल वच
— °) Ṣ1 Kṣ-4 Ṣ1 कीर्तयिष्यामि; T1 सप्रवक्ष्यामि — °)
Kṣ Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम)

6 °) T1 दीव्यन्वै; Tṣ G1.2 4-5 तेजस्वी, Gṣ Mṣ 5
दीपि (Gṣ 'वि'प्यन्, Mṣ-s दीप्तांशुद; Cd धिष्येन (as in
text) — °) T2 Gṣ लोक (for नाकं) — °) Here and
below Ṣ1 तापती (for तपती) — °) N (except Kṣ
Ṣ1 8) T1 Gṣ 5 बभूव सदृशी G1 reads both शुभा
and सुता

7 °) T1 'स्वतोस्य Nṣ V1 Dn देवस्य (for कौन्ते)
— °) Ṣ1 K1.2 4 शुभा, Ko 8 Mṣ 5 सुता; Tṣ नृप (for
विभो) — °) Tṣ G1-5 तपसान्विता

8 °) T1 चैपा; Mṣ यक्षी (for चैव) — °) Mṣ नोरगा
(for न यक्षी) S न च किंनरी — °) T1 M तथारूपा हि,
Tṣ G1 4-5 'रूपा न, Gṣ 'कारा न; Gṣ 'चारा न

9 °) Kṣ 4 Gṣ सुस्मिता; T1 G1 8 Mṣ स्वचिता
— °) Ṣ1 'शीला, K1 Ṣ1 B1 Dnṣ Dṣ 'वेशा Ṣ1.8
B (except Bṣ) Da Dṣ भाविनी

10 °) B1 8 Dṣ न ह्यस्या Dṣ Gṣ सदृश, T1 Gṣ 4
'शी; Gṣ 'शा Ṣ1 Ko 2 4 Bṣ Dn1.ṣ D1 4 Tṣ G1.2.5 Mṣ
किंचित्; K1 D2 Gṣ कश्चित्; T1 Gṣ 4 काचित् — °) Da2

विद्यते (for भार) — °) Gṣ 6 स पिता मेने — °) K1
'कुलान्वितै, Kṣ T2 G1-5 'कुलै. श्रुतै; Ṣ1 रूपौदार्यकुलश्रुतै,
Ṣ2 V1 B D 'गुणश्रुतै

11 °) Dṣ S देवो (for देयां) K (except Kṣ) तत,
Ṣ1 च तां; Bṣ तदा; Dṣ तथा; S शुभां — After 11^{ab},
Dṣ (marg see m) S ins.

1722* अष्टवर्षी तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।

[T1 तां पश्यद्व्यष्टवर्षी स, G1 स अष्टवर्षी ता पश्यन्; Gṣ
Mṣ-s द्विर (Gṣ 'अ)ष्टवर्षी तां पश्यन्]

— °) Ṣ1 Kṣ 4 तदा (for तत) — °) Ṣ1 K1 संप्रदाय
(K1 'तु) तु चि', Kṣ प्रदानमनुचि'; Kṣ 4 B (except Bṣ)
Dṣ 'दानं स चि'; Ṣ1 'दानमचि', Dṣ 'दानं च चि'

12 °) Ṣ1 Da Dṣ Mṣ अयाक्षं Dṣ तामवेक्ष्य तु कौं
— K1 om 12^b-36^a — °) Ko प्रथितो (for क्रपभो)
Ṣ1 वसन्, S (except T1) युवा — °) Ṣ1 सवरणोति हि,
Dṣ Gṣ 'गस्तथा

13 K1 om 13 (of v l 12) — °) Ko 4 Ṣ1 8 अर्ध-
माल्यो (Ṣ1 'पाद्यो)पहारार्थ्यां, Kṣ 8 अर्धमाल्योपहारैस्तु, Ṣ2
V1 B D 'पहाराद्यै (Dṣ 'णा) — °) Kṣ S स (for च)
S (except Mṣ 5) तदा (for यत) Ṣ2 V1 B D (except
Dṣ) गधैश्च नियत शुचि — °) Ṣ1 विविधैस्तथा

14 K1 om 14 (cf. v l 12), Gṣ om 14^a — °) S
(except Tṣ) शश्वत् (for शुचि) Ṣ1 Ko 2 Ṣ1.2 V1
Bṣ T1 G1 8 8 Mṣ-s पौरवनन्दन, Gṣ कौरवनन्दन. — °)
Ko 8 4 Dṣ Gṣ बुद्धिमान्

15 K1 om 15 (of v l 12) — °) Kṣ Da2 Gṣ
कृतज्ञ; T1 G1-4.6 'ज्ञो Kṣ Gṣ धर्मज्ञ, Tṣ G1-5 नृपति;

तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
 दातुमैच्छततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
 नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
 यथा हि दिवि दीक्षांशुः प्रभासयति तेजसा ।
 तथा भुवि महीपालो दीक्ष्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
 यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
 तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
 स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
 बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
 एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
 तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपती तपनः स्वयम् ॥ २०

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
 चचार मृगया पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
 चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
 ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
 स मृताश्चश्चरन्पार्थ पञ्चामेव गिरौ नृपः ।
 ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
 स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
 तस्यौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
 स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
 पुनः सतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
 गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G. स — *) Ko 2 : Ds तपत्या — *) Ks Gs प्रति
 (for पतिम्)

16 K1 om 16 (cf v 1 12) — *) Ks तामैच्छत
 तम कन्यां — *) Ds तत (for तस्मै) Ds द (for ताम्)
 — *) Ks वैतिय (for कौरव) — *) Ko 2 : Ds V1 Dn
 Ds : T1 Ms च

17 K1 om 17 (cf v 1 12) — *) S1 Ko 2 दीक्ष्या
 (for दिवि) — *) S1 Ks प्रतापयति; Ko 2 : Ds प्रकाशः;
 Gs प्रकाशः — T1 (hapl) om 17-19^a

18 K1 T1 om 18 (cf v 1 12, 17) — *) S1 Ks 2
 S1 2 यथाहयति; Ks यथा चाहति Gs या नित्य (for
 चादित्य) — *) S1 धर्मवादिन — *) Ds ब्राह्मणप्रमुखा

19 K1 om 19, T1 om 19^a (cf v 1 12, 17)
 — *) S1 K (K1 om) Ds 2 : Ds इव (for अति) Ks S1
 Gs 2 Ms 2 दादित्याय; Ds दात च, Ds कामयाय — *) S1
 K (K1 om) Ds 2 इव; Gs सम (for अति) — *) T1
 भदनन्तावनप्रासीय — *) D दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp)
 S1 तथा (for अति)

20 K1 om 20 (cf v 1 12). — *) Ko भारत
 (for कौरव) Ks तत्पुत्रस्य नृपतेस्तथा विलसा (Ms कौरव) — *) S1
 तमश्चक्रे — *) Ks न शुभा

21 F1 cm. 21 (cf v 1 12). — *) S1 राजन्
 — *) Ks Gs नृ (Ks sup in नृ) यथा भुवि; S1
 उद्दमोष्ण; S1 V1 B Da Dn Ds 2 अमित (B1 : Ds
 भुवः) विष्णु; S1 Ds T Gs 2 Ms 2 उरुपदांभुजः — *)
 S1 मृगयामास (sic)

22 K1 om 22 (cf v 1 12). — *) S1 Ko 2 : Ds
 G1 नृप (for तपः) — *) Ko 2 : Ds धमायुर; S1 V1

B Da Dn Ds 2 : T1 समन्वित — *) B1 Ds 2 पपात
 रा — *) Gs जवेनाप्रतिमो

23 K1 om 23 (cf v 1 12). — *) B1 Gs 2 स
 हताश्वः — *) S1 K (K1 om) Ds Ms 2 नृपो गिरौ (by
 transp) Ds T Gs नृप S1 यो तस्मिन्महागिरौ
 — *) S1 प्रविमा; Gs सट्ठा

24 K1 om 24 (cf v 1 12) — *) Dn 1 पृथमेकाम्;
 T1 एक स एकाम् — *) S1 भरिखुदन; S1 V1 B D
 (except Ds) Ms परयलादन; Gs मर्दन — *) Ks 2 Gs
 शार्दूल; Ms स उपदा S1 वितस्थे नृपदा — *) Ks
 क्षपि विचक्षण; Ds क्षपिकलेक्षण; Gs 2 Ms क्षपि चलेक्षण

25 K1 om 25 (cf v 1 12). — *) Ks रूपेण Gs
 नृपते — *) S1 B1 T1 Gs 2 Ms 2 स तर्कः — *) S1
 नष्टाम्; S1 गुताम्; Gs वण्णाम् (for भ्रष्टाम्) Ks भ्रष्टामिव
 प्रभां रवेः (by transp). — After 25, Ks S1 : V1
 B D ins.

1723^a षण्णया षष्ठमा षष्ठं शिरामिव विभावसो ।

प्रमत्तार्थेन फान्स्या च चन्द्रोर्गामियामहाम् ।

[(L 2) S1 B1 D1 Dn 1 ns D1 स्वे च Ds फातिरे]

26 K1 om 26 (cf v 1 12) — *) Ks S1 V1
 B1 om Dn Ds गिरिप्रष्टे; Cd as in text — *) Ks स्वसितः;
 T1 चासितः; Cd as in text — After 26^a, Ks S1 : V1
 B D ins.

1724^a विश्राजमाना शुशुभे प्रतिमेष हिरण्यमी ।

यस्या रूपेण य गिरिर्धरेण च विशेषतः ।

[(L 1) Ks षण्णया रतिरेय हिर — (L 2) S1
 समन्वित (for विशेष)]

— *) S1 स च शृङ्गेणुपयतो; Ks गदृक्षः; Ks गदृक्ष
 पुत्रमोपयतो; Ds मादमृक्ष; Ds सम (स स) गृक्ष; Ds

स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
 अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
 अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
 जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
 रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
 तथा बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
 न चचाल ततो देशाद्बुधे न च किंचन ॥ २९
 अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
 लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
 एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
 कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
 तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणामिजनो नृपः ।

जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
 दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
 अप्रगल्भं प्रगल्भः स ताम्रवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
 कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
 कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिसिते ॥ ३४
 त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
 विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
 न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
 न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
 या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
 न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
 एवं तां स महीपालो वभाषे न तु सा तदा ।

G. 1 6559
B. 1 171 41
K. 1 187 41

सम वृक्षैरुपलतो; Ds स हि वृक्षोऽभ्युपलतो; S स स(T1 स
 न; G1 न स, Ms-8 तत्र) वृक्षलतागुल्मो (Gs 4 'लमा; Ms-8
 'लम) Text as in Ko 2 N V1 B1.8 Da Dn D1.2, Cd
 cites क्षुप — 4) K2 इवावमौ — After 26, K4 ins
 1725* ता तु दृष्ट्वा स चार्वाङ्गी राजा राजीवलोचनाम् ।
 27 K1 om 27 (of v 1 12) — 4) S (except
 Ms.8) स (for च) — 5) Ko 'भृतां वरां; K2 N2 V1
 B1.2.8 D4 'लोकेषु (K2 B1 'के स) योषित, N1 8 Ds 'भृता
 वर., Da 'प्राणिभृ', S 'भृता स्त्रिय. (Gs.8 Mr 'य) — 6)
 S1 B8 om च K2 B1.8 (m as in text) D2 4 जन्मनो,
 Ds वांततो (for चात्मनो) — 4) S1 T1 चक्षुषो. फल
 29 K1 om 29 (of v 1 12), T1 om 29^a-30^b
 — 4) S1 तथा, B (except B8) Ds तस्या, S (T1 om)
 तस्यां (for तया) — 5) S1 Ko 4 B8 Ds.8 Gs 8 तथा, D2
 तत्त (for तदा) — 6) S (T1 om) नातिचक्राम तं देश
 — 4) S1 न स किं; N1 न कथंचन
 30 K1 om 30, T1 om 30^a (of v 1 12, 29)
 — 4) N1 Ds Gs तस्या — 6) B8 रूप; Dn2 D2 G1 Ms
 लोके, T1 तस्यां; G2 लौक्य K2 मात्रेद, B8 धात्रेकं; T1
 यात्रेदं, Ms चात्रेद — 4) D2 'कृतं पर
 31 K1 om 31 (of v 1 12) — 4) S हति (for
 पुव) N V1 B (except B1) Dn2 D1 सतर्क; S ता तर्क
 — G1 om 31^a. — 6) S1 असदृशा, Ms समदृशी
 32 K1 om 32 (of v. 1 12) — 4) S1 तां च वै
 दृष्ट्वा; Ko ता च दृष्ट्वाय; K2.4 तां चैव दृष्ट्वा — 4) Ko 4
 N1.8 'तादित; K2 N2 V1 B8.8 Da Dn D1.2.4 Ms
 कामवाणेन पी', B1 कामवाणप्रताडित.; Ds Gs-8 'मार्गेण

पी(Ds ता)डित

33 K1 om. 33 (of v 1 12) — 4) G6 तुद्यमान.
 G6 Mr 8 सु (for स) D4 तीक्ष्णेन — 5) G1 मदनाग्निना
 — 6) K4 अप्रगल्भ्य; N1 T1 M 'लभ, T2 G (except G1)
 'लभ K2 N1 8 B1.8 8 D2 4 8 G1 2 प्रगल्भ सन्, K4
 प्रगल्भ्यां स, N2 V1 B8 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T Gs-8 M
 प्रगल्भतां — 4) N2 V1 B8 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरा,
 D2 4 S उवाचाथ यश

34 K1 om 34 (of v 1 12) Before 34, Ms-8
 ins संवरण — 5) S1 om. च — 4) S1 K2 4
 D2 वसत्येका

35 K1 om 35 (of v 1 12) — 4) Dns त्वं च,
 G1.2 तत्त्वं S1 B (except B8) Dn1 D1 'वधांगि — 4) S1
 G1 'प्सितां; N1.8 D1.8 T G2 8 M 'प्सिता, Gs 4 8 'प्सिता
 36 K1 om 36^a (of v 1 12) — 4) N1 च त्वां
 (for चैव) — 5) S (except Ms) न च किंनरीं S1
 Ko 8 4 न गन्धर्वीं न राक्षसीं — Ms-8 om 36^a
 — 4) S1 Ko 8 न यक्षीं न च मां, K1 4 न च यक्षीं न मां.

37 4) D2 याश्च; Gs यावद् (for या हि) S1 Ko D2
 T1 Gs 8 काचिच् — 5) S1 Ko 1.8 4 N1 Ds श्रुतपूर्वा, K2
 Gs श्रुताश्चापि S1 Gs Ms वरांगना, K1 मयागना, N1
 तथागना — 4) Ko Ds Gs 'नामिनि (Ds 'नीं, Gs 'नीं),
 K4 T1 G1-8 Ms 8 7 'काशिनी (Mr 'नीं) — After 37,
 K4 N1 2 V1 B D ins

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततर तव ।

वदन पद्मपद्माक्ष मा मन्मथीव मन्मथ ।

[(L. 1) Ds चारुजघने — (L. 2) B1 मामश्वातीव, Ds

C. L. 117
L. 117

कामात् निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभापत किञ्चन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
मौढामिनीं साश्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्त नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।

वनं वनजपत्राक्षीं अमन्त्रुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पट्वधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुमयानां पपात घरणीवले ॥ १
तन्मित्रिपतिते भूमानय सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अयानभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।

तं कुरुणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमात्रभाषे नराधिपः ।

अनन्तरीय]

38 Before 38, S in^a गधर्व (G₁: 'यैत') — *) T₁
G₁ कामातो; G₁: तमाते; G₁ पन्था मा

39 *) S तथा (M₁: तस्य) (for ततो) G₁: चालप्य-
मास्य — *) S₁ K₁ 'म्यासिते' — *) K₁ आश्रेषु
(sic), S₁: V₁ B₁: D (except D₁) चाश्रेषु S₁ B₁:
मित्रिपतिष्वे — *) — 1 95 43 etc

40 *) S₁ अन्विषन्; K₁ अन्विष्य (sic), S₁: V₁ D₁ D₁
अन्विष्य; Cl₁: in text — *) K₁ S₁: V₁ B₁ D₁ सयंत;
S₁: तां तदा (for मत्तदा) — *) S₁ K₁ 'पद्माक्षी'
— *) K₁ corrup^t D₁ उन्मत्तमापुष S₁ K₁: सत;
D₁: D₁: D₁ मत्तदा (for तदा) S₁ अमत्त मत्तवत्त

41 *) M₁ स तदा — *) K₁ स्वरप्य; B₁ प्रत्यप्य
— *) S₁: V₁ B₁ D₁ (except D₁) पार्थिवश्रेष्ठो — *) G₁
न वृत्तिष्ठत; M₁: स ममति

Col₁ on. Major, arcan T₁ G M ममय^a (for
भारि^a) — Sub-parcan S₁: V₁ सप्रथ, T₁ ममय;
to 1 S₁: V₁ 2nd ममयुपासन S₁ K₁ S₁ B₁ D₁
D₁: D₁: D₁ M (all em the sub-parcan name)
action only सप्रथ; (K₁ B₁ M सापलोपासन)
— 2nd S₁ K₁ D₁ सप्रतीति — 2nd S₁ no
(for words or loc^a) D₁: 170, D₁: 173, T₁
16^a, T₁: G M 122 (G₁: 122, G₁: 119) — S₁ K₁ no
D₁ 44, M₁: 42

161

1 S₁ K₁ S om उवाच — *) G₁: 3 6 भावमोहितं
(G₁: 'लोभित')

2 *) G₁ पयता; G₁ व्यथिता; G₁ पाथा सा (for अथ
सा) G₁ चारुयणिनी — G₁ (1 hapl) om 2^a-3^a
— *) S₁ K₁ (except K₁) तक्षयामास(!)

3 G₁ om 3^a (cf v. 1 2), D₁: D₁ G₁ (1 hapl)
om 3^a — *) K₁ अथाह भावकल्याणी; T₁ G₁: आय
भाषेय क^a — *) Cl₁ 5^a. D₁ G₁ गिरा; D₁ मृदा; M₁:
तदा (for नृपम्) — G₁ (hapl) om. 3^a-6^a — *) S₁
'धितन; K₁ G₁ काममोहित', S₁: कामादितम^a; D₁ कामो-
पहत^a; G₁ कामानिगत^a — After 3, K₁ S₁: V₁ B₁
D₁ ins

1727^a उवाच मधुर वाचय तपती प्रदत्तसिध (1) ।

4 G₁ om 4 (cf v. 1 3) Before 4, M₁ ins कन्या.
— *) K₁ B₁ m D₁ S (except G₁, G₁ om.) Cl₁
आविष्टत; Nilp^a दृष्टता T₁ G₁: दृष्ट (for क्षितौ) D₁
मधुमर्हति भारत

5 G₁ om 5 (cf v. 1 3) Before 5, S (except G₁
M₁: s) ins गधर्व — *) T₁ G₁: स; G₁: तु (for अथ)
— *) Cl₁ 3^a G₁ तथा; M₁: तथा (for पाथा) K₁
S₁: B₁ तथा; K₁ तदा; D₁ गिरा; B₁ (G₁ om) गिरा (for
तदा). — *) K₁ S₁: V₁ B₁: D₁ D₁ D₁ S (G₁ om)
अभिमुखे (as in text), the rest 'मुखी'

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
 साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
 भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
 त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निश्चितैः शरैः ।
 कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
 ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
 सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्यामुहि शुभानने ॥ ९

त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभापिणि ।
 चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
 न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
 तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
 भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
 त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
 गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।

C 1 6577
 B 1 172. 19
 K 1 168. 19

6 Gs om. 6 (of. v 1 3) — ^a) G₁ 2 5 'पागाम्
 — ^b) Ś₁ ता बभापे नरा', Ns V₁ B₅ D₅ D_n D₁ आबभापे
 स पार्थिव'; B₁ 8 5 D₂ 4 बभापे चारुहासिनी — B₅ om
 6^{ad} — ^c) D₂ 4 T G (Gs om) मन्मथाग्नि' (G₂ 4
 'पि') — D₂ om. 6^d-7^a — ^d) N₁ वापसंदिग्धया; Cd
 as in text

7 D₂ om 7^a (of. v 1 6) — Before 7, 8 (except
 T₁) ins संवरणः — ^a) N₂ 8 V₁ B₁ 8, 6 D (D₂ om) त्वम्
 (for माम्). Ko 1 4 N₁ V₁ B₁ 8 6 D (D₂ om) G₁ 8
 अस्तितापाङ्गि (or 'गी') B₅ पुन पीनायतश्रोणी — ^b) K₂ 4
 G₂ कामार्थः; G₁ कामुक Ko D₂ 'गामिनि; T₁ G₂ 5 6
 M₂ 7 8 'काशिनी — ^a) K₁ वै; N₂ त्व (for मां) Ś₁ K
 जीवो हि (K₂ पि) प्र(Ś₁ वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा
 नाह प्राणाञ्जनां शुचिस्त्रिते

8 ^a) N₁ V₁ S त्वदर्थं — ^c) N₁ 8 T₁ M₆-8 'पत्राभे;
 B (except B₅) D₂ 4 5 'पत्राक्षि, G₂ 'गर्भाभे

9 ^a) N₂ V₁ B₁ m 8 D (except D₂ 5) दृष्टमेवम् T₁
 M₂ 8 ग्रस्तमेव(T₁ 'क)मनाक्रद; T₂ G₂ दृष्ट स्रस्तमनाक्रांत,
 G₁ 2 6 दृष्ट प्र(G₂ स्र)स्तमनाक्रदं, G₂ ग्रस्त ग्रहमनादत्य; G₂
 ग्रस्त स्रस्तमनाक्रद; M₆-8 ग्रस्तमेवमनुक्रद Cd oites अनाक्रदे
 (=शोकशून्ये) as in text — ^b) T G (except G₁ 2)
 M₂ 8 'महाहिना — ^c) Ko 8 T₁ G₁ 8 5 M मा त्व, K₂
 त्व मा; K₂ G₂ मा च T G₁ 2 4 5 M (except M₇)
 'श्रोणी, G₂ पीनघनश्रोणी — ^d) N₂ V₁ B D (except
 D₅) मामामुहि N₁ V₁ B D (except D₅) वरानने S
 सजीवयितुमर्हसि

10 ^a) K₁ 4 N₁ 2 V₁ B D G₂ M₆-8 त्वदधीना T
 G₁ 2 5 6 M च (for हि) G₂ त्वया विना न मे प्राणा
 — ^b) Ko 4 D₁ G M₆ 8 किंनरोद्गी(G₂ 'रागी)तभापिणी.
 — ^c) K₂ D₂ D_n 1 8 (except T₁ G₂ 4) 'वर्थांगी
 — ^d) N₂ V₁ B D 'प्रतिमानने

11 ^a) K₁ न हि त्व (for न ह्यह) Ś₁ K (except K₂)
 N₂ 8 D₂ G₂ M₆-8 त्वामृते T₁ शक्ष्ये (for भीरु) — ^b)
 D₂ शक्तो, T₁ क्षण (for शक्ष्ये) N₂ V₁ B D₂ D_n D₁ 2 4

शक्ष्या(B₅ 6 D₂ 'क्या)मि खलु जीवितु — After 11^a, K₂
 N₂ V₁ B D (except D₅) ins.

1728* काम' कमलपद्माक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।

[= (var) 8^{ad} D₂ प्रतिवध्नाति.]

— ^d) K₁ 'क्रोपमगलं, K₂ 'क्रोशमातुरे

12 ^a) N₂ भज माम् K₁ 2 B D₂ D_n D₂ 4 5 G₁ 8
 अस्तितापाङ्गि; K₂ D₂ D₁ 'पाङ्गी — ^c) Some S MSS
 मा (for मां) B₅ प्रीतियुक्तेन (m as in text) — ^d) N₂
 V₁ B D (except D₂ 5) भाविनि — After 12, N₂
 V₁ B D ins

1729* त्वदर्शनकृतस्नेह मनश्चलति मे भृशम् ।

न त्वा दृष्ट्वा पुनरन्या द्रष्टुं कल्याणि रोचये ।

प्रसीद वशयोऽहं ते भक्त मां भज भाविनि ।

[(L 2) N₂ V₁ B₅ D_n रोचते — (L 3) Cf. 12^d.
 D₂ 8 भाविनि]

— N₂ V₁ B₅ 6 D_n D₂ 5 cont

1730* दृष्ट्वैव त्वा वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।

अन्तर्गत विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिणि ।

मन्मथाग्निसमुद्भूत दाह कमललोचने ।

प्रीतिसयोगयुक्ताभिरङ्गि प्रह्लादयस्व मे ।

पुष्पायुध दुराधर्पे प्रचण्डशरकार्मुकम् । [5]

त्वदर्शनसमुद्भूत विध्यन्त दु सदै शरैः ।

उपशमय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L 1) D₂ भृशदारुण — (L 4) B₅ 'सयोगसिक्ताभिर,
 D₂ 'शीलाभिर — (L 6) Cf 8 D₂ दु सह, D₂ दु खदै
 — (L 7) Cf 12^d D₂ 8 भाविनि]

13 = 1 67 4 — ^a) N₁ 2 V₁ B D (except D₅)
 गान्धर्वेण विवाहेन; M₆-8 'वैणैहि मा भीरु. — ^b) Ś₁ K₁ 2
 D₂ T₂ G₁ 8 5 6 M₂ एव; K₂ N₂ हि, G₂ ह्य, G₂ M₆-8 च
 (for एहि); of v 1 13^a N₂ V₁ B D (except D₅)
 मामुपैहि वराङ्गे (B₁ 8 5 D_n D₁ 2 वरानने). — ^c) K₁
 हि सुश्रोणि — ^d) Cf. 1 67. 26^{ab}

14 K₁ S om उवाच N₁ V₁ S (except G₂) कन्या
 (for तपती) — ^b) K₁ 'वती गृह, D₁ 'मतीत्यह; M₆-8

विनाशाना हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३
तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमतीं हृहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्माच्चृपतिमत्तम ।
ममीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योपितः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६१ ॥

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्मूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महाबले ।
क्षिर्ता निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरथं पतितं क्षिती ।

*यथा हृह

15 *) Ks मम प्राणा ; Gs मयि मा' — *) S सह (T₁ Gs Ms 'दिताश्च Me-s नराधिप — Ko om 15^a — *) Śs K₁-s D₁ : s : s S (except T₁ Gs Ms) ममाहर ; Da ममाहर..

16 *) Ds दानवः ; Gs देवी स्यात् ; Gs ते मान्य (for देहस्य) — Śs om 16^a-19^a, Gs om 16^a-18^a

17 Śs Gs om 17 (cf v. 1 16) — *) Da नाभिपथेन Ks T₁ M नाथ — *) Ks अनाथ (for भर्ता) Śs G₁ अर्तु ; B₁ c Da मति

18 Śs om 18, Gs om 15^a (cf v. 1 16). — *) Ko : M (except Ms) 'गते कार्ये — *) Śs K Ds 'ता च दमेन

19 Śs om 16^a (cf v. 1 16) — *) K₁-s गुप्तं मान् Śs : V₁ B₁ Da Dn D₁ अतिरुद्ध — *) Śs Śs : V₁ B₁ Da D₁ अस (for अय)

20 *) Śs K Ds जाम्ता (K₁ 'ती) — *) Gs : सावित्रा — *) B₁ s D₁ : सत्य G₁ 'प्रवीररत्न — *) Ko मविमुक्त रिपवस्त

Colophon. *Maya pitaran* T₁ G M ममय (for मादि) — *Sol-g* *eran* Śs : V₁ श्रेष्ठ (followed by *राजपुत्राणां*) ; T₁ मय Śs K Śs B D Ms (all om *sol-g* *eran* name) mention only सापथ (Ms : सापथो पथपथ) — *Adhy* name Ko : सप्तोद्यानय — *Adhy*

no (figures, words or both) Dns 171, Dsm 174, T₁ 168, T₂ G M 121 (G₁ 123, G₂ 120) — *S'loka* no Dn 25 (Dns 22), Ms 20 — *Aggregate s'loka* no Dns 6576

162

1 Śs K₁ S om उवाच (Gs om the ref) — After 1^a, Da (marg see m) S ins

1731^a सपत्नी सपतीत्येव पिष्टलापागुरो नृप ।
भारतल्लाघायदृष्ट्वा पुनरुपाय धावति ।
धावमानस्यु सपतीमदृष्ट्वैव महीपति ।
[(L 1) T₁ G सपतीत्येव G₁ 'पातुहो नृप — (L 2) G₁ c M प्रमृष्ट — (L 3) T₂ G₁-c महीपति]

— After 1, K₁ Śs : V₁ B D ins

1732^a अन्वेपमाण सयल्लस राजान नृपोत्तमम् ।
[Śs 'माण संतप्तम् c'° Ks मार्गमाणा सयल्लस राजान नृपमत्तम ; D₁ : D₂ मार्गमाण सयल्लस (D₁ स तु यने) राजान नृपमत्तम]

2 *) Śs K Śs : V₁ B₁ D₁ च (for तु) — *) Śs (sup lin as in text) D₁ : G₁ (by corr) 'मियोषियत ; Dns 'मियोषियत

3 *) Ko : Śs V₁ Dn निरुद्ध ; Bsm sm निरुद्ध — K₁ (hapl) om from पतितं (in 3^a) up to निवेद्य (in 5^a) Śs K (Ks om) Śs V₁ Dn D₁ : Ms युधि (for क्षिती) — *) D₁ महीस इव सावित्रा

बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
 त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
 तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
 भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
 प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
 अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
 उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
 मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
 यतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
 वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यपेचयत् ।
 अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
 ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्गलं बलचान्नृपः ।
 सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्गलम् ।
 स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
 ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
 आरिराधयिषुः सूर्यं तस्यावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
 जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृपिसत्तमम् ।
 पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
 नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
 अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
 स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
 दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृपिः ॥ १४
 तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
 आवभापे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
 स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृपिः ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C 1 6800
B 1 173. 17
K 1 189 18

4 K₄ om 4 (of v 1 3), N_{1.8} om 4^{ab} — ^a) S
 चोपसंगम्य — K₈ om from 4^a up to पितेव (in 5^b)
 5 K₈ 4 om up to पितेव (of v 1 3, 4) — ^a) S
 तपसा. — ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) नयेन च
 6 ^a) S₁ K सोमात्यस्तं — ^a) S (except M₅)
 कल्याण — ^a) K (except K₁) N₁ V₁ B D G₈ भद्रमस्तु
 7 ^a) N_{1.8} S 'श्रमात्' तु (N₁ हि, N₈ स, M त)
 — ^b) N₁ V₁ B D (except D₅) M₅ वै (for तं)
 — ^a) N₁ 8 G₁ महीपते
 8 ^a) N₁ V₁ B D च, G₄ स (for अथ) S₁ K वारिणा
 सुखशीते (K₀ 'ले' न — ^b) T मुख (for शिरसः) N₁ 8
 तस्यावसेच; D₂ 'मिपेच' S₁ K नृपतिं काममोहित (= 4^a)
 — ^a) S₁ K अस्पृशच्च (K₁ 8 'स') मुख, N₁ सस्पृशन्मु,
 N₂ V₁ B₅ D_n अस्फुटन्मु, D₅ अथास्पृशन्मुख S (except
 G₈) मुकुट — ^a) S₁ K₁ 'गंधि स
 9 ^a) D₁ D_n G (except G₁ 8) M₅ 'गत प्राणस'
 — D₅ om 9^a-10^b
 10 D₅ om 10^{ab} (of v 1 9) — ^b) S₁ K₁ संप्रतस्थे
 A few MSS महाबल — ^a) K₂ स च राजा; T₁ राजा
 तस्मिन् — ^a) T₁ G₄ धीर पुनरु — After 10, K₀ ins,
 1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
 उन्मत्तक इवासज्ञस्त्रदासीन्द्रतर्पभः ।
 11 D₁ om. 11-12. — ^a) S (except M₅) स तु (T₁
 G₄ ज्ञात्वा) तस्मिन् — ^a) N₁ आराधयिपुरादित्यं. — ^a) N₂

V₁ D_n ऊर्ध्वमुखः — After 11, K₀ 4 D₅ ins
 1734* पूजयानो दिनकर भक्तियुक्तो महीपति ।
 12 D₂ om 12 (of v 1 11). — ^a) G₁₋₄ M₅-8
 चैन Here and below K₄ B D_{1.5} (mostly) वशिष्ठ
 (for वसिष्ठ) — ^a) N₂ V₁ B (except B₅) D_n D₁ T₁
 G (except G₈ 8) 'मित्रघ्न
 13 ^a) N₁ B₂ D_{2.4} T G (except G₁ 2) नक्तदिवम्
 S₁ K_{1.2} अथावस्थे, N₁ 2 V₁ B D (except D₅) अथैकत्र
 — ^b) S₁ M₅-8 नराधिपे, D₂ 4 G₈ जनाधिप — ^a) K₀ 4
 आजगामाथ (by transp) T₁ ब्रह्मर्षिः — ^a) K₁ 8 T₁
 स तदा (T₁ वसिष्ठो) द्वादशेहनि
 14 ^b) S₁ K D₁ 5 हृतचेतस (S₁ K₁ 'न' — ^a) S₁
 T₁ चक्षुपा; N₁ मनसा, G_d विधिना (as in text) N₁ 8
 ध्यात्वा G₈ दिव्येन विद्धि राजस्वद् — ^a) S₁ महाऋषि
 15 M (except M₅) om 15^a-16^b — ^a) K₁
 निर्वृता, 'G₁ 5 नियमा', G₈ निर्वृता — ^b) S₁ N_{1.8} नत;
 K₁ चैत, T G M₅ त वै (for स त) N₂ V₁ B D त नृपं
 मुनिसत्तम — N₁ om 16^{ad} — ^a) G₈ M₅ तस्यै पार्थ
 चि' — After 15, S₁ K₁ ins
 1735* भद्र ते राजशार्दूल तपती याचते श्वहम् ।
 विवस्वतस्तदर्थे धेयुस्त्वागादपिसत्तम ।
 16 M (except M₅) om 16^{ab} (of v 1 15).
 — ^b) K₀ 'तो मुनिसत्तम' — After 16, D₅ ins, stanzas
 1-3 of 1737* — S ins after 16 D₅ after stanza

१११ महन्नांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।

वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।

महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।

यथा ते तपती नाम सावित्र्यरजा सुता ।

तां त्वां संवरणस्यार्थं वरयामि विभाजतो ॥ १

स हि राजा बृहन्कीर्तिर्वर्मांधविदुदारधीः ।

युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगमः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।

प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

3 of 1737*

1736* योजनानां तु नियुक्तं क्षणाद्व्याप्योपन ।

[T₁ नियुक्तं योजनानां म (for the prior half) D₁ क्षणेनागात्तपोधन (for the posterior half).]

18 *) N V₁ B₁ D₁ D₂ S S यथेष्टित, B₁ S₁ D₁ *पुत्र — D₁ (margin) S ins after 18 (D₁ T₁ G₁ S before the colophon, T₁ G₁ S M after it) D₁ ins stanzas 1-3 after 16, stanza 4 (with सूर्यं उ*) after the last line of 1739*

1737*

गन्धर्व ।

1) योजनानां चतुर्ष्वे निमेषाद्विज्ञातं तथा ।

अष्टौगण्डानि नियं यन्मात्रार्थं लोडमधीदिदम् ॥

वसिष्ठ ।

2) अजाप लोकाद्व्यपमानाय

भूतात्मने गोपतये वृषाय ।

सूर्याय सर्गप्रत्याह्वयाय

गमो महाबाह्विर्ब्रह्माय ॥

3) विद्यमाने ज्ञानभृदन्तरात्मने

जगत्प्रदीपाय जगद्धीपिने ।

स्वयम्भुवे दीप्तमहत्सम्भुवे

सुरीशमायाभिततेजसे नमः ॥

सूर्य ।

4) एतौगण्डानि यद्वैद्विदं परं वरयं मुमत ।

भुविस्त्वपोषा मणानां जप्येष वरदोऽस्त्यहम् ॥

[D₁ S गन्धर्व उ* — D₁ वसिष्ठ उ* ; D₁ om वसिष्ठ

— (3*) G₁ S सुरीशमायाभि (G₁ 'म' त्रि) भूतात्मने नमः

— After stanza 3, D₁ (margin) T₁ G₁ S ins

1737* गमः वसिष्ठे जगत्प्रदीपाय

जगत्प्रभृतिभिरिमादाहेतवे ।

प्रदीपमायं त्रिगुणमायाभिः

विरिदितायाः शक्तिरन्तरे ॥

— D₁ सूर्यं उवाच (for सूर्य) — (4*) T₁ M स्तुतो दि (M₁ 'होह' — (4*) T₁ जपतां ; G₁ S जप्येह ; G₁ जप्याह]

— On the other hand, N₁ S V₁ B D ins after 18 (D₁ after 1737*)

1739* यदिष्टसि महाभाग मत्तं प्रयदतां वर ।

सत्ते दद्याममिमेतं यद्यपि स्यात्समुल्लेखम् ।

एवमुक्तं स तेनपरिचयसिद्धं प्रत्यभाषत ।

प्रणिपत्य विपश्यन्तं मानुमन्तं महातपा ।

[(L. 2) B D₁ सुदुर्दैव ; D₁ D₁ सुदुर्दैव After line 2, D₁ reads the colophon. — (L. 4) D₁ D₁ महातप — In D₁, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. 1) after the last line of 1737* the whole passage is in fact in utter confusion, being a clumsy composite of variant versions]

Colophon om in K₁ S₁ V₁ B₁ S₁ D₁ D₁ S₁

— Major paracan T₁ G₁ M सत्तम (for आदि)

— Sub-paracan T₁ ममय Ko S₁ B₁ D₁ M₁ S₁ (all om the sub-paracan name) mention only तापस्य (M₁ S₁ तापस्योपास्यान) — Adhy name Ko D₁ वसिष्ठममय — Adhy no (figures, words or both) T₁ 170, T₁ G₁ M 122 (G₁ 124, G₁ 121) — S'loka no M₁ 19

163

1 Before 1, T₁ G₁ S₁ M ins 1737*, D₁ only the final st (4) thereof — B₁ K₁ S₁ om उवाच (T₁ om the ref) — *) G₁ M₁ S₁ एषा (G₁ या हि) — *) A few MSS एषा (for एषा)

2 *) G₁ सुदुर्दैव ; G₁ विद्वद्म

3 B₁ K₁ T₁ G₁ M₁ S₁ om उवाच ; Ko S₁ S₁ N₁ V₁ B D₁

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
 तपती योपितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
 ततः सर्वानवघाद्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
 ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
 प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
 वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
 यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
 स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
 वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ७
 कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
 आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
 तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।

लेमे संवरणो भार्या वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
 ततस्तस्मिन्निरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
 जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
 वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
 सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
 ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु जलेषु च ।
 आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
 नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
 सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
 ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
 रेमे तस्मिन्निरौ राजा तथैव सह भार्यया ॥ १४ -
 तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
 न चवर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

C 1. 6621
B. 1. 173, 298
K. 1. 189, 44

Dn D1.2 s Ms. s om the ref, Ds reads it in marg.
 — ") N1 s V1 B D (except Ds) स तदा तेन — ") K
 (except K1) Dns T1 G2-4 ददासी

4 Before 4, B1 ins सूर्य उ", Ms-s आदित्य — ")
 S ऋषीणां स्व (by transp). K (except K1) महामुने
 (K2 'मुनि'), Ms परो मुने — ") S1 (gloss?) दानात्
 over न्यत्राप, of, the comm of Dev. N1 किमन्यत्रावर्जनं
 तव; B1m Dn D1 s Ms-s किमन्यदपव", Gs Ms किमन्य-
 त्रापि व", Cd as in text

5 Before 5, Ds ins गधर्व उ", S गधर्व — ") K2
 सुतां (for स्वयम्) — ") Ms वसिष्ठस्य — ") Ko Ds
 स्वयं (for तदा)

6 ") Ko s N1 s निसृष्ट, Cd as in text Ko s N1.2
 V1 B D तु (for च) K4 वसिष्ठो वरयित्वा तां; Ds m
 वसिष्ठस्तु प्रहर्षस्तु (sic) — ") Ms 'कीर्तिना (om स)

7 ") B1 T G Ms-s दृष्ट्वा तु (T1 Gs स दृष्ट्वा) — ")
 B1 तपतीं तपनः स्वयं (=5^a) — ") K1 प्रहृष्टो; G1.2 स
 हृष्टो S1 K D1 s 'भ्यधिकोभवत्, N1 'त्यधिको बभौ.
 — After 7, K4 N1 s V1 B D ins

1740* रुच्ये साधिकं सुभ्रापतन्ती नमस्तत्तात् ।

सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।

[(L 2) N1 s V1 Dn D1 s दिशस्त्विया (for स्वते)]

8 ") Ko s N1.2 V1 B1m s s D (except Ds) G1
 कृच्छ्राद्, Ms व्रते, Ms (mf lns) Cd as in text. — ")
 S1 K N1 s V1 B1m s s Dn D1 Cd समाहिते, Gs समीपग.

9 ") Ms ततस्वाराध्य — ") S च (for एव)

10 ") Ks 4 गिरौ श्रेष्ठे; Da Ds निरिप्रस्थे — ") Ko
 Ds पाणिं विधिवत् (by transp). — ") Ko s 4 नृपसत्तमः;
 Ds Gs स नराधिपः; Ds भरतर्षभ (for स नर").

11 ") Gs उवासोचमराजर्षिद् — ") K1 भार्यया सह
 (by transp)

12 ") Ko पुरे च राष्ट्रेषु, Ds क्रमेण राष्ट्रेषु; Ds S पुरेषु
 राष्ट्रेषु — ") N1 s V1 B1 Dn D1 2.4 s वनेषूपवनेषु च, B1
 Da वाहनेषु वनेषु च — After 12, Ks. 4 ins

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।

तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।

[(L 1) K4 दत्त्वा च भूपाले — (L 2) K4 स्वमाराध्य]

13 ") Ds Gs तमनु; T1 Gs समनु; T2 G1.4 s चाभ्यनु-
 (for त्वभ्यनु) N1 s V1 Dn D1 S ज्ञाप्य (for ज्ञाय).
 — ") B1.2 Da Ds G1.2 Ms-s अथ प्रचक्रमे, T1 Gs
 अगात्स्वमाश्रम — ") N1 s V1 B1 s D (except D2.2)
 सोथ; Gs स हि (for सोऽपि) — ") N1 s V1 Dn D1
 'मरो यथा

14 ") Dn 'वर्षेषु (!) — ") N1 s V1 B (except B1)
 D (except Ds) T1 वने (for जले) — ") K4 N1 s V1
 B1 Da2 Dn D1 तथैव Ds S सहितो (Ds तपत्या) भार्यया
 सदा (Ds G1 सह; T1 G2 Ms तथा; Gs Ms तदा; Gs यदा)

15 ") N1 s V1 Dn D1 सत्तमः; T2 G1-2 कृच्छ्राद् (for
 सर्व) — ") N1 s V1 B (B1 marg) D (except Ds)
 G1 s M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपते); T1 Gs
 तस्य महीपते.. T2 G1-2 रहितेय नरेश्वरे (Gs नृपे तदा).
 — After 15, K4 N1 s V1 B D ins.

तल्लुघातं निरानन्दः श्वभूतैस्तदा नरैः ।
 अमलप्रेतगजस्य पुरं प्रैतरिवावृतम् ॥ १६
 तत्तल्लचादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानुपि ।
 अस्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
 तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
 तपत्या महितं राजन्नुपितं द्वादशीः समाः ॥ १८
 ततः प्रष्टुस्तत्रासीद्यथापूर्वं मुगरिहा ।
 तस्मिन्नूपतिशार्दूले प्रविष्टे नगर पुनः ॥ १९

ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
 तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
 ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
 पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
 एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विका ।
 तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यथा मतः ॥ २२
 तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
 तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपष्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742° गतल्लस्यमानावृष्टां प्रवृत्तायामरिद्धम् ।

प्रजा क्षयमुपाजगमु मयां सस्याणुजङ्गमा ।

तस्मिन्तथाविधे काले यतमाने मुदाहणे ।

मायस्याय पयातोऽर्था तत् सस्यानि नाहृदन् ।

ततो विभ्रान्तमनसो जना क्षुन्नपरीक्षिता । [६]

वृष्टानि सपरिस्वज्य यममु मदिनो दिना ।

गतल्लान्निगुरे राष्ट्रे स्वपदारपरिभ्रदा ।

परम्परममयांदा शुभातो जगिरे जना ।

[(L. 2) B: स्यापरजगमा — (L. 4) K: नात्वापोपि,
 D: न चान्दार (for तापस्याय) — (L. 6) K: B: D: s
 दना (for दिना)]

16 °) G: तल्लुघातं K: N: s V: B D निराहारे-
 — °) B: Ko-s इदामन्तूम्; K: दायी; K: N: Da M Cd
 इदाय; Arj: दाव (as in text) and दाव° S: K: N V:
 B D (except D: T: G: तथा Arj: नरभूतैरिति
 पाठमिह 15° — After 16°, B: ins

1743° व्याप्यन्ति सैर्पैर्निर्मोमिर्धमगीमततैर्मृताम् ।

17 °) K: N: s B: s D: s T: G: s त; B: D: तु
 (for तत्) — °) N: V: D: D: अक्षयपत्त(°); B: s D:
 प्रत्यक्षपत्त; T: G: s अक्षयपत्त — °) N: V: B: Da D:
 D: मुनियत्तम; B: s D: प्रक्षयपत्त; B: प्रम्विषम; D:
 भगवानुपि; B: मर(G: मुन)मत्तम

18 Dic- 15°-17°, G: cm 16°. — °) T: G: s
 तत्र (I: राजन्) — °) K (except J: s) N: V: B: D:
 D: स्तुति N: V: B: s D: D: D: साधती नमा; Cd
 as in text. B: वं द्वादशमे गते

19 Dic- 19° (cf. v. 15). — °) S: K (except
 K: s) B: D: D: T: G: s प्रविष्ट; T: G: s M: s दृष्ट.
 T: G: s वस्त्रयो; M: सत्राय (for सत्रागीदृ) — °) B:
 सत्राय G: जगिरेम — °) D: त च पार्थिवतामृष्ट

— °) T: G: s नगरि — After 19, N: s V: B D ins

1744° प्रथमं सदृष्टाक्ष सस्यानि जायन्प्रभु ।

20 °) B: D: s म राजा; G: स्वराष्ट्र — °) K: Da:
 D: तत्पर; D: प्रचुरं — B: om 20° — °) K:
 पार्थिवसिंहन

21 °) G: s M (except M: s) जनाधिप — °) N: s
 V: B D (except D: s) तपत्या सहित पत्न्या — °) N: V:
 D (except D: s) T: G: s यथा शक्या

22 Before 22, S: K: ins गद्यवं; Ko: s N: V:
 B: s D (except D: s) गद्यवं उ° — °) S: K: s B:
 महाभाग; G: महाराज — °) K: तात (for नाम) K:
 पूर्वजा; K: पूर्विकी; N: D: s पू(D: T: G: वी)विवा; Cd
 वीर्विका — °) T: G: s सैषा वैवस्वती कन्या — °) K: s
 G: s यथा (for यथा) T: G: s एवमा तत्परणेन च

23 °) Ko: s B: D: M (except M: s) स जन°
 — °) B: s D: s D: s D: s यथा मत (cf. 22°), G:
 शतोर्जुन; G: ह्यो; M (except M: s) मतो°. — After
 23, K: D: (mag. r. r.) s ins

1745° दत्त वपंमहाराजि विहाय न तथा सह ।

अभिषिष्य युध राज्ये तपत्याया तपोधन ।

आदिष्यष्टोष च ततो जगाम भरतर्षभ ।

while T: G: s ins

1746° वृत्तया यतो यूय वीरया वृषयस्था ।

वीरया आजमीजाध भारता भरतर्षभ ।

तापत्यमगिन् प्रोच वृत्तान्ता तव पूर्विकम् ।

पुरोदिगमुगा यूय भुक्त्यप्य पृथिवीमिमाम् ।

Colophon *Major pavan* T: G: M सत्राय (for
 आदि) — *Sub-pavan* N: s V: s वीरय S: K: N: B:
 D: T: G: M: s (all om the sub-pavan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।

स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
 अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवावभौ ॥ १
 उवाच च महेष्वासो गन्धर्व कुरुसत्तमः ।
 जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
 वसिष्ठ इति यस्यैतद्वपेर्नाम त्वयेरितम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
 य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
 आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४

गन्धर्व उवाच ।

तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।

कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
 यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
 विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
 पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
 विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
 मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
 कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
 यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
 इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
 पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 ईजिरे क्रतुमिश्वापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

G. 1 6043
B. 1 174 11
K. 1. 164. 12

only तापस्य (Ks तापस्याख्यान, Ms.s तापस्योपाख्यान); to
 it Ś1 Ko-3 Ns Bs Dn D1 s 4. s T2 G1 Ms.s add समाप्त
 (Ks सपूर्ण), N1.s V1 तपस्युपाख्यानसमाप्ति — Adhy.
 name Ko 4 तपतीप्राप्ति; Ms.s सवरणविवाहः — Adhy.
 no. (figures, words or both) Dns 172, D1m 175,
 T1 171, T2 G M 123 (G1 125, Gs 122). — Sloka
 no Dn 50, Ms 28.

164

1 Ś1 K (except Ko) D2.s S om उवाच — 3) T1
 G1.s तया (for तदा) A few MSS 'पमः. — 4) D4
 परम- (for परया) K4 N2 V1 B1.s Dn D1 s अत्त्या,
 M1 सीत्या

2 4) T2 G4-s महाप्राज्ञो, G1 महीपालो (for महे*)
 — 5) Ś1 कौतूहल ममातीव; Ś1m Ko 2-4 कौतूहलपरोतीव
 (Ko वीर), K1 कौतूहलपुतो* (sio) — 4) Ds 'पृ
 श्रुतवान्यदा

3 Before 3, D4 s ins अर्जुन उ*; S अर्जुन — 4) N2
 V1 Dn Ms-s तस्य; T1 G1-s Ms कस्य (for यस्य) — 5)
 D1 s त्वयोदित; G4 समी, Gs त्वे. — 4) T1 G1-s M
 यथावत्तद्व (Ms.s 'वत्प्रव'वीहि मे

4 4) T G1.s s स; G4 क (for य) T2 G4.s एव
 (for एष) — 5) Bs चैतन्, T1 G2 एनं. Ś1 K1 समाचक्ष्व
 — 4) Ko 4 'प क्रपिसत्तमः. — After 4, Ds ins.

1747* सुमिक्ष राज्य लब्ध वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K1 S om उवाच — After गन्धर्व उ* (resp.
 its v 1), N1 s V1 D (except Ds) S ins

1748* ब्रह्मणो मानस पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— 5) Ś1 K1 Gs तस्य — After 5, N2 V1 ins

1749* इन्द्रियाणा वशकरो वसिष्ठ इति चोच्यते ।,
 while S (except Gs Ms) ins

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।

जितारयो जिता लोका पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 4) Ś1 K Ns स, S (except T2 Gs) च (for तु)

7 5) N2 V1 B D (except D1.s) 'नप्यशक्तवत्.
 — 4) K1.s (both marg) N2 V1 B D (except Ds) T1

न चक्रे T2 G4-s मेने कर्म न (T2 Gs तु) दारुण

8 4) T1 G1-s Ms-s आनेतु; Cd आहर्तु (as in text)

— 5) Ko s N2 V1 Bs s Dns D1 s S शक्त (for य स)

— 5) N1 'त नाक्रमदसौ

9 4) N1 विदिता*, B1 (m as in text) D1m Cd
 Arjp विश्रुता*, G1 पूजिता* — 5) N1 विदितात्मचरा*, G1
 वसिष्ठमृषिसत्तम — 5) Ko s N1.s B1m T2 G4-s M
 ऐक्ष्वा.

10 4) N2 V1 B D (except D4) Ms 'हितमिमं (D2
 'तमनु) — 5) N1.s V1 B D (except D1 Ds) Ms s
 चैव (for चापि). — 4) S1 कुरुवर्धन, Ds 'सत्तम

11 5) Ś1 K1 'वसिष्ठानृपसत्त', Bs 'तिनंदनान् — 5)
 Ms.s महर्षि Gs पार्थिव — After 11, T G (except
 Gs) ins.

६१६५

स हि तान्याजयामास सर्वानृपतिमत्तमान् ।

ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ वृद्धस्यतिरिवामराज ॥ ११

तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।

ब्रह्मणो गुणवान्कश्चित्पुगेधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२

क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।

पूर्वं पुगेहितः कार्यः पार्थ राज्याभिषुद्धये ॥ १३

महीं जिगीषता राजा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।

तस्मात्पुगेहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।

किंनिमित्तमभूद्भरं विश्वामित्रसिष्टयोः ।

यमतोराश्रमे पुण्ये यंस नः नर्ममेव तु ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

दृष्टं वामिष्ठमाग्यानं पुगणं परिचक्षते ।

पार्थ गर्मेण लोकेषु यथावत्तन्निगोध मे ॥ २

कन्यवृज्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।

गार्धीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३

तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धवलवाहनः ।

विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४

स चचार सहामात्यो मृगायां गहने वने ।

मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५

ज्यायामकश्चितः सोऽयं मृगलिप्सुः पिपासितः ।

आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठो महर्षीदाम सगजमदा ।

रक्षोनिधिप्रपुत्रस्तु विश्वामित्रेण योनिर्गते ।

तथा द्वित्यमहापादं न गच्छामि न राक्षसा ।

यत्ना प्राप्तेषु योर मनमावि महायत्ना ।

12 *) T₁ G₁ 'महायत्नः'; T₂ G₂ 'प्रपात्रस्तु' — *) S वेदसाधयि' (T₁ G₁ 'दीपितः'; G₁ 'प्रदीपितः') — *) T₁ G₁ 'ज्ञानं' (for गुणं) — *) S₁ 'प्रविमृश्यः'; S₂ V₁ B (B₁ 104g) D₁ D₂ 'प्रविमृश्यः' (P₁ orig. 'प्रविमृश्यः'); D₂ 'प्रविमृश्यः'; D₃ G₃ 'वरिमुदयः'; T₁ G₁ 'वरिमुदयः'; T₂ G₂ 'M वरिमुदयः' (P₁ 'प्रविमृष्टः')

13 *) S₁ V₁ B (except D₁) D₁ T₁ G₁ 'वेनामि' (D₁ 'वान्मि' हि); T₂ G₂ 'न तु'; G₃ 'लावि'; G₄ 'लातु' — *) S राजविरुद्धः.

14 *) S₁ K D₁ 'विजयता'; *) 'तथा' S₂ G₂ 'जिगीषता' राजा — *) S 'पुरस्कृत' — *) T₁ G₁ 'M विद्वान्' (I 'वरिमुदयः') — *) S₁ V₁ B D 'गवान्विजितेन्द्रियः' C₁ as in text — After 14, T₁ S₁ V₁ B D for.

1752* विद्वान्मरुतु यो विद्वान् धर्मप्रधानात्माविवृत् ।
[T₁ S₁ B₁ D₁ D₂ 'धर्मप्रधानात्माविवृत्']
as a 'Him' will be was looking in the text of Der I

Colophon etc. in D₁ T₁ G₁ etc. — Major partan
G₁ S₁ M 'वामय' (I 'सावि') — *) 'S₁ G₁ S₂ V₁

येप्ररथ; T₁ समय S₁ K S₂ B₁ S₂ D₁ D₂ (all om the sub-parvan name) mention only वसिष्ठ (K₁ वसिष्ठो पाण्डवान) — Adhy name Ko D₁ वसिष्ठमादास्य; K₂ वसिष्ठवाच्य — Adhy no (figures, words or both) D₁ 173, T₁ 172, G₁ M 124, G₂ 123 — S₁ as no D₁ as 15, M₁ 16 — Aggregate s'loka no D₁ 6619

165

1 S₁ K₁ S₂ om उवाच — *) G₁ वसिष्ठस्याधर्मं S₁ S₂ T₁ G₁ S₂ M रम्ये; S₂ V₁ B D दिश्ये; T₂ G₂ 'तप' (for पुष्ये) — *) S₁ तप' (for न) and मे' (for तप)

2 S₁ K₁ S₂ om उवाच — *) 1 13 6¹ D₁ समपदा'; M₁ परिवर्तनं. — *) K₂ 'काले' (for लोदे') — *) S₁ यथावृत्त निषे'.

3 *) S₁ V₁ D₁ S₂ 'व्यापुः'; B D₁ 'वाप्य' — *) S₂ V₁ B D (except D₁) पुनिवृत्त्यामोभय

4 K₁ om. 4¹ — *) T₁ G₁ 'रिपुनाशन'

5 *) D₁ (m as in text) वामय S₁ सहामात्य; S₂ D₁ G₁ M₁ महा'; G₂ मया' S₂ विश्वामित्रस्तु यामात्यो — *) T₂ G₂ 'यो न महायने'; G₃ 'गवानुर्महायने' — *) 1 165 2¹, T₁ G₁ (except G₁) निगम' (for विपत्य). — *) D₁ समेतु; T₂ G₂ 'वचन' (for रम्ये')

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।

पदसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोप स भृशं नृपः ॥ १२
पडायतां सुपार्श्वोरं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

C. 1. 6531
B. 1. 175. 14
K. 1. 191. 16

6 ^a) A few MSS 'कर्पित' T₃ G (except G₈)
व्यायामार्तं स तु तदा — ^b) G₁ 'लिप्तामुपागत' — ^c)
K₂ & G₈ & M₅ 'श्रेष्ठ', N₁ & रथश्रेष्ठ, T₂ G₅ & रथिश्रेष्ठ, G₁
नृपश्रेष्ठ, M₈ नरव्याघ्र

7 ^a) D₂ आयांत (for आगत) T₂ G₄-s वसिष्ठस्तु स
तद्दृष्ट्वा — ^b) K₈ D₂ T₁ G₁ श्रेष्ठवागृ', B₅ श्रेष्ठतापस, D₁
G₂ 'वानृषि' T₂ G₄-s राजर्षिमतिथि तदा — ^c) Ś₁ K
नृपश्रेष्ठ; T₂ G₄-s सशिष्यो वै

8 ^a) N₁ & V₁ D₁ D₁ 'नीयैस्त', B Da D₂ & M₅
'नीयैस्तु (B₅ M₅ 'श्च'), T₂ G₄-s पाद्येनार्घ्यप्रदानेन — ^b) T₂
G₄-s त नृप (for भारत) — ^c) K₂ N₁ & V₁ B D
(except D₁) परिजग्राह T₂ G₄-s प्रतिजग्राह धर्मात्मा
— ^d) K₁ N₁ & V₁ B₁ & D₁ & T₂ G₄-s तदा, T₁ G₁-s
M (except M₅) मुनि

9 ^a) T₂ G₄-s तस्यैव G₄ कामधेनुस्तु — ^c) K₈ D₁
उक्तांका' T₂ G₅ & उक्ता नदिनि धस्वेति — ^d) Ś₁ K
D₅ transp सा and कामान् N₁ & V₁ B₁ & s (m as in
text) & D (except D₅) G₄ दुदुहेते N₁ & V₁ B Da
D₁ D₁ 2. 4. 5 G₄ & सदा; D₂ & s T₂ G₅ तदा — After
9, S ins

1753* याष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमा ।
निष्ठाज्ञानि च सूर्पाश्च दधिकुल्यास्तस्यैव च ।
कृपाश्च घृतसपूर्णाभक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजाश्च मैरेयाश्च घरासवान् । [5]
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T₁ G₂ & ऊष्माढ्य', G₁ उष्माढ्य'; M₅ & सयाप्प'.
— (L 2) T₁ G₂ मृष्टाश्च, G₄ सुष्ठुश्च — (L 3) T₂
G₄-s दधि' (for घृत') T₂ G₄-s गुदानां (for भक्ष्याणां)
— (L 4) G₁ व्यजनानि, M आजनानि T₁ G₂ M₅-s
गौळाक्षानि, G₈ सगौळानि, M₂ & रौप्यादीनि (for तत्र तत्र)
— (L 5) T₁ G₂ ऐक्षवान्मधुलाजं', G₁ 'न्मधूनि लाजं'.]

10 ^a) D₅ T₁ 'रण्यान्' Ś₁ N₁ & V₁ B₅ Da D₁ D₁ &
चौपधीश्च; K₀ N₁ & औप', D₅ G₂ औपधीश्च; G₁ M₅-s

औपधीस्तु T₂ G₄-s 'रण्यौपधाश्चैव, M₅ & 'रण्यानि दिव्यानि.
— ^b) M₅ & (m as in text) पक्षापक्षानि सर्वदा
— ^c) Ś₁ K N₁ & B₅ Da D₁ D₁ & 'मृतनिम (K₁ 'मिद'),
B₁ & D₂ 'मृतप्रख्यं, G₂ 'मृतोपेत — ^d) G₄ रसास्वादम्,
Cd as in text

11 ^a) Ś₁ पानानि, K₀ & D₅ भक्ष्याणि (for पेया')
— ^b) K₀ & D₅ लेह्यानि (for भक्ष्या') — ^c) K₀ & D₅
D₅ चोष्याणि (for लेह्या') — ^d) Ś₁ K₁ दृष्याणि, K₀ & D₅
D₅ पेयानि, T G (except G₁) शोष्याणि (for चोष्या')
T₁ G₁-s M तथा पुन — After 11, K₄ N₁ & V₁
B D ins

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासासि विविधानि च ।

[B₁ D₂ रुचिराणि (for विवि')]

12 ^a) G₄-s 'सपद्यैः T G₁-s M यस्य यस्य ययाकामं
— ^b) N₁ & V₁ B₅ & D₁ D₁ & च, B₁ D₂ तु (for स) T₁
G₂ स स तेन सुतर्पित. — K₈ om 12^{ad} — ^c) Ś₁ K₁ &
सगण' (for सबल') T₂ G₄-s तत्र (for चैव) — ^d) N₁
Da T₂ G₅ & M₅ & सुमृशं; D₂ & G₈ M₅-s सदृश; G₁ च
मृश K₁ तत, K₄ पुन, N₁ & V₁ B₅ Da D₁ D₁ & T₂
G₁ & M (except M₅) तदा (for नृप) T₁ G₂ तर्पित-
स्तोषितो मृश — After 12, K₄ (marg, om lines 3
and 6) D₅ ins

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्त्रापुच्छमहस्तना ।

शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।

पृथुभिः पञ्चमी रङ्गैः समावृत्तां पडायताम् ।

ललाट श्रवणे चैव नयनद्वितय तथा ।

पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभिः ।

मण्डूकस्यैवमुच्छन्ते * * यस्या पडायताम् ।

13 ^a) N₁ & V₁ D₁ D₁ & T G Arjp पडुन्नता, Cd as
in text. Ś₁ K₁ सुपार्श्वी तां, G₈ त्रिपार्श्वी. — ^b) N
(including Cd) पृथुपचसमावृता (K₀ & D₁ D₁ & s
'यतां')

14 ^a) K₄ G₈ & M₅ & 'लर्षी' Ś₁ K₁ G₁ M₅-s 'कर्ण'
— ^b) K₁ N₁ B (except B₅) Da₁ D₂ & 'शर्णी' N₁ T₁

मुवालिधिं शुक्रकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम् ।
 पुष्टायतशिरोव्रीहां विमित्तः मोऽभिनीक्ष्य ताम् ॥ १४
 अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
 अत्रवीच भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनि तदा ॥ १५
 अर्जुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
 नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भृङ्गं राज्यं महामुने ॥ १६
 वसिष्ठ उवाच ।
 देवतातिथिपित्र्यमज्यान्वार्थं च पयस्विनी ।
 अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७
 विश्वामित्र उवाच ।
 धत्रियोऽहं भवान्निप्रस्तपःस्थाध्यापसाधनः ।

ब्राह्मणेण कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु घृतात्मसु ॥ १८
 अर्जुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
 स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ १९
 वसिष्ठ उवाच ।
 वलस्यश्वासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
 यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०
 गन्धर्व उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
 हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
 कशादण्डप्रतिहृता काल्पमाना ततस्ततः ।
 हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां T₁ G₁₋₂ वीनस्रोतिपयोधरां — *) K_{0.2.3} B₂
 G₁ Arj_p भद्रा¹; T₁ G₁ ११ स्पष्टा¹; T₁ G₁ १ भद्रा¹; Cd as
 in text — After 14¹*, T₁ G₁ १ ins.

1750* सुपुष्टाक्षीं मुपोलिकाम् ।

मनूतोमपपाशोऽहं दीर्घवान् शृङ्गदराम् ।

भृङ्गा मृष्टिपुत्रेभ्यो

— *) H₁ K₁ (except K₁) तां (for tat) T₁ G_{1.2}
 विस्मयादिपद्येन (G₁ 'दृष्टेयस्य')

15 *) K₁ S₁ S अभ्यनदत्त तां (T₁ G₁₋₂ 'तदा') गर्दी
 (T₁ G₁ अभ्यनदत्तदिर्गां तां); K₁ अभिनदत्त तां न¹; K₁
 अभिनीक्ष्य तां न¹; S₁ V₁ D₁ D₁ अभिनत्त स तां
 राजम् (S₁ V₁ राजा); B₁ D₁ ११ नन्दिनीमभ्यनदत्तां (D₁
 'अभिनत्ताय' — *) Cl 51¹. S₁ V₁ D₁ (except D₁ 4.5)
 नन्दिनीं माभिनदत्त; S₁ T₁ G_{1.2} 'न्य यन्मन्त्रिणी'; T₁ G_{1.2}
 'स्वातिहोत्रिणी' — *) K_{0.2.3} D₁ हरो (for मुष्टो) — *)
 K₁ T₁ G₁₋₂ कपि (for मुनि) S₁ प्रत्ति (for तदा) K_{1.2}
 S₁ ११ G₁ 'मित्र कपि तदा'; S₁ V₁ B₁ D₁ D₁ ६ म राजा
 तमुपि तदा; D₁ स ताम् मुनियुक्तम्

10 In text 1¹, T₁ G_{1.2} M₁₋₂ ins विधामित्र
 — *) T₁ G_{1.2} M₁ हमा; T₁ G₁₋₂ मया (for मम)
 — *) K₁ S₁ T₁ G₁₋₂ M₁ मे (for म)

17 H₁ F₁ S₁ om उवाच — *) K₁ (except K₁) B₁
 (except 1.2) D₁ D₁ T₁ G₁ हृष्टार्थ; S₁ V₁ D₁ D₁ पात्ता¹;
 T₁ G₁₋₂ होमा¹ 1.2 P₁ T₁ M₁ यथास्तिनी — *) S₁
 V₁ B₁ D₁ 'दीर्घ' V₁ T₁ G₁₋₂ 'नी चेव

18 H₁ F₁ S₁ om उवाच — After 'विष्ट' (resp as
 v 1) D₁ (resp as v 1) b ins

1750* एव हि भयपक्षेन दृष्टासी च पार्थिव ।

— *) K_{0.2.3} 'पु कृतात्मसु'; D₁ D₁ 'व्यष्टा'; T₁ G₁ 'पु
 पिता'; G₁ M₁ 'पु महा'

19 *) G₁ च; G₁ एव (for एव) K₁ D₁ तु; G₁ नो
 (for एव) — *) G₁ ददासीह (for न ददासि) K₁
 मयेप्सि¹; K₁ S₁ V₁ B₁ D₁ D₁ T₁ G₁₋₂ 'रिस्त'; S₁
 B₁ 3 D₁ 2.3 यथेप्सित — G₁ om 19¹-20¹ — *) S₁
 V₁ B₁ D₁ G₁ नेप्सामि च; G₁ ह्यनयिष्ये; G₁ स नेप्स्येते
 — After 19, T₁ G₁ (except G₁ 3) ins.

1758* धत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मेत ।

तस्मान्मुजपलेनो हरिस्वामीह पश्यत ।

20 H₁ K₁ S₁ om उवाच (G₁ om the ref.) — After
 वसिष्ठ, T₁ G₁ (except G₁ 3) ins

1759* अत्र हृद्य च कथं च प्राणयात्रा तथैव च ।

आयत्तमातिहोत्रं च आतिथ्यं च न सदाय ।

यदुना विं प्रणयेन न दास्ये वामदोहिनीम् ।

[(L 1) T₁ G_{1.2} transp हृद्य and कथं]

— G₁ om 20 (cf v 1 19) — *) K_{0.2.3} यत्पान्; K₁
 मैम्यम्. T₁ G₁ चारि; M₁ अदि हि — *) T₁ G₁₋₂
 पार्थिव (for क्षत्रिय) T₁ G₁ दीर्घयान्क्षत्रगीयिक; M₁ नीर्यं
 योष्य मुपोत्तम — *) S₁ V₁ B₁ D₁ (except D₁) G_{1.2}
 transp एव and मा. — After 20, T₁ G₁ (except
 G₁ 3) ins

1760* एव ह्यं ब्राह्मणस्य नापदार्थं मुपैशुषि ।

अतिहोत्री च गौ पत्नी प्रनारतिरनुत्तमा ।

21 H₁ K₁ S₁ om उवाच (M₁ om the ref.) — *) H₁
 तमा; S₁ V₁ B₁ D₁ D₁ तमा — *) G₁ ब्रह्मणिक
 — *) T₁ G₁ १ M₁ (except M₁) transp तां and गौ.
 T₁ G₁ ११ दे (for तां) — After 21, D₁ (resp as v 1)

आगम्याभिमुखी पार्थ तथौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते खं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्भियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥ २४
गन्धर्व उवाच ।
सा तु तेषां बलान्बन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विष्टा वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५

गौरुवाच ।
पापाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1. 6676
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 81

S (except G₄, which om 22) ins

1761* सा तदा हियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।
22 G₄ om 22 — 22^{ab} = (var) 33^{ab} — *) Ko
2 s N₁ V₁ B₁ D₂ 'प्रणुदिता; K₁ G₈ 'प्रमुदिता, K₄ D_{ns}
'प्रमुतिमि; N₁ कशाप्रददुदिता (of 33^{ab}), N₈ T₁ G₂ M
'प्रमुदिता, B₈ 'प्रमुदिता; D₂ 'प्रतिहतां; Dn₁ n₂ D₈
'प्रणुदिता; D₁ 'प्रमुदिता; T₂ G₁ s 'प्रहारैश्च — *) K₄
D_{ns} ताड्यमाना, N₁ V₁ Dn₁ n₂ 'मानाम्, T₂ G₈ (corrupt)
ताड्यमाना (G₈ 'नाम् N₁ V₁ Dn₁ n₂ G₈ इतस्तत्, T₁
G₂ s यत्. — *) D₂ जूमायमाणा; D₁ M हुंभा, D₈ रंभा,
'T₁ G₂ s हुफा, Arjp हवा; Cd as in text T₂ G₁ s
हियमाणा तथा (G₈ तत्स) तेन
23 *) S₁ K₁ 'मिमुख, T₂ G₈ 'मिमता; G₈ उद्यम्या
मिमता, G₄ 'म्यायाववीत् — *) S₁ K₁ तस्यामवदुदुख्युखी,
Ko 2-4 स्थितामवदुदुख्युखी; D₂ तथौ हु खादवाख्युखी; B₈
'स्यौ विनदन्त्यु. — *) T₁ G₂ सुमृश (for भृशं च)
G₄ स (for च) N₁ V₁ B D (except D₄ s) वै (for
अपि) G₁ s 'श सतप्यमा', M₈ 'शं सा कथ्यमा'.
— *) D₁ s तदा (for तत्) — After 23, T₁ G₂ ins..

1762* बलानि तेषा निर्धूय छित्वा पाशानिबन्धनम् ।;
while T₂ G₁ s ins

1763* आश्रमाज्ञैव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।
N B. The sequence from 23^{ab} onwards in T₁ G₂
is 23^{ab}, 1762*, 25^{ab} (om 25^{ab} altogether), 26, 24,
28, 26^{ab} (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc, in G₁ s,
23^{ab}, 1763*, 25, 26^{ab}, 1766*, 24, 26 (G₄ s om 26^{ab},
but G₁ repeats it), 27 etc

24 T₂ G₈ transp 24 and 25 For sequence of T₁
G₁ s of v l 23. — S₁ K₁ S om उवाच — *) K₂ s
T₂ G₂ चर (for रव) — *) Ko नदत्या वै, K₁ विरुदत्या;
T₂ G₁ s निन; G₈ रुदत्या वै, M₈ s मां क्रंदत्या S
सुहृदुहृ (for पुनः पुनः) — For B₁ s D₁ s see below.
— *) T₂ G₁ s प्रयासि (for हियसि) S₁ K₁ वसे (for

नन्दि). K₂ गृह्यसे मे बलान्नादि; N₁ s V₁ B₈ s D (for
D₁ s see below) हियसे त्वं बलान्नाद्रे; M₈ s बलान्नादि हियसे
नन्दि — N₁ s V₁ B₈ s Da Dn D₁ s ins after 24*;
B₁ s D₁ s (all om. the first half) subst for 24*

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्य मया तत्र
[For the latter half N₁ reads 24*]

After 24, T₁ G₂ read 28 (of v l 23, 24)

25 T₁ G₂ om 25^{ab}, T₂ G₈ transp 24 and 25, For
the sequence of T₁ G₁ s of v l 23 S om. गन्धर्व
उ, S₁ K₁ om उवाच — After गन्धर्व उ, N₁ B₈ ins

1765* अथैना नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिका ।

सर्वत समकार्यन्त कशापापाणपाणय ।
— *) N₁ s V₁ B D सा भयाद्विनी तेषां — *) S₁ K
(except Ko) पुरुषर्षभ — D₁ om 25^{ab}. — *) K₂ B₈
Da D₁ s गता

26 T₁ G₄ om गौर, G₈ M om उवाच T₂ नदिनी;
G₁ s नदी, G₂ कामधेनु (for गौर) — For the
sequence of T₁ G₁ s of v. l. 23. — *) N₁ s V₁
B₁ s D कशाप्रददा, B₈ कशाददप्रतिहतां; G₈ पापाणदं-
निहतां; Cd as in text — *) K₂ रुदतीं माम्; N₁ s V₁ B₈
Dn D₁ s M₈ s क्रोशतीं माम्; D₂ क्रदमानाम् — G₁ s
ins after 26^{ab} T₁ G₂, after the repetition of 26^{ab}.

1766* उपेक्षसे कथ ब्रह्मभक्तां पादाबलसेविनीम् ।

— *) T₁ G₂ गाधिजेन (G₂ गाधेयाति) बलान्नीतां बलवा-
न्किमु

27 For the sequence of T₁ G₂ of v l 23 S₁
K₁ S om उवाच — *) K₂ T₂ G (except G₂ s) तथा
(for तदा) N₁ s V₁ B D (except Da D₈) नदिन्यामेवं
(Dn₁ n₂ D₁ 'व' क्रदत्या. — *) G₈ तदा (for महा).
— *) G₈ M₈ s स (for the second न). N₁ s V₁ B D
तदा धैर्यान् (for न धैर्यान्) Ko 2-4 चुक्षुभे न स वै
धैर्यान्, T₂ G₄ s न चाक्षुभ्यत धै — *) Ko 2-4 N₁ s V₁
B D T₁ M₈ न (for वि). T₂ G₁ s नैव कोप समाददे.

क्षमा मां भजने तस्माद्भयतां यदि रोचते ॥ २८
गौन्वाच ।

किं नु त्यक्तामि भगवन्त्यदेवं मां प्रभाषते ।
अत्यक्ताहं त्वया त्रयस्य शून्या नयितुं बलात् ॥ २९
चसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कन्याणि स्त्रीयतां यदि शक्यते ।
दृष्टेन दाम्ना बद्धुप वन्तस्मे द्वियते बलात् ॥ ३०
गन्धर्व उवाच ।

स्त्रीयतामिति तच्छ्रुत्वा त्रिषष्टस्य पयमिनी ।
ऊर्ध्वाधितयिगेप्रीना प्रथमा धोरदर्यना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा मा गौर्हिम्भारवयनस्त्वना ।
विधामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२
कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३
आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्धूमौ ।
अङ्गारवर्पं मुञ्चन्ती मुहुर्बालधितो महत् ॥ ३४
अमृजत्पह्वानपुच्छाच्छकृतः शनराञ्चकान् ।
मृततश्चाभृजचापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५
पुण्ड्रान्किरातान्द्रुमिडान्मिहलान्धरांस्तथा ।
तथैव दरदान्लेच्छान्केनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

28 Śi Ks १००० उवाच (Ti om the ref) Ti Gs read 20 after 24 (cf v 1 25). — *) Gs दीप (for सेतो). — *) Śi.s Ds Ti Gs M transp क्षमा and वा — *) B Ds मे; M (except Ms) मा (for मां) B Ds चरु (for भजने) Śi.s Vs Ds Ds Ti Gs-१ यस्माद् — After 28, Ti Gs read 26*, which is followed by 176* (cf v 1 25).

29 Ti Gs read 29 after 27 (cf v 1 23) — Ks Ti Gs M om उवाच; Gs om the ref Śi Vs B.s D (except Ds) भविष्यताम्; Ti Gs-१ भविनी; Gs कामधेनु (for लोह) — *) Śi Ks १००० मृ Śi Vs Ps Ds Ds Ds (for मां) B.s Ds Ds स्यात् प्रसङ्गिणम् — *) B.s अमुना; Ti Gs मायना; Gs १००० मया — *) Śi I न दाया भव्यमन्ता (I ० 'मोक्षता'); Śi Vs B D मेमु दाया न दे दाया; Ti Gs मेमु दाया दाया दि; Ti Gs-१ दाया मेमु दायादि.

30 Śi Ks १००० उवाच — *) Gs रोच (for रोच) — *) Ks Ds Ti Gs लय (for लय) — *) Śi Fs अदि (for से) Śi अदिपते; M श्रीयते — After 30 S for

176* देव देवाद्युपादेन त्वया मयो निरायनाम् ।

31 Śi Ks १००० उवाच (Gs Ms om the ref) — *) Cf 12 Ds Ti Gs Ms (not in १०००) यामिनी — *) Ds अस्त्रिण; Cf १३ in १००० — *) Ti Gs मा यमो; Gs १००० प्रभाषाय Śi.s Ds १००० Śi Vs B D दीप

32 *) Ds अस्त्रिण — *) Śi Ds 'राय'; Śi हवा; Ds दूमा; Ti 'स्वने'; Ti Gs-१ दूमावपौ स्वने; Gs दूमावपौ स्वने; Gs दूमावपौ स्वने; M ह्वा तावत् Ms 'वपु' — *) Ks विद्रावयति; Ds द्रावयामास; Ti

Gs १ प्रद्रा; Gs विद्रा; Ms-१ प्रद्रा

33 33* — (var) 22* — *) Śi Ks १००० यथा (Ks 'दा') दत्तमुद्रिता; Ks १००० यथादत्त (Ks 'दे') मययिता; Śi अस्त्रिणमुद्रिता; B.s यथा (Bim यथा); B.s कशा दृष्टमिहता — *) Cf 32 Śi.s Vs B D Ti Gs १ M क्रोधरक्तेक्षणा (Ds 'गात') Ds Ds मा गौ (for क्रोध) — *) Śi पुनरेव; Ds Ds क्रोध भूय (for भूय एव); Ks ममावपौ; Śi.s Vs B.s Ds Ds Ds Ti Gs १ 'दे'.

34 *) Ks १००० दीप्तदिग्दपुर्धमा — *) Ti वात्स्य जनयितव्य; Ti Gs-१ मुहुर्बालान् (Gs 'तप'; Gs 'वाता') मुनादमात्; Gs वात्स्यजनयितव्य; Gs मुहुर्बालाधिक महत्; M मुहु (Ms चद्र) दीपिनी (Ms 'वा') महत् — After 34, Śi Ks has an additional colophon

35 Before 35, Śi Ks has मयं (cf v 1 34). — *) Ds न चद्र; Ti M वात्स्य; Ti Gs चद्रा; Gs स्त्रेयान् (for पुष्टान्) — *) Śi Vs B D १ मयवान् (for दाया); see below Śi Vs B D माविहान् (for दाया) — After 35*, Śi Vs Ds १ in :

176* योनिदेवाय यवमाच्छुद्धेनाच्छकिलाय ।

[Śi Vs Ds 'वाह्य दायावपु']

— *) K (except Ks) M वाह्य; Gs वाह्य; Śi स्त्रेयान्; Śi Vs Bs वाह्य; B.s D वाह्य (Ds वाह्य; Ds वाह्य; Ds वाह्य) (for वाहि) — After 35*, Ks in :

176*

यवमर्थय पाथेन ।

माता मातृवपे

— *) Ti Gs-१ M मदिनी (for यवमान); cf 176* Ks १००० 'मदिनी' Śi Vs B D दाया (Ds दाया; Ds दाया) मर्थय पाथेन; Ti Gs स्त्रेयान् (मर्थयिषा) दाया

36 *) Ks मुद्रा; Śi.s Vs B D दीपान्; Gs अस्त्रा

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
 नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
 अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
 एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
 अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
 प्रभयं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
 न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
 विश्वामित्रस्य संकुद्धैर्वासिष्टैर्भरतपुत्रम् ॥ ३९
 विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
 क्रोशमानं भयोद्धिन्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
 विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 धिग्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजोवलं बलम् ।
 बलावलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
 स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
 भोगांश्च पृष्टतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
 स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
 तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
 अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

G. 1. 6005
B. 1. 178. 48
K. 1. 181. 00

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K₁) N₁ G₈ द्विविद्वान्; N₂ V₁ B D यवनान्
 — *) K₄ G₈ transp सिंह and बर्ध. T₁ G₂ तुलुष्कान्
 (for सिंह) M₈ मालवान् N₂ V₁ B₈ D₁ D_{1.2} खसान्,
 B₁ s. s Da D₂ ns D₄ s खशान्, G₈ तदा — After
 36^{ab}, N₂ V₁ B D ins

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्द्रुणान्सकेरलान् ।
 — *) N₁ शबरान्; N₂ T₁ G_{1.2} s M₈ s दुर्दुरान्; G₈
 वर्षरान्; M₈ दुर्दुरान्, M₈ दुर्दुरान् (for दरदान्) N₂ V₁ B
 D ससर्ज केनतः (B₁ Da शकृत) सा गौ; T₁ G₈ पारसीकाश्च
 सिंहाश्च — *) K₄ योनि, G₈ पाश्वे, M₈ क्षीर; M₈ s
 केनकान् (for केन) S₁ ससर्ज सा N₂ V₁ B D
 म्लेच्छान्द्रुविधानि.

37 *) K₈ B₁ s D₂ D_{1.2} G₈ महासैन्यं, N₂ V₁ B₈
 D₁ ns D_{4.5} महासैन्यैर् — *) S₁ Ko B₁ s D₄ s T G M₈
 तथा (for तदा) — G₈ om 37^{ad} — *) B₁ T₁ G_{1.2} s
 नानाभरण. — *) T₁ G_{1.2} s युधशतैस्; G₈ युधशरैस् T₁
 G₈ अपि; G₈ तदा — *) S₁ S (except T₁ G₄) अवाकी.
 D₈ तत्सैन्य; T₁ G₈ s M सनद्धैर् — *) = 38/ D₈ सरब्धै
 म्लेच्छकोटिभि — After 37, T₁ ins 1771* (of. v l. 38).

38 D₁ om 38, T₁ reads 38 after line 17 of a
 passage given in App I (No 97) — *) K₄ एकैक-
 स, S कैकशस् T₁ G_{1.2} s तस्य, G₈ तथा (for तदा) D₂
 योधै; D₈ S योधा. — *) D₈ S वृत्ता. — *) K (except
 K₁) N₁ s T₁ G_{1.2} s M शस्त्र, G₈ शर T₁ G₂ महता
 शरवर्षेण — *) N₁ मध्यमानं; N₂ s V₁ B D (D₁ om)
 T₁ G_{1.2} s वध्य; T₁ G₈ s M हन्य K₂ हि तत्, N₂ s V₁
 B D (D₁ om.) तदा — *) K₂ N₁ G₈ M सर्वशस्त्र. S₁
 तत्र (for तस्म) K₁ भ सर्वशस्त्रैस्तु, N₂ भ सर्वशस्त्र हि, T₁

G₈ भ सर्वशस्त्रा, T₁ G₁ s भद्रं सत्रस्तं; G_{1.2} s भ
 दर्पसत्रस्त — S₁ ins after 38 (T₁, after 37)

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।

प्रभयं सर्वतो घोर पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 *) T₁ G₁ s स (for च). K_{1.2} N₂ G₂ s M₈ s
 व्ययुज्यत; K₂ N₂ V₁ B D ज्यते, K₄ व्यमुचत, N₂
 विमुच्यत — *) K₁ तत् (for तदा) N₁ B₈ Da D_{1.2} s
 केचित्तत्रापि सैनिका, N₂ V₁ B_{1.2} s Da D₈ चित्तत्रास्य
 सैनिका; N₂ किंचित्ते सैनिक तदा, S तदा (G₈ तत्र) केचन
 सैनिका — D₁ om. 39^{ad}-41^b, K₂ om. 39^{ad} — *) G₄
 वैश्वामित्रैश्च S₁ K (K₈ om) N_{1.2} G₈ सकुद्धा — *) S₁
 K₁ वासिष्ठो, Ko N₁ s G₈ वासिष्ठा, K₂ s वसिष्ठा; G₂
 वासिष्ठो G₄ चैव भारत (for भर) — After 39, S₁
 K₁ s N₁ s V₁ B (except B₁) Da D₁ (om posterior
 half) s ins

1772* सा गौस्तत्सकल सैन्य कालयामास दूरत ।

40 D₁ om. 40 (of. v l 39), D₄ om. 40^{ad} — *)
 N_{2.2} V₁ B D (D_{1.2} om) तत्सैन्य (for सैन्यं तु)
 — *) M₈ न भृशोद्धिन्नं नाधिगच्छति. — A passage
 given in App I (No 97) is ins in D₄ (marg.
 see m) T₁ G (except G₈) after 40, in T₁ after 41^{ab}
 — In T₁ G₂ this passage is followed by a repetition
 of 41^{ab}

41 D₁ om 41^{ab} (of. v l 39) — *) G₈ transp
 दृष्ट्वा and तत् M₈ s तु (for तत्) — *) Ko s T₁ G_{2.2}
 M तेजोद्धवं बल (Ko s तदा), T₁ G_{1.2} s तेजोवलं बलं
 (= 42^b) — After 41^{ab}, T₁ ins a passage given in
 App. I (No. 97) — *) S₁ क्षत्रयलान्.

4. *) Here at 1 below Nape is the name (mostly) as first. Here, only Ko a Blue Day gift, but of

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
 ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
 अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
 तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्छृङ्खण्या गिरा ॥ ५
 ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
 नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
 अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
 जघान कशया मोहात्तदा राक्षसचन्मुनिम् ॥ ७
 कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
 तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
 हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
 तस्माच्चमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९

मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
 गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
 ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽज्वपद्यत् ॥ ११
 तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
 ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
 ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
 ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
 अन्तर्धीय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
 तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
 स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
 जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

C. 1. 6714
B. 1. 176. 19
K. 1. 192. 25

other ref. below Ks शकृण सुमहा — " Ns V1 B
 Da Dn D1 s 4 'कुलवर्धन — " Ns V1 B D transp
 पुत्रश' and पुत्र. T1 Gs 'शतानां च वासिष्ठानां' ह्मना
 5 6) Ms-8 एन (for एव); — 6) S1 K N1 s
 तयैवपिर्; S स चाप्यपिर् K (except K1) B (except
 Bs) Ds T G2-s इदं (for एन) — After 5, Ko s 4 N1 s
 V1 D (except Da) S ins

1778* मम पन्था महाराज धर्म एव सनातनः ।

राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देय. पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins शक्ति — (L 2) Ko s 4 S
 धर्मेण (for सर्वेषु) Ko सकलपाद्, Ka s सकल्प्य, T1 G2 s
 सदृष्टो, T2 G1 s 6 M सकल्पो; G4 सदृष्टो (for धर्मेषु)]
 K4 N1 s V1 Dn D1 s 4 s cont. B Da ins after 5

1779* एव परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतु ।

अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 8, S ins. गधर्व — K1 lacuna for 6.
 — 6) Ds शक्तिस्तु, T1 G2 स ऋषिर् S1 यत्तु शक्तिर्महा-
 भाग (marg sec m. न बोवाच मुनि किंचित्) — 6) Ka
 तीर्थपथे, N1 धर्मपथि, Ns 'म्ये पथि; Gs ब्रह्मपथे, Cd as in
 text — 6) S om न G4 तु तत् (for मुने). Bs D4
 वाक्यात्; T G (except G4 s) मार्गात्, Cd मानात् (as in
 text). — 6) Bs कोपात्, Bs D4 s क्रोधं च, S क्रोधात्
 (G1 'वेन) K4 N1 s Bs (m as in text) Da1 S अप-
 Ns V1 B1 s Da2 Dn1 ns D1 अय (for अपि)

7 6) S (except Ms) ऋषिं नृपसत्तम — G2
 (hapl.) om. 7-13. — 6) Here and below S1 K1 Da
 कपा for कशा. — 6) S (G2 om.) नृपो (for तदा).

8 G2 om. 8 (of v 1 7). — 6) S (G2 om) राजानं
 (for तत स) S1 K1-s N1 s Ds मुनिपुगवः; S (G2 om)
 ऋषिस् — 6) Ko transp त and शशाप T1 रूपाविष्टो
 (for नृप)

9 G2 om 9 (of v 1 7) Before 9, T G1 s-3 Ms-8
 ins शक्ति — 6) T2 G1 s 6 यन्मां (for यस्माद्) G4
 हंसि राजन्त्वयं यन्मां — 6) K1 S 'पशद

10 G2 om. 10 (of. v. 1. 7) — 6) S1 K1 G2
 मानुष्य, D1 s T1 'विशिता. S1 K1 सत्त (for सक्त).
 — 6) S1 K B1 Da शक्तिणा

11 G2 om 11 (of v. 1 7) — 6) T G1 s 5 तत्र
 (T1 यत्र) मार्गे, G4 s Ms-8 तत्र राज्य. Cd cites याज्य
 — 6) T G1 s 5 नृपवासिष्ठयोस्तदा (T1 'योर्ददा). — 6) T2
 G1 s यदा Ko s Ds तत्र, Ks Gs तत्तु — 6) S (G2
 om) 'त्रोन्वविदत् (Ms. s 'त्रोन्मपद्यत) Cd cites अनुपद्यत

12 G2 om 12 (of. v 1 7) — 6) T G (G2 om.)
 Ms एव (for एवं) — 6) S1 (sup lin. as in text)
 'रात्ततपाः; N1 'रूपश्रवा

13 G2 om 13^{ab} (of. v 1. 7) — 6) S1 K1 G2
 Ms-8 'सत्तम — 6) G1 s ऋषिपुत्र. T1 G2 transp ऋषे.
 पुत्रं and वसि. — 6) S1 K (except K2) 'हसमतेजस.

14 6) Ko s तमात्मा, Ks Ns V1 B (except Bs) D
 (except Ds) ततोत्मा, Gs तयात्मा. — 6) Bs (m as in
 text) हि, S तु (for अपि) — 6) Ns V1 Bs D4 s अति;
 D1 अपि, Gs अमि; Gs s अप (for उप). — 6) D4 Gs
 चिकीर्षुर्

15 6) Ns Ms-8 तथा (for तदा) — 6) S1 K B

तस्य भानं विदित्वा स नृपतेः कुस्मन्दन ।
विश्वामित्रन्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स आपात्तस्य विप्रर्षेविश्वामित्रस्य चाजया ।
राक्षसः किं करो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षमा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिसुता ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तत्सादेशादरिदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्क्षत्रात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श त द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे धुधितर्धनं ममांसं भोजनं तदा ॥ २०

तमुवाचाय राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्रदा ।
आस्त्रं ब्रह्मस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रयया राजा तस्यां च द्विजमत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राक्षस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सुदमानाय सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्मर्मा देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अचार्यो त्वं तमन्त्रेन समासेनोपपादय ॥ २५

(except, - 1st) Da Da: Di क्षत्रिणा T G Ms-: अथ (for
ये) Ms-: 'ना नृपसमन - After 17th, Ka ins.

17th *) तस्यां तत्र च राजा तु मविपादो यमूय ह ।
— *) Ka: B Da: Di क्षत्रिः S राजा (for क्षत्रिः)
— After 15, Ka Di ins.

17th 1st शापात्तो द्वादशे वर्षे तथ राजन्मपिप्यति ।
उपस्यु सावित्रा राजा स तु तत्रैव समितः ।
[Di क्षापातो तत्र राजर्षे द्वादशान्दे भवि, and ययौ स
चैत्ररथपाय तु तत्रै.]

16 *) *) K (except Ka) तः S: G: M तु (Ms: च)
(for स) — *) Ka: S: V: B (except B: D (except
Di) कुस्मन्दनम्. — *) S: K (except Ka) तदा (for
ततो) — *) S: Ka सति.

17 *) Ka: S: V: B D (except Di) आपात(Ka
'लोप') तु: S: स जाय त' S: Ka विप्रस्य: Da: Ti
G: राजर्षे — G: cm 17th-18th. — *) Ka: S: तु
(for तदा)

18 G: cm 18th (cf. L 17). — *) Ka: S: V: B
Da: for Di तत्राय तु अ: तं S: रक्षणीयम्: Ti G:
रक्षणीयम्: Ka: Da: तु (for त) — *) S: क्षत्रि (for
मुनि) S: S: तु (for तदा) Ka: S: V: B D 'या
मुनि' — *) S: Ka: S: S: Da: M: 'प्रोप्यययः',
S: S: V: B: Da: G: 'प्रोप्यययः', Ka: 'प्रोपि
यययः', Da: G: 'प्रोप्यययः'

19 *) S: S: V: B D मेघ (for विश्वाम) — *) S:
F: रक्ष मां F: रक्षणा: Ka: S: V: B D रक्षमा
रक्षितं वै: S: S: रक्षणा: — *) S: रक्षणा: F:
रक्षणा: S: S: V: B D रक्षितं पार्थ — *) S:
1-18 (for 17) S: S: V: B D रक्षणा: रक्षितं
20 *) S: V: B: Da: S: रक्षणा: Ti: S: रक्षणा: (for

तं). Ka: B: S: D: S: अथ स ब्राह्मण क' — *) S:
तदा: S: S: V: B: Da: Da: Di वन (Di 'ने'); Ms: पयि (for
पुन) Ka: B: S: D: S: द्वाद पार्थिवसत्तम: D: द्वाद पार्थ
वसन्तने — *) S: V: B D अयापत तुपायय

21 *) K (except Ka) S: S: D: Ti G: S: M तु (for
अथ) — Before 21st, Ms-: ins राजा — *) S: K
(except Ka) S: S: V: B: Da: Da: Da: S: T O Ms:
भास्य: S: भासां: D: Ms-: भास्य: C: भासु (sic). G:
अथ (for अथ) — *) S: S (except G: S: Ms) इव (for
इति) S: K (except Ka) पितयन् (for साम्य) S:
V: B: D (except Da: S: S) 'तं प्रतिपादयन्

22 *) S विनिवृत्त प्रदाया. — *) Ko स (for स)
— *) Ko: S: D: S (except G: S: S) स: Ka: S: S:
तु (for च)

23 *) Ti G: Ms-: 'गंत मतो राजा: Ti G: S: Ms:
'गंतयतो राजा: G: S: अत पुर मतो राजा: G: अतयतु तदा
राजा — *) Ti G: S: M ततो (for तदा) Ko: S:
'भोजन. — *) Ka om स — *) S न यस्मात् (for
सवि) — 1 or 23, Ka: S: V: B D subst.

1782nd ततो राजा परिक्रम्य ययाकाम ययामुपयम् ।
निवृणोऽन्त पुर पार्थ प्रविषेज महागमा ।
The st (23) is preserved intact only in the Ka's mss
(Kara's) version.

24 *) Ti G: भास्य (for भागारय) Ka: S: S गमय
(Ti as in text, G: S गमय) — *) G: 'य ययते गम्'.
— *) S: S प्रतिपद्य: Ms: प्रतिपद्य: D: परिश्रुत: Da:
C: as in text.

25 Before 25, S for राजा — *) Ka गच्छ मक्षिन्:
1: मक्षिगच्छ: Di G: 'य' तक्षिन्: D: 'य'गुपयन्: Ti
तथ तक्षिन्: Ka: S: V: B D (except Di) G: S ब्रह्मोद्देशे

एवमुक्तस्तदा स्रदः सोऽन्नासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
राजा तु रक्षसाविष्टः स्रदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
तथेत्युक्त्वा ततः स्रदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतमीः ॥ २८
स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्वाह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१

सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं मक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६
शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

C 1 6736
B. 1 176 41
K. 1. 192. 48

— *) Ko 1 N V1 B (except B2) Da Dn D2.4 transp स्व and त. S1 तत् (for स). D2 S अन्नार्थिन त्वम् (Me-s तम्) — *) N1 नोपहारय

26 Before 26, S1 S (except M2 s) ins गंधर्व, Ko.4 N2 V1 B2.6 D (D4 after corr.) गंधर्व उ; K1.8 वैश्व; N1.8 B2 D4 (before corr.) वैश्व उ. — *) N2 V1 B (except B2) Da Dn1.2 D2.4 तत (for तदा) — *) S1 K (except K2) D2 s विष्टते नामिष क — *) N1 B (except G2 4) पुन (for तदा)

27 *) T1 G2 महीपो (for राजा तु) B1 s D2 G2 M2 राक्ष — *) Ko 4 D2.8 अयैन; G4 अन्नेन

28 *) K1 D2 G1 पुनः (for ततः). — *) S1 K1 त्वरितं — *) G4 स व्यपेत.

29 *) K2 B1.8 D2 4 T2 G2.6 तत, K2 स च; K4 D2 स तु, N1.8 V1 Dn एतत् (for स तत्) T1 G2 तत्संस्कृत्य च वि — *) N V1 नोपहत; B1.8 ज्ञापिहि; S अन्न सामिपमाशु वै Cd oites अपिहित

30 *) S1 (orig) समृद्धश्च; S1 (sup lin) K4 समिद्धश्च, K1 स तृप्तश्च; B2 ससिद्ध; M2 स दिव्य Cd oites सिद्धचक्षुषा (as in text) T G M2 6-8 स दिव्य चक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्) — *) T1 G2 अभोज्यं (for तदन्न) — *) K2 B (except B2) D2 न (for अ) S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 य) (T1 G2 स मानुषामिष ज्ञात्वा) — *) T1 G2 निजगाद रुपान्वित.

31 Before 31, K2 B D ins प्राहण उ. — *) S1 K (except K2) D2 M2 transp. ददाति and स. N2 V1 B2

D (except D4.5) S नृपाधम. (for नरा) — *) G2 अस्यैव G2 सुगन्धस्य — *) K4 B2 D2 G2 M2-8 लोलुप. (G2 पं), T1 G1 3 लोलता; G4 लोमता; Cd as in text

32 *) S1 K (except K1) मांसस्य — *) S1 K1.8 S शोक S1 K B D2 D1 शक्तिना N2 V1 D2 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins गंधर्व. — *) K Da B1 Cd व्याहृतो, T1 G1 2 द्विजेन व्या; M2-8 द्विरप्युदा. K (except Ko) N1 राजा, S चाक्ये — *) S1 K N1.8 तत स व, S शापो हि (G2 M2 पि) व. — *) K2 N1.8 V1 B D (except D2) नृप (for तदा)

34 *) S ति पार्थ — *) Ko 2.4 N2 s V1 B2 Dn D1.4 s S रक्षसा Ko N1.8 V1 Dn1.2 T G2-8 M अपहर्तेन्द्रिय; K2-4 N2 Da D1 उपहृ, B2 D2 G1.8 अपह — *) Some MSS शक्तिनं T1 G2 s M2-8 दृष्ट्वा तं (by transp), T2 G1 4-8 M2.8 दृष्ट्वा तु.

35 Ko om 35^{ab} — *) K2 Dn2 D2 M2 पाप — *) T1 G2 यस्य; G2 स (for अय) K2 4 N2 V1 B D (except D2) transp त्वया and मयि — *) N2 V1 Dn D2 पुरुषान्, D1 मानवान्

36 Before 36, M2-8 ins. गंधर्व — *) Ko-2 4 B2 Da D2 4 s S प्रयोज्य K2 N2.8 V1 Dn च (for स) K2 त च प्राणैर्वियोज्य च — *) S1 Ko 1 2.4 Da Dn1 शक्तिन, K2 D1.2 4 T1 G2 तं शक्ति, B त शक्ति, G2 4 शक्ति तं

37 *) S1 K Da शक्तिन, B तं शक्ति, D2-4 T1 G2 त

स तान्शतवारगन्धुवान्निष्ठस्य महात्मनः ।
 मलयामान संकुदः निहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
 वनिष्ठो घानितान्धुन्वा विश्वामित्रेण तान्शुतान् ।
 धारयामान तं जोकं महाद्रिखि मेदिनीम् ॥ ३९
 चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिनक्षमः ।
 न त्वेव दृशिसोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
 न मेरुदृष्टादान्मानं ध्रुमोच भगवानृषिः ।
 शिरस्तस्य शिलायां च तूलाशविवापवत् ॥ ४१

इति धीनदाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

न ममार च पातेन स वदा तेन पाण्डव ।
 तदाग्निमिद्धा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
 तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
 दीप्यमानोऽप्यमित्रज्ञ शीतोऽग्निरभवच्चतः ॥ ४३
 स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
 बद्धा कण्ठे शिलां शुर्वी निपपात तदम्भसि ॥ ४४
 स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
 जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

शक्तिः Gs शक्तिं तः Gs शक्तिं तु K (except Ks) B
 Ds s Gs शक्तिः Ss Vs Ds Dn Ds तु मृतः Ts Gs
 मक्षिण — *) Ks s मक्षिणः Ss Vs B D पुन पुन
 38 *) Ss Ks Ss Ds Gs s दत्तपराजः Ks Ss Vs Bs
 Ds Ds Ds s 3s s दत्तपराजः Ds s दत्तपराजः Ds
 दत्तपराजः Gs s दत्तपराजः

39 *) Ts Gs स्युःप्रमाणमिति — *) S स्यात्सु (Ts
 Gs स्यात्सु) — *) Ko s योषः Ks s योषः Ds द्रुप (for
 लोक) 1 167 7 s — *) Ts Gs सुमेरुषि

40 *) Ds दानं (for दानं) — *) Ss Ms मति
 (for बुद्धि) Ds कश्चित्तमः 9 मुनियुगलः K (except
 F) बुद्धिं मृगतिष्ठतमः — *) Ks Ss s Vs B D (except
 Ds) सः सः Ts Gs न मृगोच्छेदं मेने — *) Ts Gs
 मुनि (I s s) Ss F (except Ks) Ds मेने न मुनियुगल
 (S Ds सत्यम्)

41 *) Ss सुमेरुः — *) Ds s सुमेरु — *) Ss Vs
 I D तिरे (I s तिरे) Ss Ks Ss Vs Ds तु (for च)
 Gs दत्तपराजः सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः
 Ds Gs दत्तपराजः

42 *) Ms trans. न and ममार Ts Gs न (for
 न) — *) S s ददा म (Gs स ददा Gs ददा) मुनियुगल
 (Ts Gs ददा मुनियुगल) — *) Ds ददा S (except
 Ts) ददा Ss s Vs B D (except Ds) ददा Gs ददा
 (I s s) S (except Ks) ददा Ks ददा सितपदे
 — *) Ss ददा मुनि Gs सते

43 *) Ss Ks ददा Ks Ms Ts सः (I s सः)
 Gs (I s s) — *) Ks Ts Gs (except Gs) सः सः
 — *) Ss s Ds Ts Gs Ms s सः (I s सः) Ms
 सः सः सः सः

44 *) Ss s Ss B D (except Ds) Gs s सः सः

Ss Ks समुद्रमभिप्रेत्य — *) Ds योषावि — After
 44s, Ks reads 1 167 1s, repeating it in its proper
 place. — Ks om. 44-45 — *) Ts Gs s trans.
 यद्वत् and कण्ठे — *) S (except Ds s Ds, Ks om.) Ts
 Gs s Ms मृगोच्छेदं Ms s मृगो

45 Ks om 45s (cf v 1 44). — After 45s, Ss
 Ds (margin sec s) ins.

1783 न ममार तदा विमः वयसि सतिष्ठतम् ।
 — *) Ss Ks च तत, Ko s s स तदा; S (except
 Ms s) सतत

Colophon om in B. — Vajra parvāṇi Ts O M
 ममार (for आदि) — Sub-parvāṇi Ss s Vs सितरथ,
 followed by पाणिपः Ts सत्यम् Ss Ko s Ss Ds s Ds
 Dn Ds s Ms (all om the sub-parvāṇi name) mention
 only पाणिपः (Ms सतिष्ठोपासनाम्) — Adhy name
 Ks s सतिष्ठोपासनाम् — Adhy no (figures, words or
 both) Ds 175, Dm 177, Ts 174, Ts Gs s 125;
 Gs 127, Gs M 126 — Sthāna Dn 49, Ms 50.
 — Trans. and ins. Ds 6714

167

1 Ss Ks B om उवाच Bs दैवः सः — *) B
 (except Ts Gs s) न आश्रमपदं ददा. — *) Ts Gs
 सुमेरुषि मुनि Ms s सः सितपदि — *) Ks s
 Ds Ds s (I s s) — *) Ss Vs B D (except Ds)
 Ts Gs s सति (for सत्य)

2 *) Ds Ts Gs ददा (for ददा) — *) Gs सः
 सः सः — *) B (except Ts Gs s) ददा सः (G)
 सः सः सः सः — *) Ss Ks s Ds Ts Gs सः सः Ks

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
 निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
 सोऽपश्यत्सरितं पूर्णं प्रावृट्काले नवाम्मसा ।
 वृक्षान्वहुविधान्यार्थं वहन्तीं तीरजान्वहून् ॥ २
 अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
 अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
 ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
 तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
 अथ छित्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
 समस्यं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
 उक्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृपिः ।

विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृपिः ॥ ६
 शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत् ।
 सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
 ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमक्तीं तदा ।
 चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यवापतत् ॥ ८
 सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
 शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्वुरिति विश्रुता ॥ ९
 ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
 मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
 वच्चादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो ब्रजन् ।
 अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
 पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः पङ्क्तिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११

G. 1 6736
B. 1 177 12
K. 1 193, 113

वहन्तीं, N1.2 V1 B Dn D2.4 Gs हरन्तीं, D1 हरन्ती; Ds
 वहती Bs दुमान् (for बहून्)

3 M8-s om 3^{ab}. — 6) N1 M2.5 मुनिः (for पुन)
 N1 V1 B D (except Ds) T2 G2-s कौरव — 7) S1 K1
 N1.2 B8 G1 अम्भस्यस्यां; M8 अस्या नद्या. Ds अम्भस्यगानि
 म — 4) Ds M8 अतिदुःखं.

4 *) S1 तथा (for तत) N1 इव, G1 M8-s तथा
 (for तदा) — 5) S1 K दृढं; Ds दृढैर् — 6) K2 तस्मिन्
 (for तस्या) — 7) Gs न्यमज्जत्स (for निम) Ks
 G1 स (for सु)

5 *) S1 K1 अवच्छिन्; T1 G2 ततश्चि, Gs अथ मि
 — 6) B8 Dn D1 बलसूदन — 7) N1 V1 B D T G
 स्थलस्यं; M8 समर्थ G4 नीत्वा — 8) T G सा समा (Gs
 समा)सृजत्

6 *) N1 महा-; M8-s जलात् (for तत) — 7) S1
 K1.2 Gs महामुनि (see below) — S1 K1 (hapl) om.
 6^{ad}. — 8) K (K1 om.) N1s B8 Ds M (except M8)
 महामुनि (see above); G2.4 महातपा — After 6, D4
 (marg sec. m) S ins.

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।

ऋषेस्तस्य नरन्यात्र वचनात्तस्य धीमत ।

उत्तीर्य च ततो राजन्दु खितो भगवानृपि ।

7 *) N1s B8 Dn D4 शोक N1 V1 B8 D (except

D4) तदा; Gs तु ता (for तत.) T1 G2 शोकाविष्ट मनश्चक्रे
 — 5) G1 चैकत्राप्यतिष्ठ — 6) S1 स गच्छन्, S (except
 G1 2) सोपश्यत् D4 transp पर्वतान् and सरित.

8 *) K1 N1 V1 B1.2.6 दृष्ट्वा (for तत) S (except
 Gs M8) च (for स). B8 स दृष्ट्वा पुन — 9) N1 V1 B
 D भीमां (for दृष्ट्वा) — G1 (hapl) om 8^{ad}-10^a
 — 10) N1 V1 Dn D1 स्थपातयत्; B Da D2 4.5 स्थयापतत्,
 S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (of 10^b) — After
 8, S (except G1) ins

1785* मज्जयामास शोकात्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G1 om 9 (of v 1 8) — 5) T2 G2-s M उपलभ्य
 (for अनुचिन्त्य) — 6) N1s T1 G2 तस्याच्

10 G1 om 10^a (of v 1 8) — 5) S (except Gs)
 आत्मानमृषिसत्तम (of v 1 8^{ad}) — 6) S1 शक्यतेत्यु; N1
 V1 B D (except D4) शक्यामीत्यु. — 7) Ds रेव
 समाययौ — After 10, N T1 G1-s ins

1786* स गत्वा विविधान्शैलान्देशान्यहुविधांस्तथा ।

11 *) S1 K1 दशत्यानुगत, K1 दृश्यत्यनु, N1.2
 दृश्यत्यानुगम्य. T2 Gs 6 M मुख Ko 4 खो ब्रजेत्; K2
 खो ययौ, N1s खोगमत् N1 V1 B D (except Ds)
 अदृश्यत्यानुगम्य वच्चाया (B8 Da D2 ध्वा भा)धमेनुसृतो
 भवत्; T1 G2 8 अदृशत्यागतधीमानाश्रमाभिमुखो ययौ, G1
 अपि दृश्यागतधीमानाश्रं खो ययौ — M7 (hapl) om

अनुमजति को न्वेप मामित्येय च मोञ्जवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं लुपा प्रत्यमापत् ।
शक्तेर्माया महामाग तपोयुक्ता त्वपस्विनी ॥ १२
चसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैव साहस्य वेदस्याध्ययनखनः ।
पुग साहस्य वेदस्य शक्तेरिय मया श्रुतः ॥ १३
अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं शुद्धो ममृत्पद्मः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
ममा द्वादश तस्यैव वेदानम्पमतो ह्युने ॥ १४
गन्धर्व उवाच ।

पुनश्चकन्ततो ह्यष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठमाश्रुपिः ।
जमि संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १५

इति धीमहाभारते आदिपर्यणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11-12 — *) Ks 'च', Ss, V, B D 'ह'

12 M com 12 (cf v. 1 11). — *) Ks ममृत्पद्म
— *) Ss K 'ः' सामित्यप; Gs सामित्येति Ss तु Ss
V, B D Gs अय (for च) — *) Ks अह माया मय
दृश्यती; Ks 'ह' अदृश्यती मा; Ks अदृश्यती त्वद मा; Ks
ह तु दृश्यती मा; Ss अदृश्यती मा; Ss V, B D
अदृश्यतीत्तत् (Da 'रा')भीम (Pa Da अहोदृश्यतीत्तत्); Ss
अदृश्यतीत्तत्तत्; Ss अदृश्यतीत्तत्तत् — *) Ss V, B
(except Pa) D मा; Ss मय (for त) M मायुवाच ह
— *) Ks Gs मयि Gs (न)माया; B (except Pa) Da
Da इत्येमांस्तो, Ts Gs M 'transp' जनेर and माया
Ss Pa Pa Da Da Ts Gs M 'माया — *) Ss V
मय Ts Gs दत्त (मयि)

13 M com 12 (cf v. 1 11). Ss Ks H com
रथस्य — *) M अह (for त्वि) Ts Gs पुनश्च ह
त्तत् — *) Ss V 'त्वति', Ss B, Pa Da B (except
Gs M) वेदस्यपमतोत्तत् — *) Ss K B (ex
Pa) Pa Da इत्येमांस्तो Ss M भुव

14 M (except Ts Gs) com उवाच Ks Da अश्रु
— *) Ss तु (for अय) Ks Ss ममृत्पद्म — *) Ss
F Pa इत्ये — *) Gs त्वि — *) Ss V, B
B (except Da) Ts Gs M 'अदृश्यती', Gs 'अदृश्यती'
'अदृश्यती' Gs 'अदृश्यती' (for मयि)

15 M com 12 (cf v. 1 11). — *) Ss V, B, D
— *) Ss (except, 1 Ks) Da मय; Ss V, B, Pa, Da

ततः प्रतिनिष्ठतः स तथा वध्वा सहानय ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षमोग्रेण इयेपातुं ततः स तम् ॥ १७
जदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्रया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
अमौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्मृतः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽप्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वद्वतेऽद्य महामाग सर्ववेदविदां पर ॥ २०
ब्राहि मां भगवन्पापादसाक्षारुणदर्शनात् ।
रक्षो अतुमिह द्वावां नूनमेतदधिकीर्यति ॥ २१

तथा (for ततो) — *) Ts Gs ममृत्पद्म; Ts Gs M
येष्टमायिनी; Gs येष्टमायु. — *) Ss K Da माया; B
पयि; Ts Gs पादाय; Gs मयि (for पार्थ) Ks अदृश्यती;
Ks Gs मय

16 *) Ks तु; Ts Gs मय (for त) — *) Ts Gs
अदृश्यती सहानय — *) Gs आयात (for आतीन).
— *) Ks मयने मय; Gs मयिने तदा

17 *) Ss Ks Ss B स च; Ts Gs मुनि Da
Gs तां (for त) Ks स दृष्ट्वैव ततो राजा — *) Gs
राक्षमोग्रेण — *) Ks स (for मय) Ks ह (for तं)
Ks मय मय; Ss V, B D तदा मुनि; Ss अयोजना, Ss
इयेपादविषु मय

18 *) Ss अदृश्यती; Ks Ss Ts 'तानी' Ts Gs अयि
(for तु) — *) Ts Gs 'पोर' (for दृष्ट्वैव) Ss उवाच;
Ts Gs अयति (for मय) — *) Ks 'संतिरथवा

19 B-f, 10, 11 (except Gs) for अदृश्यती.
— *) B ममृत्पद्मे — *) Ts Gs अयमायेन; Gs
प्रगृहीतोति, 'पोर' — *) Ss V, B D (except Da)
दाया (for अयि)

20 *) Ss transp दत्तो and मायो Ss [5] वि
भुवनत्रये; Ss भुवि कथयन — *) Ks त्वदृश्यती; Ss B Gs
'अदृश्यती'; M 'दृश्यती'.

21 *) Ss V, B D Gs वाहि — *) Ks Ss
M 'ममाय' — *) M 'स' Ss K Ss मयविष्णु; Ss
M 'आदृश्यती' (for मयविष्णु) Ts अय्याय; Gs अय्याय

१६८

वसिष्ठ उवाच ।

मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ब्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५

रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रक्षयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८

वसिष्ठ उवाच ।

वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९
राजोवाच ।

नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।

त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १०

O 1 6776
B 1 177 2
K 1 168. 84

(for द्वावा) Ns V1 B D राक्षसोयमिहाचु वै, T1 G1.2
राक्षसोत्तुमय द्वा, Gs राक्षसात्तु भय नायान्; Gs अमर्षात्वत्तु-
मित्याह, Gs राक्षसोत्तुमिहाप्यायान् — ५) T2 G (except
Gs) चिकीर्षित. Ns V1 B D नूनमावां समीहते (B1
महीपते).

Colophon om in Ks Ns V1 B1 Dn D1 s — Major
parvan Ts G M समव* (for आदि*) — Sub-parvan
T1 समव S1 Ko 1. s 4 Ns Bs s s Da Ds 4 Ms (all om.
the sub-parvan name) mention only वसिष्ठ (Ms
वसिष्ठोपाख्यान) — Adhy no (figures, words or both)
D4m 178, T1 175, T2 G2-s 126, G1 128, Gs M
127 — S1oka no Ms 24.

168

1 S1 K S om उवाच — ५) T1 G2 पुत्रि स्वया न भै*;
Gs न स्वया पुत्रि भै. — ५) Ns V1 B D राक्षसात्तु (D2
स्ते), T1 G2 रक्षसोस्मात्, Gs राक्षसेषु — ५) S1 तद् (for
एतद्). T1 G2 सुंच; G1 तस्मात् (for यस्मात्) — ५) Ks
समुत्थि* (for उपस्थि*) T1 G2 यं पश्यसि पुर स्थित

2 ५) T1 G2 असौ (for अय) — ५) S (except T1
Gs s) वीर्येण. — ५) S1 एतस्मिन्; Gs एवास्मिन्

3 S1 K1 S om. उवाच (Gs s om. the ref.) — ५) S

88

(except T1 G2 s) सकृद् (for सप्ते*) — ५) S1 K Ds
पार्थिवं (for भार*)

4 ५) S1 मुनि; Ko. s 4 Ds Ms तत्* (for पुन*)
— ५) Ko 4 तदाभ्यु* Ns Ds T1 G2 4 स (T1 Gs
त) मभ्युक्ष्य च वा* — ५) T2 G1 4-s M transp वै and
घोराद्. Ns V1 B D (except Ds) वै ज्ञापाद्, Ns वै
तस्माद्; T1 Gs राजान — ५) Ns V1 B D (except Ds)
तस्माद्योगा (B Da D1 s *द्वोरा) जराधिप; T1 Gs रक्षसो
घोरदर्शनाद्

5 ५) K (except K1) S (except Gs s Ms) वसि*
K1 s G1 इव, Gs च (for एव) — ५) Ko. 1 Ds T1 G1 s s
एव (for इव)

6 ५) S1 Ns Gs विप्रमुक्तो — ५) Ks T1 Gs नृपति
स्तद्वनं — ५) T1 Gs s संध्याभ्रणीव

7 ५) Bs प्रज्ञाम् — ५) Ms प्रणिपत्य (for अभि*)

8 Gs om 8^{ab} — ५) Ns महाप्रज्ञ — ५) Ks Ns V1
B D (except Ds) मुनि* (for द्विज*) — ५) S1 K1
यस्मिन् S1 K (except Ko) वै; B1 s तु (for ते)
— ५) Gs ब्रह्मन् (for ब्रूहि) Ko B1 Da तत् (for किं).
Ko करवाम Ko Bs s Da Ds 4 किं (for ते)

9 S1 K S om उवाच — ५) Ks कृतम्, B Ds वृत्तम्
T1 Gs यथाकाम — ५) T2 G1 s 6 भुङ्क्व (for गच्छ). S1
K1 Gs तं, Ko Ns V1 B Da Da D1 s 4 वै; Ms-s च

[697]

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
 क्रतावथ महर्षिः स संवभूव तया सह ।
 देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठमागृपिः ॥ २२
 अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
 राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं सुपाव न तु तं यदा ।
 साथ देव्यश्मना कुक्षि निर्विभेद तदा स्वकम् ॥ २४
 द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
 अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५

□ 1 6791
 B 1 177 47
 K 1 193. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षेः S कौंतेय (T1 G2 s राजेंद्र) — १) Ko N2 V1 B D
 तत्पुनमुत्तमं (D1 पुनमुत्तम) (for राज' etc). — २) Ko. 1
 N2 V1 B D (except D2) राज्ञस्तस्याज्ञया, S तस्य राज्ञोय सा
 (G2 'स्य राजाज्ञया)

22 १) K2 s D2 च (for स) Ko N2 V1 B Dn Dn
 D1 s महर्षिः (D2 वसिष्ठ) संविद कृत्वा, D2 महर्षिस्तु कर्तौ
 तत्र — २) G2 तपसा (for विधिना) G4 वेदेन विधिना
 देव्या — ३) K2 D2 श्रेष्ठमागृपिः; Dn2 G2 सत्यवागृः;
 D2 G2 'वानृपि

23 १) Ko N2 s V1 B D ततः (for अथ) S1 K
 (except Ko) N2 M2-s तस्या S1 K1 s s N2 समापन्ने
 — २) N2 राज्ञातिपूजितस्. — ३) N2 V1 B Dn D1 s
 मुनि (for पुनः)

24 १) Ko N2 s V1 B D 'कालेन सा (N2 त);
 K2 N2 G2 'काल धृतं, T2 'कालसूत, G2 'काले धृतं; M2-s
 'कालकृतं. S1 'काले धृते गर्भे — २) K (except K1)
 N2 s V1 B D सुपुत्रे G2 स (? read न) तु सा यथा, G4 न
 सुत यदा. T1 G2 न सुपाव नृपप्रिया — ३) K2 transp
 साथ and देवी, S1 K1 s s N2 s D2 G2 transp अथ and
 देवी Ko N2 V1 B Dn Dn D1 s s तदा, G4 M2-s सा
 तु; M2 सा च (for साथ) S1 K1 आत्मना; G2 आत्मन
 (for अश्मना) G2 (corrupt) सा तथेह्यशुना; M2 सा
 तदैवाश्मना — ३) T1 G2 निष्पिपेय (for निर्वि). Ko N2
 V1 B Dn Dn D1 s s यशस्विनी; T1 G2 s मनस्विनी,
 M2 (inf in as in text) s तदा स्वय

25 १) Ko s B2 Da G2 तु; K2 D2 च (for सथ) G2
 M2-s तदा (for ततो) N2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे,
 B1 s s D1 s s ततो (D2 तदा) द्वादशमे व', T1 G2 संपूर्णे
 द्वादशे व'. — २) K2-s B1 s s T G (except G4) M2 s
 सजज्ञे Ko B2 Da2 D2 पुरुषर्षभ, K1 मनुजेश्वर; N2 V1
 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभ; N2 B1 D2 T2 G4 s 'र्षभ, G2
 भरतर्षभ, M2-s मनुजेश्वर — ३) N2 नृपति (for राज');
 — ३) S1 K1 पालन; Ko.2 B2 D2 G4 पत्तनं; K2 s पौंड्रक,

N2 s सदन, N2 V1 Da Dn D2 s पौदन्यं, B1 s D1 पौदनं;
 B2 पौदान (m नगरं), G1 s गोदान; G2 पातन, Cd पाठनं;
 text as in T2 M. S1 N1 बौदन्यमिति तु पठितु युक्तः। S2
 S1 निवेश'; M2 न्यवेद'. T1 G2 इक्ष्वाकूणा कुलोद्भवः; G2
 सर्वराजर्षिसंस्कृतः

Colophon Major parvan T2 G M संभव' (for
 आदि') — Sub-parvan N2 s V1 चैत्ररथ, followed by
 वासिष्ठ, T1 संभव S1 K N2 B D M2 s (all om the sub-
 parvan name) mention only वासिष्ठ (M2 s वासिष्ठो-
 पाख्यान), to it S1 Ko 1 s N2 D2 s add समाप्त — Adhy
 name S1 K1 अश्मकोत्पत्ति, Ko s D2 कलमापपादशाप (Ko
 om शाप) मोक्ष, N2 s V1 सौदाससुतोत्पत्ति — Adhy.
 no (figures, words or both) Dn2 T1 176, D2 m
 179, T2 G2-s 127, G1 129, G2 M 128 — S'loka
 no. Dn 46, M2 25 — Aggregate s'loka no -
 Dn2 6761

169

1 S1 K1 S om उवाच (G2 om the ref) D2 वैश'.
 — १) K2 अदृशती — ३) S1 K (except Ko) B1 s Da
 D1 शक्ने, and S1 K B (except B2) Da D1 शक्ति

2 १) Ko Dn2 'दिकं, K2 s 'दिका — २) Ko s s
 क्रिया N2 V1 B D (except D2) M2 s 'सत्तम' — ३)
 M2 s transp पौत्रस्य and चकार N2 T1 G2 s मनुजज्याघ्र
 (for भरत')

3 १) B2 Da Dn D2 'सु' स य', D2 'सु संय', T G2 s
 पराशीर्णो य'; G4 s M 'सु' प्रपतस्ते. Cd cites परासु
 — २) N2 V1 B D मुनि (for तदा) — ३) G2 पिता, M
 तथा (for ततो) — ३) S1 B1 s s D2 s G2 श्रुत

4 १) B2 Da Dn2 D1 असम्यक्स च ध', T1 G2 s
 सम्यतेय महाभाग — २) S1 तथा, N2 V1 B Da D2
 मुनि; Dn D1 s मुनि — ३) S1 K N2 D2 हि; N2 V1 B2

१६९

१६९

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
 शक्तेः कुलकर राजन्दितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
 जातकर्षादिकान्तस्य त्रिधाः स मुनिपुंगवः ।
 पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्त्वयम् ॥ २
 परामुद्य यत्नेन वसिष्ठः व्यापित्वनदा ।
 गर्भमेव ततो लोके पाशुर इति स्मृतः ॥ ३
 अमन्यत स धर्मान्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
 जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीयं ज्ययन्तं ॥ ४
 स ताव इति विप्रार्पि वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
 मातुः समर्थं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
 तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मयुर वचः ।

अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
 मा ताव ताव तातेति न ते तातो महामुनिः ।
 रक्षसा भक्षितस्ताव तव तातो वनान्तरे ॥ ७
 मन्यसे यं तु तातेति नैष तावत्स्तमानव ।
 आयस्त्वेष पिता तस्य पितृत्वं महात्मनः ॥ ८
 स एवमुक्तो दुःसार्तः सत्यवागृषिमतमः ।
 सर्वलोकविनाशाय मां चक्रे महामुनाः ॥ ९
 तं तथा निधितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
 वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०
 वसिष्ठ उवाच ।
 कृतवीर्य इति रयातो बभूव नृपतिः क्षिती ।
 याज्यो वेदविदा लोके भृगूणां पार्थिववर्मनः ॥ ११

Da Da Da La तु (I - न) — १) Ko Gs 'हीव स
 वरुः; Sa Va B D Gs 'शितावर्ष' (Da 'शितावर्ष';
 Da 'हीव वरुः'; Ti 'हीव वरुः'; Gs 'ता स वरुः'; Ma
 'शितावर्ष'

४ १) Sa Va B D Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ko Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Da Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ti Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 ५ १) Sa Va B D Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ko Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Da Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ti Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')

६ १) Cl. 1 100 १ — १) ६ (except Ti Gs)
 १० (for १०) — १) ६ Ko Gs Sa Va B D (except
 Da Da) Ma Gs 'हीव स वरुः'; Ka Gs 'हीव स वरुः'

७ १) Sa Va B D Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ko Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Da Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ti Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 ८ १) Sa Va B D Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ko Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Da Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ti Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')

९ १) Sa Va B D Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ko Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Da Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ti Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')

Gs 'हीव स वरुः'; Ma Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव') — १) Sa Va
 B D (except Da) om तु Sa 'ताव' (for 'ताव') — १) Sa
 पते (for 'पते') Sa T Gs 'हीव स वरुः' (for 'हीव')
 B D (except Da) वसिष्ठ; Gs M 'वसिष्ठ'.

८ १) K (except Ka) 'महामुनाः'. Cl. 1 100 १ — १) Sa
 महातपाः; Sa 'महातपाः'.

१० १) ६ (except Ti Gs) om १०th. — १) Sa Va B
 Da Da स महातपाः (for 'महातपाः') Da महातपाः
 — After १०th, Ka Sa Va B D is

११ १) कृतवीर्य इति रयातो बभूव नृपतिः क्षिती ।
 [Ka 'रयातो'; Pa 'रयातो'; Da 'रयातो'; Da 'रयातो']
 — १) Sa Gs 'रयातो' (for 'रयातो') Sa Ko Gs 'रयातो' (for 'रयातो')
 Gs 'रयातो'.

१२ १) Ti Gs 'महामुनाः' om 'महामुनाः'. Sa Ka Sa om
 उवाच — १) Sa 'महामुनाः' (for 'महामुनाः') — १) Sa Ka Sa
 Sa Ti Gs 'महामुनाः' (for 'महामुनाः') Sa Va B D (except Da)
 वसिष्ठ इति — १) Sa Ka वरुः; Da Da वरुः; Ti
 Gs 'वरुः' — १) Ka Ba Da Da Gs 'वरुः'; Ti
 Gs 'वरुः'.

१३ १) Ti Gs 'महामुनाः' Cl. 1 100 १ — १) Sa Va Gs 'महामुनाः';
 — १) Sa Va Gs 'महामुनाः'; Ka Gs 'महामुनाः' — १) १)
 Ka Sa Va B D (except Ti Gs) वरुः (for 'वरुः')

स तानग्रभृजस्तात धान्येन च धनेन च ।
 सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
 तस्मिन्नृपतिशार्दूले खर्यातेऽथ कदाचन ।
 वभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
 ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
 याचिष्णवोऽमिजगमुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
 भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
 ददुः केचिद्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो मयम् ॥ १५
 भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
 क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
 ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
 खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।

तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
 अवमन्य ततः क्रीपाद्भृगूस्ताञ्छरणागतान् ।
 निजघृस्ते महेष्वासाः सर्वास्तान्निशितैः शरैः ।
 आ गर्मादनुकृन्तन्तश्चेरुथैव वसुंधराम् ॥ १८
 तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
 भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
 तासामन्यतमा गर्भं भयाद्वाधार तैजसम् ।
 ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविद्वद्वये ।
 ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
 अथ गर्भः स भित्तोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
 मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
 ततश्चक्षुर्विद्युक्तास्ते गिरिदुर्गेषु वभ्रमुः ॥ २१

C 1 6816
B 1 178. 23
K. 1 194 23

13 *) S तस्मिन्नु (Ms-s 'श्च' नृपशा. — *) K (except K1) Ds स्वर्गते K4 Bs च; Bs Dns Ds तु (for थ) S1 Ks N V1 B D (except Ds) G1 कथचन — *) S1 K1 G4 'कुलीया'; T1 Gs 'कुलीना'; Cd as in text. Ds वभूव तत्कुलजातानां (hypermetriol)

14 *) Ns V1 B D (except Ds) भृगूणां तु (for ते भृ) — *) S1 K (except K1) Ds T2 Gs ० हि; Ns V1 B Da Dn D1.2 4 ते (for ह) T1 G1-s 'नः संचितं बहु — *) K1 यजिष्णवो; Ks धनार्थिनो, Cd as in text S1 D1 T1 G1-s ते (for तात्) — *) Ks Ds तदा, Ns V1 B (except Bs) Dn D1.4 ततो (for तात). Ms ब्राह्मण.

15 *) Bs Ds भूमौ च, T1 Gs ते भूमौ Gs निधनं (for निद) T2 G1 4-s M (except Ms) transp निदधुः and भृगव Ns वदतो (for भृग). — *) D1 क्षत्रियजं

16 Da om. 16^{ab} — *) T1 Gs Ms-s च (for तु) S1 (sup len. as in text) दधु; G1.4 तत — *) Ko 2 4 वित्तमभीप्सि — *) Ks 'णांतरकारणात् Cd oites कारणातरात्

17 *) T2 G4 5 'तले — *) T2 Gs ० M कस्मिंश्चित् (Ms किंचित्तु) (for केनचित्) — *) Ko केचित् (for सर्वे) — *) Bs भूतले (for समे)

18 *) S (except T1 G1) अवमन्य. Ns V1 B1.2 Dn D1.2 3 T2 G4-s M (except Ms) क्रीपाद्; Bs कुप्या, Ds कुप्या — *) S (except T1 Gs) ते (for तात्). — *) S1 K Ds 'स्ते तत. क्रीपात् (Ks क्रीपाद्); N1.2 'स्ते महीपाला'; Ns V1 B Da Dn D1.2.4 'भृः परमेष्वा'. — *) Ko 2

सर्वास्तु, K4 सर्वान्सु; T2 G4-s Ms ०-s वहुन्वै; G1 Ms भृगून्वै — *) Ns 2 V1 B D 'दवकृततश्च — *) Gs कुतः (for चेह) Ns V1 B D सर्वा, Gs चेमां (for चैव)

19 *) N1 निश्छिद्य; S (except T1 Gs 2) उत्साध. — *) Ns V1 B D दुर्गं (for तात) — *) Gs भानुमत्वं (for हिम).

20 *) S1 K1 Ns अन्यतरा, Dns D1.2 एकतमा. — *) S1 भयाद्वाधार, Ko 2 Ds भयादाधत्त; K1 Ns 'हध्रेय; K4 'हध्रेति, N1 संवधाराति; T2 G1 4-s M धारयामास, Ks as in text! K4 N1 Ds Ms 5 तेजतं, G1 Ms-8 तेजसा Ns V1 B Da Dn D1.2 4 भयाद्धे महीजस; T1 Gs 2 दधार सुसमाहिता. — *) Some MSS वामोरुः (or 'रु). — After 20^{ad}, K4 Ns V1 D (except Da) S ins.

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयाद्विता ।

गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।

ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्त्र्यर्गं हन्तुमुद्यता ।

[(L 1) S त (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; Ds च; Ds तु, T1 G1-s एका; T2 G4-s M अन्या (for या) T2 G4-s M 'द्विता. — (L 2) T1 Gs सगत्या, T2 Gs गर्भं वै; G1.4.6 Ms-8 गत्वा वै, Gs सगत्या, Ms.5 गत्वा ता T1 G1.4-6 M 'मासु; Gs आचया S 'णामुपातिके] — *) Ns V1 B D (except Ds) तेय (for ता ते). — *) Bs Da D1.4 Nilp दुदुवुस्त्रामनिदितां.

21 *) B Da Ds 4 ततो (for अथ) — *) T1 Gs दृष्टि; G1.2.4 M (except Ms) दृष्टि — *) Ms-8 मध्याह्नम्. — Ds om 21^{af} — *) Ks G1 विमुक्तास्ते; Ns V1 B D (Ds om) विहीनास्ते. — T1 Gs (hapl) om 21/-23*.

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षुषि मुपितानि वः ॥ ५

तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।

अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्षयति ॥ ६

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।

ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७

अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।

स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८

चक्षुषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।

भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९

स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।

सर्वेषामेव कात्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०

इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।

सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११

तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।

तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२

ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।

पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३

और्वं दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।

प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४

नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।

वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५

आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।

तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६

निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।

वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

G. 1 6836
B. 1 179 17
K. 1 193. 17

— *) \tilde{N}_1 : V_1 B D (except Ds) तस्य T_2 G₄₋₅ दीप्ते (for दिव्ये) — *) K_2 & T_1 G₂ च (for वः)

6 *) T_1 G₂ : एव (for इम) B_1 (m as in text) G₂ ताता, T_1 G₂ : यूय; Cd as in text \S Dev तातेति जाल्यपेक्षया । याचध्वमिति व्यक्त्यपेक्षया । \S — *) B_2 सुतो ह्यय — *) S transp तुष्टः and दृष्टीः. \tilde{N}_2 : V_1 B₂ D (except Ds) प्रमोक्षयति; S प्रदास्यति

7 M₂ om, गन्धर्व उ, \tilde{S}_1 K₁ T₂ G_{1.4-5} M₂₋₃ om. उवाच Ko : \tilde{N}_2 : V_1 B₂ : D वसिष्ठ उ, T_1 G₂ : M₂ वसिष्ठ (for गन्धर्व उ) — *) Da 'नखातमूरु'. — *) Ko मुदा (for तदा) — *) Ko T_1 G₂ ह (for सः).

8 *) T_1 G₂ : transp. एव and च \tilde{S}_1 K (except K₂) D₂ मुहूर्तेन (for च विख्या). — *) \tilde{S}_1 K₁ M₂ सत्तम; K₂ T₁ G₂ : विष्णुत — *) T₂ G_{1.4-5} M₂₋₃ विख्यात, G₂ विप्रर्षे — *) S विनि सृत (for व्यजा)

9 *) \tilde{N}_1 : V_1 B D (except D₂) प्रतिलब्ध्वा च (D₂ य) — *) T₁ G₂ : 'भृगुराधिपा. — *) \tilde{S}_1 K₁ D₂ अय; K₁₋₄ अपि (for तु) \tilde{S}_1 K D₂ स्वीयं (K₂ चैव) (for मेने) — *) \tilde{S}_1 K D₂ सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 *) K₂ तपश्चक्रे स लो — *) K_{1.2} महात्मना; \tilde{N}_2 महाबलः; D₂ : स मतिं तदा, T_1 G₂ : महायशा, T₂ G_{1.4-5} मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M₂ मनस्तदा)

11 *) G₂ गंतुं — *) Ko स द्विजोत्तमः; \tilde{N}_2 : V_1 D₂ D_{1.5} भृगुनन्दन. — *) K₂ (corrupt) 'तैधिक'; K₂ महतोद्धतः; B_{1.2.5} Da (Da₁ m as in text) D_{2.4} महता

धिक S तेपे त्प (G_{1.2} 'त्युग्रं; M₁ रुग्रं) परंतप (G₂ महता तपसान्वितः; M_{2.5} तेपे त्पतरं तप).

12 *) K₂ D₂ m ग्रीन् लोकान्, K₂ T₁ G₂ : लोकांस्त्रीन्; \tilde{N}_2 : V_1 B₂ D₂ D₁ T₂ G_{1.4-5} M₂₋₃ तान् लोकान्; M_{2.5} वै लोकान् (for लोकान्स) — *) K₂ 'मानवान्; \tilde{N}_2 'पद्मगान्; T₂ G_{1.4-5} स (G₁ अ)सुरासुरं; M ससुरासुर-मानवान् — *) \tilde{S}_1 K₁ मनसा (for महता)

13 *) \tilde{S}_1 K \tilde{N}_2 : D₂ : ते, T₁ G₂ : तत् (for तं) K₂ भृगवस्तात. — *) \tilde{S}_1 गुरुसत्तमान्; \tilde{N}_2 : V_1 B₂ D₂ D_{1.2} D_{1.5} कुलनन्दनं; B_{1.2.5} Da D₂ D_{2.4} T₂ G₂ : भृगुनन्दनं — *) Ko & D₂ 'कात्स्न्यमागत्य; \tilde{N}_2 G₂ M₂ 'कादिहाग'; T₂ G₂ 'कादिहागल्य — *) \tilde{S}_1 K₁ सर्वेप्युचुः, T₁ G₂ और्वमूचुः.

14 Before 14, \tilde{S}_1 \tilde{N}_2 : V_1 B₂ : D₁ D_{1.2} पितर ऊचुः; S (except G₂ M₂ :) पितरः — *) K₂ Da 'सोडयस. — *) M₂ पितृलोकानां

15 *) G₁ : M₂ तादृशैर; G₂ अनीशैर. T₁ G₂ स्वादृशैरपि संक्रुद्धैः. — G₂ om 15^{ad} — *) \tilde{N}_2 S (except M₂, G₂ om) 'प्युपेक्षि', \tilde{N}_2 : V_1 B D 'प्युपेक्षि'. \tilde{N}_1 T₂ G_{1.4-5} M₂₋₃ पूर्व (for सर्व). — *) T₁ 'णां महात्मभि'

16 *) Ko & 2.4 हि प्रभूतेन, \tilde{N}_2 : (sup lin sec m. as in text) B D वि (Da -ति)प्र T₂ G₁₋₅ च प्र; G₂ न प्र Cd oites प्रकृष्टतमेन — *) T₁ G₂ तदास्माक, G₁ तयास्मा; G₂ तयास्माक

17 *) G₁ निहितं Ko B₂ Da D₂ तद्विधैर; K₂ तद्विधैर; K₂ B_{1.2.5} D₂ D_{1.5} यच्च वै, \tilde{N}_2 तत्र वै; D₂

किं हि निजेन नः कार्यं स्वर्गेष्वनां दिवर्षम ॥ १७ | न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
 यदा तु मृत्युगदातुं न नः शुक्रोति सर्वशः । नियच्छेदं मनः पापात्पर्वलोकपरामवात् ॥ २०
 तदान्नाभिरयं दष्ट उपायन्ताव संमतः ॥ १८ | न हि नः धात्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुनरु ।
 जातमहा च पुमान्नान न लोकोऽहमते शुभान् । दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१
 ततोऽन्नाभिः नर्मोऽर्च्यं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९ | इति श्रीमदानारते चात्रिपदेति सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्थ उवाच । अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
 उत्तवाननि यां क्रोधान्प्रतिज्ञां पितरम्भदा । यो हि कारणतः क्रोधं संजातं धन्तुमर्हति ।
 सर्वलोकाविनाशाय न सा मे विनया भवेत् ॥ १ | नालं स मनुजः सम्यक्क्रियमां परिरक्षितुम् ॥ ३
 दृष्टान्तेप्रतिज्ञो हि नां जीवितुमुन्नते । अशिष्टानां निषन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

स्थाने रोपः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
 अश्रौषमहमूरुख्यो गर्भशय्यागतस्तदा ।
 आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
 सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
 आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
 आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
 भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
 तान्भृगूणां तदा दारान्क्षत्रिन्नाभ्यवपद्यत् ।
 यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
 प्रतिपेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
 तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९

यदा तु प्रतिपेद्धारं पापो न लभते कश्चित् ।
 तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
 जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
 ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
 राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
 शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
 अत एवामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
 भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
 मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सती महत् ।
 उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
 यश्चायं मन्युजो मेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।

O 1 885
B 1 180-115
K 1 198-15

3 *) G३ देशे काले तु य., G४ यो हका" S१ K N३
 D३ कोपं; G४ क्रोधात् G६ देशकालेन सजात — *) G६
 क्रोधं य. (for संजातं) S१ K१ हंतुम्, D३ यंतुम्; G१ स
 कर्तुम् K४ D३ हृच्छति, B१.३ M३ हृच्छति — *) T३ G
 (except G३ s) अग्निं (for परि').

4 G६ om 4^{ab} — *) S१ Ko ३-३ N V१ B३ Dn
 D३ T३ G३ s M६-s नियता (as in text), G३ नियुक्ता;
 the rest निर्हता T३ G३ तु; G३ [S]क्ति (for हि)
 — *) D३ अलोलुपः (for स्थाने रोप). — *) D३ T३
 G३ ४ नरै, G३ सृष्टे; G३ स्थाने (for नृपै) K३ ४ N३ V३
 B D (except D३) G३ सर्वै; G३ M स्वर्ग (for स्वर्ग)

5 *) S१ K१ G३ 'शय्या ग' — *) S१ K१ आधानं (for
 'राव) T३ G३ s M 'वं तु भृश तत्र

6 *) S१ K N३ V३ B३ m s D संहारो; G३ पामरैर्, G३
 समदैर्, G३ सामरै (sio) S१ अह, K१ अथ; D३ अयं;
 G३ अस्मिन् (for हि) T G३ समाहितैस्तदा S१ K३ ४
 N३ V३ B३ D T G (except G३) लोके, B३ लोभैर्
 — *) S१ K N३ s B३ s Dn D३ ४ 'सादनात्; N३ V३ B३ s
 Dn D३ ६ 'च्छेदनात् N३ s V३ Dn D३ ४ क्रांत; D३ वृत्तं
 Arjप आगर्भोत्सादनाक्रांत — *) S१ मे, some MSS मा

7 *) N V३ B D (except D३) संपूर्ण, S प्रकीर्ण (M३
 विकीर्ण; M६ विशीर्ण) केशा; N३ B Dn D३ ४ हव
 (for किल) — *) G३ काले (for लोके)
 — M३ (hapl.) om. 7^d-9th

8 M३ om 8 (of v 1 7) — *) K३ transp तान्
 and भृगूणां N३ s V३ B D (except D३) यदा; T३ G३-६
 परान् G३ राजन्, M६-s राज्ञा (for दारान्) M६ s
 तान्भृगूभिस्तं राज्ञा (M६ 'मतो राज्ञा) — *) Ko कश्चित्

वाभ्यवपद्यते, N३ s V३ Dn D३ s G३ 'ज्ञाम्युपपद्य', B Dn
 D३ s G३ 'ज्ञाम्युपपद्यते; T३ G३ s 'पद्यते, M६ कश्चिदन्त्यो
 भिपद्यते — *) K३ N३ V३ B D माता (for यदा) T३
 G३ s तदा दधार मा माता सोरुणैकेन भामिनी

9 M३ om 9^{ab} (of v 1 7) — *) N३ कर्मसु, S
 लोके न — K३ (hapl) om 9^{ab} — *) S३ तदा च
 सर्वलोकेषु — *) S 'लोप (G३ 'क्षैव, M६-s 'ज्ञाव) शान्त्यति

10 *) G३ ३.४ पापान् M६-s ना (for न) — *) N३
 V३ लोका

11 *) K३ यदा, T३ G३ s हि य — *) B३ s (m as
 in text) s D३ नृशस' सोपि, S (except T३ G३ s) ईश.
 स चापि

12 *) Ko D३ S (except G३) 'क्षेतैर्' — *) Ko s
 T३ G M६ यदा (G३ यथा) (for यदि) — *) Ko ३ ४ D३
 T३ G३ s M६ यतित्तास्, M६-s यतितस् T३ G३ s न लोकै-
 रीप्सितास्, G३ शक्तैर्नधारितैस्त्वा — *) S१ K३ D३ 'ष्टं
 सदेहजी', T३ G३ s शक्तैः सतोस्विलैरपि

13 *) S१ K३ एवम् (for एवाम्) — *) S१ K३ G३
 -य स; K३ T३ G३ -पि सन्, N३ पि न, N३ V३ B D G३
 छहं — *) Ko N३ V३ B D T३ G३ s च (for तु) K३ N३
 V३ B D transp अह and अल N३ V३ B३ m s D
 (except D३ s) M६-s Cd समभि; G३ प्रतिनि K३ 'चो
 नाहमनिवर्तितुमुत्सहे — After 13, M६-s read 15^{ab}

14 *) Ko ३ ४ एन, T३ G३ s दोष (for एतद्) N३
 V३ B३ Dn D३ समापि चेन्नवेदेवं, B३ s s Dn D३ ६ समापि
 च भवेदेवं (D३ s 'देतद्) — *) G३ s ततो T३ G३ s
 महान्, G३ [S]भवत् — *) A few MSS उपेक्ष्य.
 — *) T३ G३ s M६ १ 'वं महत्, G३ s 'वं भयं, M६ s s

दद्वेदेव च नामैव निगृहीतः स्वनेत्रमा ॥ १५
भवतां च विज्ञानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।
तन्नाष्टिदम्पं यन्त्रेयो लोकाना मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मनुजस्मैऽप्रिलोमानादातुमिच्छति ।
अप्नु त मुञ्च भद्रं ते लोका एषु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वमाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तन्नादप्नु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजमचम ॥ १८
अयं निष्ठु ते निम वदन्ति महोदधा ।
मनुजोऽप्रिददन्नापो लोका आपोमयाः स्मृताः ॥ १९

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति परामवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततलं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्तमर्जं स चैवाप उपयुक्ते महोदधा ॥ २१
महद्भयशिरो भूत्वा यच्छेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्रात्पिबत्यापो महोदधा ॥ २२
तमाचमपि भद्र ते न लोकान्दन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्वर्माज्ञानज्ञानवतां चर ॥ २३

इति धीमतामारने आदिपर्वणि एषस्तत्त्वधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।

न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १

ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।

ऋषी राक्षससत्रेण शक्तयोऽथ पराशरः ॥ २

ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महाप्नुनिः ।

ददाह वितते यज्ञे शक्तैर्वधमनुसरन् ॥ ३

न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।

द्वितीयामस्य मा भाङ्गं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४

त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महाप्नुनिः ।

आसीत्पुरस्तादीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५

तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तिः ।

तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणैव घनात्यये ॥ ६

तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।

तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७

ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।

समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८

तथा पुलस्त्यः पुलहः ऋतुश्चैव महाऋतुम् ।

उपाजग्मुरभिन्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९

पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।

उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०

कच्चितातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।

C 1 8875
B 1 181 11
K 1 197 11

172

1 Ś1 K1 S om उवाच — *) A few MSS वशिष्ठेन.
— *) K2 : T2 G (except G2 4) नियच्छद्; N1 न्याय*;
N1 न्याय*. N V1 B D T G (except G1 8) M2 क्रोध
(for कोपं) — *) T1 G1-8 भयावह

2 *) T1 G2 ततो (for सर्वं) N1 : सर्वधर्मविदां (N1
'भृता') — *) K0 : G2 : M2 : ऋषिराक्षस* ; K1 ऋषे
राक्षससत्रेण — *) Ś1 K1 : 4 B1 : Da Dn1 D1 शक्तयो;
G2 शक्तो यो A few MSS परासर

3 *) K4 M2-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp) — *)
K0 G1 महाद्युति* ; K2 : T2 G1-8 मति — D2 (hapl.)
om 3-5 — *) S (except T1 G2 : M2) सत्रे (for
यज्ञे) — *) Ś1 K B1 : Da शक्नेर

4 D2 om 4 (of v 1 3) — *) K1 N1 वर्ध (for
वधात्) — *) Ś1 K1 मा मंगं ; T1 G2-4 मा हिंसां (T1
'सां, G2 'स्यात्') ; T2 G1 : M मा जप्ते, G2 मा ह्य्यां ; Cd as
in text. — *) N1 S इति (G1 अनु) चितयन्

5 D2 om 5^{ab} (of v 1 3) — *) K0 1 N2 V1 Dn
D1 T1 G2 : च (for स) — *) G1 महाद्युति.. — *) G2
पुरस्ताद्देवानां

6 *) T2 G1-8 M शुद्धेन ; G1 चैतेन — *) K1 हूयमाने
च Ś1 भक्ति, K2 N1 : B1 : 8 Dn1 ns शक्ति* ; B2
Dn2 G2 शक्तिज* ; Da शक्तिभि* ; D2 युक्तिज* ; G1 शक्तिना.
— *) Ś1 उद्दीपितमिवाकाश, K1 तदा दीपित*, K2 Dn2

G2 तद्विदीपित* ; D2 तदुद्दीपित* — *) K2 T2 G (except
G1) M2-8 सूर्येणैव

7 K1 om 7^{ab} — *) A few MSS वशिष्ठा* — *)
K4 N2 V1 B D (except D2) S (except T1 G2 : 8) तेजसा
दीप्यमानं वै (T2 G1 4-8 M तु) ; N1 'भिविदीयते, N2
'तीव दीप्यते

8 *) Da G2 परमदुष्पार* ; of v 1. 1. 53 29^a.
— *) Ś1 कृत्वा, K मत्वा (for अन्यैर्) Ś1 K1 मुनिरुदार*.
— *) T1 G2 ते समापयितुं ; G2 M त (G2 स) समापयिषु*
Cd oites समापयिषु* (as in text) — *) S निर्ऋते
(G2 नृपते ; G2 ऋते य) म्रियकाभ्यया

9 *) T G (except G2) तत. (for तथा) — *) Ś1
N V1 B Dn D1 4 : T1 G2 ऋतु ; T2 G1 8-8 M तपा
— *) K0 : 8 N1 T1 G2 M2 तमाजग्मुर, K4 N2 : V1
B D तत्रा* ; T2 G1 4-8 M2-8 तदा* K0 : 8 N1 : T
G2-4 M2 : अभिन्न* ; K1 निमित्तज्ञा ; K2 अभिग्रहं — *)
K1 G2 M1 जीवितेच्छया G2 (hapl) om from जीविते
प्सया (in 9^a) up to रक्षसां (in 10^b)

10 G2 om up to रक्षसां (of v 1. 9) — *) T1 G2
स (for तु) G2 यथा तेषां — *) T1 G2 यचोभ्येय
— *) A few MSS परासरम् T1 G2 अनिदितं (for अरि*)

11 Before 11, S ins पुलस्त्य* — *) K0 N2
ताताल्पविघ्नं ते, K2 N1 ताताप्य*, K2 B2 तपो ह्य (K2
sup in 'ल्प ; B2 'प्य')वि* ; D2 तात न विघ्नस्ते, D2 S

अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
 प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
 अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्क्रुरे त्वं पराशर ।
 राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
 ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
 ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
 सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
 रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

निमित्तभूतस्त्वं चात्र कृतौ वासिष्ठनन्दन ।
 स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
 एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
 तदा समापयामास सत्रं शक्तिः पराशरः ॥ १५
 सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
 उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महामुने ॥ १६
 स तत्राद्यापि रक्षासि वृक्षानश्मान एव च ।
 भक्षयन्द्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

तपस्यविग्र ते (T1 G1.3 तपसि तेविग्र) Cd otes अपविग्र
 (as in text) — *) K (except K1) द्वादोषाणां (for
 अदोष)

12 *) Ś1 K1 T G (except G6) प्रजाछेदम् N1.3
 Da1 T1 G1 M1.3 हृदं मया — *) K1 न सर्वं कर्तुमर्हसि; N1.3
 V1 B D न हि (D1.3 नाल) कर्तुं स्वमर्हसि; T1 G1.3.3 मा
 दृष्ट्या (G1.3.3 कार्या) स्तापसोत्तम — After 12^{ab}, K1 N1.3 V1
 B D (except D1.3) ins

1792* नैप तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्त्वपस्विनाम् ।

शम एव परो धर्मस्त्वमाचर पराशर ।

— *) Ś1 वसिष्ठ; M1.3 महर्षि — *) Da D1 G1.3
 पराशर — After 12^{ab}, all MSS except T1 G1.3.3
 M ins :

1793* शक्तिर्न चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
 प्रजानां च ममोच्छेद न चैव कर्तुमर्हसि ।
 शापाद्वि शक्तेर्वासिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
 आत्मजेन सरोपेण शक्तिर्नास्ति इतो दिवम् ।
 न हि त राक्षस कश्चिच्छको भक्षयितुं मुने । [5]
 आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।
 निमित्तभूतस्त्रासीद्विद्यामित्र पराशर ।

[(L 1) Om in D1.3 Ś1 K दक्षिण B Da Dn D1.3
 शक्ति (B 'क्रि) चापि हि; T1 शक्तिमानपि; G1.3 शक्तिना
 चापि K1 B (except B1) Da Dn D1.3 धर्मज्ञ; D1
 धर्मिष्ठ B1 तात श्रातुमिहार्हसि; G1.3 नातिक्रान्तुमर्हसि
 — (L 2) N1.3 B D प्रजायाश्च K1 N1.3 समुच्छेद Ś1
 K1 नैव त्व कर्तुं, Ko 1-4 N1 न वै त्व कर्तुं; N1.3 न
 त्वेव कर्तुं; T1 G1.3 न वै कर्तुं त्वम् — (L 3) Ś1 K1.3
 B1 Da1 D1 दक्षेत्; T1 G1 शक्तिः A few MSS वासिष्ठ
 N1 V1 B D (except D1) तदा तदुप; T1 G1.3 तदा (G1
 सेन) राजा विनाशिता — (L 4) N1 V1 B D स दोषेण
 Ś1 K (except Ko) B1.3 शक्तिः K1 गत (for नीत)]

— (L 5) K1 रणे (for मुने) — After line 5, T1
 G1.3 ins

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्पटरक्षसा ।

शाप न कुर्वन्ति तदा वाक्शस्त्रा यत्परायणम् ।

क्षमावन्तोऽदहन्देह देहमन्य व्रजन्ति हि ।

— (L 6) N1.3 V1 Dn G1 दृष्टो; T1 G1.3 नष्टो
 (for दृष्टो) — (L 7) K1 N1 B1 D (except D1.3)
 निमित्तमात्रम् K1.3 प्रतापवान् (for परा)]

— *) Da 8 (except T1 G1.3) तु (for च) — *) N1 V1
 B D (except D1) दिवमारोह मोदते

13 *) K1 B1.3 Da1 शत्रयवरा Ko 1-4 D1 Cd
 ये दातव्य (K1.3 शत्रय) वरजा पुत्रा — *) A few MSS
 वसिष्ठस्य K1.3 N1 V1 B1.3.3 Dn D1.3 T1 G1 (except
 G1) महामुने; B1 Da M1.3 महात्मन; D1 महामते — K1.3
 (hapl.) om. 13^a-13^b — *) K1 ते सर्वे च T1 G1.3
 दिव प्राप्ता (for मुदा युक्ता) — *) Da मुदिता सु
 — *) T1 G1.3 वसिष्ठेन, a few MSS वसिष्ठस्य — *) Ś1
 K1 B1 महामुने

14 *) M1.3 एव तेषां; M1.3 एव तात — *) B1 Da
 निमित्तमात्रम् N1.3 चापि; M1.3 चास्य T1 G1.3 प्रजो
 च्छेदस्तथा चाप — *) B1 (as in text) D1.3 कृतो;
 B1.3 Da D1.3 क्रतोर् (for कृतौ) — *) N1.3 V1 B1 Dn
 तत्सत्रं K (except K1) D1 सत्राद्विरम भद्र ते

15 Before 15, Ś1 K1 T1 G1.3 ins गधर्व; Ko 1-4
 N1.3 V1 B D (except Dn1) गधर्व उ. — *) D1 G1
 वसिष्ठेन महात्मना — *) Ś1 तद्वै (for तदा) — *) Ś1
 तदा; K1.3 क्रतु; T1 स त (for सत्र) Ś1 K1.3 B1.3
 शक्ति; K1.3 शक्ति; N1.3 V1 B1 Dn D1.3 शक्ती (B1
 D1 'क्रो; Da1 दक्षो); 8 शांत N1.3 V1 B D महामुनि
 (Da महावृषि) (for परा)

16 *) N1 स त (for सर्व) K (except K1) D1

१७३

अर्जुन उवाच ।

राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३

कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।

O 1 886
S 1 182. 8
K 1 188. 1

'नाशाय; T₁ G₂ 'संभ्रासं — °) S₁ D₄ T₂ G₂ ० समूत
N₂ V₁ B₂ D (except D₂ २) तदा (for मुनि.) — °) S₁
महासुने, K (except K₁) 'यथाः, G₂ 'मुनि'.

17 °) T₁ G₂ स तु तत्रापि रं. — °) K₁ N₂ V₁ D_n
D₄ T₂ G₂ M₂ २ अहमन (G₂ 'क'), D₄ D₂ अहमानम्.

Colophon. Major parvan T₂ G₂ M संभव (for
आदि) — Sub-parvan N₂ २ V₁ चैत्ररथ, followed by
और्वोपाख्यान, T₁ संभव S₁ K N₂ B D T₂ G₂ ४ M₂ २
(all om the sub-parvan name) mention only और्व
(D₂ वासिष्ठ; T₂ G₂ M₂ २ वासिष्ठोपाख्यान; G₁ और्वो-
पाख्यान); N₂ B₂ D_n D₂ २ ४ add समाप्त — Adhy.
name Ko शाके राक्षससन्नसमाप्ति; K₂ सन्नसमाप्ति, K₂
T₂ G₂ ० राक्षससन्न; K₂ शाके राक्षससन्न, D₂ राक्षससन्न,
M₂ २ राक्षससन्ननिवर्तन (M₂ 'त्रकथन) — Adhy. no.
(figures, words or both) D_n T₁ 180, D₁ M 183,
T₂ G₂ २ 131, G₁ 133, G₂ M 132. — S'loka no
D_n 23, M₂ 19. — Aggregate s'loka no D_n 6857.

173

1 Before अर्जुन, T₁ G₂ ४ ins

1795* गन्धर्व ।

पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।

अग्निं सन्तुष्टयान्धोर शाकेयं सुमहातपा ।

वासिष्ठसंभृतश्चामिर्विश्वामित्रहितैषिणा ।

तेजसा वह्नितुल्येन ग्रस्त स्कन्देन धीमता ।

— S₁ K₁ S om उवाच — °) D₂ वेदविदां — °) N₂ २
आर्या या. G₂ संप्रयो. T₁ G₂ २ आर्या सम्यङ्नियोजिता.

2 °) K (except K₁) N₂ परम, N₂ २ V₁ B (except
B₂) D_n D₁ वै परं; D₂ अपि परं D₄ लौक्यं (for धर्म).
— °) K (except K₁) D₂ लौकिक च; N₂ २ V₁ B D_n
D_n D₁ २ ४ वसिष्ठेन, S (except G₂ २) Cd लौक्यं तेन S
(except T₁ G₂ २) महर्षिणा — °) Some MSS वसिष्ठेन.
N₂ वसिष्ठेन महर्षिणा, N₂ २ V₁ B D कृत (N₂ पुरा) तेन
महर्षिणा — After 2nd, N T₁ G₁ २ ins

1796* अधर्मिष्ठ वसिष्ठेन कृत चापि पुरा सखे ।

[S₁ K N₂ B₁ ० D₂ T₁ G₂ वसिष्ठेन. T₁ G₂ कृतिनापि.]
T₁ G₂ २ cont.

1797* तत्र मे सशयो जात कार्याकार्यविनिश्चये ।

— °) N एतन्मे (Ko १ २ एत मे) सशय सर्व; T₁ G₂ २
सशयप्रतिषेध वै — °) N₂ V₁ B D (except D₂)
छेतुमर्हसि Ko २ २ पृच्छते T₁ G₂ २ तन्मे (G₂ तं मे)
एव वक्तुमर्हसि.

3 S₁ K₁ S om उवाच. — °) G₂ यस्मात्त्वम् S
(except T₁ G₂ २ M₂) अनुपृच्छसि — °) K (except K₁)
N₂ २ V₁ D (except D₂ ४) M (except M₂) दुर्धर्षं.
— °) S (except T₁ G₂ २) प्रति (for नृपम्)

4 °) S₁ N₂ २ V₁ B (except B₁) D (except D₂)
सर्वं (for पूर्व) — °) S₁ K₁ छेतुमर्हसि पृच्छत (cf. 2nd).
— S₁ K₁ om 4th. — °) K (K₁ om) B₂ २ D_n D₁
शक्तिना — °) A few MSS वसिष्ठेन.

5 °) S₁ पापवश — °) N₂ २ B₁ २ D₂ 'पर्याकुलः'
असन् — °) S₁ K₁ दुरि. S₁ K₁ २ D_n D₁ G₂ 'तप'.

6 G₂ om. 6th. — °) G₂ ० M₂ 'समाकीर्ण'. — Me-3
om. 6th-7th.

7 M₂ २ om. 7th (cf. v. 1. 6). — °) N₂ T₁ G₂

Q. 1. 6523 a
R. 1. 192. 11

ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्हरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्वलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभापत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वा वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अग्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
प्रापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्षं न पापं कर्तुमर्हसि ।
प्रतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।

प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्वाह्मणी रुपा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्तवया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्मर्ता महायशाः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

*लतायुत (N¹ 'युत'); M¹ 'समाकुल' — *) T¹ G¹-s
घोरसकाशः; Cd as in text

8 *) D¹ कदाचिरस (by transp) G¹ समाविष्टो
— *) K¹ N¹ V¹ B D T¹ G¹ भक्षयम् — *) S¹ K¹
(except K¹) दृष्टो — *) K¹ G¹ N¹ D¹ निरिगद्गरे; N¹
V¹ D¹ D¹ निर्जने घने; T¹ G¹-s सुमनोदरे (for घन)
— *) N¹ V¹ B¹ D (except D¹ s) ब्राह्मण ब्राह्मणी (by
transp) — *) S¹ N¹ V¹ B D¹ D¹ s; M¹ मिथुनाय

9 *) K¹ G¹ s त (for तौ) N¹ V¹ B D तौ त पीक्ष्य
शु (N¹ s D¹ समीक्ष्य) विप्रसौ; S¹ तौ (G¹ M¹-s त) समीक्ष्य
च विप्रसौ — *) D¹ (by oorr) अकृतार्थावभापतां
— *) N¹ s V¹ B D¹ D¹ D¹ प्र; D¹ T¹ G¹-s वि; D¹ तु
(for च) — *) N¹ s V¹ B D (except D¹ s) M¹ जग्राह

10 *) K (except K¹) D¹ गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी
(D¹ 'ण') तमभापत — *) N¹ s V¹ B D (except D¹ s)
राजन्मम यचो — *) S¹omo S MSS रत्वा (for रत्वा)

11 *) S¹ 'पदासभूत' — *) S¹ K¹ D¹ सद्यं (for
एव हि) N¹ V¹ B D T¹ G¹ s M¹ लोके परि (B¹ 'पु वि';
D¹ वि वि; G¹ च वि) — *) K¹ स्थितो धर्मे — After
11, D¹ marg see m ins :

1708* विष्णुसोऽसि महीपाल रयिपद्मयिषर्धन ।

येन त्वया पुरा विष्णुसोऽपि शुभकर्मणा ।

आरमन मृगपरकृत्या जीवितं हरयेऽर्पितम् ।

तदासि रक्षितस्त्वयै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 *) N¹ s आप्राप्तोऽसि; N¹ s V¹ B D (except D¹ s)
आयोपहत — *) K¹ भर्त्रा ह्यहं समा; N¹ s V¹ B¹ D¹ D¹
भर्तृव्यसनकर्षिता; D¹ भर्ता मेघ समागत; S¹ भर्त्रा (T¹
G¹ s M¹ भर्तार) समुपा

13 *) D¹ स्वय (for ह्यह) N¹ s अकृतार्थिन्यह भद्र
(T¹ G¹ s अकृतार्थासि भद्र ते) — *) N¹ s V¹ B¹ (m as
in text) s; D (except D¹) प्रसवार्थं समा (B¹ ह्यह) गता.
— *) N¹ नृपदादौ — *) K (except K¹) N¹ s V¹ B
D अय मे; N¹ s सम (for मेऽय) S¹ K¹ D¹ विसृज्यतां,
N¹ विसर्जतां

14 *) K¹ G¹ s कालव्यमानाया; G¹ विशोक
— *) K¹ तु सु; K¹ s N¹ s V¹ B¹ s D¹ D¹ s तु स; D¹
स हि (for स तु) N¹ V¹ B¹ s D¹ D¹ s G¹ s नृशंसवद्
— *) S¹ K¹ N¹ s D¹ पशु (for मृग) T¹ G¹ s व्याघ्रो
मृगशिशु यथा

15 G¹ (1 hapl) om. 15*-17* — *) K¹ N¹ यदा,
K¹ s N¹ s V¹ B D¹ D¹ D¹ s यानि; S (G¹ om) तदा
(for यद्) K¹ s N V¹ B D¹ D¹ D¹ s T¹ G¹ s s; M¹
(by oorr) अश्रूण्यपतन्भुवि D¹ अश्रूण्यभ्यपतन्भुवि
— *) S¹ दीप्तं समभवत् (by transp.) — *) K¹ s s
व्यदीपयन्.

16 G¹ om 16 (of v l 15) — *) K¹ शोकसपीता;
N¹ सप्राप्ता — *) N¹ V¹ B¹ D¹ D¹ s कर्षिता; B¹ s s
D¹ D¹ कर्षिता (for 'दु खिता) — *) T¹ G¹ s राजान
(for राजर्षि)

17 G¹ om 17* (of v l 15). Before 17, B¹ ins
ब्राह्मण्युवाच — *) G¹ यस्मान्ममकृतार्थायां — *) K¹ T¹
G¹ s पद्वयस्या N¹ भक्षितो ह्येव; B¹ m भक्षितश्चाय
— *) N¹ M¹ भर्ता मम; N¹ s V¹ B¹ D (except D¹ s s)
प्रियो भर्ता

18 *) K (except K¹) G¹ M¹ 'विक्षित; N¹ D¹
'धीक्षित; D¹ T¹ G¹ 'दूषित; T¹ G¹ 'कर्षिता; G¹

यस्य चर्पेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
 तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
 स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
 एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
 तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
 वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत् ।
 ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

मुक्तशापश्च राजपिः कालेन महता ततः ।
 ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
 न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
 देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
 तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भुतं तदा ॥ २३
 एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
 स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

C 1 6912
B 1 122. 26
K. 1 168. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

*पीडित. — *) N¹ स्थाप्य (for प्राप्य) — *) K¹ परि
 (for सद्यस्) — After 18, D¹ (marg. sec m.) T¹
 G¹ (marg.) s ins

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 *) K (except K¹) D¹ वसिष्ठस्य ऋषेर्यस्य; T¹ G¹
 ऋषेर्यस्याद् (G¹ र्यस्य) वसिष्ठस्य. — *) K¹ G¹ स्वया पुत्रो
 विनाशितः — *) T¹ G¹ सगल्य — *) S¹ K¹ N¹
 नराधिप; B¹ s m D¹ नृपोत्तम, G¹ s. 4 M¹ नराधम

20 *) T¹ शप्त्वा महीपालं — *) S (except M¹)
 तदागिरसी. — *) N¹ पावकं प्रविवेश ह

21 *) K¹ s Da T¹ G¹ s M¹ भाग — *) N¹ s V¹ B
 D (except D¹) अवैक्षत — *) S¹ K¹ मनसा (for
 महता) — *) K¹ s Da¹ T¹ G¹ s तप. — After
 21, K¹ s ins

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्म. प्रतिपद्यते ।

ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितं संप्रयच्छति ।

यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।

तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।

अपकल्कस्तु राजेन्द्र निस्तीर्येतद्विजोत्तम ।

नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यत ।

22 *) K¹ G¹ तु (for च) — *) N¹ शापेन महता
 K (except K¹) D¹ तदा — *) S निपतितो — *) B
 भार्यया स नि (T G¹ सनि; G¹ परि)

23 *) N¹ s V¹ B D (except D¹) स नृपः; N¹ शापं त
 (for नृपति) — *) T¹ शाप तं (by transp.). N¹ नृप
 कामेन मोहित. — *) S¹ K¹ तद्वि वच; K¹ s. 4 तद्वचनं
 (for सोऽथ वच.) — *) N¹ V¹ B D सन्नातो (for स
 तस्या) S¹ K¹ s सत्तम S विसंज्ञ समपद्यत — K¹ s om.
 23^a-24^a. — *) N¹ V¹ B D त शापमनुस्मृत्य — *) S¹
 तत (for तदा)

24 K¹ s om 24 (of v 1 23) — *) K¹ s s G¹ s s
 M¹ सनियोज; D¹ स स्वयोज, D¹ समयोज. — *) D¹
 स्वपद्यां N¹ s V¹ B (except B¹) D¹ D¹ s स्वदारेषु
 नर(B¹ नृप)श्रेष्ठ — *) G¹ पाप — After 24, D¹
 (marg. sec m) T¹ G¹ s s (om. line 5) ins

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप स ।

तदा वसिष्ठ कुरुणा यज्ञार्थं संवृतोऽभवत् ।

यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।

तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठ संवृतोऽभवत् ।

एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधा संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T¹. — Major parvan T¹ G¹ s. 4-8
 M संभव (for आदि) — Sub-parvan N¹ s V¹
 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. S¹ K¹-4 B¹ s Da
 Dn D¹ s T¹ G¹ s M¹ s-8 (all om the sub-parvan
 name) mention only वासिष्ठ (S¹ K¹-4 D¹ और्व; T¹
 G¹ s M¹ s-8 वासिष्ठोपाख्यान); S¹ K¹ s 4 Dn D¹ s M¹ s-8
 add समाप्त — Adhy name K¹ s D¹ मित्रसहशाप-
 वर्णन (D¹ सहशाप); T¹ G¹ s 6 वसिष्ठापचारकथनं (G¹
 चारं) — Adhy no (figures, words or both) Dn¹
 181, D¹ m 184, T¹ G¹ s 132, G¹ 134, G¹ M 133
 — S'loka no Dn M¹ s 26 — Aggregate s'loka no.
 Dn¹ s 6882

174

1 S¹ K¹ S om उवाच — *) S मनुष्यं वै त्व हि
 गधर्वसत्तम — *) K¹ s D¹ हित त(K¹ स; D¹ स्व)मा
 चक्ष्व, S हित ममाचक्ष्व

2 S¹ K¹ S om. उवाच (G¹ s om the ref.) — *) G¹
 M¹ s-8 एव (for एष) M¹ s कनीयान्वै देवलस्य. — *) T¹

१७४

अर्जुन उवाच ।

अस्माकमनुरुपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुष्वं यदीच्छथ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्रेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु ह्या गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ४

तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याङ्गागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाथेन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृपृष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुस्त्वारधीः ।

Gs ६.६ हि तप्यति; Gs तपस्विन — °) S (except Gs) उत्कोचके K1 [S] त्वर्थ (for तीर्थे) — °) S1 K (except Ks) Ns Ds : वृणीष्व, Bs Gs : वृणुष्व; Ds वृणीय; T Gs 4-8 M वृणीष्व S1 यथेच्छय; Ks यदीप्सय; Ks Ds यदीच्छय; Ns Bs S यदी (Ts Gs.4 Ms 'दि') च्छति

3 S1 K1-8 Ds S om उवाच; Ks om the ref — °) G2 अधोर्जुनस्तम् M समादाय — °) S1 च यथा; T1 Gs भरतर्षभ — °) Bs तत; Gs वृद्दी (for तदा)

4 Before 4, Ts G (except Gs) ins अर्जुन — °) Ks Ds Ms तात तिष्ठतु — °) Ko : 4 Ns : V1 B D कार्यकाले, T1 Gs युद्धकाले, Gs काम्यकाले Ns V1 Dn D1.4 ग्रहीष्याम

5 Before 5, S (except Ts Ms :) ins वैशंप — °) N1 अभिसंप्रेक्ष्य; G1 'गम्य; Ms इति संपूज्य Gs तावन्त्योन्यौ च स' — °) N1 Bs Ds : Gs : 4 Ms पाठवश्च T1 ते; Ms-8 हि (for इ) — °) Gs 4 ततो (for रम्याद्) Ks Ns : V1 B D T1 Gs 4 भागीरथीतीराद् (Ds 'कक्षाद्'); N1 'बृलाद्

6 °) T1 Gs उत्कलित; T2 G1.4-8 M उत्क; Gs उत्कोचन (of v 1. 2) — °) Ko : Bs Ds प्रति; T1 Gs च ते (for तु ते) Gs 'धर्मातिके — °) K1 अश्ववन्; Ks तम्वु (for स वम्)

7 °) S तस्मापि — °) S1 सर्वे; B1 Ds सर्वान् (for सर्वे) S1 K Ds धर्मश्रुतां (K1 'विदां' वर — °) Ks Ns V1 B D (except Ds :) यन्मेन (for पाथे) — °) S1

Ks Ts G चैव हि

8 °) N1 : B (Bs marg) Da Ds S (except T1, Gs corrupt) तेन चाशंसिरे (Bs orig ते चादाश); Ns V1 Dn D1 ते समादा; Ds : ते चादाश S1 Ko लब्धु; Ds Gs लब्धवा; G1 लब्ध — °) G1 लब्ध (for श्रिय) — Ds reads 8°-9° after 12 — °) N V1 B D ब्राह्मण तं (Ds ते) — °) N V1 B D (except Ds) पांचाली च (Ns वै); T1 याज्ञसेन्या N V1 B D T1 Gs : 'वरे

9 Ds reads 9 after 12 (of v 1. 8) — °) K1 Gs तु तेनैव; B1 महेष्वासा; Ts Gs : 4 ततस्तेन Ks सह मात्रा ततस्ते वै; Ns V1 B (Bs marg) D पुरोहितेन तेनाय Cd oites मातृपृष्ठा (as in text) — °) M गता (for तदा) S1 संगता गुरुणा तदा (by transp), T1 Gs सहिता (Gs संगता) गुरुणा तत; T2 Gs : 4-8 गुरुणा सह संगता. — °) S1 K अथ, T1 Gs तदा (for ह्य)

10 After 10^{ab}, S (for T1 Gs see below) ins

1802* वेदविद्यैव धार्मी च धौम्य श्रीमान्द्विजोत्तम ।

तेजसा चैव धृष्ट्या च रूपेण यदासा श्रिया ।

मश्रेष्ठ विविधैर्धर्म्यस्तुत्य आसीद्वहस्पते ।

स चापि विप्रस्थान्मेने स्वभावाभ्यधिकान्मुयि ।

[(L. 1) T1 Gs धर्मविद्यैव — T1 Gs read line 4 after 11^{ab}]

— °) Gs ते तु (for तेन) Ko सर्वविदा; T1 Gs धर्मविद .

— °) Ko Ns : Ds सर्वविद; Ns V1 Dns धर्मविद; Dn1 ns D1 धर्मविदा T1 तत; T2 G1.4 : 8 M वृता; Gs

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तुराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मागं गच्छतः सगणान्वहून् ॥ २

तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

G. 1 6928
B. 1 184 4
K. 1 185 4

पुरा (for कृता) Gs सर्वविद्याविशारदा

11 °) S मेनिरे सहिता वीरा (T₁ Gs सहिता मेनिरे राज्यं).
— °) T₁ G₁ 4-8 M प्राप्त राज्यं (for प्राप्तुराज्यान्)
T₁ Gs प्राप्तमित्येव भारत — After 11^{ab}, T₁ Gs read
line 4 of 1802* — °) G₁ तेजोवीर्य — °) K₄
देवानिवापरान्, N₁ निवामरान्, N₁ V₁ B D (except Ds)
निव द्विजः, S (except T₁ Gs) देवा इवापरे

12 °) S₁ K (except K₁) मनुजाधिप (K₄ °प)
— °) B₁ D₁ ते; G₄ M₁-8 तु (for त) D₁ पाचाल्यस्य
स्वयं; D₁ पाचालनगरेऽस्तितं; Cd as in text — After
12, Ds reads 8°-9°.

Colophon om in K₁. — Major parvan. T₁ G M
संभव (for आदि) — Sub-parvan S₁ K₁-4 B₁ 8
Dn₁ n₁ M₁-8 द्रौपदीस्वयंवर, N₁ 1 V₁ B₁ D₁ वैत्रय, D₁
स्वयंवर; T₁ संभव — Adhy name K₁ 4 D₁ धौम्यपौरो-
हित्य, N₁ 1 V₁ D₁ धौम्यपुरोहितकरणं, T₁ G₁ 6 धौम्यवरण
(T₁ °र्णन); M पुरोहितवरण — Adhy no (figures,
words or both) D₁ 182, D₁ 185, T₁ 181, T₁
G₁-1 133, G₁ 135, G₁ M 134 — S'loka no Dn
12, M₁ 14 — Aggregate s'loka no Dn₁ 6894

175

☞ S (except G₁) reads this adhy (for the first
time) after adhy 156 and repeats it here (with v
L), T₁, however, reads here stanza 1 only of this
adhy (inserted as the first st of adhy 176),
omitting the rest (cf. App I, No 96)

90

1 S₁ K (except K₁) S om उवाच — °) S₁ K
Da Ds Cd कुरुशार्दूला (K₁ °ल) — After 1^{ab}, T₁
M₁ 5 ins

1808* ब्रह्मरूपधरा पार्था जटिला ब्रह्मचारिण ।
— °) S₁ लब्धु (for द्रष्टु) — °) N₁ V₁ B Dn D₁ 4.8
T G₁ 4-8 देश महो, D₁ दिव्य महो; Cd as in text
(of 11, 20)

2 °) K₁ 4 N₁ 2 V₁ B₁ 6 Dn D₁ 4 सह मात्रा (by
transp), B₁ 1m Da मातृपृष्ठा (Da₁ 1m सह मात्रा) S₁
K₁ परतप, Da महायला (Da₁ 1m as in text). — °) T₁
ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन् — °) T₁ पाचालान् (for गच्छत)
K₁ गणशो; N₁ V₁ B D G₁ संगतान्; T₁ G₁ 4-8 M
सहितान् (for सगणान्)

3 °) K₁ 1m N₁ 2 V₁ B Dn D₁ 4 त (or ते) ऊचुर, G₁
तान्वचुर T₁ अथ ते ब्राह्मणा ऊचु — °) K₁ D₁ 8 M₁
पाडवा N₁ 8 B₁ D₁ T₁ G₁ धर्मचारिण — °) K₁ च,
K₁ हि (for ह) K₁ 1m N₁ 2 V₁ B D कुतो ब्राम्या (B₁
°था) गता इह (B₁ इति; D₁ °गतेति च)

4 S₁ पाडवा ऊचु (!), K₁ पाडवा, K₁ 8 S युधिष्ठिर
— G₁-4 om 4 and the ref before 5 — °) T₁
प्रयातानेकचक्रं — °) S₁ K₁ देवरूपिण; K₁ °दर्शना, N₁
V₁ B D (except Ds) एकचारिण; G₁ °वर्णिन, G₁
°शीलिन — °) S₁ K₁ 4 N₁ 2 G₁ M₁ 6-8 [S]मि, K₁
T₁ G₁ M₁ [S]मि, N₁ 2 V₁ B D₁ Dn D₁ 4 दे (for हि)
K₁ D₁ T₁ ह्य (T₁ नो) भिजानतु — °) T₁ G₁ 8 M
संगतान् (for सहितान्) N₁ 8 मातृसारिण, G₁ मित्रचारिण
K₁ N₁ 2 V₁ B D (except Ds) सह मात्रा द्विजर्पमा (K₁
प्रचारिण); K₁ जनन्या सहितान्द्विजान्

[713]

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
 स्वयंवरो महास्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
 एकसार्यं प्रयाताः सो वयमप्यत्र गामिनः ।
 तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
 यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
 वेदीमध्यात्समृत्पत्ना पद्मपत्रनिमेषणा ॥ ७
 दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
 घृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
 यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
 सुसमिद्धे महाबाहुः पात्रके पावकप्रभः ॥ ९
 स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
 तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणां ।
 गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
 राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
 स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
 तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
 महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
 ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
 प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
 प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
 अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
 नटा चैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G2-s om the ref)
 — *) T1 G1 s गच्छामोदैव; M1 s गच्छयाद्यैव Ś1 N1 B
 Dn1 ns Ds G1 पञ्चालान् — *) K1 N1 V1 Dn D1
 निवेशने — *) Ś1 स (for सु) T1 G M1 सुमहोत्सव
 — M1 s-s (hapl) om from सुमहा up to भविता (ln
 6*) T1 दृष्ट्वाभो भवतो जातुं महकौतुहलं हि न

6 Ms. s-s om. up to भविता (of. v 1 5) Before
 6, T G ins ब्राह्मणा — *) Ś1 Ko-1 N1 V1 B D G1
 एकसार्यः K1 सार्य, T1 दृष्टि सार्य; T1 G2-s एकसार्यः.
 N1 s V1 B D (except Ds) T G स (for सो) — *) N1
 V1 B D तत्रैव (for अत्र) — *) D1 T1 भवि (for हि)
 — *) Da सुमहारमन T1 उत्सवो भविता महान्

7 Da D1 (1 hapl) om 7^{ab} — *) T1 G M वेदि
 K1 पद्मपत्रायतेक्षणा T1 यासावयोनिजा कन्या स्यात्यते
 सा स्वयंवरे

8 *) K1 N1 s B1 Da T G1-2 s s M यदस्विनी G1
 द्रौपदी तनुमध्यमा — After 8^{ab}, G1 reads 10^{ab} for
 the first time, repeating it in its proper place
 — *) D1 प्रकोपिनः

9 *) T1 जातो य पावकाष्टुरः — *) K1 s M1 s
 सुसमिद्धमहाबाहुः पावकात् etc. N1 s V1 B D (except
 Ds) पावकोपम T1 सुसमृद्धो महाभाग सोमकानां महारथ
 — After 9, T1 ins -

1804* यस्मिन्सजायमाने च वागुयाचानरीरिणी ।

एष दिव्यश्च मृगुश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 *) T1 स्वसा तस्यैव वेद्यां या — *) T1 जाता

तस्मिन्महामले; G1 सुकुमारी यदस्विनी (of v 1 8*)
 — For G1 of v 1 8 — *) K1 क्रोशः G1-s केशात्
 (for क्रोशात्) Ś1 K1 s Ds G1 प्रधावति; N1 s V1 B
 (except B1) Da Dn D1 s s M1 प्रधाति वै (M1 च) (for
 प्रधावति) T1 क्षीरक्षमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा

11 *) Ś1 N1 V1 B D (except Ds) यज्ञसेनस्य च
 सुतां, N1 G1 सा यज्ञसेनदुहिता — *) T1 G1 s M द्रौपदी
 परम (T1 G1 सौ) स्त्रिय — *) N1 s V1 B D (except Ds)
 गच्छामो (Da Dn1 ns Ds s s) चै; T1 G M सगच्छाम
 T1 गच्छामस्तत्र चै द्रष्टु. — *) N1 V1 B D दिव्य; T1 G1 s
 देव; G1-s देश (for देव); cf. v 1 1^a T1 स चैवास्या
 स्वयवर.

12 T1 (1 hapl) om 12^b-13^a — *) K1 सुधियो
 (for शुचः) — *) M1-s दमारमानो K1 Ds T1 दृष्टः;
 K1 जित, N1 B1 Da G M महा.

13 T1 om 13^{ab} (of v. 1 12), G1 om. 13^{ab}
 — *) K1 नानादेशास्समा; T1 यत्नतो दुरासदा — *) Ds
 G1 कृतार्थाश्च — *) Ś1 K D1 s S समुपैष्य (Ko G1 M1 s
 क्षय)ति (T1 समेप्यतीह) K1 भूरिदा

14 *) Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 या); Ko s N1 Ds
 M धान्दानान्; N1 धान्देयान्; T G धदान — *) N1 D1
 जनेश्वरा; G1 नराधिपा — *) K1 s G1 भक्ष्यभोज्य च;
 K1 T1 भक्ष्यभोज्याश्च (T1 ज्यानि).

15 *) T1 प्रतिलभ्य Ś1 K1 D1 G1 तु तत्सर्वं; Ds Ds
 तत् सर्वं — *) T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे — *) Ś1 K1-s
 त च; Ko Ds तत्र (for चैव) T1 य च सा क्षत्रिय रंजे

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महावलाः ॥ १६
 एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
 सहासाभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
 दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
 समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
 नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
 भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २०

C. 1 6944
B 1 184 20
K 1 125. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यन्ति

16 *) Ś1 N1.2 V1 B D (except Ds) तत्र, G1 Ms-3 चात्र (for चैव). — *) Gs तत्र (for सूत) Ms-3 'मागधै' — *) Ś1 नियोधयश्च, T1 निदेशः; T2 Gs-3 नियोध' — *) T1 समवेतान् (for समे) B (except Bs) Da स्वयंवरं; Ds परस्पर (for महा')

17 *) Ś1 एकं, T1 एतत् (for एवं) Ks S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा) — *) Ks S (except T1) सुक्त्वा (for दृष्ट्वा) — *) K1 पुरः प्रति; T1 मात्रा सह, Gs रग प्रति. Ks Da1 D1 T1 Gs Ms निवर्त्स्यथ; Ks T2 निवर्त्स्यथ; G1 निवर्त्स्यथ, Gs-4 Ms निवर्त्स्यथ (Ms 'त').

18 *) Ko S देवरूपानिध स्थि' — *) Ks Ns V1 B D (except Ds) संगलैकतमं (Ds 'र'); M 'तरं. T G (except G1) Ms पति (for वरम्)

19 *) Ks T2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता — *) Ns V1 B2.3 Dn D1 Gs-3 नियुज्यमानो; Gs शूरस्यमानो N V1 B1 Dn विजये — *) N1.2 भवेत्; S महत् (for बहु). Bs संगत्यान्यतमं बल (of. 18'). — After 19, Ns V1 Ds ins.

1805* आहरिष्यन्त्य नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om उवाच — *) K1 प्रजिष्यामो T1 वय सह गमि'; Gs परम भोजयिष्यामि — *) Ns V1 B D चैव, Gs-4 देश; Gs देव (for देव), of v 1 1^e, 11^e T1 द्रष्टु तत्र स्वयंवरं — *) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे) Ś1 K Ds पांचादयास्त स्वयं T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवं

Colophon T2 G1-3 read a ool after the first occurrence of this adhy (1 e after adhy 157), and one also (after the second occurrence) here M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy.

158 — Major parvan T2 G M संभव' (for आदि')

— Sub-parvan Ś1 K Ns Bs s Da Dn1.2 D1.2 4.5 T2 Gs.4 (the latter three both times) Ms द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 B1 स्वयंवर — Adhy name Ko 4 पाण्डवप्रस्थान' (Ks 'स्थापन.'). Ns V1 पाण्डवागमनं; T2 Gs 4.5 ब्राह्मण-समागम — Adhy no (figures, words or both) Dns 183, Ds m 186, T1 165, T2 Gs 4 s (all first time) 117, and (all second time) 134, G1.2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136, Gs M (at the second occurrence) 135 — S'loka no Dn Ms 20 — Aggregate s'loka no Dns 6916.

176

1 Ś1 K Ds S om. उवाच (Ko om the ref) — T1, which om. 1, repeats 1 175 1 here — *) Ś1 K (except Ks) B1 s Da D1 एवमुक्त्वा — Ds (marg sec m) S ins. after 1st (T1, after the repetition of 1 175 1), a repetition of 1803* [v 1. T G सर्वे; Ms भूत्वा (for पार्थी)]; of 1 55 20 — *) S (T1 om) राजन् (for राजा) N V1 B Ds G1.2 Ms. s 'पचालान्

2 *) Ns V1 D1 तेषु, B1.2 Ds ते च; Dns ns ते सु; Ds स्वेन (for ते तं) — *) Ns V1 B Dn D1.4 s धीरा (for राजन्) — *) Ns V1 B D (except Da Ds) मुनि (for पथि) A few MSS तथा

3 T2 om 3-4 — *) Ms-3 तस्यै यथैव Ko तस्यै पूजां यथाही च. — *) Ns चक्रुस् (for कृत्वा) Ms रहसि (inf lsn तेन च as in text) Ns V1 B1 s D सत्कृता' (for सान्त्विता) — *) Ś1 K1 चाप्यनु; Ds तदनु. S (T2 om) कथयिस्वाम्य (Gs 'प्य)नु' — *) Ko s 4 ह्रुपद प्रति; Cd as in text

4 T2 om 4 (of v 1 3) — *) Ko s Ds वनान्युप-यनानि च; T1 Gs सरासि च वनानि च (by transp). — *) Ms. s ते (for च)

१७६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
 राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
 ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
 तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
 कथान्ते चाम्यनुज्ञाताः प्रययुर्दुषदक्षयम् ॥ ३
 पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
 तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
 स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।

आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
 ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
 कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चकिरे तदा ॥ ६
 तत्र भैक्षं समाजहुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
 तांश्च प्राप्तान्स्तदा वीराञ्जलिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
 यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
 कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
 सोऽन्वेपमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
 दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
 यत्र वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

5 °) G: मधुरा (for शुचयो) — °) K: B: मधुरः
 G: मधुरा, G: पाण्डवा K: प्रियदर्शना — °) S: K
 (except K:) N: D: G: आ(K: ल)नुपूर्व्येण; Cd as in
 text T: transp संप्राप्ता and पांचालान् A few MSS.
 पंचालान् N: V: B D (except D:) पाण्डुनन्दना

6 °) D: दृष्ट्वा तु (by transp) T G पुर तस्य
 — °) K: स्कन्धावारः; T: G: वारान्, Cd as in text
 — °) N: V: B D (except D:) M: s: निवासं

7 °) Some MSS भैक्ष्यं — °) K: N: B: D: s:
 D: s: समाश्रिता N: V: D: D: ब्राह्मीं वृत्तिमाश्रिताः
 — °) N: V: B: D: D: s: तान्संप्राप्तान्; G: प्राक्च प्रा°
 K: s: N: V: B (except B:) D: D: S (except T: G: s:)
 तथा B: s: राजन् (for वीरान्) — °) D: मानवा (for
 न नरा) — After 7, D: (marg sec m) T G: s: ins

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।

ज्ञावात्मानं तदारेभे प्राणायामक्रिया क्षमाम् ।

अवाप्य दृष्टुं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।

सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माद्वयमचिन्तयत् ।

[(L 2) D: T: ततोरेभे; T: तदा लेभे; G: समारेभे D:
 T: प्राणायामक्रिया T: G: क्षमां क्रियां (by transp)
 — (L 4) D: T: स तु, T: प्रित; G: स ते (for सुत)]
 D: (marg sec. m) T: G: cont T: G: s: ins after 8

1807* कन्यादानास्तु शरणं सोऽमन्यत महोपति ।

जामातुर्व्यसयोगान्मेने ह धल्यत्तरम् ।

[(L 1) D: दानं तु; G: s: दानादि G: सोपश्यत
 — (L 2) D: G: s: हि (for ह)]

8 °) D: कामं तु T: स कामो यज्ञसेनस्य — °) T:
 G: s: दद्यामीति; G: s: M: दद्यामीति T: दास्यामि कृष्णामिति
 वै — °) B: न चैत; T: न चैनं S: तु; Cd वि (as in
 text). — After 8, T: G: s: ins 1807*

9 °) S: सोन्वेपमाणः; D: G: M: सन्वेप° N: s:
 V: B D M: s: कौन्तेय G: पांचालः कौन्तेयान् S (except
 T:) पांचालो — After 9°, D: (marg sec m)
 T G: s: ins.

1808* शक्रेण वरो दत्तं प्रीतेन च महारत्नम् ।

स निष्कलं स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागत ।

मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।

इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L 1) T: G: वरं दत्तं — (L 2) D: T: G: तन्निष्कलं]

— °) N: s: V: B (B: m as in text) D: T: G: M:
 °नानम्य — °) G: s: मार्गयामास G: s: वै तदा (for
 भारत) — After 9, T G: s: ins

1809* वैर्याग्रपद्यसोऽग्रं वै सृजयस्य महोपति ।

तद्वनु किंशुर नाम देवदत्तमुपानयत् ।

आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिवद्धा महायत्ना ।

न तु ज्या प्रसहेदन्या तद्वनुःप्रवर महत् ।

[(L 1) T G: वैर्याग्रपाद° G: महोपति — (L 2)
 T G: स धनु — (L 3) T: G: s: ज्यायासीत्]

10 °) N: V: B: s: D (except D:) T: G: s: M: s:
 समित, T: समयं M: s: यज्ञेण समित दृष्ट — °) G: s:
 राजन् (for राजा) N: s: V: B D (except D:) चकार सः
 T G: M: कारयामास कांचन

तेन यत्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०
द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥
वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षुः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।

तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्भूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुमे ।
समाजवाटः शुशुमे भवनैः सर्वतो घृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्यौघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

C. 1 6893
B. 1 185, 19
K. 1 200, 28

11 Ś1 K1 om उवाच, S om the ref — *) A few MSS सज. — *) K1 सजेन, T G1-4 & M छिद्रेण, G1 यंत्रेण. N̄ V1 B D सजैरेभिश्च (B1 Da D1 'स्तु' (N̄1 सजैरात्तत) — *) Ś1m K1 संधाय लक्ष्यं B Da D1 & यो विध्येत्; G1-4 & यो विध्यात् — *) B D1 & स लभेन् S च (for मत्) N̄1 B1 Da D1 & इमां (for इति) — After 11, Ś1 K D1 ins an additional colophon (Sub-parvan Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर — Adhy name Ko & D1 द्रुपदवाक्य — Adhy no D1 133)

12 Ś1 K (except Ko) om उवाच; S om the ref. — *) K1 इत्यं स; S इत्येवं (T1 'व' — *) N̄1 V1 B D स्वयंवरमघोः; G1 सर्वलोकेष्वघोः — *) T1 G1 पाण्डवा सर्वे 13 *) N̄ V1 Dn 'दिदृक्षुः' — T1 G1-4 ins after 13^{ab} (G1 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13, G1 & om. 14^{ab})

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृष्णयः ।
राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डला ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
मनोश्चरुपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमा ।
क्रोधेन चाभिसदृशा क्षमया पृथिवीसमा ।
स्थैर्यं मेरुसमा धीरा सूर्यवैश्वानरोपमा ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधना ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपाला समागता ।
त्रयस्त्रिंशत्पुरा सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्टिता ।
— *) G1 & दुर्योधनमुत्ताश्रैव. — *) G1 कौरवा (for कुरवो) Ko & N̄1 & Da D1 T G1 & M-8 नृपा, G1 & ययु — After 13, G1 ins. lines 2-9 of 1810*
14 G1 & om 14^{ab} — *) K1 N̄1 T G (G1 & om.) M1 (inf. lin.). 6-8 समुपागता M1 & नानादेशसमागता.

— *) N̄ V1 B D (except D1) G1-4 ततोर्चिता; T1 ते ह्यर्चिं G1-4 महीपाला, G1 नरेंद्रेण (for राज) — After 14, T1 G1-4 ins

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशान् ।
वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।
T1 G1-4 cont N̄ ins after 14

1812* उपोषविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
[T1 G1-4 राजद्रुपपागमनसर्वे द्रष्टुं etc]

15 *) K1 पौरजन सर्वैः; S पुरवरे श्रेष्ठे — *) Ś1 K1 & T1 G1 & M सागरोद्भूत, K1 'स्वनाः'; T1 G1-4 'रोपमनिस्वने' — *) K1 D1 S क्षि(G1 क्षि)शुमारगिरिं (K1 'क्षिर'; D1 'क्षिर') प्राप्य — *) K (except K1) B1 D1 & न्यवसन् (for न्यविशन्) Ko & D1 तत्र; B1 & Da D1 तेषु, B1 तेषु, D1 ते स्म (for ते च) K1 पार्थिव S न्यविशत महारथाः.

16 *) S 'क्षरे च — *) N̄1 M1 भूमिदेशे
17 *) D1 T G प्राकार(T1 G1 'साद')परिघोपेतो — *) B1 (m as in text) & सवृत, G1 सर्वत्र (for सर्वत) Ś1 K1 D1 समविस्तृत; K1 N̄1 V1 B1m & Dn D1 & T1 G1-4 'लंकृत'; N̄1 B1 & Da 'वस्थित (B1 'तै'), T1 समुपावृत; G1 संवृतस्तत, G1 M 'वास्तृत; text as in Ko & N̄1 D1!

18 *) Ś1 N̄1 & 'भूपित; Ko 'रूपित'; K1 'वासित' K1-4 Dn D1 S (except T1) 'ध्यागुरुधूपि (K1 & 'भूपि)तः. — G1 om 18^{ab} — *) B1 'नागरुसिक्तश्च, M1-8 'सिक्तश्च — *) Ś1 K (except K1) माल्यपुञ्जैश्च N̄1 भूपित. N̄1 V1 B D 'दामोपशो' (D1 'दामविभूपित'); T1 'दाम विशोभित', M1 'दामभिरावृत'

19 *) D1 & T1 G1-4 M1-8 नभःस्थल — *) K1 N̄1

C. 1. 1003
H. 1. 153, 19
K. 1. 200, 28

सर्वतः संवृत्तैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
 सुवर्णजालसंवीतैर्मणिक्कुट्टिमभूषितैः ।
 सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
 अग्राभ्यसमवच्छन्नैरगुरुत्तमवासितैः ।
 हंसाच्छवणैर्वहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
 असंवाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
 बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
 तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु खलकृताः ।
 स्पर्धमानास्तदान्योन्य निपेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
 तत्रोपविष्टान्दृश्युर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
 राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
 महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
 प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मञ्चेषु च पारार्थेषु पौरजानपदा जनाः ।
 कृष्णादर्शनतुल्यार्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
 ब्राह्मणस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
 ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
 ततः समाजो बभूव स राजन्दिवसान्वहून् ।
 रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
 वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽङ्गि पोदशे ।
 आप्नुनाङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
 वीरकांक्षमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
 अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्पम ॥ ३०
 पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
 परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
 स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणांस्वस्ति वाच्य च ।

V₁ B D (except D₃) सङ्घ (K₃ 'सृ')त (B₃ 'तै') शुभैः
 M (except M₃) सङ्घतो नद्धै — ') N₁ V₁ B D T
 G₁ (by corr) : (sup lin) M₃ : 'तोच्छ्र' (Da 'च')यै.

20 *) T G (except G₁) 'जालवित्तैः' ; M₃ 'माला
 संयुक्त' ; M₃-s 'मालासवीतै' — ') S₁ K₃ N₁ V₁
 D₃ : 'भूषण'

21 *) K₃ 'समवस्थानै' ; N₁ V₁ B₁ T₁ 'जागदमसम' ; D₃
 'वसनरुद्धै' — ') S₁ K₃ — ') 'भूषितै' ; K₃ N₁ : T₁ G
 M 'भूषितै' ; T₁ वितानच्चजदोभितै Some MSS. अगुरु-
 (for अगुरु) — K₃ om 21^a-22^a, G₁ om 21^a — ') K₃
 हसांग' ; K₃ : D₃ : हसाङ्ग' ; N₁ : V₁ B₁ : D₃ D₁
 हसाङ्ग' ; B₁ : D₃ हसाङ्ग' ; S हसवर्णैश्च

22 K₃ om 22^a (cf v 1 21). — ') N₁ : S
 'पय' (T₁ G₁ 'पयि' ; G₁ 'पदैर')द्वारै — ') K₃ 'शोभनै' ;
 M₃ : 'शोभिनि.. — ') S₁ K (except K₃) M₃ 'विन
 द्वाग्नि' ; N₁ : 'निपदागै' ; T₁ G₁ : 'विद्विर्षागै

23 *) T₁ G सदान्योन्य — ') N₁ निपेदुर्वसुधाधिपा

24 *) S₁ K N₁ : V₁ D₃ महापल' ; S महासत्वानृ-
 घजना (T₁ G₁ 'नान्' — ') M₃ : नरसिंहान् — ')
 K₃ : D₃ दिव्यचदमभूषितान् ; S मृष्टस्त्रगनुलेपनान्

25 *) T₁ G₁ महाप्रसावान् S₁ D₃ D₁ G₁ ब्राह्मण्यान्
 — ') G₁ स्वराष्ट्रस्य हि र' — ') G₃ धर्मस्य लोकस्य
 — ') K (except K₁) D₃ : T₁ G₁ M₃ स्वकृतै G₃
 स्वकृतैश्चमुभायुमै

26 *) S सद्यो मयातिमेषु — ') S₁ पश्यतस्तान

नुत्तमान् ; K (except K₁) N₁ : B D₃ D₁ : 'पदो जन
 — ') N₁ : V₁ B D 'सिष्य' (for 'तुष्टय') S₁ पौराश्च
 (for सर्वत) K₃ : N₁ : B D₃ D₁ : 'समुपाविशन्' S
 उपोपविशिशु सर्वे याज्ञसेर्नी दिदक्षन्

27 S₁ K₁ : (hapl) om 27^a — ') B₃ T₁ त्वेव ;
 T₁ : G M चैव (G₁ त्वैश्च) (for ते च) — ') Some MSS
 पचाल' G₃ पांचालदेशस्य — ') S₁ जानपदास्तथैव च (') ;
 G₃ : 'स्तामनिदितो

28 *) K₃ B₁ D₃ D₁ G₃ M बभूवै — ') G₁ : M₃
 स राजा — ') K₃ रत्नप्रदान' (sic), K₃ 'प्रधान' ; D₃
 D₁ : 'प्रयाल'.

29 *) M₃ : पुरोचमे ; M₃ : हि पोदशे — After
 29^a, D₃ (suppl. fol., sec m.) ins a passage of 50
 lines given in App I (No 98) — ') S आमुना
 (M₃ : 'स्य) शुद्धवसना

30 *) N₁ V₁ D₃ D₁ : 'माला च स (D₃ चिता)मु
 पादाय ; G₃ वीरकां स्रजमादाय Cd वीरकांस् (=माला) as
 in text — ') N₁ V₁ D₃ D₁ : 'कांचनीं समलंकृता' ; T₁
 G₁ : 'कांचनै स' — ') K₃ द्रौपदी योपितां वरा ; S
 द्रौपदी हुपदामजा

31 *) K₃ : ब्राह्मणर्पम — ') N₁ V₁ B D विधि-
 यत्तदा ; M₃ : दृष्टिपा तदा

32 *) K₃ : N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₃
 D₁) T₁ G₁ : M₃ : सतर्प' ; K₃ तर्पयित्वा तु — ') N₁ :
 D₃ ब्राह्मण. S₁ K₃ स्वस्ति वाचयन् — ') S₁ K₁ : D₃

वारयामास सर्वाणि चादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
निःशब्दे तु कृते तस्मिन्ष्टष्टुश्रो विशां पते ।

रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।

वाक्यमृश्वैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः

शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।

यत्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं

समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः

कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।

तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं

कृष्णा भवित्री न मृपा ब्रवीमि ॥ ३५

तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः

पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।

नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च

संकीर्तयंस्तानृपतीन्समेतान् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

C-1 69°0
B-1 185. 87
K 1 200 62

Gs M वादयामास Gs सर्वं हि. — *) K1 च सर्वश.
(for समन्त°).

33 *) D1 चाश्वसेनो (for दृष्ट°). — After 33^{ab}, K4
N1 : V1 B2 : D2 D1 2.4 : ins.

1813* कृष्णामादाय विविधन्मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।
— *) K1 N V1 B2 Dn D1 : Gs Me-3 रगमध्ये; B1 D1
‘मध्य, G1 जनमध्ये — *) S (except T1 Gs) गंभीर-
निस्वन.. — *) Me-3 वाक्य (M1 ‘च)मुच्चैर — *) G1
श्लक्ष्ण धर्मवदुत्तम

34 Ks om. 34-36 Before 34, Ko : Ds ins.
‘दृष्टुञ्ज उ’, S (except Me-3) दृष्टुञ्जः. — *) Some
MSS लक्ष्म — *) S1 शृण्वन्त्विमे; N1 ‘तु ये S क्षत्रियाः
(for पार्थिवाः). S1 एव सर्वे (by transp) N1 : V1 B
D (except Ds) मे भूपतयः समेताः — *) N1 : V1 B D
छिद्रेण यत्रस्य समर्पयध्व — *) Ko : समापयध्वं, K1
समर्दः; K2 समर्थः. N1 : V1 B D लक्ष्य (N1 : V1 Dn D1
शरैः) शितैःपौमचरैर्दशार्धैः; Gs समावदे पचमिश्रापि बाणै
Cd oites खगमै (as in text)

35 Ks om 35 (of v. 1. 34) — *) N1 : V1 B D
एतन्महत्कर्म करोति यो वै — *) G1 तस्यैव M (except
Ms) भविता (for भगिनी) B2 Da D2 ममेया — *) S
(except T1 G1 :) कृष्णा स्वसा न मृपा प्रब्रवीमि.

36 Ks om 36 (of v. 1. 34) — *) Gs तेनैवम्; Gs
तामेवम् — *) Ds S इति (for अभि) N1 : V1 B Da
Dn D1-4 ‘द तां भगिनीमुवाच. — *) N1 : V1 B2 : D
(except Ds) भूमिपतीन् (for तानृपतीन्)

Colophon om. in Ks. — Major parvan T2 G M
संभव° (for आदि). — Sub-parvan S1 Ko-3 Ns B

Ds : T2 G1.4.6 Ms.6-3 द्रौपदीस्वयंवर; N1 : V1 Dn Ms
स्वयंवर; T1 संभव — Adhy name Ko : Ds द्रौपदी (Ko
om) रगावतरणं, N1 : V1 दृष्टुञ्जवाक्यं — Adhy no.
(figures, words or both) Dn 184, D1 80 (read
180), Ds m 187, T1 183, T2 Gs 4.4 : 135, G1 : 137;
Gs M 136 — S’loka no Dn 36, Ms 37. — Aggre-
gate s’loka no Dn 6952

177

1 S1 K1 : S om. उवाच — *) Ko N1 : V1 B D
तया; Ks शल; Ms : शम (for सम.)

2 *) N V1 B D वायुवेग°. — *) S1 भीमवेश°,
Ko 2.4 ‘वेगोपर°; N1 ‘वाणधर°; N1 : V1 B1 : Da Dn D1
G1 ‘वेगरव°; Ds T ‘वेगरथ°; Ds ‘वेगघन°; Gs-4 ‘वेगरथ°;
Gs ‘वेगरत°, Gs ‘वेगश्च धीर्यवान् — D1 (hapl.) om
2°-3°. — *) T1 Gs यलाकश्च; Gs ‘किञ्च — *) N1 : V1
B (except B2) Dn Ds करकायुर

3 D1 om. 3 (of v. 1. 2) — *) Ko : Ds T G Ms
सकुहलश्च (G1 ‘लिङ्ग). S1 K1.2 चित्रवेदी (K1 ‘धी) N1
V1 B Da Dn D1 : कुंडज (N1 : V1 B2 Dn ‘क; Ds :
‘क)श्चित्रसेनश्च — *) S1 सुवर्ध; K (except K1) B2 Da
‘चा — *) S1 Ds Me-3 यहु°; Ks ‘क्षीली, B2 ‘यल°
— *) Ko 2.4 कुहलो; N1 : V1 B2 Dn तुहुदो; B1 : 3 : Da
D2 : 4 : सुकुटो, S कुहली B2 T1 विकचस् — After 3,
Ds (marg see m) S ins

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकल° करी ।

[T1 G1 Ms. : सदीपी; T2 G1-3 सदीपी; Me-3 सजीवी]

4 *) Ks शूरा (for वीरा) — *) N1 समुपागमन्;
Ds ‘पस्थिता.. — *) N1 : V1 Dn D1 असख्याता (for

१७७

घृष्टयुग्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विपहो दुर्मखो दुष्प्रघर्षणः ।

विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १

युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।

उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २

सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।

नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३

एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्धं समुपागताः ।

शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४

शकुनिश्च बलश्चैव धृपकोऽथ बृहद्रथः ।

एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५

अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।

समवेता महात्मानौ त्वदर्धं समलंकृतौ ॥ ६

बृहन्तो मणिमाथैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।

सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७

विराटः सह पुत्रान्म्यां शङ्खनैवोचरेण च ।

वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८

अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।

सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९

सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।

अंशुमाथेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०

समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।

जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११

पौण्ड्रको बासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।

कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पचनाधिपतिस्तथा ॥ १२

मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।

रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३

कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।

समवेतास्त्रयः शूरा भूरिभूरिश्चवाः शलः ॥ १४

दात') S: महाबला (for 'मान) — 1) N: V: Dn D: पार्थिव; S समेता (for प्रथिता) K: क्षत्रिया सुवि, S देयरूपिणः

5 *) K T: G: ३: ४ 'निश्चाय' (K: 'नि सय) लक्ष्यैव; N: V: B D G: Me-: 'नि' लोचन, T: 'निश्चायल'; G: M: 'निश्चायल', G: 'निश्चायल' — *) S महाधनु (G: 'रया') (for बृह) — *) B: Da D: S पुत्रा S: K D: प्रकीर्तिता (for समा)

6 *) D: द्रौण (for भोज') — G: om 6'-8' — *) N: समागता; Me-: सयने ता — *) Many S MSS त्यदर्थ

7 G: om 7 (cf v l 6) — *) S: K: बृहत्सौ (K: 'सौ) मणि; Ko D: बृहत्सुमणि; M (except Me) बृहत्सौ मणि — *) N: V: B D (except Ds) पार्थिव (for वीर्य) — D: (hapl) om 7'-8' — *) N: V: B D (except Ds, D: om) सहदेवजयत्सेनो — *) N: V: Dn D: पार्थिव (for मागध)

8 G: om. 8^{ab}, D: om. 8 (cf v l 6, 7) — *) K: सुयन्वा च; N: V: Dn D: सुदामा च; G: सयपुत्र, G:

सयीज'; G: सयिदु' — *) K: पार्थिव, K: 'वा'; S वीर्यवान्

9 *) N: S: अविभु; N: V: B: (m as in text) S: Dn D: सुकेतु; B: D: अविभु; Da अविभु (for अभि) N: सहपुत्रश्च — *) K: N: V: B: Dn D: सुदामा; S वसुना K: N: B: Da अय (for च) — *) Ko: N: V: B: Dn D: Ma: सुविभ्र; B: जित; G: मित्रि

— *) K: वृत्, G: वृत् (for वृक) T: G: सत्यप्रतस् 10 S: K: (hapl.) om. 10^{ab} — *) B: नीलक्षोप्रायुध'

11 *) T: G: श्वद्रश्च — *) B (except B: D: D: चित्रसेन; G: श्वद्र Ko: ४ D: च वीर्यवान्; S च पार्थिव (for प्रताप) — *) S (except G: जरासध D: S स (G: ४ च, Me सु) पुत्रश्च (G: 'स्तु) — *) Ko: N: B: अददो; K: N: V: Dn D: विददो

12 *) K (except K: B Me-: तामलिप्तश्च G: कलिगाधिपतिस्तथा — *) S: K: १३ पटना; D: यवना; Me चर्तना N: S महान् (for तथा)

13 *) K (except K: S सह पुत्रैर् S महाबल' — *) K: रुक्मांगदे विधिरेण

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
 बृहद्बलः सुपेणश्च शिविरौशीनरस्तथा ॥ १५
 संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिण्यश्च वीर्यवान् ।
 साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
 अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
 विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
 वीरो वात्पतिश्चैव श्लिष्टी पिण्डारकस्तथा ।
 उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
 उल्लूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
 वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
 एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
 विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽथ तम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

14 D₁ (1 hapl) om 14^b-15^a — ^b) Ś₁ N₁ V₁
 B₁ s Dn पुत्रश्चास्य, T₁ 'श्वैव; G₈ 'स्वस्य Ś₁ N₁ V₁ Dn
 'रथ. — ^c) Ko D₈ व्रय. पुत्रा' — ^c) K₄ बल., T₁ चलः
 (for शलः)

15 D₁ om 15^{ab} (of v 1 14) — ^a) A few
 MSS कांभोजो — ^b) Ko s. & N₁ V₁ B₁ s D₁ Dn D₂
 पौरव (for कौ) — ^c) S (except T₁ G₈) सुपेणश्च
 — After 15, N (for D₄ see below) ins

1815* पटचरनिहन्ता च कारुपाधिपतिस्तथा ।

[K (except K₄) D₄ D₂ कारुपा']

On the other hand, S ins after 15

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्रास्त्रयस्त्रेतामयो यथा ।

आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाधिता ।

D₄ (marg see m) ins 1815* after 1816* (v 1 in
 line 2 of 1816* नृशमादित्यसनिभा for the posterior
 half)

16 ^a) K₁ रोहिणेयश्च (for रौक्मिण्यं) S संकर्षणो
 रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्यं — K₁ om 16^a-17^b — ^c)
 Some MSS शायश्च — ^d) Ś₁ सारणीयो गदं, K₄
 सारणक्षगदं, N₁ s V₁ B₁ Dn D₁ s प्रायुञ्जि सगदं (D₁
 'गण'); M₈-s सारणो निशठस्तथा

17 K₁ om 17^{ab} (of v 1 16) — ^a) K₄ S स (K₄
 T₁ सा)लक (G₁ s 'ग)क्षैव (G₈ सात्विकश्चैव) — D₂ om
 17^b-18^a — ^b) N₁ V₁ B D (D₂ om) महाम (B₁ D₁
 'यु)ति' S युयुधानश्च सात्यकि — ^d) K₁ तथा (for
 पृथुर) M₈-s पृथिवीं पृथुरेव च

18 D₂ om 18^a (of v 1 17) — ^a) N (D₂
 om) विदूरथश्च K₁ कद्रुश्च; T₁ G₈ s M₈ कण्वं; T₂
 M₈ s-8 कद्रुं; G₁ s-8 कणं (of. 1. 1. 173^d and v 1)

— After 18^a, K₈ ins.

1817*

ये चान्ये यादवास्तथा ।

आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।

कृतवर्मा च हार्दिक्य' (=17*)

— N ins after 18^a (K₈ after 1817*, D₂ which om
 17^b-18^a, after 17^a)

1818*

शङ्खश्च सगवेपण ।

आशावहोऽनिरुद्धश्च

[(L 2) Ko s & B (except B₂) D (except Dn)

आ (B₁ m यु)गावहो]

— ^b) B₂ s D₁ s शमीक; G₁ समीर Ko s & समरेजय,
 N₁ V₁ B D G₁ s M₈ सारमेजय, T₁ सारणो जय — ^c) N₁
 D₂ s दानपतिश्चैव — ^d) Ś₁ वल्ली, K₁ हली; K₂ D₁
 झल्ली, K₄ मिल्ली T₁ श्लिष्टिवान्मारगस्तदा, T₂ श्लिष्टी
 विंगारवस्तथा, G₁ श्लिष्टी विंगरं; G₂-s M₈ s श्लिष्टी (G₄ s
 झल्ली; M₈ सीलवी) विंग (G₂ पिंज; G₈ s लिंग)रकं; G₉
 बाह्लिवांगारकं, M₈-s सल्ली विंगरयं — Ko om 18^a-19^d.
 — ^f) K₁ वृष्णयोमी प्र

19 Ko om 19 (of v 1 18) — ^a) D₄ अथ (for
 च) G₂ s s बृहद्रथ — D₄ (hapl) om 19^a — ^c)
 K₂ बृहद्रथो, G₈ जयद्रथो — ^d) B₂ महायल. S
 श्रुतायुरथ वीर्यवान्

20 ^a) S कितवो — ^c) N₁ s V₁ B D मतिमान्, G₁
 विक्रात — ^d) Some N MSS कोशल', T₂ G (except
 G₁) कौशल' S महान् — After 20, D₂ S ins

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।

बृहद्बलश्च यलयाग्राजा चैवाथ दुर्जय ।

दमघोषारमजश्चैव शिशुपालो महायल ।

चेदीनामधिपो वीरो यलयान्तकोपम ।

१७८

वैशंपायन उवाच ।

तेजलकृताः कुण्डलिनो युवानः

परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।

अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः

सर्वे समृत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव

धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।

समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना

मत्ता यथा ह्रमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः

संकल्पजेनापि परिश्रुताङ्गाः ।

कृष्णा ममैपेत्यभिमापमाणा

नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता

जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।

चकाशिरे पर्वतराजकन्या-

सृमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्टर्षवाणामिनिपीडिताङ्गाः

कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।

रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं

द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै

रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3-4, cf lines 2-3 of 1825*]

T₁ G₁-4 cont.

1820* प्राच्योदीच्या प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्या क्षितीश्वरा ।
On the other hand, K₁ N₁ V₁ B D₁ D₂ D₃ s s
ins. after 20

1821* निमुपादश विक्रान्तो जरायुपुत्रयैव च ।

21 * S₁ K₁ D₁ श्रिता (for मुनि)

22 * N (except K₁ N₁) T₁ G₁ भैरवदि, T₂
G₁ s s M विष्णुदि — *) S₁ K₁ N₁ V₁ B (except B₁)
D₁ D₂ M₁ s स्वर्धं Some MSS लक्षम् — *) S₁
विष्णवे; K₁ विष्णवे Ko s N₁ s V₁ B D य इदं B D₁
D₂ s वरपेयाय त शुभे (by transp) S वेदा नु यो
मवेदे T₁ से)या त पर वरपम्य वे

Colophon Major faran T₁ G₁ M संभव (for
शानि) — Sub-faran S₁ K₁-4 N₁ B D₁ D₂ D₃
D₄ s T₁ G₁-4 M₁ द्रौपदीस्वयंवर, M₁ स्वयंवर; T₁ ममय
— Adhy name Ko s s D₁ राणा तामाशुपीतन; T₁ G₁-4 s
क्षत्रियाम् (G₁ विप; G₁ 'का' वर्णन — Adhy no
(figures, words or both) D₁ 185, D₂ 181, D₃ 181
181, T₁ 184, T₂ G₁ s 196, G₁ s 198, G₁ M 197.
— S₁ s no D₁ 24 (D₂ 25), M₁ 26 — Aggre
gate s s no D₁ 6376

178

1 S₁ K (except Ko) D₁ B (except M₁) om उवाच.
— *) B₁ कुण्डलिनो (m as in text). — *) N₁ s V₁ B
D (except D₁) नरेन्द्रा (for समेता); cf 4*, 4* N₁
रं स्वर्धं प्रेक्षमाणा — *) B₁ सर्वे समापेतुर S₁
(sup lin) K₁ मलकृतेन; N₁ s V₁ B D (except D₁)
उदायुषाग्ने

2 *) S वीर्येण रूपेण (by transp) Ko s N₁ T₁ G₁
यलेन चैव — *) N₁ s V₁ B₁ s s D₁ D₂ क्षीलेन; B₁ D₁
D₂ s तथैव (for धर्मज) S₁ K₁ क्षीलेन, K₁ चार्धेन; N₁
V₁ B₁ s D (except D₁) प्रितेन; N₁ वृत्तेन; B₁ सैवाय;
T₁ वीर्येण (for चैवापि) G₁ उत (for च) — *) S₁
समृद्धवेगा; N₁ s V₁ B D समिद्धर्पा T₁ G₁ (by corr)
दशधा प्रभिन्ना; M₁ मद्वेगविन्ना

3 *) S₁ K₁ स्वर्धं S₁ वीक्ष; K₁ वेदय — Ko
om 3* — *) K₁-4 N₁ V₁ B D M अभि (for क्षि)
— *) K₁ N₁ s V₁ D₁ D₂ T₁ G₁ s ममैवेत्; N₁
ममायात् — *) N₁ सहसोदतस्थु; N₁ s V₁ B D
मोदतिष्ठन् B नृपा समुपेतुरया (G₁ समुपेत्य तया) मनेभ्य

4 *) N₁ T G (except G₁) M₁ s जिगीषमाणा — *)
S₁ K₁ पर निय (for चका)

5 *) G₁ 'बाजेन नि'; G₁ 'बाणादिनि' B M₁ 182*

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव

यस्य पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६

दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च

देवर्षयो गुह्यकाश्चाराणाश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च

गन्धर्वमुख्याश्च सहापसरोभिः ॥ ७

हलायुधस्तत्र च केशवश्च

वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।

प्रेक्षां स चक्रुर्यदुपुंगवास्ते

स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८

दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-

न्पञ्चाभिपद्मानि वारणेन्द्रान् ।

भस्मावृताङ्गानि वदन्त्यवाहा-

न्यार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९

शशंस रामाय युधिष्ठिरं च

भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।

शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो

जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०

अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः

कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।

व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं

संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११

तथैव पार्थाः पृथुवाहवस्ते

वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।

तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे

कन्दर्पवाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

C 1 7016
B 1 187 12
K. 1 202. 12

जेनाभिनि. — १) Ko कृष्णाहृतैस्, Gs कृष्णांगयैस् Ts G Ms. २) तैः; Ms-३ स्त्रै (for ते) — २) Da Ds ३ ४ ५ रगेवतीणां T G (except G1) *सज्जार्थे — ३) Ks द्वेप्यांश्च; N1 द्वेप्य हि; Ns ३ V1 B1 (m as in text) ३ ४ D (except Ds) द्वेपं प्र, T1 Gs द्वेप्याणि, G1.३ द्वेप्यान्वि (for द्वेप्यान्वि) G2 च, Gs हि (for स्पि) Da ते च, S सर्वे (for तत्र)

6 १) T G (except G1) च (for अथ) Bs आदित्य रुद्रा वसवोऽश्विनौ च — २) B Da Ds ३ ४ विषे (for सर्वे) S1 K1 पितरस्तथैव — ३) T Gs-४ धर्म, G1 शक्र (for यमं)

7 १) B (except Bs) चारणा गुह्यकाश्च (by transp) — २) Ks नारदतुवरौ च, Ds T1 Gs ४ नारद पर्वतश्च — ३) Ns ३ Bs Dn D1 ३ ४ सहसापस, B1 ३ ४ Da Ds T1 सह चापस (Da1 om च), Ts G M सहितापस.

8 १) K1 स; N1 Ts G (except Gs) Ms-३ तु (for the first च) Ns ३ V1 B D (except Ds) तत्र जनार्दनश्च — २) Bs Da Ds चापि (for चैव) S1 K1 ३ Ns V1 Dn D1 प्रधान — ३) S प्रेक्षाबभूवुः Ks युधि पादवाश्च — ४) S हि (for च) N Dn D1 महात (for बभूवुः)

9 १) N B D तु (Bs च) (for हि) Ks मत्तगजेन्द्र-कल्पान्, D1 मत्तगजेन्द्रविक्रमान्, Gs पादवयोधमुख्यान् — २) Ko Bs (m as in text) Ts G1 पञ्चाभिपद्मान्; Ks (by corr) Ds पञ्चाभिपद्मान्; Ns V1 *भिरूपान्; B1 (m as in text) Da Nilp पचाति; Dns *तिरुद्धान्; T1 Nilp *तिमत्तान्; Gs-४ पञ्चाभिपद्मान्, M *भि(Ms *नि)पद्मान् (sio), Arjp (?) as in text — ३) S1 K Ns ३ B D

कृष्ण प्रदध्यौ Ns ३ B D (except Ds) यदुवीरमुख्य (for स यदु) N1 V1 पार्थान्प्रदद्याय यदु.

10 १) S1 Ks N B1 ३ Dn D1 T1 स (for च) — २) N V1 Bs Da D1 ३ T1 G1 M स (for the first च) Ks च यदुप्रवीरौ, S (except Gs ३) यमजौ च वीरौ. — ३) N1 Ms तांश्च समीक्ष्य Ns ३ V1 B D (except Ds) तान्प्रसमीक्ष्य — ४) Ns ३ V1 Dn1 ns ददर्श ह

11 Gs om 11^{ab} — १) Bs अन्ये च, Da अन्येपि, Ts Gs ३ नान्ये तु Ns ३ B D वीरा (for नाना-) — For 11^b V1 subst. १^b! — २) N B D (except Ds) न तान्ये; V1 S भ्रमत (for भ्रमन्तीं) — ३) Ns ३ B D (except Ds) *नेत्रा; S संदष्टताम्रोऽज्वलदन्तवक्त्रा

12 १) S वीरा (for पार्था) Gs पृथुवाहुवर्णा — २) S पार्था (G1 तथा, Gs पार्थौ) (for वीरौ) S1 K चापि (for चैव) Ks महाप्रभावौ — ३) Gs ते द्रौपदीं वीक्ष्य — ४) N1 B (except Bs) Da Ds ३ *वाणानुगता — After 12, Gs ३ ins

1822* देवाश्च सर्वे सगणा समेता

स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।

रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च

शक्र पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च

देवर्षयश्चापसरसा गणाश्च ।

[Cf 6 and 7^{ed}]

13 १) V1 सुरर्षि. Ko च, B1m चै (for तत्)

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।

कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं सु वीरः ॥ १८

C. 1 7033
B. 1 187 29
K. 1 202. 39

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

3) दृष्ट्वा तु त द्रौपदी वाक्यमुच्चै-

जंगाद नाह वरयामि सूतम् ।

सामर्पहासं प्रसमीक्ष्य सूर्ये

तत्ताज कर्णं स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1°) Ds तूण धनुरुत्तम च — 2°) Ds मिखा लक्ष्यं
लब्धवन्तं च कृष्णां — 3°) Ks सूर्यज. (for सूर्ये)]

— Ks Ns Dn Ds. 4 s cont.. S (Gs om. lines 5-10)
ins after 17

1828* एष तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।

चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।

दमघोषात्मजो धीर शिशुपालो महामतिः ।

धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।

ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]

धनुषोऽभ्याशमागम्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।

तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।

तत शल्यो महावीर्यो मद्राजो महाबलः ।

तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) Ds एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वैः
— For lines 2-3 of lines 3-4 of 1819* — (L. 2)

Ds om line 2 — (L. 3) Ks Dn Ds. 4.5 Ms-8

दमघोषसुतो Ns Dn Ts G (except G1) धीर Ds

अन्तकोपम, S (except Gs 4) महाद्युतिः — After line

3, T1 Ms-8 read (for the first time) line 6 (v l T1

राज्ञा समक्षत for गिरिरिवा), repeating it in its proper

place — (L. 4) S तमप्या (Ms-8 'ध्या')रोप्यमाण तु

भापमात्रेभ्यताडयत् — After line 4, T1 reads (for the

first time) lines 7-8, repeating them in their proper

place, while T2 Gs 4.5 ins

1829* तादित स धनुष्कोट्या पपातोऽर्घ्यं विन्यमुख ।

सरभास्कोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, Gs ins after line 4 Ms, after line 6. T1

Gs Ms. 6-8, after 1828*

1830* ततो धैर्कर्तन कर्णो वृषा धै सूतनन्दन ।

धनुरारोप्यमाण तु रोममात्रेभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T1 ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except Gs Ms) ins

1831* कम्बुग्रीवः पृथुव्यसो मत्तवारणविक्रमः ।

मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) Ds om line 6 T1 G1 4.5 Ms 6.7 आगम्य
For line 6, Ms repeats line 4 (with the S reading)

— After line 6, S (except Gs Ms) ins

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्पमात्रेभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T1 Gs विष्यमानस्तु T Gs-8 बाहुभ्याम्

— (L. 8) Ds om line 8 Gs उरथाय सहसा Gs 4

Ms-8 स्वराष्ट्रमभिः. — Ms om line 9, T2 Gs-8 Ms om

line 10 — (L. 10) T1 G1 Ms-8 तमप्यारोप्यमाण तु

सुद्रमात्रेभ्यताडयत्]

— After 1828*, T1 G1 Ms 6-8 ins 1830* (T1 further
ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*) Then
after 1830*, T1 ins

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णं सखे त्रैलोक्यविभुतः ।

धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।

एव कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।

अश्रुभिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।

दृष्ट्वा कर्णं विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]

निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसगमेऽपि च ।

ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्र परतप ।

मानी दृढास्त्र सपन्न सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।

उत्थित सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।

विलोक्य द्रौपदीं दृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् । [10]

स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यया ।

स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।

आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।

मा स उत्थानमपतदद्भुत्यग्रे स तादित ।

स ययौ तादितस्तेन व्रीहिल्व नराधिप । [15]

— After 1828*, T2 Gs-8 (T2 Gs om lines 2, 3, 5) ins

1834* तमप्यारोप्यमाणं तु सुद्रमात्रेभ्यताडयत् ।

स पपात महीं रक्षादर्धयोजनदूरतः ।

तथैवागास्त्रक राज्य पश्चादनवलोकयन् ।

ततो धैर्कर्तन कर्णो वृषा धै सूतनन्दन ।

धनुरभ्याशमागम्य तोल्यामास सद्धनु । [5]

१७९

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
 अयोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याङ्गिष्णुत्तदारवाः ॥ १
 उदक्रोशन्निप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
 दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुमप्रममम् ॥ २
 केचिदासन्निमनमः केचिदामन्मुदा युताः ।
 आहुः परम्परं केचिन्निपृणा युद्धिजीविनः ॥ ३

यत्कर्णशूल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
 नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
 तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्वलीयसा ।
 बहुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
 अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
 कर्मण्यसिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
 यद्येष दर्पाद्दर्पाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

त चाप्यारोप्यमाण सद्रोमनाग्रेऽन्यतादयत् ।

[Jones 4, 6 = (var) 1830*]

This is followed in Gs by lines 1-6, and in Gs by lines 7-13, 15 of 1833*

18 *) Ś: K: संराजने, N: समीक्षन्; G: समाने (for समाने) — *) Ś: निक्षिप्तनादेपु, K: दानेषु, N: पादेषु; N: चापेषु, S नि(G: वि)क्षिप्तनाग्रेपु; Cd विक्षिप्त नादेपु, N: V: B D (except Ds) जनाधिपेषु — *) Some MSS सज्य M: ससर (for ससर) K (except K: V: D: S च; N: B: Da Dn D: स; B: S: D: नु (for न) G: चीर — After 18, T: G: ins

1835* ततो परिट मुददानयाना

मुदारीर्धुज्जिउलप्रवीर ।

जहर्प रामेण स धीर्य इत्थ

दन्तं गतां पाण्डुमुत्तम्य मया ॥

न उग्रान्ये नृपथीरुमुपा

मत्पुत्रपानय पाण्डुपुत्रान ।

यिता हि नीम च यदुपग्री

धीम्य च धर्मं सहनोदरां प्र ॥

In G: th: is followed by 1837*

C: 1837* om. in Gs — Major part in T: G: M: सज्य (for सज्य) — Sub-jacent Ś: K: N: B: Da D: S: T: G: M: S: इन्द्रादीन्वयार; Dn: N: T: M: सज्य — Adj: none. K: S: D: सज्यं सज्यं, 1 G: S: सज्यं (T: om. सज्य) निष्कन्तः M: S: सज्यं सज्यं (T: om. सज्य) — Adj: none (except word of 1 4) D: T: 135, Dn: 135, D: 135, T: G: S: 137, G: S: 137, M: 137 — S: 137 no Dn: 22 M: 2 — Adj: none. Dn: 7003.

179

1 Ś: K (except Ko) S om. उवाच Gs om. 1 — *) N: S: V: B: Da Dn 'कर्मण.. — After 1*, M: S: ins *

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा सज्ययानुनमन्वशात् ।

गुरोरिद्विजमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमत ।

— *) Dn: G: मध्ये क्षिप्यु — T: ins after 1 G: (which om colophon of adhy 178 and thus st.), after 1835* (cf v 1 1 178 18)

1837* ततोऽप्यतीर्ण रत्नस्य मर्ष्य पाण्डवमध्यमम् ।

2 *) Ś: सज्ययानुनमन्वशात्; K: विधुनु ते (sio), N: विधुनाना; T: G: M: विधुनयतो T: G: S: M: वे (for च). — *) K: G: 'केतुमिव प्रभु; D: T: 'केतुमिवोरियत; G: चप्रभु; M: S: 'केतुमिवोरियत

3 *) Ś: सुमत — *) K: N: S: B: Dn D: S मुदान्विता — *) N: S (except Gs) युद्धिष्ठिरा

4 *) N: S: B D (except Ds) G: सज्ययानु — *) T: च, G: नु (for हि) B: Da D: नासादित यत्पत्रिभु; G: 'त यत्पत्रिभु

5 *) T: G: S: च (for नु) — *) D: प्राणा; B: प्रहया Dn: दुर्लभायमा; G: दुर्लभेन च — *) T: G: S: परमात्रेण; G: परमत्रेण — *) A few MSS. सज्य (for सज्य) — After 5, T: G: ins

1838* सज्यं चेष्टयामेव पेदु लस्य कथं भोज ।

6 *) T: G (except Gs) M: सज्ययानु; Cd as in text Ś: K: D: सज्ययानु — *) M: S: 'सज्ययानु — *) S (except Gs) सज्ययानु Ś: सज्ययानु

7 *) Ś: K: सज्ययानु; G (except M: S) सज्ययानु (by transp) — *) D: S (अ)सज्य या (for यदि या)

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
 नावहासा भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
 न च विद्विष्टां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
 केजिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
 पीनस्कन्धोरुवाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
 संभाव्यमस्मिन्कर्मदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
 शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०

न च तद्विद्यते किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
 ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
 अन्मक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
 दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
 ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदासदा समाचरन् ।
 सुखं दुःखं महद्भयं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
 एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

C 1 7049
B 1 188 18
K 1 203 16

Ñ2 s V1 B Da Dn D1 s (अ)प्यय ब्राह्मणचापलात्, T G (except Gs) Me-s यदि ब्राह्मणचा. — °) Ś1 Cd मा गम., M मा गमेत्

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2 s V1 B D (except Ds) Gs ins ब्राह्मणा ऊचुः; K2 विप्रा — °) Ś1 K1.4 मावहासा, T G1 s s M नापहासा, Gs अपहासा — °) K1 मा (for न) B (except Bs) Ds आगता; D1 आश्रिता — °) Ś1 न चापि द्विष्ट; Ds न च विद्विष्ट, S (except Gs Ms) न च विद्वेप्य (G1 Ms s-s 'प') — After 8, T1 Gs.4 ins

1839* केचिदाहुर्योऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।

पराजयो जयो वा स्वाकुर्यात्सज्य धनुर्दिजाः ।

9 °) Ko यदा; Ks 4 यथा (for युवा) — °) Ko s 4 नागराजगतिर्युवा, S (except G1.2 Ms) 'वरो'. — °) G1 'स्कंधो महाबाहुर्' — °) Ñs Bs.5 धैर्याच्च — After 9, K4 Ñ V1 B D ins

1840* सिंहखेलगति. श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रम ।

10 °) Ś1 K1 असौ, Gs तस्य (for अस्मिन्) Ś1 कसैचिद्, K (except K1) V1 Ds G2 4 कर्मैतद् — °) Ś1 K2 4 T1 Ms उत्साहश्चानु, Ko Ds उत्साहादनु, K1 आत्मह-श्चानु — °) K2 4 'साहात्; B1 T2 G (except G1) M 'साहो (Ms lacuna)

11 K4 om 11, Gs om 11^{ab} — °) S (except M1 s, Gs om) हि (for च) — °) Ñs Bs Da1 Ds 4 त्रिषु (for कर्म) — °) Ś1 Ko-3 Ds T1 अससाध्य Ñ1 V1 यत्, T2 G M वा (Ms वै) (for च) — °) Ñ2 s B D (except Ds) नृषु (for त्रिषु) K2 त्रिषु संस्थानचारिषु; Ks नास्त्याद्यापि च वादवा, T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M दृष्टु (G1 M त्रिषु) स्थासुचरिण्यु वा (G1 च; Ms पु) Cd oites (as in text) संस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 °) Ks जिताहारा — °) K (except K1) Ñ1 Bs Da दुर्बलापि Ñ2 s V1 B1 s s Dn D1 s s दुर्बला अपि विप्रा हि — °) Ñ2 s V1 B D (except Da) बलीयांस स्व (Da.5 सु) तेजसा (Bs विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 °) Ñ2 s V1 B (except Bs) D (except Ds 4.5) सदसदा — °) Ś1 K1 s 4 दु खं सुखं (by transp), T Gs s Ms.5 सुख (Ms inf lin 'खे) दु ख K1 Dn1 महद्भयं; Ñ1 V1 'ब्रह्म, Da 'ब्राह्म — °) Ko 2.4 यत्कर्म (by transp). — After 13, K (except K1) Ñ1 (om. lines 1-2) s D (except Da) ins

1841* जामदग्नयेन रामेण निर्जिता क्षत्रिया भुवि ।

पीत समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।

तस्माद्भवन्तु सर्वेऽत्र वदरेषु धनुर्महान् ।

आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूजुर्दिजर्षमा ।

[(L 1) Ñs Dn D1 युधि (for भुवि) — After line 2, Ks ins .

1842* बन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षित पुरा ।

सर्वभक्षकृतो वह्निर्गुणा च महारमना ।

— (L 3) Ks Ds धनुर्महत्]

On the other hand, T1 Gs ins after 13

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।

न त पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।

मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मयलेन वा ।

जृम्भयेयुरिम लोकमनु वा द्विजसत्तमा ।

14 Before 14, Ds S ins वैशं V1 om 14^{ab}. — °) K (except K1) Ds प्रलपता — After 14^{ab}, T1 ins.

1844* समवर्तत तान्सर्वान्शृण्वन्देवेन्द्रनन्दन ।

T1 cont Gs 4 ins after 14^{ab}

1845* अर्जुन पाण्डवद्येष्टो दृष्टद्युम्नमथाप्रवीत् ।

एतद्धनुर्ग्राहणानां सज्यं कर्तुमल नु किम् ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा दृष्टद्युम्नोऽप्रवीद्वच ।

ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वंश्यो वा शूद्र एव वा ।

एतेषा यो धनु श्रेष्ठ सज्यं कुर्याद्विजोत्तम । [5]

तसौ प्रदेया भगिनी सत्यमुक्त मया वच ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृत ।

ततः पश्चान्महातेजा पाण्डवो रणदुर्जयः ।

अर्जुनो धनुषोऽभ्याद्ये तय्यां गिरिरिवाचलः ॥ १४
 स तदनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
 प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५
 सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
 शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
 विच्याघ लक्ष्यं निषपात तच्च
 छिद्रेण भूमौ सहस्रातिविद्धम् ॥ १६
 ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
 ममाजमध्ये च महाहिनादः ।
 पुष्पाणि दिव्यानि वर्चस्प देवः
 पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषता निहन्तुः ॥ १७

चैलावेधास्तत्थकुर्वाहाकारांश्च सर्वशः ।
 न्यपतंश्चात्र नमसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
 शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
 सूत्रमागधसंघाथ अस्तुवंस्तत्र सुखनाः ॥ १९
 तं दृष्ट्वा क्रुपदः प्रीतो बभूवारीनिपूदनः ।
 सहस्रन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०
 तस्मिन्स्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
 सार्धं यमाम्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— *) Many MSS [5] म्यामे

15 *) K₁ म धनुः (by transp) — *) N₂ s V₁ B D देव (for हृष्टो) — After 15*, K₁ N₂ s V₁ B D ins 1846*

इदानीं परद प्रमुन ।

शृणु च मत्मा शृणु
 [(L 1) K₁ D₁ निर्व (for प्रमु) — (L 2) B₁ ध्याया (for शृणु) N₂ विष्णु च मत्मा शृणु]
 — *) K₁ K₂ s च परंतप; K₁ B₁ s s D₁ धनुर्जुन; N₂ V₁ P₁ D₁ D₂ D₃ s चार्जुनो धनु, N₂ धनुःप्रम — After 15, K₁ N₂ V₁ B D ins

1847* यत्पार्थिवं श्वममुनीगणकै

राधियदुषोचननाल्यनाल्ये ।

गदा धनुषदधरैर्विह

शून न सज्य महमोऽवि यत्ताम् ।

मदार्जुनो रथियतां मदध

स्तेन्द्रिन्द्रिन्द्रापरजप्रभाव ॥

[Cf 1846*. — *) K₁ दधर; B₁ s Da D₂ D₃ s ररित (for मद्र) — *) Da D₂ s 'नाल्यनाल्ये (by transp) — *) K₁ धनुःप्रम; B₁ s s Da D₁ प्रवद (for मद्र)]

16 *) Some MSS मद्र F₁ N₂ D₁ म; P₁ Da प्र (for म) N₂ D₁ [5] निमेषमात्रम् (for निमिषा) — *) Some MSS हृष्ट — *) K₁ s B₁ D₁ 'निविद्ध', D₁ G₁ विद्ध

17 *) Some MSS भगीशे B₁ प्र (for म) — *) G₁ (hapl) s m 17* T₁ G₁ s M (except M₁) यभूय गारा (cf *) — *) F₁ सधनु देवा.. — After 17, K₁ s D₁ ins the P reading of 15* (v 1. चैला नि 17 ॥ १५)

18 *) Cf v 1 17 also V₁ B₁ कोलाहल; B₁ s s m s D विद्विता (D₁ विद्विता; D₁ विविक्षिता) (for चैलावेधान्) B₁ सधनु; D₁ सत सर्वे Cd cites चैलावृष्ट (यज्ञधमण) S च (G₁ s चैलाश्च (G₁ 'स्तु) विष्णु (G₁ धनुषु) मद्र माह्वनाश्च सहस्रत — After 16*, T₁ G₁ ins

1846* ननन्दुनं नृपुत्राश्च धून्वन्तो व्यजनानि च ।
 while G₁ s ins

1849* मृत्यन्तोऽमिमुग्गा राज्ञं दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।

हवेदन्तश्च हमन्तश्च विष्णुपिद्मजटाधरा ।

— *) B₁ om नि D₁ निवेष्ट; T₁ G₁ व्यपतन्; G₁ व्यपतन्

19 *) K₁ सगीतानि च; T₁ G₁ क्षाणानि चय; G₁ s s गृदगाणि च; Cd as in text V₁ क्षाणानि (for तूर्या)

— *) N₂ B D (except D₁) समपादयन्; S (except M₁ s) चाप्य (T₁ 'प्र) वादयन् — *) K₁ K₂ s s N₂ V₁ B D अप्य (D₁ व्य) स्तुयन्; K₂ स्तुयन्स् K₁ मुद्रा; K₂ संघा; N₂ V₁ B D (except D₁) G₁ मुम्वरा; T₁ निम्वरा; G₁ निगता; G₁ s M₁ मुम्वरं; G₁ M₁ s s पोरय

20 S reads 20 after 22 (G₁ after 1853*)

— *) K₁ B (except B₁) Da D₁ तदृष्टा; G₁ तं तपा

— *) N₂ s V₁ B D M₁ यभूय विपुमूदन — *) K₁ N₂ V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ s M₁ s सह रीत्येष्ट (G₁ s 'र्ये म); K₁ सह रीत्येष्ट; P₁ D₁ D₂ s रीत्येष्टेष्ट; G₁ प्रह्वार्येष्ट स

21 *) K₁ s s M₁ s च (for गु) N₂ B D T₁ G₁ प्रवृद्धे — *) K₁ K₂ आयागन् चोप; T₁ आयागमेवानि F (except K₁) राजन् (for क्षीम) — *) G₁ सापार् (for सापि)

22 *) Da T₁ च (for गु) Some MSS लक्ष — After 22*, K₁ ins.

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थ च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्सयन्ती ॥ २२

स ताम्रपादाय विजित्य रत्ने
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १
अस्नानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।

दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येप सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विपम् ।

C. 1 703 4
B. 1 189 4
K. 1 204 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;

while B ins

1851* स्वम्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हास इसतीव कान्त्या ।
मदादतेऽपि स्खलतीव भावै-
वांच विना व्याहरतीव इष्ट्या ॥

— °) Ś1 'कुं नवमाल्यदाम; Ko. s. 4 N V1 B D G1. 4. 6 M
शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 'कुं वरदाममाल्यं — °) T1 G1 s s
जग्राह कुन्ती'. — After 22, T G1-s M read 20, while
D1 (marg sec m) ins

1852* तद्वाम पौष क्षितिपालमध्ये
न्यस्त तथा तस्य कण्ठे तदानीम् ।

D1 (om 1st and 2nd) cont. (marg sec m) G1 (om
2nd) ins after 22 T G1-s (T1 G1 om. 2nd), after 20
G1 (om st 1), after 23

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्त्या तु तत्पार्थिवसघमच्ये
वराय घमे द्विजघीरमध्ये ॥

2) शचीय देवेन्द्रमयाग्निदेव
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उपेव सूर्यं मदन रतीव
महेश्वर पर्वतराजपुत्री ।
राम यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नल हि ॥
[2nd) G1. 4. 6 यथा मुकुटं]

92

On the other hand, G1 ins after 22

1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्जं
समागताना पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य माला विनयेन तस्थौ

विहाय राज सहसा नृपारमजा ॥

23 Ko om 23rd — °) K1-s T G1 s M निराक्रामद्-
K (Ko om) अर्चित्य राज . — After 23, G1 ins. st. 2
of 1853*.

Colophon om in B1 — Major parvan T1 G M
संभव* (for आदि*) — Sub-parvan Ś1 K1 s N1
B1 s 6 Dn1 n2 T1 G1 s 4 M1 द्रौपदीस्वयंवर, Dn1 D1 s 8
M1 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर — Adhy
name Ko 2-s D1 G1 लक्ष्य (K1 'क्ष)वेध; T1 G1
लक्षवध; G1 लक्षणवेध; M1 लक्षनिपातन — Adhy no.
(figures, words or both) Dn1 T1 186, D1m 190,
D1 137, T1 G 138 (G1 s 140), M 139 — S'loka
no Dn 28, M1 25. — Aggregate s'loka no
Dn1 7031.

180

1 Ś1 K (except Ko) D1 s S om. उवाच (G1 om
the ref) — °) Ko D1 ता कन्यां, K1-s कन्यां ता.
— °) N1 s B D (except D1) तदा नृपे (D1 'प)
(for महा*)

2 Before 2, N1 V1 B D1 ins पार्थिवा ऊचु, T1
क्षत्रिया — D1 transp 2nd and 2nd. G1 om. 2nd-4th.

[729]

अयं हि मर्मानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
 गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
 अस्मिन् राजममायायै देवानामिव संनये ।
 किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
 न च विप्रेष्यधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
 अयमा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बभूवनि ।
 अत्रावेनां परिक्षिप्य याम राट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
 ब्राह्मणो यदि वा बाल्याद्योमाढा कृतवानिदम् ।
 निप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैव वक्ष्यः कथंचन ॥ ८

ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वयस्त्रिच ।
 पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
 अस्मानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
 स्वयंवराणां चान्येषां सा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
 इत्युक्त्वा राजशार्दूल हृष्टाः परिघवाहवः ।
 द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
 तान्गृहीतशरावापान्कुद्धानापततो नृपान् ।
 द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १२
 वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
 पाण्डुपुत्रौ महावीर्या प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— *) Ms वन्तो गु (for विमाय) — After 2, Śi K
 2:1 ins

1855* भवन्तोपेह गृह्यत कालिका विनिपास्यते ।

[Cf 1855* — Ko क्षत्र गु; Ks १ गृह्य गु; Ks ५
 गृह्यन्तु Śim कालिका विनिपास्यते; Ko बालपुत्रिर्नृपाधनः;
 Ks (corrupt) कालिका विनिपास्यते (cf Śim), Ks
 कालिकाधनपास्यते]

On the other hand, Śs १ V 1 B D ins After 2

1856* अवरोपेह गृह्यत कालिका विनिपास्यते ।

(cf 1855*), and, finally, T 1 Gs ins :

1857* भवन्तोपेह गृह्यत कालिका विनिपास्यते ।

[Cf 1855* Gs १ उपेह — महाभारत]

3 Gs om 3 (cf v 1 2) — *) Śi K Os ते (Ks १)
 दृष्ट्वेन (Ks १ दृष्ट्वेन); Ds Ts Gs तिष्ठन्ते; T 1 दृष्ट्वेन;
 Gs 1 Ms 1 तिष्ठन्ते — *) Śi (by corr) Ks प्रदृष्ट्वेन
 (for नृप) T 1 यो दृष्ट्वेनपदमप्यते — Ds om. 3-4.
 — *) Śi Ks १ सन्तारः; Ś B Da Dn Ds १ सन्तार (for
 सन्तार) T 1 Gs १ सन्तारः; T 1 Gs १ Ms १ सन्तारः
 (Ms १ सन्तारः) स. — *) T 1 Gs न हि; T 1 Gs १ Ms १
 न (for सन्तार) Ms १ सन्तारः; Śs V 1 B (except Ds)
 Ms १ सन्तारः; Ds १ सन्तारः; Gs १ सन्तारः

1 Gs om 4th, Ds om 4 (cf v 1 2, 3)

— *) F 1 T 1 Gs १ Ms (except Ms) दृष्ट्वेन — *) Śi
 1 1 1 Ds दृष्ट्वेन; Gs दृष्ट्वेन — *) T 1 Gs १ Ms १
 सन्तारः — *) Ds Da सन्तारः (for सन्तार)
 — *) Śi T 1 Gs Ms १ १ १ B Da Dn Ds १ सन्तार; Gs
 सन्तार (for सन्तार) — *) Śs १ V 1 B D (except Ds, Ds
 १) सन्तार सन्तारः

6 *) T 1 G (except Gs) सन्तार; Ms १ सन्तार; Ms १

*सन्तार; Cd as in text. — *) Śi (sup. in as in text)
 Ko सन्तार (for दृष्ट्वेन) Da (erroneously) Arj Cd सन्तार
 (as in text), Arj (omitted) सन्तार — *) Śi K
 (except Ks) B (except Ds) Ds १ १ T G किंचित्
 — *) Śi Ks १ १ Ds सन्तार; Śi Ks १ १ नोप-
 T 1 नो न; T 1 G Ms १ नोप (for नैव)

6 *) Śi नैव; T 1 न हि (for न च) — *) T 1 सन्तार
 सन्तार — *) Śi स्वयंवर गु क्षत्राणां — *) Da हृष्टो वयम्.

7 *) Śs १ V 1 B D (except Ds) न च; Ms १ न हि
 (for नेह) Ks Da Ds १ Gs १ किंचित् — *) B तिष्ठन्त
 त्रिभिः (Gs १ १ तिष्ठन्त) सन्तारः (Gs १ सन्तारः) — *) Śi Ks १
 Da Ds Ds सन्तार

8 *) Śs V 1 Ds Dn १ १ Ds १ यदि सन्तारः — *) B
 (except T 1 Gs १ १) सन्तार — *) Ms नैव वयम्

9 *) T Gs १ Ms १ (for हि) — *) Śs V 1 Dn हि
 (for the first च) — Ko om 9th-10th — *) Ms १
 सन्तारः

10 Ko om 10th (cf v 1 9) — *) Ds १ १ Ms
 सन्तारः Ks सन्तारः; Ks सन्तारः; Śs १ V 1 B D
 Ms सन्तार; T 1 Gs सन्तार; T 1 Gs १ १ सन्तार; Gs Ms १ १ सन्तार.
 Gs सन्तार (for सन्तार) — *) Ks सन्तारः (for सन्तार);
 Ks सन्तारः च सन्तार; T 1 Gs १ सन्तारः (for सन्तार). — *) Ks
 सन्तारः; Śs १ V 1 B D (except Ds) सन्तार (for सन्तार)

11 Before 11, T 1 Gs १ Ms १ सन्तार — *) Ks
 सन्तार; B सन्तार (Gs सन्तार) (for सन्तार). — *) Ks Śs १
 V 1 B D Gs १ (Ks Gs १; Ds १) सन्तारः (for
 सन्तार) — *) T 1 सन्तारः सन्तारः सन्तार

12 *) F १ १ Ds Gs १ सन्तारः सन्तारः; T 1 Gs १ सन्तारः सन्तारः;
 Cd as in text. — *) Śs १ V 1 B D (except Ds) सन्तारः

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
 महीक्षितो वद्धतलाङ्गुलिनाः ।
 जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
 वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
 ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
 महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
 उत्पात्य दोभ्यां द्रुममेकवीरो
 निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
 तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
 दण्डीव दण्डं पितुराज उग्रम् ।

तस्यौ समीपे पुरुषर्षभस्य
 पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
 तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुप्यबुद्धे-
 जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
 दामोदरो आतरमुग्रवीर्यं
 हलायुधं वाक्यमिदं वभाषे ॥ १७
 य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
 महद्बलुः कर्षति तालमात्रम् ।
 एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
 यद्यसि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

G 1 7039
 E. 1 182 22
 K. 1 204 22

T G₂ M द्रुत, G₁ २-३ ध्रुव, G₆ श्रुश (for नृपान्) — S₁
 K₁ om. 12^a-13^b, D₁ om 12^a-13^d, K₂ reads 12^{ad} after
 18 — After 12, D₁ (marg sec. m) S ins

1858* न भयाद्वापि कार्पण्याच्च प्राणपरिरक्षणार्त्तम् ।

जगाम ह्रुपदो विप्राञ्छमार्थं प्रत्यपद्यत ।

[(L 2) D₄ शर्मार्थं, T₁ G₂ ४ शमार्थं, G₆ क्षेमार्थं]

13 S₁ K₁ om 13^{ab}, D₁ om 13 (of v. 1 12)

— ^b) M₈ कुजरान् (for चारणान्) — ^c) K₁ महावीरो,
 N₁ २ V₁ B D (except D₅, D₁ om) महेष्वासौ — ^d) S₁
 अरिदम N₁ V₁ B (except B₆) Dn D₅ प्रतियातावरि*,
 Da D₄ प्रयातावरिमर्दनौ Cd otes प्रतीयतुर (as in
 text). — After 13, K₂ reads 12^{ad} (of v. 1. 12).

14 ^a) T₁ तत समासेदुर; G₆ तत. समानेदुर — ^b) S₁
 महीभृतो N₁ २ V₁ B (except B₆) Dn वद्धगोधाङ्गुलि*.
 — ^c) S (except T₁ G₆) 'सिंहौ. — ^d) N₁ अवर्षयन्तुर्जुन*,
 G₆ ववर्षुरेतेर्जुन*

15 ^a) N₁ २ V₁ B D T₁ G₂ ४ M₈ 'भीमकर्मा (D₂
 'भीमविक्रमो); N₁ २ 'घोरकर्मा — ^b) S₁ K₁ वज्रि; N₁ २
 B₆ D₅ ४ S 'वेग (T₁ 'देह); N₁ २ V₁ B₁ २ ३ Da Dn D₁
 'सार — ^d) Some MSS. नि.पत्रया*

16 ^a) T₂ G स (G₆ sup in त as in text)
 — ^b) S₁ K (except K₄) B₁ (m as in text) D₅ M₈ २
 उग्र. — ^c) T₁ पुरवशदीप (for पुरुष*) — ^d) N₁ २ B
 (except B₆) पृथ्वायतास (for पार्थस्य पार्थ) — After
 16, K₂ ins

1859* भीम उवाच ।

रे शृभुजो यदि भुयोहसित न किञ्चि
 त्किञ्चि स्पृहाजनि सुता प्रति पार्पतस्य ।
 जज्ञे स्पृहाय कयमागतमागत वा
 प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न गुरु स्वस्ति देवप्रताय
 मन्दाभ्यास कुरूपतिरय श्रीसमुत्थैर्विलासै* ।
 रे कर्णाद्या शृणुत मधुरा ब्राह्मणस्याशु वार्णौ
 राधा यन्न रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥;
 while T₁ G₆ ins

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा
 विज्ञाय कुन्तीं कुशलां क्षणेन ।
 आगम्य तस्यौ सह सोदराभ्या
 पुरुषर्षभाभ्या सह वीरमुत्थः ॥
 2) अध्याग्रवीजिष्णुरुदारकर्मा
 मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
 मा घोरता दर्शय शत्रुमध्ये
 साधारण बोधय तावदाय ॥

[1^a) G₆ पुरुषप्रवीर* (for सह वीर*) — 2^a) G₆
 तदाग्रवीव]
 On the other hand, N₁ २ V₁ B D (except D₁ २ ३)
 ins after 16

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुप्यबुद्धि-
 जिष्णु स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
 विसिद्धिमेवापि भय विहाय
 तस्यौ धनुर्गुण महेन्द्रकर्मा ॥

[^{ab}) = (var) 17^{ab} — ^a) N₁ २ trans प्रेक्ष्य and कर्म]

17 ^a) N₁ २ trans प्रेक्ष्य and कर्म (of v. 1 1861*);
 K (except K₁) N₁ V₁ B D T₁ G₆ 'मनुप्यबुद्धि

18 G₂ (hapl) om 18 — Before 18, S₁ ins
 श्रीकृष्ण, N₁ २ D₅ वासुदेव उ* — ^a) N₁ V₁ B D T₁ G₆
 सिंहर्षभसेल(N₁ 'मत्त; D₅ 'तुत्प, T₁ 'दर्प; G₆ 'हस्त)गामी
 — ^b) T₁ महाधनु — ^c) T₁ विचारणासि

19 ^a) S₁ K₁ २ N₁ २ D₅ यश्चैव, K₂ यश्चैव; K₁ २ यश्चैव,
 N₁ २ V₁ B D₄ Dn D₁ २ ४ G₆ यस्वेव — S₁ K₂ २ ४ N₁

य एष धृवं तस्माच्चरन्त्य
 गङ्गां विकारे सहसा निवृत्तः ।
 धृकोदरो नान्य इहेतदद्य
 कर्तुं ममर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
 योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
 न्तनुर्महामिहगतिर्विनीतः ।
 गौरः प्रलम्बोऽञ्जलचारुधोषो
 विनिःसृतः सोऽप्युव धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमारविधे कार्तिकेयौ
 द्वावश्विनेयाविति मे प्रवर्कः ।
 मुक्ता हि तस्माज्जतुवेदमदाहा-
 न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
 तमत्रवीन्निर्मलतोयदामो
 हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
 प्रीतोऽसि दिष्टया हि पितृवृत्ता नः
 पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V: B: Dn D: १ नरगात्रमन्य, Ks S: B: D: १ मा धिमन्य;
 T: B: १ Da G: १ मायरा, T: G: १ मा विरज्य; G: १ मायरा-
 — १) S: १ V: 1 P: 6 D (except D: 1) राजां विकारं S:
 K: प्रवृत्तः, S: V: 3 Dn D: १ प्रवृत्त, D: १ निवृत्तः; G:
 निवृत्त — १) S: (except S: K: 1) धृकोदरास्मान्य S: K:
 S: D: T: G: इहेतदन्त्य.. — १) T: G: (except G: 1)
 भुवि (for भुवि) S: १ V: 3 B: D (except D: 1) 'धं
 ममर्ते दृष्टिर्मा

20 १) D: १ १ विमुक्तः; T: G: १ तथा (for वतुर) S:
 K: १ महामिहगतिर्विदः; K: १ १ D: १ महामिहगतिर्विदः T: G: १ कुपमेह
 विदः G: १ inf. in विगति; G: १ नृवीर (for विनीत)
 — १) G: १ धीर (for गौर) B: प्रवृत्तोऽप्य.. — १) S: १
 V: 3 B: D धर्मराजः..

21 १) K: D: T: G: १ मायधनेषां; H: (except M: 1)
 द्वावश्विनेषां S: K: १ S: १ V: 3 B: D G: १ विवर्कः.. S:
 १ मायधनेषां मायवि मे प्रं — १) G: १ जनुमेहदा.. After
 21, G: १ (which om 22) in 1862* (om 1st).

22 G: १ 22 — १) S: V: B: १ D (except D: 1)
 विज्यतोयदामो; S: (except T: 1; G: om) गोपदनिर्मलामो
 (G: १ 'निर्मल'; M: १ 'लाम') — १) K: S: V: 3 B: (except
 P: 1) D (except D: 1) T: दृष्टा; G: १ दृष्टा, 'I: दृष्टा (for
 दिष्टा) B: (except T: 1; G: om) च (for हि) S:
 'दामा भु'; S: १ V: 3 D (except D: 1) 'समारं; P: १ 'स्यमा य..
 — १) S: १ V: 3 D (except D: 1) दृष्टा विमुक्ता; B: १ दृष्टा
 न मुक्ता S: १ १ D: G: १ कौरवाग्र्य.. — T: 1 for after
 22 (in which om 22), after 21 (om 1st)

1862* 1) सत्ये द्विमर्त्ये पुरतोऽपमेह
 योऽसौ ममायरा च धर्मराजः ।
 यथा गौरा पाण्डवमहाहिमयो
 ममर्तेऽप्यपरो हलायुधः ॥

2) यत् विमानमुदयोत्तममदा
 न कार्यमार्येण च मध्रमस्यया ।
 भीमानुजो योयपितु ममर्ध
 एको हि पार्थ स सुरासुरान्यहन् ॥
 3) अल विजेतु किमु मानुषादृष्टान
 साहाय्यमस्मान्यदि सत्पसाधी ।
 स पाण्डुति स प्रयत्नाम धीर
 परामय पाण्डुमुता न यान्ति ॥

Colophon Major parvan T: G: M: सभय* (for
 सादि*) — Sub-parvan S: K: १ S: B: Dn Dn ns
 D: १ १ T: G: १ १ M: १ १ द्रौपदीस्वयवर; K: M: स्वयवर;
 T: सभय — Adhy name K: जिष्णुपात्र्य; G: कृष्ण
 पात्र्य; D: लक्ष्यवेधो राजानुगृह्या; T: G: १ १ पाण्डुदेवागमन
 (G: १ 'गम') — Adhy no (figures, words or both)
 Das T: 187, Dm 191, Ds 138, Ts G: 139 (G: 1
 141), M: 149 — S'loka no: Dn Ms 24 — Aggregate
 s'loka no: Das 7055

181

1 S: K: (except K: 1) Das D: १ B: om उवाच
 — १) K: १ 'वि न भु'; T: G: १ 'स्यपु'; G: १ M: १ 'नि विपु'.
 — १) Da 'विनाय' — १) S: V: 3 B: Dn D: १ १ G: १ ऊचुर्मे
 भीरु; Da मयापु भीरु; T: G: १ १ १ उचु मयं (G: १ 'मो').
 T: G: १ १ १ कनेष्य (G: १ 'व्य !') T: १ ऊचु परस्पर मयं
 — १) S: १ प्रवि (for वय) T: G: १ दिष्टा; M: १ १ पी
 (for परान)

2 १) S: Fo: १ मायेन (for सामेय) — १) K: १ स्वय
 (for वृष) S: १ १ V: 3 B: Dn D: G: १ १ M: १ १ दिष्टा;
 D: १ १ दिष्टा

१८१

वैशंपायन उवाच ।

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्वाग्रैः शतशो विकिरञ्जशरैः ।
वारयिष्यामि संकुद्धान्मन्त्रैराशीविपानिव ॥ ३
इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
आग्रा भीमेन सहितस्तथौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्कुद्धान्क्षत्रियांस्तान्प्रोत्थितान् ।

संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुपास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य चलवद्भुजः ॥ ९

C. 1 7094
B 1 190 10
K 1 203 10

3 *) K (except K1) D1 T G एतान् (for एनान्)
— *) Ś1 K1 4 G1 सकुद्धो — *) K1 विप्रोपमान्
4 *) B1 1 D1 T G इत्युक्त्वा; M1 ततस्तद् N1 1 V1
B D (except D1) आनम्य (N1 B1 यम्य; D1 क्रम्य)
— *) Ś1 K N1 1 V1 B1 D (except D1 1) बल (K1 1-4
'बलं') (for 'रथ') — K1 om 4'-6' — After 4, K1
D1 ins

1863* तयोस्तन्नाभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
दैत्यदानवसघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भीमसेनं शरजालैर्धनजय ।
जघान नरमुख्यास्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन धृकोदर ।
जघान वीरान्युक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिन जग्रे रथेन रथमुत्तमम् ।

K1 cont.

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
अथ शल्यो गदा वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
नियुद्धमकरोत्तेन यलिना स महायत्नः ।

5 K1 om 5 (of v l 4) — *) N1 1 V1 B D
(except D1) दृष्ट्वा (for कुद्धान्) — *) N1 1 V1 B D
(except D1) युद्धदुर्मदान्, T1 तानुपस्थितान्, T2 G1-3 M
सर्वतः स्थितान्, G1 तांश्च पार्थिवान् — *) T1 G1 आसेदतुर,
T2 G1-3 विभेदतुर; M1 1 समीयतुर N1 असंप्रीतौ; T1 G1
उभौ पार्थौ

6 K1 om. 6 (of v l. 4) — *) G (except G1.5)

वाचं K1 1 D1 D1 T G (except G1 1) पुरुपा .
— *) N1 1 V1 B D (except D1) युयुत्सवः (for जिघांसं).
— After 6^{ab}, Da (which om 6^{ad}) ins 1865* (see
below) — *) D1 च, D1 T1 G1 1 1 M यु (for हि)
— *) G1 स्वयं (for वधो) — K1 N1 1 V1 B D ins.
after 6 (Da, after 6^{ab})

1865* इत्येवमुक्त्वा राजान सहसा दुहुदुर्दिजान् ।

7 *) N1 1 V1 B D (except D1) ततः कर्णो महातेजा
जिष्णुं प्रतिययौ रणे — *) N T1 वाशिताः. — *) K
transp गज and गजं

8 After 8^{ab}, T1 G1 (both of which om 8^{ad}) ins

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
दुःशासन सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
अगच्छजयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
न कश्चिदश्वं न गजं रथं वाप्यारोह वै ।
पदातय सर्वे एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽगमरथार्थमर्जुनं गूढचारिणम् ।

— *) K1 N1 1 V1 B D (except D1) T G (T1 G1 om)
सर्वे (for स्वन्ये) — *) T1 G (except G1 1) प्रत्यवि'
(of 9^b)

9 *) N1 1 V1 B1 D1 शितैः (for त्रिभिः) — *) N1 1
V1 B D G (except G1 1) श्रीमान् — *) M1 1 आकृ'.
Ś1 चलवान् — After 9, T1 G1 ins

1867* यत्नेन सुव्यवच्छिन्नैरवार्यं तमवारयत् ।

10 *) D1 1 ततः (for तेषां) — *) K1 1 T G1 M
विमोक्षः; G1 विगाढः. — *) Ś1 K1 1 N1 अभ्यधावत;

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मनेत्रनाम् ।
 विमुच्यमानो रावेयो यवात्तमनुधावति ॥ १०
 तावुमावप्यनिर्देह्यो लाघवाज्जयतां वरौ ।
 जयुष्येतां मुमूर्च्छावन्योन्यविजयैषिणां ॥ ११
 कृते प्रतिवृत्तं पश्य पश्य बाहुवलं च मे ।
 इति शूर्यवचनैरामापेतां परस्परम् ॥ १२
 ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
 ज्ञात्वा वैकर्ननः कर्णः संरब्धः समप्रोधयत् ॥ १३
 अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवत्सदा ।
 प्रतिहत्य ननादौघैः सैन्यास्त्रमभिपूजयन् ॥ १४
 कर्ण उवाच ।
 तुष्पामि ते विप्रमृत्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।

अविपादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
 किं त्वं साक्षाद्भुजवेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
 अथ साक्षाद्दरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
 आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
 विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतिबुध्यसे ॥ १७
 न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
 पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तमेवांवाटिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभापत ।
 नासि कर्ण धनुर्वेदो नासि रामः प्रतापवान् ।
 ब्राह्मणोऽसि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रमृतां वरः ॥ १९
 ब्राह्मे पारदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशसनात् ।

Kc : s Mr : अनुधावतः Ds अनुयुष्यत

11 *) T: Gs Ms मुमुच्यदौ — *) Śs चान्यो; Ns Vs
 Bs D (except Da Ds) 'विजयीषिणो; Gs-1 'जयकाशितौ

12 *) T: बाहुवीर्यं दत्तं च मे — *) Śs शूरानुवचनैः,
 T: वीरौ स्वयं; T: Gs-1 शूरौ च वचः; Gs शूरौ स्वर्नर्भामैः;
 M शूरौ स्वयं — *) Ko Śs : Vs B D (except Da)
 Gs : Ms : सभायै; Gs दमयै; Gs-1 आवभाये

13 *) Śs Gs : M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — *) Śs (m
 as in text) Śs समनुष्यत

14 *) Ms शरान् (for वाणान्) Śs बलवत्तमम् Bs
 Gs तथा — *) Śs Ko : Śs : Vs Bs D (except Da Ds)
 प्रतिहत्य; F: प्रहृत्य, * (except T: Gs) प्रतिवृत्त
 — *) Ko : s Da M सदापि, Ks सदापि; Ks तमेव
 मगदः; Śs : Vs B Da Ds Ds : सैन्यानि तद् (Bs
 मगदः)

15 *) Ks S om. उवाच — *) Ko Ds विप्रवचं
 — *) Gs : s 'वीर्यं Ks समुच्ये Gs 'वीर्यं तुममु'
 — *) Śs : 'वचनं च मेन — *) Śs : Vs B D (except
 Ds) Gs : 'सति, T: 'मे वि; T: दृष्ट्वा 'प्रित्यः; Gs
 'प्रित्यः दृष्ट्वा; Gs 'प्रित्यः दृष्ट्वा

16 *) Śs शान्तो विप्रवचनः; Ks Śs Ds 'सत्तम'
 — *) Śs 'वि (for सत्तम) — *) F: हरिर् (for शिरुर)

17 *) Śs K Ds च, Ms वा (for च) — *) Śs B
 (except Ds) Ds विहाय Da Gs Ms च; Śs च, Ds :
 F:; T: Gs : s 'वचनं (for वच) — *) Śs Vs
 1 : D (except Ds) सदापि (for सदापि) Śs B (except
 F: : s 'वचनं, Gs 'विप्रवचं

18 *) Ds प्रहरेत् (for साहये) — *) Śs K Śs
 साक्षात् (for साक्षात्) — *) M (except Ms) पुराभुनात्
 (for किरीटिन) — After 18, Ds (marg sec. m) T G
 (Gs om lines 1, 2) in

1868* दृष्ट्वा जतुगृहे सप्रे पाण्डवा साहुनासदा ।
 कस्त्य पदाभुनो विप्र विनायी स्वयमेव वा ।
 अह कर्णो द्विजधेष्ट सप्रेसास्त्रभृतां वर ।
 ब्राह्मे चास्त्रे च येदे च निष्ठितो गुरुशसनात् ।
 त्वामामात्र महापाहो यल मे प्रतिदृश्यते ।
 द्रुपुसरा चाहुनमिदं प्रत्याहनुमशुभयन् ।
 [With lines 3-4 of 19*, 20*]

19 N (except Ds) T om 'वच' ; G M om 'व'.
 — *) Śs तात; T: Gs वाचं (for तत्र) — *) Śs Ks
 पश्यतः; Ko : s N Vs B D Gs पादयुनः; Gs : पादय
 T: Gs प्रत्यभापय वीरवान् — After 19*, T: Gs : s

1969* स्वच्छात्मो धनुर्वीर्यो मगदस्त्रिगुणायुज ।
 — B 'ors 1C*, T 'ors भुज — *) Ks : s Ns Da
 Ds : T: Gs-1 सति, Gs हि (for सति) Ms नयसामेव
 हि कर्ण धनुर्वेदो न चास्त्रहं — After 19*, T: Gs : s

1970* नाह विष्णुनं शस्त्रोऽहं कश्चिन्न्यो यथाभ्यत ।
 — Gs om 1C* — *) Ks : s B Ds 'मेष्ट T: G (Gs
 om) M तानि (Gs साक्षात्) विष्णुनं (Ms रामो न) देवेन्द्रो
 — *) Śs Ks सप्रेवचं; T: G (Gs om) M ब्राह्मणोऽसि (Ms
 ब्राह्मणोऽसि हि दम) — After 19, M (except Ms) in

1971* योऽहं येषुयतां वीर नो येषुयनिषमंगम् ।

20 *) Gs Ms : s ब्राह्मे (for चास्त्रे) T: Gs ब्राह्मे
 चास्त्रे च येदे च — *) Ks Cj विप्रवचः; Ds वि — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाज्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।

बलिनौ युगपन्मतौ स्पर्धयां च बलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविह महागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ २३

C 1 7111
B 1 180 27
K 1 205 33

20^{ab}, G₆ (which om 20^{cd}) ins 1872* (see below)
— *) K₀ s स्थितोऽस्म्यद्य; N₁ s 'तोद्यास्मि; D₄ 'तो ह्यस्मिन्;
T₁ 'तो मध्ये; G₂ ततोऽस्मान्नि, G₃ s 'तोऽस्म्यत्र — *) K₄
N₁ V₁ B D त्वा (K₄ त्व) वै (N₁ च, D₁ तु) वीर स्थितो भव;
T₁ त्वा वीराविचलो भव; T₂ G (G₆ om) M₁ s s-8 त्व (G₁
M₁ त्वां) तु (M₁ s-8 च) वीराचलो भव; M₁ त्व वीर विच.
— D₄ (marg see m) T G₁ s-8 ins after 20, G₆
(om lines 4-6), after 20^{ab}

1872* न त्वां सयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यति ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डव ।
ततोऽन्यद्वज्रुरादाय सयोद्धु सदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशर धनुः । [5]
पुन पुनस्तु राधेयश्चिच्छेदधन्वा महायत्नः ।
शरैरतीव विद्वाह पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायानमुहूर्तं गृहीत्वा सशर धनुः ।
वचस्प शरवर्षेण पार्थ वैकतंनसदा ।
छिन्वास्य शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
ज्ञात्वा सर्वांश्शरान्घोरान्कर्णोऽथायाहुत बहिः ।

[(L 1) G₁ s तत् (for न) D₄ G₆ सयोजयेद्; T₂ G₅
स योज; G₁ सरोधयेद् T₁ विमोक्षयति (for गमि).
— (L 3) T₁ G₆ धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत् — After line
3, G₆ (which om lines 4-6) ins.

1873* तत् कर्णविनाशाय सदधे शरमर्जुनः ।
जितोऽस्मीत्यवधीकर्णं सजहार ततोऽर्जुनः ।
— (L 5) G₂ s धनुस् (for दृष्ट्वा), and रूपा (for धनुः)
— (L 6) T₁ G₁ s पुन पुनश्चाददान चिच्छेद स पुन पुन..
— After line 6, T₁ G₁ s ins :

1874* अच्छिनद्धनुषा पार्थ शत कर्णस्य सयुगे ।
छिन्वा धनुषि कर्णस्य कर्णममस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा यदुशश्चिच्छेदधनुषिनिपन्नवान् ।
— (L 7) T₁ G₁ s पार्थवाणसतुन्नांग (for the prior
half) T₁ यनपरोभवत् — After line 9, T₁ G₁ s ins

1875* व्यधमद्वाणजालेन सर्वाङ्गं फल्गुनस्य च ।
हस्तावाप च सच्छिद्य विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृश क्रुद्धो भृश कार्मुकमाहवे ।
— (L 10) T₁ शरवर्षाणि. T₁ G₁ s धनु कवचमेव च

(for the posterior half) — After line 10, T₁
G₁ s ins.

1876* अर्धयित्वा भृश याणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासहान्वाणघातान्द्विजस्येव शशीगते ।
हन्द्वाऽप्य विप्ररूपेण विष्णुर्वा शकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।
— (L 11) T₁ G₁ s युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the
prior half), and रणाद् (for द्रुतं)]

21 Before 21, N ins वैश्वं उ. — T₁ G₁ s om
21^{ab} — *) N₁ विप्रेण (for राधेयो). — *) S₁ K₁ s N₁
B₁ s G₁ ब्रह्मतेजस् M सदा (for तदा) — D₁ om 21^{cd} —
23* — After 21, T₁ G₁ s ins

1877* न जयेद्वाहणं संख्ये युद्धाक्षत्रकुलोद्भवः ।

इति मत्वा द्रुत कर्ण. शिपिराय जगाम ह ।

22 D₁ om 22 (of. v 1 21) — *) K₁ s युध्यतौ
ययतुस्तत्र; K₄ युद्ध तौ चक्रतुस्तत्र; N₁ s V₁ B D (D₁ om)
अपरस्मिन् वनो (N₁ s B₁ D₁ s s-8 रणो) देशे; B युद्धायोपगता
(G₁ गत, G₆ योत्पततौ) तत्र — *) N₁ s V₁ B D (D₁
om) वीरौ (for राजन्) — *) N₁ 'नौ यूथपोन्म'; N₁ s
V₁ B D (D₁ om) 'नौ युद्धसंपन्नौ, M₁ युगपत्संगतौ मत्तौ.
— *) N₁ s V₁ B₁ s D₁ D₁ विच' (for स्पर्ध') G₁
प्रज्ञया चापि तौ समौ

23 D₁ om 23* (of. v 1 21) — *) B₁ s आह्वयेता N
V₁ B₁ s D₁ s D₁ s तु (for तौ) B₁ s D₁ समाजघ्नतुरन्यो-
न्य — S₁ K (K₁ om lines 3-4) N₁ V₁ D (including
Cd) ins after 23^{cd} (N₁ s Da, om lines 2-4, after 23^{cd})

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।

आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।

ततश्चटचटाशब्द सुघोरो ह्यभवत्तयो ।

पापाणसंपातनिभे प्रहरैरभिजघ्नतुः ।

[(L 1) S₁ K₁ 'णापकर्षाभ्यां, N₁ परिकर्षणैराकर्षणै-
(hypermetric), D₁ 'णाकर्षणाभ्यां, D₂ परिकर्षाकर्षणै
Cd oites प्रकर्षण, आ, अभ्यां, वि' — After line 1, K₀
reads 24! — (L 3) S₁ K₁ N₁ D₁ समपद्यत (for
ह्यभवत्तु) N₁ s ततश्चटचटाशब्दस्तु घोर ससमपद्यत — (L 4)
S₁ K₁ प्रहरै (for प्रहरै)]

— *) S₁ K₁ s G₁ तु (for तौ) K₁ N₁ V₁ B D T G

६१७
६१८

तवो भीमः समुन्निष्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्वलिनं श्रेष्ठो जहमुर्वाक्षपान्तवः ॥ २४
तवाथर्षं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षमः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्वलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिववृर्क्षोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञापन्ता कजन्मानः कनिवासान्तर्ध्वं च ॥ २७

को हि राघामृतं कर्णं शक्नो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्कल्गुनाद्वा परतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्राजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवाद्यते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अर्थनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

(except G₁) तदा (for तथा) — ¹) N₁ रे पदेवापेता, T₁ G₁ १ बाहुभ्यामन्तरपत्राः; M₁ शिष्यपत्रं. — After 23, N₁ D₁ (ho l om line 2-4) ins 1878*

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878* — ¹) N₁ मन्त्रे (for बाहु) — ²) K₁ मन्त्रे; S नावपीद; Cd as in text. N₁ s V₁ B D (except D₁) अनातपकुक्षे. — ³) K₁ s N₁ V₁ B D (except D₁) transp जहमु and प्राज्ञ — K₁ N₁ V₁ B D (except D₁) T₁ G₁ १ तदा (for तत) — After 24, T₁ G₁ १ ins (the hypometric line)

1879* परिमोक्षिष्य बाहुभ्यां मध्ये भारतमसम ।
while G₁ ins a passage given in App. I (No 99), cl. v. 1 25

25 ¹) S₁ तदा (for तत्र) — ²) S₁ K₁ D₁ G₁ १ 'वेम — ³) S₁ K₁ G₁ १ (for वयं) K₁ N₁ १ V₁ D₁ D₁ १ पतित — ⁴) S₁ K₁ ताम्पद; Ko १ १ N₁ १ V₁ B D (except D₁ D₁) M₁ 'यधीद; K₁ N₁ 'म्याद; G₁ 'ह्म्याद् S₁ Ko १ N₁ B₁ D₁ D₁ १ T₁ G₁ M₁ यन्त्रा S₁ वर (for बली) — A passage given in App. I (No 99) is inserted in T₁ G₁ १ after 23, in G₁ after 24, in D₁ (marg. ex. m.) T₁ G₁ after 26¹

26 ¹) T₁ G₁ १ विज्ञिते; G₁ १ पतिते S₁ K₁ १ D₁ १ भुवि भीमिन — ²) T₁ G₁ transp लभ्ये and कर्णे T₁ विज्ञिते, G₁ १ विज्ञिते (for शङ्किते) — After 26¹, D₁ (marg. ex. m.) T₁ G₁ १ ins a passage given in App. I (No 99) after which T₁ repeats 26¹ (v. l. विज्ञिते - शङ्किते); cl. v. 1 25 — T₁ ins after the passage, cl. v. 1 25¹ G₁ १ after 26¹

1880* दुर्योधने ज्ञापयितुं तदा कृपायते रणम् ।

G₁ १ कृपायते]

— ¹) T₁ G₁ १ लुद्धिबोन्माद्, G₁ १ M₁ समरे यन्त्रिमातुष (24 १ कृपायते; M₁ १ 'युने'

27 ¹) Ko १ १ D₁ १ सर्वे (for तत्र) — ²) N₁ १ पाधिषा; G₁ १ साविद T₁ G₁ १ द्विजपुंगवा N₁ १ V₁ B₁ D (except D₁) G₁ १ १ M₁ साविमौ पुरुषर्षमौ — ³) K₁ G₁ १ विज्ञापता; N₁ १ V₁ B₁ D G₁ १ १ M₁ 'पेता K₁ N₁ १ V₁ B₁ D (except D₁) G₁ १ १ M₁ 'म्यानी; T₁ G₁ १ ह्मे सम्पद् — ⁴) K₁ N₁ १ V₁ B₁ D (except D₁) G₁ १ १ M₁ 'यासी; T₁ G₁ १ किं नि; G₁ १ द्विजपुंगवा — After 27, T₁ G₁ १ repeas 26-27 [v. 1 T₁ समरे यन्त्रिमातुष; G₁ १ परिमोक्षि लोचमाद् (for 26¹) — T₁ साविमौ 'मौ; G₁ १ 'मे द्विजपुंगवा (for 27¹) — T₁ विज्ञापता 'म्यानी 'यासी त; G₁ १ विज्ञापतामिमे सम्पद् किं' (for 27¹)]

28 ¹) S चा (T₁ G₁ M₁ १ चा) रयितु — G₁ (hapl.) om. 28¹-29¹ — ²) K₁ (marg. ex. m., orig. as in text) N₁ V₁ B D (except D₁) पांडवा (N₁ १ काल्युना) द्वा किरीटिन (cf 29¹).

29 G₁ om 29 (cf v. 1 25) — ¹) S₁ १ कृपायुनाद्; K₁ (except K₁) का; D₁ १ काल्युनाद् N₁ V₁ B D₁ D₁ D₁ १ कृपायानि नरदत्त (-28¹)

30 ¹) T₁ G (except G₁) M₁ १ च (for वयं) K₁ १ राज च; N₁ १ V₁ B D (except D₁ १) मद्राधिवनि — After 30, N₁ ins

1881* भीरादुपयिताह्वय दण पाययितु रणे ।

[N₁ भीमाद् (for वीराद्) K₁ D₁ १ न (for ना) B₁ १ क दण्ड मुमहावीर्य (for the prior half) D₁ १ भुवि (for रणे)]

31 ¹) G₁ १ M₁ Cd भयहार; G₁ १ उष. S₁ K₁ भक्ति (for भक्ता) — ²) S₁ K₁ १ मुने (for युदाय), S₁ K₁ १ 'मुने; N₁ १ V₁ D₁ १ १ 'युमाय; B D₁ १ 'मयाय; D₁ १ 'यमाय; T₁ G₁ १ 'युमाय; G₁ १ 'युमाय — After 31¹, N₁ ins

1882* माह्वानि दिग्दा रणया सागरायाणि निग्दा ।

[K₁ १ 'वा सर्वदा रणया S₁ K₁ १ म्यायसादायि; Ko १

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः

कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।

निवारयामास महीपतींस्त-

न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२

त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्विगताः ।

यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३

वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।

इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४

ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।

कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

विमुक्तौ जनसंवाधाच्छत्रुभिः परिविष्यतौ ।

कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६

तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।

अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७

धार्तराष्ट्रैर्हता न स्फुर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।

मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुधोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८

विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।

इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९

महत्यथापराद्धे तु घनैः क्षयं ह्वावृतः ।

ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

C. 1. 7180
B. 1. 160 47
K. 1. 205. 69

सापराद्धा हि, Ks Bs Da Ds स्वपराद्धापि; Ks Ds 'धा हि;
N1 Bs अपराद्धापि, B1 s स्वपराद्धापि (Bs 'द्धा हि), Ds
स्वपराधेपि N1 सर्वथा (for नित्यदा)]

— ') Ko 1 s Ds s Ms एतान् (for एनान्) — ') N T1
Gs 'स्याम हृष्टवत् (Gs 'मि हृष्टवान्) — After 31, S1 K
N1 s V1 Bs D (except Da) ins

1883* तांस्थाना वदत सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।

अत्यन्यान्पुरुषाश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L 1) N1 s V1 Bs Dn D1 s 4 'था वादिन — (L 2)
Ko s 4 अन्योन्य, N1 s V1 Bs Dn D1 s 4 s अथान्यान्;
Cd अत्यन्यान् (as above) Bs कृते कर्मणि सं]

32 Before 32, N V1 B (except Bs) Dn D1 s 4
Ms s ins वैश' ड' (resp. वैश') — ') N1 कर्ण' (for
कृष्ण.) T2 G2 s 'स्य हरि (G2 हसन्) समीक्ष्य. — ') N1
स (for तौ)

33 ') Gs 'रुद्धा' (for 'वृत्ता') N1 s V1 B D एव ते
विनि' — ') T2 G (except G1 s) वृद्धा (for युद्धाव्)
— ') Ns यथाकाम — S1 K1 om 33^a-34^a — ') K
(K1 om) N1 Ds राज (Ko नर) पुगवा

34 S1 K1 om 34^{ab} (of v 1 33) — ') Da1 D1
G2 पाचालैर् K (K1 om) M हता — ') Ks इति
सुवत — ') G1 ये के तत्र समा'

35 ') G1 'जिनधारिभि — Ks s transp 35^{cd} and
36^{ab} — ') N2 V1 B D (except Ds s) तौ तु
(for तत्र)

36 Ks s transp 35^{cd} and 36^{ab} — ') Ms-s
निवृत्तौ (for विमुक्तौ) Da राज (for जन) — ') S1
K B1 m Cd क्षतविक्षती; B1 s Ds T Gs s Ms परिवीक्षि',

Bs परिवीक्षि', G1 परिवीक्षि'; G2 च निविक्षि', Gs s साधु
वीक्षि'; Ms परिवारि' — ') T2 G2-s तौ वीरौ हि विरे'; Gs
नृवीरौ तत्र रे' — After 36, N1 s V1 B D ins

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

37 Before 37, S (except Ms s) ins वैश' — ') Ms
मातापि विविधं — ') B1 s D2 विपर्ययमचित', Gs 'श
तस्य वि' — ') Some MSS भैक्ष'. S1 K D1 s 'ले च
छविते; N1 'ले प्रगच्छ'; N2 s V1 Da Dn D1 s 'लेभिग'

38 ') Gs नून, M (except Ms) वा स्युः N1
धार्तराष्ट्र हि तान्हन्यु — ') N1 'पुगवान्; Bs 'पाडवा',
Ds 'नन्दना, Gs s 'पुगवै — ') N1 अघोरैर्, T2 G
(except G1 s) असुरैर् Ks हृदवेगिभि, G2-s दानवैरिह

39 ') Ko s हृद् (for मत) K1 तात, T2 Gs चापि
(for जात) Ks विपरीत्य तु सजात — ') N1 s V1 B D
(except D2) 'जेहावृता (N1 'त्त) T2 G (except
G1 s) सुतसगान्विता (T2 Gs 'तं) तथा — After 39,
N T1 G1 s (T1 G1 s om the posterior half, see
below) ins

1885* तत सुसजनप्राये दुर्दिने मेघसञ्जते ।

[Ko T1 Gs भुक्जन' Ks N1 Ds 'सकुले, Ks 'सयुते]

40 T1 G1 s om 40^a — ') S1 महान्यथा', K1
अधन्यथा', Ns Da भवत्यथा' Ko s T2 च (for तु) G2
महताथ वरारोहा — Da2 repeats 40^{ab} (v 1 प्राविशस्तत्र
and आसपुर') — ') Gs s सहितस् (for प्राविशत्) G2
तूर्णी (for तत्र) S1 K Ds प्राविशस्तत्र चीमःसु — ') S1
K Ds ब्रह्मवृद् (S1 K1 'विद्धि) पुर', N2 s V1 B Da
(erroneously) Dn D1 s 4 Arjp जिष्णुर्भागवदेशम तत्;
T2 Gs-s 'ज्गुर्धर्मसु' — After 40, Ks ins

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
 कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
 धनंजयं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ६
 त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
 त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
 प्रज्वाल्यतां ह्ययतां चापि वह्नि-
 र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
 कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
 भवान्निवेद्यः प्रथमं ततोऽयं
 भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८
 अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे

माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
 वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
 न्नियं च कन्या भवतः स सर्वे ॥ ९
 एवंगते यत्करणीयमत्र
 धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
 पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
 चद्रूहि सर्वे स वशे स्थितास्ते ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
 संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११
 तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
 संप्रमध्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

O 1 7143
B 1 161 13
K. 1. 203. 13

(except Ds) स एवमुक्तो मतिमातृवीरो — *) S आतरम्
 (for मात) N1 'रो धर्मवृत्ता वरिष्ठ; N2 s V1 B D
 (except Ds) माया सुहृते तु वि(N2 V1 Dn1, n2 D1 s 'त
 स्वव)चित्त राजा — *) S1 यदु' (for कुरु)

7 Before 7, S (except Ms s) ins युधिष्ठिर — *) N
 V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव) — *) S1 K1 स्वयापि;
 N2 s V1 B D स्वयैव N शोमिन्य' (D1 वा वत्स'), G2
 तेनेष्य' — *) N1 S एव (for अपि) S1 K1 & वह्नि
 N2 s V1 B D (except Ds) 'त्यतामग्निर(Da 'म)मित्रसाह

8 S1 K1 S om उवाच — *) S1 Dn1 S (except
 G1 s Ms) मा (for सा) N1 नृपधर्म', T8 G4 'धर्मभाजन
 G1 s माधर्मभाज न कृथा वरेण्य — *) G1 s रमेत (for
 कृथा न) S1 Ko 1 [S]धै, K2 & न; K8 [S]य (for
 अन्यै) N V1 B1 s D (except D1 s) धर्मोयमशिष्टदृष्ट,
 T8 G8 & 'मो ह्यनभीप्स'

9 *) N2 s V1 B D (except Ds) पश्चादय सहदेव
 स्तरस्त्री (B8 'वो जघन्य) Arjp सहदेवो जघन्य (as in
 text) — Da1 om 9^a-10^a — *) K4 N1 D2 T1 G2 s, s
 च सर्वे; N2 s V1 B1 s s Dn D1 s s नियोज्या; B8 Da2
 तु सर्वे

10 Da1 om 10^a (of v 1 9) — *) N1 'कृते (for
 'गते) Ko अस्ति, K8 N1 B Da2 D1 s & Ms-s अद्य (for
 अत्र) — *) Some MSS धर्म N1 प्रसह; N2 s V1 B D
 (except Ds, Da1 om) विचित्त (for प्र). — *) Ko N
 V1 B D (except D1 s & 4) पचाल' K8 तु; S हि (for

च) N2 s V1 B D (except Ds) हित च यत् (for च
 यत्प्र) — *) N1 प्रवृहि, N2 s V1 B D (except Ds)
 प्रशाधि T8 G (except G1) वय (for वशे)

11 K2 om, 11-15 S1 K1 s & D2 S om उवाच (T1
 G1 Ms s om the ref) — After वैशं उ', N (except
 K2) ins

1888* जिष्णोर्ध्वचनमाज्ञाय भक्तिजेहसमन्वितम् ।

दृष्टिं निवेद्यामासु पाञ्चाल्या पाण्डुनन्दना ।

[(L 1) S1 K1 'जेहसमुत्थिता]

— *) N2 V1 B1 s s D (except Ds) transp ते and
 दृष्ट्वा N2 s B8 Dn D1 s पश्यतीं (for तिष्ठन्तीं) B8 दृष्ट्वा
 च सर्वे ते तत्र — *) B8 स्थिता (for सर्वे) — *) S1 K
 (K2 om) Ds 'क्ष्यानन्यमनसो — *) T8 G4 हृदये N1
 G2 M तद् (for ताम्) V1 'यैस्तेविचारयन्

12 K2 om 12 (of v 1 11) — *) N2 s B8 D
 (except D2 s) T1 G1 तु; G6 च (for हि)

13 K2 om 13 (of v 1 11) — *) N1 s V1 Dn
 transp रूप and हि Ko काम्यरूप तु पांचा' — *) S1
 T1 G1 s M विचार — T1 (which om 13^a) ins. after
 13^a G6, after 13

1889* ते मन्यमाना कौन्तेया सर्वभूतमनोहराम् ।

चक्रमु सखसंपन्ना विद्याया च प्रचोदिता ।

— *) K4 S (T1 om) अन्येभ्य — *) K1 सर्वलोक'

14 K2 om 14 (of v 1 11) — *) S1 'कारभाव
 त, N2 Dn1 D1 'धर्मज्ञ', T1 G6 'तखज्ञ' — *) N1

६६७१४
६६७२१४

काम्यं न्यं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
वभूवाविक्रमन्याम्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
वेषामाकाशमानजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रौपायनञ्चः कृत्स्नं संसरन्त्ये नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातृन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वासीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तन्प्रगमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोन्मनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोमि-
रामांचक्षुरथ तत्रामिर्वाजाः ॥ १
दृष्ट्वाप्रसीरन्तु वुरुप्रवराः-

नाशङ्कमानः सहर्षाहिण्येयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
ददर्श कृष्णः सहर्षाहिण्येयः ।
अजातशत्रुं परितार्य तांश्च

सम्प्रेतः ŚL: V: B D T G: सन्मार Ko: वै नरर्षभः
Ś: V: S भ्रातृवर्ग (Ś: V: T: G: M: 'भ'); ŚL: B D
मनुजर्षभ (D: पुनरर्षभ)

15 Ks om 15 (cf v 1 11). — 1) Ś: K: नृपः
Ko Ds 2's (inf fin as in text) तदा — 4) M: s
कृष्ण (for भार्या) — 4) 9 मद्विषी (G: सा मान्ये) नो
भविष्यति — After 15, T: G: ins

1500* मन्मदुल्लासो योर्वा भ्रातृवर्गस्य पाण्डवा ।

अथोन्मन्मदुल्लासो भ्रातृवर्गस्य काममीक्षितम् ।

Ts G: ins after 15 Ds (margin for m.) Ts G: s,
after the colophon

1551* जनमेजय ।

1) सगामि नरर्षभ च केनयेन
समं धनुस्त्रयं शूय विमर्षम् ।
विदुः च नरर्षभ न च मन्मदो
शरद्वयं तस्मै द्विपदां परितः ॥
वैशंपायन ।

2) नरर्षभ कृष्णस्य च कामुंक्ष्य त
कामोन्मन्मदुल्लासो योर्वा
परिभ्रमादेशं वमूय लोके
जोन्मन्मदुल्लासो योर्वा द्विपदां परितः ॥

3) कर्मपातनस्य तन्मन्मदुल्लासो
नरर्षभ कामुंक्ष्योन्मन्मदुल्लासो
समं धनुस्त्रयं शूय विमर्षम् ॥
नरर्षभ कामुंक्ष्योन्मन्मदुल्लासो
द्विपदां परितः ॥

4) द्विपदां परितः कामुंक्ष्योन्मन्मदुल्लासो

पाथान्विपत्तिमन्मदुल्लासो योर्वा

म तदनु सत्यमिष्येयं कर्तुं

वमूयुरस्तेतमा हि पाथो-॥

[Ds जनमे' ड', and वैशं' ड' — 2') Ds भयति (for
य-नृप) — 3') T G: निहताम् (for नृपतीन्) — Ts
Gs: om 4' — 4') T: G: कृष्णस्य वै प्रागममो हि पाथं]

Colophon om in Ś: K Ds, ns Ds — Major
paran Ts G M संभव' (for आदि') — Sub-paran
Ś: B Da Ds: s Ts G: s द्रौपदीस्वयंवरः; T: सत्य
— Adhy name Ts G: s पौंड्रकामप्रसार — Adhy
no (figures, words or both) Dns T: 189, Ds
(margin) 103, Ds 140, Ts G 141 (Gs 143), M 142
— Sloka no Ds M: 15, Dns 16

183

183 This adhy is (hapl) om in Gs.

1 Ś: K (except Ko) S om उवाच — 4) Ko: s
'कुम्भस्य तत्रामिर्वाजा'; K: V: B: (m as in text) T:
Gs: s M: s वृष्य (V: T: G: M: s 'वृष्यस्य') तत्रामि-
र्वाजा; Ś: B: Ds Ds सर्वे च ते तत्पुनरीक्षितम्; Ś:
'कुम्भस्य तत्रा'; Ts G: s 'कुम्भस्य' (Gs 'त्र') तत्रामिर्वाजा;
M: s 'कुम्भस्य तत्रामिर्वाजा' (etc).

2 Ts G: s om 2-3 — 4) T: G: s 'वैशं' वुरुप्रवरांश्च
— 4) Ś: K: s Ś: V: B D T: G: सन्मार. Ds om
'सन्मार' (cf v 1 3). — K: s (hapl) om 2-3.

उपोपविष्टाञ्जलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽन्नवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
तमन्नवीद्वासुदेवः प्रहस्य

गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७
दिष्ट्वा तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्वा पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामाल्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
भद्रं वोऽस्तु निहितं यदुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिविरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनान्ययश्रीः
प्रायान्छीघ्रं चलदेवेन सार्धम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

C. 1 7155
B. 1 101 25
K. 1 200. 29

3 K₁ 4 om 3^{ab}, Dn₁ T₈ G₂ 4 om 3 (of v l 1, 2).
— ^b) B₈m "रौहिम" (of v l 2) — ^d) After च, N
(Dn₁ om) ins अपि (to avoid the hiatus)

4 G₂ om 4 (of. v l 1) — ^a) Ko Dn₁ तत्र; T₁
त च; G₂ तांश्च (for ततो) T₈ G₄ महान् (for अमवीत्).
— ^b) B₈ Da कुतीपुत्र; G₂ सुतान् G₂ वरिष्ठान्
— ^d) G₂ 4 "स्याजि". T₁ G₂ तस्यौ (for राज्ञ)

5 G₂ om 5 (of v l 1) — ^a) Ś₁ अपि (for एव)
— ^b) N₁ V₁ B₈ Da Dn₁ D₁ s S ते (for तौ) B₈
कृष्णा; D₁ कृष्ण (for हृष्टा) — ^c) N₁ T₈ G₁ s-s M₈-s
"त्वसायाश्च V₁ B₁ s चैव (for चापि) Ko s s N₁ D₈
T₈ G₁ s-s M₈-s सपु; G₂ नर; M₈ inf l₁ n कुर" (as in
text) — ^d) Da D₁ 4 प्रागृ.

6 G₂ om 6 (of. v l 1) — ^a) T₁ G₂ तु (for च)
— ^b) K₁ प्रवेश्य; N₁ s B₁ D (except D₈) विलोक्य (for
निवेद्य) — ^c) K₄ एव (for हृष्ट). — ^d) Ś₁ K B₈ M₈
गूढ N₁ s Dn च (for स्म)

7 G₂ om 7 (of v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ पादवी

8 G₂ om 8 (of. v l 1) — ^a) N₁ s B (except
B₈) Dn D₁ 4 सर्वे (for तस्मात्) N₁ M₈-s चास्य मुक्ता;
N₁ s V₁ B D (except D₈) विप्रमुक्ता; T G (G₂ om)
चापि मु; M₈ s च स्य मु — ^b) N₁ s B D (except
D₈) घोरात् (for सर्वे) N₁ शत्रुसंघा; V₁ मित्रसाहा;

T₁ शत्रुसिंहा D₈ पांडुपुत्रा सहाया — ^c) Ko s s N₁
B₈ T G₁ s M₈ "प्र सपुत्र — ^d) S (G₂ om.) सामाल्यो वै
(for सहामाल्यो) V₁ भविष्यति, G₂ भवेयुः — After
8, T G₁ s s ins

1892* दिष्ट्वा कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा

दिष्ट्वा भूय शत्रुदेव कृतार्थः ।

9 G₂ om 9 (of v. l 1) — ^a) N₁ परमं (for
निहितं) K₁ वै (for यद्) — ^b) Ko व्यवर्धध्वं; T₁ G₂
विष्ट्वाश्च; G₂ विष्ट्वा वै N₁ V₁ B D ज्वलना (D₁ "नाद्");
G₂ "नम् Ko s B₁ s s Da D₈ s T₁ "माना, K₁ इवैध; N₁
V₁ B₈ Dn D₈ इवैधमाना; D₁ अवध्यमाना; G₁ M₈-s
इवेध्यमान (G₁ "ना"); G₂ "मान — ^c) N₁ V₁ B₁ s Dn
T₈ G₂-s M₈ s-s विदु, D₁ 4 विप्र Ko B Da D₂ s s
के (B₈m किं) चिदेव; N₁ s V₁ Dn D₁ केचिदेव — ^d) Ś₁
K N₁ D₈ गच्छावहे; B₈ यास्यामहे; S (G₂ om) यास्यावो
वां — ^e) D₈ ययौ (for प्रायात्) Ś₁ साकं (for सार्धम्)
— After 9, D₁ (marg see m) T G (except G₂) ins.

1893* तत्रैवासन्वाण्डवाश्चाजयन्त्या

माग्रा सार्धं कृष्णया चापि वीरा ।

Colophon om in G₂ — Major parvan T₈ G₁ s-s
M संभव" (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ K N₁ B
Da Dn₁ n₁ D₁ s s T₈ G₁ द्रौपदीस्वयंवर; G₂ M₈ स्वयंवर;

१८४

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टघुसस्तु पात्राल्यः पृष्टवः कुरुनन्दनौ ।
जन्मगण्डत्तदा वान्ता भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
नोज्ञायमानः पुष्पानवधाय समन्ततः ।
स्यमागन्निविष्टोऽभूद्भागवस्य निवेशने ॥ २

नायेज्य भीमस्तु स्मिप्रमाथी
जिष्णुर्यमा चापि महानुभार्यौ ।
मैवं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्षुर्दानमत्त्याः ॥ ३
तन्मु कृन्ता दृषदानमजा ता-
मुवाच काले उचनं वदान्या ।
अनोज्ञमादाय कुरुव भठे

वलि च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४

ये चानमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च श्रेष्ठं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्घं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्घं च भीमाय ददाहि भठे
य एष मत्तर्पमतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सर्देव ॥ ६
सा दृष्टरूपं तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्विविश्रुमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार माध्वी

Ts मभय — *Atly name*, Ds पांश्वात्रि वृष्ण
रामगमाः Ts वामुदेममागम, Ts Gs as वामुदेव, Gs
'देवेन'दानं — *Atly* no (figures, words or both)
1 : Ts 110, Dsm 191, Ds 141, Ts Gs 142, Gs
144, M 143 — *Atly* no Ds 23 (Dss 2), Ms
10 — *Atly* no Ds 23 (Dss 2), Ms

184

1 ^a Ts Ts Ds 5 cm उवाच (Gs cm the re^a).
— ^a K (except Ks) च (for तु) Ts Gs पांश्वा
— ^a Ds पांश्वा, Gs वृत्तो (for पांश्वा) — ^a Ss
Ds Ds ददे

2 ^a V₁ वृत्त — ^a V₁ वृत्तपादः, Ds Gs M
'वृत्तः' Ts Gs मृदमाय, Gs मृदमाय — ^a Ss V₁ B D
विष्णो (for विष्णो) Ss मृदमायिदृशं तु — ^a S
(except Gs V₁) 'मृदमाय' — *Atly* 2, T G (except
Gs) 142

3 ^a विष्णोमृदमाय मृदमायिदृशं मृदमाय ।
मृदमायिदृशं मृदमायिदृशं मृदमायिदृशं मृदमायिदृशं ।

7 ^a Ss (for Ss) Ks S V₁ B D Ts Gs M-
m-^a Ss Gs 'देव' Gs 'देव' Ks Ds F च
(for तु) — ^a Ss M-2 मृदमाय Ss F Ss Ds Ds
च (for तु) Ss (except Ts) विष्णो — ^a Ss F
मृदमायिदृशं Ds M-2 विष्णोमृदमाय

4 ^a Ss Ds ददान्य; Ks (corrupt) ददस्व; Ks
Ds 'त्वा' — Before 4^a, Ms-s for वृत्तो — ^a Ks
दृष्ट; Ss V₁ B D (except Ds) रम्य; Ts Gs ततो Ss
V₁ Ts Gs M मभयम् — ^a Gs मभय (for विप्राय)
Gs मभे (for भिक्षाम्)

5 ^a Ss प्रदान; Ks प्रदात (for ये पात्र) Ss Gs
(before corr) ददाहि; Ts Gs दि देहि; Gs M ददाहि
(for ददस्व) — ^a Ss K Ss परिश्रिता V₁ येपक्षि
— ^a Ss K (except Ks) Ds Ts Gs तु (for च) Ss
transp देव as 1 वृत्त — ^a K (except Ks) Ss V₁ B
D (except Ds) Gs M चतुर्णां

6 ^a Ss V₁ B D (except Ds Ds) तु (for च) Ss
K Ds ददस्व; Ss V₁ B Ds Ds Ts Gs च देहि
— ^a Ss 'रूपमुष्ण' (by transp), Ss V₁ B D M
नगरंमः T G सिंहंमः — ^a Ss V₁ B D (except
Ds) Gs वीरो (for श्यामो) — ^a Ss Ks मभय (for हि)
Ms वृत्तमिदृशं च

7 ^a Ms म (for मा) Ss V₁ B D (except Ds) Ts
Gs 'देव' Ss हि (Ts Gs च) (for तु) — ^a Ks
मायिदिदृशं Ss Ds Ds मायिदिदृशं — ^a Ts Gs
मायिदिदृशं मृदमायिदृशं — ^a Ss K 'मृदमाय' Ss V₁
'मृदमाय' Ss V₁ B D Ds 'मृदमायिदृशं' Ds 'मृदमाय'
G (except Gs) 'मृदमाय'

8 ^a Ks Ss V₁ Ds मृदमायिदृशं — ^a Only Ss as 10

ते चापि सर्वेऽभ्यवजहुरन्नम् ॥ ७
 कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
 माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्त्री ।
 यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
 संस्तीर्य वीराः सुपुपुर्धरण्याम् ॥ ८
 अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
 शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
 कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
 कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
 अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
 पादोपधानैव कृता कुशेषु ।
 न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
 न चावमेने कुरुपुंगवास्तान् ॥ १०
 ते तत्र शूराः कथायांबभूवुः
 कथां विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
 अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-

न्वद्भान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
 तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
 शुश्राव कृष्णां च तथा निपण्णां
 ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
 धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
 वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
 सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
 निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
 पाञ्चालराजस्तु विपण्णरूप-
 स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
 धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
 क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
 कश्चिन्न शूत्रेण न हीनजेन
 वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
 कश्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

G. 1 7170
E. 1 192 15
K. 1. 207 15

text (catalectic!) Ko : यथात्मदीयान्य", K₁ "स्त्री-
 यान्यप्यजि"; K₂ N₁ : V₁ B D यथा स्वकीयान्य", K₄
 "थास्मदीयान्य"; N₁ "थात्मनीयान्य"; T G अथात्मनीना(G₁
 तथारमदीयान्य"; M अथात्मकी(M₆-s "नी)यान्य". — ")
 K₂ : धीरा . Ko चरिण्या

9 ") S₁ K₂ Cd "स्त्यशांता", Ko : B₂ D₂ अगस्त्रिणा";
 K₂ sup lin "स्त्याशांता"; K₄ D₁ "स्त्याशा"; D₄ m S
 "स्त्यकांता" N₁ "स्त्यगुत्ताभिमतां दिशां तु — ") G₁
 अभूवन् (for तेषां) D₂ पुरुषोत्तमानां (for कुरु) — ") S
 (except T₁ G₁ s) कृष्णापि तत्रैव S₁ K₁ T₂ G₂-s M सा
 तु; K₄ N₁ पादे; V₁ चाते; T₁ G₂ पत्नी; G₁ साति (for पत्त) .
 N₂ : B D पादांतरे चाय (B₂ Da D₂ 4. s "रेणाय) यभूव
 कृष्णा Cd cites तिर- and प(or पा)त्त .

10 ") S₁ "पदानैव; K₂ : G₂ "पचानैव; N₂ : V₁ B
 (except B₂) D (except D₂) "पधानीव K₂ Dev पादा-
 उपधानं तिर स्थानं यस्या । K₂ — ") N₁ मन आस; N₂ :
 V₁ B D (except D₂) मनसापि (for च यभूव) T₁ G₂
 न तत्र तस्या मनसश्च (G₂ मन आप) दु ख; T₂ G₁-s M न
 तत्र दुःखं च समाससाद् — ") D₂ चाय मेने; T₂ G₄
 चापि मेने

11 ") N₁ कथां "त्रां"कारा — ") T₂ G₂-s रथाश्चानागा

— ") Some MSS परस्व"

12 ") Ko N₁ V₁ B Dn D₁ s s पचाल" S₁ G₂ M₆-s
 सुता (for सुत) — ") S (except T₁ G₂ M₂) श्रुत्वा च
 (for शुश्राव) N₂ : V₁ B D तदा (for तथा). S₁ K V₁
 T₁ G₂ अभिपक्षां (S₁ "सा) (for निपण्णां)

13 ") Ko : च, T₂ G (except G₁) स (for तु)
 K₄ वृत्त (for सर्वे) — ") K₄ transp वृत्तं and तेषां D₁
 सर्वे, T₂ G (except G₁) चैषां (for तेषां) — ") Da T G
 (except G₁) स्वरित

14 Before 14, M₆-s ins वैशं — ") Some MSS
 पंचाल" G₄ "णचेत" — ") K₄ "दवाश्चाप्रति". — ") T₁
 G₁ हता (for गता) T₁ G₂ : s M हता; G₁ गता
 (for नीता)

15 K₂ om 15 — ") T₁ G₂ चा कारणेनोप". G₁ या
 मम सुता चापनीता — ") S₁ (orig) मे न दिग्धं, S₁ m
 K₄ N₂ V₁ B₁ : s s Da D₁ : s मे निदिग्ध; K₂ मेनुदिग्धं; N₂
 Dn D₁ : s पकदिग्ध, T G₂ : s s M मे विपक्तं Cd cites
 निदिग्ध (= विनिहित) as in text T₂ G₂ : s कश्चिन्न पामौ
 हविराहुतं तत् — ") K₄ N₁ V₁ B D G₁ कश्चिन्न माला
 पतिता (K₄ ins hero वै, D₂ -भूत्) इमशाते

16 ") B₂ T₁ G₂ : s s "प्रतिमो; T₂ G₄ "प्रयमो; Cd

ॐ

कचिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
 कचिन्मवर्णप्रवगे मनुष्य
 उद्रिन्वर्णोऽप्युत वेह कचिन् ।
 नचिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
 कृष्णाभिमर्शेन कृवोऽय पुत्र ॥ १६
 नचिच्च यक्ष्ये पद्मप्रतीवः
 संयुज्य पार्थेन नरयमेण ।

ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
 कोऽर्था विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
 विचित्रवीर्यस्य तु कचिद्वद्य
 कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
 कचिन्तु पार्थेन यवीर्यसाद्य
 धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति भीमदानारत्ने आदिपर्वणि चतुरशोत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

घैष्ठांपायन उवाच ।
 वतन्थोक्तः पण्डित्यः
 पित्रे शत्रुनाथ न राजपुत्रः ।
 पृष्टयुक्तः मोमस्तानां प्रवर्हो
 हृतं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १

योऽर्था युवा स्वायतलोहिताक्षः
 कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
 यः कार्मुकाग्र्यं कृत्स्नमानभिर्ज्वं
 लक्ष्यं च वत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
 अससमानश्च गतत्तरम्बी

वृत्तो द्विजाग्रैरभिपूज्यमानः ।

चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु

सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३

कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्

नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।

अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु

कुद्वेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४

ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये

प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।

प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-

न्कुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५

तौ पार्थिवानां मिपतां नरेन्द्र

कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।

विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ

वाह्यां पुराद्भागवकर्मशालाम् ॥ ६

तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य

तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।

तथाविधैरेव नरप्रवीरै-

रूपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७

तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा-

बुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।

स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां

भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८

तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा

कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।

तां चैव वृद्धां परिविण्य तांश्च

नरप्रवीरान्स्वयमप्यशुद्ध ॥ ९

सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

C. 1 7183
B. 1 102 10
K. 1 208. 11

य. (for तत्)

3 ") N₁ B₂ स सज्ज^३; V₁ स आज्ज^३; B₂m D₂ ४ स आज्य^३, D₂ D₁ ४ असद्व^३, G₂ अतक्व^३; C_d as in text N₁ ४ B D (except D₂) G₂ ४ तत् (for गत) T₁ G₁ असशय राजपुत्रस्य. — ^३) V₁ S द्विजातिभिस्त्रै — ^३) N₁ व्युत्क्राम, S विक्रम्य — ^३) T₂ G₁ स (for च) K₁ तुष्ट, S हृष्ट; C_d as in text — After 3, D₁ (marg sec m) T G (except G₂) ins

1896* इयामो युवा वारणमत्तगामी

कृत्वा महत्कर्म सुदुष्कर तत् ।

G₁ cont T G₂ 4 ins after 6^{ab}

1897* विक्षोभ्य विद्राग्य च पार्थिवास्तान्

स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 ") K₁ N₂ ४ B₂ ४ D (except D₁) G₁ प्रगृह्य; B₁ ४ गृहीत्वा (for च गृह्य) K₀ ४ ४ अन्वगात् T G₂-४ M कृष्णापि कृष्णाजिनिन जगाम — After 4^{ab}, T G M₂ ४ ins

1898* य सुतपुत्रेण चकार युद्ध

शङ्केऽर्जुन त त्रिदशेशवीर्यम् ।

— ^३) K₀ ४ ४ N₁ ४ B D₂ D₁ ४ G₂ वै (for त) T₁ युद्धाय सर्वेषु समा^३

5 ") G₂ ४ ४ (before oorr) ४ हि य (for उपर) K₁ राजमान्ये; N₂ ४ V₁ B D T₁ सय(D₂ सिंह)मध्ये — ^३) S₁ K₁ माभज्य, K₂-४ N₁ V₁ D₂ मारुष्ट G₂ महीं प्रचक्ष — ^३) K₀ ४ S प्रा(or प्र)कालयत्, K₁ प्राक^३

K₀ ४ M तेन, D₂ हृति, T G तत्र (for एव) T₁ G₂ पार्थिवाग्रणे, T₂ G₁-४ वौघ; M वेन — ^३) T₂ G₁ ४ भीमः (for क्रुद्ध) — After 5, M₂ ४ ins

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि

य पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 ") T₂ G₂ ४ ता (for तौ) V₁ प्रवरौ, G₁ अधिपौ, G₂ अमिता (for मिपता) V₁ नृवीरौ (for नरेन्द्र) — ^३) M₂ नरेद्रौ (for नराग्र्यौ) — After 6^{ab}, T G₂ 4 ins 1897* (of v 1 3) — ^३) S₁ K₁ G₁ ४ M₂-४ यादात्, K₄ D₂ T₂ G₄ यादा S₁ K₁ D₂ पुरा, N₁ इमां

7 ") T₁ M₂-४ ततोप^३ — ^३) D₂ एव; T₂ G₂ ४ आस (for प्र) K₄ त्री मम तत्र तर्क^३ — ^३) M₂-४ धैर्न-रवीरैरुपेतैर् — ^३) T₁ G₁ ४ M₂ ४ ४ घा त्रिभि^३

8 ") K₄ तस्याग्रतस् K₀ ४ ४ D₂ अभिवद्य — ^३) D₂ D₂ ४ तु (for च) N₂ ४ B D ४ ४ ण्णा त्वभि^३ S (except T₁ M₂) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ — ^३) N₁ V₁ D₂ D₁ स्थिता, B D₂ D₂ ४ ४ भिक्षा; M₂ ४ स्थिताश्च K₂ T₁ G₂ M₂ निवेद्य — K₁ (hapl) om 8¹-9^a — ^३) S₁ K (K₁ om) N₁ V₁ G₁ भैक्ष^३, N₂ ४ B D भिक्षा^३.

9 K₁ om 9^a (of v 1 8) — ^३) Some MSS भैक्षं K₂ परिगृह्य, V₁ प्रतिगृह्य — ^३) K₂ N₂ ४ B D T₁ दत्ता (for कृत्वा) S ब्राह्मणानर्चयित्वा C_d cites ब्राह्मणमाव — ^३) N₁ दत्ता (for वृद्धा) N₁ V₁ B₂ ४ D₂ D₁ ४ ४ वेद्य; B₂ वेद्य, D₂ G₂ वेद्य; G₂ भोज्य; a few MSS (incl.

पदं शिरःसु द्विपतां कुरुध्वम् ।
 ग्रहादयध्वं हृदयं ममेदं
 पाञ्चालराजस्य सहाजुगस्य ॥ १७
 पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
 प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
 तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
 स्तुपा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
 अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
 हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
 यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
 र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
 तथोक्तंवाक्यं तु पुरोहितं तं
 स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।

समीपस्थं भीममिदं शशास
 प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथासै ॥ २०
 मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्तसै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
 भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
 तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
 सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
 युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
 पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
 स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
 प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
 सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
 न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

G 1 7197
B 1 193 24
K 1 208 25

जातीं च कुला — १) S (except Ts) शिर सु पाद द्वि
 — २) Ko s N V1 B D (except Ds) पचां S1 K Bs
 Dn D1 s च सानुग (Ks s 'ज'स्य, T1 सहात्मजस्य; Ts G M
 (except Ms) सहाजुजस्य
 18 २) B1 s इह; Ms-s यदि (for इति) N2 s Bs
 Da1 Dn D1 s स्तुपां प्रदास्यामि हि कौरवाय
 19 २) N1 स; N2 s V1 B D (except Ds) हि (for
 च) — ३) B1 s 'तार्गी, Bs G2 'ताग — ४) S1 Ko 2 s
 यदि, Ks s अपि (for यद्) K2 s असौ, N1 S मे (G2
 अय) (for वै) — ५) K4 N2 s B D समैतां, V1 समेता,
 S (except G2 s) इहेति — After 19, T1 ins

1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवा सर्व एव
 राज्ञा यदुक्त द्रुपदेन वाक्यम् ।
 कुन्त्या सार्धं मानया चापि चक्रु
 पुरोहितं ते पुरुषप्रवीरा ।

while N ins

1901* कृतं हि तस्यासुकृतं ममेदं
 यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
 [(L 1) S1 K मयेद]

20 Before 20, T1 ins युधिष्ठिर — २) N B D
 अयो (Da ययो) K4 N V1 B1 s D (except D1 2) हि
 (for तु) K2 N V1 B1 Dn D1 s 'हितं स्थित Bs 'क्य
 द्रुपते पुरोहित; T1 द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य त च — G2
 (hapl) om 20^a-22^a — ३) K2 तथा, N V1 B Da1 Dn
 D1 ततो (for स्थित) Ts G (G2 om) Ms-s विधिश्च

(for विनीत) D2 विनीतवाक्य; T1 पुरोहितं वै (for स्थितं
 वि) V1 Ms s प्रसमीक्ष्य — Ko (hapl) om 20^a-
 21^b — ४) K4 पार्श्वे स्थित, N V1 B D (except
 Ds) समीपतो (N1 B3 'नं) K4 Ts G2 s भीमसेन
 (for भीममिदं)

21 G2 om. 21, Ko om 21^{ab} (of v 1 20)
 — १) N1 तस्मात् (for तसै) D2 प्रयोज्या, Ds प्रदेया.
 Ts G2 s ins हि after प्रयोज्या N2 s B1 s D T1 हि,
 Bs Ts G (G2 om) M च (for एव) — २) K1 N V1 B
 D (except Ds) ततस् (for तथा) T G1 s s Ms तां, Gs
 Ms-s त (for तद्) — ३) T1 स (for ता) K1 एव, S
 (except T1, G2 om) चापि (for चैव) S1 K1 प्रगृहीत-
 वान्स, K2 अपि सप्रगृह्य, K3 प्रतिसनिगृह्य, K4 N1 V1
 B1 s G2 s Ms-s प्रतिसगृहाण, N2 s Bs s D (except Ds)
 प्रतिगृह्य हर्षात्, T G1 s s Ms प्रतिगृह्य तप; Ms (inf lin) s
 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसगृहीत्वा as in Ko Ds)

22 G2 om 22^a (of v 1 20) — २) N2 s B1 s Dn
 D1 s 'हितं तदा — ३) K2 N V1 B1 s s D2 s पचाल'.
 K1 Bs s Da Dns D2 s s विस्मया — ४) G1 'मनिष्टेन
 Ks पयानु; N2 s V1 B D (except Ds) यथा (B Da1 D1
 पया) न कामात्, T1 Gs यथानिकाम, Ts G1-s M य (G1 s
 Ms s प) याच काम

23 २) S1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन श्रुत्वा — ३) S1
 K1 सोनेन, K2 N2 s D (except D1 2 4) S सा तेन S1
 K1 यथानुवृत्त, Ko 'वृत्त; T G Ms s तथा गृहीता

C. 1 7209
E. 1 191. 7
K. 1 209 10

धनंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः

शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७

प्राप्ता भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च

सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।

शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि

तथैव चासन्निविधानि तत्र ॥ ८

कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-

मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।

स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं

प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९

तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य

महर्षभाक्षनजिनोत्तरीयान् ।

गृहोत्तरासान्भुजगेन्द्रभोग-

प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०

राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे

पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।

प्रेम्णाश्च सर्वे निखिलेन राज-

न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११

ते तत्र वीराः परमासनेषु

सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।

यथानुपूर्व्यां विविशुर्नराग्र्या-

स्तदा महाहर्षेण न विसयन्तः ॥ १२

उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं

पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।

दासाश्च दास्यश्च समृष्टवेपाः

भोजापकाश्चाप्युपजहुरन्नम् ॥ १३

॥ १३ ॥ V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्यानि; B3 कृत्यानि सर्वाणि
 S1 D1 G3 अखिलानि S1 K D3 चैव (for तत्र) — *) K1
 N3 V1 B1 Dn D1 T3 G3-5 M3 अपि (for च) N1 यानि,
 N3 V1 B D (except D3) तत्र (for तानि)

7 *) K (except K1) रथाश्च च (K3 च) मर्माणि; N1 Dn
 D1 चर्माणि चर्माणि, V1 गदाश्च चर्माणि, B Da D2.4 S
 चर्माणि चर्माणि, S सत्त्वाणि (T1 धनंषि) शस्त्राणि — *) B3
 Da D1 शस्त्रा, G3 सत्त्वा (for सत्त्वा) T3 G2-4 महत्यो B3
 Da S जय (for जय) D2 T3 G (except G1 e) न्यान्
 N3 B Da D1 विचित्रा; D3 G (except G1 e) च चित्रान्
 — *) D1 om. 7° S (except T1) चोप्राणि K3.4 T3
 G2.4 S शराश्च मुख्यान् N3 V1 Dn चित्रा (for मुख्या)
 — *) N3 Dn भूषणाश्च

8 *) K2 T3 G2.4-6 प्राप्तान् Ko 3 S सुसंख्यश्च, K1
 सुसंख्य; K3 मृशंख्य, B1.2.6 सुसुख्य, D1 S सुसंख्य; T1
 सुसंख्य, T3 G3 सुसुखी, G1 सुसंख्य, G2 सुसुखी; G3
 सुसंख्य; G3 M3 सुसंख्य; G3 सुसंख्य, M3 e-3 सुसंख्य
 Ko 2.4 Da D1.2 परस्वधा, D3 G1 श्रया, T1 तथा
 शतय; T3 G2.4 परस्वधा, G3 S श्रया — *) S1 K4
 D1 G3 सग्रामिकं; N1 S सांग्रामिकां (N1 T1 G1 M3 e-3
 का) चैव N1 V1 D1 तथैव, T G2-6 तथापि (for तथैव)
 S चान्ते (T3 G3-6 न्यान्) (for सर्वम्) — *) N3 Dn
 वस्तुवति, D3 संस्कृतानि (for संस्कृतानि) — *) T3 G
 (except G1) राजन् (for चासन्) S1 K1.4 D3 तथैव
 चापानि (D3 चासामि) महति तत्र; N3 S Da Dn D1.4 S

तथैव वासो विविधं च तत्र.

9 *) T1 G1 M3 च (for तु) — *) S1 K (except K3)

स्त्रियश्च ता, T1 G3 राजस्त्रिय — *) N3 Dn प्रत्यर्चयामासुर;
 T3 G2-3 प्रत्युद्ययांचक्रु S1 K1 N3 G3 a. 3 अदीनसत्त्वा

10 *) K (except K1) D3 S उदी (G3 दै) दय, N1
 समी, N3 S V1 B Da Dn D1.2 S निरी — *) K3 S
 मत्तर्पमा — *) Ko 4 गृहोत्तमांगान्, K3 S B3 D2 गू (K3
 स्यू) गृहोत्तमांगान्, S व्यूढा (G3 द्या) तरासान्; Cd as in text
 K2 N1 G1.4 M3.6 गेन्द्रभोगान् — *) G3 प्रगल्भयाहून्

11 *) N1 मजना (for सचिवा) — *) S1 K D3
 पौत्रा (for राज्ञ) S1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text)
 — *) B3 Da D3 समापेदु; M3 समासेदु

12 *) K3 वीराश्च सर्वे परमा — *) G1 पात्रो (read
 'दो) पपीठेषु, M3 S सपादपी — *) N2.3 B (except B3)
 Dn D1.4 S यथानुपूर्व, T1 G1 पूर्वाद्, T3 G2.4 पूर्व
 — *) N3 S B1.2 S Dn D1.4 S G3 M3 7 तथा B3 Da D2
 सिंहासनेषु उत्तमभूमिषा यथा

13 *) S1 K1.4 V1 T1 G1.2.6 पात्रेषु S1 K1 V1 T1
 G1.6 राजतेषु — *) S1 K D3 सूदा (for दासा) D3
 दासा (for दास्य) V1 ग्रहृष्टरूपा A few MSS -वेष्टा.
 — *) S1 K3 भोज्यां (K3 जा) घका; K1 भोज्येनका, K3.4
 N2.3 V1 B D समोजका, S भोज्य पर T1 चाप्यवजहुर,
 T3 G1 च व्यप, G3 च व्युप; G3 चाम्यप. N1 भोज्य-
 प्रकारानुपजहुरश्च

14 *) N1 B1 e D (except D2.4 S) यथात्मकामं, V1

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वस्त्राणि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नवीराः ॥ १४

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरूपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।

तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।

मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।

G 1 7223
B 1 185. 8
K 1. 210. 8

वकाशः; B: यथा स्वकाम; B: यथकाम T: G: 1-4 सहस्र
— K: om 14^a-15^b — *) Ś: K (K: om) N: 8 V: 1
Dn D: 1 राजन् (for तत्र) — *) Cd oites साम्रामिकानि
(as in text) K: साम्रामिकान्यासुसुदुर, N: 1 V: 1 Dn D: 1
मिक ते (D: 1 वै) विविशुर्

15 K: om 15^{ab} (of. v 1 14). — *) Ś: K: 1 D: 2
तान्; B: 6 Dn: 1 स; D: 1 स (for तत्). — *) T: G: 1-4
सर्वे G: 1 मुख्या. — *) K: 8 Dn D: 1 समर्थया N: 1 B
D: 1 4 समर्थ(N: 1 B: 1 यथामास उपेत्य हृष्ट — *) Ś: 1
पुत्रपौत्रैः; K: 1 N: 1 पुत्रपौत्रा; N: 2 Dn D: 1 राजपुत्रान्, T: 1
मुख्यपौत्रान्

Colophon Major parvan T: G: M: समव* (for
आदि*) — Sub-parvan Ś: 1 द्रौपदीविवाह, K: 1-4 N: 8 B
Da Dn: 1. 18 D: 1 4 T: G: 1 4 M: 1 द्रौपदी(Da: 1 D: 1 M: 1
om.)स्वयंवर, T: 1 समव — Adhy name Ko यज्ञासा (read
जिज्ञासा); K: 1 D: 1 वर्णजिज्ञासा; T: G: 1. 2 4 पाठवपरिज्ञान
— Adhy no (figures, words or both) Dn: 1 T: 1 193,
D: 1 m 197, D: 1 G: 2 144, T: G: 1-4 145, G: 1 147, M:
146 — S'loka no Da: 1 Dn 15, M: 16 — Aggregate
s'loka no Dn: 1 7199.

187

1 Ś: K (except Ko) Da: 1 D: 1 S om उवाच
— *) D: 1 S पाचालो — *) D: 1 प्रतिग्रहेण, G: 1 परिग्रहाणा

— *) D: 1 प्रतिगृह्य K: Da: 1 D: 1 महामति; N: 1 समद्युति.
2 *) Ś: K: D: 1 M: 1 पृच्छदमेयात्मा — *) Ś: T: G: 1-4
M: 1 पुत्रं युधिष्ठिर — Before 2^{cd}, T: 1 ins द्रुपद
— *) Ś: K: D: 1 ब्राह्मणाक्षत्रियान् (by transp). G: 1
ब्राह्मणानुगान्

3 *) K: 1 N: 1 V: 1 B D G: 1 M: 1 अथ वा — *) Ś: G: 1
वै, N: 1 व* (for वा) N: 1 V: 1 B D (except D: 1) वा
विप्रान् (D: 1 विप्राय) — *) B: D: 1 4 G: 1 M: 1-3 चरत.
K: 1 तो दिश

4 *) N: 1 V: 1 B (except B: 1) D (except Da: 1) G: 1 M: 1
प्राप्ता — *) K: 1 B: 1 Da: 1 देवान्, N: 1 V: 1 B: 1 4 Dn
D: 1 4 4 देवा (for दिव) — *) T: G: 1 4 ब्रवीहि D: 1
यथासत्य — *) N: 1 S द्वा(M: 1 4 प्य)स्ति (for ह्यत्र) Ko
विद्यते, K: 1 वर्तते (for नो महान्)

5 *) K: 1 T: G: 1 (by corr) 4 4 मनस्तुष्टिमिहा*, K: 1
मनस्तुष्टेरिहाविशत्, N: 1 V: 1 B D मन संतुष्टिमापहेत् (V: 1
विशेत्, Dn: 1 D: 1 हरेत्), T: 1 G: 1 4 इतिवाविशेत्; G: 1
इतिवाविशत्

6 *) Ś: T: 1 G: 1 कामये, K: 1 D: 1 काम्यया, K: 1 N: 1 V: 1
B Da Dn D: 1 4 हृच्छया N: 1 V: 1 Dn D: 1 तत्सत्य (for
सत्य त्व) T: G: 1-4 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G: 1 मे ब्रूहि), G: 1
कामयेय ब्रूहि सत्य — *) B: 1 साधुयु (for राजसु) Ś: K
D: 1 पूज्यते M: 1 सत्य ब्रूहि सुशोभते — *) K: 1 4 D: 1 तु;
M: 1-3 न (for च) — *) S: 1 व्य नानृत भवेत्

7 *) Ś: 1 स्वमर*, K: 1 परम*, N: 1 सकाश, D: 1 क्षमृत*

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६

श्रुत्वा ह्यमरसंकाशं तव वाक्यमरिंदम ।

श्रुवं विवाहकरणमास्यास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य ग्रीतिरस्तु ते ।

ईप्सितस्ते श्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८

वयं हि क्षत्रिया राजन्याण्डोः पुत्रा महात्मनः ।

ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविर्मा ।

याम्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९

यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।

ज्येष्ठं ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः सो नरर्षभ ।

पद्मिनीव सुतेयं ते हृदादन्यं हृदं गता ॥ १०

इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।

भवान्दि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।

प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाश्रुतं युधिष्ठिरम् ॥ १२

यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।

अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३

पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रवृत्ताः पुरा ।

स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४

तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।

विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५

आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६

ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।

यमौ च राजा संदिष्टौ विविशुर्मवनं महत् ॥ १७

तत्र ते न्यवसन् राजन्यजसेनेन पूजिताः ।

— ५) G₂ आस्यास्यामः; Me-8 'व्यति, Cd as in text

8 Ś₁ K₁ 2 S om उवाच — ५) G₂ दुर्मेना (for वि')

— ५) D₂ S पांचाल — ५) Ś₁ K श्रुवं काम.. — ५) K₂ न संशय, B₂ अशेषतः (for अस')

9 ५) Some MSS मा (for मां) — ५) K₂ N₁ D_n D₁ 2 आस्यां — ५) B₁ m विजिता G₂ जन

10 ५) N₁ तत्र तु (by transp) N₂ 2 V₁ B D (except D₂) M-3 च, T G₂ 2 M₂ 2 तौ (for तु) N₁ 2 V₁ B D (except D₂) कुन्ती च (for राजेन्द्र) K₂ G₁ इमौ यमौ च राजेन्द्र (G₁ माट्टेयौ) — ५) N₁ D_n D₁ व्यवस्थिता (for प्रति') — ५) M इत्यु — ५) K₂ 4 S स (for सो) B₂ S (except G₂) नराधिप — ५) N₁ V₁ B₂ D_n 2 2 D₁ G₁ M₂ अन्यद् हृदं Ś₁ K D₂ T₁ हृदाद्ब्रह्मि (K₂ 'दृद्' वागत

11 ५) Ś₁ K D₂ G₂ इति सत्य, T₂ G₂ 4 इति तव B₂ महामाग — ५) K₂ 2 B D_n D₁ G₁ M₂ सत्यम् (for सत्यम्) Me-8 एव (for एतद्) — ५) Ś₁ K D₂ 2 च (for हि)

12 Ś₁ K₁ 2 D₂ S om. उवाच (M₂ 2 om. the ref) — T₁ (hapl.) om. 12⁵-13⁵ — ५) G₁ हर्षंगाकुल — ५) N₂ प्रतिवाक्यं, D₁ 'कर्म, T₁ 'युक्त. K₂ तथा युक्त; N₁ V₁ D_n D₁ 2 2 मुदा युक्तो (D₂ 'कर्म) (for तदा युक्त) Ś₁ K₁ 2 N₁ V₁ नानाशेष S (T₁ om) 'कुं न शक्नोम्यद्-मंसुल तदानय

13 ५) T₁ om 13⁵ (cf. v 1. 12) K₂ 4 च (for तु) D_n D₂ स तु (by transp) K₂ 2 2 स (K₂ प्र-) हर्षं वै, T₂ G₂ 4 परं हर्ष — ५) N₂ B₂ D_n D₁ 2 विनि'. B₂ T₂ G (except G₂) Me-8 'तप — ५) K₂ N₁ 2 V₁ D_n D₁ तदा (for ततो) Ś₁ K₁ N₂ V₁ B D (except D₂) वाचा; N₁ वाक्य, N₂ वाचं (for राजा)

14 ५) K₂ 4 N₁ D₂ पप्रच्छैनं स धर्मात्मा, S (G₂ corrupt) पप्रच्छैनं दीनात्मा — ५) G₂ यथा ते प्रवृत्त K (except K₁) N₁ V₁ B D_n D₁ 4 2 M₂ पुरात् — ५) S तथास्ते S आचष्ट (for आचष्टयौ) — ५) Ś₁ K (except K₂) B₁ 2 D_n D₁ 2 2 G₁ 2 पूर्व्येण B₂ पार्थिव, G₁ मारुत.

15 ५) N₂ 2 V₁ D_n D₁ S (except M₂) नरे'.

16 ५) K₂ D₂ G₁ 2 2 तदा, K₂ स तं — ५) T₁ G (except G₂ 4) M₂ 2 'जज्ञे स, Me-8 'जज्ञेय M₂ 2 राट्टाय K₂ 'जज्ञे वराहाय — ५) S (except T₁ G₂ M₂) ददतां

17 Before 17, Me-8 ins 'वैदा' — ५) G₂ राजा च (by transp) K₂ 4 N₂ 2 D_n D₁ 4 T₁ M₂ सदिष्ट; B (except B₂) D_n D₂ निर्दिष्ट, T₂ G (except G₂ 4) M₂ 2 2 सदिष्टा — ५) K₂ सुवनोत्तमं

18 ५) K₂ 4 N₂ 2 V₁ B D प्रत्याश्रय (K₁ 4 'श्रयः; D₁ 'गत) सतो, K₂ प्रत्याश्रयः सतो; S पर्याश्रयः (T₂ G₂ 1 'श्रयः; G₁ 'श्रयः) सता (M₂ प्रत्याश्रयः ततो) — ५) N₂ 2 V₁ B D त (for तान)

19 Before 19, T₂ G₂ 2 Me-8 ins. द्रुपद G₂

प्रत्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
 गृह्णातु विधिवत्पाणिमधैव कुरुनन्दनः ।
 पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
 ततस्तमव्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०

द्रुपद उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
 यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
 एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
 अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।

पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
 एष नः समयो राजत्रयस्य सहभोजनम् ।
 न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
 सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
 आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५
 द्रुपद उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
 नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
 लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
 कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।

सहस्रो धर्मो महाराज नास्य विज्ञो वयं गतिम् ।

G. 1 7240
B. 1 165 29
K. 1. 210 22

(1 hapl) om 19-20 — ^b) $\tilde{N}2$ s B (except B₂) Dn
 D₁ s S (except G₂) अष्टाय K (except K₁) D₂ T₂
 G₄ s M₂ s 'नन्दन — ^c) $\tilde{S}1$ K D₂ महाराज — ^d) K₂ s
 फाल्गुन B₂ D₁ क्रियतां B₂ क्षण

20 G₂ om 20 (of v 1. 19) Before 20, $\tilde{N}2$ s V₁
 B D ins वैश' उ' (D₂ om उ'), S (except G₂ M₂ s)
 वैश'. — ^a) $\tilde{N}1$ V₁ B D (except D₂) तमव्रवीत्ततो
 राजा ($\tilde{N}1$ राजन् — ^b) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1$ s V₁ Dn D₁ s
 धर्मात्मा स ($\tilde{N}1$ s V₁ Dn च), $\tilde{N}2$ धर्मराजो — After
 20^{ab}, M₂-s ins 1904* — Before 20^{cd}, M₂ ins
 युधिष्ठिर — ^c) V₁ D₁ मयापि — ^d) $\tilde{S}1$ M₂ तात (for
 तावद्) S (except G₂) ins after 20 (M₂-s, after
 20^{ab})

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यज्ञवाननुमन्यते ।

[M₂-s 'मन्यते]

21 $\tilde{S}1$ K₁ S om उवाच — ^{ab}) $\tilde{N}2$ B Da D₂ s
 transp विधिवत् and दुहितु — ^c) D₂ तस्मै $\tilde{N}2$ B Da
 D₂ s कृष्णा (B₂ कन्या) प्रदीयतां

22 $\tilde{S}1$ K₁ s S om उवाच — ^{ab}) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}2$ V₁ Dn
 D₁ s transp द्रौप' and महि' — ^c) $\tilde{N}2$ s V₁ B Dn D₁
 प्र (B₂ च) (for हि) — ^d) $\tilde{N}2$ B (except B₂)
 D₂ महिपते

23 ^a) Ko चारुप्रति, D₂ चास्या नि' — ^c) $\tilde{S}1$ K₁
 M₂ पार्थेनाव(M₂ 'पि)जिता Dn चैव; M₂ राजन्, M₂-s
 कृष्णा (for चैषा) — ^d) Ko s s D₂ हि ते सुता, $\tilde{N}2$ s V₁
 B Da Dn D₁ s s सुता तच्च

24 G₂ M₂-s om 24 — ^b) K₂ T₂ G₁ s s लब्ध';

K₂ D₂ अज्ञ' (for रत्न') — ^c) S (G₂ M₂-s om) न चैन
 $\tilde{S}1$ K₁ N₁ T₁ G₂ M₂ 'मिच्छामि — ^d) D₁ परम (for
 समय) — After 24, S (except G₂ M₂-s) ins.

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।

निजिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।

[L. 2 = (var) 23^{cd}]

25 ^{ab}) $\tilde{S}1$ D₂ transp धर्म' and महि'. — ^{cd}) K
 (except K₂) Da₁ D₁ G₂ आ(K₂ D₁ अ)नुपूर्व्येण. T₁ G₁
 सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने, T₂ G₂-s M गृह्णातु सर्वेऽपि (M₂
 सर्वेऽपि गृह्णातु)ज्वलिते K (except K₁) $\tilde{N}1$ V₁ B D करान्

26 $\tilde{S}1$ K₁ S om उवाच — ^c) $\tilde{N}2$ V₁ B Da D₂ s
 तात; Cd Arjp पुस' (as in text) — ^d) K₂ प्रशमति
 कदा', $\tilde{N}2$ s V₁ B D श्रूयते पतयः कश्चित् — After 26,
 S ins

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मं प्रशस्यते ।

27 ^a) B₂ त; T G च (for स्व) — ^b) $\tilde{S}1$ K अधर्म
 (see below), $\tilde{N}1$ नाधर्मो $\tilde{N}2$ s V₁ B D धर्मवि(Da
 'व)च्छुचि (D₁ धर्मक शुचि) — ^c) $\tilde{S}1$ K (except K₁)
 कर्तुमिच्छसि (see above) — ^d) Ko कथ, K₂ यस्मात्
 K₂ B₂ मतिर्; B₂ भक्तिर् (m as in text), T₁ कीर्तिर्

28 $\tilde{S}1$ K₁ s S om उवाच (G₁ om the ref) — S
 ins after युधि' (G₁, which om the ref., after 27)

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्ममृतां वर ।

[T₁ G₁ M₂ लोकवेदयि', M₂ लोकवेदायि', M₂-s 'वेदादि']
 — ^b) S विप्र गतिं वय (T₂ G₂ s स्वय) — ^c) $\tilde{S}1$ K
 (except K₁) N₂ s सर्वेषाम् Ko s s Da Dn D₁ s s
 'पूर्वेण — ^d) B₂ चरमान्वयामहे, S तमनु(M₂ सैरनु)यामहे

C. 1. 7240
S. 1. 187 28
K. 1. 20. 29

पूर्वेपामानुपूर्व्येण यातं वर्तमानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

द्रुपद उवाच ।

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय घृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्मयागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

१८८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।

आसने काञ्चने शुभ्रे निपसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।29 Before 29, G1 ins युधि. — 29^{ab}—1 188
13^{ab} — *) Ś1 K1 नीयते Ko 2.4 N1 B Da D2 4 s
मन ; G2 गति. — *) K1 एवमेव, N1 एव च मे; D2 एव
चैवा K2 सत महां — *) N1 V1 B Dn D1 2 4 मम
चैतन्; Da सधमेतन्, S ममापि च — After 29, S ins
1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाभ्यासादेतन्मया श्रुतम् ।30 T1 om 1. 187 30-188 6 — *) N1 धर्म एव,
S धर्म एव (G2 वितां, G2-विता) — *) Ko Da चरेयम्;
K2 चरित्रम्, K4 N1 चरेनम्, B2 D2 3 चरेमम् K4 B2 Da
D2 3 मा विचारयन् (Da 'रय) S (T1 om) त्रिचार्यैव (G2
'र्यैव, M2 यस्मादेवं) करोम्यहं — *) N1 S (except G1,
T1 om) तत्र (for तेऽत्र) N1 मा च तत्र विशाको मृ, N1 3
V1 Dn D1 मा च शका तत्र ते स्यात् — Ko om from 33
(in 30^a) up to 31^a — *) N1 कदाचिदपि S (T1 om.)
न ह्यधर्मं मतिर्मम31 T1 om. 31, Ko om. 31^a (of v l 30) Ś1 K1
S om उवाच (T1 om the ref) — *) Ś1 कौन्तेय कुन्ती च
(by transp.) — *) S (T1 om.) कथयित्वेति. — *) Ko
यत् (for श्व) K1 S (except G2 s M2, T1 om) काल्ये32 T1 om 32 (cf v l 30) Ś1 K1 3 D2 S om
उवाच — *) N1 वच सर्वे — *) Ś1 K1 तानुत, Me-3
पाट्वा (for भारत) — *) S (T1 om) सतो (for अय)
— *) S (T1 om) आजगाम (G1 Me 2 'गामा) विचित्रित
(G2 आमसाद महामुनि)

Colophon om. in T1 — Major parvan T2 G M

समव' (for आदि') — Sub-parvan Ś1 K2 द्रौपदी
विवाह, Ko-2 4 N2 B Da Dn1 n2 D2 4.5 T2 G2 4 M2 3
द्रौपदीस्वयंवर — Adhy name Ko 3 4 द्रुपदविमर्श, T2
G2 4 द्रुपदयुधिष्ठिरनंवाद' — Adhy no (figures, words
or both) Dn2 194, D1m 198, D2 G2 145, T2 G2-3
146, G1.3 148, M 147 — S'loka no. Dn 33, M2
36 — Aggregate s'loka no Dn2 7232

188

1 T1 om 1 (cf. v l 1 187 30) Ś1 K1 3 D2 S
om उवाच — *) Ś1 K D2 द्रुपद'; S (T1 om) पाचाल'
(G2 पार्थिव') S (T1 om) महारय — *) Ś1 K व्यास
(for कृष्ण) N2 3 B D (except D2) सर्वे (for दृष्ट्वा)
N (except V1) स्यवाद'(K1 'च)यन्2 T1 om 2 (cf v l 1) — *) T2 G (except G1.5)
प्रत्यनद्व' N2 3 B Dn D1.3 4 स तां पूजा K2 तेनाभि
नक्षिता सर्वे — *) Ko Da Dn1 दृष्ट्वा K2 3 D2 S (T1
om) च कुशल तत — *) K1 N2 3 B2 Dn शुद्धे K2
आसनेषु महार्हेषु; V1 आसने रुचिरे मृष्टे — *) S (T1 om)
'मुनि (M2 'मति) K2 निषेदुस्ते परतपा3 T1 om 3 (cf. v l 1), K2 om 3, G2 om 3-4
— *) N1 तत; G2 च ते (for तु ते) — *) Ś1 K (K2
om) व्यासेन (for कृष्णेन) K2 अमितबुद्धिना, D2
अक्षिष्टकर्मणा — *) Ś1 K (K2 om.) ते परतपा (Ś1 K2
'प); D2 ते महातपा (for द्विपदां वरा)

आसनेषु महाहोषु निपेदुर्दिपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान् च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

असिन्धुर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९
घृष्टद्युम्न उवाच ।
यवीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सदृक्तः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वादिति विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमसद्विधैर्ब्रह्मन्स्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२
गुधिष्ठिर उवाच ।

न मे चागन्तं ग्राह्यं नाधर्मं धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैपोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेषु जटिला नाम गौतमी ।

C 1 7239
B 1 159 14
K 1 211 14

4 T1 G2 om 4 (of v 1 1, 3) — 5) G6 वाचम्.
— 6) B1 8 पर्यपृच्छन्महा. — 7) N1 8 V1 Dn D1 S (T1
G2 om) द्रौपद्यर्थे K (except K1) N1 8 V1 Da Dn
D1 विद्या पते, N1 8 B D1 स्वयंवरे; D2 8 महामते; S (T1 G2
om) महासुनि

5 T1 om 5 (of v 1 1) Before 5, S (except T1)
ins द्रुपद — 6) V1 न चैवैका यं — 7) S1 K1 वा (for
च) N1 8 Dn D1 धर्मपत्नी न संकर — 8) N1 8 Dn
D1 8 एतन्मे

6 T1 om 6 (of v. 1 1) K1 2 S om उवाच
— 7) D1 विरुद्धे हि; G1 M विप्रलब्धे; Cd as in text
Of Winternitz, JRAS 1897 740 (footnote 1)
— 8) K1 कथं (for लोक) K (except K2) धिनि, B1
धने; D2 विरुद्धके; S (T1 om) धिते — 9) K2 4 M
(except M1) तत्त्वत (for तस्य तत्)

7 S1 K1 8 S om उवाच — 8) K1 4 मम मति N1
अधर्मोऽयं मतो विद्धि — 9) K1 विरुद्धो वेदलोकयो, G2
लोकवेदविरुद्धयो — 10) N1 युज्यते T1 भार्या (for पत्नी)

8 G2 om 8-11 — 9) S1 K1 8 अनेक सन्,
K2 अनेकस्मिन् K1 N1 V1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भि
— 10) N1 V1 B D कथंचन (for सना)

9 G2 om 9 (of v 1 8) — 10) K1 4 N1 8 V1 D1 T1
G1 ततो; N1 8 कथं (for अतो) N1 8 V1 Dn D1 8 S म्येन
(M1 8 म्येतत्); B म्येत — 11) T1 G2 8 सुतां प्रति, G1
तु यां प्रति — 12) N1 8 V1 Dn धर्मं संदेह सद्विध

— 13) B Da D2 4 च; T1 G6 ह (for हि) K2 मम त्विदं;
N1 हि मापि च; N1 8 Dn D1 हि मे त्वयं

10 G2 om 10 (of v 1 8) S1 K1 S om. उवाच
— 11) G2 भ्राता ज्येष्ठो (by transp) S1 K1 नरर्षभ

— 12) N1 समृत सन्, V1 न सदृक्त

11 G2 om 11^{ab} (of v. 1, 8) — 12) D1 सूक्ष्मस्य
— 13) K2 T1 G1 8-8 विद्मः, D1 T1 G1 वेद्मि, M1 निदु
B1 D1 न क (D2 कां) चन — N1 (hapl) om 11^a-12^a.
— 14) T1 G1 8 8 M च (for वा) G2 न च धर्मोऽधर्म इति.

12 N1 om 12 (of v 1 11) — 13) V1 द्विधैर्युक्त.
— 14) T1 G2 8 अतो न; M1 8 ततोऽन्य (M1 म्यद्)
N1 B (except B1) D ततोऽयं न (D1 च) व्यवस्यते (B1 D1
ति), T1 न व्यवसाम्यह तत्

13 13^{ab}=1 187 29^{ab} — S1 K1 8 S om उवाच
— 14) K1 8 4 विद्यते (for धीयते) N1 8 B Da D2 4
मन — 15) S (except T1) च (for हि) K2 निमित्तो
मे; B1 मनो मे तु — 16) S1 K1 4 G2 नैप धर्मं, Da1
नैको धर्म

14 14^a) K1 D1 transp हि and अपि S पुराणेषु
— 15) S जटिलो नाम गौतम — After 14^{ab}, S ins

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T1 G2 4 जटिलस्य (for गौतम) G2 यशस्विनी]

— 16) K2 ऋषि मे ध्यायिनवती (sic), B1 m Cd ऋषी
नुद्वाहितवती — 17) K1 8 4 N1 8 V1 B1 8 Dn D1 8 S
सप्त (as in text), the rest सर्व K1 यरे, K2 8 N V1

G L 7205
K L 211 14

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं ग्राह्यधर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरुणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
सा चाप्युक्तवती वाचं मैक्ष्वस्तुन्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६
कुन्त्युवाच ।
एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७
व्यास उवाच ।
अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मैष सनातनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल श्रेणु मे स्वयम् ॥ १८
यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च ग्राह्य कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स तावुभौ ॥ २१
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २२

B Dn D1 : s s वरा, Da1 वरा, Da3 वर; S (except G2) वरान् — After 14, K2 N1 : V1 (om line 1) Dn D2 : S ins

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोनिर्मावितात्मन ।

संगतामूद्ग्रा आदनेकनाम्न प्रचेतस ।

[(L 1) K2 मनुजा वार्क्षी, T G2 (by corr) s गृगदावाक्षी G1 काक्षी; G2 दक्षी (for वार्क्षी) S मावि तान्मुनीन् (M2 'नृपीन्' — (L 2) T1 G1 M दशो- पत्तधुपी आ, T2 G2-3 दशानजदपीन्ना; G2 दशगच्छस्तु महर्षिन्; G2 दश प्रचेतसो आ]

15 a) K2 तद्, N2 : Dn D1 हि (for च) — b) S1 K N2 : Da Dn धर्म्य B2 D1 S धर्मभृता वरा (B2 D1 T1 M2 वर, G2 वर; G2 वर) — c) D2 T1 G1 जननी (for जनित्री) N2 : Dn D1 माता परमको गुरु

16 a) S1 K D2 राजन्; N1 वाक्य, V1 पार्थ, S वाचा — b) Some MSS मैक्ष्ववद् — c) Ko : s N B (except B2) Da D2 एतमह, V1 एतन्मत — d) K1 : धर्म्य N2 V1 Dn D1 S पर धर्म द्विजो (G2 नृपो)त्तम (T1 पर द्विजवरोत्तम)

17 S1 K1 S कुन्ती (T1 पृथा) (all om. उवाच) — After the ref., S (except T1 G2 : s) ins

1911* भुज्यतां आत्मी सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।
— a) K2 (sup lin) N2 : B D यथा ग्राह्य (D2 चाह), K2 : T2 यथा चाह, G2 यथाहार्य G2 यथाभार्या, G2 यथाभार्य — d) S1 K1 N2 : V1 B2 D (except Da) मुच्येहम्

18 S1 K1 S om उवाच — a) Some MSS मोक्षसे — b) N2 धर्मश्चापि, D2 धर्म एव — D2 : (hapl) om 18'-19' — c) K2 N2 : V1 B Dn1 D2 T2 G2-3 ननु,

N1 न प्र; T1 न हि S1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र, M2 पश्यामि (sup lin as in text) — a) K V1 Da पाचाह्य S वच

19 D2 : om 19^{ab} (of v. 1 18) — a) B2 : Da D2 : ग्राह्य च (by transp), S चाप्याह (G1 चाह स)

20 K1 : s D2 S om उवाच — a) M2-3 अथ उ' — b) S कृष्णद्वैपायन N2 स्वय; B Da D2 : शुचि (for प्रभु) — c) V1 वासवेश्म

21 a) K2 B2 : Da स्वयि; K2 चैव; D2 S स्वयि (for चापि) — b) K2 : पार्थिव (for पार्षत) — c) K2 N1 V1 B D विविशुस्तेषु (Dn D1 'शुयंत्र' तथैव; S मिथ कथामिस्ते तत्र — d) D2 S (except T1 G2) क्षति

22 a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp) — b) S विज्ञा पते — c) K1 तत्र यो धर्मो; N1 D2 तद्यथाधर्म; V1 तद्यथावृत्तं — After 22, K2 Da S ins

1912* यथा देवा ददुर्ध्वैव राजपुत्र्या पुरा वरम् ।

धर्माद्याष्टपदा तुष्टा पञ्चपक्षीरवमीश्वरा ।

[(L 2) K2 विप्राद्या; D2 ब्रह्माद्या K2 ईश्वरात्]

Colophon Major parvan T2 G M समञ्च (for आदि) — Sub-parvan S1 K2 : B1 Dn D2 T2 G2 : M2 : द्रौपदी (M2 om.) स्वयवर; K2 द्रौपदीविवाह, B2 देवा हिक; T1 संभव; to it B2 : s add पर्वद्रौपाय्यान N2 B2 : Da D2 : (all om the sub-parvan name) mention only पर्वद्रौ (B2 : द्वियो)पाय्यान — Adhy name Ko : s व्यासरागमन, T2 G1 : s व्यासदुपदसवाद — Adhy no (figures, words or both) Dn2 195,

१८९

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिपारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-
नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।
ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः
कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २

ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः
साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३
ततोऽष्टवल्लोकगुरुं समेता

भयं नस्तीत्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।

तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः
प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५
देवा ऊचुः ।

मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-
स्तेन त्विमे न त्रियन्ते मनुष्याः ।

D4m 199, Ds Gs 146, T1 175 (read 195), Ts G4-s 147, G1 s 149, M 148 — S'loka no Dn 23, Ms 24. — Aggregate s'loka no Dn 7255

✎ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl adhy, given in App. I (No 100), is ins. in D4 S after adhy 188, in K4 after 1. 189 49 ✎ Nil अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयारम्भक. कचिद्युक्तं पठ्यते । ✎ Nil's यत्तद्देवा is no doubt a v 1 of यथा देवा of 1912*

189

1 Ś1 K1 D4 S om उवाच — °) Many S MSS नैमिशाः; of v 1 1 1 1 etc — °) B Da D2, 4 सत्र समासते

2 °) Ko 14 Ns s B1 s s Dn D2 Gs s s Ms-s कचिद् Ko s 4 इह; Bs इव (for अपि) K1 प्रजासु, Ns s Bs s D (except D4 s) G1 प्रजानां; Ts G1 प्रजा हि Ns ततो यमो दीक्षितोत्र राजसामारयत्प्रजा (anusṭubh!) — °) K4 कालोपि यातो Ko s 4 N B D G1 मरण प्रहीणा — For 2, V1 subst a (fragm) anusṭubh stanza

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजा ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च * * * * *

3 °) Ns s V1 B D सोमश्च (Ds 'स्तु'), S (except Ms s) ततश्च — °) V1 साध्यादित्या Ks s N V1 B D T1 वसवोयाश्वि — °) Ns B1 s Da Dn D1 s प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेतार

4 °) N1 B1 s भय तीव्र, Ns s V1 Bs s D (except Ds) भयात्तीव्रान् K1 S प्रवृद्ध्या. — °) Ś1 सर्वे स (m as in text), Ks सुखेष्टा, Ds स सर्वे (for सुखे) — °) Ś1 K1 2 इयाम, Ko s 4 याता स, Ds प्रजाम, G1 भजाम (for प्रयाम) G1 भजत. (for भवन्तम्) N1 प्रजाम भो परेश वै भवत

5 N पितामह उ° (Ś1 K1 om उ°) S ब्रह्मा (Gs s om the ref) — Gs (hapl) om 5-6 — °) Ś1 सदामरा — °) Ks N1 S (Gs om, Gs before corr.) न (for मा) — °) S (Gs om) भवति V1 कुग्रचित् Ś1 K N Dn D1 s 5 भय भवितुमर्हति

6 G2 om 6 (of v 1 5) Ś1 K1 S om ऊचु — °) Ks मर्त्यमर्त्या, Ns s V1 B D (except Ds) मर्त्या अमर्त्या Ś1 सपत्ना; Ks Bs D2 'मृता; Da 'जाता — °) Ns V1 Bs विशेषो नास्ति (by transp) — °) Bs s Da D2 s उपागता Bs विपाद समुपागता

7 Ś1 K1-s N Bs s s D भगवानुवाच, Ko s V1 B1 पितामह उ°, S ब्रह्मा — °) Ko s 4 तस्मात्त्रिमे — °) Ts Gs तस्मिन्दि कार्ये (s10) Ds कृतसत्र — °) Ś1 T1

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
 तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
 वैवस्वतस्यापि तनुर्विभृता
 वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
 सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
 तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८
 व्यास उवाच ।
 ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
 श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
 समासीनास्ते समेता महाबला
 भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
 दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
 स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
 सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां

यत्र गङ्गा सततं संप्रसृता ॥ १०
 सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
 गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
 तस्याश्रुविन्दुः पतितो जले वै
 तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
 तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानीं-
 मपृच्छतां योषितमन्तिकाद्वै ।
 का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
 र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२
 रुयुवाच ।
 त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
 यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
 आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
 द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Me-३ तत एवैषा, K३ G३ ततस्तेषां, N३ तत्र एषां; B३ तनु
 एषां, T३ G३ त चैतेषां, G३ ततश्चैतेषां K३ N३ B Da D३ ॥
 भविता ह्यन्तकालः, K३ N३ भविताहं; K३ भवितेति कालः;
 G३ भवितैषां

8 *) K३ N३ V३ B D S एष (T३ इह) (for अपि)
 K३ हि भृता; K३ N३ ३ Bim. ३.३ Dn३ D३ विभृतिता; N३
 B३ ३ Da Dn३ ३ D३ ३.३ विमका; V३ प्रयुक्ता; S हि भृत्वा
 (for विभृता) — *) V३ अनेन (for वीर्येण) S३ Ko ३.३
 N३ इति, K३ अति; K३ D३ T३ अनु- (for उत्त) S३ im K३
 N३ ३ B (except B३) D "दृष्ट्वा, N३ "दृष्ट्वा, V३ "भृता (for
 "युक्ता) — *) G३ यमो; M३ ह्यतो S३ K३ रूपिता (for
 भविता) K३ सत्रकाले — *) K३ ३ N३ ३ V३ B D (Da
 by corr) न तत्र (D३ तेनात्र), N३ मेने हि (for
 तनुर्हि) K३ भवितामरेषु; K३ भविता वै न S नियच्छध्व
 मोहममित्रसाहा

9 S३ K३ S om. उवाच (T३ G३-३.३ M३ om the ref.)
 — *) B३ ३ Da D३ ३ च (for तु) B३ तत् (for ते) S३
 T३ G३ ३ पूर्वजं, N३ पूर्वजा; G३ पूजयन् — *) N३ ३ Dn S
 जगाम (Me-३ गता) (for the first देवा) — *) G३
 समेता K३ महातो K३ सीनास्तेपि महाबलाय — *)
 B३ सीमरथ्यां (m as in text)

10 *) N३ ३ B (except B३) D३ शूरो; B३ m Cd शूरो
 (as in text). — *) D३ पावकामां K३ योषामपश्यत्स च
 पावकामां — *) D. गंगा यत्र (by transp) S वै

प्रभृता (for सप्र) Ko सप्रसृता सततं यत्र गगा; K३.३
 N३.३ V३ B३.३.३ Dn D३.३ Arjp यत्र देवी गगा सततं
 प्रसृ (B३ ३ सप्रसृ; D३ प्रभृता; B३ Da D३ सा तत्र देवी
 सततं यमूव

11 *) K३ जलातर; T३ जलायां; G३ जलांतरे — *) S३
 व्यवगाह्यावतिष्ठत्; Ko ३ अवगाह्यावति; K३ N३ V३ B Da३
 Dn व्य (N३ चा; V३ अ)वगाह्य व्यति, K३ विगाह्यावति,
 D३ व्यवगाह्य ति — *) K३ V३ B३ Da T G (except
 G३.३) तद् (T३ "दा)खु. K३ N३ ३ V३ B D M३ जले यत्

12 *) K३ जुमे; K३ m N३ ३ V३ B D (except D३)
 अद्रे; S कुतो (for कथ) — *) S३ K३-३ N३ V३ B३ ३ D
 (except Da३ D३) T३ G (except G३) कामयेहं, K३ "यैतद्,
 T३ "ये प्र- V३ B३ D३ ३ G३ प्रवीमि; D३ "पि B३ D३ ब्रूहि
 वरांगने त्व (for कामयेह व)

13 S (but not S३ K३!) om उवाच — *) V३ त्व
 पृच्छसे — *) S३ Ko ३.३ V३ चा, K३ वै (for चाह) T३
 G३-३ M मदमागा — *) V३ त्वरितो (for पुरतो) N
 (except N३) G३ om. अहं — *) S३ Ko ३.३ Da D३ T
 G३ ३ यद् (for तद्) S३ K (except K३) N३ D३ यस्य
 हेतो, Da तत्कृतेह (Da३ "ते ह)

14 S३ K३ S om उवाच — *) N३ ३ V३ B३ ३ D
 (except Da३ D३) मिदासनस्य — *) G३ ३ (sup in)
 श्रीवतमैक्षद्

15 *) K३ विद्वीह विभं N३ ३ Dn३.३ D३ विद्वत्, Cd

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं

सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।

सिंहासनस्थं युवतीसहायं

क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमव्रवीद्देवराजो ममेदं

त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।

ईशोऽहमस्मीति समन्युरव्रवी-

दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

कुद्वं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो

जहास शक्रं च शनैरुदक्षत ।

संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-

स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया

तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।

आनीयतामेष यतोऽहमारा-

न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत् ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु

सस्रैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।

तमव्रवीद्भगवानुग्रतेजा

मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं

वलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।

विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य

यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यमासः ॥ १९

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-

स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।

स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः

कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं

विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।

दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो

यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः

प्रवेपमानो भृशमेवाभिपङ्गात् ।

सस्रैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-

मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

G. 1 72²³
B. 1 147 23
K. 1 214, 23

विश्वं (as in text) Ks 4 वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं
— 4) N1 समक्षेस्तु भृश, Da Ds 4, 5 Ms तमक्षेपु भृश
S1 प्रदीवितं; K (except K2) N1 Ds प्रसक्तं

16 4) Ko N2 8 V1 B D च; N1 S (except Ms 8)
स (G2 सु-) (for तु) — 5) N1 Ds शनकैर् (for च शनैर्)
S1 K N1 Ds Gs उदीक्ष्य; B2 Ds उदीक्षत् — 6) K4 Gs
स संमितो

17 4) S1 Ko. 1. 4 च (for तु) S1 पर्याप्तम्, Ko N1
S (except G4) पर्याप्तिर; Cd as in text S1 Ko 1
इवास्य क्रीडया (Ko दीव्यत); S (except G4) इवा(Ts
इहा)क्षक्रीडया (G1 'क्षविक्रियाया; G2 'क्षक्रीडावान्, Gs
'क्षक्रीडाया; M 'क्षक्रीडायास्) (for इहास्य क्री) — 5) S1
K (except K2) N1 तदा स (N1 तु) देवीं Gs कुमतीं
(for रुदतीं) Ms 8 तामवोचत् — 6) T G2-8 ततोम(T1
Gs 8 'ह)मारान्; G1 यमोहमारान् — 4) S1 K1 N1 D1 G1
मैवं; N2 8 Dn T1 Ms 8 नैनं S1 K1 N1 पुनरस्यावि; K4
पुनरेवावि; B2 पुनरावि; Ds 8 पुनरभ्यावि; T1 'विश्वेद्वे,

G1 पुनराविवेश; G2 पुनरप्याविवेश

18 4) S तदा K4m दृष्टमाग्रस्तु तेन — 6) K2 Ds
ततोव्रवीद् N2 उग्रकर्मा — 4) Ts Gs जातु (for शक्र)

19 4) K4 N2 V1 B2 Dn Ds 4 8 निवर्तय; Cd as in
text V1 B (except B1) Da1 Ds एत K2 महद्वराजं
— 5) Dn1 n2 D1 तथाग्र; G1 तदाग्र. — 6) K2 N2 8
V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य) .Ts G4 च ख विदा S1
(by corr) K1 चैवावगमय्य सम्पत्

20 4) K2 8 N2 8 V1 B D (except D2) विवर (for
शिखर) — 5) S om अन्यान् — 6) N1 Ds अभिजाय
य — 4) S (except Ms) कथ नाह

21 5) T1 Gs रुपितोभ्युवाच — 6) T1 दरीं गिरेस्ता
— 4) K1 G1 Ms 8 यन्मा; G2 यदा, Ms-8 यस्माद्

22 5) K N V1 B2 8 Da Dn D1 2 4 Ms प्रा(D1 Dn1
प्र)वेपनातौ (K1 प्रवेपन्तातौ), B2 8 Ds Ms प्रवेपि(B2 Ds
'प)तांगो. — 6) K2 D2 4 G1 अनिलेनेव, D1 Ts Gs
अनिलैरेव — 4) D1 4 अश्वत्थपत्रं B2 8 Da Ms-8 'मूर्धनि

C. 1. 723
E. 1. 197 23
K. 1. 214 23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३
तमब्रवीदुग्रयन्ता प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहामुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेषम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशन्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविपहं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं

स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६
पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।
गमिष्यामो मानुषं देवलका-
हुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वसानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७
व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

23 ^a) Ś1 निगतेन, Ś1m K1 निप्रमेन, Ko विगतेन (for विनतेन) K2 आननैतत् N1 : V1 D (except D1 : 4) 'लिवै वृषवाहनेन — ' N1 B1 D (except D1 : 4) T1 G1 M देव (for चेदं) K2 'रूपं तमुग्र — ^a) K2 दृष्टा; K2 क्षष्टा, K2 दृष्टानि, B2 S (except M2) दृष्टा (for दृष्टा) N1 : Dn2 अद्याशेषस्य (for दृष्टा शेष) S शेषं (for शेषस्य) N1 V1 B D सुवन्त्य (for भगवन्) N1 V1 B Dn2 n2 D2 : 5 भवाद्य, T1 G1 : 2 : 5 प्रसीद, T2 G1 : 4 प्रयच्छ Cd दृष्टाशेषस्य (=भवेत्) — Cf. Winternitz, JRAS 1897 743 (and footnote 2).

24 ^a) N1 : 2 Dn D1 Cd तमवचां — ^b) N1 S नै (N1 ए) वविधा, Cd as in text Ko : 4 क्लेशम्, K1 श्रेष्ठम्; D2 श्रेय (for शेषम्) K2 D2 इव, G2 अथ (for इह) K2 'शीला क्लेशमात्रो भवन्ति — ^c) T2 G2 भवत पुरस्तात्, G2 भगवन्तै पुर — ^d) D1 om तस्माद्, B2 c om. एता K2 N1 एतां; D2 एता स्व, S एते (G2 एतद्) (for एता) Ś1 K1 D1 : 5 आविशाध्वं (D2 'स्व'), Ko आविशेष, K2 : 4 आविश्यसेव (K2 'से स्व'), K2 N1 : 5 B1 : 5m Dn आविश्य शेष, N1 एवाविशारा, V1 B2 आविश्य विष्ट, B2 आविश्येह शेष, B3m : 6 Da D1 आविशार्धिव शेष, D2 आविशेषेव, S एतां प्रविष्टा

25 ^a) Ko : 4 Da D2 शेषा (Da1 D2 'पो) होव, N1 V1 B (B2 marg) Dn D1 तत्र होव (B2 orig शेषाप्येव); D1 (by corr) S एषा सार्या K2 N1 V1 B Dn D1 : 5 भवितारो न Ś1 K1 नैव (for वो न) K2 तामसंशय — ^b) S 'र्वी भविष्य' — ^c) K2 तत्ते, T1 तत्रापि (for तत्र) — ^d) T2 G2 : 4 यहूनां राज्ञां, G2 : 2 : 5 यहूनस्या; G2

भूमारस्य K2 V1 B (except B2) D2 प्राप्य चव — After 25, D1 (marg see m) S ins

1914* शस्त्रैर्दिग्भ्यर्मानुपान्योद्ययित्वा

शूरान्मर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 ^a) K2 वै पूर्वजित, S पूज्यमाना S1 K1 M2 महाहां, Ko 2.4 वै ययाह, M2 ययाह — ^b) K1 : 5 N1 D2 सर्वं मया भाषिता Ś1 एवमेव, Ko : 4 B2 Da D2 : 5 G2 M (except M2) एतदेव, K1 एव देव; N1 तत्र देव — ^c) K2 B2 D2 एतद्, B2 Da एव; G2 अन्य K2 N2 : V1 B D 'र्थयुक्

27 Ś1 S om ऊचुः — ^a) T1 नरकं (for मानुष). K2 D1 : 5 देवलोक, V1 'रूप B2 देवलोकामूलोक; D2 (corrupt) देवलोकान्मूलोक (both om मानुष) — ^b) K1 पराधरो, K2 Dn1 दुराधारो, B2 'राधो; S 'वा (M2 c-s 'व) तो, Cd as in text. T2 G2 : 5 निहितो N1 यश्च लोक; D2 यत्र धर्म — ^c) Ś1 K M2 तस्माद्; G2 अस्मान् — ^d) Ś1 K1 भगवानश्विनौ च — After 27, K2 N1 V1 B D G1 ins

1915* अस्त्रैर्दिग्भ्यर्मानुपान्योद्ययित्वा

आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।

[Cf 1914*]

28 Ś1 K1 S om उवाच — ^a) Da2 G1 (by corr) वज्रपाणेर्, T1 यज्ञपाणेर् — ^b) G1 एतद् (for इदम्) — ^c) Ś1 K (except K2) N1 D2 Cd पुरुष कर्महेतोर्; B2 Da D2 कर्महेतोर्मेनुष्य — ^d) Ko 2.4 दास्याम्येषा; K2 N1 : 5 B2 D2 : 4 उदास्येषा Ś1 D1 पचमस्य Ś1 K1 तद्यस्तौ (K1 'त), D1 मध्यस्त.. — After 28, N1 ins. (2

दद्यामेपां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
 तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
 प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
 तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
 श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
 तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
 जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
 स चापि तद्वदधात्सर्वमेव
 ततः सर्वे संवभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
 स चापि केशौ हरिरुद्धवर्ह
 शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
 तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
 कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
 तेयोरेको बलदेवो बभूव

कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव ॥ ३१
 ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
 स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योचरस्य ।
 इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
 शक्रस्यांशः पाण्डवः सन्यसाची ॥ ३२
 एवमेते पाण्डवाः संवभूव-
 र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
 लक्ष्मीश्वेषां पूर्वमेवोपदिष्टा
 भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
 कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
 त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
 यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
 गन्धश्चाग्न्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
 इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

C 1 7312
B 1 197 37
K 1 214 37

s'lokal)

- 1916* विश्वशुभृतधामा च शिविरिन्द्र प्रतापवान् ।
 शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चम स्मृतः ।
 [(L 1) Ś1 K1 V1 धृतधामा; Ko क्रतु, Ks Ns Dn
 D1.5 भूत, N1 s B1 D1 धृत K1 शुचिरिन्द्र]
 29 Before 29, Ds ins व्यास उ; Gs व्यास — *)
 T1 तेषां कर्म S उग्रकर्मा, Cd as in text. — *) K1.3 स
 निसर्गाद्, N1 स विस, B1 D1 सन्नियोगाद् (B1m 'संगाद्');
 D1 सविस; G1 सन्निसर्ग — *) Da D1 तां चाप्येना D1
 लोककर्ता — *) N1 श्रिय देवी K1 विदधन्; G1 विद
 धान्; Ms आदधान् Ms-3 मानवेषु — After 29, T1
 ins 1918*
 30 After 30^{ab}, K1 N1 s V1 Dn D1.4 (marg
 sec m) ins
 1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराण
 सनातन विश्वमनन्तरूपम् ।
 — S ins after 30 (T1, after 29)
 1918* नर तु देव विशुधप्रधान
 मिन्द्रो जिष्णु पञ्चम कल्पयिष्या ।
 31 *) Ms. 5 द्वौ चापि. G1 (hapl) om. from हरिर्
 up to केशौ (in *) G1 हरिरुद्धवर्हदात् — *) Ko 2.4 T1
 शुक्र चैकम् K1 N1 B Da D1.4 एक कृष्णमपर चैव शुक्र
 — *) Ś1 K N1 आ(K1 निद्र)विशेता, N1 s V1 B D
 निविशेता; G1 विहितां — *) S कुलस्त्रियौ K1 N V1 B

96

- D Ms देवकी रोहिणी (by transp) — *) S (except T1
 G1) तयो श्वेतो T1 बलमद्रो — N ins after 31^a
 1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।
 and after 31/
 1920* केशो योऽसौ वर्णत कृष्ण उक्तः ।
 32 *) S (except G1 s e) एते पूर्वं Ko इदंभूता
 निरुद्धा K1 N1 s V1 Dn1 ns D1 निरुद्धा — *) S
 उत्तम (for उत्तर) — *) K1 s B1.6 Da D1 s 4 G1 e
 एते (for ते) — T1 G1 (hapl) om from वीर्य up to
 पाण्डवा (in 33^a)
 33 T1 G1 om up to पाण्डवा (of V 1 32) — *)
 K1 T1 G1 s M एते राजन् — *) Ms-3 लक्ष्मीश्वैवं — *)
 Ko N1 B1.6 D1 T G1-4 Ms-3 चैषा, K1 s B1 D1 G1 s
 चैषा; Ms कृष्णा Ms व्यक्तरूपा
 34 *) Ko D1 T1 G om हि K1 N1 s B1 Da कर्मणा
 ते, N1 धर्मणोते; Ms-3 कर्मतोते — *) Ś1 देवलोकात् (m
 दैवयोगात् as in text) — *) Ś1 N1 B1 Dns D1 s T1
 G1-3 M (except Ms) गंधश्चास्या, G1 गंध चाग्न्य, G1
 'श्चाय; G1 श्वय K1 क्रोशमात्रात्, D1 s T1 G1 s 'मात्रं,
 T1 G1 'मस्या Ś1 N1 T1 G1 (inf) lin as in text) 4
 प्रयाति; K1 प्रभावात्
 35 *) Ś1 K (except K1) D1 चाहं; N1 एवहं, T1
 चान्यं — *) Ś1 Ko s N V1 B1 Dn D1 T G (except
 G1 s) Ms-3 ददानि Ś1 K (except K1) D1 वै, N1 मे

G. 1. 73¹²
E. 1. 27²⁷
V. 1. 214²⁷

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
 दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
 पुण्यदिव्यैः पूर्वदेहेरूपेतान् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यासः परमोदारकर्मा
 शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
 चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
 न्नाजापश्यत्पूर्वदेहेर्यथावत् ॥ ३६
 ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
 शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
 चद्रापीडांश्चारुरूपांश्च यूतो
 व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्दर्श ॥ ३७
 दिव्यैर्वस्त्रैरजोभिः सुवर्णै-

माल्यैश्चाग्न्यैः शोभमानानतीव ।
 साक्षाद्यक्षान्वसवो वाय दिव्या-
 नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
 तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्यामिरूपा-
 न्नीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
 दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
 तां चैवाग्न्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
 योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
 पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
 स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
 जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
 नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
 प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते) Śi Ko 2. Nī Ds तुभ्यम्, Ks. Dnī ns S
 (except Gs) दिव्यम्; Ds रूपम् (for वरम्) — “) Gs
 “सुताश्च, Ms-s “सुतास्तान् — “) Ks पुण्यदेहे” Śi पूर्व-
 रूपैर्; Bs (m as in text) s Da पुण्यदेहेर्

36 Śi K Ds S om. उवाच (Ks Ts Gs-4 om. the
 ref.) — “) Ms शुचिर्दिव्यस्य — “) Ko 2 N V1 B D
 चांश्च (Ds “स्तु), Ks 4 तान् (om स), S तेन — “) T G
 Ms उपेतान् (Ms inf in ss in text), Ms-s यदावत्

37 “) Śi Ks Ds शक्रप्रमुख्यान् (D1 “नान्); Gs
 शक्रप्रमुख्यान् Śi मुद्रितस्तान्दर्श, Ks पच चैवैन्द्रकल्पान्;
 Ms पावकटीसवर्णान्; Ms-s सुवि चादित्यव — “) Nī
 चंद्रापीडान् Ks चातिरूपांश्च, Ds चानुरूपांश्च — “) T
 G माल (for ताल) Nī “स्कांस्तानपश्यन्महोद्वान्

38 “) Nī Ds Dnī Gs अस्त्रैर्, Ts Gs-4 वर्णैर् (for
 वस्त्रैर्) Nī V1 विरजोभिः, Gs न रजोभिः Ks Nī s V1
 B D सुवर्णैर् — “) Dn Ds माल्यैश्चोद्यैः — “) Ks
 Gs-2 यक्षान्, T1 ग्रेहान् (for व्यहान्) Śi वापि (for
 वाय) Ks Nī तान् (Nī वा) वसुधापि दिव्यान्, Ks वा
 वसुधापि दिव्यान्, Nī s V1 B D वा (Ds om. वा)
 वसुधा (B1 s “सुन्वा)पि रटान्, T G Ms वासवान्वाय
 दिव्यान्; Ms c-s वासवा (Ms वा वसु)न्दिभ्यरूपान् — “)
 Śi आदिनान्यै, Bs Da Ds अ (Ds त)थादित्यान् — “) Ts
 Gs-2 पूर्वैष्टान् (by transp), Gs पूर्वानिष्टान् Śi Ks
 Ds समवेक्ष्य, Ko 2 4 प्रसमी, Ks स समी, Nī s B Da
 Dn Ds-2 अमिवी (for एवमीक्ष्य) Śi अमिपूर्णान्, Ds

अनुरूपान् Nī तान्सर्वान्समालक्ष्यामिरूपान्, V1 तान्पूर्वे
 द्रानेप पूर्वाभिः — After 38^a, N ins

1921* शक्रारमज चेन्द्ररूप निशम्य ।

[See below — Ks B Da Ds-4 “स्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थ]
 — Ms (1 hapl.) om. from 38^a up to 40^a

39 Ms om 39 (cf. v 1. 38). — “) Śi Ks दिष्टा
 मायां Śi Ks-4 ता समीक्ष्य, Ko 2 प्रसमीक्ष्य, Ks Nī V1 B
 D Gs हामवेक्ष्य — “) Ks तथैवाग्न्यां, Bs तां वै चाग्न्या
 Ks Nī s V1 B (except Bs) D (except Dn) स्त्रियम् (for
 श्रियम्) Śi K Nī V1 B Da Ds 4 s अग्नि (Ko 2-4 Bs
 Ds 4 s “ति)रूपमुद्रां, Dn Ds अग्नि (D1 “मि)रूपमुद्रां
 — After 39^a, N ins

1922* दिव्या माहात्मोमवह्निप्रकाशा ।

[See above Ks सोमरूपम्; Dn s सोमसूर्यम्.]
 — “) Ks सृष्टा; Ks इष्टा, Nī B1 Dn D1 मत्वा (for
 ऋद्धा) Ks पक्षीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पा

40 Ms om 40^a (cf. v 1. 38) — “) Ks V1 D1 s
 त; B (Ms om) तान् (for तद्) Śi K (except Ks)
 परमाश्चर्यं, S (Ms om) “रूपान् — “) Ms नैकस्त्रिंश Ks
 Gs त्वयेति — “) Ms s तमुवाच चै — After 40, Ds
 (marg. sec. m) S ins an addl colophon [Adhy name
 S पंचद्रौपाय्यान — Adhy no T1 198, Ts Gs-2 150,
 G1 152, Gs 149, M 151 — S’loka no Ms 40]
 After this colophon, Ds (marg sec. m) S ins an
 (addl.) adhy of 25 lines, given in App I (No 101).

न्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिद्वेपः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१ ॥
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२ ॥
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४ ॥
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः ग्राह्यं शुभं वचः ॥ ४५ ॥

पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।

तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६ ॥

द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।

पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्यत्यनिन्दिता ॥ ४७ ॥

स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।

सेह तस्मा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८ ॥

सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा

पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।

सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा

श्रुत्वा राजन्दुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९ ॥

G 1 7229
B 1 197 53
K 1 214 67

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्त द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

St 41-47 are a variant of 1 157 6-14

41 Ś1 K1 S om उवाच — *) K2 तपोधना का.
— *) S (except M2.) नाध्यगच्छत् D1 सा वै, T2
G2 सापि

42 *) D21 D28 किलोग्रेण च शंकरं; T1 G1.5 S M सा
तु देव महेश्वरं, T2 G2-4 प(G2 प्री)त्यर्थे त्रिपुरातक — *)
T2 G2-4 तामुवाच ततस्; G2 तपसा चेश्वरम् S तुष्टो
(for प्रीतो) — *) K2 सयन्, K2 स्रन् S वृणीया.
काममीप्सित

43 *) S अश्वेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्वित (T1 वर्धित)
वच

44 *) Ś1 K1 S V1 च (K2 स) तस्यै; K2 तस्यैव, N1
च तस्या (for तस्यै स) K2 तद्वरं K2 प्रीतिपूर्वकं, K2
N2 S B Dn D1 S प्रीतिमानस (for प्रीतिमां) K2
प्रीतिमास्तद्वरं तदा S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्
— *) K2 N2 S B D (except D2) पतयो भद्रे — *) S
इत्युक्ता सा तु (T1 G2 सा च, T2 G2 साधु) आश्रिणी

45 S om 45 — *) K2 प्रसादयती सा देवम्
— *) K2 पतिमेक (by transp.), D1 एवं पतिं — *) K2
N2 S B D शकर (for वै तदा) — *) Ś1 K1 तदेव देव

46 Before 46, Ś1 ins महादेव; K1 श्रीदेवदेव, V1
देवदेव उ; B2 देव उ, D2 महादेव उ — *) Cf. 1 157.
13 Ś1 K2 M त्वयाप्युक्त, K1 S त्वयास्म्युक्त; K2
त्वयैवोक्त; N1 त्वया युक्त, V1 त्वया प्रोक्त, N2 S B D

त्वयैवोक्त; T G त्वया चोक्त (all avoiding the hiatus
in different ways!) — *) K2 N2 S B D देहीति वै S
शुभे (M2 पुन also) — S om 46 — *) N2 तदेतद्;
N2 S V1 Dn D1 वचस्तद् (for तव तद्). — *) S वै (for
तद्) K2 भविष्यति न संशय, K2 m N2 S V1 B D
सर्वमेतद्भविष्यति — After 46, T2 G2-4 S ins. a passage
of 32 lines given in App I (No 102)

47 Before 47, K2 V1 Dn D28 D2 S ins न्यास उ.
G2 om 47 — *) B1 m D2 द्रौपद्यैषा S (G2 om)
ततो — *) K2 N2 S B2 D (except D2 S) वै (for ते)
— *) S कृष्णा — *) B2 दृष्टा, S पुरा (for कृष्णा). K2
कृष्णानिष्टा भविष्यति

48 T2 G2 om 48 — *) S (T2 G2 om) स्वर्गाक्ष्णी.
N2 S B D (except D2) पाण्डवार्थे तु K2 द्रुपद श्री
पाण्डवार्थे, K2 स्वर्गलक्ष्मी पाण्डवाय — *) S (T2 G2 om)
तपोष(G2 च)ने — *) K2 N2 S V1 B (except B1) D2
D2 S सेव, S (T2 G2 om) सैव (G2 सैतत्, M2 सैव)
— *) G2 दुहितृत्वं K2 उपागता, S (T2 G2 om.)
गता तव

49 *) G2 पापजुष्टा V1 सैषा पञ्चानां पाण्डवानां भवित्री
— *) N2 सु (for स्व). K2 कर्मणा स्वेन राजन्, N2 S V1
B D स्व(B2 Dn D2 सु)कृतेनेह क; T G स्वकृतेनैव क
— *) S सु(T1 दृष्टा) पूर्वं G1 स्वय हि, M2 स्वय वा
— *) K2 कुरु त्वं — After 49, K2 ins a passage

१९०

द्रुपद उवाच ।

अश्रुत्त्वं वचनं ते महर्षे

मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।

न वै शक्यं विहितस्यापयातुं

तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १

दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः

स्वकर्मणा विहित नेह किञ्चित् ।

कृतं निमित्तं हि वैरकहेतो-

स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २

यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-

न्नैकान्त्यतीन्मे भगवान्ददातु ।

स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां

देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३

यदि वायं विहितः शंकरेण

धर्मोऽधर्मो वा नात्र समापराधः ।

गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App I (No 100), which are ins. in S after adhy 188

Colophon om. in Ka. — Major parvan Ts G M समव* (for जाडि*) — Sub-parvan Ks द्रौपदीविवाह, B1 Dns Ds द्रौपदीन्वयवर, Dn1 ns स्वयवर; T1 संभव; to these Ks B1 Dn Ds add पंचद्रोपाख्यान Ś1 Ko-2 Ns B1 s Da Ds (all om the sub-parvan name) mention only पंचद्रोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dns 196, D1m 203, Ds 147, T1 200, Ts G1-s 152, G1 s 154, G2 151, M 153 — S'loka no Da 52, Dn 53, Ms 8. — Aggregate s'loka no Dns 7308

190

1 Ś1 K1 S om उवाच — N1 V1 Bc subst. for 1st Da Dns ins. before 1st

1923* श्रुत्वा वचनमप्यमिदं महर्षे

नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— *) Ś1 Ko अश्रुत्त्वं, K2 श्रुत्वा स्वेद, K3 अश्रुत्वेतद्, Ts G (except G1s) श्रुत्त्वैव — *) T G2-4 यदिद्, G1 गदित, Gc विदित K2 N1 s B1 s D (except Ds) सविधातु (Ks 'ने'), S वर्जयित्वा — *) K1 नैव, N1 D1 नैव, S न हि (for न वै) K2 N1 s V1 B Dn D1 s 4 विहितस्यापयातु, S ताक्षापयातु — *) Ś1 K1 तदेवेतद्रुप* N1 B1 निधान Cf 2nd

2 *) Ś1 Ko 1 s N1 T1 अनुवर्तं, B1 न निवर्तं

— *) Ś1 चेह, K2 तत्र, K3 वेह; B चैव (Me-s स्वेव) Bc कश्चित्; Ds कश्चित्, Ms inf lin सर्व — *) Ns कृतं प्रयव — *) Ko 1 s तथैवेदम्; G1 तदेवेनम्; Ms s तदेव चेद् K2 Ns s B1m s Dn D1 विधानं (for बहू), cf. 1st

3 *) Ś1 K1 यदेव — *) K2 नैकं पतिं मे, K3 एतान्त्यतीन्मा, G1 नैतान्त्यतीन्मे Cd oites नैकान् — *) Me-s न (for म) Bc चाप्येन, S चाप्येतद् Ś1 Ko 1 s T1 परमित्यत्र; Bc वरमत्र; Bc वरमित्येवात्र Gs s Ms (inf lin as in text) तदा (for ता) — *) Ds ह, Ms s अपि (for हि) Ns s V1 B1 s Dn D1 वेत्ता, D2 वै (for वेद)

4 D1 reads 4 after 6 — *) Bc Da D2 यदै (Da 'दे') वेदं Ś1 वेय, K (except K1) Ns s B1 s Dn D1 s चैव, N1 चेद्, V1 सार, S स्वय (Ms त्वय) (for वाय) Ś1 K (except K1) विहिता, Bc N1 V1 Da D2 तं — *) K1 मे (for वा) Ds om वा Ko s वै मे, Ds मे वै (for मम) — *) S पाठवा पाणिमस्या (T1 पाणिमस्या यथावद्) — *) N1 D1 ययायोग, S ययाजोप (G1 न्याय, Ms as in text). Ś1 K1 s N1 विहितपा G1 विहिता हि कृष्णा — After 4, Ks (marg) Ds (marg. sec m.) ins

1924* नाय विधिर्मानुषाणा विवाहे

देवा शेते द्रौपदी चापि लक्ष्मी ।

प्राक्कर्मण स्वकृताख्यत्र मर्द-

नवाप्येषा देवदेवमसादात् ।

नैषामेवाय विहित सद्विवाहो

यद्वायेषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

Ks cont.

1925* अन्येऽप्येव स्युर्मनुष्या स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-

मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।

अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः

पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो

जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदुच्यम् ।

समानयामास सुतां च कृष्णा-

माष्टान्य रत्नैर्वहुभिर्विभूष्य ॥ ६

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य

समाजगमुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।

द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता

द्विजाश्च पौराश्च यथाग्रधानाः ॥ ७

तत्तस्य वैश्वमार्थिनोपशोभितं

विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।

महार्हरत्नौघविचित्रमावभौ

दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा

विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।

महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः

कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा

सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।

क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो

महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १०

C 1 7338
B 1 196. 10
K. 1 215 15

न धर्मं स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच For S see below. — *) Ś1 भागवो धर्मं — *) K1 N1 V1 B1 Dn D1 4 अद्यैव (for अद्य) Ko D1 उत्तमं; K1 N1 V1 B1 Dn D1 उत्त वः, B1 शुभ व. (for उत्त) Ko 4 N1 2 V1 B1 Dn D1 5 पाण्डवेया B1 3 Da D1 2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरिति — *) Ś1 K1 V1 पुष्यं योगम्, K1 पुष्ययोगम्, K1 योग पुष्यम्, N1 पुष्ये योगम् K1 N1 चद्र Ko 8 पौष्य योग चाद्य चद्रोऽमुपैति Nilp पौष्य (for पौष्य) — *) K1 om त्व N1 D1 om अद्य B1 द्राहो सुहृत्तश्च तथैव राजन् — After 5, B1 ins

1926* पाणिं गृहाण प्रथम स्वमस्या

पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुण्या ।

S subst for 5 D1 ins after 1924*

1927* तत आजगमुस्तत्र तौ कृष्णद्विपदायुभौ ।

कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते दृष्टुमन्त्र पापतः ।

ततो द्वैपायन कृष्णो युधिष्ठिरमथाग्रवीच ।

अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेप्यति ।

क्रमेण मनुजगामा पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवा । [5]

द्वैपाया धर्मत सर्वे दृष्टमेतत्पुनरनघ ।

[(L 5) G1 6 मनुजगामा — (L 6) G1 4 धर्मतश्चेमे]

6 *) Ś1 K1 ज्ञानार्थयुक्तः; N1 3 V1 B1 3 Dn D1 4 5 जन्यार्थयुक्तः; T1 G1 4 M जन्यार्थयुक्तः; G1 कन्यार्थयुक्त Cd oites जन्य (=जामाता) D1 बहुरक्षस्य; G1 6 Me-8 बहु तत्तदाद्य. — *) B1 D1 ससजयामास, T G1 8 संभाव, G1

M समर्थ. — *) Ś1 K V1 आहुत्य, N1 आसिच्य. Ś1 विभूष्या; K1 D1 विभूषिता (for विभूष्य) — After 6, D1 reads 4

7 *) K1 N1 3 B D (except D1) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य — *) K1 B1 3 D (except D1) सहिता; B1 3 सुदिता (for सचि) — *) Ś1 K1 N1 V1 B1 Da 'प्रधानं; K1 'प्रवीरा'

8 *) K1 N1 3 V1 B D G1 2 ततोस्य Ś1 Ko 1 2 4 N1 D1 अर्थजनोपपन्नः; K1 N1 3 V1 B Da Dn D1 2 4 अग्र्य (K1 Da Dn 8 'प्र'जनो — *) Ś1 K1 'भूषित नव, N1 विकीर्णपुष्पोत्करभू', N1 3 B1 Dn D1 विसीर्ण', V1 प्रकीर्ण'; T1 G 'शोभिताजिर (G1 8 'ताग्रिक) — *) K N1 3 V1 B D यलौघ; T1 G Me 8 यभूव, T1 Me-8 अनेक (for महाहं) — *) Ś1 K1 N1 V1 B D (except D1) नमो यथा N1 3 Dn 3 ns D1 T1 G1 8 'तारकान्वित

9 *) S सुवेया — *) B1 'चदनाक्ता; Dn 'चदनोक्ता Ś1 K (except K1) N1 D1 महाहंमद्यायर', N1 3 V1 B1 3 Dn D1 'वस्त्रायर' — *) S 'कौतुक'

10 *) S 'समान (G1 M 'समेन) तेजसा — *) Dn सदैव धौ. S तथा यथा (G1 यथा तथा; M तदा यथा) विधि (G1 तथाविधिर्यथा) — *) K1 ततस्तदा; N1 3 V1 B1 3 Dn D1 2 तत सदो; B1 ततश्च तन् — *) K1 मत्तपंभा K1 D1 'नदिता, K1 Me-8 'नदित, N1 3 V1 B1 (m ns in text) Dn D1 'नर्दिन K1 महर्षिमनुष्टमतीव नदिता

11 *) K1 अचनीय, N1 B D1 2 3 G1 3 Me 8 अनु; Da

C. 1 7399
E. 1 132. 11
K. 1 21* 15

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११
प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिन्
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्गयौ ॥ १२
क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिर्तीतमानुपम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४
कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५
शतं गजानामभिपद्भिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमध्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६

Dn1. n3 T3 G3 4 अप

12 *) B: प्रगृहीतपाणिः; S परिगृह्य पाणिना — *)
K3 N1. 3 B D (except D3 s) परी (K3 Da1 'रि') जयामास,
N3 परिणाययया; V1 प्रणीयया — After 12^{ab}, D3
(marg. sec. m) S ins

1928* विप्रांस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽब्रू-
गोमिश्र रत्नैर्विधैरपूर्वैः ।

जग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
चाम्येन मन्त्रैर्विधिवद्भुतेऽग्नौ ।

ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु
श्वौ च वायुं सुमनोज्ञगन्धं ॥

[(L. 1) D3 T3 G3-3 घनं (for अग्ने) — (L. 2) M3-s
गोमिर्हिरण्यैर् T3 G विविधैश्च पूर्व — (L. 3) T1 G3
M3-s नरदेवजाया, T3 G3 4 c M3 नरदेवकन्यया]
— *) S1 K (except K3) मनम्यनु K3 समाजशोभित,
N1 B3 G3 6 शोभन, Da1 D1. 3 G1 शोभित

13 *) K3 3 चान्येन; N3 B1 (m as in text) 3 चान्ये
च N1 'विषा ये, B3 D3 नृपाधिपा — *) K3 3 N1. 3
B1 Dn1 n3 G1 3 3 Me-s वरस्त्रियास्ते S (except G3 M3)
कर तदा (by transp). — *) K3 T1 उत्तमवेष; K3
अद्भुतरूप — *) N3 D3 महारथा

14 *) V1 जगाम N3 Dn D3 देवर्षिर् Ko 1 V1 B1
(m as in text) Dn1. n3 D3 अतीव मानुष; K3 4 अमानुषं
तदा S दधार कृष्णा वपुषातिमानुष — *) K3 G3 3 किल
मायुष — *) T3 G (except G1) कन्यैव K3 गतेहनि
श्रुव — After 14, D3 marg sec m ins (the s'loka!)

1929* पतिश्चरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।

मध्यमेषु च पाञ्चाल्या त्रितय त्रितयं त्रिषु ।

15 *) K3 बहुरूपमुत्तम — *) S1 K1 महारथानां
K1 'रूषिणां; K3 3 N1. 3 V1 B D M3 'मालिना (D3
'भूषणां); N1 'भूषण; T G M3 3-s 'भूषित — *) S1 K1
चतुर्पात K3 3 B Da Dn3 D3 4 'खलीनशालिनां; S
'विधिव्रमालिनां

16 *) Cf 1 178 9 for अभिपद्भिन् S1 K1. 2. 4 N
V1 B D G3 M3-s अपि (for अग्नि) V1 पद्भिनां च; B3
पद्भिनां शतं, Dn3 D3 G3 पद्भिनीनां; T G1-4. 6 M पद्भजा (M3
'का'नां — *) S तथा (G3 महा) — After 16^{ab}, S
(except M3) ins.

1930* शतं दद्यान्मानमहिमभूषणा

न्मनोजवान्द्वादशवार्पिकान्वया ।

[*) G1 'हेमभूषिणा, M3-s 'हेमभूषिणो — *) G1
पक्षिशताननेकान्; M3-s द्वादशवार्पिकान्वरान्]
— *) Some MSS (mostly B) 'वेशा' — After 16,
D3 (marg sec. m) S ins

1931* हेमानि शय्यासनभाजनानि

द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[*) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि) G1 महासनानि; M3 3
च गोघनानि]

17 Me-s om. 17^a-18^a — *) S1 K1 N1 चैव
दद्यात् (N1 'यु') त ददौ; Ko 3 V1 चैव दद्यायुतापित; K3 3
B1. 2. 3 D1. 3 चैव दद्यायुतायु (D1 2 'न्वि') त; N3 3 B3 Da
Dn दिव्यदद्या पुनर्ददौ, D3 3 चैव दद्यान्वितायुत, B (Me-s
om) चैव दद्यायुता (T1 'द्या; G1 'गा') नि — *) K3 4 D1. 3
T1 ददौ घनं (by transp), N1 घन तदा, N2 3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

कृते विवाहे च ततः सा पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमा महावलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्यौ ग्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

C. 1 7351
B. 1 199 5
K. 1 216 5

Ms तदा धन; Bs तथा धनं A few MSS सोमकिर
Ko s Ds अग्निमौलिक; Ks अग्निसायक Ss Ks धनेन
सौवर्णिकमुकमालिक — *) Ks Ns s B D (except Ds)
Ts वि; Ns स (for च) — *) Ss Ks स्वभाव; V1 प्रताप.
Ks Ns s V1 B D (except Ds) महानुभाव, Ns नृपस्य;
Ts Gs-4 महासनानि, G1 रथानि

18 Ms-s om 18^{ab} (of v l 17) — *) B1 s D
(except Ds) तु (for च) Ks Ns s B D (except Ds)
T Gs-s तु, V1 अथ (for सा) — *) G1 महारथा
— *) Ss Ko 1 Ns Ts पुरे सा, Ks पुरे च, V1 पुरेषु A
few MSS पचाळ Ss Ko s. 4 D तस्य (om ह), K1
तस्य तु, Ts तत्र ह, Ms तत्र स — After 18, Ds (marg.
sec m) S ins

1932* सर्वेऽप्यनुपपन्नप पाण्डवेया

स्तस्या शुभे शीलसमाधिपूतैः ।

सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं

विवर्धयामास मुद स्वपूतैः ॥

[*) T1 सा चारुवेपा — *) T1 Gs-4. 6 सुवृत्तैः]

Colophon Major parvan Ts G M संभव (for
आदि) — Sub-parvan Ss K Ns Bs s Ds Dn Ds s
द्रौपदीविवाह (Ko दीवैवाहिक); B1 Ds द्रौपदीस्वयवर (Ds
स्वयविवाह); Ns Bs Ds add समाप्त — Adhy name Ts
Gs s M द्रौपदीविवाह — Adhy no (figures, words
or both) Dns 197, Dm 204, Ds 148, T1 201,
Ts Gs-s 163, G1 s 155, Gs 150, M 154. — S'loka

no Dn 17, Ms 24 — Aggregate s'loka no Dns
7325.

191

1 K1 s Ds S om उवाच — After the ref., Ds
(marg sec m) S ins

1933* एव विवाह कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।

ऊपु सर्वे यथा पुण्य कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— *) Ts Gs-4 कृत; Cd गत (as in text). Ss K1 Ns
च; Ko s Ns B D Gs s ह (Ns Ds द्वे); Cd तु (as in text).
— *) Ko s कदाचन

2 *) K1 स्व, Ns V1 B D अस्या (for ता) Ss नाम
संकीर्णं स्वं तस्या (for *) Ss जहु, K1 चक्रु (for जग्मु)
Ns V1 B D जग्मु पादौ (by transp) Ss K1 Ns Dns
स्व (Ns सा) मूर्धनि, B1m सा मूर्धभिः S पादौ वयदिरे दृष्टा
शिरोभिर्नाम कीर्तयन्

3 *) S द्रौपदी (for कृष्णा च) — *) Ko स्वस्वा; Ks
स्वस्या; Ks स्वस्ता; Ns s V1 B1 s Dn Ds s श्ववा. Ns
कृत्वाभिवादना श्ववा, S अभिवाद्य तदा (T1 Ms तथा; Gs
कृता) श्व

4 *) V1 सवीता, T1 G1. 2 यौवन — *) T1
चारवर्ती शुभा — *) Ks दीं प्रावदत्

5 Before 5, S (except T1 Ms) ins कुन्ती — *) Ks
हरिगृहे — *) Ss K (except Ks) Ds Ms चद्रे (for सोमे)

6 *) Some MSS वशिष्ठे — After 6^{ab}, Ko s
Ds ins

C 1 7351
B 1 1295
K 1 210

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
 यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्वती ।
 यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भगवन् ॥ ६
 जीवन्मूर्खीरक्षभेदे बहुसौख्यसमन्विता ।
 सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी सनुवता ॥ ७
 अतिथीनागतान्साधून्वालान्बुद्धान्गुरुंस्तथा ।
 पूजयन्त्या यथान्याय शश्वद्रच्छन्तु ते समाः ॥ ८
 कुरुजाद्वलमृत्ख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
 अनु त्वमभिपिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
 पतिभिर्निजितामूर्वीं विक्रमेण महाबलः ।
 कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाकवी ॥ १०

पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
 तान्यामुहि त्वं कल्याणि मुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
 यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
 तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सुतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
 ततस्तु कृतदारैश्च पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्वरिः ।
 मुक्तावैदूर्यचित्राणि हेमान्याभरणानि च ॥ १३
 वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
 कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
 शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
 वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
 रूपयौवनदाक्षिण्यरूपेताश्च खलंकृताः ।

1934* यथा दादारथी मीता यथा रद्रे नगामजा ।
 while T₁ G (except G₁) ins

1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
 — After G^o, T₁ G₂₋₄ ins

1936* वाग्देवी चतुरानने ।

गिरिजा गिरिदो यद्वहुया भानौ यथा स्थिरा ।

स्थिरा च बहुमा च त्व

— “) T₁ G₂₋₄ सुप्रीता (for तथा त्व)

7 “) Ś₁ K₁ जीव त्व. — “) K₂ Ś₁ B D₂ D₃ :
 ‘गुणान्विता; S ‘युज’. — “) K₂ : S D₂ चर्मपदी; Ś₁
 याज्ञसेनि K₂ B D₂ : S एत; Ś₁ अनु; Ś₁ : V₁ D₂
 D₃ D₁ पति; S भयानवे

8 “) K₂ Ś₁ B D₂ D₃ : सागान (for साधून्)
 — “) M₁ : तथा गुरुन् (by transp.) K₂ Ś₁ B D₂
 D₃ : साधून्मृत्वास्तथा गुरुन्; Ś₁ : V₁ D₂ D₁ बुद्धान्यालां
 नया गुरुन् — “) G₁ M पूजयिता

9 “) Some MSS ‘जगल’; K₂ ‘मप्येषु — “) K₂
 नगरेषु अनुत्तम — “) B₁ तत्र; D₁ अत्र (for अनु) Ś₁
 K₂ : S D₂ त्वाम् Ś₁ K₂ : S D₂ ‘पिचतु; D₁ G₂ :
 ‘पिचस्व; Cd as in text K₂ अभिपिच्यस्व नृपति — “)
 M₁ राजान Ś₁ : V₁ B₁ D₂ D₁ : ‘यासला K₂ स्वपतिं
 धर्मयासला; T G M₁ : नृपतीन्धर्मयासलान् Cd omits
 नृपतिं अनु

10 “) Ś₁ एता विनिजिताम्; B₁ पतिभिर्विजिताम्
 — “) Ś₁ K₁ क्रमेण च महा; D₂ ‘मेण महारणे — “) S
 (except T₁ G₂ : S M₁) सर्वम्

11 “) K₂ तानि प्रामुदि क — “) Ś₁ स्याच्छरच्छतः
 K₂ : S Cd शरद दात

12 “) K₂ : S G₁ M₁ : S यथा त्वा(M₁ : S-द)भिनन्.
 — “) D₂ मप्येषा; D₂ विशुद्ध K₂ Ś₁ B D₂ D₃ :
 क्षौमयासल — “) Ś₁ S-यि (for Sनि) — “) K₂ :
 Ś₁ : S B D जातपुत्रा; Cd as in text V₁ S सुतान्पुत्रा
 गुणान्वितान्

13 Before 13, all MSS except K₄ ins यथा ‘उ’
 (Ś₁ K₁ : S D₂ S om उ) — “) Ś₁ पार्थ (for पाण्डु)
 K₂ Ś₁ धन; Ś₁ as in विशु (for हरि) S प्राहिणो
 द्वासुदेवश्च (M ‘स्तु) पाण्डवेभ्यो रिपुजय — “) Ś₁ : S D₂
 D₁ वैदूर्यमणि; M₁ ‘रत्नानि — D₂ (hapl) om. 13^d-15^e,
 M₁ : S transp 13^d and 15^e

14 D₂ om 14 (of v. 1 13) — “) T₁ भूपणान्यु-
 त्तमानि च — “) Ś₁ V₁ M₁ : S कल्यानि च K₂ : S
 ‘सुखयानि; G₁ ‘चित्राणि; M₁ : S ‘दिश्यानि (for ‘रत्नानि)
 — “) T₁ स्वर्णपति; G₁ रत्नानि च K₂ : S सुखानि च

15 D₂ om 15^a (of v. 1 13) — “) B₁ दायनानि
 च या — “) K₂ : S चन्द्रवैदूर्य (by transp.), Ś₁ D₂ T₁
 G (except G₆) ‘रत्न’; D₂ मुक्तावैदूर्य — “) M₁ : S
 transp 13^d and 15^e

16 “) K₂ ‘लास्यैर् — “) K₂ उपेतान्यो ह्यलंकृता
 — After 16^b, T₁ G₂₋₄ (G₂ om. line 4, G₄ om line
 7) ins

1937* राकाशशाङ्कपदना पद्मिनीजातिसमया ।
 पद्मगन्धा पद्मसुगन्धा पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
 मुक्तायुक्तमुकण्डाश्च सप्तयिम्बुललाटिका ।
 पीयरत्नभारतां दातुं कण्ठ्य सुनासिका । [5]
 कृष्णदीर्घमुकेतिन्यो मुष्टिप्राणसुमध्यमा ।
 शृङ्गाक्षिरोमलसिका द्वापतनिभनासिका ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेव्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्मद्रांश्च सदृशांश्च खलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पद्मैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।

वीतीकृतममेयात्मा ग्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्वं ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैरासैश्वरः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्वनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।

सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्राजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्वली ।
त्रासयंश्चापि संकुद्धो वृक्षेण पुरुषात्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C 1 7333
B 1 209 4
K 1 217 4

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मका ।

[Gs om line 4 and reads line 7 in its place]

— Ks (1 hapl) om 16^a-17^b — *) Bsm s(m as in text) ० हृष्टो (for कृष्णो) — *) Ks Ns Bs Dn1 ns D1 4
खलंकृता ; B1 गुणान्विता (for सह)

17 Ks om. 17^{ab} (of v. l. 16), Ks (hapl) om 17^{ad}. — *) Ts G (except G1) Ms ० सौवर्णान् Ks
प्रादाहंतान्सुवर्णान्, B1 s ० Ds ० प्रांशुदां (Ds 'द' तैः सुवर्णैश्च ;
Bs Da Ds ० रथानुदारान्सौवर्णैः. — *) N1 ० V1 Ds Dn
D1 शुभैः Ns रैरः ; V1 अर्धैः, Ts G Ms पद्मैः, Ms
पादैः Ks B (except Bs) Ds ० रथानश्चैरलंकृ

18 *) S सुवर्णानां Ks B1 ० तु ; Ns V1 Bs ० D
(except Ds) च (for स) — *) N1 अकृतवत् ; Cd as in
text. S1 Ks ० N1 V1 तदा, Ko ददौ S तथैवाकृतक
यहु. — *) S1 K Ns ० Da Ds रीतीकृ, N1 V1 Ds T Gs ०
Ms ० ० N1lp कृताकृ, Dn Ds वीथीकृ, Ms कृती कृ, Ms
कृत कृ ; N1lp रात्रीकृ (also) G1 कृतक यद्ममेयात्मा

19 *) S अर्चयिष्यन् (Gs ० 'यित्वा) हृषीकेश

Colophon om in Ks Ds — Major parvan Ts G
M संभव (for आदि) — Sub-parvan Ko विदुरागमन,
Dn1 ns Ms ० द्रौपदीस्वयवर, T1 समव, to it Dn1 ns
Ms ० add समाप्त — Adhy name S1 राज्यलाभ, Ko ०
दाशार्हप्रोत्तिदाय ; Ks पाण्डवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदान प्रेषित ;
Bs कृष्णोपायनप्रवेदान ; Ds द्रौपदीविवाह ; Ts G1 ० ० कृत्या
शीर्वचनं — Adhy no (figures, words or both) Dns

198, Ds 149, T1 202, Ts Gs ० 154, G1 ० 156, Gs
153, M 155. — S'loka no Dn1 Dn 19, Ms 20,
— Aggregate s'loka no Dns 7345

192

1 S1 K1-8 Ds S om उवाच — *) S1 Cd राजश्चैरः.
— *) N1 ज्ञानं, G1 वार्ता ; Cd चार (as in text) K
(except K1) S (except Ms) Cd समुपनीयते Ns Bs D
(except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत — *) Ks transp द्रौप
and पति S वलिभिस्त्विति

2 *) K1 ० Ns Da Ds ० ० G1 Ms नम्य, Ns V1 दाय
(for 'यम्य' — *) S1 K (except Ks) N1 Ds विद्ध लक्ष्यं
(by transp) Some MSS लक्षं — *) Ns B1 (m as
in text) वल, S वाहुर

3 *) Ks Ns ० V1 B D (except Ds) राजं वै (Ds
च) — *) Ks Ns ० V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्वली (Ds
समुत्क्षिप्याहनद्वली), N1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्वली (Gs 'ल'
— *) S1 K1 आ (K1 अ) मयश्चापि ; Ks Ns ० B D
त्रासयामास V1 सत्रासयन्मुसकुद्धो

4 *) S1 K (except Ks) N1 ० V1 Bs D (except
D1) Ms न चास्य ; Ms ०-8 न चात्र — *) Ms ०-8 तस्य
(for तत्र) S1 Ko ० ० Ns Ds दृतात्मन — *) S1
'सस्पर्ध' ; N1 Ms 'सकाश', T G 'सनाद' — *) S1
'सेनाविपातन', K1 'सेनानिवर्हण', Ks D1 ० 'सेनागतापन' ;
N1 'सेनाप्रतापन', V1 'सेनागपाटक', S 'सेन्या (Ms ० 'सेना'
गमर्दन — After 4, Ds (marg sec m) S ins

C. 1 7c68
B. 1 200. 4
K. 1 217. 4

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४

ब्रह्मरूपधराश्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।

कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५

सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।

पुनर्जातानिति सैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६

धिकुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।

कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७

धृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृत्तान् ॥ ८

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।

अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

विनिवृत्तो वृत्तं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।

तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०

यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदी न सः ।

न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनजयम् ॥ ११

देवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽवाचत्यकमीशुद्धे युष्मन्दुर्योधन तदा ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठभाग्युद्विधेन ।

दुर्योधनादवरजैर्यो युष्येतां प्रतीतयत् ।

तां यमो वृत्तसपत्नी सपत्नयलधिकमौ ।

चारं प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वरा ।

[(L 1) D₁ G₂ योऽलो वीतरुमो यावद् — (L 2) D₁ T₁श्रेष्ठवान्; G₂-s श्रेष्ठवाग् D₁ युद्धिमत्सु च; T₁ कुरुपुगवः]5 * N₁ s दृष्ट्वा; S युद्धा (for श्रुत्वा) — *) K₂ N₁ sV₁ B D प्रशांतान्पांडुनदनान् (D₂ राज पांडो सुतांस्तदा),N₁ श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्धृ (T₁ M 'नृ')पमेक्षणान्— *) V₁ 'पद्यत (for 'जायत) S पांडवान्मनुजैर्द्राक्षे

समपद्यन्त विस्मिता

6 * K₂ ससुता हि; T₂ G₂-s मा सपुत्रा T₁ G₁ M₂ sपतिता; T₂ G₂-s हि तदा; M₂-s घातिता (for हि पुरा)— *) N₁ युता; B₂ m मता; B₂ D₁ D₂ शुभा (for श्रुता)— After 6th, S ins

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— *) S₁ K₁ पुनर्जातानिव सेना; K₂ 'जाता इति सेनां(K₄ 'तां); K₂ N₁ s B D 'जातामि (D₂ 'नि)व च तां(B₂ s m तान्); N₁ 'जातामिव सेनां; N₁ V₁ 'जातानिव चतान् — *) S₁ K₂ तेमन्यन्सर्वपार्थिवा; K₂ N₁ s B Dतेमन्यत (D₂ मन्यत ते) नराधिपा; V₁ ते स्वमन्यत पार्थिवा7 * K₂ N₁ s V₁ B D धिग (D₂ धिगिधक्)कुर्यन्, K₄N₁ धिगुर्वन्; S व्य (G₂ अ; M₂-s वि)निदध् Ko s T₁ Mतथा V₁ अन्योन्य (for भीष्म) — *) K₂ ते कर्मणानृश; N₁ B D₁ D₂ D₃ s कर्मणातिनृश — *) Heroand below S₁ K₁ (mostly) प्ररोचन — After 7,K₄ D₂ (both suppl fol) S ins a passage given in

App I (No 103)

S Before 8, D₁ S ins यैश (D₁ oont उवाच)— *) S तत स्वयंपरे धृत्ते — *) T₁ G₁ s s s हि; T₂G₂ s M₂-s ह (for ते). — *) V₁ ब्राह्मणान् (forपाण्डवान्) D₁ च तान्; T₂ G₂-s हि तान् — After 8
(i e before 9), N₁ D₁ ins यैश 'उ'10 * G₁ M₂-s तथा रगे (for विनि') K₄ धृत्तो;G₂ s s (before corr) [S] पित — *) K₄ ततो; D₂ ततद्; S अथ (for त तु) N₁ s V₁ B₁ D₂ s s D₁[S] मीढो; T G राजा; M (except M₂) राजन् ॥ N₁

अमीढ इति छेदः । मीढमित्येव पाठः । अन्यथा मद्मद्

मित्यस्यानुपपत्तिः ॥ ११ — *) G₂ अथ (for ह्य) K₄ हद्वचनमवधीव — After 10, T G₂-s ins

1940* स्त्रियच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 * S₁ K (except K₂) यदि विप्रो नाभविष्यत्D₁ corrupt — *) S₁ K (except K₂) नावेत्यद्वैपदीम्असौ (K₂ स्वय; K₂ अय); N₁ s S न च विदेत द्रौपदीं(G₂-s न विदेदुपदात्मजा). — *) T G राजा (for राजन्)12 S transp 12th and 12nd — *) K₂ 2.4 हि; K₂N V₁ B D₁ D₂ s s G₂ s s च (for तु) T G₁ s s Mदेवमेव पर मन्ये — *) K (except K₁) N₁ s V₁ च; G₂हि (for तु) N₁ B D T₂ G₂ s चाप्यनर्थक (for तु निर') — *)K₂ N₁ s V₁ B D (except D₂) M₂-s धिगस्तु T₂G₂ s पौरुष मय; G₁ s s M₂ पौरुष त (G₂ य)घ; M₂-sचात्सपौरुष्य — *) K₂ N₁ s B D G₂ धियते यत्र पांडवा;K₄ यद्धि जीवति पां; N₁ s V₁ यद्धियते हि (N₁ ह) पां; T₂G₂ s बुद्धि नीतिं च मातुल, M₂-s यजीवतीह पां Cd oites

धरति (as in text) ॥ Arj धरत (sio) इति पाठे

प्रसिद्ध एवार्थः ॥ ११ — After 12, T₂ G₂-s ins

1941* चक्षुः चक्षुषि न पार्थो राजां च हृपदात्मजाम् ।

उद्वाह्य राजां तेन्येक्ष पादं धाम दृष्टासुते ।

विमुक्ता कथमेतेन जतुवेदमहर्षिर्भुजा ।

अस्माकं पौरुष सख्य बुद्धिश्चापि गता कुत ।

यद्य हता मातुलाद्य विशस्य च पुरोचनम् ।

अदग्ध्वा पाण्डवान्द्रष्ट्वा स्वय दग्धो हुताग्ने ।

मत्तो मातुल मन्येऽह पाण्डवा बुद्धिमत्तरा ।

धिगस्तपौरुषं तात यद्वरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
 एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
 विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
 व्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
 मुक्तान्हव्यवहृच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
 धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
 द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
 विदुरस्तथ तज्जुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
 व्रीडितान्धारतराष्ट्राश्च भिन्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
 ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।

उवाच दिष्ट्वा कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
 वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
 अत्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्वा दिष्ट्वेति भारत ॥ १८
 मन्यते हि वृत्तं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
 दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
 अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
 आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
 अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
 सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
 तेषां संवन्धिनश्चान्यान्वहून्वलसमन्वितान् ॥ २१

C. 1 7395
B. 1 200. 22
K. 1 219. 25

तेषां नास्ति भय मृत्योर्मुक्तानां जतुवेदमनः ।

13 G₂ om 13^a-14^b — *) D_a च (for ते) — *)
 Ś1 K N₁ s V₁ निदमाना (K₂ निदत्तं च); D₁ निदिते च;
 T₁ निदितस् — After 13^a, T₂ G₂ 4 ins

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— *) Most S MSS हस्तिनपुर — *) K₂ चेतना

14 Ś1 K₁ G₂ om 14^a (of. v. 1. 13) — *) G₁ s
 M₂ व्रस्तान्विगतसंकल्पा — *) K₂ s 4 N₁ D₂ श्रुत्वा (for
 दृष्ट्वा) — *) K₂ s 4 T₁ G₁ s 6 M मुक्तान्वै (T₁ G₁ s 6 M
 विमुक्तान्) हव्यवाहाच, K₂ N₂ s V₁ B D मुक्तान्हव्यमुजक्षैव
 (N₂ श्वैतान्), N₁ मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T₂ G₂ 4 विमुक्ता-
 न्महतो वहेः — *) M₂ s ह (for च)

15 *) B (except B₁) D₂ Dn₁ n₂ D₁ 2 G₁ तु (for
 च) — *) T₂ G₂ 4 om च K₂ चैव; D_a चासन्; M₂
 सर्वान् (for चान्यान्) — *) D₂ s T₁ G₁ s 6 सर्वान्युद्धं;
 T₂ G₂ 4 तथा बुद्धि — After 15, T₂ G₂ 4 ins

1943* मुखानि धातंराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वित ।

विकसद्मुखान्भोज पश दृष्ट्वैव भास्करम् ।

16 *) K₂ s 4 D₁ s G₂ s 6 सां, N₁ G₁ M तत् (for
 तान्) K₂ N₂ s B D (except D₂) द्रौपदीं पाण्डवैर्वृता T₂
 G₂ 4 द्रौपद्या संयुक्तान्पार्थांश्चुत्वाय विदुरो मुदा (G₂ रस्तदा)
 — After 16^a, K₁ ins

1944* सर्वास्तु बलिनो वीरान्सयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— *) N₁ भग्नगर्भान्; G₂ हीनदर्पान्

17 *) D₂ 4 श्रुत्वा (for क्षत्ता) — *) T₂ G₂ 4 विशां
 पति. — *) B उवाच कुरवो (G₁ कुपितो) दिष्ट्वा — *)
 T₂ G₂ 4 वर्धते भुवि विधुता — After 17, T₂ G₂ 4
 (which om 18^a) ins

1945* सर्वाप्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसगरात् ।

कृष्णया संयुताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।

वैशंपायन ।

विदुरोक्त वचं श्रुत्वा सामान्याकौरवा इति ।

उल्लास स हर्षेण सतोपभरितो नृप ।

ग्रहर्षहरितो राजा स्वम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T₂ G₂ 4 om 18^a. — *) K₂ वचो, T₁ G₁ s 6 M
 तदा (for नृपो) — *) T₂ G₂ 4 तथाप्रवीक्षुसप्रीतो
 — *) Ś1 K₁ पार्थिव, S कौरव

19 *) K₂ सु; N₂ s V₁ B D_a D_n D₂ 4 स; D_a 1
 D_n n₂ D₁ स (for हि) T₂ G₂ 4 मन्यमानो (for ते
 हि) — *) G₁ धनमविज्ञाय — *) K₂ जनेश्वर; B₁
 नराधिप

20 *) K₂ s 4 T₂ G₂ 4 आज्ञापयामास तदा — *) Ś1
 K₁ भूषणं पर, T₂ G₂ 4 भूषणादिक — After 20^a, T₂
 G₂ 4 ins

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं परम् ।

— *) T₂ G₂ 4 सा (for वै) — *) Ś1 K (except K₂)
 B₂ D₂ M₂ पुत्रो दुर्योधनस्तथा (K₂ s 4 नो मम); T₂ G₂ 4
 पुत्रा दुर्योधनादय

21 *) T₂ G₂ 4 अथ स K₂ विदुर पश्चात् (by
 transp) D₁ अथ पश्चाद्विदुरश्च — *) T₂ G₂ 4 आच
 ख्यावयिकात्मजं — After 21^a, T₂ G₂ 4 ins

1947* पुत्राभिषुद्धिसंतोषध्रुवपानन्दनिर्भरम् ।

कौरवा इति सामान्यास्त मन्येयास्तवात्मजान् ।

वर्धिता इति मद्राक्षयाद्वर्धिता पाण्डुनन्दना ।

कृष्णया संयुता पार्था विमुक्ता राजसगरात् ।

— *) T₂ G₂ 4 दिष्ट्वा, G₂ पार्थान् (for सर्वान्) Ś1 K₁
 तु बलिनो. S (except G₂) राजन् (for वीरान्) — *) Ś1
 K (except K₂) सयुक्तान्; D_a सगतात् (for पूजितान्)

C. 1. 7887
B. 1. 200. 23
K. L. 219 27

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाम्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्द्विर्विदुर मे मता ।
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि ह्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सवान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा भापमाणं तु विदुरः प्रत्यभापत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजज्यशतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko 2. s Ns : B D (except Ds) ह; Ns वै. — After 21st, Ds (marg sec m.) ins.

1948* सकपणेन कृष्णेन सक्तुतान्पाण्डुनन्दनान् ।

Ds (marg sec. m.) cont. S ins after 21st.

1949* पृतच्छ्रुत्वा तु वचन विदुरस्य नराधिप ।

आकारच्छ्रुत्वादनार्यं तु दिष्टया दिष्टयेति चाग्रचीत् ।

एवं विदुर मद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवा ।

साध्वाचारा तथा कुन्ती संयन्धो ह्रुपदेन च ।

अन्धवाये वसोजातं प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]

वृत्तविधातपोवृद्ध पार्थिवानां पुरंधर ।

पुत्राश्चास्य तथा पौत्रा सर्वे सुचरितग्रता ।

[Before line 3, Ds ins धृतराष्ट्र उ. — After line 3, Ts Gs-4 ins

1950* न ममौ मे तर्ना प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसमवा ।

आलिङ्गित्वेति मां क्षत्त पुन पुनरभापत ।

दुर्मावगोपनार्थाय याहू विस्तार्य दूरत ।

एवेहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।

इत्युक्त्वाकृप्य विदुर ज्ञात्वान्तर्भावमात्मन ।

आलिङ्गित्वे हृदं दोर्म्या निरुच्छ्रास दुरात्मवान् ।

— (L. 5) Ds Ms. s प्रयहो; Gs 'कृष्टो (for 'वरो)

— (L. 6) Ds Gs. s Ms. s च संमत (for 'पुर')]

— *) S अन्ये (for अन्यान्) — /) Da घन' (for 'यल')

S बहव सुमहायला — After 21, N ins.

1951* समागतान्पाण्डवैयस्मिन्नेव स्वयवरे ।

[Śi Ks पाण्डवेयाम्स्मिन्]

22 Śi Ks. s om उवाच; Ds (by corr) S om. the

ref. Ms-s om 22nd — *) Śi Ks पाहू Ns. s Dn. s

तु (for ते) — *) Śi Ms. s 'म्यधिक — *) Ks Ns V1

Bs : s D यथा च; Ns Bs यद्व (for सेयम्) Ks Ns : V1

B D बुद्धि, S अन्येभ्यो (for प्रीति) — *) Ts Gs-4

वृत्तिर्विदुर Ks Ns : V1 B D मम तान्प्रति सच्छ्रुणु

— After 22nd, Ts Gs-4 ins

1952* या प्रीति पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।

निषोऽय निश्चित क्षत्त सत्य सत्येन वे शपे ।

— /) T1 G1. s. s M मे सुता (for पाण्डवा) Ts Gs-4

पाण्डुपुत्रा महारया (after which Gs adds the text reading) — After 22, N ins

1953* तेषां सबन्धिनश्चान्ये बहव सुमहायला ।

Ds (marg sec m.) cont.

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मनो विनष्टा इति मे मति ।

— After 22, T1 (om. line 1) : Gs-4 ins

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनसुखा सदा ।

मया श्रुता यदा वहेद्देव्या पाण्डुसुता इति ।

तदादद्या दिवारात्रं न मोक्ष्ये न स्वपामि च ।

असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजा ।

तरवत शृणु मे क्षत्त सुसहाया सुता मम ।

अद्य मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 *) Bs केचित्; Ts Gs-4 को नु Śi Ks ह्रुपदराजस्य

— *) T1 G1. s. s M भवत्यर्थी (T1 G1. s. s 'ये'); Ts Gs-4

कथ चार्थी Cd cites भवेन (as in text) — *) Ns V1

Da Dn. s. s Ds 'श्रीरिव Ks पाण्डवान्; Ks पार्थिव

Gs पाण्डव

24 Śi K (except Ko) S om उवाच — *) Ts

Gs : धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो — After 24th, Ts Gs-4 ins

1956* बुद्धिरेषा महाराज रुद्रमूला च ते हृदि ।

कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— *) S (except Gs) नित्या (Gs as in text also)

— *) Ds हृदसी राजसत्तम — After 24, Ns Ds (marg

sec. m.) S (except Ms) ins

1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुर स्व निवेदनम् ।;

while Ds ins

1958* इत्युक्त्वा निरगात्सत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 *) Ns : Dn Ds चापि, Cd चैव (as in text)

— *) S धृतराष्ट्रस्य सच्छ्रुत्वा — *) Ks सम; Ks तथा; S

(except G1. s) तत (for तदा)

26 Before 26, T G (except G1. s) Ms-s ins.

दुर्योधन — *) Some MSS. (mostly S) रथा (for रत्ना)

— *) Ks Ns V1 B D द्वीपं वक्तुं (Bs Ds वक्तुं दोष) (for

वक्तुं नृप) K (except K1) Ns. s V1 Bs D (except

D1. s) G1. s. s Ms (inf. in as in text) s-s शक्रम्..

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपत्न्यवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुपेऽनघ ।

तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलवान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेकुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिद्विजैः ॥ २

यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्वृद्धिं त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्वृद्धिं मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विश्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्मेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

G. 1 7399
B. 1 201 4
K. 1 220 5

— *) Ś1 Ko s & N1 Ds विविक्त इति K (except K1)
Da Dns Ds Ms (inf' lin as in text) s-s वक्ष्याम

— *) Ś1 K1 तवेदः; Ks तदेव (m as in text), Ms
तवैतच् Gs विनिश्चित

27 *) Ks 'वृद्धौ, N1 s 'वृद्ध; N2 B (except B2) Ds
'वृद्धि; Dn (erroneously) Nilp as in text. ॥ Nil.
वृद्धिमिति पाठः स्वच्छ ॥ Ks यं तात; Ts Gs-4 हे तात;
Ms-s एतां च. — After 27^{ab}, Dns repeats 22^{ab} (with
v 1 दिष्ट्या for यत्ते, and तेनघा for पाण्डवा) — *) Ś1
D1 द्विपता वरं; K1 s द्विपतां बल; N2 B2 Dn द्विपतां वर.

28 *) K1 एव; Ks Ts Gs & अपि (for नृप). N1
अस्मिन्नृप च कर्तव्ये — *) Ś1 K1 'ये नृप

29 *) B (except B2) Ds तवेय (for ते वय)
— *) S चिकित्सा Ś1 चिन्तयामहे, Ks मन्त्रयावहे — *) Ś1
K (except K2) N1 V1 Da G1 सपुत्रपशु; T1 G2 s s
M सपुत्रगण; Gs & (before corr.) सर्वत्र बल

Colophon om in Ś1 K1. — Major parvan Ts G
M सभव (for आदि) — Sub-parvan Ko विदुरा-
गमन — Adhy name Ko s & पाण्डवाभ्युदय, Ds धृतराष्ट्रं
प्रति दुर्योधनवाक्य; Ts Gs धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G1 s धृतराष्ट्र
ज्ञाति (Gs 'ज्ञातव्य) — Adhy no (figures, words or
both) Dns 199, Dsm 207, Ds 150, T1 205, Ts
Gs-s 157, G1 159, G2 155, Gs M 158 — S'loka
no Da1 31, Dn 30, Ms 27

193

Before एत' ड', D1 (marg sec. m) S ins.
1959* वैशंपायन ।

दुर्योधनेनैवमुक्त कर्णेन च विशां पते ।

पुत्र च सुतपुत्र च धृतराष्ट्रोऽमवीदिदम् ।

[Ds वैशं ड'. — (L 1) M 'मुक्ते]

1 Ś1 K1 s Som उवाच. — *) K2 N2 B D चिकीर्षामि
(for चिन्त*) Ś1 transp यथा and युवाम् N1 पर (for
युवाम्) — *) Ko s N1 विविक्तुं; Ks D1 विवक्तुं; S
विवृत, Cd as in text. Ś1 K1 व्यक्त नो कर्तुमिच्छा.
— *) Ko & G1 Ms आकारं (om तु), Ks तद्वृद्धि; Ks
स्वाकारं, N2 B1 s s कार्यं तु; V1 B2 Da Ds & कारण
Ms-s (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुर(1)

2 *) K2 N2 B D T1 ततस् (Ds अथ) (for अतस्).
— *) K2 B Da Ds & कीर्तयिष्यामि नित्यश. — *) S
न च घु.

3 *) V1 यथा, B2 यत्तु Ś1 K (except K2) ते; N1
अपि; V1 तु, S वै (for एव) Ś1 K (except K2) मनसि
(for मन्य*) — *) K2 N2 s B D तद्वृद्धि (cf 3^a), V1
तत्तद्वृद्धि (om एवं) — Ś1 K1 om 3^{ab} — *) K2 N2 s B
D (except Ds) यच्च, V1 त्व यत् (for एव च) — *) K2
N2 s V1 B D (except Ds) प्राप्तकाल वदाशु (K2 B2 Ds &
वदस्व) मे

4 Ś1 सुयो (for दुर्यो) Ś1 K1 S om उवाच.
— *) T G Ms s-s प्रच्छदौ (for अद्य तान्) Ms

G. 1. 7403
B. 1. 221 5
K. 1. 221 6

अथवा हृपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।

पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५

परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६

इहपां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।

ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७

अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।

इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८

व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।

अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९

भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।

मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०

तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।

यतिप्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११

अजेयो हर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।

तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२

ते जानमाना दौर्वैल्यं भीमसेनमृते महत् ।

असान्वलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यवलीयसः ॥ १३

इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।

प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निर्वहणे ॥ १४

अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।

एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपे पुरूपे — *) Ko : सुमृते, Ks Bs Da (erroneously) Ds : Arjप सुमृते (Arj comm and Cd as in text), Ks 'मृते', Ns : Dn Ds 'सुते', V1 प्रमृते; S 'मृते' (G1 : 'मृते') Arj सुमृतरित्युपाट 1 Arj

— *) S (except T1 G1 Ms) भेदयाम — *) S ताभ्युसौ

5 *) S घन — *) Ks B Da Ds 'वि' (for प्र) — *) Ns अस्य (for एव) Ks नित्यदा

6 *) Ks Ns : B D परित्यजेद्यथा राजा; S 'त्यजेयु राजानं (G1 : M 'न) — *) Ts Gs-6 नैतेषां

7 *) Ns Gs एव (for एषां) Ks V1 Da Ds दोषवान् Ss Ks V1 Da Ds 'वास' — *) Ss Ks सर्वेषां तु, Ks Bs : Ds 'वर्णयत; Ks वर्णयति — *) Ss K (except Ks) Ns Ds वास (for मन) T Gs-4 Ms कुर्वन्ति

8 *) K (except Ks) Ns Ds निपुणा (for कुशला) — *) Ss K (except Ks) Ns Ds उपायकुशला; S उपाय कुशलैर् — *) Ks V1 Bs इतरेतरयो पा — *) Ss Ks छेदयति; Ms : त्याजयति

9 *) S (except Ms-6) तं (for वा) — *) Ss Ks Bs Ds Ts Gs-4 पांडवाम् K (except Ks) B (except Bs) तस्या — *) Ss K (except Ks) Ds तु (for च)

10 After 10, N (including Cd) ins

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेय पुरा चास्माकं मन्यते ।

स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L. 1) Ss K (except Ks) Ns Ds तु (for हि) Ss Ko : ' : Ns Cd नास्मान्समन्यते पुरा; Ks Bs : Da Ds ' : पुरास्मानव(Bs 'तु)मन्यते; Bs पुनरस्माकं म' — (L. 2) Ss Ks : B Da Ds Cd मृद (for शूर)]

11 *) Ks विहिते; Ns : Dn Ds अनिहते (for निह), — *) Ss K (except Ks) गते (for इते) — *) Ss K (except Ks) Ns V1 Ds न यतिप्यति; Bs Da Ds 'यतिप्यति न

12 *) Ko : B Da S (except G1 Ms) अजय्यो Ts Gs-6 अपि (for हि) — *) Gs इष्टकोपो युधिष्ठिर — *) Bs Gs 'अमृते Ss Ks फल्गुनो, Ko : Ns V1 B D (Ds before corr) Ms : 'फा' — *) Gs 'महान्; Cd पादभाक् (as in text)

13 *) Ss Ks ते ज्ञायमाना; Ks जानानास्ते हि; Ns ते जानतु सु; Ns : V1 B Da Dn Ds 'ते जानानास्तु; Ds जानमानास्तु; S ते जानतो हि (Ts Gs-4 'तोषि; Gs 'तोय) Cd oites जानमाना (as in text) — *) Ks : Ns 'सेनमृते महीं; Ds 'सेने मृते महीं; S 'सेने इते सति Cd oites भीमसेनमृते (as in text) — *) S मत्वा — *) Ss 'प्यति यली'; Ss (sup in) Ks न द्विपति यली; Ko न शक्यत्यय; Ks न भविष्यति दुर्बला; Ks 'प्यत्यतिदुर्बला; Ns याचिष्यते न कर्हिचित्; Ns : Dn Ds न यतिप्यति दुर्बला, V1 नशिष्यति च दुर्बला; B Da Ds ' : न श्वाभि(Bs नाशमे; Bs न समे)प्यति दुर्बला; T G अचिष्यति (T1 Gs 'प्यत्य) यली

14 *) Ns : Dn Ds चा तेषु (for पार्थे) — *) Ss K (except Ks) V1 विनाश; Ts Gs-6 निर्देश; Gs M निर्देशवशकारिषु — *) Ko : Ns प्रयतिष्यामहे S राज्य — *) Ko : 'यथाकाल; Ks 'शक्ति; Ks Ns V1 B D 'शास्त्रं Ns D (except Da) नियहण; S यथासुख Cd oites नियहण — After 14, Ds (marg sec m) S ins

1961* द्रुपं विदधतां तेषां केचिदश मनस्विन ।

द्रुपदस्यात्मजा राजस्ते भिन्यन्ता तत परं ।

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामास्रकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७

यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवपर्वमे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

C 1 7418
B 1 202.3
K. 1. 221.3

[(L 1) G₁ M₆-8 'पे वा वदतां, M₆ 8 'पे वा दध'
M₆ 'दध समाहिता — (L 2) G₁ 3 M भिषतां]

15 ⁶) Ś₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₂ 4, 5 G₆ 4 प्र'
(for वि') — °) S एकैकं पाण्डुपुत्राणां — °) K₁ तत्र
(for तत) Ś₁ K₁ विरज्यते, S 'रुधय'

16 ^a) Ś₁ तत्र, K₁ 2 N₁ V₁ B (except B₂) D₂ 4 5
चापि; N₁ 3 D_n D₁ चैव S राजेन्द्र (for राधेय) — °) Ś₁
G₁ M₆-8 ह; K₁ वा, N₁ V₁ T G₂-8 M₆ 5 हि (for वै)
— °) Ś₁ K (except K₂) तान्, T₂ G₂ 4 तैर् (for ते)
Ś₁ K₂ 1, 2 4 लोप्त्रघातैः; K₂ N₁ 3 B D तै प्रकौरैः, Cd as
in text, N₁ 3 D_n D₁ सनीय N₁ V₁ ते नोक्षपातैः स'
— °) K₂ 3 4 घातयेच्च; K₂ N₁ 3 V₁ B₁ 2 3 D₁ घात्यताम्,
N₁ 2 B₂ D_n D₂ 4 घात्यताम्; D_n पाद्यताम्, D₂ घात्यताम्,
T₂ G घध्यताम् Ś₁ K₁ घातयेमास्त्रकारिभि

17 ^a) K₂ N₁ V₁ D_n D₁ T G₂-8 M₆ अपि (for अग्नि)
— °) K₂ N₁ 3 V₁ D₁ निर्दोषमात्मन; B D_n D₂ 4 5 'प
आत्मन; S 'पो यो मतस्तव

18 Ś₁ K₁ (hapl) om 18^a-19^b — °) K₂ 3 D₂ 5
यावत्ते कृ'; K₂ 'जाकृ'; N₁ V₁ D_n D₁ T₂ G₂-8 M
यावत्पृकृ', D₁ T₁ G₁ यावद्धि कृ' — °) K₂ ते नरर्षभा,
B₂ G₂ 'पेभ — °) N₁ 3 V₁ D_n D₁ 2 4 T G हि (for
अद्य) T G transp ते and शक्या D₂ तावद्वाधयितु
शक्या — °) K₂ 3 4 N₁ D₂ S तु (M₆-8 हि) शक्या
(by transp)

19 Ś₁ K₁ om 19^a (of v 1 18) — °) V₁ तैस्ते
(for तात) S सैषा मम मती राजन् — °) V₁ प्रकाराय
(for निग्र') S पाण्डवान्प्रति दृश्यते — °) N₁ V₁ B₂ 3 D_n
D₁ 3 S साध्वी वा यदि वासाध्वी

Colophon om in K₂ B₁ 3, D₂ 4 ins in marg sec. m.
— Major parvan T₂ G M सभव' (for आदि')
— Sub-parvan K₂ B₂ विदुराग्नि (B₂ om भि) गमन,
D_n 3 विदुरागमनराज्यलभ; D_n 1 द्रौपदीस्वयंवर (followed
by समाप्त); T₁ सभव — Adhy name K₂ 3 4 T₂ G₂
दुर्योधन (T₂ G₂ hero ins दुर) मत्र, D_n 3 दुर्योधनवाक्य;
D₂ द्रुपदमत्र, G₁ 3 M₆ मत्रे (M₆ om) दुर्योधनवचन; M₆
मत्राधिकार — Adhy no (figures, words or both)
D_n 3 200, D₂ m 208, D₂ 151, T₁ 205, T₂ G₂-8 158,
G₁ 3 160, G₂ 156, M 159 — S'loka no D_n 1
20, M₆ 21 — Aggregate s'loka no D_n 7395

194

1 Ś₁ K₁ S om उवाच — °) K₁ इति (for तव)
— °) S transp ते and शक्या. — °) N₁ 3 B₂ D_n
D₁ कुरुवर्धन

2 ^a) G₁ M तै. (for ते) N₁ भूयै; S सर्वै (for
सूक्ष्मै) — °) K₂ 4 निष्कृतास्, K₂ घातित्वास्; N₁
वर्तित्वास् Ś₁ K₁ प्रभो; M₆ 5 तदा (for त्वया) — °) Ś₁
K₁ 3 यदा (as in text), S त्वया, the rest तदा N₁ S
वीरा (M₆-8 'र') — °) D₂ T G M₆ शकिता K₂ 4
तथा प्रभो; K₂ D₂ तदा प्रभो; S तु भारत N₁ 3 V₁ B D_n
D_n D₁ 2 4 न चैव क्ष (D_n D₁ 4 क्ष) कितास्त्वया (K₂ B₂ 3
D_n D₂ 4 'तास्तथा, V₁ 'त विभो)

3 ^b) V₁ भरतर्षभ (for तव पा') — °) Ś₁ (sup lin.
as in text) अरातिपक्षा — °) Ś₁ K₂ नेह; K₁ तेन (for
नैव). S न शक्यास्तव पा'

4 ^a) V₁ सु' (for वि') — °) K₁ N₁ B₁ m. 3 D_n 3

G 1. 7413
D 1. 22. 3
K 1. 22. 3

अजातपक्षाः शिशवः शक्तिरा नैव बाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया मर्मेषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्कितायेस्त्वयैव पितृपतामहं पदम् ॥ ५
परस्परं मेदथ नाघातं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पण्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिग्रहान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितस्य गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुमवृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तस्य पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।

न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान् राजान्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवानसुरक्तस्य पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
असत्पक्षो महान्यावधावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
बाह्नानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रमः ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रमः ॥ १४

D 1. 1. 8 सर्वतोद्य ते, S सर्व एव ते — *) S 1 K 1. 3 N 1 V 1
रच्युत, K 3 D 1 T G 2. 1 रच्युता, Cd as in text

5 G 1 om 5-7 — *) D 2 D 3 तु (for च) K 3
D 3 दते (for ते) S (G 1 om.) (by transp) शक्या योक्तुं
(G 2 जेतुं) K 3 N 2. 1 V 1 B D दिष्टकृतेन च (D 1 दृष्टक्रिया
हि ते); S (G 1 om.) दृष्टगुणा हि ते Cd cites दिष्टकृतेन
— *) K 3 N 2. 1 V 1 B 1 Dn शक्तिरा S (G 1 om.)
शक्तिरा स्वर्दीप्य

6 G 1 om 6 (cf. v 1. 5) — *) T 1 G 2 M 1 स्तेभ्यो
Ko 2. 1 B 1 तु (for च) — *) M 1 तत्र (for तेषु). V 1 D 1
विष (for शक्य) N 1 नाघातमुपपद्यते — *) Dn 1. 1. 2
ते, D 1 च, S (G 1 om.) हि (for ते) T G 2 M 2 तथा,
G 1. 4 M 1. 3 तदा (for रता) — *) S (G 1 om.) कथंचन

7 G 1 om. 7 (cf. v 1. 5) — *) S 1 परिदीनान्; K 3
परिनीतान्, K 3 मित्राचारान्, D 1 परिहीनान्; M 2. 1 परि
न्यूनान्, Cd as in text — *) S 1 G 3 प्रजावत, K 1
प्रजावत, K 3 D 1 मनुद्दिन, T 1 G 1. 2 प्रतापिन, T 1 G 2. 1
प्रतापत, Cd as in text.

8 *) S 1 Ko 2. 1 D 1 D 1 G 1 एकस्या, Cd as in text
— *) B 1 D 1 S (except M 2. 1) तान् (for स) — *) S
(except M 2. 1) transp न and सा Ko 2. 1 क्षम, K 3 N
V 1 B D क्षमा; G 1 सुखम्

9 *) S 1 K (except K 3) N 1 V 1 B 1. 2. 3 Dn D 1. 3 Co
जादेयत, B 1 D 1. 3 बहुयस K 1 हि (for च) N 1 S
पाञ्चाल — *) Ko 2. 1 च, K 3 तु (for स) S 1 Ko 1. 1
धनप्रियः S म च राजा धनप्रियः (M 2. 1 दृष्ट) प्रत — *) S 1 K

(except K 3) स त्यक्ष, N 1 संत्यज

10 D 1 om 10^{ab} — *) B 1 दया, T 1 स च Da बल
(for गुण) B 2 D 1 तस्य पुत्रोऽपि गुण, B 2 दयास्य पुत्रोऽपि
बल (hypermetric). — *) V 1 om न after तस्माद्,
reading it after तान्. K 1. 3 D 1 कदाचन — After 10,
Ko 2. 1. 2.

1962* पाण्डवान्मरुतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचतान् ।

11 *) S (except M 2. 1) om. तु — *) S (except
M 2. 1) मरुतर्षभ — *) S च (for ते) K 3 N 1 (hapl.)
om. 11^a-12^b — *) K 3 मरुतेतद्दि रोचता, N 1. 3 V 1 B
(except B 1) Dn D 1 तनुन्त्य ताव रोचतां — After 11,
G 2 ins. 1963* (cf. v 1. 14)

12 K 1 N 1 om 12^{ab} (cf. v 1. 11), G 2 om 12-14
— *) T 1 G 2. 1 अद्य (for यावद्) — *) Da पञ्चाल.
— *) T G क्रियतामिति रोचते, M 2 (synf lin) 1-3 तां
यदि रोचते, M 2 orig तामिति रोचते

13 G 2 om. 13 (cf. v 1. 12) — *) K 3 घनानि (for
मित्राणि) N 1 V 1 Dn D 1 जि च कुलानि च — *) T 1
G 2. 1 यावति (for यावत्) S 1 यावत्तेषां तु गाधारे, K 1
यावदेषां तु नायाति — *) 14^d, 15^d T G (G 2 om.)
M 2 विक्रम (for न) S 1 K 1 देताम्तु विक्रमेत्, K 3 N 1. 3
B 1. 3 Dn D 1 तावद्विक्रम पार्थिव (K 3 व), B 2 Da D 1. 3
देतेषु विक्रम (Da म)

14 S 1 K 1. 3 G 2. 1 om 14, T 1 (hapl) om 14-15
— *) T 1 G (G 2. 1 om.) पाञ्चालो — *) T 1 G (G 2. 1
om.) कुंती; M 2. 1 कुरु (for सह) — *) 13^d, 15^d K 1

यावन्नायाति वाष्णेयः कर्पन्यादववाहिनीम् ।
 राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
 वस्त्रनि विविधान्भोगात्राज्यमेव च केवलम् ।
 नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
 विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
 विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
 विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
 स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
 ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
 प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
 न हि साम्रा न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
 शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०

तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
 नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
 उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे स्रतनन्दने ।
 त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
 भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
 युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
 तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

C. 1 7440
B. 1 22. 25
K. 1. 22L 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

Ds G (Gs om) विक्रम. Ko Ns : B Da Dn D1 : 4
 तावद्विक्रम पार्थिव (B1 : कौरव) — Ts G1 : 4 : 6 M ins
 after 14 Gs, after 11

1963* सदा च वैरी द्रुपद सततं निकृतस्त्वया ।

यावन्न वर्धते मित्रे रोचता तत्र विक्रमः ।

[(L 1) G1 यथा, M यदा (for सदा). Ms-8 स्वयं
 (for त्वया)]

15 T1 om, 15 (of v 1 14). — 8) S1 K1 कर्मण्यादाय
 वाहि, Ms-8 संकर्षणसहायवान्. — 9) Ks D1 पाण्डवाना
 स (D1 च) — 4) = 13d, 14d. Ts G विक्रम. N
 पाचाल्यसदन प्रति.

16 4) T1 वहु (for वसू) — 5) T1 हि; Ms-8 तु
 (for च) N1 Ds सुपुष्कल, V1 Bs Da च पुष्कल (for च
 केव) Ks आदाय मधुसूदन. — Ks om 16-18d
 — 9) Ts G नासाध्यमस्ति — 4) Ns : B (except Bs)
 D (except Ds) कथचन, T G (except G1) विशा पते
 (for मही).

17 Ks om 17 (of v 1 16) — 4) Bs Da Ds : 4
 'मेण जिता पृथ्वी — 4d) Ts G एव (for च) Ko Ms :
 transp लोकान् and ग्रीन् Ks 'मेण नरण्याघ्न लोका-
 स्त्रीन्पाकशासन

20 4b) S (except Ms. s) भेदे (for दाने) Ds : 4
 transp. दाने and भेदे. S1 K (except Ks) N1 अद्य
 (for च) Dn1 भेदेन न च पादवा, S (except Ms s) न
 च दानेन पा — 4d) Ds : 4 हि (for एव) S1 K1 जय

(for जहि)

21 4) Ks निष्कण्टका ततो राजन्, S विक्रमेणैव जित्वेमां
 (T1 मुक्त्वेमां; Ms-8 जित्वा तान्) — 9) K1 N1 G1
 नान्यदत्र, Ks Ns : B D (except Ds) अतो नान्यं (D2 :
 'न्यत्) Ks नान्य किमपि पश्या, T1 न चान्यमत्र प.
 — 4d) S1 कार्यमत्र; K1 कार्यं चैव. Ko महामते, Ks : 4 V1
 B1 नराधिप

22 S1 K (except Ko) S om उवाच — 4) S स
 (for तु) — 9) N1 प्रतिपत्य, V1 प्रतिगृह्य (for अभि)

23 Before 23, Ko : Bs ins धृतराष्ट्र — 4) S1
 K1 'प्रज्ञे; Ks Ds 'प्राज्ञ, N1 'प्रज्ञ — 5) S1 Ko-2 D1 Gs
 'नदन — 4d) Bs Ds : 4 'संपन्न इदं.

24 4) N1 च, V1 हि (for तु) Ds : 4 तु (for च).
 — 9) Ms-8 वा (for च) N V1 B Dn D1 : 5 कुरतं
 — 4d) T G Ms भवेद्यावत्सुखोदय

25 Before 25, Ks B ins वैशं उ. — 4) Dn1 T1
 G1 : 2 M (except Ms) आनीय — 5) Ko : 4 Ds : 4 G1
 Ms : 5 स महा, N1 Ds स महामना ; Gs तु महा — 9) N1
 T1 'राजो

Colophon Major parvan Ts G M सभव (for
 आदि) — Sub-parvan Ko विदुरयान, Bs विदुरागमन;
 T1 सभव — Adhy name Ko : 4 कर्णवाक्य; Ks धृतराष्ट्र
 मंत्र, Ds कर्णमन्त्र, Ts G1 : 4 Ms मन्त्राधिकारे कर्णवचनं
 (Ms 'वच); Ms मन्त्राधिकार — Adhy no (figures,

१९५

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
 यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
 गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
 यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
 यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
 तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
 एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
 संघाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
 तेषामपीदं प्रपितामहानां
 राज्यं पितुश्चैव कुरुत्मानाम् ॥ ४
 दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।

मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
 यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
 कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
 अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
 तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
 मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्घं प्रदीयताम् ।
 एतद्वि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
 अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
 तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
 कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
 नष्टकीर्तिर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
 यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

words or both) Dns 201, D1m 209, Ds 152, T1 206, Ts G4-s 159, G1s 161, Gs 157, M 160
 — S'loka no Dn 25, Ms 27 — Aggregate s'loka no Dns 7420

195

1 Ś1 K1 S om उवाच — *) Ts G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे) — *) Ko (by corr) s.4 N1 B (except Bs) D1s 4 Ms नै सदाय (Ko orig. 3 'य); Ks Ts G (except Gs) Ms-s 'सदाय

2 *) Ko s 4 N1 Bs D (except D1.4.s) मम (for मता) Ś1 K1 तथा कुत्सा अपीह मे

3 *) Ms transp. च and मम — *) Ms s विदुरस्य तथा हि ते — *) K1.4 transp सर्वेषां and अन्येषां Bs Ds s चापि, Da चैव (for अपि) N1s V1 B D (except D1) पार्थिव (for भारत)

4 *) Ks रोचयेत्, N1s Bs D रोचे — *) Ś1 K1 दीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्) K4 N1s B D अर्घ्यं; N1 सस्य (for अद्य) — *) Ks V1 B Da1 Dn1.2s D1.2s इह (for इदं)

5 *) Ks यथा राज्यं नरोष्टे. — *) Ko s N1 V1 Ds स्वमिमं, Ms विदुः स्व Ko s.4 Ms मन्यसे (for पश्यसि)

— *) Ś1 K1 इलेव; Bs अत्येव; S एवेति — *) Bs पार्थिव (for पाण्डवा) S तथा तेषामपि प्रभो

6 *) Ks N1s V1 B D (except Ds) यत्; N1s S तर — *) Ko s B Da Ds 4 इह; N Dn D1.2s T G (except G1) अदि (for च)

7 *) N1s Ds अधर्मेण हि, N1s Bs Dn1 अधर्मेण च; Gs अधर्मेण तु (for अद्य च) Ds 4 स्व; Ts G (except G1) च (for स्व) — *) Ds इह प्राप्तो नरपंथ — *) Bs Da च (for सवि) — *) S पूर्वमेव न सदाय

8 *) K1 माधुर्येणैव रा; S शैवमुक्त्वा तान् — *) — 192 S राज्यस्यार्थ — *) Ko ह; Ds वै, S न

9 *) Ko V1 Gs ततो (for अतो) Ś1 K (except Ks) यत्, Gs च; Ms s वै (for चेत्) Ts G4-4 ते बुद्धि (for क्रियते) — *) S (except Gs) अ (for न) N1 Bs ते (for नो) Ko हित नो न भं — *) Ko s V1 G1 स्वामप्य, Ks तमप्य; T1 स्वामप्यधर्म; Gs 4 तवाप्यधर्म; M स्वव्यप्यधर्म T1 Gs 4 सकलो N1 अन्ययाकीर्तिरधिका; Ts G1-4 स्वय्यकीर्तिश्च विपुला — Gs s repeat 9th (v 1. स्वामप्यकीर्तिर्विपुला)

10 *) Ts G (except G1) तिष्ठेत् — After 10*, Ks ins

1061*

धर्मं कुरु कुलोचितम् (= 12th)

तावजीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
 तमिमं सधुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
 अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
 दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
 दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
 तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
 लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
 न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
 यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५

तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
 संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
 न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
 पित्र्योऽज्ञः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
 ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
 अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
 यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
 क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्थं प्रदीयताम् ॥ १९

C 1 7459
B 1 203. 19
K. 1 222. 19

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो

— १) T₂ G (except G₁) विमल (for परम) S (except T₁ G₁) फल (for बलम्) — २) K₀ N₁ D₁ T₁ M विफलं, K₄ निष्फल, D₄ श्वफल K₄ भवेत्, N₁ मत

11 १) S लोके भवति (T₁ G₁ M तिष्ठति) भारत (G₁ M कौरव) — २) S₁ तावदेव मनुष्योपि; K₁ तावदेव न नष्टोसौ

12 १) D₂ T G तदिदं, M₂ स तदिम, M₂-s तमिदं M (except M₂) सर्वमातिष्ठ (for समु)

13 १) K₀ s-4 N₁ V₁ B D ध्रियते, K₁ T₂ G (except G₁) चरति K₂ N₁ B₁ s D₂ D₂ s ते पार्था; N₂ s V₁ B₂ s D₂ D₁ पार्था हि — After 13, N₁ B D ins.

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुता ।

[N₁ B D₂ D₂ s सा दग्धा (B₂ याता), N₂ (by transp) ते दग्धा N₁ B D₂ D₂ s भोजसुता शुभा]

14 १) S₁ भिजीवितु, K₁ शक्नोत्यतिजीवितु, K₂ 4 शक्नोत्यभि; D₂ शक्नोत्यभि. — After 14^{ab}, T G₂-4 ins

1966* अदाहयो यदा पार्थोन्स श्वभौ जनुवेश्मनि ।

— १) K₁ s B D₂ D₂ s भृत K D₂ D₂ T₂ G M (except M₂) किञ्चित्; D₁ T₁ कश्चित् — After 14, T₂ G₂-4 ins

1967* दु ख न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।

15 १) K₄ D₂ s चाति (for चापि) A few MSS तदा — १) K₂ N₂ s V₁ B₁ s D₂ D₁ मन्वेत्; K₄ N₁ D₂ T₁ M वेत्ति; D₂ s [S]मन्यत् K₀ लोके वै प्रति रोचनं — २) K₄ गहं (for गच्छ)

16 १) N₂ s D₂ D₁ किलिप. — २) K₂ s B D₂ D₁ s 4 T₂ G₂-4 स, K₂ सु- (for स) M₂ सतर्प्य वै S₁ K (except K₂) V₁ D₂ नरव्याघ्र (for महा) N₁ सम तत्र सुतानां च

17 १) T₂ G (except G₁) जय (for जीव) — २) K₂ G₂ पित्र्यश; T₂ G₄ पित्र; G₂ पित्र्यां — ३) D₁ मंग्रष्ट; G₁ शूलष्ट

18 १) K₁ अपि; D₁ न (for हि) T G M₂ transp. सर्वे and धर्मे. N₂ s B₂ s D₂ D₂ s ते सर्वेव (B₂ D₂ D₂ च) स्थिता ध — २) N₂ B₁ तेजस; B₂ चेतना — ३) K₀ s 4 राज्ये तुल्ये (by transp.), T₁ M₂ तुल्यराज्ये S₁ कुल्ये; K₁ कुले; T₂ G M₂ तुल्य (for तुल्ये) K₂ न सशय; B च (T₂ G₂-4 न) धर्मतः (for विशेष)

19 १) S₁ M धर्म and कार्य — २) S₁ कार्य यदि च मे प्रिय — ३) K₀ क्षमश्; K₂ 4 शमश्; S क्षमं K₀ s 4 कर्तव्य — ४) = 8^b. T G M₂ राज्य तेभ्य; M₂ s-8 राज्य तेषां G₂ प्रयच्छता

Colophon *Major parvan* T₂ G M समव (for आदि) — *Sub-parvan* K₀ B₂ विदुरागमन, T₁ संभव. — *Adhy name* K₀ s 4 भीष्मवाक्य; D₂ एतराष्टमत्र; T G₂ भीष्मवचन, G₁ s मन्त्राधिकार; M₂ s मन्त्राधिकारे भीष्मवचन — *Adhy no* (figures, words or both) D₂ s 202, D₂ m 210, D₂ 153, T₁ 207, T₂ G₂-s 160, G₁ s 162, G₂ 158, M 161 — *S'loka no.* D₂ M₂ 19 — *Aggregate s'loka no* D₂ s 7438

196

1 S₁ K₁ S om उवाच — २) D₁ समुपासीनैर. — ३) S₁ K N₁ D₂ नैर, D₂ s D₂ 4 तव (for नृप) — ४) N अर्थ्य (K₄ B₂ D₂ अर्थ, B₁ as in text) (for पत्य) M₂-s transp पत्य and यश — ५) S₁ K₀-s N₁ V₁ B D₂ D₂ T M₂ शुश्रुम् D₁ न वाच्यमनुशुश्रुम्.

१९६

द्रोण उवाच ।

मन्त्राय समुपानीर्तवृत्तराष्ट्रहितैर्नृप ।

धर्म्यं पृथ्व्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १

ममाप्येषा मतिस्ताव या भीष्मस्य महात्मनः ।

संविमज्ज्यास्तु कान्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २

प्रेम्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।

बहुलं स्वमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३

मियःकृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।

वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४

संग्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।

असकृद्दृपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५

उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।

पुनः पुनश्च कान्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६

हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।

वचनात्तत्र राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७

तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८

एवं सान्त्वयसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।

उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९

अनुज्जातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।

दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्वह ॥ १०

ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।

प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११

एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।

वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्थमानाम्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।

न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

2 *) Ś1 कीरक्या — 4) T1 G2-4 सत्यवतो महायज्ञा

3 *) Ko : 4 यदुरक्षे समादाय

4 *) N1 : B1 Dn D1 S Cd मिय कृत्य (as in text),
the res' पृथ्व्यं — 5) K1 N1 : V1 B D वसु (for बहु)
— 6) V1 कृद्धि, B1 प्रीति, Cd वृद्धि (as in text) N1
वृद्धिश्च परमा तेषा — 7) Ś1 K1 स्वसंयोगो, K2 : 4 N1 :
V1 B (except B1) Dn D1 Cd स्वसंयोगो; N1 तत्सं
योगोद्भवेत्, Da Ms स्वसंयोगो; Ds स्वसंयोगोद्भवेत्; T1 G1
तत्संयोगो Ś1 K1 पुनः, Ko : 4 N1 तव; K2 Dn D1 : 4 S
(except T1 G1) तदा, K1 तत (for तथा)

5 *) Ko : 4 S (except G1.2) सु, N1 म Ś1 K1
तात् (for त्वा) — 6) N1 B1 : 4 Dn1 n1 D1 : 4 G1 : 4 तदा
(for तथा)

6 *) Ś1 उचितत्वं D1 T1 च योगस्य; Ms प्रियं चैव
— 7) Ś1 Ko : 4 N1 D1 मययोगस्यापि, D1 प्रियत्वं चापि; T1
नम्याम्यापि च — 8) S मात्वयेत्

7 *) N1 हिरण्यानि च शु — 8) Ś1 K1 वस्त्राणि;
Ko : 4 वस्त्राणि (for बहूनि) — 9) D1 द्रौपद्यै

8 *) Ś1 K1 'पां च नराधिप — 9) S (except T1)
उच्ये K1 G1 तानि च, B1 भारत, Da यानि तु — After
B, S in

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्समग्रपय ।

9 K1 om 9 — 10) Da एव सांख्येन विधिना — 11)
N1 : V1 Dn D1 स, G1 Ms तु (for अय) K1 प्राह (for
ब्रूयात्) — After 9, K1 in

1969* सधीयतां यथायुद्धिस्तत्त्ववेत्तविदा वर ।

10 Ś1 K1 om. 10^{ab} — 11) K1 N1 : B D (except
Ds) 'जंश्याप्यानेतु पाण्डवानिह

11 *) K1 G1 Ms-8 पादयश्रेष्ठा, N1 V1 B D (except
Ds) पादया श्रेष्ठा; T G2-8 Ms 'श्रेष्ठा — 12) K1 transp
सदा and त्वया K1 तदा; D1 : 4 मह (for सदा) — 13) K1
प्रीतिवृत्तौ द्युत् — 14) G1 M स्यात्तु

12 *) K1 N1 : V1 B D (except Ds) एतत् (for
एव) D1 तेषु, M तावत् (for तव) — 15) N1 V1 B1 Da
D1 transp तेषु and पुत्रेषु K (except K1) N1 : V1 B1
Dn D1.2.4 हि; N1 तु; D1 S ते (for ह)

13 Ś1 K1 S om उवाच — 14) T1 G1 : 4 'यं कामाभ्यां

14 *) T1 G1.4 तुष्टेन G1 दत्तया (for मनसा)
D1 : 4 ये चै; G1.2 M चैव — 15) T1 G1.4 प्रहृष्टेनातरा; G1
प्रच्छन्नो यांतरा, Ms (inf lin) : 4 त्रिदृष्टेनातरा — 16) K1
याच, T1 चैव, T1 G (except G1) नैव (for नाम)
— 17) Ms (inf lin) : 4 न स्यात् (for कुर्यात्) Ś1 K1.2

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
 ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
 न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
 विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५
 कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
 ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
 श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
 आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
 स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
 अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
 तस्यामात्यो महाकर्णिवर्धूवैकेधरः पुरा ।
 स लब्धवलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९

स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधानानि च ।
 आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
 तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
 तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
 हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
 यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२
 किमन्यद्विहितानूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
 यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
 मिपतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्भुवम् ।
 अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
 एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
 दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

G. 1. 7484
B. 1. 204
K. 1. 223

स तन्मत, V1 B1 s सतां मत ; D1 सनातनं

15 ") Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ, D2 s अमित्रा, Gs निमित्तान्यर्थ — ") K2 न, K4 N V1 B D (except D1) Ms च (for the first वा) K2 Dns D1 च (for the second वा)

16 ") Ko कृतप्रज्ञो बालो वा; N1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T2 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो — ") Ko युवा (for बालो) Ś1 अपि (for च) K2 भारत (for मानव) K1 बालो वा यदि वा नर — ") Ś1 K1 N1 D2 वा (for च)

17 ") Ś1 K1 D2m G2 s अवरीप; D2 अमघोष; G1 विनिन्दक N1 V1 B D ईश्वर (N1 D2 श्रुति) (for श्रुत) K2 "वीचीति विश्रुत, T G2-4 M विनिन्द इति विश्रुत — ") T2 G1 s 4 M राजकुले — ") Ś1 N1 B2 G1 Ms s 8 मगधाना N1 T G (except G1) महीपति

18 T1 (hapl) om 18^b-22^a — ") B1 पूर्वं, G2 सर्वे (for कार्ये) K2 N1 V1 B2 s D T2 G2-s transp कार्ये and सर्वेषु B1 s कार्ये; G2 कामे (for सर्वे) — After 18, S (except T1) ins

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om 19 (of v 1 18) — ") K2 Ms-3 महाकीर्ति; T2 G2-s कर्णो; G1 Ms बाहुकर्णि; G2 कर्ण — ") K2 N2 s V1 B2 Dn D1 तदा, B1 s Da D2 4 तथा; T2 G2 4 पुर, Ms (inf lin ns in text) क्षितौ (for पुरा) — ") K2 अवमान्यो (m अवमानो) Ś1 न मन्यत; K1 अन्यमन्यत; N1 मन्यत; Da अवमन्यत, T2 G2 4 विमन्यते

20 T1 om 20 (of v 1 18) — ") Ś1 Ko 1 Dns उपयोज्यानि; K2 भोज्यानि, T2 G (except G1)

चसुरत्नानि — ") K1 स्त्रिय Ko 1 B2 s Da Ms s रत्न T2 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च — ") Ś1 सर्वगो, S (T1 om) "तो — ") A few MSS तथा (for तदा)

21 T1 om 21 (of v 1 18) — ") K1 लाभस्य; D2 मूढस्य — ") K2 N2 s V1 B (except B2) Da2 Dn1 T2 G2-s लोभात् (for ला) K2 T2 G लाभ (for लोभ) Ko s भवर्तत; K1 4 भवर्धत; N1 लवर्तत, N2 s V1 B D (for Da1 see below) Ms 1 व्यवर्ध (Dn2 तं)त, T2 G (except G1) प्रवर्तते Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते — ") Ś1 Dns एव; K1 एव, M2 अद्य (for अस्य) B2 चिकीर्षति, G1 जिगीषते

22 T1 om. 22^a (of v 1 18) — ") N1 सवलै (for करणे) — ") K2 हि, G1 M ह — ") S मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं (T G2-4 कर्तुं)मिति श्रुति

23 ") Ko s N1 V1 B D (except D4) Cd विहिता; G1 विहित V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नून). — After 23^a, K2 ins

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।

— ") T G (except G1) "ति न सशयः

24 ") Ś1 Ko 2.4 स्थास्यति T1 स्वयं, Ms 1 यदि (for स्वयि) G1 च स्वयि (for स्वयि तद्) N1 स्थापयिष्यामि च ध्रुव — ") Ś1 K1 D2 ते (for चेत्)

25 ") Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D2 विधम् — ") Ms मित्राणा Ś1 K1 साधुसाधुतां (!) — ") Ś1 K1 तथैव च, Ko s 4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1 2.5 6 M om. उवाच T2 G2 4

6. 1. 74²⁸
K. 1. 20-22
L. 22. 22

द्रोण उवाच ।

विद्य ते मावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।

दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६

हितं तु परमं कर्णं ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।

कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

१९७

विदुर उवाच ।

राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।

न त्वशुश्रूपमाणेषु वाक्यं सप्रतितिष्ठति ॥ १

हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।

भीष्मः शान्तनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।

तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३

चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।

आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्वात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ४

इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५

धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुर (for द्रोण उ) — *) N: s V1 B: Dn1 n: D1 M:

दुष्ट (for दुष्ट) — *) M: s टोपान् N: हि तं, T G: s च न, G: s M: समन- K: s N: s V1 B D (except D: s) टोपमाख्यापयस्तुत

27 *) S: Ko: s: कुरुवर्धनः K: s N: s V1 B D (except D: s) कुरुवर्धन — *) K: s M: s तत् (for त्व) — *) S: तत्; K: s त्व (for यत्) S: हि तत्; K: s हि न (for हित)

28 V1 Dn: G: M: (hapl) om 28²⁸ — *) S: K: D: तद् (for यद्) B: D: s G: ब्रवीषि, T: G: s: हि K: s G: M: s: ब्रवीषि (K: s: हि) परमं हितं — *) K: s: च (K: s: चि) विनश्यति; N: s V1 B D (except D: s) च विनश्यति, G (G: before corr) - चि नशिष्यति — *) G: स (for न-) T: G: s: मतं (for मति) Ko: s: N: s Dn D: G: s: नैव मे मति, K: s: नैव मन्यसे, V1 B Dn: D: s: नैव ते मे

Colophon om in S: K: — Major partan T: G M: s: सप्तमं (for आदि) — Sub-partan Ko B: विदुरागमन, T: सप्तम — Adhy name Ko: s: N: s: V: द्रोणवाक्य, D: उत्तराष्टमप्रश्न, M: मन्त्राधिकार — Adhy no (figures, words or both) Dn: 203, Dm: 211, D: 154, T: 209, T: G: s: 161, G: s: 163, G: s: 169, M: 162. — S: loka no Dn: 28, M: 29 — Aggregate s loka no Dn: 7466

197

1 S: K: S om उवाच — *) S: K: N: G: नि- श्रेयसं; N: s V1 न सदायं — *) K: s D: न त्वं शुद्धः; N: s उक्त शुद्धः; N: s V1 Dn: माणे वै, D: S न त्वं (T: स त्व, G: M: s: तत्वं) शुद्धपमाणो वै (T: G: M: हि) — *) N: s राज्यं, D: वाच्य T: G: M: s: तिष्ठति; T: G: s: समीति- मिच्छति; G: s: तुष्यमि, G: s: वीर्यमि, M: s: न प्रतिविष्टति

2 *) Ko: s: M: s: यद् (for तद्) K: s: N: s: Dn: s: Dn: s: प्रिय हितं च (D: हि) तद्वाक्य; K: s: हित हित वो यदा; V1 हितं हि भवतो वा; B: s: s: Dn: D: प्रिय हित च यदा; B: Dn: हितोदिततर वा — *) K: s: N: V1 B: s: Dn: Dn: D: s: G: s: s: M: s: s: सत्तम (as in text), the rest 'सत्तम — *) T: G (except G: s) राजा (for राजन्) — *) S: K: प्रतिगृह्णी (S: 'गृहे) प तत्र च; N: B: D: न च गृह्णामि तद्वाच, T: G (except G: s) महावीर्यपराक्रम

3 *) S: K: सुरुणा (for बहुधा) T: G: s: आचार्येण च द्रोणेन; G: s: आचार्येण तथा चय — *) K: s: पित तव यद्वित; D: हितमुत्तममुत्तम — *) Ko: s: s: वच

4 *) K: s: राजन्सुयदुकुन्मम

5 *) Dn: D: G: इमौ वृद्धौ च वयसा; T: इमौ वरेण्या वृद्धौ हि; G: s: इमौ हि वृद्धौ वरेण्या — *) K: s: श्रुतेऽपि च T: G (except G: s) राजनीतिविदारदा — *) T: G (except G: s) समानौ (for समौ च) S: K (except K: s) D: transp. च and त्वयि — *) K: s: N: s: B D (except D: s) तथा (for तेषु) S: राजं (for पाण्डु)

रामादाशरथेऽथैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
 न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
 न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
 ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
 न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
 प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
 त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्वं वदिष्यतः ।
 इति मे नैष्टिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
 न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
 एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
 दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
 तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन् संशयः ॥ ११

तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
 मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
 अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
 अन्तरस्थं विष्टृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
 एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
 नोचतुर्विधं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
 यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
 तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
 कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
 शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
 भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतवलो महान् ।
 कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

G. 1 7504
B. 1 205. 17
K. 1 224. 19

6 *) N₂ s V₁ B₂ s Dn D₁ s 4 चानवरौ; D₂ चानिरतौ;
 Cd as in text N₁ B₂ वीरौ (for राजन्) — *) T₂ G₂ 4
 सत्यवाक्ये (for 'सायां') G₂ om from च भारत up to
 'गसि in 8' — *) K₂ (m as in text) भार्गवाद्य न स

7 G₂ om 7 (of v 1 6) — *) S₁ Ko s चापि
 कृतक; K₄ चाप्यनृतकं; N₁ D₂ चापि विवृत. — *) S₁ K
 (except K₂) M₂ कचित्; G₁ [S]नघ (for त्वयि) N₁
 ताभ्या कचन शुश्रुम

8 Dn₁ M₁ (hapl) om 8^{ab}, G₂ om up to 'गसि
 (of. v. 1 6) — *) K₂ N₂ s B D (except D₂) T₂ G
 (G₂ om) तावुमौ — *) N₂ s B₁ s s Dn D₂ s 4
 नृपे — *) T₂ G (except G₁ s) तच्छ्रेय — *) Ko
 D₂ 'परायणौ

9 *) T G (except G₁) नृपश्रेष्ठ; M₂ नरश्रेष्ठ — *) M
 (except M₂) इतो (for अतो) K₂ N₁ V₁ नेतौ — After
 9^{ab}, K₄ ins

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
 — *) B₂ D₂ निक्षिता (for नैष्टिकी) — *) K₄ च नरोत्तम;
 N₁ B₁ s D₂ D₂ कुरुसप्तम

10 *) T₂ G₂ कामादा; G₂ s न कामात् (for धर्मज्ञौ)
 — *) K₄ B₂ 'सध्रिती T₂ G₂ 4 न सघपोच्च सध्रि'. — G₂
 (hapl) om 10^{ab}-12^{ab} — *) K₂ s N₂ s V₁ B D₂ Dn
 D₁ s 4 सन्येह, K₂ N₁ D₂ सन्येते; Cd as in text D₂
 भरतर्षभ; D₂ तव पार्थिव

11 G₂ om 11 (of v 1 10), B₂ (hapl) om 11^{ab}
 — *) K₂ यथा राजन्सुतास्यथा — *) T₁ तथैव पांडवास्ते वै.

12 G₂ om 12^{ab} (of. v 1 10) — *) Ko s 4 तेषु
 ये चाहित — G₁ (hapl) om 12^{ab}-14^{ab} — *) N₂ Dn
 'तद्विद', S (G₁ s om) 'बुद्धयः — *) K₂ N₂ s B D G₂
 च (for ते) — *) G₂ s वि' (for प्र')

13 G₁ om 13 (of. v 1 12) — *) K₂ N₂ s B D
 (except D₂) M स्वेषु S₁ विघ' (for वर्ते) — *) N₁
 अतर ते, M₂ s अंत स्थ तं, Cd as in text

14 G₁ om 14^{ab} (of v 1 12) — *) S₁ 'द्ये
 महाराज S (G₁ om) transp इमौ राजन् and महा'
 — *) N₁ Dn₁ ns D₁ Nilp विवृतं

15 *) D₂ न च, S तथा (for यच्च) S₁ न चापि
 शक्यास्ते जेतु; K₁ यश्चाप्यशक्तिस्तेषां — *) S₁ K₁ महात'
 पुरुषर्षभा — *) Ko s 4 सर्वथा भद्र'

16 *) S₁ K₁ परतप; K₂ N₂ s B D (except D₂)
 G₂ s धनंजय — *) T₂ G₂ 4 'क्योवगतुं, G₂ s 'क्यो हि
 जेतु — *) S₁ K₁ (m as in text) त्वयि, Ko s 4 D₂ -पि
 स; K₂ N₁ V₁ B D₂ Dn D₁ s 4 पि हि; T₂ G₂ 4 -पि च
 (for अपि)

17 *) T₂ G₂ 4 M₂ 'युत्तसमो बले — After 17^{ab},
 D₂ (marg sec m) ins

1973* राक्षसाणा क्षयकरो याहुशाली महायल' ।

हिदिभ्यो निहतो येन याहुयुद्धेन भारत ।

यो रावणसमो युद्धे तथा च चकराक्षस ।

स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रम ।

उद्योग त्वत्कृत श्रुत्वा युद्धार्थं पाण्डवै सह ।

भागमिप्यन्ति सर्वे वै यादवा' दारुमा ह्य ।

C. 1. 7505
E. 1. 224. 18

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
 कथं विपहितं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
 यस्मिन्वृत्तिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
 नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
 येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
 किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २०
 द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
 घृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
 सोऽशक्यतां च विजाय तेषामग्रेण भारत ।
 दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
 इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
 तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

द्रुपदोऽपि महात्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
 तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
 बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
 यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
 यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
 को दैवशप्तस्तर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
 श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
 बलवद्दर्शने गृध्रुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौमलः ।
 अधर्मयुक्ता दुष्प्रजा बाला मेषां वचः कृथाः ॥ २८
 उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्त्वत् ।
 दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

— *) K₂ N₂ V₁ B₁ a. e. D (except D₂) T₁ G₂ : स, N₁ तु, N₂ B₂ स (for हि) T₂ G₂ : शक्यस्तु

18 *) N₁ B (except B₂) विसहित, D₂ विपहितौ; T₂ G₂ : विजयितुं T₂ G₂ : युद्धे (for शक्यौ) N₂ : D₂ D₁ : कथं विजेतु शक्यौ तौ, V₁ कथंचित्सहितु युद्धे — *) T₂ G₂ : शक्यौ (for रणे) B₂ D₂ G₂ M₂ : जीवितम्

19 *) S₁ K₂ N₂ : V₁ B₁ : D पाण्डवे ज्येष्ठे, K₂ : M₂ 'वज्येष्ठे' — *) S₁ K₂ जेतव्य स; B₂ स विजीयेत्; T₁ G₂ : स जीयाश्च; G₂ मजीयेत S₁ कथंचन; N₂ V₁ B D (except D₂) रणे कथं (by transp)

20 *) T₂ G₂ : पक्षे हितो — *) T₁ G₂ : च केशव (for जना) — Ko (hapl) om 20^a-21^a — *) D₂ D₁ पक्षे तु, S पक्षश्च

21 Ko om 21^a (cf. v 1 20) — *) T₁ द्रुपदश्च गुरुर्येषा — *) S (mostly) श्याला — After 21, T₁ G₂ : ins

1974* वैद्यश्च येषां भ्राता च दिशुपालो महारथ ।

22 *) S₁ K₂ यच्छन्वता, K₂ : सोवध्यतां, K₂ सोमद्यतां, N₁ B₂ : D₂ : शत्रव्यता — *) S₁ K₂ तेजमोग्रेण; K₂ : B₂ D₂ G₂ : मुग्धेण; K₂ तेषां यत्नेन, N₁ V₁ B₂ D₂ : मग्धे च, T₂ G₂ : M₂ 'पां युद्धेन (T₁ 'दे च) K₂ वर्ततां (for भारत) — K₂ repeats 22^a (with v L मोमकान for सोऽदायतां) — D₁ om 22^a — *) S₁ K₂ : N₁ B (except B₂) D₂ : T₂ G₂ : दायादतां, G₂ दायादानां — *) S₁ सामान्येन; K₂ : D₂ तेषु सम्यक् (by transp), K₂ संमतेषु; K₂ 'केन; K₂ 'केपां

23 *) S₁ K₂ प्रदिग्ध, Ko V₁ B₁ D₂ D₁ T₁ G₂ : M₂ : निर्दिग्ध, N₂ : B₁ m : D₂ D₂ D₁ : T₂ G₂ : निर्दिष्ट, M₂ निपिद्धं N₁ इदानीं दग्धं. — After 23, N T₁ G₂ : ins

1975* तेषामनुग्रहाय सर्वेषां चैव न कुले ।

जीवितं च पर श्रेय क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L 2) N₁ T₁ G₂ परम (for च पर) K₂ D₂ D₁ : G₂ क्षत्रियस्य विवर्धनं]

24 S₁ K₂ (! hapl) om 24 (see 1975*) — *) Ko : च, K₂ D₂ T₂ G₂ : M₂ (except M₂) हि (for अपि) Ko : B₂ D₂ : T₁ G₁ महाराज; N₁ T₂ G₂ : महाराज — *) Ko N₁ D₂ हि; K₂ पि (for च) K₂ वर्तते; B₂ न कुले — *) N₁ 'हणाद् S श्रेय (for राजन्) — *) T₁ G₂ : 'स्य च वर्ध', T₂ G₂ : 'स्वापि वर्ध'

25 *) S₁ K₂ दायाहां — *) N₁ B D सर्वे (N₁ D₂ धर्मौ) (for ते स्युर) — *) N₁ D₂ धर्म (for कृष्ण)

26 *) S₁ K₂ : N₁ V₁ D₂ यत्तु; K₂ B₂ यत्र S सांख्येन T₂ G₂ : शक्य तु (for शक्येत) — *) Ko G₂ : देवदाससु; K₂ देववश्य, K₂ G₂ देवदाससु; N₁ देवयुक्तसु; G₂ M (except M₂) देवदाससु N₂ : V₁ B D कार्यं (for कर्तुं) — *) V₁ T₂ G (except G₂) M₂ समारमेव

27 *) K₂ जीवितान् — *) S₁ K₂ 'पदा जन (sic), K₂ N₁ V₁ B 'पदा जना (D₂ 'पदास्त्व) — *) T₂ G₂ : यत्तवान् S (except T₁ G₂ : मुदितो (for दर्शने) Ko : गृद्ध; K₂ N₂ : V₁ B D₂ : गृष्टा; K₂ गृष्ट; N₁ D₂ गृद्धा; D₂ गृष्टा; T₂ G₂ : जात; G₁ गृव

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शान्तनयो विद्वान्द्रोणश्च भगवान्पुत्रिः ।

हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १

यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २

यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।

तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३

क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।

तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।

दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।

दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।

सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७

तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

C 1 7526
B 1 200 9
K 1 225 10

— ^a) K₂ Ñ V₁ B D (except D₂) transp कुरु and प्रिय — After 27, K₂ reads (with v 1) sb 3-4 and 8^{ab} of adhy. 198 (repeating them in their proper places)

28 ^b) K₂ B₁ s Dn एव (for अपि) — ^c) G₂ s अधर्माश्चापि दुः.

29 ^{ab}) K₂ Ñ₂ s B₂ D (except D₂) transp. मया पुरा T₂ G₂ s महाराज (for मया राजन्) — ^a) K₂ T G₂ s प्रज्ञेय K₂ Ñ₂ s B D वै (D₂ s ते) विनश्यति; K₂ 'व्यते, T₁ G₁ s M तव नश्यति — After 29, T₂ G₂ s ins a passage of 29 lines given in App I (No 104)

Colophon. *Major parvan* T₂ G M समव (for आदि) — *Sub-parvan* Ko B₂ विदुरागमन, T₁ संभव — *Adhy. name* Ko s विदुरवाक्यं; D₂ विदुरमन्त्रण; M₂ s मन्त्राधिकारे विदुरवचन. — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn₂ 204, D₂ m 212, D₂ 155, T₁ 210, T₂ G₂ M 163, G₁ 164, G₂ 160, G₂ 165, G₂ s 162 — *S'loka no.* Dn M₂ 30. — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 7496

198

1 S₁ K₁ s Som उवाच — ^a) T₁ चैव (for विद्वान्) — ^b) S द्रोणश्चैव महाद्युति (G₂ s 'मति) — ^c) T₂ G₂ s हृद (for हित) Ñ₂ s Dn D₁ s S (except T₁ G₂ s) च परम (for परमक) — ^a) Ñ₁ मन्ये (for सत्य) K₁ मे; M₂ s मा

99

2 ^a) Ñ₂ s D₁ पाण्डवाः (for पाण्डोस्ते) — ^b) K₂ B₂ T₁ महाबला.

3 Ñ₂ (hapl.) om 3, T₁ (hapl.) om 3^{bc}. — ^b) B₂ D₂ असंशय (for विधी) — ^a) S₁ K₁ B₂ s T₁ असंशयं, Ko असंशय, G₂ नसंशयं.

4 ^a) K (except K₁) D₂ M (except M₂) क्षत्त (for क्षत्तर) T₂ G₂ s गत्वा (for गच्छ) S₁ K₁ पुनान् (for पुतान्) — ^b) S₁ Ko s D₂ transp सह and मात्रा. Ko s T₁ परंतपान् (for सुसत्कृ) — ^a) K₂ पाण्डवान्; V₁ सगत्तान्; B₂ Dn भारतान् (for भारत)

6 ^a) Dn मम पुनर्, G₁ s M₂ च परम; M₂ s परमक; Cd मम महत् (for मम पर) — ^a) K₂ महामते, Cd 'पुते (as in text) — After 6, G₂ s ins

1976* स्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माधिरात् ।

7 S₁ K (except Ko) S om उवाच — After वैशं, G₂ s ins

1977* एवमुक्तस्त' क्षत्ता रथमारुह्य प्रीतिगम् ।

अगात्कतिपयाहोमि पाञ्चालान् राजधर्मवित् ।

— After 7, Ko s Ñ V₁ B D ins

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।

द्रौपद्या पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L 1) D₂ स गत्वा समुपादाय (for समु' रत्नानि) Ñ₂ transp वसूनि and विवि' D₂ रत्ना' (for वस्) — (L 2) D₂ पाण्डवेयाना (for पाण्डवानां च)]

On the other hand, G₂ s ins after 7

1979* आगतं विदुर श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तम ।

स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मत ।

C. L. 77
E. L. 22, 10
M. L. 22, 11

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्प्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
प्रच्छानामयं राजन्तस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददां चापि रत्नानि विविधानि वयसि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
श्रीवाच चाभितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।

8 *) Śi Gs e च; T₂ तु; T₃ Gs-4 सु (for स)
Ko s 4 चर्मात्मा — *) K₁ T₁ 'विदां वर' — *) B₂
T₁ Gs-4 सपुत्रम्; Cd सपुत्रम् (as in text) M₂ (inf lin
as in text) 5 उपवसिन्वान्

9 *) Śi चर्मतो Śi नृप; T₂ Gs तथा; Gs s तदा
— After 9^{ab}, Gs s ins

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मन ।

— *) B₁ 'तुष्टौ; B₁ m s 'तुष्टे; D₁ ऊचतुश्च, T₁ चक्रे पूजां
— *) T₂ Gs-4 'समित; G₁ M 'सहित; Cd as in text

10 *) M₂ च यादवं — *) T₂ Gs-4 M₁ च (for स)
T₁ Gs e तत स्नेहात्परिष्वज्य — *) T₂ Gs-4 तदा

11 Gs s transp. 11^{ab} and 11^{cd} — *) Śi_{1,2} Dn
D₁ s हि (for इय) — After 11, Gs s ins

1981* पाण्डवा विनयोपेता नखादिद्रव्य विदा पते ।

दद्या मुहुर्मुहु राजन्मुपाद्रव्यययतयन् ।

[Posterior Half of line 2 = (var) 1 105 26^d]

12 *) Śi सात, D₁ तत्र (for राजन्) S दद्या
कुदातिनश्चेतात् — *) Śi K (except K₂) प्रदाय सेम्यो;
B₂ प्रददायपि — *) Śi K₂ Śi D₁ G₁ M₂ transp विवि
and वसु. D₁ T₂ Gs-4 घनानि विविधानि च

13 *) Śi K (except K₂) Śi D₁ पांडवेभ्य — *) B₂
S विनोपत (for विदा पते) — *) Śi K (except K₂)
Śi D₁ पुत्रेभ्यो — D₁ (hapl) om 13^a-14^a — After
13, Gs s ins

1982* मङ्गर्यं वामुदेयं प्रणम्य विदुरस्तत्र ।

आमने काञ्चने शुभ्रे निषयाद् महामति ।

कृत्वा मिथस्तु संलाप मुदा पुनरभापत ।

भीष्मद्रोणाजमीदैश्च यदुक्त पाण्डवान्यति ।

अथदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४

राजञ्छृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।

धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सवान्धवः ॥ १५

अत्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।

श्रीतिमांस्ते ददं चापि संवन्धेन नराधिप ॥ १६

तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्वशः ।

कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७

भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।

समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८

धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संवन्धमीयिवान् ।

कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

14 D₁ om 14^{ab} (cf v 1 13) — *) T₂ Gs s
चाभितमत्प्रज... — *) K₂ B₂ s D₁ (m as in text) as Cd
प्रसूत, T₂ Gs-4 प्रथयात्; Arjy as in text Śi Ko 1 s 4
V₁ विनयात्तत; K₂ B D₁ D₂ s Gs s Me s 'न्यितं;
Cd cites विनयात् — *) S transp सनिधौ and केशवस्य
च K₂ हि, B₂ s D₁ ह (for च)

15 Before 15, Śi s V₁ B₁ s Dn D₁ s ins, विदुर
त; T₂ Gs-4 विदुर... — *) K₁ s transp राजन् and शृणु
— *) T₂ Gs s सपुत्र च — *) Śi K सामात्य सहबांधव;
T₁ Gs s 'त्य 'ध; M₂ सामात्यश्च सबां.

16 *) Śi Ko 1 s 4 तु (for ते) K₂ सुसूया (for ते
दृष्टं) B₂ नृपा; G₁ s दृष्ट Śi K₁ चास्र (for चापि)
— *) Ko s 4 B₁ s D₁ s T₁ G₁ M₂ s 'धिप

17 *) T₁ G₁ s अथ (for तथा) — *) K₂ D₁ M₂
'प्राज्ञ, T₂ Gs-4 'राज्ञ

18 *) Śi s Dn महाप्राज्ञो (for महे) — *) Śi K₁
तथा (for तव) Ko s 4 D₁ M₂ s 'सखा तव; T₂ Gs s
प्रियतम सखा — *) Ko 'क्षेपात्; K₂ B₂ s D₁ M₂ s
'क्षिप्यन्, K₂ 'क्षेपात्, Śi B₂ s D₁ 'क्षिप्यन् Śi सुपेत्य; B
(except B₁) D₁ स राजन् A few MSS. त्वा T₁ स
वामुपेत्य तां च; Gs s सदा शेष मद्रापेया (sic) — *) Śi
K (except K₂) Śi सात, D₁ त्वात्तु (for परि)

19 *) T₁ G₁ s 4 पांचाल — *) Ko s 4 'चमेत्य हि;
K₂ (m as in text) 'चमेत्य च; S 'चमेयि. — *) Śi हि
स्य, Śi V₁ राजन् (for ऽऽत्मान) — *) K₂ त्वया (for
तथा) Śi हि (for ऽपि) Śi V₁ स्वात्मानमपि कौरवात्
— After 19, D₁ (marg sec m) ins.

1983* त्रिदंशं मह सचन्यो न तथा प्रीतिकृत्तम ।

20 *) T₂ Gs s राज्यसप्रीति — *) T₁ G₁ s तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
 यथा संवन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
 एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
 द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
 विप्रोपिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
 उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
 कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।

द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
 स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
 गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
 विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
 ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
 आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्त विदुरागमनपर्व ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
 ममापि परमो हर्षः संवन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
 गमनं चापि युक्तं स्याद्द्रुपदमेपां महात्मनाम् ।
 न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
 यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
 रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
 एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेपां प्रियहिते रतौ ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।

परवन्तो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहाजुगाः ।
 यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५

(for तेषां) Ś1 प्रियकरी, M३ प्रीतिमता T1 G३ ३ मम;
 M३ यथा — °) K३ यद्वा; M३ एव (for यथा) Ko 4 D३
 सांवधिक, G३ सवधिन., Cd सावधक G३ प्राप्ति T३ G३ 4
 यथा सवधसंप्राप्ति. — °) M३ नृप (for सह)
 21 °) T1 भगवान् (T1 तु भ०) — °) N३ Dn D1 ३
 पाण्डुपुत्राश्च — °) K३ N३ ३ B D M त्वरन्ति Ś1 K1 ३ T३
 G३ ३ कौरवा

22 °) Ś1 चिरकाल — °) K३ N३ ३ B (except
 B३) D (except D३) एते (for इमे). Ko ३ 4 D३ पुरो-
 त्तमात् (for नर०) — °) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G३
 नागरा; G1-३ M३-३ नागरान् K३ उरधुकाश्च पुर द्रष्टु-
 — °) Ko ३ 4 N३ G३ ३ M३ ३ °यति T G1-4 M1 ३ पृथा
 K३ 4 N३ V1 B D (except D३) transp पृथा and तथा.

23 °) B३ इमां (for कृष्णां) — °) Ś1 K D1 ३
 सर्वास्ता कौरवस्त्रिय. (K३ प्रजाश्च कुरुयोपित) — °) Ko
 ३ 4 B३ Dn३ M३ विषयश्च; K३ N३ V1 B1 ३ Da Dn1 ३ D1 ३
 °याश्च Ś1 पुन. (for च न) K1 पुरे च विषये पुन

24 T1 (1 hapl.) om 24th — °) N एतद्वयं मतं मम
 (Ś1 Ko 1.३.४ पर मतं; D३ परं हि ते)

25 °) Ko 4 N३ Dn1 ३ D1 ३ निष्पद्ये — °) D३
 शासनात् (for शीघ्र०). — °) V1 ते वीरा. (for कौन्तेया)

Colophon Major parvan T३ G M संभव (for
 आदि०) — Sub-parvan Ko B३ विदुरागमनं, T1 सभव
 — Adhy. name K३ M३ पाण्डव प्रति (M३ om प्रति)
 विदुरागमनं, K३ D३ द्रुपद प्रति (K३ om प्रति) विदुरवाक्यं;
 M३ विदुरप्रेषण — Adhy no (figures, words or both)
 Dn३ 205, D1m 213, D३ 156, T1 211, T३ G३ M
 164, G1 ३ 165, G३ 161, G३ ३ 163 — S'loka no
 Da1 Dn M३ 26 — Aggregate s'loka no., Dn३ 7522.

199

1 Ś1 K1 D३ S om उवाच — °) S यदात्थ M मा
 (for माम्) N३ यथा विदुर मन्यते. — °) Ś1 K३ N३ ३
 V1 B D (except D३) ते प्रभो

2 °) N३ ३ B1 Dn D1 ३ द्रुपदमेपां — °) N३ यत्तु; G३
 तत्तु Ś1 वक्तुमेतत्तावत्; K३ युक्तं वक्तुमेतत् (by transp),
 Da युक्तमेतदुक्तं, G३ ३ वक्तुमेतद्युक्त

5 Ś1 K1-३ D३ S om. उवाच — °) N३ नाथवतो; Cd
 as in text Ś1 त्वया राजन्. — °) Ś1 वय; K३ N३ G३
 त्वया; K३ त्व मे (for त्वयि) D३ हि सानुगाः; G३ M३
 यथागता; M३ ३-३ यथानुगाः. — °) T G (except G३)
 चरिष्यामस्व. N३ Dn D1 ३ तत्करिष्यामहे वयं.

G. 1. 7530
K. 1. 227 6

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽनवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।

यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।

प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७

यथैव हि महामागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।

तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८

न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यदेपां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तत्तस्ते समनुवाता द्रुपदेन महात्मना ।

पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०

आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।

सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाङ्ख्यम् ॥ ११

श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्पृथराष्ट्रोऽपि कौरवः ।

प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२

विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।

द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३

तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।

नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४

कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।

यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५

तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।

उदीरिता अशृण्वन्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।

यो नः स्वानिव दायान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७

अथ पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

6 Ś1 K (except K_o) D₂ S om उवाच — *) N₁ V₁ B D (except D₂) रोचते मम (by transp) — *) K₂ यथा च; N₁ यथा वो, G₁ M₂ कयं वा, G₁ यथायं

7 Ś1 K₁ D₂ S om उवाच — *) T G (except G₁) यथैतन्मन्यते (T₁ 'मनुते) — *) Ś1 प्राप्तकालो, K₁ 'कालो; M₂ 'बुद्धिः; Cd as in text K₁ महाबुद्धिः; B₂ D₂ D₁ 'प्राप्तः — *) K₁ मन निश्चिता (by transp)

8 *) N₁ 'नाग — *) N₁ मम मानद

9 *) Ś1 K₁ तत्तस्याः; G₁ स तस्या — *) K₂ N₂ B D पाण्डुपुत्रो. 8 महामता (T₁ G₁ 'मम) — *) K₁ तथैवा, N₁ V₁ B D (except D₂) T₁ यदेपां K₁ B₁ D₁ S (except G₁ M₂ S) 'व्याघ्र — *) G₁ श्रेयो दासति — After 9, D₁ (marg sec m.) S ins. a passage of 18 lines given in App I (No. 105)

10 Ś1 K (except K_o) D₂ S om उवाच — *) K₂ B D₂ D₁ एव ते — *) K₂ N₂ B (except B₁) D (except D₂) महीपते (for महा)

11 *) K_o G₁ सुविहारं; T₁ G₁ सविहारा, Cd as in text — After 11, D₁ (marg sec m.) S ins. a passage of 17 lines given in App I (No. 106)

12 *) N₁ B D (except D₂) चाप्या (D₂ 'म्या) गताम् — *) K₂ N₂ B D (except D₂) 'राष्ट्रो जनेश्वर', S 'राष्ट्रोदिकामुत... — *) K₂ B₁ T₁ G₁ M (except M₂) मन्त्रिप्रसाह; Cd as in text K₁ पापानां — *) T₁

पार्थिवान्, G₁ वांघवान् (for कौर)

13 D₂ (hapl) om 13¹⁴ — *) Ś1 K₁ २ पार्थिव; K_o २ पार्थिव, N₁ D₂ कौरवं (for भारत) — *) N₁ D₂ द्रौणि (for द्रोण), and द्रोण च (for गौतमं) K_o ३ विचित्र चैव भारत (for *) — K₂ repeats 13¹⁴ (v 1 द्रौणि for द्रोण)

14 *) Ś1 K₁ D₂ G₁ M₂ तैस्ते; N₁ T G₁ S Me₂ S तैः Ś1 वीरैः; K (except K₂) D₂ शूरा — *) K₂ N₂ B D (except D₂) महाबला — *) Some MSS (mostly S) हस्तिनपुरं — After 14, D₁ (marg sec m.) S ins

1994¹⁵ पाण्डवानागतान्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।
मण्डपाचकिरे तत्र नगरं नागसाङ्ख्यम् ।
मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वदा ।
धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चामिसंवृतम् ।
पताकोन्मिश्रितमालयं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]
शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादिप्रनिम्बनैः ।

[(L 1) M₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L 3) D₁ M₂ मुक्तापुष्पाव G₁ S Me₂ S सर्वत — (L 4) D₁ M₂ मागल्यैश्च; T₁ G₁ S मन्दनैश्च D₁ T₁ G₁ S M₂ अवि (for अभि)]

15 *) Ś1 कीर्णमानम्; N₁ S D₂ D₁ S T₁ G₁ S दीप्यमानम्, T₁ आपूरितम्; G₁ M₂ पूर्यमानम् — *) N₁ S B₁ M₂ S D T₁ तत्र ते (D₂ as in text, D₁ तत्तस्ते) — *) K₂ N₂ दुःखसोक- (by transp). Ś1 K₁ 'नाशिनः

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
 किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
 यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
 यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
 तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
 कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
 समाविशन्त वेदमानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
 विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
 आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
 पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
 न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रवाधितुम् ।
 संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
 प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्पभाः ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

C. 1 7571
B. 1 207 28
K. 1 227 52

Bs नाशकाः.

16 *) Ns : Bs Dn Ds पौरैः; Ds पौरैः (for प्रियाः)
 — *) Ks ह्यश्वत्थस्ते; Ks अपि श्वः; T G (except Gs) ते
 श्वत्थं, M ह्य (Ms च) श्वत्थं. (all avoiding the hiatus
 in different ways!)

17 *) = 1 63 7* — *) Ks पुरमायाति.

18 *) Ks Ns : V1 B D जन (Ds च न), Ns स न;
 S (except Gs) मन - (T1 मृत; G1 मत) — *) Ks
 स्वागतः — *) Da T G (except Gs) Ms चिकीर्षन्नात्र

19 *) Bs D1.5 Nilp किं नु Ks Ns : V1 B D तात
 (Bs ताता) (for तावद्) S किं स्व (T1 Ms ६-३ न्व) या
 सुकृतं कर्म (T1 Gs ६ पुण्यं) — *) G1 M प्रिय प (Ms क) र
 (by transp) — *) Ks : Ds यन्न; Ns तत, Bs यत्त
 — *) Ks Ns : V1 B D नगरं (for भर्तारः) Ko
 समुपागता.

20 *) S यदि वाप्यस्ति (T1 तसं हि; Ts Gs-4 वा
 शस्ति) — *) Ko शरदः

21 *) Ns सर्वेषां च. Ko : Ns V1 Da1 Ds Ms
 सदाहा (Ko 'दा') णां; Ts Gs-4 महाहाणां, G1 नरेद्राणां
 — *) Ns V1 B1 : Ms-३ 'वादन

22 *) B1 : Dns D1 : कुशलं S1 K (except Ks)
 कृत्वा कुशलसप्रभ — *) T G (except Gs) सर्वस्य नगरस्य.
 V1 ह; D (except Ds) च (for ते). — *) Ko : Ns :
 B D (except Ds) न्य (Ko नि) विशताय (Ko : 'न्य)
 — After 22, Da (marg sec m) S ins an addl.
 colophon [Adhy name M नगर (Ms पांडवनगर) प्रवेश
 — Adhy no Da 115, T1 212, Ts Gs : 166, Gs
 163, Gs 167, Gs : M 165]. — After the addl.

colophon, Da (marg sec m) S ins. a passage of 20
 lines given in App I (No 107)

23 *) Ks Da1 D1 : Gs Ms-३ किंचित्कालं S
 सकेशवा

24 S1 K1 Ds S om उवाच — *) Ks Ns : B D
 (except Ds) निबोधेदं वचो (Ks वचनं); T Gs-३ निबोध
 एवं वचो — After 24^{ab}, Da (marg sec m) S ins

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्य पाण्डुना पालितं जगत् ।

शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।

कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विद्या पते ।

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।

मम पुत्रा दुरात्मान सर्वेऽहंकारसंयुताः । [5]

शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।

स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलितैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5-6, Gs : subst मम पुत्रा दुरात्मानो न
 करिष्यन्ति शासनं]

— *) Ko मो; Ks Ns V1 B Da Dn D1 : नो, Da S दे
 (for वो) — A passage of 61 lines given in App I
 (No 108) is ins in Da (marg sec. m) Ts Gs-३ after
 24, and in T1 Gs : M (all of which om. line 2)
 after 25^{ab}

25 Ds Ts Gs (hapl) om 25 — *) Da न हि, Gs
 न नु Ks वसतां S1 दाक्त (for तत्र) — *) S1 तत्र
 कश्चिद् T1 प्रदासितुं; Ms 'वासितुं. — After 25^{ab}, T1
 Gs : M (all om line 2) ins. the passage given in
 App I (No 108) — Ns om 25^{ef} — *) Da S
 अर्धराज्यं तु — 25^f—24^d

26 S1 K Dns ns S om उवाच Ks (hapl) om

G. 1. 237
K. L. 227 53

मण्ड्यांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुमे तत्पुरश्रेष्ठं नार्गमोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।

गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिविद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसज्जितैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्वि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तत्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुमे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतमीभिर्बभ्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुमे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवतावाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

26 — *) Ko B₁ G₁ च (for तु) K₁ T₁ ते (for तद्)
— *) K₁ D₁ घन चो — *) Ko D₁ घन ते, K₂ ततस्तन्;
D₁ यमत; T₁ G₁ s-Me-s वनात् D₁ मनुजेश्वरा; M₁
मनुजाधिपा (inf lin as in text) — After 26², D₁
(marg sec m) S ins

1986* पाण्डव सहिता गन्तु नाहंतेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे घातेराष्ट ससौयल ।
— K₁ N₁ S om 26¹ (which is a repetition, with
v 1, of 25¹) — *) D₁ n₁ D₁ s राष्टस्य स.

27 *) V₁ सर्वे (for तत्र) — *) D₁ तत्र पुरो.
— Ko om 27¹-28¹. — *) K₁ मण्ड्यांचक्रिरे; N₁ मण्डप
च; T₁ G₁ s मापयांच S₁ K₁ s D₁ तस्मिन्; K₂ तत्र
— *) N₁ s B (except B₁) D₁ D₁ पर K₂ नाकवद-
च्युता; T₁ स्वर्गवदच्युत; T₁ G₁ s स्वर्गादिव च्युत
— After 27, D₁ (marg sec. m) S ins

1987* वामुदेवो जगन्नाथश्चित्तयामास वामवम् ।
महेन्द्रश्चित्तितो राजन्विधकमांणमादिशत् ।
विश्वकर्मन्महामात्रं अथ प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रख्यमिति ग्यात दिव्य भूषां भविष्यति ।
महेन्द्रदासनाट्रया विश्वकर्मो तु केनायम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपाताद् किं करोमीत्यमापत ।
वामुदेवस्तु तत्पुरा विश्वकर्मो गमयय ।
कुरुष्व कुराजस्य महेन्द्रपुरमनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रख्य महापुरम् ।

[(L. 3) D₁ महादिवा T₁ G₁ s अथ गत्वा तु
— (L. 4) T₁ G₁ s इय (for भूषां) — (L. 7) T₁
आदिनात्; G₁ कथियान्; G₁ अयय; M₁ सचयत् (for
मन्यय) — (L. 8) T₁ G₁ s कुराजाय — (L. 9) D₁
तदा पुर; M₁ s महापुर]

28 Ko om 28 (cf v 1 27). — *) S₁ K₁ s M₁
दृष्ट्या (for कृष्ट्या) — After 28¹, S ins.

1985* सन्ति यावत् यथान्यायमिन्द्रप्रख्य भवति ।

[G₁ Me-s 'प्रख्य भविष्यति]

— *) T₁ G (except G₁) तत्पुर (for नगर) G₁
स्थापयामासु — *) G₁ 'पुर सरा — After 28, S ins
1989* ततस्तु विश्वकर्मो तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 *) T₁ G (except G₁ s) Me-s परिखाभिर्; M₁
inf lin पताकाभिर् — *) D₁ एव (for च) V₁ सज्ज-
30 *) S₁ K₁ पांढयात्; B B पांढराभ्र — *) N₁ s
V₁ B D₁ D₁ हिमरदिमनि — Ko om 30¹ — *) K₁
D₁ s D₁ M₁ तत्पुर श्रेष्ठ — *) = 49¹ K₁ N₁ D₁
भोगवतीमिव K₁ इन्द्रस्यवामरावती N₁ भोगवती-
मिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । इमिति निपातप्रक्षेपो वा । भोगवती
यथेत्येकस्मिन् प्रमादपादो वा ।

31 *) S₁ K₁ D₁ द्विपक्षगरुड; T₁ G₁ s द्विपक्षगरुड;
G₁ s Me-s विपक्षग (G₁ s 'गा'रुड; Cd as in text
— T₁ (hapl) om 31¹ — *) T₁ G₁ s द्वाभ्यैर् V₁
घोरनिदर्शनै; K₂ (m as in text) N₁ s B D (except
D₁) सौषैश्च शोभित — T₁ G₁ om. 31¹-32¹ — *) S₁
K (except K₁) N₁ V₁ D₁ अन्नचपा (V₁ 'चना'कारै; G₁
M अन्नघन; G₁ s सन्नघन; G₁ s सन्नघन

32 T₁ G₁ om 32¹ (cf v 1 31) — *) K₁
सौषैश्च; G₁ s रुधिरैर् (for विविधैर्) S₁ K₁ N₁ s B
(except B₁) D₁ T₁ अवि; V₁ अमि; M₁ शर (for अति)
S₁ K₁ s निपांथै; K₁ निपांथै; K₂ V₁ B₁ s D₁
'निपांथै; T₁ निष्पिद्ध; G₁ s 'निर्दुष्टै — *) S₁ D₁ D₁ 'अ
गुत — *) S₁ N₁ यल्ले; Ko s G₁ Cd तल्ले (i corrupt),
K₁ यल्ले; K₂ मल्ले; B₁ मल्ले (m तल्ले as in text). D₁
om. च B चाम्य (G₁ 'व्य'धिकैर् (M₁ चाप्युच्छिदैर्)
— *) S₁ K₁ योग; G₁ s (before corr) s M 'यौध'.

33 N₁ om 33¹-34¹ — *) V₁ 'दाताकीर्ण; S
सीदनाभिश्च शत.

34 N₁ om. 34¹ (cf v. 1. 33) — *) S₁ 'महापान्थ;
K₁ 'महाधैल्य; T₁ G₁ s संविभक्त. — *) Ko 'अथ; K₁

तत्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
 मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
 तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
 शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
 तत्रागच्छन्दिवा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
 निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
 वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।

सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमस्तदा ॥ ३८
 उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
 आग्नैराग्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
 पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
 शालतालकदम्बैश्च वकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
 मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
 प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्झोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1 7585
B. 1 207
K. 1 227 73

यतनैर्युत, D₁ देवबाधविव; D₄ (before oorr) : दैवता,
 Cd as in text. — *) D₂ मानैर्भवनै — *) S (except
 G₂) पांढरैर — After 34, S ins

1990* हर्म्यप्रासादसद्वाध नानापण्यविभूषितम् ।
 विरुपधैव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रितामवन् ।
 मण्डपाश्च सभा शाला प्रपाश्चैव समन्ततः ।

[(L 1) G₂ हर्म्यप्राकारस* M नानापणवि*. — (L 2)
 G₁ M अन्योन्येनोच्छ्रि*. — (L 3) G₂ प्रभाभिश्च; M₂-s
 प्रपाभिश्च]

In S the sequence of st beginning with 34
 is as follows 34, 1990*, 36, 44 (om 44*), 45, 46*,
 1993*, 35*, 1994*, 37-40, 42*, 41*, 42*, 41*, 43
 (om 43*), 46*, 1995*, 35*, 47 etc.

35 For sequence of S see above — *) B D₂
 विष्टप* — *) K₂ व्यरोचत शुभोत्तमं — After 35*,
 S reads a passage of 18 lines given in App I (No
 109) — *) Ko N₁ : B D विद्ध (for वृद्ध) Ko D₂
 *समाकुल N₁ विद्युद्भिश्च समा; S विद्युत्सौदामिनीवृत्त
 — After 35, S ins 1994*

36 *) K₂ : N₁ : B D (except D₂) शिवे देशे. S
 रूद्रप्रस्थस्य मध्ये तु — *) N₁ D₂ D₁ T₂ G₂-s कौरवस्य
 — *) Ko : : वसु; N₁ B D₂ n₂ वन*. — After 36,
 D₂ (marg see m) ins

1991* पौरवाणामधिपति कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
 कृतमङ्गलसंस्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।

द्वैपायन पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थित ।
 आरुमि सहितो राजन्केशवेन सहामिभू ।
 जयेति ब्रह्मणां वाच श्रूयन्ते च सहस्रश ।
 सस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
 भीषवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
 कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविशेश गृहोत्तमम् ।
 प्रविश्य भवन राजा नागरैरभिपूजित ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणवृत्तम् ।

which is a variant of passage No 109 of App I
 (q v), of v l 35

37 For sequence of S of v l 34 — *) S₁ Ko : :
 सर्वभाष्य (K₂ *पा)विदां वरा, K₁ सर्वे भाष्यविशारदा; D₂
 G₂ सर्वे वेदवि — *) S₁ B D₂ D₂ रोचयत (B *त) स्म
 — *) S₁ Ko : : : D₂ सर्वशास्त्रविशारदा, N₁ V₁ सर्व (V₁
 अशेष)भाषाविशारदा; K₂ N₁ D₂ : T₁ G₁ : : M सर्वभाष्य*.
 Cd cites भाषा

38 For sequence of S of v l 34 — *) K₂ N₁ :
 B₁ D₂ D₁ : चाययुस्तत्र — *) S₁ K₁ देवदिग्भ्यो; Ko : :
 सर्वदि, K₂ N₁ D₂ दशदि, N₁ : V₁ B₂ D₂ D₂ D₁ :
 नानादि; S देशेभ्योपि (G₁ M हि). — *) N₁ V₁ D₂ n₂
 *विदस्तत्र — *) K₂ T₁ G₁ M अभ्यगमन् V₁ D₂ T₂
 G₂-s तथा

39 For sequence of S of v l 34 — *) S
 नगरस्य समीपतः । सहकाराग्नपनसै कपित्थैरप्युदुवैरै (T₁
 *रथैश्च उदु, G₁ : M *रथैश्च सत्तुवैरै) — After 39, S ins

1992* नालिकैरैश्च लिकुचै कदलीभि समावृता ।

अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नीलाशोकैश्च चम्पकै ।

40 For sequence of S of v l 34 — N₁ om.
 40* — *) S नागवृक्षैश्च — D₂ om 40* — *) T
 G₂-s मधुकैश्च सुपुष्पितै, G₁ फलपुष्पावनामितै (of 41*),
 M फलितै (M₂ : पनसै)श्च सुपुष्पितै — G₁ om 40*-42*
 — *) S₁ K₁ B₁ D₂ S (G₁ om) शालतालकद्वयै (B₁ D₂
 *तमालै)श्च, Ko : D₂ शालेस्तालैस्तमालै (K₂ *लै कद्वयै)श्च;
 K₂ : N₁ : B₂ : : D₂ D₁ : : *तमालैश्च, N₁ V₁ तथा
 शालकद्वयैश्च — *) Ko D₂ कद्वयै (for वकुलै) S₁ K₁
 *कोचकै, M₂ : *कैसरे

41 For sequence of S of v l 34, G₁ om 41 (cf
 v l 40) — *) N₁ मनोरमै K₂ : N₁ : V₁ B D
 (except D₂) सु (K₂ स)पुष्पैश्च S अन्यैश्च विविधैर्गुह्यै-
 — *) D₂ G₂ : *नामिभिः; M₂-s फलपुष्पाव — D₂ S

G. 1. 727 48
E. 1. 227 78
K. 1. 227 78

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुञ्जकैरतिमुत्तकैः ।
करवीरैः पारिजातरन्यथ विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तवर्हिणसंघुष्टं क्रोक्किलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनाश्रिताः ।

तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त साण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुमे तत्पुरश्च्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

om. 41st, but cf 1992°, and v 1 42 — *) Ś1 K1 : रोध्रे — *) N1 कंकोष्ठैः; B Da अकोचैः. B: Da Da सुगन्धिभिः.

42 For sequence of S cf. v 1 34, G1 om. 42 (cf v 1 40) — *) M: s कूम्भिः S (G1 om) पाटलीभिश्च — *) Ś1 K1 कुञ्जकैरतिः; K: s कुसुदैश्चातिः (K: s 'वि'); N1 पल्लवपुष्पमनोहरैः; S (G1 om) अकोष्ठैरतिः (cf. 41st) — *) T G (G1 om) वर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु (G: s) पुष्पितैः; M करवीरैः वर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः

43 For sequence of S cf v 1 34 — *) Ś1 K1 : B: D: 'पद्मोपेत' — *) Ś1 'द्विजगणैर्युत'; K: s D: 'वक्षि गणायुत', K1 'द्विजगणैर्युत', K: s Da: 'द्विजगणान्वित'; K: s N: B: Dn D1: s 'द्विजगणायुत'; V1 'मृगगणायुत', S शोभिताम्भे गृहोत्तमा — S om 43rd — *) K: s s D: 'घुष्टैः'; N1 'घुष्टैः', N: s V1 D: 'घुष्टैः'; D1 'मुष्टि' — K1 (1 hapl) om from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44th).

44 For sequence of S cf v 1 34 K1 om up to विविधैश्च (in 44th, cf v 1 43) — *) Ś1 K: s s N1 D: विपुष्टैः (for विविधैः) — *) K: s D: मनोरमैश्च Ś1 विप्रप्रभैः — *) Ś1 च गतिः; K: s मृगमयः; B: राजतः (m as in text), T: s श्रावणः, Cd as in text — S om 44th — *) V1 B1 (m as in text) विमलभिश्च — *) N1 B: Da D: विविधाभिः

45 For sequence of S cf v 1 34 — *) K: s खैव; K: s Da अभि (for सति) D: s सरोभिरमितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधाभिः — *) S 'समाश्रिता' (T: s 'समन्विता';

M 'समायुता') — *) S 'कारणवाकीर्णा' 'शोभिता

46 For sequence of S of v 1 34 — *) V: s अन्याः; M: s हर्म्याः (for रम्याः) — *) S वाप्यक्षैव (T: s वाप्यक्षैव) N1 यनांतरे; B: s वनानि च; T: s G1 M समाश्रिता — After 46th, S ins

1993° वेदममध्ये क्षिप दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्य विश्वकर्मा त्यकारयत् ।
मुषर्णमणिलोपान सर्पैरक्षविधिप्रितम् ।
विहारभूयो विधिषा कारिता स्युर्मनोहरा ।

Then follows 35th, which again is followed by

1994° तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स सदृच्छ्रदा ।
निरन्तरा राजमार्गा स्त्रीरक्षे शोभिता सित्ता ।
— *) Ś1 K1 तडागानि; T G (except G1) तडागानि B: s Da D: दिव्यानि (for रम्यानि) — *) K: s s N1 V1 B D (except Da) सु (K: s s B: s D: s च) बृहन्ति (for च महान्ति) Cd oites महान्ति (as in text). S विविधानि दिशामु (T: s सराभिः) च — After 46, S ins.

1995° नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगृहते ।
प्रातुर्पण्यसमाकीर्णं माल्यैः शिल्पिभिराश्रुतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समाश्रुतम् ।
नित्यमार्गजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तपारणसर्पणं गोभिरक्षैः शरैरजे ।
सर्वेदाभिरुत सज्जि कारित विश्वकर्मेणा ।

which is followed by 35th.

47 *) N: s B: Dn D: s M: s राष्ट्रमाविशतां — *) V: s नरक्षेष्ट (for सद्वा) — *) K: s यदा; K: s B: D: Cd s

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
 अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
 सर्व एव महात्मानः पूर्वं मम पितामहाः ।
 द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
 कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
 वर्तमाना महाभागा नाभिघ्नन्त परस्परम् ॥ ३
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राम्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेभिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
 प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
 जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
 शुद्धं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
 कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसांचकुर्महाहर्षेषु पार्थिवेष्वसनेषु च ॥ ८

C. 1 7503
B. 1 208. 8
K. 1 223. 8

श्च (for दशवत्) — After 47, S ins

1996* सौवलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 ^a) S (except Ms) तथा (for तत्र) — ^b) T
 G₁—^a 'यिना कृते; G₁ e M 'यिनस्त (G₁ e Ms 'नः स, Ms
 inf l₁n 'ना स)दा; G₁ 'यिन कृते Cd oites 'प्रणयन

49 ^b) G₁ M 'हपै. समावृत — ^a)—30^a K₁
 हृद्रेणेवामरावती — After 49, D₁ (marg sec m) S
 ins a passage of 26 lines given in App I (No 110)

50 ^a) T₁ G₁—^a निवेद्य; G₁ निदाभ्य, G₁ निवर्त्य Da
 राजन् (for वीर) — ^b) Da S सह रामेण (by transp)
 — ^a) Ś₁ 'मतस्तदा, Cd as in text

Colophon Major parvan T₁ G₁—^a M सभव (for
 आदि) — Sub-parvan (or adhy name) Ś₁ Ko—^a
 B₁ e e Da Dn₁ n₂ D₁ राज्यलभ (Dn₁ n₂ D₁ 'लाभ), K₁
 N₁ B₁ पाटव (N₁ 'वाना) राज्यलभ (K₁ 'भन); T₁ सभव
 and राज्यलभ; M₁ e युधिष्ठिरराज्यलभ — Adhy name
 Ko कृष्णद्वारकागमन, K₁ हृदप्रस्थनिवेश, D₁ पांडवाना
 मिन्द्रप्रस्थगमन — Adhy no (figures, words or both)
 Dn D₁ 201 (Dn₁ 205), D₁m 216, D₁ 157, T₁
 213, T₁ G₁ 167, G₁ 164, G₁ 168, G₁ e M 166
 — S'loka no D₁ Dn 51, M₁ 108 — Aggregate
 s'loka no Dn₁ 7537

200

1 S₁ K₁ Dn₁ D₁ S om उवाच — ^a) B₁ संप्राप्त
 राज्यासु; Cd as in text K₁ B₁ ते; B₁ e e Da Dn₁ D₁ e

100

[793]

तु, G₁ त; Cd तद् (as in text) — ^a) N₁ Dn D₁ e G₁
 'प्रस्थ; Cd as in text — ^a) Ś₁ K₁ Da₁ तत ऊर्ध्व G₁
 नरव्याघ्रा. — ^a) K₁ N₁ V₁ B Da₁ Dn D₁ T₁ G₁
 किमकुर्वन्त

2 ^a) N₁ B (except B₁) Da ते तु वीरा (for सर्व
 एव) Ś₁ महाव्याघ्रा, Ko 2—4 B Da D₁ e नरव्याघ्रा (B₁
 'श्रेष्ठा); K₁ 'भारा, N₁ e V₁ Dn D₁ e 'सत्त्वा — ^b) K₁ e
 N₁ V₁ Dn D₁ e मम पूर्व (D₁ पूर्व); K₁ B Da D₁ सर्व
 मम — ^a) N₁ e D₁ अनुवर्तते

3 ^a) N₁ V₁ Dn D₁ e च पच; B₁ D₁ ते पच; T₁ G₁
 M वास च; T₁ G₁—^a आसश्च — ^b) Ś₁ Ko 1, N₁ D₁
 तपोधन (K₁ 'ना) (for नरा) — Ś₁ (hapl) om 3^a—4^a
 — ^a) T G (except G₁) महेश्वासा (for महा)

4 Ś₁ om 4^{ab} (of v l 3) — ^a) S तत्र (M₁ तत्तु)
 — ^b) S यथातथ — ^a) K₁ N₁ e B₁ Dn D₁ e S
 कृष्णया सह (T₁ G₁ सह कृष्णया), K₁ N₁ B₁ e कृष्णया तदा

5 Ś₁ K (except Ko) D₁ S om उवाच — ^b) S
 हृदप्रस्थं प्रविश्य तत् (M₁ e ते; M₁—^a तं); so below
 — ^a) N₁ V₁ D (except Da D₁) खाद्यप्रस्थे, M₁ inf l₁n
 हि महाभागा — ^a) Ś₁ K₁ परतप; N₁ महारथाः S
 कृष्णया सह पाटवा (=5^a)

6 ^a) Ś₁ K₁ D₁ प्राप्तराज्यो म.

7 ^a) Ś₁ Ko 1, N₁ V₁ D₁ महात्मान, N₁ e B₁ e D₁
 महाप्राज्ञा — ^a) Ś₁ तुष्टु, K₁ तुष्टु (for तयो)

8 ^a) Ś₁ पौरकर्माणि — ^b) K₁ पौराणि S (except
 G₁) भरतर्षभा. — ^a) S परार्थेया. B₁ G₁ ते (for च)

9 N₁ V₁ B Dn D₁ om. 9^{ab}. — ^a) K₁ एव ये

८११७३८
८११७३८

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
 नारदस्त्वथ देवपिराजगाम यच्छ्रुत्वा ।
 आसनं रुचिरं तस्मै श्रद्धया स्व युधिष्ठिरः ॥ ९
 देवर्षेत्पविष्टस्य स्वयमर्थं यथाविधि ।
 श्रादाद्युधिष्ठिरो धीमात्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः श्रीतमनाभवत् ।
 आशीर्भिवर्धयित्वा तु तमुवाचासतामिति ॥ ११
 निपसादाम्यनुजातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
 प्रेषयामास कृष्णार्थं भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
 श्रुत्वा च द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
 जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
 तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
 कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
 तस्याथापि न धर्मात्मा सत्यवागृपिसत्तमः ।
 आशिषो विविधाः श्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
 गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
 गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमात् ।

विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
 पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
 सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
 आत्मावध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
 एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
 तिलोत्तमायास्तां हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
 रक्ष्यतां साहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाषिकम् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरूप्य युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
 उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
 अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैवा तिलोत्तमा ।
 यस्याः कामेन संमर्त्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
 एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

चर्ममाण्डु, S तेषु सत्रोपविष्टेषु — *) N: सर्वेष्वेव; S पाठेषु — After 9th, D: (marg sec. m) S ins. a f-ssago c^o 27 lines given in App I (No 111). — **) S आपर्या धर्मराजं तु द्रष्टुकानोऽयं नारदः — After 9th, S ins

1057* तमापतस्त्वपि रष्ट्रा मयुक्रम्यानिग्राह च ।
 — *) M-3 च (for स्व) T: G: 1 स म ददा स (T: च); T: G-4 म ददा म, M-2: ददा राजा — After 9, S ins

1058* कृष्णाग्निनोऽग्ने तस्मिन्पविष्टो महानृषिः ।
 10 *) Ko Das अर्थ, T: G-4 एव (G: य) — After 10th, K: repn's (as in text) and 10th — **) T: ददा (for श्रादात्) Das D: transp धीमान् and राज्यं (except S: K: तस्मै (for चास्मै))

11 *) N: प्रतिगृह्यत पूजाम् — *) N (except N: V: 1) नन्तदा (D: नन्दा) — *) S: K (except K: N: V: E: D: D: 1 च (for तु))

12 G: om. 12th-14th. — *) T G (G: om) तदा

राजा, M: धर्मराजो — *) N: 2: D: 1: कषयामास
 13 G: om 13 (cf. v 1 12) — *) K: N: 2: B D: 1: 2: D: 1: 2: T G (G: om) श्रुत्वात् S (except M: 2, G: om.) चैव (for चापि) — *) K: T G-1 यत्र तत्रास्ते (by transp). — *) N: सह पाण्डवै (by transp)

14 G: om. 14th (cf. v 1 12) — *) S: K: अभिवद्य — *) S: K: यदाञ्जलि; G: M-3 कृष्णाञ्जलि — *) D: मा, S चै (for अथ)

15 *) T: तस्या अपि म, G: तस्याश्चापीद् — *) G: M प्रोत्त्वा (for श्रोच्य) — *) K: B: D: 1 च, M-3 म (for तु) — *) S चोवाच

16 *) T: G-1 म तु (for अथ) — After 16, N (except D: 1) G: ins नारद उ (S: K: G: om उ)

18 *) N: 2: B D G: M हि पुरा, T G-1 दामुरौ (for अमुरौ) — *) S देवैर् (for आपाम्) T: G (except G: 1) अमुरौ (for अन्ये)

19 *) T: पृथकार्यौ (for गृहौ) — *) Ko: 1: नारया

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
 आवृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
 महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
 निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
 तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
 सहान्योन्येन भृञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३

अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
 एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
 तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्पथ्येकनिश्चयौ ।
 त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
 कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
 तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ।

C 1 76.6
 B 1 209.8
 K 1 228.8

शनासनौ (K₁m 'शनावुसौ) — *) T₁ G₁ तिलोत्तमायां.
 T₁ G₁—4 मोहाद्, G₁ हेतौ

20 *) Many MSS रक्षता — *) K₁ S (except G₁ M₁) अन्योन्य. Ś₁ 'प्रविभेदतः; Ko 'प्रविभावि; K₁ s 'प्रविभाग (K₁ 'गि)क, K₁ 'भेदक; K₁ N̄ V₁ B D₁ D₁ D₁ 2 G₁ 'प्रीतिभावि (K₁ N̄ 2 s D₁ D₁ 2 'व)क; D₁ 'प्रीतिकारित, D₁ 'भागिक, M₁—s 'भावित — *) Ś₁ K₁ न प्रभेद स्यात् — *) Ś₁ Ko 1 s 4 N̄ 1 G₁ M₁ 2 तत्कुरुष्व, K₁ D₁ G₁ तथा कुरु. Ś₁ K (except K₁) महारथा, N₁ परतपा. For it, D₁ subst 17^d, and after it D₁ ins.

1999* यथा च सर्वेषु सम तत्कुरुष्व महारथा ।

21 Ś₁ K₁ 1 S om उवाच. — *) K₁ कुतो भेद — *) K₁ G₁ om च

22 *) Ś₁ K₁ सा; N₁ s D₁ D₁ 2 वै (for वा) — *) Ś₁ K₁ N̄ 1 G₁ s s कस्य वैप (N₁ वै सा), D₁ कस्यैपा च. — *) M (except M₁) यस्या

23 *) K₁ एतद्वृत्तं यथापूर्वं — *) K₁ इच्छाम्यह K₁ s N₁ B D (except D₁) ब्रह्मन् (for विप्र) — *) D₁ T₁ G₁—4 मे (for न) — After 23, S reads 1 201 1 (with the ref), om it in its proper place.

Colophon om in Ś₁ K₁ — Major parvan T₁ G M समव' (for आदि') — Sub-parvan Ko राज्यसलभ (followed by सुदोपाख्यान); T₁ समव K₁—4 B D₁ D₁ T₁ G₁ 4 M₁ (all om, the sub-parvan name) mention only सुदोप (D₁ om) सुदोपाख्यान (G₁ 4 M₁ om the second उप-). — Adhy name Ko 4 M₁ नारदागमन; D₁ युधिष्ठिर प्रति नारदागमन. — Adhy no (figures, words or both). D₁ 202 (D₁ 207), D₁ 217, D₁ 158, T₁ 214, T₁ G₁ 4 168, G₁ 165, G₁ 169, G₁ s

M 167 — S'loka no Da₁ 24, Dn 23, Ms 52.
 — Aggregate s'loka no Dn 7596

201

1 S reads 1 (with ref) after 1 200, 23, and om, it here. Ś₁ K₁ S om उवाच — *) Ś₁ Ko, s 4 T G हृदम् (G₁ एव) (for हृमम्)

2 *) N̄ 1 'स्यान्वये हि — *) D₁ transp दैत्येन्द्र and तेजस्वी S (except M₁) तेजसा (for 'स्त्री)

3 *) D₁ भीमौ भीम'; D₁ सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3^{ab}, K₁ N̄ 2 s V₁ B D ins

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारणौ क्रूरमानसौ ।

तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।

निरन्तरमवर्ततां समदु खसुरावुभौ ।

— *) K₁ s N̄ V₁ B D विनान्योन्यं न भु' — *) G₁ सहान्योन्येन. K₁ N̄ 2 s V₁ B D (except D₁) जटपत (D₁ D₁ 1 'तु); T₁ G (G₁ before corr) गच्छतां

4 G₁ om 4-5 — *) M (except M₁) प्रियतरौ — *) G₁ अन्योन्याहं प्रियौ वदौ — *) Ko द्विधा चक, K₁ द्विधैवोक्तौ (m विभज्यैक); K₁ 4 N̄ V₁ B D₁ D₁ 1 s S द्विधैवैको (N̄ 1 V₁ 'क्य; D₁ 'कै) K₁ यथा कृत (m कृतौ यथा), N̄ 2 s B D₁ D₁ 2 M₁—s भवकृत, T₁ द्वौ कृतौ, T₁ G₁—s M₁ s भवकृतौ, G₁ भयाकृतौ

5 G₁ om 5 (of v 1 4) — *) K₁ तौ तु वृद्धौ T₁ महाकायौ — *) G₁ s 'निष्ठिता Ś₁ कार्येष्वेके विनिश्चयौ, G₁ जातौ भीमपराक्रमौ (— 3^b) — Ś₁ Ko 1 (? hapl.) om 5^{ad}. — *) S 'विजये यत्ता (M₁ युक्ता) — *) N̄ 2 s D₁ D₁ 2 समाधाय K₁ B D₁ T G₁ एकनिश्चयौ

6 *) K₁ s N̄ V₁ B D दीक्षां कृत्वा (by transp) G₁ M₁—s विज्ये — *) N̄ 2 s D₁ D₁ 2 M₁ s तावुप्र, D₁

८. 1. 201 7
८. 1. 201 7

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुहुन्तौ पादाहुष्टाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्मीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविधातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रवः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अय मायां पुनर्देवान्स्तयोश्चकुर्महात्मनोः ।
मगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना विव्रन्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।

सस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधान्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ चलिनौ कामरूपिणौ ।

G: ततोमं; T: तत्र तौ

7 Ś: K: Dn: (hapl.) om 7 — *) D: ६ चौरवरकलं
— *) Da D: मलोपदिचं — After 7, D: ins

2001* श्रीमे पञ्चमिष्युक्तावेकी उरघातपारतौ (sic) ।

शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 *) Ś: Ko 2: N: D: T G: ६ जुहानौ, V: वृत्तौ
— *) Ś: K: निष्ठितौ, N: दृष्टतिष्ठितौ, V: Da S: विष्ठितौ
— *) T G: ३ M: ३ om च G: छानिमिषौ M: ३
'बाहवनि' — *) K: यतप्रतौ, M: हट

9 *) T: M: १ 'प्रतापेन' — *) Ś: Ko ३: M:
'कानप्रता'

10 *) N नय चक्रुः (Ś: N: ३ B: Da Dn जग्मुः)
— *) Ś: K: तपस्तपो (by transp) — *) K: ततो
(for ततो) D: विज्ञानार्थमथो देवा; S तपस्तपोविधातार्थ
(M: ३ ins: तपस्तपोनरोविम) — *) K: तपो, D:
भूत (for देवा) M: 'वा यथादि च'

11 *) G: M: दक्षे Ś: 'नयाचक्रुः' — *) Ś: K:
स्त्रीनिधेय — 11^{ab}—14^{ab} — *) K: G: ३ तु (for सु)

12 T: G: ३ (hapl.) om 12-14 — *) G: पुनश्चक्रुः
— *) Ś: सयुध महा, G: तपोर्देवा महा. — *) K:
D: ३ G: भ्रातरौ (K: G: ३ 'शौ' भा' — *) N: ३ B: Dn
D: चान्; G: ३ चतु' (for परि')

13 T: G: ३ om 13 (cf v l 12) — *) Hyper-
metric: N प्रपात' (K: प्रतापत'; K: D: प्रपीड्य'; D:
प्रपात'), G: प्रपात्य'; G: ३ परीय' K: विप्रस्था; K: ३
N: ३ B: D: G: M (except M: ३) विप्रस्था. — *) N: ३
B: ३ D (except D: ३) भ्रष्टाभरणा B (except B: ३) Da D:

केश्यसा.. — *) N: D: शोकातां (for एकान्त-) K:
'सत्त्वामम' (m as in text), N: ३ B: Dn D: ३
भ्रष्टाभरणवासस

14 T: G: ३ om 14 (cf v l 12) — *) Ko: ३
D: अभि(D: 'म्य'वाचन; K: 'वाच्य, N: D: 'वाच, N: ३
V: B: Dn D: ३ T G: (T: G: ३ om) 'भाच्य; M: ३
'धापिता (hypermetrio), M: ३ 'गम्य Ś: S (T: G: ३
om) तुता (for तत) — *) Ko ३.६ तौ त्रायेता K: च
चुक्रुशु; T G: (T: G: ३ om) पुन पुन.. N: त्राहि त्राहीति
चुक्रुशु; M: ३ प्रस्तात्राहीति तु' — G: ३ om 14^{ab}

15 *) T: G: ३ M: यथा क्षोभ Ś: K (except K: ३)
D: नोपयाती (Ś: 'तो); ६ न गच्छेताम् — *) Ko ३.६ D:
नास्ति मन्युयंतस्तयो (D: मन्युस्तयोस्त); S स्मार्ति वै (G: ३
'तिमे) कतर (G: ३ 'रत) स्त्रयो — *) K: D: स्त्रियश्च K:
तद्वत्, D: ता भार्या, S सप्रन्ता (for भूत च)

16 *) Ś: K (except K: ३) N V: D (except Da D: ३)
'लोकहित प्रमु

17 *) T G उभौ तौ (G: ऊचतु) M: उभौ
तापूचतुस्तदा

18 D: G: M: (hapl.) om 18^{ab} — *) M (M:
om) तमागत प्रभुं — *) N: तायुभं, V: तत्र तौ; G:
उभौ तौ; M (M: om) उचतु Ś: दीक्षितौ; D: रहितौ
(for सहितौ) D: वच (for तदा) — *) Ko: D: M
(M: before corr) पितामह

19 *) M: ३ मायाविदा (M: 'शौ) छत्रविदा — *)
K: ३ न्यातां — *) Ko: ३ G: M: ३ न G: ३ प्रभो;
G: युधि

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वा सर्वमुक्तं भविष्यति ।

अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०

करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।

युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवञ्ज्यामास्थितं तपः ।

हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्धूतं किञ्चित्स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वस्मान्नौ भयं न स्याद्वेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्दानि वाम् ।

मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।

निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५

लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।

अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६

तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।

सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७

ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संवभूवतुः ।

महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८

अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।

दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृजनः ॥ २९

भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।

C. 1 7649
B. 1 209 31
K. 1 229 31

20 Ś1 K1 T Gs-8 पितामह ; K2 : N̄2 : V1 B D (except Ds) ब्रह्मोवाच, G1 : M ब्रह्मा — *) M2 च (for वां) Ś1 Ko : 4 N̄1 Ds 'मरत्वाद्वन्यद्वां, K2 N̄2 : B Da Dn D1 : 4 'मरत्वं युवयो — *) Ko : 4 सर्वमेतद्, N̄2 B2 T1 सर्वं युक्तं — *) K1 N̄1 V1 B D (except Ds) T1 M2 : वृणीत — *) N̄2 V1 B (except B2) Da D2 विधातम् Ko : N̄1 : D1 S (except M2) *रै सह

21 Before 21, T1 ins सुंदोपसुन्दौ, T2 Gs-8 असुरौ — *) Ś1 Ko : 1 2.4 करिष्ये चे (Ko : 1 वे) दमिति यत्, K2 करिष्यामीदमिति चै; N̄1 : करिष्ये भेद इति यत्, N̄2 B2 : Da Dn D2 : 4 प्रभविष्याव इति यत्, V1 करिष्याव ह इति यत्; B1 : करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्, Ds करिष्ये चैतदेवाह — *) Ko : N̄1 V1 B D अभ्युद्यतः; K1 अत्यद्भुतः; K2 अभ्युदितः; M2 inf in अभ्यर्थित Ś1 मन्यते तत्फल तप ; K2 युवाभ्यामास्थित तप — *) T G आवयोर् (G1 उभयोर्) K2 तेन, T1 Gs केन (for अनेन) — Ko (hapl) om from नामरत्वं (in 21^a) up to हेतुनानेन (in 22^a)

22 Ko om up to 'नेन (of v l. 21) Before 22, T Gs 4-8 ins ब्रह्मा — *) Ś1 K1 : 4 N̄1 V1 Ds 'विजयार्थं हि — *) K1 युवा, D1 Gs नावा; D2 न च; T Gs 4 नाह (for न वां) Ds ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T2 Gs 4 : 5 M2 असुरौ Ś1 K1 S (except M2) om ऊचतु — *) Ś1 जगत्, S सर्व (for किञ्चित्) — *) Ko : 4 S (except T1 Gs : 8 M2) नो Ś1 किञ्चित्;

K1 : Ds तस्मात् (न स्यात्) — *) Ś1 विनान्योन्य, Cd as in text Gs ऋतेन्योन्यापितामहात्

24 Gs om the ref. K2 N̄1 B2 Ds S (Gs om) ब्रह्मा Ś1 K1 S om उवाच — *) Ś1 यदुक्त च, N̄1 स्वदुक्त च, B2 यथा चोक्त; T G (except G1) यथोक्त तत् — *) K1-8 B1.6 Da Dn D1 : 4 G1 : 2 एत, Ds T1 Gs 6 एव (for एतद्). Ko : 4 B2 : Ds T2 G (except G1) ददामि. Ko : 4 अह (for चाम्) — *) Ś1 K1 हि; B2 तु (for च) — *) N̄1 D1 : M2 वा (for वा)

25 Ś1 K1 S om. उवाच — *) K1 : B1 : Da Gs एत, K2 एन (for एतद्) B2 Da Ds तथा, G1 M ततस् (for तदा) — *) N̄1 निवृत्तौ K2 B Da Ds G1 M (except M2) चैव, Ds तौ तु

26 *) K2 : N̄1 B D (except Ds) दैत्येन्द्रौ (for सर्वाणि) K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वास्तान् — *) Ś1 तावुभावपि (by transp) K2 : N̄2 : B D (except Ds) अथ तौ भ्रातरावुभौ, N̄1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ — *) Ds तदेव भवनं ययौ (m गतौ), T1 Gs 6 स्वयमेवावनिं गतौ

27 N̄1 om 27^a-28^b — *) M2 प्रीतौ (for दृष्ट्वा) — *) V1 कृतकार्यौ K2 N̄2 : B D मनस्विना — *) K2 : N̄2 : V1 B D (except Ds) T G (except G1) प्रहपंम्

28 N̄1 om 28^{ab} (of v l 27) — *) Ko : Ds तौ ता, K2 तौ तां, B1 (m as in text) G1 M2-7 तु तौ (by transp), T1 तौ हि K2 B2 Ds T2 G1-4 जटा N̄1 V1 B D (except D1 : 4 : 5) Gs भित्वा — Ś1 K1 (! hapl) om.

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१

तैस्तैर्विहारैर्वहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवामवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।

उत्सवे वृचमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावज्जापयतां तदा ॥ १
मुहुरिदम्यनुजातां दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।

कृत्वा प्रास्थानिकं राज्ञौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितां सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

254-255. — *) Ks D1s : M (except Ms) विजावर*
29 Śs K1 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — *) Ks M
सर्वमामिनी, Ns : B (except Bs) Dn Ds : T G 'काटिकी'
— *) Ks : Ns : B D (except Ds) नित्यप्रमुदितं सर्वं
(Ds 'दित सर्व, Bs Ds 'दितशब्द) — *) Bs दैत्यानाम
भवत्पुरं (= 314).

30 *) Śs K1 मुत्पतां मुत्पतां, Ko. 2.4 Ds दीयता
मुत्पतां Gs सद्यं (for नित्य) — *) Ks : Ns B D
(except Ds) दी/के गी/यता रन्ध', Ns गन्धता गीय', Ns
V1 रन्धतां ग्रीय'. — *) Ko. 2.1 न्दीयतां पीय', Ks दीयता
दीय', Ks Ns : Bs D गीयतां पीय' (Ds पीयतां नृत्),
Ns दीयतां पीय', V1 गीयतां ग्रीय', Bs ग्रीयतां पीय', Bs
पीयतां गीय' Śs चाति, Ks Bs Ds चैव (for चेति)
— *) Ks : Ns B1s Ds Ds शब्द कामोद्, Ns V1 Bs
Ds D1s शब्दशामोद्, Ts Gs वाचन्वाम् — After
30, Es 105.

2002 इति वाच प्रदधाना तत्र तत्र महापानानाम् ।

31 *) Ks : Ns V1 महापानैर्, Ns BD (except Ds)
Ts 2¹ : 1 'नद्वै' — *) Śs K1 Ns 'द्वै', Ko आहुष्ट', Ds
Ts G1. 2. 2 दद्वै', Ds आहुष्टतलनित्तनैः M-1 'नादितै'
C1 c 1. 2 तलनादितैः — *) Ko. 2.4 Ns V1 Ds G1
प्रद्वैतुतिं, D1s M1s दद्वैतुदितं Śs Ko. 1.1 Ns Ds
रन्ध' (for सर्व)

32 *) Gs विहारैर्वहुभिः — *) S दैत्यैर्जातां महौ
रन्ध' — *) Śs Ko. 2.4 V1 Ds ता ममा श्रीयतां; B1s
ममता श्री.

Ce. 1. 1. 2. M-1 for Ts G M ममय' (for
श्रीय') — S 1 for Ts Ko ममयत (followed by

मुद्रोपागमन), Ts संभव Śs K1-Ns B Ds Ds : Ms :
(all om. the sub-parvan name) mention only
मुद्रोपमुद्रोपागमन — Adhy no (figures, words or
both) Dns 203, Ds 203, Dsm 218, Ds 159, Ts
215, Ts G1. 1 169, Gs 166, Gs 170, Gs 167, Gs
M 165. — S 106a no Dns 33, Dn 34, Ms 31
— Aggregate 106a no Dns 7630

202

1 Śs K1 S om उवाच — *) T G वर्तमाने तु (Ts
Gs-1 'मानौ तौ) — *) Ns त्रैलोक्यकाक्षिणौ — *)
Ko. 2.4 ततः सैन्यं

2 *) Śs K1 चाप्यनुजातां, Ns V1 B1s Dn D1s G1
अप्यनु' — *) K1 दैत्यैर्वृद्धैर्, Ns Dn दैत्यैर्वृद्धैर् — *) Śs
Ko. 1 Ds Ts G1s प्रस्थानिकं (Ts G1s 'श्री'); Ts G1. 1
प्रास्थानिकी T G यात्रा, M सर्व (for राज्ञौ) — *) Ks
विषाम्, S अमुरा (for नघासु) Ko. 2.4 Ds प्रस्थितां तदा,
Ks प्रपद्युस्तदा

3 Ks transp 3^{ab} and 3^{cd}. — *) Śs K1 'पट्टिम',
Ko. 4 Ds 'मुद्गर'; S 'पट्टम'. — *) Ko. 4 Ds पट्टिता.
— *) Ko. 2.4 Ns : Dns ns D1s : M1s 'धर्मिण्या

4 *) Śs K (except Ks) Ns Ds चैव (for चापि)
— *) K1. 2 Ds S विजय प्रति सहितौ (Ks : Ds 'हितैः';
Ts 'नित्य', Ts G1 'हित') — *) Ks : Ns V1 B
(except Bs) D M तौ; T G1-4 च (for तु) — *) Śs K
(except Ks) Ds परमां मुद्रं

5 *) Śs Ns V1 Dn दद्वैत — *) Śs Ko. 1.4 Ds
वीरौ (for दैत्यौ)

6 *) Ds Dn मुद्रा (for शाखा) — *) Ts G1-4 प्रमो

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
 तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमाबुमौ ।
 देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
 हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
 ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
 खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
 समुद्रवासिनः सर्वान्स्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
 ततः सर्वा महीं जेतुमारब्धाबुग्रशासनौ ।
 सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
 राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
 तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
 तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।

संभूय सर्वैरसाभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
 एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
 क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
 यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
 तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
 आश्रमेष्वग्निहोत्राणि कृपीणां भावितात्मनाम् ।
 गृहीत्वा प्राक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
 तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
 नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जुम्भतोः ॥ १५
 नाक्रामन्ति यदा शापा वाणा मुक्ताः शिलास्त्रिव ।
 नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
 पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
 तयोर्भयाद्बुद्धुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
 मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशसुवैः ।

G. 1 7669
B. 1 210 18
K. 1 230. 18

— *) B त्रिविष्टप

7 *) Ns s B1 s Dn D1 s Ms s तदा — *) N V1 B1 s Dn D1 जघ्नतुस् Ms-s तीव्रमुत्तमौ.

8 *) Ks 'भूमिचरान् — *) S1 तांश्च, Ks Da Da S तौ तु Ks Ns s B D (except Ds) G1 महारयौ — *) N2 s B (except Bs) D (except Ds) 'वासिनीः सर्वा स्लेच्छजातीर्वि'

9 *) Ms उग्रकर्मिणौ, Ms 'साधनौ. — *) Ks N2 s B (except Bs) D (except Ds) M (except Ms) सुतीक्ष्णं वाचयाम्

10 *) S (except Ts Gs s) महर्षयो — *) S वर्धयते S1 ततः, Ks यथा; Bs तदा (for तथा) Ds तथा श्रिय (by transp)

11 *) S1 K (except K2) Ds तथा तेषा Ks N2 s V1 B D (except Ds) Ts G2-4 Ms s प्रवृत्तानां

12 *) S1 K2 s Bs Dn1 D1 पूर्व तीरे — *) Ks क्रूरां बुद्धि — *) Ko s N2 s V1 B Da Dn D1 s s 'मुखौ, Ks 'मुखै, Ds S 'दिश

13 *) K1 B D (except Ds) T1 G1 M यजति Ds पाजकैश्च (for ये के); see below — *) Ds विद्यां यजति ये द्विजा — *) S1 K1 सतत, S असुरौ (for प्रसभ). Ks B D (except Ds) हत्वा — *) Ko s N B D T1 G2 s s Ms जग्मतुस् V1 जग्मतुर्वलिनौ (by transp) Ks N2 s

B D (except Ds) ततः (for तदा)

14 *) N मुनीनां — *) Ds M (except Ms) प्राक्षिपन्त्यप्सु — *) N B D (except Ds) विश्र (or 'स्त्र)ब्ध; some MSS विस्रब्धा. Ko T G2 4-s तदा; Ks तथा (for तयो.)

15 *) Bs तपोलुब्धैश्च Ks N2 s B D (except Ds) क्रुद्धैः शापा (by transp) Ms s उक्ता महर्षिभिः — *) Cf v 1 16*) S1 Ko 1 न क्रामति, Ns s B (except Bs) D (except Ds) नाक्रामन् S तेन (Ts G2-4 ते वै) (for तेऽपि) — *) Ko s 'दानेन जुभिता; Ks 'दानेन वेधसः; N1 V1 Bs D1 दानवि (Ks 'नि) जुभिता (N1 'जो); N2 s B1 s s Da Dn1 n2 'दाननिराकृता; Dn8 D1 s 'दाना-निराकृता; S 'दानेन च प्रभो (T1 Ms 4-7 'भो)

16 *) Cf v 1 15*) S1 Ko 1 न क्रामति; N B D (except Ds) नाक्रा (Da1 Dn8 'क्र) मंत, G1 Ms s s नाक्रमति. — *) V1 मुक्ता वाणा (by transp) — *) Hyper-metric! Ko स्वान्; Ks N V1 B D स (N1 V1 Bs Ds ते); T G तु, Ms तान् (inf lzn n3 in text), Ms-s च (for तदा) Ks 4 तदा सत्यज्य नियमान् — *) Ks प्राद्रवत, Ks N1 T G विद्रवति; Ds प्रद्रवति, Ms-s व्यद्रवति

17 *) Bs Da D1 ये पृथिव्यां (by transp) — *) Ks S शां (Ks श्वा) ता दम्. — *) T G अयाद्बुद्धिरे

18 *) N1 मथितैर्विकीर्णैः G1 भिन्नैः, Ms s सर्वैः

C. 1. 202. 18
P. 1. 202. 18
L. 1. 202. 18

शून्यमासीजगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८

राजर्षिभिरदृश्यद्विर्कपिमिथ महासुरा ।

उर्मा विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वति वधपिणौ ॥ १९

प्रभिन्नकरदौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।

संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०

सिंहा भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुर्भौ ।

तन्मरुपायैस्तौ कृगवृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१

निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया प्रणष्टनृपतिदिजा ।

उत्सन्नोत्सवयज्ञा च वभूव वसुधा तदा ॥ २२

हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविषणापणा ।

निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविचर्जिता ॥ २३

निवृत्तकृपिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।

अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्वभूवोप्रदर्शना ॥ २४

निवृत्तपितृकार्यं च निर्वपङ्कारमद्गलम् ।

जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।

जम्बुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।

निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

इति धीमद्वामारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

Ms-s: मागद - *) B Da Ds विदीर्णः; S चिकी (Ms : 'चिकी' B (except Ts) कलत्रौ खूवै - *) S: शून्यामवत्
S: K (except Ks) N: Ds तत सपे; Ts तदा राष्ट्रं
- *) Ko : Ts Gs: कालेनेव S: Ko 1. 2. : N: Ds
जगत्, Ks Ns : Vs B Da Dn Ds : तदा (B: तथा)
(for यथा)

19 *) Ns : Dn Ds : ततो राजन् (for राजर्षिभिर)
S: अदृश्यैश्च, Ko : Ns अदृश्यौ तौ - *) S (except Ms)
ततोर्ध्वं - After 19th, the sequence of S: Ks is
21st, 22nd, 20th, 21st, 19th, 20th, 22nd - *) S:
ततोर्ध्वं नि, Ks ततो विनि, Ks तावुर्भौ नि - *) S
विह्वलौ

20 For S: Ks of v 1 19 - *) Ns : Vs B D
संलीनमपि (Ds मुनीनामपि); Ts Gs: मलीनामपि - *)
Ds : निन्युते यम

21 For S: Ks of v 1 19 - *) Ms: आसुरधीयतौ
- *) Gs: हरपादैस्तु Ks Ms-s: तैः क्रूरा; T G (except
Gs) तान्द्रुदाम् (Ts 'दौ' - *) S: दृष्ट्वा कपीन्; Ks
मुनीन्दृष्ट्वा S: Ks Vs विजघ्नतु; Ts विनिघ्नतु (sic)
- After 21, the sequence of Ds is 21st, 25, 23rd,
21st, 22, 23rd, 26

22 For S: Ks of v 1 19, 21 - *) S 'नित्य'
- *) Ks: 'साप्रा च

23 For Ds of v 1 21 - *) S: Ks अपासमर्थं

24 For Ds of v 1 21 - *) Ko : B (except
Ts) Da M 'तो' (Da गा) (दया - *) S: Ks: Ns विराम.
- *) S: Ks Ms-s: 'सपत्नौ; Vs 'सपय' - *) Ko M

(except Ms) यभूवोप्रम; Ks : स (Ks प्र) यभूवोप्र; Ks
भूर्वभौ चोप्र, Ns: सर्वभूवोप्र; Ts Gs-s: यभूव भुम; Gs
भूर्वभूवोप्रनि; Gs: यभूवभूर्वोप्रदर्शना

25 For Ds of v 1 21 - *) Ks B (except Bs)
Da Ds : दुष्प्रेक्ष्य (Ks Da: Ds 'क्ष') चामवत्तदा

27 Before 27, Ns ins 1 203 1st, repeating it in
its proper place - *) S: दृष्ट्वा (for जित्वा) S
जित्वा दैत्यौ (by transp) - *) Ks Ns निवासम्

Colophon Major parvan Ts G M समय (for
आदि) - Sub-parvan Ko राज्यसलम (followed by
सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); Ts समय S: Ks-1 Ns: B: 2. : Da
Ds : Ms: (all om the sub-parvan name) mention
only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान - Adhy no (figures, words
or both) Dn Ds 204 (Dns 209), Dnm 219, Ds
160, Ts 216, Ts Gs : 170, Gs 167, Gs 171, Gs :
M 169 - S'loka no Da: Dn Ms 27 - Aggregate
s'loka no Dns 7637

203

1 S: Ks: S om उवाच - *) S ते चैव प

2 *) Ko यतेंद्रिया Gs: जम्बु कृतारमानो जितक्रोधा
जिते - *) S जम्बुध्र (Ms: 'मे') कृपयान्विता

4 *) S विष्णु - *) Bs: Ms: 7 तथागिन् - *)
Ks Ns : B D दाम (for धर्म) - *) Ns : B D
(except Ds) पारमेष्ठ्या Ko : Ds तथा गद्ग; Ks तथा
गुवा, Ns : B Ds Dns ns Ds : तामपय; Dns Ds द्विजपय

२०३

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिर्यैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राभिर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजायैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६

यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योपितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्यावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

G. 1. 7072
B. 1. 211. 14
K. 1. 231. 14

5 *) Ko 2 s Bs s Da D1 वालखिल्या; K1 चल
— 5) Ś1 Ko 1 मापप्रस्था, N1 तपसिद्धा; S सोमपाश्च
— 6) Ks Bs m Ds s 'शैव विमू'; Ks 'शैवाग्निमू'; N1
'शैवातिगू'; Bs 'श्रीक्षाश्च ऋणयः (s10), Da 'क्षो (Da2
'क्षो)क्षा' शूलयश्च (Da1m Arjp as in text), S 'शैवाज
मीदाश्च — 7) Ds तेजोयुक्तास् M (except Ms) तयैव च
(Ms inf in तपस्विन as in text) — 7) N1 s V1 B
D उपागमन्

6 *) Ks N1 s V1 B D (except Ds) 'गम्य ते दीना
— 7) Ś1 Ko s N1 V1 Bs Da Dn1.n8 D1 सर्व एव श'; T
G (except G1) 'मेवाश'

7 *) Ś1 K (except Ks) Ds यथा कृतं; N1 V1 Dn
D1 s यथा हत Ś1 K1 यथा तेषां; V1 यदा चैव, B (except
Bs) यादृश च, G1 M यथा चेष्ट (G1 Ms 'ष्टा) — 8) Ks
यथा येन; Ds कृतं वृत्त — After 7^{ab}, Ds (in brackets)
M read st 3, 5-8, repeating them in their proper
places — 9) Ś1 Ko s निवेदयन्; Ks V1 आवेद' Ś1
K1 s तत सर्वे Ks G1 Ms-s 'दयंत तत्सर्वे — 10) Ś1 K1
चाखिलेन; N1 निखिलेन Ś1 Ks Ds s Gs पितामह

8 *) Ś1 K1 Bs देवर्षय सर्वे; G1 M देवाश्च ते सर्वे

— 11) Ś1 K1 Ds 'महमवोचयन्; B1 s 'महमवेदयन्
9 *) G1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा — Ś1 K1 om 9^a-11^a
— 10) Ts Gs-4 इति (for इव) — 11) Ks सु, N1 B
(except Bs) Dn D1 s च (for वि)

10 Ś1 K1 om 10 (of v 1 9) — 11) Ks ततो वधं
— 12) Ks अथ; G1 M तु (for च) — 13) Ko s N1 Ds
आदिदेश; V1 संदिदेश — 14) Ko s प्रार्थनीयेव; Ks 'येति;
N1 s Dn D1 s 'यैका; S 'येन — 15) Ks परतप, Ks s
महामते; Ds पितामह (for महातपा) S रूपेण स्त्री
लयाप्रवीत्

11 Ś1 K1 om 11^{ab} (of v 1 9) — 12) Ko s s N1
Bs पुरस्कृत्य — 13) Bs अभिधित्य T G (except G1) वै
(for च) — 14) Ts G [5] पि च तां; M स च तां (M
चेतसा) — 15) N1 Dn D1 s पुन पुन; D1 सुयत्त

12 ^{ab}) V1 यद्भूत किंचित् (by transp) — 13) Ks
समानीय Ks रत्नभूत — 14) Ks Ds तत्र तत्र, N1 V1 B
(except Bs) Dn D1 s तत्तदत्र, Ts Gs-4 यत्तद्यत्नात् Ks
N1 V1 B (except Bs) D1 s s स विश्वकृत्; Dn स
विश्ववि (Dn s 'जि)त्

13 *) Ks s N1 s B D (except Ds) चैव (for चापि)

तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १३
 सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
 त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमामवत् ॥ १४
 न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वात्रे रूपसंपदा ।
 न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
 सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
 जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनांसि च ॥ १६
 तिलं तिलं समानीय रत्नाना यद्विनिर्मिता ।
 तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
 पितामह उवाच ।
 गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्या तिलोत्तमे ।

प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
 त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
 विरोधः स्याद्यथा ताम्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९
 नारद उवाच ।
 सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
 चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
 प्राशुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
 देवार्थवोचरेणासन्सर्वतस्तृपयोऽभवत् ॥ २१
 कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रः स्याणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
 द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— ¹ K₁ G₁₋₄ गात्रे न्यवेद्यत्; T₁ G₁ M गात्रेष्व(Ms
 न्य)वोजयत् — ² V₁ स (for ना) B₁ रूपसंघात³; T₁
 G₁₋₄ रत्नं सर्वनारीणां

14 ⁴ ⁵ K₁ Ko 2.4 ⁶ N₁ D₁ महता च (N₁ D₁ सा)
 प्रयत्नेन — ⁷ T₁ G (except G₁) 'प्रतिमा भुवि

15 ⁸ ⁹ S₁ तत्त्व न; M₁ 7 न तस्यां — ¹⁰ K₁ नियुक्ता,
 N₁ न युक्ता; N₁ 8 V₁ B₁ sm D₁ D₁ नियुक्ता; D₁ न युक्ता
 K₁ दृष्टयान्दृष्टि S निर्मितं (T₁ G₁ M निर्मितं) सर्वगात्रेषु
 — ¹¹ K₁ V₁ B (except B₁) D₁ 4 द्विगुणतां, N₁
 निरीक्षितुं S य(G₁ त)य दृष्टिर्न सज्जते (T₁ G₁₋₄ यदृष्ट न
 विद्युज्यते)

16 ¹² K₁-8 N₁ B D (except D₁) G₁ कामरूपा
 — After 16¹³, S ins

2003¹⁴ पितामहमुपातिष्ठत् करोमीति चामपीत् ।
 प्रीतो भूया स दृष्ट्व प्रीत्या चास्यै ददौ परम् ।
 कान्ताय सर्वभूतानां न्यधियानुपम पशु ।
 सा तेन परदानेन कर्तुंश्च क्षिपया तदा ।

— ¹⁵ V₁ सर्वरूपाणां

17 ¹⁶ K₁ उपानीय, V₁ समुत्तल्य; D₁ T G (except
 G₁ 5) समादाय — ¹⁷ K₁ D₁ रत्नादा(D₁ न्या)दाय
 निर्मिता; K₁ रत्नानां विश्वकर्मणा — ¹⁸ K (except K₁)
 N₁ 8 B D M₁ (by corr) 'समेति तप्तस्या (Ko 3 नामास्या)
 — ¹⁹ K₁ 9 तत्रक्षणे — After 17, N (except S₁
 K₁) ins

2004²⁰ प्रहसन सा नमस्कृत्य प्रातिष्ठान्पुनर्मयीत् ।

दि कार्यं सपि भूतेन येनास्मद्वेद निर्मिता ।

D₁ (marg. 1-2) cont

2005²¹

नारद उवाच ।

ततश्चाचारुसर्वाङ्गी मनःप्रज्ञादिनीं शुभाम् ।

उवाच भगवान्देव कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 S₁ om उवाच Ko 8 ब्रह्मा उ²²; K₁ N₁ D₁ S
 ब्रह्मा — ²³ T₁ देवार्थं तु तिष्ठो. — ²⁴ G₁ M₁-8
 विलोभनं

19 ²⁵ T₁ G₁₋₄ दर्शनीयानां — ²⁶ S₁ 'कृते तथा; B₁
 M₁ 'कृतेन च; T₁ G (except G₁ 4) 'कृते च धै — ²⁷ K₁
 मन्योन्यस्य; T₁ G (except G₁) 'न्य च (G₁ 6 तु) V₁
 कुरु भद्रे प्रलोभन — 18²⁸

20 S₁ K₁ S om उवाच (T₁ G₁₋₄ om the ref)
 — ²⁹ B₁ S (except G₁ 4.6) नमस्कृत्वा — ³⁰ S₁ K₁
 मण्डले S₁ K (except K₁) पूर्व; N₁ सर्व; T G सा धै
 (for तत्र)

21 K₁ N₁ D₁ (hapl) om 21³¹-22³², S₁ K₁ om
 21³³-22³⁴ — ³⁵ T₁ G₁₋₄ सर्वत्र प्रपयो

22 K₁ N₁ D₁ om 22³⁶, S₁ K₁ om 22³⁷ (cf v 1
 21) — ³⁸ Ko N₁ 8 V₁ B (except B₁) D₁ कुर्वत्या तु;
 D₁ 1.3 D₁ कुर्वत्यास्तु; S कुर्वत्या (G₁ 'त्या) तु N₁ 8 D₁
 D₁ 2 S तदा (for तया) S (except M₁) तस्यां (for
 तत्र) — After 22³⁹, D₁ (marg. sec. m.) T G (except
 G₁) ins

2006⁴⁰ ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्भृगीहृत्यायतिष्ठताम् ।

— ⁴¹ M₁-3 ब्रह्मा (for इन्द्र) — ⁴² S₁ प्रत्ययामिता;
 K₁ प्रत्ययस्थिता; K₁ च व्ययस्थिता; Cd as in text. S
 धै स्वयं च व्ययस्थिता (G₁ व्ययस्थिता) (G₁ प्रतिष्ठित; M₁ प्रतिष्ठितौ)

23 ⁴³ T G (except G₁) 'कामस्य रदस्य — ⁴⁴ K₁

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
 पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
 गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
 महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
 एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
 तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
 तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।

मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
 तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
 गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
 कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
 तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
 सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३०

C. 1. 7710
B. 1. 211. 82
K. 1. 231. 84

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñs : B D (except Ds) गतया; S गतायां N B Da Dn
 Ds तया; Ds तया; S तत् (for तदा) — *) B D Ts
 Gs : Ms (after corr) s-s 'पश्चाक्ष (Bsm 'पश्चान्तं, and
 'अं, Bsm as in text), T1 G1 'पश्माक्षि; Gs Ms (before
 corr) s 'पश्माक्षं; Gs s 'पक्ष्माणि; Cd Arjp 'पक्ष्माग्रं
 — *) Ts Gs-4 Ms निःसृतं दक्षिण (by transp), Gs s
 पश्चिम निःसृत; Ms-s दक्षिण निर्धृत

24 Ks (hapl) om 24^{ab}, Gs s transp 24^{ab} and
 24^{cd} — *) Ś1 K1 : Ñs परिवर्तिन्या; Ñs : V1 B D
 (except D1 s) Gs s परिवर्तित्या; Ts G1-4 M परिवर्तित्या
 T1 पृष्ठतश्चैव गच्छत्यां — *) K1 पश्चिम निर्गत; Ts Gs s
 निःसृत पश्चिम (by transp), Gs s दक्षिण निःसृत — Ś1
 K1 Dn1 G1 (hapl) om 24^{cd} — *) Ñ V1 B Da Dns
 Ds : Ms गतया; T Gs-4 Ms-s गताया Ko om 24^d-
 25^a, — *) Ks Ms निःसृतं चोत्तर, Bs उत्तर चाभवन्; D1
 चोत्तर निःसृतं

25 Ko om 25^a (of v 1 24) — *) Ks अग्रतः
 पृष्ठतस्तत्, Ks Ñs : B D (except Ds) M पृष्ठत पार्श्वतोऽग्रं
 — *) S रक्तानां च विं — *) Bs सर्वशोभं

27 *) G1 M ततो देवं — *) Ks : Ñs : B D
 (except Ds) महर्षीणां च; Ts G1-4 Ms s ऋषीणां चापि
 M सर्वत — *) T G1-4 Ms s अपि (for अभि) Ñs Dn
 चाभ्यवर्तत, Ñs B Dn Ds : s त्वभ्यवर्तत, Ds तानि वर्तत

28 *) D1 गात्रेषु पतिता — *) Ñs : B D (except
 Ds : s) M (except Ms) दृष्टिस्तेषां (by transp) — *) Ms
 'मेव देवानां

29 *) Ko 2-4 Ñ V1 B D गच्छत्यास्तु, K1 G1 Ms s-s
 'त्यां तु, T Gs-6 Ms 'त्या च K (except K1) Ñs : B D
 T G1-6 Ms तया, V1 Ms s-s ततो; Gs s तया (for तदा)

Ks : Ñs : B D (except Ds) transp देवा and सर्वे
 (in s) — *) D1 G1 M चैव महर्षय — *) Ś1 कृतमेव
 तु तत्कर्म

30 *) Ks Ñs : B D (except Ds) तस्या तु (Ks D1
 स) (for तु तदा) — *) Ks D1 लोकान् (for सर्वान्)
 — *) Ks सर्पिगणान् V1 तदा; D1 तथा (for च तान्)
 — After 30, D1 (marg sss m) T G (except G1) ins^a
 2007* कृत कार्यमिति श्रीमानग्रवीच पितामह ।

Colophon Major parvan Ts G M सभव* (for
 आदि*) — Sub-parvan Ko राज्यलंभ (followed by
 सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); T1 संभव Ś1 K1-s Ñs B Da Dn1 ns
 D1 : s Ms s (all om the sub-parvan name) mention
 only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान — Adhy name Ko s : Ds
 तिलोत्तमोत्पत्ति; Ms s तिलोत्तमानिर्माण — Adhy no
 (figures, words or both) Dns 210, D1m 220, Ds
 161, T1 217, Ts G1 : 171, Gs 168, Gs 172,
 Gs s M 170 — S'lola no Dn1 Dn 32, Ms 37
 — Aggregate s'lola no Dn2 7689

204

1 Ś1 K1 S om उवाच — *) Ś1 जितव्ययौ — *) V1
 Bs एकाग्र (for अन्यग्र) T Gs-6 त्रैलोक्यं तु यतो कृत्वा,
 G1 M (except Ms) जित्वा त्रैलोक्यमव्ययौ

2 *) Ds नरः; Gs सर्वः, Ms नागराक्षसपक्षिणां — *)
 Ś1 Ko 1 : Ds पुष्टिसुपा

3 *) B Dns D1 : s Gs प्रतियोद्धार — *) V1
 निरयमौ T1 गतौ, Ts Gs : s s ततो, G1 M (except Ms)
 तथा (for तदा) — *) — 5^d T G (except G1) 'ते

२०४

G L 711
K L 212 1

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसर्त्तौ गतव्यथौ ।
 कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्या बभूवतुः ॥ १
 देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
 आदाय सर्वगन्तानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
 यदा न प्रतिपेद्भारस्तयोः सन्तीह केचन ।
 निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमराविव ॥ ३
 स्त्रीमिर्माल्यैश्च गन्धैश्च मधैर्मोज्यैश्च पुष्कलैः ।
 पानैश्च विविधैर्हयैः परां ग्रीतिमनापतुः ॥ ४
 अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
 यथेष्टितेषु देशेषु विजहानेऽमराविव ॥ ५
 ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलावले ।

पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
 दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
 वरासनेषु संहृतौ सह स्त्रीभिर्निपेदतुः ॥ ७
 ततो वादित्रनृचाभ्यामुपातिष्ठन्त तौ द्वियः ।
 गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
 ततस्त्रिलोचमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
 वेपमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
 नदीतीरेषु जातान्ता कर्णिकारान्विचिन्वती ।
 शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
 तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
 दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संयभूवतुः ॥ ११
 तावृत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

पयामरौ

४ K: M: s (hapl) om 4-5 — *) Ś: K: L: N: V: D: गंधैश्च माल्यैश्च (by transp), K: गंधैश्च मल्लैश्च; G: माल्यैरामरैः — *) K: माल्यैर्मोगैः; N: V: B (except B: D: Dn) मक्ष (Dn: Dn: ns 'हय')मोगैः K: तथैव च; N: B: Dn: Dn: Dn: s: मुपुष्ट्यै — *) T: G (except G: D: विविधैरन्यै — *) Ko: D: मुदमवापतु

५ K: M: s om 5 (cf v 1 4) — *) Ko: s N: V: B: D: T: G (except G: D: अतःपुरे Ś: Ko: 2: वनोद्याने; N: L: D: मद्रोद्याने — *) K: N: s B: D (except D: G: M: s: पर्वतेषु वने. — *) = 3^d. Ś: 'तेमरौ यया; Ko: s N: V: D: 'त पयामरौ (cf 3^d).

६ *) K: N: s B: D (except D: D: प्रत्ये (for पृष्ठे) G: मद्रिच्छा — *) Ś: मार्गेषु; K: B: s S: सार्वेषु (M: s: सर्वेषु), D: सार्वेषु — *) D: विदुषु Ko: s N: B: D: s उपगमयुः.

७ F: s om 7 — *) T: G: s मयमोगेषु; T: G: s 'नृतेषु; G: 'मोगेषु — *) N: s B: s D: s G: सत्र स; N: V: F: Dn: Dn: नागयोः; G: सर्वना. — *) K: N: V: F: Dn: Dn: s G: M: निधीदतु (N: 'त)

८ *) Ko: s N: V: B: D (except D: D: 'नृणाभ्यां — *) K: s D: उपगित्त; N: उपगित्त B (except T: G: M: s) 'विदुषु चिदु. — *) N: Dn: मोक्षा समुपन.

— After 8, D: marg etc. m ins.

2008* नामापि तस्या सहारं विकारं च करोति वै ।
 किं पुनर्दोनं तस्या विलासोच्छासितं मनो ।
 रहःप्रचारकुशला मृदुगन्धदभायिणी ।
 किं नु नारी छलयति सुरराज्ञं मुलोचना ।
 मुनेरपि मनो वदप सरागं कुर्वतेऽहना ।
 प्रसन्नं कामितजनन संध्येव शक्तिमण्डलम् ।
 मनः प्रह्लापन्तीमिमैर्दयन्तीभिरप्यलम् ।
 महान्तोऽपि हि मिथ्यन्ते स्त्रीभिरद्विरिवाचला ।

९ *) T: G (except G: D: तस्मिन् (for तत्र) — *) D: पुष्पं विचिन्वती — K: T: G: (hapl) om 9th-10th — *) Some MSS येदाम् N: Dn साक्षितम्; T: G: s s आक्षितम्; Cd आक्षितम् (as in text) Ś: K: T: G: s आदाय.

१० K: T: G: om 10th (cf v 1 9) — *) D: 'तीरे स्वागता सा. Ko: s D: सान् (for सा) — *) Ko: s N: V: B: D (except D: s s) G: s M (except M: s) प्रचिन्वती — *) Ś: K: T: G: s यत्रागता

११ *) G: 'तौ पीत्वा परम पान — *) Ś: मदनारक्तको; K: मदेनाकुटचेतनः; V: मदसरक्तको — *) Ś: K: दृष्ट्वा तु तां — *) Ko: D: कामार्तां मं.

१२ *) K: N: s B: D उपाय; N: वमौ; V: उपेत्य (for उपेत्य) Ś: K (except K: 1) N: आयने — *) D: G: स (for सा) K: 'मुष्टौ च तां जियं — *) Ś: K:

उभौ च कामसंमत्ताबुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
 दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
 उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
 वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
 धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
 सैर्वैरैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
 मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
 मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 मम भार्या तव बधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
 नैषा तव ममैपेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
 तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्यताम् ॥ १७
 तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
 तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
 रुधरेणावलित्ताङ्गौ द्वाविचारौ नमश्च्युतौ ॥ १९
 ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
 पातालमगमत्सर्वो विपादभयकम्पितः ॥ २०
 ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
 वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
 वरयामास तत्रैनां प्रीतः ग्राह पितामहः ॥ २२
 आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
 तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

G. 1 7735
B. 1 212 24
K. 1. 222. 24

*सपत्नी, D₁ सयातौ; D₅ T₅ G₁₋₄ M (except M₅) सतप्तौ;
 T₁ G₅ सस्युक्तौ — ^a) S₁ K₁ कामयतश्च; K₂ B₅ D₅ S
 प्रार्थयतां B₅ स्त्रियं

13 ^a) K₂ सुद; D₅ सुभ्रे; S (except G₁) क्रूर;
 — ^b) K₂ तदा (for सुन्दो)

14 ^a) K₂ प्रसादमत्तौ, D₅ दानप्रमत्तौ B₅ वरदानेन
 समत्तौ — ^b) K₂ B₅ पौरुषेण, D₅ परमेण (for औरसेन).
 — D₄ marg see m ins. after 14^{ab} T G, after 14

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्तौ मुहुर्मुहुः ।
 दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्द जग्राह भामिनी ।
 वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्द जिघृक्षती ।
 गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतुः ।

[(L 3) T₁ G_{1,2} शुचिस्मिता (for जिघृ)]

15 ^a) V₁ तैस्त्रै, D₁ एभिर्; T₁ एव (for एतैर्) K₂
 मदोन्मत्तौ — ^b) B₁ भ्रुकुटीमुखौ; T₁ कालचोदितौ. — ^c)
 S₁ अयोधतु; K₁ अयुध्यतां (for अयोधतु)

16 D₄ Dn₁ (hapl.) om. 16^{ab} — ^b) D₄ अपि (for
 अभि) — S₁ K₁ s (hapl.) om 16^{ad} — ^c) T₅ G₂₋₄
 लुपा तव ममैवेय — ^d) B₁ D₄ अपि (for अभि)

17 ^a) K₂ N₁ V₁ D₅ G_{5,6} ममैवेति T₅ G₂₋₄ M एषा
 मम ममैवेति — ^b) K₀ N₂ s B₅ D (except D₁) ततस्तौ
 — After 17^{ab}, N₂ B₁ s D (except Dn₂) ins.

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतचेहसौद्वदौ ।
 — ^a) D₄ गदे तीरे. — ^b) K₄ अथ गृह्यतां, G₁ M₅₋₈
 अभ्यगृ K₂ N₂ B D (except D₅) T₅ G₂₋₅ स(G₅ s
 सु) गृह्यतामुभौ तदा (G₅ s s हि तौ).

18 ^a) K₂ s N₂ s B D (except D₅) प्रगृह्य च (for
 तौ प्र) — ^b) M (except M₅) तस्यां. N₂ B₅ D
 (except D₁ s) तस्यां तौ कामसौ. — ^c) S₁ K₁ N₂
 प्रजघ्नतु; V₁ B₅ Dn₁ वि.

19 ^a) K₂ N₂ s B D (except D₅) G₁ M₅ s अव(D₄
 एव)सिक्तागौ

20 ^a) S₁ तदा; K₂ B₁ s सह (for स च) S₁ K N
 V₁ B₁ Dn₁ n₂ D₁ s तथा — ^b) K₂ N₂ B₁ s Dn₂
 D₄ मत्सर्वो; K₂ s N₁ V₁ B₅ S (except M₅) मत्सर्वो.
 — ^c) K₂ s N₁ s V₁ B (except B₅) Dn₂ D₁ s कपिता;
 S शक्तिता.

21 ^a) G₅ सर्वदेवैर् N₂ नरर्षिभिः S₁ K₁ सह देव-
 महर्षिभिः, K₄ सह देवर्षिभिस्तदा — ^b) N₂ B₅ Dn₂
 D₁ s पूजयंश्च

22 ^a) K₂ N V₁ B D (except D₅) छन्दयामास. Cd
 oites छन्दिता T₁ G₁ M₅ साय, T₅ G₂₋₅ M₅₋₈ सा च (for
 सा तु) — ^b) S₁ K₁ (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K₂
 हि), K₂ N V₁ B D भगवान्प्रपितामह (D₅ ब्रह्मणा
 प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा — N₂ V₁ B₁ s om
 22^{ad} — ^c) N₂ s B₅ D (except D₁ s) वरं दिस्तु स
 B₁ तत्रैषा, B₅ चै चैनां; T G (except G₁) तत्रैतां.

23 ^a) N V₁ B D (except D₁ s) भाविनि (B₅
 भारत); S तेजसा — ^b) S₁ सुदृष्टां, M सुदृष्टां; Cd सुदृष्टां
 (as in text) S₁ K₁ Dn तां (for त्वां) K₂ सा
 सुप्रदृष्टा त्व, N₁ सा तु प्रदृष्टा त्वा; T₅ G₂₋₄ सा तेन
 दुष्टस्त्वां, G₅ s तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां — ^c) T₁ G₁ s M₅₋₈

K. L. M. N.

इच्छे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
 एवं तां महितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
 तिलोचमार्थं संकुट्वावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
 तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतमत्तमान् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
 तथा कुरुत मद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।

समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागतः ।
 समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्याभितौजसः ॥ २७
 द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
 स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
 कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
 नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
 एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
 न चाभिघन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिप्यति, T: G: ३ आहरि'; M: ३ न हरि'. K: ३ वदो
 चैव करिप्यति

24 Before 24, T: G: ३ M ins. नारद — *) Ś: K: ३ D: ३ वरान्. N: M: ३ प्रादात् (for दत्ता) — *) Ś: K: ३ इन्द्र त्रैलोक्यराज्याय

25 Before 25, K: ३ N: ३ V: B D (except D: ३) ins. नारदः — *) D: ३ व्येकचारिणी — *) N: V: B: ३ Dn D: ३ G: ३ तस्यार्थ

26 *) K: ३ transp स्नेहात् and सयान्. Ś: K: ३ ३ N: ३ B: D (except D: ३) सत्तमा; K: ३ सत्तम — *) Ś: K (except K: ३) D: ३ यो न (K: ३ ३ D: ३ न यो) विरोध स्यात् — *) D: ३ कुरुष्व — *) M: ३ प्रीतिमिच्छथ — After 25, S ins

2011* यथा सुन्दोपसुन्दार्या तथा न स्नापुषिष्टि ।

27 Ś: K: ३ S om उवाच — *) K (except K: ३) N: D: ३ मुरारिणा — *) K: ३ ते चान्योन्य, B: तेन्योन्यस्य; D: ततोऽन्योन्य G: ३ ममादिता. N: ३ B: ३ ३ D: Dn D: ३ ३ तेन्योन्यवशमागता — *) B: G: ३ म सम्य विप्रैर्द — *) D: ३ स्व महात्म — After 27, D: (marg. ३ ३) S ins

2012* चैकैक्य गृहे कृष्णा वनेद्रुमचक्रमपा ।

28 *) S च (for न) Ś: K (except K: ३) N: D: ३ न ममा (Ś: ३ ममा) मीनं (K: ३ मीन); N: V: B (except B: ३) D (except D: ३) न महामीनात् — *) K: ३ ३ D: ३ योमिच्छदेत्, S यो रि' M: ३ रि'दृश — *) K: ३ स वै, G: ३ स वै, V: यतो T G: ३ ३ स मायान्, G: M: ३ मायानि; G: ३ मायान्य; M: ३ मायान्य (for वर्षाणि) — *) K: ३ S सत्तमः

29 *) Ś: F: ३ कृतेषु, N: D: T G (except G: ३) कृते च — After 29, D: (marg. ३ ३) S ins

2013* तत स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्षित प्रभु ।

— *) K: T G: ३ नारदोऽप्यगमत् Ś: K (except K: ३) N: D: ३ महामुनिः; B: महामतिः; G: ३ महापुति G: ३ M निर्ययौ तु मुने काले इन्द्रमस्य महातपा

30 *) Ś: स (for ते) B: ३ M (except M: ३) समयं V: ३ समये राजन् कृते K: ३ ३ D: ३ नारदनोदितैः; N: ३ चोदित — *) G: ३ M येन भेद न जगमुत्ते — *) T G: ३ ३ तथा; G: ३ ३ यथा (for तदा) D: ३ ३ अन्योन्येन च भारत — After 30, D: (marg. ३ ३) S ins

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यात ते नरेभ्यः ।

काले च तस्मिन्सपन्नं यथायमानमेजय ।

Colophon Major parcan T: G M संभव' (for आदि) — Sub-parcan Ko राजपुल्लम् (followed by सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); T: ३ मभव Ś: K: ३ ३ N: B D: Dn n: D: ३ ३ M: ३ (all om the sub-parcan name) mention only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान; to it K: ३ ३ N: D: ३ ३ M: ३ add ममात् — Adhy name K: ३ ३ पाण्डव (K: ३ ३ यानो) ममय; K: ३ पाण्डवाना प्रतिज्ञा — Adhy no (figures, words or both) Dn: 211, Dm 221, D: 162, T: 218, T: G: ३ 172, G: 169, G: 173, G: ३ M 171 — Stola no Dn 31, M: 33 — Aggregate s'loka no Dn: 7720

205

1 Ś: K: D: ३ om उवाच (Ko om the ref)

3 *) K: ३ सत्तमा सत्तम, B: D: D: T G: ३ अनुयातेषु N: अनुयातेषु पचमिष, D: अनुयातेषु वीरिष — *) K: ३ transp सत्तमा and वज्रमि N: ३ सत्तमा ये पचमि सत्तमा — *) N: V: ३ मायैर्भोगवती यथा

२०५

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
 तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
 बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
 ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
 बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
 वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
 अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
 कस्यचित्तस्कराः केचिज्जहुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
 ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आगम्य खाण्डवप्रस्थमृदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६

ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
 प्रसह्य वोऽस्माद्विपयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
 ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वान्निर्विलुप्यते ।
 शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टामिमर्शति ॥ ८
 ब्राह्मणस्य हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
 रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
 रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
 तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
 श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
 आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कृष्णया सह तत्रासीद्भर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
 स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
 तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

C. 1 7755
E. 1 213. 14
K. 1. 233. 14

4 °) D₄ D₄ धर्मेण — °) K (except K₂) व्यचरन्;
T G (except G₁) बभूवु (for व्यवर्धन्) — °) G₂
गुणान्विता

5 °) Ś₁ K (except K₂) D₄ Cd निवेशने; D₂
निवेशनात् (for विशां पते) — °) K₂ N₂ s B D (except
D₂) transp केचित् and जहु K₂ s D₄ M₂ गां; G₁ तां
Ś₁ गां जहुर; G₂ आजहुर (for जहुर्गा) T₁ जहुर्धनमर्दिम
(for °)

6 K₄ om 6°-7° — °) K₁ T₁ आगम्य — °) N₁ s
B₁ s D₄ D₄ n₂ D₁ s उदक्रोशत्स; T₁ तदाक्रोशत D₂ s
D₂ 'क्रोशत्समाविशत्

7 Before 7, S ins ब्राह्मण. — K₄ om 7^{ab} (of v
1 6) — °) B₂ नीयते T₂ G₂-4 रौद्रैर (for क्षुद्रैर)
— °) T₂ G (except G₁) M₂ प्रगृह्य K₂ N₂ V₁ B₂ s s
D₄ D₁ s 4 घोष विप; N₁ विपयादस्या; N₂ B₁ D₄
चास्मद्भि; D₂ G₂ M₂ s 4 घोस्मद्भि; T₁ नोस्मद्भि. — °) N₂
D₄ D₂ अभ्यधावत; B₂ अभिरक्षत, T G (except G₁)
अभिधावति

8 °) K₂ 'स्य हि तद्राजन्; K₄ B₁ s s D₂ T G 'स्याग्रम',
N₂ B₂ D₄ D₁ s 4 M₂ 'स्य प्रदातस्य, Cd as in text
— °) N₂ D₄ प्रलुप्यते; G₂ s विलुपते; Cd as in text

— °) Ś₁ K₁ 'भिमर्पति; K₂ s N₁ s B₁ s D₄ D₁ s 4
'भिमर्दति; K₂ N₂ V₁ B₂ D₄ 'भिमर्दते, K₂ 'भिनर्दति; B₂
'वपद्यते; T G₂-s 'तिमन्यते G₁ s M अभि(G₁ s M₂
अधि)तिष्ठति (G₂ M₂ s 'ष्ठति)जवुक (G₂ M₂ s 'का) Cd
otes क्रोष्टा — After 8, K₂ s N₁ V₁ B D (D₄ om
line 2) ins

2015* अरक्षितारं राजान वलिपद्मागहारिणम् ।

तमाहु सर्वलोकस्य समग्र पापचारिणम् ।

[(L 1) N₁ रक्षितार च राजान — (L 2) K₂
नृशस (for समग्र) N₂ V₁ B₁ s D₂ पापकारि. K₄
समग्रमलहारक]

9 °) S 'थौ च विलोपितौ (M₂ 'घातितौ) — °) Ś₁
K₂ s 4 Cd हस्तधारण; N₁ V₁ M₂ शस्त्रधारण; N₂ D₄ D₄
हस्तधारणा, D₂ शस्त्रधारिणा, Arjp as in text

10 Before 10, all MSS ins वैशं उ' (resp वैश')
— °) A few MSS 'भ्यासे — °) Ś₁ K₂ s 4 N₁ D₄
D₁ s s भृश (for तस्य) — °) G₂ s तानि शुश्राव यान्याह.

11 °) N (except Ś₁ K₁) transp च and एच S
श्रुत्वाऽर्जुनो महा — °) Ś₁ K₂ s 4 N₁ B₁ D₄ D₂ तत्रासे;
K₁ N₁ V₁ तत्रास

12 °) K₂ N₁ V₁ B₂ s D₄ D₂ s 4 M₂ संपदे — °) N₁

आक्रन्दे तत्र कान्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
 ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अशुभमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
 उपप्रेक्ष्यजोऽधर्मः सुमहान्स्थान्महीपतेः ।
 यद्यस्य हृदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
 अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
 प्रतितिष्ठत लोकेऽसिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
 अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
 अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
 अनुपवेद्ये राक्षस्तु वनवासो भवेन्मम ।

अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
 शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
 एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
 धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
 ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैरपिणः ॥ १९
 न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्ब्रह्मामहे सह ।
 यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
 सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी बर्भो रथी ध्वजी ।
 शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारत (for पाण्डव) S अनुमिच्छ (Ts Gs Ms
 'एवम्' पाण्डव. — *) Ms-s वै (for तैर) — *) Dns
 Ds-s 'ऋदेन तु; T Gs 'ऋदेन च; Gs-s-s 'ऋदेन च
 — *) B Ds Ds-s 'चित्तयान मुद्'.

13 *) Ts Gs-s ह्यस्मिन् — S transp. 13rd and
 14th. — *) Ss 'अशुभ'; S आशुभ' Ko-s-s चास्य
 — *) Ks-s Ss Bs निश्चित; Ks-s Ss V1 Dns Ds
 S निश्चय

14 Ss om. 14th-16th S transp. 13rd and 14th
 — *) Ss V1 Dns Ms-s उपप्रेषण', Ts Gs-s उपप्रेषण';
 Cd as in text. — *) Ks Ss T1 Gs यद्वय Ss Ks
 भयतो; Ms-s रथतो — *) Gs अस्य (for अय)

15 Ss om 15 (cf r 1 14) — *) Ds अनानायं च;
 S नास्तिरयं चारि; Cd as in text — *) Ks 'क प्रति रक्ष';
 Ss 'क चाप्यर'; Bs-s 'कमपर'; Bs Ds 'क स्वादर'; Ds-s
 'क च मर'; S 'क स्वादुधर्म' — *) Ks अमतिष्ठति; Ks
 प्रतिविष्टति; Ss B (Bs as in text) Ds-s-s प्रतिविष्टतश्च
 (Bs as प्रतिविष्टतश्च); Cd as in text. — *) Ss अधर्मश्च
 दृष्टमपेय

16 Ss om. 16th (cf r 1 14), Ms-s om 16th-17th
 — *) Ss Ks अनार्य; Ks-s Ss V1 B D अनार्य (Ds
 अनार्य) Ss Ks Ss V1 Bs Ds Ds तु; T G (except
 Gs) एव (for च) — *) Ks Ss B सुमहान्; V1 Ds
 Ds-s 'सुमहान् (for सुमहान्) — *) Ss V1 Ds Ms मयि
 (for मम) Ss K (except Ks) Ss V1 Ds वैयान्व

17 Ms-s om 17th (cf r 1 16). — *) Gs
 'मयेताद् Ns Ds-s च (for तु) — After 17th, N ins
 2016th सर्वमप्यविष्टत यथेतापु महीपते ।

[Ss 'रथी' (for रथी)]

— *) Bs Dns Ms वै; Ds वो (for वा) Ko-s-s
 महानय — *) Ks-s Ss V1 B-s D (except Ds)
 गमनं (for मरण) Ss Ks धनवातोपि वा मम; Gs Ms-s
 वनवासो भवेन्मम (— *) — *) Ss Ko-s-s Ss Ds Ds
 Gs M 'रथ विनाशो; Ks 'रथ विनाशो वा; T Gs-s 'पि
 नाशो वा; Gs 'पि नाशो' (sic) — *) Ks प्रदास्यते.

18 *) Gs युधिष्ठिर (for धन) — After 18th,
 Ks ins.

2017th सुतामाप्ताय निषिद्धमुत्तरीयेण यामसा ।

— *) Ks अत प्रतिदय; Gs अभिम'; Ms ins lin
 अनार्य च — *) Ks Ss B-s Ds Ds-s 'आमस्य च;
 V1 आर्यस्त T1 Gs M अभिवाचापु निषिद्ध; Ts Gs-s
 अभिवाच गुणं गित; Gs-s अभिवाच विनिषुत

19 *) V1 धनुरायस्य — Before 19th, S ins अर्जुन..
 — *) Ss Ks यायाया धने.

20 *) Ss Ds-s दूर Ks न दूरतो गता धु'; Ks-s
 V1 B (except Bs) Ds न दूरानुगता धु'; T G अदूराध्वगता
 धु' (Gs दूरानुगता धुदातो); Ms दूर भजति न धुदा; Ms
 न दूरमाजित धु'; Ms-s न दूरं भयत धु'. — *) Ko
 Ss B-s D (except Ds) गच्छावदे सद्; Ks 'प्लाम ये म';
 Ss V1 Bs 'प्लाम ये म'; Ds 'प्लाम ये म'; Ts Gs (by
 corr) 'प्लाम ये म'. Ms तावदास्यामि तत्र ये — *) Ko-s-s
 Ss Dns Ds यावदप्रियतै; Ks यावदापादया — *) Ds
 (except Dns Ds) चौर Gs M चौरदक्षिणत घन

21 Ms-s om 21-22. Before 21, T G ins यैत.
 — *) Bs लोचम्य — *) Ss Ko यमी; Ks यमी (for
 ध्वजी) Ss Ko-s यमी; Ks Ss B D (except Ds) गन्त्री
 (for यमी) Ss K (except Ks) क्षीर; Ss मम (for रथी)
 Ko-s रथी (for ध्वजी) — *) Ss विप्यमि; Ko-s Ss

ब्राह्मणस्य उपाहत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
 आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
 सोऽभिवाद्य गुरुन्सर्वास्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
 धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिशयतां मम ॥ २३
 समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
 वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
 इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
 कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
 युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
 प्रमाणमस्ति यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
 अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।

सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
 गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
 यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
 निर्वर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
 न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्पणा कृता ॥ २८
 अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
 न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालमे ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
 वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

C 1 7775
B 1 213 80
K 1 233 39

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V1 B1 Da1 Dn1 n3 G6 s Ms s विध्वस्य तान् K1 s B5
 Da3 D4 s T2 G1 s s विध्वस्य तान् Many MSS चौरान्
 — " K4 स निर्जित्य; B5 Da Dn3 D2 s विनिर्जित्य. S1
 'स्य धनं च तत्

22 Ms-s om 22 (of v. 1 21) — " S1 K2 N1
 D1 s G1 s (by corr) 'गन्धमुपा', Ko B1 s 'गन्धमुपावर्त्य';
 K1 'गन्धमुपादाय, K2 s B1 s 'गन्धमुपावर्त्य; N1 Dn D1 'ग
 समुपावर्त्य, N1 s 'गन्ध स्वमादाय, V1 Da 'गन्धमुपावर्त्य; D5
 'ग समुपावर्त्य — " K4 N1 V1 B D T2 G4 (by corr)
 प्राप्य; Cd (?) 'पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा) — After
 22^{ab}, K2-s N1 V1 B D ins

2018* तत्तच्छोधनं पार्यो दृष्ट्वा तस्मै द्विजातये ।
 — " S1 K1 पुरी, K2 N1 V1 Da Dn3 D1 s पुनर्
 — " S1 K1 परंतप; K2 N1 Dn T2 G (except G1)
 धनजय

23 Before 23, T1 Ms-s ins वैशंपायनः — " S1 K1
 G1 गुरुन् (for गुरुन्) — " Ko s N1 Da1 n3 D5
 सर्वेष्टाप्यभिनन्दित; K2 D1 तैश्चाभिप्रति, N1 s तैश्चैव प्रति
 — " D2 धर्म (for व्रत) Ko s N1 व्रतमादिश मे प्रभो
 24 " K (except K1) N1 V1 B D 'दर्शने; T G
 (except G1) भवतो दर्शनान् S मम (for मया)

25 " T G (except G1) वाक्यमप्रवीत् — T2 G1
 om 25^{ab} — " K2 चाय; K4 Da Ms-s राजा, D5
 वाचं (for वाचा) — " D5 'त सज्जमानस, G1 शोकार्त-
 सज्ज — " V1 Da D1 s ह्यच्युत; S (T2 G1 om) अमचीत्
 (for अच्युतम्) — After 25, K2 s N1 s B D G1 s ins

2019* उवाच दीनो राजा च धनजयमिदं वच ।

26 " K2 सत्य; G2 तत्तत् (for मत्त) K2 N1 V1
 B2 S मम (for अनघ) — " K1 T G 'प्रवेशं; K2 अत
 प्र — " N1 D1 s T G1-s M (except Ms) मम प्रिय
 — " D1 s तदनुमृश्यामि

27 " B 'प्रवेशेन — " T G 'लोपकृत् (G1
 'लोपत)

28 " V1 महाभाग — " V1 न हि धर्मविलोपो.
 — " K N1 s B1 s Da1 Dn ते (for मे)

29 S1 K1 S अर्जुन, N1 धनजय उ — " K2
 transp न and व्याजेन N1 Ms-s अ (for न) Ms
 भजेत् (for चरेत्) — " T2 G1-s तस्माद्; M1 त्याज्याद्
 (for सत्याद्) V1 G1 s विचरि; Ms-s हि चलि. — After
 29, K4 ins

2020* क्रियते स्वीकृते राजस्य हि चेदात्मना व्रतम् ।

भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययदा प्राप्नुयां महत् ।
 while T G (except G1) ins

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।

भवदाज्ञाभूते किंचित् कार्यमिति निश्चय ।

30 S1 K (except Ko) Da3 S om उवाच — " K2
 N1 Dn 'नुज्ञाय — " Ko s N1 B5 Da1 n3 धनचर्या
 T2 G (except G1) 'योद्दिक्षि — " T G1-s सामाना;
 G1 M मासानि (G1 Ms s 'न्दि) — " N1 Dn 'सायानुज

Colophon Major parvan T2 G M संभव (for
 आदि) — Sub-parvan S1 Ko s N1 B1 s D1

२०६

वैजंपायन उवाच ।

तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
 अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपात्रगाः ॥ १
 वेदवेदाद्ब्रह्मविद्यामन्तर्याम्यात्मचिन्तकाः ।
 चाँक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
 रुधकाश्चापरे राजञ्चमृणाश्च वनौकसः ।
 दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ३
 पतञ्जल्यश्च बह्विभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
 धृतः श्रद्धण्कथैः प्रायान्मन्त्रिरिव वासवः ॥ ४
 श्रमणीयानि चित्राणि वनानि च सगंसि च ।
 मरितः सागराश्च देशानपि च भारत ॥ ५
 पुण्यानि चैव तीर्थानि दृढ्य भरतर्षभः ।

म गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
 तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
 कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
 निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
 अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुर्नेकशः ॥ ८
 तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
 कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तर्गतेषु च ॥ ९
 कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
 शुशुभेऽस्तीव तत्राजन्गङ्गाद्वार महात्मभिः ॥ १०
 तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
 अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
 तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Del. Ds Ds. 3 Ms. अर्जुन (Dn. 13 om.) तीर्थयात्रा; B. Ds
 अर्जुनवनवास; T. मन्त्रय — Adhy. nati. Ko. अर्जुन
 प्रयागे — Adhy. no (figures, words or both) Dns
 212, Dm 222, Ds 163, T. 218, T. G. 173, G.
 170, G. 174, G. 3 M. 172 — S. 102 no Ds Dn
 213 37 — Aggr. 102 no Dns 7753

206

1 S. K (except Ko) Ds S om उवाच — *) K
 (except 114) Ds : T. G. 1 Ms न प्रयात, Ds स च पात;
 3' 1 प्रयात S. K महाभाग

2 S. om 2' 3' — *) S. दृष्टाश्च; S. m Ks मुद्रा
 (114. 11); Ks देवा; Ks मोरार्य; S. Dn Ds 1 शैला; V.
 मीना; B. मीना; Ds मुचयश्च; Ds लोका; T. शैला; T.
 C. मीना; G. मय च, G. शैला; G. 1 मोक्षा; Cd 11 p
 101 om 102 11 M. लोका इत्येव मुचय पाठ. 11 Me-1
 मोचयुषाश्च भगवन् — *) V. शैला; T. 1 मया (for
 मया) S. K. 1 S. Ds दाम्पत्य; G. निरोधमा

3 S. om 3 (cf. v 1 2) — *) S. K मुद्रा, G.
 मुद्रा (for मुद्रा) S. च परे, Ks च परे S. K
 प्रभु (for राजन्) — *) K. Dn 114; Ks भरतार्य; S.
 114 : 114 11, Ds 114 : 114 11 प्रादु — *) B. 114 ये
 चाप्ये — *) 114 B (except P.) Ds 114 कथयति
 द्वितीयमा.

4 *) V. कुरुनन्दन — *) S. K घृत; T. G (except
 G.) घृत B. सुहमकथ; G. M शिष्टजनै

5 *) Da Ds काननानि सरा — *) V. सागरान्य
 सुंदाश्च

6 *) S. K (except Ks) S. 1 V. Dn Ms-1 अपि च
 (for चय) T. G. 1 'नि गत्वा पाथेस्तु — *) Ks 1 S. B
 Da Ds 1 कुरुनन्दन (for भरत) — *) S. Dn द्वारमा
 धित्य — *) M. निवासम्

7 *) T. G. transp. तत्र and तस्य B. तत्र (for
 तस्य) — *) S. K 'गुण्य; S. Dn 114 'गुण्य — *) S.
 K (except Ks) प्रयमो (for प्रवरो) S. K रथ; S. 1
 B D दिस; M. यती

8 *) G. बहुभि (for कौन्ते) — *) Ds 1 G.
 विप्राश्च; Ds 'जा

9 *) T. G. 1 'प्रजीय'; G. प्रजाल्य — *) S. K
 S. 'ज्जिनेषु परेषु च; Ks 'तेष्वपरेषु च; Dns Ds 1 'तेष्वनरेषु
 च Ds हुतेषु उपल्लेषु च — S. Ko (hapl) om 3' 1
 — *) S निरत

10 *) Ms transp. विद्वद्भि and नियत. S. K
 Dns G. मयय; S. मयवे; V. मयवे; B. 1 Da Ds 1 :
 T. G. 1 मयये — *) T. 'भेदिनरी राजन् — *) K.
 राजमभि

11 *) Ko 1 S. V. Dn S (except Ms) पातवर्षभ;
 S. भरतर्षभ.

उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नयिकार्यचिकीर्षया ॥ १२
 अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
 अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
 ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
 कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमाचिते ॥ १४
 तत्रायिकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्भुताशनः ॥ १५
 अधिकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
 ग्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
 कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८

साहं त्वामभिपेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
 दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्च्छिता ॥ १९
 तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
 अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ २१
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किञ्चन कर्हिचित् ॥ २२
 कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
 न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्या भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेयं यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C. 1 7799
B 1 214 24
K 1 234 24

13 *) N1 सुपविष्टो, V1 अवकृष्टो — *) K1 D1 B
महाबाहुर् — *) K1 N1 : Bsm : Da D1 : कामयानया
— After 13, D1 ins

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेश्म नीतोऽयं पाण्डुनन्दनः ।

14 *) N1 : B Da Dn1 n1 T G (except G1) M1 :
हित — *) S1 K1 हवने; N1 भवन N1 चितं

15 *) K1 Da : D1 अतुष्यद् (for अतुष्यद्)

16 *) T1 G1 : च (for स), and स (for तु)
— *) K1 : N1 : B Da D1 : तेजस्वी; N1 कौरव्य (for
कौन्ते) — *) K1 : N1 : B Da D1 : वाक्यमेतदभाषत
(K1 D1 : तदुवाच ह)

17 Before 17, G1 M1 : ins अर्जुन — *) N1 V1 B
Da Dn1 n1 D1 : (before corr) भामिनि — *) K1 :
V1 B1 : Da D1 : T G (except G1) कस्यायं Ko : :
N1 : V1 B1 (m as in text) : Dn D1 : M सुभगे
— *) S1 K1 N1 कन्यका; K1 : N1 : V1 B1 : Dn1 n1
D1 : T1 G (except G1) वारमजा

18 S1 K1 : B om उवाच — *) T G1 : तस्यापि, G1
तस्यास्मि, G1 : M1 तस्याह S1 Ko : : N1 : V1 Dn
D1 : राजन्; K1 : N1 : B Da D1 धीर (for पार्थ)

19 *) Da अह, T1 G1 : सा हि — *) S1 Ko : V1
तीर्णा S सरिद्वरा (for समु) — *) S1 कौरव्य (for
कौन्ते) K1 : N1 : B (except B1) D दृष्टैव पुरुषस्याग्र
(B1 D1 : प्र) — *) Ko : N1 : V1 Dn S 'णास्मि' मूर्च्छिता,

K1 : N1 : B Da D1 : 'णास्मि पीडिता; D1 'णास्मिपीडिता
20 *) Ko : स, K1 V1 Bsm D1 : तत् (for तां)
S1 Ko : : 'मुदितां, K1 N1 : V1 B1 : D 'लपितां; N1
'प्रहितां; B1 'प्रसितां — *) K1 : B1 : Da D1 : पाण्डु
(for कुरु) — *) S1 K1 अर्जुनानन्द — *) N1 आत्मनो
न च K1 प्रसदानां मनोहर

21 S1 K1 : S om उवाच — K1 om 21, G1 om
21*-23* — *) S (except M1, G1 om) 'मासिक
— *) K1 N1 : V1 B1 : Da D1 : निर्दिष्ट; N1 M1 :
सदिष्ट; T1 संदिष्टो, T1 G (G1 om) चादिष्टो

22 G1 om 22 (of v 1. 21) — *) S1 K1 ब्रह्म
(for जल) — *) V1 D1 : तु (for च) Ko : N1 D1
G1 अ (N1 ना) नृत चोक्तपूर्वं च — *) Ko D1 किल न (for
किञ्चन) K1 : N1 : B Da D1 : मया जातु वरानने (D1
कथचन), K1 न मया किल कर्हि

23 G1 om 23* (of v 1. 21) — *) S1 N1 :
Dn मे, D1 यत्; G1 : : Me-1 च (for तत्) T1 G1
नानृशस (for 'त तत्) K1 कथं तच्चावृत न स्यात् (by
transp) — *) S (except G1, G1 om) चैव (for
चापि) — *) G1 दीर्ये; G1 लिप्ये (for पीड्ये) S1
न पीड्येत च मे धर्म; V1 न च मे विद्यते धर्म — *) K1
N1 : V1 B (except B1) D (except Dn) M1 नृ
(for कुर्या)

24 S1 K1 S om उवाच — *) K1 'हं तु कौन्तेय

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
 यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्म नो द्वादशवार्पिकम् ।
 वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
 तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रयामनम् ।
 हृतं वन्त्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
 परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
 हन्ता मम परित्राणं तत्र धर्मो न दुष्यते ॥ २७
 यदि चाप्यस्य धर्मस्य मृद्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
 न च ते धर्म एव स्याद्वत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
 भक्तां भजस्य मां पार्थ मतामेतन्मतं प्रभो ।
 न कर्ण्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९

प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
 शरणं च प्रपन्नासि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
 दीनाननाथान्कान्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
 साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
 याचे त्वामभिरामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
 स त्वमात्मप्रदानेन सक्रामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२
 वैठांपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कान्तेयः पद्मगेश्वरकन्यया ।
 कृतवास्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
 स नागमयने रात्रिं तामुपित्वा प्रतापवान् ।
 उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति धर्मशास्त्रे आदिपर्वणि षडधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— *) T₁ G₁-4 तथा B दि (for च) — G₁ (hapl) om 24^a-25^a. — *) S₁ आचष्ट्यान् T G₁-4 प्रमु (for गुरु)

25 Ge om 25^a (cf v 1 24). — *) K₁ G₁ वर्तमान; F₁ & S₁ V₁ D₁ T G₁-4 'माना, M₁ & 7 'मानां S₁ अन्योन्य वर्तमानानां — *) T₁ G₁-4 सुतां (for आत्मजां) — *) S₁ अत्र (for नो) D₁ D₁ & 4 अत्र (for अनु) — *) K₁ & S₁ & B₁ D₁ D₁ M₁ द्वे (for मो) 9 (Ge om) 'मानिक

20 After 26^a, K₁ ins

2023^a नारदस्याजया तत्र हृत धर्मरिमया ।

एव मयमर दूरे पद्मपा शकटीकृत ।

वैपद्यामेव वीर्येय नारदस्याभ्यनुजया ।

— *) S₁ & D₁ D₁ & 5 हृतवान्; V₁ D₁ हृत च — *) S₁ मय; K₁ न च; F₁ हृति; S₁ मय; G₁ अय (for अय) S₁ हृतये; D₁ 9 दुष्यते (cf 27^a). — After 26, T₁ G₁ (except G₁) ins

2024^a तदा कामप्रकाराय प्रेति न द्वि यमम ।

तस्मात्तत्र प्रत्ययो युज्यते न द्वि युप्रपि ।

27 K₁ (1 1 a 1) om 27 — *) D₁ दुष्यति (for युज्यते); cf 25^a

28 *) S₁ दक्षदक्ष च K (except F₁) S₁ & V₁ D₁ दक्षदक्ष; T₁ G₁-4 दक्षदक्ष; G₁ & M₁ दक्षदक्ष — *) T₁ G₁ (except G₁) 2^a 9 तु (for च) — *) K₁ transp दक्षया
 * प्रमाद

29 *) F₁ S₁ & I D (except D₁) च अत्र (for

मयमर) — *) S₁ V₁ प्रतं (for मत) — *) T₁ G₁-4 अय (for मां) K₁ & S₁ V₁ B₁ T₁ G₁ अयया

30 *) S₁ प्रमादानां (for प्राणदानान्) — *) M₁ वृद्ध (for चर) M₁ & धनुमर्त; M₁ असांप्रत

31 *) K₁ दीनामनाथां; T₁ 'नार्ताश्च; T₁ G₁-4 'नाथा दि; G₁ 'नार्ताश्च; G₁ & M₁ 'नाथाश्च — *) T₁ G₁ & परिरक्षया दि — *) S₁ 'भ्येस्य; T₁ 'भ्येति — *) K₁ & 4 मु; T₁ अति (for च)

32 *) K₁ र्थां चातिका; S₁ & B D (except D₁) Ge र्थां चाति — *) S₁ D₁ & तात्कुर्य च T₁ G₁-4 transp गुरु and मम — *) M₁ प्रमाद (for सक्रामां)

33 S₁ K (except K₁) B om उवाच — *) G₁ & (before corr) 'वास्त्या किरीटी स (hypermetric)

34 *) T₁ G₁-4 उचित्या च प्रता — After 34^a, D₁ (margin m) 8 ins

2025^a पुत्रमुपादयामाम तस्यो न सुमनोहरम् ।

दुरापन्त महाभाग महाबलपराक्रमम् ।

while D₁ ins

2026^a प्रभातेऽभ्युपितोऽप्या प्राणि न्य निषेदानम् ।

— *) V₁ उचित्योऽभ्युदिने सूर्यः 8 विमतेऽभ्युदिते सूर्य
 — After 24, K (except K₁) ins

2027^a आजगामाग्नेशो भीमार्जुनाद्वाराधम प्रति ।

while B ins

2028^a निमकाम तदा पार्थ स्वमेव भयन शुभम् ।

['I' ५ शुभं भयनशुभम्]

K₁ (om line 4) ins after 2027^a S₁ & D₁ D₁ &

२०७

चैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
 प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
 अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
 भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्छौचमात्मनः ॥ २
 प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽद्भुतकुरुसत्तमः ॥ ३
 हिरण्यचिन्दोस्तीर्थं च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
 दृष्ट्वान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४

अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
 आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्ट्वान्कुरुसत्तमः ।
 नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
 नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
 महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
 एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
 आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

G. 1 7220
B 1 215. 9
K 1 235. 9

after 34

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परित्यज्य गता साध्वी उल्लूयी निजमन्दिरम् ।
 दृष्ट्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
 साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न सदायः ।

Colophon om in Dn1 — Major parvan Ts G M
 समव* (for आदि*) — Sub-parvan Ś1 K Ōs B D
 (Dn1 om) Ms. s अर्जुन (Ś1 om) तीर्थयात्रा (Bs*वनवास),
 T1 संभव — Adhy name Ko s 4 उल्लूयीसमागमः; Ds
 उल्लूयागमन — Adhy no (figures, words or both)
 Dns 213, Dm 223, Ds 164, T1 219, Ts G1 4
 174, Gs 171, Gs 175, Gs s M 173 — S'loka no
 Dn Ms 35 — Aggregate s'loka no Dn2 7789

207

1 Ś1 K (except Ko) Ds S om. उवाच — *) Ks s
 Ōs B (except Bs) D (except D1) च (for तु) Ms
 तत (for तु तत्) — *) Ś1 Ko 4 Ōs Ds पार्थिव, K1
 पाण्डव (for भारत) — *) K1 Ds T G (except G1)
 *पार्थ

2 *) T1 G1 s s 'वन', Ts G2-4 'पाद', M1 'पद'
 — *) Some MSS वसिष्ठस्य, T G2-s M (except Ms)
 गविष्ठस्य Gs प्रविष्ट चापि पर्व — *) T1 भृगुनदे, Ts
 G2-s 'तीर्थ', G1 'कुदे', M 'तुदे' Bs 'यु'; T1 G1 s s M तु
 (for च) Ōs S (except Gs) कौरव्य — *) Ś1 K1

*चमादितः

3 *) Ks s Ōs B D (except Ds) सुबहूनि च भारत;
 V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणा* (Gs Ms s-s
 'णा') — Ōs om 3^a-5^b. — *) Ś1 Ko 4 Ds प्रददौ; Ds
 S (except Gs s) सोऽद्भुतः A few MSS कुरुसत्तम; V1
 कुरुनन्दन Ks सदिदेश कुरुसत्तम*

4 Ōs om 4 (of v l. 3), G1 (hapl) om 4^a-6^b,
 K1 Ms (hapl) om 4^a. Ms-s read 4^a-6^b after l.
 206 11 — *) Ko 4 Ds Ms-s 'स्तीर्थेषु'; Ōs 'यिदुतीर्थं च;
 T G (G1 om) Ms 'स्तीर्थानि — *) Ś1 Ko 4 Ds
 भरतसत्तम — *) Ks Ōs s B D पाण्डव (Ds भरत)श्रेष्ठ;
 S (G1 om) पर्वतश्रेष्ठान्

5 G1 om 5 (of v l. 4), Ōs om. 5^a (of v. l. 3)
 For Ms-s of v l. 4 — *) D1 कुरुश्रेष्ठो — *) Ś1
 Ko 1 4 V1 पार्थिव* (for भारत) — *) Gs पुरुषर्षभ.
 Some MSS 'र्षभ.

6 G1 om. 6^a (of v l. 4) For Ms-s of v l. 4.
 — *) A few MSS 'पूर्वेण — *) A few MSS. 'सत्तम.
 — *) Bs दिव्या (for रम्या) — *) S नैमिषा.

7 Ś1 K1 4 om 7 — *) Ko s नदी चापरनन्दां, Ks
 Ōs D1 नदी परमनदा; Ds Gs नदां च परनन्दां

8 *) K1 Ōs Dn Ds 4 transp सर्वो* and सीयो*.
 — *) Ś1 Ko 1 4 प्रपश्यन्सरितस्तथा — *) Ś1 K1 प्रवणान्;
 Ōs ज्ञानं D1 s प्रपणन् (for कुर्वन्) — *) S धन ददौ
 (G1 ददौ धन) Ōs Bs m D (except D1 s s) च गाः
 (for वसु)

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 दृष्ट्वा च विधिवच्चानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
 कलिद्वाराद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
 अम्यनुज्ञाय कान्तेयमुपावर्तन्त मारुत ॥ १०
 न तु तस्म्यनुज्ञातः हन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 सहायैरल्पैः शूरैः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
 स कलिद्वानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
 धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
 महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापमरुपशोभितम् ।
 समुद्रतीरेण शनैर्मण्डलं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
 मण्डलेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
 तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
 तां ददर्श पुरे तस्मिन्निचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
 दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चित्रवाहिनीम् ।
 अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
 तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
 राजा प्रमंकरो नाम कुले असिन्धुभूव ह ।
 अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

9 *) K₂ N₂ B D (except D₁) S (except M₂)
 तीर्था (for पुण्या) — G₁ om 9^a-10^a — *) N₂
 पुण्यानि (for सर्वाणि) — *) K₂ N₂ B₁ D₁ D₂ D₃
 T₁ G₁ : पुण्या (for तीर्था) — *) S₁ K₂ : N₂ D₁
 transp धनं and ददौ S (G₁ om.) पुनः (for ततः)

10 G₁ om 10^a (cf. v 1 9) — *) S₁ K₂ : D₁
 कलिद्वाराद्वारेषु; K₂ N₂ V₁ B₁ : D₁ D₂ : T₁ G₁ : M₂
 (except M₁) शूरेषु; T₁ G₁ : शूरेण — *) K₂ T₁ G₁ :
 M₂ : अनुगाय

11 *) K₂ N₂ B₁ : सीतः; G₁ : शूरे.. — *) N₂ B D
 (except D₁) चतः (for येन) S₁ N (except K₁) M₂ सागर.

12 *) N₂ D₁ सीर्षान्यायतः. — *) N₂ B₁ D₁ D₂
 हर्मणि; B₁ : D₁ D₂ : T G (except G₁) यनानि
 — *) P₁ om 1^a S₁ S₂ द्वेदप — After 12, D₁ (marg
 r. m.) S ins

2033* शूरैः कलिद्वाराद्वारेषु पाण्डवानुपमाद्यत ।

[M₂ : कारमण्डपस्य G₁ : सागर]

13 *) K₂ : B₁ D₁ D₂ D₃ नद्वेदः; K₂ सार्द्धं
 — After 13^a, D₁ (marg sec m.) S ins

2031* मोक्षार्थं स्य शय्या ताननीय महापटः ।

बाधेरी नी समामाद्य मगमे सागरस्य ह ।

शय्या मण्डप देवोद्य विद्वत् कविभिः सह ।

[(L 1) D₁ T G₁ : अद्याप्य (for समा) and
 मुनिभिः (for कविभिः)]

— *) S₁ सन्निधौ

14 *) S₁ F₁ transp सर्वा and तीर्था — After
 14^a T₁ G (except G₁) ins

2032* अथ द्रव्योद्दे सान्ते मण्डलेश्वर प्रभुम् ।

— *) S₁ सन्निधौ — After 14, D₁ (marg sec m.) T

G (except G₁) ins

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वाङ्गममरमयम् ।

धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विदोषत ।

द्विजराजकृषीणां च धामिकाणां महीतले ।

कीर्तने चोपमागूत क्षयधर्मविदुत्तमम् ।

D₁ (marg sec m.) cont K (except K₁) D₁ ins
 after 14

2034* स च स प्रतिगमाह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 *) K₂ चारुहामिनी — K₂ om 15^a-16^a

16 K₂ om 16^a (cf. v 1 16) — *) S ष्व (for
 च) S₁ स 'रोदा — *) S₁ K₂ चैव मामिनी; D₁
 चारुहामिनी — *) B₁ om D₁ तस्या स्यवितर शाया;
 D₁ तस्या वितरं शायाय; T₁ G₁ : 'स्य महामानः; M₂ 'स्य
 महाराज — *) S₁ K₂ N₂ D₁ आचर्या (K₂ अग्रवीर); N₂
 D₁ D₂ अग्रदूतः; N₂ सज्जनः; B₁ अग्रदूतः; B₁ om D₁ :
 अग्रदूतः — After 16^a, N₂ D₁ : s ins

2035* द्वेदि मे सन्निधौ राज्ञश्चक्रियाय महात्मने ।

तमुवाच सप्तर्षीव्राजा कथं पुत्रोऽसि नाम हिम् ।

उवाच स पाण्डवोऽहं पुन्तीपुत्रो धनजय ।

[(L 1) D₁ D₂ : सप्तर्षी (for सन्निधौ)]

— *) K₂ om 16^a — *) D₁ 'वाच तथा सः; G₁ 'च
 महाराज — *) V₁ शास्त्रपूर्णम्

17 Before 17, S ins चित्रवाहन — *) K (except
 K₁) N₂ D₁ D₂ M₂ प्रभजनो; N₂ D₁ T G M₂ : प्रभाकरो

— *) S₁ हुनेष्यन्ति; K₂ : S₁ 'हे कश्चित्; K₂ M₂ 'हे
 सन्निधौ; K₂ N₂ : V₁ B D T G M₂ : 'हेमिन्त (all
 are doing the hiatus in different ways) — *) S₁ K

(except K₁) N₂ D₁ मयुध — *) S₁ K सप्तोद्भूत (K₂
 मुद्रुधर); N₂ D₁ सप्तोद्भूत; T₁ सप्तोद्भूत; T₁ G₁ : M₂ : च

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
 ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
 स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
 एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
 तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
 कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
 पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
 एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
 एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥ २२
 स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
 उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३

C. 1 7637
B. 1 215
K. 1 225 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमः G₁ s स चोत्तमः G₆ च चोत्तम (sio)
 18 ^a) Ś₁ Ko 1 & D₅ M₅ s च (for तेन) — ^b) K₅ s
 N₁ s V₁ B D देवदेव पिनाकधृक् (N₁ V₁ Dn₁ ns 'धृक्'),
 N₁ तापितोभून्महेश्वर, S प्रणिपत्य प्रणम्य (M₅ प्रसाय) च
 — N₁ om 18^{ab} — ^c) K₅ s N₁ s V₁ B D (except
 D₅) पार्थः S तात (for तेन) — ^d) N₁ B Dn D₁ s देवदेव
 19 ^a) N₁ s स च तस्मै वर प्रादात् — ^b) Ko s & N₁
 एक हिः V₁ एक वै (for एकैक) S एकप्रसवजं कुलं
 — ^c) M₅ s एकत. M₅ s प्रसवात् N₁ ह्यस्माद्. — ^d)
 V₁ भविष्यति (for भवत्यस्मिन्) N₁ तत, G₅ M₅ s तदा
 20 ^{ab}) T G transp सर्वे and पूर्वे. Ś₁ K₁ समः T₁
 इहः G₁ भूमि (for मम) — ^c) K₄ T₅ G₁ s च (for तु)
 G₁ transp तु and मम K₅ s N₁ s B D (except
 D₁ s s) एका (K₅ एपा) तु (N₁ Dn च) मम कन्येय
 — ^d) Ś₁ 'स्योत्सादनी'; K₁ 'स्योत्सादि'; V₁ T G₁ & M₅ s
 'त्पादनी K₅ s N₁ s B D (except D₁ s s) नृक्ष
 21 ^a) N₁ B D अय (for हय) — ^b) K₅ s N₁ s V₁
 B (B₁ m as in text) D (except D₅) पुरुषर्षभ (cf. 21^a)
 — After 21^{ab}, N₁ D₅ ins 2036* — ^c) Ś₁ K₁ पुत्र
 (for हेतु) — ^d) V₁ सस्कृता; T G₂ s 'मिता, G₅ s 'मता
 Ś₁ K₁ & N₁ M पुरुषर्षभ N (except Ś₁ K₁) ins after
 21 (N₁ D₅ after 21^{ab})
 2036* तस्मादेक सुतो योऽस्या जायते भारत त्वया ।
 22 ^a) Ś₁ K₁ भवत्यस्याः T G₂ s 'स्वस्याः M₅ s
 भवेत्तस्या — ^b) Ś₁ transp कुलकृत् and जायता K₅
 अयः K₄ D₁ S इति (for इह) — G₁ om. 22^a-23^a
 — ^c) S (G₁ om) भारत (for पाण्डव)
 23 G₁ om 23 (of v 1 22) — Before 23, G₂ ins.
 वेश — ^b) Ś₁ Ko 1 & N₁ transp कन्यां and ता K₅
 कन्यां तु परिगृह्य; T₅ G₅ s स तां कन्या प्रगृह्य. — After
 23^{ab}, S (except G₁) ins

2037* मासे त्रयोदशे पार्थ कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।
 — ^a) G₅ शयने (for नगरे) — ^b) K₁ त्रिचतु. (for
 त्रिहिमा) K₅ N₁ s V₁ B (B₁ m as in text) Dn D₁ s
 तिस्र कुतीषुतः समा (N₁ p हिमा), N₁ कौन्तेयश्च समाख्यं;
 S (G₁ om) मासास्त्रीन्स तथा सह Cd cites त्रिहिमा
 समा (as in text) — After 23, N₁ Dn D₁ s & ins
 2038* तस्या सुते समुत्पद्ये परिष्वज्य वराहनाम् ।
 आमन्त्र्य नृपतिं त तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon Major parvan T₅ G M 'संभव' (for
 आदि) — Sub-parvan Ś₁ K N₁ s B Dn Dn₁ ns
 D₁ s & s M₅ s अर्जुन (D₅ om) तीर्थयात्रा (B₅ 'वनवास'), T₁
 सभव — Adhy name Ś₁ Ko 1 & D₅ चित्रांगदालभः
 (K₄ 'लभ', D₅ अर्जुनस्य चित्रांगदालभ) — Adhy no
 (figures, words or both) Dns 214, D₁ m 224, D₅
 165, T₁ 220, T₅ G₁ & 175, G₅ 172, G₅ 176, G₅ s
 M 174 — S'loka no Dn 27, M₅ 26 — Aggregate
 s'loka no Dns 7816.

208

1 Ś₁ K (except Ko) D₁ S om उवाच. — ^a) Ko
 Da Dns समुद्र. — ^b) D₁ पुरुषर्षभ, some MSS 'र्षभ.
 — ^c) K₅ B₁ D₁ D₁ s T₅ G₅ s स (for सु) — ^d) T G
 (except G₁) रहितानि (for शोभि) — After 1, M₅ s
 road 1 207 4^a-6^a!

2 G₁ (hapl) om 2 — ^a) T₅ G₅ घर्जयन्निव Ś₁
 K₁ D₁ G₂ s च, N₁ हि (for स्म) — ^b) N₁ B₁ Dn D₁ s
 transp पञ्च and तत्र Ś₁ K₁ यत्र (for तत्र) K₅ D₅
 सु; N₁ B₁ Dn D₁ s स्म; T₅ G₂ s च (for तु) — ^c) Ś₁
 Ko 1 हि, V₁ च (for तु) N₁ सकीर्णानि च, B₅ D₅
 आकीर्णानि तु, B₅ D (except D₅) M₅ अयकीर्णानि; T₅

चैतन्यपात्र उवाच ।

ततः समृद्धे तीर्थानि दक्षिणे भगवत्पथः ।
अभ्यगच्छन्त्युपपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
वर्जयन्ति न तीर्थानि यत्र तत्र तु तापमाः ।
आर्चीर्णानि तु चान्यामन्युग्स्तातु तपस्विभिः ॥ २
अगस्त्यतीर्थे मौमद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कार्ष्णं प्रसन्नं च ह्यमेघफलं च यत् ।
भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
त्रिविक्रान्युपलब्धाय नानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मगुद्धिभिः ॥ ४
वपस्विनस्ततोऽपृच्छन्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थार्नीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मणादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

प्राहाः पञ्च वनन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।

अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुलनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वर्धमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषमचमः ॥ ७
ततः सांभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाढा तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
स तमादाय कान्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेन बलिनां वरः ॥ १०
उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
चभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G:- ११ : : अदोनीनि Ko : साम्यासन्; K: सानि म्यु;
 ११:- ११ : : अदोनीनि

3 *) \hat{E} : K: \hat{K} वरपमनं, \hat{F} : \hat{F} वरपमनं, \hat{N} : \hat{N} वरपमनं;
D: \hat{K} ; D: \hat{G} वरपमनं; T: \hat{K} वरपमनं; T: \hat{G} वरपमनं
वरपमनं \hat{F} ; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं — 4) D:
मेघात \hat{F} ; \hat{F} : D: \hat{K} वरपमनं; \hat{K} : \hat{K} वरपमनं; T: \hat{K} वरपमनं;
वरपमनं; T: \hat{G} वरपमनं; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं — 5) \hat{K} : \hat{K} वरपमनं;
वरपमनं. \hat{F} : D: \hat{K} वरपमनं; \hat{K} : \hat{K} वरपमनं; \hat{F} : \hat{F} वरपमनं; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं;
वरपमनं; T: \hat{K} वरपमनं; \hat{K} : \hat{K} वरपमनं; \hat{F} : \hat{F} वरपमनं; \hat{M} : \hat{M} वरपमनं;
वरपमनं — After 3 & 4

८५१ दशानि दश ह्येति दशानि दशानि ।

[K. 1. 7. P. 1. 1. 1. 1. 1. 1.]

४. Pāṇini-⁴-⁵ — *) Si. 'ताम्रनिधि' — *) Si.
प्रत्यय (१) - तावत्तु — *) De. ताम्रिणी, G.
कर्मणि - *) Si. प्रान्तिरि. Si. प्रान्तिरि,
Si. ताम्रनिधि; Si. G. वनिधि; *) 'वनिधि' G.
मुद्रिका-पदं.

2. 4. 1971) am 2. Fe 5. am 1. (el + 1.4)
— 4) 2. 1. 1971 am 2. 1. 1971 am 2. 1. 1971

— ४) K: धर्मवादि; S: धर्मधारि; V: B: मरुधारि; T: O: मरुधारि.

0 \langle K₁ S om उच्यु - ⁵) T₁ इद (for च) T₂
G₁₋₄ मक्षयति (for इरति च) - K₂ (hapl) om 6^a-7^b
- ⁶) N₁ B₁ D₁ D₂ M₁ तत (for जत) D₁
ल्लामिवर्षे - ⁷) K₁ D₁ T G₁₋₄ M₁ नृदम्पयत.

7 Kacm. 7th (cf v 16) — S₁ K₁ & S₂ om
उवाच — ^a) S₁ 'त्वा वच पापे' S₂ मुखा तु वचनं तेषां
— ^b) K₁ (before corr) तयोपनमः Ms₂ तान्निनि
— ^c) K₁ V₁ 'ह नरत्नम्', F₂ 'हृदि नरत्नम्'

B *) K1 क्षीरद (for क्षीरद) — *) K2: S1: V1
B D (excep- D1) T G (excep G1) मद्ध* (for मद्ध*)
हो: S1 B1 D1: s: वीर

१) Fo Di: निरामनये मदाय — २) K: N: V: II
D: नमो भगवते वासुदेवाय — ३) S: नमो भगवते वासुदेवाय

10 *) १) मध्यपरि; २) - १८८५ - १) M: मद्रास
(१८- मद्रासपुर)

11 4) Si Ka Vi To Gi-a ३५८, Ka भावः ३
उपनि; Clasi text Ka Si Vi B Da Du Da
३५८ गु and मरु To Gi भा (३५८) ३५८

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३

नार्युवाच ।

अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।

आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृशं चाद्भुतदर्शनम् ।
अचतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरमेयी च समीची बुद्धुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

C 1 7890
B 1 216 23
K 1 235 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D2 T1 जग्राह (for तु ग्राहः) — ^a) Ś1 हि (for स) Ko N1 T G2-s Ms तपस्विना; Ds G1 Ms तर*.
— ^r) G1 Ms मनोहरा

12 ^a) Ko & S 'द्रुततम; Ds 'द्रुतमिद

13 Before 13, S (except G1 Ms s) ins अर्जुन
— ^b) G1 Ms s वापि Ks B (except B1) D (except Da1 Ds) Gs e Ms s 'चरि Ś1 Ko 1 s & N1 s V1 कुतो वा जलचारिणी — ^c) Gs e त्व (for च) — ^d) Ś1 K1 N1 हसि (for पुरा)

14 Ko & Ds स्त्री उ*; Ns Dn Ds & वर्गोवाच, T G Ms s स्त्री; Ms-s अप्सरा (for नार्युवाच) N B In this instance neither Ś1 or K1 om उवाच; both read the ref exactly as in text! — ^a) Ks हि (for ऽस्मि) Ś1 Ko 1 & N1 Ds 'रा हसि कैतेय — ^b) Ś1 Ko 1 s & N1 V1 Ds 'निवासिनी; Ns s Bs e Da Dn D1 s & M 'विहारिणी; Ts Gs इष्टारण्य — ^c) Ks Ns अह; Bs कांता (for इष्टा) — ^d) Ś1 K1 वर्षा, Ko 2-s V1 वर्षा, N1 वृद्धा, Bs वद्धा; Ds Ts G Ms s वद्धा, T1 नंदा; Ms-s विद्धा

15 ^a) Ś1 K1 'क्षत्रान्या; G1 'क्षत्रयोन्या — ^b) Ś1 सम (for सार्धं) — ^c) Ś1 Ko 1 & Ds देवराजनिवेशनं (Ko 'क्षानात्); Ks s 'निवेशनात्

16 ^a) Ś1 तथा; K1 तत्र T1 पश्याम वै सार्धं — ^b) MSS (as usual) दासित*, सधित*, दाशित*, of v 1 1 1. 2 oto — ^c) Ns V1 B1 s sm Da D1 s s तपस्विन Da D1 s रूपवत

17 ^a) Ks Ns B1 Dn S एव (for वै) Ś1 K1 s

तेजसा, Ks तरसा Ś1 Ko s & N1 D1 s s वीर, K1 नित्य (for राजन्) — ^a) T1 रूपस् (for इव) — ^b) K1 सम सभा*, Ks विप्रोच्य मा*, N1 एवावभा*, Ns s Dn Ds सवै व्यकाशयत्; B1 s स हि व्यमा*, Bs D1 s स व्यत्यकाशयत्; Bs Da एव व्यकाश*; Ds सो व्यवमा*, T G अव्यवभासयन् (G1 तद्व्यवभासयन्), Ms तद्यवभा*, Ms-s 'यन्

18 ^a) Ko Ns s B D (except D1 s s) 'चाद्भुतमुत्तमं — ^c) Ks Ds Gs s 'र्णासि

19 ^a) Ś1 Ko s & सामेची, K1 सामेची; Ks सध्यायी; N1 सौभ्रेया, Ds क्षमीची Ks Ds S (except G1) 'दालसा. — ^c) Ks transp त and विप्र — ^d) Ś1 K1 अभ्याग*; Ts Gs-s अभित*

20 ^a) Ks च, Ns Bs D अय; B1 s s वि (for वै) Ś1 Ko 1 N1 गायत्यो ललमानाश्च, Ks 'त्यो नृत्यमानाश्च Cd oites ललमाना — ^b) Ś1 लोभमानाश्च, Ns Dn लोभयित्वा च, Bs e लोभयतश्च, T1 क्षोभयंत्यश्च Ts G नृत्यतश्च (Ts Gs e 'तो वै) वरागना (G1 विशेषत) — After 20^{ab}, T G ins

2040* प्रेक्षणां च कुर्वन्त्यो विवृत कारयन्ति च ।

अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि ह्यामभावविलम्बिते ।

याहूरमूलदन्ताना दर्शनं वै वराङ्गना ।

कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विज परित स्थिता ।

[(L 1) Gs प्रेक्षमाणानि कु T1 विवाराङ्कारयाम च.

— (L 2) T1 आविश्राद्धिर्, G1 क्षानमतीर्, Gs e 'च्छंतीर्

— (L 4) Ts Gs पुरत, Gs परत Gs e ध्रिता]

— ^c) Ks वै (for च) N1 मासा* — ^d) Ś1 K1 वीर ;

उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
 तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
 तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
 नारीतीर्थानि नाग्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
 पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११
 वगोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ १२
 क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
 समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३

ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
 दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
 सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
 अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः सु व्यथिताननाः ॥ १५
 स नोऽपृच्छदुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
 श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
 पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
 तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
 मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८
 तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ।

C. 1 7870
B. 1 217 19
K. 1 237 19

अक्षय्य*, Ns नाक्षय्य*

9 a) Ko ग्रहीभूत्वा; Ks ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता
 — b) Ko 1 4 N1 B5 5 Da Dn1 n2 T1 गृह्णीती; K2 गृह्णीत,
 V1 B5 D1 गृह्णीत; G1 5 5 Me-3 गृह्णीति — c) V1
 उद्धरिष्यति; D5 उद्धरिष्यति; T G उत्सारयेज्, M उद्धरिष्येज्
 K2 Ns B (except B5) D (except D1 2 5) तस्मात्; G1
 कश्चित्; G2 5 4 (before corr) 5 किञ्चित् — d) K (except
 K2) D5 स्थले; Me-3 पदा

10 a) G2 5 4 (before corr) 5 सर्वे, Me-3 स्वस्या.
 — b) S1 K2 N V1 B Da2 Dn1 D5 5 5 Me 5 स्व (for
 स्व) — c) N1 स्वेरेष्वपि; D5 सहसापि; G5 5 भवितापि
 B5 कथंचन, T5 G2-4 न किञ्चन

11 a) S1 K1 5 तत्र, Ko 4 तत्. (for तानि). T G
 transp सर्वा* and तीर्था* — b) Ks N1 5 B (except
 B5) D M ततः (for इत) K (except K2) D5 T G2 4 5
 हि (for ह) — c) S1 K1 तानीह; Ko 2 4 D5 ऐतानि;
 D1 चैवेह; Me याम्येह (for नाग्नेह) — d) V1 चैव ह (for
 सर्वश) D1 नाम्ना ख्यातामि सर्वे — e) S1 च सर्वश,
 T1 विशेषत (for मनी*)

12 S1 K1 वर्षोवाच (slo), Ko 5 4 V1 वर्षोवाच; K2
 नन्दो; B1 5 वदो; T1 मदा; G1 Ms वदा; Me-3
 यिदा; D5 T5 G2-5 Ms om the ref — a) D2 तीर्थानि
 (for त दिप्र) — b) Ks Ns Dn D1 5 अपि (Me-3 अभि)
 (for एव) — c) K4 चित्तयाना लुपक्रता; Ns 5 Dn1 n2
 D1 5 आर्षित; B1 आर्षितयामोपसृता, B5 आर्षितयामास
 सृता; B5 सचिल्य सोदापसृता, Bsm Ms 7 यामाप, B5
 अर्षितयम्नापभृता, T1 अर्षितयमपासृत्य; T5 G2-4 चित्तयत्यो
 पसृत्वाय; G1 5 5 Ms यामावसृत्य

13 b) K4 स्थिता कालेन; Ms 5 कालेनानेन B1 (m
 as in text) जन (for नर) — c) Ns V1 अभि* (for
 समा*) — d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 Me-3 आसादयेत्;
 G5 5 आवापयेत्

14 a) K1 2 B D1 2 चित्तयित्वेह; K4 N Da Dn D1 5
 स्वेव — b) S1 Ko 1 D5 5 मुहूर्तम् — c) S1 K1 दृष्ट*
 Ko B5 D5 महात्मानं, D1 2 T5 G1 5 4 भाग — d) S1 K1
 महर्षिमुत, Ko 2 4 Da1 र्षिमुत, Ks N1 T5 G4 र्षिमय;
 D1 2 र्षि तत्र

15 a) K2 Ns 5 B D (except D5) सम्रष्टा; N1 ततो
 दृष्टा K2 सर्वा. (for दृष्ट्वा) — b) G5 अमरद्युति — c)
 N1 विप्र (for पार्थ) K4 om 15-16 — d) Me-3
 स्थित्वा K1 प्रव्यधि*, K2 N V1 B D स्म ग्रीडि*, K5 स
 व्यधी*, S व्रीडितचेतना (T1 G5 Ms लोचना)

16 K4 om. 16^{ab} (of v 1 15) — a) N1 G1
 दुःखहेतु — b) Ko N1 2 Dn D5 Me-3 त; B5 Da5
 T1 यत् K2 लोथ त वयं — After 16^{ab}, N1 ins *

2041* क गच्छामो घय सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुन ।
 — c) N1 एतत् (for श्रुत्वा) Ko D5 स च; K2 Ns 5
 B1 5 Dn D1 तत्र; N1 श्रुत्वा, B5 तत्तु; B5 तं च, D5 त तु
 (for तच्च) S1 K1 यथातथ्य, Ko N1 तत्तत्; V1 G1 तया*.

17 Before 17, S (except Ms 5) ins नारद — a)
 K2 5 सागरोपाते, N1 सगतानीह, D5 सागरद्वीपे — b) N1
 यानि (for पञ्च) — c) V1 तत्र (for तानि) K4 G5
 M गच्छथ

18 a) S1 Ko 5 4 D1 5 5 तत्रस्या, K1 N1 तत्रस्थ;
 Ms तत्र व — b) Ko N2 V1 B5 5 D (except D1 2)
 पाण्डवेयो; K2 यो वै, N1 5 G1 5 5 5 M योय — c) S1

२१०

वैशंपायन उवाच ।

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
 समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
 प्रभासदेशं संप्राप्तं वीभत्सुमपराजितम् ।
 तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
 ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
 ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
 तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
 आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
 ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्या पर्यपृच्छत ।

किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
 ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
 श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
 तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
 महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
 पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
 पुरुषाः समलंचक्रुपजहुश्च भोजनम् ॥ ९
 प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
 सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकाञ् ॥ १०
 अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
 सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

C. 1 7896
B. 1 216. 12
K. 1. 288. 81

एव) Some MSS 'पूर्वेण

2 Ś1 K1 om 2^{ab} (of v. 1 1) — ^a) V1 'द्वे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभ — ^c) S transp सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg sec m) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^a) Ś1 K1 'देशे T G (except G1) प्रभासे समनुप्राप्त — ^c) K2 त; M6-8 तु (for च) N3 : B (except B6) Dn D4 सुपुण्य रमणीय च — After 3, D4 (marg sec m) S ins

2044* चारुणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दन ।

4 ^a) M (except M8) तत्राप्यगच्छ — ^b) K1 नृप (for नाम) K4 N V1 B D सखाय तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text)

5 Ś1 K1 om 5, G1 (hapl) om 5^a-8^b — ^b) Kō : N1 G2 (after corr) जने, Dn1 मुने; T1 G2 : M पथि; T8 G2 (befor corr) जले (for वने) — ^c) V1 रमेतां (for आस्तां) — ^d) K4 N1 V1 उभौ (for ऋषी)

6 G1 om 6 (of. v 1 5) — ^b) G2 : त च पार्थे ह्यपृच्छ; M तरुण्यं पर्य — G2 : om 6^d — ^c) K2 : N3 : B D (except Dn2 D1 : 2) एतानि (for इमानि) T1 'यं पार्थ सर्वाणि; T8 G2 : 'यं पावनानीति — ^d) Ś1 K1 : 2 तीर्थान्युपच (K2 'स'र'; K2 'न्यनुसर'; D2 'न्यनुसरांसि च

7 G1 om 7 (of. v 1. 5) — Before 7, T1 M8 ins.

वैशं — ^a) Ś1 K (except K2) N1 B6 Da D1 तस्य (for ततो) — ^c) V1 S (G1 om.) transp उवाच and च N1 वाच (for उवाच). Ś1 K N1 स (for च). — ^d) S (G1 om.) स्वेवमे' प्रभो

8 G1 om. 8^{ab} (of v 1 5) — ^b) T1 समेतौ (for प्रभासे) Ś1 'पार्थिवौ — ^d) Ś1 K2 M6-8 उप', K1 अप' (for अभि')

9 ^b) G1 M2 : 8 तु (for त) — ^c) K2 N3 : V1 B D (except D1 : 5) समतात्; B1m पुरस्तात् K2 : N3 : B D (except D2) मदयाचक्रुः; T2 G2 : 4 तमलं. — ^d) Ś1 Kō 1.4 सर्वकामसमृद्धिभि

10 K2 (hapl) om 10^a-11^b

11 K2 om 11^{ab} (of v 1. 10) — ^a) N V1 B D (except D2) 'ज्ञाय तान्; S (except M6-8) 'ज्ञातवान् — ^b) M6-8 तु (for च) — ^c) Dn D1 : 2 transp सत्कृत and शयनं — ^d) Kō : 4 N1 D2 T G2 : 6 M सहाद्युतः; K2 G1 : 2 सहाजुन; N3 : Dn D4 महामति; B (except B2) समद्युति. — After 11, N (except Kō. 1 N1) ins.

2045* ततस्तत्र महापाहु शयान शयने मुने ।

12 T G M8 om 12 — ^a) N3 B Dn1 Dn D2 नदीनां (for तीर्थानां) N3 : B D (except D1 : 2) पटवलाना च (for दर्शन चैव) — ^b) K2 : N3 Dn D4 तयैव च; N3 B Da D2 च दर्शन (for च भा') — ^d) Ś1

आयगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
 स कथाः कथयन्नेन निद्रया जनमेजय ।
 कान्त्योऽप्यतन्त्रमिच्छयन् स्वर्गसमिते ॥ १३
 मयुरेण न गीतेन वीणाशब्देन चानय ।
 प्रबोध्यमानो वृषुषे स्तुतिभिर्मद्भल्लया ॥ १४
 स कृन्वायमकार्योपि वार्ष्णेयनाभिनन्दितः ।
 रथेन नाञ्चनान्नेन द्वाग्दामभिजग्मिवान् ॥ १५
 अन्वृत्वा द्वाग्दामं तु बभूव जनमेजय ।
 कुर्त्तामुत्स पूजार्थमपि निवृत्तरूपेणपि ॥ १६
 दिदृक्षवश्च कान्त्ये द्वारकामासिनो जनाः ।

नरेन्द्रमार्गमाजगृत्स्वर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
 अवलोक्य नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
 भोजवृष्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
 स तथा सत्कृतः सर्वैर्मोजवृष्यन्धकात्मजैः ।
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
 कुमारैः सर्वैश्च वीरैः सत्कारेणाभिवादितः ।
 ममानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
 कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नमोज्यसमावृते ।
 उजासु सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वागाधिरुद्धिशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्वे ॥

13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 *

13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 *
 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 *
 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 * 13 *

14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 *
 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 *
 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 * 14 *

15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 *
 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 *
 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 * 15 *

16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 *
 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 *
 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 * 16 *

17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 *
 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 *
 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 * 17 *

18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 *
 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 *
 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 * 18 *

19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 *
 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 *
 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 *

19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 *
 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 * 19 *

20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 *
 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 *
 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 * 20 *

21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 *
 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 *
 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 * 21 *

22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 *
 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 *
 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 * 22 *

23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 *
 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 *
 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 * 23 *

24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 *
 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 *
 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 * 24 *

25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 *
 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 *
 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 * 25 *

२११

वैशंपायन उवाच ।

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ।

वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १

तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।

भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २

प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।

स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३

वादित्राणि च तत्र स वादकाः समवादयन् ।

ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४

अलंकृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।

यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स सर्वशः ॥ ५

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।

सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६

ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः ।

अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७

तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।

उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८

रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीवौ समरदुर्मदौ ।

दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजहातेऽमराविव ॥ ९

अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विद्वरथः ।

निशठश्चारुदेणश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०

सत्यकः सात्यकिश्चैव भद्रकारसहाचरौ ।

C. 1 7918
B. 1 219
K. 1 229 11

*ममवत् (in °) is lost on a broken part — °) T₁ G₁ : M °पयाहस्य — °) S तत्र रैव — °) K₂ : N₂ B D (except D₂) उत्सवो नृपसत्तम

2 S₁ missing for 2⁶ — °) K (except K₂) N₁ V₁ D₁ D₂ ब्राह्मणेभ्यः — °) K₂ m. 4 V₁ D₁ D₂ महेंद्रस्य, K₂ महान्तस्य; T₁ महत्यस्मिन्, T₂ G₁ 4 (after corr) M₂ महे तस्मिन्; G₂ 2. 4 (before corr) 2. 6 M₂ 8 महे तस्मिन् N₂ गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G₁ : M₂ 8 °दा) Cd oites मह

3 °) S₁ K₀ 1 4 N₁ पादपै (for प्रासादै) — S₁ missing from च (in °) up to दीप (in °) K₁ S (except M₂ 8) तु (for च) — °) K₀ : N₂ V₁ तत्र (for तस्य) K₂ समीपत — G₁ om. 3⁶ — °) K₁ °ज्ञः पूजितो — °) K₂ फल; N₂ B (except B₂) D कल्प; N₂ V₁ नदी; Cd Arjp दीप (as in text). S₁ K₂ च सर्वत; K₀ : S (G₁ om) च शोभित (M₂ 8 समतत)

4 V₁ (hapl) om 4-5 S₁ missing from स (in °) up to जगुर्गा (in °) — °) K₂ N₂ B D तत्रान्ये (N₂ तान्येव); T₂ G₂ 4 तत्र स्युर — °) K₀ चाथ वादयन् — M₂ 8 om 4⁶-5⁶ — °) K₀ 4 D₁ 8 चापि (for चैव) — °) K₂ N₂ B D₁ D₂ न₂ D₂ गेयानि; K₂ सामानि; N₂ तथैव; D₂ D₁ : S (M₂ 8 om) गीतानि N₂ D₂ D₁ 8 S (M₂ 8 om.) गायका

5 V₁ M₂ 8 om 5 (of. v. 1 4) — S₁ missing

from स (in °) up to चञ्चूर्यन्ते (in °) — °) K₂ N₂ 8 B₂ 6 D T₂ G₂ 4 M₂ (inf in as in text) सुमहौजसां — N₁ om 5⁶-6⁶ — °) K₁ कांचन (1 gloss), K₂ N₂ 8 V₁ B D (except D₂) हाटकचित्रैश्च — °) K₂ B₁ 8 च (for स) M₂ 8 भारत (for सर्व)

6 N₁ om 6 (of v 1 5), M₂ (1 hapl) om 6-7

7 M₂ om 7 (of v 1 6) — °) S₁ K (except K₂) D₂ हलायुध — °) S₁ K₁ रेवत्या — °) Hypermetrical of 8°. S₁ K D₂ अनुगीय (K₂ m as in text), T₂ G₂ अभिगम्य; G₂ अभेद्य. T G M₂ बहुभिर् — K₁ D₁ (hapl) om 7⁶-8⁶

8 K₁ D₁ om 8⁶ (of v 1 7) — °) Hypermetrical K₂ प्रगीय; K₂ N₂ D₂ 4 8 अनुगीय, V₁ B₁ 8 D₂ अनुगम्य (of 7°), B₂ अनुगीत स

9 °) K₂ (m as in text) 4 G₂ M₂ रैहिणे; Cd as in text Some MSS द्रांयश्च — °) K₂ D₂ 8 S (except M₂) समर (M₂ 8 परम) दुर्जयौ — °) S₁ K₂ 4 D₂ D₂ मालांवर

10 °) K₂ : N₂ B D (except D₂) गदो यभुर N (except D₂) T₁ G₁ 2 8 विद् (S₁ भू) रथ, of 1 90 42 — °) S₁ निपद, K₁ °ज्ञह, K₂ °सित, K₂ °पथ; T₂ G₂ नि शठ, G₂ 8 नि शक

11 °) K₀ 4 D₂ भृगकार, K₂ 8 भद्रकार; T₁ G₁ भगाकार K₀ : 8 D₂ सहाचरौ; K₂ महाचल; N₂

॥ ११ ॥ दार्ढ्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
 एते परिगृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
 तमुन्मत्तं श्वेतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
 तदा कोलाहले तन्मिन्वनमाने महाशुभे ।
 वानुदेवश्च पार्थश्च महिर्वा परिजग्मतुः ॥ १३
 तत्र चाम्बुमाणां तां वसुदेवमुतां शुभाम् ।
 मञ्जुता मसीमध्ये भद्रा दृष्टुमुमता ॥ १४
 दृष्ट्वा तामर्जुनस्य कन्दर्पः ममजायत ।
 तं तयैकाग्रमनसं कृप्यः पार्थमल्लसत् ॥ १५
 अयान्मनीषुष्कगतः प्रहमन्निव भारत ।
 वनेचरस्य किमिदं कामेनालोप्यते मनः ॥ १६
 मर्मसा भगिनी पार्थ मारुपस्य महोदरा ।
 यदि ते वर्तते बुद्धिर्बुद्ध्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य चासुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चैव संपन्ना कर्मिण्या न मोहयेत् ॥ १८
 कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भुवम् ।
 यदि स्यान्मम चाण्येयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
 प्राप्ता तु क उपायः स्यात्तद्भवीहि जनार्दन ।
 आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्मम ।
 न च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
 प्रमत्त हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
 स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसदा भगिनीं मम ।

नृदायणीः Ss B Dn Ds नृदायणीः Ds नृदायणी, Ms
 मनीषरीः Ms- नृदायणी — *) Hs Ss Vs B D
 (except Ds) 'वप उदयधैव

12 After 12, S Hs *

21 19* वानुदेवो यतो मम मह स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च ।

दृष्ट्वा द्वा द्विजानिष्य पतिमात्रमवश्यम् ।

13 *) Hs Hs Vs Ds मम ; Ks Ds Vs (विने) Ks मम ;
 Ds Ds मम ; Ds Ds Ds विने * Ds Ds (except
 21 19) नृदायणी — *) Hs Vs Vs B D (except Ds)
 मम दृष्ट्वा ; Hs नृदे मुने ; Hs महोदरा

14 *) Hs Vs Vs मम (for मम) Ss B (except
 Hs) Ds Ds Gs Ms Vs मम ; Ds मम मम मम — *)
 Hs Vs Vs Vs B (except Gs Ms) मम दृष्ट्वा — *) Ks
 Vs Ds Ds ex T C (except Gs) Ms मुमता दृष्टुमुमता
 Hs Vs मुमता दृष्टुमुमता

15 *) Gs दृष्ट्वा मम दृष्ट्वा — *) Ks Ds Vs Ds
 Gs Vs नृदे मम ; Hs Vs Ds Ds (after corr)
 नृदे मम ; Hs Vs Ds Ds Ds (before corr) नृदे मम ;
 C' नृदे मम

16 *) Hs Vs Ds Ds (except Ds Ds) मम दृष्ट्वा
 मम ; Hs नृदे मम

17 *) Hs Vs मम — *) T G मम मम — After
 1 *) Hs Vs Vs Vs B Ds

21 *) Hs Vs मम मम मे दृष्ट्वा दृष्ट्वा मम ।

— *) Hs Vs Vs मम — After 17, Ms- (with)

om the rel before 18) ins

20 19* वानुदेवो यतो मम मह स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च ।

(cf. 16* and 17).

18 Hs Ks S om उवाच (Ms- om the rel)
 — *) Hs Ks Ss मम च ; Ss Hs Ds Ds विने (for विने),
 Gs मम मम मम मम — *) B (except Hs) Ds (by
 corr) मम मम ; Gs मम मम Ks Ds नृदे मम ; Gs
 (before corr) ममो दृष्ट्वा

19 *) Ks मम मम Ms- नृदे मम (for मम) — Ts
 Gs ins after 10* Gs, after 19

20 20* दृष्ट्वा मम मम मम मम मम मम मम ।

मम मम मम मम मम मम मम मम मम मम ।

— *) G (except Gs) मम मम

20 *) Hs Ks Vs Ds मम मम ; Gs मम मम Ts
 मम मम मम मम मम — *) Hs Ks Vs मम मम ; Ks Ss
 Vs Ds Ds (except Ms-1) म म ; Ks मम मम
 — *) Ks Ss Vs B D Ms-1 मम ; Ks Gs Ms मम ; Ts
 Gs मम मम — *) Hs मम मम मम मम ; Ds मम
 मम मम मम

21 Hs Ks S om उवाच — *) Hs मम मम Ms-
 मम मम — *) Hs Ms मम Hs Ks मम मम पार्थ ; Ds
 मम मम मम C' m m m m m m (as in text) — *)
 Hs मम मम मम ; Gs Ms Vs मम मम ; Hs मम

22 *) Hs विने मम ; Gs विने मम — *) Hs Ms
 मम मम मम मम मम — *) Ts Gs मम मम

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।

शीघ्रगान्पुरुषात्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४

धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।

श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।

गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १

वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेति कृत्यताम् ।

कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २

रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।

सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३

सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।

ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विपतां हर्षघातिना ॥ ४

संनद्धः कवची सङ्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

C. 1. 7935
S. 1. 220. 5
K. 1. 244. 35

23 *) Ś1 Ko. 1.4 N1 अतः प्रचित्य कं — After 23^{ab}, T₂ G (except G₁) ins

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— *) D₂ तस्या, S चा(G₂ वा)स्याः — *) Ko D₂ कस्ते वेद; D₁ को वेद वै (by transp)

24 Before 24, only D₂ ins वैशं उ' (as in text), and G₁ 2 M₂-3 वैशं, the rest om, the ref — *) Ś1 K₁ विनिश्चित्य विहृत्य च (Ś1 तां). — *) K₂ N₂ 3 B D अन्यान् (for राजन्)

25 *) Ko 3 4 प्रस्थ(K₄ स्थे)स्थिताय वै, T₁ प्रस्थ-निवासिने — *) T₁ G₁ M महाउद्दिह — *) K₁ च पाण्डव; T₁ समात्मक., T₂ G₂-4 समाहितः, G₁ समावृत; G₂ 6 M (except M₂) समावृत — After 25, S ins..

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्य स मन्यते ।

इत्येवं मनुजैः सार्धमुक्त्वा प्रीतिमुपेयिवान् ।

Colophon Major parvan T₂ G M समव' (for आदि') — Sub-parvan Ś1 K N₂ B₂ 3 4 D₂ D₂ 1.2 D₁ 2 4.5 M₂ 3 सुभद्राहरण (K₂ अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्रा हरण); B₁ अर्जुनतीर्थयात्रा — Adhy name Ko 4 वासु-देवार्जुन(K₂ नयोर)मग्न, K₁ वासुदेवमग्न — Adhy no (figures, words or both) K₁ 213, D₂ 218, D₁ 228, D₂ 169, T₁ 224, T₂ G₁ 179, G₂ 176, G₂ 180, G₂ 6 M 178 — S'loka no D₂ M₂ 25 — Ag-gregate s'loka no D₂ 7919.

212

The sequence of st 1-8 in S (which om 5^{ad},

7^a-8^b) is 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{ad} (followed by passage No 114 given in App I, see below), 3-5^{ab}, 8^{ad}

1 K₁ 3 4 D₂ S om उवाच, K₂ om the ref Ś1 om, up to सवादि- (in *) — *) Ko 3 4 सनिश्चिते, K₁ N₁ सचारिते, N₂ V₁ B₂ 3 समु'; B₁ 3 m सव'; D₂ समु' S चरै. सचारिते त', Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd oites संचारिणा (=वार्ताहरेण) — T₂ G₂ 4 om 1^{ad} — *) S (T₂ G₂ 4 om) रैवतकात् — *) K₂ विनिश्चित्य शुभाननां; S (T₂ G₂ 4 om) प्रविष्टा द्वारका प्रति — A passage given in App I (No. 114) is ins in S after 1^{ad} (in T₂ G₂ 4, which om. 1^{ad}, after 7^{ab}), in D₁, suppl. fol *see m.*, after 2^{ab}

2 For the sequence of S of v. 1 1. — *) K₂ ततोर्जुनोम्य' After 2^{ab}, D₁ ins a passage given in App I (No 114), of v 1 1 — *) N₂ D₂ 2 3 आदाय, S आस्थाय — *) K₂ पुरुष'; Some MSS 'वंभ — After 2, S ins

2055* वृत्तैः सहोत्सवैरेव वृष्णयोऽप्यगमन्पुरीम् ।

[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half)]

3 For sequence of S of v 1 1, G₂ om 3-5^{ab} — *) Ś1 Ko-3 S (G₂ om) सैन्य (as in text), B₂ 3 सैन्य; the rest दीव्य-

4 G₂ om 4 (of v 1 3) — *) Ko N₁ V₁ D₂ 3 T₂ G₂-3 वर; K₂ रथ; D₁ हव (for -रव-) — *) T₂ G₂ ज्वलितार्क'. — *) T₂ G₂ नाशिना

5 G₂ om 5^{ab} (of v 1 3) K₂ reads 5^{ab} in marg — After 5^{ab}, S (except G₂) ins

2056* युक्तं मेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

५६५: सुभद्रा यपदेयेन योगपथेन भारत ॥ ५
 सुभद्रा न्यय प्रेलेन्द्रमभ्यच्य मह स्वतम् ।
 देवतानि च नवीणि ब्राह्मणान्यन्वि चान्य च ॥ ६
 प्रदक्षिण गिरि दृष्ट्वा प्रययां द्वारकां प्रति ।
 तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रमथारोपयद्रथम् ॥ ७
 ततः स पुन्यव्याघ्रन्तामादाय शुचिमिताम् ।
 रथेनाकाशगतेन च प्रययां स्वपुर प्रति ॥ ८
 त्रियमाणां तु ता दृष्ट्वा सुभद्रां गैरिको जनः ।
 विक्रोशन्प्राद्वयन्तयो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
 नै समानाद्य महिताः सुधर्माभितः समाम् ।
 समापान्तस्य नन्वर्मान्वाचुः पार्थविक्रमम् ॥ १०
 तेषां श्रुत्वा समापान्तो भेरी गांनादिकीं ततः ।

समाजमे महायोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
 धुन्वास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
 ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्श्यास्तर्णवन्ति च ।
 मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताभिप्रभाणि च ॥ १३
 भेजिरे पुरुषग्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 गिहामनानि शतयो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
 तेषां ममुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
 आचर्य्यां चेष्टितं जिष्णोः समापान्तः सहानुगः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
 अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
 योजयध्वं रथानां प्रासानाहरतेति च ।

[Ts Gs : गुप्तः Gs गुप्त (for गुप्तः).]

— १००० ५६ — ५) Ns नान्य Ks Ns Ps Ds
 म (Ds) यदी भगतपम (Ns Di 'म') ; Vs यदी रैवाक
 मि, (Ps De Di s म (Ds म) यदी पुदयम

6 Ts sjuerced of Sef, v 1 1 — ५) Ks B यय
 — ५) Ks Ks 'ययय' मद्र Ko 'ययय' का दः Ks s
 'ययय', 'सममययय' च ; Ns P (except Di) D (except
 Di) यययय हि M (except Ms) देवत

7 — ५) Ks Ko Ns De Di s गिरि ; Ks स्वयं — After
 १०, ११, १२

8 ११* सुभद्रा वृष्ण्यन्धकां व्रीहिः पतिवृतां सदा ।
 — १० १२०० ११* (cf. in Ts Gs s, cf v 1 1) — B
 — १००० ११* (cf. in Ts Gs s, cf v 1 1) — After १, K (except
 ११) Ns Vs B D (s)

9 १२* सुभद्रा चापगांधीं वामपाशपीडितम् ।
 — १० १२०० १२* (cf. in Ts Gs s, cf v 1 1) — ५)
 Vs Ks s चाप, देवत ; Ts s Ns Vs Ps s Ds s Ds
 व्रीहिः, 'स' चाप, देवत ; Ds Di s चाप, देवत ; Di 'व्रीहिः'
 — ५) Ts Gs s चाप

10 Gs s, १० (cf v 1 1) — ५) Ks Ns Vs B D Ts
 'व्रीहिः' — ५) Ks Ts Gs s (for Gs s) 'व्रीहिः'
 Vs Vs P D Ts विद्वेत्मानो (Di Ts वद्वेत्मानो)
 यययय

11 Gs s 11 (cf v 1 1) — ५) Ts Gs
 'व्रीहिः' — ५) Ks Ts Gs s (for Gs s) 'व्रीहिः'
 Gs s 'व्रीहिः'

12 Gs om 12 (cf v 1 1) — ५) Ns कदाच (for
 कदाचाम्) Ts Gs s क्षोभितालेन ; Gs सुधर्माभित (all
 these om सय) — ५) Ks Ko s Di तथा ; Ns s तत
 — After १०, ११ (except Gs) ins :

20 १२* अमृष्यमाणां सदा सदा सदा ।
 [Gs Ms सभां न ; Ms s तथेय (for सहसा) Ts सहसा
 कृते सदा]

— ५) Da Ds अपापाय (by transp) ; 8 (Gs om)
 अपापाय Ks Ks Ns 'पानाय' (मम) पारथेय — ५) Ks Ns
 Vs B D (except Ds Di) Ts Gs s-१ सभाय ; Ns सभा
 सभा (by transp.)

13 Gs om 13 (cf v 1 1) — ५) Ns Vs B s D
 मद्र — ५) Ts Gs s 'पराज्यां पारानां ; Gs विप्रासमन'

14 Gs om, 14 (cf v 1 1) — ५) Gs Ms s
 'मदायता' — Ds om 14-15 — ५) Ks Ko s Ns
 कदाच — ५) Ts Gs s 'व्रीहिः' ; Ts Gs s 'व्रीहिः' ; Ts Gs s 'व्रीहिः'

15 Ds om 15 (cf v 1 14) — ५) Ts Gs (except
 Gs) सयमे — ५) Ns सभाय ; Ts सभाय ; Gs सभाय ;
 'सभाय' (Ms s 'सभाय') (for सदा)

16 ५) Ns 'व्रीहिः' — ५) Ns Vs B D (except
 Di) मद्रमद्र ; B 'व्रीहिः' — ५) Ks B पानाय — ५)
 Ks s Ds अपापाय ; Ts Gs (except Gs) मदायता (for
 मद्र) Ts पारथा मद्रमा कृता

17 ५) Gs योजयध्वं — After १०, ११ ins :
 १००० योजयध्वं यययय

यययययययययय

धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
 धृतानुचुकुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
 स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
 रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
 अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
 वनमाली ततः क्षीवः कैलाराशिखरोपमः ।
 नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
 अस्य भावमविज्ञाय संकुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
 एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
 यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।

तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
 समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
 पुनरेव समामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
 ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
 किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
 सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
 न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
 को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेतुमर्हति ।
 मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
 ईप्समानश्च संवन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
 को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
 सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् ।

C. 1 7959
B. 1 220. 22
K. 1 244. 55

[(L. 2) T₈ G₂₋₄ 'चान्याहर (G₂ 'रत्'), G_{5,6} 'चाना-
 हरन्; G₁ 'चानक्षतान्]

— K₈ (hapl) om. 17^a-18^b — ^a) G₁ M₈ तोमराणि
 B₈ D₈ D_{1,2} महाति च

18 K₈ om 18^{ab} (of. v. l. 17) — ^a) N₁ च चुकुं,
 T₈ G (except G₁) विचुकुं — ^b) K₀ रथानायोजयेति,
 D₈ रथानां योजयेति; T₁ रथानाहरतेति — ^a) N₁ T₁
 हेमपरिष्कृतान् S₁ K₁ आनिन्युर्हेमभू; N₂ B₈ D_{1,2} :
 अयुजन् हेमभू (D₁ हेममालिन).

19 ^a) T₈ G₂₋₈ महत्सु (for ध्वजे) — ^a) D₁ आकदे
 च; G₈ : महास्कधे S₁ K₁ : M₈ : 'क्रदेन धी', T₈ G₂₋₂
 महायादवधी — ^a) K_{2,8} N₂ V₁ B D₈ D₁ : G₁ तुसु (or
 'म)क; M₆₋₈ क्रंदन

20 ^a) K₂ B (except B₈) D₁ तदा (for तत)

21 ^a) S₁ K₂ D₁ : 'तामा'; K₀ : N₂ 'ताम'; N₁
 पुरुषा. प्रा; T₁ M त्वकृतप्र; T₈ G चाकृतप्र (G₁ तु कृतं
 प्रा). — K₀ (1 hapl) om 21^a-22^a. — ^a) S₁ K₁
 G₂₋₈ M₈ मेघ; K₈ : D₈ किमु गर्जय (K₈ 'त); D₁ मोह;
 D₈ आहव

22 K₀ om 22^a (of. v l 21) — ^b) S₁ K₂ D₁ :
 G₂ : आख्यातु स्व; G₁ M आख्यातीय B₈ सु (for स्व)
 T₈ G (except G₁) 'तु मम यद्धि — ^a) S₁ K₀ :
 यदस्य; K₈ यद्यस्य. K₂₋₄ B₁ D₈ D₂ G₁ M₈ : रुचिर
 T₁ corrupt.

23 ^a) N₁ M₈ 'स्तद्वचन, T₈ G (except G₁) 'स्ते
 वचनं — ^a) K₀ : D₁ : G₈ M₈ तूष्णीभूतास् (D₈ 'भूत्वा)
 — ^a) S₁ K₀ : D₁ : T₁ अथ (for च)

24 ^a) K₀ 2. 4 सु (K₄ स) सवादं, B₁ D₂ : 5 सम वाचो;
 B₈ : सर्वे वाच; B₈ सर्वे व. K₀ D₈ निशम्येति, N₂ B₈ D₈
 D₈ D₁ 'न्यैव; B_{1,8} : 'न्याय K₂ V₁ D₁ समं ततो (V₁
 समवाये) य नि शब्दे; T₁ G₈ : समवाच ('घोषं) स्तु नि शब्दा;
 T₈ G₂₋₄ यादवास्त्वपि (G₂ om तु) नि शब्दा, G₁ समा
 वाचा तु नि. शब्दा

25 ^a) K₂ : N₂ B (except B₈) वचो रामो वासु',
 N₂ D₈ D₁ वासुदेव वचो राम; T₁ G₁ M वासुदेव कामपाल
 (by transp) S₁ K₁ अरिदमं; K₂ N₂ B D M (except
 M₈) परतप. — After 25^{ab}, S ins.

2061* प्रेलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभयभविष्यकृत् ।

[Before the line, T₁ ins कामपाल; G₁ यत्;
 M₆₋₈ यलदेव]

— ^a) T₁ M₆₋₈ किमिवांगोप; T₈ G₈ : किमुपायुष; G₈ :
 किमु चात्रोप — T₁ om. 25^a-26^a. — ^a) V₁ सुहृंसुहृ,
 S (T₁ om.) जनकुल.

26 T₁ om 26^a (of v l. 25) — ^b) G₁ M (except
 M₈) अर्चित (for अच्युत)

27 ^a) S₁ K₀ : N₁ D_{1,2} : भुक्त्वैव (N₁ 'क्याति, D₂
 'कत्वा हि) तन्नाम; G₈ तत्रैव भित्वागा — ^b) G₂ पापकृद्
 (for भाज) S₁ K₁ भक्तुम् T₁ G₈ भोक्तुमर्हति पापकृद्;
 G₈ अपीमा भोक्तुमर्हसि — ^a) S₁ K (except K₂) D₈
 जन्म; T₈ G₈ M₈ जात (for जातम्)

28 ^a) K₂ N₂ B₈ : D₁ ईप्समेव हि; N₂ B₁ : D₈ D₈
 D₁ इच्छमेव हि, D₂ 'मान स्व — ^b) K₂ : N₂ B₁ : 2. 4 D
 (except D₂ D₂) M₈ : कृत (for कृत) T₁ सुमारयन्,
 G₁ समानयै; M समानयेत् (M₈ 'नयन्; M₁ 'पयत्)

॥ २१ ॥ प्रमद इवमानव सुमद्रां मृत्युमान्मनः ॥ २९
 यः हि शिख्यो मध्ये पदं तेन हृतं मनः ।
 मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमियोगः ॥ ३०
 जगन्निष्कौस्वामेवः करिष्यामि वसुधाम् ।

इति श्रीमद्भागवते जादिरवेणि द्वादशाधिरद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुमद्राष्ट्रपर्वम् ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरन्तो पृथा वात्स्यमममृन्मर्षदृष्यायः ।
 ततोऽप्यर्षाद्वागुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
 नारमानं वृन्मन्य गुडाक्षेभ्यः प्रयुक्तवान् ।

संमानोऽभ्यधिरक्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
 जयं दुग्धाय वः पार्थो मन्यते मानवान्सदा ।
 स्वयं वरमनाश्रुषं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
 प्रदानमपि वन्यायाः पशुत्कोज्जुमंस्तते ।

— *) — Si De नयेवादी, I G 'द्वी' — *) Kls
 मन्मथान्, S 'द्वी'.

29 *) S नोयमः Kls Sls Vi Bls : Da Da
 Is : सपकारः; F: स न मर्षा; I: तथा वाक्कात्; Te
 G: सपकारः, G न मर्षा; Di मोवमन्मन मानकात्
 — *) S वरमन् (for मन्) — *) Ks Be (before
 —) Das De वृन्मन्य

30 *) Da ने, Te Gs नु (I - II) Te Gs
 नमः — *) Ko ls Ss B D (except Di)
 मर्षा; वर मन् मन्; Ms मर्षा (for मन्); Te वरं
 मर्षा मन्; Te Gs नु (G 'न') मोवमन् (G 'द्वी')
 मन् — 21-22 *) Te G (except G) Is

31 *) तथा पदस्पर्शमुदेवो वरिष्ठमपि वाचय ।

[Gs मर्षयिष्यामि]

— *) 32 न मर्षयिष्यामि, Te G (except G) न मर्षयिष्ये
 — *) Te Gs नमः; Ms नमः (I - II) — *) Gs
 'मि मर्षयिष्यामि' — *) Sls (except Ks) Te Ds
 मर्षयिष्यामि (Ss 'मर्ष') वाचयः — Ms Ss, Te G
 (except G) Is

33 *) मर्षा मर्षा; मर्षा विहिमि वृन्मन्यम् ।

— 21-22 *) Ss (except Ss) Ss (I - II) Ss (I - II)

32 1-2-3, Te Gs (I - II) — *) Ss (I - II)
 मर्षयिष्यामि — *) Das 'मर्षा' — *) Gs Ss (I - II)
 'मर्षयिष्यामि' — *) Ss (I - II) Is Das Das Gs
 मर्षयिष्यामि Te Gs वृन्मन्यम्

33 *) Ms मर्षा; Te G Ms मर्षा (for
 मर्षा) — 21-22 *) Ss (I - II) Ss (I - II) Ss (I - II)

Das : Te Gs Ms मुमद्राष्ट्रः; Te सप — AD
 Ss Ks वृन्मन्यकोट (Ks 'वृन्मन्य'); Ko ls I
 वरं मर्षयिष्यामि (Fo 'कोयन'; Ks 'कोयन'); Te Gs वृन्मन्य
 कोट (G 'कोयन') Ms मर्षयिष्यामि — Anky no (Gare
 wala or bol) Das 219, Das 233; Da 170, 7
 229, Te Gs M 163, Gs 161, Gs 164 — Sls
 — Da 32, Ms 63 — Aggregate flora no Te
 7233

213

1 *) K (except Ko) Is Ss उवाच — *) S
 Ko ls मर्षा वाचयः; Ks Ss Das Ds Is Te Gs
 वरं मर्षयिष्यामि; Das : Da Ms वरं मर्षयिष्यामि; Das वरं मर्षयिष्यामि; I
 तथा वरं — *) Gs Ms मर्षयिष्यामि — *) Ks Sls
 D (except Ds) मर्षयिष्यामि Ss वाचयः मर्षयिष्यामि — A
 1, 4 Is

2 *) मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि ।

मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि ।

मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि ।

2 *) K (except Ks) Das Ds मर्षयिष्यामि — *) K
 Das Ds : Te Gs Ms 'मर्षयिष्यामि'; Ss Das Ds
 'मर्षयिष्यामि'; Gs मर्षयिष्यामि

3 *) Gs मर्षयिष्यामि Fo Ss मर्षयिष्यामि; Ks मर्षयिष्यामि
 Te Gs मर्षयिष्यामि; Te G (except G) मर्षयिष्यामि (for मर्षयिष्यामि)

4 Gs (I - II) Ss (I - II) Ms m 4-2 Ss (I - II)

1 212, 31 — *) Te वरं; Gs Ms वरं (I - II) मर्षयिष्यामि

— *) Ks Ss Vi B D Gs 'मर्षयिष्यामि'; Te Gs Ms
 'मर्षयिष्यामि' मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि — *) Gs मर्षयिष्यामि मर्षयिष्यामि

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
 उचितश्चैव संवन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
 एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हतवानिति ॥ ६
 भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
 कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
 न च पश्यामि यः पार्थ विक्रमेण पराजयेत् ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
 स च नाम रथस्तादृशदीयास्ते च वाजिनः ।
 योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥ ९
 तमनुद्वृत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।

निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
 यदि निजित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
 प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चकुर्यनाधिप ।
 निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
 उपित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
 पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
 अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
 अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १४
 तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुलनन्दनम् ।
 तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।

G. 1 707B
B 1 221. 17

5 G₁ om 5 (of v. 1 4) — *) N₁ D_n कृतवान्; D_s हरण, T_s G₁ 4 बलवान्

6 S₁ K₁ om. 6 — *) T_s G (except G₁) अपि (for एव) — *) N₁ B_s D_s सुभद्रां and 'स्विनी' M_s s om and M₇ has lacuna for च यशस्विनी — *) K_o B₁ D₁ एष वा; K₄ एषा वा T_s G (except G₁) M_s एतस्या (M_s एषोपि) सद्यः पार्थ. — *) K_o 4 B_s T₁ हत; T_s G M अत (for हति)

7 *) K_s B_s T G₁ 4 जात. — *) N₁ V₁ B D_n D_n शंतनोश्च N₁ s D_n D₄ यशस्विन. T₁ G₁ M शंतनो पौत्रमद्य वै; T_s G₁ 4 शत्रुशात (G₁ s 'स) नकुत्तया; G_s s शत्रुशातनमद्य वै. — *) K_s T_s G (except G₁) M_s का (for को) T₁ बुभूषेच S₁ K₁ को नु दूषितवान्मु. G₁ corrupt.

8 *) K_s G₁ त (for च) T₁ M (except M_s) तं (for य) — *) K_s s N₁ s B D (except D₁ s s) M_s विजयेत रणे बलात्; M_s s 'ण तु यो जयेत् — After 8^{ab}, N₁ s B_s D_n D_s ins

2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेग्रहरं हरम् ।
 — *) K_s s लोके सर्वे (by transp) — *) S₁ K₁ सेंद्ररुद्वयसुन्वपि, K₄ सेंद्ररपि च मा; N₁ सेंद्ररूपेण मानव; D₁ s सेंद्ररपि सुरासुरै, T_s G (except G₁) सदेवमनुजेषु च (G_s s 'जेष्वपि)

9 *) M_s s स च सानी T_s G₁ 1 रथस्त्रावत् — After 9^{ab}, D₁ (marg sec m) S ins..

2066* मम शस्त्राप्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।

— *) T_s G (except G₁) स (for च) — *) S₁ K (except K_s) D_s s T₁ कोर्जुनेन (D_s 'नस्य); G_s कोन्यसेन.

10 *) B₁ G_s तद् (for तम्). K_s s N₁ s B D T_s G₁ अभिद्रुत्य (B_s अतिक्रम्य) — *) K_s N₁ s V₁ B D_n 1 n_s D₁ नि (N₁ s D_n 1 n_s न्य) वर्तयत S दृष्टा सर्वे निवर्तयध्वं — *) G₁ s 4 (before corr) 'मा गति

11 *) S₁ K₁ न पार्थो — *) K_o s 4 D_s एको गच्छेत्; G₁ युद्धाद् D_s T_s G₁ 4 स्वयं पुर — *) T₁ च, G₁ नो (for वो) K₄ यश सर्व — *) K_s च; D₁ च (for तु) — After 11, S ins

2067* पितृप्त्रसाया पुत्रो मे सवन्ध नाहेति द्विषाम् ।

12 Before 12, K_s s T_s G (except G₁) ins वैश; D_s वैश उ. — *) S तथा कर्तु S₁ K₁ 4 N₁ V₁ D₁ s G₁ M_s s नराधिप (D₁ s 'पा), K_o B_s D_n M_s जनाधिप — After 12^{ab}, K₄ (marg sec m) D₁ (suppl fol. sec m) S (which latter om 12^a-16^a) ins a passage given in App I (No. 115). — *) K_s N₁ s V₁ B D (except D₁ s s) कृतवान्प्रभु

13 S om 13 (of. v. 1. 12). — *) S₁ K₁ उपितस्तत्र. — After 13^{ab}, N (except S₁ K₁) ins .

2068* विद्वत्स्य च यथावाम पूजितो दृष्टिगनन्दनै ।

— *) K_s N₁ s B_s D_n पुष्करे तु K_s N₁ s B D तत देप — *) S₁ पूर्णं द्वादशवर्षे तु — *) K_s N₁ s V₁ B D (except D₁ s s) 'प्रस्थमागत

C. L. 7577
B. L. 2217

सुवदस्यापि भारस् पूर्वन्धः श्रुयायते ॥ १५

तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्ती धनंजयः ।

सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६

सुमद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाममम् ।

पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७

साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।

भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराद्भना ।

वचन्दे पृथुतात्राक्षी पृथां मद्रा यशस्विनी ॥ १८

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुमद्विधानना ।

वचन्दे द्रौपदीं मद्रा प्रप्रेयाहमिति चाव्रीत् ॥ १९

प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वमारं माधवस्य ताम् ।

मखजे चावदत्प्रीता निःमपबोऽस्तु ते पतिः ।

तथैव मुदिता मद्रा ताम्पुवाचैवमस्त्विति ॥ २०

ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारयाः ।

14 Ś: S om 14 (cf v 1 12) — *) Ś: B: Dn
D: च (for स) — *) Ś: B: Dn. n: D: नियमेन B:
समन्वित.. — *) K: Ś: उपजग्मिवात्

15 S om 15 (cf v. 1 12) — *) Ś: K: D: s
विनयात् Ś: पादुनदन — Ś: K: om 15' — *) Ś:
स्वबंधस्यापि N: s V: भावस्य — /) K: Ś: Dn: D: s
पूर्वो यंध

16 S om 16 (cf v 1 12) — *) Ś: K: क्षामयामास,
V: क्षामया; D: क्षामया.

17 *) T: G: s त्वरमाणो D: S तु (for च) D: s
सुमद्रां चानयामास — *) Ś: K: s N: पीतः; D: क्षीन
(for रक्त) K: s D: M: (inf fin as in text). e: s
वाससी; K: s N: V: B Dn Dn D: T: G: s वामिनी
(for चाससम्) — *) N: कृत (for इत्वा) K: D: T:
G गो (G: गौ) पाटिक वपुः.

18 *) D: T G: यमो कृष्णमहोदरा — After 18*,
S ins.

2069* गोपालिकामप्यगता प्रययौ व्रजिन पुरम् ।

ततः पुरवरक्षेष्टमिन्द्रप्रस्य यशस्विनी ।

त्वरिता खाण्डवप्रस्यमासमाद विवेदा च ।

G: om 18* — *) D: T: सा गृहद्वार; T: G: s सा
पुरक्षेष्ट; G: s M: s सा गृहक्षेष्ट — *) N: नवांगना, D:
S (G: om) यशस्विनी — *) N: पृथिवी साक्षात् (for
पृथु) — /) D: T G: पाण्डवमातर; G: s: s M: मद्रा
पितृपुत्रा — After 18, K: s N: s V: B D (except
D:) ins.

2070* तां कुन्ती चारसवांहीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।

प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्मियुंजतातुल्यम् ।

[(L. 2) K: युजती तदा, N: V: आशिपोयुक्त चातुल्य]

19 *) K: D: T: G (except G: s) शानना

20 *) K: N: s B Dn Dn D: तदा; K: सतः;
D: G: s M: तु ता (for च तां) D: T: G: s M: देवी (G:
M: s: s) 'वी' (for कृष्णा) T: गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते;

G: प्रायुषस्याय तां देवी — *) Ś: N: D: s ह; K: s:
N: V: Dn D: च (for ताम्) D: S कृष्णा कृष्णमहोदरी
(T: G: s M: 'रां) — *) V: आश्लिष्य D: चाव्रीत्; D:
सावदत्; T: G (except G: s) चामवत् N: B Dn Dn
D: s परिष्वज्यायदत् (D: 'ज्याव्रीत्'), D: परिष्वज्य तदा;
M: s सत्त्वजानावदत् K: s N: s V: B Dn Dn D: s M:
प्रीत्या; D: कृष्णा (for प्रीता) — After 20*, T: G
(except G: s) ins

2071* धीरसूनेव मद्रे त्व मय महर्द्रिया तया ।

T: G: s cont. D: (marg s'c m.) T: G: M ins
after 20*

2072* भोजमा निमृता बद्धीरवाच परमादिप ।

[D: T: M निजिता; G: निजिता (for निमृता).]

— /) D: S तया (for पृथु) — After 20, D: (suppl
fol. s'c m.) S ins. a passage given in App I
(No 116).

21 D: orig. reads 21 as in text, suppl. fol. s'c m
as in S. — *) D: (suppl fol) पाहवाक्ष महा — For
21*, D: (suppl. fol.) S subst.

2073* युधिष्ठिरमुत्ता प्रीता यभूयुर्जनमेजय ।

कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सतत तया ।
followed by a colophon (adhy no D: suppl fol
235, T: 230, T: G: s M 185, G: 184, G: 183, G:
186) — D: (suppl fol. s'c m) cont.

वैज्ञापयन् ।

2074* अथ शुश्राव निर्द्वेष्टे कृष्णीना परमोत्सवे ।

अर्जुनेन हतां मद्रां दहृचक्रगदाधर ।

पुरस्तादेव पौराणां सदाय समजायत ।

जानता धामुदेवेन धामितो भरतर्षभ ।

लोहस्य विदित शय पूर्व विप्रयुना यया ।

सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो मद्रया सह संगत ।

द्विस्तता सोदरां सखी पतत्रिवरकेतुना ।

अहंते पुरुषेन्द्राय पार्थापायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
 श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
 अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
 आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
 वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
 आत्भिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
 सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
 तत्र दानपतिर्धोमानाजगाम महायशः ।
 अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिरिन्दमः ॥ २५
 अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशः ।

साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशः ॥ २६
 सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्करेव च ॥ २७
 चारुदेष्णश्च विक्रान्तो ब्रिह्मि विष्टुरेव च ।
 सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
 आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
 ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
 प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
 ताम्भ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् ।

G. 1 7995
B. 1 221 CS
K. 1 247 22

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठ प्रेषयामास चार्जुनम् ।

भद्रया सह वीभक्षुः प्रापितो ब्रजिणः पुरम् ।

22 D₁ reads 22 orig as in text, the readings of the suppl. fol are shown below — ^a) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₂ D₃ s s ज्ञात्वा तु; D₄ (suppl fol) ततस्तु; T₁ तत स — ^b) K₀ & N₁ s B₂ s D₂ n₂ D₃ s स्व; K₁ सु (for स्व) N₁ V₁ समास पुरुषोत्तम; D₄ (suppl fol) सप्रतस्थे पुरोत्तम, T₁ सप्रतीयात्पुरो — ^c) D₁ T₁ पुरुषश्रेष्ठ — ^d) G (except G₁ s) तथा — After 22, D₄ (suppl fol sec m) S ins

2075* दियामु खाण्डवप्रस्थमामन्नयत केशव ।

पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुक मधुसूदन ।

राजा विष्टुरक्रूर सकर्षणविह्वरथी ।

पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानित ।

समीत प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दन. । [5]

अभिमन्युभ्यनुज्ञातो योजयामास बाहिनीम् ।

ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।

सिंहनादं प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।

योजयन्त सदृशं यानयुगय रयास्तथा ।

गजाश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्ण्य । [10]

[(L 3) M (except M₅) तथा (for राजा) D₁ T₁ सकर्षणभयेन ते; G₂ M₅ 'गदोद्धया; M₅ s s 'भये सखौ — (L 4) D₁ T₁ G₂ M पिता च (M₅ पितेव) T₂ G₂ s 'दनुमोदित, G₂ s 'दनमानित — (L 5) T₂ G₂ s स प्रीत G₂ s s वृष्णिराज्ञा — (L 6) G₂ ततस्तु यादयै सार्ध]

23 S om 23^{ab} — ^a) K₂ D₂ रामेण सह (by transp) — ^b) Ś₁ K₂ & D₁ G₁ 'सहामाल्यै, K₀ D₂ s s G₂ 'सहामाल्यै, K₂ 'महाधैष्टै — ^c) K₂ B₂ D₂ महा वीरै (K₂ 'र्यै); T₂ स हि वीरैर; G₂ s सिंहवीरैर.

24 ^b) N₂ B₂ D₂ D₁ s बहुभिर्भूत, D₂ सहस्रो वृ*

25 ^a) G₂ s दानपर T₁ G (except G₂ s) M₅ श्रीमान् N₁ तत्रोदारमतिर्धोमान् — ^b) T₁ G₁ M जगाम स (T₁ G₁ M₅ सु) महा*

26 ^a) Ś₁ K (except K₀) D₁ अनाधृष्टिर्, T₁ 'धृतिर्; T₂ G₂ s 'धृत्यो, G₂ s 'धृत्तिर्. — K₁ (hapl) om 26^{ad}. — ^d) K₂ D₂ महात्मन; K₂ N₁ B D₂ D₂ & T₁ G₁ M महामना

27 ^a) T₂ G (except G₁) सात्यकिश्च महाबाहु कृत-वर्मा महारथ — ^b) K₂ B (except B₂) D₂ n₂ D₁ शायश्च — ^c) Ś₁ K₁ निपथ; T₂ G (except G₁) नि. (G₂ s नि) शकु. (of. v 1 1 211. 10*).

28 K₂ (hapl) om. 28^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ दह्नी, K₀ B₂ T₂ G दह्नी; N₂ जह्नी, V₁ मंदी, D₁ दृष्टुर, D₂ शनिर् (for ब्रिह्मि) K₂ च दृष्टुरे M₅ यत्सह्यो दृष्टुरे (sio) — ^c) G₂ s s महातेजा

29 ^b) D₁ भोजवृष्ण्यन्धकास्; D₂ वृष्ण्यन्धकास् K₂ B₂ D₂ D₁ तदा — ^d) D₂ भरणं प्रति, D₂ द्रविणं बहु Cd oites हरण — After 29, D₄ (marg sec 11) S ins

2076* अन्वाहार समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमा ।

प्रययु सिंहनादेन सुभद्रामवलोकका ।

ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादया ।

पुरमासाद्य पार्थानां परा प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L 1) D₁ T₂ G₂ s उपहारं — (L 2) T₂ G₂ s अवलोकिन् — (L 3) T₁ अदीर्घेण कालेन]

30 ^a) K₀ D₂ श्रुत्वा राजा (by transp) — ^d) Ś₁ K₁ यान (for यमौ) Ś₁ K₂ s D₂ D₁ T₁ G (except G₂ s) M₅ s प्रस्थापयत् T₂ G (except G₁) गृहात्

31 ^a) K₂ N₂ s V₁ B D T₂ G तु (G₁ तं) (for तद्)

G. L. 274
K. L. 274

विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धनिपेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देगे देगे सुगान्धना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिगिभिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
घृण्यन्धकमहामोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पारिश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राजः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।

मृद्धि केशवमात्राय पर्यप्वजत बाहुना ॥ ३६
तं ग्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च घृण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह मत्कार्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्ववत् ।
काश्चिदभ्यवदन्प्रेम्णा कांश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थं धनमुत्तमम् ।
हरणं च मुमद्राया ज्ञातिदेयं महावशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— *) K₂ s N₂ s B D (except D₁ 2. s) T₂ G₁-4 M₂
महर्षिन् — D₁ om. 31'-32'

32 D₁ om. 32 (cf 1 31), T₂ G₁-4 (hapl.) om
32^{ab} — *) K₂ संमृष्टसिक्तपथ, N₂ s V₁ B (except
B) D₁ n₂ D₂ संमृष्टमिक (by transp) — *) B₂
'शोभनः, T₁ 'वामितं, M₂ 'नूपित — *) T₁ सुचन्दनस्यै

33 *) Ś₁ दहता Some MSS (mostly S) अगदगा
Ko s दह्यमानेनागु (K₂ 'ग')ग्गा — *) T₂ G (except G₁)
सुगाधित (G₁ s 'न) — After 33^{ab}, Ś₁ K (except K₂)
N₁ s V₁ D₂ s ins

2077* गन्धोदाममियाकाशं चन्दनं जनमेजय ।

[Ś₁ गन्धोदामम्, K₂ रघोदामम्, D₂ गन्धादानम्]

— *) Ś₁ K₂ असृष्ट, K₂ N₂ s B D T₂ G₂ s दृष्टु (B₁ m
'तु)ष्ट' (D₂ सुविष्ट), T₁ मसृष्ट

34 *) Ś₁ Ko 1. s N₁ D₂ s रामेण सह (by transp)

— *) K₂ N₂ s V₁ B D₁ D₂ s 'कन्दया भोजै', D₂
'कन्दया भोजै, T₂ G₁-4 'कर्महायाहु — *) K₂ s N₂ s
B D (except D₁ 2. s) समेत.

35 *) Ś₁ Ko 2. s G₂ s तु, D₂ तै (for च) — *)
Ś₁ तु (for च) V₁ 'गन्धैव सर्वश

36 *) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₂ s 'गन्धं यथा'

— *) K₂ s N₂ s B D (except D₂) T₁ बाहुन्यां
परिप्वज्ये, T₂ G (except G₁ s) परिप्वज्य च या; Mc-3
परिप्वजत या.

37 *) K₂-4 N V₁ B D T₁ M ग्रीयमाण; G₁ पूजयान
K₂ गोविन्द, K₂ N B D₂ D₁ s गोविन्दो, D₂ कृष्णम्
— *) Ś₁ K (except K₂) D₂ विजय प्रत्य (D₂ पर्य) पूजयत्
— K₁ N₁ s D₁ (hapl.) om. 37^{ab} — *) Ś₁ पर्यपूजयत्;
G₁ प्रतिपूज.

38 *) Ko s s भोजय — *) K₂ N₂ s B D (except

D₁ 2. s) कुतीयुगो युधि — *) Ś₁ K₂ प्रीतिं ज. — *)
K₂ s N₂ s V₁ B D₂ D₁ s यथा (D₂ 'म)तं; K₂
D₁ s T G (except G₁) यथोचित, N₁ यथावय.

39 *) T₁ विधिवत्. — *) K₂ अभ्यद्रवत्, T₂ G
(except G₁) आन्यवदत् T₂ G₂ s M प्रीत (for प्रेम्णा)
— *) Ko आप्यनिवादित, K₂ s आप्यनि, N₁ s 'निव
दित. — After 39, D₂ (marg sec. m) S ins

2078* तत एवा च पार्थाश्च मुद्रिता कृष्णया सह ।

पुन्दरीकाक्षमामाद्य बभूवुर्मुद्रितेन्द्रिया ।

हृषादभिगता हृष्टा मकरपङ्कजादनी ।

बन्धुनन्तं एवा पार्थ युधिष्ठिरमभ्यन्यत ।

तत मकरपङ्कजावप्रमेयावदीनवत् । [5]

मद्रवत्यै सुमद्रायै धनौघमुपजहत् ।

प्रवालानि च वस्त्राणि नूपणानि महद्यता ।

कुयान्तरपरिच्छोमान्याश्चाग्निपुरस्कृतान् ।

विविधैश्च रत्नैर्धैर्दत्तप्रभमजायत ।

शयनाभनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेदानम् । [10]

तत प्रीतिकरो यूना विवाहपरमोन्व ।

मद्रवत्यै सुमद्रायै मत्सराग्रमवर्तत ।

[(L. 1) D₁ T₂ G₂ सहिता (for मुद्रिता) — (L. 5)

M₂ s अभीतवत् (for अदीन) — (L. 7) T₁ G₂ s हारानि;

M वस्त्राणि (for वस्त्राणि) — (L. 8) M व्यालाग्निपुर

— (L. 9) T₂ G₂ s तया मरगरत्नैः M₂ विविधानि च रत्नानि

दीप्तमभ्यनज्याविक — (L. 11) M₂ नृणां (for यूनां)]

40 *) K₂ N₂ s B (except B₂) D (except D₂)

तेषां (for ततो) K₂ s N₂ s B D (except D₂) हृषीकेशो

(for वासु) — *) Ś₁ K₂ N₁ जन्यार्थं, K₂ V₁ D₂ s (by

corr) G₁ कन्यार्थं (K₂ 'ध') K₂ वरश्चेद्द्वयमुत्तम — *)

Ko s s D₂ च (for तै) Ś₁ K (except K₂) सुमद्रायै

41 *) D₂ G₁ M₂ काञ्चनानां च — *) Ś₁ K₂

चतुर्युजामुपेतानां स्रतैः कुशलसंमतैः ।
 सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामभ्युतमेव च ॥ ४१
 श्रीमान्माधुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
 वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
 ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
 तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरहसाम् ।
 शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
 स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेपाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
 सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
 परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
 कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
 मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
 गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

C. 1 E019
B. 1 221 53
K. 1 247 46

*शोभिना — *) Ś1 K1 चतुर्युजैरूपैः; B० हस्त्यारोहैरूपैः.
 — *) K० Ñ० : B D (except D० s) G० कुशलशिक्षितैः;
 T० परमसमतैः. — After 41st, T० ins

2079* बाह्योक्तसिन्धुजातानां काम्योजानां शत शतम् ।
 हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— 1) S नियुतम् (for अयुतम्)

42 *) D० उपाहृतान्यदे*, T० M०-s शुक्रवर्णसवरसाना
 (T० सुवर्णानां), T० G०-4 उपावृत्य (G० वृत्य, G० कृत्य)
 सहस्राणां, G० शुद्धानां तु सुवर्णानां, G० s M०-s उपपाद्य
 (M० शुक्रवर्णस, M० 17/17/17 उपपाद्य) तु वडवाना — *)
 Ñ० श्वेतानां पुण्य — After 42nd, Ś1 K1 D० s ins

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 D० cont Ś1 K1-s (all om line 2) Ñ० : V० D० ins
 after 42

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।

मेघामानां ददौ कृष्ण सहस्रमसितेक्षणम् ।

— After 42nd, S reads 47-48 B० (hapl) om. 42nd,
 M० om 42nd — *) Ś1 K1 विशुद्धानां, K० सुशुभ्राणां;
 K० Ñ० : B०-s D (except D० s) च शुद्धानां — *) M०
 'समतेजसां — 1) K० Ñ० B० D (except D० s) 'भूपित,
 K० 'भूपिणां, S (M० om) 'मालिना — After 42, Ś1
 K०-s (all om line 2) Ñ० : V० D० ins 2081*,
 while S ins

2082* काम्योजारट्ट्याह्नीकसिन्धुजातांश्च भारत ।

सुवर्णकृतसंन्याहन्ध्यानादविनादितान् ।

श्वेतचामरमल्लघान्सर्वशस्त्रैरलकृतान् ।

जात्यश्वाना सहस्राणि पञ्चाशद्वदौ तदा ।

T० G० cont.

2083* हयानां चन्द्रसंवादा श्यामवर्णान्ददौ शतम् ।

43 *) D० गजानां नित्यमत्तानां (= prior half of line
 1 of 2081*) — *) K० 'दातानां च सुवर्चसां — *) S
 (except G०) 'केशानां — *) Ś1 K० सुतां; T० G० 4
 शतां (for श्वेतानां) — After 43, S (except T० M०) ins

2084* शिपिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T० G० (om line 2) s-s cont.

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां बाह्योक्तानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L 1) G० कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T० om 44th-45th — *) K० s D० T० G०-s M०-s
 स्ना(T० G० s) ज)पनाच्छादने; K० स्नापनोद्वर्तने, B (B०
 marg) स्नानपा(B० orig 'दा)नोत्पत्ते, D० स्नानपानोदनेश्वर
 G० सर्वकर्मणि निष्क्रान्तं (of 2086*) Cd cites उत्सादने.
 — After 44th, T० G०-s ins

2086*

भोजने पाचने तथा ।

आधानोद्घासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।

अनुलेपे च गन्धानां पेपणे च विचक्षणम् ।

सर्वकर्मणि निष्णात

— *) K० V० D० सयुक्त, Ñ० B० Da Dn D० प्रयुक्त; S
 (T० om) युक्त च — K० (! hapl) om 44th-45th.
 — *) Ś1 K० B D० सुवेदानां; T० G०-4 सुवेणीनां;
 M० सर्वपा तु.

45 K० om 45th (of v 1 44), D० T G०-s om
 45th — *) Ñ० B (except B०) Dn सुवर्णनिष्क; G० s
 'कीर्णानां; M० 'कर्णानां — *) Ñ० B० s Dn D० श्रोत्रमाणां
 K० s G० सुवर्चसां; K० Ñ० : V० B D (D० om) G० s
 स्वलकृता (K० B० s s Da D० 'त) — After 45, N ins

2087* पृथ्व्यानामपि चाश्वानां बाह्योक्तानां जनार्दन ।

ददौ शतसहस्राण्य कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L 1) Ś1 कृष्णानाम्; K० पृथ्व्यानाम्, Ñ० V० D० : s
 पुष्टानाम्; B० श्रेष्ठानाम्; Cd पृथ्व्यानाम् (as above) K०
 s Ñ० D (except Da) बाह्योक्तानां — (L 2) K० D०
 'सहस्राक्ष, Ñ० B० s D० s 'सहस्राणि Line 2-line 2
 of 2085*

46 K० s om 46 — *) K० Ñ० B० s 'स्य सुवर्चसां
 — *) K० अनुत्पन्नभारान्; T० G०-4 महार्हभा; M० हिरण्यभा;
 M०-s मनुष्यसारां — *) S प्रददौ प्रयुत तदा — After
 46, S (T० M om line 5) ins

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।

G. 1. 50¹³
B. 1. 221 52
K. 1. 247 40

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
कृत्तानां पटुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थः यः लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संचन्वप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नांघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।

पूर्णमापूरयन्तेषां द्विपच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तान्श्वं घृण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुघृण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीतिं विजह्रुः कुरुघृण्यः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्वहन् ।

सुकाहाराणि शुभ्राणि श्वतसण्णानि केशवः ।

प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानि भारत ।

सुवर्णपादपीठानां महाहस्त्यारणांस्तथा ।

पर्यङ्गानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

[(L. 3) T Gs-6 तथा वै शयनासनान् — (L. 4) Ms :
'पीठं च महापार्यङ्गरास्तुत]

47 S reads 47-48 after 42^{ab} — *) N₁ विमिश्रानां
— *) Ś₁ Ko : s Ds 'प्रकाशानां — After 47, S ins .

2089* सुवर्णकन्यामैवेयान्सुवर्णाङ्गुदाभूषितान् ।

48 For S of v L 47 — *) Ns V₁ ह (V₁ कृत्तानां
यद्धघटानां, Ds कृत्तानां पचघः; Ds कृष्णानां पटुघः; T₁
द्विपानां स्वर्णघः; T₁ G (except G₁) Me-s कृत्तानां
पर (Me-s घर) घटानां (T₁ G₁ : 'पादानां; G₁ 'वर्णानां; G₁
'वादानां) Cd cites कृत्तानां — *) K₁ N₁ : V₁ B D
चारुणां (D₁ कृत्तानां); Me-s करिणां — Ms om 48^{ad}
— *) Ś₁ Ko 1.4 N₁ D₁ : सादिमि समुपेतानां Cd cites
सादिमि — *) Ś₁ साहसप्रियः; Bs Da M (Ms om)
साहसप्रियं, T G (except G₁) सहसा प्रिय — K₁ Da
(marg sec. m) ins after 48 Ds (om. line 1),
after 49

2090* स्थितानां यद्धघण्टानां गतानां गोचरं मुव ।

महिषीणामदाहृरिपयसामयुतद्वयम् ।

while S ins after 48

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया सदा ।

49 *) N (K₁ marg) T₁ Gs-6 पाणिग्र (K₁ : sm
'ग्राहणिकः; G₁ पदग्रः; M पादा (Ms : 'द) ग्रहणीकः; Cd
पादग्रहणक T₁ ददौ राम सनहने (see below), G₁
काम्यरूपगुण्युक्तः — *) V₁ पार्थस्य T₁ पार्थाय जनमेजय
(see above) — *) Ko : s N₁ V₁ B D T₁ Gs-6 Me-s
सयघः; K₁ Ms सयघः; G₁ सयघात् (for सयन्धः) Ko 1.4
N₁ V₁ B D₁ : प्रति (D₁ परि) पादयन्, K₁ प्रीतिमानयन्,
N₁ प्रसमानयन्, N₁ Da प्रतिपालयन्; Dn D₁ : प्रतिमानयन्;

T₁ G₁ M प्रीतिमानस; T₁ G₁ : s प्रेम काम (G₁ कार) यन्
(for 'प्रीतिमावहन्) — After 49, Ds ins line 2
of 2090*

50 *) B₁ Da स (B₁ सु) महान्यन — *) S
महारथगजग्राह. — *) T₁ Me-s जाल्यः; T₁ G₁ : s
महाश्वैः; G₁ Ms : s जाल्यः (for पताका).

51 *) K₁ S 'सागरमाविद्धः; N₁ 'सागर आविद्ध' Cd
cites आविद्ध — *) Ś₁ K N₁ V₁ Dn D₁ : Ms : s
महाधनः; B₁ (m as in text). s. sm D₁ : s G₁ 'घनः; Ms
'बल (m/ in 'घन) — *) T G (except G₁)
'पूरयन्तेषां — *) T₁ G (except G₁) अमीष्टं (G₁ 'ह)
सर्वभोगवत्

52 *) Ś₁ K₁ N₁ 'ह तं चापि — After 52*, Ds
(marg sec. m) ins .

2092*

बलदेवस्ततो मयु ।

दिवाराथ च सततं सानुजैरधिकं मयु ।

द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कपिनायनमेव च ।

दिव्यसाक्षिकसमिधमासव च मनोरमम् ।

पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु न्यवस्थितम् ।

रौप्यसीवर्णमुक्त्रेषु चपकेषु पशु सुराम् ।

पाण्डवोऽपि च धर्मोत्सा

— *) S चनौव वै (T₁ त) युधि — *) Ś₁ K₁ : s N₁ D₁ :
तांश्चापि; Ko Ds सान्सर्वान्, T₁ तत्सर्वै

53 *) Ś₁ K₁ इत्युपेत म — K₁ repeats 53^{ab}
after 56^{ab}.

54 *) = 1 201 31^{ab} — *) Ś₁ K₁ N₁ V₁ B D₁ :
Ds T₁ 'यानैः; Dn D₁ : s 'नादै (for 'पानै) — After
54*, S ins

2093*

आसचैश्च महाधनैः ।

पीत्वा पीत्वा तु मैत्रेयान्

[(L. 1) G₁ Ms e-s महारसैः — (L. 2) T₁ G₁ मैत्रेयम्]
— *) T₁ G₁ M (except Ms) 'तल्लादिता; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
 रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
 वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
 उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
 व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
 ततः सुभद्रा सौमद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
 दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
 सुभद्रा सुपुत्रे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९

अभीश्च मन्थुर्मांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
 अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
 स सात्वत्यामतिरथः संवभूव धनंजयात् ।
 मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्भुताशनः ॥ ६१
 यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादानिष्कांश्च तावतः ॥ ६२
 दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
 पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
 जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
 स चापि बभूवे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. 1 631
B. 1 221 71
K. 1 217 67

text — *) N1 ययायोय N2 ययोत्साहं
 55 *) T1 G1 M एव बहुविधैर्भौगैर — *) D1
 विजहृदिंव — After 55^{ab}, S ins

2094* पूज्य पार्योन्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।

केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।

[(L 1) T1 पार्योन्पृथा च संपूज्य सुभद्रां यदु*]

— *) N1 : V1 Dn D1 : 4 प्रति (for पुरीम्)

56 S transp 56^{ab} and 56^{cd} — *) G1 यादवाना
 महारथा — After 56^{ab}, K2 repeats 53^{ab}, while
 S ins

2095* रामः सुभद्रां सपूज्य परिपूज्य स्वसां तदा ।

न्यासेति द्रौपदीमुक्त्वा परिदाय महाबलः ।

पितृत्वसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।

तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास त तदा ।

द्युतिप्रवीरा पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 *) T1 G1-4 च (for तु) T1 स वासुदेवः पार्थेन
 Ś1 K1 : N1 D1 : स तत्रैव पार्थेन (Ś1 K1 पांडवे) सह, D1
 पार्थेन सह तत्रैव (by transp) — After 57^{ab}, S ins

2096* चतुर्विंशदहोरात्र रममाणो महाबलः ।

— *) K2 T1 रे तत्र — *) N1 : Dn D1 : Ms महात्मना

— *) N1 B1 : Dn G1 : 6 विचरन् (Dn2 'रन्') : T1 G1-4

विदृत्य K2 : N2 : V1 B D (except D1 : 2) यमुनातीरे

— *) Cf 57^b N मृगयां स (D1 'यायां') महायज्ञा

— After 57, N ins

2097* मृगान्विष्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं क्रिरीटिना ।

(of 1 36 10^a, 165 5, 166 2), while S (except T1)

ins an addl colophon (adhy no T1 231, G1

185, G2 184, G3 188, G4-6 M 186 G5 : 6 M5 :

cont सुभद्राहरण समाप्त)

58 Before 58, S ins वैद* (cf. v 1 57) — *) Ś1

K1 : V1 D1 : G1 : 6 स्वसा प्रिया (by transp), B1 T1 G1-4
 प्रियस्वसा — *) N1 : D (except D1) ख्यातिमतम्,
 B1 अभिमन्युम्

59 *) K2 : N1 : V1 B D महोरस्कं; N2 महास्कंधं (for
 'सत्त्व) — *) Ś1 K1 कमलाक्षम्; K2 N1 B1 : Dn D1 : T1
 वृषभाक्षम् Ś1 K1 महाद्युतिः; D1 महामर्ति — T1 om.

59^{cd} — *) Ś1 K1 : 4 N1 D1 : 2 महाबलः, K2 B1
 D1 नरर्षभ

60 *) N1 : V1 Dn Dn1 G1 Ms अभीश्च — *) T1
 G1-4 ततस्तु रिपुमर्दनं — *) K2 V1 B1 : Dn T G Ms
 मन्थुरिति — *) S प्राक्षणापभ्रं.

61 *) Ko 4 सुभद्रायामतिरथः Cd oites सात्वत्या
 — *) T1 G (except G1) यथा (for मखे) K1 D1 : G1
 वै; T1 G1-6 तु, Cd वा (as in text) K2 N1 : V1 B Dn
 Dn D1 : मखे निर्मे (K2 'मी') धनेनेव, T1 M (Ms before
 corr) मखे निर्मथ्यमानेव

62 *) N1 : V1 D1 : T1 M (except M1) तस्मिञ्जाते
 K2 : N2 : B D (except D1 : 2) महातेजा — *) Ko :
 N1 D1 Ms e (before corr) : 2 अयुतं गवां (hyper-
 metrical), Ms e (after corr) अयुतं गां; K1 गावायुतः,
 T1 अति प्रीतो Ś1 द्विजातिभ्योयुतं गवां (dianabic
 olosol) — *) K (except K1) N V1 B D च भारत
 (D1 सर्वेश), T1 Ms-8 तथैव च (for च तावत्)

63 *) S लालितो — *) D1 : धर्मराजस्य, Ms-8
 तदाप्रभृति T1 Ms-8 सोभवत् — D1 om 63^{cd} — *)
 Ś1 एव; K1 अपि, N2 : Dn द्वय (for चैव) G1 सर्वेषां
 दर्शनीयोभूत्

64 *) D1 बाल्यात्प्रभृति (cf 63^b) — *) T1 मयं
 (for तस्य) Ś1 K1 क्रियाश्च ताः; T1 G1 M क्रिया शुभां
 — *) D1 G2 Ms-8 शशी यथा (by transp)

C. 1 6032
B. 1 221 72
K. 1. 247 68

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
 अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
 विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्टवे च महाबलः ।
 क्रियास्वपि च सर्वान् विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
 आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
 तुतोप पुत्रं सौमद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
 सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 दुर्धर्पमृषमस्कन्धं व्यात्ताननमिहोरगम् ॥ ६८
 सिंहदरपं महेष्वासं भक्तमातद्भविक्कमम् ।
 मेघदुन्दुमिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिमाननम् ॥ ६९
 कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपे तथाकृतौ ।
 ददर्श पुत्रं वीमत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
 पाञ्चाल्यपि च पञ्चम्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।

लेमे पञ्च सुतान्वीराञ्छुमान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं धृकोदरात् ।
 अर्जुनाञ्छुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
 सहदेवाञ्छुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
 पाञ्चाली सुपुत्रे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
 शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमृत्तुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
 परप्रहरणघ्नाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
 सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
 सुतसोमं महेष्वासं सुपुत्रे भीमसेनतः ॥ ७५
 श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
 जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
 शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
 चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

65 *) V: 'वेदमशेषत' — *) Ko 2.4 N: D: T
 G: 4.8 M: (anf) in 8-8 वेदज्ञात् (as in text), the
 rest 'ज्ञ' — *) G: 8 देवमानुष

66 *) N: विज्ञाने चापि K: T: M: 8 द्वास्त्राणां; N:
 V: D: 8 M: द्वास्त्रां T: G: 8 ज्ञानेष्वपि च द्वा (G: 8
 द्वा) द्वास्त्राणां, G: विज्ञाने च तद्वत्. — *) Ko D: T: G
 (except G: 1) सौष्टवेपु; K: 8 'वेन' S: Ko 4 महाबलः; K:
 8 'बले'; K: 8 बलायल — *) S: K: 1 हि (for च) M: 8 'स्वपि
 समस्त्रासु — *) S: K: 1 अप्यशिक्षयत् (K: 1 'क्षत'); K:
 B: 8 'अन्वशिक्ष', N: 8 'शिक्षत'

67 *) N: B Dn D: 4.8 M: 'मिवारमना — *) Some
 N MISS प्रेक्षमाणो

68 *) N: D: 1.8 G: सिंह — *) S: K N: V: D: 1.8
 व्यादित्यात् (K: 1 'स', K: 8 पद्मानन-) S: महाबलः; K V:
 D: 1.8 महाभुज; N: 1 ययातक, S इवातकं B: 1.8 'ननमहाभुज
 (B: 1m 'महोरगं)

69 *) Ko 2.4 N: D: G: M (except M: 8) 'गामिन
 — *) D: 8 'गमीर'

70 *) D: 1 वीर्यं शौर्यं (by transp) S: N: B: Dn
 रूपे वीर्यं (by transp), V: 1 रूपेण च K: 1 चैव (for रूपे)
 T: G: 4 M: 8 तथा कृत — *) K: 8 8 जयंत मघवानिव

71 *) K: 8 हि; N: V: 1 B D (except D: 1.8) M: तु
 (for च) Ko 2.4 D: 8 पतिभ्यो देवरूपिण; K: 1 N: Me-3
 पतिभ्यः शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for *)
 T: G M: 8 पूर्व (M: 8 तूर्ण) मेव तु पाञ्चाली पचभि पतिभि शुभा
 — *) M: 8 शुभा लेमे सुता — N: (hapl) om 71^a-73^a

— *) K: 8 N: V: 1 B D (except D: 1) श्रेष्ठान्; T G: 4
 घरा, G: 1 M पंच (for शुमान्) G: 1 अनलानिव

72 N: om 72 (of v 1 71), M: om. 72-74^a
 — *) Ko V: D: 1 G: 8 सुतसोम; Cd as in text. — *) K:
 शुभकर्माण, K: 2.8 V: 1 सुतकर्मा च (V: 1 तु) — *) T:
 G: 1 नाकुल

73 N: om 73^a, M: om 73 (of v 1 71, 72).
 — *) N: V: 1 सुतसोम (of 72^a). — *) S: 8 श्रेष्ठान्; N:
 चैतान्; D: 8 सुतान् S: K (except K: 1) N: D: 1.8
 महाबलान — *) T: 1 पच पचामितेजस

74 M: om 74^a (of v 1 72) — *) M: 8
 आहुर्विप्रा B: 1 युधिष्ठिरे (m as in text), D: 1 (by corr)
 T G (except G: 1) 'धिरात् — *) S: K (except K: 1) D:
 'रणे ज्ञाने, G: 8 'रणाज्जाते — *) S: K: 1 प्रतिविदुर्' S
 (except M: 8) भवत्वय

75 *) S: D: 1 G: 8 सुत; K: 1 सुत; T: G: 1 सूते Ko
 Dn D: 1 सोम; K: 1 B: 1 सोमे (for सोम-) S: 1 सहस्रेषु, D:
 'क्षे च — *) G: 1 M सोमादित्यस (M: सु) तेजस — *) T:
 G (except G: 1) 'सोम महाम्राजं

76 *) S: K: 1 Me-3 श्रुतकर्म (Me-3 'मां) — *) V:
 जातमाग्रस् Ko 4 N: 1.8 B: 1 Dn T: G: 1.8 तथेत्येव (T:
 G: 8 'च'), K: 8 तथोरुत्थेव; N: B: Dn D: 1 तदेत्येव; B: D:
 D: 1 इतीत्येव; T: G: 8 तथान्येव — *) B: Dn M: 8
 सुतोभवत्; T: तु त विदुः

77 T: 1 (1 hapl) om 77-78 — *) S: D: 1 T: G: 4
 Me-3 'नदन; Ko कुल; K: 1 'सत्तम; N: 1 'सत्तम' K: 4

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वद्विदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्छूडोपनयानि च ।

चकार विधिवद्भौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्त हरणहारिकपर्व ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।

इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जम्बुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।

पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिपेवे भरतर्षभ ।
त्रीनिवात्मसमान्वन्धून्वन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

G. 1 8033
B. 1 222. 4
K. 1 246. 4

Ñ : B (except B₅) D₁ D₂ D₄ : कौरव्यस्य महात्मनः
— ५) Ś₁ K₁ : १ : कुलवर्धनं; D₁ : G₁ : १ : M 'वर्धन';
G₁ प्रीतिवर्धनः

78 T₁ om 78 (of. v 1 77) — ५) Ñ₁ D₁ 'जनपुत्र'
— ५) D₂ विष्णुदैवते; T₂ G (except G₁ : १) 'चामिदै'.
— ५) G₁ M 'देवसुत' — Ñ₁ damaged from 78^a-80^a
— ५) B₁ : D₁ श्रुतसेनं तु; T₂ G (except G₁ : १) 'सेन च.
Ñ : D₁ D₂ : G₁ : १ : च, V₁ तद् (for तं)

79 ५) K₁ : Ñ₁ V₁ D₁ T G (except G₁) M₁ स्वेते;
K₂ Ñ₁ B (except B₅) D₁ D₂ : १ : M₁ स्वेच, K₄ चैव; D₁
ते तु (for स्वेच) — ५) D₂ कौरव्य (for राजेन्द्र)
— ५) K₁ Ñ₁ D₁ D₂ 'हितैषिणः'

80 ५) M (except M₁) 'कर्माद्यानु'. — ५) K₁ चूडो-
पकरणानि; S (except G₁) 'चौलोप' — D₁ om 80^a.
— ५) K₁ : D₁ पुरुषसत्तम. (D₁ 'म')

81 ५) T₂ G M (except M₁) तु (for च) T₁
अधीतवेदास्ते पच — ५) D₁ सजगमु सर्वमप्यस्त्रं

82 ५) K₂ Ñ₁ B₅ D₁ D₂ : दिव्यगर्भो — ५) Ñ₁
B₁ : D₁ D₂ : G₁ महारथैः; Ñ₁ महासुजैः; V₁ महात्मभि
— ५) K₁ : D₁ : S (except G₁ : १) 'शार्दूला' — ५) K₁
D₁ मुदमुद्रहन्; Ñ₁ D₁ : १ : पुरुषर्षभा (D₁ 'भ'); Cd
मुदमावहन्

Colophon om in T₁ — Major parvan T₂ G M
संभव (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ सुभद्राहरण
and हरणहारिका; K₁ अर्जुनतीर्थयात्रा,
सुभद्राहरण and हरणहारिका; K₂ : Ñ₁ B₁ D₁ : १ : १

सुभद्राहरण, B₅ : अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; D₁
अर्जुनतीर्थयात्रा Ś₁ K₁ : Ñ₁ B₅ D₁ read समाप्त after
सुभद्राहरण, K₁, after हरणहारिका, K₁, after both,
— Adhy name Ś₁ K₁ : १ : D₁ द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म
(D₁ 'जन्मवर्णनं'); K₂ T₂ G₁ : १ : सुभद्राद्रौपदीपुत्र (K₂ 'दी
अपत्य'जनन; D₁ द्रौपदीसुतोत्पत्ति, D₂ सात्वत्यां पुत्रोत्पत्ति,
M₁ पांडवपुत्रोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or
both) D₁ : 220, D₁ : 136 (1 for 236), D₁ : 171,
T₂ G₁ : 187, G₁ : 186, G₁ : 185, G₁ : 189 — S'loka
no D₁ : 88, D₁ : 87. — Aggregate s'loka no -
D₁ : 8013.

214

1 Ś₁ K₁ : D₂ : S om उवाच — ५) Ñ₁ जम्बुरन्यान्
— ५) Ś₁ तथा; T₂ G (except G₁) राजन् (for राज)

2 ५) K₁ : D₁ : 'लोकोमवत्सुरी; D₁ G₁ 'लोका
वसन्सुप' — ५) K₂ D₁ 'सपन्न; G₁ M (except M₁)
'धर्माण; Cd as in text — ५) K₁ D₁ M₁ : १ : Cd देहिनां,
G₁ (by oorr) 'ना

3 ५) D₁ : G₁ 'कामार्थ' — ५) K₂ : Ñ₁ V₁ B₁ : D₁
D₁ : १ : T G भरतर्षभ — ५) B D₁ D₂ शीणि वा (D₁
चा)त्तं, D₁ आदृतात्तं; D₂ आदृतात्तमात्तं — ५) K₂
Ñ₁ : V₁ B D₁ D₂ : १ : नीतिमान् K₂ : Ñ₁ B (except
B₁) D₁ : १ : अ (K₂ स)विमान. D₁ : १ : यशुवत्सर्वमानवान्

5 ५) N वेदान्; G₁ M₁ देवा — ५) N महाप्रेते.
— ५) Ś₁ K₁ Ñ₁ : V₁ D₁ : १ : शुभान्वयान्; K₁ : १ : D₁
च (K₂ तु) वर्णानां; K₂ B₁ : १ : शुभं वर्णान्; Ñ₁ B₁ D₁

G. 1 E053
E. 1. 222. 4
K. 1. 248. 4

धर्मौ धर्मार्थकामानां चतुर्थं इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
चन्द्रमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीधिता ॥ ६
आवृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं धर्मौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धाम्नादयो विप्राः परिचार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेभिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेभिरे ।
चद्रभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०

न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतमत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांश्चासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य धीमत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सहजनश्रुतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाहे पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५
वासुदेव उवाच ।
कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सहजनश्रुताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1 n2 D2 शुनाहोकां — *) Dn2 D1 लेभिरे (for लेभिरे) N1 V1 स नराधिप — After 5, T1 125

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेभिरे तं जनाधिपम् ।

6 *) S नही; Cd मति (as in text) — *) Ks N V1 B D वर्धमानोखिलो T G लोकः; Ms वर्णः (for धर्मः) Cd cites ययुमान् (as in text) — *) N1 B1 D (except D2 D3) T2 G2.4 *सितं

7 *) T2 G (except G1) अधिको D2 सत (for धर्मौ) — *) B1 (m as in text) S (except G2.4) *मानो D1.2 T2 G2.4 विततैर्; Cd as in text. — *) G1 Ms-3 देवैरिव

8 *) T1 नृप (for न तु). — *) T1 G1 M *समं (T1 *मा) बुद्ध्या — *) T1 पितामहमिव G2.4 लघ्वरे (for धर्मरा)

9 *) S1 Ko. 4 N V1 B D द्यति* (Da युति*), K1 त्वति*; K2 G1.2 M द्यमि*; T1 प्रजा प्रीता*, T2 G2.4 [S]प्यमि* — *) S1 K1 इवातुले; N1 D1.2 G1 इवावरे — *) G1 नित्य, Nilp बुद्ध्या (for तुल्यं) — After 9, N1 125

2099* रज्जयामास धै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 *) G1 यथा (for न तु) N1 D1.2 केवलमेवैनं, T2 G2 (before corr) * केवलमेवैनं, G1 देवाश्च देवेन Cd cites देवेन — *) N2 B2 प्रमावेन च K1 B2 D1 लेभिरे, Ms लेभिरे — *) K2 स यमूव; K3 यच्च पूत — *) K2 D2 D3 G1 चकार यत्

11 *) Ko N1 चादास्यं, T1 G1 M दैन्य च, T2 G2.4

चावश्य; G2.4 चापप्यं Cd cites असत्य — *) N1 B Da Cd Nilp नाहित (for नानृतं) N2 Dn2.23 D1.2 नासद्यं न च धाप्रिय Cd cites विप्रिय (as in text) — *) N1.2 *भावस्य; B (except B2) *हामस्य — *) K2 सदा (for जज्ञे) G1 Ms भारती (for धीमं)

12 *) G1 हितमाकाशते सदा — After 12th, Koins.

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।

पुष्पितानि धनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।
— *) N2 B D (except Dn2 D1.2.3) चिकीर्षन् S1 K V1 Dn2 D1.2 T1 G1.2 स महा — *) S1 K1.2 N V1 B Dn D1.2.4 G1.2 *सत्तम

13 *) K2 सु; T1 G1 Ms. 3 म; Ms-3 च (for तु) — *) T2 G (except G1) मज्जयन् — *) S1 K1 N2 Da Dn D1.2 तापयन् D2 प्रायत स्वेन तेजसा

14 *) S (except T2 G2.4) *पयाहस्तु — Before 14th, Ms 125 अजुन — *) N1 उष्णाहा.. T1 वर्धते S1 K1 कृष्णयो(S1 lacuna after वृ)पैव वर्धते, M कृष्ण उष्णानि वर्धते — *) K2.4 G2.4 Ms गच्छाव; N2.4 V1 B1 D (except D1) *नो; T1 G1.2 Ms-3 *म. N2 *नो नदी

15 *) N2.4 V1 B D (except D1) T2 G (except G1) *श्रुतौ सत्र — *) S1 Ko. 3 *हेप (S1 *व)सरिष्यामो; K1 *हेष्यामि*; N1 *हेपु समेष्यामो, N2.4 V1 B D (except D1) *हे पुनरेष्यामो; T1 G1 M *हे विचरिष्यामो (T1 Ms. *वो), G2.4 *हे विनिवर्तावो

16 S1 K1 D2 S वासुदेव*, D2 कृष्ण (for वासु *व*). — *) T1 G (except G2.4) कुन्तीसुत T2 G (except

वैशंपायन उवाच ।

आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।

जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृत्तौ ततः ॥ १७

विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।

गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।

माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९

आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।

यथोपजोषं सर्वं जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०

वने काश्चिजले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।

यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१

द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्वाभरणानि च ।

प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स मदोत्कटे ॥ २२

काश्चित्प्रहृष्टा ननुतुश्चुकुशुश्च तथापराः ।

जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३

रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघुश्च परस्परम् ।

मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४

वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।

शब्देनापूर्यते ह स तद्वनं सुसमृद्धिमतम् ॥ २५

तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हणन्दनौ ।

C. 1 8076
B. 1 222. 27
K. 1 248. 29

G₁) ममाप्येव — *) T₁ यमुनाजले V₁ हृद्यर्थं परिवर्तते.
— *) K₁ N₁ : वृत्तास्तत्र; D_s : वृत्तौ पार्थ — *) S₁ K₁
विहरेम; D_s M विहराम

17 S₁ K₁ : 4 D_s om उवाच; K₂ S om. the ref
— *) K₂ N₂ : 3 V₁ B D (except D₁ : 3) T₁ G₁ M आमन्त्र्य
तौ धर्मराज — *) G₁ मात्र (for भारत) — After
17, S ins a passage (with colophon) given in App.
I (No 117)

18 Before 18, S ins वैशं (of v. 1 17). — *) Ko
'समावृत; K₂ : 4 D_s 'लतावृत; D₂ : 2 T₁ G₁ M
'लताकुल — Ko (hapl) om. 18^d-19^a. — *) N₂ : 3 V₁
B D (except D₁ : 3) S (except T₁ G₁ M_s : 3) 'पुरोपम

19 Ko om. 19^{ab} (of v. 1 18) — *) D₂ T₁
भक्ष्यभोज्यैश्च (T₁ 'भोज्यसु) — *) N₂ B₂ : 3 D (except
D₁ : 3) गधैर् (for युक्त). — *) K₂ : 4 तथा; V₁ B₂ : 3 ततो;
T₁ गृहं; T₂ G (except G₁) तदा (for युक्तं) S₁ K₁
'पार्थिवैः; Ko : 4 D_s T₂ G₂ : 3 'पांडवौ; G₂ 'पांडवं
— After 19, G₁ ins 2102* (of v. 1 21)

20 G₁ (hapl) om 20-21 — *) Ko : 4 D_s गृह
विविधातु पूर्ण (Ko 'वै); N₂ B₂ Da Dn D_s विवेशांत पुर
त्वं; N₂ आविवेश पुर त्वं; V₁ B₂ : 3 D₁ विवि (B₂ 'वे) प्रातु
पुर त्वं (B₂ : 3 पूर्ण; V₁ तत्तु); M_s आविवेश रतास्तु
— *) D₁ : 3 'वचैस्तथा — *) D₂ यथोपयोगं T₁ सर्वत्र
— *) T₁ राजश्चिक्रीड — After 20, N (except S₁ Ko : 1
N₁) ins

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रेण्यश्चारुपीनपयोधरा ।

मदस्तरलितगाम्बिन्श्चिक्रीडुवांमलोचना ।

21 G₁ om 21 (cf v. 1 20) — *) K₂ T₂ G₂ : 4
(all three times) काश्चित् (for काश्चित्) T₁ पापीयु
(for वेश्मसु) N₁ 'द्वेश्मकुटीगता. — *) Ko : 4 D_s

यथायोग (K₂ 'न्य) — *) S₁ K (except Ko) N₂ Dn
D₁ : 3 T₁ M_s पार्थकृष्णयो. (by transp) — S (except
M_s) ins. after 21 (G₁, which om 20-21, after 19)

2102* वासुदेवप्रिया नित्य सत्यभामा च भामिनी ।

22 *) K₁ : 3 B D_s T₁ प्रायच्छेतां; N₂ : 3 Da Dn D_s : 4
प्रायच्छेतां, T₂ G₂ : 3 प्रा (G₂ प्र) यच्छेते N₂ Dn महाराज
— *) G₁ ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स) T₁ महोत्सव;
T₂ G (except G₁) मदोत्कटे; M_s : 3 'त्कटे

23 *) T₂ G (except G₁) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा)
— *) S₁ K (except K₂) N₁ D₁ : 3 : 3 तत्र तत्र (N₁
जगुस्तत्र) वरागना — *) K₂ N₂ B Dn₁ : 3 D_s : 3 T₂ G
(except G₂ : 3) च परा — S₁ Ko (1 hapl.) om 23^d-21^a
— *) D_s वरस्त्रिय; M_s : 3 सुरासव

24 S₁ Ko om. 24^a (of v. 1 23), D_s om 24
— *) K₁ N₁ V₁ B₁ (m as in text) : 3 : 3 Da₁ Dn D_s : 4
रुरुधुश्च. G₂ : 3 च परा K₁ : 3 D₁ : 3 नार्यं (for तत्र) N₁
रुरुधुश्चावमा नार्य — *) K₂ जगुतुश्च; K₂ प्रजघुश्च; N₂
प्रतिजघुः; G₁ M_s : 3 जघुश्चान्या (G₁ 'क्षेच) — Ko (hapl)
om. 24^{ad} — *) T₁ अन्योन्य; T₂ G₂ : 4 अन्यैश्च — After
24, S ins

2103* काश्चिन्माह्वानि चिन्वन्ति काश्चिन्माह्वानि दध्निरे ।

25 *) B₂ Da T₁ M_s : 3 धीणावेणु (by transp)
— *) K₁ N₂ पणवाना च स — *) K₂ N₂ B₂ Da Dn
D₁ : 4 T₁ G₁ शब्देन पूर्यते; B₁ : 3 शब्देन पूर्यते N₂ Da₂ Dn
हस्यै; T₁ सर्वं, T₂ G₂ : 4 तत्र; G₂ : 3 तद्वत् (for ह स) K₂
शब्देनापूर्य तद्वेश्म — *) K₂ N₂ : 3 V₁ B D (except
D₁ : 3) G₁ सु (K₂ D₁ च) महर्धिमत्

26 *) N₂ : 3 Da D₁ G₁ तदा (for तथा) T₂ G₂ : 4
तस्मादावर्तमानौ तु (G₂ तौ) — K₁ om 26^a-27^a — *)
S₁ Ko : 4 N₁ V₁ B₂ Da D₁ 'सप्तमौ; D₂ 'समतौ

Co. 1. 8076
E. 1. 222. 27
K. 1. 242. 20

समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं मुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तां संनिपीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नारुष्टेऽश्विनाविव ।
अम्यगच्छतदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकहिंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रमः ।
हरिपिप्तो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ आजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमृत्युत्पत्य तस्यतुः ॥ ३२

— *) Ko 2.4 Ds समेतौ; N Bs Dn T1 G1 Ms समीप
Some MSS किंचित् — *) Bs Da Dn1. Ds Ds 'मनोरम
Ko 2.4 Ds मनोद्देश मनोहर (Ko Ds 'रम)

27 K1 om 27* (cf v 1 26) — *) Ko 2. N1
Ds महाहंशयनौ (N1 'ने) — *) Ks T1 G1 तत्र तौ
S1 K1 B1 D1 G1 'वेदतु; N1 V1 'पीदतौ

28 *) Bs Da1 Dns Ds G1. Ms पूर्व Bs अतीतानि
— *) Ks 2. N1 V1 B Da Dn D1.4 Ts G (except G1)
इतराणि, T1 Ms महाति; Ms बहूनि; Ms-8 कृतानि (for
रतानि) Ds विक्रान्तचरितानि च — *) N1 V1 B1 'कथ-
यतौ तौ (Bs तु) — *) Ts G (except G1) जिष्णुमाधवौ

29 G1 om 29* — *) Ks 2. N1 V1 B D Ts G1-4
Ms 7 अम्याग'. — After 29, D1 ins

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 *) S1 Ko. 1 S बृहत्साल', D1 'चाल' — *) Ks
D1 तप्तजगत्प्रम', Dn1 आतप्त'; Ds तप्त'. — *) Ds
हरिपिप्तौ Ks N1 B D (except Ds) 'पिप्तोऽवल (Ks Dns
D1.2 ज्वलत्)श्मश्रु — *) S1 प्राणायामरत' सम', N1
प्राणायामी तत सम, Gs 8 प्रमाणादायत सम

31 *) Ks N1.2 B D (except D1.4) चीरवासा
— *) Ko 2. N1 V1 Ds पद्मपत्रेक्षण श्रीमान् (N1 V1
पिंग') — After 31, S ins

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिग्दक्षन्खण्डन धनम् ।

[Ts G1-4 Ms दिग्धु]

32 *) S1 K1 उपविष्ट, Ko 'सुत, Ks N1 D1.2 'सुत;
Ks 'सुत', N1 'विष्ट, Da 'सुष्ट; Ts G1.4 'हृत्य, Gs 'सुज्य
S1 Ko. 1.4 N1 V1 Ts G1-4 तत, Ks Bs तु तौ (for तु
त) Ks कृष्ण, B1.2 Dns Dn1 D2.4 Gs 8 कृष्णो; T1 G1
M दृष्टा — *) S1 K1 V1 T1 आजमानौ S1 K1
द्विजोत्तम — After 32*, Ts G (except G1) ins

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— *) Ts G (except G1) कृष्णोत्पत्य

Colophon om. in T1. — Major parvan. Ts G M
संभव' (for आदि') — Sub-parvan S1 Ko-2.4 N1 B
Da Dn Ds 2 Ts Gs-8 Ms 8 खण्डवदाह — Adhy name
S1 K1 अग्निप्रसक्ति; Ko. 4 Ds वैश्वानरा (Ks 'नरामि) गमनं;
Ks कृष्णार्जुनक्रीडाविहारे जातवेदमागमनं, D1.2 कृष्णा
र्जुनक्रीडाया (Ds अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा) खण्डववनप्रह (Ds
'क)रण — Adhy no (figures, words or both) Dns
221, D1.2 237, Ts Gs-8 M 189, G1 188, G2 187,
Gs 191 — S1.2.4 no Da1 Dn 33; Ms 17 — Ag-
gregate s1.2.4 no. Dns 8046

215

1 S1 K (except Ko) Ds S (except Ms) om उवाच
— *) Ko 2.4 Ds विप्रो (for वैव) — *) T1 G1 M 'व
च माधवं

2 *) T1 सुखां तु K1 N1 V1 B Da D1.2 2 Ts Gs-8
Ms प्रयच्छत

3 *) N1 ततोमृता, Ms-8 तदावृता — *) Ks N1 B
(except Bs) तावुमौ; N1 तत्रस्यौ, T1 विप्र तौ — *) Bs
T1 G1 M भवोस्तुष्येत्, Ds भवचूतिः. — *) S1 Ks 2 Bs
D1 2 Ms यतामहे

4 *) S1 K1 B1 2 G1 तु (for स) — *) S1 अग्रवीतौ
तत उमौ (unmetrical transp.), Ks N1 B (except Bs)
'वीत्पावकस्त', D1 'वीत्स उमावपि — *) S1 K1 N1 V1
Dns Ms तया; Ms तु तौ (for तदा) — *) N1 V1 Dn
किमर्थ; Ns तद्वत्

5 Before 5, S1 K1 Ds S ins प्राहण, the rest
प्राहण त' — *) T1 G1 M वसुक्षेप; Ts G1-8 वसुक्षेप
— *) A few MSS मा (for मा) S1 Ks G1 Ms-8

२१५

वैशंपायन उवाच ।

सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
 लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
 ब्राह्मणो बहुभोक्तासि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
 मिक्षे वाष्णेयपार्थो वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
 एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
 केनानेन भवांस्तुष्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
 एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
 भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
 नाहमन्नं बुभुक्षे वै पाचकं मां निबोधतम् ।
 यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
 इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।

तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्षमाणं महात्मना ॥ ६
 वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
 सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
 तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स प्रसङ्गतः ।
 तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
 स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
 ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
 स युवाभ्यां सहायाम्यामस्त्रविद्यां समागतः ।
 दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं घृतं मया ॥ १०
 युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
 उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
 एवमुक्ते प्रत्युवाच वीभत्सुर्जातवेदसम् ।

C. 1 B15
B 1 224 13
K 1 220 13

नियोधतां, Ko s (m as in text) & Da 'धत, Ts G2-4 'ध
 वै — °) Ks Ts G2-4 वै (for मे) — °) Ś1 K (except
 Ks) Ds T1 G1 s Ms s 'यच्छता

6 °) B1 s Da D2 ह्यमिन्द्र Da घोर; Ts G2 s
 दावात् (for दाव) — °) T1 G1 M परिरक्षति खाण्डव (T1
 पाण्डव) — °) Ks & N1 s V1 B D (except D2 s) न च
 शक्नो. Ts G4 जग्धुं

7 °) Ko & Gs अस्मिन्; Gs s अय (for अत्र) T1
 सखेन्द्रस्य, G1 M सखा चास्य (Ms चात्र) — °) Ko s & Ds
 पक्षगोचम — °) Ks सनाग. Ks स्मृते; Ks स्मृते,
 G1 स्मृते D1 स नागस्य कृते दाव — °) V1 T1
 वज्रभृत्; Da1 'वत् Ko & Ds खाण्डव परिरक्षति (=6°)

8 °) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र) — °) Ko
 N1 s B (except Bs) Da Ds s T1 रक्षते; N1 रक्षति, Ts
 Gs & रक्षति, Gs s & रक्षति Ks N1 s B (except Bs) Da
 Ds & s G1 Ms अय; T1 Ms तत् (for स) — After
 8°, Ko s & Ds ins

2107* यहनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।
 — °) Ko Ds दग्धु तक्षेव, K1 तद्धि दग्धु न; Ks & त दग्धु
 नैव; N1 D2 s तत्प्रदग्धुं न, T1 Gs & M तद्धिदं (Ms-s 'दग्धु
 न; Ts G2-4 न त दिधक्षु G1 त तु दग्धु न शक्नोमि
 — Ś1 K1 s T1 Gs (hapl) om 8°-9° — °) Ks & N1
 D1 Ts G2-4 s दाव; G1 M रक्षय (for दग्धुं)

9 Ś1 K1 s T1 Gs om 9° (of v 1 8) — °) Some
 MSS मा (for मां) — °) Ks & N1 D1 s मेघेनाभिप्र; Ts
 G2-4 s मेघेरद्धिः प्र, G1 मेघेनैव प्र, M मेघेरे (M
 'घेनै) वाभि — °) Ks B (except Bs) सोह, Ts G2-4 s
 अतो, Ms-s तथा (for ततो) Ks प्रदग्धु तं न शं.
 — °) Bs दावमीदृश

10 °) T1 तद् (for स) Ko 'भ्यां महात्मभ्यां; K1
 'भ्यां सहायस्ये — °) Ś1 K1 द्वास्त्रविद्या, N1 मंत्रविद्या,
 — °) Ko s & Ds घृणोम्यहं; Ts G2-4 अह घृणे, Gs s मया
 घृत (by transp)

11 °) Ś1 Ko s & N1 V1 D1 s G1 युवामुदक G2
 युवाभ्यां धर्पधाराश्च — °) T G1-4 M सर्वथा (T1 'दा)
 Da1 G2 s & Ms 'प्यथ; T G1 & Ms-s 'प्यत (T1 घात
 विप्यत) — After 11, N ins a passage given in
 App I (No 118), while Ts G2-4 ins, irrelevantly, a
 shorter version of the same at the beginning of
 adhy 217, given in the same App (No 120), and,
 finally, Ś1 Ko s & ins yet another version, given
 there (No 121), as a separate adhy, after adhy
 225 (i.e. at the very end of this parvan), meant
 probably as a परिशिष्ट The episode is entirely
 missing in T1 G1 s & M only

12 Before 12, V1 T1 G2 Ms-s ins घरा — °) T1

G. 1. 215
B. 1. 224
K. 1. 225

दिद्युं ग्याण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्र्यां योद्धुमपि वज्रघगन्वहन् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्वाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यदिपहेत मे ॥ १४
शरश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि योद्धुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।

रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निह्नयान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निगारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महापते ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारो ह्य पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G. 2. 2. 6 एवमुक्त G. 2. 2. 6 अद्यपीच्छुरो (for प्रत्यु) N
तच्छ्रुत्वा वचन एवमेव (Ko Da एतच्छ्रुत्वा तु वचनं) — *)
D. 2. 2. 6 वेदसः ; M. 2. 2. 6 वेदसा — After 12th, N ins

2108* अद्यपीच्छुरादौ तत्कालसदृश वच ।

— *) K (except Ko) M. 2. 2. 6 दिद्युः ; T. 2. 2. 6 'क्ष' (sic).
— *) D. 2. 2. 6 अभ्यागम्य ; T. 2. 2. 6 काममस्य ; Cd अका' (as
in text)

13 Before 13, S. 1. K. 1. 4 ins अर्जुन , Ko 2. 2. 6 N. 1. B
D अर्जुन उ' — *) T. 2. 2. 6 'णि दिव्यानि लघूनि च व' — *)
T. 2. 2. 6 रोद्धुं (for योद्धु) — *) T. 2. 2. 6 M यज्जृत्वो
K. 2. 2. 6 सुवि (m यहन् as in text)

14 *) T. 2. 2. 6 'रे कर्म' — *) T. 2. 2. 6 M वा (for यद्)
K. 2. 2. 6 S. 1. B. 1. D. 1. 4 विपहेनम G. 2. 2. 6 वै (for मे)

15 *) V. 2. 2. 6 'श्व योर्द' ; D. 2. 2. 6 'श्व मेयं' ; S. 1. 2. 2. 6 'श्व
'द' — *) K. 2. 2. 6 शीघ्रमस्यत — After 15th, Me. 2. 2. 6 ins

2109* उपासगो च मे न स प्रतियोद्धु पुरदरम् ।

— *) T. 2. 2. 6 'न हि योद्धु' — *) T. 2. 2. 6 यथेप्सितं

16 *) S पादरान् K. 2. 2. 6 यदुरहस

17 *) G. 2. 2. 6 विह्नयान् ; M. 2. 2. 6 ह्नयान् N. 1. 2. 6 रणे

18 *) K. 2. 2. 6 S. 1. B. 1. D. 1. 4 G. 2. 2. 6 कर्ममिदौ
च (G. 2. 2. 6 तु), Me. 2. 2. 6 कर्मसमिद्धौ — *) Ko 2. 2. 6 N. 1. 2. 6 Da D. 2. 2. 6
T. 2. 2. 6 कर्तुमर्हसि — K. 2. 2. 6 (hapl.) om. 18th-19th — *) T. 2. 2. 6
G. 2. 2. 6 मेनेन्द्रं (for येनेन्द्र) — *) T. 2. 2. 6 G (except G. 2. 2. 6)
महापति

19 K. 2. 2. 6 om 10 (cf v 1 18) — *) T. 2. 2. 6 G (except
G. 2. 2. 6) तत्कर्ताह Ko 2. 2. 6 T. 2. 2. 6 G (except G. 2. 2. 6) स Ko D. 2. 2. 6
T. 2. 2. 6 G. 2. 2. 6 पावक, K. 2. 2. 6 'के' — Me. 2. 2. 6 om 19th — *)
Ko 2. 2. 6 करणानि च सर्वाणि, K. 2. 2. 6 टपकरणानि सर्वाणि (hyper-
metric), D. 2. 2. 6 कारणानि समेतानि — *) D. 2. 2. 6 भगवान्
S. 1. K. 1. B दातुमर्हति

Colophon om. in T. 1 — Major parvan T. 2 G. 2. 2. 6
संभव' (for आदि) — Sub-parvan S. 1 K. 2. 2. 6 B. 1. 2. 6
D. 2. 2. 6 D. 2. 2. 6 M. 2. 2. 6 व्यावदाह — Adhy nam. S. 1
Ko 2. 2. 6 D. 2. 2. 6 अर्जुनवाक्य, M. 2. 2. 6 कृष्णपावकमवाद् — Adhy
no (figures, words or both) D. 2. 2. 6 223, D. 2. 2. 6 239,
D. 2. 2. 6 23 (1 for 223), T. 2. 2. 6 G. 2. 2. 6 M. 2. 2. 6 190, G. 2. 2. 6 189, G. 2. 2. 6
188, G. 2. 2. 6 192 — S'loka no D. 2. 2. 6 D. 2. 2. 6 17, M. 2. 2. 6 18
— Aggregate s'loka no D. 2. 2. 6 8165

216

1 S. 1. K (except Ko) D. 2. 2. 6 om उवाच ; D. 2. 2. 6 om the
ref — *) K. 2. 2. 6 N. 1. 2. 6 B. 1. 2. 6 T. 2. 2. 6 स (for तु) — *) T. 2. 2. 6
नराधिप (for हुता) — *) D. 2. 2. 6 भगवान् (for वरुण)
— M. 2. 2. 6 om. 1st — *) D. 2. 2. 6 उद्दिश्य चोदकेदेव निव' T. 2. 2. 6
G. 2. 2. 6 स (for नि) T. 2. 2. 6 G. 2. 2. 6 M (M. 2. 2. 6 om) श्वेतकुण्डलिन देव
सर्वामरणभूषित Cd cites आदित्य

2 S. 1. K. 1. (hapl.) om 2nd — *) T. 2. 2. 6 अदि, G. 2. 2. 6 M
तु (for च) T. 2. 2. 6 G (except G. 2. 2. 6) स (for तद्) — *)
N. 2. 2. 6 V. 1. 2. 6 B. 1. 2. 6 D. 2. 2. 6 प्रतिगृह्य, T. 2. 2. 6 वरुण स — T. 2. 2. 6
(hapl.) om 2nd — *) K. 2. 2. 6 N. 2. 2. 6 B. 1. 2. 6 D (except D. 2. 2. 6)
देवदेव सनातन — After 2, K. 2. 2. 6 ins.

2110* स श्यातमाग्रे वरुण समायातो महाद्युति ।

अथेम नृपशार्दूल वद्विषधनमग्रवीत् ।

3 *) G. 2. 2. 6 सोमाय राज्ञे N. 1. 2. 6 D. 2. 2. 6 न्यस्त (for दत्त)
G. 2. 2. 6 सोमे दत्तेन दत्त तु, G. 2. 2. 6 सोमेन दत्त तु धनुः — *) N. 1. 2. 6
V. 1. 2. 6 तौ, T. 2. 2. 6 G. 2. 2. 6 ये, Me. 2. 2. 6 मे (for ते) G. 2. 2. 6 स्वयि ते
इषुषी शुभे — *) G. 2. 2. 6 M. 2. 2. 6 दिश्य (for शीघ्र) T. 2. 2. 6
प्रयच्छ चोमयं दिश्य ; Me. 2. 2. 6 प्रयच्छ भगवन्दिश्य — After
3rd, S. 2. 2. 6 ins

2111*

स्वमसौ सम्यसाधिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यदत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम् ।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
सर्वशस्त्रैरनाष्टुण्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।

सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हममालिभिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जैव ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११

G 1 8187
B. 1 223. 14
K. 1 251. 14

दिदृक्षैरश्वैः समायुक्त

4 *) Ko-2 N V1 B D (except D2) च (for हि).
— *) K2 N2 : B D (except D1 : s) तन्ममाद्य, K4 V1
'दर्थे' — Before 4', T1 G1 : s M (except M2) ins
वैशं — *) K (except K1) Dn2 D1 : T2 G2-4 'ददामी'
— 1) S1 K1 प्रत्यपद्यत

5 *) N2 : Dn Dn तदद्भुतं. T2 G transp 5th and
5' — *) V1 'क्षैरुप्य च — *) S1 N1 D2 'प्रमाथि च;
Ko : D2 'प्रमर्दनं; K1 'प्रयोधि च; K2 T2 G2 : s 'धिनं; T1
सर्वकायावतारणं; G2 M सर्वकायप्रहा (M2-s 'दा') रिण; G2-4
'शत्रुप्रमाथिन — T1 om 5' — 1) S1 K1 'सेनाजि (K1
'व) कर्षण; K2 : N2 : B D (except D1 : s) M2-s 'सैन्य-
प्रधर्षण; K2 'प्रकर्षणं, N1 'प्रधर्षक

6 K2 om 6 — *) T1 पिनाकादि सह — *) S1
सुहृदम् (for श्लक्ष्णम्)

7 *) T2 G (except G1) देवगधर्वप्रपिभिः. — After
7th, Ko : s Dn2 D1 : ins

2112* सहिष्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मण निर्मितं पुरा ।
— *) S1 Ko : s प्रादात् स (S1 तद्) वै धनुरस, K1 : V1
B2 : Dn D1 G1 'द्वै तद् (G1 स) धनुरस; N1 : B1 Dn
D2 : s 'दाद्यैव धनुरस, B1 T1 'दात्तासौ धनुरस — *) K2 N2

B2 M (except M2) अक्षय्ये च; B1 : G1 तदक्षय्ये (G1
'य्यौ') S1 K1 तथेषुधी.

B *) S1 K1 दिव्यावरण; K2 N1 : V1 B1 Dn2 T2
G2 : s 'श्वयुज Ko : D2 रथं दिव्याश्वसयुक्त — *) T2 G
(except G1) 'लक्षण — *) T2 G (except G1) कामगैर्
(for राजतैर्) S1 द्वाङ्गैः; Ko : चाश्वैः; K1 चांगैः — *)
Some MSS गधर्वैर् — *) S पाण्डुरा

9 *) S1 अजेय्य; K2 D1 G1 : s अजेय; K2 असर्जं, N1
D2 अक्षय्य; N2 अक्षयं — *) K1 B2 : Dn T1 M (except
M2) 'मनोरम; N2 : B1 : Dn D2 सर्वरत्नमनोरम

10 *) Ko N2 : B Dn Dn D2 : s T1 G1 M य (for
यत्) K2 च; K4 N V1 B (except B2) Dn Dn D2 : s
M2 सु- (for स्व) D1 येन (for यस्व) — *) S1 भावन,
N V1 B Dn D2 Cd भौवनो, S (except G2) भुवने
Ko : D2 T1 भुवनेश्वर; G1 भुवने प्रभु K2 विश्वकर्मा
वनेश्वर — *) V1 चिनिर्देश्य — *) K2 अपि (for इव)

11 *) Ko : s Dn1 यस्मिन्; B2 य स, Dn2 D2 य तु,
T2 G2 : s यं च T1 शुभ्रांशु य समा; G2 य रथ सोम शारदा
— *) S1 नागमे; K2 : sm N V1 B D M2 नवमे.
— *) N2 तेजसा (for च श्रिया) — After 11, T1 ins.

2113* सुरारियोपितसौवर्णयुतिताटङ्गनाशनम् ।

C. 1 8187
E. 1 223 14
K 1 231 14

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्निविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खट्वा यद्गोघातुलिखवान् ।
आरूरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽमृष्वन्कृजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षर्या महेष्टया ।
बभूव कल्यः कान्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं ददितं स च कल्योऽभवच्चदा ॥ २१

12 *) Ks Ts Gs-4 आश्रित, Ns Ds-2 'तो; Ns Bs Dn Ds 'तौ Ko 2.4 च; Ns Ds 2 अयं (for त) Ko 2.4 रथे य (Ks त) सिन् (for रथ) — *) Ks Ds 'सम; Ks इद्रायुध', Ks Ds इन्द्रयष्टि; Ns Bs Dn Ds 'समौ, V1 'समौ, S शक्रध्वजसमा (Ts Gs-4 'म, Ms-3 'मौ) Ks V1 B1 2.4 Da Ds S यमौ, Ns Bs Dn Ds तजौ (for शुभा) Ko इन्द्रयष्टिरनुत्तमा — Ko om. 12² — *) Ss 'रथ', Ks Ls Ns Ds 'तप' Bs 'नीया स; Ts Gs 4 'नीयास
13 *) Ss K Dns Ds यस्या Ks Ds च; T1 स (for तु) — *) Ns S 'लंगूल'; Ns Bs Dn Ds 'केतन, Ns Bs 2.4 'लंगूलकेतन; Cd as in text — After 13², Ko 2.4 Ds ins

2114* हनूमास्त्रम तेजस्वी कामरूपी समीरज ।
नादेन च महारीक्षो मृतकोटिसमावृत ।
while T1 ins

2115* यं पुरा वायुसभृतो रक्षोगणविनाशन ।
— *) Ss Ko 2.4 Bs 2 Ds 2 विनर्दन्निव, Ks विवर्ध, Ks विनर्दति च, Ns Dn Ds दिव्यक्ष, Ts Gs-6 निर्दह, G1 Ms भीमो ननर्द, Ms भीमो नदस्तु, Ms-3 भीमो ननाद् Ns V1 B D (except Ds 2) G1 M तत्र स Ns मूर्ध्यशोभयत्; Ds Ts G (except G1) मूर्ध्नि शोभते T1 तन्मूर्ध्नि सस्थितो भीमो विनर्दन्वह्मशोभत

14 *) Ts Gs-4 च्वजैर् Ks भवानि M (except Ms) चाय (for तत्र) Ds विचित्राणि T1 हनूमान्परितस्तत्र मृतानि विविधानि च — Ss K1 (1 hapl) om. 14²-15² — *) Ts G (except G1) पर (for रिपु) — *) Ks V1 Dn1 ns Ds भ्रुवा, Gs तेषां (for येषां) Ds विनश्यति

15 Ss K1 om. 15² (cf v 1 14) — Before 15, T1 ins वैरा — *) T1 जय, Ts Gs-4 Ms तु — *) Ns 2

Dn1 ns Ds S (except T1 Ms) रथसत्त — *) MSS देवता, देवते, देवता also

16 *) Ks Ns 2 B1 2 Dn Ds 'प्रक' — After 16², Ds marg see r1 ins

2116* विष्णोराजा गृहीत्वा तु फल्गुन परवीरहा ।
— T1 (1 hapl) om 16²-16³ — *) Ks Ns 2 V1 B Dn Ds 4 Ts Gs-6 तदा; Da जय (for रथ) — *) Ts Gs-4 मुकृतिर

17 T1 om 17 (cf v 1 16) — *) Ms तस्य (for तच्च) — *) Ms-3 यस्त्रं ब्रह्मणा पुरा — *) Ss K1 'तोत्र स; Ko Ns Ts Gs-6 Cd 'तो जय

18 T1 om 18² (cf v 1 16) — *) Ks Ns V1 B Dn1 ns Ds Gs पुरस्कृत्य (for नम) — *) Ns तदभि; Ts Gs-6 तदभि; G1 Ms तमपि, Cd तदपि (as in text) Ns V1 B1 2 प्रतस्ये सहकेशव — *) Ko 2 Ds गाण्डिव श्रेष्ठ, Ds रथमास्थाय — *) Ks तज्यया, V1 ज्यया प्र; Da ज्यया तद्; T1 ज्यया; Ms ज्यया सं (for ज्यया च) Ss ज्यया (sio) हि युयोज च; Ko 2.4 Ds ज्यया (K1 मौर्व्यां) चैव युयोज ह

19 *) Ss K1 मौर्व्यां Ss 'नाया; Ko 2.4 Ns V1 B Dn1 ns Ds 2.4 योज्य, K1 योजमानाया Ks मौर्व्यां मुन्युच्यतां. — *) Ss K1 च; Ks Ds हि (for ह) T1 G1 M पाण्डवेन घलीयसा — *) T G (except G1) तस्य (for तत्र) — *) Ss K1 N1 V1 विज्यये, Ks 2 Bs Ms व्यथते (for व्यथित)

20 *) Ss transp लब्ध्वा and रथ G1 M (except Ms) transp रथ and धनु — *) = 29² Ts Gs-4 तदा, Ns 2 B Dn Ds 2 T1 Ms-3 'क्षस्ये — *) G1 ह्यष्टय (for प्रहृष्ट) Ss K1 Ns Dn1 ns Ds 2 सद्य; V1

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
 अमानुपानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
 अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
 रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
 भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिवर्हणे ॥ २३
 क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतच्चया माधव शत्रुषु ।
 हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
 वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
 दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकममृतां ग्रहणौ कृष्णपाण्डवौ ।
 कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
 कल्यौ खो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
 किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७
 अर्जुन उवाच ।
 चक्रमस्त्रं च वार्ण्यो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
 त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
 गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षर्यौ महेषुधी ।
 अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

C. 1 f205
B. 1 225 32
K. 1 251 32

Bs & Da सज्य

21 *) Da 'तुल्यं; Ts Gs-s 'नाभि. Ko 1 N1 G1 M पुनश्चक्रं; Ts G2-s च चक्रं च — *) B1 s (m as in text) दिव्य तत्; G1 दैत्य (for दयितं)

22 *) Ko s Ns s Bs Dn Ds-s Ts Gs-s एव; Ks एतं (for एन) — *) T1 G1 M (except Ms) अनेन (for एतेन) Ts G2-s रिपुसूदन — T1 om 22^a-23^a — *) Ks s Ns s B D (except D1,s) जेष्यसि त्वमसशयं (Ks Dns त्वं न सशयः; Bs & Da Ds त्वमसशयः)

23 T1 om 23^a (of v 1 22) — *) Ns Dn Ds तु (for त्वं) A few MSS मानुषाणा. — *) S1 Ms om. च Ks Ns s B Da Dn Ds तथा; Ds G1 तदा (for सदा) Ko Ds T1 नागा (Ko देवा) नामपि चाहवे (T1 चाधिक) — *) Bs Ds Gs भविष्यति; Ds विजेष्यसि — *) S1 K1 'निहाहवे; Ko 'वर्हण, Ks 'वर्हण, Ks-s 'वर्हण, Ns-s Bs & Dn Ds-s 'प्रवरोरि निव', D1-s 'प्रवरोरि'; T1 G1 'रारीक्षि-हव्रणे; Ts G2-s 'निवारणे — After 23, Ts G (except G1) ins

2117* तवैतच्चक्रमस्त्रं यज्ञामतश्च सुदर्शनम् ।

तष्ठास्त्रिभुवनं विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।

[(L 1) Gs & सुदर्शनं नाम नामत (for नामतश्च etc)]

24 *) N1 Ds सदा; T1 G1 M (except Ms) स्वया (for रणे) K (except K1) N1 V1 Bs D (except Ds s) T1 G1 M (except Ms) एव (for एतत्) — *) T1 युधि, M (except Ms) सदा (for स्वया) S1 K1 सत्तम (for शत्रुषु) — *) Ts G2-s हत्वा (for हत्वा) Ko Bs & हत्वाप्रतिरथ, T1 हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति)

25 Before 25, Ts G (except G1) ins चेद — *) T1 पाक्षी पुनर् (for वरुणश्च) G1 ददौ तस्मै गदामस्त्रि — *) G1 दिव्याम् (for गदाम्) 'Ko Ds अशानिसनिभा, N1 D1 चाशनि — *) Ko Gs 'कारिणी; K1 Ds 'करिणी

— *) S1 हरौ, Ko असि, K1 नृप; Ks प्रभु; Ns s B1 s s D (except Ds s) प्रभुः, V1 तदा; Bs तथा (for हरेः) — After 25, Ko & Ds (marg sec m) s ins a passage of 11 lines given in App I (No 119)

26 *) Ks & Ns B Da अच्युतार्जुनौ; Ns Dn Ds अर्जुनाच्युतौ, Gs कृष्णमाधवौ — *) N1 D1 s T1 G1 M transp रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko & Ds धर्मिणौ (for ध्वजिनौ)

27 *) T1 Gs s & M (except Ms) स्व (for स्त्रो) — *) Ks चैव (for एकेन) — *) A few MSS 'गार्थ Ko & Ns s V1 B (except Bs) Ds Dn Ds s s (except Ms-s) युयुत्सता

28 S1 K1 Ts G2-s om उवाच; T1 G1 M om. the ref. — S1 K (except Ks) Ds s ins after अर्जुन. (resp अर्जुन उ) N1 s Bs & Dn Gs, after 28^a

2118* चक्रेण भस्मसारसर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।

[S1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्यं, Bs & 'न स्वतेजसा]

— Ks N1 D1 s om 28^a — *) S1 Ko s s Ds गदा (for अस्त्र) Ks Ns s V1 B D (except Ds, D1 s om) चक्रपाणिर्हृषीकेशो — *) Ks Ns s V1 B1 D (except Ds, D1 s om) विचरन् (for विसृष्टं) — After 28^a, N1 s Bs & Dn Gs ins 2118* — *) Ms s-s असी (for तत्) Ms transp तत् and यत् N Ts कुर्यात् (V1 हन्यात्); T1 Ms दध्नात्; Ms-s जय्यात्

29 *) Ko s गाण्डीवं V1 transp गाण्डीव and धनुरा. T1 अक्षर्यौ (for आदाय) — *) = 20^b Ns s B Da Dn 'क्षर्ये, T1 समादाय; G1 अक्षर्ये च — After 29^a, T1 ins

2119* स सुरासुरमानवान् ।

किं पुनर्वज्रिणैक तु

(of 27^b) — *) T1 अपि (for युधि)

C. 1. 2200
E. 1. 221. 33
K. 1. 251. 83

सर्वतः परिवार्येन दावेन महता प्रभो ।

कामं संप्रज्जलाद्यैव कल्पौ स्यः साक्षकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हणार्जुनेन च ।

तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१

सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।

ददाह खाण्डवं कुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२

परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।

मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३

दक्षतस्तस्य विप्रभौ रूपं दावस्य भारत ।

मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

30 *) Ko Ds एतद्, Ks : Ns : Bs Ds एवं, Ns इमः; V1 B1 : s Da Dn Ds Ms एव — *) Śs K1 देवेन; Ts G1-s नादेन (for दावेन) Ks : Ns : V1 B D (except Ds : s) दावमेतं महामभो (B1 : s 'मं'); T1 दाव सुविपुलं प्रं, G1 Ms दाव सुविहितं प्रं, Ms-s माव स्वविहितं प्रं. — *) Ko Ds सयुक्षया; Ks सचक्षया; B1 स्व प्रं; T1 सुप्रं — *) Ts Gs : स्थितौ (for कल्पौ) Śs K1 सर्वं; Ks साध्यं, Ns B : s D (except D1.4.5) सद्यः; V1 सत्यं Gs (corrupt) स्थितौ स्वस्यास्य कर्मणि — After 30, S ins

2120* यदि खाण्डवमेप्यति प्रमादा
स्वगणो वा परिरक्षितु महेन्द्र ।

नारसादितखण्डकुण्डलानां

कदन द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[*) G1 'गात्र'; Gs 'कर्ज' (for 'खण्ड') — *) M
म्यसन (for कर्ज)]

31 Śs Ts Gs : s M om उवाच; the rest except Ns
om. the ref — *) Ko Ts G (except G1) तु (for स)
— *) Ts G (except G1) सहायेनार्जुं Ks वै, Ts G
(except G1) ह (for च) — *) Ks : Ns : V1 D1.3 S
(except G1) transp दाव and दग्धुं

32 *) Ns संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्) Śs K1 ज्वलनप्रभ, Ks : Ns : V1 Ds T1 G1 Ms-s स्तत; Ks Ns : Bs : Dn n2 D1 'क्षया — *) Śs T1 युद्धे; Ks Ns : B (except Bs) Dn Ds : दाव (for कुद्धो)

33 *) Ks Ns : B D (except Ds) प्रतिगृह्य Śs K1 समाविष्टौ; Ks : Ns : B D (except D1 : s) विद्वय; V1 'दिष्ट — *) K1 दाव; Ns घनु (for वन) Śs उपजग्मतु, Ko 2.4 V1 Ds T1 Gs : M सनुजर्षम; K1 अनुजग्मतु; Ns Ds पुरुषर्षम — *)-1 22 4* Śs Ko 1.2 : V1 Ds मेघदुद्धमिनिर्घोष (Śs K1 'व'); Ks D1 Ts Gs : 'निर्घोषै; Ns : Bs : m.6 Da Dn T1 G1 : s : M 'निर्घोष.. — *) Śs 'भूतान्यनिर्दहन्; Ks Ns : B1.2.3 Dn

D1 : s 'सान्यकपयन्; Ks 'नि कपयन्; V1 Bs Da 'नि सोदहन्
34 *) Śs K1 Ms : दहतस् Ts Gs : दहमानस्य, Ns B D (except D1.3 : s) च (for वि-) Ns दहनस्य यमौ रूपं सह दां etc — *) Ko गिरे (for मेरो) Gs : महीधस्य (for नगे) — *) Ks Ns : B (except Bs) D (except D1.3 : s) कीर्णस्यांशुमतोऽशुभि-

Colophon Major parvan Ts G M समव (for आदि) — Sub-parvan Śs K Ns B Da Dn1.2 D1.3 : Ms : खाण्डवदाह; T1 समव — Adhy name Śs Ko 1.2.4 Ds कृष्णा (Ko स) जूनयोरस्यप्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) Dns 224, D1m 240, Ds 24, T1 233, Ts G1-s M 191, G1 190, Gs 189, Gs 194. — S'loka no Da1 37, Dn 36, Ms 38 — Aggregate s'loka no Dns 8181

217

At the beginning of this adhy, Ts G1-4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an abbreviated version of the Śvetaki episode), given in App I (No 120), of v l 1 215 11, Ts G1-4 are the only S MSS which contain some vestige of this episode

1 Śs K (except Ko) S om उवाच (Ts G1-4 om. the ref.) — *) Ks Ns : B D रयश्रेष्ठो (Dns नरश्रेष्ठो, D1.2 : s as in text), Ts G (except G1) सुयुक्तम्यां — *) Ts G (except G1) तदा (for महद्)

2 *) Ks Bs स्त, Ns : Bs D (except D1.3 : s) च (for हि) — *) Ks Ns : B (except Bs) Dn Ds प्रवीरौ तौ; Ks D1.3 S (except G1 : s : Ms) ततस्तत्र (for तत्र तत्र) — *) Ks Ns : B (except Bs) Dn Ds तत्र तत्राम्यचा

3 *) Ks Ns : B Da Dn D1.3 न स्त, T1 Ms : न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।

तौ रथाभ्यां नरन्याघ्रौ दावसोभयतः स्थितौ ।
 दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
 यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
 पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
 छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
 आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
 खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
 उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
 दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
 स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विष्टुताश्च विचेतसः ॥ ५

समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितृन्मातृस्तथापरे ।

त्यक्तुं न शक्नुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६

विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।

तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्रीं प्रपेदिरे ॥ ७

दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।

तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८

जलस्थानेषु सर्वेषु काथ्यमानेषु भारत ।

गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९

शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।

अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०

तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

C 1 8221
B 1 221 11
K 1 222 11

(by transp), G₁ न च; M₈ नैव S₁ K₁ छिद्रेणापि
 विशांती तौ; D₁ छिद्रं तत्र न पश्यति Cd otes छिद्रं (as in
 text) — *) Ko द्रुतयोराशु; K₂ N₂ B D (except
 D₁ s) रथयोराशुचारिणो (Da 'ण) — *) N₁ V₁ B₁
 Dn₁ n₁ D₁ एव (for इव) S₁ दृश्येता; N₁ V₁ दृश्यंतौ;
 D₁ s G₁ s M₈ दृश्यते — *) S₁ K (except K₂) N₁ D₁
 रथाभ्यां तौ S₁ K (except K₂) D₁ महारथौ; V₁
 नरोत्तमौ, M रथोत्तमे

4 *) K₂ N₂ भूता शतसहस्र; N₂ B D (except D₁ s s)
 भूतानि शतसहस्र — *) K₂ B₁ (m as in text) Da
 विनदति; N₁ निनदतो K₂ N₂ s B D (except D₁)
 समतत .

5 *) Ko s s D₁ दग्धैकपाश्या; B₁ 'शेषा; D₁ दग्धाश्च
 देशा — *) S₁ K₁ विनद्धा; Ko s s N₁ विनष्टा; K₂
 निकृष्टा; D₁ निविष्टा; G₁ निक्षिप्ता; Cd as in text.
 — *) V₁ G₁ s स्फुटिताश्च S₁ K₁ विचेष्टाश्च; D₁ 'र्णागा;
 T₁ अथ क्षीर्णागा; M₈ 'र्णाक्षा; M₈ विकर्णाश्च — *) S₁ K
 D₁ G₁ s विष्टुताश्च; T₁ G₁ s M 'ताक्षा; G₁ 'तांगा S₁ K₁
 विचेतना; K₂ N₂ s B₁ s Da Dn तथापरे; D₁ s s सहस्रशः,
 T₁ G₁ s विशेषत

6 *) S₁ K₁ समाक्षिप्य; T₁ G₁ s 'सीनान् K₂ N₂ B
 Da D₁ तथान्योन्य — *) S₁ K₁ मित्रान् (for पितृन्)
 N आहून् N₁ V₁ B₁ s Da₁ Dn D₁ अथापरे M₈
 आह्वनन्ये पितृन्तथा — *) B₁ 'कु कृच्छ्रेण — *) N
 (except S₁ K₁ N₁ V₁) G₁ तत्र (for तथा)

7 *) K₁ s Da D₁ s T₁ G₁ M₈ अन्यै (for अन्ये)
 K₂ N₂ s B (except B₁) Dn D₁ संदष्टदशनाश्चान्ये
 — *) Ko s Da D₁ G₁ M खमुत्पेतु; D₁ समितो तु K₂
 N₂ s B (except B₁) Dn D₁ s अनेकदा — T₁ (hapl)
 om 7^a-9^a — *) Ko s s N₁ V₁ B₁ s Da D₁ s G₁ M
 एव; D₁ अव (for वि) K₂ N₂ s B₁ s s Dn D₁
 ततस्तेतीव (K₂ 'नैव) घू, T₁ G₁ s तत्र पक्षौ विधून्वत
 — *) K₁ B₁ s प्रपेदिरे

8 T₁ om 8 (of v. 1 7) — *) S₁ K₁ G₁ M
 विवेष्टतो, T₁ G₁ s व्यवेष्टत — *) S (T₁ om) प्र (for
 स्म) — *) Ko s D₁ दह्यमाना; K₂ दृश्यमाना, G₁
 विनदत

9 T₁ om. 9 (of v. 1 7) — *) K₂ N₂ s B D (D₁
 corrupt) जलाशयेषु K₂ N₁ V₁ B D (D₁ corrupt) T₁
 G (except G₁) तसेषु, M दग्धेषु D₁ corrupt — *) K₂
 D₁ s G₁ s s कृत्त्य; T₁ G₁ सध्य K₂ N₂ s B D चक्षिना
 (for भारत) — *) M₈ मत्स्या शत (for कूर्म) N₂
 Dn D₁ समतत (for सह)

10 D₁ om 10 — *) K₂ N₂ s B₁ s Dn₁ n₁ D₁ s
 अपरे दीप्तै; B₁ s Da Dn₁ अपरर्दीप्तै, G₁ सप्रविष्टैश्च
 — *) S₁ K₁ इवाग्नय — *) N₁ प्रदृश्यत, G₁ अदृश्यत
 N₂ s B Da Dn D₁ तत्र (for तस्मिन्)

11 *) Ko s N₁ V₁ B D का D₁ s का)धिद्; K₂
 तांस्तदा, T₁ स तांस्तु (for तांस्तथा) T₁ G₁ s तांस्तान्ततन्त्रव
 पार्थ. — *) S₁ विच्छिद्य Ko s s D₁ संपत्ता; N₁ राटये

दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११
 ते शराचितसर्षाद्वा विनदन्तो महारवान् ।
 ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२
 शरैरभ्याहतानां च दहतां च वर्णाकसाम् ।
 विरावः श्रूयते ह स्र समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३
 वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
 जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्त दिर्वाकसाम् ॥ १४
 ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिर्वाकसः ।
 शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दहन्ते कृष्णवर्त्मना ।
 कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्वेक्ष्य च ।
 ग्राण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७
 महता मेवजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
 आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८
 ततोऽधमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
 अभ्यवर्पत्सहस्राक्षः पावकं ग्राण्डवं प्रति ॥ १९
 असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
 स एव समशुष्यन्त न काञ्चित्पावकं गताः ॥ २०
 ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिमतस्तदा ।
 पुनरेवाम्यवर्पत्तमम्मः प्रविसृजन्वह्नु ॥ २१
 अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
 बभूव तद्वनं घोरं स्तनयितुमधोपवत् ॥ २२

— *) Ko : N V1 B D पातयामास विहगान् — *) Ko :
 N V1 B D प्रदीते; Ks प्रापन्, Ks Ts G2-4 प्रसम; T1 G1
 Ms सहसा, Ms-8 सहस्र; Cd as in text Ko : N B Da
 D1 : वसुरेतसि; Cd oites कृष्णवर्मेन् — N1 Ds repeat 11
 with v l [*) N1 सदा N1 Ds उत्पतितान् — *) N1
 माद्वे (for स्रष्ट) — *) Ds दीप्यमान तत पश्यन्
 — *) N1 प्राह; Ds प्रसम]

12 *) Ko : G1 ते शरादित, Ts G2-4 समतामुष्ट
 — *) N B D (except Da) T1 निनदतो — *) Ks
 निपत्य; T1 उत्पत्य — *) N1 B1 : Da Dn Ds खाद्वे
 पुन; Ds पावकोत्तमे

13 T1 om 13-14 — *) Ks B1 D1 सहसाय, N1 :
 Dn सवश स; B1 : Da Ds सवतोय, B1 सहस्रोय (for
 दहता च) — *) Ks N1 : B D (except D1 : s) श्रुयुवे
 (for श्रूयते) Ks N1 : B Da Dn Ds घोर; N1 G1 :
 हि स; V1 तस्मिन्; D1 तत्र, Ds Ts G2-4 तस्य; G1 हस्मिन्
 — *) Ko : s सागरस्येव D1 : संयने — After 13,
 G2 ins

2121* उपलभ्य समुत्पेतुं समुत्पेतुर्महीधराय ।

14 T1 om. 14-15 (of v l 13) — *) Ts G2-4
 अप्रेत्रापि Ko : s Ds Gs : Ms विवृद्धस्य, Ks N1 : B Da
 Dn D1 : प्रदीप्तस्य, N1 V1 D1 Ts G1-4 Ms : s प्रवृ (Ds
 'वि')दस्य — *) Ks N1 : Da D1 समुत्पत्य — After
 14, N1 : V1 B D (except D1 : s) ins

2122* तेनार्चिषा सुसंतसा देवाः सर्विपुरोगमा ।

15 *) Ks N B Da Dn1 n2 Ds शतक्रतु (B1m :
 शरण तं) सहस्राक्ष देवेदामसुरादेन; T1 शरणं देवराज ते
 सुधर्मायां समास्थितं

16 S1 K N1 B om देवा उ — *) S1 K V1 B1 Dn
 Ds T1 G1 किं त्विमे (Ks किमर्थ); N1 D1 : किं तु वै; Ts
 G2-4 किमिद Ks B1 मानुषा; V1 B1 दानवा; T1 प्राणिन;
 Cd मानवा (as in text) — *) Ks N1 : B D (except
 D1 : s) विज्रमानुषा — *) B1 नु; Ts G2-4 वै (for न)
 S1 K1 सक्षय; Ks B1 : s सदाय S1 K1 प्राप्ता — *)
 S1 K1 न महेश्वर (for अमरे) — After 16, Ts G (except
 G1) ins

2123* इत्याश्रोक्षमकुर्वन्ते लोका सर्वे भयान्विता ।

17 S1 K (except Ko) B om उवाच (Ts Gs om
 the ref) — *) S1 D1 प्र (for वि)

18 *) Ks B1 : s Da मेघवृदेन, N1 : B1 Dn Ds
 रयवृदेन — *) Ks N1 : B D (except D1 : s) वासव;
 V1 T1 Gs वज्रचक्र; Ts G2-4 वज्रचक्र — *) N1 Dn Ds :
 समवाकीर्य, B1 Da G1 Ms समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; Ts
 Gs : s समसाच्छाद्य; Gs त समाच्छाद्य, Gs : s समसास्तीर्य

19 *) T1 G1 M तत्र (for तत) Ts G2-4 अतरिक्षाद्
 (for अक्षमात्रा) S1 K1 : s व्यसृजत्; Ks : B D (except
 Ds) T1 Ms व्यसृजन् — *) Ks D1 वारिधारा सह; T1
 धारारूपा सह — *) Ks N1 : B D (except D1 : s)

२१८

वैशंपायन उवाच ।

तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।

संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

C. 1 523a
B. 1 227. 6
K. 1 233. 6

घोदिता देवराजेन — ^a) K₂ Ñ₂ : B Dn Dn D₁. 4
जलदा.; V₁ खाण्डवे; D₂ पाण्डव (for पावक) V₁ पावकं
प्रति; T₁ सह खाण्डवं

20 D₂ om 20^a-21^b — ^a) Ñ₁ अप्राप्तास्तु (for
असप्राप्ता.). Ñ₁ ततो; V₁ तु ते, T₂ G (except G₂) तदा
M transp ता; and धाराः — ^a) D₂ स्वय च; G₁ खाण्डवं;
Ms. 8 स्वमेव

21 D₂ om 21^a (of v 1 20) — ^a) K₂ T₂ G
(except G₁) ततः; V₁ T₁ M (except Ms) तथा (for
तदा) — ^a) Ko ता; K₂ Ñ₁ V₁ स (for तम्) Ñ₁ K₁ 4
D₁ : 'वाभ्यवर्षत; K₂ Ñ₂ : B Dn Dn D₂ 4 'व महामेघै',
T₂ G 'वातिवर्षेण (G₁ 'व प्रवर्षत) — ^a) Ñ₁ दध. (sio),
Ko अप; D₂ आपः; G₁ मेघा (for अम्मा); Ñ₁ प्रविशज्
K₁ वार्यघो विस्जद्गुह; K₂ Ñ₂ : B Dn Dn D₂ 4 अंभासि
व्यसजद्गुह, K₂ तदामो व्यसजन्व; N₁ तदम. प्रसृत वं;
V₁ तदम प्रसजन्मुहु; T₁ अम. प्रविशिशु सजन्, T₂ G₂-6
ववर्ष बलसूदन (G₂ 8 'वृत्रहा)

22 ^a) Ñ₁ अद्भिर्, G₁ अय Ñ₁ 'संविद्धं, Ko 2. 4
'संवृद्ध; B₂ 'सनद्धं T₂ G₂-6 सततामि (G₂ 'पा)श्च धाराभि-
— ^a) K₂ 'सुससकुल; T₁ सघोपस्तनयितुवत्; T₂ G₂-6
चढधूम (G₂ 4 'धूप; G₂ 'धूम)समाकुलं; G₂ M स्तनयितुस-
घोपवत् (G₂ 'धूमघोपयत्); of 22^a — B₂ om 22^a
— ^a) K₂ B₂ D₁ सर्व (for घोर) — ^a) Ñ₁ K₁ 'धूम-
घोपयत्; K₂ Ñ₂ : B (B₂ om) D 'धूसमाकुलं; K₂
'धूसघोपयत्; Ñ₁ V₁ 'धुरिवावरे; T₁ G₁ M धूमविधुरसमाकुलं
(T₁ 'वृत); T₂ G₂-4 धूसधूमवत्; of 22^b.

Colophon om in T₁. — Major parvan T₂ G M
संभव (for आदि) — Sub-parvan Ñ₁ Ko 2-4 N₂ B
Dn Dn₁ n₂ D₂ 4 : G₂ Ms 8 खाण्डवदाह. — Adhy name
Ñ₁ K₁ इन्द्राग्निसमागमः; Ko D₂ इन्द्रप्रवर्षण; K₂ इन्द्रवर्ष;

K₂ इन्द्रदावण, Ms इन्द्राभिवर्ष. — Adhy no (figures,
words or both) Dn₂ 225, D₁m 241, D₂ 25, T₂
G₂-6 M 192, G₁ 191, G₂ 190, G₂ 195 — S'loka
no. Dn Ms 22 — Aggregate s'loka no. Dn₂ 8203.

218

1 Ñ₁ K (except Ko) Dn₂ S om उवाच (T₂ G₂-6
om. the ref). — ^a) V₁ तत (for तस्य) K₂ Ñ₂ : B
D (except D₁) अय; G₂ 4 अपि (for अभि) T₂ G
(except G₁) धारा (for वारि). — ^a) T G₁ 2. 4 6 Ms 8
खाण्डवं; G₂ 2 (corrupt) पाण्डव

2 ^a) Ko₂ Ñ₂ : V₁ B D (except D₁) खाण्डव च
वन सर्व पाण्डवो बहुभि शरै — ^a) D₂ T₁ G₁ सर्व (for
वर्ष) K₂ अपाकर्षत्; K₂ G₂ अपकृत्य; T₂ G₂ 4 अपाकृत्य;
G₂ अपाकृत्य K₁ तपोवनात्; Ñ₁ D₂ च तद्वन Ko₂
Ñ₂ : V₁ B D प्राच्छाद्यमेघारामा नीहारेणेव चद्रमा

3 — (var) 1 219 24 — D₁ om 3^a — ^a) Ñ₁
K₁ कश्चित् (for किञ्चित्) — ^a) Ñ₁ K₁ भूतो; Ms-8 भूतै
K₁-8 निःसरितुं — After 3^a, K₂ (om line 2) V₁ B₂
(om line 1) D₂ (marg sec m, om line 1) ins

2124^a तद्दृष्ट्वा वारित तोयं नाराचै सव्यसाचिना ।

आश्वर्यमगमन्देया मुनयश्च दिवि स्थिता ।

— ^a) T₁ ससृज्यमानै; G₁ निस्तीर्यमाणै, Ms सस्तीर्यमाणै;
Ms-8 ससृज्यमाना K₂ D₁ वाणैर्धै; Ñ₂ : B Dn Dn
D₂ 4. 5 से वाणै; T₂ G (except G₁) गगने, Cd रगमै
(as in text).

4 ^a) T₁ स तक्षको (for तक्षकस्तु) Ñ₁ K₁ transp तु
and न — ^a) K₂ Ñ₂ : B D (except D₂) नाग (for
सर्प) — ^a) K₂ तत (for वने) T₂ G (except G₁) 'ने
तु तस्मिन् — ^a) K₂ Ñ₂ : B D 'न्न गतो हि स; T₂ G
(except G₁) 'न्ने तदामवत्

5 ^a) K₂ Ñ₂ : B Dn D₁. 4 'सेनोभवत्तत्र — ^a) V₁

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
 तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पद्मिनी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
 तस्यास्तीक्ष्णेन महेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
 शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
 तं मुमोचयिपुर्वज्जी वातवर्षेण पाण्डवम् ।
 मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
 तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
 द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०

शयाप तं च संक्रुद्धो वीभत्सुर्जिह्वागामिनम् ।
 पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
 ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
 योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुसरन् ॥ १२
 देवराढपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
 खमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
 ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
 वियत्स्योऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ १४
 तद्विधातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स) — ४) K₂ N₂ : B Dn D₁ ४ 'यं जातयेदस
 ६ ४) S₁ K₁ N₁ च; K₂ N₂ B₁ : D (except D₁ २)
 D₁ २) B (except T₂ G₂-1) स (for वि) K₂ निस्तु
 — ५) K₂ D₁ रुद्धोर्जुनपत्रिभिः; N₂ : B Da Dn D₁ २
 निरुद्धोर्जुनपत्रिभिः — ६) T₂ G₂-4 मोक्षयामास — ७) K₀
 पद्मगोचमा; K₂ ४ भुजगोत्तमं; T₁ M (except M₂) 'तमज
 ७ ४) T₁ ग्रस्त्वा — ८) K₂ D₁ २ तस्य (for अस्त्र)
 K₂ B₁ D₁ T₂ G₂ २ न गीर्यते; N₁ D₁ निगीर्य च S₁ K₁
 पुच्छमास्त्रेन गृह्य च; T₁ पुच्छं पुच्छेन वेष्टव च — ९) T₁ G₁
 M अत्यक्रमत्; T₂ G₂-२ अत्यगमत् (for आच) K₂ D₁
 गतु (for सा तु) N₂ : B Da Dn D₁ निगीर्यमाणा
 साक्रमत् — १०) T₁ 'वर्षिनी, G₁-४ 'गर्षिनी K₂ N₂ : B
 Da Dn D₁ ४ सुत (K₂ D₁ तस्य, N₂ खं त; B₂ हुतं)
 नागी सुमुक्षया
 ८ ४) K₂ N₂ : B Da Dn D₁ ४ ५ T₁ G₁ M द्वा (D₁
 क्षुरिण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन अ') N₁ लोहेन; V₁ तुडेन;
 D₂ धारेण (for महेन) — K₂ (hapl) om 8^a-9^b
 — ९) S₁ ता चापश्यत् N₂ : B D (except D₂ २)
 शचीपति
 ९ K₂ om 9^a (of v 1. 8) — १०) K₀ २ ४ T₂ G
 (except G₂) तां (for त) — ११) K₀ D₂ T₂ G (except
 G₁) तत्काले — १२) T₂ G (except G₁) द्वाशसेन
 १० ४) S₁ T₂ G (except G₂ २) M₂ २ ततो, K₂ तथा,
 M₂-२ ददौ (for तदा) — १३) T₂ G₂-4 घोर- (for घोरां)
 — १४) Da transp द्विधा and त्रिधा K₂ D₁ गतास्त्रं,
 K₂ स चिच्छेद; N₂ : B Da Dn D₁ ४ च खगतान् — १५) K₂
 N₂ : B D (except D₂ २) प्राणिन पाण्डवोच्छिनत्; V₁ B
 खगतान् (V₁ वेगवान्; T₂ G₂-4 M₂ खगतां) भरतर्षभ (T₁
 G₁ २ २ अ)
 ११ K₂ (hapl) om 11^b-12^a — १२) K₁ N₁ D₁ २ २
 transp संक्रुद्धो and वीभत्सु T₂ G (except G₁) सप्त

(for च सं) — १४) K₄ N₁ V₁ B Da Dn D₁ ४
 'श्वाप्यप्रतिष्ठो; D₂ २ 'अन प्रति'; T₁ 'अ द्वाप्र' (all avoiding
 the hiatus in different ways!) N₁ V₁ B D T₂ G₂-२
 भविष्यसि; T₁ G₁ M₂ २ भवेदित्
 १२ K₂ om 12^a (of v 1. 11) — १३) S₁ K₁ प्र-
 G₁ M खे (for ख) N₂ : B D (except D₁) G₁ M₂-२
 आशुगौ शरैः; Arjp ह्युभि शितै (as in text) T₂ G₂-4
 खे विमानगत शरैः — १४) T₂ G₂ ४ पोथ- (for थोथ), and
 त (for स)
 १३ ४) K₀ : N₁ V₁ B D G₂ (inf in) देवराजोपि
 — १४) K₂ २ G₁ M₂ संक्रुद्धम् T₁ त क्रुद्धम् K₀ : N₁ V₁
 T₁ M₂ २ २ अति; K₁ M₂ २ अय; K₄ D₂ G₂ २ २ इति; G₁
 अपि (for इव) S₁ K₁ फल्गुण; K₀ २ ४ N₁ V₁ D₂
 फाल्गुन K₂ N₂ : B Da Dn D₁ २ ४ 'व्य समरेर्जुनं
 — १५) S₁ K₁ स्वदास्त्रम् V₁ व्यसृजत् K₂ N₂ : B Da
 Dn D₁ ४ तीक्ष्ण; D₁ शीघ्रं (for दीप्त) T₁ वायव्यमस्त्र
 व्यसृजन्; T₂ G₂-4 M दिव्यमस्त्र च विसृजत् (T₂ G₂-4 'जन्,
 G₁ विविधत्; M₂ २ व्यसृजत्); G₂ २ दिव्यास्त्र विविधहीन
 — १६) K₀ २ ४ सततानाखि; K₂ N₁ B D छादयित्वाखि, T
 G₂-4 विततानाकुलं (T₁ 'खिल), G₁ पावत्तेनाकु; G₂ २
 यद्यतो नाखि. — After 13, T₂ G₂-4 ins
 2125^a सुमद्गजवमादीप्त तदा वायु वितर्जं ह ।
 १४ K₂ om 14^a — १५) N₁ G₂ २ महाघोर, T₂ G₂-4
 तदा घोर (G₂ २ 'र' (for महा) — १६) V₁ 'यन्सचराचरान्;
 T G (except G₁) क्षोभयामास साग' — १७) S₁ विप्रस्त्रे;
 K₀ २ ४ वितत्ये; K₁ विप्रस्त्र; K₂ २ २ विप्रस्त्रे; N₁ वियत्स्यान्;
 T₁ G₁ M विततो; T₂ G₂-२ वीर्यस्यो — १८) S₁ K₂ ४ B Da
 Dn D₁ २ 'धारासमाकुलान्; K₀ : T₁ G₁ २ M₂ २ 'मुचो
 तुलान्; K₂ D₁ 'मुचो बहून्; N₁ V₁ 'मुचोतराव, D₂ 'धारा
 सतोतुलां; T₂ G₂ ४ 'मुचोनिहान्; M₂-२ 'धारा सुमोधिवान्;
 text as in G₂ २ १ — After 14, K₂ N₂ : V₁ B D ins

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
 तेनेन्द्राशनिमेवानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
 जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
 क्षणेन चाभवद्भोम संप्रशान्तरजस्तमः ।
 सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
 निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभृग्विविधाकृतिः ।
 प्रजज्वालालुलाचिष्मान्स्वनदैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
 कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
 समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
 गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।

प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णापाण्डवौ ॥ २०
 तथैवोरगसंधाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
 उत्सृजन्तो विपं धोरं निश्चेरुर्वलिताननाः ॥ २१
 तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोपाण्डव्यं खेचरान् ।
 विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
 ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
 अयःकणपचक्राश्मभृशुण्ड्युद्यतवाहवः ।
 कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसमूर्च्छितौजसः ॥ २४
 तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

G. 1 223
 B. 1 227 29
 K. 1 253 29

2126* ततोऽशनिमुचो धोरास्तद्विस्तृतनि स्वनान् ।
 15 °) T₁ तथा तत्प्रतिघातार्थं — °) Ś₁ K₁ N₁ D₁ ;
 'स्त्रमस्त्रवित्', K₄ T₈ G (except G₁) 'स्त्रमद्भुतं — °) K₂
 N₁ B D T₁ 'व्यमभिमन्त्र्याथ (T₁ 'स्यैव); N₈ 'व्यमभिसंधाय
 — °) N₁ मन्त्रप्रतिवि', T₈ G₂₋₄ 'दाक्र प्रतिवि', G₅₋₆ अस्त्र
 प्रति वि'
 16 °) S (except T₁ G₅₋₆) 'मेवाभ्यां — °) T₈ G₂₋₄
 यत्कृतं (for वीर्यौजस्) — °) T₁ G₁ 'धाराच्युता.. T₁ तेन
 (for शोष) — °) T₁ शोषं स- (for नेशुश्च)
 17 °) N₁ तरक्षणेनाभव' — N₁ om. 17^{ad} — °) K₁
 'क्षीताकुल'; K₂ 4 N₂ 8 B D (except D₅) G₅ 'वह; T₈
 G₂₋₄ 'गुण — °) N₈ सुप्रकृष्टार्क', T₈ G₂₋₄ प्रसन्नस्वार्क
 मंडल (G₂ 8 'लं)
 18 °) K₂ 'हृष्टांगो, T₈ G₂₋₄ निष्प्रतीघात'. — °) M₆₋₈
 बहुभिर् (for हुतभृग्) — After 18^{ab}, K₂ 4 N₂ 8 V₁
 B D ins.

2127* सिच्यमानो वसौधैस्तै प्राणिनां देहनिःसृतै ।

[K₄ प्राणिदेहविनिःसृतै]

— °) N₁ 8 'ज्वाल तु सोर्धि', N₂ B₂ D₂ 'ज्वालाय
 सोर्धि'; V₁ 'ज्वाल स चार्धि'; D₂ G₅ 6 'ज्वालातुलोर्धि'; D₅
 सप्रजज्वाल्य सोर्धि', T₈ G₄ 'ज्वाल महार्धि', G₁ 2 M
 'ज्वालाकुला (M₆ 'लो')धि' — °) K₂ 4 8 स्वेर; K₂ N₁
 D₂ स, D₁ स (for स्व) T₈ G (except G₁) दिश
 (for जगत्).

19 °) K₂ D₁ कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन- (for
 त च). — °) K₁ (by corr) D₅ समुत्पेतुर K₂ N₂ 8
 B D (except D₂ 8) महाराज — °) D₁ 8 सौपर्णा',
 T₁ वेगवत्

20 °) K₂ 4 गारुडा; K₂ गरुमत्; N₂ 8 B₁ 6 D₂ D₁ 8

गरुमान् (B₂ m गारुडान्); B₂ D₂ गरुडो — °) K₁ N₁
 B₁ 6 D₂ D₂ D₁ 2 G₂ 6 6 तदा (for तथा) — °) K₂
 हतुकामा समापेतु; N₂ B (except B₁) D₂ D₄ 'कामो
 न्यपतत्, D₂ D₂ 'मा न्यपतन् — °) Ś₁ K₁ यद्य तौ,
 K₂ 4 N₁ V₁ D₅ एकत; T₁ G₁ M आकाशं

21 °) D₂ 'सकाशा; T₈ G (except G₁) 'सधाश्च
 — °) T₈ G (except G₁) साण्डवस्य स' — °) K₂ N₂ 8
 B D (except D₂ 8) नि (N₈ B₁ 8 D₁ निप्; D₂ 8
 नि.पेतुर, T₈ G (except G₁) निचेर — After 21, T₈
 G₂₋₄ (T₈ G₄ om posterior half and 22^a) ins

2128* ताश्चार्कसदृशैरस्त्रै परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T₈ G₄ om 22^a (of 2128*) — °) M (except
 M₈) सरोपं Ś₁ K₂ 1 8 D₁ 2 सरोपा (K₂ 4 स्वरोपा; D₁
 सविपा) मिटशोचिरात्, K₂ N₂ B₁ 8 'मि विपाविलान्, N₁ V₁
 D₂ स्वरोपाभिसमन्वितै (V₁ 'समुद्धतै); N₂ B₂ 6 D₂ D₁ 8
 'मि समुक्षितै, G₅ 6 सरोपा समखे — °) K₂ N₁ V₁ B
 D₂ D₂ D₁ 4 8 G₅ 6 विविशुश्चापि त (K₂ N₁ B₁ D₁ ते);
 D₂ विदेहश्चापि तत्, T₁ 'दा अभवन्; T₈ G₂ 4 'दा
 प्राविशन्; G₁ 'दा विविशन्; G₂ दाश्चापतन्, M₆₋₈ 'दाश्चा-
 भवन् T₁ G₂ दीप्ते — °) T₁ G₂ पावके; G₁ राटय

23 °) Ś₁ K₁ देवा; K₂ 4 8 N₁ D (except D₁ 8) M₈
 असुरा — °) N₁ 'तुमुल (for 'मतुल)

24 °) Ś₁ K₂ T₁ G₁ M अय (G₁ रसर) कनक (Ś₁
 कांचन) चक्राक्ष (Ś₁ K₂ G₁ 'सि; T₁ 'णि); K₂ 1 4 N₁ V₂
 D₁ 'चक्रासि- (N₈ 'णि); T₈ G₂₋₆ अय कटकचक्राक्ष (G₅ 6
 'सि) Ś₁ मुशुद्धुद्यतवाहना; N₈ 'दुष्कृत्य या; T₁ G₁
 M गदामुसल (T₁ 'मुहुर) पाणय, T₈ G₂₋₆ मुसलोयो (G₂
 'य) तपाणय — °) G₁ क्रोधात् (for द्रोघ)

25 °) K₂ 4 V₁ D₂ S अपि; D₂ N₂ 8 अति (for

C. 1. 228
B. 1. 227
K. 1. 222, 223

प्रममाथोत्तमाङ्गानि श्रीमत्सुनिर्निर्तः शरैः ॥ २५
 कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
 दैत्यदानवसंधानां चकार कदनं महत् ॥ २६
 अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
 वेलासिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
 ततः शक्रोऽभिसंकुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
 पाण्डुर गजमास्थाय तायुर्भौ समभिद्रवत् ॥ २८
 अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
 हतावेताविति ग्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९

अनि-) Ds Ts Gz-० ग्रहर् (for व्याहर) — १) Śs Ks
 Ns, Ds प्र-; Da वि (for च) — २) T1 वेगितै
 (for निशितै)

26 १) Śs Ks तु (for च) — १) Gs शक्रेण. K
 (except K1) Ns; B Dn D1 2.4.5 विनाशन (Ko 1.4
 'दिना; Ds 'शिन); V1 'ण चिच्छिदे तत; Da 'विदारण;
 T1 Gs Ms-3 'निपातन (Ms 'ना); Ts Gz-० 'विघातिना;
 Ms-5 'निसूदन

27 १) Ts G (except G1) अपरे तु (for अथापरे)
 — Ks (1 hapl.) om. 27^b-28^a — १) Śs Ks 'वेगेरितै;
 Ks D1 'वेगादिता, Ts Gs 'वेदीरिता; Gs शक्रवेगरिता;
 Gs ० 'वेगेरित.. Ns, V1 B D तथा; Ts Gz-० तत T1
 'वेगैर्विदारिता, Gs Ms 'वेगेर्निपातिता; Ms-3 'वेगेर्नि
 वारिता — २) Ko 1.4 Ns V1 B Da D1.5 T1 Gs M
 व्यतिष्ठत; Ts Gz-4 व्यवेष्टत, Gs ० विवेष्टत Śs Ks V1
 हतौजस Ns Dn D1.4 व्यतिष्ठन्निर्वाजस — After
 27, Da (marg sec. m) ins

2129* शरैरे कथिरहिष्ठा इन्द्रगोपकसनिमा ।

28 Ks om 28^a (cf. v 1 27) — १) Śs Ko 1 Ns
 V1 Ds अथ (for तत) Ns B D (except D1.5) Ms
 [5] तिसृकु; Ns शृष्टा क्रुद्धो; T1 Ms [5] पि संकु — २) S
 (except Ts Gs 4) पादरं Ts Gz-4 आरुह्य (for आस्थाय)
 — ३) Śs Ko 1.2.4 Ns T1 Ds 'भिद्रुत; Ks Ns; V1 B
 Da Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्

29 १) Ks Ns, B D (except D1) वेगेनाशनिमादाय
 (Bs 'साद्य) — १) Ks Ns; V1 B D (except D1) च
 सोऽजय; Ks अयाय (for अया) B वज्र चोद्यम्य चाहवे
 — २) T1 G1.5 M निघ्नतेताविति प्रा; Ts Gz.4 प्रतेति (Gs
 न चेति) चेतौ ग्राहसौ; Gs ० निघ्नतेति च तौ ग्राह — ३)
 Ko 2.4 असुरमर्दन; Ts G (except G1) दासुनिपूदन..

30 १) Ns महात्मना, Gs समुद्यत (for महा) — १)

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
 जगद्गुः सर्वशस्त्राणि स्थानि स्थानि सुरास्तदा ॥ ३०
 कालदण्डं यमो राजा शिविकां च धनेश्वरः ।
 पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
 ओपधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
 जगृहे च धनुर्धाता मृसलं च जयस्तथा ॥ ३२
 पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
 अशस्तु शक्तिं जग्राह सृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३३
 प्रगृह्य परिधं घोर विचचारार्थमा अपि ।

Śs K (except Ks) Ns D1.5 सर्वे जगृहुराणि — २) Śs
 सुरास्तत, Ns; Da Ds ० 'क्षया; Ts Gz-4 ततस्तत;
 Gs ० ततस्तद

31 १) Ns; B D (except D1.5) राजन् (for राजा).
 — १) Ks Ns; V1 B D G1.5 ० गदां चैव (for शिविकां
 च) T1 गदां पुण्यजनेश्वर. Cd शिविका (as in text),
 Nilp शिविकां and शिविकां. — २) Ks Ns B (except Bs)
 D (except Da) Ts G (except G1) पाशान् (for पाशं).
 Ns, B D (except D1.5) transp वरुण and तत्र T1
 पाशौ पादा त्रिशूल च — ३) Ks त्रिचक्र; Ks, Ns V1 D1
 Ts Gz-० त्रिशूल; Ns; B (except Bs) Da Dn D1.5
 विचक्रां; Ds शूल च, Gs M पिनाक; Cd विचक्र (as in
 text) Ns; B (except Bs) D (except D1.5) तथाशनिं;
 Gs सदाशिव T1 तथेशानस्तनूनपाद् — After 31, K
 (except K1) Ns, V1 B D (except D1) ins

2130* स्कन्द शक्तिं समादाय तस्यौ मेरुर्वाचल ।

[K (except K1) Ns V1 B1.5 Ds गिरि (for मेरु)]
 On the other hand, T1 ins. after 31

2131* शक्तिं खलं यातुराज समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 १) Śs Ks Ns Ds 'ते तथाश्विनौ, Ks Ts Gs Ms
 'तेधिनाविव; T1 'तेधिना उभौ — २) Da भरिचक्रं; Gs
 मृसलि; a few MSS मुसलि Ns; Dn तु (for च) Śs
 तत, Ks Gs ० तदा T1 विघाता मृसलं तथा

33 Śs transp 33^{ab} and 33^{cd} — १) Nilp विचक्रं
 परि (for पर्वत चापि) T1 जग्राह शूधर त्वष्टा क्रुद्धो योधी
 महा — २) Ns Ts Gz-4 M स्कन्द, Cd अथा (as in
 text) T1 अशो जग्राह शक्तिं च; Gs स्कन्दस्तु शक्तिं जगृहे
 — ३) Ns D1.5 सृत्युश्चापि; Ts Gz-4 सृत्यवध, Gs जामदग्नि
 A few S MSS 'अथ

34 १) T1 वीर (for घोर). — १) Gs प्रचचाल; M
 प्रचचार Gs, ० भग (for अर्थमा) Ks T1 तदा; Ts G

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
 पूषा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशां पते ।
 आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
 रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
 विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
 एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
 कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
 तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
 युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
 तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
 अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तथ्यतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
 आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।

न्यवारयेतां संक्रुद्धौ वाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
 असकृद्भगसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
 भयाद्राणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ४१
 दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
 आश्चर्यमगमंस्तत्र गुनयो दिवि विष्टिताः ॥ ४२
 शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
 बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
 ततोऽश्मवर्षं सुमहद्वसृजत्पाकशासनः ।
 भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सन्वसाचिनः ।
 तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजिघ्रेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
 विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
 भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडथ ॥ ४५

G. 1. 8279
 B. 1. 277 47
 K. 1. 233. 47

Ms पिच; Ds स्वपि — ^a) S₁ तत. स्थित; Ts G (except G₁) व्यवस्थित; M (except Ms) प्रतिष्ठित (for व्यति)
 Ks N₂ s B D (except D₁ s) चक्रमादाय तस्थिवान्

35 ^a) Ko s. 4 D₁ s G₁ सक्रुद्धौ — ^b) T₁ 'ता वरुणस्तथा — ^a) K₂ N₂ s B D (except D₁ s) T₁ 'पार्थौ प्रद्रुद्रु; N₁ कृष्ण पार्थमभि; Ts G (except G₁) 'थवभिद्रवन्

36 ^a) K₁ N₁ V₁ D₁ s G₁ Ms transp. वसव' and मरुत' Ds सर्वे (for चैव)

37 ^a) K₁ D₁ परियुर्; Ms प्रययुर् Gs s 'धास्तथा

38 ^a) Ko s. 4 तत' (for तत्र) — ^b) T₁ G₁ s M विविधानि Ko s. N₁ Ds S महावने — ^a) K₄ Dn भूतोच्छेदाय; Bs 'त्पातीनि; S 'त्पाताय (T₁ M 'त्पाताश्च; G₁ 'द्वासश्च) G₁ सर्वेश. (for भारत) Ks N₂ s B (Bs marg) Dn D₁ s भूतसमोद्भवानि च

39 ^a) Ko s. Ds Ts G transp. सु and दृष्ट्वा G₁ Ms-s सक्रुद्ध (for सरब्ध) Ks s N₂ s B Da Dn Da Ms-s तथा दृष्ट्वा सुसरब्धं (Ms s 'क्रुद्धं), T₁ दृष्ट्वा तथा सुसक्रुद्ध — ^a) Some MSS सज्य'

40 ^a) V₁ आयातान् (for आग') S₁ तदा (for एव तान्) Ks N₂ s B D (except D₁ s) आगच्छतस्तौ (Ks Bs 'स्तु तान्, B₁ s Dn 'श्च तान्) देवान्; T₁ दृष्ट्वा तानागता न्भूयो; G₁ M भूयस्तौश्चैव दृष्ट्वा तु (Ms s 'दृष्ट्वैव) — ^b) Ks तौ दृष्ट्वा; Ms-s वेगेन (for देवान्) S₁ Ks s Ds Ts Gs-s तथा; Gs s तदा (for तत) N₂ s B Da Dn Ds s उभौ युद्धविशारदौ — ^c) Ko निपार'; Ks आपार'; N₂ s Dn Ds व्यताड'; Bs न्यताड' V₁ सरब्धौ Ts G (except

G₁) वारयेतां सुसक्रुद्धौ — ^a) Ks N₂ s B D (except D₁ s) शरैर् (for वाणैर्) S₁ Bs D₁ s. 4 G₂ s Ms-s तथा; T₁ क्षितै (for तदा)

41 ^b) Ks s घह्व (for बहुदा) Ks तदा; T₁ G₁ s M क्षता (for कृता) T₁ शस्त्रै सुबहुश क्षता; Ts Gs-s सुरा शरयहुक्षता — D₁ (hapl.) om 41^a-42^a — ^c) T₁ स्वनायुवान् (for भया'). — ^a) N₂ 'वाभिमेजिरे; Bs 'वाशु शि'.

42 D₁ om 42 (of. v 1 41) — ^a) T₁ निराकृतान् — ^b) G₁ भूय (for तत्र) Ms s विस्मय च गमस्तत्र — ^c) Ks s N₁ V₁ Ds विष्टिता Ks N₂ s B Da Dn Ds s 'यो नमसि स्थिता

43 ^a) Ks Ms s ततो (for तयोर्) — ^a) Ks T₁ 'श्रैवान्य'; Ds 'श्चैनम'

44 ^a) S तथा (for ततो) V₁ Gs असृजत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्) — N₂ s (i hapl) om 44^a-45^a — ^b) Ts G तथा (G₁ मदा) (for तदा) — ^c) T₁ 'सु पांडवस्य हि — ^d) V₁ स प्र (for प्रति) N₂ Dn₁ n₂ 'मर्षित

45 N₂ om 45 (of. v 1 44) — ^a) Ms विभाग (for विफल) S₁ Ko D₁ s च, N₁ Ds S (except T₁) सु (for तत्) — ^b) Ko s. Ds तत्प्रेक्ष्य, Ks s N₂ s V₁ B Da Dn Ds समवेक्ष्य; N₁ स त प्रेक्ष्य; T₁ सर्व प्रेक्ष्य; M 'क्ष्य तु Ms दक्षीपति (written over दक्षकृत्) — ^c) T₁ Ms-s रोप, G₁ Ms s रोपात् (for भूय) — ^d) T₁ G₁ M सर्व (for वर्ष) Ks N₂ s B D पाकशासन; V₁ देवराट्टणे; Ts G (except G₁) 'राटपि

C. 1. 2290
E. 1. 227 48
K. 1. 233 48

सोऽमवपं महावेगेरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समृत्पात्र्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्विज्वलिताग्रैरजिह्वैः ।

वार्णविच्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विश्रीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा वभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाम्पततां दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।

तथा शूलनिपातेन मीपिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्यक्षुवनौकसः ।

द्विपाः प्रमित्राः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्च शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्रिणा विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

46 ") N₁ T₁ om स' V₁ महाघोरै — M_s (hapl)
om 46^a-48^a — ") K₂ N₂ B (except B₁) D तथा
(D₁ रणे); N₁ वने (for तदा)

47 M_s om 47 (of v 1 46). — ") K₂ N₁ B Da
Dn D₂ : तत उरपात्र्य; V₁ T₁ स समुत्पात्र्य, D₁ तत उरयाय;
D₂ 'त्पात्र्य च; T₂ G समुत्क्षिप्य (G₁ तमुत्पात्र्य) तु T₁
यादृश्यां — ") T₁ दधार; T₂ G₁ (by corr.) मदीध्रात्;
G₁ विमना (for मन्द') T₁ गिरे (for महत्) — ") G₁
M (M_s om) सयत्र V₁ B₂ क्रोधात्; G₁ मद्रै (for दक्रो)

48 M_s om 48^a (of v 1 46) — ") B₁ पाथौ
(for अर्जुनो) — ") T₂ G (except G₁) ज्वलितानल
सनिभै — ") K₂ N₂ : B D (except D₂ s) शरैर्
(for वार्णैर्) B₂ जिघांसयामास. — ") Ko : G₁ G₂ G
'सदा S₁ K₁ मंदराच्छिखरं महत् (—47^a)

49 ") N₁ D₂ T₂ G₂ : 'दीयै'; N₂ 'यज्य'; V₁ D₁
'दायै'; T₁ G₁ : M 'कीयै' — ") Ko : T₁ G₁ M
transp. तदा and वभौ — ") K₂ N₂ : B D (except
D₁ s) G₁ परिशीर्यत; N₁ 'दीयै'; V₁ प्रति

50 ") S₁ K₁ तेनाय प'; Ko : D₂ तेनाध प'; K₂
N₂ : V₁ B Da Dn D₁ : तेनामिप'; N₁ D₂ तेनावप'; T₂
G₁ : M_s तेनावाक प'; G₂ : M_s तेन चाप' S₁ K
(except K₁) N₂ : V₁ B₁ : Dn D₁ : दावै; N₁ D₂
चैव; B₂ राजन्; G₂ : देतो T₁ सकीर्णं शृगपापाणं पत
द्रिस्तै समतत — ") T₂ G (except G₁) सत (for
हता) K₂ N₂ : B₂ D (except D₂) शृगेण निहतास्तत्र
— ") T₂ G (except G₁) प्राणिनां प्राणसंक्षय

(for आदि'). — Sub-parvan K N₂ B Da Dn₂ ns
D₁ : s : T₂ G₁ : M_s : खाण्डवदाह; T₁ समव — Adhy
name S₁ Ko : D₂ दक्रो (S₁ K₁ दद्रा) हुनयोयुद्ध; M_s
अमराहुनयुद्ध — Adhy no (figures, words or both).
Dn₂ 226, D₁ m 242, D₂ 26, T₁ 233, T₂ G₁ : M
193, G₁ 192, G₂ 191, G₂ 196 — S'loka no Da₁
53, Dn M_s 51 — Aggregate s'loka no Dn₂ 8254.

219

1 S₁ K (except Ko) Da₁ D₂ S om उवाच
— ") M₁ तथा हि शूलपा — ") S पीडिता. (G₂ :
यक्षिता; M_s प्राणिन); of 1. 218 50^a — ") S₁ K₁
तिर्यगृक्षयनै'; K₂ Da D₂ तरक्षक्षव'; K₂ सतरक्षा व'; K₂
तरक्षक्ष व', N₁ तरक्षवाया व'; T₂ G₂ : तरक्षुर्दृक्पक्षिण;
G₁ : तर (G₁ 'द') वृक्षव'. Cd oites तरक्षा and क्रक्षा
— ") D (except D₁ s) द्विजा. — ") K₂ D₁
श्यामा; T₁ क्रुद्धा (for सिंहा) Ko : सिंहा (K₂
द्विपा) श्वारण्यजातय

2 K₂ (hapl) om 2, K₂ Dn₂ ns (hapl) om 2^a
— ") Ko N₁ B₂ Da D₁ : S (except T₁ M₁) स (for
the first च) N₂ V₁ B₂ : देवा महर्षयश्चैव; B₁ मृगा
व्याघ्राश्च महिषा — ") D₂ transp दातदा and पक्षिण
Da शरभा (for दातदा) — ") S₁ K₁ विमम्बु; K₂ :
N₁ B₂ D₁ विससृष्ट; T₂ G₂ : मृगागणा Ko विद्रुताश्च
समुद्रिणा

3 ") K₂ N₂ : B Da D₁ : s समुदैक्षत; K₂ N₁ V₁ D₂
G₁ 'दीक्षत; N₂ समुपै'; T₁ चाम्युदी'; G₂ समुदीक्षाय T₂
G₂ : तथाहुनं समुदीक्षय; G₂ त दानव समीक्षाय — ")

Colophon — Major parvan T₂ G M_s : समव

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाम्युद्यतायुधौ ।
 उत्पातनादशब्देन *सन्नासित इवाभवन्* ॥ ३
 स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनादेनः ।
 तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
 निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
 अदृश्यत्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
 वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
 पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशून्श्वापि सहस्रशः ।

निमग्नश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
 क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
 हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
 तथा तु निमग्नस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
 बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
 समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
 विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ९
 तयोर्वलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

C. 1 E297
B. 1 220 13
K. 1 224 13

K₁ : D₁ 'प्लौ चाम्युद्यतायुधौ'; T₁ 'प्लौ तावुध'; T₂ G₁-s
 'प्लौ चाम्युद्यतायुध'; G₁ M कृष्णावभ्यु (M₂ : 'प्लु'द्यता'
 — *) K₂ तच्छैलनादः; N₁ V₁ तेषां तयार्तं (V₁ 'दार्तं'), B₂
 तेषां तु नादः; D₂ G₂ उत्पातनादः; T₁ G₁ M उत्पातनादः,
 G₂ : उत्पादितेन — *) S₁ K₁ सन्नासिनः; N₁ सर्वस्रस्त, N₂
 D₂ D_n (erroneously) Nilp संचारित (N₂ D_n 'तं'); V₁
 संपूरित, B सर्वे मुग्ध (B₂ 'ग्ध'), D₂ 'त्रासितं'. K₂ :
 इवासित; K₁ इवासत; K₂ N₂ D_n : n₂ D₂ : इव स्थिता,
 K₄ V₁ D_n इवास्थिता; N₁ B₁ : इवाभवत्; N₂ B₂
 इवास्थित; D₂ D₄ इव स्थित D₁ स्र घारितदमिच्छता
 (sio), S त्रासिता इव चा (T₁ G₁ M विवशा)भवन् The
 emendation presupposes an irregular shortening of
 the final of सन्नासिता (for 'सिता'), *metre causa* —
 K₂ : (om. lines 1-4) & N₁ V₁ B D ins after 3 (D₂,
 after the first occurrence of the vulgate reading of
 4^{ab}, see below)

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याय दक्षमानमनेकधा ।

कृष्णमभ्युद्यताश्च न नादं समुचुक्ल्वणम् ।

तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसो ।

ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।

ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वर महत् ।

[(L 3) B₂ D_n transp नादेन and रौद्रेण — (L 4)
 K₂ D_n रराज; K₄ निरस्त — (L 5) K₄ 'हु' तेषां
 नाशाय केशव]

— In D₂, 2132* is followed by (a repetition of)
 the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां
 नाशाय केशव)

4 *) K₂ : N₁ V₁ B D_n D₁ : चक्रं व्यसृजदत्युग्र
 (N₂ : 'क्र प्रासृजदत्युग्र'); D₂ T₂ G₂-s 'जोभास्वरं च'; D₂
 'जोभासुरं च'; T₁ तेजसा भास्वर च — *) K₂ : G₁ : s. 6 M
 'सर्जातिवेगवत्'; K₂ : N₁ V₁ B D_n D₁ : तेषां नाशाय
 केशव; K₄ D₂ : T₂ G₂ : 'सर्जातिवेगवान्' — After 4^{ab},

D₂ ins the vulgate reading of 4^{ab} (v. 1 असृजत् for
 व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition
 of the vulgate reading (of v 1 3) — *) K₂ तेनार्ता.
 सर्वतः; N₁ V₁ B D तेनार्ता जातय; T₁ (corrupt) तेन-
 यन्ताक्षया, T₂ G₂-4 तेन चक्रेण ते; G₂ : ते नानाजा. S₁ K
 (except K₂) V₁ D₁ : s सर्वा (for क्षुद्रा) — V₁
 (hapl) om 4^{ab}. — *) D₁ च शनै (for शतदा) B₂
 T₂ G₂-6 सर्वे; D₁ तत्र, T₁ G₁ M पेतु (for सर्वा) — *) T₂
 G₂-6 अनले T₁ प्राणिन खांडयालयाः (= 1. 218 50^d),
 G₁ M₂ : अनलं प्राणिन क्षणात्, M₂-s अनल प्राणसक्षयात्

5 *) S₁ K₁ अदृश्या; V₁ G₁ M व्यदृश्यन्; T₁ प्रादः;
 T₂ G₂-6 न्यपतन् M त्रस्ता (for तत्र) K₂ N₂ : B D
 (except D₂, D₁ corrupt) तत्रादृश्यत ते दैव्या — *) N₁
 D₁ : निपातितान् (N₁ 'तित्ता'). — *) K₁ 'सृष्टा'; K₂ m
 V₁ B₂ : 'युक्ता'; N₁ D₁ : 'रक्ता', B₂ 'सिका'; T₁ 'सक्ता'
 6 *) T₁ G₁ M राक्षसान् (for पक्षिणो) — *) K₂ :
 N₂ : B D (except D₁ : s) एव (for अपि) — *) S₁ K
 (except K₂) N₁ D₁ : चचार (for चरति)

7 *) K₂ : s. 4 N₁ V₁ D₁ : T₁ G₁ M च तत्; K₂ N₂
 B₂ D_n D₁ : s पुन; N₂ तत, B₁ : s D_n तु तत्, T₂
 G₂ : हि यत् — *) V₁ T₂ G (except G₁) 'स्यामिततेजयः';
 D₂ T₁ M₁ : 'मितघाति' — *) K₂ N₂ : V₁ B D
 (except D₁ : s) छित्वा K₂ : transp अनेकानि and
 सत्त्वानि K₂ D_n D₁ T₁ G₂ : M₂ नैकानि; N₁ D₁ :
 सर्वाणि (for अनेकानि) S₁ सर्वाणि, T₂ G (except G₁)
 भूतानि (for सत्त्वानि) — *) K₂ : पुन पाणी समेति
 (K₂ 'त्य) च

8 *) T₁ कृष्णस्य (for सया तु) K₂ N₁ D₁ : वि-
 (for तु) — *) T₁ M₂ सर्वभूतानि K₂ : N₂ : B D
 (except D₁ : s) पिशाचोरगराक्षसान् — *) T₂ G (except
 G₁) उग्र वै (for अत्युग्र) — *) N₁ D₁ सर्वभूतांतकृत्तदा

9 *) K₂ N₂ : B₂ : s D_n D₁ : s तु; V₁ T₂ G (except

G. 1. 8297
B. 1. 228. 14
K. 1. 254. 14

नाशकुवञ्चमयितुं तदाभूवन्पराञ्चुताः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
वभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निगोवेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।

भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यं यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्चुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G₁) हि (for च) N₂ B₂ D_n D_s सर्वेषां (for देवा)
— ¹) T₁ 'न' सहस्रश — ²) D_{1,2} कृष्णयोरुभयो
K_o : D_s युधि; G₁ तथा (for मृचे) V₁ मृचे तौ
कृष्णपाण्डवौ

10 *) B_{1m} D_a परित्रातं K_o : T₁ तयोर्बलपरित्रातं
— D_a (hapl.) om. 10^b — ¹) K_o : T₂ G₂₋₄ तत्;
D_{1,2} न (for त) K₂ G₁ M तु दाव (by transp.), N₂ B
D_n D_s च दाव; D_{1,2} त दाव T₂ G₂₋₄ च (for तु) T₁
G₂ : तदा दावं (for त दाव तु) D_s तदा; G₁ यथा V₁
G₁ M_{2,3} अमरा (for सुरा) — ²) N₁ शक्रवज्र (for
नाश) T₂ G₂₋₄ वंचयितु (for शम) — ³) K₂ ते
तदासन्, D₁ : तदा मृता

11 *) N₂ : V₁ B₁ : D (except D_{1,2} : s) तु (for च)
K_o : D_s तान्; V₁ वि (for स) — K₁ T₁ (hapl.) om.
11^b-12^a — ¹) K_o : विमुक्तान् K₂ N₂ : B D (except
D_{1,2} : s) अमरांस्तथा (B_{1,2} : s D_a 'दा' — ²) K₂ परम;
N₂ : B D मुद्रितो (D_{1,2} अवस्थितान्), V₁ सस्थित; G₂
वास्थितः N₂ : B D (except D_{1,2} : s) राजन्; G₂ : लोक
(for प्रीत) M स (M₂ सं) यमूव स्थित प्री — ³) K₂ :
N₂ : B D (except D_{1,2} : s) केदावार्जुनौ (for कृष्ण)

12 K₁ T₁ om 12^{ab} (of v. l. 11) — ¹) K₂ :
N₂ : B D_a D_n D_s अय, N₁ D₁ : s G₁ M₂₋₃ च (for तु)
V₁ T₂ G (except G₁) विनिवृत्तेषु दे — ²) K₂ N₂ : B
D (except D_{1,2} : s) समाभाष्य, N₁ च संप्रेक्ष्य — ³) K_o :
D_s मेवगम्भीर; D₁ विमुखांतर्गतं च सा, T₁ G₂ तदा गम्भीर;
G₂ सज्यमानं गिरौ वनात्

13 Before 13, M (except M₂) ins वागुवाच
— ¹) K₂ N₂ : B D (except D_{1,2} : s) मुजगो (for
पन्नगो) — ²) S₁ K_o : s 'क्षेत्रे

14 *) K₁ M तु; T₁ हि; G₁ तौ (for च) K₂ N₂ :

B (except B₂) D (except D_s) युधा (for स्वया)
— ¹) D_{1,2} : G₁ M समुपस्थितौ K₂ N₂ : B D_a D_n D_s
कय (K₂ कदा) चिदपि वामव — ²) K₂ N₂ : B D (except
D_{1,2} : s) एतौ (for शक्र) — ³) S₁ K₁ एवं (for इव)
K₂ : N₂ : B₁ : s वचन, B₂ D_n D_s वचनात् (for इदं वचो)

15 Before 15, T₁ ins. वायुद्वाच — ¹) K_o :
N₂ : B D (except D_{1,2} : s) T₁ G₂ : एतौ (for देवौ)
— ²) S₁ ताविमौ, K_o D_s यावेतौ, N₁ D_{1,2} द्वावेतौ, T₁
मृतले S₁ K₁ सश्रितौ; K_o : D_s सस्थितौ (for विश्रुतौ),
T₁ G₁ M transp विश्रुतौ and दिवि K₂ : N₂ : B D_a
D_n D_s पूर्वदेवौ दिवि (K₂ B₁ 'देवाविति' श्रुतौ; T₂ G₂₋₄
'तौ लोकमा (G₂ 'पा') वनौ — ³) K_o : s 'नपि हि जा', D_s
'नय विजा'; T₂ G (except G₁ : s) न तावदभिजानाति

16 N₁ om 16^{ab} — ¹) K₂ तौ न; M₂ न तौ D_{1,2}
सुदुर्घर्षौ — ²) K_o : अमितौ, T₂ G (except G₁) अमरैर
(for अजितौ) T₂ G (except G₁) अपि (for युधि)
— ³) V₁ देवे (for लोके)

17 *) K₂ : N₂ : B D_a D_n D_s : यक्षराक्षसगधवं
(B₁ D_{a1} D_s : 'वं'); D_{1,2} स यक्षोरगगधवं (D₁ 'वं');
G₂ : M (except M₂) 'गधवं' — ²) S₁ K₁ : 'वितृकि';
K_o : T₂ G₂₋₄ M₂ : s 'नृपकि'; G₂ नृपपन्नगकिंनरै

18 *) S₁ K₁ N₁ T₂ G₂₋₄ हृष्ट S₁ K₁ : अत्र पश्य,
G₁ अनुपश्यै, M₂ : अनुपश्ये T₂ G₂₋₄ पुन; G₁ M_{2,3} एवं
(for एतत्)

19 Before 19, S₁ S (except T₂ G₂₋₄) ins. वेन
— ¹) G₂ तस्य (for इति) N₂ B (except B₂) D
(except D_{1,2} : s) G₂ वाक्यं; T₂ G₂₋₄ मंत्र (for वार्ध) K₂
N₂ : B D (except D₁) G₂ उपश्रुत्य; V₁ अभिचूर्त
— ²) K₂ तथास्त्वित्य; V₁ अभिचूर्त. — ³) K₂ : N₂ :
B D (except D₁) क्रोधामर्षौ; T₁ G₁ M रोषा. N₁ D₁

त्वरिताः सहिता राजन्नजुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
 देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
 देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
 स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वाऽर्जुनः सुरान् ।
 व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालान् ॥ २३
 न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
 संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
 निरीक्षितुममोघेपुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
 शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
 व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
 न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विपमेषु च ।
 पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
 भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चकुर्महास्वनम् ।
 रुरुवूर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
 तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा जपाः ॥ २८

C. 1 8315
B. 1 223 32
K. 1 251 22

परित्यज्य — ^a) Ko १ ४ Bs Ds प्रति (for तदा).

20 ^a) Bs Ts G Ms सं- (for तं) — ^b) Ts G सर्व
 एव (G₁ संप्रेक्ष्यन्ति) दिवौ — ^c) Ks N₁ २ Bs Dn Ds
 सहिताः (for त्वरिता) Ko N₁ २ D (except Da D₁)
 सेनया; Ks N₁ Bs स्वरया (for सहिता) Ks Bs transp
 स्वरिता. and सहिता. — ^d) Ks १ N₁ २ B D (except
 D₁ २) पुरद्वर (for द्वात)

21 ^a) Ko १ N₁ Ds T₁ G₁ २ M तथा यातं; V₁
 अयायांत, G₁ सहायांत Ts G₁ १ राजसहायंत — ^b) K₂
 N₁ २ B D (except D₁ २ ३) अवेक्ष्य; K₁ निरीक्ष्य Ko १ ४
 B₁ च; N₁ तं; D₁ २ T₁ तौ (for तु) — After 21^{ab}, T₁
 repeats 11^b-12^a [१ १ विमुक्तान् (for विमुक्तान्), and
 विमुक्तेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे)] — K₁ (1 hapl.)
 om. 21^a-22^a.

22 Ks om 22^{ab} (of. १ १. 21) — ^a) N₁ D₁ २
 स्वर्ग; V₁ तस्मिन् (for राजन्) — ^b) N₁ Dn D₁ 'दौ
 केशवार्जुनौ — ^c) Ko १ ४ D₁ २ G₁ २ ३ M (except Mr)
 निर्विशङ्कौ; N₁ विनि शङ्कौ Ś₁ K₁ तदा दावं; N₁ २ B D
 (except D₁ २) वन वीरौ

23 ^b) V₁ दामयित्वा (for नाश) N₁ 'न शरै-
 — ^c) K₁ 'सधानै; N₁ V₁ B (except Bs) D (except
 D₁ २ ३) 'सधातै — ^d) K₁ २ N₁ २ B (except Bs) Dn
 D₁ देहि (for प्राणि)

24 = (var) १ 218 ३ — ^a) Ś₁ K₁ कश्चित् (for
 किञ्चित्) G₁ २ दाक्तोभूत् (for दाक्तोति) — ^b) Ś₁ K₁
 मृतो (for भूत) — ^c) Ś₁ K₁ G₁ समिधमान (G₁ 'न),
 D₁ Mr २ 'मान, Ts G₁ २ सहाय.

25 ^a) Ko १ ४ N₁ २ V₁ B Dn Dn D₁ २ नाशकुर्वन्श्च;
 K₁ D₁ २ T₁ Ms. २ 'कश्चात्र; K₁ न दागुपंश्च, N₁ न शेकुश्चात्र;
 G₁ नाशकश्चात्र; G₁ २ 'कश्चापि. — ^b) G₁ M महात्मानं

(for महान्त्यपि) — ^a) K₁ N₁ २ B Da Dn D₁ २
 अमोघास्त्रं, D₁ न मोघेषु — ^b) Ko १ ४ युगातार्कसमप्रभं;
 K₁ N₁ २ B D (except D₁ २) योद्धुं चापि कुतो रणे

26 ^a) N₁ Bs Dn D₁ २ द्वात चैकेन वि — ^b) N₁
 Dn D₁ २ शतेनैक पत्रिणां (D₁ च पत्रिणां); T₁ त चैकेन
 पत्रिणा — ^c) N₁ (1 gloss) गतप्राणा (for व्यसवस्ते)
 N₁ २ (except Ms) पतन्ति (for अपतन्) Ś₁ Ko १ ४ V₁
 चहौ (for अमौ)

27 ^b) K₁ V₁ D₁ २ अपि (for च) Ko १ ४ D₁
 शरपावकपीडिता Cd citos रोधःसु — ^c) Ko १ 'निका-
 याना — ^d) Ms सत्रास. Ko १ N₁ D₁ २ ३ उपजायते
 (for अप्यजा)

28 ^a) Ś₁ K₁ V₁ Ts G 'संघ (G₁ 'घा) सहस्राणि; K₁
 N₁ २ B D (except D₁ २) 'संवाक्ष यहवो; T₁ सहस्रशो
 भूतसघा — ^b) Ś₁ K₁ देह्या; N₁ दीन Ko १ ४ D₁
 सहारवं; Ts G (except G₁) 'स्वान् — ^c) Ś₁ K N₁ V₁
 D (except Da) T₁ G₁ M रुरुदु; Ts G₁ २ रुरव Ś₁ N₁
 D₁ २ वानरा; T₁ G₁ M दारणा (for चारणा) N₁ सर्वे
 (for चैव) — ^d) G₁ तथान्ये K₁ N₁ २ B D (except
 D₁ २ ३) तथा मृगतक्षव — After 28^{ad}, D₁ ins 2134^a
 (see below) — ^e) Ko D₁ वित्रस्ता — ^f) T₁ 'गता;
 Ts G₁ ४ महोदधि, G₁ २ गगामपि च. Ko १ D₁ जपा
 मत्स्या जलाशया — After 28, Ko १ ४ N₁ V₁ D₁ २ ३
 S ins

2133^a अप्सु न व्यचरक्षैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko १ 'प्सु चैव न्यमज्जत, K₁ D₁ 'प्सु चैव निमज्जत; T₁
 'प्सु नैव चरक्षैव N₁ 'न्ये जलचारिण]

— K₁ ४ V₁ cont Ko १ N₁ २ B Da Dn D₁ ins after 28-
 D₁, after 28^{ad}

2134^a विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकम् ।

C. 1. 23/7
E. 1. 228. 33
K. 1. 224

न हर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्छमे चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तन्याचमहाननः ।

दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिवन्प्राणमृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
वभूव मुदितस्त्रसः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथामुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विग्रद्वन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिग्धुर्वातसारथिः ।
देहवान्यै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्टितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिग्धुं च हुताशनम् ।

[K₂ N₂ B₂ Dn₂ दिवौ (for वनौ)]

29 *) K₂ N₂ B D (except D₂) न तु; K₂ तथा;
V₁ नापि (for न हि) K₂ महामोहात्; N₂ D₂ तथा
पार्थ; N₂ B (except B₂) D₂ Dn₂ D₂ महाबाहो; D₁ तदा
पार्थ, T₁ G₁ M महावीर्यं — *) K₂ N B D (except D₂)
जनादेन; T₂ G (except G₁) जगत्पति — *) S₁ D₂
D₁ : T₂ G₂ न; K₁ हि, N₁ D₂ च; T₁ G₁ M वा (for
वै) — *) V₁ कथञ्चन, D₂ पुन पुन (for कुत पुन)
G₁ M transp कुत and पुन

30 N₂ om 30^{ab} — *) T₂ G₂ 4 ये काननग; G₂
एकयानग; M₁ एकानपि ग, Cd as in text T₂ G₂ 4 च
(for उपि) — *) K₂ 2.4 N₂ निष्पतस्त्र; K₂ N₂ V₁ B
D₂ Dn D₁ 2 निष्पे(D₂) 'पे'तस्त्र; D₂ T₁ G₁ M
निपतस्त्र, T₂ G₂ 4 निपतन्त्यत्र; G₂ 0 निविदास्त्र — *) N
(except S₁ K₁) M₂ 3 राक्षसा दानवा नागा

31 *) K₂ N₂ : V₁ B D (except D₁ 2) ते तु मिश्र;
K₂ ते छिन्नशिरसो ग्रीवा, G₁ M₂ तेपि मिश्र; M₂ तेपि भग्न
— *) V₁ D₂ 8 चक्र(T₂ G₂ 4 'क्रे'वेगगता(T₁ 'हता')
सव; B₂ महाकायाकृतासव — *) K₂ N₂ V₁ B D T₁
अन्ये (for आस्ये) B₂ छिन्नग्रीवा; T₂ G₂ 4 'काये — *)
K₂ N₂ : B D प्रदीप्ते वसुरेतसि Cd cites वसुरेतस
(as in text)

32 *) S₁ D₁ 2 T₂ G (except G₂ 4) M₂ 0 मेदौघैश्च,
K₂ 4 N₂ V₁ मेदोमिश्र; K₁ मेदसा; K₂ वसामिश्र; T₁ वायुना
K₂ 2.4 D₂ समतत K₂ N₂ : B D₂ Dn D₂ वसामिश्रापि
(or 'श्रैव') तर्पित — *) T₂ G₂ 4 'यार्कोना' K₂ N₂ : B
D (except D₁ 2 3) मूत्वा (for सहिर) — *) K₁ : N₂ :
V₁ B D₂ Dn D₂ T₁ G₁ 2 M समपद्यत, D₁ समदृश्यते; D₂
T₂ G₂ 4 दृव दृश्यते

33 *) K₂ N₂ : B D समदीप्त, K₂ व्यासदीप्त; T₁
दीप्तास्योति; G₁ दीप्तदिव्य; G₂ M₂ 0 दीप्तास्यात्;

M₂ (inf lin. as in text) * दीप्तस्यात्; M₂ दीप्तस्यात्.
— N₂ (1 hapl.) om 33^a-35^a — *) K₂ 4 D₂ पयौ;
T₁ मक्षन्; T₂ G विप्लव (G₁ दाक्षत्) (for पिवन्) S₁ K₁
वपु; K₂ : N₂ V₁ B₂ D₂ वसा; T₁ G₁ वपा; G₂ 0 वर;
M वपा

34 N₂ om. 34 (of v 1 33) — *) G₁ कृष्णार्जुनकृतां
क्ष्व — *) B₂ वसा, Cd सुधा (as in text) — *) T₂ G
(except G₁) स्वया (for तृप्त) — *) A few MSS.
निर्वृत्तिम्

35 N₂ om. 35 (of v 1 33) — *) N₂ B Dn D₂ 2
G₁ M₂ तथा (for अथ) D₁ 2 'सुरो मयो नाम — *) K₂
N₂ D₁ विद्वत् च, T₂ G₂ 4 प्रविद्वत् — *) S₁ K₂ 2.4
D₂ दृष्टो

36 *) K₂ : N₂ : B D (except D₁ 2) शरीरवान्; T₁
देहवान्स V₁ जटां कृत्वा — *) K₂ 4 N₂ V₁ G₁ M₂
नदंश्च; D₁ 2 ननाद्, T₁ विनदन्; T₂ G₂ (after corr)
विनदन्, G₂ 2.4 (before corr) 2.6 नदन्स K₂ : N₂ :
B D₂ Dn D₂ 2 नद्(K₂ 'द')स्रिव यलाहकः — After
36^{ad}, K₂ : N₂ D₂ ins.

2135* ज्ञात्वा त दानवेन्द्राणां मय वै दित्पिपा वरम् ।

[N₂ विज्ञाय (for ज्ञात्वा त)]

— *) K₂ N₂ : V₁ B D (except D₁ 2 3) त; K₂ तु (for
च) — *) K (K₁ corrupt) N₂ : B D (except D₂)
चिष्टित — After 36, T₁ ins

2136* जिह्वा लेलिहानोऽग्निर्मयं दग्धु तमन्वगात् ।

37 *) K₂ D₁ त (for च) K₂ N₂ : V₁ B D₂ Dn
D₁ दिग्धक्षत च पावक; D₂ दिग्धक्षत हुता — *) N₂ V₁
अभिगम्या; B₂ 0 T₂ G अभिघाया, T₁ आयावन्न Cd
cites अभिघाव (as in text) — *) G₁ अथ (for मय)
D₂ T₂ G (except G₁) पादव (for भारत) K₂ : N₂ : B
D₂ Dn D₂ 2 मयस्त्राहीति चाप्रवीप्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चक्रोऽश भारत ॥ ३७
तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।

न हन्तुमैच्छद्दशार्हः पावको न ददाह च ॥ ३९
तस्मिन्वने दह्यमाने पडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्ब्रह्मदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्छार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २

तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्छार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

C. 1 8834
B. 1 220 4
K. 1 220 4

38 *) Ko 4 चार्तस्वर, N₁ V₁ D₁ 2 तद्ब्रह्मन्, Dn₈ G₁
M₈ भीम*, D₈ चार्त*, T₈ G₂-4 हीनस्वनं (G₈ 'र') — *) K₈
मारिष (for भारत) — After 38, K₈ 2 N₈ 3 B D
(except D₁ 2) ins

2137* तं न भैतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 *) M₈-8 अभयोक्तेन (for अभये दत्ते) G₁ M₈ 3
पार्थस्याभय(G₁ 'स्य वर')दानेन — *) T₁ हंतुं चैच्छद्वा
कपाणिः; M₈ 3 तं हतुं नैच्छद्वा; M₈-8 हंतुं न चैच्छद्वा*
— After 39, N₈ Dn ins.

2138* वैशंपायन उवाच ।

तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।

वदाह कृष्णपार्थोभ्यां रक्षित पाकशासनात् ।

40 *) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ Da D₁ 2 द्वे (for
च) — *) N (except S₁ K₁) T₁ G₁ M एव (for अपि)
— *) K₈ N₈ 3 B Da Dn D₈ तथा, N₁ V₁ D₁ 2 T₈ G
(except G₁) M₈ अपि (for इति)

Colophon om in T₁, G₈ reads it in marg. — Major
parvan T₈ G₁ M संभव* (for आदि*) — Sub-parvan
S₁ Ko-8 N₈ B Da Dn₁ n₈ D₁ 2 4 5 T₈ G₁ 4 M₈ 3
खाड्यदाह — Adhy name S₁ Ko 1 4 D₈ मयमोक्ष*
(Ko D₈ 'क्षण'); M₈ अमरपराजय — Adhy no (figures,
words or both) Dn₈ 227, D₁ 243, D₈ 27, T₈
G₁-8 M 194, G₁ 193, G₂ 192, G₈ 197 — S'loka
no Da₁ 45, Dn 46, M₈ 33 — Aggregate s'loka
no. Dn₈ 8300

220

1 S₁ K₁ Da₁ Dn₈ B om उवाच. — *) N₈ भगवान्,
a few MSS शार्ङ्गिकान् K₈ घद्विर् (for अमिर्) — *)
— 4^b N₁ Dn₈ D₁ 2 महामुने (for तथागते). — *)
Ko 2 4 घवीहि; K₂ V₁ T₁ वदस्व; N₁ 2 V₁ B D T₈ G₁-8
प्रचक्ष्व, N₈ G₁ M विचक्ष्व T₁ G₁ M न* (for मे)

2 *) T₈ G (except G₁) नागस्य (for अदाहे)
Ko 2 4 D₈ च; T₈ G (except G₁) अपि (for हि) T₁
अश्वसेनस्य चादाहे T₁ (hapl) om. 2^d-3^d — *) Ko 1
N₁ V₁ B D (except D₁ 2) T₁ M₈ 'काणां न; M₈-8
'काश च

3 T₁ om 3^d (of v 1 2) — *) Dn₈ D₁ कर्म (for
ग्रहन्) — *) Ko 4 शार्ङ्गिकानां (Ko 'णां') च कारण; K₁
V₁ M₈ शार्ङ्गिणामवि*, K₂ 2 N₈ 3 B D (except D₁)
शार्ङ्गिकाणां (Da Dn₈ D₈ 'ना')मनामयं; N₁ शार्ङ्गिकाणामना*;
T₈ G₁ 8 शार्ङ्गिकानां विनाशनं; G₂-4 शार्ङ्गिकानां विमोचन
— *) S₁ K₁ कथयस्व T₁ G₁ M अमिसतर्पे T₈ G₂-4
'यैस्व सम ग्रहन् — *) T₈ G₂-4 कस्मात् (for कथं)
Ko 3 प्रघर्षिता (for विना*)

4 S₁ K₁ 3 B om उवाच — *) — 1^b V₁ विदां पते
(for तथागते) — After 4^a, K₂ ins

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतमयकर ।

— *) G₁ तत् (for ते) T₈ G (except G₁) मय्यक (for
मवे) K₂ 2 N₈ 3 B₁ 3 3 D (except D₁ 2) प्रवक्ष्यामि
(for यथावृत्त) B₈ तत्तेह सप्रव* — *) T₈ G (except
G₁) कीर्तयिष्यामि K₂ 2 N₈ 3 B D (except D₁ 2)

G. 1. 220. 5
E. 1. 220. 5
K. 1. 220. 5

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजशृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका भूमेते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्सेदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयच्चं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मज्ञायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृचासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्थार्ये तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपमोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
पुत्रान्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मृते ।
तसादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क तु शीघ्रमपत्यं साद्रुहलं चैत्यचिन्तयत् ॥ १५

ययान्त(Ks : Ns B. 2. 2. 5) 'वृत्' मरिदम

5 " Ks. 2. B. 1. मुख्यतरः; V. 1 पुण्यतम, T. 2 G (except G. 1) अन्यतम. — 3) Ks. 2. B. 2. Dns D. 2. 2. 4 संशितव्रत.

6 " Ks. 2. Ns. 2. B. D (except D. 1. 2) G. 1 आश्रितो (for आस्थितो) T. 1 Gs-2 मार्ग समास्थितो स. — 4) D. 2. 2. T. 2 G. M. 2. 2. कर्म (for धर्म) — 5) Ns. 1 D. 2. 2. G. 1 नियतेन्द्रियः.

8 " D. 2. 2. तान् (for स). D. 2. 2. निष्फलान्, G. 1 Ms-2 अक्षितान्; Ms आवृत्तान् (for अफलान्)

9 Before 9, all MSS ins मंदपाल उ" (resp. मंदपाल) G. 1 (hsp.) om. 9-10 — Ks transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — 3) Gs. 2 मया (for मम) S इह (for एते) — 4) B. 2 transp किं and मया T. 1 किं मयापकृ. Ks कर्म (for तत्र) — 5) S. 1 Ks कस्य (for यस्य) Ks. 2 Ns. 2 B. D (except D. 1) एतत् (for इद)10 G. 1 om. 10 (cf. v. 1. 9). — 4) S. 1 Ks तदहं, Ks श्रुत्वाहं — 5) Ks. 2 च समावृ" (for इदमावृ"). T. 1 ये नेमानागतं पुनः — After 10^{ab}, T. 1 ins

2140* आश्रोमि सफलाल्लीकांलकर्म श्रुत नाचिरम् ।

— 4) S. 1 Ks Ms कथयतु, Ks 'यति, V. 1 प्रयच्छत् — After 10, S. 1 K (except Ks) Ns. 2 B. 2. Da D. 1 ins an addl. colophon (achy nam. S. 1 Ks मंदपालवाक्यं, Ks मंदपालप्रश्न).

11 Ks S. 1 om. ऊचुः (T. 2 Gs-2 om. the ref.) — 4) Ks राजन् (for ब्रह्मन्) — 5) Ks Ns. 1 V. 1 सर्वे जायन्ति सच्छ्रु, Ks जानते द्विजसत्तम — 4) T. 2 Gs-2 प्रजामिन् (for क्रियामिन्). T. 1 Gs. 2. 2. M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन — 5) S. 1

Ks पूजया; D. 2. 2. G. 1 तपसा. Ms-2 transp च and न. T. 2 Gs-2 स्वाध्यायतपसा तया.

12 " Ks. 2. 2. तया किं; T. 2 Gs-2 तदेह किं. — 5) Ns. 2. 2. B. 2. Da. 1. Dns. 2. 2. 4 सुते, T. 1 व्रते (for सुते). — 4) Ks. 2. 2. धर्मकृचासि, G. 1 'कृच्छादि, some MSS. 'कृचापि — 5) Ns. 2. 2. B. 2. Dns. 2. 2. 4 च (for तु).

13 " B. 2. 2. इति मे, T. 2 Gs-2 तदेव (for त इमे) — 5) D. 1 ते च (for तव) B. 2 मया" (for समा"). — 4) T. 2 Gs-2 प्रजा (for ततो) — 5) Ns. 2. 2. B. 2. D (except D. 2. 2) T. 1 तपसोद्वयसि Ks. 2. 2. Ns. 2. 2. B. D (except D. 2. 2) पुष्कलान्

14 14^{ab} = (var) 1 68 38^{ab} — 4) Ks यस्मात् (for पुत्रस्) — 5) S. 1 Ks. 2. 2. ज्ञातेति, Ks Ns. 1 V. 1 B. D ज्ञायते, G. 1 ज्ञायती S. 1 Ks परमं, B. 2 (corrupt) पितरी (m पितर); T. 1 पितरौ Ks सुत; Ns. 2. 2. B. 2. 2. D (except D. 2. 2) सुति; B. 2. 2. यत (B. 2 m सुत) Ks पितरं ज्ञायते सुत, G. 2 ज्ञायतेति पुरातनं — 5) Ks. 2. 2. Ns. 2. 2. B. 2. Da ब्रह्मविजय, Ns. 2. 2. B. 2. 2. Dns. 2. 2. 4 ब्रह्मसत्तम Ms-2 कुरु यश्च द्विजोत्तम

15 S. 1 Ks. 2. 2. S. 1 om उवाच (T. 2 Gs. 2. 2. om. the ref.) — 5) T. 1 मंदपालर्षिः. Ks. 2. 2. Ns. 2. 2. B. 2. Da. 1. Dns. 2. 2. 4 वचसेषां, D. 2. 2. दिव्यां वाच (for तेषां वाक्यं) Gs. 2. 2. स एषमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महावृषिः. — 4) B. 2. 2. कुत्र (for क तु) T. 2 Gs-2 तु भगवान् (for अपत्यं सात्) — 5) S. 1 Ks वद्विलेवनार्धितयत्, T. 1 इति स्यान्मार्धित; T. 2 Gs-2 अपत्यं दापयिष्यति, Gs. 2. 2. यदु चेति व्यर्धित.

16 D. 1 om. 16 — 5) Ns. 2. 2. B. 2. Da. 1. Dns. 2. 2. 4 सुबहुम्

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
 शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
 तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
 तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
 बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
 तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
 अपत्यस्नेहसंविद्या जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
 तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृपीनण्डगतान्वने ।
 नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
 बभार चैतान्संजातान्खवृत्त्या स्नेहविक्रवा ॥ १९
 ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
 मन्दपालश्चरन्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
 सोऽमितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
 पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।
 त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
 त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
 त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
 त्वद्वते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्भुताशन ॥ २४
 तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५

G 1. 223 27
K. 1. 223 27

— *) Ks Ds Gs Ms शार्ङ्गिकां K (except Ks) N V1 B (except B1) Da Dn Ds T Gs Ms शार्ङ्गिको, G1 शार्ङ्गिका.

17 ^{ab}) D1 : स जन* (for अजन*) Gs Ms स तस्यां जनयामास चतुर* शार्ङ्गिकानृपीन्. — *) K1 Gs Ms च; Ms तु (for स) — ^d) T1 तदा (for प्रति) — ^e) N2 Dn G1 स तान् (for सुतान्) Ts Gs-4 अंडगर्भान्; Gs-6 अंडभूतान् — ^f) Ks N V1 B D (except Ds) transp मात्रा and सह

18 G1 (hapl) om 18^a-19^b. — *) K2 N2 B1 (m as in text) s. s Dn Ds : संयुक्ता — ^d) V1 शार्ङ्गि पुत्रानचित*.

19 D1 om 19, G1 om. 19^{ab} (of v 1. 18) — *) K1 N1 V1 G1 : Ms : नाजहात्, Ks N2 : B D (D1 om.) न जहौ. Ko : *कान्माता; K1 *कामार्ता, Ks : N V1 B D (D1 om.) *शोकार्ता; T1-G1 M *कांस्त्रास्तु; Ts Gs-6 *कानार्तान् — ^d) Ks : N2 : B D (D1 om) सुतान् (for नृप). — ^e) Ms-8 एव (for एतान्) — ^f) T1 Gs सवृत्त्य; Ts Gs-6 सुवृत्त्या

20 ^a) Mr भगवान् (for दृष्ट*). Ks B1 मुनि (for ऋषि) — ^{ad}) K1 transp. चरन् and घने. Ks सत (for घने)

21 ^a) T1 G1 M transp त and सकल्प Ks : N2 : B D (except D1 : s) *त्वाग्नेर्; T1 *त्वा तु; G1 M (except Ms) *त्वाय — ^b) G1 M तु (for च) Ts Gs-6 *त्वा बालांश्च पुत्रकान् — Ts Gs-8 subst for 21^{ad}/. Gs ins after 21^{ab}

2141* महर्षिमन्दपालोऽसौ वधात्सोतु प्रचक्रमे ।

[Gs वदति (for वधात्).]

— *) S1 K (except Ks) N1 V1 Bs Da D1 : s सोमि (for सोऽमि). — ^d) Mr ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — Ks om. 21^{af} — ^e) S1 परिदधन्; Ko G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; Ks परिदहाद्; N V1 B Da Dn Ds : T1 प्रतिवदन्, Gs प्रतिवदौ. D1 पुत्रान्सप्रति भीतो ये; Ds स्वपुत्र दाहाद्भीतोय — ^f) T1 G1 M *ले महौजसि

22 S1 K1 Ds S om उवाच — ^a) S1 V1 D1 सर्वभूतानां; Ks N2 : B Da Dn Ds T1 Gs : सर्वलोकानां — D1 : s (hapl) om 22^{af}. — ^b) Ms-8 हव्यमुक् — 22^{ad} = (var) 1 5 23^{ab}. — ^d) Ks Ds : Ms अत; Ts Gs-4 गूढ; Cd as in text Ts Gs-4 जानाति (for चरसि) Bs (m as in text) हव्यवाद्; Bs पुनक; Ms-8 साक्षिवत् (for पावक)

23 ^a) Ts G (except G1) मुनय (for कवय) — ^b) T1 एव (for आहु) Ts G (except G1) त्वामेवाहु स्त्रिधा पुन — ^d) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्) K1 S (except Gs : Ms : s) *ल्पयत्

24 ^a) Ko : s N1 D1 : स्वयि Ko : N1 D1 : सर्व; Ks Bs विश्व (for सृष्टं) N2 : V1 B1 : s Da Dn Ds : transp सृष्ट and विश्व Ks Ts G सर्व; Bs श्रेष्ठ (for विश्व) — ^e) Ts Gs-1 स्वा (for स्वद्) Ts G (except G1) अपि; Ms-8 अति (for हि) Ds S सर्व (for कृत्स्न) — ^d) Ks N V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्)

25 ^a) V1 D1 : s Gs-6 *विहितां; Ts Gs-4 *विदित्वा.

G. 1. 227
E. 1. 228
K. 1. 229

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विपक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं घाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तवत्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोप तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं श्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमत्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिवक्षया ॥ ३२

— *) Ms. s. अगच्छत् (sio) (for गच्छन्ति) — *) T₁ G₁ M पुत्रैर् (for सुतेर)

26 *) T₁ G₁ 4 एके (for अग्ने) — *) D₁ सुतिश्च; T₁ निवृत्ति (for दहन्ति) — *) K₁ निर्गल्य, N₁ D₁ 2 नि-सृत्य; B₁ निर्गम्य, T₁ अनुसृत्य S₁ K (except K₂) Cd हायनै; N₁ V₁ B D हेतय; G₂ (orig gloss) चार्चिपा..

27 *) K₂ N₁ 3 V₁ B Da Dn D₁ 4 T₁ G (except G₁) त्वयैवेद; K₄ N₁ D₁ तयैवेयं — *) K₂ N₁ 3 V₁ B D (except D₂ 3) T₁ G (except G₁) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टि) — *) K₂ 4 V₁ तयैव, N₁ तयैव K₂ transp कर्म and विहित — *) T₁ कर्म (for सर्व)

28 *) K₂ B (except B₁) Da D₁ 3 त्वयापो, T₁ त्वपोप; G₁ त्वया हि — *) S₁ K₁ त्वत्तो (for त्वयि) — *) T₁ G₁ 4 संप्रकीर्तितं

29 *) S₁ K₁ अमिस्र; K₄ N₁ V₁ D₁ 3 अग्नेश्च V₁ दहन (for ज्वलन) K₂ N₁ 3 B Da Dn D₁ 5 त्वमेव बृहनो (K₂ ज्वलनो) देव — *) D₁ 3 प्रजापति, Cd बृह* (as in text). K₄ त्वं विधाता बृह* — *) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₁ 3 Cd यमः सूर्य; B₁ 3 Da₁ Dn₁ T₁ Ms यमो मित्रः; T₁ G₁ 4 यमौ मित्र, G₁ यमौ मित्र (for यमौ मित्र) — *) S₁ Ko Dn₁ D₂ T₁ G (except G₁) चानल* (Ko 'निल; Dn₁ 'नल); Cd as in text D₁ सोममिदं च चानल* (sio) — After 29, Ko 2.4 D₁ (marg sec. m) s ins.

2142* ब्रह्मा भवान्मुत्तम्यौ स्थितिहेतुर्जनादंन ।

प्रलये चैव कालाग्नीन्द्ररूपी विभावसुः ।

जरायुणावृत्तं गर्भं पाप्मि देव जगत्पते ।

त्वमात्मा जगत् स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L 1) D₁ 3 समुत्पत्तौ and स्थितिहेतोर — (L 2)

D₁ 3 प्रतिष्ठितः; D₂ विभावसो — (L 4) K₁ देव गर्भ]

— T₁ on the o'her hand, ins. after 29

2143* मम पुत्राश्च पौत्राश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।

गृहं क्षेत्र पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 S₁ K₁ 3 S om. उवाच — *) K₂ N₁ 3 V₁ B Da Dn D₁ 5 तदा तेन; M₂ 3 तत् प्रीतः D₁ T₁ G (except G₁ 2) एवं स (D₁ च) संस्तुतत्तेन — *) B₁ चानल* (for पावक) — *) G₁ M हव्यवाहस्तु (for तुतोप तस्य) K₂ transp तस्य and नृपते T₁ नृपते प्रीतिहोत्र स — *) Da अपि च (for अमित) — *) N₁ अह; D₁ 3 G₁ इदं (for इष्ट)

31 G₂ (hapl.) om 31^a-32^b — *) T₁ G₁ 3 संदहन्खाण्डवप्रस्थं — *) S₁ K (except K₂) विवर्जये; B₁ G₁ विसर्जये — After 31, T₁ ins (cf. 2143*)

2144* भार्या रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।

पतन्तु हेतय सर्वे स्वव्यदसत्तवामिमो ।

सर्वत्र सर्वदासाकं शिवो भव हुताशन ।

32 G₂ om 32^{ab} (cf. v L 31). — Before 32, B (except M₂, G₂ om. 32^{ab}) ins वैशं — *) Ko 4 D₁ स तथेति; K₂ तथेति सं; K₂ B₁ 3 Da T₁ तथेति सं Ko 3 4 V₁ प्रतिज्ञाय — *) S₁ T₁ G₂ M खाण्डवं — *) Ko 4 Da दिवक्षया, G₁ M (except M₂) ब्रुमुक्षया.

Colophon om in T₁ Ms. — Major parvan T₁ G M₂ 3 3 समव* (for आदि*) — Sub-parvan S₁ Ko 3 N₁ B Da Dn₁ n₂ D₁ 2 4 5 Ms खाण्डवदाह; to it S₁ Ko 3 B₁ Da D₁ Ms add शाङ्गेको (B₁ Da₁ D₁ शाङ्गे) पारषयान K₁ (om the sub-parvan name) mentions only शाङ्गेकोपारषयान — Adhy name S₁ K₁ मन्दपालस्यापत्य-चिता — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 228, D₁ 245, D₂ 28, T₁ G₁ 3 M₂ 3 3 195, G₁ 194, G₂ 193, G₃ 198 — Sloka no Da₁ 24, Dn 33, Ms 34. — Aggregate sloka no Dn₁ 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रज्वलिते शुके शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
 व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
 निशाम्य पुत्रकान्वालान्माता तेषां तपस्विनी ।
 जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
 अयमग्निर्दहन्क्षमित आयाति भीषणः ।
 जगत्संदीपयन्मीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
 इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
 अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
 त्रासयन्श्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४

अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
 आदाय च न शक्तासि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
 न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
 कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय ब्रजाम्यहम् ॥ ६
 किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
 चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
 छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
 जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
 सारिसृक्कः प्रजायेत पितृणां कुलवर्धनः ॥ ८
 स्तम्भमित्रस्तपः कुर्याद्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

C. 1 8373
 B. 1 2330 10
 K. 1 251 10

221

1 Ś1 K1 : S om. उवाच (T1 om the ref) — *) K2-4 N1 : V1 B D वदौ; N1 शोचौ; Cd शुके (as in text). — *) Some MSS शार्ङ्गि. — *) T2 G (except G1) बभूधु (for व्यथिता) — *) G1 : नागच्छत (for नाधि).

2 *) Ś1 K1 N V1 B D T2 G2-4 M1 निशाम्य; Cd as in text D1 : T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्वा). — *) Ś1 अथैषां, K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां) K2 यशस्विनी; Cd तप* (as in text). — *) K2 T2 G2-4 पुत्रशोकार्ता; K2 B1 : 2 : D (except D1 : 2 : 2) दुःखशोकार्ता; N1 : 2 V1 B2 T1 G1 M शोकदुःखार्ता — *) Ś1 V1 D2 जनेश्वर; K2 : N1 : 2 B D2 D1 T2 G (except G1) सुदुःखिता; D1 : आकुलद्विया

3 Before 3, Ś1 K1 G1 : 2 M1 ins जरिता; Ko 2-4 N V1 B D जरितोवाच — *) T1 अखिल निर्दं — *) K1 चायाति T2 G2 : 4 चोष्मणा — *) Ś1 K1 : 2 स दीप*; K2 समीपयन्; D2 स्व दीप*; M2 सताप*. — *) D2 दुःखं विवर्धयन्

4 *) T1 [S]पि (for च) Ś1 K1 : N1 मां (for मां) T1 M मार्गयतीह; T2 G कर्षयतीह (G1 शार्ङ्गो आयाति) (for मां कर्षं) Cd कर्षयति; D2orp कर्ष* (as in text) — M1 om. 4-5. — *) N V1 B D G2 परायणा; Cd as in text — *) Ko : D1 नाशयन् (for त्रासयन्) N1 D2 च समायाति; T2 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा*)

5 M1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4) — *) K2 : N1 : 2 V1 B

D अजातपक्षाश्च; N1 अशक्तिमंतश्च T G (except G1 : 2) M1 सुतान् — *) Ś1 K1 अशक्ताः; T2 G (except G1 : 2) M1 अशक्तान् T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — *) T2 G2-4 आदाय G2 : तान् (for च) K2 N1 : 2 B (except B2) D (except D2) G1 M शक्नोमि Ko 2 : 4 अशक्ताश्च (Ko न शक्ता वा) हमादाय — *) N1 चै गतुम्; N1 : 2 V1 B1 : 2 : D2 D1 : 2 T1 तरितुम्, D1 स्वरितुम्, B2 आगतुम्; G1 स्वरितुम् K2 N1 : 2 V1 B (except B2) D2 D1 : 2 धारमना; D1 : 2 S अतत Ko 2 : 4 कचिद्रतुमित सुतान्; Nilp निःसारयितुमतत Cd oites नि सरितु and अतत..

6 *) D1 : 2 न तु त्यक्तुमशक्ता च — *) Ś1 K1 दहति, Ko V1 D1 : 2 दीर्यते; N1 B1 : 2 दीर्यति; T2 G2 : 4 द्रवति (for दूयति) Ko V1 D1 : 2 च मे; D2 मम (for ह्व मे) — After 6^{ab}, Ko : 2 : 4 D2 (marg sec m.) : ins

2145* कथं प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विमुच्येरन्सुता मम ।

मन्दभाग्या सपुत्राह किं करिष्यामि शोचती ।

— *) K1 B2 D2 G2 M2 : किं नु; K2 किं नु; K2 N1 : 2 V1 B2 D2 D1 : 2 T2 G1 : 2 क नु, G2 कथ Cd oites नु (वितर्के) T2 G (except G1) स्वयाम्यह; M2-3 जह्याम्यह — *) G2 : 4 (before oorr) प्रयाम्यह.

7 T2 G2-4 om 7^{ab}. — *) V1 दृढ (for कृत) N1 : 2 B2 : 2 D1 कृत्य; B1 : 2 D2 कर्म; D2 D1 : 2 कृत्ये (for कृत्या) — *) K2 N1 : 2 B D2 D1 : 2 किं वा मन्यत पुत्रका. — *) N1 D1 : 2 चिन्तयती G2 : 2 अपि (for वि-) Ś1 S च (for वो) — *) K2 N1 : 2 V1 B D (except D1 : 2 : 4) छादयिष्यामि; S *त्वा हि — *) Ś1 K1 विह (for सह)

C. 1. 237a
E. 1. 230. 10
K. 1. 233

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्वृणः पुरा ॥ ९
 कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
 किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
 नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
 एवं भुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्युत्तुरथ मातरम् ॥ ११
 स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाद् ।
 अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्त्व ।
 त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
 अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्यात्कुलस्य नः ।
 तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेषु भवेच्च ॥ १३
 मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्पीः सुतेषु नः ।

न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४
 जरितोवाच ।
 इदमासोर्विलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
 तदाविशध्वं त्वरिता वहेरत्र न वो भयम् ॥ १५
 ततोऽहं पांशुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
 एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
 तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
 रोचतामेप वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७
 शार्ङ्गका ऊचुः ।
 अवर्हन्मांसभूताक्षः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
 पश्यमाना भयमिदं न शक्यामो निपेयितुम् ॥ १८

8 *) Ś1 K1 T1 जरितारि ; G1 जरितानां K1 : हीनः ;
 K2 N2 : V1 B D (except D1.2 s) G1 हेतवः ; K4 चेदः ;
 G2 हीति — *) D2 श्रेष्ठत्वेन ; T1 G2 'त्वे च ; T2 G2 'ह
 एव ; G1 'त्वे तद् ; G2 M2 'हे त्वेव ; G2 M2-s 'हे त्वेव Ś1
 Ko 2.4 D1 2.4 प्रकल्पितं ; K1 कल्पयेत् — *) Ś1 सारिस्त्रक ,
 Ko 2.4 सारिस्त्रक ; K1 शारिस्त्रक ; K2 सारिस्त्रक ; N1 V1
 B1 : 2 D1 Dn D2 : 4 सारिस्त्रक , B2 T2 G2.4 M2.4
 शारिस्त्रक ; D1 सारितर्क ; T1 सारीस्त्रक ; G1.2 शारी ; G2 :
 M2-s शारि* only D2s exactly as in text ! The vari-
 ants of this name are ignored in the sequel. — *)
 K2.4 D2 वदावचनं ; V1 कुलभूषण

9 *) K2 N2 : B D (except D1 : 2) प्रकृविद्वां वर
 — *) N2 B2 T2 G (except G1) वै (for वो) — After
 9, S ins

2146* सहैव चरितुं शालैनं शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M बाला T2 G2-4 शक्नोति T1 G1 तपोवनात्
 M वने उपितया सह (for the posterior half)]

10 *) N1 शक्येह, N2 : B2 D (except D2) शक्येय ,
 T1 शक्नोमि — *) V1 B D2 तनुं (D2 कर्तुं) (for गन्तु)
 K1 कस्यापद तत , N1 V1 B D (except D2) कस्यापदुत्तमा
 — *) Cf. 7* K2-4 N1 Dn1.2 D2 : 5 G2 तु (for तु)
 Ś1 K (except K2) N1 B2 D1.2 : 3 मे स्यात् (for कृत्वा)
 T2 G2 : 4 कथ (for कृत)

11 *) K4 जरिता ; B2.6 D2 M2 सुधिया, T2 G2.4 सा
 धिया ; G2 : 5 साधु या — *) N1 सा (for स्व-) T2 G2-4
 तदा यत्वात् — Before 11*, all MSS except T1 ins.
 वैश*ट* (resp वंश) — *) Ś1 K1 चदती, K2 N2 : B D
 सुवाणां T1 ता ; G1.2 : 5 M तु (for ते) — *) Ś1 तत्र ;
 N1 V1 इति, D2 इव, S ते स्व- (for अथ)

12 *) T1 चाहि (for पत) — *) K (except
 K1) N1 V1 B D2 Dn D2.4 इह ; D1.2 G2 च ; T2
 G2-6 अयि, G1 सु (for हि) T2 G (except G1 3) हि
 M2 प्र (for वि) — *) G2 : 5 हि नष्टायां (for विन*)
 — *) D1.2 transp न and न- N1 G (except G2 : 4)
 M तु ; T1 हि (for न*)

13 *) K2 N1 V1 B Dn1 D2 T2 G2 क्षेमं, D1.2 योक्तुं ;
 Cd as in text D1.2 अस्मत् ; M2 यस्यात् (by transp) .
 Ś1 K1 B2 स्व- (for यत्) Dn2 D1.2 च ; T2 G (except
 G1) तु (for न) . — *) Ś1 Ko 2.4 T G (except G1) परं
 (for पर) G2 : 5 कामो

14 *) K2 N2 : B D (except D1 : 2) T1 एवं (for
 वै) K2 N2 : B D2 Dn D2 सर्वविना ; D1.2 कुलविनाशेन
 — *) Ko 2.4 B1 च, K2 वै ; B2 अलं ; S (except T2
 G2.4) ते (for न) — *) N1 B2 मे ; B2 वै (for न*)

15 Ś1 K1 S om उवाच — *) N1 त्वरितं — *) N1
 D1 : 2 तत्र (for अत्र) T1 न वहेरत्र (by transp) . D1
 G2.6 च नो (for न यो)

16 *) K (except K1) B D (except Dn) पांशुना ;
 T1 पांशुमिक्ष — *) G1 पिधायास्यामि पु* — *) Ś1
 K1 तथा (for एव)

17 *) K2 : N1 B1.2 निहर्तुः ; N2 Dn D2 विहर्तुः ; N2
 निहर्तुः ; V1 उद्धर्तु, B2 निहर्तु, Cd as in text K (except
 K1) B (except B2) D2 Dn1 D1 : 2 पांशुसंचय (Ko 2.4
 'चयान्), G1 पांशुसंचयात् — *) Ś1 K1 वोपायो ; K2 N2
 V1 B1.2 D2 S वो योयो ; N2 B2.6 D2 Dn वो वादो (for
 वोपायो) — *) K2 : N2 B (except B2) D (except
 D1.2 : 5) मोक्षार्थं च ; K4 विमोक्ष्यामि, N2 विमोक्षार्थं

18 Ś1 शार्ङ्गः ; K1 B1 : 2 D (except D1.2 : 3) शार्ङ्गं क ;

कथमर्थिन नो दद्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥११९
विल आखोर्विनाशः सादग्रेराकाशचारिणाम् ।

अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना सादता विले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।

अस्माद्विलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोनिर्वर्तनम् ।
मृत्युर्नो विलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४

८. 1. 222
8. 1. 221
K. 1. 227 4

Ks पक्षिण ऊ, S (Gs om) शार्ङ्ग(Ts Gs Ms-s 'ङ्गि)का
— ^a) N1 नबहान्; Ts Gs-4 अर्भकान् Bs मासपिंडान्
— ^b) T1 एष (for आखुर) — ^c) Ts G (except G1)
पश्य मातर (for पश्यमाना) T1 विल (for भय) Ko 2.4
Ds चेद (for इद) — ^d) S1 Ks D1 शक्ष्यामो, T1 शक्ष्येम,
Ts G (except G1 2) Ms शक्ष्यामि; Ms-s शक्ष्याम Ks
प्रवेशितु Ks Ns : B Dn Ds : s प्रवेष्टु नात्र शकुमः; N1
V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) विलं वयं

19 ^a) Ks N1.2 Bs D धक्ष्येत्, Ts G (except G1)
हन्यात् (for दद्यात्) — ^b) Ks Ns : B D (except
D1 2 s) नादायेत् (for भक्ष) — ^c) Ks चरेत्; S Cd
चरेत् D1.2 चरेद्न (for ध्रियेत न)

20 ^a) N1 V1 Da विलम्; S विलाद् — ^b) Ts Gs-4
M1 चारिण. — ^c) S1 K1.2 Gs Ms श्रेयो, T1 श्रेष्ठो. G1
M (except Ms) आखोर (for दाहो)

21 V1 om 21^{ab} — ^a) S1 K1 भक्षणं (for मरण)
Ko 4 नो, K1 : Da T G1.2-s M न, N1 D1 2 Gs हि (for
न) — ^b) Ks N1 B D भक्षिते (N1 D1.2 खादिते); Ks
खादिता; T1 खादनाद्, Ts G (except G1) तु तदा; Ms
खादन — ^c) K1 शिष्टदिष्ट, Ks शिष्टैर्दृष्ट, Ns दृष्टारष्ट,
B1.2.3 दृष्टैव; Da शिष्टैर्दिष्ट, D1 2 दिष्टया दिष्ट, T1 Gs
शिष्टैरिष्ट; Ts Gs-6 Ms 6-s शिष्ट इष्ट, G1 विशिष्ट इष्ट.
(sic) Cd cites शिष्टै and दिष्टं — ^d) N1 Das Ds S
हुताशने — After 21, Ds (marg sec m) S ins

2147* अग्निदाष्टे तु नियतं प्रस्रलोके ध्रुवा गति ।

[Ds शुभा (for ध्रुवा) T1 अग्नेर्दां यता लोकोद्भवा गति]

आदि') — *Sub-parvan* S1 Ko 1-4 Ns B Da Dn1 ns
D1.2 4.5 Ts Gs 4 Ms खादिवदाह; to it S1 Bs 6 D1 Ms
add शार्ङ्गो (S1 Ms 'ङ्गो)पाख्यान K1 (om the sub-
parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान — *Adhy.*
name S1 K1 Ds शार्ङ्गकस (Ds 'वि)लाप, Ko 4 शार्ङ्गका-
विलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dns
229, Dam 246, Ds 30, T1 234, Ts Gs-6 Ms 6-s
196, G1 Ms 195, Gs 194, Gs 199 — *S'loka no* :
Dn 22, Ms 24. — *Aggregate s'loka no* Dns 8355.

222

1 S1 S om उवाच (Gs om the ref.) — ^a) S1
Ko 2 Ds T1 निपतित; B1 Ms-s निपतितं — ^b) Ks :
Ns : B D (except D1 2) Ms आखु श्येनो (by transp).
— ^c) Ks : Ns : B D (except D1 2) क्षुद्रं पश्या
गृहीत्वा च (Bs तु) यातो नात्र भय हि व

2 K1 Bs.6 Da Dn Ds शार्ङ्गो; Ks T1 Gs-4 शार्ङ्गिका.
S1 K1 S om. ऊचु — ^a) B (except Bs) तु (for तं).
Ks Bs T1 G1 M विष्णु Ts Gs-4 एकमेव हत विष्णु; Gs :
नापाहत वयं विष्णु — ^c) S1 तेभ्यस्तु Ks 2 भयमस्ति (Ks
'मेति) न Ds 2 तेभ्योपि हि च नो भय

3 ^a) Ns Bs M सदाय Ks Ns : Bs : s Dn Ds :
वहिरागं Bs Da सदायोऽग्निरिहागं — ^b) S1 K1 इत्युक्त्या
भयमागुभ्यो — ^c) Ko 2.4 Ts Gs-4 मदाय Ks Ns :
V1 B (except Bs) D (except D1 2) विले न्यादाय मदाय.

4 ^a) S1 जननि स्व; Ko N1 चर स्व वे, K1 जनय स्व,
Ks Ds 4 खेचरि स्व; Ks Ns B (except Bs) D1.2 स्वे चर
स्व (by transp), Ks चरस्वेव, T1 चरस्वेव, Ts G (except

Colophon *Major parvan* Ts G M संभव (for

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं विलमन्तिकात् ।
 संचरन्तं समादाय जहाराखुं विलाद्वली ॥ ५
 तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
 आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूपकं विलात् ॥ ६
 यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
 भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
 यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
 तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
 प्रविशच्चं विलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
 श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आसुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विश्वं वै वयं मातर्हृतमासुमितः पुरा ।
 अविज्ञाय न शक्यामो विलमाविशतुं वयम् ॥ १०
 जरितोवाच ।
 अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूपकम् ।
 अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११
 शार्ङ्गका ऊचुः ।
 न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
 समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
 न चोपकृतमस्माभिर्न चासान्वेत्य ये वयम् ।
 पीड्यमाना भरस्यसान्का सती के वयं तव ॥ १३

G₁ Me-8 चर वै त्वं Cd otes चर (=गच्छ) ss in text.
 Ś₁ K (except K₂) N₁ D₁ 3 यथाकामं — ^a) K₂ 3 N₁
 V₁ B D G₁ 3 सा(D₁ G₁ 3 प्रा)प्ससि; T₁ उत्सृज्य, Cd
 वेत्ससि (ss in text). Ś₁ K₁ शोमने

5 K₁ E cm. उवाच — ^a) K₂ N₁ 3 B (except B₂)
 Dn D₁ सहं वेगेन तं यातं — ^b) D₁ 3 महातं (for सद्राक्ष)
 K₂ N₁ 3 B (except B₂) Dn D₁ पतता वरं (for विलम्)
 — ^c) K₂ 3 N₁ 3 B (except B₂) Dn D₁ विलादाखुं
 Ś₁ Ko 1.4 N₁ V₁ D₁ 2.5 समादाय — ^d) T₁ M₁
 बलादाखुं Ś₁ K₁ N₁ V₁ T₁ G₁ 3.4 (by corr) बलाद्वली
 K₂ 3 N₁ 3 B₁ 2.5 Dn D₁ श्येन पुत्रा महावलं

6 ^a) K₂ N₁ 3 B (except B₂) Dn D₁ 3 त पतत
 महावेगात् — ^b) N₁ Dn₁ D₁ पृष्ठतोन्वया; T₁ G₁ 3
 पूर्वमन्वगा, G₁ 3 Me-8 पृष्ठमन्वगा — After 6^{ab}, K₂
 reads 9, repeating it in its proper place. — ^c) B
 हरत K₁ 3 N₁ V₁ B Dn D₁ 3 S मूपिकं Ś₁ D₁ 3
 G₁ 3 बलात् — K₂ ins after 6 D₁ (marg. sec. m.),
 after 7^{ab}

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवधव्या ।

7 ^a) Ś₁ Ko 1.4 N₁ D₁ 3.4 'माक्रम्य — ^b) K₂
 श्येनीपुत्र Ś₁ Ko 1.4 N₁ हरस्युत; S विधावसि — After
 7^{ab}, D₁ (marg. sec. m.) ins 2148* — ^c) Ko 3.4
 Me-8 चिरमास्थाय; V₁ दिवमासाय — ^d) D₁ श्येन-
 राजो हिरं.

8 ^a) Ś₁ K₁ यदा परोक्षितस, K₂ 3 N₁ 3 V₁ B
 (except B₂) Dn D₁ 3 स यदा भं, D₁ 3 यदासौ भं.
 — ^b) K₂ 3 N₁ 3 B (except B₂) Dn D₁ 3 श्येनेनाखु
 पतं; Me-8 क्षुधितेन च पत्रिणा — ^c) Ś₁ D₁ 3 S (except

G₁ अनुज्ञाय; B₁ प्राप्य — ^a) N₁ D₁ 3 प्रस्थिता स्वान्
 K₁ ग्रह प्रति, K₂ 3 N₁ 3 B (except B₂) Dn D₁ 3 पुनर्गृह
 (K₂ D₁ 3 गृहान्, Dn₁ n₁ 3 गृहे); D₁ गृहानपि

9 ^a) K₁ T₁ G₁ विलम्बा, N₁ 3 B (except B₂) D₁
 विलम्बा (N₁ 3 'अ'व्यं; T₁ G₁ 3-6 M विलम्बान् (Me-8 'सा')
 K₂ N₁ 3 B₁ 3 D₁ नात्र; B₂ मात्र — ^d) Dn₁ D₁ हृतस्त्राखुर
 K₂ N₁ 3 B (except B₂) Dn₁ n₁ 3 D₁ महात्मना (for
 न स')

10 K₂ T₁ G₁ शार्ङ्गिका; B₁ 3 Dn D₁ T₁ G₁ 3 Me-8
 शार्ङ्गो Ś₁ K₁ Som ऊचुः. D₂ शार्ङ्ग उवाच — T₁ G₁
 M₁ (hapl.) om. 10-11 and the ref before 12
 — ^a) Ko 3.4 V₁ B₁ 3.4 D₁ G₁ 2.4 विप्रो वै, K₂ 3 N₁ 3
 B₂ Da Dn D₁ 3 T₁ M (M₁ om.) विग्रहे, G₁ 3 विग्र ते
 K₂ 3 N₁ 3 B (except B₂) D (except D₁) हृतं (for वय)
 — ^b) Ś₁ N₁ V₁ D₁ 3 हृत आखुर G₁ 3 तत पुरा K₂ 3
 N₁ 3 B (except B₂) D (except D₁ 3) श्येनेनाखु कथंचन
 (-2^b). — ^c) K₂ 3 N₁ V₁ B₂ Dn D₁ 3 प्रवेष्टु विवरं
 सुव (K₂ 'वि'); B₁ 3 प्रवेष्टुं च विल सुव, B₂ Da प्रवेष्टु
 विलमद्य वै

11 T₁ G₁ M₁ om. 11 (with ref., of. v 1. 10) Ś₁
 K₁ Som उवाच — ^a) Ko D₂ हृत प्रजा; K₂ 3 N₁ 3 B
 (except B₂) Dn D₁ 3 रमसिजा, D₁ तात प्रजा, S (T₁
 G₁ M₁ om) हित (G₁ हृत) विजा — ^b) Many MSS
 (mostly S) मूपिकं — ^c) K₂ N₁ 3 V₁ B (except B₂)
 Dn D₁ नास्ति वोत्र भय पुत्रा; K₂ corrupt

12 T₁ G₁ M₁ om the ref (cf. v 1. 10) K₂ 3 D₁
 G₁ शार्ङ्गिका; B₁ 3 Dn D₁ शार्ङ्गो Ś₁ K₁ Som ऊचुः
 — ^b) K₂ 3 N₁ 3 B D (except D₁ 3) मयादि न; G₁ 3

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेपणे ।
 अनुगच्छ स्वमर्तारं पुत्रानुत्सृज्य शोभनान् ॥ १४
 वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुमान् ।
 अथास्मान् दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता ततः शार्ङ्गो पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।

जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६
 ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
 यत्र शार्ङ्गो बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
 ते शार्ङ्गो ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
 जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

C. 1 8403
B. 1 231 18
K. 1 237 18

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम

13 ^a) Ko Dn1 D2 : Gs : पीड्यमानान् Ks N̄ V1
 B Da Dn D1 : विभर्ष्यस्मान्, T1 G2 Ms-s हरस्यस्मान्.
 Ś1 K1 'ना भवस्य (Ś1 'त्य)सकृते के ते (Ś1 ते के) वय तव
 14 ^b) K4 S भर्तुपो (Gs : 'तो)पणे, Dns D2 भर्तुरीदृशी
 Cd oites एपणे (as in text) — ^c) Ks N̄ : B Da Dn
 D1 'गच्छ पतिं मात, Ks 'गच्छपतिर्मात, D1.2 'गच्छसि
 भर्तारं — ^d) Ś1 Ko 1.4 वेत्यसि, Dns D1.2 T1 प्राप्स्यसि;
 G2 : M लप्स्यसि T1 G1 : M शोभने
 15 Ś1 (hapl) om 15^{ab} — ^a) Ks : N̄.2 : B D
 (except D1 : 2) वयमग्निं समाविश्य — ^b) Ko : N̄ V1
 Dns D1 : T1 प्राप्स्याम शोभनान्, K1 : N̄.2 : B Dn1.2
 D1 : G1 आपस्याम शोभनान्, Da आपस्यामहे शु — ^c) Ds
 यदास्मान्, T1 अस्मास्तु Ks दहत्यग्निः. — ^d) Ko : 4 S
 अयाया, Ks त्वमाया (for आयास्वं). — After 15, D1
 marg see m ins

2149* समागमश्च भविता स्व वै शोकं च मा कृया ।

16 Ś1 K1.2 D2 S om उवाच (Gs om the ref)
 — ^a) K (except K1) N̄ V1 D (except D1 : 5) T1 G2
 M उक्तवा Ś1 K1 तदा, Gs : तथा Ks : 4 Da1 D1 शार्ङ्गो.
 — ^b) Ś1 Ko 1.4 D2 सुनानुत्सृज्य, N̄.1 तानुत्सृज्य च
 — ^c) Ś1 K (except K1) V1 निराश्रयः, N̄.1 D1.2 निरामयः;
 N̄.2 : Bsm Da D1 : अनामय

17 ^a) Bs तीक्ष्णाग्निः, D1 : कृशानुरः, G1 तीक्ष्णागुर
 Ks अभयायात् — ^b) Ks N̄ : V1 B D (except D1 : 2)
 G1 स्वरितो हव्यः.

18 Dns om 18 — ^a) Ks N̄ B (except B2)
 Dn1 ns ततस्ते; T1 G1.6 M त शार्ङ्गो, Ts G1.6 शार्ङ्गो
 Ks N̄ B (except B2) Dn1 ns D1 उज्वलिन — ^b) Ks N̄
 B1.5 Dn1 ns D1 : 4 G1.6 उज्वलनं, B1 : 6 Da D2 T1 M
 उज्वलत Ks N̄ B (except B2) Dn1 ns D1 ते विदग्मा
 (for स्वेन ते) — After 18^{ab}, S ins

2150* व्यथिता कृष्णा वाच श्रावयामासुरन्तिकान् ।

— ^a) Ś1 K (except Ks) N̄ V1 B2 D (except D1, Dns
 om) ततो वाक्य; Gs : M ततो वाच.

Colophon om. in T1. — *Major parvan* Ts G M
 संभव (for आदि) — *Sub-parvan* Ś1 Ko : 4 B1
 D1 : 5 Gs : 4 खाण्डवदाह, to 16 Ś1 Ko : 4 B1 D1 : 5 add
 शार्ङ्गो (B1 D1 शार्ङ्गो)पाख्यान K1 : N̄.2 : B2 : 6 Da
 Dn1 ns D1 Ms (all om the sub-parvan name)
 mention only शार्ङ्गो (N̄.2 : B2 : Dn1 ns D1 शार्ङ्गो)पाख्यान.
 — *Adhy name* Ś1 K1 जरिता (K1 शार्ङ्गो)पलायन.
 — *Adhy no* (figures, words or both) Dns 230,
 D1m 247, Ds 31, Ts G1.6 Ms.6-8 197, G1 Ms 196;
 G2 195, Gs 200 — *Sloka no* Dn1.2 18, Ms 19.

223

1 Before 1, K1 ins

2151* कथ नाम पितास्माकं तु सापदा पदंरिविते (sic) ।

— Ś1 K1 S om उवाच; B2 om the ref — ^a) V1
 पुरस्तात्कृच्छ्र — ^b) Ms (sup lin. as in text) : श्रीमात्र
 — ^c) T G (except G1) समेदय Ks कृच्छ्रकाल च स.
 — ^d) Ko : 4 B2 Da1 Dn1 ns D1 : T1 G1 : Ms नैवेति;
 K1 नावेति; K2 corrupt. D2 व्ययते नैव कः; Ms-s
 व्यसन वेति क

2 ^a) Ts G (except G1 : 2) यत्तु K (except K1)
 N̄ V1 B D अनुमास T1 य कृच्छ्रमभिसंमास — ^b) Ds
 धिवेकी S विश्वामासावयुष्पति (T1 ते) — ^c) Ś1 K
 (except K1) B1 Ds 'कालव्यथितो — ^d) Ks : N̄.2 : B
 (except B2) Dn D1 न धेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K1 D2 S om उवाच — ^a) Ko Ds G.4
 वीरस्वमसि Ś1 वद; Ks D1 : वच; Gs तुन (for चन).
 Ks एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्दिभावयुं — ^b) Ks :

C. 1. 8404
E. 1. 222. 1
K. 1. 28. 1

२२३

जरितारिखाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य बीमाज्ञागतिं पुरुषः ।

स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवेति कर्हिचित् ॥ १

यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।

स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक्क उवाच ।

वीरस्त्वमसि मेधावी ग्राणकृच्छमिदं च नः ।

शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्यमित्र उवाच ।

ज्येष्ठद्वाता भवति वै ज्येष्ठो मृञ्चति कृच्छ्रतः ।

ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्कि करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।

सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो आरुभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।

तुष्टाव ग्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिखाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमृत वीरुधाम् ।

योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्मसः ॥ ७

ऊर्ध्वं चावश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।

आर्चिपस्ते महावीर्यं रक्ष्मणः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक्क उवाच ।

माता प्रयन्ना पितरं न विद्वः

पक्षाय नो न प्रजाताव्जकेतो ।

न नस्त्रात् विद्यतेऽने त्वदन्य-

स्तस्माद्धि नः परिरक्ष्यकवीर ॥ ९

यदग्रे ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतवः ।

णिः B D (except DL:) प्राज्ञ शूरो (by transp),
 S नमस्तेत् णिः V1 च (for हि) — ' Ko & Ds
 नरोत्तम, Ks कुले गुणी, S (except Gs:) गुणाधिक

4. \hat{S}_1 K₁ D₂ S om. टवाच — *) K₂ : B₂ D₁ :
G₁ 2.4 आता; \hat{N}_1 : D₂ D₁ तातो (for आता) T₁ अग्र
आतप्त्वेनेकेषु — *) \hat{S}_1 K हि जानाति, \hat{N}_1 विजानाति

5 Śi K1 D1 S (except M1) om. दवाच — ^a) G1
 'रितास्वरति — ^b) T1 G1-4 च (for न) D1 T1 G1-4
 स्वयं (for क्षयम्) — ^c) N (except Da) 'जिह्मानन (D1
 'त), T1 G1-6 'जिह्मानल.. K1 N1 : B (except B1) Dn
 D1 : क्रूरो, N1 V1 D1 : कालो; G1 सवांन्, M1 क्षेमो,
 M1-3 क्षिप्रं (for क्षामो) M1 'जिह्मानिलसन्धो — ^d) K1
 प्रसर्पति, K1-4 N1 B1 Dn D1 : T G1-6 M1-3 विसर्पति,
 K1m N1 B1 : e Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति, G1-4 अपि
 सर्पति; M1 वनस्पतीन्

६ ङि K१ : D१ S om ट्वाच (T१ om the ref.)
— a') ङि स एवमुक्तो आत्माभिर् (for a') K१ : ङि : B
(except B१) Dn D१ : एवं संमाप्य ते (K१ B१ चा)न्योन्य
मंदपालस्य पुत्रम्.. — *) Ko ४ D१ प्रणतो भूत्वा K१ :
ङि : B (except B१) Dn D१ : तृष्ट्य प्रय (K१ ण)वा

मृत्वा — ४) K: N: B: १: Dn D: ययासि, N: V:
B: D: D: ययावच् S: K: N: D: शृणु भारव; K:
शृणु तक्षप G: M: यत्तच्छृणु नराधिप

7 \hat{S}_1 K_1 D_2 S om उवाच — ^a) \hat{S}_1 K_1 M_2
(*sup lin*) वायु पवन; K_2 \hat{N} V_1 B D वायोर्ज्वलन.
— ^b) K_2 B_2 D_2 अग्नि; \hat{N}_2 B_2 c D_2 D_1 ; T_1 अग्नि; D_2
पुण्य- (for दत्त) \hat{S}_1 K_1 Gd वीर्यवः. T_2 G_2 -4 शरीरांतर-
चार्येणि — ^c) \hat{S}_1 K_1 2.2 \hat{N} V_1 D_2 D_2 4.5 शुक्र, M_2
sup lin शुक्र G_2 योनिरार्योमिहोत्रस्य — ^d) G_1
 M_2 c चामसा, G_2 c वर्चसः.

B *) K₂ ऊर्ध्वयाहुश्च K₂ N₂ : BD (except D₁, s) संपत्ति — *) S₁ विस्तुरति, D₂ विलसते G₁ इव (for च) S शाश्वता (G₂ : M₂ : 'त) K₂ N₂ : V₁ B D₂ D_n D₁ पृष्ठत पार्श्वतस्तथा; N₁ दिवि संपत्ति पा. — *) S₁ अर्चयिषि ते

७ Ṣ K₁ S om उवाच — ^a) Ṣ B D (except Ds) प्रणष्टा; V₁ विप्रष्टा, T₁ G₁ M प्रयाता; M_s (*sup lin*) Cd as in text T₂ G₂—4 वितर विप्रक्षा — ^b) K₂ जाता; G₂ 6 M मुजाता (for प्रजाता) K₂ 4 धूमकेतो, M_s 5 भवादे K₂ Ṣ V₁ B D (except Ds) पक्षा जाता नच नो (Ṣ₁ च) धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैपिणः ॥ १०

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो

नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।

ऋषीनसान्वालकान्पालयस्व

परेणासान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्रे त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।

त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १२

त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।

मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४

त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।

नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो

भूमेरम्भो भूमिजाताग्रसांश्च ।

विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले

सृष्ट्वा वृष्ट्वा भावयसीह शुक्र ॥ १६

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1 8420
B. 1 252, 17
K. 1 258, 17

केतोः; T₁ पक्षा सुजाता न हि भूमः; T₈ G₂₋₄ वय कृदा भगवद्भः प्रसीद — *) K₀ नानाख्याता; K₈ 4 ना(K₈ नो)न्यखाता; G₁ स नखाता, M₈ जनखाता K₂ N₂ 8 B D (except D₁ 8) विद्यते वै, T₁ G₁ 8 M (except M₈) विद्यतेमेव. — *) K₂ N₂ B D S तस्मा(G₁ भया)दस्मान्, V₁ तस्मा-देतत् K₂ N₂ 8 B D (except D₁ 8) त्राहि बालास्त्व-मग्ने; T G परिपाद्यैकवीर; M₈-8 परिहृत्स्वैव गच्छ

10 *) G₂ यच्च तेमे G₂ विश्वरूप — *) S₁ K₁ याश्च ते; K₀ येष्ट ते; K₂ यच्च ते, K₈ यत्र ते, G₁ यच्चैते — *) K₀ 8 परिविध्यद्य, K₂ D₁ 'विद्धि त्व, K₄ 'विध्यस्मान्, N₁ 'पाद्यद्य, N₂ 8 V₁ B₈ 6 D₁ 4 'पाहि त्व, B₁ 8 'वीक्षस्व; D₈ 'रक्षस्व, S 'रक्षेथा. (M₈-8 'रक्षतु) — *) K₂ N₂ 8 V₁ B₈ 6 D₁ 4 आर्ताश्च; K₄ पठितान्; N₁ रक्षितान्, D₈ आर्ता आ; D₈ आर्तास्ते; S पीठितान्; Cd as in text S₁ K₁ शरणैपिभिः; K₈ शरणागतान्

11 *) K₀ Cd तमसे; K₂ G₂ तपसो; K₈ तप्यसे; D₈ M₈ (sup. lin) तपसा M₈-8 जातभावो — *) S₁ K₁ D₁ 8 तदा; K₂ त्वत्तो; N₁ प्राता; B₈ गोप्ता (for तप्ता) S₁ K₁ 4 D₁ 4 G₁ देव — *) K₄ ऋषीस्त्वस्मान्. K₂ पालय त्वं — *) Cf 19* B D₈ G₂ प्रेहि T₁ G₁ चेद्व; G₂₋₄ M च; G₄ 6 हे (for वै) — S₁ K (except K₂) N₁ D₁ 8 भवत्(D₁ 8 तव)प्रसादाजीवित प्राप्नुयाम

12 S₁ K₁ S om उवाच B₈ om the ref — *) S (except T₁ G₁ M₈) त्वमेकस्तु — *) T₈ G (except G₁) सुवन च विभर्षि च

13 Before 13, S ins द्रोण (M₁ वैदा) — *) D₁ 8 S त्वमग्ने D₁ 8 हव्यकव्यश्च, S हव्यवाहश्च (G₁ M₈ 8 'सुवचैव) — *) T₈ G (except G₁) परमा गति. — *)

B₈ ता, D₂ G₂ 8 त्वं (for त्वा) K₄ N₂ 8 B (except B₈) D₁ 8 जानंति K₂ चैकमेव च, N₂ 8 V₁ B₁ 8 6 D₁ 8 D₁ 8 चैकधापि च, G₁ चैकयापि च, G₈ चैकदापि च K₂ एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिणः.

14 *) K₂ N₂ 8 V₁ B (except B₈) D (except D₁ 8) काले प्राप्ते (by transp) N₁ D₁ 8 दहसि (for पचसि) T₁ M₈-8 समिद्ध; G₁ त्वमिद्ध; G₂ समिद्धमेतत्. — *) K₂ 4 N₂ 8 B₁ 8 D₁ 8 त्व सर्वस्य; B₈ त्व सर्वस्यष्टा; B₈ D₁ 8 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य) — *) K₁ त्वमे-वाग्निर्, N₁ D₁ 8 'वास्य K₂ प्रभवसि; D₈ पचसि S₁ त्वमन्न; Cd प्रतिष्ठा (as in text)

15 Before 15, K₂ B₁ 8 8 D (except D₁ 8) ins. द्रोण उवाच — *) K₂ N₂ 8 B D प्राणिभिर् (D₁ 8 प्राणिना) K₄ M₈-8 भुक्ते; T G M₈ 8 भुक्ते — *) S₁ K₁ अंतर्भूत — *) S₁ K₁ N₂ V₁ B₈ D₁ 8 T₁ G₁ नित्य (for नित्य). B₈ प्रवृद्ध; D₈ समृद्ध K₀ 8 D₈ चरसि

16 K₁ om उवाच K₂ N₂ 8 B D (except D₂) S om the ref (of v l. 13, 15) — *) S₁ K₁ भूमिरभो, S भूमेरापो S₁ K₁ V₁ B (except B₈) D₁ 8 भूमिजाना S₁ K₁ रसानां D₁ 8 भूमिजात रस च — *) K₂ विश्व-स्यादाय; S विश्व चा(G₁ 'आश्वा-; G₂ 4 'श्व त्वा)दाय Cd oites विश्वान् (as in text) K₂ N₂ 8 B₁ D (except D₈) उत्सृज्य काले, T₈ G₂-8 उत्सृ(G₂ 8 क्षप उत्सृ)जसि काले — *) S₁ K₁ सृष्टि; K₂ D₁ 8 D₁ 8 सृष्ट्या; K₈ B₁ C₁ सृष्ट्या; K₄ सृष्टो; N₂ 8 D₁ 8 सृष्ट्या; D₂ 4 सृष्ट्या, G₂ सृष्ट्या (for सृष्ट्या). K₂ T₁ G₁ M₈ सृष्ट्या (T₁ 'प्रा), B₈ भूयो; T₈ G₂-8 सृष्ट्या, G₈ सृष्ट्या (for सृष्ट्या) G₂ 8 ह्य (for ह्य) K₀ भुक्ते, K₂ 4 D₁ 8 T₁ G₁ M₈ 8 'क, D₁ 8 D₁ 8 'क

G. 1. 5420
B. 1. 222. 17
K. 1. 223. 17

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सन्न तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मासानव विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण त्रैहि मुञ्चास्मान्तागरस्य गृहानिव ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाह्वितकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्वाहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

वर्जयेः पुत्रकान्महं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽसि मद्रं ते ब्रह्मन्तोत्रेण ते विभो ॥ २३
द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सवान्ववान् ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
तथा तत्कृतवान्वहिरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

17 *) Ś1 K (except K3) G3 4 स्वत् एव; N1 चन्यास्वत्; G1 स्वत्तो हेताः — *) N3 B Dn D1.5 सुमद्रश्च, Cd N1p as in text G3 समुद्रश्च महोदधी

18 *) N1 इदं च, T3 G3-4 इमं वै; G1.6 शोभनं V1 संप्रति; T1 स्तुति; T3 G3-4 सर्वं (for सन्न) K2.4 D4 G1.2.4 तिग्मांशो — *) N1 जीवप्रदो (for दिव) Dns D3 मद्रा (for मद्र) — *) N1 न (for मा)

19 *) T3 G3-6 पिङ्गाक्ष (G3 'अ' हयग्रीव, M3-5 पिङ्गाक्ष नित्यमश्वो — *) Ko D1.2 T G कृष्णवर्म — *) Cf. 11⁶ K3 N V1 B Da T1 G3 त्रैहि; Cd त्रैहि (as in text). M3 वरेण रे प्रदिष्यास्मान् — *) Ś1 K1 गृहान्वति; D1.5 गृहानि च

20 Ś1 K1.5 D3 D2 T3 G3-4 M3-5 om. उवाच B3 T1 G1 4.5 M3 om. the ref. — *) K2.5 D2.5 T1 G3 जातवेदो — *) K3 N2.5 B D (except D1.2.5) द्रोणेन ब्रह्मवादिना — *) K3 च प्रतीतात्मा, D1 2 प्रतीतोक्ति, D4 प्रतीतात्मा G1 M2.5 तं द्रोणमाह प्रतीतात्मा

21 Before 21, all MSS. ins अग्निहवाच (Ś1 K1 S om. उवाच) — *) K4 T3 G3-4 ऋषे T1 G3 द्रोण नहामात्र.

22 *) K3 N2.5 B Da Dn D3 वै यूयं, D1 पूर्वं हि. — *) K2.4 Dn1 T1 G1.6 वर्जयेत् — *) M3 3 इह (for इति)

23 *) D1.2 यदुक्तं (for यच्च तद्). K3 N3 3 B Da Dn D3 तस्य तद्वचनं (K3 'नाद्' द्रोण — *) K3 N V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K3 'यश्च, 8 'यस्वाद्. — *) Ś1 वै; K1 तद् (for किं) Ś1 किं; K3 च (for ते) — *) Ko

B D1.2 3 T3 G3 ब्रह्मन्तो; M3 लोत्रेणानेन Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K3 N2.5 B D (except D3) सत्तम (for ते विभो)

24 K1 S om. उवाच — After द्रोण, T3 G3-4 ins 2152⁶ स्वद्वकान्सर्वदेवेश जातवेदो महायया ।

— *) N1 D1.2 मृशम् (for नित्यम्) — *) K3 दंष्ट्रान्वै; N3 Dn D1.2.4 5 दंष्ट्रांस्त्वं, N3 V1 B1.5 Da दंष्ट्राग्ने; B1.5 दंष्ट्रायां, G1 घट्वाशु — *) K3 N2.5 B D हुताशन; S (except M3-5) हव्यवाह् स्वं.

25 Ś1 K1.5 D3 T G3-4 om. उवाच; K3 N2.5 B Da Dn1.2.5 G3 5 M3 om. the ref. — *) K3 G1 च, N1 च (for तद्) K3 N3 3 B D (except D3) T3 G2.5 M3 अग्नि (for अग्निः) — *) K4 Da G3 शार्ङ्गिकान् — *) K3 दाहं; N2.5 V1 B D (except D1.2.5) दाव, 8 चापि (for चैव) — *) T3 G (except G1) समिद्ध (for समिद्धो)

Colophon Major parvan T3 G M संभव (for आदि) — Sub-parvan Ś1 Ko-3 B1.5 Dn1.2.5 D1.2.4.5 G2.4 M3.5 खाण्डवदाह, to it Ś1 Ko-3 B1.5 Dn1.2.5 D1.2.4.5 M3 add शार्ङ्गिको (K3 शार्ङ्गिको; B1.5 Dn1 D3 शार्ङ्गिको)पात्यान K3 4 N3 B3 5 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गिको (N3 B3 शार्ङ्गिको)पात्यान — Adhy name K4 अग्निहवाच; T1 शार्ङ्गिकालवः — Adhy no (figures, words or both) Dns 231, D1.2.5 248, D3 31, T1 235, T3 G3-5 M3-5 198, G1 M3 197, G2 196, G3 201 — S'loka no. Dn 25, M3 26 — Aggregate s'loka no Dn1 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
 उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
 स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
 कथं न्वशक्ताः पुत्रने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
 वर्धमाने ह्रुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
 असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
 कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
 भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
 कथं नु सरणेश्शक्तान्पतने च ममात्मजान् ।

संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
 जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
 स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
 लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
 लपिता प्रत्युवाचेदं सास्त्रयमिव भारत ॥ ७
 न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
 तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
 तथाग्रौ ते *परीक्षाश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
 प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
 लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

C. 1 84⁷⁸
B. 1 2³. 10
K. 1 2⁹. 10

224

1 Ś1 K1 : D2 S om उवाच — *) V1 D1 : *पालस्तु
 B2 राजेंद्र; G2 कौरव्य — *) K2 *यानः स वै सुतान्; N1
 D1 : चितयन्स्वसुतांस्तदा (N1 *या); N2 : B Da Dn D2 :
 चितयामास पुत्रकान् (N2 B Da वै सुतान्) — *) Ko : 4
 *वानथ शीतांशु; K2 N2 : B Da Dn D2 : उक्तवापि च (K2
 चापि) स तिम्रांशु, N1 D1 : *वानपि (D1 : *नेप) दीक्षांशु
 — *) T1 G2 सस्सार; G2 सग्र न (for स स्म न). Ko :
 पुन पुनरतप्यत; K2 N2 : V1 B Da Dn D2 : नैव
 शर्माधिगच्छति; N1 D1 : नैव सस्सार तद्वच.

2 G2 om. from पुत्रार्थे (in 2^a) up to विमोक्षाय
 (in 3^a) — *) G1 M2 तप्यमान सुतस्यार्थे (M2 सुतार्थे
 स) — N1 om. 2^{ed} — *) Ś1 K2 : D2 तु; Ko G1 च
 (for तु) K2 कथं नु सरणेशक्ता; N2 : V1 B Dn D2 :
 कथं नु (B2 Dn D2 : न्व- or त्व-) दक्ता शरणे; T G2 : 4
 M कथं नु (T1 G2 M2 c-3 त्व) दक्ता पतने. Cd cites
 छवने (as in text)

3 G2 om. 3^{ed} (of v 1 2) — *) K2 N1 B D
 (except D2 : 2) चाशु (for शीघ्र) Ś1 K1 प्रवाहिनि, T2
 G2 : प्रवाति च — N1 om 3^{ed} — *) K1 हि, T2
 G2 अपि (for वि-) B (except B2) transp विमो
 and भवि*.

4 *) Ś1 Dn D1 नु दक्ता, K1 T2 G2 : 3 नु (G2 त्व-)
 दक्ता K2 corrupt, B2 Dn D2 तु दक्ता; M2 च दक्ता
 () वध च सरणेशक्ता — *) K2 N2 : B D *व्यति हि
 शोकात्ता — *) Ś1 Ko : 1 *मभीप्सती.

5 *) Ś1 N2 नु शरणे; Ko 2.4 तु स (K2 द्वा)रणे; K2 B1
 D1 उद्भूयने, N2 B2 : 6 Da Dn D2 : 4 उद्भूयने; B2 S च
 सरणे (G2 6 सचरणे) — *) K2 एतानेव; G1 पतने वा
 K2 भविष्यति ममात्मजा — *) Ś1 Ko : 1 N1 V1 D1 : 2
 *मानानभितो, K2 N2 : B Da Dn D2 *माना बहुधा; K2
 *माना पुरतो; S *माना भीता च (G1. 2.6 M2-3 वा)
 — *) Ś1 वाश्यनाना; Ko : 4 B (B2 marg) Da D2 :
 वास*; K2 वध्य*; K2 समताच; S न (T1 G2 M2-3 द्वा)मनाय
 K2 N2 : B (except B2) Da Dn D1 : 4 T1 प्र; D2 वि
 (for अभि) Ko : 4 B1 : 2 Da Dn D2 : 2 S (except
 T1 G1 M2) -धावति

6 *) N2 T2 G2 : कथंचन; G1 M कथं भवेत् — *) K2
 G1 वा सा; N1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M2 वा च
 (for सा च).

7 Before 7, N1 ins वैशं उ*; S ins वैशं — *) Ś1
 Ko : 1 D2 तपोवने; K2 तदा वने; N1 ततो वने

8 Before 8, V1 ins लपितोवाच; S लपिता — *)
 Ko : 2 N2 B2 Da Dn D2 : पुत्रेषु (for सुतेषु) K2 G1
 M2 (1/7 lin as in text) 7 : अपेक्षा Ś1 K1 न तेषु पक्षा
 आयाता; D1 : न तेषु ते छवेक्षास्ति — *) Ś1 damaged
 K2 N1 V1 B D (except D2 : 2) यान् (for तान्) T1 G2
 गुणयानसि K2 इति तदुक्तयानसि — *) T1 तेजवतो, T2
 G2 : महाभागा; G2 ते जीवतो (for वीर्य*) — *) Ś1 K1
 विद्यते भयं

9 *) K2 : N2 : B D त्वयाग्ना N परीताघ; S द्वाप्रा
 परिदक्षाघ (T2 G2 : *तस्तेन) — *) K2 N2 : B D स्व Da

C. 1. 8433
B. 1. 233. 10
K. 1. 224. 10

समर्थस्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०

तामेव तु ममाभित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।

ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुरामवत् ॥ ११

न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।

पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२

गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।

चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।

अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४

भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योज्वलम्वेत मन्दधीः ।

अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५

एष हि ज्वलमानोऽभिलोलिहानो महीरुहान् ।

द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।

जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७

सा तान्कुशलिनः सर्वाभिर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया) G₂ s Ms-s च (for हि) — *) T G (except G₂ s) तदा S तेन (Ms-s 'या) (for चेति)10 *) K₂ N₂ s B D (except D₂) न तां चाचं (B₂ न तावले) — *) V₁ S न च Ko N₂ s B D (except D₂) उक्त्वा मित्या करिष्यति — *) K₂ चापि, K₂ तेषि (for ते च) N₂ ससर्तु (for वक्तारो) N₂ B₂ D₂ D₂ s समस्त बंधुहृत्सेन, V₁ B₁ s D₂ संसर्तु चापि ते शक्ता; T₁ G₂ s न समर्थस्त्वया वक्तु (G₂ वक्ता, G₂ वत्स); T₂ G₁ s M समर्थस्त्वं च वक्ता वै — *) S₁ K₁ V₁ B₂ D₂ D₂ s T₂ G (except G₂ s) न ते (K₁ V₁ B₂ स्येतु; T₂ G₂ s न हि; G₂ नैते) ते स्वस्ति मानसे (B₂ D₂ T₂ G₂ s 'स), N₂ D₁ न तेषां ज्वलनादयं, N₂ s B₁ s D₂ D₂ s तेन (N₂ B₁ s स्येतु) ते स्वस्त्यमानसं11 *) B₁ s त्वं (for तु) Ko s N B D T₁ G₂ Cd 'मित्रां, G₂ s 'मित्रं V₁ तामेवमुत्तमा मैत्री; T₂ G₂ s तामेव नत्सपत्नी त्वं12 *) N₂ न्याय्यो, T₂ G (except G₁) मायं T₁ Ms (sup lin as in text) पक्षपातोपि (Ms orig हि) न न्याय्यो — *) T₁ G₂ पीड्यमाना; G₂ वध्यमानम् S₁ K₁ s उपाद्रष्टुं, K₂ उपद्रष्टुं, S (except G₁) टप (G₂ इव) स्पष्टुं — *) S₁ K₁ D. शक्नो नात्मा; T₁ G₂ अशक्ताना, T₂ G₂ s M शक्नो (G₁ शक्ते) नात्मा — After 12, T₁ G₂ repeat 10th13 *) V₁ S यस्तार्थे (for यदर्थं) S₁ K (except K₂) N₂ D₂ यथा (S₁ 'या) हीनोय (N₂ 'नो नु; D₂ 'नाय) तप्यसे, D₂ s यस्या हेतोर्हि तं — *) S₁ K₁ मरिष्यामि B (except B₂) अहमर्षका, T₁ G₂ s Ms अहमर्षव; T₂ G₂ s अद्य वै प्रायं, G₂ s अद्य चैवैका, Ms c-s अहमर्षका. — *) S₁ K₁ यथात्य, Ko s D₂ s M यथा कु; N₂ V₁ यथोक्ता (for यथा का) T₂ G₂ s M रता (for तथा) K₂ N₂ s B D₂ D₂ D₂ s यथा कु (Da झ) पुरुषाश्रिता14 S₁ K₁ S om. उवाच T₁ om 14th-15th. — *) N₂ D₁ s लोकान् — *) K₂ चाभिः, G₁ अव, G₂ अपि (for अभि-) N₂ D₁ s यथा त्वं मन्यसे शुभे — *) V₂ कृच्छ्रगतिरु; T₂ G (except G₁) कृच्छ्रतर Ms s तच्छ्रदे-यतरं मम15 T₁ om. 15th (cf. v 1. 14) — *) K₂ D₁ s भविष्यार्थे, N₂ s B D₂ D₂ च माय्यर्थे, V₁ भविष्येय; B₂ m D₂ चरिष्यामि, T₂ G₂ s भविष्य वै, G₁ Ms s भविष्यत्वे. G₂ पुत्रान्भार्या परित्यज्य — *) K (except K₁) N₂ s V₂ B D₂ D₂ D₂ योवलयेत्स (Ko D₂ स्यु-), B₂ m लपितेहं सु; D₂ जातं चेतसि, D₂ पलितेय सु; S यो रमेत स (T₂ G₂ s Ms सु) — *) S₁ K₁ अय मन्येत तं; K₂ अव-मन्येत्ततो; S अवमन्य तथा (Ms c-s पति). S लोकान् (Ms c-s 'के)16 *) K₂ N₂ s B D (except D₁ s) प्रज्वलन्नाभिः. V₁ एष प्रज्वलितो दाहि — *) K₂ D₁ s दृश्यते, N₂ दुःखं हि; N₂ s B₁ s D₂ D₂ आभिः; G₂ द्वेयोष्णिः; Ms तदेय; Ms तद्द्वेयं B₂ च न, D₂ इह (for हृदि) V₂ दुःखं हि त्वयि संतापं; G₁ हृदि सर्वानवेप्यं हि — *) K₂ D₂ अनिशं; G₂ Ms अशुभं (for अशिवं) K₂ D₂ s D₂ सथा (for नम) K₂ जनयिष्यंति यत्तव17 S₁ K₁ s S om उवाच — *) Ko s N₂ D₂ अपक्रान्ते — *) K₂ N₂ s B D (except D₁ s) पुनः (for ततः) — *) N₂ s B (except B₂) D (except D₂) G₁ जरिता T₁ G₂ 'प्रविनी, G₁ s (before corr) s s 'गर्विनी18 *) S₁ K₁ वियुक्तान्; K₂ N₂ s V₁ B D₂ D₂ s वियुक्तान्; N₂ नियुक्तान् — *) K₂ N₂ s B D₂ D₂ D₂ रोरुयमाणान् (D₂ s 'माणा) दृष्टो, D₁ 'माणान्तात्सरान्- — *) S₁ K₁ s D₁ s सुतान्द्रुमाववत् (D₁ महा-; D₂ तदा) वने, K₂ N₂ s B D₂ D₂ D₂ वने पुत्रादिराम (D₂ 'श्र) यान्;

रोरूपमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८

अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।

एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९

ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।

अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०

लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।

नोचुस्ते वचनं किञ्चित्तमृपि साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।

मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२

एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभापसे ।

कृतवानस्मि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३

जरितोवाच ।

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

C. 1. 8452
B. 1. 231. 24
K. 1. 252. 27

Ñ1 V1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयान् (V1 तदा वने)

19 Ks om 19^{ab}, reads 21^{ab} in its stead (om the latter in its proper place). — *) Ñ V1 B D अश्रूणि सुसुचे; T1 सुश्रद्धयैव तत्; T2 Gs 4 न श्रद्धे तत्तत्, G1 न श्रद्धेयं तत्तत्; G2 सुश्रद्ध एव तत् Cd oites अश्रद्धेयं — *) Ñ V1 B D दर्शनात् — *) T Gs 8 Me 8 पुत्रास्तान् (by transp), G2 पुत्रांश्च Ś1 K1 V1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्, Ko 8 Ñ 8 B Da Dn D2 4 एकैकशेन (Dn 8 'त्वेन) तान्सर्वान् (Ko 8 सा पुत्रान्); K2 एकैकं पतितान्सर्वान्; K4 Ñ1 D2 एकैकमेव (Ñ1 'क चैव) सा पुत्रं; D1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं — *) Ś1 K1 B2 T2 Gs 8 'मनान्व (T2 Gs 8 'न) पश्यत; Ñ1 'माना प्रपद्यते; V1 'माना उपेत्य तत्, G1 'मानातिके सुतान् — After 19, G1 ins 2154*. — Ks 8 ins. after 19 (G1, after the repetition of 19^d, see below)

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रलेहादचुष्यत ।

20 *) T1 G2 M2 8 ना (T1 अ)भ्यजानत, G1 अभि जानति, Me 8 अभ्यजायत. Ś1 K1 पुत्रकाः; D2 T1 G1 M2 8 ते सुता. K2 Ñ 8 B Da Dn D2 4 नाभ्यनन्द (K2 Ñ 8 B2 8 'जान) सदा सुता', G2 8 अभ्यजानत तं सुता' — S ins after 20 (G1, om. line 4, after 19)

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।

अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षा प्रसादत ।

एवमुक्तयतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपा ।

परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्च्छ्युपाधाय बालकान् ।

पुत्रस्पर्शान्तु या प्रीतिस्त्वामवाप स गौतम ।

[(L 2) Gs 8 आविदयामहे — (L 3) T Gs 4 यथाविधि (for महातपा) — After line 5, G1 reads 21^{ab}, omitting it in its proper place, then repeats 19^d (v 1 'मानान्वपद्यत), which is followed by 2153*]

— G1 ins after 20

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गता ।

21 Ks reads 21^{ab} in the place of 19^{ab}, G1 reads it after 2154*. — *) Ko 8 V1 B2 Da लालप्यमाना; T1 G1 M 'मानः K4 चैवकां; V1 चैकैक; Da एवैका; G1

एवैकं — After 21^{ab}, G2 ins 2156* (of v 1. 23) — G2 om 21^a-23^d — *) K2 Ñ V1 B D (except D1 2) न चैवोचुस्तदा; T1 Gs 8 M उच्यते (Ms 8 उवाच) वचनं — *) Ś1 K (except K2) तमयो, Ñ1 शिवाय, Da तमयै; T1 Gs 8 M न स्म ते (T1 चै, Gs 8 तैः, Ms सा) (for तमृपि)

22 G2 om 22 (of v 1 21) Ś1 K1 S om उवाच. — *) T1 हृतर, Gs 8 M (except Ms) कतर G1 ज्येष्ठः सुतस्तनुतर' — *) Ko 8 D2 8 तदनन्तर; K2 Ñ V1 B Da Dn D2 तस्य चातुज' S (G2 om.) तथा (T2 G2 8 Ms 'तो; Gs 8 'द)नुज्येष्ठ एव च — *) Ñ 8 B Dn D2 8 चैव (for पुत्र). — *) Ko 8 Ñ 8 B D (except D2 8) कनीयान् (for कनिष्ठ)

23 T1 G2 om. 23 (of v. 1 21) — *) B2 Ms ब्रुवाणं — *) Ś1 K1 किं तु (K1 न) मां; V1 कस्मात् A few MSS मा (for मां) G1 परिभापसे — *) Ś1 K1 कृतवान्किं च, Ko 8 कृतवत्यपि, K2 8 Ñ V1 B D G1 M कृतवानपि (Ms 'सि) Ś1 हव्याशो, Ko 8 हव्येशो; K2 Ñ 8 B2 8 D हि (D1 यत्) स्यात्; K4 हव्यासे; Ñ1 B1 वस्त्याग; V1 दु खे चै — *) Ś1 K (except K2) अतो, G1 उपा- (for हतो) — T2 G1 8 8 M ins after 23 G2 (which om. 21^a-23^d), after 21^{ab}

2156* एवमुक्त्वा तु ता परीं मन्दपालस्तथास्मृशत् ।

24 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om the ref) — *) G1 M ज्येष्ठसुते K2 8 Ñ V1 B D किं तु ज्येष्ठेन ते (K2 'हे मुने; D2 'हे सुते) कार्य — T1 (hapl) om 24^{ab} — *) K2 Ñ B Dn D2 8 ते, K2 8 D2 8 G1 M1 च (for वा) Ś1 Ko 8 किमनन्तरजे तव — *) Ś1 मध्यमे पुत्रे; K2 'मेनैव K2 Ñ V1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं मध्यमेन वा कार्य) — *) Ms कनिष्ठे वा (for किं क'). Ś1 तपोधन K2 Ñ V1 B D 'हेन वा पुन (V1 Da द्विज)

25 *) B1 Dn D2 8 8 यां त्वं; B2 यत्तं; B3 8 Da यदि; S यत्त (Me 8 या च) K2 Ñ 8 B Dn D2 8 Gs 8 Ms सर्वतो G1 भीतां (for हीनां) Ñ1 V1 Dn यथे (D2

C. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 259 29

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापन्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
मुन्नतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्रसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मृनिम् ॥ २८

अपच्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नामिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुष्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्मगुपासिरे ।
स च तानात्मजात्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

*दिमान्सर्वतो हीनान् — *) Ś1 K (except K2) D2 D3
आशु (for असि) G2 ६ उत्सृज्य विगत पुरा — **) D2
transp लपितां and तरुणीं

26 Ś1 K1 S om उवाच — *) T2 G2-4 न स्त्रीषु
— *) N2 B2 D2 D3 ६ असुत्र G2 ६ पुरुषांतरं; Cd as in
text. — *) K2 G2.2 ६ सापन्नकम्; V2 M2-६ सापन्नताम्;
T2 G2.4 ६ सापन्नकम् Ś1 Ko 2.६ ६ सापन्न (Ko 'क्य') कुरुते
G2 चापि (for लोके) — *) K2 N2 B D नान्यदर्थे (Da
'त्ति') विनाशार्थं; T2 न वक्तव्यं कथंचन; G2 corrupt
— After 26, K2 ६ N2 V2 B D ins

2157* वैरागिदीपनं चैव नृशमुद्वेगकारि च ।

D2 cont.

2158* स्त्रीणां सदा हि सापन्न्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26*]

27 N2 om 27* — *) V2 सुमीता K2 अपि च;
N2 ६ B D (except D1 ६) चापि, V2 अपीह, T2 ह्यसि
— *) Ko ६ T2 'लोके परिश्रुता (K2 'कृता'); N2 B2 ६ ०
D2 D3 ६ 'सतेषु विश्रुता; N2 B1 D1 ६ 'लोकेषु वि'
— *) K2 N2 B D 'ती महात्मान (D2 ६ पर्यचरद्) वमिष्ट
पर्यशक्त (B2 ऋषिसत्तमं)

28 *) Ś1 K1 'भाव भक्तं च, Da 'भावमत्यर्थ — *)
V2 B2 भार्याहिते — **) K2-4 B2 ६ D1 धीर, S विप्रं
(for वीर) Ś1 K (except K2) सा (for तं) K2 पतिं
(for मुनिम्) N2 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तम

29 G2 om 29* — *) Ko ६ T2 G2 M अप (T2
G2 M2-६ 'व') प्याता च; G2-4 अवप्यानेन, G2 अवप्याले च
— *) N2 V2 T2 G2-4 धूमारुणः; G2 ६ ततो धूमारुणाकृतिः

M2 'समन्विते — *) K2 ६ T2 लक्ष्यालक्ष्या; B2 तेजोहीना;
G2 अलक्ष्यता K2 D2 ६ T2 G2-4 ६ M2 नातिरूपा (M2
'दा'); D2 सामिरूपा; T2 अचिरूढा च V2 लक्ष्यालक्ष्यानि
रूपाणि, G2 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M2 नालक्ष्या नातिरूपा
हि; M2-६ इत्यादयः नातिरूढा — *) Ś1 K1 हृति; K2
M2 इह (for इव) N2 B2 ६ D2 D3 पश्यति, Da इश्यते
D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T2 तदाप्रवृत्ति ल'; M2 नि
मिच्छादुपल'

30 *) Ś1 K (except K2) D2 संतप्तं — *) D2 ६
तथा त्वमसि भार्याणि — *) N2 गता; Da हि ते, G2 ६
गत (for गते) N2 ६ B2 ६ D2 D3 ६ G2 ६ हि त्व, V2
Da1 हत्वा; B2 हि त्वां D2 इष्टमेवंगते हि त्वां — *) T2
G2-4 सा तथा त्वं Ś1 K1 सु; K2 N2 B D2 D3 ६ अद्य (B2
'भ्य') (for च) Ś1 K1 वचसे; K2 N2 V2 D2 D3 ६
G2 ६ ६ M2 (inf fin as in text) ६ वर्तते

31 *) Ko ६ S (except T1) न वै, K2 N2 B D
(except D2 ६) न हि; V2 सा वै — *) Ś1 K2 D2 T G2-६
M2 ६ पुंसां, V2 स्त्रीणां G2 कथं कार्यं, M2 पुंसां कार्यं (by
transp) — *) T2 G2 ६ अपच्याति V2 Da अनुष्यायति
नो कार्य — *) K2 N2 B D (except D1 ६ ६) G2 नारी
(for भार्या)

32 Ś1 K1 om 32 (with ref) K2 D2 S (except
M2) om उवाच — *) T2 सर्वश्रित्वैव; T2 G2 ६ सहित-
स्तारं — *) Ko ६ उपासद्, K2 N2 V2 B2 Da D2 D3 ६
'सते; K2 'लमन्, B2 ६ ६ 'गमन् (B2 m 'सते); D2 'लमेव;
D2 'लपन् — *) M2-६ सर्वान् (for च तान्) K2 N2 V2
B D (except D2 ६) सर्वान् (for राजन्) — *) K2 N2 V2
B D (except D2 ६ ६) उद्यत (for आरमन्)

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।

मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयज्जगतोऽभयम् ॥ ५
चसामेदोवहाः कृत्वास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गुणवृतः पार्थ माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽसि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

C. 1. 8465
B. 1. 234, 8
K. 1. 260. 8

Colophon *Major parvan* Ts G M समव* (for आदि*) — *Sub-parvan* Ś1 K2 4 B1 3 Da D2 4 5 T2 Ms खाण्डवदाह (T1 सभव and खाण्डवदाह), followed by शाङ्गको (B1 3 D2 4 शाङ्गो)पाख्यान Ko-2 N2 B2 6 Dn1 n2 D1 (all om the sub-parvan name) mention only शाङ्गको (N2 B2 Dn1 शाङ्गो)पाख्यान — *Adhy name* Ś1 K1 4 सपत्नीवृत्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 232, D1m 249, D2 32, T1 236, T2 G1.4-5 M 199, G2 197, G2 200 — *S'loka no* Dn 32, Ms 36. — *Aggregate s'loka no*, Dn2 8430

225

1 Ś1 K1 S om उवाच — * N2 3 B1 3 D (except Dn2 D1 2) अपवर्गाथै — * N2 विश्वस्रो; V1 संस्तुतो K2 क्षनलो (for ज्वलनो) — * T2 G2 4 तेनैव च D1 2 G1 Ms तथेत्येव — * D2 सर्वमेव D1 2 Ms-8 परिश्रुतं K2 N2 V1 B Da Dn D2 प्रतिज्ञातं महारमना

2 * T2 G2-8 वचनमादाय — * N1 3 अर्थज्ञता K2 4 D1 4 G1 वच (for च व) — * K2 N2 B D (except D1 2 3) भवतां (for युष्माक) K2 चोपकारार्थ; G1 परिरक्षार्थ — * K2 N2 B D (except D1 2 3) पूर्व नाहम् (by transp)

3 * K2 दहन प्रति, N1 हृदि सप्रति; N2 3 B D (except D1 2 3) हृदि सां प्रति; T1 मातर प्रति, G1 क्षनल प्रति — * Ś1 K (except K2) V1 D2 पै; D2 च (for अपि) — * K1 T G2-8 M प्रक्षतद्; G2 प्रक्षणा D1 2 व्याहत; T1 विदिता; T2 G (except G1) विहित; Ms कथित K2-4 Dn1 D1 3 वच; B (except B2) G1 3 M

हि वः; T1 सुवि.

4 Ś1 K1 2 D2 S om उवाच (Ms om the ref) — * Ś1 विश्वास्य; B2 आभाष्य K2 N2 3 V1 B Da D2 तानुपुत्रान्; Dn2 D1 2 S पुत्रांश्च N2 Dn1 n2 D2 एवमाश्वासितानुपुत्रान् — * Ko 2 3 N2 V1 B Da Dn1 n2 D1 2 T2 G (except G2) Ms भार्यामादाय; Dn2 D1 2 *मपि च N2 B D (except D1 2 3) स द्विज. (for भारत) — * Ś1 K (except K2) D1 2 ततो देश; T2 G2 4 ततोद्देश — * Ś1 K (except K2) क्षेममन्य; V1 देशमन्य, D1 2 क्षेममन्य; T G2 4 5 Ms-8 अन्यदेश; Ms अन्य लोक T2 G2 4 उपागमव् (for जगाम ह)

5 * Ś1 K1 4 Dn2 D1 G1 Ms 8 समृद्ध, N2 V1 B2 Dn1 n2 D1 4 G2 8 Ms-8 समिद्ध K2 N2 B D (except D1 2 3) तत (for वनम्) — * N2 D (except Da D2) हित (for अभयम्) S ददाह परमप्रीत कृष्णाभ्यां परिरक्षित.

6 * B1 6 वहा; D2 मेदोवहा; G2 मेदोवहा T2 G2 4 कृत्वा; Cd as in text — * Ko 2 3 G2 अय (for च) V1 B (except B2) हुताशन (for च पावक). — * K2 N2 B Da Dn D1 2 जगाम Ko 2 4 T2 G2 4 Ms परमां प्रीति, K2 N2 3 B (except B2) Da तृप्तिं परमां (by transp) D1 2 T1 G2 अभ्यगच्छत्परम प्रीति (D1 2 तृप्ति) — * D1 2 पाडव (for चार्जुनम्)

7 * B D2 न्तरीक्षाद् — * T2 G2 4 अतिग्रम्य N2 B D (except D1 2) पुरदर; V1 S शतक्रतु. — * N2 3 B2 6 Dn D1 2 मरुद्गुणैर्बृत; V1 S मरुत् (V1 G2 दैव) परिवृत — * K2 N2 V1 B D (except D1 2 3) केदाव चेद (N2 याक्य)ममवीत्.

8 Before 8, S ins इद् — K2 transp 8* and

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
 ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
 यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
 तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
 अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
 तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
 आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
 मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२

वासुदेवोऽपि जग्राह ग्रीति पार्थेन शाश्वतीम् ।
 ददौ च तस्यै देवेन्द्रस्तं वरं ग्रीतिमांस्तदा ॥ १३
 दत्त्वा ताम्भ्यां वरं ग्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
 हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
 पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
 अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
 जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
 युक्तः परमया ग्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8rd — ^a) Śi transp कर्मेदम् and अमरैर् V₁ D_{1.2} यत्कर्मे, T₁ कदनम्; G_{2.3} कर्मेतद् (for कर्मेदम्) D_{1.2} दुर्लभं (for दुष्करम्) V₁ दुष्करं अमरैरपि (by transp) — ^b) K₂ : N̄ V₁ B D (except D_{1.2}) G₁ वरं Śi T₁ M₂-s वृणीतां; K₀ T₂ G 'त, K_{2.4} 'त्व — ^c) K₂ N̄ V₁ B D (except D_{1.2.3}) दुर्लभं पुरुषेण्विह; G₂ M₂-s 'मानपि मानुपै'

9 Before 9, B₂ D (except D₁) ins वैश' ट'
 — G₁ reads 9 after 11, M₂ om 9^{ab} and reads 10^{ab}
 in its stead, repeating it in its proper place.
 — ^b) Śi K (except K₂) D_{1.2} भारत (for सर्वश)
 — After 9^{ab}, K₀ 2.4 D₂ ins

2159* अर्जुन उवाच ।

अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।

दिन्यान्यस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।

देवराज उवाच ।

पेन्द्रादीन्गृह्णातां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।

अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं श्र्यम्बकले प्रदास्यति ।

— K₂ om. 9^a-10^b — ^a) N₂ D_n D₂ प्रदातुं, a few MSS गृहीतुं K₄ D₁ स च; B₁ G₁ M₂ तत्र K₂ N̄ B D शक्रस्तु (B₂ 'श्च); V₁ T₁ G₁ M₂-s शक्रो वै, T₂ G₂-s M₂ शक्रोपि — ^c) V₁ देश (for तदा) K₂ N̄ B D कालं (N̄ 'म) चक्रे महायुति, S टटौ काल च कर्म च

10 Before 10, D₂ ins इद्र उवाच, S (except T₁ G_{1.2} M₂) ins इद्र — K₂ om 10^{ab} (cf. v 1. 9)
 — M₂ repeats 10^{ab} here (cf. v 1. 9) — ^a) K₂ N̄ : V₁ B D (except D_{1.2}) तदा तुभ्यं (by transp)

11 T₂ G₂ 4 om 11^{ab} — ^a) K₀ : वक्ष्यामि K₂ कुरुसत्तम, M₂ भरतर्षभ — ^b) V₁ पार्थ (for चापि) K₄ महता तपसा चैव — ^c) K₀ : N̄ V₁ B₂ D₂ भवतो (B₂ 'ते) ह्यह, K₂ भवतस्तदा; K₄ भवतेरुपहं (sic), N̄ 2.3 B₂ 2.5 D_n D_{1.2.4.5} भवतोप्यह S तव दास्यामि तानहं (T₁ G_{1.2}

M₂-s तान्यहं, M₂-s तच्चह) — After 11, G₁ reads 9
 12 ^a) K₀ : D₂ आग्नेयादीनि T₂ G₂ 4 दुर्घपे (for सर्वाणि) — ^b) K₂ N̄ B D (except D_{1.2} s) च सर्वश; T₂ G₂-s धनजय (for तथैव च) — ^c) D₁ महाति यानि सर्वाणि — ^d) D₁ : व्यसि न संदाय

13 Before 13, Śi K (except K₂) N₂ : B₂ : D_{1.2} S ins वैश', K₀ : N̄ : B₂ : D_{1.2} cont उवाच — ^a) N̄ जग्राह ग्रीति पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वर, S 'देवोपि (G₁ 'देवेन) पार्थेन ग्रीति वध्रे च (G₂ 4 य; M₂-s तु) शा' — ^b) D_{1.2} स (for च) Śi T₁ तस्यै च (by transp); K₁ ससिश्च Śi K₁ D_{1.2} देवेश K₂ N̄ V₁ B D₂ D_n D₂ ददौ सुरपतिश्चैव (K₂ 'श्चापि) — ^c) K₁ तांसस्यै; D₁ : वरास्तु, G₂ 4 M₂-s तद्वरं K₂ N̄ : V₁ B D₂ D_n D₂ : वरं कृण्वाय धीमते

14 G₂ om 14. — ^a) K₀ : 2.4 वरान् (for वरं) K₂ N̄ : V₁ B₂ D (except D_{1.2}) एव दत्त्वा वरं ताम्भ्यां; B₁ : s एवं ताम्भ्यां वरं दत्त्वा — ^b) K₂ सहस्रदा (for मरु). — ^c) Śi K (except K₂) T₂ G₂ 4 'मनुज्ञाय — ^d) N̄ : V₁ B (except B₂) D (except D_{1.2}) प्रसु; M₂ (inf lin as in text) s प्रति (for पुन)

15 ^a) K₂ N̄ V₁ B D (except D₂) च (V₁ D₂ तु) तदा (for चापि तं) G₁ हृष्टा, M₂ दग्ध्वा (for दाव) — ^b) M₂ वन (for दग्ध्वा) Śi K D₂ सपशु (K₂ 'मृग) पक्षिक (K₀ 2.4 D₂ 'जं) — ^c) K₂ नव (for पञ्च) S अहोभिरैकविंशति (M₂-s अहानि चैव विंशति) — ^d) K₂ आशु; T G (except G₁ s) स (for सु)

16 ^a) Śi K₁-s V₁ B₂ D₂ : दग्ध्वा; N̄ सुसत्त्वा K₂ वनानि (for मांसानि) T₁ G₂ पीत्वापि — ^b) K₂ दग्ध; B₂ हृष्ट (for युक्त) — T₂ G₂ 4 om 16^c-17^a — ^c) D_{1.2} तावुमौ च K₂ अच्युतावुमौ; N̄ B₂ : s D₂ D_n D₂ : अच्युतावुमौ (for विशां पते) V₁ वाक्यं चेदमुवाच ह; B₂ तावुभावच्युतावुमौ.

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

G. 1 8479
B. 1 224 19
K. 1 250 21

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

17 Before 17, G₁ s s M ins अग्निः T₈ G₂ s om.
17* (cf v. l. 16) — *) K_o s s D₁ 'पात्राभ्यां; K₄
'पाभ्यां च T₁ G₁ s अहं युवाभ्यां शूराभ्यां — *) N₁ s B₁
D_n तर्पितोहं D₂ यथाहवि — *) K₄ अनुजानीहि K₂
B₈ तौ, K₄ D_n G₁ मां; V₁ उभौ (for वां) — *) S₁
सरतां; K_o D₂ चरतां, K₂ s गम्यतां; D₁ वदतां; T₁ दिविता,
T₈ G M₈ भविता (G₁ भवत्यां); M₈ भवता, M₆-s भवतां
S₁ वांछतः; K_o s s वाछय, K₁ वाछय, N₁ स्वेच्छया
— After 17, K_o s s D₂ s ins.

2160* गाण्डीव च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।

कपिष्वजो रयश्चाय तव दत्तौ महारथ ।

अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T₈ G₂-s M₈ ins वैशं — *) N₁ s
अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च म — *) K₁ दानवोपि; K₄
मायावी च B₈ तथा मय (by transp), G₂ s मयस्तदा.
S₁ मयोपि दानवस्तथा

19 *) T₁ G₂ आक्रम्य च K_o ततस्ते तु; K₂ ततो राजन्
G₁ परिभ्रम्य त्रय सर्वे — *) K₂ मुदिता जना; N₁ s B₈
D_n s D₂ पुरुषर्षभ (B₈ D_n 'मा'); D_n भरतर्षभा — *)
K₂ B₈ नदीतीरे — *) K₂ N₁ s समुपागमन्

Colophon Major parvan T₈ G M सभव (for
आदि) — Sub-parvan S₁ K_o-s B D_n D₁ s s T₈
G₂-s M₈ s s खाण्डवदाह, T₁ संभव and खाण्डवदाह, to
these K_o s s B₁ s D₁ s T₁ G₁ s M₈ s add शार्ङ्गको (B₈
शारंगो; G₂ शार्ङ्गको)पाख्यान; B₈ मन्दपालोपाख्यान K₄
G₁ (both om. the sub-parvan name) mention only

शार्ङ्गको (G₁ शार्ङ्गो)पाख्यान — MSS mostly add समाप्त
after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna
name, some add it after each of them. — Adhy
name S₁ K₁ वरदान, T₈ G₂-s अग्निवचनं, G₁ वरप्रदण,
M₈ s हृद्रप्रतिनिवर्तनं — Adhy no (figures, words or
both) D_n s 233, D₁ s 250, D₂ s 33 (1 for 233), T₁
237, T₈ G₁ s s M 200, G₂ 198, G₃ 203 — S'loka
no D_n s D_n s M₈ 19. — Aggregate s'loka no
D_n s 8449

After adhy 225, S₁ K_o s s ins an addl
adhy given in App I (No 121), which is a variant
version of the famous S'vetaki episode and seems to
have been added here as supplementary matter,
since these same MSS also contain, at the proper
place, the longer version which other N MSS ins
after 1 215 11 (cf App I, Nos 118, 120)

After the addl adhy (cf App I, No 121), S₁
K₁ ins समाप्त चैतदादिपर्व । अस्यानु सभापर्व भविष्यति ।
तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽप्रवीन्मय पार्थ वासुदेवस्य संनिधौ ।

प्राञ्जलिं श्लक्ष्णया घाचा पूजयित्वा पुन पुन ॥

आदिपर्वण्यमी घृतांता ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged
here in parallel columns the central column giving
the names common to both MSS, the lateral
columns, those peculiar to each of the two MSS)

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी । पर्वसंग्रहः । पौण्यः । पौलोमः ।	द्रौपदीस्वयंवरः ।
	अमृतमयनः । सौपर्णः । अंशावतरणः । शाकुतलः । यायातः । पुरुवंशानुकीर्तनः । संभवः । अस्त्रदर्शनः ।	वारणावतयात्राः ।
	जनुगृहदाहः । हिडिंबवधः ।	घटोत्कचोत्पत्तिः । एकचक्राप्रवेष्टः । दफवधः । ब्राह्मणवाक्यं ।
	द्रौपदीसंभवः ।	व्यासागमनः ।
	अंगारपर्णः । तापत्यः । वासिष्ठः । औवं ।	पंचद्रौपाख्यानं ।
	द्रौपदीविवाहः । राज्यलानः ।	नारदागमनः ।
	सुदोपसुदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्राः ।	उलूपीसमागमः ।
	सुमद्राहरणः । हरणहारिकाः ।	अभिमन्युजन्मः । जलक्रीडाः । श्वेतकूपपाख्यानं ।
साहवटाहः ।	शार्ङ्गकोपाख्यानः । श्वेतकेतूपाख्यानं ।	

Then follow the stanzas (of 1. 2 95-6)

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविल्लरम् ।

अध्यायानां शते द्वे तु सख्याते परमर्षिणा ।

त्रिंशच्चैव सयाध्याया

व्यासेनोत्तमतेजसा ।

सप्त श्लोकमहत्ताणि

तथा नव शतानि च ।

अष्ट श्लोकसहस्राणि

तथा नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना ।

Then follows in Ś1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS end the parvan with namaskāras (Ś1 ॐ नमः शिवायः; K1 श्रीकृष्णाय नमः)

— Ko, after the addl. adhy (of App I, No 121), ins.

2162* अतः परं समापर्वं द्वितीयं पुण्यवर्धनम् ।

प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

Then follows 2161* (with वैशं दं before it), then 4 lines of दानप्रशस्ति, and finally वृत्तात्तमी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रहः २ । पौण्यः ३ । पौलमः ४ । आसीकः ५ । अमृतमयनः ६ । सौपर्णः ७ । संपयज्ञः ८ । कथासंक्षेपः ९ । व्यासोक्तिः १० । अंशावतारः ११ । प्रजासर्गः १२ । शाकुतलः १३ । यायातः १४ । उचरयायातः १५ । पुरुवंशानुकीर्तनः १६ । सीम्नोत्पत्तिः १७ । छतराष्ट्रोत्पत्तिः १८ । कर्णसंभवः १९ । दुर्योधनादिजन्मः २० । पांडुजन्मः २१ । पाहुदाहः २२ । नगरागमनः २३ । पाहुमंस्कारः २४ । आह्वानं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्तिः २७ । अश्वत्थामाजन्मः २८ । अस्त्रशिक्षा २९ । अस्त्रदर्शनः ३० । वारणावतगमनः ३१ । जनुगृहदाहः ३२ । हिडिंबवधः ३३ । घटोत्कचोत्पत्तिः ३४ । एकचक्रागमनः ३५ । दफवधः ३६ । द्रौपदीसंभवः ३७ । व्यासदर्शनः ३८ । अंगारपर्णः ३९ । तापत्यः ४० । वासिष्ठः ४१ । औवं ४२ । द्रौपदीस्वयंवरः ४३ । पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाहः ४५ । विदुरागमनः ४६ । * * * (? राज्यलंभः) ४७ । सुदोपसुदोपाख्यानः ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागमः ५० । सुमद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । ब्राह्मणदर्शनः ५३ । श्वेतकेतूपाख्यानः ५४ । साहवटाहः ५५ । देवैर्युद्धः ५६ । जयमोचनः ५७ । शार्ङ्गकोपाख्यानः ५८ ॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविल्लरम् ।

अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरे ।

अष्टौ श्लोकमहत्ताणि सया नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽग्रवीत् ।

आदिपर्वं अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । समापर्वं अध्याय ७८ श्लोक २५११ । वनपर्वं अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । विराटपर्वं अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्वं अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । भीष्मपर्वं अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३०२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐपीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विदोक्तकीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शान्तिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२० । स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K1 see above

— K2 ins. after 1. 125 19 (i.e. before the last colophon); four stanzas of phalas'ruti.

— K3 ins. after the colophon, 2162*, 2161* (as in K0 above), then cont

इत्येतदादिपूर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अध्यायाश्च तथा प्रोक्ता शतद्वयमुदारवीः ।

द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।

श्लोकाश्च नवसाहस्राः सख्याता परमर्षिणा ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्न्यासेनोक्ता महारमना ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्दद्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपूर्वणि वृत्तान्ताश्चामी । Then it enumerates the episodes as in K0 (om only श्राद्धदान), with the serial numbers, and cont इति वृत्ताता समाप्ता । ग्रथ ९०८४ । सवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे चरुक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पचर्यां तिथौ अभिनन्दनवासरे श्रीवटपत्रपुरप्रतिवद्धशमी-यालाम्रामनिवासिनामध्वयनार्थं श्रीसंखेटकपुरप्रतियद्धकादलाजम्रा-मनिवासिसाद्धानागरवरपठितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

सूनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।

पुस्तकं लिखितं सभ्यगादिपूर्वाख्यमुत्तमम् ॥

यावत्तुल्यवणसमुद्रो यावत्तुल्यमण्डितो मेरुः ।

यावच्चन्द्रादित्या तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटकपुरप्रतिपद्धकुरजम्रामनिवासिलालटपशोद्धवपरमवै-ष्णवपरमधार्मिकमधिरथश्रीकान्दविजयतेजसां भार्या उभयकु-लानन्ददायिनीबाह्मसुत-उभयकुलोद्धरणमत्रिवरश्रीकीर्ण-दासेन हृद पुस्तकमादिपूर्वाख्य शमीयालाम्रामनिवासि-उपाध्या-यशिवदासनांपुरान्वयप्रदीप तस्य सुतभट्टमाणकस्येदं पुस्तकं प्रक्षारपणपुष्पा समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपति प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥४॥ श्रीरस्तु ॥

— K4 ins. after the addl adhy (of App I, No 121), 3 stanzas of वानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends

with अतः समापर्व

— K5 were discontinued after adhy. 2 The colophons of these and of N1 & V1 were not collated

— N5 ins after 1 125 19 (i.e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति

— B1 ins. after the colophon समाप्त चेदमादिपूर्वेति । अस्यानन्तरं समापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक 1, followed by 2161* Then it cont ॐ नमो भगवते वासु-देवाय । ॐ तत्सत् । श्रीहरि शरणम् । शकाब्दा. १६६२ ।

युगलश्रुत्युगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके

शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।

अनुपदमनुसर्तुं कृष्णरामद्विजेन

लिखितमखिलयक्षैर्भारतस्यादिपर्वे ॥

जज्ञे बहुज्ञ परमत्युदार

य द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।

पराशरात्सत्यवती महर्षि

तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B2 breaks off in the middle of the Āstikaparvan

— B3 ins. after the colophon 22 stanzas of दान-प्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपूर्वं । अस्यानन्तरं समापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक 1, and then 2161*, ending with शकाब्दा. १६८१ मार्गशीर्षके ।

— The fragm. MS. B4 breaks off in the middle of the Sambhavadparvan.

— B5 ins after the colophon, अस्यानन्तरं समापर्वं (B5 cont भविष्यति) । तस्यायमाद्य श्लोक 1; then 2161*, which in B5 is followed by शकाब्दा १७०८ ।

— Da Dns ins after the colophon श्रीरामाय नमः । अस्मिन्पर्वणि वृत्तांता । अनुक्रमणिकाध्याय । पूर्वसंग्रहः (Da om from श्रीरामाय up to संग्रह) । पौष्योपाख्यान । तत्रैवोक्तकोपाख्यान । पौलोम । अग्निशाप । प्रमदरोपाख्यान । आस्तीक । अमृतमयन । सौपर्णोपाख्यान । सर्पसत्र । धर्मदानं । वैशंपायनानुशासनं । कुरपाण्डवचरितसूत्रं । अज्ञावतरण । शाकुंतल । यायातं । उत्तरयायात । पुरुवशानुकीर्तनं । महा-भियोपाख्यान । घसूना शाप । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलभ । विचित्रयीर्योत्पत्तिः । काशिराजसुतास्वयवर । पृथराष्ट्रोत्पत्तिः । माण्डव्योपाख्यान । गाधार्यादिविवाहः । पाण्डोर्द्विग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । सप्तमकीर्तनं । पाण्डुमृगया । मलयशाप । पाण्डवोत्पत्तिः । द्रोणोत्पत्तिः । कृपोत्पत्तिः । अश्वशिक्षा । भीमस्य विषादिदानं । पाताललोकगमनं । अश्वदर्शनं । पाण्डवविवाहः । जतुगृहदाहः । हृदिष्यः । घटोरकचोत्पत्तिः । एकचक्रागमनं ।

(Das ins here एकवच 1) द्रौपदीसमव । अगारपण । तापत्य । वासिष्ठ । और्व । द्रौपदीस्वयवर । पचेंद्रोपाख्यान । द्रौपदीविवाह । विदुरागमन । राज्यलंभ । सुगोपसुगोपाख्यान । अर्जुनवीर्ययात्रा । यमूवाहनोत्पत्ति । सुभद्राहरण । द्रौपदेयामिमन्युत्पत्ति । खांडवदाह । शार्ङ्गोपाख्यान । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then इदमादिपर्व समाप्त । अतः परं समापर्वं भविष्यति । तत्रायमाद्य श्लोक 1, which is followed by 2161* — Das cont इत्यादिपर्वणि फलश्रुति समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ४॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while Das cont शुभमस्तु 1, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, Dns cont. श्रीसांघसदाशिवार्पणमस्तु । श्री गुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ साध ॥ श्री ॥ — Dn1 ins after the colophon ईश्वरसवत्सरे मार्ग शीर्षशुद्धयौदश्या लिखित । आदिपर्व समाप्तिमगमत् ॥ — Dns ends with the colophon, for Dns see above. — Dr was discontinued after adhy 2 — D1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon समाप्तमादिपर्व । अतः परं समापर्वं 1, followed by 2161* — D1 ins after 1 225 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon शुभ भवतु । संवत् १६७४ समये आपादसुदि १३ श्रृगुवासरे लिखितमिदं वाराणस्यां गोविंद्ब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशकर ॥, followed by 2161* Then follows अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रह । पांडोपाख्यान । सर्पसत्र । तक्षकयज्ञमोक्ष । गरुडोत्पत्ति । शासन । कुरुपांडवचरितसूत्र । अंशवतरण । शाकुंतल । यायात । उत्तरयायात । पुरुवंशानुकीर्तन । महाभिषोपाख्यान । सीमोत्पत्ति । सत्यवतीलंभ । विचित्रवीर्योत्पत्ति । अंबास्वयवर । धृतराष्ट्रोत्पत्ति । मादभ्योपाख्यान । गांधारीविवाह । पांडोर्द्विजय । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तन । पांडोर्नृगन्धवादे ब्राह्मणशाप । पांडवोत्पत्ति । अस्त्रशिक्षा । सीमस्य विपमक्षण । अस्त्रदर्शन । जतुगृहदाह । हिंदिंयवच । घटोत्कचोत्पत्ति । बकासुरवच । द्रौपदीसमव । तापत्य । वासिष्ठ । और्व । द्रौपदीस्वयवर । पचेंद्रोपाख्यान । पांडवानां विवाह । विदुरागमन । राज्यलंभ । इदमप्रयागमनं । सुगोपसुगोपाख्यान । ४२ ॥

अप्यायानां शते द्वे तु उत्प्राते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दशे ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्याय समाप्त । शुभ भवतु ॥

— The fragm MS Ds breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— Ds (marg sec m) ins after 1 225 19 (i.e. before the colophon) इतः परं समापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक 1, followed by 2161*.

— Ds ins. after 1 225 19 (i.e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अस्मात्तु समापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक 1, followed by 2161*, then follows आद्यपर्वण्यमी वृत्तांता । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रह । कथासंक्षेप । व्यासोत्पत्ति । अंशवर्णन । राजसर्ग । शाकुंतल । यायात । उत्तरयायात । पुरुवंशानुकीर्तन । शतनोर्विवाह । शतनोर्विपत्ति । अंबिका-विवाह । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्ति । पांडोर्मे गुरु-शिक्षा । अश्विस्तोत्र । पांडोर्मे श्रृगुवंशवर्णन । पुलोन्नो वचः । शार्ङ्गोपाख्यान । आस्त्रीकसर्पसत्र ॥ शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८ ॥

— Ds. 1 were discontinued after adhy 53, Ds-1s, after adhy 2

— T1 ins after the colophon ॐ शुभमस्तु । संभव पर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS T2 is missing

— T3 ins. after the colophon करकृतमपराध क्षतु-मर्हति संत ॥ श्रीस्यारेश्वराय नमः । श्रीवैकुण्ठेशाय नमः ॥ मंगल ॥ श्री ॥ श्रीजयतु ॥ ४॥

— G1 ins after the colophon हरि ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।

अपने दक्षिणे पुण्ये लिखित वाञ्छितप्रदम् ।

— G2 ins after the colophon श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरामायपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरि ॐ । आदिपर्व समाप्त । श्रियै नमः ॥

— G3 ins. after the colophon श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दान प्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्री-कृष्णार्पणमस्तु 1, followed by 3 stanzas of नमन, then.

अर्जुनो जयता श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मय तदा ।

किं चकार महातेजास्त्रिभुवि द्विजोत्तम ।

श्रीवैशंपायन ।

शृणु राजश्रवहितश्चरितं पूर्वजन्मन ।

मोक्षयित्वा मय तत्र पार्यः शस्त्रमृतां वर ।

आदिपर्व समाप्त । करकृतमपराध क्षतुमर्हति संत ॥ श्रीवेद-व्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरास

— Gs ins after the colophon हरि ॐ । शुभमस्तु ।
सभवपर्व समाप्त । शुभमस्तु ॥ करकृतमपराध क्षतुमर्हति सत ।
श्रीमत्स्वामिने नम । श्रीनिवासाय नम । राघवस्य लिपि ॥

— Gs ins, after the colophon हरि ॐ । शुभमस्तु ।
कल्याणसुदर्शनं नमः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥

— Gs ins, after the colophon हरि ॐ । शुभमस्तु ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराध क्षतुमर्हति सत । आदिपर्व
समाप्त । श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीमीनाक्षीसुदरेश्वराय नम ।
श्रीहास्यपतये नमः । श्रीरामचद्राय नम । Then follow the
date and other details in Tamil The MS was copied
by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl
Nallūr for Seshappayyar's Sarasvatī Library, situ-
ated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village),
on the 22nd day of the month Kumbha of Krodh
Samvatsara.

— Gr was discontinued after adhy 2

— The incomplete MSS Ms 24 end with adhy
53 (q v)

— Ms ins, after the colophon १०१३ सवत् [ca

A D 1837-38] मिथुनमासे २८ दिवसे मगलवासरे श्रवण-
नक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखित ।
नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— Ms ins after the colophon, one stanza of
क्षमापन, then follows श्रीवेदव्यासाय नम । सभवपर्व
समाप्त । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नम ॥

— Ms ins, after the colophon सभवपर्व समाप्त ।
शुभमस्तु ॥

— Mr ins after the colophon श्रीसभवपर्व समाप्त ।
श्रीकृष्णाय नम । करकृतमपराध क्षतुमर्हति सतः ॥

— Ms ins after the colophon सभवपर्व समाप्त ।
शुभमस्तु ॥ कोटं १०१७ आमत धनुर्मासं २६ तैति शनि-
यादच तिरिञ्चु ओरटियाकुवोळ मीनराशिकोड पल्लुदितीशं
पुस्तक सभवमूल व्याख्यान ग्रथ उल्लचाणूर कळरिक्क रामन्-
करलिखित ॥ The date given here is Malabar year
1017 (ca A. D. 1841-42) the 26th day of the
month of Dhanus, which was a Saturday, the copyist
was Ujaccāpūra-Kalarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which, being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS, have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वे-तु-दि) and adverbs (such as तथा-तदा-तत, एव-एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently

corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulae, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed, a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

Dr s T₂ G₂-s M (M₁ om lines 1-56) ins after 62
D₁₄ G₁ 2, after 26 K₄ (suppl fol.) s Dn Dr D₂ 4 7,
after 53^{ab} D₂ 7 9-12, after 60 T₁ G₇, after 30* K₄,
after 62^{ab}

तस्याऽयानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायन प्रमु ।
न्यमस्यापयानीह शिष्यानिष्ठमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेद्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्प्रह्ला लोकगुरु स्वयम् ।
प्रियायं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
त इन्द्रा विस्मितो भूत्वा प्राज्ञं प्रणतं म्रियत ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्भुतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिब्रूयासनाभ्यादो वासवेय स्थितो नत ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्यस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निपसादासनाभ्यादो प्रीयमाण सुविस्मित ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

वृत्तं मयेद् भगवन्कान्य परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपलिप्यज्ञानं च वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
इतिहामपुराणानामुन्मेषे निस्सिपे च यत् ।
भूतं भक्ष्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसञ्चितम् ।
जरामृत्युमयन्माधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्थ्यर्णविविधानं च पुराणार्थं च कृच्छ्रदा । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययो ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगं सह ।
ऋचो यजुषि सामानि वेदाध्यायस्य तथैव च ।
न्यायं शिक्षां चिकित्सां च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसञ्चितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां सुदृक्कौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषाश्च लोकमात्राकर्मभ्यः य ।
यच्चापि सर्वं वस्तु संप्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) K₄ s Dn Dr D₂ 9 6-8 तदाऽयानवरिष्ठस्य न D₂-12
T G₂-7 M₂-4 कृष्यद्वैपां — (L. 2) K₆ Dn Dr D₂ 2 G₄
M₂-4 शिष्यानिष्ठमचिन्तयत्, Dn₁ 12 शिष्यानेव व्यचिं, D₂ 4 6-12
G₂ M₂ "नित्यम्यचिं", T₁ G₂ स शिष्यानिष्ठमचिं — (L. 3) K₄
D₂ G₂ M₂-4 तस्य चिन्तयनानस्य, K₄ D₂ 6-12 तस्य सञ्चितयनस्य,
K₆ Dn Dr D₂ 2 तस्य सञ्चितयनं ज्ञात्वा — (L. 4) K₆ Dn Dr
D₂ 2 तत्र (for स्मृत्वा) — (L. 5) K₄-s Dn Dr D₂-12 T₂
प्रोच्यते तस्य चैवर्षेर् G₂-3 महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हितं
— (L. 7) MSS सर्वर् (for सर्व-), मुनि (for -देव-), and
वृत् or वृत्त (for वृत्तम्) in different combinations
— (L. 9) K₄-s Dn Dr D₂-12 [5]मवर् (for नतर्)
— (L. 10) G₄-s वृत्तिना (for कृष्यस्तु) — (L. 11) K₄-s
Dn Dr D₂-12 सुविस्मित (for सुवि) — (L. 14) K₄-s
Dn Dr D₂-12 M₂ स्मासित (for ख्यापित) — (L. 15)
K₄ s Dn Dr D₂-12 T G₁ 4 5 7 M₂ "निपदां चैव" — (L. 16)
K₄-s Dn Dr D₂ 4 5 निर्मित (for निमित्त) — (L. 17)
K₄-s Dn Dr D₂ 4-5 T₁ भक्ष्येयं च — (L. 18) G₁-4 7
M₂ 5 "निक्षय" (as in text), the rest "निक्षय" — (L. 20)
D₂ 12 G₂ M₂ पुराणानां, G₁ 6 M₂ 4 पुराणां — (L. 24)
K₄-s Dn Dr D₂-2 दान (for ज्ञान) — (L. 25) K₄ s
Dn Dr D₂ 5 हेतुनैव सम, T₁ G₁ 4-5 इत्यनेकाश्रय — (L. 30)
K₄ s Dn Dr D₂-3 सचैव प्रतिपादित — After line 30,
K₄ 12 s,

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K₄ cont. K₆ Dn Dr D₂ 9 12 s, after line 30

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य सुवि विषये ।

— (L. 31) K₄-s Dn Dr D₂ G₂ 7 विशिष्टाद् (for वसिष्ठाद्)
K₆ Dn Dr D₂ मुनिर्तचयाद्. — (L. 32) K₄-s Dn Dr
D₂-12 M₂ श्रेष्ठतरं त्वां वै, G₂ 8 श्रेष्ठतमं त्वां — (L. 33)
K₄-s Dn Dr D₂ 4 5 वेष्टि — Lines 35-36 = (var)
187* — Dn Dr D₂-12 (D₂ 4 6-12 om lines 2 [with सौति]),
4-5, 8, 12, 14, 19-20) ins after line 36 K₄ s Dr
after line 39

काम्यस्य लेखनायाय गणेश सर्वतां मुने ।

सौतिरुवाच ।

भवमामास्य तं ब्रह्मा जगाम स्व निवेद्यनम् ।
ततः ससारं हेरन् व्यासं सत्यवतीमुत ।
स्मृतमाश्रो गणेशानो मत्तचिन्तितपूरकं । [5]
तत्रात्रगाम विमेशो वेदव्यासो यतः स्थितः ।
पूजितश्चोपनिषदश्च व्यासेनोक्तज्ञानयः ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायकः ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कलितस्य च ।
श्रुत्वैतत्प्राह विमेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावधिष्ठे तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]
व्यासोऽनुवाच तं दशमबुद्ध्या सा लिख कचिद् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।
अप्यग्रायं तदा चक्रे मुनिर्गुहं कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिष्ठाया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्तितम् ।
अद्यै लोकजदस्त्राणि अद्यै क्रोरुद्वजानि च । [15]

ग्रन्था ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुत्राव ।
 मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्यं रहस्यज्ञानवेदनात् ।
 जन्मप्रभृति सत्यां ते विश्वं गा ग्रन्थादिनीम् ।
 त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्कार्यं भविष्यति ।
 अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेपणे । [35]
 विशेपणे गृहस्थस्य शेषास्तथ ह्याश्रमा ।
 जडान्धवधिरान्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
 यदि ज्ञानहुतादौ न त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
 तमसान्धस्य लोकस्य चेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
 ज्ञानाक्षनशलाकाभिर्बुद्धिनेष्ट्रोत्सवः कृतः । [40]
 धर्मार्थकाममोक्षार्थं समासव्यासकीर्तनैः ।
 त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहृतं तमः ।
 पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
 नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
 इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
 लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
 संप्रहाण्यायबीजो वै पौलोमास्त्रीकमूलवान् ।
 संभवस्कन्धविस्तारं सभारण्यवितङ्कवान् ।
 अरणीपर्यङ्गपादयो विराटोद्योगसारवान् ।
 भीष्मपर्यङ्गमहाशखो द्रोणपर्यङ्गपलाशवान् । [50]
 कर्णपर्यङ्गचितैः पुष्पैः शल्यपर्यङ्गसुगन्धिभिः ।
 स्त्रीपर्यङ्गीकविश्रामं शान्तिपर्यङ्गशृङ्गफलैः ।

अश्वमेधामृतमस्वाध्रमस्थानमध्रय ।
 मौसलक्ष्मिनिक्षेपं शिष्टद्विजनिपेवित ।
 सर्वेषां कविमुदयानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
 पर्जन्य इव भूतानामाध्रयो भारतद्रुमः ।

सूत ।

एवमाभाष्य तं ग्रन्थां जगाम स्व निवेशनम् ।
 भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
 तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि दशवत्पुष्पफलोदयम् ।
 स्वादुमेध्वरसोपेतमच्छेद्यममररपि । [60]

After the above passage, Ds 1-11 ins 27*, while D11 G1 s repeat 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1 1 53^{1b} and passage No. 1 given above, Ks marg ins the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata'.

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
 को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
 भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेमि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
 तच्छ्लोककूटमथापि धयितं मुदुदं मुने ।
 भेतु न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
 सर्वेषोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
 तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकान्नान्महान्नि । [20]

[Line 2=line 57 (g v) of passage No 1 Ds 4. 5-11 (which om lines 2, 4-5, 8, 12, 14, 19-20) read in line 3 सरणादागतो हि स (for व्यासं सत्यं), for line 7, ले' भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च, for lines 9-10,

छत्वावोचद्रणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।

रेखणी मुनिशार्दूल लेखकोऽपि तदा मुने ।

in line 11, श्रोत्राच वचनं व्यासोऽप्यनुष्वा, for line 12, शल्यभूतेः शको देव' सर्वेषु' कृतनिक्षेप, and, finally, for lines 17-18, इति संशान्य भित्ते नापापि धययो दृढा]

— Ks Dn Ds s om lines 37-33 Ks repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Ganes'a interpolation — (L 39) Ks Dn Dr Ds s अज्ञानमिराधस्य लोकस्य तु विचेष्टा — (L 40) Ks Dn Dr Ds s नेष्ट्रोन्मीलनकारकं — (L 42) Ks s Dn Ds s Gs तथा (for त्वया) — (L 43) Ks s Dn Dr Ds s 1 10 'ज्योत्स्ना' प्रकाशिता.

— (L 44) Ks Dn Dr Ds s नृपुद्भिः (MSS mostly 'कौ' रवणां च कृतमेतत्प्रकाशन — (L 48) Ks s Dn Dr Ds s 1-8 Gs s सभारण्य (as in text), the rest समापर्व. — (L 49) S (mostly) आरण्यपर्व, a few MSS अरणीपूर्व. — (L 51) Ks s Dn Dr Ds s 1-8 'चितै' (for 'चितै'). — After line 51, Ds-11 ins

गदापर्वोपकारकैरैपीकेपत्कणोदयै ।

सीसिकी पर्वसहितैः फन्तस्तरकारकारणैः ।

— (L 52) Gs स्त्रीपर्वकांत Ks s Dn Dr Ds-11 Gs s 'महा' (for 'शृष्ट') — After line 52, Ks ins

अनुशासतिकं पर्वं रसमित्यभिधीयते ।

— Ks s Ds s 1 7 om. lines 53-56, Ds s Ms s om 55-56, Ms om 53-54 — (L 53) Some MSS रत्नम' (for त्वाध्रम) — (L 56) Ks Dr Ds 1 पशुपतां, Ds 10 11 Gs s आश्रयो (for अश्रयो) — Ks s Dn Dr Ds s read line 57 (which is om in Dr s) of the Brahmin passage after line 1 of Ganes'a interlude — (L 58) Om in Ks Dn Dr Ds s 1 11 Some N MSS. मुनिदेव गणेश्वर (or 'शुत') — (L 59) Ks Dn T1 Gs s जगत्पुष्प, Gs यावत्पुष्प.

3

After the colophon of the first adhy., Gs ins -

श्रीसूत ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विदि नारायण विभुम् ।
को ह्यन्य पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मत्तिमन्यानमाविष्य येन वेदमहाणवात् ।
जगदिताय जलितो महाभारतचन्द्रमा ।
स्तुलं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिण । [5]
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वं वरन्तु द्रुगाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिता ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमश्रुमस्य महात्मन ।
धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च परमर्षम । [10]
यदिहास्ति तदन्यत्र यज्ञेहास्ति न तत्कचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोक सक्तोऽयंकामयो ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुद्ययम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नर किं फलमाप्नोति कूपेऽन्वमिव पातयन् । [15]
मुनिनापि च कामार्थो मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा धोरमंभारतवन्देत् जनस्य तौ ।
वर्णयेत् कथं धीमान्महाकारिणिको मुनि ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
इतिहासैर्विचित्रार्थं पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रय ।
अज्ञानतिमिरान्ये का व्यषस्या जगतो भवेत् ।
एवद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतायोऽयमितिहासममुद्यय । [25]

Gs cont.

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिता ।
तुल्यायान्संहितां पुण्या योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धतं कृद्भञ्जान्भारते क्षम ।
योगत सर्वरत्नानि समुद्धतं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञानिमानेन यदयं कर्तुमुद्यत ।
किं तु भारतमस्मिन् विदवा समचूचुद्वत् ।

Colophon

4 -

After line 20 of 178* (v 1 1 2 233), Ks ins

अध्यायास्त्वैकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृपि ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्य चावमानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वण्युक्तानि धीमता । [5]
अध्यायानां महत्त्वे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां सख्या श्लोका ग्रन्थे ययाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेघ द्रष्टुकामस्य धीमत । [10]
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षित ।
विरोधश्चामवत्राजो ब्राह्मणस्तस्य क्रुतिर्जै ।
विश्रावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां सख्या खिलान्याह तत परम् ।

5

After 1 2 236, B1 ins

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षम ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यज्ञेहास्ति न तत्कचित् ।
एव विज्ञाय तत्त्वज्ञा कथयन्ति मनीषिण ।
भरतानां महजन्म महाभारतमिष्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापै प्रमुच्यते । [5]
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयत ।
श्रद्धातस्य पूयन्ते सर्वपापान्धमदाय ।
त्रिभिर्वर्षेर्महाभाग कृष्णद्वैपायन शुभ ।
प्रबन्ध भारतस्यैव चकार भगवान्प्रभु ।
कृष्णद्वैपायन पुत्र पूर्वमध्यापयन्नुक्तम् । [10]
सुमन्तु वैमिनि पैल वैशम्पायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्ययुद्धिम्यो ब्राह्मणेभ्य प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिदश्व कश्चित्क्रियाविधि ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतृणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237*, which is followed by

अधीयीत यथान्याय वेदज्ञो वेदमृद्विज ।
वेदैश्चतुर्भि ममिवमिदमाध्यानमुत्तमम् ।

3

' For lines 1-2, cf passage No 2 above — For lines 3-4, 22-23, cf 66* (v 1 1 1 191) — Lines 10-11—(var) 1 56 33

5

Lines 1-2=1 56 33 — Lines 4-5—(var) 1 56 31 — Lines 6-7—(var) 1 1 191** — Lines 8-9—(var) 1 56 32

भविष्यत्युपजीभ्यं च कवीनामिदमन्वयम् ।
न चास्य कवयः केचिद्विप्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
धुभूषते महाख्यानमभिमन्तव्यमादित ।
यदधीत तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (of v 1 1 5 6), Ns Vs ins.

भृगोर्विभूधु पदं पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरदिम ससरदिमश्च वितथश्च महातपाः ।
धीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृहसमदं प्रभुः ।
गृहसस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदर्थं क्षुतवर्ता वरः ।
ऊर्ध्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः ।
वत्सस्यापि वितिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः । [10]
भृगोर्वितिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यारमजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च क्षुतश्रवाः ।
क्षुतश्रवस्तु सूनुर्विभूव तपवान्प्रभो ।
तपस्तु महातेजा प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्वं प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ग्रेणवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसन्निभः । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च भासन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्योश्च सुपेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महास्रो रेणुकासुतः ।
त्रि.सप्तकृतं पृथिवी येन नि क्षत्रिया कृता ।

7

After 1 11. 3*, G₁ ins

मैव सर्पेण बाधेया सखे भीराविदान्मम ।

शसश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुश्रोक्तोऽहं सर्पके स्वात्मणे (sio) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीन वेपयामि समोहित ।

8

Between adhy 12 and 13, there are in M₂-1 the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p 111) At the indicated place, M₂ ins

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजय ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।
इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षर यत्परिभ्रष्ट माग्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थं भूतेश भगनेननिपातन ।
व्यतिक्रम मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु ।

M₂ ins हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।

M₂ ins हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

9

After 1 16 15, S (except M₂) ins.

वासुकेर्मप्यमानस्य नि हृतेन विपेण च ।
अभवन्निमिश्रित तोयं तदा भार्गवमन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विप तीक्ष्ण समुद्रतः हालाहलमिति क्षुतम् । [5]
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विपेण ह ।
अपाक्रामस्ततो भीता विपादमगमस्तदा ।
ब्रह्माणममुपन्देवा समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽमृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरन्व ह । [10]
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दुष्यौ लोकेष्वरं हरम् ।
त्र्यक्ष त्रिद्युलिन रुद्र देवदेवमुमापतितम् ।
तदाथ चिन्तितो देवसज्जताया द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तासर्वमाचचक्षे प्रजापति ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेऽप्यया ।
अपि यत्तद्विषं रुद्र कालानलसमप्रभम् । [15]

G

Ns, which om lines 8-10, has the following v 1
— (L 4-5) कनेश्च तनयः पूर्वं स्मृतं सत्यमदं प्रभु । सर्वमदस्यापि
सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् । — (L. 6) यर्चा (for ऊर्ध्वं)

— (L 7) यर्चमस्य (for ऊर्ध्वस्य) — (L 11) भूमेविहस्तस्य
सुतः सद्यो etc — (L 12) मपस्त तापो ब्रह्मन्वित्तो नाम
वीर्यवान् — (L 13) सतिस्तस्य (for वित्तस्तु) — (L 17)
नमस्तु सद्ययेन येन etc.

कण्ठे स्यापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्तत स्मृतः ।
पीतमात्रे विपे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीता पुनर्जगमुश्चकुर्वन् कर्म वत्तथा ।

S (except G₂ M₁) end the adhy here, beginning the new adhy with

सूत ।

मध्यमानेऽमृतस्याथ भूयो वै देवदानवैः ।,
which in T₂ G (except G₂) is followed by a
repetition of 1 16 15, an unmistakable sign that
the passage is an interpolation !

10

After 1 16 27, K₄ ins

पुनस्त्रिंशन्तरे जात बासुकेर्मुनि सत्वात् ।
कालकूट विप घोर सर्वसत्त्वभयकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विपे कालानलप्रणे ।
संन्रस्त्रासुरदेवौघा दिश सर्वा प्रपेटिरे ।
येन विष्णु कृत कृष्णो विपेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृत सर्व जगदासीचराचरम् ।
ततस्तु प्रह्वणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विप घोर प्रत्यक्ष दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विपे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मय परम जगमुद्देशश्च मुनिदानवा । [10]
तत कण्ठमनुमास विप इष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा श्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छमुद्धार विपसुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहल घोर नीलकण्ठस्तत स्मृतः ।

11

After 1 16 36, K₄ ins

अमनाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्रप ।
तेष्वष्टाप्तरसो जग्मे पटि कोट्यो वराहना ।
अजरामराश्चारुणा पीनश्रोणिपयोधरा ।
पासां सदृशानान्मर्त्य उन्मत्तक इवामवत् ।

12

(L 2) Dn D₁ परया प्रीत्या (for परम्) — (L 5) N_{1,2}
Dn D₁ स्रष्टा, some D MSS स्रष्टि (for मृता) — D₁
om, lines 6-16 — (L 13) N_{1,2} V₁ Dn शुभ्र (for शुभ)

13

(L 1) G_{1,2,3,4} नागास्तु सदिता कृत्वा Da कर्तव्ये कृत-
निश्चया, D₂ कद्रोश्चैव च तद्र. — (L 2) K (except K₁)

12

After adhy 19, N_{1,2} (both om lines 1-6) V₁ B
D (which all transp 1 19 17) ins an addl. adhy -

सौतिस्त्वाच ।

ततस्ते पणित कृत्वा मग्निन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतु परमप्रीते पर पारं महोदधे ।
कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्य समुद्र निधिमम्भसाम् । [5]
घायुनातीव महता क्षोभ्यमाण महास्वनम् ।
तिमिगिरसमाकीर्णं मर्करावृत तथा ।
सयुत बहुसाहस्रं सखैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाष्टप्य गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालय वरुणस्य च ।
नागानामालय चापि सुरस्य सरिता पतिम् । [10]
पातालज्वलनावातमसुराणां तथालयम् ।
भयकराणां सखानां पयसो निधिमभ्ययम् ।
शुभ दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकर परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्य च सुपुण्यजलसमितम् ।
महानदीभिर्वह्नीभिस्तत्र तत्र सहस्रश । [15]
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभि ।

In Dn D₁₋₄ this passage is immediately
preceded by passage No 13 given below (q v), it
is uniformly followed by 1 19 17 and colophon

13

K (except K₁) V₁ (marg) Da D₂₋₇ G_{1,2,3,4} ins
after सूत उ" (resp its v 1) of 1 20 1 Dn D₁₋₄,
after सौतिरु" of passage No 12 above

नागाश्च सविद कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वच ।
नि खेहा वै बृहेन्माता असप्राप्तमनोरया ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाद्य भामिनी ।
कृष्णं पुच्छ करिष्यामस्तुरगस्य न संशय ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिता । [5]
पुनस्त्रिंशन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते सदा ।

D₁ अलोहादे, D₂ निश्रेष्ठ वै, G_{1,2,3,4} विलेहा वि- D₂ भवेत्
(for दहेत्) — (L 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior
half) Da D_{1,2} आविनी — (L 4) G_{1,2,3,4} महात्मनः
(for न सं) — (L 5) K (except K₁) Da D₂₋₇
G_{1,2,3,4} इति (for हि) K (except K₁) D₂ उत्त्वा, D₁ कृत्वा,
G_{1,2,3,4} तस्य (for गत्वा) K (except K₁) D₂ तु
(for ते) G_{1,2,3,4} कृष्णा (for पुच्छे) Dn D₁ स्थिता (for
स्थिता). — (L 6) G_{1,2,3,4} पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

In Dn D1-4 this passage is followed by passage No 12 above, in K (except K1) V1 Dn D1-7, by 1 20.1, and lastly in G1 2 4 5 irrelevantly by 294*.

14

After adhy 20, K4 (marg) N V1 B D (except D5, D5 on a suppl fol) T1 G1 2 4 5 ins

सौतिरवाच ।

स श्रुत्वाथात्मनो देह सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मन संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि विभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपास्समुद्विग्नास्त्रस्तास्तेजस्तु सहरे ।

सौतिरवाच ।

अरुण चात्मन पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
तत कामगम पक्षी कामवीर्यो विहगम ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुण स निक्षिप्त दिश पूर्वा महायुतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताल्लोकान्दग्धु महारथ ।

ररुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृत देवैर्येनेम मन्थुराविशत् ।

प्रमतिरवाच ।

चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृत पिवन् ।
वैरानुबन्ध कृतवाश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने प्रहेणाय आदित्ये मन्थुराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोपो राहोस्तु मां प्रति । [15]

14

G1 2 om lines 1-2, G5 om 1-4 — (L 1) N1 स तु श्रुत्वात्मनो, B Dn स तपुत्वात्म, T1 स्तव श्रुत्वात्म, G5 वच श्रुत्वात्म — (L 4) T1 G1 2 4 समुद्विग्नाणि रूपाने इति तेज समाहर — After line 4, G1 2 ins a colophon, while G4 repeats 1 20. 15, which latter is then followed by a colophon — Dn Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 transp. lines 5 and 6 — (L 5) N1 अमिरोप्य, G1 2 4 5 उपारोप्य (for आरोप्य स) — (L 6) G1 2 4 5 मण (for काम), and महावर (for विह) — (L 7) G1 2 4 5 आगम्य (for आगच्छत्) N1 Dn D1 2 T1 परं वीर महोदधे (for the posterior half) — (L 8) G1 2 4 5 पुरोदेधे महायुते — K4 om lines 9-38 — (L 9) This is the reading of B Dn, which is unintelligible and

112

[889]

बहूनर्थकरं पापमेकोऽहं ममवाप्नुयाम् ।
सहाय एक कार्येषु न मे कृच्छेषु जायते ।
पश्यन्ति प्रस्यमान मा सह देवैर्दिग्विक्रमः ।
तस्माल्लोकविनाशाय एवतिष्ठे न सशय ।
एव कृतमति सूर्यो क्षन्तमभ्यगमद्विरिम् । [20]
ततोऽर्धरात्रममये मर्षलोकमयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्द्राहर्षलोकायस्य विनाशन ।
ततो देवा सर्पिगणा उपगम्य पितामहम् ।
देवा उचुः ।

भगवन्किमिदं पाद्य महाहृदकृत भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यं क्षपेय न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्भार्ता कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरघन्तुमुद्यत ।
दृश्यसेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरण्येभ्योऽभिषिधुत । [30]
महाकायो महातेजा स स्थास्यति पुरो रयेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेव स्यादपीणा च दिव्यौकसाम् ।

प्रमतिरवाच ।

तत पितामहाज्ञात सर्वं चक्रे तदारण ।
उदितश्चैव सविता अरणेन तदावृत । [35]
एतत्ते सूर्यमाख्यात यत्सूर्यं मन्थुराविशत् ।
अरणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभु ।
भूय एवापरं प्रभु शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon

G1 2 ins lines 1-4 of the above passage before 1 21.
1, G1 2 ins line 6 after 1 25

appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations B1 4 सूर्यतेजोविनि, N1 2 V1 Dn D1-4 1 T1 सूर्यतेजोविनिरुप्ये, G1 2 4 5 ययस्तु महिता लोकान् G1 2 4 5 तदा (for लोकार्) N1 2 V1 B1 महावर, N1 2 महातपा, G1 2 4 5 समुत्पन्न (for महारथ) B1 Dn D1-4 1 T1 लोकान्दग्धुमना यदा — D1 (by corr.) G1 2 4 5 शौनक (for ररु) — (L 11) B1 Dn D1 2 न्यापहन् — D1 युज उ, D1 T1 प्रमति, G1 2 4 5 मृत् (for प्रमतिर) — (L 12-13) G1 2 4 5 चक्राकाम्यां (for चक्रारिर्न and 'दित्ये) — (L 14) B1 प्रमनानो, G1 2 4 5 बाप्यगाने. — (L 15) G1 2 4 5 सुरार्थं सन्ममपयो रोपो राहोस्तु साप्रत — (L 16) G1 2 4 5 अहोह (for एकोऽह) — (L 17) N1 2 V1 Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 प्व, D1 2 4 5 एन (for एनः). Dn D1 2 T1 न च हृ हृदये — (L 18) G1 2 4 5

15

After विनता of 1 24 6, M1 s (which om उवाच) ins

मेखलाजिनदण्डेन धक्षचारीति लक्षयेत् ।
शुक्रवक्ष शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डित ।
वैणवीं धारयन्त्यष्टिमुपवीत कमण्डलुम् ।
पूर्वेस्तु लक्षणैर्भुक्त गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नगरोमाचित विप्र चीराजिनजटाधरम् ।
वनवासरत्न नित्य वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी कापायी कमण्डलुधरो यति ।
पूर्वेस्तु लक्षणै पुत्र विद्धि तान्प्राक्षणात्तृजृम् ।

[5]

16

K4 ins after 1 25 2

कथं च स्वमिहायावो निपादाना महालयम् ।
अस्तृष्टया याजिनां नित्य सत्य च वद मे द्विज ।

after 3rd

प्राक्षण उवाच ।

मध्यदेनात्समायात्रो धनार्थं मेदिनीं भ्रमम् ।
ततो निपादान्तप्राप्तो रति चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निपादा मे प्रयच्छन्ति सतत प्रियकारिणः ।
निपादी क्षोभना चात्र भार्या जाता स्वगोत्तम ।
तया सह चलन्निव रतिमश्यामवासवान् ।

and after 3rd

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1 30 22, Ko 4 ins a phala'sruti

न चाग्निं चौरनुपाश्रय वा
क्षुत्सुर्पयेत्तलपिनाचज वा ।

भयं भयेद्यत्र गृहे गरुत्मवो
तिष्ठेत्कथेय लिखितपि पुस्तके ॥
यः सस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मवो मूर्तिमंथाधयेद्गृहे ।
पक्षिराजेति जपश्च सर्वदा
तस्याशु सर्पो वशागा भवन्ति ॥

18

After 1 32 1, Ko 4 Da1 ins

कश्च तेपा भयेन्मद्य सर्पाणा सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त द्वापज भुजगोत्तमा ।
घासुकिश्चापि नागेन्द्रो महामाज्ञ किमाचरत् ।

19

After 1 33 4, Ko 4 Da1 ins

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माण पद्मगोत्तमाः ।
मातृदापविमोक्षार्थं न दोषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ of 1. 35 8, K1 4 ins

मातृदापो नान्यथाय कर्तुं शक्यो मया सुरा ।
यस्मान्माता गुरुवरी सर्वपाप्मेव देहिनाम् ।

21

After 1 37. 20, Ko 4 ins

काम क्रोध तथा लोभ यस्तपन्वी न शक्नुयात् ।
विजेतुमकृतप्राज्ञ स याति नरकं ध्रुवम् ।
प्रिविच नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेवप्रय त्यजेत् ।
यः प्रपञ्च्यां गृहीत्वा तु न भयेद्विजितेन्द्रियः ।
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

[5]

यथ्यमान (for ग्रस्य) B1 Dn D1 T1 सस्ते ३, G1 २ २ २
सह कोदन् — (L 19) N1 २ V1 Dn D1-4 ० १ T1 'विनाशार्थं
G1 २ २ २ स्वनिष्ठ — After line 20, B1 (om line 1). २
Dn D1-4 T1 ins

तस्माद्विनाशाय संनापयत आकर ।

ततो देवानुपागम्य श्रोतुमेव मत्पथ ।

— (L 21) N1 Dn D1-4 ० T1 अषाधरात्र, B1 Da D1
अपगगत्र, B1 अपूर्वा रात्र, G1 २ २ २ अहं प्रारंभ — (L 22)
G1 २ २ २ उत्तरत्यति महाबाहू — After 23, B1 ins

चक्रुर्दिग्भ्रमनसं सर्वलोकापिनामहम् ।

while D1 ins

चक्रुर्दिग्भ्रमनसं प्रणना मयतो भृशम् ।

— N1 २ Dn Dn D1 २ T1 G1 २ २ २ om दवा ऊ — (L
24) N1 २ Dn D1 २ T1 अशुवन्किमिहेहाय G1 २ २ २ अशुवन्
किमिदं दव अश मानुशत मयम् — (L 25) V1 Dn D1-2 T1
द्यवोर्वं प्रतिभाति च — (L 28) V1 B1 २ २ पश्यन् D1 २ २
दृश्यते च हि, G1 २ दृश्यते यदि N1 B Da D1 G1 २ राशि
— (L 30) Dn D1 २ T1 धीमान् (for विद्वान्) — (L 33)
N1 Dn D1 २ T1 स्वस्ति चैव (for शान्तिरय) G1 २ २ २ यज्ञ-
(for प्रमत्तिर) — (L 34) N1 G1 २ २ २ महासत्त — (L
35) N1 V1 B (except B1) Da Dn D1-4 ० १ T1 क्षणेन-
N1 २ V1 Dn D1 २ T1 समावृत्त, G1 २ २ २ सदा युत — (L
37-38) G1 २ २ २ सदा चाप्य (for सर्वेवाप्य), and ग्रन्थ (for
प्रथ) — Colophon om. in T1 G1 २ २ २

22

After 1 37 27, Ko 4 ins

क्रोधात् शापमुच्छ्रजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रयचीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1 38 8, Ko 4 ins

तेऽग्र धन्या शुभधियो ये धर्मे सतत रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K 4 ins :

ततो गौरमुख शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजान वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, of 1 38 14^{cd}]

24

After 1. 39 17, Ko 4 ins

तद्धनं तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39 19^{cd}, Ds ins

दशको प्रसू मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकत्वेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1 41 21^{cd}, Ba ins

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यथ कुदारसत्तानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनश्चाव जायते सर्वं एष हि मानवा ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् । [5]
एव तात सन्त्यग्जानीहि धर्मज्ञ सन्न वेत्ति किम् ।

27

After 1 42 3, Ko 4 Ds ins

धर्मार्थकामैस्तु सुवप्रहीणा
भिक्षाटना कर्षटयद्गगात्राः ।
धुरक्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गत्वा नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकं प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याल्लोकान्पुत्रिणो गत्वा ।

28

After 1. 42. 20, Bs ins

ररुवाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation)
of 1 13. 35-36.

29

D₄ (marg *see m*) ins after 1 50 1 D₈ T₂ G₈,
after 1 50 5

दिलीपराजो नहुपस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतविन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc

30

After 1 50 6, D₈ ins

नहुपस्य यज्ञं सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc

31

After 1 55 3, K 4 ins

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्वसन्नान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपा ।
पूर्वजानां कथां मा वै ततो वद महामते ।
सर्वज्ञ सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्वसन्ने च सपूर्णं क्रतिवज्रश्रावधमाः । [5]
धूमसन्नान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुपुपुनदा ।
तेषु सुतेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्तेऽपिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।

इति स्मृत्युक्त्यचन स्मृत्या तानृपिसत्तमान् ।
अभिमतितेनोदकेन अपिभिश्चाभिचारकैः । [10]

प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
पुत्रस्त्रिभन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्द्रष्टुं दुःस्मिन्भयम् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोबुध जनमेजयम् ।

धिनधिके चेष्टित राजन्माक्षगान्हतवानग्निम् । [15]

मल्लहत्याष्टादश वै कृतारत्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चात्तुदिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाम्बान्त राजानं जीवयन्निव ।
प्रहृष्ट्याविमोक्षाय कृत्वा चीरं निह्नीयुतम् । [20]
वष्टादशारत्रिकं च तद्वामं परिधाय च ।
पाण्डवानां कथां ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु स्व सारव च तव शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिनिश्चलानुमोदित ।
वासस्तुष्टुकं वामित्वा म्यास सत्यवतीसुतम् । [25]
प्रश्नयावनतो राजा प्रपठत् पूर्वला कथाम् ।
वामह वर्णयिष्यामि शृणुष्व भो मुनीश्वरा ।

Colophon

32

For 1 56 29-32, Ds S subst

यस्तु राजा शृणोतीदमन्त्रिलाम्भुते महीम् ।
प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्यां चाशु प्रदीयते ।
अग्निं सिद्धयात्रां स्तुर्वीरा विजयमामुयु ।
आस्तिकाश्चावयेद्वित्यं द्राक्षणागनसूयकात् । [5]
वेदविद्याव्रतचत्वारान्क्षत्रियाजयनास्थितान् ।
स्वधर्मनित्यान्वैश्याश्च श्रावयेत्क्षत्रसन्धितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
द्राक्षणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूय पठेद्वित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृहीत् वयार्थं श्लोकमेव वा । [10]
अपि पादं पठेद्वित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथान्ता इह गन्धर्वक्षसां । [15]
इह उत्तमसाधय विहितो वाक्पविष्टर ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वन्तनां पर्यवतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां सुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तैर्यथाभ्यो वीर्यमप्रतिनानुपम् । [20]
इह मन्त्रारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।

रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरि । [25]
स्थायौ रक्षाकौ तद्वन्महाभारतमुच्यते ।
नाम्रीतिरपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा भीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च । [30]
कुलस्य वृद्धये राज्ञायुषे विजयाय च ।
शृणु कीर्तयत कृष्णमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेद श्रावयेत्पुण्ये द्राक्षणात्पादमन्तव ।
अक्षय्यमन्त्रपानं तस्मिन्सोपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेद शृणुयाच्चर ।
स द्राक्षणां स्थानमेत्यं प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् । [35]
प्रातर्यदेनं कुरुते इन्द्रियवर्षाक्षणाश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संस्थां प्रमुच्यते ।
रात्र्या यदेनं कुरुते इन्द्रियवर्षाक्षणाश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संस्थां प्रमुच्यते ।
भारतानां महजन्म महाभारतमुच्यते । [40]
निरुक्तमस्य यो वेदः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभाग कृष्णद्वैपायनोऽग्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादित ।

33

After 1 56 31, N (S1 missing, for Ko-4 see footnotes) ins

भरतानां यवश्चायमितिहासो महाद्भुत ।
महतो ह्येनसो मर्यान्मोचयेदनुकीर्तित ।
त्रिभिर्वर्षैर्लङ्घकाम कृष्णद्वैपायनो मुनि ।
नित्योत्थितः श्रुतिं शक्तो महाभारतमादित । [5]
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
वस्त्राभिर्यमसंयुक्तं श्रोतव्यं द्राक्षणेतिदम् ।
कृष्णप्रोक्तमिमां पुण्यां भारतीसुतमा कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवा ।
सर्वथा वतमाना वै न ते शोच्या कृताकृतं ।

32

Gs s read line 3 after line 6, M, after 11 — (L. 6) Ds T Gs s s दृष्टाश्च त्रिविष्टपिन् — (L. 9) Ds Ts Gs s भूयो वा य Some MSS transp तच्छेत् and स Lines 12, 17-18, 22-23 occur (with v 1) in passage No 1 of this App — (L. 13) Ds Ts इदं नम्र पठन् राज्ञा, Ts Gs s इदं नम्रमपि शारवा, M इदं नम्र वरं ह्येव (Ms

इदं नम्र परं ज्ञात्वा) — (L. 17) Gs s देशानां (for दर्शनं) Ds Ts Gs s कीर्तन — (L. 19) Gs s पुण्यानां (for दिव्यानां) — (L. 20) Ds Gs s 'यमप्यतिमा'. — (L. 22) Ts Gs s रथाश्वजनरेन्द्राणां, Gs रथाखाना नरेन्द्राणां Ts Gs कृतानां युद्ध — With lines 24-25, 31-32, 40-41, 42-43 of 1 56 27, 29, 31-32 — Ts Gs M om lines 28-29 — Lines 36-39 = (var) 190*

नरेण धर्मकामेन सर्वं श्रोतव्यं इत्यपि । [10]
 निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
 न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानव ।
 यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ।
 शृण्वन्श्चाह पुण्यशील श्रावयश्चेदमद्भुतम् ।
 नर फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो । [15]
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरि ।
 वभौ यथातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
 इह हि वेदैः समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 श्रम्य श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
 पारिक्षित कथा दिव्या पुण्याय विजयाय च । [20]
 कथ्यमानां मया कृत्वा शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1 56 33, K₄ ins

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रवर्तुमरिभिः सह ।
 स किं जानाति पुरुषो भारत येन न श्रुतम् ।
 य इह भारत राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेतला ।
 पर्वाण्यष्टादशेभ्यो व्यासेन कथितानि वै । [5]
 यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57 57, D₂ s (suppl fol, see m) T
 G ins

समर्थं चिन्तयित्वा ता ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
 कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।
 मत्स्यगन्धा ।
 अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
 सहस्रजनसङ्घां नौर्यया बाह्यते द्विज ।

पराशरः ।

शोभन वासवि शुभे किं चिरायसि बाह्यताम् । [6]
 कलदा भविता भद्रे सहस्रार्चन समितम् ।
 अहं शोपो भविष्यामि नीयतामचिरेण नैः ।

वैशपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नाय बाह्यती जले ।
 वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
 जन्म शोकाभितप्ताया कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिश्यमानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
 प्रणयप्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
 बर्हिषद् इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
 तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विधुता । [15]
 अच्छोद नाम तद्विष्य सरो यस्मात्समुत्थिताम् ।
 त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
 सभूता मनसा तेषां पिघृन्स्वाप्ताभिजानती ।
 सा त्वन्य पितरं वमे स्वानतिक्रम्य तान्पिघृन् ।
 नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुष्यं महीश्वरम् । [20]
 अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विहितम् ।
 सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
 पितरं प्रार्थयित्वा योगाद्व्रता पपात सा ।
 अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
 अस्तरेणुप्रमाणांस्तान्प्रापश्यत्स्वकान्पिघृन् । [25]
 सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तान्कैरङ्गैर्विविधान् ।
 आतेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
 तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा सस्थिता दिवि ।
 ततः प्रसादयामास स्वान्पिघृन्दीनया गिरा ।
 तामूचुः पितरः कन्यां अदृष्टव्यां व्यतिक्रमात् । [30]

33

Ko-4 have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS is as follows 1 56 31, lines 3-11 of the passage under reference, then 1 56 27, 25^{cd}, 26^{ab} (both latter repetitions with v l), then 491*, and 1 56 28-30, 31 (repetition), and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored — \tilde{N}_1 om lines 3-11, \tilde{N}_2 V₁ B D₂ D₃ s om 3-4 (cf. 1. 56 32) — With lines 16-18, cf 1 56. 27, 15^{ab}. — D₂ ins after line 19 D₁ s, after 1

56 33 K₄, after line 2 of passage No 31 below

य इह भारत राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेतला ।

35

N B The passage occurs in T₁ also, which was ignored, through oversight, in the footnotes — After line 16, G₁ s s repeat (with v l) 1 57 21. — (L 42) D₁ G₁ s s नदात्ताभ्यामिषिचन्य (for the prior half) — (L 43) D₁ G₁ s चित्ररीर्षं यतीदत्तं — (L 53) T₁ G₁ s विमलदृष्टं

अष्टैश्वर्यां स्वदोषेण पतसि त्व शुचिस्मिते ।
 यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवता ।
 तैरेव तत्कर्मफल प्राप्नुवन्ति सा देवता ।
 मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थिति ।
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
 तस्माच्च पतसे पुत्रि प्रेत्य त्व प्राप्त्यसे फलम् ।
 पितृहीना तु कन्या त्वं वसोहिं त्व समागता ।
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यति ।
 अद्रिका मत्सरूपा भूद्गन्धर्वमुनसगमे ।
 पराशरस्य दायिद् त्व पुत्र जनयिष्यति । [40]
 यो वेदमेक ब्रह्मर्षिश्चतुर्विंश विमज्जिष्यति ।
 महाभिपक्कसुतस्यैव शतनो कीर्तिवर्धनम् ।
 ज्येष्ठ चित्राङ्गद वीरं चित्रवीरं च विश्वतम् ।
 पुत्रानुत्पाद्य पुत्रांस्त्व पुनरेवागमिष्यति ।
 व्यतिक्रमात्पितृणां च प्राप्स्यसे जन्म कुरिष्वतम् । [45]
 अस्त्यैव राज्ञस्त्व कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यति ।
 अष्टाविंशे भविष्यी त्व द्वापरे मत्स्ययोजिजा ।
 एवमुक्ता पुरा तैस्तु जाता सत्यवती शुभा ।
 अद्रिकेयभिविषयाता ब्रह्मशापाद्वाराप्सराः ।
 मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् । [50]
 तस्या जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
 तस्माद्वासवि भद्र ते याचे वशाकरं सुतम् ।
 वैशपायन ।
 विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

36

After l 57 68^{ab}, Ds Ts G (except Gs) ins

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसदृशम् ।
 वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
 श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यट्ने सोत्तरच्छदे ।
 तूर्णीभूतां तदा कन्या ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
 दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
 स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुरुतं भवेत् ।
 शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
 श्रुतिस्मृतिविधौ विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृता ।
 धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्राव स्मार्तौ द्विधा द्विजैः ।
 दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतसंस्तद्धि लक्षणम् । [10]

36

(L. 2) Ts G₁ १ १ १ तनो (for योगी) — (L. 6) G₂
 चिन्तयामास तेजस्वी विवाहश्च श्रुतौ भवेत् — (L. 8) G₂ विदो
 विप्रो शानादमेघ उच्यते — (L. 20) G₂ १ १ १ वक्रिनां (for
 चक्रिनां) — (L. 36) MSS वसिष्ठ (for 'g') — (L. 61)

स्मार्तौ वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युत ।
 धर्मं तु धारणे घातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
 तत्रेष्टफलमाश्रमं आचार्यैरुपदिश्यते ।
 अनिष्टफलमाश्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
 तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
 ब्राह्मो देवस्त्यैवार्प प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
 विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
 त्रिवर्णैतरजातीनां गान्धर्वोऽसुरराक्षसाः ।
 पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
 सामर्पां व्यद्विता कन्या मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
 वृद्धा प्रवाजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलां ।
 अपस्मारकुले जातां पिङ्गला कुष्ठिनीं धृणीम् ।
 न चास्मात् स्त्रिय गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
 पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
 उपाध्यायार्थिजश्चैव कन्यादाने प्रभूतमाः । [25]
 एतैर्दत्तां निषेवेत नादत्तामाददीत च ।
 इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
 अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
 गान्धर्वेण विवाहेन न स्तृशामि यदृच्छया ।
 क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
 यद्यस्या जायते पुत्रो वेदग्यासो भवेदपि ।
 क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदपिरुदारधी ।
 एव चिन्तयतो भाव महर्षेर्मां विवाहमन ।
 ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिपस्तदा ।
 तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
 पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्मात्क मानसीं कन्यामस्मच्छपेन वासयीम् ।
 यदि चेच्छति पुत्रार्थं कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।
 वैशपायन ।

पितृणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 महर्षीणां वच सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
 पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वदाम् ।
 एव समापमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
 ऋषयोऽभ्यागमस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
 विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
 अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा । [45]

G₂ स श्रुतोयो, G₂ स प्रयातो, G₄ संयतोऽसौ (for सप्रतोदो)
 — (L. 63) G₁ १ १ १ स्रयुत्तमाम् — (L. 73) G₂ वसिता,
 G₄ पालिता (for धीमता) — (L. 79) G₁ १ १ १ निष्कृतिनो
 — MSS wrongly ins वैशपायन after line 84, instead
 of inserting it before the line (as in text)

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशाला प्रविश्य सा ।
 वैवाहिकांस्तु संभारान्सकल्य च यथाक्रमम् ।
 अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
 भद्रासने प्रतिष्ठाप्य हन्द्वाणीं समकारयत् । [50]
 आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्या सोमदैवते ।
 शुभग्रहे त्रयोदश्या मुहूर्ते सैत्र आगते ।
 विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 यमुनाद्वीपमासाद्य क्षिप्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
 स्थण्डिल चतुरस्र च गोमयेनोपलप्य च ।
 अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपलुवैः । [55]
 जलपूर्णघटैश्चैव सर्वैश्च परिशोभितम् ।
 तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य दृष्ट्वा मुनिवर तदा ।
 सिद्धार्ययवकलैश्च ज्ञात सर्वोपधैरपि ।
 कृत्वाजुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
 वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितम् । [60]
 गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
 अपदातिस्त्रतो गात्रा वधूज्ञातिभिरर्चितम् ।
 ज्ञातामहवसवीता गन्धलिप्तां स्रगुज्वलाम् ।
 वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्ता समीक्ष्य च ।
 उवाच वचन काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् । [65]
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
 यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
 वैशपायन ।
 तद्धर्मिष्ठ यशस्यं च वचन सत्यवादिनम् ।
 श्रुत्वा तु पितरः सर्वे नि सद्मा निष्परिग्रहाः ।
 वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेद वचोऽश्रुवन् । [70]
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
 पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
 वसु ।
 सत्यं मम सुता सा हि दाशाराजेन धीमता ।
 अहं प्रभु प्रदाने तु प्रजापाल प्रजार्थिनाम् ।
 पितरः ।
 निराशिपो वय सर्वे नि सद्मा निष्परिग्रहाः । [75]
 कन्यादानेन सन्नन्धो दक्षिणायन्ध उच्यते ।
 कर्मभूमिस्तु मानुष्य भोगभूमिस्त्रिषष्टिपम् ।
 इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोक न सशयः ।
 इह लोके दुष्कृतिनो नरक यान्ति निर्दृणाः । [80]
 दक्षिणायन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
 दक्षिणायन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
 तस्मात्तो मानसीं कन्यां योगाद्गृष्टा विशा पते ।
 सुताय तव संप्राप्ता सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
 वैशपायनः ।
 इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
 याज्ञवल्क्य समाहूय विवाहाचार्यमियुतम् । [85]

वसु चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 विवाह कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।
 वसु ।
 पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
 प्रतीच्छ चेना भद्र ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ।
 वैशपायन ।
 वसोस्तु वचन श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः । [90]
 कृतकौतुकमङ्गल्य पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
 प्रभृताज्येन हविषा हुत्वा मघ्रैर्हुताशनम् ।
 त्रिरभिः तु परिक्रम्य समम्यर्च्य हुताशनम् ।
 महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्द्रक्षिणाभिः प्रक्षप्य च ।
 लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
 पराशरे कृतोद्वाहे देवा सर्पिगणास्तदा ।
 हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1 57 69, Ds T (T₁ contains only line 1)
 G ins

जातमात्र स वयस्ये सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
 ज्ञात्वाभिवाद्य पितर तस्यौ व्यास समाहितः ।
 स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा कलश पार्श्वे तस्यौ व्यास समाहितः ।
 ततो दाशभयात्पत्नी ज्ञात्वा कन्यां बभूव सा । [5]
 अभिवाद्य मुने पादौ पुत्र जग्राह पाणिना ।
 स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातर वाक्यमप्रयीत् ।
 मम पित्रा तु सत्पशान्मातस्त्वमभव शुचिः ।
 अद्य दाशसुता कन्या न स्पृष्टोर्मान्निन्दिते ।
 वैशपायन ।
 व्यासस्य वचन श्रुत्वा व्यासपूर्णमुखी तदा । [10]
 मनुष्यमावास्ता योषितपतिता मुनिपादयोः ।
 महाप्रसादो भगवान्पुत्र प्रोवाच धर्मवित् ।
 मा स्वमेवविध कार्पणितद्वग्भ्यं मत हि न ।
 न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ । [15]
 धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी ।
 वीजक्षेत्रसमायोगे सस्य जायेत लौकिकम् ।
 जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषोत्तममागमे ।
 मृगीणां पक्षिणा चैव अप्सराणां तथैव च ।
 शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो चेदपारगाः । [20]
 ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्र कण्वो यद्विमुक्तथा ।
 भगवत्यश्च वसिष्ठश्च उर्षदयां जनितावुर्भा ।
 सोमध्रयास्तु सत्परां तु अभिनावथिसर्भया ।
 स्कन्द स्कन्नेन शुक्लेन जातः शरवणे पुरा ।
 एवमेव च देवानामृषीणां चैव समव ।
 लोकवाद्मदृतिर्हि न मीमांसा उपै सदा । [25]

चेद्व्यास इति प्रोक्त पुराणे च न्वयमुवा ।
धर्मेनेता महर्षिणा मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वामनी योगचारिणी ।
मयीत्ययं महाप्राज्ञ सखेह वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं समूहो विष्णोर्मांनो महानृपिः । [30]
तस्मात्स्वमातरं श्रेहाय्यवधीहि तपोधन ।

वैशंपायन ।

शुरोर्ध्वतमाज्ञाय व्यास प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकेषु मातुरद्वयविश्वम् ।
पुत्रम्पुत्रांतु लोकेषु नान्यस्तु पुत्रमतीव हि ।
न्यामं कमलपत्राक्ष परिष्वज्याश्रवतयेव । [35]
स्तन्यासारैः कृच्यमाना पुत्रमात्राय मूर्धनि ।

वासवी ।

पुत्रलाभात्पर लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्त महत्तप ।
महता तपसा तात महायोगयलेन च ।
मया त्व हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मामृपे पुत्रं त्वकु नार्हमि सापवम् ।

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा तः श्रेहाद्व्यासो मातरमग्रवीव ।
त्वया दृष्ट परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाग्रायितो मुहुः ।
पुत्रावन्मात्रया प्रीता भविष्येया नृपारम्भे ।

38

After 1. 57 70, Ds Tz G ins

तत कन्यामनुज्ञाय पुन कन्या भवतिरिति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपत्र पुण्यमदृश्यन्त्वा पराशर ।
जातकर्मदिर्मन्त्रकार कारयामास धर्मेव । [5]
कृतोपनयनो न्यासो याज्ञवल्क्येन भारत ।
धेनानधिजगे साधनार्थेण श्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तप कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57 76, Ds Tz G ins

तत सत्यवती दृष्टा जगाम न्व निवेदनम् ।
तस्मात्पुत्रं योजनाद्व्यमानिघ्नन्ति नरा मुनि ।
दाशराजस्तु वदन्वमानिघ्नन्तीतिमाषहत ।
दाशराज ।
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धर्वैः कथं बाळे सुगन्धवा ।
अपास्य मत्स्यगन्धर्व केन दत्ता सुगन्धवा । [5]
सत्यवती ।
नाके पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुत ।

नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धर्व योजनाद्व्यमानं ददौ ।
ऋषे प्रसादं दृष्ट्वा तु जना प्रीतिमुपागमन् ।
एव लब्धो मया गन्धर्वो न रोष कर्तुमर्हसि । [10]

वैशंपायन ।

दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशंसस ननन्द च ।
एतत्पवित्र पुण्यं च व्याससम्भवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS except G. s

40

After 1. 58 84, Ko. 4 ins

प्रनष्टमुद्धत राजन्यया प्रोक्त न्वयमुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रवृत्तानां महीपते ।
प्राज्ञाणा एव कुर्यन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61 83, Ks 4 Ns 5 Vs B D (except Ds) ins

वैशंपायनो युयुत्सुश्च चातुराष्ट्रः शताधिक ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठानां चैव नामधेयाणि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्तु शासनस्तथा ।
तु सहो तु शलश्चैव दुर्मुल्लस वयापरः । [5]
त्रिविंशतिर्विकर्णश्च जलसध मुलोचनः ।
विन्वानुविन्दो दुर्योधं सुयाहुर्दुष्प्रधरण ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्ण कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रां चित्राक्षश्चरचित्राङ्गदक्ष ह । [10]
दुर्मतो दुष्प्रहर्षश्च विविक्षुर्विकट सम ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च वया नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापति सुपेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रयाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महायाहुश्चित्रचापमुकुण्डलौ । [15]
भीमवेगो भीमयलो यलाकी यलवर्धनः ।
उग्रायुधो भीमशर कनकायुर्दंढायुध ।
दृढवर्मा दृढक्षत्र भीमकीर्तिरन्दुर ।
जराभयो दृढसधः सत्यसंध सहस्रबाहू ।
उग्रश्रवा उग्रसेन सेनानीर्दुम्पराजयः । [20]
अपराजित पण्डितको विशालाक्षो दुराधर ।
दृढहस्त सुहस्रश्र वातवेगसुवर्धसौ ।

आदित्यकेतुर्ब्रह्माक्षी नागदन्तोऽग्रयायिनौ ।
 कवची निपङ्गी पाक्षी दण्डधरो धनुर्मह ।
 उग्रो भीमरथो वीरो धीरबाहुर्लोलुप ।
 अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः । [25]
 अनाष्टय्य कुण्डमेदी विराधी दीर्घलोचन ।
 दीर्घबाहुर्महाबाहुर्न्युदोर कनकध्वज ।
 कुण्डाक्षी विरजाश्चैव दुःशाला च शताधिका ।
 धैर्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्र शताधिक । [30]
 पृतदेकशत राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ।
 नामधेयानुपूर्वा च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
 सर्वे त्वतिरथाः शूरा सर्वे युद्धविदारदा ।
 सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
 सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिन ।
 सर्वेषामनुस्वाक्ष कृता दारा महीपते । [35]
 दुःशाला चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
 जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy.
 108 (g v)

42

After 1. 61 86, Ks. & N V1 B D (except Ds) ins.

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽग्रवीद्वच ।
 नाह दयां मिय पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
 समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
 तत्र यास्यत्यय वर्चा न च स्यास्यति मे चिरम् । [5]

41

Ns Ds : om line 1, after line 1, B1 reads (for the first time) line 30 (v 1. चैव शताधिका for चैका प्र).
 Ks om lines 2-31. — (L 2) V1 तेषां, Dn D1 एषां
 (for चैव) — (L 9) Ks B Das D1-2 चित्रोपचित्रश्च
 — (L 11) Dn D1 : १ पद्मनाभ (for सुना) — (L 13)
 Ns V1 Bsm Dn D1 : १ दुर्विरोचन — (L 15) Da
 दत्तमर्दन, Dn D1 : १ नीमविक्रम — (L 17) N1 B (except
 Bs) दृढपन्या (for 'वर्मा') Ns Dn D1 अनुदय, Ns V1
 अयोदर — (L 19) Ns : V1 Dn D1 : १ क्षेमम् (Ns : V1
 'पू') तिस्रधैव च (for the posterior half) — (L 20) Ns
 दुरासद, B1 'पुत्र', Dn D1 'पुन' — (L 22) Ks नागदत्तश्च
 याजिनौ, Bs Da 'प्रगाभिनी', Dn D1 : १ नागदन्तानुयायिनौ
 — (L 23) Dn D1 : १ दटी (for पाक्षी) — (L 27) Da
 Dn D1 : १ १ प्युदोर N1 Da कनकस्तथा, Dn D1 : १ कनकागद ;
 Ds कनकस्तह — (L 28) Ns V1 B1 Da Dn D1 : १ १
 पुटनक्षिप्रकथैव — L. 29 = L. 1. — (L. 34) Ks समग्र,

113

ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायण सखा ।
 सोऽर्जुनेत्यभिख्यातः पाण्डो पुत्रः प्रतापवान् ।
 तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथ ।
 तत्र पोटश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमा ।
 अस्य पोटशवर्षस्य स सग्रामो भविष्यति । [10]
 यत्रांशा व करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
 नरनारायणाभ्यां तु स सग्रामो विनाकृत ।
 चक्रव्यूह समास्थाय बोधयिष्यन्ति चासुराः ।
 विमुखान्द्राग्रधान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुयः ।
 बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । [15]
 महारथानां धीराणां कदनं च करिष्यति ।
 सर्वेषा चैव शत्रूणां चतुर्धांशं नयिष्यति ।
 दिनार्धेन महाबाहु प्रेतराजपुरं प्रति ।
 ततो महारथैर्वीरैः समेत्य घटुभी रणे ।
 दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेप्यति । [20]
 एक वंशकरं धीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
 प्रनष्ट भारतं वशं स भूयो धारयिष्यति ।
 पृतस्तोमवच. श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकस ।
 भ्रातृषु सहिता सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
 एव ते कथित राजस्त्व जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After 1 61. 88, Ks N V1 B D (except Ds) ins :

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापर ।
 नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च धीर्यवान् ।
 शूरो नाम यदुक्षेष्टो घटुदेवपितामवत् ।

42

V1 संसक्त*, Dn D1 : १ संग्राम* (for संसर्ग*) Ks V1 दिव्याभि
 धानशो*, Ks विद्याविधान*, Ns 'जनसंमता' — (L 36) Ks
 Ns V1 Dn D1 : १ 'हा समये राजन्

(L 1) Dn D1 : १ १ रद (for वर) — (L 2) Ks :
 N1 : V1 Bsm Da Dn D1 : १ १ नम प्राप्यर्षरीयन् — (L 5)
 B ने (as in text), the rest वै — (L 9) Ks B Dns
 Ds तत्त (for तत्र) Ks : N1 : V1 Bsm पत्स्यते (for
 स्यास्यति). — (L 11) Ks यथाह्वन, Ks Ds यथाह्वद, N V1
 Bs यत्र राजा (for यत्रांशा व) Ns V1 B1 : Dn D1 : १
 वीरनिपूदन (for दानव) — (L 13) Ks ये सुरा, Bs ये सु*;
 Dn D1 व 'जु'. — (L 14) Ks : N1 : B1 Da D1 : १ वा (or
 धा)रिषि*. — (L 19) Ks : Ns V1 Dn D1 : १ १ घटुभी रणे
 — (L 21) Ks N1 : V1 Dn D1 : १ १ transp वीर
 and पुत्र

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदसी भुवि ।
पितु स्वर्गीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
अप्रमये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य च तदा ।
अप्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अदृक्कुन्तिभोजाय स ता दुहितर तदा ।
सा नियुक्ता पितुरर्हि ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्र पर्यचरद्दोरं ब्राह्मणं सशितम्रवम् । [10]
निगूढनिश्चय घर्मे य त दुर्वांसं विदुः ।
तमुग्रं शस्तिवात्मानं सर्वेयस्मरतोपयम् ।
तुष्टोऽभिचारमयुक्तमाचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽसि सुमगे तव ।
य य देवं त्वेमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यति । [15]
तस्य तस्य प्रसादात्तव देवि पुत्राञ्जनिष्यति ।
एवमुक्त्वा च सा याला तदा कौतुहलान्विता ।
कन्या सर्वा देवमकंमाजुहाव यदास्त्रिनी ।
प्रकाशकमां तपनस्तस्या गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुत चास्यां मर्वेदाश्चमृतां वरम् । [20]
सकुण्डल सकवच देवगर्भं धियान्वितम् ।
दिवाकरसम दीप्त्या चारुमर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूह्यन्ती जातं वै बन्धुपक्षमयासदा ।
उत्पसर्जं जले कुन्ती त कुमारं यदास्त्रिनम् ।
तमुत्सृष्ट जले गर्भं राघामतां महायशसा । [25]
राघायाः कल्पयामास पुत्र सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रदुर्नामधेय च तस्य यालस्य तापुमौ ।
दम्पती वसुपेणेति दिक्षु सर्वासु विद्युतम् ।
स वधमानो बलवान्सर्वान्नेपूतमोऽभवत् ।
आ शृष्टवापाच तदा जज्ञाप जपता वरः । [30]
यस्मिन्काले जपच्छास्त्रे धीमान्सत्यशराक्रम ।
नादेय ब्राह्मणेष्वासीत्सस्मिन्काले महात्मन ।
तस्मिन्नेव ब्राह्मणे भूत्वा पुत्रायै भूतमावन ।
ययाचे कुण्डले वीर कवच च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णा ह्यदृक्कुण्डले कवच च तत् । [35]
शक्तिं शस्त्रोऽदृक्षसौ विस्मिन्नेवैदमग्रणीत् ।
देवामुरमनुष्याणां गन्धर्वात्गरक्षसाम् ।
यस्मिन्नेप्स्यसि दुर्धरं स एको न भविष्यति ।

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुपेणेति विद्युतम् ।
ततो वैकृतेन कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]
This passage (from line 3 onwards) is an
anticipation of adhy 104 (q v).

44

After l 67 14^{ab}, D₂ ins

त्वयैव का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सरा ।
न मिथकेदी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चाण्द्री वसुकेदी च यया त्व मत्तकाशिलि ।
कम्बुग्रीवा च सुद्योणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्षोघ्नी सुरक्षनमपदति । [5]
हृपक्ष गङ्गादां वाच रम्भोर एवं शुचिस्मिते ।
यौ तां जातौ सुमन्त्रिणौ मन्त्रे हारविलक्षितौ ।
अनहं धारयन्नित्यमल वा चीरवल्कलम् ।
इदं दौलकुशाकीर्णं पल्लवैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
वन कण्टकित घोर निर्मोतुष्यमभूतवत् ।
अहंसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमाम् ।
स्वास्तीर्णवल्गुमुदितान्कातंस्वरविभूषितान् ।
इदं नाहंस्ति कल्याणि कृपणाव वरानने ।
सुमूर्धुं मदनाक्षिप्तं आहि मां शुभवारिणम् । [15]
न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
अर्घ्यनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्ररा ।
पतन्ति स्म शरीर मे पादमूरुशिरासि च ।
युन प्ररोहते देवि वन परशुना हतम् ।
कामाग्निना मुर्मदीप्तं तपलेव समाङ्गकम् । [20]
हृदि प्रौढे सुवीक्षणमे मन्ये नैपज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा समापण स्वर्शं स्मृतिदंष्टि कथामपि ।
विनान्यौपधकामिन्यं प्रजापतिरथायवीत् ।
एवमेतन्महाभाग सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

Sins after l 67 23

शक्तिरेव च विप्रर्षिसुपचक्राम सा शनैः ।
ततोऽस्य मार जग्राह आसन चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K₁ N₁ V₁ B₁ s हृत्तमां, D₁ s s हृत्तसोम (for
सुवसोम) — (L. 16) K₁ N₁ B D₁ s प्रसादात्तस्य तस्यैव,
D₁ s प्रसादात्त देवपुत्रान् K₁ N₁ B D₁ s पुत्र त्व (D₁
पुत्रान्ति) ननमिष्यसि — (L. 22) N₁ s V₁ D₁ D₁ s भूषित
(for 'भूषणम्) — (L. 23) V₁ B s m D₁ D₁ s निगूह्यमाना
— (L. 30) V₁ D₁ D₁ s वेदांगानि च सर्वाणि; D₁ D₁

आ वृष्टप्रवापाथ — (L. 34) N₁ s V₁ D₁ s तदगर्भं (for सहा)
— (L. 35) N₁ s V₁ D₁ D₁ s कवच कुण्डले तथा (for the
posterior half) — (L. 36) N₁ V₁ D₁ D₁ D₁ s ददौ
(for उददत्) — (L. 39) N₁ s V₁ D₁ D₁ s 'येन इति श्रितौ

45

With lines 2-3, 11-12, and 18-19, cf. l 67 30-31

प्राक्षालयः सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयादाहोदक्षिण्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सखीढा तमृषिं नाम्यभाषत । [5]
तस्मात्स्वधर्मोत्सलता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवदोपदर्शित्वाऽऽक्षचारिण्ययत्रिता ।
स तदा धीवित्तां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

सखीद्वैव च दीर्घाद्युः पुरेव भविता न च ।
वृत्त कथय रम्भोर मा त्रासं च प्रकल्पय । [10]
वैशपायन ।

ततः प्रक्षालय पादौ सा विश्रान्तं पुनरवधीत् ।
निधाय काम तस्यैषं कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्त वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःपन्त जग्मुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सखीढा श्रीमती तदा । [15]
सगद्गदमुवाचेद काश्यप सा शुचिस्मिता ।

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःपन्त इलिलात्मजः ।
मया पतिवृत्तो योऽसौ देवयोगादिहागत ।
तस्य ततः प्रसीद त्व भर्ता मे सुमहायशा ।
भतः सर्वं तु यद्वृत्त दिव्यज्ञानेन पश्यसि । [20]
अमय क्षत्रियकुले प्रसाद कर्तुमर्हसि ।

The above passage is ins in all 8 MSS after 1 67 23 The reservation in the footnotes to 1 67. 23-24 that T₂ G₁ ins it after 24 is unnecessary and should be deleted

46

After 1 68 9, D₁ (suppl fol , see m) S ins .

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमवधीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषण पूर्वं मनोवाङ्मायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाया मया पूर्वं पूजयैतद्वत् तव । [5]
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याल्लोकानवाप्स्य च ।
तस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे धियम् ।
तस्मान्नाद्रेऽथ यातव्य समीप पौरवस्य ह ।
स्वय नायाति मत्वा ते गत काल शुचिस्मिते ।

46

(L 18) T₁ G₁ M नाम (for इति) T₁ G₁ ते पिता (for पिता) — (L 23) T₁ G₁ M अनुतिष्ठ (for आविष्ट)

गत्वा राघव राजानं दुःपन्तं हितकाश्यया । [10]
दौ पन्ति यौवराज्यस्य दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरुणां च क्षत्रियाणां च मामिति ।
भर्तृणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्य मयियेष्वप्यया । [15]
प्रतिवाक्यं न दद्यात्स्वं शापिता मम पादयो ।
वैशपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पीथ कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च यादुभ्या मूर्ध्निपात्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवा राजा दुःपन्त इति विश्रुत ।
तस्याग्रमहिषी चेपा तव माता शुचिप्रता । [20]
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं स्वया सह सुमध्यमा ।
गत्वाभिवाद्य राजान यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्व वशगो भव ।
पितृपैतामह राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।

वैशपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमवधीत् । [25]
स्वं पिता मम विप्रर्षे त्व माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्य पितर मन्ये त्वामृते तु महातप ।
तव शुश्रूषण पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तुकामा स्वय यातु ययेष्टतः ।
अह शुश्रूषणपर पादमूले वसामि च । [30]
क्रीडां व्यालमृगं साधं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्य स्वाध्याय च करोम्यहम् ।
वैशपायनः ।

एवमुक्त्वा तु सल्लिप्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा प्ररुद शकुन्तला । [35]
जेहारिपुत्रश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता ।
निशाग्य रुदतीमातां दौ पन्तिर्वाक्यमवधीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्य किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्य काल्य उरथाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।
शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पाप फल भुङ्क्ते महाजन ।
भोक्तरस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते । [40]
मया निवारितो नित्य न करोपि वचो मम ।
नि सृतान्कुञ्जराश्रित यादुभ्या संप्रमथ्य वै ।
यन च लोटयन्नित्य सिहभ्यामगणैर्युतम् ।
एवविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरनन्दन ।

— (L 30) Noteworthy is the expression पार्वते! Cf. line 35 of passage No 68 — (L 36) M तां तु (for जातां) — T₂ Ms om line 40 (which appears to be redundant!) — (L 51) M तस्य (for दस्य)

रूपितो भगवान्नात वत्सादावा विवासितौ । [45]
 अह न गच्छे दुःपन्त नास्मि पुत्रहि वैपिणी ।
 पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्मावितामनः ।
 वैशंपायन ।
 एवमुक्त्वा तु रुद्रो पपात मुनिपादयोः ।
 पुत्र विलयनीं कण्वश्चानुनीय च हेतुमि ।
 पुनः प्रोवाच भगवानानृशम्याद्धितं वचः । [50]
 कण्व ।
 शकुन्तले शृणुष्वेद द्वितं पथ्यं च मामिति ।
 पतिव्रतामावगुगान्निहत्वा साध्यं न किंचन ।
 पतिव्रतानां देवा वै तुष्टा सर्ववरप्रदा ।
 प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थं च मामिति ।
 पतिप्रसादायुग्मगतं प्राप्तुमन्ति न चायुमम् । [55]
 वत्सादन्वा तु राजानमाराधय भुविस्मिते ।
 वैशंपायन ।
 शकुन्तला तयोक्त्वा वै शकुन्तलमयाववीत् ।
 दौहित्रो मम पौत्रपुत्रमिष्टिलस्य महात्मन ।
 शृणुष्व वचनं सत्यं प्रथमीमि तवानघ ।
 मनसा भर्तृकामा वै वाग्निरुक्त्वा वृयनिवचम् । [60]
 गन्तुं नेच्छति कक्ष्याणी वत्सात्ताव वहन्व वै ।
 शक्यत्वं प्रतिगन्तुं च मुनिमि सह पौरव ।

47

After 1. 68. 11, D₁ (suppl. fol., 172. r) S (except G₂) ins :

वैशंपायन ।

वर्णानिपुञ्जित पुत्र काश्यपेन निराम्य तु ।
 काश्यपाध्याप्य चानुर्वां मुमुदे च शकुन्तला ।
 कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छति चायुमम् ।
 तयोक्त्वा तु कण्व च नातर पौरवोऽग्रवीत् ।

47

(L. 5 and 11) T₁ G₁ M अत्रे (for नात), and काश्यपः (for तद्वचन) — (L. 20) T₁ G₁ M₁ अग्रमे

48

From lines 1-14 — (L. 5) M सुमगता — (L. 8) T₁ M₁ "नीचदयश्च, M₂-s "नीचदयश्च — (L. 15) T₁ M₁ (inf/ lin) सर्वत्र पुच्छरीयश्च, M₂ सर्वत्र पद्मिनीमिह, M₃-s वृत्तं पुच्छरीय. M (except M₁) उद्यतैरुद्योगितां — (L. 18) T₁ शत्रुपदं, M₂ शत्रुपदं, M₃-s शत्रुपदं. — (L. 19) M₁-s अक्षयैर्विद्वैश्च (M₂ "वर्जैर्मित्य) — (L. 20) M (except M₁) पूति (for सर्व) — (L. 21) M शत्रुपदं (for the posterior half) — (L. 23) M "शत्रुपदं. — (L. 26) M (except M₁) वैशंपायन (for

किं चिरायमि मातस्त्वं गमिष्यामि नृपालयम् । [5]
 एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःपन्तस्य महात्मन ।
 अभिवाद्य मुने पादौ गन्तुमैच्छत्य पौरव ।
 शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलि ।
 प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
 अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् । [10]
 अकार्यं चाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्वचान् ।
 एवमुक्ती नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
 मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरभ्युपवर्तयत् ।
 अन्मक्षान्वायुमक्षांश्च शीर्णपर्णानामनुनीत् । [15]
 फलमूलादिनो दान्तान्कृशान्वयमनिमंतवान् ।
 मतिनो जटिलान्मुण्डान्बल्लभान्निमंतवान् ।
 समाहूय मुनि कण्व कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
 मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
 वने जाता विवृता च न च जानाति किंचन ।
 आग्रमेण मया सर्वनीयतां क्षत्रियालयम् । [20]
 द्वितीययोजने त्रिषा प्रतिष्ठान प्रतिष्ठितम् ।
 प्रतिष्ठाने पुरे राजा शकुन्तलपितामह ।
 अभ्युवाच चिरं कालमुपैक्ष्या नहि त पुरा ।
 अनूपजाङ्गल्युत धनधान्यसमाकुलम् ।
 प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनमंगमे । [25]
 तत्र संगमनामाद्यं चात्वा हुतहुताशना ।
 शक्यमूलच्छाहारा निवर्तय महावपा ।
 अन्यथा तु भवेद्विषा अश्वनो गमने श्रम ।

48

After 1. 68. 13, D₁ (suppl. fol., 172. m.) S ins

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवन्मला ।
 ते वनामि नदीं दौलान्गिरिप्रवणानि च ।
 कन्दराणि नितम्बांश्च राट्टाणि नगराणि च ।

the first चारि) — (L. 28) T₁ G₁ सद्राम्येन, M तयाम्येन — (L. 29) T₁ महापरा, M₂ महापिनि, M₃ (inf/ lin) ननीपिनि — (L. 30) M महापरा (for त्वत्परा) — After line 30, M (except M₁) ins

शकुन्तलमिह प्रीता हर्षयन्तोऽभुवन्वच ।

— (L. 32) M (except M₁) अग्र (for एते) — (L. 36) M (except M₁) प्रेक्षका प्रयशसिरे (for the posterior half) — (L. 46) M (except M₁) ये स्वनेत्रे प्र. — (L. 53) M (except M₁) क्षातान् (for दीनान्) — (L. 60) M (except M₁) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्विपि शसन — Colophon. Adhy no T₁ 86, T₂ 36, G₁-s M 37 — D₁ T₁ G₁ s. s. M (except M₁) om line 68 — (L. 68) T₁ G₁ s. M₁ लक्ष्यते (for दृश्यते)

भाश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैत्र गतश्रमाः ।
 शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समापयुः । [5]
 तां पूर्वीं पुरुहुतेन ऐलस्यायं विनिर्मिताम् ।
 परिघाटालकमुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
 शतश्रीशतयष्टैश्च गुप्तामन्यैर्दुरामदाम् ।
 हर्म्यप्रासादसंवापां नानापण्यविभूषिताम् ।
 मण्डपैः ससभैः रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
 कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलकृताम् ।
 द्वारद्वोरणनिर्युद्धैर्मङ्गलैरपशोभिताम् ।
 उद्यानान्नवगोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
 सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
 वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थानित्योत्सवसमाहितैः ।
 धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टैः रत्नपूजितैः ।
 क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिर्महोन्नतैः सदा ।
 वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
 अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः । [20]
 एवविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
 तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
 इन्द्रमग्नप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसचयैः ।
 तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता । [25]
 तस्या सभाया राजपिः सर्वालकारभूषिता ।
 ब्राह्मणे क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृता ।
 संस्तूयमानो राजेन्द्रः सुवमागधयन्दिभिः ।
 कार्यायिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु स ।
 सुखासीनोऽभवद्वाजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
 शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् । [30]
 ऋषयः ।
 शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति न ।
 कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुव राज्ञी भविष्यति ।
 भस्मिस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।
 वैशपायनः ।
 वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः । [35]
 प्रविशन्त नृपसुत प्रशशसुश्च प्रेक्षकाः ।
 वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरव ।
 इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
 ततो वै नागरा सर्वे समाहूय परस्परम् । [40]
 द्रष्टुकामा नृपसुत समपद्यन्त भारत ।
 नागराः ।
 देवतेषु जनस्यामे भ्राजते धीरियागताः ।
 जयन्तेनेव पालोमी इन्द्रलोकादिहागताः ।
 वैशपायनः ।
 इति युवन्तस्ते सर्वे महर्षीसिद्धमनुष्यम् ।

अभिवाद्यन्त महिता महर्षीन्देववर्धम् ।
 अथ नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
 एव ये स्म प्रपदयामो महर्षीन्सूर्यवर्धम् ।
 इत्युत्त्वा सहिता केचिद्वनगच्छन्त पौरवम् ।
 हेमवत्या सुवमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
 ये केचिदयुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षन् ।
 कृष्णाजिनेन सल्लघान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापमान् । [50]
 पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां चिरुपिण ।
 विना सव्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
 क्षुत्पिपासादितान्दीनान्त्वल्कलाजिनवामम् ।
 त्वगस्थिभूताग्निमांसान्धमनीसंततानपि ।
 पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्ताक्षिरुदरान् । [55]
 विशीर्षकानूर्ध्वहस्तान्द्रष्टुं हास्यन्ति नागराः ।
 एवमुक्तवतां तेषां गिर श्रुत्वा महर्षयः ।
 अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
 उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
 पुरप्रवेशेन नात्र कर्तव्यमिति ज्ञासनम् । [60]
 किं कारणं प्रवेष्टुमां नगरं दुर्जनैर्दूतम् ।
 त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
 तस्माद्भूमिप्याम वयं गङ्गायामुनसगमम् ।
 एवमुत्त्वा मुनिगणाः प्रतिजमुर्पयागतम् ।

Colophon

वैशपायनः ।

गतान्मुनिगणान्द्रष्टुं पुत्रं सगृह्य पाणिना । [65]
 मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति वारकाः ।
 तथा शोकपरीताग्नी पृथिमालम्ब्य दुःखिताः ।
 गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
 पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः । [70]
 भट्टपूर्वाङ्गद्वयै राजमार्गेण पौरव ।
 हर्म्यप्रासादचैत्याश्च सभा दिव्या विचित्रिता ।
 कौतूहलसमाविष्टे द्रष्टुं विस्मयमागतः ।
 सर्वे भुवन्ति ता द्रष्टुं पद्महीनामिव ध्रियम् ।
 गतेन हसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् । [75]
 मुत्तेन चन्द्रसदृशीं धिया पद्मालयागमाम् ।
 स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भममरवचम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं तस्रजामूनद्वयमाम् ।
 करान्तमितमध्या तां सुकेशीं महत्प्रभाम् ।
 जघनं सुविशालं वै ऊरु करिकरोपमां । [80]
 रक्तनुन्नरतां पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितां ।
 एवमुपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागताः ।
 इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःपन्ननगरे जनाः ।
 पुनः पुनरवोचस्ते शाकुन्तलपुत्राणां पितॄन् ।
 सिंहेक्षणं सिंहदंष्ट्रं सिंहस्कन्धो महानुभवं ।
 सिंहोरस्कं सिंहशूलं सिंहविक्रान्तगान्धयम् । [85]

पृथ्वम् पृथुवक्षाश्च लज्जाकारादिरा महान् ।
पाणिपादवले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्त्रन ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजप्रीक्षास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो द्वेष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं ब्रुवन्तस्त्रि सर्वे प्रशशसु सहस्रदा ।
युक्तिवादानबोचन्त सर्वाः प्राणभृत क्षियः ।
आन्धवा इव सचेहा अनुजसुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वच श्रुत्वा तूर्णमूढा शकुन्तला । [95]
वेद्मद्भार समासाद्य विद्वलन्ती नृपात्मजा ।
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जा च परीताद्री राज्ञाज्जन्ममक्षत ।
अधुना किं नु वक्ष्यामि दुःपन्त मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1 68 51, Das ins.

महा सुरासुरगुरु सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्त्वं प्रविद्याशु महापण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मायैकामसिद्धौ भार्या भर्तुं सहायिनी । [5]
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगा ।
तदा धर्मायैकामानां त्रयाणामपि सगम ।
कथ भार्यामृते धर्म कथ वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्स्यत्यां त्रितयमाहितम् ।
सधैव भर्तारमृते भार्या धर्माद्विभागेन । [10]
न समयां त्रिवर्गाऽथ दुपत्यो समुपाधित ।
देवतानिथिभृत्यानामतियिनीं च पूजनम् ।
न पुत्रिमः शक्यते कर्तुंमृते भार्या कथचन ।
प्राप्नोति चार्यां मनुजैरानीतोऽपि निज गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुमार्थमग्रहेण वा । [15]
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते ।

50

After 1 68 57^{ab}, Das ins

अपुत्रस्य जगत्पुन्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा मनातनी ।

नास्ति पुत्रसम चेहो नास्ति पुत्रसम सुखम् ।
नास्ति पुत्रममा प्रीति नास्ति पुत्रसमा गति ।
अनृत वक्ति लोकोऽय चन्दन किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतर ।

51

After 1 68 69, Sins

पक्षिण पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तेरभिगुप्ता च तस्मादसि शकुन्तला ।
ततोऽदृष्टपिणा दृष्टा काश्यपेन महारमना ।
जलायममिहोत्रस्य गत दृष्टा तु पक्षिण । [5]
न्यासभूतामिव मुने प्रददुर्मां दयावतः ।
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुज ।
स भारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा च संभाविता राजभनुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाह राजन्वं वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रमुता चाह वधिंता मुनिना नृप । [10]
यौवने वतमानां च दृष्टवानसि मा नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथ ।
वाग्मिस्त्व सूनुताभिर्मांमपत्यायैमचूतुद । [15]
अकार्षीत्त्वाश्रमे वामं धर्मकामार्थनिश्चितम् ।
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रही ।
साह कुल च शील च सत्यवादिस्वभात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य स्वामय शरणं गता ।
तस्माच्छाहंसि सद्यस्त्य तयेति वितथ वच । [20]
स्वधर्मं पृष्टत कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् ।
स्वभायां लोकनायस्त्व नाहंसि स्वमनागसम् ।

52

After 1 88 12, Da (suppl fol., arc m) Sins

धर्मपायन ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयमुविहिते पुरा ।
इयस्य यानि चाङ्गानि सनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होसाध्वयुरयोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
असौ प्रास्यन्ति विधिधर्ममस्ता पोदशर्वित्र ।
धूमगन्ध च पापिष्ठा ये त्रिमन्त्रि नरा भुवि । [5]

51

(L 1) G₁ धर्मेत्सला, M (except Ms) धर्मतत्परा
— (L 2) T₁ G₁, M (except Ms) जैर् (for तैर्) — T₂
G₁-s Me-s om line 6 — (L 9) M (except Ms)
दयया (for रान्दे) T₁ G₁ s M (except Ms) परमर्षिणा

(for वर) — (L 12) T₁ G₁-s Ms तदा (for वने).
— (L 15) M (except Ms) अत्रोच (for अश्यां) S
(except G₁ s s Ms) वाच (for वात्) T₁ G₁ M (except
Ms) "मिश्रिता", T₂ G₁ "मिश्रिता", G₁ "संमिता" — (L 21)
T₁ G₁-s अनापदि, Ms अपोदित (for अनागसम्)

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्तरा ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
 मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
 मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता ।
 यज्ञवाट मृगगणैः प्रविश्य मृशबिस्मिता । [10]
 आघ्रायन्ती धूमगन्ध मृगरेव चचार सा ।
 यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
 पश्यन्ती यज्ञमाहारम्य मुद लेभे च माधवी ।
 असस्त्वृशान्त वसुधां ययाति नाहुप तदा ।
 दिविष्ठ प्राप्तमाज्ञाय वयन्दे पितर तदा । [15]
 तदा वसुमनापृच्छन्मातरं चैव तपस्विनीम् ।

वसुमना ।

भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरेह ।
 कोऽयं देवोपमो राजा याभिवन्दस्ति मे वद ।
 माधवी ।

मृगुध्व सहिता पुत्रा नाहुपोऽयं पिता मम ।
 ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
 पूरु मे भ्रातर राज्ये समावेद्य दिव गतः ।
 केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशा ।
 वैशपायन ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाङ्गटेति चाब्रवीत् ।
 सा पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा सन्नमाविष्टचेतना ।
 माधवी पितरं ब्राह्मणं दौहित्रपरिवारितम् । [25]
 माधवी ।

तपसा निर्जितालोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
 पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
 स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठका ।
 तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवसाग्रज ।
 ययाति ।

यदि धर्मफलं ह्येतच्छेभन भविता तव । [30]
 दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महारमभि ।
 तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रमृति पितृके ।
 ग्रीणि आद्रे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्विता ।
 ग्रीणि चाग्रं प्रदासन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
 भोक्ता परिवेष्टारः श्रावितार पवित्रका । [35]
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति आस्करे ।
 स कालः कुतपो नाम पिष्ट्वा दत्तमक्षयम् ।
 तिला पिशाचाश्चक्षन्ति दर्मां रक्षन्ति राक्षसात् ।

रक्षन्ति श्रोत्रिया पङ्क्तिं यतिभिर्भुजमक्षयम् ।
 लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुप्रत शुचिम् । [40]
 स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
 वैशपायन ।
 एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 सर्वे ह्यवमृशन्तास्वरश्च कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92 24^{ab}, D₁ (suppl fol sec m) S ins.,

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
 पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
 अन्वित परिपूर्णैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
 अमात्यसंपदोपेत क्षत्रधर्मविशेषवित् । [5]
 वक्षे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् ।
 वेदानागमयत्कृत्स्नाग्राजधर्मांश्च सर्वदा ।
 इंजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 तर्पयामास विप्राश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
 रक्षैरुचावचैर्गोभिर्गामैर्धनैरपि ।
 वयोरूपेण सपन्नं पौरुषेण बलेन च । [10]
 ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
 वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
 तं महीप महीपाला राजराजमकुर्वत ।
 धीतशोकमयायाधा सुप्रस्वप्नमपोधना ।
 श्रिया भरतशार्दूलं समपणन्त भूमिपा । [15]
 शतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्रं विपतिभिर्जगत् ।
 नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
 ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखं विद ।
 ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्रा पर्यचरन्विशः ।
 एव पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
 शतनावयं राज्यस्ये नावर्तत घृया वधः ।
 भुसुखानामनायानां तिर्यग्योन्यु वर्तताम् ।
 स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
 स हस्तिनास्त्रिधर्मात्मा विहरन्कुरनन्दनः ।
 तेजसा सूर्यकरूपोऽभूद्वायुना च समो यत्ने । [25]
 अन्तकप्रतिमं कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
 बभूव राजा सुमतिं प्रजानां सत्यविक्रमः ।
 स घनेषु च रम्येषु शैलप्रम्ववणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94 1-17 (q v)

52

(L. 5) T₁ G₁₋₆ ययायास्तु (for च पाणिष्ठा), and नराधिपा
 — (L. 23) G₁ subst for the posterior half

मानाङ्गष्टो नृपोत्तमः ।

अयमित्यनुवन्तु माधवीं मातरं तदा ।

— (L. 24) G₁ पुत्राणां (for पुत्रस्य) — (L. 28) T₁ G₁₋₆

वेदपारगा (for धर्मेपा) — After line 32, T₁ G₁₋₆ ins
 अविध्यति न संदेहः विदुषा मीलिकर्षणम् ।

53

(L. 1) T₁ G₁₋₆ सत्तम, M₁ विदुषा (for संनतः)

— (L. 7) M चात् (for भूतिः)

54

After 1 94. 64, S (which om 65-66) ins

अपत्यफलसयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्बन्ध ।
स्वं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितु ।
सूतस्तु कुरुमुखस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितु ।
त्वं सारथे पितुर्मह्य सखासि रथभूगंतः । [5]
अभिज्ञानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाक्षद्व मे पृष्ट करिष्ये न तदन्यथा ।

सूत ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गंतः ।
वृत्तं स नरदेवेन तदा वचनमग्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्मवेद्भूमिः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातुं पिता सव वरं तदा ।
स चापि निश्चयकृत्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एव ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायन ।

ततः स पितुराज्ञाय मत्तं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसः पुत्रं प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

The passage is followed by 1 94. 67 (g v)

55

After 1 96. 53*, Ks (suppl. fol.) Ds (suppl fol
see m) S ins

नैनार्मच्छक्त्यं चन ।
अम्बामन्यस्य कीर्त्यन्तीमग्रवीचारादुदीनाम् ।
विचित्रवीर्यं ।
प्रत्यक्षफलं एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।
परतन्त्रोपभोगे मामार्थं नाप्योक्तमर्हति ।
भीष्म ।
प्रतिष्ठितं शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वयः । [5]
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मत्तं तव ।
इत्युत्तवाग्मां समालोक्य विधिवद्वाक्यमग्रवीत् ।
विस्मृता ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं आतर प्रियम् ।
अन्यभावागता चापि को नारीं वासयेद्गृहे । [10]
अतस्त्वा न नियोज्यामि अन्यकामानि गम्यताम् ।
अहमप्युच्यंरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न सवन्धस्तदावाम्ना भविता र्धं कथंचन ।

वैशंपायन ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनैः राजन्साह्वराजपुरं प्रति । [15]
अयाम्बा साह्वमागम्य साध्वीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतस्मिं वरानन ।
देवव्रतं समुत्सृज्य सातुर्गं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृहीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तयैवमुक्तं साह्वोऽपि प्रहसन्निदमग्रवीत् । [20]
निर्जितासीह भीष्मेण मा विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विस्मृता तेन चालयात् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरयाव्रवीत् ।
अम्बाव्रवीत्ततो भीष्मं स्वयाहं सहसा हता । [25]
क्षत्रधर्ममेवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यं स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्भवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे स्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्माद्ब्रूहस्व मा भीष्मं निर्जितां ससदि स्वया । [30]
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चाग्रवीदग्बा ययाजैपीत्यथा कुरु ।
एवमन्वगमन्भीष्मं पदं समा पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साह्वं गच्छस्व यं पुरा मनसा वृत्तं । [35]
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तां वधूः कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वा मम आश्रये यधीयसे ।
विचित्रवीर्याय भूमे यथेष्टं गम्यतामिति । [40]
भूय साह्वं समन्वेत्य राजन्गृहीष्व मामिति ।
नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साह्वं निराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अस्या भीष्मं पुनः साह्वं भीष्मं साह्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनेनैवमनैपीत्यपदं समा नृप ।
अशुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]
पीनोश्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरात्सगमा राकाचन्दलिमानना ।
वर्षकादग्निनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चक्षुः सा ।
सा ततो द्वादशं समा बाहुदामभितो नदीम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे । [50]
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय मुपता ।
पादाङ्गुलेन सातिष्ठदकम्पन्तं ततः सुरा ।

54

(L. 5) G: रथमागतं, Gs: सरयुगतं, Gs: रथयुगतं

— (L. 6) T: Gs-8 अपि (for अभि) — (L. 8) T: Gs-8
M दाशकन्यां Gs: Ms: तव (for तय)

[904]

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहमुद्दिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरद प्रभु । [55]
मानयन्नाजपुरीं तां ददौ तस्यै शुभा स्रजम् ।
पुष्पा पुष्करिणीं दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अग्रे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
पूतां चैव मया दत्तां माला यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां सात्वतो नाभितन्दति वालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं च क्षत्रिया माला या भीष्म निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्या यो भीष्म घातयिष्यति । [65]
वैशपायनः ।

तस्याश्चङ्क्रम्यमाणाया समा पञ्च गता परा ।
नाभवच्छरणं कश्चिदक्षत्रियो भीष्मजाङ्गयात् ।
अगच्छत्सोमक साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेश्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।
अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मा मज्जन्तीमिव च हृदे ।
यज्ञसेनाभिधाधेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवला ।
उभौ च लोको कीर्तिश्च समूलौ सकलौ हतौ । [75]
क्रोशन्त्येव न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
किं नु नि क्षत्रियो लोको यन्नानायोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमा ।
इक्ष्वाकुर्गा तु ये वृद्धा पाञ्चालानां च ये वरा ।
स्वत्पसादाद्विधाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]

प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।
यज्ञसेन ।
जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विरोधतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं मंधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवराज्ये भव स्यात्पार्थिवराज्ये ।
तस्यापनयने हेतुं मं विधातुमहं प्रभु । [85]
न हि शांतनवस्याहं महाशत्रुः प्रहारिणः ।
इंश्चर क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कटपाणि न मां भीष्मो दहेद्व्यात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।

वैशपायनः ।

इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रुजत् । [90]
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा सशितप्रताम् ।
तामन्वगच्छद्गृहं सान्त्रं जहन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कटपाणि न नो वैरं प्रसज्य ।

अम्बा ।

एवमेव स्वयां कार्यमिति स्म प्रतिकाह्वते ।
न तु तस्यान्यथा भावो देवमेतदमानुषम् । [95]
यश्चैना स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षने ।
स भीष्म समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।
वैशपायनः ।

ता स्रजं द्रुपदो राजा कचि'कालं ररक्ष सः ।
ततो विप्रश्चमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
ता शिखण्डिन्यवह्नात्तु वाला पितुरवजया । [100]
ता पिता स्वत्यजच्छीघ्रं व्रजो भीष्मस्य कितिषयात् ।
इषीकं प्राक्ष्णं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्वन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचाराभितुष्टन्तामप्रवीर्यपिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरं त्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरन्त्य तम् ।
अहमप्यत्र सावित्र्यं कर्तामि तव शोभने ।
त तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K₄ was omitted from the list of MSS containing this passage, given in the footnotes to 1 96 53 — (L 1) M जग (for जग) — (L 3) K₄ D₄ M₄ पापस्य फलम्, M₄ अत्यन्तं, M₄-s असारं (for प्रत्यक्षं) — (L 5) D₄ M प्रातिष्ठन्त्यतोर्वश — (L 16) K₄ D₄ M प्रतिपूज्य तत् (for तन्ना गृता) — (L 18) T₁ G₁ s & M₂ पुनर्पणं (for भरतं) — After line 25, G₁ ins

स्वयंपरे राममये तयाह प्रथमं गृता ।

114

— K₄ T₁ M (except M₄) om lines 27-30, T₂ om 27-31, G₁ om 27-33 — (L 31) M (except M₄) पूर्वमेवोक्त्यास्तव (for the posterior half) — K₄ T₁ M₄ om lines 34-44, T₂ om 34-48 K₄ D₄ T₁ M (except M₄) om lines 46-48 — (L 57) K₄ D₄ G₁ s & M₂ समुपस्थिता — Colophon Adhy 17 T₁ 97, T₂ 47; G₁ M 48 D₄ G₂ s & M₂-s om line 78 — (L 88) K₄ T₁ M₄ अभिप्रेक्ष्य, T₁ G₁ अभिमोक्ष, G₁ s अभिप्रेक्ष्य (for नीलो दहेत्) — After line 88, G₂ s & M₂ ins

न प्रत्यक्षमेव मयि कितिनेन न तेन दहत् ।

ततो विमजन तत्र गन्धर्वाणामवतैत । [110]
 तत्र द्वाववशिष्येता गन्धर्वावमितौजसौ ।
 तयोरेक समीक्ष्येता स्त्रीशुभ्रपुरुषावच ह ।
 इदं गृहीष्व पुलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
 नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमाश्चैव तावुभौ ।
 ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
 स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
 लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशा ।
 ततो युहुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
 तत्र चास्त्राणि दिव्यानि हृत्वा स सुमहायुतिः ।
 स्वदेशमभिसर्पेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेष्वासं कृताञ्जलिः ।
 उवाच भवता भीष्मास्य भैरव्य कथंचन ।

Colophon.

वैदापायन ।

अम्बाया निर्गताया तु भीष्मं शासनवस्तुतः ।
 न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
 अम्बिकाभ्यालिके चैव परिणीयाग्निसनिधौ । [125]

 This passage (55), which is followed by a repetition (with v l.) of 1 96 53^{ab}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of 1 96 53^{ab}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here

56

S ins after 1 98 17 Dn, after 1038* Ds (suppl fol sec m), after line 1 of 1038*

पुत्रलाभाय सा पत्नी न तुतोप पतिं तदा ।
 प्रद्विपन्ती पतिर्भायां किं मां द्वेष्टीति चाग्रवीत् ।
 पत्नी ।
 पतिर्भायानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
 अहं त्वा भरणं कृत्वा जाल्यन्धं समुता सदा ।
 नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेय महत्तप । [5]

— Gs (hapl) om from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive) — (L. 100 and 107) Ks T1 G Ms अज्ञानवी (for अवदया), and परिचरेषितु — (L. 114) Ks Ds M स्त्रीत्वे पुरत्वे च तावुभौ — Colophon Adhy no T1 98, T2 48, G M 49

56

(L. 1) Dn 'अमा च — (L. 2) Dn Gs मां द्वेष्टीति

भीष्म ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
 प्रत्युवाच सतः पत्नीं प्रद्वेषीं समुतां तदा ।
 नीयता क्षत्रियकुले धनार्थं त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्रं नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
 यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमा ।

अथ प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
 एक एव पतिर्नार्यो यावज्जीव परायणम् ।
 मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्रामुयाग्रम् ।
 अभिगम्य परं नारी पतिव्रत्येति न शयः ।
 अपतीनां तु नारीणामपि प्रभृति पातकम् । [15]
 यद्यस्ति चेद्भनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
 अकीर्तिं परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्म ।

तस्य सद्बचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
 गङ्गामानीयतामेव पुत्रा हरयेवमववीत् ।

 It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1 104 29 of the Bombay ed remains hanging in the air! Cf Winternitz, JRAS 1897. 723f. (with footnote)

57

After वैदापायन of 1 99 3, S (which om उवाच) ins

भीष्मस्य तु यच्च श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थेऽसहितम् ।
 माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— (L. 3) Dn T1 M मायाया भरणाद्भर्ता पालनाय पतिः सृष्टः ।
 — (L. 4) Dn Ds T1 Gs समुतः — (L. 9) Dn Ds Ms-s दुःखकारणम् — (L. 10) Dn T1 Gs e transp यथा and पुरा — (L. 12) G (except G1 s) पदया (for नाया) — (L. 13) T2 G (except Gs e) तस्मिन्नापरं — (L. 17) Dn T1 M (except Ms) 'यादाश्च Dn Ds Gs Ms-s नित्यं तासां (for नित्यकाल) — (L. 18) Dn Ms इति (for तस्य) — (L. 19) Dn Ds गगायां नीयः.

सत्यवती ।

औचध्यसधिकृत्येदमद् यदुदाहृतम् ।
 पौराणी धृतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
 त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
 यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तवानघ ।
 मम पुत्रस्तव आता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
 चाल एव गतं स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
 इमे महिष्या तस्येह काशिराजसुते उभे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत । [10]
 धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
 आभ्यां मम नियोगाज्जु धर्मं चरितुमर्हसि ।
 भीष्म ।

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
 स्वमभ्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
 जानीषे यत्तदा वृत्तं शुक्लहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
 तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव धवीमि ते ।
 तन्न जातवन्मया कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
 परित्यजेय त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाभ्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
 त्यजेद्यं पृथिवीं गन्धर्मापश्च रसमुत्तमम् । [20]
 ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
 त्यजेद्यं घोषमाकाशं सोमं शीतत्वमुत्तमे ।
 प्रभां समुत्तमेदको धूमकेतुरथोपगताम् ।
 घृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याद्यं धर्मेराट् ।
 अमरत्वस्य वा हेतोर्लौक्यसदनस्य वा । [25]
 उत्तमेयमहं प्राणाञ्च तु सत्यं कथंचन ।
 सत्यवती ।
 जानामि त्वयि धर्मज्ञं सत्यं सत्यवतीं वर ।

इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्स्वजेरन्यानरिदम् ।
 यथा तु च कुलं चैव धर्मश्च न पराभयेत् ।
 सुहृदश्च सुदृष्टा स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]
 भीष्म ।
 त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
 सोपायं कुलसंताने यक्षुमर्हमि न परम् ।
 स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
 पुर्यांश्चापि मायाभिर्यक्षीभिरुपगृह्णते ।
 सा सत्यवति संपद्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
 यथा न जह्या सत्यं च न सीदेद्यं कुलं हि न ।
 वैशपायनः ।

Lines 7-30 above are a repetition (with v 1) of 1. 97. 8-10, 13-18, 20 and 22

58

After 1 104 9, N ins.

तां समासाद्य देवस्तु विवस्मानिदमवधीत् ।
 अयमस्म्यसितापादो ब्रूहि किं कथायि ते ।
 कुन्त्युवाच ।
 कश्चिन्मे ब्रह्मविद्यादाद्वरं विद्यां च दातुमर्ह ।
 यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
 तदस्मिन्नपराधे त्वां क्षिरसामिप्रसादये । [5]
 योषितो हि सदा रक्षया स्वपराद्धापि नित्यदा ।
 सूर्य उवाच ।
 वेदाहं सर्वमेवैतद्यहुर्वासा ददौ तव ।
 सत्यज्योमे मानभये क्रियतां सगमो मया ।
 अमोघं दर्शनं मय्यमाहृतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L 1) T G₁-8 वचन (for वच) — (L 6) T₁ तदा कुरु, G₁ 2 8 तवानघ (for तवा) — (L 14) T₂ G₁ 8 मयि चरंते (for परमा मयि) — (L 17) T₂ G₁-8 कुर्या (for कार्य) — (L 27) T₂ G₁-8 सत्यं सत्यपराक्रम, G₁ 8 धर्मं सत्यं परंतप — (L 33) T₂ G₁ 8 सदा (for the first कुले)

58

(L 2) K₁ N₁ 3 V₁ B D (except D₁) 'सितापाणि' — (L 3) K₀ मयि, N₁ 3 V₁ B₁ 3 D (except D₁) ब्रह्मण (for ब्रह्मणे) — (L 4) K₀ 4 N₁ 3 V₁ B D तद् (for यद्) — (L 5) K₀ 4 N₁ 3 V₁ B D पतस्मिन् (for तस्मिन्) N₁ 3 V₁ D₁ D₁ अहं (for अणि) — (L 6) S₁ K₁ स्वा (K₁ स्व) पराधे, K₀ 4 D₁ सापराधा, N₁ 3 V₁ B₁ D₁ D₁ स्वापः. Several MSS मिल्य K₁ D₁ सापराधा अणि

प्रभो — (L 7) B D₁ 4 transp वर and दुर्वासा K₀ 4 N₁ 3 V₁ D (except D₁) वरं ददौ (for ददौ तव) — (L 8) N₁ 3 संभेद्यं ज्ञातमायेन, V₁ D₁ 1 D₁ D₁ सत्यं अयमेवेद, N₁ 3 त्यज्यतां अयमेवेद, D₁ सत्यं तेभिस्मिन् भदे N₁ 3 V₁ D (except D₁ 4 5) मम (for मया) — (L 10) N₁ 3 प्रसज्यामाणि, N₁ 3 V₁ B₁ D (except D₁ 4 5) 'मानेति' N₁ 3 'नेपोरि' साद निच्छत, N₁ 3 V₁ D (except D₁ 4 5) दोषं स्वापानं मयः — (L 11) K₀ 4 N₁ 3 V₁ B D om सा K₀ 4 N₁ 3 V₁ B D सत्यपूर्वं (for सान्त्वय) — (L 12) K₀ 4 अहम्, V₁ D₁ 1 D₁ 3 भारत (for भारता) — (L 13) K₀ 4 N₁ 3 V₁ B (except B₁) D (except D₁) यत्किं हि (for तपः) — After line 15, D₁ marg see m reads passage No 59 given below — (L 15) K₀ 4 V₁ D (except D₁ 4) स (for तु) K₁ 3 N₁ 3 V₁ B₁ D (except D₁ 4) 'राज' (for 'ओज').

वृथाह्वानादि ते मीरु द्रोपो हि न्यादसंदायम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्त्वा बहुविधं सान्ध्रं शूरं विवस्वत ।
सा तु नैच्छद्द्वारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
यन्धुपक्षमयाहीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामकं पुनरेवेदममरीरप्रतर्पयम् ।
मययादास्य ते राज्ञि भविता द्रोप इत्युत । [15]
एवमुक्त्वा तु सगवान्कुन्तिभोजमुत्तां तदा ।

59

S ins after 1 104 9 Ds (marg sec m), after
line 15 of passage No 58 above.

सामव्रीहगवन्धन्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रत ।
सूर्य ।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमघ्ने चोदितम् ।
विद्धि मां पुनस्तानाय देवमकं शुचिस्मिते ।
पुत्रमे निमित्तं सुभु शृणु यास्वशुमानने ।
आद्रिये कुण्डले पित्राकवच चैव मामकम् । [5]
दस्त्रास्त्राणाममेघं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किंचिद्वदेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो भानी चैव भविष्यति ।

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा तत कुन्ती गोपतिं प्रयुवाच ह । [10]
कन्या पित्रवशा चाह पुरुषार्थो न चैव मे ।

सूर्य ।

यद्येव मन्यसे मीरु किमाह्वयमि भास्करम् ।
यदि मामवज्ञानामि ऋषि स न भविष्यति ।
मग्नदानेन दम्य स्वमश्लेषेन दर्पिता ।
कुट च सेद्य यक्षामि शोचनीष्टेन चक्षुषा । [15]

कुन्ती ।

प्रसीद नगवन्महामवल्लपो हि नास्ति मे ।
मर्मव परिहार्यं न्यात्कन्यामावस्य दूषणम् ।

सूर्य ।

व्यपपातु नय तेऽथ कुमार प्रसमीक्ष्यमे ।
मया त्व चाप्यनुज्ञाता पुन कन्या भविष्यति ।

59

(L. 9) Ds T2 G2.4.8 दम्यन्तेव हि विद्रे. — (L. 18) T1
G1 Ms s प्रसविष्यते, G2 प्रसविष्यते शुने

60

(L. 9) Ds Gs Ms-s द्विप मे (Ms-s द्विपन, द्विपि माह्वान-
— (L. 12) Ds Gs s Ms s द्रुपविशविनी, Ds द्रुपविशविनी

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा तत कुन्ती मंगद्वष्टतूरुहा । [20]
संगता च तत सुभूराद्रित्येन महात्मना ।

60

After 1 104. 17, Ds (marg sec m) s S ins .

तत काले तु कर्मिश्राम्भ्रान्ते कर्णमग्रयित् ।
आद्रितो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रमातायां रजन्या स्वामागमिष्यति वासव ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्रयोऽन्यापहतं ते कवच कुण्डले तथा । [5]
अतस्त्वं धोषयान्येप त्वांमि वचन मम ।

कर्ण ।

शक्रो मा विप्ररूपेण यदि व याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दाम्यामि यथा चास्म्यवयोषित ।
त्रिधा पूज्यास्तु देवाना मत्तत प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेव जानन्व न शक्नोम्यवमघ्ने । [10]

सूर्य ।

यद्येवं शृणु मे वीर वर ते योऽपि दास्यति ।
शार्ङ्गं त्वमपि याचेया सर्वदाशुविघातिनीम् ।

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा द्विज स्वमे सप्रैवान्तरवीयत ।
कर्णं प्रशुद्धन्त स्त्रम चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1 105 4-7, Ks X B D subst .

कुन्त्या पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महोपनि ।
हृत्वोद्वाह तदा त तु नानावसुभिरचितम् ।
स्वपुत्र प्रेपयामास स राजा कुदमचमम् ।
तद्यो यत्नेन महता नानाव्यजपताकिना ।
स्त्वयमान स चादीर्घिर्माहर्षश्च महर्षिभि । [5]
सप्राप्य नगरं राजा पाण्डु कौरवमन्दन ।
न्यवेदयत तां भार्या कुन्तीं स्वमयने प्रभु ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

तत श्रावतवो मीम्यो राज्ञ पाण्डोर्यशस्विन ।
विवाहस्यापरम्पार्यं चकार सतिमान्मतिम् ।

61

Ds cm line 1 — For details of colophon see
footnotes on p. 471 — (L. 17) Dn Ds s कन्यायिन
(for वरा) — (L. 30) Ns Dn Ds दनापिद (for महा)
— (L. 41) Ks Bs s Dn Ds s पुत्र (for पुत्र) Ks N
Bs s c Das Ds s प्रदो — (L. 49) Ks N Bs Dn s

सोऽमार्यै स्थविरैः साधैः ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]

भलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपते पुरम् ।

तमागतमभिश्चुत्य भीष्म वाह्नीकपुगव' ।

प्रत्युद्गम्यार्धयित्वा च पुरं प्रावेष्टाय नृप ।

दृष्ट्वा तस्यामन शुभ्र पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।

मधुपर्कं च मदेश. पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]

त भीष्मः प्रायुवाचेद् मद्राज कुरुद्वह ।

आगत मां विजानीहि वरार्थिनमर्दिदम् ।

श्रूयते भवत साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।

तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।

युक्तरूपो हि सवन्दे त्वं नो राजन्वय तव । [20]

पुत्रसन्धिन्य मदेश गुह्याणास्नान्यथाविधि ।

तमेववादिन भीष्म प्रत्यभापत मद्रप ।

न हि मेऽन्यो वरस्वत्त. श्रेयानिति मतिर्मम ।

पूर्वं प्रवर्तितं किञ्चिच्छुलेऽस्मिन्नपसत्तमै ।

साधु वा यदि वासाधु तद्वातिश्रान्तमुत्सहे । [25]

व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।

न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।

कुलधर्मः स नो धीर प्रमाण परम च तत् ।

तेन त्वां न व्रवीम्येतदसदिग्धं वचोऽरिहन् ।

त भीष्मः प्रायुवाचेद् मद्राज महामति । [30]

धर्मं एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयभुवा ।

नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरय कृत ।

विदितेय च ते शक्य मर्यादा साधुसमता ।

इत्युक्त्वा स महातेजा' शातकुम्भं कृताकृतम् ।

रत्नानि च विचित्राणि शक्यायादात्सहस्रशः । [35]

गजानश्वाश्रयाश्चैव वासांसाभरणानि च ।

मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यञ्जज्जुभम् ।

तत्प्रगृह्य धन सर्वं शक्य संप्रीतमानस ।

ददौ तां समलकृत्य स्वसार कौरवर्यभे ।

स तां माद्रीमुपादाय भीष्म सागरगासुत । [40]

आजगाम पुर धीमान्प्रविष्टो गजसाहस्रम् ।

तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसमते ।

जम्राह विधिवत्पाणिं माश्रा पाण्डुर्नराधिप ।

ततो विवाहे निरृत्ते स राजा कुरनन्दन ।

स्थापयामास तां भार्यां शुभे वैश्वमनि भाविनीम् । [45]

स ताम्या व्यचरत्सार्धं भार्याभ्या राजसत्तम ।

कुन्त्या माश्रा च राजेन्द्रो यथाकाम यथासुरम् ।

तत स कौरवो राजा विदित्य त्रिदशा निदा ।

जिगीपया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।

स भीष्मप्रसूतान्दृष्ट्वा न भिवात् प्रणम्य च । [50]

धृतराष्ट्र च कौरव्य तथान्यान्कुरमत्तमान् ।

आमङ्ग्य प्रययौ राजा तत्क्षवाभ्यनुमोदित ।

मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दित ।

गजवाजिरथाघेन यत्नेन महतागमत् ।

स राजा देवराजाम्भो विजिगीषुर्धनुधराम् । [55]

हृष्टपुष्टवलः प्रायात्पाण्डुं शत्रूननेकदा ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins in Gs after I 107. 24, is not an insertion peculiar to Gs, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above

63

After adhy. 107, all MSS except Ss Ko-3 (V1 missing) ins. the foll addl adhy.

जनमेजय उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादित कथितं त्वया ।

ऋषे प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका दाताधिका ।

गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।

उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा । [5]

कथं त्विदानीं भगवन्कन्या जाता प्रयीषि मे ।

यदि भागशतं पेदी कृता तेन महर्षिणा ।

न प्रजास्यति चेद्भूय सौवलेयी कथंचन ।

कथं तु सभयस्तस्या दुःशलाया घटस्य मे ।

यथाहमिह विप्रर्षे पर मेऽत्र कुतलम् । [10]

वैशपायन उवाच ।

साध्वय प्रश्न उष्टि पाण्डवेयं प्रयीमि ते ।

तां मांसपेदीं भगवान्स्वयमेव महातपा ।

शीताभिरक्षिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D1 : निर(or रा)कात् — (L 53) Bs D (except Ds a) om. च — After line 53, N1 ins (with v 1) 1. 105 6. — (L 55) Dn D1 देवभाभो — (L 56) Dn D1 : पुष्टये .

63

(L 2) S कुरेतितात्पुत्रा S तु (for न) Ts Gs Ms s जय (for म) — (L 3) Ks Bs Ts G देवता. S दादेवता द्विज (for the posterior half) — See line 4 — (L 5)

ऋषिपुत्र. कुमारोऽय दशनीयो विशेषतः ।

तव पुत्रमिम मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।

उद्दालकः ।

मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता । [15]

मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।

अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्षितस्तनी ।

तस्यां जात श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।

वेदवेदाङ्गविद्विष मच्छासनपरायण ।

लोकज्ञ सर्वलोकेषु विद्युतः सत्यवाग्वृणी । [20]

ब्राह्मणः ।

अपूर्वा भार्यया चार्या वृद्धोऽह मन्दचाक्षुषः ।

पित्र्याह्णादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतस्त्रिय ।

प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।

सदृशी मम गोत्रेण बहान्येनां क्षमस्व वै ।

पाण्डु ।

इत्युक्त्वा मृगशाचाक्षीं चौरकृष्णाजिनाम्बराम् । [25]

यष्ट्याधार स्रजगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।

स्वव्यापारामक्षमा तामचित्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1 113 12, Ds 8 ins

तपसा वीक्षयोर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।

संगृह्य मातर हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।

दुर्ग्राह्येण विमुञ्च त्वं मातर मे पतिप्रताम् ।

अयं पिता मे ब्रह्मर्षि क्षमावान्ब्रह्मवित्तम ।

ज्ञापानुग्रहयो शक्तस्त्वर्णोभूतो महाव्रत । [5]

तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।

पतिप्रतां तपोवृद्धा साध्वाचारैरलकृताम् ।

अभ्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूता विमुञ्च मे ।

एषमुक्त्या तु याचन्त विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।

प्रत्यवोचद्विजो राजस्रजप्रगल्भमिदं वच । [10]

अपत्यार्थं श्वेतकेतो वृद्धोऽह मन्दचाक्षुष ।

पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।

ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽह विगतस्पृह ।

मम को दास्यति सुता कन्या सप्राप्तयौवनाम् । [15]

प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातप ।

एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।

एवमुक्त श्वेतकेतुर्नृजया शोभमेयिवान् ।

64

After line 6, Ds reads 1159* — After line 21, Gs ins.

प्रथमेकं समुपाप निरुणाशृणोचकम् ।

66

After 1 113 40^a, Ds (suppl fol sec m) ins

यथासौ नीयते दण्डः सतत पापकारिषु ।

दण्डस्य नयनासा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।

भूय स भगवान्ध्यात्वा चिर द्रुलधर प्रभु ।

असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।

दण्डनीते प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वदा । [5]

विद्याश्चतस्र कृटस्थास्तासा मेदविकल्पना ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।

अथेकास्त्रं चतुर्थं तु विद्या अष्टादशैव तु । [10]

दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य सहिता ।

एतासांमेव विद्याना व्यासमाह महेश्वरः ।

शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्नाम सप्तति ।

व्यास एव तु विद्याना महादेवेन कीर्तितः ।

तत्रं पाशुपत नाम पाञ्चरात्र च विशुतम् । [15]

योगशास्त्र च सायनं च तत्र लोकायत तथा ।

तत्र ब्रह्मलुला नाम तर्कविद्या दिर्घाकसाम् ।

सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विशुतम् ।

तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नय विस्तरः ।

दश चाष्टौ च विज्ञेया पौराणां यज्ञसहिता । [20]

पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह सहिताः ।

धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।

एकार्थानि पुराणानि वेदाधैकार्थसहिताः ।

नानार्थानि च सर्वाणि तत शास्त्राणि शकरः ।

प्रोवाच भगवान्देव कालज्ञानानि यानि च । [25]

चतु पट्टिप्रमाणानामायुर्वेद च सोत्तरम् ।

अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।

हृत्येता शंकरप्रोक्ता विद्या शब्दार्थसहिता ।

पुनर्भेदसहस्रं च तासांमेव तु विस्तरः । [30]

ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।

शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वदा ।

विद्याश्चतस्रः सक्षिप्ता वेदवादाश्च ते स्मृताः ।

एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।

विदानां पारगो रद्वो विष्णुरिन्द्रो रुद्रस्पतिः । [35]

शक्रः स्वायम्भुवर्ध्वं मनु परमधर्मवित् ।

प्रदास्तामि पुराणेऽहं पुत्रानि पिना उ ते ।

65

(L. 8) Ts Gs Ms Me-s प्राप्तःने

ब्रह्मा च परमो देव सदा सर्वं सुरासुरै ।
सर्वत्तानुग्रहश्चैव न्यासो वै वेदपारग ।
भीष्म उवाच ।

अहं शातनवो भीष्म प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरुद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वश ।
कल्पे कल्पे महामातृकं पिबित्वावदशिमि ।
ऋषिपुत्रं कृष्णिगणैर्भिद्यतेऽऽधर्मिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिता ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुन । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्परैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेय सरस्वती ।

67

After 1 115 28, Ds (suppl. fol. s^c m) s (partly,
and at a different place) S ins

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवातिन ।
पाण्डो पुत्रानमन्यन्त तापसा स्वानिवारमज्ञान् ।
तवन्तु वृण्य सर्वे वसुदेवपुरोगमा ।
पाण्डु क्षापमयाद्रीत शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः साधं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारमप्यन्वी नियतेन्द्रिय ।
योगस्थानपरो राजा बभूवेति च वादका ।
प्रभुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककशिता ।
पाण्डो प्रीतिसमायुक्ता कदा श्रोण्याम सरक्या ।
इत्येव कथयन्तस्ते वृण्य मह बान्धव । [10]
पाण्डो पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विता ।
सभात्रयमन्तेऽन्योन्यं वसुदेव वचोऽमुवन् ।
न भवेत्क्रियाहीना पाण्डो पुत्रा महाबला ।
पाण्डो प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्येयुक्त्वा विसमजं पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमारानां पारिवर्हण्यनेकदा ।
कुन्ती माद्री च सदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।

67

This passage occurs also in Ds (suppl. fol. s^c m), which was inadvertently omitted from the list of MSS mentioned in the footnote to 1 115 28 Ds ins lines 4-14 of the passage after 1 116 1^a, om the rest

(L. 3) Ds अगता यात्रा सर्वे — (L. 5) Ds तथैव
यापय मातुः शृङ्गं महानना — (L. 7) Ds तपः परममाश्रित
(for the posterior half) — (L. 8) Ds इदा तु वृण्य
मेवा वसुदेवपुरोहितम् — (L. 9) Some MSS संगता — (L.

गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि सगृह्य प्रययौ स पुरोहित ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठ काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डु परपुरजय ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेव प्रशसताम् ।
ततः पाण्डु क्रिया सर्वा, पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चोलोपनयनानि च ।
काश्यप कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चोलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विन ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगा ।
शर्याते पृथक् पुत्रं शुको नाम परतप ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्टा स महात्मा महामखैः । [30]
आराध्य देवता सर्वा पितृनपि महामति ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशन ।
तेनोपकरणश्रेष्ठ शिक्षया चोपवृहिता ।
तत्प्रमादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगा ।
गदाया पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिर । [35]
अस्तिचर्मणि निष्णातौ यमौ सखवतां वरौ ।
धनुर्वेदे गत पार सस्यसाची परतप ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददत्वा श्रेष्ठस्त्रालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठधुरनाराचान्गुप्रपक्षानलकृतान् ।
ददौ पार्थाय सहृदो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मज ।
मेने सर्वान्महीपालानपराज्ञानस्त्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेव परस्परमर्दिदमा । [45]
अन्ववधन्त पार्थांश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a repetition of 1 115 28 — a clear
sign of interpolation — a da colophon (corresponding
to the colophon of our adhy 115) The MSS
cont

11) Ds दिनानि कथंचित्त्वेऽमुपितैः कर्मपूजितान् — (L. 12) Ds
वसुदेवपुरोगमा — (L. 13) Ds प्रतिनमुगृह्णन् तानाष्टय
सकृत्सदा — (L. 15) Ds तत् पुरोहितो राजन्मथुराया त्रिनिर्गत
— (L. 16) Ds वसुदेवायपादाय (for the prior half)
— (L. 18) Ds इत्यन्यथायानानि वक्त्रसगतानि च — Colo-
phon. Adhy no Ds 123, T₁ 115, T₂ 65, G M 66
— After the colophon, Ds ins

जनमेजय उवाच ।

यस्मिन्वयसि संप्राप्ता पाण्डवा गजमाह्वयम् ।
मनपद्यन्त देवेभ्यः वेदानां तुश्च निपरम् ।
पद्मविच्छादि भगवन्वचं श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायन ।

पाण्डवानां तथायुस्व शृणु कौरवमन्दन ।
जगाम हास्तिनपुर पोदशाब्दो युधिष्ठिर ।
भीमसेन पञ्चदशे वीमत्सुर्वे चतुर्दशे । [50]
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जयमर्तुर्नागसाक्षयम् ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोपिता ।
पद् च मासाञ्जतुष्टान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
पण्मासानेकचक्रायौ वर्षे पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रे सहोपित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसत्तत्र त्रीणि वर्षाणि विदातिम् । [55]
द्वादशाब्दानथैक च विभ्रमधूतनिजिताः ।
मुहूर्त्तत्वा पदत्रिंशत् राज्य सागरान्तां वसुधराम् ।
मासैः पद्भिर्महात्मान सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षित स्याप्य दृष्टा गतिमवामुवन् ।
एव युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तर द्वातम् । [60]
अर्जुनाकेदशो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णारसकपर्णो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

The passage is immediately followed by
1. 116. 1 (without वैशं)

68

After 1. 116 22, D₁ (marg sec m) Sans.

वैशंपायन ।

तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुम ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चंचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतघ्नानसमकाम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृत पाण्डुं शयान शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्रीं तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
प्रोहोति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।

— (L. 49) D₁ सीम पचदशाब्दे तु मन्वब्दे ये धनजय*, G₁ M₁
पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनजय (1) — (L. 56) T₁
G₁ s यभूय, G₁ M₁ यभूय (for विभ्रम) D₁ मने वैराटके तथा
(for विभ्रम*). — After line 56, D₁ (which om.
line 57) ins

संपी युद्धे स्वतिक्रान्त मासपट्टे, नृपोत्तम ।

चतुःपञ्चादशर्षेण निशशास्त्रपुंस्तथाम् ।

— (L. 58) D₁ तपोनिष्ठा यनेभवन् (for the posterior
half) — After line 58, D₁ (which om. line 59) ins

महाप्रस्थानिकविधौ शेष मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D₁ इत्येवमादित्त श्लोक (for the prior
half). — (L. 62) D₁ वर्षेण इत्यभद्रोपि कृष्णान्येष्ट प्रकीर्तितः ।

— After line 62, S (except G₁ s.) ins.

115

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारनीम् । [10]
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा ।
त तथाशायिन पाण्डुमुपय सह चारणे ।
अभ्येत्य सहिता, सर्वे शोकादधृष्टपवर्तयन् ।
अस्त गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् । [15]
दृष्ट्वा पाण्डु नरन्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च यभूविरे ।
ते समाश्रासिते विभ्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दाया कथं माद्रीं समेत्य वै । [20]
निधनं प्राप्तवात्राजन्मङ्गायपरिसंक्षयात् ।
युधिष्ठिर भीमसेनमर्जुनं च यमावुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्निप्रवाह्निहत्या प्रयातोऽसि विशां पते ।
नून त्वां त्रिदशा देया प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्र ते चरित विप्रससदि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिव शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहाय्याभ्यां गमिष्यामीति नस्तथा ।
प्रतिज्ञात कुरुश्रेष्ठ यदासि धनमागतः ।
आवाभ्यां श्वेय सहितो गमिष्यसि विशां पते । [30]
मुहूर्त्त क्षम्यतां राजश्रोतोक्षयावश्वितां तव ।

वैशंपायन ।

विलपित्वा भृशं त्वेव नि सज्जे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृत्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखा सर्वे पाण्डवा चेदपारगा ।
तेऽप्यागस्त्य पितृमूले नि संज्ञाः पतिता भुवि । [35]
पाण्डो पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवा ।

रामो वृकोदराभ्येष्ट विभ्रिर्मासैर्महाबलः ।

while D₁ ins

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्यंते सुतार् ।

रेमे स काश्यपयुत पत्नीभ्यां तु मृत्युं यदा ।

यसिन्पक्षे समुत्पन्नं पार्थस्तस्य च पीनम् ।

तस्मिन्पुच्छरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।

प्ररोहितेन सहितो मास्त्राग पर्यदप्ययम् ।

तस्मिन्वाले समाहूय स ऋषीन्दिक्कगताम् ।

पूजयामास विधिवद्रासोभिर्दक्षिणाविते ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D₁ after 1. 116

युधिष्ठिर ।

हा विनष्टा स तातेति हा विनाया भवामहे ।
 त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वताम बालका ।
 लोकनाथस्य पुत्रा स्तो न सनाया भवामहे ।
 क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
 नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्या सन्ति भारत ।
 त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्वल्ननात्तया ।
 दान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ता, स व्यसन वयम् ।
 किं करिष्यामहे राजकृत्येभ्यं न प्रसीदताम् ।

भीम ।

हित्वा राज्यं च भोगाश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
 त्वया लब्धा स राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
 हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
 द्वाकमूलफलैर्घनैर्मरणं च त्वया कृतम् ।
 पुत्रानुत्पत्त्या पितरो यमिच्छन्ति महात्मन ।
 त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागत । [50]
 असुखैव फलं राजन्गन्तुं नार्हति भारत ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा पितर भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुन ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
 तस्मिन्नुपवनगते नष्टं राज्यं सराष्टकम् ।
 पुनर्निस्तारितं क्षेत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभि । [55]
 एतच्छ्रुत्वा तु नोदित्वा गन्तुमर्हमि कौरव ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप घनजय ।

यमौ ।

दुःसंख्यं तप कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
 पुत्रलाभस्य महत् शुश्रूषादिफलं त्वया ।
 न चावाप्तं किंचिदेव राज्यं पित्रा यया पुरा । [60]

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरभातुरौ ।

69

After l 116 30, Ds (marg s.c. m.) S ins

वैशंपायन ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
 ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विन ।
 सुमगं बालपुत्रे तु न मतेभ्य कथंचन ।
 पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परतपान् ।
 अधर्मेणैवजातेषु घृतराष्ट्रस्य लोभवान् । [5]
 स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
 कुन्त्याश्च वृष्णयो नाया कुन्तिभोजस्तथैव च ।
 माद्व्याश्च धलिनां घ्रेष्ठ शल्यो भ्राता महारथ' ।
 भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवज्रात् सदाय ।
 युवाम्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवा । [10]
 मृते भर्तरे साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 यस्मैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाकायजैः शुभैः ।
 भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निरुदरेच्छुभा ।
 स्मरितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
 तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विभं शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
 आज्ञा शिरसि निक्षिप्त्वा करिष्यामि च तत्तथा ।
 यदाहुर्मर्गवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
 भर्तृश्च मम पुत्राणां मम चैव न सदाय ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
 अस्या हि न समा दुःखा यद्यपि स्यादरुन्धती ।
 कुन्त्याश्च वृष्णयो नाया कुन्तिभोजस्तथैव च ।
 नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
 साहं भर्तारमन्विष्ये सवृत्ता न त्वहं तथा ।
 भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसचस्य धीमत ।
 पादौ परिचरिष्यामि तथापिद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्वराजसुता शुभा ।
 ददौ कुन्त्यै यमौ माद्रीं शिरसाभिप्रणम्य च ।
 अभिवाच महर्षिन्तां परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
 मूर्ध्निपुत्राणां बहुश पार्यानात्मसुतौ तथा ।
 हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्रीं वाक्यमभाषत ।
 कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

69

Line 22—line 7 — After line 22, Ds ins

न च मे तादृशी बुद्धिर्वान्यथाश्च तथा न मे ।

— (L. 35) Ds 'बुद्धोपासनं च तत्ता', T1 G1 Ms 'बुद्धानुशासने
 सत्ता', Gs 'बुद्धोपासने सत्ता', Gs 'बुद्धानुपासनायुक्तान्

30 — (L. 10) T1 G1 Ms भारत (for भारतीम्)
 — (L. 35) Noteworthy is the phrase निरुद्धे! Cf
 line 30 of passage No 46 — (L. 38) T1 G1 2.6 Ms
 भीमान (for वज्रम) — (L. 55) T1 G (except G4, s) Ms
 'उपैव पचमि-

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठश्चतुर्णां धर्मतः सदा ।
 वृद्धाद्युपासनासक्ता सत्यधर्मपरायणा । [35]
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 तस्मात्सर्वे कुरुष्व वै गुरवृत्तिमतन्दिता ।
 ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुन पुन ।
 आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां तत ।
 धन्या स्वमसि चाण्येयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
 धीर्य तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यदास्विनाम् ।
 कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
 ऋषीणां सन्निधौ यैषा मया चागम्युदीरिता ।
 दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
 आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
 ज्येष्ठा वरिष्ठा एव देवि भूयिता स्वगुणे शुभैः ।
 अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
 धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
 यथा तथा विधस्वेह मा च कार्पीविचारणाम् ।
 घाप्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यदास्विनी । [50]
 अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
 भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिनि ।
 संगता स्वर्गलोके त्वं रमेया शाश्वती समाः ।
 तत पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारग ।
 हिरण्यशकलानाज्य तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
 उदकुम्भ सपरशुं समानीय तपस्विभि ।
 अश्वमेधाग्निमाहूय यथान्याय समन्ततः ।
 काश्यप कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
 पुरोहितोक्तविधिना पाण्डो पुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तेनाग्निनादहत्पाण्डु कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
 रुद्रभ्योकाभिसत्तप्त पपात भुवि पाण्डव ।
 ऋषीन्पुत्रान्पृथा चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119 7, G₁ ins

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्वे एव हि ।
 पाण्डवा कौरवाश्चैव राज्यैश्चर्यमान्विता ।
 पृथ्वीनिमिचमन्योन्य घातयिष्यन्ति निर्घृणा ।
 कुरुपाण्डवयोरर्थं पृथिवीक्षयकारण ।
 अन्योन्य घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]

71

De ins various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored — (L 2) N B₁ s उत्पारितं, Dn₁ ns उपपारित, D₁ इष्टा कृतं — (L 11) D₁ प्रविशति (for विजन्ति स) — (L 14)

रुधिरौघनिमग्नां च घालवृद्धावशेषिताम् ।
 घोरमेनमहृद्वै कालं सर्वक्षयावहम् ।
 दृष्ट्वा नन्दसुख प्रीत्या दृष्ट्वा मात शृणुष्व ह ।

71

After 1 119 30^{ab}, K₁ N B D ins. (of. No. 73 below)

भक्ष्य भोज्य च पेय च चोप्यं लेयमथापि च ।
 उपाहृत नरैस्तत्र कुशलं सूदृक्कर्मणि ।
 न्यवेदयंस्तत्पुरया धातैराष्ट्राय वै तदा ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मति ।
 गङ्गा चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
 सहिता भ्रातर सर्वे जलक्रीडामवाप्नुम ।
 एवमस्त्विति त चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
 ते रथैर्नगराकारैर्दंशजैश्च गजोत्तमै ।
 निर्ययुर्नगराच्छूरा कौरवा पाण्डवै सह ।
 उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
 विशान्ति स तदा धीरा सिंहा इव गिरिगुहाम् ।
 उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातर सर्वे एव ते ।
 उपस्थानगृहे शुभ्रैर्बलभीभिश्च शोभितम् ।
 गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलै साचारिकैरपि ।
 समार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । [15]
 दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
 जल तच्छुशुभे छत्रं कुलैर्जलरहेस्तथा ।
 उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यधर्तुके ।
 तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवा कौरवाश्च ह ।
 उपच्छन्नान्यहन्कामास्ते भुञ्जन्ति ततस्तत । [20]
 अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा श्रीढागताश्च ते ।
 परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यास्ततस्तत ।
 ततो दुर्योधन पापस्तन्नक्षये कालकृटकम् ।
 विप प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघासया ।
 स्वयमुत्थाय चैवाय हृदयेन क्षुरोपम । [25]
 स वाचाश्रुतकल्पश्च भ्रातृवच सुहृदया ।
 स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्य वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
 प्रतीच्छित च भीमेन स वै दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्विव ।
 कृतकृत्यमिवात्मान मन्यते पुरपाधम । [30]

Dn D₂ s यथै (for जथै) — (L 16) N₁ s तथा मीजुद्ध-
 रपि, D₂ तथा पन्नाकरेपि — (L 20) N₁ B₁ s D₂ D₁ s
 उपपत्तार् — (L 26) N₁ s D₂ भावयपु; N₂ Dn महेश्वर
 — (L 27) N₁ Dn D₁ नृ (for वक्त्रे) — (L 28) K₁
 प्रक्षिप्त, N₁ Dn D₂ s प्रवीक्षित, D₂ D₁ प्रविष्टित.

तवस्ते सहिता सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धातरेन्द्राश्च तदा मुदितमानसा ।

72

After I. 119 38^{ab}, K^a N B D ins

हतावरोपा भीमेन सर्पा वासुकिर्मय्यु ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्धा प्रवेशित ।
यथा च नो मतिर्वीर विपपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्त स च दष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि सवृक्षद्विष्टरवा बन्धनमाशु न ।
पोययन्तं महाबाहु तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिर्म्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स महाबाहु भीम भीमपराक्रमम् ।
आयंकेण च दृष्ट स पृथग्या आयंकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्र परिष्वक्त सुपीडितम् ।
सुभीतश्चाभवत्तस्य वासुकिं सुमहायया ।
अमयीचं च नागेन्द्र किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
घनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र हृष्टोऽस्ति किमस्य धनसंचयै ।
रस पिबेत्कुमारोऽयं स्वयि प्रीते महाबल ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावद्विषयति भालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति स नागं वासुकिं प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागै रूतस्त्वय्ययनं शुचि ।
प्राच्युक्षश्चोपविष्ट सप्रसं पियति पाण्डव ।
एकौचट्टासात्तत्त कुण्डं पिबति स महाबल ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुज । [25]
अदोत भीमसेनस्तु यमामुत्तमर्तिदम् ।

Colophon

धैर्योपायन उवाच ।

तवस्ते कौरवा सर्वे विना भीम च पाण्डवा ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाङ्गयम् ।
रयैर्गजैस्त्रया चाश्वैर्यानिश्चान्यैरनेकदा ।
ध्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यप्रत एव न । [30]
ततो दुर्योधन पापस्तप्रापश्यन्कोदरम् ।
आतृभि सहितो हृष्टो नगरं प्रविशेद ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापभारमनि ।
स्येनानुमानेन पर साधु समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातर आतृवत्सल । [35]
अभिवाद्यामयीकुन्तीमग्न्य भीम इहागत ।
क गतो भविता मातनंहं पश्यामि त शुभे ।
उद्यानानि वन चैव विचिंतानि समन्तत ।
तदर्थं न च त वीर दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्तत सर्वे यातो न पूर्वमेव स । [40]
आगता स महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क नु गतस्त्वया धा प्रेषित क नु ।
कययस्व महाबाहु भीमसेन यदास्त्रिनि ।
न हि मे शुष्यते भावस्त वीर प्रति शोभने ।
यत् प्रमुक्त मन्येऽह भीम नेति हतस्तु स । [45]
इत्युक्ता च तत् कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा सन्नान्ता प्रयुवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीम पश्यामि न मामन्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेपणे यत् कुरु तस्यानुजै सह ।
इत्युक्त्वा तनय ज्येष्ठ हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तारमानायय तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क गतो मगवन्क्षत्तर्मीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानास्त्रिगता सर्वे आतरो आतृभि सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्मो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षु सदा दुर्योधनस्य स । [55]
कूरोऽसौ दुर्मति क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपप्रथ ।

72

(L. 1) Ns Bs Dn Ds : सर्वे (for सर्पा) — (L. 3) Dn
Ds इन्द्र — (L. 7) Ns Bs Dn Ds transp तं and त्व
— (L. 22) Ns : Bs : Dn Ds : न (for सन्) — (L.
25) Ns B (except Bs) Ds : नागदत्ते — Colophon om
In B Ds : Adhy no Dns Ds 128, Dns 127
Aggregate s'loka no Dns 5037 — (L. 33) Ks
नाविदन्, Ns : Dn एविदन्, Bs Ds अविदन्, Bs अविदन्, Ds
पियमन् — After line 36, Ds ins -

नैवमाह तदा कुन्ती तवष्टे व्यथितामवन् ।
दुर्वं गत्वा पुरोधानं व्यचिन्वन्तं स पाण्डवा ।

भीम नीमेति ते वाचमुक्तमुधैरदीरयन् ।

विचिन्वन्त वन सर्वे न पश्यन्ति स मातृमि ।

आगता सगृह भूय इदमनुवर्तनासरे ।

— (L. 48) Ns Dn 'भ्येत्यसाविति' — After line 54,
Bs ins :

विदुर उवाच ।

हृत गत्वा पुरोधानं चिन्वन्तु सह पाण्डव ।

ते सत्र गत्वा स्मृता भीमेत्युबोन्दीरयन् ।

विचिन्वन्तो वन सर्वे ते न पश्यन्ति व जना ।

आगम्य नगरं भूय इदमनुवर्तन् पृथा तदा ।

न दृश्यते महाबाहुरस्य भीमो महाबल ।

निहन्त्यादपि तं धीरं जातमनु सुयोधन ।
तेन मे व्याकुल चित्तं हृदयं दृष्टतीव च ।

विदुर उवाच ।

मैव वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टारमा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुपक्षव सुता यथोवाच महामुनि ।
आगमिष्यति ते पुत्र प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुर स्व नियेधानम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्ययुध्यत पाण्डव । [65]
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्ध तु पाण्डव ते भुजगमा ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचन चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽय धीर्यसंभृत ।
तस्माद्वागायुतबलो रणेऽष्टम्यो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्व स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमेज्जले ।
आतरस्ते नु तप्यन्ति त्वा विना कुरुगव ।
तत स्नातो महाबाहु शुचि शुक्लाम्बरस्रज ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गल ।
ओषधीर्मिषिपत्नीभिः सुरभीभिर्विदोषत । [75]
भुक्तवान्परमाज्ञं च नागैर्दत्तं महाबल ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दित ।
दिव्याभरणसङ्घो नागानामव्यय पाण्डव ।
उदतिष्ठप्रहृष्टारमा नागलोकादरिंदम ।
उत्क्षिप्तं स तु नागेन जलाजलरुद्धेक्षण । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितं कुरनन्दन ।
ते चान्तर्दधिरे नागा पाण्डवस्यैव पश्यत ।
तत उरधाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबल ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठ आतरमेव च । [85]
कनीयस समाप्राय शिरःस्वरिविमर्दन ।
तैश्चापि सपरिप्लवक सह मात्रा नरपंथै ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्विष्टा दिष्टयेति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
आवृणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रम । [90]
नागलोके च यदुत्त गुणदोषमदोषत ।

तच्च सर्वमदोषेण कथयामास पाण्डव ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूर्णो भव न ते जल्पमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिर । [95]
आवृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins. *

वैशपायन ।

ततस्ते मद्ययामासुर्दुर्योधनपुरोगमा ।
प्राणहा विक्रमी चापि दौर्धेयं च महति स्थित ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदर ।
तं तु सुप्तं पुरोधाने जलशूले क्षियामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]
चेलकम्यलयेऽस्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र सस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकदा ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्य भोज्यं च पेयं च चोप्य लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नैरुत्तमं तथा सुदृढं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरया धातैराष्टस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनसखाः पाण्डवांस्तु सुदुर्मति ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता आतर सर्वे जलक्रीडामयामुमः । [15]
एवमस्त्विति त चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
ते रथैर्नगराकारैर्दंशजैश्च ह्योत्तमै ।
निर्ययुर्नगराद्वीरा कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । [20]
उद्यानं स्नाथ पश्यन्ति आतर सर्वे एव ते ।
उपस्थानगृहे शुद्धैर्बलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलससारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकरैश्चिक्करैश्च शिरिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा फारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे ह्यत्र फुलैर्जलरुद्धं तथा ।
उपकीर्णां वसुमती तथा पुष्पैर्ययुर्गुहैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरुवन्तथा ।

(of the ins in Ds given above) — (L. 61) Ds
दीर्घायुप सुतारुम्य दत्ता देवैरभिष्टौ — (L. 67) Ns Bs Dn
Ds : प्रतिपश्यत — (L. 71) Ns : Bs : Dn Ds : 'त स्वगृह
स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जले — After line 94, Ks Ns Bs :
D (except Ds) ins .

इतः प्रगृहि कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृवा ।

73

The first few lines of this passage are found in
Ds also — (L. 2) Gs : s प्राणहा For lines 5-6, cf
1 119 29, for 7-8, cf 1310*, for 9, cf 30^{ab} Lines
10-40 are an almost verbatim repetition of lines
1-31 of passage No 71 above — (L. 14) Ts Gs :

उपपन्नान्यहन्क्रामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्तत् ।
 अथोद्यानवने तस्मिन्त्या श्रीदागताश्च ते । [30]
 परस्परस्य चक्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्तत् ।
 ततो दुर्योधन पापसंज्ञक्षे फालकृतकम् ।
 विप प्रदोषयामास भीमसेननिर्घामया ।
 न्ययमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपम ।
 सङ्कृत्य आतृषत्तत्र घाघा चामृतकल्पया । [35]
 प्राक्षिपद्वै स्वय भक्ष्य यक्ते भीमस्य पापकृत् ।
 प्रमक्षित च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकृत्यमिवारमान मेने स पुरुषाधमः ।
 ततस्ते सहिता सर्वे जलक्रीडामकुर्वन् । [40]
 दिवसान्ते परिधान्ता विद्वत् कुरुनन्दना ।
 विहारायतनेष्वेव यीरा वासमरोचयन् ।
 भीमन्तु यलवान्भुक्त्वा ध्यायामाभ्यधिक जले ।
 चाहयित्वा कुमारांस्तक्षाले क्रीडां महाबल ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुखापारम्भ तास्यलम् । [45]
 स हि तास्यलमासाद्य धान्तश्चाप्सु विदोषत ।
 श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
 ततो बभूव लतापार्श्वनिभं दुर्योधन न्ययम् ।
 शूलान्यप्सु निजान्याशु स्थलाजलमपातयत् ।
 सशेषत्वाच्च सप्राप्तो जले शूलानि पाण्डव । [50]
 पपात यत्र तत्रास्य शूल नासीद्यदृच्छया ।
 स नि मज्जो जलस्यान्तमपागैरे पाण्डवोऽविज्ञात् ।
 आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
 वत्त समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविपै ।
 दहयते पाण्डवस्तत्र विपदिग्धो महाविपै । [55]
 ततोऽस्य दह्यमानस्य तद्विष फालकृतकम् ।
 हत संप्रियेणाशु स्वावरं जह्रमेन तु ।
 तत प्रमुद फान्तेय स तसंछिद्य पन्धनम् ।
 पोषयामास तान्सर्वान्कांक्षिष्याणैर्व्ययोजयत् ।

ते हन्यमाना पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययु । [60]
 ऊचुश्च सर्पराजान वासुकिं वासवोपमम् ।
 अथ नरो वै नागेन्द्र क्षप्सु बभूव प्रवेक्षित ।
 यथा च नो मतिर्वीर विपपीतो भविष्यति ।
 विनिविष्टोऽन्तर प्राप्स स च दष्टो ह्यनेकश ।
 ससंज्ञाविप सवृत्तश्छिद्यता पन्धनमाशु न । [65]
 पोषयानो महाबाहुस्त वै त्व ज्ञातुमर्हसि ।
 ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
 पश्यति स महानागो भीम भीमपराक्रमम् ।
 आर्येण च ह्य सन्पृथायाश्चायंकेण तु ।
 ततो ह्यश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डव । [70]
 सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकि सुमहायना ।
 अमयीच च नागेन्द्र किमस्य क्रियतामिति ।
 प्रिय धनौघ रक्षानि यापदस्य प्रदीयताम् ।
 एवमुक्तस्तदा नागो वासुकि प्रस्रभापत ।
 यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
 रस विषेकुमारोऽय स्वयि प्रीते महाबलः ।
 यल नागसहस्रस्य कुण्ठे चाग्निप्रतिष्ठितम् ।
 यावदपि यति धालोऽय तावदस्मै प्रदीयताम् ।
 एवमस्तिवति त नाग वासुकिः प्रस्रभापत ।
 ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्वयनः क्षुचि । [80]
 प्राप्सुक्षुक्षोपविष्टः सत्रम पियति पाण्डवः ।
 णकोट्यासात्तदा कुण्ड पियति स महाबलः ।
 एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपि दत्वापाण्डुनन्दनः ।
 ततस्तु दायने दिव्ये नागदत्ते महाभुज ।
 दत्ते स च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
 दुर्योधनोऽपि पापारमा भीममाद्रीविषहृदे ।
 प्रक्षिप्य कृतकृत्य स आत्मान मन्यते तदा ।
 प्रमाताया रजन्यां तु घनाप्रविशिष्टः पुरम् ।
 पदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यप्रत एव सः ।
 शुधिश्चिरम्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमारमति । [90]

गगानिमां न(T₁ च; G₁ प्र)वामोप — After line 10, G₁ ins

जानप्रप्युमेने तद्वेदमुदिमिया तदा ।

— After line 31, G₁ ins

नानाभिषानि मध्याणि भोज्यापूपानि मोदकार् ।

रेणन्ता प्रहमन्तश्च विष्टेषु कुमारका ।

— For line 34, G₁ reads

रा* * शेषयामास मयपुत्वाय मित्रवत् ।

बदिमं पुण्या पात्रा हरयेन क्षुरोपम ।

— For lines 41-49, cf 1 119 31-34 — After line 48, G₁ ins

पानदित्वाप्य दृष्टानि प्रदेशान्यत्राणि च ।

— (L 49) G₁ लतापारोर्ध्वं यक्ता — For lines 52-57, of 1312*, for lines 58-59, of 1 110 38^{ab}, for 60-85, of lines 1-26 of passage No 72 above. — (L 64) T₁ G₁ विषाविष्टोत्तरं प्रा*, G₂ निक्षेष्टोत्तरं प्रा* G₁ * दष्टोप्यने*; G₂ * दष्टोप्युप्यत — For lines 69-71, G₁ subst :

अथ वासुकिना भीमो दृष्ट रष्ट* मुदयाम ।

परिष्वक्तश्च सरोर्ध्वं भीम* प्रीतोऽभवत्तदा ।

वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीमगादायतं यच ।

— (L 88) T₁ G₂ * प्रविष्टेन पुरं तत — For lines 89-93, of lines 30, 33-36 of passage No 72 above

— After line 89, G₁ ins :

इति सा पृच्छतां नृणां गुत्ताश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन पर तदा तं स्नानुपश्यति ।
 उपगम्य ततः पार्था मातर मावृषस्तथा ।
 अभियाद्यावृषस्ते वै भूम्य भीम इहागत ।
 नेति स्नाह तदा कुन्ती ततस्ते ध्ययिताभवन् ।
 द्रुत गत्वा पुरोद्यान विचिन्वन्ति स पाण्डवा । [95]
 भीम भीमेति ते वाच नित्यमुच्चैरदीरयन् ।
 विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स पश्यन्ति भ्रातरम् ।
 आगताः स्वगृह भूय इदमुचुः पृथा तदा ।
 न दृश्यते महाबाहुर्गम्य भीमो वने चित ।
 विचिन्तानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
 ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
 उवाच क्षत्तयल्लयान्भीमसेनो न दृश्यते ।
 उद्यानास्त्रिगताः सर्वे भ्रातरौ भ्रातृभिः सह ।
 तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नान्येति मामिह ।
 न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
 ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।

विदुर ।

मा मैव वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
 प्रत्यादिष्टो हि पापारमा शेषेषु प्रहरेत ह ।
 दीर्घायुः सुतास्तुभ्य तथा हृषिर्भाषत ।
 आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]
 वैशपायन ।

एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती सहस्रं ह ।
 शर्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
 ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यवुध्यत पाण्डवः ।
 तस्मिन्नादा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
 ओषधीर्भिर्विपद्भीभिः सुरभीभिर्विभूषित । [115]
 भुक्त्वा तु परमांश्च च नागैर्दत्त महाभुजः ।
 उरिक्षिप्य च तदा नागैर्जलाजलरुहेक्षण ।
 तस्मिन्नेव घनोद्देशे स्थापित पाण्डुनन्दन ।
 अन्तर्द्वेषश्च ते नागा पाण्डवस्त्वैव पश्यत ।
 तत उवाच भीमस्तु आजगाम स्वक गृहम् । [120]
 अभियाद्य परिप्लव्क्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।

- (L. 91) T₁ G₁ नायात स स पश्यति, G₁ वेपामेवासमजस्तं.
 — (L. 100) G₁ उद्यानानि विचिन्तानि नदीनि च सरांसि च
 — After line 100, G₁ ins

विचिन्ताना न पश्यामो नीममभ्य कुतो गा ।

- For lines 101-105, cf. lines 51-52 of passage No 72 above — (L. 105) G₁ न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति — After line 105, G₁ ins.

दुर्योधनो न हि स्वष्टसास्त्रच्छ्रेष्ठ मे मन ।

- For lines 107-114, cf. lines 59-66 of passage No. 72 above — After line 112, G₁ ins.

विचिन्वन्तो वने भीम पाण्डवाः प्रत्यहं दद्या ।

प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुन तत ।
 अभिवादितश्च तैर्वैरि सस्वजे च यमावपि ।
 तच्च सर्वं यथावृत्तमारयाति स वृकोदर ।
 यदा त्ववगमस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
 न त्वेव घटुल चक्षुः प्रयता मधुरक्षणे ।
 धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
 दुर्योधनोऽपि त दृष्ट्वा पाण्डव पुनरागतम् ।
 नि श्वसश्चिन्तयश्च अहन्त्यहनि तप्यते ।
 एवं दुर्योधन पापं दातुमिच्छाति सौमल । [130]
 अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिर्वामन्ति स्म पाण्डवान् ।
 पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानमरिंदमा ।
 उन्नावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिता ।
 अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon

✎ This additional adhy. is nothing more than a reconst of our adhy 119, incorporating the additional matter contained in passages No 71-72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl) adhy ends (lines 130-133) with a repetition of the last two stanzas of adhy 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D₁ (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy, which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly — Cf. also footnote under 1 119 29.

74

After 1 121 21, B₁ ins.

प्रयच्छ भगवन्महा वरमेतन्मया दृतम् ।
 कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

दुःखाकारं गोपयत दुःखिता [येरते] निरि ।

- For lines 115-124, of lines 74-75, 80-89 of passage No 72 above — (L. 123) G₁ ते तयैरर्जुनं परिप्लव्ते — (L. 124) G₁ यमावपि परिप्लव्ते यथावृत्तं न्यवेदय
 — After line 124, G₁ (which om line 125) ins

तथागलेवगृह्यन्त प्रत्यागमनमेव च ।

प्रजानस्ते यदा वने दुर्गोपनष्टा नृप ।

- (L. 126) T₁ प्रयच्छं तस्य रहते, T₂ G₁ प्रयाताम् रहते, G₁ प्रचक्रुस्ते स्वरं, G₂ प्रयच्छन्त्य स्वरं, G₃ प्रयच्छन्त्य स्वरं — (L. 130) T₁ G₁ : कर्म (for पाप)

राम उवाच ।

प्रतिगृहीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वर तव ददाम्यय यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिश्याति धनुर्वेद च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्भरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतार्थश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारद ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथ ।

75

After 1 122 31st, all MSS except S; Ko-s ins

तद्य वाक्यमह नित्य मनसाधारय उदा ।
सोऽह पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यपत्तिनीम् ।
नातिकेशी महामज्ञासुपयेमे महामताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलमद्वैतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्मोणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽह भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीर पियतो दृष्ट्वा घनिनस्रत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुददालक्ष्मणे सदेहपद्मि ।
न स्वातक्रोश्वसोदेत वर्तमान स्वकर्मसु । [10]
इति संविन्त्य मनसा त देव बहुशो अमन् ।
विशुद्धमिच्छन्नाग्नेय धर्मपितं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्त परिक्रम्य नाप्यगच्छ पयस्विनीम् ।

अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालाः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाह्याद्विमोहितः ।
त दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालं परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसमास कदमल तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्तवघनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य नृपण्या । [20]
नृत्यति स मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषता वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरप्यवत् ।
आत्मानं चात्मानं गहैनमनसेदं व्यविन्त्यम् ।
अपि चाह पुरा विप्रेर्बर्जितो गर्हितो नृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वचेहानुरागित्वासदादरं सौमकिं गतः ।

76

Ks N B D Ts Gs 4 s ins after 1 122, 47 Gs, after 41st

अभ्ययारसं सतो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षासुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डव ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवद्वर्जितः ।
सुख्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्टवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाम्यधिकोऽर्जुन । [5]
पेन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) Ks अहं तु वाक्यं नित्यं च सरणेषामहं तदा, S उक्तं (Ts Gs 4 s) वाक्यमहं ज्ञात्वा (Ts Gs 4 s) हित्वा) प्रहृष्टेनातरात्माना — (L. 2) = (var) 1 121 11st S पितृनियुक्तत्वात् — (L. 3) Ds T G शारदती, M नाचिषेती Ts Gs 4 s M महामाह Ks S समादित (Gs विधानतः) (for महाप्रताम्) — Lines 4-5 = (var) 1 121 12. — (L. 4) Ks Ns 4 Bs Dn Ds सत्ये, S धर्मे (for सत्ये) — (L. 5) S आत्मनं (Ms अच्युत) (for औरसम्) — (L. 8) Ks धनिकान्नीक्ष्य पुत्रं, S धनिनां सुकृमाकान् — (L. 9) S रुद्रपात (Ts Gs 4 s) दृष्ट्वा, Gs ददामन्, Gs Ms दस्तात दिशो दश विमोहयन् — After line 9, S (except Ts Gs 4 s) read lines 14-16 — (L. 10) S स्वकर्मणि — (L. 11) S आगच्छामीति स्नानस्यान्तं देशान् बहुशः (Ts Gs 4 s) अमन्ति — S (which om line 12) ins after line 11 Ks, after line 12:

अपिलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंश्रितम् ।

— (L. 13) S अद्यात्वा परिक्रम्यप्राप्यगच्छ धनं कचिद् — (L. 15) S शूलती प्रदत्तं स (Ts Gs 4 s) स स नृत्यति पीत्वा ह्य

पीतक्षीरोदमित्यपि — S om lines 16-17. — (L. 18) S स दृष्ट्वा कदमलं चोरं तत्र मामन्व (Ts Gs 4 s) Ms 4 s 'सुप' पक्षत — After line 19, S (which om lines 20-23) ins.

क्षीरारसं क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।

अश्वत्थामां तु पिष्टं मां तु यं पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except Ts Gs 4 s) न (for च) M धुरैर् (for पुरा) N Bs Dn Ds 4 सते (for नृशम्) S बर्जितं गर्हितं नृश — (L. 25) Ks S पापिष्ठामाचरेयं भनाशया — (L. 26) S (except Gs 4 s) प्रियं पूर्वं वकारं सन्ततां गिरं — (L. 27) Ks पूर्वसख्यनुसंधं, S पूर्वसंगतसंसिद्धं ('द or 'दि) S सोमक

76

(L. 1) Om in Ts Gs 4 s अभिजगमुस्तदा द्रोण — After line 1, Ds ins a colophon (adhy no 33) — (L. 2) Ts Gs 4 s 4 युष्मा युजबलोद्योगे — (L. 4) Ts Gs 4 s 4 लापभात्सोष्ठवेन च — (L. 5) Ns 4 शिष्याधर्मेण, Ts Gs 4 s 4 समेतानां ह्य (for सर्वे) — (L. 6) Ts Gs 4 s

एवं सर्वकुमाराणामिव स्र प्रत्यपादयत् ।
 कमण्डलु च सर्वेषां प्रायच्छिरकारणात् ।
 पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
 यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् । [10]
 द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरीह त ।
 ततः स वारणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
 सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुन ।
 आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
 न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषा वरः । [15]

77

T₂ G₂ ins. after 1 123 6^{ab} G₂ 4, after 6 G₂,
 after 7

अस्त्रवाक्त्रान्वियेपास्त्रं यथा त्व नाद्य कश्चन ।
 धनुर्महेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
 पृतङ्गदि तदा जिष्णोर्वैवृधे द्रोणशासनम् ।
 परम चाकरोद्यत धनुर्वेदे परतप ।
 अर्जुनो नरशार्दूल सर्वशस्त्रभृतां वर । [5]
 सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्ममानयत् ।
 दुर्योधन चित्रसेन दुःशासनविंविंशती ।
 अर्जुन च समानीय अश्वरथामानमेव च ।
 शिशुक मृगमयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
 शिष्याणां पश्यता चैव क्षिपति स महाभुजः । [10]
 चक्षुषी वाससा चैव बभूव प्रादाच्छरासनम् ।
 शिशुक विध्यतेम वै जलस्थ बद्धचक्षुष ।
 तत्क्षणेनैव धीमत्सुरावापैर्दशभिर्वीर्यी ।
 पञ्चकैरनुविष्पाध मम शिशुकमम्भसि ।
 तस्य दृष्ट्वा क्रिया सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् । [15]
 विशिष्ट सर्वशिष्येभ्य प्रीतिर्मात्राभवत्तदा ।

77

G₂ om lines 1, 17-29 — After line 23, G₂ reads

116

अथाग्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 अस्त्र विशिष्टमन्येषु यत्र विधेत पाण्डव ।
 ससहारप्रयोग च स्वमधीष्व व्रत चर ।
 अस्त्र ब्रह्मशिरो नाम दहेष्टपृथिवीमपि । [20]
 यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
 तावानेव तु सहारे कर्तव्य इति चान्तत ।
 न मानुषे प्रयोक्तव्य ब्रह्मणोऽस्त्र कथंचन ।
 बाधते मानुषाश्चातून् यदा वामानुषः क्रियत् ।
 तस्मादेतत्प्रयोक्तव्य ब्राह्ममस्त्र सनातनम् । [25]
 तथेत्येव च धीमत्सुस्वाच च कृताञ्जलिः ।
 चकार च तथा सर्वं यथोक्त मनुजर्षभ ।
 अवासास्त्रं तु धीमत्सुमनुज्ञाय महामति ।
 उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

D₁ D₂ S ins after 1 128 4^{ab} K₁ D₁ D₂, after
 4. D₂ (suppl fol sec m), after 1 127 11^{ab}

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबल ।
 दुःशासनो विकर्णश्च जलस्रधः सुलोचन ।
 एते चान्ये च बहव कुमारा बहविक्रमाः ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येव क्षत्रियर्षभा ।
 ततो रथपदात्सोधा कुञ्जरा सादिभि सह । [5]
 प्रविश्य नगर सर्वे राजमार्गमुपाययु ।
 तस्मिन्काले तु पायालं श्रुत्वा दृष्ट्वा महदलम् ।
 भ्रातृभि सहितो राजा ध्वरया निर्ययौ गृहात् ।
 ततस्तु कृतसनाहा यज्ञसेनसहोदरा ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्त प्रणेदु सर्वतोदिशम् । [10]
 ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
 यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जय ।

प्रेमं तु विषम द्रोण उपदेशेभ्यमापत् (G₁ 'नो धनुर्वेदचिकीर्षया)
 — (L. 7) T₂ G₂ 2 4 5 एक सर्वं विन्यास शरमुत्तमम् — (L.
 8) T₂ G₂ 2 4 5 प्रायच्छदुदकानये — (L. 10) T₂ G₂ 2 4 5
 यावत्ताभ्यपि (G₂ 4 यावत्तेनाभि) गच्छति तावदस्य परा गति — (L.
 11) D₂ कर्म तज्जिष्णुना हुत, D₂ जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्, T₂
 G₂ 2 4 5 तज्जने शक्त्यान्वित — (L. 12) T₂ G₂ 2 4 5 पूर्वान्ये
 नैव सोमेण — (L. 13) T₂ G₂ 2 4 5 पुरुमायात्त फल्युन
 — (L. 15) K₁ नायमीदति, D₂ 5 न प्रहीयत, T₂ G₂ 2 4 5
 न चाहीयत D₁ पार्थोऽस्त्रविदा वर, T₂ G₂ 2 4 5 पार्थ-
 शस्त्रभृतां वर.

1 123 76 — After the above passage, G₂ repeats
 1. 123. 7^{ab} with v 1 तन्धिवाग्धनुर्मांगान् (for 7^a), the
 repetition is followed by 1386*

78

 D₂ was erroneously included in, and should
 be deleted from, the list of MSS containing this
 passage, as given in the footnotes on p 571

(L. 5) D₁ D₂ D₂ 4 वररथास्त्रा, D₂ T₁ G₂ 2 4
 रथरथास्त्रा D₁ D₂ D₂ 4, 5 T₁ G₂ 2 4 पुत्राय (for
 कुञ्जरा) — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा)
 — (L. 9) D₁ D₂ D₂ 4 'मृनाहो, and दहमेते मदीय-
 — (L. 10) D₁ D₂ D₂ 4 'तु सर्वं एव ते — (L. 14) D₁

पूर्वमेव तु संमध्य पाथो द्रोणमथाप्रवीत् ।
 द्रुपदोऽस्य कुमाराणामवार्थो द्विजसत्तम ।
 पृथा पराक्रमन्त्यन्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
 कुमारैरश्वस्य पाञ्चालोऽग्रहीतु रणमूर्धनि ।
 पुनस्तुतथा तु कौन्तेयो आतृभि सहितोऽनघ ।
 अर्धक्रोशो नु नगरादतिष्ठदहिरिव स ।
 द्रुपदः कौरवान्द्रुप्रा प्रधावत् समन्तत ।
 क्षत्रजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
 तमुद्यन्त रथैर्नकमाशुकारिणमाहवे ।
 अनेकमिव सत्रासान्मेनिरे मर्षकौरवा ।
 द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
 तत द्रुपदाश्च मेर्यश्च नृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
 प्राधावन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
 सिंहादश्च सज्जैः पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
 धनुर्जातलशब्दश्च सन्त्युन्नानगन महत् ।
 दुःशामनो विकर्णश्च मुयद्दुर्धर्षलोचन ।
 दुर्योधनश्च सद्रुद शरवर्षैरवाकिरन् ।
 सोऽतिविद्रो महेष्वाय पापंतो युधि दुर्जय । [30]
 व्यधमत्तान्यनीकानि तक्षणादेव भारत ।
 दुर्योधन विकर्णं च कर्णं चापि महायत्नम् ।
 नानानृपमुत्तान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
 अलगतचक्रवर्त्मवीक्षरन्वाणैरतर्पयत् ।
 ततस्तु नागरा सर्वे सुमर्त्येष्टिपाणय । [35]

अभ्यवपन्त कौरव्यान्वर्पमाणा घना इव ।
 स्यालवृद्धा काम्पिदशा कौरवानभ्ययुस्तदा ।
 श्रुत्वा तु तमुल युद्ध नागराणां च भारत ।
 द्रवन्ति स नदन्ति स्य क्रोशन्त पाण्डवान्प्रति ।
 पाण्डवास्तु स्वन श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
 जमिवाद्य ततो द्रोण रथानारह पाण्डवा ।
 युधिष्ठिर निवार्यांशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
 मात्रेयौ चक्रक्षौ तु फल्गुनस्तु सदाकरोत् ।
 सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्त्यत ।
 तदा द्रुपद्वर्चि कृत्वा आतृभि सहितोऽनघ । [45]
 आयाज्येन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
 पाञ्चालानां तत सेनामुद्धतार्णवनि स्वनाम् ।
 भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 प्रविशेत् महासेनां सागर मकरो यथा ।
 स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीक गदाधर । [50]
 सुयुद्धकुशल पाथो बाहुवीर्येण चातुल ।
 अहनत्कुजराणीक गदया कालरूपधरु ।
 ते राजा गिरिसकाशा क्षरन्तो रथिरं बहु ।
 भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डका ।
 पतन्ति द्विरदा भूर्मा वज्रघातादिवाचला । [55]
 गजानघाग्रयाश्चैव पातयामास पाण्डव ।
 पदातीक्ष्णगराश्चैव नावपीडुर्जनाग्रज ।
 गोपाल ह्य दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn Ds : द्रुपदिपात् Ks Ts आचार्यं द्विजं, Da1 Dn Ds :
 Ms आचार्यं 'चम, Gs अनिवादीं द्विजोत्तम — (L. 16) Hy-
 permetric! Da1 Dn Ds : : Ts Gs : : द्रुपदस्य पां,
 Ts Gs : : द्रुपदस्यो द्रुपदो — (L. 19) Da1 Dn Ds : : Gs
 Ms प्राभां, Ts Gs : : संप्रभावय — (L. 22) Da1 Dn
 Ds : : तत (for युद्धं) — (L. 26) Ts Gs : : युधु
 मिदन्नांश्च पांश्च सुमहाबला — (L. 27) Da1 Dn Ds :
 सन्त्युन्नानगन महत् — (L. 28-29) Da1 Dn Ds : : transp
 दुर्धर्षण and दुःशामन Some MSS संद्रुदा — (L. 34)
 MSS अवाकिरन्, अनातपन्, अत्रापय, अवारय (for अतर्पय)
 Ks चारव व वयस च, Ts Gs : : द्रुपदं (Gs : : 'पति') ग्वाकिरन्
 — After line 34, Ts G (except Gs) ins

द्रुपदस्य द्रुपदमिविषयं विपदं शरी ।
 द्रुपदि विपदिस्मिन् द्रुपदिर्नमस्तेभि ।
 द्रुपदोऽपि चोर्मा शरी स्याद्वसुधु ।
 कष्टातिगतिमि मर्षं द्रुपदस्यगदिन ।
 द्रुपद द्रुपदमिविषयं उपाया विपदि शरी ।
 द्रुपदस्य मरणा भूतो ननाद द्रुपदस्य ।
 द्रुपद द्रुपदस्य मरणा भूतो ननाद द्रुपदस्य ।
 द्रुपदि द्रुपदस्य च द्रुपदिद्विषयानि ।

चक्रवर्त्तं सर्वपात्राला प्रणेतुं सिद्धसंपद ।
 — (L. 35) Da1 Dn Ds : : Ts Gs : : सुमर्त्येष्टिभिस्तदा
 — (L. 36) Ks Ms : : अभ्यद्रवत् Ms : : अभ्यद्रवन्त संकुदा
 वर्पमाणा इवान्मुदा — (L. 37) Ks Ds पांचाला, Da1 Dn
 Ds : : ते पीरा (for काम्पित्वा) — (L. 38) Da1 Dn Ds :
 कौरवानेव, Ds Ts Gs : : कौरवाणां च (for नागराणां च)
 — (L. 39) Ks m न तिष्ठति, Ts Gs नदति स (for नदन्ति
 स) — After line 39, Ds (marg see m) Ts G
 (except Gs) ins

पाञ्चालाग्रभिप्रातो मयमापय वै तदा ।

कर्णो रथादवपुन्य पन्थयनपरोऽभवत् ।

Gs 4.5 cont

न पाण्डुयुधाय द्रोणैक एव वन ययौ ।

— (L. 41) Da1 Dn Ds : : रथानाग्रदुस्तदा — (L. 42)
 Da1 Dn Ds : : मा उद्वेग्येति पांठवं, Ts मा उद्वेग्येति च पांठव
 — (L. 44) Da1 Dn Ds : : Gs : : मदाग्रदुस्तदा सदा, Ts
 सदा तस्मिन्गोस्त्रे, Ts Gs : : गदाचापयरोरिष्टा (Ts 'रो रणे'),
 Ms तदा द्रुपदमहाययान् — (L. 45) Da1 Dn Ds : : द्रुपदमर्षं,
 Ds Ts Gs : : द्रुपदमर्षं Ks Da1 Dn Ds : : Ts Gs Ms : :
 द्रुपदा (for कृत्वा) — (L. 46) Da Dn Ds : : रथेनानादयदिद

कालयप्रयनागाश्वान्संचचार वृकोदर ।
भारद्वाजप्रिय कर्तुमुद्यत फल्गुनस्तदा । [60]
पार्षत शरजालेन क्षिप्र प्रच्छाद्य पाण्डव ।
हर्षाघांश्च गर्जाघांश्च रथाघाश्च समन्तत ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चाला सृञ्जयास्तथा ।
शरानां विधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वेश । [65]
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्द्वोर सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वन श्रुत्वा नामृष्यत धनजय ।
ततः किरिटी सहसा पाञ्चाल समभिद्रवत् ।
छाद्यस्त्रिपुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
श्रीघ्नमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तर दृष्टो किंचिस्कौन्तेयस्य यशस्विन ।
न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
नादयत महाराज तत्र किंचन सयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
पाञ्चालानां कुरुणा च साधु साध्विति निःस्वनः ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वन ।
सिंहनादश्च सज्जे साधुशब्देन मिश्रित ।
ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
स्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्र शम्भरो यथा । [80]
महता शरवर्षेण पार्थं पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलह्लादाब्द आसीत्पाञ्चालके धले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्त सत्यजित्सत्यविक्रम ।
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनजयमभिद्रवत् । [85]
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।

ततः सत्यजित पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
विध्याध यलवद्गजस्तद्वृत्तमिवामवत् ।
ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालं श्रीघ्नमदंयत् । [90]
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ततः सत्यजितश्चापं छित्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्भनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्च समूत सरथं पार्थं विध्याध सत्वर । [95]
स तं न ममृषे पार्थं पाञ्चालेनादितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सरथं व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कामुकेषु पुनः पुनः ।
हयेषु विनिकृतेषु विमुखोऽभवच्छाह्वे । [100]
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाह्वे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्थतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां धर ।
तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्ग्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विध्याध हयान्मुत च सायकैः । [105]
ततः उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
रथमुद्धृत्य कौन्तेय सिंहनादमयाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येवामाश्रित्य सहस्रानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अविग्रस्तो धनजय ।
विक्षोभ्यामभ्योनिधिं ताक्षकं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्यानां बाह्योर्ध्वलमथात्मनः ।
सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनजय ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमारः सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महारथिनः । [115]

— (L 51) Some MSS स (for सु) — (L 57) Da1 Dn D2 : s पदातीक्ष रथांश्च K4 Da1 Dn D2 : s G2 न्य (D2 : G2 ज) यपीत् (for नावपीत्) — (L 59) Da1 Dn D2 : s T2 G1 : s : चालयन् Da1 Dn D2 : s रथनागांश्च, and संचचार — (L 61) Da1 Dn D2 : s क्षिप्रभागात्स पाटव — (L 65) K4 Da1 Dn D2 : s संछाद्य — (L 66) Da1 Dn D2 : s सिंहनादं गुणैः (D2 महत्) कृत्वा — (L 68) Da1 Dn D2 : s नामृष्यत्पाकगासनि — (L 69) K4 पाटव, Da1 Dn D2 : s पाचाला (for पाञ्चाल) Da1 Dn D2 : s समद्वयत् Dn D2 om lines 73-77. — After line 73, K4 D2 G2 : s M ins

अद्वयत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L 74) Da1 D2 T G1 : s om न — (L 79) K4 m सह सत्यजितेन च — (L 83) K4 Da1 Dn D2 G2 M:

महासिंहे. — (L 85) Da1 Dn D2 : s जयमदुद्रुव — (L 87) Da1 Dn D2 : s सैन्य, T1 G2 सैन्ये, T2 G1 : s सेना — (L 89) Da1 Dn D2 : s गच्छ (for रातन्) — (L 90) Dn आर्दयत् — (L 96) Da1 Dn D2 : s युधि, M2 : s रणे (for मृधे) — After line 98, G2 ins

मर्दयामास संक्रुध पार्थं प्रीटपरारुणम् ।

— (L 100) Da1 Dn D2 : s विनियुक्तेषु, T2 G1 : s पतितेष्वेन, M2 : s विनियुक्तेषु — (L 102) Da1 Dn D2 : s G2 अन्ययत् Dn पाटव (for पापतम्) — (L 104) Da1 Dn D2 : s धनुर्छित्वा ध्वजं (for ध्वजं दृष्ट्वा धनुः) — (L 105) G1 : s M आददान — (L 107) Da1 Dn D2 : s उद्धृत्य, D2 T G2 : s उपम्य (for उद्धृत्य) — (L 108) Dn D2 T2 सहसापतर, T2 G2 : s ता बली. — (L 110) Da1 Dn D2 पाथ (for ताक्ष) — (L 111) M (except M2) व्यद्वयत्. — (L 112)

अर्जुन ।

सयन्पी कृष्णीराणां द्रुपदो राजमत्तम ।
ना वधीलद्रल भीम गुरदानं प्रदीयताम् ।
वैशपायन ।

भीमसेनसदा राजनर्जुनेन विचारित ।
अवृत्तो युद्धधर्मेण न्यवर्तत महारथ ।

79

After adhy 128, Ks Ds s (all suppl fol. sec m)

S ins

वैशपायन ।

द्रोणेन वैर द्रुपदो न सुव्याप सरसदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशनासे पराजयम् ।
हीन विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदम्बवर्षावृषणि कर्मनिर्द्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्यहन् । [5]
नान्नि श्रेष्ठ ममापस्य विरगन्मृतिं चामधीत् ।
निश्चामपरमो ह्यसीद्रोणाग्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नानि धीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परिप्यन्वै वृथिवीमन्विषादिमाम् ।
प्रभावमिक्षाविनयाद्रोणस्यास्त्रबलेन च । [10]
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न दाशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽय कल्मषीं गङ्गाफूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणाधमथ पुण्यमाससाद् महीपति ।
तत्र नास्त्रातकं कश्चिन्न चासीदमृतो द्विज ।
तथैव तं महाभागो सोऽपश्यच्छनितमर्तः । [15]
दाज्ञोपयाजो ब्रह्मर्षी श्राम्यन्तौ द्रुपतात्मज ।
महिषाभ्ययने युग्धो गौरवश्चापि काश्यपी ।
अरण्ये युक्तरूपां तं ब्राह्मणावृषिमत्तम ।
स उपामम्रयामास सर्पकर्मैरतन्द्रित ।
युद्धा तयोयल बुद्धिं कनीयांसमुपहरे । [20]

प्रपदे छन्दयन्कर्मैरपयाज एतव्रतम् ।
गुरुरुधूपणे युक्तः प्रियकृतसर्वकामद ।
पाथेनासनदानेन तथार्थेण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽग्रयीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण स्वमस्मानभिकाङ्क्षते । [25]
कृतश्राय समुयोगच्छद्वीधु भवानिति ।
स बुद्धा प्रीतिसयुकृष्णीणामुत्तम वदा ।
उवाच छन्दयन्कर्मैरुपद स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्र स्याद्भोग्यमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या चरवर्णिनी । [30]
उपयाज चरस्वैतददास्याम्यबुद्धं गवाम् ।
पुत्रमुक्तस्तु तेनर्षिं प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थं द्रुपद योऽर्थं स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैव स वै सज्जनसन्निधि ।
आराधयिष्यन्द्रुपद स व पर्यचरत्तत । [35]
तव सवत्सरस्यान्ते द्रुपद द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽग्रयीह्वाक्य काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो ब्राह्मण ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्हरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतित फलम् ।
तदपश्यमह आशुरसोऽप्रवतमनुमजन् । [40]
विमशं च फलादाने नाय कुयाक्यचन ।
यो नापश्यफलं दृष्ट्वा क्षोभस्त्यानुमन्विकान् ।
निविनक्ति न शौचायं सोऽन्यथापि कथं भवेत् ।
महिषाभ्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञाक्षिरूप्य च ।
भैक्षमुन्धेन सहितं मुञ्चानस्तदा तत । [45]
कीर्तयत्येव राजर्षं भोजनस्य रसं पुन ।
सहिषाभ्ययनं कुर्वन्नेन गुरुरुक्ते चमन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां मुक्ते स्म सतत वदा ।
कीर्तयन्पुण्यमप्रानामथ प्रीतो मुहुर्बुधु ।
एव फलार्थिनं सस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

Das Da Ds s स ब्राह्मणनामन (Das Ds s 'स्तित')
— L. 115 = (rar) 1 128 4^a — (L 116) M गुरोर्नो
द्रुपदो राजा संवपी मुनक्षामनि (Ms s 'बन्') — After line
116, Tr ins

ग्रीतोऽय मया बुद्धे सादृशेनैव वीरवान् ।
— (L 119) Gs s पन्नेर्दुष्टु, M युद्धवर्णे Das Da Ds s s
महाराज — After line 119, Ds (marg s c m) Ts
Gs s s ins

नागच्छन्म नपरीं चाभित्तां दुरनदन ।

79

The sub-group Ts Gs s offer many variants for
this passage, but being intrinsically unimportant
they have been mostly ignored in these notes.

— (L 4) Hypometrie! Ks द्रुपदोत्तमर्षितो राजन्, Ds
द्रुपदोत्तमर्षितो राजन्, Ds द्रुपदस्यैव गज्य तु, Gs s 'स्त्वमर्षणा
द्राजा, Gs s अनयाद्रुपदो राजा, Ms s तत्रवमयाद्रुपद, Ms-s
'स्त्वमपाद्रिजेष्ठ — After line 10, Ds ins

क्षात्रेण च बलेनापि नित्यवशान्वयदयत ।

— After line 23, Gs ins

गोपयामास तं प्रिय सवकर्मैरतन्द्रित ।

— Ks Ts Gs s M om line 30 — For line 31,
Ds subst

उपयाजं हृते तस्मिन्गर्वां दत्ताग्निं तेऽबुद्धम् ।

यद्य तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुभिय भोग् ।

मदं च ते प्रदास्याह न हि भेज्यास्ति संजय ।

— (L 50) Ks Ms तमद, Ds Ms s त वै, Gs मये (for

तं वै गच्छेद् नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
 जुगुप्समानो नृरति फलानां कलुषा गतिम् ।
 उपयाजयच्च श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
 नृश संपूज्य पूजाहंसृपि याजमुवाच ह ।
 गीयुतानि ददाम्यष्टां याज याजय मा विभो । [55]
 द्रोणवैरान्तरे तस्य विपण्य शरणागतम् ।
 ब्रह्मयन्धुप्रणिहित न क्षत्र क्षत्रियो जयेत् ।
 तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवास्त्रातुमिहाहंति ।
 भारद्वाजामिना दग्ध सहादयितुमर्हसि ।
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठ क्षत्राश्रे चाप्यनुत्तम । [60]
 ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिचित्रहकारणात् ।
 क्षत्रियो नास्ति तु तयोऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणी ।
 भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमत ।
 द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
 पठरन्ति धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् । [65]
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसहायम् ।
 प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामना ।
 फातैर्वीर्यसमो ह्येव खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
 सहित क्षत्रवेगेन ब्राह्म वेगं हि सांप्रतम् ।
 उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाज यशस्विनम् । [70]
 क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
 नेपवस्तं पराकुर्वन् च प्रासा न चासयः ।
 ब्राह्म तस्य हरेत्तेजो मघ्राहुतिहुतं यथा ।
 तस्य ह्यस्त्रयलं घोरमप्रसह्य परैर्भुवि ।
 शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
 ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
 सोऽहं क्षत्रयलान्दीनो ब्रह्मतेज प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
 द्रोणान्तकमहं पुत्र लभेयं युधि हुजंयम् ।
 द्रोणमृत्युर्यथा मेऽथ पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाभ्यर्चुं गवाम् ।
 तथैयुक्तवा तु त याजो याज्यार्थं चाक्यमप्रवीत् ।
 मा भैर्य सप्रदातास्मि कर्मणा भवत सुतम् ।
 क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाभ्यग्नः सभारांश्चोषकल्पय ।
 एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनि । [85]
 याजो द्रोणदिनाशाय याजयामास त नृपम् ।
 गुर्वर्थं याजयन्कर्मं याजस्यापि समीपम् ।

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचरयौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
 हृष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिप ।
 धाजहं त तथा यज्ञं द्रुपदं कर्मसिद्धये ।
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
 कौकिलीं नाम ता तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिन । [95]
 सौग्रामणीं तु त पर्यां ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाहापयत्तदा ।
 प्रैहि वै राजि पृपति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
 कुमारश्च कुमारी च पितृवशविदुदये ।
 पृपती ।

नाल्लिख वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्निभमिं च । [100]
 न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।

याज ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मघ्नितम् ।
 कथं काम न सदध्यात्पृपति प्रैहि तिष्ठ वा ।
 वैशंपायन । -

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि सरकृते ।
 उत्तस्थौ पाचकात्तस्यात्कुमारो देवसमित । [105]
 ज्वालारूपो घोरवर्णं किरीटी वर्म धारयन् ।
 धीरः सखद्गं सशरो धनुष्मान्विनन्दन्मुहुः ।
 सोऽभ्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 जातमात्रे कुमारे च वाष्टिलान्तर्हिताप्रवीत् ।
 एष क्षिप्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
 ततः प्रणेदु पाञ्चालां प्रहृष्टाः साधु साधिवि ।
 भयापहो राजपुत्र पाञ्चालानां यशस्कुर ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
 हत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं रोचरं तदा ।
 द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मघ्निते । [115]
 कुमारी चैव पाञ्चाली चेदिमभ्यारसमुत्थिता ।
 प्रत्याख्याते पृपत्या च याजके भरतर्षभ ।
 पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा चेदिमभ्यमा ।
 अन्तर्वेषां समुद्रा कन्या सा सुमनोहरा ।
 इयामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्जितमूर्धजा । [120]
 मानुष विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एव) Ks Ds Ts Gs M नये, Gs तं वै (for तन्माय) Ks
 Ds Ts Gs s M आतर् (for गन्देऽहं) — (L. 56) Ts G
 वैरागितस मां त्वं हि प्रातुमिहाहंति — Ks Ds M om lines
 57-58 — Ts Gs ins after line 62

न जयेत्क्षत्रियस्त ये पृथिव्यां कश्चिदग्रणी ।

— Ks Ds M om. lines 68-70, 72-73, Ds om lines

69-70 — (L. 75) Ks Ts Gs s e Ms क्षत्र मप्रपुर*
 — Ks Ds M om line 80 — (L. 81) Ks Ds s M
 प्रदाम्यर्चुं — (L. 84) Ks Ds M *क्षोपपादय — After
 line 85, Ds G (except Gs) ins

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाकामम् ।

— Ks Ds Gs M om lines 86-87. — (L. 107) Ks Ds

नीलोपलसमो गन्धो यस्याः शोभाप्यत्रायति ।
या विमर्ति परं रूपं यस्याः नास्त्युपना सुवि ।
देवशानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
सा चापि जाता सुघोर्णी वायुवाचाशरीरिणी । [125]
सर्वेयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं सिनीपति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमप्यमा ।
अस्याः हेतोः क्षत्रियाणां महदुपपत्त्यते मयम् ।
वष्टुत्वा सर्वपाञ्चाला प्रणेदुः सिंहमववत् ।
न चैनान्दर्पमपूणानिय मेहे वसुधरा । [130]
तथा तु मिथुन जज्ञे द्रुपदस्य महामन ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञा भरतर्षभ ।
श्रिया परमया सुकौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृथ्वी राजन्प्रपेदे सा सुवार्थिनी ।
न वै मदस्या जननी जानीयातामिमाविति । [135]
तथेयुवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिपीरपया ।
तयोस्तु नाननी चक्रुर्दिजा सपूर्णमानसा ।
एष्टत्वादप्रष्टयत्वाद्भानां द्रुपदमवावृषि ।
एष्टपुमः कुमारोऽप्य द्रुपदस्य भवविति ।
कृण्वेत्वाद्युवन्मृष्ट्या कृणांभूत्या हि वर्णतः । [140]
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामते ।
चैदिकाप्ययने पारं एष्टपुत्रो गतस्तदा ।
एष्टपुत्रः तु पञ्चाल्यमानीय दुरदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रयागवान् ।
धनोक्षणीयं दैव हि भावितृत्वान्महामनि । [145]
तथा वरकृतवान्द्रोण आरमन्तीत्यर्थरक्षणात् ।
सर्वांश्चापि तु स क्षिप्रमाप्तवान्द्रुमाग्रया ।

Colophon

जनमेजय ।

द्रुपदस्यापि प्रसङ्गं श्रोतुमिष्टामि ममवम् ।
कथं चापि समुपसन्नं कथमप्यपवाप्तवान् ।
भूतदिष्टामि भगवत्स्यच श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
कौतुकं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीत्य हि ।
वैशंपायन ।

राजा धर्म्य पाञ्चालः पुत्रार्थं पुत्रकारणात् ।
यतः गत्वा महाराजस्यपक्षेने मुद्राणम् ।

आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
कालस्तु सुमहाश्राजन्प्रत्ययास्तुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्वीयः समाददे ।
किञ्चित्कालं वायुमक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैव तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महाश्राजन्प्रत्ययास्तुतसत्तम । [160]
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
कुछाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नपास्तीरमयो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचन ।
नियमस्य स राजासीत्तदा भरतमत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्द्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नपास्तीरे धरन्ती वै क्रीदन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रमञ्जानां राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददशं तु सा राजस्यथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रः राज्ञोऽपतद्भुवि । [170]
तद्य राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपति स्वयम् ।
पञ्चामाक्रमतायुष्मत्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजप्रेम्भावितात्मनः ।
पुत्रं समभवत्वाद्वात्पादान्तास्त्यान्तरेण तु ।
ते तस्य क्रपयः सर्वे समागम्य तपोधना । [175]
नाम चक्रेहि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्मरद्वाजस्य भारत ।
पृथुं च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभु ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महामनः । [180]
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदाद्याधिजगे सङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुद्रा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैव वर्तमानस्य यने वनचरैः सह ।
कालाग्रातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालैष्यभिप्रेक्षितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्रः सुकृदां ग्रीतिपधेनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिपिष्टे ।

M पञ्चविंशत्यध्यायः — Ks Ds M om. lines 109-110, 131-133 — (L. 138) Ks Ds Ts Gs. 4. 5 Me कृष्णं वदति, Gs पुनश्च सीताम् — (L. 140) Ds Gs. 2. 5 Me-s 'यान्द्रुपद' — Ks Ds M om line 142 — (L. 145) Ks Ds भद्रिणी Ds स तु माता, Gs. 2. 5 परं नन्वा, Me-s नन्दुरता Ks Ds M om line 147 — Colophon Adhy. na Ts Gs. 1 M 82, Gs. 83, Gs. 84 — (L. 174) Ks Ds Ts Gs. 4. 5 M नन्वा, Ds राज्ञः (for राज्ञी) Ks

Ds M पादो तस्यान्, Ts Gs. 4. 5 पादोऽन्तरे तु सा — (L. 175) Ks Ds. 5 तेनास्य न, Ts Gs. 4. 5 तस्य चाप्यन्, M तेन चाप्यन्. — (L. 188) Ks Ds Ts Gs. 4. 5 M प्रजास्युपधर्मेण — After line 188, Ds ins

कथितं जन्म गतेन द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om in Gs. 4 Adhy. na Ds 140, Ts Gs. 1 M 83, Gs. 84

पुनर्मया ते राजेन्द्र यथाक्वपरिकीर्तितम् ।
दुपदस्य जन्म राजपे दृष्टुमस्य चैव हि । [190]

Colophon

वैशपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनम् ।
युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिवेकार्यमसमन्वयत मग्निभिः ।
ते तु शुष्कान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

The first adhy of this passage is an anticipation (with v l) of adhy 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy 128 (p 574). The passage is followed by passage No 80 below

80

N V₁ B D₂ D_n D₁ : ins. after adhy. 128. K₄
D₁ : S after passage No 79 above

वैशपायन उवाच ।

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।

स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशस्यात्तयार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डव ।
संकर्षणावशिक्षद्वे शशच्छिक्षां वृकोदर ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु शुभत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्भक्षे । [10]
प्रगाढदृढमुष्टिष्वे लाघवे धेधने तथा ।
क्षुरनाराचभलानां विपाठानां च तत्त्वविद् ।
ऋतुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्टवे चैव नान्य कश्चन विद्यते ।
वीर्यसुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः । [15]
ततोऽप्रवीढुहाकेश द्रोण कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेदेषु इति ययातुस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् । [20]
अस्र मद्भाशिरो नाम यद्देहेष्टयिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्ट्विदं स्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येऽपि प्रभो ।

80

(L 1) D₁ (orig) S (except T₁) पाण्डुपुत्रो महायज्ञा-
(for the posterior half) — (L 2) S यौवराज्ये (for
पाण्डु) — T₂ om lines 3-5, G M om lines 3-4.
— (L 4) D_n D₁ : 'मनुकपार्थ' — (L 5) G₁ M₁-s अय
दीर्घेण, G₂ 4-s अदीर्घेण च, M₁ : s अथादी' — (L 6) T₂ G
M₁ सिय्यां, M₁ 6-s पैर्त्री (for पितु) — (L 7) G₂ रथोचोने,
G₂ 8 रथे याने (for गदायुद्धे) N₁ अस्युद्धे, D₁ G₁-s वायुयुद्धे
(for रथयुद्धे) T₂ G₁ : M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च
पाण्डव — (L 8) D₁ G₁-s संकर्षणावच्छिक्षितवान्, T₂ G₁ :
M अगुहाद्वेदेवात् Some MSS transp शशश्च शिक्षां
T₂ G₁ : M वायुयुद्धं च वीर्यवान् — After line 8,
G₁-s ins.

ते तु शुष्कान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L 9) D₁ S (except T₁) समाप्तविद्यं सोप्यासीत् G₂
M (except M₁) 'समो वली' — After line 9, T G₂ : s
repeat line 1 (with S reading) — (L 10) D₁ S
गदावलाभ्यां सं. — (L 11) D₁ T₂ G लाघवे चातिवेधने
— After line 11, D₁ (marg. sec m) : s S (except T₁)
G₁ : ins

रुह्येष्ट्ये च मोक्षे च सोमरमण्येऽपि च ।

D₁ : T₂ G₂ 4-s M cont T G₁ : ins after line 11

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवप्रतिमोऽर्जुन ।

— (L 12) D₁ T₂ G M मुतेजसां, N (N₁ om) V₁ D_n
D₁ T₁ च भारत (for च तत्त्वविद्) — (L 13) D₁ T₂ G M
पाण्डवो (for फाल्गुनो) — After line 13, D₁ (marg
sec m) S (except G₁ : s) read lines 33-34 — (L
14) T₂ G लाघवात्सौष्टवाच्च — (L 15) S (except T₁)
वीर्यतो सं D₁ S (except T₁) द्रोणोऽवगापत — After
line 15, G₁ : s read lines 33-34, 31-32, while T₂
G₁ : s read lines 31, 32, G₂ on the other hand, read
the lines 8, 12, 13 of the passage given under line
30, followed by lines 31-32 — (L 16) S (except
T₁) अथाप्रवीढुहा द्रोणं फाल्गुनं जनसंसदि. — (L 17) N₁ D₁ :
S (except T₁) सदा (for पुरा) — (L 19) D₁ : M₁ 'मे
गत' पार्थ, T₂ G₁ : s तीर्थादधिगत' पार्थ, G₂ 8 'यं गत' पार्थ,
M₁ 8 'धौगत' पार्थ S (except T₁) मया सकाशिन त्वयि (M
'तत्त्ववि) — (L 20) S (except T₁) इदं (for च) —
(L 21) N M इमा (for अग्नि) — (L 22) S (except
T₁) ददता चास्ति संदिष्टो — (L 23) G₁ : s M प्रयोक्तव्य
T₂ G₁ : s प्रयोक्तव्य स्वया वीर D₁ G₁ : s M कर्तुं संजुग (M
संप्राप्त) नृपेति, T₂ G₂ : s प्रदेयं च तथैव हि — After line

यवयासमिदं धीर दिव्यं नान्योऽहंति त्विदम् ।
समयस्तु रथयो रथो मुनिसृष्टो विज्ञा पते । [25]
आचार्यदक्षिणो देहि ज्ञानिप्रामाण्य पश्यतः ।
द्वानीति प्रतिज्ञाते कालुनेनामयीद्व ।
युदेऽहं प्रतियोद्वयो युष्मानमवपानघ ।
तवेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुगुण्य ।
उपमगृह्य चरणां स प्रामादुचरां दिशम् । [30]

स्वभावादगमच्छन्दो महीं सागरमेतलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिदनुधरः ।
गदायुदेऽसियुदे च रथयुदे च पाण्डव ।
पारगश्च धनुर्बुधं यभूयाध धनजयः ।
नीतिमानसकला नीतिं विप्रुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि आरुणा ययूते वरो ।
द्रोणेनैव विनीतश्च आरुणां नकुलः प्रिय ।

23, Ks Ds S ins

यद्यप्यतस्मिन् भूत मिथियुध्वेत हि त्वया ।

भारहान तदा तेन हन्यात्स्वमेव संयुगे ।

[L. 1] TG 'दुदे त्वयासह — (L. 2) TG जुस्तेन (for अर्जुनेन)]
Gs cont

तत्तया हि प्रयोच्यमेवदं गुणानामनम् ।

महातेजस्तदेतेन हया अर्जुनेन संयुगे ।

— (L. 24) Ks B1 Da Ts तया प्राप्तदि धीर, Ts G M
अवाप्तं तत्तया धीं Ks दिव्यं नानाधमाधकम्, Ts G M नान्यो
मिथ्य (or दिव्य नावय) तत्तया — (L. 25) Ts Gs M
यन्मासमयो रथस्य, Gs २ स मयस्य रथो बलवान् M मुनिनोक्तो,
Da मन्त्रिष्ठो, Ts Gs २ इति दृष्टो, Gs २-२ इदृशो हि, M इति
मिथ्य — (L. 26) M ज्ञातिर्द्विप्रामूर्धनि — (L. 27) Om
in M Many MSS वदामीति. Da TG कालुनेन — (L.
29) Ts G 'मातोव्यह रणे, M 'मानो हि संयुगे. — Ts Gs
ins after line 28; Ts (om line 1), after line 20. Gs
(lines 30-42 only), after line 30

त तर्पेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुगुण्ये ।

द्रोणो जगत्सर्वत्र समानिद्वेषु पश्याम् ।

गमयोर्धं पुरा पाथ तव लोके 'त' मिति ।

महर्षे पाथ्य तैव सधमदरणे मुनि ।

तस्मात् च गया मयस्त्वय त्वयो न यजेते । [6]

देवा युधि न शृण्वन्त्यां योऽहं शैला न गन्तवा ।

नाहं त्वयो मित्रिष्टोऽस्मि हि पुनमानवा रणे ।

सहस्रबाधिवो लोके यो हि शृणुन्तेऽहम् ।

शृणु यमवप्राशं यमवन्तीवयदन ।

स तस्मात् सर्वभूतानां मयश्चरणाधुष ।

तस्मात्तदा वै पाथाहं यवाम्यनुयवाणिह ।

तदर्थान जगत्सर्वं तस्मिन् तदुच्यम् ।

तत्पद न विज्ञानन्ति प्रजापानां योऽपि वा ।

तस्मान्निप्रमयोऽहं सर्वभूतानि विममे ।

म एव यन्म मोक्षा च संदर्शो च जगमय । [15]

म एव भूतं मयं च भवतः पुण्य पद ।

मिह सर्वगतं सत्तुल्यमन्येय गन्तव्यम् ।

प्रादुर्भवेति योगात्मा पाप्मानं म हंस्या ।

तद्वन्तो हि न मदित न ज्ञानो न नमिष्यते ।

स हि मातुलजोऽमृते चरानां गुणं विज्ञा । [20]

को हि त जेतुमीहेत जानन्नास्मिह त नर ।

इयात्स्य ते सगा चासी तस्य इव प्राणवत्तम ।

लेहमन्मथिक तस्य तव मन्मथमभ्यस्तम् ।

न तेन भवतो युद्ध भविता नमोतोऽपि वा ।

अपि चार्थं तव पुरा शक्येन मिह चोदित । [25]

गोबुले यधमांस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।

ममांश पाण्डवो लोके शृङ्खलां पुन्योत्तम ।

कीर्त्तयेत्पावज श्रीमानर्जुनो नाम धीर्यशर ।

मुनो भारावहरणे माहात्म्य ते करिष्यति ।

तदधममय दहि पादि चास्माकृते प्रभो । [30]

इत्युक्तं पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्येन फलमुन ।

तमुवाच तत श्रीमाण्डूकचक्रमदाधर ।

जानामि पाण्डवे यथे मता पार्थ विप्रव्यसु ।

पुत्र परमार्थमिह सर्वदागच्छतां यन्म ।

पाठयामि त्वदश त जीवन्लोकमाशुगम् । [35]

आरयो गायसदृश न च लोके मन्त्रिष्यति ।

यस्तद्वक्त स मन्त्रो यस्त इष्टि म मामपि ।

यन्ने विप्रं तु तच्छत त विज्ञाह न जीयसे ।

इति पार्थ पुरा शक्यमाह सर्वेश्वरो हरि ।

तस्मात्तपति सदृशतां विज्ञात्स्यपिह पुनाम् । [40]

न चेह विज्ञा लोके तमेव शरणं गत ।

शरण्य सर्वभूतानां दण्डवो जनादना ।

— (L. 29) S तद्वेति प्रति. — (L. 30) S युधिष्ठिराशोभवत्
(for the posterior half) — After line 30, Ds ins

सर्वोन्मीततामीनि पातानाधिपतेस्तथा ।

त्रिवर्णमयप्राणित्यारोकादुद्विगतां नर ।

— After line 16, Ts Gs M read lines 31-32,

Gs २, lines 33-34, 31-32, — (L. 31) Ts G (except

Gs २) अभात् (for अगमत्) — (L. 33) Ds Ts Gs २ M

गच्छेत्तदृष्टं वा, Ts Gs २ गायदेव्ययुद्धं च Ts G (except

Gs २) भाग (for पाण्डव) — After line 33, T G

(except Gs २) ins

दिव्यमातुल्यमृतावाप सुमहायया ।

सर्वोत्पत्तिप्रणित्यारोकाधुमि च तथा मुने ।

— (L. 34) M पावगो युज्युद्धं च — (L. 35) B (except

चित्रयोषी समाज्ञातो यभूवातिरयोदित ।
 त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
 अर्जुनप्रमुखैः पार्थे सौवीरः समरे हतः । [40]
 न शशाक वधो कर्तुं य पाण्डुरपि धीर्यवान् ।
 सोऽर्जुनेन वश नीतो राजासीधवनाधिप ।
 अतीव बलसंपन्न सदा मानी कुरुप्रति ।
 वित्तलो नाम सौवीर शस्त्र पार्थेन धीमता ।
 दत्तमित्रमिति ख्यात संग्रामकृतनिश्चयम् । [45]
 सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छेत् ।
 भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
 अर्जुन समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
 तथैवेकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्विदम् ।
 धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनजय । [50]
 एव सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
 परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं वष्टु पुरा ।
 ततो बलमभिख्यात विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
 दूषित सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
 स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निति । [55]
 Colophon

T₁ उद्धवात्सकलां नीतिं भोजाहृदिमता वर — After line 35, S ins.

अके शस्त्रे च शस्त्रे च रथनागाशकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T₁) अचरत् (for वष्टु) — (L. 38) V₁ Dn T₁ समाख्यातो Ds 'रथोधिक', T₂ G₁ s 'रथो जुवि G₁ यभूवास्त्रविदां वर', M 'वास्त्रविधार' — (L. 39) S 'कृतयत्नैस्तु गांधाराणां'. — (L. 40) Ns कीरे, M सर्वे (for पार्थे) Ds S सौवीरा and हता — (L. 42) Ks Ds S स राजा (for राजासीध) — (L. 43) S बलसंमत्तस्वस्ति (T₂ G₁ s 'भि') मानी — (L. 44) Ks Ds S कुतलो, Ns V₁ विपुलो, Bs Dn वितुलो (for वित्तलो) Ds S दात (for शस्त) — (L. 45) Dn दत्तामित्र, Ds S द (or दा) तवक (or क) Ds S पुरं (Ds G₁ M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T₁ सर्वं सगृह्णितम्, G₁ संप्राप्य तेजसा, G₁ M 'स तेजसा') — After line 45, Ds (which om line 46) ins

जिन न समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T₁ G₁ s Ms) अमित्र G (except G₁ s) अमर्दयत् T₂ G₁ s 4-5 M मृधे, G₁ रणे (for शरे) — (L. 47) Ks Ns V₁ Bs Dn D₁ रथानां, Ds T₁ G₁ गत्वा ये, T₂ G₁ s 4-5 हत्वा च (G₁ यो, G₁ ० ये), M मरथो (for रथिनो) Ks Ns V₁ Bs Dn D₁ अयुत च न, Ds T₁ मरुधन्वन — After line 47, S (except T₁ G₁ s) ins

प्रतीच्यान्समरे राजजिगाय गतपंथ ।

— (L. 48) Om in M T₁ G transp प्राच्यार् and सर्वांम् — (L. 49) T₂ G जिवा (for गत्वा) M तथा ये

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No 81 below

81

Ks Ns V₁ B D Ms-s (the latter four MSS. om lines 49-103) ins after passage No 80 above T G₁ s s, after passage No 83 G₁ s s, after adhy. 130 Ms (om lines 49-103), after 1. 129. 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्त्रीरान्यलोद्विक्तान्महौजसः ।

धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुर ।

तत आहूय मघ्नञ्च राजशास्त्रं धैवित्तमम् ।

कणिकं मघ्निणा श्रेष्ठ धृतराष्ट्रोऽप्रयीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ता पाण्डवा नित्य तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]

तत्र मे निश्चिततम सधिविग्रहकारणम् ।

कणिकं मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

कीरवो जित्वा Ds S दक्षिणाल्यागराधिपान् — (L. 50) M धनीधान् — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins..

अत पद्मदगे वर्षं सर्वमेतयकार स ।

त दृष्ट्वा धार्वराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।

स सर्वाधृतराष्ट्रस्य पुत्राग्निप्रचकार ह ।

भीमसेनो महाबाहुर्व्याद्वल्यता वर ।

अदुष्टभाव त दोषैर्नैगृह्णुदुष्टद्वय ।

धार्वराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाङ्गीमस्य कर्मण ।

सान्द्रद्वया कर्मेभि पार्थांस्वानदित्वल्लघ्नान् ।

बलाद्विगुणान्मेभ्यो निभियुदौपयुद्धय ।

— (L. 53) Some MSS. अनिर्यात — S om line 55

— Colophon om in Ks Ns V₁ Ds Adhy no Bs 136, Bs 132, Dn₂ ns 138, Da 141, T₁ 131, T₂ G₁ s M 84, G₁ s s 85.

81

T₁ G₁ M om lines 1-7, T₁ G₁ 4 s om lines 1-3

— S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्ग — (L. 4) Ds मघ पमष्ट कति ममान् तत्रविचार, G (Gs om) तत्र कतिमानास्य धृतराष्ट्रोऽप्रयीद्विदम् — (L. 5) T₁ तेभ्योऽसूयार्हं द्विज, G (Gs om) तेभ्योऽसूयापि ये मदा — (L. 6) G (Gs om) तत्र ये सध्वपुत्रस्त यन्वेवेक्षेत्कारकम् — (L. 7) Ns Bs s त्व मताचक्ष्व, Dn Ds त्व मताच, Ds ण्यममा, G (Gs om) तत्तम (for मताच)

वैशंपायन उवाच ।
 स प्रसन्नमनास्त्रेण परिपृष्टो द्विजोत्तम ।
 उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिर्दानम् ।
 कर्त्तिक उवाच ।
 शृणु राजसिद्धं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ । [10]
 न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या शुचैतत्कुर्मसत्तम ।
 नित्यमुपतदृष्टं स्यादित्य विवृषपादय ।
 अष्टिष्ठमिदृशं स्यात्परेषां विचरानुग ।
 नित्यमुपतदृष्टादि मृगमुद्विजते जन ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दृष्टेनैव विचारयेत् । [15]
 नाम्य चिच्छ पर पश्येच्छिष्टेण परमन्विधात् ।
 गृहेष्टुर्मै ह्वाहानि रसेद्विवरमाणन ।
 नामस्यमृत्तकारि स्वाहुपकस्य कदाचन ।
 कण्टको ह्यपि दुश्चिच्छ आम्नाय जनयेच्चिरम् ।
 वचमेव प्रशंसन्ति शत्रूणांमपकारिणाम् । [20]

सुविदीर्णं सुविकान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
 आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
 नावज्ञेयो रिपुस्त्रातं हुर्यलोऽपि कथंचन ।
 मत्तोऽप्यशिर्येन कृत्स्नं दहत्याश्रयसध्रपात् ।
 अन्यं स्यादन्धधेलायां याधिर्यमपि चाध्रयेत् । [25]
 हुर्यार्चणमय चाप दायीतं मृगशायिकाम् ।
 मान्वादिभिरपायैस्तु हन्याच्छत्रु वशे स्थितम् ।
 दया वसितं कर्त्तव्या शरणागतं ह्ययुत ।
 निरद्विभो हि भवति न हताजायते भयम् ।
 हन्यादमिच्छ दानेन तथा पूर्वापकारिणम् । [30]
 हन्यामीन्यथ सहेति परपक्षस्य सर्वदा ।
 मूलमेवादितदिदृश्यात्परपक्षस्य नित्यदा ।
 ततः सहायास्तपक्षान्सर्वांश्च वदन्तन्तरम् ।
 छिन्नमूले ह्यपि शाने सयं तज्जीविनो हता ।
 कथं नु शास्त्रादिदृष्टममूले वनस्पतौ । [35]

Ds मनमाचक्ष्व कर्त्तिक. Da कर्त्तिके वचनं तव, G (Gs om) कर्त्तिकम् कथं वद — After line 7, Ds S (except Ts Gs) ins

वैशंपायन ।

दुर्योधनोऽथ शत्रुनि वन्दुःशानमानि ।
 बहिःसुप्तसंगम्य नन्विना सीरुष्य च ।
 पश्यन्धुमन्तधेष्ट पादवाप्रति नैकषा ।
 प्रहृष्टा पादवा केते निजं तेष्वस्यमायहम् ।
 अत्र मे सहपुत्रस्य मन्त्रेणेनमकारम् ।
 कर्त्तिकं सत्त्वमाचक्ष्व कर्त्तिकम् कथं वदम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T Gs उपसन्नाय, Gs s om उपसन्नाय) तस्मै स परिश्रुताय (Ts Gs परिश्रुताय, Gs s 'पृष्टेभ्यः, Gs 'पृष्टेति) विवृषा — (L. 9) Da राजाधनार्थदत्तन, Da राजाधनार्थदत्तन, Ds नैविन्य, S (except Ts Gs s) निदग्नात् — S (except Ts) om lines 10-11 — (L. 12) Ts Gs s s ins वदन्, Gs s M च वदन् (for विवृषा) — T Gs s s ins after line 12

निजं च मादत्तं पूना पूना विमिच्छता ।
 सद्यो वृत्तं हि विमन् पादने दुष्टमिदं ।
 उन्मत्ता वधेते धर्मो धर्मैका विवृषा ।
 सीरुष्य परधैव तस्माद्वि मया नरेत् ।

— Gs om lines 14-18 — (L. 15) S (Gs om) मृदानि (for दायि) Ks Bs Ds प्रतापयेत्, S (Gs om) अनि पादने (for विवृषा) — After line 15, T Gs s s ins
 शत्रुपक्षं पुत्रं दृष्ट्वा स हृष्टो वृत् ।
 ऐश्वर्यमागमोऽपि दातुं विवृषा ।
 यो विवृषायां रात्रौ विवृषायां वदन् ।
 कान्तिना दत्तं न दत्तं विवृषा वदन् ।
 यो विवृषा विवृषा मे मादत्तं वदन् ।

रात्रौ निवृत्त्यापुनरागताः परमार्थकोविदाः ।
 ये निवृत्त्यापुनरागताः परमार्थकोविदाः ।
 ग्राम वनपदं वाति बाधेयुषि वा न वा ।
 परीक्षार्थं विवृषायां विवृषायां विवृषायां ।
 परीक्षार्थं पापकं जहाद्वनमात्रं सर्वदा ।

— Gs Ms s om. line 16 — Before line 19, Gs s (om line 1) ins

न ह्युत्तमं नैन्द्रं कर्त्तव्या हि वदन्तम् ।
 न शत्रुपक्षादुत्तमो विनोक्त्यं कथंचन ।

— (L. 19) S 'यो हि दुश्चिष्टः. — Ms s om lines 21-27, Ms s om lines 21-28. Ks Ts Gs s read lines 21-28 after line 35, Gs s read lines 21-27 after line 35 — (L. 21) Ks Bs s 'कीर्त्त, Ks Da Ts 'स्त्रीर्त्त (for 'कीर्त्त) Ts G सुविकान्तं सुविद्वान् T G (except Gs s) सुपलायन — (L. 22) Ts G आपदानय (Gs s 'गम) कालेषु दुर्योधनाय विचारता — After line 22, T G ins

कथं नु परियामासो न च गायामहे वदम् ।
 दायुत्वेन शत्रोऽपि न प्रवृत्तेन कश्चित् ।

(cf. ins in Bs after line 35) Ts G om lines 23-24 — (L. 25) S (except Ts) संभवेत् — Ts G om lines 27-28 — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the posterior half) — (L. 30) S ददेन (for दानेन) S (except Ts) दद्यात् (for दया) — (L. 33) S ततोऽस्मान्तरं पश्चाच्छिन्नामर्वांनपेव — (L. 35) Ts G Ms विवृषा, Ms s जीयेतु — After line 35, Ks Ts Gs s read lines 21-28, Gs s, lines 21-27 — After line 35, Bs ins

कथं नु शत्रोऽपि न प्रवृत्तेन कश्चित् ।
 दायुत्वेन शत्रोऽपि न प्रवृत्तेन कश्चित् ।

cf. ins in T G after line 22 — M om. lines 36-42

एकाम्र स्याद्विवृतो नित्यं विवरदर्शक ।
 राजप्राज्य सपत्नेषु नित्योद्विग्न समाचरेत् ।
 अद्याधानेन यज्ञेन कापायेण जटाजिने ।
 लोकान्निश्वासयित्वा च ततो लुम्पेक्षया घृकः ।
 अद्भुत शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे । [40]
 आनाम्य फलिनीं शारतां पक्व पक्व प्रशातयेत् ।
 फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुमां विपश्चिताम् ।
 वहेदमित्र स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
 ततः पर्यागते काले भिन्नाट्टमिवाश्मनि ।
 अमित्रो न विमोक्तव्य कृपण बह्वपि भुवन् । [45]
 कृपा तस्मिन् कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
 हन्यादमित्र सान्धेन तथा दानेन वा पुन ।
 तथैव भेददण्डान्या सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं सान्धेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुन ।
 अमित्रं शक्यते हन्तु तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]
 कणिक उवाच ।
 शृणु राजन्यया वृत्तं वने निवसत पुरा ।
 जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिन ।
 अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगाल स्वार्थपण्डितः ।
 सरिभिन्यवसरत्तार्थं व्याघ्रास्तुवृकबभूभिः ।
 तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्विलिनः शृगालयूपम् । [55]
 अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
 जम्बुक उवाच ।
 असकृद्यतितो ह्येष हन्तु व्याघ्रं वने त्वया ।

युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिनाली न शक्यते ।
 मूपिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
 अथैनं भक्षितं पादैर्घ्रातो गृह्णातु वै ततः । [60]
 ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वं मुदितमानसा ।
 कणिक उवाच ।
 जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिता ।
 मूपिकाभक्षिते पादैर्मृगं व्याघ्रोऽनधीत्तदा ।
 दृष्ट्वा विचेष्टमानः तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
 ज्ञात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः । [65]
 शृगालवचनात्तेऽपि गता सर्वे नदीं ततः ।
 स चिन्तापरमो भूत्वा तस्यैव तत्रैव जम्बुकः ।
 अथाजगाम पूर्वं तु ज्ञात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
 ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
 व्याघ्र उवाच ।
 किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वर । [70]
 अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयन् ।
 जम्बुक उवाच ।
 शृणु मे स्व महाप्राज्ञो यद्वाक्यं मूपिकोऽप्रवीत् ।
 धिग्वलः शृगराजस्य मयाधाय मृगो हतः ।
 महाबलमाश्रित्य वृत्तिमद्य गमिष्यति ।
 गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]
 व्याघ्र उवाच ।
 प्रवीति यदि स ह्येव काले ह्यस्मिन्प्रयोधितः ।
 स्वयाहुवलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
 खादिष्ये तत्र मांसानि ह्ययुक्त्या प्रस्थितो वनम् ।

— (L 36) T₂ G एकाम्र चापि वसतो (G एकाम्रपि वसतात्), and 'दर्शन (for 'दर्शक) — N₁ om lines 37-46
 — (L 37) N₁ राजन्यसपत्नेषु, B₂ राजा राज्य स', D_n राजपितृ स', T₂ G राजन (G₁ s. 4 राजान, G₂ राजया) क्षत्रसंपन्नो K₄ सदा भवेत्, T₂ G ततो भवेत् (for समा').
 — (L 39) T₂ G लोकं प्रत्याप (G₂ 'क्षाल, G₂ s. 'क्षाप) वित्वा च — (L 40) S उपपादने (for 'धारणे) — (L 41) N₂ s V₁ B₁ D_n फलितां N₂ B₂ D_n D₂ कल पक्व, T G पक्वा पक्व. — T₂ G om line 42 — (L 44) N₂ D_n T₁ प्रत्यागते T₂ G M ततः कालं (T₂ G₁ s. 4 सार) मुपादाय — (L 45) K₄ T₂ G s. 4 अमित्रस्तु न मोक्तव्य, G₁ s. 4 अमित्रो न च मुच्येत, M 'श्रो नास्य मुच्येत — (L 46) Some MSS transp. तस्मिन् and न K₄ दुःख तस्य न कर्तव्य, S दुःखगमिण कर्तव्य — (L 48) S (except T₁) तथा भेदेन दष्टेन For प्रशातयेत्, MSS 'माप', 'पात', 'नात', 'ताप' — M om lines 49-103! — (L 49) T₂ G भेदैर्दण्डैरपि वा — (L 51) T₂ G वने वसति जम्बुक — T₂ G om lines 52-53 — (L 51) T₂ G सग्रायस्तस्य व्याघ्रस्य वृत्ते

नकुलमूपिकी — (L 55) G (except G₁) दि वने (for विपिने) — (L 56) T₂ G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L 59) B₂ D₂ S (G₁ om) चरणौ — (L 60) V₁ B (except B₂) D₂ D₂ गृह्णातु (for गृह्णातु) K₄ T₂ G s. 4 ततो व्याघ्रं प्रधावतु, G₂ s. 4 व्याघ्रो हनेच्छा — All MSS except D_n om कणिक उ' — (L 63) T₂ G अहनत् (for अववीत्) — T₂ G om line 64 — (L 64) N₂ D_n दृष्ट्वाचेष्ट' — (L 65) T₂ G रत्तानि गृह्णय — After line 66, V₁ B₂ s. D₁ s. T G ins

संविन्यन्तो मनसा तामगृहि पुन पुन ।

— V₁ B₂ D₁ T G om line 67. — (L 68) T₂ G अपागच्छतु पूर्वं हि — (L 69) V₁ B₂ D₁ s. T₂ G जम्बुकदा- भवत्तत्र (V₁ B₂ D₁ s. जाले च जम्बुकस्य) मदा निनापरो (or 'कुलो) रूप — (L 71) T₂ G विनिस्तपितोऽपि वि' उत्तम् — (L 72) T G तदाप्राय T₂ G चद्रो (G₂ s. चां वार) — (L 74) T₂ G वृत्तिर्वयं नयेत्यदि — (L 75) T₂ G तस्यैव गर्जनरचय (T₂ G s. गदगदन्द्वा) ततो etc — (L 76) T₂ G (G₂ om) यथैव तमसी जगामाते ताम्बदरो' — (L 77)

पुत्रस्त्रियेव काले नु मृषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमनिमेष्य शृगालोऽप्यमवीद्ध च । [80]
जग्जुक् उवाच ।
शृणु मृषिक नद ते नकुलो यदिहायवीत् ।
मृगमांस न स्वादेय गमेतश्च रोचते ।
मृषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छृत्वा मृषिको वाक्यं सत्रस्त प्राद्वधदयात् ।
तत् श्रुत्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यममरीजगुक्कदा ।
मृगराजो हि मद्बुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
मकलत्रन्निवहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एव मचोदितस्तेन जग्जुकेन तदा वृक ।
वृक्षावलुम्पनं कृत्वा प्रपात पिशितादान । [90]
पुत्रस्त्रियेव काले नु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
वसुधाच महाराज नकुल जग्जुको घने ।
स्वबाहुबलमाधित्य निर्विवासेऽन्यतो गता ।
मम दास्य निपुणं त्वं सुहृन्माम ययेष्वितम् ।
नकुल उवाच ।
मृगराजो वृक्षश्च सुदिनानपि मृषिक । [95]
निर्विवा यत्तथा धीरास्त्रसाद्वीरवरो भवान् ।
न त्वयान्युग्रमहं योद्धुमित्युक्तवा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।
एवं तेषु प्रयातेषु जग्जुको हृष्टमानस ।
खादति स्त तदा मासमेक सन्मम्रतिश्रयात् ।
एव समाचरन्निव सुखमेधति भूमिप । [100]
मयेन मेदयेद्भीरु शूरमक्षालिकर्मणा ।
लुब्धमयं प्रदानेन सम न्यून तयौजसा ।
एव ते कथित राजन्शृणु चाप्यपर तथा ।
पुत्र सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरु ।
रिपुत्वानेषु यतन्त कर्तव्या भूतिवर्धना । [105]
दापयेनाप्यारिं हन्यादयं दानेन वा पुन ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्सदायोपेतौ श्रद्धावास्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानत ।
उरपयप्रतिपन्नस्य न्याय्य भयति शासनम् । [110]
दुद्धोऽप्यशुद्धरूप स्वास्ति तत्पूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपश्यत्सैकदाचित्कोपसयुत ।
प्रहरिष्यन्निग्रय मृयाप्सरसपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आथासयेन्नापि परं सान्त्वयधर्मोयं वृत्तिभि । [115]
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पयि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाधित्य तिष्ठत ।

Ts G इतिप्यानि — (L. 78) Ts G चारिप्यानि तु संनि ।
— After line 79, Gs ins
वप्यस्य मृषिकस्यैव नकुलवानरिजम् ।
— (L. 80) Om in Ts Ts G Ts s Dn Ds 'मेल
— (L. 82) B. s Ds Ts श्व (for गत्) V1 Bz Da
रोचते Ts G वपनमन्निव तत् (for the posterior half)
— (L. 84) Ns Da Dn Ds 'स्त' प्रगते (Da 'दसो) वि.
— (L. 85) Ts G तत् श्व श्वत्सग नत्र स्वाज' — Ts G
(except G1 s) om line 86 — (L. 87) Ts G 'क्षो न न
गत्तु वरिष्पति' — (L. 90) Ks वृक्षोऽप्यमवीद्धं, Ns V1
Dn Ds s ततोऽनुन हं, Ns वृक्षोऽप्यमवीद्धं; T G नीने (Ts
हो) रिते त्वय — (L. 92) Ts G सतो राजन् (for
महाराज) — (L. 93) Ts G s s s 'क्षे नवा ह्वा, G1 s 'क्षे
महाराज' — (L. 97) Ks न त्वदा वमं, Ns V1 Bz Da Dn
D1 Ts न त्वदा वमं, Ds न त्वदा वमं, G1 s न त्वदा वमं, G2
न त्वदा वमं G3 न त्वदा वमं; Gs न त्वदा वमं Ks Ds s
'वमं' न त्वदा वमं, Bz s 'वमं' मायया Ts G 'वमं' मायया
ह — (L. 98) Pls Ts G 'वमं' मायया — (L. 99) Ts G
(except G1 s) स त्वदा वमं — Gs om lines 100-
102 — (L. 100) Om in T G1 s Ns V1 Dn Ds
'वमं' Dn Ds — (L. 102) Ts G (Gs om) स त्वदा वमं
(for the posterior half) — (L. 103) Ts

G1 s s s मम, G2 s वृप (for तथा) — (L. 104) S
(except G1 s) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि.
— (L. 105) S (except T1) अर्थ (G1 M नात्र) पयविष्टेरन्
Ks Ns V1 Bim Ds s T G1 s s हतव्या Ks Ns V1 Bim
Dn1 D2 s Ts भूतिनिष्ठता, Bz s s Da G1 s भूमिपना, Ts
G1 s M1 s नृविषयता — (L. 106) S (except T1) 'हि
हन्यात्त दोष इति नागव — S (except T1) om line 107.
— (L. 108) Om in Ns Bz s Da Ds s S (except
T1) उभावपि शपेयार्ता मरुधाननु वपयते (Me-s होयते) — (L.
110) Ts G1 s Me-s ददो, Gs M1 s वायं (for न्याय्यं),
Ts G1 s Me-s शोभन, Me-s शासन — (L. 111) Ts Gs M
शुद्ध, Ts श्वय, G1 श्वया, G2 मय, G3-s श्वय (for
सिद्ध) — (L. 112) Ks Ns V1 Bz न चाप्ययापयिष्यत्, S
न येन कोपसंयुत Ks Ns V1 Bz Ds s विषाच वृषाविषय, S
विषाचक्षितययन — (L. 114) Ns वृषोपेय, T1 M वृषा देव,
Ts G1 s s विष वृषा S शोभयिष्यत्विषय — (L. 115)
Ns V1 Bz s Da Ts माययादाय, Ts G1 s s माययादाय,
M मायया पना. — (L. 116) Bz s Da मायया, Ts G1 s
अथ त, Ts G1 s s श्वत्स, M श्वत्स (for अथास्य) Ks Ns
V1 Bz s Ds श्वत्स, Ns Da Ds श्वत्स, S श्वत्स
— (L. 117) T1 M अथास्यश्वत्स — (L. 118) Ks Ts
G1 s s अथ, G2 s M अथ (for न हि) Ts G1 s s

स हि प्रच्छाद्यते दोष शैलो मेवैरिवासितैः ।
 यः स्यादनुप्रासवधस्तस्यागार प्रदीपयेत् ।
 अधनान्दाम्भिकांश्चोरांस्त्रिपये स्वे न वासयेत् । [120]
 प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
 प्रतिविश्वघघाती स्यात्तीक्ष्णदष्टो निमग्नक ।
 अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वेश ।
 अशङ्कयाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निरुन्तति ।
 न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । [125]
 विश्वासाद्भयमुत्पन्न मूलान्यपि निरुन्तति ।
 चारः सुविहित कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
 पापपण्डास्त्रापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
 उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
 पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
 चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
 समवायेषु सर्वेषु सरिस्सु च विचारयेत् ।
 वाचा भृश विनीतः स्याद्भूदयेन तथा क्षुरः ।
 शृङ्गपूर्वाभिभाषी स्यात्सुदो रौद्रेण कर्मणा ।
 अञ्जलिं शपथ सान्ध्व शिरसा पादवन्दनम् । [135]

आशाकरणमित्येक कतेन्य भूतिमिच्छता ।
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्यादुरारुह ।
 आम स्यात्पक्षसकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
 ध्रुवर्गे त्रिविधा पीढा अनुयन्धाम्भयेव च ।
 अनुयन्धा शुभा ज्ञेयाः पीढास्तु परिवर्जयेत् । [140]
 धर्मं विचरतः पीढा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
 अर्थं स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिन ।
 अर्वावितात्मा युक्तश्च सान्ध्वयुक्तोऽनसूयिता ।
 अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मग्नधीत द्विज सह ।
 कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
 उद्धरेद्दीनमारमान समर्थो धर्ममाचरेत् ।
 न संशयमनारुढो नरो भद्राणि पश्यति ।
 सशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
 यस्य बुद्धि परिभवेत्तमतीतेन सान्ध्वयेत् ।
 अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
 योऽरिणा सह सधाय शयीत कृतकृत्यचव ।
 स वृक्षामे यथा सुप्त पतित प्रतिबुध्यते ।
 मग्नसवरणे यत्न सदा कार्योऽनसूयता ।

यनैरकं (for शैलो मेवैर) — Mom lines 119-20 — (L. 119) T₂ G यस स्यात्तु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपन — (L. 120) N₂ B (except B₂) Dn T₂ नास्तिकान्, T₂ G मिथुकान् (for दाम्भिकान्) T G विपक्षंस्तु योजयेत् — (L. 121) S (except T₁ G₂) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याः — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती D₂ S 'दष्ट इवोरग' — (L. 123) B₂ D₂ S (except T₁ G₂) अशङ्कितकाम S (except T₁ G₂) नित्य शङ्केत शपितत्वात् — (L. 124) T₂ G (except G₂) शङ्कितान्भयमुत्पन्न समूलमपि कृतति — (L. 126) S (except T₁) आप्नोति (for उत्पन्न) S (except T₁) तस्मात् सर्वत्र नाभ्यसेत् (G₂-s सर्वत्र विश्वसेत्). — (L. 127) B₂ T₂ G₂ s चारस्तु (B₂ s 'र सु) विदित का', G₂ s चारस्तु विदिता कार्या, M (except M₂) चारै सुविस्त यत्कार्य — (L. 128) T₂ G₂ s M पापरादीनविशतान्, G₂ s पापरादापसादीक्ष. — After line 128, T G (except G₂) ins :

स्वरादे विदिताभ्यारान्परीक्षार्थं मुहुर्मुहुः ।

स्वकीयान्नीरदोषेषु रक्षार्थं विसर्जयेत् ।

— (L. 130) N₂ V₁ B Dn D₂ s वेदयासु, T₂ G₁-s देशेषु, M या राजन् S (except T₁) चत्वरेषु सभासु च — (L. 131) N₂ s Dn D₂ कृपेषु (for द्यूतेषु). T₂ G₁ s M द्यूतेषु जनपतेषु (M 'वादेषु), G₂ s मादणायतने पते — (L. 132) S (except T₁) तीर्थेषु (for सर्वेषु) — (L. 134) N₂ V₁ B₂ s Dn D₂ s T₂ रित, T₂ G₂ s M मृदु, G₂ s मृदु (for रक्षण) B₂ Dn S रौद्राय कर्मणे — N₂ om lines 135-146 — (L. 135) K₂ N₂ s V₁ B₂ Dn D₂ s अञ्जलि शपथ

— (L. 136) T₂ G₁ 4 s अथ, G₂ s M पतत् (for पर्व)
 — (L. 137) M पुष्पित स्यादनारुढो. S दुरारोह फलान्वित
 — (L. 138) S (except T₁) कस्यचित् — (L. 140) S 'वधास्तु सेवेत — (L. 141) S (except T₁) धर्मानिचरित पीढां सह द्वा'. — (L. 142) N₂ B₁ m s Dn₂ G₂ M₂ s अर्थ चाप्यर्थ', Dn Dn₂ D₂ T₂ G₂-s M₂-s अर्थश्चाप्यर्थ (Dn 'त्य')र्थ'. N₂ B₁ m s Dn₂ काम चातिप्र', S कामश्चातिप्रसंगिन — (L. 143) S (except T₁ G₂) सान्ध्वयुक्तेन चोन्मूल (M 'लो-य-पेक्षिता) — (L. 144) S मग्नयेत्तद्विधे (T₂ G₂ s 'येत द्विज; M₂-s 'वेदिविधे) सह — (L. 145) N₂ V₁ Dn₂ m तेनेव; Dn₂ T G₂ s M केनेव (केनापि or केनेह) G₂ s मृदुना केनचिद्राजकर्मणा दा' — (L. 146) S (except T₁ G₂) पक्षाद्धर्म समाचरेत् — (L. 147) T₂ G (except G₂) असंशयम् K₂ N₂ s Dn D₂ s अनारुह्य (G₂ s s अथारुह्य) — (L. 148) T₂ G₁ s s नान वा (for पश्यति). — (L. 149) T₂ G₁ य सुबुद्धि, G₂ s य सुबुद्ध्या, G₂ M₂-s य न्यबुद्धि; G₂ न्यबुद्धि G₂ बुद्धि परिभवेत्तसास्वीतेन दि यां' — (L. 151) G₂ s धीरिणा, संधिमाभ्याय — (L. 152) S (except T₁) पतनेन (G₂ M 'नेव) प्रबुध्यते — T₂ G₂ s s ins after line 153-

न रात्रौ मग्नयेद्विद्रागं च कथिदुपासित ।

प्रामादाद्ये क्षिप्राये वा विद्रागे विमनेऽपि वा ।

समतात्तत्र पश्यन्नि मदाहारेव नपश्येत् ।

नैव संवेदयेत्तत्र मग्नयेदमपि शारिकात् ।

शुकान्वा शारिका मापि सालगूराऽनपि ।

[5]

अकारधामनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालित ।
 नाच्छिन्वा परमर्नाणि नाच्छ्वा वने ढारयन् । [155]
 नाहन्वा मन्त्रपार्त्तव प्राप्तोति महर्ता क्रियन् ।
 कार्जुन व्यापितं श्लिष्टमपानीयमवासाकम् ।
 पाविश्वस्तमन्त्र च प्रहर्तव्यमरेष्येत् ।
 नार्थिकीर्ण्यनमन्येति कृतार्थं नास्ति संगतम् ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
 मन्त्रे विग्रहे धैर्य यस्य कार्यान्जन्युपवा ।
 दयाद्वाह्यानि वसेन कर्तव्यो भूतिनिष्ठता ।
 नान्य शृद्धानि सुत्येरन्मिप्राणि रिपवस्तया ।
 आरव्यान्देव पर्येरन्मुपपश्यन्मितानि च ।
 नीतदम्भविषादस्य यावद्भयमनात्तम् । [165]
 ज्ञातुं तु नय दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
 दृष्टेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नर ।
 य मृत्युमुनुगृह्णात्ये गन्तमश्नतर्गं यथा ।
 अनागतं हि सुप्रेतं यद्य कार्यं पुर न्यिनम् ।
 न तु बुद्धिदयाकिञ्चिद्भित्तिरानेप्रयोत्रनम् । [170]
 दयाद्वाह्यानि वसेन कर्तव्यो भूतिनिष्ठता ।

विमज्य देशकालौ च दैव धर्मादयस्त्रय ।
न धेयमां तु तां ज्ञेयौ देशकालाविनि म्यति ।
तालङ्घ्यकुरन् मूल बाल दायुरपेक्षित ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट क्षिप्र संजायते महान् । [175]
अग्निं लोकाभिवात्मान संयुक्षयति यो नर ।
स ययमानो ग्रसते महान्तमपि सचयम् ।
आदां कालवर्णां कृपां कालं विघ्नैः योजयेत् ।
विघ्न निमिचत्रो नृपाणिमिष चापि हेतुव ।
क्षुरो भूत्वा हरेष्ट्याणाग्निगित कालसाधन । [180]
प्रतिच्छेदो लोभवादी द्विपतां परिकर्तन ।
पाण्ड्वेषु ययान्यायमन्येषु च कुरुद्रह ।
यतेनानो न मजेस्त्र तया कृत्य समावर ।
मयैकल्याणमप्यसौ विशिष्ट इति निश्चय ।
तन्नाथ पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षारमानं नराधिप । [185]
आनृम्यो यतिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
प्रतीमि तस्माद्विरुद्ध यद्वैतैश्चमहिंदम ।
मपुत्र श्यु उद्राजम्युत्वा च नव ययवान् ।
यया मय न पाण्डुमप्यस्या कुरु नराधिप ।

[illegible]

— (L. 154) *Nāḥ Da Dā Tā* ब्रह्मन्निष्ठं, *Tā G*
(except *Gā s*) *M* 'इ गन्तो गन्' *Tā G* (except *Gā s*)
गन्तो गन्तो, *M* 'इत्तु वदन्तान्' — (L. 155) *S*
(except *Tā*) गुरोर् (for गन्तो) — (L. 156) *Gā s*
गुरोर् गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो — (L. 157) *S*
(except *Tā Gā s*) गुरोर् (for गन्तो) *Tā Gā s* गन्तो,
Gā s M गन्तो (for गुरोर्) *Tā Gā s s M* गुरोर्गुरोर् (for
गन्तो) *Kā S* (except *Tā*) गन्तो (for गन्तो)
— (L. 158) *Kā Nā Vā Tā G* 'गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो'
— *Da* 'गन्तो गन्तो', *Da* 'गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो', *M* 'गन्तो गन्तो' *S*
गन्तो (for गन्तो) — (L. 159) *Tā G* गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो *M* 'गन्तो गन्तो गन्तो गन्तो' — After line 159,
Fa 'गन्तो' —

— ११ —

— (L 160) Dn Dn: T₁ T₂ (1 r r r r) — (L

161) T: G लिपदे (for रि) — (L. 162) S लि(T: म)मह
 वल्लुह — (L. 167) T G देतेन (for दण्डेन) K: B:
 T G उवाह्य, N: उवाहिन, V: उवाहन T: G स(G: s s)
 मृदति यदा ता — (L. 168) K: T G उवाहति, N: V:
 Dn D: s: उवाहीयाद् — (L. 169) K: T: G उवाहिनं
 — (L. 170) K: S अतिनामनेयदेर (T: G: s: मनेयदे,
 M: s: ननेयदेय, M: मुनेयदेर) — S (except T:) on
 line 171, which is a repetition of 162 (q c)
 — (L. 172) S सेपा (for देस) — (L. 173) S लि प्रेयसी हि
 ही देयादिह वानुन ७ लिपि — (L. 174) S वल्लुहो रूप
 वल्लुह — (L. 175) T: G: s: s संयच्छे, M: दच्छे
 — (L. 176) S लिपि (for दो नर) — After line 177,
 S ins

जागरेर दशनीनि भिय वृथा ग्येइल्ल ।

[T: M आशक्त न दास्य]

— (L. 160) T: G दहनेत्र, M दहनेत्र (for दहनेत्रान्) T: G: a: दहनेत्रि, G: बाह्यान्तरं, G: s: M चद्रागमन — (L. 161) Dn ओन्तशर्षि G (except G: s) M प्रचक्षते रोमवर्षी (M °षी) मय M निषागन्तारिणी — (L. 182) १ चान्तं दहना मन्त्रयन्तारिणी मुन्तर्षी — (L. 184) Om in T G: s: M G: s: n रि बुधायामुपमन्त्रयन्तर्षा इति निधाय — (L. 185) G (except G: s) M निधेय (for नर) — (L. 186) २ Dn D: s S आहूता S (except T: s) दहन्तः (for दहन्ते दहन्तः) — Dn om lines 187-9, २: D: s S (except T: s) om 188-9, S (except T: s) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । [190]

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रतस्ये कणिकः स्वगृहं ततः ।

धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तं समपद्यत ।

Colophon

K. N. V. B. D. T. cont.

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।

दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्ट मघममघयन् ।

ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]

दहने तु सपुत्राया कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।

तेषामिहितभावज्ञो विदुरस्त्वदर्शितवान् ।

आकारेणैव तं मघ्न बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।

ततो विदितवेषात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।

पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः । [200]

ततो वातसहं नाव यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।

ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।

एष जातः कुरुस्यास्य कीर्तिवशप्रणाशनः ।

धृतराष्ट्रं परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । [205]

नौर्यया मृत्युपाशात् सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ।

तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।

नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।

ततो विदुरवाक्येन नाव विक्षिप्य पाण्डवाः ।

धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् । [210]

निपादी पञ्चपुत्रा तु जातुपे तत्र येऽमनि ।

कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागताः ।

स च श्लेच्छाधमः पापो दग्धस्त्र पुरोचनः ।

वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्रा सहानुगाः ।

अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा । [215]

जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमघ्रितात् ।

तत्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।

दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।

प्रेषयामासु राज्ञे च यथावृत्तं निषेदितुम् ।

सवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि । [220]

सकामो भव कौरव्यः सुहृन् राज्यं सपुत्रकः ।

तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।

प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह यान्धवः ।

पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरसत्तमः ।

जनमेजय उवाच ।

पुनर्विस्तरदा ध्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तमः । [225]

दाहं जतुगृहस्यैव पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

सुनुशसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसहितम् ।

कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलमम ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु विस्तरशो राजन्भवतो मे परतपः ।

दाहं जतुगृहस्यैव पाण्डवानां च मोक्षणम् । [230]

82

S (except Gs.) ins. after 1444* Ds (om. lines 21-36), after passage No 81 above (of. v. l. 1 180. 1)

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिदमम् ।

जात्यन्धश्चाप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।

राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।

प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्नो राष्ट्रगोपने । [5]

न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।

अर्थशास्त्रं मयापीतं साक्षा वेदाश्च पुत्रकः ।

धार्तराष्ट्रं स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।

रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।

पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् । [10]

ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विक्रोऽपि सन् ।

निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।

कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाद्र च ।

बहूनां आवृणा (1) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

190 — (L 192) T₂ G_{1,2} s s M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा, G₂ s तदा सपुत्रो राजा च — Colophon Adhy no B₁ T₁ 137, Dn₂ ns 139, T₂ G₂ 86, G_{1,2} s 88, G₂ 87, G₂ M 85 — Sloka no. Dn₂ 5635 — (L 229) Dn D₁ s T₁ यस्तो (for ह्यतो)

82

(L 3) M (except M₂) पूर्व (for तात) — (L 8)

D₁ M धर्मकारणात् — (L 10) D₁ M तपसे (for वासाय)

T₂ G₁ 2. s om lines 13-16 — (L 13) M₂ s पूर्व

संस्थापनायां, M₂ (inf. l. n) e-s 'धर्मं समाप्तात् — (L 18) D₁ M लोकद्वयद्वित्वेण (for the posterior half)

— (L 19) D₁ M धर्मं च प्रमये 'यैव ज्ञेया पाण्डुनास्तदा.

— M om. lines 20-21, and after line 23 ins

ततः शतनवो नीपः सत्यवाट्टरधिकम् ।

पूर्वमुक्त्वा तथा वानं नाप राज्यं मयी नतिः ।

विदुरः करपात्वाश्च पाण्डवस्तवभिषिच्यताम् ।

— (L 24) Cf. l. 129 7 G₂ s M पाण्डवेभ्यः — Lines

26-27 = 1438* Lines 28-29 = (var) l. 129 8 — L

35 = (var) l. 130 15^{cd}

कनीपातपि म ज्येष्ठ श्रेष्ठ श्रेयान्कृत्य वै । [15]

तस्मान्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्यनेष्टतां वर ।

तस्य पुत्रा गुणै रराता भयं च कृतनिश्चया ।

कृताग्रा लब्धलसाश्च पाण्डुपुत्रा महारथा ।

धर्मे च नीतिनाम्ने च तथा च निरता सदा ।

पौरवानपदानां च प्रीतिरेषु विशेषत । [20]

कथं नानोरसहे वास नगराच विवामितुम् ।

दुर्योधन ।

पौराज्यनपदै मायं विप्रा जल्पन्ति नितरा ।

प्रजाचक्षुरनेष्टवाडतापो राज्यरक्षणे ।

ने वय पाण्डवश्रेष्ठ तर्ह्यं वृद्धनीटिनम् ।

राजानमभितिष्ठान् मन्य कथयेदिनम् । [25]

म हि वृद्धान्नासांश्च ज्ञातोश्चापि नहायना ।

माहृत्य नित्य पूजाहोन्वाण्डव पूजयिष्यति ।

विवामहं गोवतन एतराष्ट्र च धर्मेव ।

अमुष्य विविधमौगैर्धामयिष्यति मानित ।

इत्येव मिलन्ति न्य वदन्ति च जना मुहु । [30]

राजन्तु यमजाविष्टा पौरा शत्रुमहन्त ।

तेषां धृत्वा तु वाक्यानि पौराणामगिवाति च ।

दुर्विष्टानुरक्तानां पण्डितप्यामि भारत ।

एतराष्ट्रम् पुत्रस्य धृत्वा वाक्यमुवाच ह ।

यथा न वाच्यतां पुत्रं गच्छेम च तथा कुरु । [35]

यत्तपायन ।

एष उच्य यच्च धृत्वा प्रविश्य च गृह महत् ।

In M the above passage is followed by adhy 127-130, in Ts Gs s by a repetition (with v l) of the same two adhy (for the text of the repetition of adhy 127, see under No 83 below), and finally, in Gs by adhy 131. See the conspectus of interpolations on p. 573

83

There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the repetition of adhy 129-130 in Ts Gs s, to which attention must be drawn here. The v l given under adhy 129-130 of the constitution's text are for the first occurrence of adhy 129 and for the second occurrence of adhy 130, accordingly the texts given here, in this App are that of the first occurrence of 129 and the second occurrence of 130.

Ts Gs s has after (the first occurrence of) adhy 129 a passage which is a repetition (with v l) of adhy 129 (see conspectus on p. 573)

यत्तपायन ।

एतराष्ट्रम् पुत्रस्य धृत्वा वचनमीदृशम् ।

मुहुर्नेमिभ मंचिन्त्य दुर्योधनमथाप्रवीत् ।

एतराष्ट्र ।

धर्मेष्टत सदा पाण्डु मुहुत्तो भयि गौरवात् ।

सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषत ।

नाथ किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]

निवेदयति धर्मस्यो मयि धर्मभृतां वर ।

तस्य पुत्रो यथा पाण्डुसदा धर्मेपर सदा ।

गुणवान्निष्कविग्यातो नगरे च प्रतिष्ठित ।

स कथं शक्यतेऽस्लामिरपक्रु नरपंभ ।

राज्यमेव हि न प्राप्त ससहायो विशेषत । [10]

जानृमि पाण्डुनामात्वं यत्त च सतत एवम् ।

एता पुत्राश्च पौराश्च तेषामपि विशेषत ।

ते तथा मन्त्राणामात् विषये पाण्डुना नरा ।

कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्तु मयान्यवान् ।

नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मन्यागे विशेषत । [15]

ते वयं कैरयेयाणामेतेषा च महारमनाम् ।

कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगत्त्रया ।

दुर्योधन ।

मय्यस्य सतत मीप्सो द्रोणपुत्रो मयि स्थित ।

यत्त पुत्रशत्रो द्रोणो भविता नात्र संशय ।

एव शारद्वैश्वयं यत्त एव वयं तत्त । [20]

नागिनेय ततो द्रौणि न त्यहयति कथंचन ।

क्षत्तायेयवदम्बत्मानु प्रच्छन्नस्तु यत्त परे ।

न त्येक म समर्थोऽस्लान्वाण्डवार्थं प्रवाधितुम् ।

मुष्टिरुष्पान्वाण्डुमुनान्तह नात्रा विवाहस्य ।

वारणावतमप्येव नात्र दोषो भविष्यति । [25]

विनिद्राकरण धोर हृदि दाक्षमिण्यार्पितम् ।

नोकपावकमुद्धृत्य धर्मणा तेन नातय ।

Colophon.

This passage is followed by passage No 81.

Ts Gs s has after passage No 82 above, a passage which is a repetition (with v l) of adhy 129 (see conspectus on p. 573)

यत्तपायन ।

प्राणाधिक भीममेन दृष्टविष धनत्रयम् ।

दुर्योधनो म्भ्रयिष्या पयंत्यवत्त दुर्येति ।

नया वैकान कर्णं नानुविश्रापि सायल ।

अनेदरप्युवायेने त्रिवांसन्ति म्भ पाण्डवान् ।

पाण्डवश्चापि तस्यैव प्रतिपन्नयंयावत्तम् । [5]

दृष्टायनमहृगंगा विदुरस्य मने स्थिता ।

गुणै रमुदितामहृष्टा रीता पाण्डुमुनांमदा ।

कथयाचिरे नेनां गुणान्ममामु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठ पाण्डुसुतं तदा ।
 कथयन्ति सः संभूय चत्वरेषु समासु च । [10]
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
 तथा भीष्मं शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
 ते वयः पाण्डवध्रेष्ठ तरुण वृद्धशीलिनम् । [15]
 अभिषिञ्चामः साध्वन् सत्यं करुणवेदिनम् ।
 स हि भीष्मं शांतनवः धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
 सपुत्रं विविधभोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत । [20]
 युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
 संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
 हृर्ष्या चापि सतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
 ततो विरहितः हृष्टा पितरं प्रतिपूज्य च ।
 हृष्टा पाण्डो पुरावृत्तं पश्चाद्विदमुवाच ह ।
 श्रुत्वा मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः । [25]
 आगतोऽहं महामाज्ञः पादमूलं वचः शृणु ।
 त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
 सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवः प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
 ते वयः राजवदोनः हीनाः सह सुतैरपि । [30]
 अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
 सततं निरयः प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजसूयां क्षीघ्रं विधीयताम् ।
 अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवदो भविष्यसि ।
 यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
 ध्रुवः लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवदोनः ते ।
 स तथा कुरु कौरव्य रक्षया वंश्या यया वयम् ।
 संप्राप्तुमः स्वयं राज्यं मध्वयस्स सहासुरैः ।

Colophon.

84

After 1 134, 18, T₁ G₁ s & 108

दर्शयित्वा पृथगन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
 अशुभं वा शुभं वापि तैर्वैसाम सहैव तु ।
 अथ प्रभृतिं चास्मासु गतेषु भयनिर्दलः ।
 रुढमूलो मधेन्द्राज्ये धातराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 तदीयं च मधेन्द्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]

85

G₁ s ins after line 2 G₂, after line 120 of passage No 86 below:

छत्वा तं रानकेनोक्तं कौन्तेयोदतनादितः ।

118

तस्मात्सहैव पत्न्यामो गलन्यस्तपदा वयम् ।
 अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
 अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्यामः शाश्वतम् ।
 धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
 तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृपः । [10]
 आपस्तु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
 मध्यस्थं एव गाढेभ्यो राज्यभोगपरास्तुतः ।
 बाह्यिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्पदाः ।
 अस्वदीयो मधेन्द्रोणः फल्गुनप्रेमसयुतः ।
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ् नृपः । [15]
 अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ता पराक्रमः ।
 क्षुद्रा कपटिनो धूर्ता जाग्रस्तु मनुजेश्वरः ।
 किं न कुर्युः पुरा मयः किं न दत्तं पुरा विपम् ।
 आशीर्विषमैर्माहाघोरैः सर्पसैः किं न ददितः ।
 प्रमाणकोट्यां संनष्टा निद्रापरवशे मयि । [20]
 सर्पदंष्ट्रिविषैर्धैरैर्गङ्गाया शूलसततैः ।
 किं तेन पातितो भूपः तदा किं मृतवानहन् ।
 आपस्तु च सुवोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
 अस्मानरक्षयो देवो जगद्यस्य यदो स्थितम् ।
 चराचरात्मकं सोऽद्य यातः कः नु नृपोत्तमः । [25]
 यावत्सोऽव्यमस्माभिस्त्रासोदासि यत्नतः ।
 यदा न रक्षयतेऽस्माभिस्तदा पश्यामः नो हितम् ।
 किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
 सान्त्वनादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
 अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
 दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुसीतवत् ।

 In the footnotes to 1 134, 17-18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G₁ s after stanza 17. In all four MSS it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K₁ N V₁ B D M ins. after adhy 136 T G, after 1. 137 17

वैशपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु यथासमर्थं कविः ।
 विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुण्यं शुचिम् ।
 स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डुयान्दृष्टो वने ।

आत्मनः पाण्डवानां च विश्राम्य शानपूर्वजम् ।

गङ्गासतराश्यां शानाभिगातास्तनयम् ।

— (L, 3) K₁ N₁ D₁ यथोद्दिष्टः, S (except T₁) वनेर्दरे
 K₁ N₁ S (except T₁) वने प्रेषयत् (K₁ N₁ 'परन्त' पांज्यान्

जनन्दा सह कंसस्य मापयानाष्टदीपलम् ।
विन्दत वन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महाजनन । [5]
तठष्टन्वानि घनेन चेष्टित पापचेतसः ।
ततः सप्रेपितो विद्वान्विदुरेण नरन्दा ।
पापानां दर्शयामास मनोसारतगामिनीम् ।
सर्वकामदा नाव यद्रयुक्ता पताकिनीम् ।
निषे भागीरथीदीरे नरविघ्ननिमि कृताम् । [10]
ततः पुनरयोवाच जापक पूर्वोद्योतम् ।
युधिष्ठिर निबोधेऽ संज्ञार्थं वचन कथे ।
कथंम निशिरमश्च महाकले विरलकम् ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन सा प्रेरित विद्धि विश्वस्त सज्जयानया । [15]
नृपधैर्याह मां क्षया विदुर सर्वतोऽर्थवित् ।
कथं दुर्योधन धैर्यं श्रावुमि मरित रणे ।
शत्रुर्नैवैव हान्तेय विजेतानि न मयाप ।

इय वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुसगामिनी ।
मोचयिष्यति व सर्वानसाहेवाश्च सदाय । [20]
अथ तान्व्ययितान्दष्टा सह मात्रा नरोत्तमा ।
नावसारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानमवीक्षुन ।
विदुरो नृक्षुं राधाय परिष्वज्य च यो मुहु ।
अरिष्ट गच्छताम्यत्रा पन्थानमिति चाप्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरबोधित । [25]
तारयानास राजेन्द्र गङ्गा नावा नरपेभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पार प्राशंस्रं सर्वथा ।
जयातिथ प्रयुज्याय यथागतमगादि स ।
पाण्डवाश्च महारमान् प्रतिसदिश्य वै कथे ।
गङ्गामुत्तीर्य येनेन जमुगुण्डमलक्षिता । [30]

In T G this passage is followed by a repetition of 1 137 17th, a sure indication that it is an interpolation

Colophon

— (L 4) Ks S (except T1) सह माया नान्यमाद्
Ks S Ds प्रवृत्तमर्हति नृप, T1 G Ms सन्तानाद्वी हव ;
M -s सन्तानां सन्तानां ददा — After line 4, Ds (marg
ins) ins

ततः पुनरयोवाच जापक पूर्वोद्योतम् ।
— (L 6) Ds S (except T Gs) इत्यन्तानि कां. Ks Ns
Ds S (except T1) पापानां ६ पिच्छिणः — (L 7) Ks
Ns S Vs Ds Dns Ds प्रवृत्तिः Ns Ds सुवर्तिनो S
(except T1) इत्येवमेतिहा तेन प्रति पुनरिदम् — (L 8)
Om in S (except T1). Ns B (except B) Ds पाप
— (L 9) Ts G सन्तानां सन्तानां Ts G पुनरिदम्
द, M पुनरिदम् — (L 10) Ks S Ds S (except
T1) विदुरः (Ks S Ds 'सन्तानां' नृपुं 'सन्तानां' S (except T1),
which om lines 11-12, ins after line 10

पापानां सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
— (L 13) S सन्तानां सन्तानां (Gs Ms 'सन्तानां')
विदुरः S (except T1), which om. line 14, ins after
line 13

मोचयिष्यति सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
— (L 14) Ts G सन्तानां (Gs Ms 'सन्तानां')
विदुरः S (except T1), which om. line 15, ins after
line 14, Ks Ps (both with v L) Ds S (except
T1) ins

मोचयिष्यति सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
— (L 17) S S (except T1) सन्तानां सन्तानां सन्तानां
विदुरः S (except T1) सन्तानां सन्तानां सन्तानां

वीर्यधनेन गजान — After line 18, Ks S (except
T1) ins

गानां सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
Ks S (except T1) cont Ds ins after line 18

ततः पापानां सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
धृतराष्ट्रः परितोषात् धर्मं त्यजति शायकम् ।
Ts G cont

६ पापान् ।
पापानां सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
मित्रादिपितृणां कीदृशं परितोषात् ।
दीपितानि कृतानि च मार्गमात्रं च पापान् ।
ददृशुः पापानां सन्तानां सन्तानां सन्तानां ।
मित्राणां सन्तानां सन्तानां सन्तानां । [6]
विदुरः महाबुद्धेर्विदुरादि वचसा ।
तापिनः ।

विदुरादिभिर्मित्रैश्च सदा बहु धनं मदय ।
गङ्गादीरे निरिष्टस्य पापानां सन्तानां ।
मोक्षं नृक्षुं राधाय परिष्वज्य च यो मुहु ।
नौरप्सु ताम्यमिष्यते वृद्धगन्धिरे । [10]
प्रमत्तयेव मत्तं यो ताम्यमिष्यते वृद्धगन्धिरे ।
मुन्यादिपितृणां च निरिष्टस्य सन्तानां सन्तानां ।

— (L 19) Ks S (except T1) नौरप्सु
— (L 20) S (except T1) मुन्यादिपितृणां सन्तानां — (L
21) Ks S (except T1) सन्तानां सन्तानां (M सन्तानां)
सन्तानां सन्तानां सन्तानां — (L 22) Ks S (except T1)
प्रमत्तं (Ks M प्रमत्तं) प्रमत्तं सन्तानां — (L 23) Ks S
Vs Ds Dns S वृद्धे (for व यो) — After line 24
Ts G ins.

After 1. 137 16, S ins

तत प्रव्यथितो भीष्म पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति तापश्रुत्वा विललाप खरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनजय हा यमा ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारस्ये सर्वे तत्रैव संस्थिता । [5]
न हि तौ नोत्सहेयाता भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुख न पश्यामि पृथाया, सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS, only)

T G cont.

सर्वथा विहृत तत्तु यदि ते निधन गता ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिर । [10]
पृथिव्यां चरता श्रेष्ठो भविता स धनजय ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथ कालवश प्राप्तः पाण्डवैर्यो युधिष्ठिर ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु य ।
सह मात्रा तु कौरव्य कथ कालवश गत । [15]
परिपालितक्षिर काल फलकाले यथा द्रुम ।
भग्नः स्वाहायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिर ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृत यदाः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्थवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परमेक्षी हृदि शोक निधाय मे । [20]
कालेन स हि सभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन ह्येतिता दुःखभाणिनी ।
पुत्रगृह्यतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L 25) S (except T1) इत्युक्त्वा सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता
महामया — S (except T1) om. lines 26-29 — (L
30) K4 च मृदां, S (except T1) वैतेया (for वेगेन) K4
S (except T1) वनं जगुर्वथासुतं (G1. 2 *महानिधि) — After
line 30, T1 G ins.

ततस्तौ तत्र सीत्वां तु गन्तां भारीरथीं नदीम् ।

— T G om colophon

In G1. 2 the passage is preceded by

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जान्मर्ष मनोगतम् ।
केनार्थं विधिना सृष्ट औटित्यं कपटालय ।
इत्येव चिन्तयन् प्राप्नो विदुरो विदुषां वर ।
लोकानां दर्शयन्तु ररुदिते सह वन्दुमि ।
मनसा चिन्तयन् पापान्त्रियदूर् गमिष्यति ।

अल्पकालं कुले जाता भर्तुं प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रं सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथित मनः ।
अवधूय च मे देह हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चास्याहुर्मरुदृष्टसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्धान्ति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुध । [30]
प्रवृत्तिमाह्लच्छलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसभ्रान्तो महावीर्यो महास्ववित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्र, श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
यथापित येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकाभूस्कन्ती पाण्डुश्च धीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णु कथ कालवश गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्नो यमावरिनिवर्णौ ।

वैशपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चत । [40]
देशकाल समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभापत ।
मा शोचस्व नरव्याघ्र जहि शोक महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पाप प्राप्तकाल कृत मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रपिञ्चतु भारत ।
सोऽप्रवीर्त्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामश्रुपयताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य पाण्डोरपीडकलस्वर ।

भीष्मः ।

कथ ते तात जीवन्ति पाण्डो पुत्रा महारथा ।
कथमस्मत्कृते पक्ष पाण्डोर्न हि निपातित ।

सहिता पाण्डवै पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L 11) T1 G1 'व्यां च नरक्षेत्रे, G2 2 6 'व्यां च रथक्षेत्रे.

— After line 39, T1 G1 2 4 ins

क गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरन् ।
हा श्रुपे वत्से पार्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयाप्रायां के स्युर्वं शकुना पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथावता ।
संशप्ता इति कैर्गुणं यत्मान्दर्शय मे मिथे ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवा ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहसिन्धो मम ।
मातङ्गा हा मदोऽपुष्टा हा मयान-द्वर्धना ।
मम हीनस्य सुप्माणि सर्वे लोकान्ननोदृता ।
कदा द्रष्टुमि कीन्तेयारागणादिन्वचनम् ।
दृष्ट्वा सुप्मा कदा रंभे पूर्ववन्मन न-दना ।
का गमिर्मे क यत्स्यामि कुनो द्रक्ष्यामि मे शिरः ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा पत्न्युन हा यनौ ।

कथं नश्यमुग्रा सधे प्रमुक्ता महती भयात् ।
जननी गरुडेनेव कुमाराम्ने समुद्धता ।

[50]

वैशाख्यन ।

यथमुक्तन्तु कौरव्य कौरवानामश्वत्थाम् ।
मात्रघदो स धर्मान्ना भीमायाद्भुतकर्मणे ।

चिह्न ।

ध्वराष्ट्रस्य शङ्कने राज्ञो दुर्धनधनस्य च ।
 विनाशो पाण्डुध्याणा कृतो मतिप्रतिनिश्चय ।
 तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् । [६५]
 त त्रिजामुरह चापि तेषामनुमते स्थित ।
 सप्तो जगद्गुरुं गत्वा दहनेऽक्षिप्तियोजिते ।
 श्यापाश्व मधुप्राया घातेराष्ट्रस्य शामनात् ।
 तत एतच्छत्राष्ट्रस्य मुरङ्गो यं विष्टे तदा ।

सगुहा कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतासदा । [60]
निष्कामिता मया पूर्वं मा स शोकं मन कृषा ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रा प्र्यामहम् ।
दत्तामय सपुत्रायै कुन्तैर्गृहमदाहयम् ।
तस्मात्ते मा स भूदस मुक्ता पापास्तु पाण्डवा ।
निर्गता पाण्डवा राजन्मात्रा सह परतपा । [65]
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायत ।
मा स शोकमिम कार्पोर्जीवन्येव च पाण्डवा ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस पर्यय ।
तस्मिन्पुधिष्ठिर काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवा ।
विमल इष्णुपक्षान्ते जगद्यन्त्रमिवोदितम् । [70]
न तस्य नादा पद्यागमि यस्य भ्राता घनजय ।
भीमसेनश्च दूर्धर्बो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon

मा गच्छन्न निबन्धनमपि योऽनुमत्याम् ।

— After line 48, T: ins

अथ वक्ष्याम्यदा दृष्टं पाप्मनो पञ्च समुद्भूतम् ।;

Wh:0 G1 inr .

८५ तत्र ह्यत्र चक्षुः पाण्डुराणि निपातिताः ।

— 10- line 67, G: reads

नरान्नील मन गोक्ष मा क्षर्षां पाद्व्यादति ।

मुञ्ज जटुद्वन्द्वे सम्यग्गीवन्ति पाण्डवाः ।

— After line 72, Gs & ins a colophon (*Adly no*
G: 74, Gs 25), while T Gs & ins

३-उपायन ।

एतं दृष्ट्वाऽपि नीलो निमुक्तमग्निम् ।
 युष्मन्नेवमुक्त्वा च ह्युवाच सुमन्वया ।
 यानि विभीषिणा द्रुपदाऽप्युच्यमानानि ।
 पश्यन्तः प्रीत्यथ पूर्वं वक्तव्यमुक्त्वा ।
 कुशोऽपि सुशिरां गन्धर्वानां विचक्षसा ।
 भद्राक्षिरेव जगन्नाथं सखां सहस्रं वृद्धम् ।
 सुतपसा चाप्यहम् स्मरिष्ये त्वं त्वमेव ।
 नीलजम्बु गन्तव्यं हि युष्मद् महाभरति ।
 एतच्छिरोऽस्मिन् । तौ तामुप शिरसीपजम् ।
 हस्तौऽप्युच्यमानौ श्रुत्वाऽनयोर्द्वयम् ।
 प्रीत्यस्तु भर्माह तेषां शब्दोऽपि प्रविष्टः ।
 तौ च तत्रैव गच्छन्तौ त्वं तत्रैव तिष्ठसि ।
 तत्रैव त्वं भवन्तौ च तत्रैव तिष्ठतः ।
 त्वेव तत्रैव भवन्तौ च तत्रैव तिष्ठतः ।
 त्वेव तत्रैव भवन्तौ च तत्रैव तिष्ठतः ।

Here follows a co'option.

पञ्चरात्रम् ।

पाण्डवान्महो दाहान्नोचिता महागते ।
 प्रियमा महादेर्भवानां समर्पयत् ।
 प्रष्टन्ना विचरिष्यन्तो दयोकं बभूवुः कदा ।
 न व्यथ तत्पदा छात यत्र कुत्रापि न वसिन् ।
 इतोऽपि प्रेषयित्वास्तन्मोक्षेण विचार्य ।
 दृग्दृष्टं पापा प्रमापय वनाद्गन् ।
 तत्र यत्र प्रेषयिष्या इवानामाशुभास्तव ।
 योगेभ्यो पाण्डवानां गूढं धृष्टकिपाव्यम् ।
 नीमैर्लेप्यं समादिष्टो विदुः रत्नकं पुनः ।
 युतं तं प्रेषयामास रत्नकं जनमेजय ।
 सोऽपि गम्या इषासुप्रान्द्रा मिषदष्टे वप ।
 श्लेष्टभाषां यदनेयं विदुः प्रवेष्टितान् ।
 रात्रौ पाण्डवगणं दृष्ट्वा गार्तविका बभूवप्रीम् ।

मानक ।

भायुनद्धिन भेत्तव्य भवति । वारता न हि ।
 जननि च जीतो युगातिप्रियोऽमृद्वयश्वरी ।
 जगतां युगमानां चो विन्देत् प्रबोधित ।
 न । जनेश गजस्य न नीत्वा शरदा य च ।
 दक्षिणां दिग्गमाभिन् वरदाननमुपेक्षम् ।
 पिबेत् भारतभेक्षसाय गच्छेत्तु निमेषा ।
 गवैवयसा वरावाभवात् पुनर्वसिनिनाम् ।
 समारात् च युष्माकं सुतोऽयं नक्षिणी ।
 शवाह पिबेत् युष्माकमा गवभिम युष्मा ।
 पुनश्च दाधि भद्रं चो गच्छतादिष्टमागं ।

३. जादा ।

मिथुने ग्यानेनेपं पाण्वा वनधेयद ।
विदुष्यंते ते पुंसे द्या पाण्वा विदुष्यंते ।

87

After 1. 143. 15, S ins

महतोऽत्र स्त्रिय कामाद्वाधिता ग्राहि मामपि ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
 त तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सला ।
 दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
 तस्माद्वक्ष्यामि व श्रेय आसन्न सर उत्तमम् । [5]
 अधासाद्य सर ज्ञात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
 श्व. प्रभाते महद्भूत प्रादुर्भूत जगत्पतिम् ।
 व्यासं कमलपद्माक्ष दृष्ट्वा शोक विहास्यथ ।
 घृतराष्ट्राद्विवासश्च दहन चारणावते ।
 श्राण च विदुरासुभ्य विदित ज्ञानचक्षुषा । [10]
 आवासे शालिहोत्रस्य स घो वास विधास्यति ।
 धर्पवातातपसह अयं पुण्यो वनस्पति ।
 पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यत ।
 तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मित ।
 कादम्बा. सारसा हसा कुरर्यै कुररै सह । [15]
 खवन्ति मधुर गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।
 वैशपायन ।
 तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कुन्ती वचनमग्रवीत् ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वज्ञास्त्रविदारदम् ।
 त्वं हि धर्मभृता श्रेष्ठ मयोक्त शृणु भारत ।
 राक्षस्येपा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
 भावेन दुष्टा भीम सा किं करिष्यति राक्षसी ।
 भजतां पाण्डवं धीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1 143 18, S ins

प्राक् संप्र्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यदा ।
 पुंयं रमस्व भीमेन यावद्भर्त्स्य वेदनम् ।
 पुंय ते समयो भद्रे शुश्रूष्यक्षाप्रमत्तया ।
 नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभन त्वया ।

Colophon.

वैशपायन ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चान्द्रोऽधिरूपिता । [5]
 भीमार्जुनान्तरगता यमार्म्यां च पुरस्कृता ।
 तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।

88

M om lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v l 1. 143. 18. — For lines 5-7, M subst.:

शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिन ।
 तत्तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
 वनस्पतितल गत्वा परिमृज्य गृह यथा । [10]
 पाण्डवानां च वास सा कृत्वा पर्णमय तथा ।
 आत्मनश्च तथा कुन्त्या ण्कोद्देशे चकार मा ।
 पाण्डवास्तु तत् ज्ञात्वा शुद्धा संध्यामुपास्य च ।
 तृपिता क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
 शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा । [15]
 मनसा चिन्तयासास पानीय भोजन महत् ।
 ततस्ते पाण्डवा सर्वे विश्रान्ता पृथया सः ।
 यथा जतुगृहे वृत्त राक्षसेन कृतं च यत् ।
 कृत्वा कथा बहुविधा कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
 कुन्ती राजसुता वाक्य भीमसेनमधामयीत् । [20]
 यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तत्र ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
 अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
 तस्मात्पाण्डुहिषार्थं मे सुचराज हितं कुरु ।
 निरुता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतशुद्धिना ।
 दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर । [25]
 तस्मात्कृतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
 क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्णवामो यथासुप्तम् ।
 इदमद्य महद्दुःखं धर्मकृष्ण वृकोदर ।
 दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञं अनङ्गेनाभिचोदिता ।
 युधिष्ठिर च मां चैव वरयाभास धर्मत । [30]
 धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयं करिष्यति ।
 प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143 26, Ds S ins

यथा च सुकृती स्वर्गं मोदतेऽप्सरसा सह ।
 स तथा परमप्रीतस्तथा रेमे महाश्रुति ।
 शुभं हि जघन तस्या सुवर्णमणिमेखलम् ।
 न तत्तर्पं मुदा मृदन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
 रमयन्ती ततो भीम तत्र तत्र मनोजया । [5]
 सा रेमे तेन सहर्षाद्वृत्पन्ती मुहुर्मुहुः ।
 अहं सु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
 आनीय वै स्वके गोहे दशोयामास मातरम् ।
 आशुभि सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
 कुन्त्या परिचरन्ती सा तस्या पार्श्वेऽप्यसन्निधाम् । [10]

पुत्रसुत्तया तदा तत्र हिडिम्बा सह भारत ।

89

M om. lines 1-6 — (L 5) = (var) 1. 143. 27^{ab}.
 — (L 7) G: s M रमयती (for विचरन्ती).

कामाद्य सुखदामर्शनानविविधं भोजनम् ।
तस्मां रात्र्या व्यतीतायामाजगाम महाघ्नत ।
पारागर्षो महाप्रज्ञो दिव्यदर्शी महातपा ।
नेत्रनिवलय महामान कृष्णद्वैपायन तदा ।
तस्यु प्राज्ञतप सर्वे स्मृषुषा चैव साधवी । [15]

90

This passage was found to be only a repetition (च. ह. 1) of 1 145 25-37, and is therefore not cited here in extenso. The passage is followed by a colophon (अर्थ, no 61)

91

After 1 145 3, See

पुरुषादयेन रीदेण मध्यमाणा दुरात्मना ।
अनाया नगरी नाथ प्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वनस्तत्र बाधते मरुते जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च पुनश्चापि दुरात्मवान् ।
अथ मर्त्यश्च होमश्च भोजनश्च स राक्षस । [5]
इतिवो दिव्यमुपायैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च मरुतानेव प्रमूढयति राक्षस ।
कथंन प्राक्ष्णा सर्वे मनये मनयोजयन् ।
मास्मान्नामादृषी रक्षो दान्वात्मने सदा ययम् ।
पयोधेन यथाकाममिह मांसोद्वन प्रभो । [10]
अथ मांसमनादुज निलसूतममन्त्रितम् ।
मर्षिषा च सममुक्त स्वधर्मेण विभूयितम् ।
मन्त्रश्चिन्त्यामिन्नास्तेष्टास्तेष्टाश्च पुरातनान् ।
शत्रुशत्रुान्नामकुम्भाम्नाहूतमांसं शत्रुशत्रुम् ।
मर्षि कुम्भांश्च विविधान्यैश्च विविधान्यहून् । [15]
अथ मित्वे ममापुर्णनिर्गुणं ममावुत्तमम् ।
सुखासुखाद्य सुखं बलीयसा च बालसा ।

91

(L. 1) Hypermetrical. Tt Gs पुरादेन रीदे- Tt Gs-
M देवेन पुरादेन — (L. 7) M दुरात्मने — (L. 8) M
(except M) दुरात्मने — Gs M om lines 11-12.
— (L. 13) Tt Gs- दिव्यमुपायैश्च पूजितश्च दुरात्मवान्.
— M om lines 14-16 — (L. 14) Gs- अथ मर्त्यश्च होमश्च भोजनश्च स राक्षस-
— After line 14, Gs is lost.

कामाद्य सुखदामर्शनानविविधं भोजनम् ।

— (L. 17) M- व सुख- अति- प्रभो — For lines 18-19
Tt Gs- बलीयसा च बालसा- अति- प्रभो- अति- प्रभो-
— (L. 21) Tt Gs- सुखासुखाद्य सुखं बलीयसा च बालसा-

[942]

प्राप्स्यन्ति स्वमममुद्रो रक्षोभाग प्रकरितम् ।
निष्टेह समयेऽस्माकमित्यवाचन्त तं द्विजा ।
यादमित्येव तद्रक्षन्तद्वच प्रत्यगृह्णन् । [20]
परचक्राद्य धिर्मयं रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्नागे विनिर्दिष्टे चाव्ययं समयं यती ।

92

For 1 151 1, Ds (see footnotes) S subst.

वेदापायन ।

अथ रात्र्या व्यतीताया भीमसेनो महाबल ।
प्राक्ष्ण समुपागम्य वाक्य चेदमुवाच ह ।

भीमसेन ।

आपदस्वां मोक्षयेय सपुत्रं प्राक्ष्णप्रिय ।
मा भूषी राक्षसात्तस्मान्मा ददातु यत्किं भवान् । [5]
इह मानागितं कर्तुं प्रयतन् द्विजोत्तम ।
अयात्मानं प्रदास्यामि तर्कं धीराय रक्षसे ।
स्वरूपं किं विलम्ब्य मा चिरं कुरुनानया ।
स्ववस्थेय मम प्राणं पुष्पाप्रक्षिप्तमय वै ।

यदापायन ।

एवमुक्त्वु भीमेन प्राक्ष्णो भरतपुंज ।
मुद्रदो तप्तमाग्याय ददाय च सुमरुतम् । [10]
विशितोद्वनमाजहुरयाम्नी पुराशामिन ।
सपत्न मोषदरा च स्वर्गनांतादिभैः सह ।
तद्विध्या भीमसेनो नामानि विविधानि च ।
मोक्षयति च मुन्यानि चिद्रोद्वनधयान्यहून् ।
ततोऽपि वरधियान्मुबहून्नेत्रसंनिताम् । [15]
तस्य मुच्यत पैरा यथायममुपायितम् ।
उपगृह्णन्तु भाग ममृद्वमनममदा ।
ततो रात्र्या व्यतीतायां सस्य जनदधिपुत्रम् ।
ममाग्न्याद्यमपूर्णं शक्यं स शूकोदर ।
प्रययौ त्वयि न्योयै पौरुष परिचारित । [20]

वेत्त, Gs- कपु शून्यो, M- अति-प्रभो

92

Ds (which has many v. l. mostly ignored here)
In lines 2-17 of this passage after 1 151. 1st, and
lines 19-46 after 1st — (L. 2) T G (Gs om) —
(for वेद-). — (L. 5) M- ह नामागितं. Tt गते रूदे;
Gs M- रूदरे, Gs- रूदरे (for लो-). — After line 5,
Ds is lost.

मदेन ये मया रात्रिर्मुक्ता ह मरुतवत् ।

(L. 17) Gs- बलीयसा, M- बलीयसा — (L. 41) Gs- M
— बलीयसा (Gs- बलीयसा) — बलीयसा

आत्मानमेपोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
 तरणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
 वाग्भिरेवप्रकाराभि स्तूयमानो वृकोदर ।
 चुचोद स बलीवर्द्धो युक्तो सर्वादिकालका ।
 यादित्राणा प्रणादेन ततस्त पुरपादकम् । [25]
 अभ्यगच्छत्सुसहृष्ट स तत्र मनुजैर्जृम्भित ।
 संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
 पुरुपादभयाद्भीतस्तत्रवासीजनयज ।
 स गत्वा दीर्घमध्वान दक्षिणामभितो दिशम् ।
 यथोपदिष्टमुद्देशो ददर्श विटपद्रुमम् । [30]
 केदामज्जास्थिमेदोभिर्वाहूरचरणैरपि ।
 आर्द्रं शुष्कंश्च सकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
 गृध्रकङ्कबलच्छन्न गोमायुगणसंकुलम् ।
 उग्रगन्धमचक्षुष्य इमशानमिव दारुणम् ।
 त प्रविश्य महावृक्ष चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
 यावन्न दृश्यते रक्षो धकस्तु षडर्पित ।
 आचितं विविधैर्मौजैरत्रैर्गिरिनिभैरिदम् ।
 शकटं सूपसपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षस ।
 तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
 विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा । [40]
 अभोज्य च शव स्तृष्ट्वा निगृहीते षके भवेत् ।
 स एव भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
 उपविष्ट शनैरक्ष प्रमुक्ते स पर धरम् ।
 ते तत सर्वतोऽपश्यन्नुमानारण नागरा ।
 नारक्षो बलिमक्षीयादेव बहु च मानवा । [45]
 भुङ्क्ते प्राक्षणरूपेण षकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins after l 151 18 T G, after l 151 20

जग्राह भीम पाणिभ्या गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।

आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
 आलिङ्ग्यापीड्य चैवैन न्यहनद्भुधातले ।
 भीमो व्यसर्जयन्नैनं समाश्रयति हि चेत्पि ।
 आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठति च मोऽप्रवीत् । [5]
 समुत्पत्य तत क्रुद्धो रूप कृत्वा महत्तरम् ।
 विरूप सहसा तस्या तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
 अहसन्भीमसेनोऽथ राक्षस भीमदर्शनम् ।
 भीमसेनस्तु जग्राह प्रीवायां भीमदर्शनम् ।
 भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् । [10]
 तत क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षस ।
 स्वां कटीमीपदुःक्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
 तस्य बाहू समादाय धरमाणो वृकोदर ।
 उरिक्षिप्य चावधूयैनं पातयन्प्रलवान्भुवि ।
 त तु धामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रम । [15]
 उरस्येन समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
 स सक्रुद्धं समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भुशम् ।
 व्याप्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो भूर्ध्वं समाहत् ।
 मुष्टिना जानुना चैव धामपार्श्वं समाहत् । [20]
 एव निहन्यमानः सग्राक्षसेन बलीयसा ।
 रोपेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रम ।
 तत क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
 तावन्वोन्यं पीडयन्तौ पुरुपादवृकोदरौ ।
 मत्ताविव महानागावन्वोन्यं विचकर्षतु । [25]
 बाहुविक्षेपदादंश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
 वेत्रकीयपुरी सर्वा विप्रस्ता समपद्यत ।
 तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
 पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
 समागतौ च तौ धीरावन्वोन्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
 अश्मभि पादपैर्गोष्ठ्य चूर्णयामासतुस्तदा ।
 अथ तं लोलयित्वा तु भीमसेनो महाबल ।

93

- (L 3) T₁ G₁-3 M आविध्य (for आपीत्य) — (L 5) M उत्तिष्ठेति चाम्. — (L 6) M transp समुत्पत्य and तत क्रुद्ध — (L 7) M सहस्रोत्तली — (L 9) G₁ 3 अंते (G₂ अंती) गृहीत्वा पाणिभ्या पृष्ठतश्च व्यवस्थित — (L 10) M बाहु (for भुजा) G₁ 3 जानुभ्या पीडयित्वा पातयामास भूतले — (L 11) G₁ 3 राक्षसं क्रोधदीपितम्, M भीमस्तस्य तु रक्षस. — For lines 17-19 G₁ 3 subst.

क्रुद्ध सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रषा ।
 उच्चल पाणिगुणल भीमसोरस्वपातयत् ।
 व्याप्ताननेन पोरेण हम्मजिह्वेन रक्षया ।
 दक्षिण बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगित ।

क्रुद्धेन भीमो नीमेन वेगाभूर्ध्वं समाहत् ।

- (L 20) G₁ 3 जानुभ्या चैव मुष्टिभ्या G₂-6 वाने पार्श्वं समर्पित — (L 25) M व्यसर्जयन्तु — (L 28-29) — (var) l 151 20 — After line 30, G₁ 3 4 ins गिरिभिर्गिरिभ्यश्चैव पापाणि पर्वतान्मुते ।
 — (L 31) G₁ 3 4 अन्योन्यं ताडयन्तौ ती, M आरुन पारसेगेन
 — After line 31, G₁ 3 4 ins

जायामविम्वराभ्यां न पत्नो योजनगयन् ।
 निर्मेहीरहपापा गिरिजुजलतावधम् ।
 चक्रुर्गुण्डुर्मेती कर्णरुषोर्नाम महीर ।
 मुष्टयमेव संयुक्ता सम रक्षजुरुष्मन् ।
 ततो रक्षोविनाशाय मति कृत्वा वृकोदर ।

अगृह्यन्तिर्वर्धनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो यक यदाह ।
विभुग्नान् महाकायं विचक्रं महाघट । [35]
विहृष्यमानो भीमेन कर्षंश्च युधि पाण्डवम् ।
ममदुग्धत नैमिगे धमेन पुरुरादक ।

94

After adhy 155, Di marg see m ins

महाजन उवाच ।

तत मा वृष्टे दाष्टा पाञ्चयेनी द्विजोत्तम ।
मनेन यौवन प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा ताननयघात्रीं हुनदो दृष्टमानसम् ।
ददृष्ट्वा मन्मथीमान्मथेन ममभाषत ।
अनुनाय ददामीनि हृदय स्यादुक्तोचदा । [5]
शुभम् हुनराजस्य वचनं स्वधितमदा ।
मथी यमुमते नाम जनैरित्मभाषत ।
गृह्या मह महेश्वर्या पाण्डवा राजनचन ।
दृष्ट्वा जनुगृहे सुता दुर्योधनयधिया रह ।
अनुनाय कथं ददा पाञ्चालीं वृषतामताम् । [10]
तस्य वाक्यं नु नृपति शुभ्या प्रपथितोऽमपत् ।
स्वधिया हुनद दृष्ट्वा पुरोपा जानमागर ।
जानामि दाहनाद्याजस्य दृष्ट्वा नोऽयमावत् ।
हृष्टोऽयं नृपति प्राह दृष्ट्वा नोऽयमावत् ।

जानमागर उवाच ।

मन्मथेन दृष्ट्वा नि शत्रुकथं नराधिप । [15]
गृह्या महेश्वर्या पाञ्चालीं वृषतामताम् ।
गतं मन्मथोपाजस्य दुर्योधन मन्मथम् ।
चम्पुने नानि यमगणानि मन्मथिनेऽहम् ।
मन्मथं कारयामास राजयोग्यान्वहृष्टम् ।
मन्मथं दुर्योधनं कारयामास राजयोग्यान्वहृष्टम् । [20]
हुनद दृष्ट्वा पुरोपा जानमागर ।
कारयामास पुरोपा जानमागर ।
मन्मथं दृष्ट्वा पुरोपा जानमागर ।
मन्मथं दृष्ट्वा पुरोपा जानमागर ।

पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति । [25]
दृष्ट्वा दुर्योधनं मन्मथेन वनेते द्विजा ।
राजानो राजपुत्राश्च वृषिग्या ये विलासिन ।
प्रयान्ति च तथा विना सूतमागधयन्दिन ।
अहं तदुत्तमं दृष्ट्वा यामि द्रव्याजनाय च ।
मन्मथं गमने युधि प्रयत्नं द्विजोत्तमा । [30]
इति य मन्मथोपाजस्य वयादृष्ट पथाश्रुतम् ।

95

After adhy 155, S ins. the foll addl adhy

महाजन ।

शुभ्या जनुगृहे वृष्टं महाजना सपुरोहिता ।
पाञ्चालराजं दृष्ट्वा मन्मथं पचनममुपत् ।
पाञ्चालराजं महाभाष्या मन्मथिना परम्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मन्मथं चतु सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रदितं पुरोचनं इति युत । [5]
पाण्डवायतमासाय वृष्टा जनुगृहं महत् ।
तन्मन्मथं सुविद्यमानपाण्डवान्मृगया सह ।
अपराधे महाराजं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं ।
अग्निना तु मन्मथं दृष्ट्वा दुर्योधनं वृतामपत् ।
पुनश्चुत्वा तु महदो वृतामपत् सयान्धय । [10]
शुभ्या तु पाण्डवान्मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं ।
अपराधे महाराजं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञं कुरु विष्णोर्दक्षिणाम् ।
पुतायदुक्ताय कुरु पचनं पुरोचनं मारिप ।
अथ पाण्डुर्गुहं क्षत्तं पाण्डवानां विनाशने । [15]
अहो विधिवशादेव गतान् पचनमादत्तम् ।
इत्युक्त्वा प्राह दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं ।
शुभ्या मन्मथेन विधिवशादेव गतान् पचनमादत्तम् ।
पाण्डवानां विनाशाय वृष्टं वरं दुरात्मना ।
पचनं पचनं वरं नु न दृष्टो न श्रुतः पुरा । [20]
पचनं पचनं महाराजं पाण्डवान्मन्मथं न श्रुतम् ।
शुभ्या तु पचनं तेनो यजुर्मेनो महामति ।
यथा तन्मथं नोपेक्षेदमन्मथं विनाशने ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

— After line 33, G s ins

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

Lines 31-33 repeat (with v 1) 1 161 17th, 18th,

and 19 — (L 34) T1 Gs M 'दाह' (for 'दृष्ट्वा')

— (L 35) Gs M 'मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप'

95

After line 15, T1 Gs s M s ins

मन्मथं दृष्ट्वा पचनं पुरोचनं मारिप ।

— (L 18) T1 Gs M 'दृष्ट्वा' (for 'विधिवत्') — (L 34)

तथातप्यत पाञ्चाल पाण्डवानां विनाशने ।
 समाहूय प्रकृतय सहिता सर्वैवान्धवै । [25]
 कारुण्यादेव पाञ्चाल प्रोवाचेद घचस्त्रदा ।
 अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
 चिन्तयामि दिवाराग्रमर्जुनं प्रति वान्धवा ।
 आतृमि सहितो मात्रा सोऽदलत हुताशने ।
 किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रम । [30]
 मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
 अन्तर्गतेन ह्यरेन दण्डमानो दिवानिशम् ।
 याजोपयाजौ सत्कृत्य याचिती तु मयानवा ।
 भारद्वाजस्य हन्तार देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
 लोकस्त्रदेव यथैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
 याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितानुभौ ।
 धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तृष्टिकराबुभौ ।
 किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
 इत्येवमुक्त्वा पाञ्चाल शुशोच परमातुरः ।
 दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चाल चेदमग्रवीत् । [40]
 पुरोधा सत्त्वसंपन्न सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
 वृद्धानुशासने युक्ता पाण्डवा धर्मचारिण ।
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्व मनुजाधिप ।
 ब्राह्मणे कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
 बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
 नष्ट इन्द्रो विसमन्ध्यामुपश्रुत्या विदर्शित ।
 उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थं मया श्रुता ।
 यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न सशय ।
 मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवा । [50]
 यस्मिन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
 स्वयंवर क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शित ।
 स्वयंवरस्तु नगरे ध्रुपयता राजसत्तम ।
 यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवा पृथया सह ।
 दूरस्था वा समीपस्था स्वर्गस्था वापि पाण्डवा । [55]
 श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेप्यन्ति न संशय ।
 तस्मात्स्वयंवरो राजन्ध्रुपयतां मा विर कृधा ।
 श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चाल प्रीतिमांसदा ।
 घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।

पुण्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे त्रिंशौ । [60]
 दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवर ।
 देवगन्धर्बयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधना ।
 स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न सशय ।
 तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषत ।
 यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
 को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
 तस्मात्सपुत्रा गच्छेद्या ब्राह्मणि यदि रोचते ।
 नित्यकालं सुभिक्षान्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
 यजसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्य सत्यमगर ।
 ब्रह्मण्या नागरा सवे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रिया । [70]
 नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तुणामयाचितम् ।
 अहं च तत्र गच्छामि ममैभि सह क्षिप्यकै ।
 एकसार्था प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
 वैशंपायन ।
 एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।
 Colophon.

96

After adhy. 157, 8 (except Gs) ins

वैशंपायन ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परतपाः ।
 ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्यहम् ।
 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिण ।
 क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।
 युधिष्ठिर ।

प्रयातानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिन । [6]
 भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
 गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
 इच्छामो भवतो ज्ञातु महत्कौतुहलं हि न ।
 ब्राह्मणा ।

एकसार्थं प्रयाता स्म वयमप्यत्र गामिन ।
 तत्राप्यनुत्सकाश उरस्यो भविता महान् । [10]
 ततस्तु यजसेनस्य द्रुपदस्य महामन ।
 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
 दर्शनीयानवद्याद्री सुकुमारी यदास्थिनी ।

Gs : M तथाजुने (for अनुसय वै) — (L 46) T₁ Gs
 'युतेनाहं, Gs : Me-8 'युतेनाथ (for 'मतेनाथ) — After
 lino 68, T₁ G₁ Me-8 ins

तत्रस्वस्त्यार्हं हुत्वा सगृहोत्सवान्धव ।

अर्थाधी त्वरितो द्रष्टुं गामि यास्य मत्तना ।

— (L 71, 73) T₁ G₁ : Me-8 आग्रणम् (for आगन्
 णम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या) Colophon. Adhy

no T₁ 162, T₂ G₂.s.s 116, G₁ 117, G₂ 112,
 G₃ M 116.

96

(L 6) M नवतो हि (Ms 'तोभिः, Ms 'तोहि) विनातु
 — (L 11) G₂.s M यजसेनस्य दुरिता (for the prior
 half) — After lino 12, G₄ ins.

लोध्रकल्कहताभ्यङ्गतैल कालेयचन्दनम् । [5]
 चतुष्काभिमुखीं निन्दुरभिवेकाय योषित ।
 वैह्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
 सतृयं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितजंजले ।
 तां निवृत्ताभिपेका च द्रुकूलद्वयधारिणीम् ।
 निन्द्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं च सुपरिष्कृताम् । [10]
 निवेश्य प्राप्सुर्लीं दृष्टा विस्मिताक्षा प्रसाधिका ।
 केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्य ध्यलोकयन् ।
 धूपोदमणा च केशानामार्द्रं भाव व्यपोहयन् ।
 वयन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
 दूर्वामधूकचित्त माल्य तस्या ददुः करे । [15]
 चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्ग कुचद्वये ।
 रेजे सा चक्रवाकाङ्गा स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
 अलकैः कुटिलैस्तस्या मुख विकसितं यभा ।
 आसक्तमृद्वं कुसुमं शशिविभ्य जिगाय तत् ।
 कालाञ्जन नयनयोराचारार्थं समाधु । [20]
 भूपणे रत्नखचितैरलचक्रुर्द्वयोचितम् ।
 माता च तस्या पृथ्वी हरितालमन शिलाम् ।
 अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
 अलकृतां वधू दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
 माता न मुमुदे तस्याः पति कीदृग्भविष्यति । [25]
 सौविदल्ला समागम्य द्रुपदस्याज्ञया तत ।
 पुनामारोपयामासु करिणीं कुधभूषिताम् ।
 ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
 विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
 माङ्गल्यगीत गायन्त्य पार्श्वयोरुभयोर्ययु । [30]
 जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यं पुरो ययु ।
 कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
 दृष्टुमो ययावमे हयमारुह्य भारत ।
 द्रुपदी रङ्गदेशे तु बलेन महता युत ।
 तस्यैव व्यूहं महानीकं पालित दृढघनिभिः । [35]
 तस्यां वराङ्गयामायन्त्यां मञ्जस्था नृपसत्तमा ।

तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधु किल ।
 कश्चिदभ्रामयद्भूय कमल सुमनोहरम् ।
 लोलपत्र चलद्भङ्गं परियेष्टितकेसरम् । [40]
 कश्चिद्विलासी गलित लग्नमद्रदकोटिभिः ।
 प्रालम्बमकरोदसे साचीकृतमुखाभुजम् ।
 लिलेप पीठं पादेन हेम तिर्यगुपसखिपा ।
 केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
 नखाम्रैः पाटयामास कुशातेऽपविशारदं ।
 कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना । [45]
 रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानक्षानवासृजत् ।
 यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाद्यलिता तथा ।
 कश्चिद्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
 भूयानेवविधास्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
 नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् । [50]

99

T₂ G₈-s ins after 1. 181 25 G₈, after 1 181. 24.
 D₁ (marg sec m) T₁ G₁, after 1 181 26^{ab}

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
 ततस्तु भीम सञ्ज्ञाभिर्वांरयामास धर्मराट् ।
 आकारजस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
 धर्मराजश्च कौरव्य दुर्योधनममर्पणम् । [5]
 पुतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्वाणेन नतपर्वणा ।
 दुर्योधनमभिघ्नन् धर्मराजो युधिष्ठिर ।
 ततो दुर्योधनं कुन्धो वण्डाहत इवोरगः ।
 प्रत्ययुध्यत राजान यत्र परममास्थितः ।
 छित्त्वा राजा धनुः सज्य धातुराष्टस्य सयुगे ।
 अभ्यवर्पच्छरौघैस्त स हित्वा प्राद्ववद्गणम् । [10]
 दुःशासनस्तु सक्रुद्ध सहदेवेन पार्थिव ।
 युष्मा च सुचिर कालं धनुषा स महारथः ।
 विसृज्य च धनुः सख्ये धर्मं चादाय भास्वरम् ।
 असिमाकाशसकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow

D₁ (which om line 4) ins. after line 3. T₂ G₁ s, after line 4:

ततस्तु पाण्डवयेष्टो दुर्योधनमयोपयत् ।
 ततो दुर्योधनस्तु वारयामास च त्रिभिः ।
 वरमात्रे जिते तस्मिन् कामं स्थानमहत्तरम् ।

— After line 4, T₁ G₈ ins.

मुमह्यापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
 धनुषी यमयोर्दत्त्वा योपयामास पाण्डव ।
 ततस्तु पाण्डवयेष्टो राजा तत्र मणायसा ।
 मद्गुरुप्रतिच्छन्नो राजानं समयोपयत् ।
 भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः 1,
 while G₈ s ins

जितमात्रे जिते तस्मिन् कामं स्थानमहत्तरम् ।
 आयोपनाद्रेण राजं यदयतां च महीश्वर ।
 दुर्योधनो धर्मयुतं ती यमावप्ययोपयत् ।
 कर्मे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
 चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विमोहविदा ।

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
 अरन्धतीव सीतेव यभूवातिपतिव्रता । [50]
 दमयन्त्याश्च मातुः सा विदोपमधिक ययौ ।
 एतत्तथ्य महाराज मा ते भूहुद्विरन्यथा ।
 पुषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
 राजस्तवारमजा कृष्णा वेद्या तेजस्विनी शुभा ।
 तस्मिन्नुत्तमा मनः सक्त न शशाक कदाचन । [55]
 तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्निद्विजोत्तमे ।
 द्रुपद ।

बृहि तत्कारण येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
 सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदा वर ।

Colophon.

व्यासः ।

छृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वर ।
 यदर्थं चैव समूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
 अह ते कथयिष्यामि कृष्णाया पौर्वदेहिकम् ।
 इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
 मौद्वल्य पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
 मौद्वल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तथा । [65]
 सवत्सरगणा राजन्यपतीषु क्षणवत्तदा ।
 तत कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाग्रज्यत ।
 अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
 उरससर्ज स ता विप्र सा तदा चापतनुवि ।
 मौद्वल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावित सदा ।
 कामभोगातुरान्येत्य वचन चेदमब्रवीत् । [70]

इन्द्रसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्य न मामुत्सृष्टमर्हसि ।
 अविदुसास्मि ब्रह्मर्षे कामाना कामसेवनात् ।
 मारो मां बाधतेऽस्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
 तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्य मां बाधतेऽतिशम् ।
 ऋषिः ।

यस्मात्त्व मयि नि शङ्का एवक्तव्य प्रभापसे । [75]
 आचरन्ती तपोविप्र तस्माच्छृणु वचो मम ।
 भविष्यसि नृलोके त्व राजपुत्री यशस्विनी ।
 पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मन ।
 भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विशुता ।

तैः सार्धं मधुराकारैश्चिर रतिमवाप्स्यसि । [80]
 व्यास ।

सैव शप्ता तु विमना वन प्राप्ता यशस्विनी ।
 भोगैरनुत्ता देवेश तपसाराधयत्तदा ।
 निराशीर्मारताहारा निराहारा तथैव च ।
 अनुवर्तमाना ह्यादित्य तथा पञ्चतपामवत् ।
 तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्ट पशुपति स्वयम् । [85]
 वरं प्रादात्तदा रुद्र सर्वलोकेश्वर प्रभु ।
 भविष्यति पर जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
 भविष्यन्ति च ते भद्रे पतय पञ्च सुव्रता ।
 महेन्द्रवपुष सर्वे महेन्द्रसमविक्रमा ।
 तत्रस्था च महर्कमे सुराणा एव करिष्यसि । [90]
 नाळायनी ।

एक खलु मया भर्ता ब्रुव पञ्चापि मे कथम् ।
 भविष्यन्ति ममैकस्या पतयस्तद्विहीहि मे ।
 महेश्वरः ।

पञ्चकृत्वस्वया युक्त पतिं देहीत्यह पुन ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहा ।
 नाळायनी ।

धर्म एक पति स्त्रीणा पूर्वमेव प्रकल्पित । [95]
 बहुपत्नीकता पुसा धर्मश्च पितृभि कृत ।
 स्त्रीधर्म पूर्वमेवाय निर्मितो मुनिभि पुरा ।
 सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
 एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिक ।
 आपस्तु च नियोगेन सतानाथे पर स्मृतः । [100]
 गच्छेत्त या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरच्यते ।
 चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
 एव गते धर्मपथे न वृणे बहुपुस्कताम् ।
 अलोकाचरितात्तस्मात्कथ मुच्येय सकरात् ।
 महेश्वर ।

अनामृता पुरा नार्यो ह्यासन्नुध्यन्ति घातये । [105]
 सकृदुक्तं स्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।
 नाळायनी ।

यदि मे पतय पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिय ।
 कौमार च सवेरसर्व सगमे सगमे च मे ।
 पतिशुश्रूषया चैव सिद्धि प्राप्ता पुरा मया ।
 भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

corr) Ts G4-s 148, G2 s 150, G3 147, Ms 149
 — After lino 60, K4 128

कृष्णा गतिगतां येष तय मा पूर्वमीरिता ।
 — (L. 66) Ds T1 G3 s Ms लघुवामो (for वृत्त कानाद्)
 Ds G3, s s Ms om lines 70, 73-74. — After lino
 111, G1 128

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजगत्तान् ।
 — After lino 116, K4 128

यव श्रुत्या मत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
 गमिष्यति हि सात्त्विकान्तत्यमेवमप्रीमि ते ।
 Colophon. Adhy no Ds 201, T1 177, Ts G4-s
 149, G2 s 151, G3 148, Ms 150

नरेश्वर ।

रतिप्र भटे सिद्धि न भवेत् परस्परम् ।
 मनोग स्यमे सिद्धि योगेनानि महाव्रतम् ।
 स्वपदेक्षन्तरे च ए लभभाग्दुनान्विता ।
 पश्यति प्राप्य यान्तर महाभागा नविष्यति ।
 गच्छ महाव्रतम् च न पश्यति य शुभे । [115]
 तनय ननाम्ना सुराजं शुचिन्तिते ।
 इयम् ।
 इदुगुग विश्वन्ते रत्न कृपा प्रक्षिप्तिम् ।
 जगन् महाभुविष्य दुर्गा प्रिययगा नदीम् ।

Co'nf'ess

101

As to the (additional) copies following 1 189
40, De (mar. sec. m) Since the fo'll addl adhy

इदम ॥

[illegible]

C. 4/2.

102

At'e-1 152 40, T3 G1-4 0 109

सैव नाट्यादनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 मन्दद्वय पतिमासाद्य विद्याद्वयमप्य च ।,
 which is followed by 1 18° 47²³ T. G. 4 cont.

शृणु शुभ महीपाल वदत सावधानत ।
 सधद्वत्स्य वधो मस्य तत पश्यति पाण्डयान् ।
 हत्वा वृथ मुरपतिस्वाङ्ग स्वर्गात्स ह स्युत । [5]
 ब्रह्महत्यानवाप्त्याय धर्मोद्विग्नस्तदा ।
 ऐन्द्रो धर्मो यमनगाइल वायुमथापिनात् ।
 यीर्यं वर ज्ञानरूपे नास्त्यवमिज्जनतु ।
 हीय हर्नीय कीर्तिश्च सनतिर्मनिर्ये च ।
 एता विनिर्गता हन्त्राहादेव्यो वा समाधिता । [10]
 पूर्वैन्द्रवरदानाद्य मतेनस्वाशया नृप ।
 धर्मोद्विग्नपाण्डयान्निद्रि द्वियाद्या द्रौपदीं तथा ।
 तदिमे पाण्डया राजसिन्धु एको न मनाय ।
 एकैव द्रौपदी राजन्वोद्योमी ते न सनाय ।
 शृणु गुप्ततमं चान्यद्भस्व देवनिर्मितम् । [15]
 यच्छ्रुत्वा सदायमेवैव क्षतया विफट्टिष्यति ।
 सपीत्रातमुष्मादीनि मुग्धानि च महेशिषु ।
 पाण्डया पञ्च यानि स्युः पाण्दी द्रौपदी पियम् ।
 इदमन्यद्भस्व ते देवगुप्त मनातनय ।
 भवत प्रत्ययार्थं च नि मनापयरे महत् । [20]
 चत्वारश्च शुभा विष्णोः सारुषश्चरिहान्विता ।
 धर्मराजश्च भीमश्च धर्मो च त्वरमथम ।
 अतुनस्य स्वयं विष्णु पाञ्चाळी कमलायत्री ।
 पतत्रो भृङ्गो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च निम्बुगा ।
 चतुर पाण्डयाजिष्णु शृङ्गां विद्धि महीधर । [25]
 यगुर्गुर्गिश्चगुर्गुर्गो वासुदेवादिभि नद ।
 अथर्वगो मही विष्णु पाञ्चाळी कमला स्वयम् ।
 पञ्चासतममशश्च पञ्चगूर्वां सदाशिव ।
 निष्ठादिस्त्वान्यश्च पाञ्चाळी विद्धि भूमिप ।
 वस्त्राणि मनापो मा भूताश्चक्षेभ्य प्रदीयताम् । [30]
 शृणा तथ शुभा राजन्पद्मिनि पूर्वैतभवाय ।
 पञ्चासत् पाण्डया स्युः स्वाहा शृणा प्रसीतिं वा ।

The passage is followed by a repetition of 1 359 47th (r 1 unit for 5 g m), a sure indication that the passage is interpreted.

101

In 1961, the government of India
to the following: to the government of India, the

correct number is 22 — Colophon A/B: 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 9

After 1. 192 7, Ks Ds (both on suppl. fol,
see m) Sins

धार्मिकान्युत्तमं पद्मान्मातु प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।

वैशपायनः ।

ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्रा स्म भारत ।
मघ्नयन्ते तत सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।

शकुनिः ।

कश्चिच्छु कर्शनीय पीडनीयस्तथा परः । [5]

उत्सादनीया कौन्तेया सर्वे क्षत्रस्य मे मता ।

एव पराजिता सर्वे यदि यूय गमिष्यथ ।

अकृत्वा सविद कांचित्तद्वस्तस्यत्यसशयम् ।

अथ देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।

न चेदेव करिष्यध्व लोके हास्या भविष्यथ । [10]

यमेते सञ्चिता वस्तु कामयन्ते च भूमिपम् ।

सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।

यावदेताश्च जानन्ति जीवतो वृष्णिपुगवा ।

चैद्यश्च पुरुषव्याघ्र शिशुपाल प्रतापवान् ।

एकीभावा गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]

दुराधर्पतरा राजन्मविष्यन्ति न सहाय ।

यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपा ।

तावदेव व्यवस्थाम पाण्डवानां वध प्रति ।

मुक्ता जतुगृहान्नीमादाशीविपमुस्तादिव ।

पुनर्यदिह मुच्यन्ते महश्चो भयमाविशेत् । [20]

तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।

अन्तरे दुष्कर स्थातु मेपयोर्महतोरिव ।

हृलध्वक्प्रगृहीतानि बलानि बलिना स्वयम् ।

यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।

तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]

एतद्गत्र परं मन्ये प्राप्तकाल नरर्षभा ।

वैशपायनः ।

शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मते ।

सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परम तत ।

प्रकृती सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।

तथा देश च काल च पक्षिर्घाश्च नयेद्गुणान् । [30]

स्थानं घृद्धिं क्षय चैव भूमि मित्राणि विक्रमम् ।

समीक्ष्याथाभियुक्तीत परं व्यसनपीडितम् ।

ततोऽह पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।

बलस्यान्विक्रमस्यांश्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियात् ।

पशुणा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनासि च । [35]

श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।

न तु केवलदेवेन प्रजा भावेन मेजिरे ।

यद्वभूव मन कान्त कर्मणा स चकार तत् ।

न ह्ययुक्तं न चासक्तं नामृतं न च विप्रियम् ।

भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]

तानेव गुणसपद्मान्सपत्राज्जाजलक्षणं ।

न तान्पश्यामि ये शक्ता समुच्छेतु यथावलात् ।

प्रभावशक्तिर्विपुला मग्नशक्तिश्च पुष्कला ।

तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थैवभ्यधिका मदा ।

मौलमित्रवलानां च कालजो वै युधिष्ठिर । [45]

साम्ना दानेन मेदेन दृष्टेनेति युधिष्ठिर ।

अमित्रं यतते जेतुं न रोपेणेति मे मति ।

परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।

मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवसन्तः ।

अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवै । [50]

एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसकंपणावुभौ ।

श्रेयश्च यदि मन्यध्व मनमतं यदि वो मतम् ।

सविद पाण्डवै साधं कृत्वा याम यथागतम् ।

गोपुराट्टालकैश्चैरुपतप्यशतैरपि ।

गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतदग्निश्च सवृतम् । [55]

तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्नायुधौपधैः ।

युक्तं धुरुकवाटैश्च द्रव्यागारतुपादिकैः ।

भीमोच्छ्रितमहाचक्रं बृहदट्टालसवृतम् ।

हृदप्राकारनिर्युहं शतघ्नीजालमवृतम् ।

प्रेष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति य स्मृत । [60]

प्राकारकर्तुर्भिवर्तिर्नृगर्भस्त्रं पूजित ।

तदेतन्नरगर्भेण पाण्डवेण विराजते ।

सालेनानेकतालेन सर्वतः सवृतं पुरम् ।

अनुरक्ता प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।

दानमानार्चिता सर्वे याज्ञाश्चान्यन्तराश्च ये । [65]

प्रतिरुद्धानिमाञ्जरावा राजभिर्भोमविक्रमैः ।

उपयास्यन्ति दाशार्हा समुद्रप्रोच्छ्रितायुधा ।

तस्मात्सर्पिर्ध्वं वय कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव ।

स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्यास वचनं मम ।

एतन्मम मतं सर्वं क्रियता यदि रोचते । [70]

एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon

वैशपायनः ।

सौमदत्तेर्येव श्रुत्वा कर्णो धैकतेनो वृषा ।

उवाच वचनं काले कालं सर्वकर्मणाम् ।

नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं यच्चनमर्थवत् ।

तपोरमयतो जगो भैरवस्तुमुलं न्वन ।
 यलयो समहरतो सखन्त्यो सरितोरिय ।
 प्रकीर्णरथनागाश्चक्षान्पनीकानि सर्वदा ।
 ज्योतीषि विप्रकीर्णाणि सर्वतः प्रधकाशिरे । [120]
 षाट्टभेरीनिनदे सम्प्रहृते महारणे ।
 अमर्षिता महात्मान पाण्डवा नियमुमत ।
 रथावे मेषनिपापाङ्गुष्माण्नरसवानिमि ।
 घञ्विनो ध्रुविन शुभ्रानास्त्राय भरतर्षमा ।
 तत पाण्डुमुतान्तद्वा रथम्मानातशामुक्ताम् । [125]
 नृपाणामभयरूपो वेपथुर्ददेषु च ।
 निषानेद्यथ पाथेषु द्वौपदं तद्धल रणे ।
 आविशपरमो ह्यं प्रनोदय जय प्रति ।
 स मुहूर्तं ध्वनिवर मैन्यानामभवद्भूमम् ।
 ततो द्रुममुपवन्त गुरु कृत्वा नियताम् । [130]
 जाग्रु समरे तग्निन्मुखिमिप्रमिषदन्तौ ।
 जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सन्ध्यासाधित ।
 अह्वनं प्रेष्य निहतौ मुनिप्रमिषदन्तौ ।
 जयद्रथमुत तत्र जघात विठुरन्तिके ।
 वृषसेनादपरज सुबाहुर्ध्वं धगधप । [135]
 कर्णेपुत्र महावीर्य रथनीटादपातयत् ।
 तौ मुतां निहतौ द्यूरा राजाभिदौ तरन्वितौ ।
 नासृप्येतौ महाबाहु प्रदारमित्य सन्नजा ।
 तौ जगत्तरमभ्रान्तौ पद्मगुणस्य रथ प्रति ।
 प्रतिगुप्तगन्धाणी प्रायमाणी परस्परम् । [140]
 मंसिपातमपोरामीकस्मिनेन महागृध्रे ।
 वृषदाग्धरयोः सगये घञ्जिगेय मदारेणे ।
 शीन्द्रयाज्ञातुस्त्रय षष्ठ्याज्य नरर्षमी ।
 तत विजिविल्लासदं बुभुक्षात्मवत्पदा ।
 वाग्दयासिंहतान्दूरा जीममेन प्रगापयान् । [145]
 निमेषात्तस्माद्रेण रथमभिरयो जयम् ।
 उपपात रथ इष्टा दुर्बोधनपुरःसरम् ।
 औषलः सोमदत्तिश्च समेपातौ परंगवौ ।
 ते पद्मभिरर्दीप्तामाभीमयेनो महापदाः ।
 बाणुप्लवतं बालैर्मिररिन्द्रियापेरिवेपारः । [150]
 तीक्ष्णो न संश्राम जगाम समितिजय ।
 पद्मभिर्दूरदैर्भनिरब्ध इव मेमरी ।
 तस्य ते युगलयश्च परमिर्निर्गतैः नरैः ।
 गार्गी चात्रिर्बंध मित्रुर्वचस्वतक्षपम् ।
 हताशास्त्रन्दनधेलाद्वयश्च महारथः । [155]
 यथा विविधाभ्रातं नतिगुहाय पाण्डवः ।
 अपरङ्गेषु खड्गेषु युगेर्वीचायु ध्रुव इ ।
 स्वपात्पाण्डवदन्तस्पर्शनं इव भोगिन ।

विधनुष्कं विकवच विरथं च समीक्ष्य तम् ।
 अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः । [160]
 धृष्टद्युम्न शिखण्डी च यमी च युधि दुर्जयौ ।
 तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
 रथा ध्वजा पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
 तत्प्रवृत्त चिर काल युद्ध सममिवाभवत् ।
 रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः । [165]
 तमापतन्त दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धर ।
 कर्णोऽखविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
 स तेनाभिहत पार्थो वासतिर्वज्रसतिभान् ।
 धीन्शरान्सद्धे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डव ।
 तै शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
 अपोवाह रथेनाशु सूत परपुरजयम् ।
 तत पराजिते कर्णे धातेराष्टान्महद्भयम् ।
 विवेश समुद्रमांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
 तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौवर्लो बलम् ।
 गिरा गम्भीरया धीर समाश्वासयतासहृत् । [175]
 धातेराष्टैस्तत्र सर्वैर्दुर्योधनपुर सरैः ।
 दृष्ट तद्युनरेवासीद्वल पार्थप्रकम्पितम् ।
 ततो दुर्योधन दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रम ।
 अक्रुध्यत्स महाबाहुरगर जातुपं स्वरम् ।
 तत संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् । [180]
 आयामभूत तिष्ठन्त स्कन्धपद्माशदुज्जतम् ।
 महास्कन्ध महोत्सेध शक्रध्वजमिवोद्भिन्नम् ।
 चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
 सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
 अभिपेदे परान्तरथे वज्रपाणिरिवानुराज् । [185]
 भीमसेनभयार्तांति फल्गुनाभिहतानि च ।
 न शेकुस्तान्यनीकानि धातेराष्टाभिरक्षितम् ।
 तानि सभ्रान्तयोधाति श्रान्तवाजिगजानि च ।
 दिशः प्राकालयन्तीमो दिवीवाभ्राणि मारुत ।
 तांश्चिच्छिन्नाशिरान्द्वान्द्वान्द्वारणवाजिनः । [190]
 नानुससुर्न चाजघ्नुर्नोऽसु किंचिच्च दाहणम् ।
 स्वमेव क्षिपिर जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षता ।
 परेऽप्यभिययुरेष्टा पुरं पौरसुखावहा ।
 सुहृत्तमभवद्देर तेषां वै पाण्डवे सह ।
 यावत्तुष्टुद्रमभवन्महदेयासुरोपमम् । [195]
 सुहृत्त चकिरे सर्वे सुप्राप्तमनुवन्धूम् ।
 कृतार्थं द्रुपद चोत्तुष्टुद्रुप च पार्पतम् ।
 शकुनि सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनायपि ।
 तेषां तदभवद्दुःख इति याचा तु नाशुवन् ।
 तत प्रयाता राजान सर्वे एव ययागतम् । [200]

धातेराष्टा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
 प्रागेव पुररोधातु पाण्डवैरश्वसादिन ।
 प्रेषिता गच्छतारिष्टान्स्नानाख्यात शौरये ।
 ते स्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवर्ती पुरीम् । [205]
 ऊचुः सकर्पणोपेन्द्रा वचनं वचनक्षमा ।
 कुशल पाण्डवाः सर्वानाहुः स्नान्धकगृण्य ।
 आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताङ्गानुपाद्गहात् ।
 समाजे द्रौपदीं स्नाहुरेन्द्रां राजीवलोचनाम् ।
 आत्मन सदशीं सर्वे शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तर वच । [210]
 सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षस ।
 तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
 सेवां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगर प्रति ।
 ततः संकर्पणश्चैव केशवश्च महायल ।
 यादवै सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतु । [215]
 पितृष्वसार संपूज्य द्रुपद च यथाविधि ।
 द्रौपदीं भूर्पण शुभ्रैर्भूपयिरया महाधनैः ।
 न्यायत पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
 रेमिरे पाण्डवै सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon

104

After 1 197 29, T₈ G₂-4 ins

अजरया पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
 त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु ते खलु मानवैः ।
 देवानुकूला कौन्तेया देव तेषां परायणम् ।
 प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जनुगृह्णन्लात् ।
 जित्वा गन्धर्वराजान धौत्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
 पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्षममानुषम् ।
 अनस्य धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
 चैद्यमागधकर्णार्थं किं कृतं तत्र भूमिप ।
 आरूढमूला पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
 जेतुं क्षपया न मन्येधा अजरया पाण्डवा सुरैः । [10]
 यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववशाजः ।
 मुरारि केतिहन्ता च लीलामानुषविग्रह ।
 प्रणतार्तिहरो योगी केशव ऐशानाशन ।
 भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तयेऽमृदी तया ।
 चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि । [15]
 धर्मात्मजो महाराज तावत्प्रलोक्यमहन्ति ।
 अलं वर्णानया सुखा नोत्साह्य सुयोधनम् ।
 शकुने गच्छ मा गाध निरयं कैरथे सह ।
 पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपाला मयान्वया ।

कुन्ती राजसुतां क्षत्ताः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
 पाण्डोर्निवेदानं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
 करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिर्यौ शुभे ।
 यथा सुखं तथा कुन्ती रस्यते स्वगृहे सुतैः ।
 तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
 पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवा पाण्डवास्तदा । [15]
 नागरा श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो चाह्वीकः ससुतस्तदा ।
 शासनाद्भूतराष्ट्रस्य भकुर्वन्कतिथिक्रियाम् ।
 एव विहरता तेषां पाण्डवानां महारमनाम् ।
 नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

 In entire supercession of the remarks in the footnotes (p 789) to 1. 199 24-25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199 25, D₁ (marg see m) S ins.,

केशवो यदि मन्येत तत्कतेश्वरमसंशयम् ।;

and after 1. 199 26^{ab}

वासुदेवेन संमध्य पाण्डवा समुपाविशन् ।
 धृतराष्ट्र ।

अभिषेकस्य सभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
 अभिषिक्तं करिष्यामि अथैव कुरुनन्दनम् ।
 द्राक्षणा नैगमश्रेष्ठा श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
 आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विदोषत । [5]
 पुण्याह वाच्यता तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
 ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
 अद्गदे मकुटं क्षत्तहस्ताभरणमेव च ।
 मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
 कटिवन्धं च सूत्रं च तयोदरनिबन्धनम् । [10]
 अष्टोत्तरसहस्रं च द्राक्षणाधिष्ठिता राजा ।
 जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्ता पुरोहिता ।
 अभिषेकोदकछिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
 औपवाहोपरिगतं दिव्यवामरवीजितम् ।
 सुवर्णमणिचिन्नेन श्वेतच्छत्रेण शोभितम् । [15]
 जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
 दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
 प्रीता प्रीतेन मनसा प्रशस्तन्तु पुरे जना ।
 पाण्डो कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
 प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]

108

(L. 11) D₁ G₁ M₆-8 राजा राजापुरी — (L. 44) T₁

वैशपायन ।
 भीष्मो द्रोण कृप क्षत्ता साधु माध्वित्यभापत ।
 श्रीवासुदेव ।
 युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
 शीघ्रमथैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।
 वैशपायन ।
 इत्येवमुक्त्वा घाण्ण्यस्त्रयामास त तदा ।
 यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]
 तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुतद्रुणः ।
 मूर्धावसिक्तैः सहितो द्राक्षणावैदपारगैः ।
 कारयामास विधिवत्केशवानुमते पदा ।
 कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]
 चाह्वीकं सोमदत्तश्च चातुर्वेधपुरस्कृताः ।
 अभिषेकं तदा चक्रुर्मद्रपीठे सुसयतम् ।
 जित्वा तु पृथिवीं कृत्वा घदो कृत्वा नरपंभान् ।
 राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 ज्ञात्वा एवमभ्युत्थानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आसीन्निः प्रत्यपूजयन् ।
 मूर्धाभिषिक्तं कौरव्यं सर्वाभरणभूषितं ।
 जयेति सस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
 सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितं कुरुनन्दन ।
 औपवाहमथारण्यं दिव्यच्छत्रेण शोभितं । [40]
 राजानमुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतं ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागासात्यम् ।
 प्रविशेत् तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
 मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्तं पाण्डवाः ।
 गान्धारिपुत्रा शोचन्त सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]
 ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽग्ररीनृपम् ।
 समक्षं वासुदेवस्य कुरुणां च समक्षतः ।
 अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
 गच्छ त्वमथैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
 आयुः पुरुरवा राजतुष्टुपश्च ययातिना । [50]
 तथैव निवसन्ति स्म राण्डवागये नृपोत्तम ।
 राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
 विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
 तस्मात्तव राण्डवप्रसूयं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
 द्राक्षणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]
 त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
 पुरं राष्ट्रं समृद्धं धनधान्यं समारुतम् ।

G₁-4 मृदाभिषिक्तं पाण्डोः सुताभ्यर्पणं राजा (G₁ : 'वापया')

— (L. 53) T₁ G (except G₁ : 4) पुं, (for मुनि).

— Line 59 is a repetition of 1. 199 26^{ab}

[935]

ऋषारोहवान्शुद्धो भूयिष्ठपथिकोऽनघ ।
 ऋक्षया शिखयोपेत. सपन्न परमविषा ।
 अवदाते च सुक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे । [20]
 महेन्द्रदत्ते महती विभ्रत्यरमवाससी ।
 जावूनदमये दिव्ये गण्डपदसुरेन वै ।
 अश्वकंसदत्ते दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
 राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्र परमवर्धसम् ।
 प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्धसमुत्तमम् । [25]
 भवने भूमिपालस्य घृहस्पतिरिवाश्रुत ।
 संहिताया च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
 द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
 गाथासामानुसामञ्ज. साम्ना परमवल्लुनाम् ।
 आत्मना सर्वमोक्षिभ्य कृतिमान्कृत्यवित्तया ।
 योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः । [30]
 विदितार्थ स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
 अर्थनिर्वचने नित्य संशयच्छिदसंशयः ।
 प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
 लोपेनागमधर्मेण सक्रमेण च वृत्तिषु ।
 एकशब्दांश्च नानार्थानेकांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
 पृथगर्थभिधान च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
 प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
 सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
 स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
 समस्थानेषु सर्वेषु समाज्ञायेषु धातुषु । [40]
 उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
 अभिसंधिषु तत्त्वज्ञ पदान्वद्भानुसूत्रम् ।
 कालधर्मेण निर्दिष्ट यथार्थं च विचारयन् ।
 चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन सवृत्तम् ।
 विभाषितं च समय भाषितं हृदयगमम् । [45]
 आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
 पूर्वां स्वराणां ज्ञाता च बौद्धा प्रवचनस्वरान् ।
 विशाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
 योद्धा च परमार्थांश्च विविधाश्च व्यतिक्रमान् ।
 भेदेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः । [50]
 वचनानां च विविधानां देशांश्च समीक्षिता ।
 नानार्थकुशलस्य तद्धितेषु च कृत्स्नताः ।

परिभूययिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽवेतः ।
 प्रत्ययांश्च समाख्याता नियत प्रतिधातुकम् ।
 पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

In the footnotes to 1. 200 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines", deleting "— 4) S आययौ धर्मराज तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the wavy line under 9th of the constituted text.

112

After 1. 209. 24^{ab}, Ñs Da (marg see m) S ins .

चित्रवाहनमप्रवीत् ।
 चित्राद्गदाया शुल्कं च गृहेम यभ्रुवाहनम् ।
 अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिपः ।
 चित्राद्गदा पुनर्वाक्यमप्रवीत्पाकशासनि ।
 इहैव भव भद्रे त्व यन्नवाहनवर्धना । [5]
 इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रस्यसे ।
 कुन्ती युधिष्ठिर भीम आतरी मे कनीयसा ।
 आगता तत्र पश्येथा अन्यान्पि च दान्धवान् ।
 दान्धवै सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
 धर्मे स्थित सत्यव्रति कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
 जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
 तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्या नृपसंजिता ।
 वहूनि रक्षान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
 एकसार्धं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
 द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्र पालय मा शुचः । [15]
 यभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिर्धरः ।
 तस्माद्भरस्व पुत्र वै पूरुवशविवर्धनम् ।
 चित्रवाहनदायाद् धर्मात्पौरवचनन्दनम् ।
 पाण्डवानां प्रिय पुत्र तस्मात्पालय सर्वदा ।
 विप्रयोगेन सत्तापं मा कृयास्वमनिन्दिते । [20]
 चित्राद्गदामेवमुक्त्वा .

113

After 1 210 2, Da (marg see m) S ins

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L 14) Some MSS वेत्तु (for देत्तु) — (L 27) Da Gs & Ms-s सर्वस्य (for धर्मस्य) — (L 44) Da Gs & Ms (Da व) कनीयसेन (for यथा लोकेन) — (L 51) Da Gs & Ms यानां विविधानां च देशानां च समी .

112

(L. 2) Ñs Da T₁ M (except Ms) स्व (for च)

[957]

— (L 3) Da T₁ M ऋणमुक्तो — (L 10) Ñs Da G₁ M कीर्तयेथ (for कुन्ती) — (L 11) Da G₁ M तत्रा (for सर्वा) — After line 21, Da T₁ G₁ & ins

गायगनूत्ताधिया ।

स्नान दरे मनाशुन दत्ता यदुपन उश ।

वेरलानातिभ्य

114

S ins after 1 212, 1st (T₂ G₂ after 7th). De
(suppl fol, sec m), after 2nd

मुनद्रायाश्च मायुषं स्वर्मरुतामि च ।
मम तो विनायामास क उपायो भवेदिति ।
देवैरुत्तमपुत्र परित्याजकस्वरुह ।
बहुताश्चरुत्तमपुत्रो देवपारणय । [7]
अनमानधनमैश परित्याजकपेषवान् ।
येन देवान्पुत्रादेन प्रविष्ट च गृह महत् ।
दद्या मुनयो हृत्तम्य भर्गामोऽमुन्दरीम् ।
यमुदेयमां शान्त करिष्यामि दित मुभम् ।
पुन विनिधय हृत्ता कीर्तिगण्य शत्रुभयम् । [10]
प्रिद्वी मुष्टित कुन्दी भक्षमाणाऽह्नीयवः ।
योगमाय वदन्वाधो पटवृत्तय पोरम् ।
प्रविष्टैव धीमामुष्टैव वर्पति वामये ।
विनायामास देवैः केचन श्रेयानाननम् ।
प्रकारिहर्तुं वासु मापारुतेन यत्रम् । [15]
देववर्धिताना शान्त दिव्यगानेन हृत्ताम् ।
शान्त जपने धन्ये सत्यमायामहापवान् ।
हेतव्य गृहमा राजादाम च ननन्द च ।
पुन पुन सारभासा पापपीपुत्रपोषणम् ।
सत्यमायामा ।
मगरभित्तवादिष्ट जपने नयित मुभम् । [20]
अथचरुत्तमपुत्र जहाय च पुन पुन ।
धोमय चरु वा हृत्ता प्रयादो यदि चेन्नमि ।
क्षमामि गोदेन गच्छेत्तु कामये मद्रम् ।
धीमामान् ।
निस्त्वयापा, पुत्रो मे भीममेतानुपोज्जुम् ।
भीममेतानुप जगः सान्तापययजन्ता । [25]
भीममेतानुपमताः तु मिद्वीमो निमि भारतः ।
मुनयो विनायामास गच्छेत्तु चरि मां पुन ।
विनायामेव मां मद्रां करिष्यामिभयम् ।
विनायामेव मां मद्रां करिष्यामिभयम् ।
येन देवान्पुत्रादेन दद्या तु मरुत्तमिम् । [30]
यमुदेयमां शान्त करिष्यामि मरुत्तमम् ।
एव इदमिति वाधो यतिगिरेः पादवः ।
एवमां वदन्वाधो वृष्ट वर्पति च मये ।
देवैः मां विनायामास माधयो यदि मां मद्रां । [35]
विनायामास ।
अथचरुत्तमपुत्र जहाय च पुन पुन ।
धोमय चरु वा हृत्ता प्रयादो यदि चेन्नमि ।

विनायामासतो मद्रामुपविष्ट शिवातले ।
रमणीये यनोदेतो बहुपादपसंयुते ।
साहसासाकर्मैश्च बहुपादपसंयुते ।
चन्द्रकानोषपुनागैः केतकं पादसंयुता ।
कर्मिणोरितोकेन अद्रोहोरतिमुक्तैः । [3]
चन्द्रकानोषपुनागैः केतकं पादसंयुता ।
पुन पुनविनायामास मुभयो मद्रमाविणीम् ।
यद्वत्तया घोषपञ्चानुष्णिगीरान्दर्श ह ।
यद्वत्तया च दार्दिश्यं माय सारणमेव च ।
यमुभो च मद्र चैव चारुदेव्य विद्वरयम् । [10]
मायु च निवष्ट चैव गृधु विद्वरुमेव च ।
समाप्त्याश्च बहुपरपञ्चदि शोकमधारयम् ।
तममे महिता सपे पति दद्या मनुजानाः ।
गृहणो विमयोपेता परिवार्योपठित्ये ।
तनोऽजुमः प्रीतमता च्यागतं द्याजहार सः । [15]
आनृतामासता सपे रमणीये शिवातले ।
हृत्तमपुत्रा यतिना प्रीतामे वादपयमाः ।
उपोषयिषिषु यथं मुख्यागतमिति मुभम् ।
तममेव निविष्टु गृह्णीतीरेषु पादवः ।
आनृताश्च गृह्णीताश्च गृह्णीताश्च गृह्णीताः । [20]
सपेन कुत्तय चोत्तया पद्वेषोऽमपीदिदम् ।
प्रयाद वृत्त मे विप्र कुत्तय च्यागतो ह्यति ।
यत्ना दद्यानि पुत्रयानि यद्वत्त यत्नां वर ।
पर्यतामिव गीर्तां विनायामासतमनि च ।
विनायामास । [25]
गीर्तां विनायामास च पर्यतां च भारत ।
आनृतां यमां च कथयामास वाद्वे ।
तां दद्या कथयन्नेव यमां जगमेव ।
कथां धर्मसमायुतां हृत्तमपुत्रेव यद्वेदम् ।
गृह्णीतां धर्मकथां पुत्रां हृत्तमपुत्रेव यद्वेदम् ।
तमम् वाद्वे सपे मद्रवति स भारत । [30]
अथ देवतामिव धीमामपि विद्वरुते दित ।
आनृतां वमुत्तमपुत्र यगेत निद्वरुते ।
हृत्तमपुत्रां व रीद्विमेव तु वाद्वे ।
दद्याः हृत्तमायामास मद्र वाद्वेदम् ।
विनायामास विद्वरुते रीद्विमेव यद्वेदम् । [35]

114

1. To be inserted after 1 — After line 114

1. To be inserted after 1 — After line 114

114

(1. 1) To be inserted after 1 — After line 114
(2) To be inserted after 1 — After line 114, To be inserted

To be inserted after 1 — After line 114

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरय द्विज ।
वर्परात्रनिवासार्थमागतो न पुर प्रति ।
स्थाने यस्मिन्नवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मत ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मा वद । [40]
वैशंपायनः ।

सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽग्रधीद्वाक्य चिन्तयित्वा महाबल ।
आरामे तु वसेद्धीमाश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्तवा भोजनमिष्टम् ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुशास्त्रवया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवा ।
वासुदेव ।

बलवान्दर्शनीयश्च चाविच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरु शास्त्रा च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि धचक्ष्व । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेव ।

अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेत सत्यवाग्विजितेन्द्रिय ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेदय सुभद्रायै महाकथपरिचोदित ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।

Colophon

वैशंपायन ।

स तयेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु सविद तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहस्येव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविचेत्तां गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेद्यामासं रक्षिणीसत्यभामयो ।
हृषीकेशवचं श्रुत्वा ते उभे कचतुर्भुजम् ।
मनोरथो महानेप हृदि न परिवर्तिते । [65]
कदा द्रक्ष्याम धीमस्तु पाण्डव गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थोऽपि समपाजुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरत्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिधेष्टं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णं सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे सयतो व्रतवानृषि ।
प्राप्नोतु सततं पूजा तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातं पूजनीयो यति सदा ।
तस्माद्भरस्व वाण्यैर्यि भक्ष्यैर्भोज्यैर्यति सदा ।
एष यद्यदपिर्भूयात्कार्यमेव न सदायः । [75]
सत्प्रीतिं सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थंमनुव्रता ।
ते यभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्याति भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिता ।
कन्यापुरगता कन्या प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्ण करिष्यामि यथाय मां ।
तोपयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
युवमेतेन रूपेण कवित्कालं धनजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्राया परमार्थित ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यत सततं भद्रा प्रादुरासीन्मनोभवा ।
गृह्यस्त्रिच चाकारमालोक्य परवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निद्राश्वास पार्थं कामवशं गतः ।
न कृष्णा रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरणात्मजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनजयः ।
न सस्मर सुभद्रायां कामाद्दुःखनिवारित ।
श्रीदारतिपरा भद्रा सत्प्रीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनं पश्यन्स्वाहामिव हुताशन ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशो तु यशस्विनः । [95]
समुत्पत्तिं प्रभावश्च गदेन कथितं पुरा ।
श्रुत्वा चाशानितिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपसामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितं पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरपाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यं कुतस्त्वमिति तेऽमुचत् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिपो वृष्णयोऽमुचत् ।
अर्जुनस्य समो धीर्यं भव ताव धनुर्धर ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरपाञ्जरतर्पणम् । [105]
सत्यसधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिचधानां गदस्य च निद्राम्य मा ।

बलानिन्द्रियमानो न जाने किं भविष्यति ।

— After line 55, T₁ (which om lines 56-57) ins

कृष्ण ।

कन्यापुरे यथैवासं सुगोदर्याऽप्यथा भवेत् ।

सुगोदर्या भवेदपि नाहं जाने यद्भद्रे ।

भवता परवानगि यावदायं प्रतारयत् ।

Colophon om in T₁ Adly no Ds 229, Ts Gs 180, Gs s. Ms 179, Gs 177, Gs 181 — (L 129)

[illegible]

शत्रुं मलय भावयता शापुते मम ।
 प्रसन्नैः शनि धर्मज भद्रं स्वप्नसह कृत ।
 मन्दयात्रि माविष्या भविष्यामि पतितय ।
 पञ्चमुषसा साः पार्थ प्रविष्टेन छत्राभृद्भूम् । [150]
 तत्र मुमद्वा स्त्रिया लज्जानावरमन्त्रिता ।
 मुमोद नन्दो दिग्दे तस्यां नतपोषिता ।
 वम्पातुरे च मरुत शाप्य दिग्देन चतुर्वा ।
 नन्तास शिमनीं शृणो भोजनार्थमभुङ्गे ।
 तत्र प्रयुति मां भद्रां चित्तवन्त्ये भाजय । [155]
 आमे स न तद्वारमे कायेनेय महाभिभूः ।
 मुमन्त्रति न च मन्त्र्या पार्थ प्रति वभूय सा ।
 शृणा विपत्तेश्च विन्नामोकरावपना ।
 नि कामचरमा भद्रा मायमेन मनन्ति ।
 न तत्प्राप्तमोमेतु सति मित्र्यि वेगविश्रु । [160]
 न म्मा न दिवा दीने वभूयोन्मत्तदन्ता ।
 पञ्च लोकवर्ग भद्रा देवर्षी वाचपममरीच ।
 मा लोक कुद वापैमि एतिमाग्य लोभने ।
 विवेदिविदे एवो रामे शृणो र्वन नर्षणे ।
 पक्षान्तामि मे यतां मा लोक कुद मावति । [165]
 पञ्चमुषसा च मा मागा भद्रावा विषयामिनी ।
 निवेदयामास भद्रा भद्रामातकुन्दुभे ।
 वदन्तेष्टासमा तद भद्राम्बन्धेति आमवीच ।
 व्यासमे तु पति धीमाम्भुज गोऽथ नः पुन ।
 शत्रुस्य च शृणाय छादुकाय च मन्त्रके । [170]
 विवेतां नृपामास कोनसद यदि वापैवे ।
 यत्तासपन ।
 वामदेवतु मन्त्र्या भद्राहृष्टपोनदा ।
 विवेदिविदा शृणाय मत्तवामास मेकसा ।
 इदं कायेनिदं शृणमिदमे मिमिप्रिमम ।
 वदन्तेष्टोमेथ मन्त्रस्य मदेन च । [175]
 शृणुषसां शृणम्य पतिता मिमिता मद् ।
 रक्षामि मन्त्रमां च देवर्षी रोहिणी तथा ।
 वामुदेन मन्त्रि मुमेतिममे मिमा ।
 विदाह मन्त्रवामातुनीदो दमि भासत ।
 वामा रक्षितेन मन्त्रस्य च भासत । [180]
 विदाह तु मन्त्रदावा वामुदेनो मदायत ।
 मदादेन मन्त्रां महोत्तमविधिं मुपय ।
 मन्त्रिदोषां वामुदेनो मन्त्रां मन्त्रां ।
 मन्त्रे सोपवामास मिमां मन्त्रां मन्त्रां ।

$$T_{\text{eff}} = T_{\text{eff}}(r) = (1 - \frac{2M}{r})^{-1/2}$$
[illegible]

$\frac{1}{2} \log \left(\frac{1 + \sqrt{1 - 4x}}{1 - \sqrt{1 - 4x}} \right) = \sum_{n=0}^{\infty} x^n$

7. The following is a list of the names of the persons who have been named in the above-mentioned affidavits as having been in the possession of the same at the time of the same being seized:

400 70 121 0 1000 0 - Alter Line 121.

Case:

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{2}} + \frac{1}{\sqrt{2}} \right) = \frac{1}{2}$

$\rightarrow \{1, 1^6\}$ \rightarrow $\{1, 1^6\}$

हृत्तश्चतुर्थं त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गन्धताम् । [185]
 सदारैः सानुवायैश्च सपुत्रैश्च सयान्धवैः ।
 गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वदा ।
 ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
 चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः । [190]
 कृष्णरामाहुकाफूरप्रद्युम्नशिनिसत्यका ।
 समुद्रं प्रययुर्दृष्टः कुरुरान्धकचृष्णय ।
 युक्तयष्टपताकाभिर्वृष्णयो ब्राह्मणे मह ।
 समुद्रं प्रययुर्नोभिः सर्वे पुरनिवासिनः । [195]
 ततस्त्वरितमागम्य दशार्हगणपूजितम् ।
 सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमयवीचयतिशालनाम् ।
 कृत्यवान्द्वादशाहानि स्थाता स भगवानिह ।
 तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
 तामुवाच हृषीकेश कस्तवदन्यो विशेषतः ।
 तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानव । [200]
 स्वमेवास्त्रन्मतैनास्य महर्षेयैश्वर्यवर्तिनी ।
 कुरु सर्वानि कार्याणि कीर्ति धर्ममेवेक्ष्य च ।
 तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
 सविधानपरा भद्रे भव त्वं घशवर्तिनी ।
 वैशपायन ।
 एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः । [205]
 ययौ शङ्खप्रणादेन मेरीणां च महास्वनैः ।
 ततस्तद्द्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
 उग्रसेनमुखा सर्वे विजुः कुरुरान्धकाः ।
 ससयोजनविस्तर आयतो दशयोजनम् ।
 बभूव स महाद्वीपः सपर्यतमहावन । [210]
 सेतुपुष्करिणीजलैराफ्रीड सर्वसात्वताम् ।
 वापीपटवल्संघैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
 वासुदेयसमैर्द्वीपं स सर्वं कुरुरान्धकैः ।
 बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
 चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः । [215]
 उग्रसेनमुखा सर्वे विजुः कुरुरान्धकाः ।
 विचित्रमात्माभरणाक्षिग्ररूपानुलेपना ।
 विहाराभिमुखा सर्वे यादवा पानस्युताः ।
 सुनृत्तगीतयादित्रै रममाणस्ततोऽभवन् ।
 तत्र याते दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि । [220]
 सुभद्रोद्वाहन पार्थ प्रासकालममन्यत ।
 Colophon

वैशपायन ।
 चृष्ण्यन्धकपुरात्तस्माद्वैशपायनं च पाण्डव ।
 विनिश्चित्य ततः पार्थ सुभद्रामिदमवधीत् ।
 शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
 कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च । [225]
 पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुता गता ।
 महोत्सव पशुपतेर्द्रष्टुकाम पिताहुक ।
 अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रे पार्थ सयान्धवैः ।
 समं चैव विद्यालक्षि विदेशस्थास्तु पान्धवाः ।
 तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् । [230]
 समागमे तु कन्यायाः क्रिया प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
 तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
 वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
 सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
 भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च । [235]
 दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
 धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्व निवेशनम् ।
 न्यायेन दत्ता तारण्ये दारा पितृकृता भवेत् ।
 जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः ।
 दारा पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधा । [240]
 चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
 गान्धर्वेण विवाहेन रागात्युन्नयकारणात् ।
 आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजायनी ।
 गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
 सकामायाः सकामेन निर्मज्जो रहसि स्मृतः । [245]
 मयोक्तमक्रिय चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
 अयनं चैव मासश्च ऋक्ष पक्षान्ध्या तिथिः ।
 करणं च मुहूर्तं च लग्नसंप्रयथाद्यैः ।
 विवाहस्य विद्यालक्षि प्रशान्त चोत्तरायणम् ।
 वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ एव च । [250]
 नक्षत्राणां तथा हस्तस्मृतीया च तिथिष्वपि ।
 लग्नो हि मकर श्रेष्ठ करणानां पञ्चमथा ।
 मैत्रो मुहूर्तो वैशाख भावयो शुभकर्मणि ।
 सर्वसंपदिय भद्रे अथ रात्रौ भविष्यति ।
 भगवानस्तमस्येति तपनस्तपतां पर । [255]
 नारायणो हि सर्वज्ञो नानुपप्येत विधिरुक् ।
 धर्मसकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
 मनोभवेन कासेन मोहित मा प्रलापिनम् ।
 प्रतिवाक्यं नु मे देहि किं न वक्ष्यामि माधवि ।

half) — D₁ T₁ G₁ s om lino 183 — L 216 = lino
 208 above Colophon om. in T₁ G₁ s Adhy no
 D₁ 230, T₁ 226, G₁ s s Me 180 — After lino
 224, G (except G₁ s) Me-s ins

विनाय यदुभा पले वर्णानां पर्याप्तं युक्तम् ।

— (L 236) D₁ G₁ Me-s २३६ (for २३६) G₁ Me-s
 या (for मा) G₁ s दाने गृहीता या नागे G (except G₁ s)
 Me-s सा नागा (for नाया न) — After lino 235, D₁
 G₁ Me-s read lines 242-43 — After lino 260,
 G₁ s ins.

पैशंपायनः ।

भर्तुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]

जगाम नृपतेर्वैश्व सखीभिस्वरिता सह ।

क्रीडार्थमिव तत्रस्थाश्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।

रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।

सैन्यसुग्रीययुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिण ।

सुभद्रयैवमुक्ते तु जना प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । [340]

रथेनानेन भद्रे त्व यथेष्ट क्रियतामिति ।

योजयित्वा रथवर कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।

यथोक्त सर्वमारोप्य सखीभि सह भाषिनी ।

क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्राभुनमग्रवीत् ।

रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ भानीतस्तव शासनात् । [345]

स्वस्ति याहि यथाकाम कुरुन्कौरवचनन्दन ।

निषेध त रथं भर्तु सुभद्रा भद्रसमता ।

प्राक्षणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वपु ।

क्षेहवन्ति च भोजयानि प्रददावीप्सितानि च ।

यथाकाम यथाश्रद्ध वस्त्राणि विविधानि च । [350]

तर्पिता विविधैर्मह्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।

प्राक्षणाः स्वगृह जग्मु प्रयुज्य परमाक्षिप ।

सुभद्रया तु विज्ञप्त पूर्वमेव धनजयः ।

रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।

तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मींश्चग्राह माधवी । [355]

सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्थयना ह्याम् ।

वर्जयित्वा तु तद्विघ्न समुच्छ्रितमहाधनुः ।

आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्रवासा धनजय ।

महेन्द्रदत्तमकुट तथा ह्याभरणानि च ।

अलकृत्य तु कौन्तेय प्रयातुमुपचक्रमे । [360]

ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुल समपद्यत ।

दृष्ट्वा रथगत पार्थ रङ्गपाणि धनुर्धरम् ।

अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।

ऊचु कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।

सर्वे कामा समृद्धाम्ने सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]

वासुदेवप्रिय लब्ध्वा भर्तारं धीरमर्जुनम् ।

सर्वसीमन्तिनीनां त्व श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।

यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता ववाञ्जितः ।

उपपन्नस्यवा धीर सर्वलोकमहारथ ।

स्वस्ति याहि गृह भद्रे सुहृदि सगमोऽस्तु ते । [370]

पैशंपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभि परिनन्दिता ।

भद्रा भद्रजयोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।

ततश्चामरास्ता सा सखी रुणाङ्गनाभवत् ।

ततः कन्यापुरद्वारात्सवोपमभिति सृतम् ।

दृढशुभ्रं रथश्रेष्ठ जना जीमूतनि स्वनम् । [375]

सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।

मेघस्वनमिकाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।

सुभद्रया च सपथे तिष्ठन्नयवरेऽर्जुनः ।

प्रजम्भा परयोपेतः कलास इव गङ्गाया ।

पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथ । [380]

पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।

सुभद्रा प्रेक्ष्य धर्मेण हियमाणां यशस्विनीम् ।

चक्रुः किलिकिलाशब्दमामाद्य बहवो जनाः ।

दाशार्हाणां कुलस्य श्री सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]

अथापरे हि संकुद्धा गृहीत घ्नत माधिरम् ।

इति संवार्थमाणां स नाद सुमहानभूत् ।

स तेन जनघोषेण धीरो गज इवार्दितः ।

घवर्षं शरवर्षाणि न तु कचन रोपयत् ।

सुमोच निशितान्याणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]

प्रासादवरसंघेषु हर्षेषु भग्नेषु च ।

प्रासादपङ्क्तिस्तम्बेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।

सुमोच निशितान्याणान् च कचन रोपयत् ।

क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरम्मानिव सागरम् ।

प्रेक्षन्नैवतकटार निर्वयौ भरतपंथ । [395]

Colophon

पैशंपायनः ।

शासनासुरूपेन्द्रस्य बलेन महता बली ।

गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विष्टुश्रवा ।

प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।

संवभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।

प्राप्य पाण्डवनिर्घाणं निर्वयौ विष्टुश्रवा । [400]

निशम्य पुरनिर्घाणं स्वमनीकमचोदयत् ।

सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरवर्धनम् ।

नि सृत द्वारकाद्वाराद्गुमन्मसिवाग्नूदात् ।

सविद्युतमिवाम्भोद प्रेक्ष्य पाण्डवधनुर्धरम् ।

पार्थमासाद्य योधानां विस्मयं समपद्यत । [405]

उदीर्णरथनागाश्चमनीकमभिधीद्व तत् ।

उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

सप्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।

युष्मन्मास्य सप्रामे रथं तव नरपंथ ।

भोजमेनोत्पुतिवैराचित्रस्य महात्मा । [410]

पार्थस्य च सारधिरथे भवेथा ह्यत्यशिक्षयत् ।

Colophon om in T₁ Adhy no D₁ 231, T₂ G₁ 4-6
Me-s 181, G₂ 179, G₃ 182 — (L 329) D₂ T₁G₁, s Me-s 181, G₂ 179 (for 181) — (L 357)
D₂ T₁ G₁ Me-s 181, G₂ 182 — (L 329) D₂ T₁

प्रस्थानपार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमै ।
 राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् । [25]
 प्रासादपद्मिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
 भर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मय परम गताः ।
 केशवस्य वचस्तस्य मन्यमानास्तु यादवाः ।
 अतीत्य शैल रैवतकं श्रुत्वा तु विप्रयोर्वच ।
 भर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः । [30]
 श्रुत्वा दूर गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः ।
 पुरोधानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिगजम् ।
 सातुं सुज्जायत चैव वनान्युपवनानि च ।
 पुण्येष्वान्तरेणैषु घापीपद्मसरांसि च ।
 प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरं प्रति ।
 प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्धुदं च नगोत्तमम् । [35]
 भाराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवर्ती नदीम् ।
 प्राप्य सारवेयराष्ट्राणि निपधानम्यतीत्य च ।
 देवाष्टुपुरं पश्यन्सर्धतः सुसमाहितः ।
 समतीत्य महाबाहुदेवारण्यमपश्यत् । [40]
 पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः ।
 स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रसन्नवणानि च ।
 अतीत्य च तथा पार्थं सुभद्रासारथिस्तदा ।
 कौरव विषयं प्राप्य विशङ्कं समपद्यत ।
 सोदर्याणां महाबाहुं सिंहादायमिवादायम् । [45]
 दूरादुपवनोपेता दशार्हप्रतिमा पुरीम् ।

Colophon

वैशंपायन ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभन ।
 तत्राभीयास्तं धीमस्तुर्निविष्टो यदुकन्यया ।
 ततः सुभद्रां सङ्कल्प्य पार्थो वचनममवीत् ।
 गोपालिकानां वेपेण गच्छ त्वं वृजिन पुरम् ।
 कामव्याहारिणीं कृष्णां रोचता ते वचो मम । [50]
 दृष्ट्वा तु परुषं द्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
 अन्यवेपेण तु गता दृष्ट्वा सा त्वा प्रिय वदेत् ।
 यत्तु सा प्रथमं द्रूयास्तं तस्यास्ति निवर्तनम् ।
 तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीयं स्वयं व्रज ।
 तस्य तद्दहनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
 पृथमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
 सुभद्राया वचं श्रुत्वा सुभीतः पाकशासनि ।

गोपालान्स समानीय स्वरितो वाक्यममवीत् ।
 तरण्य सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोपिता ।
 आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह सगताः । [60]
 इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यदास्विनीम् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु गोपालरानीता व्रजयोपिता ।
 ततस्तानि परिहृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1 213 20, Ds (suppl. fol., sec m) S ins .

ततः सुभद्रा वार्ण्येयीं परिपूज्य शुभाननाम् ।
 अङ्गे निवेद्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
 ततः किलिकिलाशब्दं क्षणेन समपद्यत ।
 हर्षादानतयोधानामासाद्य वृजिन पुरम् । [5]
 देवपुत्रप्रकाशास्ते जागृन्ममयध्वजाः ।
 शृष्टोऽनुययु पार्थं पुरुहूतमिवामरा ।
 गोभिरष्टैः सदशैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
 ददृशुर्धानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
 ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षं समजायत ।
 प्रमासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव चान्धवम् । [10]
 सोऽभियाय पुरश्चेष्टं दाशार्हगणमवृत्त ।
 पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
 प्राप्य चान्तं पुरद्वारमवरणं धनजयः ।
 वचन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनजयः । [15]
 स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनजयः ।
 यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सख्येऽभिननन्द च ।
 प्राक्षिणप्रमुखांसर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
 यथाहं मानयामास पौरजानपदानपि ।
 तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे वधूम् । [20]
 पूजयाचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायया ।
 पूजनार्होऽभयद्राजा यथैव गदपूयंज ।
 पाण्डवेन यथाहं ते पूजार्हेण सुपूजिता ।
 न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यदास्विना । [25]
 तामदीनामदीनार्हां सुभद्रां प्रीतिवधिनीम् ।
 साक्षात्पुण्यममन्यन्त पार्था कृष्णसहोदराम् ।
 गुरुणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
 सुभद्रा स्वेन वृत्तेन वभूव परमप्रिया ।

116

(L. 10) T₁ G₁ 2.6 Me-s प्रवामाद् — After line 26, T₁ ins

ते जमे रुतपणे कृष्णाऽऽ पुरीम् ।
 रूपं नैतादृशं लोके विदोऽत्र मिलिभिरे ।

(meaning!) — After line 27, K₁ ins

स्तुमानोऽपि तेषां निवृत्तं पुरपथम् ।

— (L. 35) Some MSS अंशुर — Colophon om in T₁
 Adhy no. D₁ 234, T₂ G₁-s Me-s 184, G₁ 183, G₂
 182, G₃ 185

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये । [15]
 सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
 ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मन ।
 स तु राजाकरोद्यत् महान्तं ससुहृज्जनं ।
 प्रणिपातेन सान्ध्येन दाजेन च महायशा ।
 ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्वतन्द्रितः । [20]
 ते चास्य तमभिप्रायं न चकुरमितौजसः ।
 स चाश्रमस्थाप्राजर्पिस्तानुवाच रुपान्वितः ।
 यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूपायां न च स्थितः ।
 आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्प्राज्ञैश्च जुगुप्सितः ।
 तस्मादर्थं क्रतुश्च द्वा व्याघातयितुमुत्तमाम् । [25]
 भस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमा ।
 प्रपन्न एव चो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
 सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्त्वरथ कार्यवत्तया ।
 प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नं कार्यं द्विजोत्तमाः ।
 अथवाहं परित्यक्तो भवद्विद्वेषकारणात् । [30]
 ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधना ।
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिव ।
 यदा न शोकं राजानं याजनार्थं परतप ।
 ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूनुर्नृपसत्तमम् ।
 तव कर्माण्यजस्रं वै घर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]
 ततो वयं परिश्रान्ता सततं कर्मवाहिनः ।
 श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स एव नस्त्यक्तुमर्हसि ।
 बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासमावितोऽनघ ।
 गच्छ रुद्रसकाशा एव स हि त्वां याजयिष्यति ।
 साधिक्षेपं वचं श्रुत्वा सक्रुद्धं श्वेतकिर्नृप । [40]
 कैलासं पर्यतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
 आराधयन्महादेवं नियतः सशितव्रतः ।
 उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठतः ।
 कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि पौढशे ।
 आहारमकरोद्वाजा भूलानि च फलानि च । [45]
 ऊर्ध्वबाहुस्वनिमिषस्त्रिष्टन्याणुरिवाचलः ।
 पण्मासानभयद्राजा श्वेतकिं सुसमाहितः ।

तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तप ।
 शकरं परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
 उवाच चैनं भगवान्निष्प्रधगम्भीरया गिरा । [50]
 प्रीतोऽस्मि राजशार्दूलं तपसा ते परतप ।
 वरं वृणीष्य भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
 प्रणिपत्य महारमानं राजर्षिं प्रत्यभाषत ।
 यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । [55]
 स्वयं मा देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राजा तेन प्रभाषितम् ।
 उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
 नास्माकमेतद्विषये घर्तन्ते याजनं प्रति ।
 त्वया च सुमहत्तप तपो राजन्वरार्थिना । [60]
 याजयिष्यामि राजस्त्वा समयेन परतप ।
 रुद्र उवाच ।
 समा द्वादशं राजेन्द्रं ब्रह्मचारीं समाहितं ।
 सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
 कामं प्रार्थयसे य एव मत्तं प्राप्स्यसि तं नृप ।
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्नृपाधिप । [65]
 तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे पुनरायानमदधेश्वरम् ।
 दृष्ट्वैव च स राजानं शकरो लोकभावन ।
 उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
 तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । [70]
 याजनं प्राप्नुवानां तु विधिरष्ट परतप ।
 अतोऽहं त्वा स्वयं नाथ याजयामि परतप ।
 ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तम ।
 दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
 मन्त्रियोगान्महातेजाः सभारा सन्निवन्तु ते । [75]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
 स्वपुरं पुनरागम्य सभारान्पुनराजयत् ।
 ततः सञ्चतसभारो भूयो रद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवगीजे स भूमिप ।
 ततस्तु ऋत्विजश्चास्य भूम्याकुललोचना ।
 कालेन महता गिरास्तल्यजुस्ते नराधिपम् ।
 ततः प्रचोदयामास ऋत्विजसामग्रीपति ।
 चक्षुर्विचलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
 ततस्तोषामनुते तद्विप्रेस्तु नराधिप ।
 मयं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) N¹ B¹ Dn अप तां, Dn उपतां (for उत्तमाम्)

— (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमा (for तपो) — After line 39, K¹ in

अन्य को वा याजयिता तस्माच्छर्वादे प्रभो ।

— (L. 43) K¹ भूत्वा, N¹ B¹ Dn D¹ राजन् — (L. 49) K¹ N¹ B¹ Dn D¹ परमप्रीत्या — S¹ K¹ N¹ V¹ B¹ B¹ D¹ Dn om line 50 — (L. 51) MSS. तृपशार्दूल, and तत्ता also — After line 61, S¹ K¹ B¹ N¹ V¹ B¹ B¹ D¹ in an addl. colophon — After line 67, K¹ in

भर्तुं पशुपतिं सानुतादिदेवं त्रेश्वरम् ।

पुनः प्रसादयतां तपोभिर्निर्यतं शुभे ।

— (L. 70) S¹ K¹ तस्यैव गोत्रं, K¹ D¹ त्वदेवाजेन, N¹ D¹ त्वदेव श्रेष्ठः, N¹ B¹ Dn D¹ त्वदेवाजेन — After line 78,

उवाच चैन भगवान्सुहृत् स विचिन्त्य तु ।
 उपाय परितो मे यथा त्वं धृष्यसेऽनल ।
 खाण्डवं दावमधैव सिपतोऽस्य श्रुतकृतो ।
 नरनारायणो यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । [130]
 संप्राप्तौ मानुष लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
 अर्जुन वासुदेव च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
 तावेतौ सहितौ वद्रे खाण्डवस्य समीपत ।
 तौ त्व याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
 ततो धक्षसि त दाव रक्षित त्रिदशैरपि । [135]
 तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यत ।
 देवराज च सहितौ तत्र मे नास्ति सहायः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु घचन त्वरितो हन्यवाहनः ।
 कृष्णपाशानुपागत्य यमर्थं स्वभ्यभाषत ।
 त ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । [140]

☞ Cf. Nos 120-121 below The passage appears to be lacking in the Jav version! See further the note (p 841) under 1 215 11.

119

After 1 216 25, Ko & Ds (marg sec m) s ins.

तदामेरनुमोदाय सखा सख्यु प्रियकर ।
 उवाच पार्थ बाष्णंय प्रीयमाणो धनजयम् ।
 अजितस्त्वमजेयश्च जेता स्वमसि पाण्डव ।
 अजित फाल्गुनेत्युक्त्या रश्मीनादाय धीर्यवान् ।
 जितमित्येव बीमस्तु प्रत्युवाच जनार्दन । [5]
 प्रदक्षिण परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
 प्रीयमाणो रथे तस्मिन्भवत्कृष्णसारथि ।
 पावकाय नमस्कृत्य चवन्दे गाण्डिव धनु ।
 रथमास्थाय धीमत्सुखक्रेऽधिज्य महद्भुत ।
 मौर्वी कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजद्भुशदारणम् । [10]
 धूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

Dns 8124 — (L 126) N̄s Bs Dn Ds यथा-याय Śs
 Ko s Dn Ds ४ स (for सं) — (L 128) Some MSS
 अनप (for जल) — After line 128, Ko s & N̄s s Bs
 Ds s 4 ins

पाल च वनितस्रगतां तत संभ्रयते भवान् ।
 भविष्यत सहायो ते नरनारायणो तदा ।
 ताभ्यां त्व सहितो दावं धृष्यसे हन्यवाहन ।
 एवमस्तिवति त वदिमंलाघ प्रन्नापत ।
 संभूतो तौ विदित्वा तु नरनारायणाश्रयी ।
 पालस्य महतो राजसस्य पाशय सत्यनुव ।
 अनुसृत्य जगाताम पुनरेव विनामहम् ।

122

120

Before 1 217. 1, Ts Gs-4 ins

जनमेजय ।

किमर्थं भगवानग्नि खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
 एतदिच्छाम्यह श्रोतु वद प्राक्षणासत्तम ।
 वंशपायन ।
 श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवशज' ।
 यजतस्तस्य राजारतु सद्य द्वादशवार्षिकम् ।
 निरन्तराज्यधारां धैर्यमानो विभावसु । [5]
 तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्टित ।
 नान्यस्य हविरादातु शक्तोऽभूद्व्यवाहन ।
 श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्य ततो ब्रह्मणमागमत् ।
 गत्वा पितामह देव नमस्कृत्वा च पावक ।
 विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् । [10]
 ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्प्रकम् ।
 अरोग सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न सहायः ।
 उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिता ।
 खाण्डव दग्धुकाम सन्गत्वा दग्धु प्रचक्रमे ।
 वनपालैस्तदा देवै श्रमितो धारिणागमत् । [15]
 ससकृत्वो विधातं च बहन्ताण्डवदाहकम् ।
 ततो ब्रह्मणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
 तेनापि च समादिष्टस्त्रि पाण्डरविग्रह ।
 नरनारायणो यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
 भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपत । [20]
 तौ प्रार्थय महाशूरो साहाय्य ते करिष्यत ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvotaki episode interpolated in N after 1 215 11, of passage No 118 above Its occurrence here in the few MSS (Ts Gs-4) in which it is found is somewhat irrelevant Here the king is called Śvota, but in passage No 118 he is called Śvotaki, while in the next passage (No 121) the king's name is given as Śvotaketu !

अग्रवीच तदा ब्रह्मा यथा त्व धृष्यसेऽनल ।

— (L 129) N̄s Dn Ds शचीपते (for दात) — (L 131)
 Ns Dn Ds मानुषे लोके — (L 133) Ks N̄s Bs s Ds
 चेह, N̄s Dn Ds ४ वहि (for वदे) Bs Ds तातुमी ि
 भितावय — (L 139) Ko & Ds चाभ्य, N̄s Bs Ds Ds
 मल, Bs अभ्य (for त्वभ्य)

120

Line 1—line 1 of passage No 118 With lines
 18 and 20, cf lines 130 and 133, of the same passage

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the *Ādi*, and compared with the three main current editions of the *Mahābhārata* the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i.e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either \pm or \sim , the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here, only isolated words

and phrases (such as भृगुकुलवृद्ध, अचीमूत, सापररूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself, only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text), but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions", given in the footnotes to the text and in Appendix I.* The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the *Ādi* is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
<p>Pāgo 1 अविग्रमस्तु । जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास । परस्य सुकार्थी पठयित्वा घामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१) ध्रोताक्षलिपुटरययं धीतभवान् भारताप्यानम् । मुपाहुक्त महाभवतां वृष्णिहृण्णद्विपायममिदम् ॥ (२) दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कुरुण जगत्समयितम् । सर्वश्लोक पवायमानः कविमुक्तः पराशर्य विद्वत्तान्वेति ॥ (३) आदि सभावनविराट उद्योगमाख्य भीष्मद्विजार्कमुत्तमशयगदाशसोति । स्त्रीमस्थानि मुदाहृतान्तिक तथाग्रम च स्वर्गान्तमददशपर्यं निरक्तपरम् ॥ (४)</p>	<p>= 1st cf latter half of 13*</p>	<p>. .</p>	<p>cf Dhyaṇa- ś'loka in MS ९ cf Dhyaṇa ś'loka 10 .</p>

Javanese Text		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
IV				
Page 18	तत्र वंशमह पूर्वं श्रोतुमिच्छामि मार्गवम् ।	= 5 3 ^{ab}	= 865 ^{ab}	= 4. 13 ^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8 17 ^d	± 958 ^d	± 7. 19 ^d
22	सन्ध्यहोरात्रकालास्मा	.	.	.
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	.	.	.
	संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4 ^d	= 967 ^b	± 8 4 ^d
	आयुर्नास्ति गतायुष	± 6 ^d	± 970 ^b	± 7 ^d
	पूर्वकर्मफल च तत्	.	.	.
	आयुषोऽर्थं प्रदेहि त्वम्	± 10 ^a	± 973 ^c	± 11 ^a
V				
23	नागताक्ष्योद्भवस्तत्र	.	.	.
	क्षीरोदोच्चैश्च वास्तथा	.	.	.
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरकारुरिति स्मृत	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तस्यमाश्रिता । तापस कृतपलेन तपमतकर्म वयम् उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो ।	= 41 6 ^{ab} . . ~ 10 ^d	= 1818 ^{ab} . . ~ 1829 ^b	= 37 6 ^{ab} . . ~ 16 ^d
26	नरः दुष्कृतिनो यथा यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।	± 13 17 ^b ± 42. 11 ^{ab}	± 1039 ^b ± 1859 ^{ab}	± 10 13 ^b ± 38 11 ^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादं स्त्रीणां
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीक कथया मिते ।	± 14 4 ^{ab}	= 1072 ^{ab}	= 11 4 ^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमददयते । स होमेऽपि कुतो मता तस्माद्वासी भविष्यसि	± 15 ^{cd} = 17 ^d	± 1085 ^{cd} = 1087 ^d	± 16 ^{cd} = 18 ^d
31	वत्साहकार्यपीडिता एकादश सहस्राणि अधो भूमे सहस्राणि	= 16 3 ^a ± 3 ^c	= 1114 ^a ± 1114 ^c	= 13 3 ^a ± 3 ^c
33	तत् क्षीरादभ्युत्तम् देवा यतस्ततो जग्मु धन्वन्तरिस्ततो देव ममेदमिति जल्पताम् अनवधाम्नावयया सर्वे तद्वतमानसा	= 27 ^d ± 36 ^c = 37 ^a = 38 ^d . = 40 ^d	= 1139 ^d ± 1148 ^c = 1149 ^a = 1150 ^d . = 1157 ^d	= 40 ^d ± 52 ^c ± 53 ^a ± 54 ^d . = 56 ^d
34	क्षणाद्विचिन्तितमाग्रे गत ज्वलितपुताशनप्रभम् आदित्ये लोहितरक्ते अग्नीनामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ।	~ 17. 20 ^a ± 21 ^a ± 15 ^d = 14 ^{cd}	~ 1178 ^a ± 1179 ^a ± 1173 ^d = 1172 ^{cd}	~ 14 21 ^a ± 22 ^a ± 17 ^d = 15 ^{cd}

Javanese Text		Crit Ed		Cal Ed		Mad Ed	
I							
Page	2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्					
		जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना ।		± 1 8 ^{as}		± 1 8 ^{as}	
		श्रेतद्वापरयो सन्धा		± 2 3 ^a		± 2 3 ^a	
	3	तपंग विपुल रक्षत्रापनाञ्जलि					
		तस्मात्समन्तपञ्चकम्					
		कलिद्वापरयो सन्धा		± 9 ^b		± 9 ^b	
		अष्टादशेषु पर्वसु अक्षाहिण्यापि मन्वते ।					
		एको रथो गजश्चैव नरा पञ्च पदावय । }		± 15		± 15	
		त्रयश्चैव सुरगाश्च पतिरेवामिधीयते ॥ }					
	4	नवेन्द्रियामिमुखशून्यतादाहस्य					
		आकाशचन्द्रसप्तपवन					
		त्रिषु वर्षेषु तत्त्वाय वृष्णद्वैपायनो वनी । }		± 58 32		± 51 33,53	
		महाभारतमाख्यानं श्रुतं पदार्थसुक्तिका ॥ }					
L-6 Contents of the different parvans (171)							
II							
	7	तत् शास्त्रमेवमागमत्					
		अयं मे दारकोर्वैद्वताङ्गि भवनं चातिमोक्ति					
		[यस्मादभिहतोऽनपकारी]					
		तस्मादष्टमयमागमिष्यते		± 3 8		± 3 8	
	8	तत् प्रस्तुतो दिग्जय		~ 18		~ 20	
III							
	8	अयोध्याविषया श्रम्य घौम्यप्राक्षणसन्वित ।		~ 19		~ 21	
	9	यस्माद्वैदारमण्डे ख घोरणेनामि सन्वित । }		~ 29		~ 29	
		तस्माद्विदारको भूवा दृष्टालकस्त्वमारुणि ॥ }		~ 30		~ 30	
		अयोऽवाप्समि यो निदिरस्तु					
		स्वयमाश्रमयमकोपजीवन					
	11	चक्षुररोग्य भवति					
		निदिदिशास्त्रानुग्रहोमि					
	12	दपाध्यायेनानुजात		cf 83		cf 87	
	13	मूत्रपुरीष मक्षयस्व		cf 102		cf 108	
		लघु देहो भव					
		यस्मादशुष्यश्च ददामि		cf 126		cf 132	
	14	यस्माद्विद्व दूपयमि तस्मादनपत्यो भविष्यमि		cf 127		cf 133	
		न चिरात् प्रापय मम					
		प्राक्षणस्य वाधि क्षुरो निशिवस्त्रीक्षणवाक्क्षार । }		± 132 ^{as}		± 138 ^{as}	
		विपरीतक्षत्रिय					
		न दाकोऽह प्रापमन्यथा कर्तुम्		cf 133		cf 139	
	16	तथा सुखमुपलभ्यते					
	17	यस्माद्विद्व द्वाचल		± 187 ^d		± 186 ^d	

Javanese Text.		Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
IV				
Page 18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।	= 5 3 ^{ab}	= 865 ^{ab}	= 4. 13 ^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17 ^d	± 956 ^d	± 7. 19 ^d
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	.	.	.
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	.	.	.
	सजीवतु मम प्रिया	= 9. 4 ^d	= 967 ^b	± 8 4 ^d
	आयुर्नास्ति गतायुष	± 6 ^d	± 970 ^b	± 7 ^d
	पूर्वकर्मफलं च तत्	.	.	.
	आयुषोऽर्थं प्रवेदि त्वम्	± 10 ^a	± 973 ^c	± 11 ^a
V				
23	नागताक्ष्योद्भवस्तत्र	.	.	.
	क्षीरोदोच्चैः श्रवास्तथा	.	.	.
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत्	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32 3-4
	कारुणिकस्य तद्भयम्			
	जरत्कारुरिति स्मृत			
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्यमाश्रिता ।	= 41. 6 ^{ab}	= 1818 ^{ab}	= 37 6 ^{ab}
	तापस कृतबलेन	.	.	.
	तपव्रतकर्म वयम्	.	.	.
	उमरम्भं कृत कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो ।	~ 16 ^d	~ 1829 ^b	~ 16 ^d
26	नर दुष्कृतिनो यथा	± 13 17 ^b	± 1039 ^b	± 10 13 ^b
	यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।	± 42 11 ^{ab}	± 1859 ^{ab}	± 38 11 ^{ab}
28	अयुक्तो मर्याद. स्त्रीणां	.	.	.
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीक कथया मिते ।	± 14 4 ^{ab}	= 1072 ^{ab}	= 11 4 ^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते ।	± 15 ^{cd}	± 1085 ^{cd}	± 16 ^{cd}
	स होमेऽपि कुतो मता	.	.	.
	तस्माद्वासी भविष्यति	= 17 ^d	= 1087 ^d	= 18 ^d
31	वस्ताहकार्यपीडिता	.	.	.
	एकादश सहस्राणि	= 16 3 ^a	= 1114 ^a	= 13 3 ^a
	अधो भूमे सहस्राणि	± 3 ^c	± 1114 ^c	± 3 ^c
33	तत् क्षीरादभूत्कृतम्	= 27 ^d	= 1139 ^d	= 40 ^d
	देवा यतस्ततो जग्मु	± 36 ^c	± 1148 ^c	± 52 ^c
	धन्वन्तरिस्ततो देव	= 37 ^a	= 1149 ^a	± 53 ^a
	समेदमिति जल्पताम्	= 38 ^d	= 1150 ^d	= 54 ^d
	अनवद्यान्वयया	.	.	.
	सर्वे तद्गतमानसा	= 40 ^d	= 1157 ^d	= 56 ^d
34	क्षणाद्विचिन्तितमाग्रे गत	~ 17. 20 ^a	~ 1178 ^a	~ 14 21 ^a
	ज्वलितगुताशनप्रभम्	± 21 ^a	± 1179 ^a	± 22 ^a
	आदित्ये लोहितरक्ते	± 15 ^d	± 1173 ^d	± 17 ^b
	अग्नीणामपि फूटानि धातुरकालि क्षेपते ।	= 14 ^c	= 1172 ^c	= 15 ^c

Javanese Text		Crit. Ed		Cnl Ed		Mad Ed	
VI							
Pango	35 भक्षति रविचन्द्रौ . वर्षे श्रमाश्चमुपाध श्वेत पद्माश्वराजश्च सर्पसग्रे यत्तमाने पायको च प्रधक्षयति । 36 एतस्मिन्नन्तरे फाले गरुडस्य समुद्राय । गरुडो मलयान् तेषां मम मुप्य सुतेजसा । त्वमृषिस्व महाभागस्य देयः पतगेश्वरः । 37 एव प्रमु प्रमुस्तपन एव नक्षानमनुत्तम मातुरन्तिकमागच्छत् दासीभूतास्त्यद पुत्र 38 पक्षी ते मारुत पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः । शिरसि मारुतश्चासि सर्वदेव शरीरक ॥ 39 वय मे ब्राह्मणो वय पापेष्वपि रत सदा 40 हस्तिव समयाप्त्यसि कच्छपस्व भविष्यसि कूर्मस्त्रियोजनदेह पद् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायत । शतयोजनमायत 41 मरीचि पिषेत् भक्षयामास गरुड तौ उभौ गजकच्छपो । 42 अयमिन्द्रस्त्रिमुचने नियोगाद्ब्रह्मण कृत । न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्य भवतीन्द्रस्तु पयग पतङ्ग बालकिर्यानि तपस फलभञ्जक । 43 सुज्ञाय शोणितमन्यक तीक्ष्णघारमयस्त्रय सदा चानिमिषेक्षणी 44 अपि च दीप्तलोचन वरदोऽस्मीति स्वेचर भजरक्षामरक्ष स्यां भृत्येन विनाप्यहम् । सुरेपां पत्र वक्ष्यामि 45 इदमानीतममृत ज्ञाता मङ्गलसयुक्ता	~ 17 8 ^{cd} ± 18 3 ^a = 8 ^{ab} ± 20 4 ^{ab} ± 8 ^{cd} = 10 ^{ab} ± 10 ^c = 10 ^d = 21 1 ^c ± 23 9 ^a ± 24 8 ± 25 2 ^c = 2 ^d = 16 ^d ± 17 ^d ~ 24 ^c ± 24 ^{ab} ± 32 ^b = 26 26 ^{cd} = 27 18 ^{ab} = 19 ^a ~ 20 ^{ab} ~ 27 ± 28 15 ^d = 29 2 ^d = 7 ^b ± 5 ^d ± 13 ^b = 14 ^{cd} ~ 20 ^a = 30 15 ^a = 15 ^c	~ 1166 ^{cd} ± 1191 ^a = 1196 ^{ab} ± 1239 ^{ab} ± 1245 ^{cd} = 1249 ^{cd} ± 1249 ^c = 1252 ^b (1) = 1279 ^c ± 1316 ^a ± 1333 ± 1341 ^c = 1311 ^d = 1361 ^b ± 1362 ^b ~ 1369 ^a ± 1368 ^{cd} ± 1382 ^b = 1413 ^{cd} = 1453 ^{ab} = 1454 ^a ~ 1455 ^{ab} ~ 1462 ± 1485 ^d = 1497 ^d = 1501 ^b ± 1499 ^d ± 1507 ^b = 1508 ^{cd} ~ 1515 ^c = 1536 ^c = 1537 ^a	~ 14 9 ^{cd} ± 15 3 ^a = 8 ^{ab} ± 17 4 ^{ab} ± 8 ^{cd} = 10 ^{ab} ± 10 ^c = 13 ^b = 18 2 ^a ± 20 9 ^a ± 20 ± 21 2 ^c = 2 ^d = 19 ^d ± 20 ^d ~ 27 ^c ± 27 ^{ab} ± 35 ^b = 22 27 ^{cd} = 23 18 ^{ab} = 19 ^a ~ 20 ^{ab} ~ 27 ± 24 15 ^d = 25 2 ^d = 7 ^b ± 5 ^d ± 13 ^b = 14 ^{cd} ~ 20 ^c = 26 15 ^a = 15 ^c			
VII							
	48 धायावरकुलोत्पन्न तत प्रभृति नागिनीं धासुकि पर्यरक्षत ।	± 34 12 ^a ± 35 2 ^{ab}	± 1633 ^a ± 1642 ^{ab}	± 30 12 ^a ± 31 2 ^{ab}			

Javanese Text		Crib Ed		Cal Ed		Mad Ed	
VIII							
Pago	48 गोविन्दप्रिय. सयुक्त	~	45 12 ^a	~	1945 ^c	~	41 13 ^c
	49 पटिवर्पाण्यपालयत्	±	15 ^d	=	1949 ^b	=	15 ^d
	यथा पाण्डुर्महाबाहुः	=	36 9 ^a	=	1665 ^a	=	32 9 ^a
	क्षुत्पिपासाश्रमातुर	=	37 7 ^b	=	1698 ^b	±	33 7 ^b
	मा शृङ्गिन्नावितो भव	=	36 24 ^d	=	1683 ^d	=	32 26 ^d
50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~	37. 3 ^{cd}	~	1694 ^{cd}	~	33 3 ^{cd}
	कोपसरक्तनयन	=	10 ^c	=	1701 ^c	=	10 ^c
	पश्य मे तपसो बल	=	4 ^d	=	1695 ^d	=	4 ^d
	मर्तव्यं ससरात्रेण	~	14 ^{ab}	~	1705 ^{ab}	~	14 ^{ab}
	श्रुत्वेमा धर्पणां तात	=	17 ^c	=	1708 ^c	=	17 ^c
51	नैप धर्मस्तपस्विना	=	20 ^d	=	1711 ^b	=	20 ^b
	द्विजो भूत्वा वयोतिग	=	38 34 ^d	=	1760 ^d	±	34 37 ^d
	क भवास्वरितो याति	=	35 ^c	=	1761 ^c	=	38 ^c
52	नृप कुरकुलोत्पन्न	=	36 ^a	=	1762 ^a	=	39 ^a
54	किञ्चिदूनो युधिष्ठिरः						
55	स्थपतिर्दुर्द्विषपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।	=	47 14 ^{cd}	=	2029 ^{ab}	=	43 16 ^{cd}
	श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~	21 ^{ab}	~	2036 ^{ab}	~	22 ^{ab}
56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञ	±	50 1 ^{ab}	±	2097 ^a	±	45 70 ^a
	कृष्ण सर्वगुणोपेत	±	15	±	2111 ^b	±	15 ^b
	रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	±	16 ^b	±	2112 ^b	±	46 ^b
	दुष्प्रेक्षणीयश्च भगीरथोपम बलं	±	16 ^d	±	2112 ^d	±	46 ^d
	नाय बाल स्थविरोऽय मतो मे	=	51 1 ^b	=	2114 ^b	±	46 1 ^b
57	सर्पापसर्प भद्र ते दूर गच्छ महाविप ।	cf	463 ^a	±	2190		
	जनमेजययज्ञान्ते आस्त्रीकवचन स्मर ॥						
	सर्पं ते विरमस्वेतत् न पतेयुरिहोरगा ।	=	51 17 ^{cd}	=	2135 ^{cd}	=	23 ^{cd}
	सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम ।	±	19 ^{ab}	±	2137 ^{ab}	±	25 ^{ab}
58	धनं शतसहस्राणि	~	53 11 ^{cd}	~	2176 ^{cd}	~	48 11 ^{cd}
	अहं प्रातः सुप्रशानामरूप						
	लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेषु ।	±	20	±	2186	±	20
	धर्माख्यानं येन च युक्तमेव						
	तेषांश्च युष्मद् धनमेव किञ्चित् ॥						
IX							
58	किं नाम सर्पसंग्रेऽस्मिन् पतिता दृश्यवाहने ।	±	52 1 ^{ab}	±	2142 ^{ab}	±	47. 1 ^{ab}
59	सहस्राणि सहस्रास्मिन्प्रयुतान्यनुदानि च ।	=	2 ^{ab}	=	2143 ^{ab}	=	2 ^{ab}
	योजनस्य तु विस्तारा	±	21 ^c	±	2164 ^a	±	22 ^a
	सप्तशीर्षांश्चिशीर्षांश्च पञ्चशीर्षांस्तथा परे ।	±	20 ^{ab}	±	2162 ^{ab}	±	20 ^b
	शतसहस्रं वा पातः						
	जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।	±	56 19	±	2302 ^{cd} -03 ^{cd}	±	51 21
60	महीं विजयते कृत्स्नां शत्रून्पराजयेत् ॥						
	आययेद्राक्षणाब्धादे	±	29 ^{ab}	=	2318 ^a	±	49 ^{ab}

Javanese Text		Crit. Ed	Cal Ed	Mad Ed
Pago	60 अक्षय्य तस्य तच्छाद् उपावर्तेरिपिहृन् हि तत् .	= 29° ± 29°	= 2318° ± 2318°	± 49° ± 49°
	X			
63 अस्माद्विनिर्गतो महत् द्वीपे सस्य स्वयं यत् पुन कन्या भविष्यति
65 इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरुणां यदमादित । पृथिव्या सागरान्तायाः . पुण्यस्वाध्यायसधुष्टां धानरक्षंनिपेवितां
69 सह सत्त्वानिवाशयन् . चक्राङ्कितकरतल . यौवराज्येऽभिपिच्यतां . यौवराजन्सुपुत्रक . यस्य त्वं द्रुष्टतापसि
70 एकोऽहमस्मीति साक्षात्पश्यति कर्माणि . आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च धौर्मिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य धृतम् ॥ परिपत्य यदा सूतधरणीरेणुगुण्डित । पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्वधिकं सुखम् ॥
71 अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । कथयन्ती न लज्जये यथेष्ट गम्यतां स्वया भरम्ब पुत्रं दुःश्वन्त सत्यमाह शकुन्तला
72 येनेद् भारतं कुल
	XI			
72 शुश्रुमन्तश्च मां विप्र पूर्वाशसमये सम शृणु राजन्मम सोमं
73 पुरं द्विपायनव्रते . पञ्च वर्षाणि चिराणि
74 तं विना न हि जीवेयं मृत संजीवयाम्यह आयुष्य न चिरं मृत
75 अथ प्रसादाद्य जहाति मा मृत्युति . तव पश्येत्सविदिश नास्ति शक्ता समुद्रय
76 यो माक्षणेऽथ प्रवृत्तीह कश्चित् मांसं पानं तथा मोहात्पासति दुर्बुद्धिः मक्षहत्या निदापयेत्

	Javanese Text	Cr1b Ed	Cal Ed.	Mad. Ed
Page 77	भक्तिमत्यन्तावर्जित. . गुरुपुत्रीन्तव मम . . विद्यासिद्धिं न ते अत ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	± 72 7 ^d ~ 16 ^{cd} = 19 ^{cd} = 73 17 ^a	± 3262 ^d ~ 3271 ^{ad} = 3274 ^{ad} = 3295 ^a	± 61 7 ^d ~ 18 ^{cd} ± 21 ^{cd} ± 62 20 ^a
78	का स्व ताम्रनखी श्यामा तस्य शुक्रस्य कन्याह	= 19 ^c	= 3297 ^a	= 22 ^a
79	हे वज्रित विशातोऽह			
80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवित यत्र मे स्थितम् । वहस्य भार्या धर्मेण देवयानीं सुमध्यमानम् ।	± 75 9 ^{ab} = 76 33 ^{ab}	= 3341 ^{ab} = 3392 ^{ab}	= 64 16 ^{ab} = 65 45 ^{ab}
81	क. स्त्रिय स्प्रष्टुमर्हति . . . न नर्मयुक्त वचनं हि नस्ति न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ देवयानीमहं दासी	= 77 12 ^d = 16	± 3408 ^d = 3412	= 66 20 ^d ± 25
82	वाश्य दासी नृपेन हि . . . मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुप । तस्माज्जरा स्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ।	= 78 35 ^{cd} = 30 ^{cd}	= 3459 ^{cd} = 3454 ^{cd}	± 67 60 ^{cd} ± 54 ^{cd}
83	भ्रूणहेत्युच्यते युधे . . . अधर्ममयसंविप्र शर्मिष्ठासुपजग्मिषान् । जरेय न विदोच मां नाह मृषा प्रवीम्येतत् . . . सितस्त्राध्वयेदिय तां जरां नाभिकामये	= 33 ^d = 31 ^{cd} ± 37 ^d = 38 ^a ~ 79 5 ^a = 6 ^d	= 3457 ^d = 3458 ^{cd} = 3461 ^d = 3462 ^a ~ 3471 ^a = 3472 ^d	= 59 ^{cd} ± 62 ^d ± 63 ^a ~ 68 5 ^a ± 6 ^d
84	यस्व मे हृदयाजातो . . . तस्मादराज्यमुक्तात . . . तस्मात्प्रजा समुच्छेद तस्माद्भुक्षो प्रिय कामो न ते सपत्न्यते क्वचित । जरादोपस्वयोक्तोय तस्मात्त्व प्रतिमासते ।	= 7 ^a ± 7 ^c = 11 ^c = 18 ^{cd} ± 22 ^{cd}	= 3474 ^a ± 3474 ^a = 3478 ^a = 3483 ^{cd} ± 3490 ^{cd}	± 7 ^a ± 7 ^a = 12 ^c ± 19 ^{cd}
85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम् । आतरोऽन्त्याधिपा स्मृता अचमक्ष शरदक्षिणशब्द चायुभक्ष. पुन पुन पृकपादस्तु पणमासान्	± 80 10 ^{ab} ± 82 5 ^d = 81 14 ^c ± 15 ^a ± 16 ^{ab}	± 3516 ^{ab} ± 3555 ^d = 3518 ^a ± 3449 ^a ± 3550 ^{ab}	± 69 10 ^{cd} ± 71 5 ^d = 70 17 ^a ± 17 ^a ± 18 ^{cd}
86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते . . . नाह देवमनुष्येषु . . . क्षीणे पतितास्वराजन् . . . तपेद दौहित्र इति कस्य त्वं सुपा वासयतुल्यरूपो भगवन् . . .	± 83 1 ^a = 2 ^a ± 3 ^d ± 7 ^a	± 3564 ^d = 3565 ^a ± 3566 ^d ± 3570 ^a	± 72 1 ^d = 2 ^a ± 3 ^d ± 7 ^a
87	अह ययातिनामो नहुपपुत्र पूरो पिता सर्वभूतावमानान् य लोकविधिं सुरेन्द्र क्षान्तिफल क्रीणीष्येतास्तृणकेनापि राजन्	± 84 1 ^a = 1 ^b ± 88 3 ^a	± 3577 ^a = 3577 ^b = 3666 ^a	± 73 1 ^a = 1 ^b ± 77 3 ^a

Javanese Text		Crit Ed	Cal Ed.	Mad. Ed
XII				
Page 88	यदोर्जातास्तु यादवा तुर्वशोर्यवना स्मृता । दृष्टोश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातय ॥ }	± 80 26	± 3533	± 69 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas			.
92	सुष्टु लोचनमाकृति शान्तस्य जज्ञे संतान	= 92 18 ^c	= 3882 ^a	= 90 21 ^e
93	दिव्याभरणभूषितां संवत्सरान्तात्मासात्	= 27 ^b ± 42 ^{ad}	= 3891 ^b ± 3906 ^{ad}	= 49 ^d ± 91 1 ^{ab}
94	यत्समयं कृत राज्ञा स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	± 48 ^d ~ 93 19 ^{ad}	± 3912 ^d ~ 3938 ^{ad}	± 11 ^d ~ 92 20 ^{ad}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति पद् त्रिंशदि न संगम	= 39 ^d	= 3959 ^e	= 43 ^d
96	धीरं पुत्र गृहाणेन	~ 94 36 ^{ad}	~ 4005 ^{ad}	~ 93 37
97	सत्य चादं हि ते पुत्र प्रह्वचर्यां मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति । भीष्मोऽयं निग्रह भुवान् (sio)	~ 88 ^{ab}	~ 4060 ^{ab}	~ 94 66 ^{ab}
98	सत्यवत्या मते स्थित प्रभावादमृतमनु देहक्षि (sio) धर्मवादिन ।	= 95 5 ^d ~ 96 11 ^{ad}	= 4071 ^d ~ 4091 ^{ad}	= 95 6 ^d ~ 98 17 ^{ad}
102	रोगपीडितयक्षानिभूतसंगम	~ 57 ^d	~ 4142 ^d	~ 98 7 ^d
103	पाणिप्राहस्य तनय अयोग्यस्ते भगवन्त भरात्यन्तस्तव रेत	= 98 5 ^e ~ 10 ^e	= 4177 ^e ~ 4183 ^e	= 99 10 ^e ~ 15 ^e
104	सर्वभूतहितं कर्म विनिकल्प्य तपोकर्म तव दर्शं प्रवक्ष्यामि	~ 15 ^b	~ 4191 ^b	~ 20 ^b
105	मुखाभ्रपाता यथेच्छा भीष्मस्य मम संमत तत्पुत्रे संशय प्रयम् (sio) यया सद्यः प्रपद्यते मित्रवरुणमन्त्रय विरूपोऽहं विसहित	~ 99 32 ^{ad} ± 40 ^e ~ 38 ^b ~ 42 ^e	~ 425 ^{ad} ± 4262 ^e ~ 4260 ^b ~ 4265 ^e	~ 101 38 ^{ad} ± 45 ^a ~ 43 ^b ~ 47 ^e
106	नागायुतसमप्राण भातु विगुणहेतुना सोऽप्रिये न शोक शल्यं कृत बाधकमात्मजम् । पाण्डुरस्य तु सदेह	= 100 9 ^e ~ 10 ^{ad}	= 4282 ^e ~ 4283 ^{ad}	± 102 11 ^e
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रक तस्मात्पाण्डु भविष्यति	~ 17	~ 4291 ^{ab}	~ 19
XII (bis)				
107	किं कृतं कर्म धर्मेण कश्चिद्भ्रातृण दण्डं स्यात्	= 101 1 ^a	= 4305 ^e	= 103 1 ^a
108	मौनव्रत सदाकालं प्रतिपत्तिं निगच्छते । पातकानां सुचे पुच्छं निशितं दर्मेवातकम् ।	~ 3 ^d ~ 24 ^{ab}	~ 4307 ^d ~ 4332 ^{ab}	~ 4 ^d ~ 32 ^{ab}

Javansco Text.		Crit Ed		Cal Ed	Mad Ed	
Pago 108	अल्पदोषस्वापराधो धर्म दण्डस्य दुष्कृतः । शत्रुयोर्नौ भविष्यसि	~ 101	25	~ 4333	~ 103	34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः । परे न कुर्वते पाप	~	26 ^{def}	~ 4334 ^{def}	~	36
	यमो विदुरजन्मना . . .	~	27 ^e	~ 4335 ^e	~	37 ^e
	सर्वकुशलगुणनिपुण	~	28 ^a	~ 4336 ^a	~	38 ^a
110	यदुश्रेष्ठ . . .	of 104	1 ^a	cf 1382 ^a	cf 105	1 ^a
	पितृघृतयुद्धोपाय . . .	cf.	2 ^a	cf 4383 ^a	cf	2 ^a
	देवतातिथिपूजने	=	4 ^b	± 4384 ^b	±	4 ^b
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देव बन्धुपक्षभयात्सदा . . .	of App I, No 58		cf 4393-94		
	वसुना सह जातोऽय . . .	± 104	13 ^a	± 4402 ^b	± 105	24 ^d
		=	15 ^e	= 4404 ^e	±	27 ^e
XIII						
112	कथं पुत्रशतं जज्ञे संवत्सरद्वयम्	= 107	3 ^a	= 4485 ^a		
		of	9 ^a	cf 4491 ^a	cf 110	24 ^a
113	मन्त्रमात्रेण मासज्ञे . . . जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिर । यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहायलः ॥ }	±	24 ^a	± 4506 ^d	±	40 ^d
		of	1142 ^a	± 4507 ^{def}		
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो न कुलवर्धनः । प्राप्तं स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति न । अथ त्वनन्तरस्त्रसादपि राजा भविष्यति । }	=	26	= 4511	~	69
		=	27 ^a		±	70 ^b
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781) आयुः स च स्वादधिकः . . .					
116	अरण्ये नित्यं सतत अहं किंमतुनामः . . . स्वयाहं हिंसितो यस्मात् प्राप्य स्वेच्छहितं सदा . . .	± 109	26 ^a	± 4585 ^a	± 106	65
		=	25 ^a	= 4583 ^a	±	64 ^a
		~	28 ^a	~ 4588 ^b	~	68 ^b
117	इष्टं दत्तं तपस्तप्त	= 111	24 ^a	= 4668 ^b	~ 108	27 ^a
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112	31 ^a	~ 4712 ^d	~	64 ^d
119	द्युधरन्त्या पतिं नार्यो . . . भूणहत्याकृतं पर अनुज्ञाता एवया देव	= 113	17 ^a	= 4732 ^a	109	43 ^a
		±	17 ^e	± 4732 ^e	±	43 ^e
		=	37 ^a	= 4751 ^e		67 ^e
120	संवत्सरं गतं मासे . . . इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुष्ठाष्टमे मासे । दियामध्यगते सूर्यो त्रिंशो पूर्णे सुपूजिते ॥ }	~ 114	1 ^a	~ 4759 ^a	~ 110	14 ^a
		±	4	± 4764	±	20
	एष धर्मविधिः श्रेष्ठ . . .	±	6 ^a	± 4766 ^a	±	22 ^e
	सर्पपलिनां श्रेष्ठ . . .	±	10 ^e	± 4773 ^a	±	56 ^e
	शिला पञ्चे विचूर्णिता . . .	±	11 ^d	± 4775 ^d	±	54 ^d

Javanese Text		Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed.
Page 121	यस्मिन्काले तु भीमेति जज्ञे भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते अप्रमेययलोत्साह जातमात्रे कुमारे तु कार्तवीर्यसम कुन्ति रूपसत्त्वगुणोपेतौ अनुसवत्सर जाता कामभोगान्पदित्यज्य व्यतीत चाध्रमे स्थित घालश्रीदाय तत्परा ययैके परिके शतम् एक एव विधन्यत विश्रान्तो मदमोहित जात सह शरै कूप जात परीप्सुश्च वेदोपवेदसर्वांश्च सर्वांश्चकुशल द्रोणे समभवद् द्रोण अश्वत्थाकाशे जात प्रतिशब्दाश्वगत अश्वत्थामेति घालोऽय माधोत्रिय श्रोत्रियस्य हीनदीनो वर सखा । नाराजा सगते राज्ञा सखिपूर्वामसगते ॥ सम कार्यमिति किंचित् त्वत्समो भविता लोके विमोक्षादानसधाने यदि शिष्योऽसि मे पुत्र पक्ष्याकृति गह्वर (sio) समदाविव कुञ्जरौ अनाहृतोपट्टानाम् समेय समसमृद्ध्या घल धर्मोऽनुवर्तते सुशक्तिप्रमेयश्च अङ्गनाथो भविष्यति न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्व प्रतोदो गृह्णतां तेन XIV क्षमिणो ब्राह्मणा वय श्रुत मे जग(?) रूपता धान्य अलोह निशित धनु आग्नेयमिति हे भीम तीक्ष्णदृष्टोऽज्वलानन धारणी पट्टिहायनौ उदासीनो निरीक्षस्व किमनेन चिरं काल घालोऽपि यौवनं प्राप्त	± 114 14 ^{ab} = 17 ^a = 28 ^a = 29 ^a = 115 18 ^a = 21 ^a = 117 20 ^a ~ 119 14 ^{cd} ~ 17 ± 33 ^b ± 120 2 ^d ± 121 5 ^a ~ 14 ± 122 9 ~ 42 ^a = 123 6 ^a = 14 ^a ± 33 ^a = 124 31 ^d ± 126 18 ^a ~ 19 ^a = 123 8 ^d ± 129 12 ^a = 133 19 ^a ~ 134 14 ^{ab} = 140 2 ^d = 141 23 ^a = 142 20 ^a ± 21 ^a = 143 31 ^a	± 4776 ^{cd} -77 ^{ab} = 4779 ^b = 4792 ^a = 4794 ^a ± 4852 ^a = 4856 ^a = 4918 ^a ~ 4978 ^{cd} ~ 4981 ± 5016 ^b ± 5072 ^d ± 5106 ^a ~ 5116 ± 5144 ~ 5216 ^a = 5237 ^a = 5245 ^a ± 5264 ^a = 5344 ^d ± 5396 ^a ~ 5397 ^a = 5397 ^a ~ 5414 ^{cd} ~ 5424 = 5503 ^d ± 5666 ^a = 5755 ^a ~ 5781 ^{cd} ± 5963 ^d = 6003 ^d = 6026 ^a ± 6027 ^a = 6076 ^a	± 110 66 = 113 3 ^a = 17 ^a ± 19 ^a ± 114 23 ^a ~ 35 ^a = 116 24 ^a 119 2 ^{cd} ~ 5 ± 22 ^b ± 121 2 ^d ± 122 14 ^a ~ 22 ± 123 11 ~ 124 59 ^a = 125 6 ^a = 16 ^a ± 35 ^a 127 43 ^d ± 129 17 ^a ~ 18 ^a = 16 ^d ~ 36 ^{cd} ~ 130 6 = 131 76 ^d ± 135 12 ^a = 140 20 ^a ~ 141 14 ^{cd} = 148 2 ^d ± 149 23 ^d = 150 21 ^a ± 24 ^a ± 153 30 ^a

Javanese Text		Crit Ed	Cal. Ed	Mad Ed
Pago 146	घटोपम कचोकेशी तस्माद्धटोक्च (नाम)	~ 143 34	~ 6079	~ 153 33
147	भीमसेनार्जुनयलात्	= 144 14 ^c	= 6096 ^e	= 14 ^a
	अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ।	= 145 6 ^{cd}	= 6103 ^{cd}	± 154 10 ^{cd}
148	मा पिता क्रन्द मा मातर	± 147 21 ^a	± 6201 ^a	± 156 23 ^a
	अनेनाह वधिष्यामि राक्षस पुरुषादकम् ।	± 22 ^{cd}	± 6202 ^{cd}	± 24 ^{cd}
150	श्रुत्वा (Sio) हे राक्षसा. सर्वे			
XV				
152	एष द्वीणस्य श्रुत्ये . . .	± 155 40 ^d	± 6397 ^b	± 162. 68 ^d
	साक्षादग्नि महाबल . . .			
	आज्याहोतिफल लभेत् . . .			
	कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी . . .	± 42 ^a	± 6399 ^a	± 70 ^a
153	नीलकुक्षितमूर्धजा . . .	= 42 ^b	= 6399 ^b	= 70 ^b
	पद्मकेसरगन्धनम् अस्या श्रुत्वा तथा क्रोशात्	~ 43 ^{ab}	~ 6400 ^{cd}	~ 71 ^{ab}
	घट्टत्वात् धर्माद्युत्समवात्	~ 49 ^{ab}	~ 6406 ^{ef}	~ 78 ^{ab}
* 154	पतिं देहि (5 times), धर्मज्ञ, शूर, बलवान्, } कृतविद्या, प्रियवद	~ 157. 10ff	~ 6430ff.	~ 164 22ff
156	कामवर्ण कामगम. . .	± 158 51 ^a	± 6489 ^a	± 167 17 ^a
	शतसप्तया सुसिद्धेच्छा . . .			
	तत्प्रवृत्ति मित्रद्वयम् . . .			
158	अस्मृत स्मृत हे नाथ . . .			
160	क्षत्रियाणां बल तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।	= 165 28 ^{ab}	= 6676 ^{ab}	± 173 52 ^{ab}
161	तस्मात्त्वमय प्रवृत्ति पुरुषादो भविष्यसि । .	= 166 9 ^{cd}	= 6708 ^{cd}	= 174 15 ^{cd}
163	यस्मादसदृश शाप . . .	= 35 ^a	= 6731 ^a	= 41 ^a
164	परमात्मन्महाद्विजात् . . .			
165	सुदासोऽह महाभाग . . .	± 168 8 ^a	± 6774 ^a	± 176 8 ^a
167	उर्ध्वं भित्तोज्ञात मध्याह्न इव भास्कर . . .	~ 169 21 ^{abcd}	~ 6815	~ 177 23
168	आपोमय जगत्सर्वं . . .	± 171 18 ^b	± 6859 ^b	
177	कुम्भकारस्य शालाया . . .	= 176 6 ^e	= 6950 ^e	= 181 6 ^e
178	शृण्वन्तु पार्थिवा सर्वे घट्टयुक्त इहो वच. । } तदिदं धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च याणा ।	~ 34	~ 6978	~ 35
	भस्माद्वर्षस्य वर्षस्य . . .	~ 179 7 ^a	~ 7010 ^a	~ 183 7 ^a
180	कस्त्वं यथा क्षत्र धनुर्धरञ्च . . .	~ 181 16	~ 7101	~ 184 20
	नास्मि कर्णं धनुर्वेदो . . .	= 19 ^e	= 7101 ^e	= 26 ^a
	ब्राह्मणोऽस्मि युधा ध्रेष्ट . . .	= 19 ^c	= 7105 ^a	
181	कृष्णोऽहमस्मीति निपीठ्य पादौ } युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञ ।	= 183 1 ^{cd}	= 7150 ^{cd}	± 185 25 ^{cd}
	स्वेच्छापि एषा पुरवोऽभ्यनन्दन् } साधेय तस्याप्यनु रीहिणेय ॥	± 5 ^{ab}	± 7151 ^{ab}	± 26 ^{ab}
182	समो वय भुक्तिरज्ञ दमनम् . . .			
183	वय दि क्षत्रिया राजन् . . .	= 187 9 ^a	= 7226 ^a	= 188 9 ^a

Javanese Text		Crit. Ed.	Cal Ed.	Mad Ed
Pago	184 एकस्य भार्या विहिता	± 187 26 ^a	± 7244 ^a	± 188 28 ^a
	185 यथा [च] ग्राह कौन्तेय तथा धर्मो न सशय ।	= 188 19 ^{ad}	= 7271 ^{ad}	± 56 ^{cd}
	186 स्थाणुरिवावतस्थे . . .	± 189 16 ^d	± 7291 ^d	± 190 16 ^d
	187 पञ्च रात्री पुनः कन्या . . .	~ 190 14 ^{ad}	~ 7342 ^{ad}	~ 191 39 ^{ad}
	189 न रोचते विग्रहो मे . . .	= 195 1 ^a	= 7441 ^a	± 195 76 ^a
XVI				
	193 एकशीलसमाचारी . . .	= 201 4 ^a	= 7624 ^a	= 200 3 ^c
	आत्ममांसानि होमन्ता	± 8 ^a	± 7627 ^a	± 7 ^a
	अग्रण्ये च पितामहा
	194 मण्डनृपतिद्विजा	= 202 22 ^b	= 7673 ^b	= 52 ^b
	सृज्यतां प्रार्थनीयका प्रमदेति महातपा ।	± 203 10 ^{af}	= 7689 ^{ad}	± 68 ^{ad}
	तिष्ठ तिष्ठ समानीय	= 17 ^a	= 7696 ^a	± 77 ^a
	196 द्रौपद्या न सहासीनानन्योऽन्य योऽभिदर्शयेत् ।	± 204 28 ^{ab}	= 7740 ^{ad}	± 123 ^{ab}
	197 का च ख कस्य बालमजा	± 206 17 ^d	± 7792 ^d	= 202 17 ^d
	प्रेरावतकुलोत्पन्न	± 18 ^a	± 7793 ^a	± 18 ^a
	200 ग्राहभूता ख
	202 दुहिता पसुदेवस्य	= 211 18 ^a	= 7923 ^a	= 206 19 ^a
	कमिवैषा न मोहयेत्
	203 कैलासशिखरोपम । नीलवासा	± 212 20 ^{bf}	± 7950 ^{bf}	± 209 50 ^{bf}
	क कुर्यात्पुरुषो मुवि	= 213 4 ^d	= 7966 ^d	= 210 5 ^d
XVII				
	205 अमीतो मन्यु तस्मादभिमन्युनाम	~ 60	~ 8027	~ 212 3
	कृष्णस्य सद्यः शीर्षे	± 70 ^a	± 8037 ^a	± 13 ^a
	पृक्चर्पान्तरे पुत्रा द्रौपदेया तपस्विन ।	± 79 ^{ab}	± 8046 ^{ab}	± 22 ^{ab}
	तरुणादित्यसकाश कृष्णवासा	± 214 31 ^{ab}	± 8081 ^{ab}	± 214 15 ^{ab}
	206 पावकाश्याशन दद्यात्
	207 पाणिसेप्यति ते पुन	= 216 24 ^d	= 8199 ^d	= 135 ^d
	दैत्यान्तकरण्णी घोरा	= 25 ^c	= 8200 ^c	= 136 ^c
	युगान्ताग्निसमप्रभा	± 32 ^d	± 8208 ^d	± 144 ^d
	209 नात्र सखा ते सस्थित	± 219 13 ^a	± 8300 ^a	± 216 14 ^a
	211 स्वमन्त सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावक ।	± 220 22 ^{cd}	± 8353 ^{cd}	± 68 ^{cd}
	त्वां धर्माहुश्च साधन त्वामाहुस्त्रिविध पुन ॥	± 23 ^{bf}	± 8354 ^{bf}	± 69 ^{ab}
	213 सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातयेदो	= 223 16 ^a	= 8419 ^a	= 217 34 ^a
	शिवश्चाता भवास्माक मास्मानय विनाशय ।	= 18 ^{ad}	= 8421 ^{ad}	= 36 ^{cd}
XVIII				
	214 परिक्रम्य तत सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।	± 225 19	± 8479	± 218 53
	***** सहिता समुपाविशन् ॥ }			

ADDENDA ET CORRIGENDA

I

 In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed (Śaka 1799), *Ind Ant* 27 (1898) 69-81, 92-104, 122-133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1 1 1-150, 252-275, 2 33-205, 370-396, 3 186-188, 5 30 to 6 1, 8 25, 12 4 to 13. 6^a, 14 6 to 15 11, 16 22-25, 20 10-16, 21 14 to 22 12, 23 21^b-27, 26. 5 to 27 4, 59 9-10 — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof Luders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh MSS deposited in the following European Libraries India Office, British Museum, Royal Asiatic Society (London), Bibliothèque Nationale (Paris), Königl. Bibliothek, Berlin, University Library, Edinburgh, University Library, Cambridge, Bodleian (Oxford), Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen, Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen — Our important MS K₁ (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old mangala.

 At the end of the footnotes (p 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc), it has been erroneously stated that "M_{1,2,3} do not contain any introd. portion", the fact is that the

introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads वृत्त (as in text), *not* सीति (as in the Vulgate)

3 ^a) In the footnotes, for "D₁-s" read "D₁-s. s-s", since D₁ (which om the whole of 3^a) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणि, of 1. 2 70, 4 3, 5 1, and 7 1. of these stanzas

8 The reading of M (like that of T G) is वृत्त (and *not* वृत्त उ), in fact, the whole of S has वृत्त here, as elsewhere, in the sequel

11 ^a) Recurs *verbatim* at B 5 79. 1. — *f*) Recurs in the Gītā (1 25^b)

15 In the footnotes, add "S om कुरु "

19 For the reading समित्, of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I", *JDBRAS* (N^o) 4. 158 ff

23 Recurs at 1 56 12 with S reading! — With line 3 of 21^a, of 1 69 23^a (सप्तवेदाधिमानं मयं^a)

26 For 22^a, of Rām 1. 3 2 (ed Bombay = Gorresio)

29 ^a) Cf Manu 1 11^a (यत्तत्तारणमन्त्रं मन्त्रं सदमदारमन्त्रं), with त्रि in the posterior half, like D₁ S (except T₁ G₁-s)

30 ^a) The two Arjunamīra MSS, which (erroneously) read वृत्तेष्टाय (as in text), are contaminated from the Vulgate, the true Arj reading, as follows quite conclusively from the comm itself, is वृत्तेष्टाय (as in B₁ D₁-s Cd) Cf Winternitz, *In fol Prag* 1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II", *JDBI* 11 167 ff

37 Recurs at B 12 233 40, with the S reading in the first pāda ययुर्धुतुष्टिमानि (but there again with v l. ययुर्धुतु in some MSS), and another variant in the last pāda. Śamkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1 3 30), Ānandāśrama ed p 313, but here again, one MS reads (as in text) ययुर्धुतु. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1 30)

ययुर्धुतुष्टिमानि स्वयमेवतुषये ।

स्नानि स्नान्यमिषयन्ते तथा क्वाणि देहिन् ॥

42 ^a) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 161 ff.

49 For the reading संक्षेप, cf. Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 164 f.

53 For the Ganes'a interpolation in passage No 1 of App I, cf. Winternitz, *JRAS* 1898 380 ff., Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff., Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp 1144

57 ^a) = 1 54. 21^a

60 Line 1 of 27* = (var) 1 56 13^{ab} (v l. जवत्तह हि for "सहस्राय्य", where it, no doubt, originally belongs — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^a, is repeated in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1 56 13^a (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed of the Vulgate text, when it is found neither in NL MSS, nor in the Cal ed !

62 In अनुक्रमणि, which is in apposition to अद्याय, there is an irregular shortening of the f of "क्रमणी, *metre causa*, cf. Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4. 165 ff. — 62' = 199^a

63 28* = (var) 1 57 75^a (v l. प्रकाशिता for प्रकीर्तिता) — 29* = (var) B 18 5 54-55 For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind Ant* 1898 80

64 = (var) B. 18 5 56 (v l for 64^a रक्षो यशस्विको मन्त्रान्वेषपादन एव तु) It is interesting to note that when the name of Vaiśampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohana, or in the

Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner !

65-66 = (var) B 5 29 52-53 (v l. सुयोधनो for दुर्योधनो, ज्ञाना for ज्ञाया both times, माद्रीपुत्री for माद्रीपुत्री, and त्वह for त्वणो)

79 ^a) Text shows the reading of K1. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (वे अवीत्यादिहान्), which is not preserved in any MS collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation

81 ^a) The Nil. reading (as follows plainly from the comm) must be ज्ञान्या, though the MSS read कुन्या (as in text) — For the reading कुन्या, cf. 1 2 213, where कुन्ती is described as कुन्तुयुष्मणे रता

87 N MSS ins line 2 of 34* again after 1 105 18^{ab}, but it is lacking in S at both places

91 ^a) = B 2 49 4^a (cf. 7^a also)

96 ^a) = 184^a

102 The number of यदाश्रय stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viśamaślokaṭīkā (Bombay Govt Colln MS No 84 of 1869-70, fol 8a) as 67, the constituted text contains only 57 stanzas of that type

104 Stanzas 35*-38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102-104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रय passage, the opening, in fact, of a *variant version*. This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions of the different versions were simply juxtaposed, with absolute disregard of perspective — That K1.2.3 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS of the K group are contaminated from the other Northern versions

106 ^a) Cf B 2 67 31* (दुःशान्तो नायवतीमनायवद)

125 दृश्यत्पु = प्रपानमृत (Dev)

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B 6 20 2^{ab} (किं जवन्दी सोमदयो सवापु किं सेना आपदाश्चानयन्त !). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol Prag.*

1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11. 171-175

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (of. 1. 2 56, 160) In the footnotes, add the foll v. 1, which were omitted through oversight Ko 2-1 6 B₁ Da Dn₁ ns Dr₁ rs r₁ D₁-1. 6 7 10 14 T₁ संसप्तकान्, K₁ B₁-2 Dn₂ Dr₂ D₂ 8 9 11 12 T₂ G (G₁ 2 om) संशप्त*, V₁ संशप्त*, K₂ D₁ missing Cf Winternitz, *Indol Prag* 1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमी कुट्टिगान् (Dev.)

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutes are extremely common in the epics), to read (with Nil) धनुष्कोट्यास्तुव

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No 143

163 *) In the footnotes, for "चैव" read "चैव"

173 Kanka (name of a king) is mentioned again in B 2 14 59, for Dulidaha, of Hariv 1 819, for both of. also Kirfol, *Das Purāṇa Pañca'alsana*, Index of names.

180 *) For the reading पुनैर्दत्तमा, of Winternitz, *Indol Prag* 1 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 175 ff.

184 *) = 96*

191 66* = Lines 22-23 and 3-4 of passage No 3 of App. I.

192 Cf lines 4-5 of 494* (in adhy 56)

देवा मदाप्यो यत्र पुण्या राजपयस्तथा ।

कीलन्ते धूतपाप्मान कीलन्ते केशवस्तथा ।

194 *) = (var) B 7 10 77 (v 1. प्रवदन्ति for वय*)

199 *) = 1. 1 62*. Cf. the note on stanza 62 above (p 984).

201 *) For the reading अर्तं (v 1 अर्तं), of Edgerton, *JAOS* 48. 189, Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp 1142 f, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS* (NS) 4 169 ff

202 Cf Lüders, loc cit 1142 f.

203 = (var) 1 56 29 — In the v 1 of 203*, after "except Dr₁ rs r₁," ins "for Da see above," — Many of stanzas 203-209 recur at K 18 5 40 ff.

204 Cf Vāyu 1 201, and Padma 5 2 52

205 = (var) 1 56 17¹-18¹.

208 *) = K 3 61 17*. — *) In the footnotes, for

121

"V₁ B D", read "V₁ B D (for D₁ see above)" For 69*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 93

209 *) Cf further, Winternitz, *Indol Prag* 1 66, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 179 ff The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18 5 45

2

1 In the footnotes, add "S om ऊनु"

2 In the footnotes, for 'T G युन,' read "S युन". — For the reading of 2^{ab}, of Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 181 f.

4 *) Cf 1 55 42 (and v 1)

6 71* = (var) B. 3 83 29 ff — निषिधु = निषिधु-तवन्त or निषिध्वन्त (Dev)

10 In 72*, read "निधन" for "नधन"

13 In the footnotes, add "S om ऊनु"

14 *) = 149*.

15 In the footnotes, for "K₁ T G" read "K₁ S". — The entire stanza is cited (with v 1) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol Prag* 1 66, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11. 182 ff

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1 1 16^{ab}".

34 In आदिपञ्चावतारण there appears to be a lengthening of the final of त *metre causa*, elsewhere the sub-parvan is called अष्टावतारण (of 1 61 101 f) — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p 153 f.

42 With 77*, of 43^{ab}

46 *) Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 186 f

49 *) Hypermetrical The MSS show various attempts to make the pāda normal Cf Hopkins, *The Great Epic*, p 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS* 48. 189 f, Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS* (NS) 4 172 ff, and Venkatachellam Iyer, *op cit* pp 103 ff — For मोक्षपणिना, of the v 1 of रत्नप्रज्ञा, in 1 1 5, 8, 4 3, 5 1

71 *) In the footnotes, for "D (except D₁ ns) B (except B₁)" read (in reverse order) "B (except

B₁) D (except D₂ 11)" It would have been better to join 71^a on to 70, and 71^{a2} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72

84 Line 2 of 100* = (var) line 19 of 476* (ndhy 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nil MSS. and there it is ins after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed (containing that line) after 83^{a1}! Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 170

89 For the reading *ज्ञानन्, of Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 187f.

95-6 Though this adhy is missing in S₁, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Ad₁. The only important variant in S₁ is in 95^a त्रिंशच्च तथाद्याया for अष्टादशैव चाद्याया See facsimile of fol 155a of the S'aradā codex, opposite p 880 — Cf Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS reading द्रौपदी Cf B 2 72 3 See also Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 171 Cf further B 3 293 2

103-4 The stanzas are cited (with v 1) in the S'aradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā

135 ^{a2}) Cf Ruben, *Acta Orient* 8 251, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 277 ff — In the v 1 of 135^a, for "D (except D₂, 11)" read "D (except D₂, for D₂ see above)"

149 ^a) = 14^b

159 ^a) In the footnotes, after "अस्मिन्वर्णि" and "तस्मिन्वर्णि", add "क्रीडिता (or ता)"

177 श्लोकत्रय = श्लोकत्रया (Dev)

235 Cf Vāyu 1 200, and Padma 5 2 51.— 186* = (var) 1 56 21.

Towards the end of his comment on adhy 2, Dev cites the foll mnemonic stanzas

१० नौनर्दिशदिकपवमिगदिपव
ख्यात सभा नैवमिरदभिरद्युक्तः¹²

आरम्यक ननु विराट्कथा चतुर्भि
११ रेकाधिर्दशमिरधममामनन्ति ॥ ३

नीम त्रु पञ्चमिरयो गुरुरष्टसंख्ये
रेकेन कर्णेनय शल्यकथा चतुर्भि¹

सोप्त त्रिभिस्तदनु पञ्चमिरद्वानानं
शानिर्धनुभिरनुशामनमेककेने ॥ २

द्वाम्यामुद्यन्ति ह्यमेधमथाशमारय-
माहुरिभिर्मुमलपवं तथैककेने¹

पञ्चकजो¹ गमननाकगती² द्यास्यां
वयो हरेरिति दृत्वा¹⁰⁰ शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v L) in the comm of Arj

3

This adhy (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie* (revised ed by Garbe Leipzig, 1909³), with collations of two Berlin MSS, No. 392 and 401 of Weber's Catalogue — Cf also W Porzig's translation of this adhy in *Das Schlangopfer* (Ind Erzähler, Bd 15 = Die wichtigsten Erzählungen des Mbh, Bd II)

38 Cf Weller, *ZII* 7 92

60 For the metre of the As'vin hymn, of Weller, *loc cit*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, of Weller, *ZII* 7 94

86 Perhaps the spelling Utanka (of Bengali MSS and the Cal ed) or Udaṅka (of the Southern rec) is to be preferred in view of 1 46 25 अस्व चयैरुचक्ष्य (- - - - | - - - -), where उचक्ष्य is distinctly harsh, while उदक्ष्य or उदक्ष्य would give a better line (*pathyā*)

94 = (var) Manu 2 111 (v 1 अवर्णेण च य प्राह for 94^a, and वा for च in 94^a)

138 For 204*, 205*, cf K 14 58 30 ff (particularly 34, 36-39)

150 ^a) In the footnotes, for "पह वै" read "पह वै"

164 The correct reading मनासि मया न द्रष्ट (a lect. diff) was already given by Böhtlingk in his *Chrestomathie* (p 63)

179 ^a) Cf Weller, *ZII* 7 92

185 ^a) = (var) 1 46 36^a

5

6 216* contradicts 1 60 40

अज्ञो हृदयं भित्ता नि-सृतो मगवान्मृग्यु¹

26 With regard to the MSS containing 220*, it should be remembered that T₂ G₂ 4.5 are conflated

MSS, contaminated from some Northern source, of Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269 ff — The passage is actually missing in Ko 2 & Ds T₁ G₁ & M, and is unquestionably an interpolation, *contra*, Winternitz, *Ind Ant* 27 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed *भृगोरित्यब्रवीच्छदे*. The point of this answer appears in the next adhy, in Bhṛgu's own words (1. 6 9)

केनासि रक्षसे तसे कथितेह जिहीष्वे ।

न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्रार्या चाग्नासिनीम् ॥

The Rakṣas *suspected* (1 5 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable

6

8 In the footnotes, for "fol 10^a" read "fol 10^a"

7

10 *) The reading *देवतानां*, which is documented directly by K₁ B G₁ M₁ & with many D MSS, and indirectly by D₁ G₁ M₁ &, is perhaps to be preferred to the text reading *त्रिदशानां*, which may be a fanciful innovation

25 Add "Dn" to the list of MSS (B₁-s D₁ s-s), which ins 222* after 25 — For 222*, of Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126.

8

Bühlingk's *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig, 1909³) contains collations of two Berlin MSS already mentioned for adhy 8-11, edited there by him. — Cf also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*)

9

5 For 233*, of Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 263 Also Weller, *ZII* 7 92

16 भविष्ये = भविष्यतुराजे (Dev) 1

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायगृहो" read "यत्रसायगृहो" (of 1 41. 1) The phrase recurs at B 12 262 44^d

34 In the list of MSS which ins 37^a after 255*, for "D (except D₁ s)" read "D₁ s" — For 255*, of Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

Colophon The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstikaparvan (of मन्वादि भारत केचिदास्तीकादि तथापरे 1 1 50), to which then the first twelve adhy. (of this ed) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Bühlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS already mentioned (see above, adhy 3 and 8) — The Appendices to W Porzig's translation of the Āstika episode, cited above, contain collations of the ed, and some valuable text-critical remarks

15

9 उद्विद्ध = उद्वर्त (Dev).

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap 249 69-82, 250 1-4, 251 5-8 (Ānandāśrama ed) See notes on the next adhy also — The Mañj (1 103f) mentions the same seven jewels (Soma, S'ri, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhauvantari, and Amṛta) mentioned in 33-37.

17

The whole of this adhy recurs (almost *verbatim*) in Matsyap 251 9-36 The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap, or has S (and the Matsyap) here preserved the original readings, which are corrupted in N₁

19

6 Dev निवच्यदेस्त्रिजिनि निवच्यन (v l. of च वच्यन)

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No 13 of App I, which is missing in K₁ Ñ B T G₂ & M (being found only in K₀ & V₁ marg D, and in the 4 conflated Grantha MSS G₁ & s) is, in fact, an interpolation, that the lacuna in the MSS, in which the passage is missing, is only apparent, and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order — For G₁ & s, see Sukthankar, "Epico Studies III" *ABI* 11 269 ff.

2 *) Hypermetric! Hence the variants Text as in K₀ & Ñ₂ D₂ T G₁ & M

3 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

21

1 Cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

4 *) = (var) 1 19 5* — In the footnotes, for "Suparnādhyaṃya, 5 2", read "Suparnādhyaṃya 7 2"

23

4 *) This is the reading of K₀ G₂ & s M. I conjecture that the original reading was probably वयस्त्रिजिनिवाक्य (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (यत्)

6 *) In the footnotes, in "Da D (except D₂ & s)", delete "Da"

11 *) = B 3 180 10* Cf. Charpentier, *OLZ* 1930 1039

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुहिं सर्वभूतानां माहात् परिकल्पित), which is faithfully transmitted in all old printed ed (as well as in many new) was found only in Ñ B₁! The ed have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G₁ & s, of Ruben, *Acta Orient*, 8 249 ff, and Sukthankar, "Epico Studies III", *ABI* 11 269 ff

28 *) In the footnotes, for "G₂ & s" read "G₂ & s" — Before "K (except K₁)", add " — d) "

26

For stanzas 1-3, cf Ruben, *Acta Orient*, 8 255 f, and Sukthankar, "Epico Studies III", *ABI* 11 279 ff.

42 *) In the footnotes, for "D (except D₂ & s)" read "D (except D₂ & s)"

28

14 *) In regard to विज्ञप्ता in 15*, the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS evidence, to व्यक्षिपत् of the text.

19 The omission of 19** in Ś₁ K₁ & supports rather the S sequence, in which 18** and 19** are contiguous, the omission in Ś₁ K₁ & being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one

29

23 *) In regard to 1 30 7*, perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्त्यम् of the text) is to be preferred

30

2 *) = B 5 168 34**

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in *Udyoga* 103 (Bom ed) with which our list has many names in common

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed. of this adhy in his *Sanskrit-Chresthomathie*

Colophon The first adhy no (43) which appears in the Ś'ārada MS, is at the end of this adhy, it is, inexplicably, already (43-32-) 11 adhy in advance of our enumeration!! The other adhy numbers in the colophons of this adhy are (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21 that is, all below 36!

34

6 Dev. 'दीक्षणास्तीक्ष्णा इति नामा इति शेष'।

36

8 The story of Parikṣit has been ed by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 ^a) The wrong reading पर्यन्वेय तत् has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्वेयस्तत्, the reading of Ś1 K G1-s & M1-4.

22 Adopt the reading एषिवान् (for इषिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS* 11 266

38

9 ^a)-B. 3 29 43^a.

25 In the footnotes, before "Ks वृत्तुमयाद्राजा", add "— ^a)".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of adhy. 41-44, in his *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig 1909).

22 ^a) The text reading यत् (based on Ś1 K1-4 B1 & D: 4-7 T G: M: 4) is perhaps only a mislection, the reading यद् (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction कपिस्वामि (resp. कपि), because the usual reference in this section reads जरत्काररवाच (resp. जरत्कार)। — For line 3, of 7 f below.

46

10 427*-1 37 13^a

25 For उपद्रुत, see above the note on 1. 3 86 — In the v l. of 430*, for "Nīlप सद्ग", read "Nīlप सद्ग"।

26 It is not impossible that stanzas 26-32, which are missing in S1 K (except K:), Ā1: & G: M:, are also an interpolation! They appear to have crept

into the Southern MSS T G (except G:) M (except M1:s) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'miri MSS should have been followed!

34 The remark दुर्धरमिल्यादि etc in the v. l. of 431* is no part of the comm of Nīl (as erroneously stated in the footnotes), it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed), which was mistaken for a remark by Nīl.

47

9 ^a) In the footnotes, read "मदादिद" for "ददादिद"

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read", and for "G: यथातथ", read "G: यथातथ".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm of Dev should be read thus गं चक चात्तरा उक्ष्णो रयाद्रस्य मध्ये समय इति यावत्।

34 ^a) Perhaps the reading कथ्यति (for कथ्ना of the text), is on the whole, to be preferred, in the senso (कथ्यमाने) given by Dev & Arj. The reading सचरत्समयीमिमा of the printed editions was not found in any MS. The reading of Nīl. is as in text!!

54

10 ^a) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a vary line below the letters ए सद् सीवत् of 8^a, and below the whole of 8^a (since S has a v l. which is equally valid)

11 ^a)-(var) 1 119 35

56

19 ^a) Recurs at B 5 136 18, there applied to the episode Vidulāpatrānaśāsana, which shows that Jaya is a generic name applicable to different works, and not a specific name of the Mbl. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v l.)

57

11 ^a) Cf 1 58 19^a

- 21 *) हास (I read हाम्) रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev).
 38 In line 2 of 513*, read "पुनर्गो" for "पुनर्गो"
 49 *) In the footnotes, for "N̄ V1 Dns" read "N̄ V1 Dns"

102-3 For the readings of the names, cf 1
 90 82

59

12 =(var) Brhaddevatā 5 144 (v 1 दनायु for दनायु, विशा for प्रावा, वरिषा for अरिषा, दुरनिर्विनता for विनता कनिषा) It should not be supposed that the Brhaddevatā stanza is necessarily the original of our stanza

25 *) For the v 1 of this pāda given in the footnotes, substitute "G: कौपय" (for कौपय) N (S1 missing) कुपय कपय (N̄: कुपय पदक, N̄: कपय कपय), G: कुपय कौपय

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Aristā For 47*, MSS point to the reading प्रावाच नहमाग, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading But the progeny allotted here to Prāvā may be that of Aristā, who otherwise would be without progeny, remaining wholly unnamed K MSS. try to smuggle in Aristā (or Varistā) in 46, while the Grantha MSS bring her in at stanza 47 On the whole, the latter course seems the best We may adopt for 47* the reading of T1 G1- अष्टिद्व द्रुमा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 61, with which the present adhy is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B* MSS रीडे" read "B* MSS रीडे"

61

57 *) In the footnotes, for "दानव", "नान द", and 'नूनि', read "दानव", "नान द", and "नूनि" respectively, and, finally, for "दुवय" read "नानत"

Colophon. For the limits of the sub-parvan Ādi-ams'āvataraṇa, cf the remarks of Bühler (re

Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind Stud* 2 38 According to Dev also, the Āms'āvataraṇa ends with this adhy 1

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16"
 — Further, the remarks (in lines 5 ff of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply equally well to G: s In other words, in G: s (as in M) adhy 61 is immediately followed by (the first occurrence of) 1 89 1-16, the passage occurring twice in G: s (as in M), once immediately before, and again immediately after the Yayāti episode The repetition in G: s M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present

3 In an Appendix to his translation of the Śakuntalā episode (*Irbesgeschichte Die wichtigsten Erzählungen des Mbh*, Bd I = *Ind. Erzähler*, Bd XII), W Porzig has given collations of three Berlin MSS (Chambers 570 and 527, and ms orient fol. 324) Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed — D van Hinloopen Labberton, *JRAS* 1913 11-19, has given an English translation of the Jav version

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc As Ital* (NS) 2 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāna version (3 1-5) of the Śakuntalā episode.

10 *) = 1 102 2¹ (q r) The reading सुदवति of Cd, given in the footnotes, stands probably for नदवति Cf. also, Belloni-Filippi, *op cit* p. 137 — Dev वनुनवी धनववी भूमिर्वनुनवीति पुनरकवदानामोऽकारः ।

14 *) Dev धनपरैरभिप्राये पुन पुनरवधारित समीपे कुर्वन् नापिठित नाप्यपामिक्तया निदिशत् ।

63

18 *) For *harpana* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op cit* p 137

64

- 2 हरिण-ऊपरं (Dev)
8 *) Cf Belloni Filippi, *loc cit*

65

- 34 Dev. अतिकुलं प्रतिपत्तयेत्यन्वयः ।

66

- 12 *) Cf Belloni Filippi, *loc cit*

67

- 4 = 1. 161 13
11-12 11¹²-12¹³ = (var) B 13. 44 9.
23 In the footnotes, delete "(T₂ G₁-s after 24)".
24 Delete the entire passage " — After 24, T₂ G₁-s. of v 1 23"
30 *) In regard to निषाय of S, the reading of K Ds निषाय कायका तच्च (a *lect diff*) seems preferable and should be adopted, the reading of the Vulgate निनिषाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading

68

- 6 In the note (p 303) enclosed within square brackets for "excerpted" read "excerpted"
9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines"
14 For 632*, of Porzig, *op. cit* p 143 (note on stanza 3003 of the Cal ed)
26 = B 5 42 37.
27 *) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading, यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately)
31 *) Add "Da" to the list of MSS which read विदात*
63 *) Cf Charpentier, *OLZ* 1932 278

69

- 1 Cf Charpentier, *OLZ* 1932 279
7 कर्तुं न शक्यं (Dev)
26 Dev. स्वाहो भाग्ये मे मम नाम्नि संवत्सरे ।
29-30 Recur (with v 1) at 1 90 31-32, and in many Purāṇas Cf Kīrke, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p 539 (where it occurs with the same v 1) The

reading (of many S and a few N MSS) माता मय्य (with transposition) seems preferable, and might be adopted

70

- Cf Matsyap 21 55-71, which also contains a summary of the Yayāti episode
28 प्रियवामनि = तायया (Dev)
44 For 693*, of Kīrke, *op cit* pp 392, 396. Cf also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind Erzähler, Ed. XII), p 110 "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine göttin über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".
46 For 695*, cf Kīrke, *op cit* p 397 (stanza 97)

71

1 For reference to the Purāṇa versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap), cf Kīrke, *op cit*, pp 387ff — Cf also Ganga Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa a textual comparison", *Proc and Trans of the Fifth Ind Orient Conf* (Lahore 1930), 1 721ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W Porzig (*op cit*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS (Chambers 570, 527, and ms or fol 321) for the Yayāti episode

- 24 अनुगायमाता = अनुगयसावती (Dev)

73

- 12 मनुजस्य न अहकार (Dev)
23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghurghā) were found in only one of the six MSS collated for the Anandakāśīrama ed (p 51) of the Matsyapurāṇa

74

- 1 For this and the full stanza, cf *Pratya*, "Mātaka-Mahābhārata-Parallel", *BZA* 10 2 (1906) 323, 337f

75

15 768* = 1 107 32 — संयद्दीप्ति = धाप्ति (Dev)

78

23 *) The reading दृष्टि (for त्वष्टि) of the printed ed in this hypermetric pāda was not found in any MS hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op cit* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29)

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op cit* p 390 Cf. this passage with lines 15-17 of 830*

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op cit* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op cit* p 112, and Kirfel, *op cit* p 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 =(var) B 12 299 15, 16, 8, see next note.

— Dev दृष्टीं अकृत्यानीं द्विस्तानि यवद्

11 Recurs (with the same v l. ना for वा) at B 12 299 9, see previous note.

85

19 विवक्षा = संदिग्ध (Dev)

24 = B 5 33 73

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Astaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation, cf Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 28 See adhy 88, where Astaka again asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1 84 1 In the original story, the grandsons Astaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6-7 repeat

partly what has been said above in adhy 84 in a slightly different form.

12 ^{ca}) Cf. 17^{ca} below, and 1 83 4^{ca}

88

12 Passage No 52 of App I is ins. in D₁ on suppl. fol.

19 Dev हरिवाचार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स हीनिषेधः

21 प्रकाश = प्रकट (Dev)

89

1 Like M, G₁ repeat stanzas 1-16 of this adhy, reading the passage both before and after its Yayāti episode See the note on 1 62 2 above (p 990)

16 Like M₁-s, the two occurrences of the adhy in G₁s have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively)

90

The two genealogies (adhy 89-90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places, and the second omitting Raudrās'va and Rceyu, but inserting a group of ten kings (Śārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahamyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* pp 110 ff, and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev)

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines"

93

14 For 953*, cf. 1. 165 13^{ca} and v l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ca} and 20^{ca} of the same adhy

96

6 Of the Northern Mbh editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Kriśṇajī's ed (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrishala ed. (Poona 1929), O. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nil

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dirghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pāñcalakṣaṇa*, pp 526 ff.

13 It is worth noting that the addl passage 1036* (which is ins only in Ks & Ns B D) is not found even in the Purāṇic versions, cf. Kirfel, *op cit*, p 527.

17 For 1038*, of the Purāṇic version (Kirfel, *op cit* p 527 f), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version, cf Kirfel, *op cit* p 530.

32 B₁ D₁ D₂ om. 32^{ab} (and not 32, as erroneously stated in the footnotes) — Moreover, in consequence of that, 1042* is ins in these MSS not after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31 — For 1042*, of the Purāṇic versions (Kirfel, *op cit* p 531)

99

8 After 8, almost all our modern ed (the Cal ed is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुल मद्यमसि दाद्यमुत्तेलदन्, which is not found in any Northern MS hitherto collated and which is but a v 1 of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var) 1. 100 10^{ab}

100

10 1080* = (var) 1 100 7^{ab}

30 Lines 1-2 of 1088* = (var) 1 102. 1

101

N. B. Utgkar, *Proc. and Trans. of the Second Orient Conf* (Calcutta 1922), pp 221 ff, has made a comparative study of the various versions of the Aṅg-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^a) = 1. 62 10^b (with the same v. l.)

104

4-7 Cf 1 113 32 ff

11 In the footnotes, add, at the beginning, "3 om 11^{ab}".

107

A part of this adhy has been elided by Böttlingk in his *Sanskrit Chrestomathie* The notes give collation of two Berlin MSS

8 In line 6 of 1135*, for "द" read "दृ"

108

16 ^a) For the reading of this line, cf the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No 41 of App I — संसृष्टिना is mentioned again in B 12 230 19

संसृष्टिनाकुशश्चत्पत्तामसं वृजित ।

109

9 Dev. युजश्च इति पाठे तु मुद्रिरूपेणादेन रक्षितेन च ।

110

7 The stanzas 7-10, 12^{ab}, 13-19, 30-35 recur (with v 1) in Śānti 9 (Bomb ed) The important variants are given here for ready reference — 7 = (var) B 12 9 12 [v 1. — ^a) क्षयदिव्ये वनेचरम्].

8 = (var) ibid 13 [v 1. — ^a) संसृष्टिना ममभि चष्टम्]

9 = (var) ibid 14 [v. l. — ^a) निर्मते भूला (for निर्ममकारो)]

10 = (var) ibid 17 [v 1. — ^a) क्षयदिव्यमन्त्रम्]

12 ^{ab}) = (var) ibid 23^{ab} [v 1. — ^a) नील दे च पद्म वा]

13 = (var) ibid 21, which reads

अस्य वा म्नातु वा भोज्य पूर्वादिमेन जगुषि ।

अन्धेषु चित्तेषु मन्त्राणि सप्त पूजयत् ॥

— 1164* = (var) ibid 24^{ab} [v 1. स्त्री (for स्ति)]

14 = (var) ibid 25 [v 1. विजयन् (for प्रजायत्)].

15 = (var) ibid, 24^{ab}-25^{ab}.

16 = (var) ibid 26 [v 1. — ^a) क्षयदिव्यम् (for समदिव्यम्) — ^a) विजयन्त्रम्].

17 = (var) ibid, 27 [v 1. — ^a) हेतु निश्चयम् — ^a) क्षयदिव्यम्]

18 =(var) ibid 28 [v 1 — "] विमुक्त नर्त-
सङ्केत्य]

19 =(var) ibid 37^{ab} [v 1 — "] धृत्वा (for
धृत्वा) — ") संस्थाप (for सथाप)

30 =(var) ibid 4 [v 1 — "] हित्वा आन्य-
नुवाचारे — ") अरण्ये (for वल्लली) — ") सृगे मह (for
महावने)]

31 =(var) ibid 5 [v 1 — "] जुहानोऽग्निं
ययाकाल]

32 =(var) ibid 6 [v 1 — "] *अमक्षम — ")
विधिदृष्टेन (for दुक्षरेणेन)]

33 =ibid 10.

34 =(var) ibid 9 [v 1 — "] आचरिष्यानि
(for आचरिष्यात्)]

35 =(var) ibid 11 [v 1 — "] सेवमान
प्रदीक्ष्ये देहस्यान्य समापनम्]

113

32 =(var) 1 104 4

33 ") =ibid 5^{ab} — ") =(var) ibid 5^{cd}.

114

31 Dev cites कुरुलक्ष्म (=कुरुचिह्न) as in text!

116

13 ") In the footnotes, before "बुकोश" add "S"
The line reading given in the footnotes is that
of S.

117

24 ") In the footnotes, for "respectively" read
"respectively"

30 ") Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned,
though only just above and in the previous chapter
it was narrated that the bodies had been *cremated*,
cf Hopkins, *Ruling Caste*, p 172 (footnote), and
Meyer, *Sexual Life*, p 236 (footnote 2)

119

6 Cited (as by Maharsi Vyāsa) in Ānanda-
vardhana's Dhvanyāloka (ed Kāvya-mūlā), p 155
(v 1 "दिवसा for 'दिवसा')

16 Dev काकनिला (or ली) यने कीटाविशेषे।

35 Stanzas 35-40 =(var) B 3 12 80-85 (q v)

43 In the footnotes, for "after 43", read "after
43 "

122

1 =(var) 1 154 14

9 =(var) ibid 15

11 1353* =(var) line 4 of 1375*

37 =1 154 15

Colophon In the footnotes pertaining to the
colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47"

125

6 ") *निमस्त्रन, which is documented by S₁ K and
a number of other MSS of different versions, should
have been adopted in the text.

126

34 Dev तत्कुलीन वेपार् राष्ठा कुले सवन्।

128

In the long explanatory note (p 574) between
adhy 128 and 129, it has been stated that the
Kapi(Δ)kanṭi is wholly ignored in the Telugu
adaptation of the Mbh by Nannaya Bhaṭṭa That
is an error, Nannaya clearly refers to this passage,
but there remains plenty of evidence to make us
suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "N"
In the sequel, in very many cases, the
diacritical sign of Ñ has unfortunately come out
only faintly or even broken off completely, in many
copies, in the course of printing The context
generally shows whether one has to read N or Ñ

133

18 At the end of the footnote pertaining to this
stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably,
1457*)"

137

16 In the footnotes (p 597), for "S (except
G₁ 2)" read "S".

138

Colophon (p 602) In the footnotes, for "जगदुह"
read "जगदुह".

139

Bopp's ed. of the *Hidimbavadha* included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p 615), before "(M om lines 3, 6)" add "S", which has dropped out

10 At the end of the footnote, add a square bracket (]) after "(for च्वा)", concluding the v 1 of 1556*

26 In the footnotes, for "Hew" read "Heu"
Delete "and a colophon . which S om "

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20"
See last note.

145

14 ^{ab})=(var) 1. 150 13^{ad}

150

1 In the footnotes for "D₂" read "D₁", in line 5 of the para

13 ^{ad})=(var) 1 145 14^{ab} — 1642*=(var) ibid 14^{ad}.

151

8 For examples of Word Haplogy in the Rgveda, cf. Geldner, "Worthaplogie im Rgveda", in *Festsache Kaege* (1919)

156

Delete the para (marked by [E]) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy (p 662)
The addl adhy mentioned here is in S (except Ge) not after adhy 156, but after adhy 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v 1) twice in the course of the Adh in the N recension (here and in adhy 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy 175 in S after adhy 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed

that it occurs in S just before and just after the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgārāparṇi), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsistha and Aurva, and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Citraratha episode. — For the text of the repeated passage see App I, No 96

158

13 According to Dev, Vākū (or Rākū) is the name of a river

24 ") Adopt the Southern spelling विविदिता, which is more correct

173

Colophon For the limits of the Citraratha parvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 38

175

In the para (marked by [E]) at the beginning of the footnotes (p 713), for "adhy. 156" read "adhy 157"

1 देवमहोत्सव = रायवर (Dev)

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal 1

180

16 In the footnotes, for the serial no "1860*", read "1860"

192

7 For the reading प्रोचन (for प्रोचन) of Śi K₁, of v 1 1 132 2

17 With the first line of 1945*, of the last line of 1947*~

24 Almost all the old ed (except the Cal ed) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, having even in Nic MSS 1

201

Bopp's ed of the *Sandoparvan* by *Śi K₁* (Gill Bibl 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Lebensgeschichte* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd I = Ind Erzähler, Bd XII), W Porzig had collated three Berlin MSS (Chambers 570 and 527 and ms orient fol 324), but his MSS contained apparently no important variants

206

2 चाक्ष-युव- (Dev)

210

15 *) = L 212 3*

212

2 *) In the footnotes, for "Some" read "some"

3 *) = L 210 15*

213

21 In the footnotes (with reference to 2071*), after "Di (suppl fol. *see m*)" add "S"

61 Dev वाग्व्य उपमायां । वा = हव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1 214 28) printed below the illustration facing p 840, for कृष्णपाण्डवौ read पाप नापवौ (as in the constituted text)

215

2 *) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छन्, which suits the context better

220

For the Śārṅgākopākhyāna, cf E Sieg, *Sagenstoffe des Pṛveda*, pp 44ff., and especially p 46 — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomas* (Leipzig 1909²)

224

19 *) In the reading of Śi K₁ B₂ etc for "नानान्व" etc read "नानान्व" etc

ERRATA

☞ Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda

Adhy & Śl No	For	read
1 65	दुश्शासन	दु शासन
1 121	शान्तनय	शान्तनय
1 128	शान्तनये	शान्तनये
1 131	सप्तका	सप्तका
1 147	दुश्शासन	दु शासन
1 161	प्राणान्त्यक्तु	प्राणांत्यक्तु
1 161	मा चिरम्	माचिरम्
1 162	तथा वादिन	तथावादिन
1 210	अनुक्रमणी नाम	प्रथमोऽध्याय ॥१॥
(Colophon)	प्रथमोऽध्याय ॥१॥	समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥
2 50	*मत् परम्	*मत् परम्
2 78	शान्तनो	शान्तनो
2 79	तेजोऽशानां	तेजोऽशानां
2 97	किङ्कराणां	किङ्कराणां
2 167	नयशतानि	नय शतानि
2 172	नयश्लोक	नय श्लोक
20 10	रव ऋषि	रवमृषि
24 13	*रजोऽध्र	*रजोध्र
26 14	तपोऽर्थिन	तपोर्थिन
36 12	पर्यन्वेपक्षत	पर्यन्वेपक्षत
36 23	सरभी	सरभी
38 34	ययोऽतिग	ययोतिग
39 30	अक्षमभ्येति	अक्षमभ्येति
40 10	पुस्तवा	पुस्तवा
44 13	तस्माद्भवेतु	तस्माद्भवेतु
49 7	किनिमित्त	कि निमित्त
49 23	दीप्तदामे	दीप्तादमे
55 23	शान्तनयेन	शान्तनयेन
57 40	रवदेवैत	रवदेवैत
57 49	उज्जु	उज्जु
57 52	*मोक्षवाप्स्यसि	*मोक्षमवाप्स्यसि
57 57	तां शीमां	तां शीमां

Adhy & Śl No	For	read
57 76	शान्तनयो	शान्तनयो
58 4	त्रि सप्तकृष्य	त्रि सप्तकृष्य
59 32	*पुग्वा	*पुग्वा
59 48	अल्युसा	अल्युसा
60 3	भगवान्मुद्रा	भगवान्मुद्रा
61 6	*पुग्वा	*पुग्वा
61 68	शान्तनो	शान्तनो
64 10	पट्टे	पट्टे
67 1	सुव्यक्त राज	सुव्यक्त राज
74 7	यारुमारा	यारुमारा
74 10	धेयोऽर्थी	धेयोर्थी
76 20	पुभि	पुभि
77 25	यथाकाम	यथा काम
83 10	किंनिमित्त	किं निमित्त
88 8	*परस्वेह	*परस्वेह
90 2	किं तु	किं तु
93 36	अनुसयासरा	अनु सयासरा
108 5	उर्णनाभ	उर्णनाभ
110 34	*चरजातु	*चरजातु
123 23	परिपपत्तु	परिपपत्तु
127 21	भारत	भारत
144 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
146 6	प्रयक्षा	प्रयक्षा
149 6, 7	धेयो आराम	धेय आराम
161 10	प्राणा	प्राणा
167 5	तिर्या	तिर्या
168 14	पतिष्ठ महितो	पतिष्ठ महितो
169 15	धनभक्षयम्	धनभक्षयम्
169 20	यामोर	यामोर
176 33	पाक्षमुर्ध	पाक्षमुर्ध
204 28	*मन्वोऽप	*मन्वोऽप